De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de 18e eeuw. Deel 2

J. Wille

Editie Pieter van der Vliet

bron

J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de 18e eeuw. Deel 2* (ed. Pieter van der Vliet). Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Amsterdam 1993

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/will006lite02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

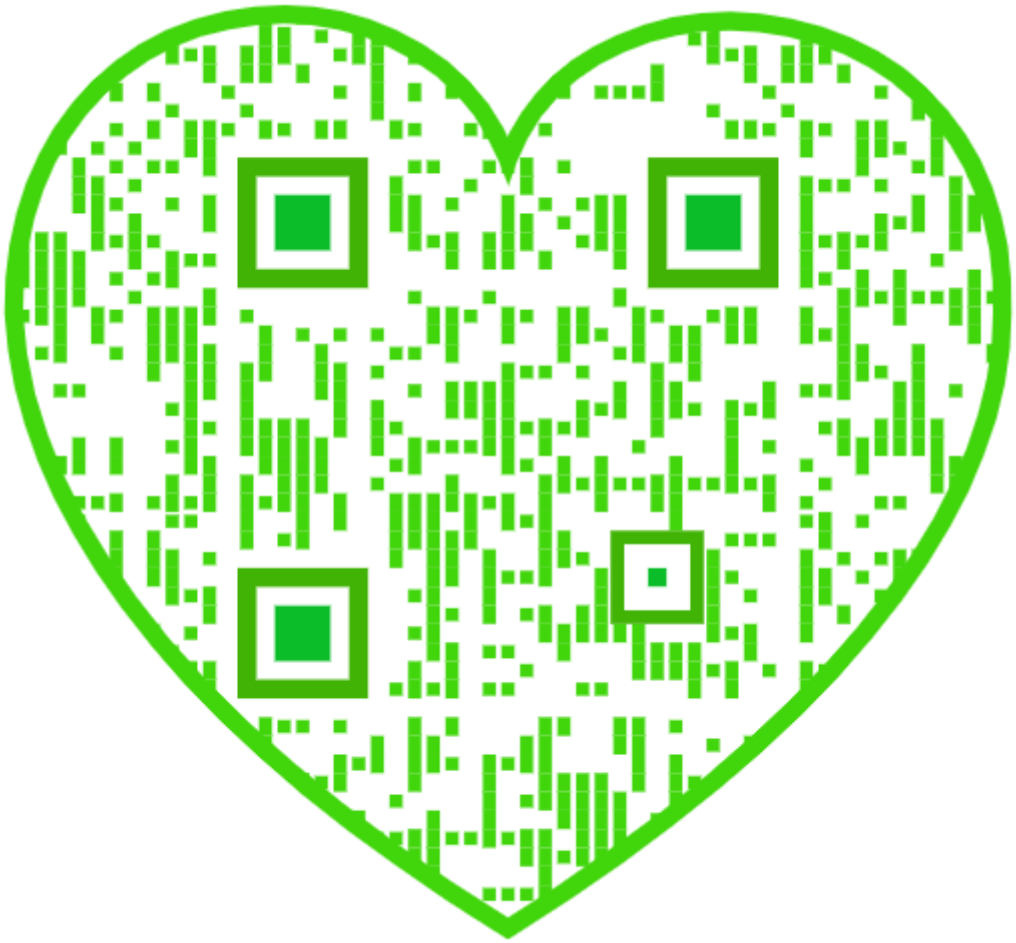

Voorwoord

Wanneer antiquaren in hun catalogi J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*, eerste deel, Zutphen 1937 te koop aanbieden, plegen zij behalve een hoog bedrag daaraan toe te voegen: 'Alles wat verscheen' of 'All published'. Met de verschijning van dit tweede deel vervalt dan eindelijk de noodzaak daartoe. De tijd die nodig is gebleken voor de verwezenlijking van dit werk wordt slechts overtroffen door de anderhalve eeuw die nodig is voor de voltooiing van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal.* De studie van Wille over Van Goens komt met deze vergelijking in een vertrouwde traditie te staan, uiteraard ook met zware beproevingen.

Zoals bekend - zijn leven hoef ik hier niet te beschrijven[1.] - promoveerde Jacobus Wille, dan drieënveertig jaar oud en lector aan de Vrije Universiteit, op 11 juli 1924 aan de Leidse universiteit op het proefschrift *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de tweede helft der 18de eeuw.*[2.] Uit het feit dat hij aan de titel 'eerste deel, eerste stuk' toevoegde, kan men afleiden, dat met deze dissertatie hoogstens een kwart verscheen van wat Wille op dat moment had geschreven of van plan was te schrijven. In 1937 verscheen het gehele eerste deel, dat 622 bladzijden omvatte; het eerste gedeelte hiervan, tot en met pagina 270, is identiek met het proefschrift van 1924; vanaf pagina 273 volgt dan het nieuwe tweede *stuk.* Het beloofde tweede *deel* heeft Wille nooit laten verschijnen.

Waarom is dit niet geschied? Vormde het 'eerste deel, eerste stuk' op de titelpagina van Wille's proefschrift een staaltje van zelfoverschatting? En heeft hij naast zijn ambtstaak met heel veel moeite in dertien jaar alleen het tweede, veel langere stuk van het eerste deel kunnen voltooien? Het ligt voor de hand dit aan te nemen. Wille kreeg na 1937 immers nog voldoende jaren toegemeten voor een tweede deel? Toch is dit niet juist. Van zelfoverschatting mag bij Van Goens sprake geweest zijn, bij Wille niet: de schriften 56 tot en met 107, die zich als onderdeel van de geestelijke nalatenschap van Wille in het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme* bevinden - het werk dus dat in deze uitgave wordt gepubliceerd - bewijzen dat het tweede deel geen fictie is geweest.

Als ik Wille geloven mag - en er is geen reden dit niet te doen -, heeft hij de gehele studie over Van Goens, begonnen omstreeks 1908, in 1924 al afgerond. Zijn lange *Ter inleiding* op het eerste deel van 1937, gedateerd november 1930, eindigt hij als volgt: 'Het tweede deel zal waarschijnlijk spoedig volgen. Het werk werd voor meer dan twintig jaar begonnen, en zes jaar geleden voltooid; het eerste stuk van het eerste deel strekte mij daarop tot proefschrift, maar de verdere uitgave moest ik noodgedwongen tot heden uitstellen.' Waarom het dan nog eens zes jaar duurt, voordat het eerste deel verschijnt, blijkt misschien tussen de regels uit het korte *Voorbericht*, gedateerd 23 maart 1937, dat als cri de coeur niet informeert, maar slechts constateert.

Het voorbericht luidt namelijk: 'De geschiedenis van dit boek is in zekeren zin een lijdensgeschiedenis. Op het einde van de bladzijden *Ter Inleiding*, geschreven in

1. Jacobus Wille, geboren op 8 april 1881 in Koudekerk aan den Rijn, studeerde Nederlands aan universiteit in Leiden onder Verdam en Kalff. In 1918, toen aan de Vrije Universiteit de faculteit der letteren werd uitgebreid met Nederlands, ontving Wille het lectoraat Nederlands en nadat hij in 1924 promoveerde, vervulde hij het professoraat tot 1952. Op 16 april 1964 overleed Wille in Oosterbeek. Zie het 'Levensbericht van Jacobus Wille', door dr. J. Bosch in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1966-1967*, Leiden 1968, p. 130-141.
2. 270 p, gedrukt bij Nauta in Zutphen.

November 1930, maakte ik reeds melding van een uitstel der uitgave, dat jaren geduurd had. Maar nog eens zes jaren hebben er moeten verloopen, voor het toen geheel afgedrukte eerste, grootste, deel het

licht mag zien. Waarom? Waardoor? Daarmede zal ik den lezer niet vermoeien. Maar is het wonder, dat, bij overdrukke ambtstaak, de drang tot het leggen van de laatste hand aan het tweede deel verslapte? Dit zal thans echter, bij leven en welzijn van den schrijver, spoedig volgen.' In 1930 al geheel gedrukt en pas in 1937 verschenen? Hiervoor wil Wille geen reden geven. Wel verontschuldigt hij zich voor het feit, dat het tweede deel, waarvan hij in 1930 had gezegd dat het spoedig zou volgen, nu in 1937 nog niet verschijnt. Door de drukke ambtstaak verslapte 'de drang tot het leggen van de laatste hand aan het tweede deel'. Ondanks leven en welzijn heeft Wille de laatste hand aan het tweede deel nooit gelegd. Wellicht werd ook het gedrukte eerste deel (1930) pas in 1937 uitgegeven, omdat de finishing touch er nog aan ontbrak. De inleiding had Wille wel geschreven, maar hij zal moeilijk toegekomen zijn aan de arbeidsintensieve bijlagen en het zeer uitgebreide *Register van personen en zaken.*

In de drukke ambtstaak die Wille aanvoert, kan ongetwijfeld een reden liggen, waarom het tweede stuk van het eerste deel zolang op zich liet wachten en het tweede deel nooit verscheen. Na zijn promotie benoemd tot gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit, doceerde Wille Nederlandse taal en letterkunde, Middelnederlands, Gotisch, Oudnoors en na enkele jaren ook nog algemene taalwetenschap. Vanaf 1927 kreeg hij bovendien de leiding van de universiteitsbibliotheek en in 1934 werd hij rector magnificus. Hiernaast publiceerde hij allerlei wetenschappelijke studies. Na zijn openbare les over *Marnix' Biëncorf*[1.] en zijn inaugurele rede *'Aesthetisch' of 'Puriteinsch'?*[2.] volgden naast kleiner stukwerk studies over *Heiman Dullaart*,[3.] *De leerschool van Lucretia Wilhelmina van Merken*,[4.] *De Gereformeerden en het tooneel, tot omstreeks 1620*[5.] en de *Dichterlijke zelfbeschrijving van Bilderdijk.*[6.] Betrekkelijk veel psychische energie verbruikte Wille in zijn strijd tegen de spellingshervorming, zoals deze haar beslag kreeg in de spelling-Marchant (1934), voorbereid door de vereenvoudigde spelling van Kollewijn. Hoezeer de emoties van het moment Wille wegzogen van zijn eigenlijke studie van de literatuurgeschiedenis, blijkt wel overduidelijk uit de rede *Taalbederf door de school van Kollewijn*, die hij op 20 oktober 1934 uitsprak als rector magnificus, en uit talrijke artikelen, vanaf 1932 al of niet anoniem verschenen in het maandblad *Onze Taal.* Soberheid en nuchterheid betrachtend in zijn literatuurstudie, schrijft Wille in zijn spellingspublikaties met barokke wijdlopigheid, in een toon vol geestdrift die gemakkelijk uitgelegd kan worden als geestdrijverij, in ieder geval antithetisch in kuyperiaanse zin. Wille betoogt namelijk in ernst, dat de spellingsbeweging 'in haar leering en methoden niet strookt met wijze levenspractijk, goeden historischen zin en juiste taalbeschouwing; en strijdig is in haar beginselen en bedoelingen met de christelijke wereldbeschouwing, die zich grondt op de Heilige Schrift'. Met instemming citeert Wille de woorden van R.J. Dam: 'Tusschen hen en ons in staat het Woord van God.'[7.]

In zijn *Voorbericht* bij deel I (1937) zou Wille ons - en zichzelf het meest - misleiden, wanneer hij de spellingsbemoeienissen tot zijn 'overdrukke ambtstaak' zou willen rekenen. Een voorspoediger verschijnen van deel I en het publiceren van deel II als inlossing van de belofte die schuilde in het programmatische 'eerste deel,

1. 1918, 89 p.
2. 1925, 32 p.
3. 1926, VIII + 218 p.
4. 1930, 46 p.
5. 1931, 73 p.
6. 1943, XXI + 302 p.
7. *Taalbederf*, p. 2 en 69.

eerste stuk' op het titelblad van zijn proefschrift, zou veel eer tot zijn ambtstaak behoord hebben.

En passant noemde ik hierboven enkele andere publikaties, die het bezette leven van Wille zouden verklaren. Uiteraard blijft de vraag toch legitiem, waarom Wille na 1924 zijn energie

bij voorkeur niet stak in het vervolg van zijn promotieonderzoek over Van Goens, maar in andere, relatief korte studies. Naar mijn mening hangt dit samen met een verandering van Wille's ideeën over literatuurstudie. Hierin ligt voor mij de voornaamste oorzaak van het vertraagde verschijnen van deel I en het niet verschijnen van deel II.

Wie Wille's levensgeschiedenis oppervlakkig interpreteert, wijst heel begrijpelijk een andere oorzaak aan voor het niet verschijnen van deel II. Een jaar na Wille's uitgave van 1937 promoveerde P.J.C. de Boer aan de Universiteit van Amsterdam immers op *Rijklof Michael van Goens (1748-1810) en zijn verhouding tot de literatuur van West-Europa.*[1] Als De Boer de titelpagina van Wille's proefschrift met de vermelding 'eerste deel, eerste stuk' goed gelezen had, zou hij in zijn voorwoord professor Wille niet zo argeloos hebben kunnen bedanken: 'Door een betreurenswaardige samenloop van omstandigheden werd mij op het moment dat mijn dissertatie haar voltooiing naderde, bekend dat Prof. Wille het voornemen koesterde zijn werk "De literator R.M. van Goens en zijn kring", waarvan het eerste deel als proefschrift verscheen, te zijner tijd nog met twee vervolgdelen (waarvan het eerste inmiddels verschenen is) te completeren.' Dat Wille deze uitgave niet enthousiast toegejuicht zal hebben en dat de promovendus zijn werk in vergelijking met dat van Wille op de juiste waarde schat, kan men lezen in het slot van De Boer's voorwoord. 'Dat Prof. Wille er geen volstrekt[2] bezwaar tegen had, dat mijn studie over een onderwerp, waarop hij zekere rechten kon doen gelden, toch uitgegeven zou worden, stemt mij tot grote erkentelijkheid. Moge mijn werk, voornamelijk zolang de op veel bredere basis begonnen onderzoekingen en publicaties van Prof. Wille nog niet voltooid zijn, het zijne bijdragen tot de kennis van de merkwaardige persoonlijkheid van R.M. van Goens.' Wille heeft direct kunnen constateren, dat zijn eigen studie veel omvattender en wat het onderwerp van De Boer betreft, veel uitgebreider was. De lust om de laatste hand te leggen aan een werk dat al zo lang gereed was, zal er door deze voor Wille zeker onverkwikkelijke zaak, niet groter op geworden zijn.

Ik sprak van veranderde opvatting over literatuurstudie bij Wille. Zoals zijn opvolger, G. Kuiper, terecht opmerkte, was Wille zich in zijn hoogleraarschap bewust van zijn opdracht in een geseculariseerde maatschappij de wetenschap te beoefenen op in Gods Woord gelegde grondslagen, antithetisch en zonder compromis met de wereld, in een piëtistische gezindheid. Van deze opdracht was Wille zich nog niet bewust toen hij voor de Leidse universiteit zijn proefschrift over Van Goens voorbereidde. Het totale oeuvre van Wille wordt bepaald door twee lijnen: een principiële en een comparatistische lijn. Wille's openbare les over *Marnix' Biëncorf* in 1918 bij de aanvaarding van zijn lectoraat aan de Vrije Universiteit volgt de principiële lijn: de literatuurstudie kan niet zonder esthetische, historische en religieuze principes. Zijn studie over Van Goens uit de jaren 1908 tot 1924, resulterend in zijn proefschrift van 1924, het volledige eerste deel van 1937 en het tweede deel dat nu verschijnt, volgt de comparatistische lijn. Zijn inaugurele rede van 1924 *'Aesthetisch' of 'Puriteinsch'?* is nog meer dan zijn openbare les van 1918 een beginselverklaring van wat hij zag als grondslag en doel der gereformeerde literatuurwetenschap. Tevens vormt het de neerslag van zijn teleurstelling over het bijna uitsluitend comparatistische van de Van Goens-studiën die hij in 1924 voltooid had. Omdat Wille ervan overtuigd was, dat de geseculariseerde literatuur van zijn dagen niet de echte schoonheid kon bieden, verlangde hij ernaar de synthese van zijn inaugurele rede (esthetisch én puriteins) gestalte te geven in zijn onderwijs en in studies over

1. Amsterdam, 193 p.
2. Deze volgorde (P.v.d.V).

de poëzie van gelovige dichters uit het verleden, waarvan de schoonheid ten volle ervaren kan worden in een gelijkgezinde christelijke geloofs- en levenshouding.

In de periode van de Van Goens-studie (van 1908 tot 1924) is er nog geen sprake van deze hoge roeping en opvatting van het hoogleraarschap. Zijn comparatistische Van Goens-studie, waarin van deze vrome preoccupatie nog nauwelijks iets merkbaar is, getuigt van een algemene, letterlijk vrijblijvende belangstelling voor het verleden, een belangstelling pur sang, die zeker ook debet is gebleken aan een zekere wijdlopigheid en daardoor minder duidelijke compositie. De kleinere studies, die op zijn inaugurele oratie volgden, hadden door de principiëler probleemstelling een strakkere compositie. Het vrijblijvende karakter van de Van Goens-studie en de lossere structuur als gevolg van zijn comparatistische methode maakten Wille op den duur lusteloos en minder bereid de uitgave te voltooien.

Dat Van Goens, door Wille voor vergetelheid behoed, voor de achttiende-eeuwse literatuurstudie een belangrijk figuur bleef, blijkt uit de eerste aflevering van het *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* (november 1968). Ter uitvoering van het voornemen geregeld bibliografieën en archivalische gegevens te verstrekken, begon de redactie van het blad om twee redenen met Van Goens. Naast de overweging dat Van Goens ‘door zijn universele activiteiten met vrijwel alle vakgebieden raakpunten heeft’, noemde zij als motief het feit ‘dat Van Goens’ omvangrijke nalatenschap in de K.B. te 's-Gravenhage nog altijd slechts voor een klein gedeelte is bewerkt, ondanks de monumentale arbeid van prof. J. Wille'. De helft van Wille's indrukwekkende werk over Van Goens stond echter nog in zijn schriften in een vaak kriebelkladdig handschrift.

In het voorjaar van 1977 heb ik met de heer J.G. Luissen, de toenmalige archivaris van het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden)*, een onderzoeksinstituut van de Vrije Universiteit, contact gehad over deze onuitgegeven schriften van professor Wille. Ik onderzocht toen de mogelijkheid op Van Goens te promoveren. Een dag bladeren in de schriften 56 t/m 107 bracht mij tot het inzicht, dat een dissertatie over Van Goens' tweede, politieke periode niet verstandig zou zijn, zolang deze schriften niet uitgegeven waren. De bestudering van de tweede en derde periode van Van Goens leek zo als promotieonderwerp geblokkeerd. Na de voltooiing van mijn proefschrift over Wolff en Deken (1982) werd mijn aandacht echter opnieuw bepaald bij Wille's ongepubliceerde geschriften over Van Goens, omdat in datzelfde jaar bekend werd dat prof. dr. M.H. Schenkeveld-van der Dussen een literair-historische opdracht van het ministerie van WVC tot uitgave van het tweede deel had teruggegeven.[1.]

Nadat ik mij verzekerd had van de medewerking van dr. G. Puchinger, de toenmalige directeur van het Historisch Documentatiecentrum, die bereid was mij de dozen met de schriften van Wille over Van Goens[2.] langdurig in bruikleen af te staan, heb ik het ministerie van WVC verzocht dit tweede deel over Van Goens te mogen verzorgen. De Rijkscommissie van advies inzake opdrachten op het gebied van de literatuurhistorie vergaderde in het voorjaar van 1983 en adviseerde aan WVC geen nieuwe opdracht te verlenen, want zij was van mening ‘mede op grond van de ervaringen die mevrouw Schenkeveld-van der Dussen met de schriftelijke nalatenschap van prof. dr. J. Wille heeft, dat het samenstellen van de biografie van Van Goens een dermate zware opdracht is, dat deze niet tot de gewone literair-historische opdrachten kan behoren’.[3.] Toen ik de commissie liet weten het werk in eerste instantie voor de helft geklaard te hebben, adviseerde zij in de

1. *Dokumentaal*, september 1982, p. 75.
2. Nr. 252, doos 9 en 15 en nr. 253, doos 5 en 6.
3. brief van 30 juni 1983.

najaarsvergadering alsnog positief op een herhaald verzoek, waarna WVC mij de opdracht officieel verstrekte.[4.]

4. Brieven van 8 november 1983, 14 maart 1984.

Zo goed en zo kwaad als het ging heb ik het werk gedaan, dat Wille blijkens zijn aantekeningen bij het eerste deel aan de zetter had overgelaten.[1.] De transcriptie van het soms moeilijk leesbare handschrift en het redigeren van soms herhaaldelijk gewijzigde zinnen en alinea's hebben veel tijd, geduld en doorzettingsvermogen gevergd. In het belang van de Van Goens-studie moest dit monnikenwek evenwel gedaan worden en ik troost mij dan ook maar met een variant op de woorden, die Bilderdijk schreef in de inleiding op zijn bewerking van *De Geuzen* door Onno Zwier van Haren (1785): 'Want kon ik verwachten, dat Dichters van naam (...) zich ooit zouden verledigen tot een' zulken arbeid zonder eer, zonder roem, en aan hunne glorie die uren ontrooven, die hun het beschaven van het werk van een' ander kosten moest? (...) Maar ik achtte er mij niet slechts toe gerechtigd; ik maakte er mij eenen plicht, eenen wellust van.'

Hoewel Wille zelf nog van plan was de tekst van het tweede deel in te korten,[2.] is hij daar niet meer aan toegekomen. In deze uitgave is het manuscript, zoals het in het archief bewaard is gebleven, integraal en zonder inkortingen of coupures afgedrukt. Wel is de tekst, om prof. Wille niet postuum te staven in zijn antithetische spellingsopvatting, overgezet in de nieuwe spelling. Toevoegingen van mijn hand bevat dit tweede deel evenmin, hoewel ik vaak de behoefte heb gevoeld aan commentaar. Zo wordt op p. 57 gesproken over Longinus' *De sublimate*; moet men er dan niet bij vermelden, dat dit werk ten onrechte aan Longinus werd toegeschreven? Een enkele keer, als de eerlijkheid het mij gebood, heb ik een noot die Wille geschrapt had - wellicht omdat zij minder gunstig voor Van Goens uitviel - toch gehandhaafd.[3.] Editietechnische bezwaren - het commentaar zou in een duidelijk gescheiden notenapparaat gegeven moeten worden, terwijl het boek bovendien nog omvangrijker zou worden dan het al was - en persoonlijke beperkingen deden mij echter in een vroeg stadium afzien van het opnemen van eigen commentaar. Bovendien zou een uitgave mét commentaar afbreuk hebben gedaan aan de eenheid tussen het eerste en tweede deel van Wille's werk.

Evenals in het eerste deel zijn de noten met de literatuurverwijzingen aan de voet van de bladzijden opgenomen. Het personenregister is voor het grootste deel opgesteld door mevrouw W. van der Vliet-van Wakeren. Een zakenregister is in deze uitgave weggelaten, omdat dit te willekeurig werd geacht. In plaats daarvan is de inhoudsopgave aanzienlijk uitgebreid.

Op de laatste alinea na was het bovenstaande geschreven in februari 1985. Sindsdien heeft het nog jaren geduurd voor het tweede deel van Wille over Van Goens gedrukt kon worden. Het heeft geen zin de lezer te vermoeien met de correspondentie die hierover is gevoerd, al is het maar omdat deze in omvang een achttiende-eeuwse roman in brieven benadert. In het kort kwam het hier op neer, dat de kosten voor de uitgave van dit omvangrijke werk hoger uitvielen dan WVC kon subsidiëren, hoewel de Raad voor de Kunst, afdeling letteren, die het ministerie adviseerde, het belang van deze studie wel degelijk inzag.[4.] De impasse die daardoor ontstond

1. Ik vond op p. 461 van Wille's schriften, waar het tweede stuk van het eerste deel begint, de aantekening: 'Zetter! Noten gaan altijd van *beneden naar boven*! tenzij ik door pijltje anders aangeef.'
2. Op schrift 56 staat geschreven: 'Voor deel II nog ruim 1000 blz. schrift en de ingelaschte blzz. Samen zeker wel 1050. 10 blz. schr. = 7 blzz. druk. Zou dus worden 735 blz. + Reg. en inhoud. Moet in elk geval 1/7 of beter 1/6 verkort worden.'
3. Bijvoorbeeld noot 4 op p. 330.
4. Uit het advies van de Raad voor de Kunst d.d. 15 april 1986: 'Alhoewel de studie in haar totaliteit verouderd is, heeft de kern ervan nauwelijks aan actualiteit ingeboet. Omwille van

werd pas weer verbroken, toen het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden)* zich bereid verklaarde dit belangrijke werk van de eerste hoogleraar in de Nederlandse taal en letteren aan de Vrije Universiteit als publikatie van het Documentatiecentrum uit te geven. Mijn dank gaat daarom uit naar dr. J. de Bruijn, directeur van het Historisch Documentatiecentrum, die deze beslissing nam en tevens het voorwoord van commentaar voorzag, de heer J.F. Seijlhouwer, archivaris van het Documentatiecentrum, die behulpzaam was bij het persklaar maken van de tekst en een bemiddelende rol speelde bij de uiteindelijke realisatie van de uitgave, en het Nederlands Literair Produktie- en Vertalingenfonds voor de financiële steun.

Veenendaal, april 1993
Dr. P. van der Vliet

de vele bouwstenen die zij moderne onderzoekers naar de achttiende-eeuwse Nederlandse cultuurgeschiedenis verschaft, én als aanvulling op het eerder gepubliceerde deel I, zou dit werk van professor Wille (...) dan ook verkrijgbaar moeten zijn. Subsidiëring ervan door de overheid lijkt daartoe noodzakelijk.' En nogmaals betreurt de Raad voor de Kunst (12 oktober 1987) het, 'dat, zoals de uitgever heeft laten weten, een beperkte en eenvoudiger uitgevoerde uitgave technisch niet lager gecalculeerd kan worden. Zij had graag gezien dat deze imposante studie over een onzer belangrijkste en meest geavanceerde cultuurdragers van de achttiende eeuw, verkrijgbaar zou zijn.'

Hoofdstuk 1
Op de katheder

De Series Lectionum in Academia Ultrajectina A.C. 1768 post ferias aestivas,[1.] die hoofdzakelijk een overzicht geeft van de officiële openbare voorlezingen, op de verschillende uren van de dag te houden, vermeldt op Hora decima naast theologische lessen van Burman, Elsnerus, Rau: 'Rijklof Michael van Goens, Historiae, Eloquentiae, Antiquitatum et Linguae Graecae Professor Extraordinarius Introductionem in Historiam Universalem dictabit.' Vier maal per week waren ze voorgeschreven; en het is zeer de vraag, of een jong beginnend extra-ordinarius die plicht even nonchalant opnemen kon als de oudere collega's.[2.]

Daarnaast kwamen de 'exercitia publica et privata'. Dat zijn de woensdagse en zaterdagse disputationes publicae, waarbij ook de filologie wordt genoemd, al schijnen theologie, recht en filosofie de hoofdrol te spelen. Dat Van Goens ze althans voor Geschiedenis hield heel zijn professoraat door, weten we uit zijn eigen getuigenis van 1775. Wij komen erop terug bij zijn strijd met de *Nederlandsche Bibliotheek*.[3.] Verder waren er de 'Collegia privata'. Ook voor Van Goens zal men in aanmerking moeten nemen de mededeling: 'nec non Collegia Epistolica, Oratoria, Historiae, civilis et literariae, ut et Historiae Belgicae receulioris habebuntur. Antiquitatum Graecarum et Romanorum Septema, Geographia Orbis antiqui, atque insuper Graeci et Latini Scriptores in scholis domesticis explicabuntur. Denique collegia Hebr. Chald.... philologica ad illustrationem eorum quae de contextu et versionibus Sacri Codicis disputari inter Criticos solent, et illa quibus Antiquitates sacrae veterum Hebraeorum explicantur: et Graecae ad Novum Testamentum habebuntur. Van privatissima spreekt de Series uiteraard in 't geheel niet.

Wij weten weinig van Van Goens' ambtelijke werkzaamheid; onder de berichten zijn er nog bovendien die elkaar tegenspreken. Het was nog de tijd - en dat bleef het nog heel lang[4.] - dat een levenskwestie voor professoren was, of zij orde konden houden. We zien het bij Tollius in Harderwijk: Van Wijn verneemt bij geruchte, dat zijn studenten enige baldadigheden op college hebben begaan, zodat hij er de Senaat kennis van heeft moeten geven, 'waarop eenig redres gevolgt is'. Ongerust schrijft hij er Van Goens over: 't zou hem zeer spijten, hij hoopt er het beste van; maar 't zij onder de roos gezegd! Heeft hij er in Utrecht niets van vernomen?[5.] Van Goens kon geruststellen: 'Quant aux désordres, qu'on vous a raconté des disciples de Tollius, rien est moins important. Le fond de l'histoire est vrai, mais c'est la plus grande bagatelle du monde. J'en suis très bien informé.'[6.] Ook voor hemzelf, zo jong op de katheder verschijnend, had de vraag geklemd. Tegen zijn oratie had hij niet opgezien: 'je l'ai debité assez heureusement, et presque sans emotion. Aussi est-il vrai que je n'ai pas craint du tout cet acte, qui aurait dû m'effrayer beaucoup, vu le nombre de mes auditeurs, qui a été terrible.' Maar het eerste college was erger. 'Pour le premier college, c'était là ce que je craignais plus, et j'ai vu ce matin combien j'avais eu raison de le redouter, jamais de ma vie je n'ai été emu de la sorte. A peine pouvais-je rester debout, et je crois qu'un enfant m'aurait renversé d'un souffle. Considerez que tout le monde y était par curiosité, comme il arrive toujours aux premiers colleges d'un novitius. La première frayeur passée, j'étais fort bien, et je

1. Gem. Archief Utrecht.
2. Zie p. 58, deel I.
3. Zie p. 364 vv.
4. Zie Klikspaan, *Studentenleven*, 1844.
5. V.W. aan V.G., 17-1-1767.
6. V.G. aan V.W., 14, 19-2-1767.

debitais mes Prolegomena ad Historiam, sans me troubler en aucun egard, quoique je n'avais que très peu écrit. Une heure après je commençai mon cours grec - privaat vermoedelijk - sans la moindre émotion; et, ma foi, comme si je l'avais

donné depuis dix ans. En sorte que je peux dire que j'ai passé les épreuves et que mon ouvrage se trouve fait. Pardonnez-moi ces details, mon cher, qui vous interessent bien peu; mais j'ai été si troublé, que je sens encor comme cela m'a fait mal, et que j'y pense encor à tout moment.'[1.] En Van Wijn betuigt zijn blijdschap, van hemzelf te horen, dat het zo goed is gegaan; dat thans zijn weg gebaand is.[2.] Hetzelfde bericht heeft blijkbaar Lelyveld gekregen; het verheugt hem meer dan eigen voorspoed.[3.] Het gold alles het succes van de eerste dag. Maar H.W. Tydeman zegt van zijn ganse ambtsvervulling: 'hij toonde, door zijn academische lessen, en door zijn omgang en zijne geschriften, dat hij geen gunst of hulp van anderen behoefde, maar zichzelven wist te handhaven.'[4.] Misschien heeft een argumentum ex silentio nog meer waarde: dat men nergens in de talloze venijnige pamfletten tegen Van Goens enige toespeling vindt op gemis aan prestige tegenover de studerende jeugd. Daarom beschouw ik Willem V's uitlating, twintig, dertig jaar later - hoezeer in 't algemeen getuigend van zijn goed geheugen - 'qu'il était trop jeune pour tenir ordre à ses collèges',[5.] als een onjuistheid. Van bijzondere invloed op de studenten - als Ten Brink postuleert, schoon hij slechts twee leerlingen noemt, waarvan een zonder veel grond - kan ik echter ook weinig geloven.[6.] P.G. Duker en W. van der Pauw zijn de enigen, die ik met zekerheid als dankbare leerlingen noemen kan. Op Duker kom ik straks terug. Van der Pauw[7.] spreekt zelf in veel later tijd in een brief aan de balling Van Goens van het voorrecht zijn leerling te zijn geweest.[8.] Hij bleef hem steeds een oprecht vriend: in Zwitserland en Saksen bezocht hij hem; hij dacht eraan om hem in Wernigerode te gaan zien; en in Utrecht behartigde hij zijn belangen.[9.] Een vriend van hen beiden was Jan Hinlopen,[10.] die Ten Brink[11.] als leerling voorstelt, schoon hijzelf het jaar van Van Goens' aftreden opgeeft als dat van zijn aankomen. Echter blijkt ons uit de brieven van Van Goens aan de Van Alphens, uit de brieven van Van der Pauw, en het duidelijkst uit een brief van Hinlopen zelf aan Van Goens,[12.] dat er - zij het later - vriendschap tussen hen ontstond. Een derde, die leerling van Van Goens schijnt geweest te zijn, is Jan van der Hulst.[13.] Het schijnt wel, of Van Goens onder de vreemden aan de Academie meer opgang maakte dan onder zijn landgenoten. Waarschijnlijk zijn er ook geweest

1. V.G. aan V.W., 1-10-1766.
2. V.W. aan V.G., wrsch. begin okt. 1766.
3. L. aan V.G., ± 7-10-1766, niet uitgegeven, zie deel I, p. 152.
4. Bilderdijk, *Gesch. d. Vaderl.* XII, p. 158.
5. Prins aan Erfprins, 12-4-1796, *Gedenkstukken* II, 916-7.
6. Ten Brink, a.w. p. 48; voor de laatste berust het op een tirade bij Scheltema, *Gesch. en Lk. Mengelw.* 3, p. 191.
7. 1750-1816; 1773 geprom. in de rechten; 1789-1795 'raadsheer', d.i. Lid van Prov. Hof, 1795 ambteloos, 1802 proc. gen. Hof v. Utr., 1811 president Rechtb. Utr.; V.d. Aa, *Biogr. Wb.* Volgens J.I.D. Nepveu, *Kron. Hist. Gen.* 23, 567 was hij sinds 1776 notaris in Utrecht. Volgens *Gedenkschriften* Hardenbroek, IV, 194 (1782), V, 347 (1784) commies van de president van de ridderschap van Utrecht. Op eerstgenoemde plaats niet onvriendschappelijk tegenover V.G.
8. V.d.P. aan V.G., 14-10-1791.
9. Brieven van V.d.P. aan V.G. van 1791 tot 1803. Daar ook over zijn reizen met een jonge Boreel door groot deel van Europa: Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Rusland, Italië. Ten Brink, a.w. 48, 224, 240, verbindt allerlei zonderlinge gissingen en fantasieën aan zijn persoon, die hij als B.v.P. bij Lavater genoemd vond.
10. 1759-1808, lid van Dulces en van de vriendenkring om Bellamy. In 1782-83 in vroedschap, orangistisch; onder Lod. Nap. als Staatsraad, maar van gewicht; *Nw. Ndl. Biogr. Wb.*, Scheltema, *Gesch. en Lk. Mengelw.* 3, 175vv.
11. a.w. 48.
12. H. aan V.G., 17-9-1803.
13. Zie deel I, 403.

onder de vreemden, die zich lieten inschrijven, maar die een plaats hadden of zochten als mentor, gouverneur of, desnoods, kostschoolonderwijzer: Heddaeus;[14.] een Nicolet, die met een jongere Alewijn in Utrecht zal komen, en door Pourtalès vanuit Neufchatel Van Goens wordt aanbevolen;[15.] een Regmann, wie de jonge De Ridder in Neufchatel zijn congé geeft om zich bij de genotjagers Pourtalès en zijn Alewijn aan te sluiten; een F. Vaidale, die bij gebrek aan beter ondermeester aan een Franse

14. idem, p. 550vv.
15. P. aan V.G., 8-3-1770.

kostschool[1.] te Nieuwersluis is geworden, maar blijft hopen op Van Goens' belofte hem een gouverneurspost te verschaffen.[2.] Met Pourtalès zelf is de verhouding wel anders; al moet hij Van Goens bij gelegenheid getuigen ‘que j'ai fait de bonnes études.[3.] Van Erp of Erb kan hier moeilijk bij gerekend worden, omdat hij reeds in november 1766 met aanbeveling van Van Goens naar Den Haag trok, en bij Meerman emplooi vond.[4.] Ook onder de collega's schijnt hij niet bijster gezien; de betrekking tot Tydeman verkoelt; met Hennert alleen blijkt hij op den duur bevriend. Een 18-jarig jongeling, die alles beter wist, allerlei nieuwigheden voorstond, enerzijds zich zeer gewichtig gevoelde in zijn ambt, anderzijds het met de achtbaarheid daarvan weinig ernstig nam - die daarenboven al spoedig in de reuk van ketterij en ongeloof kwam te staan - hoe zou hij persona grata kunnen geweest zijn, in de deftige zelfgenoegzame kring, gematigdorthodox in 't godsdienstige en politieke, zo conservatief in 't wetenschappelijke en literaire? In een brief aan Schmid doet Van Goens een uitval tegen de aanmatigende journalistiek zijner dagen. Om geen misverstand te wekken, geeft hij zijn literair standpunt erbij aan: Gij weet, Republiek der Letteren wil zeggen, dat ieder vrij is in zijn oordeel. Daar houd ik mij zo zeer aan ‘que plusieurs de mes collègues de sçavantasserie me regardent comme un Athée et un Esprit fort en fait de Literature qui non seulement refuse de m'assujettir à quelque culte qu'il soit, mais qui ne craint pas même de se moquer et de plusieurs divinités, et de la plupart des Pretres, et d'un grand nombre de ceremonies sacrées.’ Gelukkig verbrandt men zulke ketters nog niet, anders kon ik de eerste geweest zijn.[5.] In later tijd gedenkt Van Goens nog ‘Colleagues, whose narrow circumstances - wellicht waren er ook idealere motieven - had drawn them into the meanness of enticing students from me and getting them over to themselves.’[6.] Levendig heugde M. Tydeman blijkbaar nog op zijn oude dag de ergernis over de verdeling van het Grieks; hij placht als een bijzonderheid te verhalen, zegt zijn zoon, dat Van Goens toen nog geheel in de denkwijze der 18de eeuwse filosofen verdoold, college gaf over het Nieuwe Testament, de geleerde theologant en vrome predikant Segaar daarentegen over een Griekse dichter.[7.] De Series van 1768 geeft ook aan voor Segaar's openbare lessen: ‘Linguae Graecae dialectos explicare atque illustrare perget.’ Terwijl Van Goens in zijn oratie zijn standpunt ten opzichte van het Nieuw-Testamentisch Grieks precies bepaalde,[8.] had Segaar georeerd ‘de egregiis fructibus qui eo adsiduo Auctorum Graecorum Lectione ad oraculorum divinorum Interpretem redundant.’[9.] De gehele duur van zijn professoraat bleef Van Goens naar eigen getuigenis ‘het Nieuwe Testament verklaren’:[10.] in 1775 spreekt hij van meer dan dertig leerlingen, die het predikambt bekleden;[11.] volgens H.W. Tydeman behandelde hij enige brieven van Paulus, naar hij vermoedt, echter bloot filologisch.[12.] Overigens zal hij ook wel klassiek Grieks hebben gedoceerd. Nog in 1778 schreef

1. van Paulus Huisman.
2. V. aan V.G., ce 28 Mars 1769.
3. P. aan V.G., ce 3 May (1769), zie deel I, 224.
4. Zie deel I, 356.
5. V.G. aan Schmid, concept ± dec. 1769; zie deel I, 472v.
6. *Br.* I, p. 13, Memor. voor Lord Dover.
7. Bilderdijk, *Gesch. d. Vaderl.*, XII, 158-9.
8. Zie deel I, 267, 268.
9. Uit *Acta Acad. Ultraj. ab a^{o} 1647 ad a^{o} 1800*, Gem. Archief, Utrecht.
10. In Bijlage E van *Bericht van den Prof. Van Goens*, 1775.
11. *Bericht v.d. Prof. V.G.*, p. 36.
12. Zie Ten Brink a.w. 196 noot; mededeling van Bodel Nijenhuis uit een ms. autobiografie van H.W.T.

Van Goens: (Segaar) ‘n'est tenu de donner qu'un seul demi-cours et (...) est payé en consequence’;[13.] en Van Heiden in 1780: ‘que quoiqu'il n'aie que *f* 400 comme Prof., il en a 1500 comme ministre.’ Misschien zou de prins hem de titel Prof. Exegeseos N.T. erbij willen schenken, maar verder niets.[14.] Het schijnt dus, dat Segaar na Van Goens' aftreden of anders na J.F. Reitz' dood (1778)

13. *Br.* II, 59.
14. idem, 86.

het N.T. Grieks behandelde. In zijn Oratie noemde Van Goens het Grieks nog zijn lievelingsstudie;[1.] Geschiedenis en Grieks zijn hoofdvakken; Oudheden en 'Welsprekendheid' stipte hij als bijkomstig slechts kort aan.[2.] Ondanks Van Alphen die vast een literair-esthetische rede had verwacht,[3.] ondanks Lelyveld die telkens de vele tijd aan de filologische wetenschap besteed, aan de moderne literatuur onthouden, betreurt[4.] - werkt Van Goens de eerste tijd ingespannen aan die hoofdvakken. Het eerst verslapte die ijver ten opzichte van de Griekse filologie. Het enige werk van deze tijd op dit gebied, dat wij kennen, is de *Dissertatio De Simonide Ceo* Poeta et Philosopho quam secundo Dei. O.M. numine, praeside R.M. van Goens, S. Caes. Reg. et Apostol. Majestatis Consiliario, Hist. Eloq. AA et L. Graecae in hac Academia Prof. Extraord. d. XV Junii H.L.Q.S. publico commilitonum examini disceptatorio subjicit auctor, P.G. Duker, Trajectinus(1768). Dat is het dispuut, dat Lelyveld zo veel ergernis gaf[5.], waarmee Van Goens 't tot de grote vakantie van 1768 zo 'razend drok' had.[6.] In verband waarmee hij ook tegenover Ten Hove het uitstellen van eigen oorspronkelijk werk wil motiveren, maar deze neemt het minder gewichtig op dan Lelyveld en spot er wat mee: 'Vous dites pour vous excuser que vous vous occupés de vos découvertes sur l'alphabet Grec. Monsieur et très cher ami, *I ad Graecum pi.* Quand on a de l'etendue dans l'esprit, on s'occupe de bien des besognes a la fois. Des Empereurs Romains menoient 24 chevaux de front, & Jules Cesar dictoit a je ne scai combien de secretaires a la fois.'[7.] Duker noemt zich zelf uitdrukkelijk auctor. Van Goens heeft dus niet zoals anders wel gebeurde, de disputatie kant en klaar geleverd. Uit zijn eigen uitlatingen moeten we echter toch aannemen dat er heel veel werk van hem in zit, ook al geeft Duker bij één bladzijde aan, dat hij het daar gezegde zich herinnerde van de privatae lectiones van de Cl. Praeses[8.] en deelt hij van een enkele plaats als iets heel bijzonders mee, dat hij ze aan zijn 'praeses' verschuldigd is.[9.] Het werk draagt ook geheel de stempel van Van Goens: het argumenteert gaarne op grond van inscripties en oudheden,[10.] het spreidt een overvloedige belezenheid ten toon, niet alleen bij de oudere, ook de nieuwste vakliteratuur citerend,[11.] maar ook gaarne verwijzend naar moderne auteurs op ander gebied als Rousseau en Blainville over muziek of Quadrio's *Storia d'ogni Poesia.*[12.] Aan eerbied voor de groten als Vossius, Montfaucon, Wesseling[13.] paart het een grote vrijmoedigheid in kritiek op anderen: Lydiatus begaat grove fouten, Pridavius, Gudius, Allatius, ja Corsinus 'caeci enim sequuntur Lydiatum ducem, aut cum eo errant. Demum eandem cantilenam canit etiam Burettius.'[14.] Als hij echter Bentley ook moet bestrijden, gebeurt dit niet dan met veel plichtpleging over de brieven van Phalaridis. Hij moet uit de tweede hand het zeldzame boek citeren; indien zijn

1. Zie deel I, 267
2. idem, 264.
3. idem, 263.
4. idem, 151v; vgl. *Br.* I, 286 (29-11-1768): De Gratiën komen nooit bij U op Uw kamer; ze ligt altijd te vol met boeken.
5. Zie deel I, 151.
6. L. aan V.G., 12-5-1768 (onuitgeg.), *Br.* I, 262 (5-7-1768).
7. *Br.* I, 331, 332 (12-3-1768); vgl ook deel I, 391v.
8. a.w. p. 14.
9. a.w. p. 91.
10. a.w. p. 15, 89, 90 e.e.
11. Tot een weinig betekenend Engels boekje van 1767 toe: G. Sharpe, *The Origin and structure of the Greek Tongue*, a.w. 74.
12. a.w. 19.
13. a.w. 32, 75, 73.
14. a.w. 28, 29.

zegsman hem verkeerd inlichtte, kome het op diens hoofd!! Want hij kan haast niet geloven, dat Bentley werkelijk zo schreef.[15.] Tegenover Reiske is hij minder schroomvallig; niemand, tenzij dan Wesseling, spaarde hem. ‘Nollem, vir doctus disputationem inchoasset, epici cujusdam proaemii instar, dicendo: Mihi datum hic loci existimo, ut in aetatem Simonidis inquiram. Nam, quod pace ejus dixerim,

15. a.w. 29-32.

nihil prorsus habet, quod erroneum non sit', enz.[1.] Zelfs Winckelmann moeten Duker en Van Goens tegenspreken.[2.] Maar het vermindert hun hoge waardering niet voor deze 'vir elegantissimus, cujus concinunt laudes cultae artes (...) qui quatuor diversas aetates arti Graecorum adsignaverat'.[3.] Ter kenschetsing van Simonides' tijd weten zij niet beter te doen dan een lang citaat over te nemen uit de *Geschichte der Kunst des Altherthums*: 'cum videam praeclarum artis antiquariae Historicum brevi velut in tabella quae huc spectant descripsisse, verbis ejus uti malo quam meis, ut tam pulcra lacinia disputatio nostra pulcre finiatur.'[4.] Kritischer onafhankelijkheid leert Van Goens zijn vriend, ook tegenover de patriarch der 18de-eeuwse critici Bayle; hij citeert hem voortdurend, maar ziet ook zijn fouten en neemt Moreri tegen hem, zijn 'perpetuus obstrectator' in bescherming.[5.] Geheel in de geest van Van Goens is een uitweiding als het verblijf van Simonides en andere grote dichters bij de door ziekte gekwelde Hiëro van Syracuse is besproken: 'Subsistamus hic paullisper, Lector oppertunitatem ipsa praebente materia, et spectemus illustre exemplum potentiae illius, quam solent periti homines scientiis tribuere in animos hominum, ut leni ductu et quadam ψυχαγωγια, quod Graeci dicunt, ad cultum eos flectant.' Hij was tot nog toe een tiran in de latere zin van het woord. 'Post quam vero (...) otiumque literis impendit ac consortio virorum eruditorum, quos ad se pellexerat, indoles ejus ita fuit inmutata, ut dissimilis sibi, ex imbecilli magnanimus, e suspicaci amans subditorum, e crudeli humanus, ex iracundo lenis et facilis ad injurias quascunque condonandas, evaserit, uti e rudi literatus erat factus (...) Ita Simonides inprimis praeceptis philosophicis animum ejus flexit ad virtutem.'[6.] Zou men zo geen bijzondere aantrekking voor Van Goens mogen onderstellen van de Griekse Voltaire, als Lessing hem noemde in zijn Laokoon?[7.] de wereldwijze dichter wiens vriendschap door vorsten en groten werd gezocht, wiens invloed rede en humaniteit tot leidende factoren der politiek maakte. Dat hij ook moet gelden als de sofist onder de dichters, dat hij de kunst tot koopwaar maakte - dat wisten zij ook; Duker zou er later zijn mening over zeggen,[8.] het bleef echter in de pen. Dat de 18de-eeuwse Simonidessen, al gold broodschrijverij nog veelal onder hen voor schande, wereldwijsheid genoeg bezaten om een akkoord te vinden tussen beginselen en praktijken, van zich en bevriende verlichte despoten, is bekend. Duker zou theologie studeren, maar overtuigd, dat een theoloog 'qui literarum rudis sit et praeter compendia sua ac scientiam homileticam nihil sapiat' zijn naam en zijn ambt onwaardig moet heten, had hij eerst rustig zich op de letteren toegelegd. Daarvan wilde hij een openbaar bewijs geven. In overleg met Van Goens koos hij een biografische stof uit de oudheid. En Simonides leek toen een bijzonder aanbevelenswaardig onderwerp, omdat zijn betekenis verder strekt dan de locitere historia literaria: hij behoort toch tot die 'viri celebres, quorum merita non obscuram quandam sapientiae famam, sed intimiorem cum principibus sui aevi viris necessitudinem ipsis conciliarunt' - niet bevreemdend van een zo begaafd man - 'non tantum Poeseos peritissimi et non uno nomine instauratoris sed et Philosophiae cultoris acutissimi.'[9.]

1. a.w. 32-34.
2. a.w. 86, 87.
3. a.w. 86, 87.
4. a.w. 34-37.
5. a.w. 47, 65 e.e.
6. a.w. 61, 62.
7. Christ, *Gesch. Gri. Lit.*[6] I, 218.
8. Zie zijn werk 42, 109.
9. a.w. 1, 2.

In vier hoofstukken behandelt Duker achtereenvolgens de antieke berichtgevers over S.; de genealogie en chronologie; de levensbijzonderheden; de uitvindingen van S. In hoeverre Van Goens en Duker de kennis omtrent Simonides verder hebben gebracht, kan ik moeilijk beoordelen; ik krijg de indruk, dat zij ten opzichte der chronologie, genealogie en levensfeiten gezonde kritiek hebben geoefend, en de waarheid heel wat nader zijn gekomen dan hun voorgangers, al troffen

zij niet in alles het juiste; ten opzichte der ‘uitvindingen’ heeft latere wetenschap aangetoond, dat hun mening als zou Simonides de tekens Z, Ξ, H, Ω in hun bekende klankwaarde hebben ingevoerd, onhoudbaar is.[1.] Juist op dit punt, van zo groot gewicht voor de kennis der oudste ‘monumenten’,[2.] meenden zij belangrijke resultaten te hebben bereikt: Scaliger, Salmasius, Vossius, Buhierius, Spanhemius, etc. hadden er zich als om strijd mee bezig gehouden; lateren, als Montfaucon, hadden hun fouten aangewezen, zonder zelf zich aan het vraagstuk te wagen. ‘Quid vero, si post tot illustrium virorum conatus quaedam melius mihi contigerit definiri, mirum videbitur infantem humeris impositum gigantum longius quam ipsos pertingere?’[3.] Gewichtige ontdekkingen dus van Van Goens over het Griekse alfabet. Dat anderen het gewicht zo hebben gevoeld, dat het stuk veel waardering heeft ontmoet, heb ik niet kunnen opmerken. Van Goens zond enkele exemplaren aan Ten Hove, blijkbaar voor vrienden of beschermers te Den Haag. ‘J'ai eu soin des Simonides’, schrijft deze.[4.] Vermoedelijk heeft ook de redactie der *Bibliothèque des Sciences* er wel een ontvangen, maar het tijdschrift zweeg over het boek. In de omgeving van Van Goens vind ik er eenmaal gewag van gemaakt: Medenbach Wakker vraagt in het volgende jaar aan Tydeman: ‘Zal de pars secunda van den Simonides haest volgen?’[5.] Duker had namelijk een drietal capita ten vervolge beloofd: De indole et moribus S. ejusque praeclare dictis. De fragmentis S. residuis. De claris quibusdam Simonidibus.[6.] Ze zijn niet verschenen.

Ingenomenheid met het nieuwe werk, ook in Van Goens' brief aan Klotz, ondanks de slechtvermommende zelfkleinering, die hij tegenover hem zich als regel had gesteld: ‘Un de mes disciples vient de donner une Dissertation sur la Vie du Poète Simonide, que j'ai prié de vous adresser sous couvert de quelqu'un de nos libraires. Il y a parci parlà de bonnes choses, et quoique cette pièce ne soit proprement que de la compilation, l'auteur ne laisse pas d'être un jeune homme qui a du goût et des dispositions.’[7.] Ook in de stellingen verraadt zich Van Goens' invloed: op de eerste vier, die zich tot de oudheid bepalen, al betreft een ervan een idee van Pasquali Paoli, naar Boswell's boek over Corsica, volgen er vier andere, die de poëzie in het algemeen beschouwen: 't gaat niet aan, alle tragische en komische voordracht der Grieken met het Italiaanse muzikale recitatief te vergelijken; het heeft geen zin, geen enkel episch dichtwerk te willen erkennen, dat niet precies beantwoordt aan de Homerische vorm; wel dient men te onderscheiden tussen epische en historische gedichten; terecht zei Socrates: ουκ ισμεν αμυθον και αφευδη ποιησιν.

Tussen Van Goens en Duker bleef een band van vriendschap. We zien sinds 1778 de vroegere theoloog-literator - als Simonides en Van Goens - in de politiek; hij gaat dan als secretaris met onze gezant Van Lynden naar Zweden; in 1782 in dezelfde functie met Van Wassenaar-Twickel naar Wenen; beide malen geholpen door krachtige aanbevelingen van zijn vriend en leermeester. Maar als hij in 1783 Van Berkel's aanbod aanvaardt, hem naar Amerika te vergezellen, weigert Van Goens hem te ontmoeten, ondanks Duker's aandrang zich van de blaam van ondankbaarheid tegenover zijn weldoener te mogen zuiveren, ondanks de bemiddeling van de wederzijdse vriend Van der Pauw. Van Goens geeft als motief

1. Zie Christ, a.w. I, 221; Larfeld, *Griechische Epigraphik*, 216-241.
2. a.w. 93.
3. Duker, a.w. 93.
4. *Br.* I, 327; zonder datum; wel 30-6-1768.
5. M.W. aan T., 4 nov. 1769, Bibl. M^{ij} Lk.
6. a.w. 109.
7. V.G. aan K., 2-7-1768.

aan: zijn zorg voor Duker's belang en rust in zijn aanstaande positie; hij moet altijd kunnen zeggen, dat alle betrekkingen tussen hen zijn afgebroken.[8.]

Dat Van Goens behalve over het N. Testament ook over profane auteurs lessen heeft gegeven, mogen we opmaken uit een enkel nummer der boeken en handschriften, die hij in 1779 aan de

8. D. aan V.G., tien brieven van 4-4-1778 tot 10-6-1783. Drie van V.G. aan D. (in klad of kopie): okt. 1779, 10 en 17 of 18-5-1783; G.C.H. van Lynden aan V.G. 8-4-1778. En *Br.* II, 135, III, 74, 86.

Utrechtse Universiteitsbibliotheek schonk.[1] Daar vinden we Cebes ed. Johnson 1720 prolegomena addita et multa in margine adnotata sunt manu R.M.v.G. Daarmee trof, als latere schenking van andere zijde[2] samen Dictata in Cebetis Thebani Tabulam. Cebes, daar had hij zelf waarschijnlijk Wesseling over gehoord;[3] zoals deze zelf in Franeker weer L. Bos.[4] Wellicht getuigen ook nog een 'Decas I indicum auctorum a Fabricio omissorum',[5] en 'varia ad scriptores graecos'[6] van zijn werkzaamheid in het Grieks in deze tijd.[7]

De handschriften en dergelijke, die Van Goens bijeenbracht, om ook van deze kant zijn bibliotheek bijzonder belang bij te zetten, vormen een wonderlijk mengelmoes. Het gewicht der verzameling is verre van evenredig aan het getal. In de 'Notitie van Mss. of met Mss. gecollationeerden en met aanteekeningen van verscheide geleerde mannen voorziene boeken; benevens enige zeldzame werken en die bijna als Mss. kunnen worden geconsidereerd' zijn de collaties en de geannoteerde boeken sterk overheersend; en daarbij behoort[8] tot een Tacitus' *De moribus germanorum* 'cum charta pura et notis mss. viri docti': heel enkele, onbeduidende bijvoegsels van Van Goens' en nog eens anders hand.[9] Over Variae lectiones en aantekeningen op klassieke auteurs sprak ik reeds vroeger.[10] Over hetgeen onder numismatiek valt evenzo.[11] Het oudste met betrekking op het Grieks is een korte 'disceptatio cum Graecis' van godsdienstige inhoud uit de 14 of 15de eeuw, naar hij meent. Verder vindt men er ms. commentaren op kerkvaders en verhandelingen over kerkgeschiedenis en oude geografie van Jezuïeten,[12] dictaten van Vitringa over kerkgeschiedenis, van Ryckius over Justinus, handschriften van L. Smids over historie en aardrijkskunde, een hele verzameling aantekeningen op Griekse auteurs van H.E. Harckenroth, een Latijnse lofrede van Schulting op het Grieks. Er is een bundeltje oudere Nederlandse liederen, middelnederlands stichtelijk proza, een Onpartijdig tijtverdrijf[13] van ± 1700. Een Engelse 'New Guide for the Education of a young Gentleman' van 1769[14], een Franse brief betreffende Quesnel,

1. Zie deel I, 247
2. Mevr. Wed. Ackersdijk.
3. Althans M. Tydeman woonde zulke colleges tussen 1757 en 1762 bij volgens zijn ms. autobiografie.
4. Boot, *Vita P.W.*, 16-17. Kluit behandelde ook Cebes, te Middelb. in de Lat. school 1771; een zijner opvolgers W. Kist examineerde in 1791 een solliciterende praeceptor op het N.T. en Cebes. In de 16de eeuw hadden Gillis en Spieghel, in de 17de David van Hoogstraten, in de 18de weer G. Outhof hem vertaald, nagevolgd, toegelicht. Hemsterhuis had Cebes uitgegeven. Enz. Zie deel I, 41. Vgl. over de waardering van Cebes M. Boaz in *Het Boek* 7 en 9 (1918 en 1920) en A. Kraemer in *Berl. Phil Wochenschr.* 12 april 1919. Voor Duitsland ook bijv. K. Borinski, *Die Antike in Poesie u. Kunsttheorie* I, 98, 184, met Anmm.
5. nl. in zijn *Bibliotheca Graeca* (1708-1728), cf. Cat. V.G. II, 38.
6. Dit laatste ex libris S. Karsten. Beide in Univ. Bibl. Utrecht.
7. Andere stukken over Grieks van Van Goens' hand, in dezelfde portef. samengebracht, zullen eer uit zijn Leidse tijd zijn: Vocabula descr. ex div. vett. glossariis; Nectarius... e cadd. mss. bibl. L. Bat. et Ambros.
8. Zie deel I, 247.
9. In de Utr. Univ. Bibl. onder de gewone boeken gecatalogiseerd. Ik vermoed, dat hetzelfde het geval is met andere, die ik niet in de Cat. Hss. vind, ofschoon V.G. ze uitdrukkelijk onder zijn schenking noemt: als een Horatius 1541, waarvan hij zelf zegt: 'multa adscripta vetere manu sed proletiora'.
10. Zie deel I, 247.
11. idem, 242.
12. Bagotius, Syrmondus, e.a.
13. van H. Vondt.
14. or a general System of education by an english Gentleman lately returned from his Travells. 3 voll. autogr. auct. praeb. poratum sed non editum. Door Dr. Williams.

en Arnaud, een paar Spaanse geschriften aangaande Hendrik IV en Willem III. Het is met het vroeger genoemde nog lang niet alles. Van Goens heeft blijkbaar genomen, wat hij krijgen kon, zonder grote kosten. Onder de ‘zeldzame drukwerken’ brengt hij ook allerlei samen: niet alleen de Spaanse en Portugese Cancioneiro's en een paar uitgaven van Oudnoors, proefbladen van een verboden Catullus-uitgave en van A. Schultens' niet verder verschenen Lexicon Hebraeum cum originibus quae inveniri potuerunt’, maar ook een Zevenburgse Tibullus-editie, en een in Rusland gedrukt Russisch boek! Geschiedkundige handschriften had hij ook in aanzienlijk aantal;

en er heerste weinig minder bontheid: vele folianten en kwartijnen over Romeinse en Griekse geschiedenis, verzamelingen van stukken uit 16de en 17de eeuw zowel over Zweden als van Spanje en Italië; brieven van Lodewijk XIV uit 1678 van de hand van een ‘secretaire du cabinet’.[1] Van een aantal andere manuscripten ‘meest de historien, oudheden en rechten van ons Vaderland, bijzonder het Sticht van Utrecht rakende’ gaf Van Goens uitzicht op latere verwerving, bij schenking of erflating: ‘zij waren hem toen nog van te veel gebruik om zich ervan te ontdoen.’[2] Die verzameling schijnt hij gaandeweg weer te hebben uitgebreid; ook weer met werken over de klassieke oudheid. Men vindt er een 17de-eeuwse Index plenissimus in Historiae Augustae Scriptores, allerlei over epigrafie en klassieke auteurs uit de Bibliotheek van P. Burman Secundus afkomstig.[3] Ook dictata philosophica van Bayle, excerpta ex dictis Wesselingii ad Heineccii Elementa Juris Naturalis et Gentium, collectanea van Sypenstein over Vincentius Lerinumis, een 17de-eeuwse *Historia di Venezia* en dito *Relazioni della Costa di Roma.*

Maar toch verreweg het meeste betreft Vaderlandse rechten en historie. Daarbij biografische aantekeningen van R. en V. van Goens (1609-1680) en een genealogie van het geslacht Le Plat (imprimé comme ms. en 1667), epistulae belgicae variorum ad T.J. Almeloveen. En verder stukken over Haarlem in de 15de eeuw, een verzameling meest historische gedichten uit 1670-1677 aangelegd door de Amsterdammer Gerrit Buyck, afkomstig van F. van Nesse, van wie hij ook Adversaria Juridica bezit; over Utrecht in de 16de eeuw, zeer veel over het tijdvak van de 80-jarige oorlog (o.a. ‘Brief van conspiratie gevonden tot Ryswyk in een herberghe’[4]), over de tijd van ± 1640-1665 (afkomstig van De Wicquefort, grotendeels ook van diens hand);[5] stukken over N. Heinsius' ambassade naar Rusland; over J.D. van der Capellen's admissie in de Overijsselse ridderschap. ‘H. Hoogmog. Titulboek’ en de befaamde verhandelingen van Van Slingelandt; over de Hoogmogenden, over de Regering van Holland, over de Raad van State, Charten van Brabant en Vlaanderen, Gelderse Dijk-, Land- en Leenrechten, Dijk-rechten, enz. betreffende de Lek, keuren van Schoonhoven, handvesten van de Krimpenerwaard, stukken aangaande Eemland en Amersfoort. En aangaande Utrecht: register der regenten 1496-1685, Costumen der stad (gedrukt met zeer veel aantekeningen in ms.), privilegiën der kerken, extract van een oud schepenboek, instructies en reglementen van den Hove, van het stedelijk Gerecht, Ordinantiën op de Gemene Middelen zowel als op Publieke Verkopingen met velerlei aantekeningen. En andere.

Zeer waarschijnlijk is een groot deel van deze verzameling - die de Utrechtse bibliotheek nooit ontvangen heeft - niet samengebracht, of heeft althans niet veel gediend, voor Van Goens' historische lessen; zij heeft eer gestrekt tot veelzijdige en ruime inlichting op zijn regentenloopbaan. Zoals de buitenlandse letteren hem meer aantrokken dan de vaderlandse, zo hield hij zich tussen 1766 en 1776 meer bezig met de algemene dan met de landshistorie. Als trouw leerling van Wesseling was hij wel geen vreemdeling op laatstgenoemd terrein; in de briefwisseling met Van Wijn blijkt het ons genoeg. Maar de indruk vestigt zich toch bij ons, dat Van

1. Behalve de omstreeks 25 nummers, waarvan de Cat. Hss. Univ. Bibl. Utr. vermeldt, dat ze afkomstig zijn van V.G., zijn er nog een 45 andere, die hem hebben toebehoord. Ofschoon het van geen groot belang lijkt, zal ik de volledige opgave ter plaatse aanbieden. Met de drukwerken samen bestond Van Goens' schenking uit 17 folio's, 40 kwarto's, 43 octavo's en 7 duodecimo's.
2. Zie Van Someren a.w. 58.
3. Zie deel I, 247.
4. Zie Bilderdijk, *Gesch. d. Vaderl.*
5. Dit volgens aant. van V.G. uit bibl. van de Hr. Van Kruiningen, verkocht nov. 1781.

Wijn in de Vaderlandse Geschiedenis zich de meerdere gevoelt,[6.] op dat der algemene echter Van Goens' voorlichting gaarne ontvangt. Eerst na het aftreden als hoogleraar, zien we hem zich meer op de studie der Nederlandse historie, oudheden en rechten toeleggen. Het is dan ook in 1777, dat hij Sarsfield

6. Van oude historische Nederlandse handschriften erkent Van Goens ronduit geen verstand te hebben; daar vraagt hij Wachendorff naar; V.G. aan V.W., 1-1-1766.

over de staatsinstellingen van Utrecht, Gelderland, Overijssel en Drente inlichten kan, schoon nog niet zonder hulp van Van Heiden.[1.] Deze verheugt zich dan dat Van Goens blijft bij zijn 'projet que j'ai taché d'encourager, et que vous continués a rassembler des materiaux, dont vous ne manquerés pas de tirer le meilleur parti possible, comme je prens la liberté de vous y exhorter encore.' Hij zal hem al verschaffen, wat dienen kan tot recht verstaan van de regering van Drente.[2.] Sindsdien blijft de historie, zowel vaderlandse als algemene, één der onderwerpen van hun briefwisseling; want Van Heiden is een liefhebber, die des oud-professors mening gaarne verneemt over schrijvers en methoden, die echter eigen andere mening tegenover hem tracht te verdedigen.[3.] Hij drong er later herhaaldelijk op aan, dat Van Goens de geschiedenis van ons land beschrijven zou, tot weerlegging van Cerisier.[4.] 't Is ook als vroedschap, dat Van Goens tracht het manuscript Dagregister van de landsadvocaat Aart van der Goes ter inzage te krijgen,[5.] met J.G. Loten correspondeert over de geschiedenis van ons Indië[6.] en van P. Paulus een lijst der Anecdota van S. van Slingelandt vraagt.[7.]

Vrij schaars zijn onze gegevens over Van Goens als hoogleraar in de geschiedenis; de meeste komen bovendien van hemzelf. Dat hij zich niet het minst als zodanig de opvolger van Wesseling vindt, daarop wijst niet alleen zijn oratie. In 1766 begon hij dadelijk openbare voorlezingen over geschiedenis.[8.] In 1772 stelt hij zich aan Schirach nog voor als professor historiae et litterarum elegantiorum.[9.] Van 1776 tot 1778 stelt hij alles in het werk om een eerste-rangs historicus uit Duitsland aan de Utrechtse Universiteit te verbinden, naar het straks heet, als opvolger van Reitz. Aan Michaelis te Göttingen, aan wie hij, schoon tot nog toe in geen relatie met hem staand, inlichtingen verzocht, schetste hij een ideaal waaraan de aanbevolene zoveel mogelijk had te beantwoorden;[10.] die beschrijving is ons echter niet overgebleven. Ook van Van Goens' geschiedeniscolleges vernemen we weinig. Tot Lord Dover spreekt hij van zijn 'honourable and most affectionate disciple, Mr. Francis Charteris(...) now, I think, Lord Elcho, to whom I read a private Course of Modern History 1769-1770.'[11.]

1. Zie deel I, 450.
2. *Br.* II, 47; V.H. aan V.G., 4-11-1777; vgl. II, 69: V.H. aan V.G., 6-2-1779.
3. Zie bijv. *Br.* II, 44 (25-7-1777) over Cerisier, II, 47 (4-11-1777) over Kerroux; ibidem over de *Mémoires de Noailles*; over Unie en W.v. Oranje, II, 69 (6-2-1779), II, 268, 276, 282, 283-285 en vooral een onuitgeg. uitvoerig betoog van Van Heiden, wrsch. van ± 8 sept. 1783 ter verdediging van Mably tegen V.G. Mably's *De la manière d'écrire l'histoire*, door V.H. zeer geprezen, door V.G. streng gecritiseerd. Enz.
4. *Br.* II, 214, 25-9-1782, vgl. 216, 264. In 1777 ontmoeting van Van Goens en Cerisier door toedoen van Sensini; zie *Br.* I, 509: Sensini aan V.G. 26 en 30 juli 1777.
5. C.A. Wachendorff aan V.G., 24-5-1777.
6. J.G. Loten aan V.G. London, 29-5-1778.
7. *Br.* II, 33vv. P.P. aan V.G. 7-10-1777.
8. Zie p. 00, V.G. aan Michaelis, 13-12-1776, fragment.
9. Sch. aan V.G., 15-10-1772.
10. Michaelis aan V.G., 30-12-1776; in antwoord op een brief om informatie over een zestal door V.G. opgenoemde Duitse professoren. M. raadt bovenal A.L. Schlözer te Göttingen aan; en anders de niet door V.G. genoemde J.G. Meusel te Erfurt. Vgl. *Br.* II, 37, 38 (voor Slosscher in tekst, en Schlosser in noot te lezen: Schlözer), 46, 47, 57.
11. *Br.* I, 3. Zie ook over hem *Bijdr. Hist. Gen.* 30, 86. Van Goens noemt daar meer 'British young Gentlemen, who during the time of my Professorship honoured the University of Utrecht with their presence' als Kilmaure, Haddo, Binnings, maar van hen zegt hij welbeschouwd niet, dat ze zijn colleges bezochten.

Als Van Wijn in 1768 hem vraagt: ‘Geeft gij al college over Tacitus?’[12.] zal dit ook wel een geschiedeniscollege betreffen. Voor Latijn was hij niet aangesteld; ook corresponderen Van Wijn en hij reeds in 1765 en 1766 over historische werken aangaande Germania tijdens de Romeinse heerschappij.[13.] Juist als Wesseling wil hij, aanvankelijk althans, oude, middeleeuwse en nieuwe geschiedenis gelijkelijk beoefenen. Over de middeleeuwen gaat telkens de correspondentie met Van Wijn, soms ook die met Lelyveld. Fr. Hemsterhuis zag in hem alle kwaliteiten om de verhouding

12. V.W. aan V.G., 21-11-1768.
13. Lazius en Fr. Irenicus. V.W. aan V.G., 25-12-1765 en V.G. aan V.W., 1-1-1766.

van kerk, ridderwezen en monnikendom in de Middeleeuwen te beschrijven.[1.] Maar vanzelf richt zich zijn historische belangstelling vooral op de landen en perioden, welker literatuur zijn voorliefde heeft; de nieuwe tijd, de Romaanse volken. Zoals de contemporaine literatuur ten volle zijn aandacht heeft, zo doet het ook het politiek en maatschappelijk gebeuren van zijn eigen tijd: Frederik de Grote, de oppositie van de Franse parlementen, de Jezuïeten, de Paus en het verlichte despotisme. Zijn bibliotheek getuigt dat reeds: tot 1775 toe is zij bijgehouden; over gebeurtenissen, toestanden onder Lodewijk XV, over de Poolse deling, over Struensee in Denemarken.[2.] Geen enkel land van enige betekenis blijkt verwaarloosd, als we het historisch gedeelte - de helft ongeveer uitmakend[3.] - nagaan: Azië en Amerika, Zweden, Rusland, Hongarije en Turkije hebben er zo goed hun behoorlijk voorziene afdelingen als Duitsland of Engeland. Bijzonder goed vertegenwoordigd is behalve Frankrijk, naar evenredigheid ook het Spaanse schiereiland. Maar geen land beter dan Italië.[4.] Dat Van Goens daarvan bijzonder werk maakte, blijkt ook uit zijn aandeel in Ten Hove's *Mémoires généalogiques de la maison de Medicis.*[5.] Het grootste vertrouwen stelt Ten Hove in de voorlichting en de kritiek van zijn jonge vriend. 'Je m'apperçois a tout moment que je manque de livres essentiels; d'ailleurs il conviendroit d'avoir fait un tour a Florence, pour parler de mille choses avec une chaleur puisée a la source, et non pas factice et d'emprunt. Si jamais vous faites ce voyage, prêtés moi vos yeux (ce sont de bons yeux que les vôtres, et tels qu'il me les faudroit). En attendant vos conseils et vos secours seront les très bien venus. Je vous suis obligé par exemple de m'avoir indiqué les Lettres de Pier Vettori, qui m'etoient inconnues.'[6.] Van Goens zendt hem de brieven van Poliziano, F.O. Mencken's *Historia vitae Angeli Politiani*,[7.] G. Negri's *Istoria degli Scrittori Fiorentini.*[8.] J.N. Erythraei *Pinacotheca Imaginum illustrium doctrinae vel ingenii laude Virorum*,[9.] werken van Bianchini,[10.] Adami, en tal van andere. Telkens gaan er bezendingen van Utrecht naar Den Haag; verscheidene begeert Ten Hove buitendien eerst later, als G.M. Crescimbeni, *Istoria della Volgar Poesia*; G. Fontanini, *Della Eloquenza Italiana*, G. Rucellai's *Rosmunda*;[11.] andere acht hij minder nodig: Bibliotheca Neapolitana, Bibliotheca Sicula, Cremona literata.[12.] Van Goens zoekt het soms wat te ver; maar als regel volgt Ten Hove de aanwijzingen getrouw: op zijn tijd zal ik Dempster raadplegen, verzekert hij bijvoorbeeld, daar gij zegt, dat hij meer dan Etruscische oudheden behandelt.[13.] Zo is de gang van Ten Hove's werken: hij ontwerpt in vrij snel tempo allerlei hoofdstukken, die Van Goens een voor een toegezonden krijgt en ook kritiseren moet; een werk, dat slechts de grootste vriendschap aanvaarden kan, begrijpt Ten Hove: zond hij alles tegelijk, dan zou zelfs deze het moeten opgeven tegen de massa van fouten. Tegelijk maakt Van

1. Zie deel I, 324, 325.
2. *Cat. V.G.* II, 335-342, 479, 480, 488.
3. Van de 17000 nummers, d.w.z. boeken of delen - ongeveer 2000 oraties, disputaties en dgl. en een aantal museumcatalogi tel ik hier niet mee - behoren er 8117 tot de afdeling Geschiedenis.
4. Zie deel I, 568n.
5. idem, 419, 420.
6. *Br.* I, 310, 17-3-1767.
7. cf. *Cat. V.G.* II, 284.
8. idem, 281.
9. idem, 283, tenzij een ander werk van dezelfde mocht bedoeld zijn.
10. idem, 261.
11. cf. *Cat. V.G.* I, 477, II, 280, I, 485.
12. idem, II, 282, 281.
13. idem, 227.

Goens een uitvoerige lijst van alle werken, die Ten Hove nog heeft te raadplegen; in die telkens vervolgde Catalogus schrapt hij aan, alles wat hij zelf ervan bezit. Vindt Ten Hove het daarom niet in de tot zijn beschikking staande bibliotheken, dan richt hij zich tot Van Goens. Want hij wil raadplegen van het aanbevolene zoveel hij maar krijgen kan. Telkens spreekt hij weer zijn dankbaarheid uit.[14.] Bijna alle kritiek van Van Goens - hier een

14. Bijv. *Br.* I, 313, 317-318.

te kort, daar een te veel, dit te sterk, dat te zwak, onjuiste waardering der bronnen, te luchtige vorm, gebreken in de stijl - neemt Ten Hove dankbaar aan. Van Goens' toon is veel te deemoedig, meent hij in volle oprechtheid, bij zulk opofferend werk van zo hoge kwaliteit.[1.] Laat hij toch ook zijn stijl niet sparen; zelf weet hij gevaar te lopen enerzijds van ‘un certain luxe Asiatique et l'enflure’ anderzijds van ‘le précieux’, een gebrek dat hij bij anderen niet uitstaan kan. En voor Van Goens' oordeel heeft hij ook in dezen grote eerbied.[2.] Zelfs Van Goens' wenk dat de ernstige historie zekere waardigheid eist van uitdrukking, wil hij, schoon niet overtuigd[3.] niet veronachtzamen. Maar niets vreest Ten Hove meer dan een onleesbaar boek te leveren; na lang heen en weer geschrijf over Mencken's *Leven van Politano* besluit hij de discussie: ‘c'est un livre excellent et peutêtre parfait mais que pour rien ne voidrais avoir fait.’ Als Van Goens opmerkt, dat een door Ten Hove behandeld auteur meer had geschreven, dan hij noemde, beslist hij: Dat doet er niet toe; 'k maak geen bibliografie. Het ergste is het vervelende; dat blijkt uit Menckenius' boek. Als men geen boek schrijft voor geleerden, ter consultering, moet men duizend bijzonderheden weglaten. Overigens wil hij geschiedenis schrijven in de breedste zin; beschaving niet minder dan politiek, de Toscaners zo goed als hun vorsten. Van Goens trekt een parallel tussen Lorenzo en Pericles; Ten Hove vindt het zeer juist: Lorenzo schijnt zich hem tot voorbeeld te hebben gesteld. Ten Hove heeft Pico della Mirandola, met een protest tegen moderne sceptici, die hem verachten - Voltaire bedoelde hij[4.] - hoog verheven; te hoog, meende Van Goens; en hij geeft het toe. De ‘klachten’ van Marullus over de val van Constantinopel,[5.] moeten geschrapt worden, vindt Van Goens; waarom, blijkt niet uit Ten Hove's antwoord, maar hij stemt 't toe. De verhouding der Pazzi en Lorenzo, oordeelt Van Goens, moet anders en uitvoeriger getekend worden; en het gebeurt, al kan Ten Hove zich ook op goede bronnen beroepen. Merkt Van Goens verwijtend op, dat een brief eenvoudig uit Hooft is overgenomen, en dat Macchiavelli niet eerst is geraadpleegd, dan erkent de ander ronduit zijn fout, en in een volgende komt hij erop terug, zelf betogend, dat een eerste eis is, te onderzoeken, welke schrijver 't beste onderricht moet zijn geweest; en dat men dan tussen Hooft en Macchiavelli niet lang behoeft te twijfelen; bovendien: Hooft, schoon als auteur te bewonderen, ‘mêle dans son recit bien des details, qui ont l'air fabuleux.’[6.] Een onwaarschijnlijke lofspraak van Lorenzo op Piero, door Poliziano meegedeeld, houdt hij mèt Van Goens voor grove vleierij; hij wil ze slechts meedelen om het interessante contrast met Guicciardini's voorstelling. Zo gaat het doorlopend; slechts zeer zelden verzet zich Ten Hove tegen lof of blaam van Van Goens: het herhaaldelijk aanbevolen werk van Bianchini vindt hij een vervelende compilatie; een door Van Goens aangediend citaat van Voltaire, dat Lorenzo de vereniging van koopman en staatshoofd noemt, wijst hij als onjuist af; met een beroep op Macchiavelli en De Commines, acht hij dit beter op Cosimo te passen. Wel meent hij af en toe te moeten aanduiden, dat Van Goens zich niet te ongerust hoeft te maken over zijn kritisch vermogen of het eindresultaat van zijn werk. ‘Je fais plus de cas que peutêtre vous ne le croyés de l'exactitude. Vous Professeur d'Histoire ne pouvés pas mèpriser plus cordialement Varillas et ses semblables, que je les mèprise.’ Toch wil hij zijn werken raadplegen, zij 't in de

1. idem, 317.
2. idem, 315, 316.
3. Vgl. deel I, 419, 420.
4. Ten onrechte? Bij de uitgave verwijst hij althans niet naar hem, maar naar La Mothe le Vayer, 6, 38 en 79 (L. 9).
5. Over M.: Burckhardt, *Kultur der Ren. in It*[12] I, 305.
6. *Br.* I, 316.

laatste plaats.[7.] Telkens wijst hij erop, dat hij meerdere revisies beoogt van deze eerste schetsen: ‘Je suis intimement persuadé de la mèdiocrité, de la maigreur, et du peu d'exactitude de ces essais, (...) mais comme je me propose de multiplier les recherches, et de me hâter lentement, je ne desespère pas d'en faire

7. idem, 318. Vgl. *Cat. V.G.* II, 261.

avec le tems quelque chose de passable.'[1.] Geloof mij, zegt hij even later, ik kom op mijn schreden terug; en dan ga ik zorgvuldig corrigeren. Hij moge enigermate de ploeg achter de paarden hebben gespannen, hij is toch niet zo dom, te willen oogsten, voor hij gezaaid heeft.[2.] Al Van Goens' aanmerkingen bewaart hij met de reeds door hemzelf verzamelde aanvullingen voor de eerste revisie. Zelfs verzekert hij voor het geval Van Goens na alles te hebben gezien, de opzet geheel verkeerd mocht duiden: 'Je serai docile et je refondrai le tout.' Want hij hecht de grootste waarde aan zijn raadgevingen over de wijze, waarop men zulk een onderneming heeft aan te vatten en uit te voeren.[3.] Na december 1767[4.] vinden wij in de brieven van Ten Hove van de Medici niet meer gerept; de correspondentie zelf gaat hokken en verslappen, van december 1768 tot mei 1772 schijnt ze stil te staan, en ook in de enkele brieven van 1772-1773 en 1775 vernemen we niets van de *Mémoires généalogiques*, die toch in die tijd verschijnen.[5.] Niettemin wijst hetgeen wij mededeelden uit 1767 duidelijk aan, dat Van Goens' invloed op dit boek niet gering is geweest.[6.] Dat hij in de oudere geschiedenis van Italië belang bleef stellen, kan blijken uit zijn informeren in 1771 bij Frisi, of Giulini zijn geschiedenis van Milaan nog voortzetten zal.[7.] Respect voor zijn historisch inzicht spreekt ook later in Ten Hove's kritiek op de Voorrede voor Volkmann: 'Sachez, jeune Robertson, qu'on trouve des choses bien vues dans vos raisonnemens sur la revolution des moeurs.'[8.] Ook hier betrof het in eerste instantie Italië.

In bijzonderheden kunnen we slechts een enkele maal in de *Mémoires généalogiques* aanwijzen, wat van Van Goens komt. Nooit noemt Ten Hove hem, ook niet waar hij waarschijnlijk of stellig aan hem ontleent.[9.] Ook strekt naar alle schijn zijn invloed zich, althans direct, niet verder uit dan de helft, van wat Ten Hove later in druk bracht.[10.] Vergde het toch te veel van Van Goens' tijd? Hij heeft er wel eens over geklaagd. Stel uw beoordeling dan maar wat uit, zegt Ten Hove, ik heb er geen haast mee.[11.] Kort daarop weer: Ik begrijp, dat ge van die Medici genoeg

1. *Br.* I, 313, 314
2. idem, 315.
3. idem, 314, 315.
4. Zie deel I, 392.
5. *Cat. V.G.* II, 262 geeft op: 1773-1775. Hij voegt erbij 8 vol. Maar het ex. K.B., in 3 banden gebonden, bevat 9 afzonderlijk gepagineerde stukken, alles tezamen ruim 1500 pp; plaats, jaar of drukker zijn niet vermeld; 't gold als manuscript. Vermoedelijk is dus 't negende stuk eerst in of na het tweede halfjaar van 1776 gedrukt. In de noten eenmaal een tijdsaanwijzing: j'écris vers la fin d'avril 1774: deel 5, p. 53.
6. De plaatsen van hetgeen ik daar omtrent citeerde heb ik slechts opgegeven, voor zover de uitgave der *Brieven* ze bevat; maar De Beaufort liet wat hierover handelde juist zoveel mogelijk weg. Zie *Br.* I, 313 noot.
7. F. aan V.G., 12-4-1771. Vgl. *Cat. V.G.* II, 240.
8. T.H. aan V.G., ± eind jan. 1773, onuitgeg. ged. Zie deel I, 379, 380. T.H. doelt op p. 24-40 der Voorrede.
9. L. 11, 151 en 177: j'aime les romans: waarbij Agathon en Sternhielm (lees Sternheim?). Vgl. *Br.* I, 321 (± dec. 1768): moet hij Agathon in het Frans lezen? 'savez que j'estime l'auteur (Lessing, n'est-il pas vrai?)'; L. 2, 15 Klopstock geciteerd, vgl. *Br.* I, 336; L. 2, 5 en 80 naar V.G. *Observv. Misc.* Cap. V; vgl. deel I, p. 235 en bijlage J; Ten Hove is geen sterk Graecus, *Br.* I, 314; L. 5, p. 49, 'un moderne est un nain monté sur les épaules d'un géant'; cf. Duker, *Simonides* 93; de plaatsen, waar het in de briefwisseling besprokene behandeld wordt, op te noemen, lijkt mij overbodig. Slechts met V.G.' brieven aan T.H. die wij missen, zouden wij de invloed van V.G. preciezer kunnen bepalen.
10. Van Goens' laatste aanmerkingen die ik ken, van okt. 1767, betreffen deel 6, 183 (L. XII): daarna zond T.H. nog eens een fragment (20-11-1767).
11. T.H. aan V.G. wrsch. 30-9-1767 onuitg. ged.

krijgt; ik ook; toch ga ik door; doe gij ook maar zo.[12.] Week het werk te veel af van Van Goens' eisen, onttrok hij zich daarom halverwege eraan, en was dit een oorzaak der verkoeling? Of was, omgekeerd, aan deze slechts het verbreken der samenwerking te wijten? Zeker heeft de compositie van het werk - dat niet geheel voltooid werd[13.] - hem niet in alle opzicht kunnen voldoen, al moet hij met de strekking en verscheidene hoofdideeën zeer ingenomen zijn geweest. Het een en ander zal blijken, als ik wat nader inga op het werk; wat mij niet ongepast voorkomt in dit verband,

12. 5-10-1767.
13. De in Toskane regerende Medici vanaf 1587 tot 1737: Ferd. I, Cosimo II, Ferd. II, Cos. III, Giov. Gasto ontbreken. Evenzo Maria, de vrouw van Hendrik IV. En andere, minder bekende.

omdat het als een geschiedenis der Italiaanse Renaissance in Van Goens' kring en met zijn medewerking ontstaan op zich zelf al van belang mag heten, omdat het bovendien door zijn losse structuur ook allerlei weerspiegelt uit die kring, dat met het onderwerp zelf in geen of slechts zwak verband staat.

Ondanks Van Goens' waarschuwingen hield Ten Hove zeer weinig maat in uitweidingen, anekdoten en - soms in 't triviale en obscene gaande - aardigheden;[1.] afgezien van de eisen van onderwerp en stijl kan Van Goens het laatste niet het ergste gevonden hebben, naar wat wij uit iets later tijd nog van hem opmerkten, waar Ten Hove hèm de teugel moest opzetten.[2.] In veel latere tijd - bij het overzien, in Duitsland, van zijn politieke loopbaan - misprijst Van Goens Ten Hove's toon van plaisanterie bij ander ernstig werk: de strijd voor Oranje en de gevestigde staatsorde in de *Ouderwetsche Nederlandsche Patriot*.[3.] En ook zekere godsdienstige huichelarij: om het gemene volk te winnen 'cajoleerde' hij de fijnen, schoon hij ze hartelijk verachtte.[4.] Een dergelijke onoprechtheid zou hem ook reeds hier gehinderd kunnen hebben, als het niet bij zo menigeen nog gebruik was geweest, in het publiek zich te vertonen in de ouderwetse statiestukken der officiële leer, die men in intieme kring slechts voor de dag haalde om er zich vrolijk mee te maken. Van Goens zelf was dat niet ten enenmale vreemd. Zijn ergernis in 1782 betrof vooral de 'laffe complimenten aan den verachtelijken Hofstede', zijn vermeende doodsvijand. Op Bayle beriep Ten Hove zich tot verdediging zijner 'gaillardises';[5.] ook voor dit erger kwaad mag deze zijn voorbeeld of schild geweest zijn. Wendde diens Dictionnaire in de tekst orthodoxie voor, terwijl in de noten kritiek en spot haar niet spaarden, Ten Hove valt nergens het Christelijk geloof aan; integendeel, hij doet zelfs af en toe zeer stichtelijk, maar bij aandachtige lezing blijkt op menige plaats zijn hart aan de afbrekers der openbaring verpand, wier denkbeelden hij gaarne - quasi objectief of zelfs met een glimp van afkeuring - in extenso mededeelt: Guido Cavalcanti was een zeer bekwaam filosoof, volgens Boccaccio; als Epicurist loochende hij het bestaan van God. Wat wint gij ermee? vroeg Brunelleschi terecht. Klopstock tekende 'l'intrépide bêtise des Athées' zeer goed: Satan zelf moet ze verachten. Maar men vergist zich, als men denkt, dat 'le siècle d'ignorance n'admettait que *la sotte superstition et l'imbécille croyance a des Prêtres dupes au fripons* (...) Dès lors des *esprits plus fiers et plus libres* fermentaient.' In de 12de eeuw reeds telde Florence zoveel Epicuristen - volgens Malaspino - 'que dans les rues et les carrefours on se battait pour ou contre la Foi.' Dat duurde tot de *gelukkige tijd*, dat de Inquisitie 'extirpa cette ivraye'.[6.] Overigens lijkt zijn afkeer van atheïsten wel echt: 'On est tenté de la prendre', zegt hij van Catharina de Medici, 'pour une Athée et qui pis est pour une Athée conséquente, ce qui fait un être à étouffer. Si le monde était régi par des Athées, où fuir, où nous cacher?' 'Un frein invisible et d'un ordre supérieur' is voor vorsten nog nodiger dan voor onderdanen.[7.] Ook het scepticisme oordeelt hij: 'le caractère de notre siècle semble être de ramener tout au doute absolu (...) encore on fait gloire de se livrer à cette Philosophie dangereuse, dont l'unique but est de

1. bijv. 8 (L. 21) 125. En quasi-zedige verzwijgingen als 7 (L. 14) 80 met duidelijke noot, 121.
2. Zie deel I, 378.
3. Volgens zijn *Cat.* II, 596 wordt Mr. T.H. ook aangezien voor de auteur van een tweetal satirieke stukjes van 1768: *Suttonius, ou le Magicien blanc* en *Anti-Suttonius, ou le Magicien noir.* Wrsch. over de inenting; cf. Knuttel op 1768.
4. Zie deel I, 356. Ms. aant. vóóraan in ex. Kon. Bibl. O.N.P. I-II.
5. Zie deel I, p. 420.
6. L. 2, p. 16-18.
7. Deel 8 (L. 21) 127. De Pinto's boek tegen de materialisten roemt hij als uitnemend. D. 5 (L. 5) 9.

tout détruire sans jamais rien édifier.'[8] Van het verhaal, dat Ficino, volgens plechtige afspraak, dadelijk na zijn dood aan zijn vriend verscheen om hem de waarheid van hun Platonische onsterfelijkheidsleer te betuigen, wil hij hoogstens de helft geloven: 'le pacte véritable et l'apparition fausse'; maar het uitblijven der verschijning bewees niet het minst tegen de onsterfelijkheid: de

8. D. 5 (L. 5) 14, 15.

Eeuwige Wijsheid heeft de slagboom gesteld; gemeenschap tussen die twee werelden is nog onmogelijker dan tussen aarde en maan: ‘laissons donc la tendre Rowe, et le visionnaire Swedenbourg converser à leur aise avec les Esprits; quant à nous, vivons avec les vivans, adorons Dieu, et attendons le grand précepteur, la mort, avec une humble confiance.’[1.] Spot met de Pinkstergeschiedenis ligt er verborgen in zijn verhaal van de van alle Grieks onkundige monnik, die, ‘persuadé que le bras du Seigneur n'était point raccourci’ moedig de kansel besteeg, en de aanwezige Grieken tot het Roomse geloof maande ‘aussi éloquemment dans leur propre langue, que si c'eût été sa langue maternelle.’[2.] Van Catharina de Medici, zegt hij, valt niet te betwijfelen, ‘qu'une de ses voluptés n'ait été de parler à l'Esprit de perdition, que nous connaissons (*mais superficiellement*) sous le nom de Diable.’ Hij vraagt dan verlof voor een kleine uitweiding over de veelbesproken ‘sabbath’. Slechts van één man weet hij die er met lijf en ziel geweest is, en er zekere berichten heeft van meegebracht: Benvenuto Cellini. En in geuren en kleuren vertelt hij diens verhaal over.[3.] Verdacht is ook de wijze, waarop Ten Hove vertelt van de ‘profanation horrible’, waarmee Marot's psalmen aan Catharina's hof werden gebruikt.[4.] Naar aanleiding van Savonarola's geschiedenis haalt hij met instemming Macchiavelli aan: ‘ses réflexions seraient fort sensées, si tous les exemples étaient également bien choisis.’

't Was nooit moeilijk, betoogt deze, een volk iets te doen geloven; ‘mais le point où gît la difficulté, c'est de les tenir fermes dans la créance (...) Les Prophètes armés réussissent, les autres non’. Cyrus, Theseus, Romulus bewijzen het. Ook Mozes: ‘pour établir la Théocratie (il) se vit forcé de commander une infinité de massacres, et d'exterminer une foule d'impies et de méchans.’[5.]

De Hervorming was nodig vindt Ten Hove, ook ‘la vertueuse ferocité’ van de vermaarde Augustijner. Dat hij alles aanwendde (pour) ‘mettre l'abomination dans le ridicule’, keurt hij niet af, al zijn de voorbeelden, die hij geeft onsmakelijk. Pascal deed hetzelfde schoon anders: ‘Le sel de Martin n'était pas si rafiné que celui de Blaise’; maar dat grove zout kan de goede zaak degelijk gediend hebben. Slechts één protestant is hem bekend, die de afwerping van het juk van de zielentiran betreurt: Leibnitz oordeelt, dat het belang der Christenheid vorderde, dat de pausen, naar goddelijk recht, de geestelijke oppermacht hadden behouden. Ten Hove betwijfelt, of dit buiten Rome veel instemming vinden zal; maar ieder die de zaak verstandig beschouwen kan, zal hem toegeven, dat het te wensen ware geweest, dat deze revolutie niet de naaste oorzaak ware geworden van zoveel oorlogen en moorden. ‘La vérité, la liberté sont infiniment précieuses; mais le sang humain vaut son prix.’[6.] Elders stelt hij de bijna-vriendelijke doodstraf, die gekrenkte heidense priesters en sofisten de grijze Socrates berokkenden tegenover de barbaarse vuurdood, waaraan christelijke priesters andersdenkende ambtgenoten overleveren; afgrijselijk, wat ook een teerhartige Jezuïetenpater pas nog bazelen durfde ‘que ce genre de mort est assez doux.’[7.] Soms toont Ten Hove zich zeer gevoelig op het stuk der Christelijke religie: astronomen die de kerken gebruiken voor hun waarnemingen - nodig immers ook voor de vaststelling van het Paasfeest! - zou de

1. D. 6 (L. 12) 201.
2. L. 3, 11.
3. D. 8 (L. 21) 111-119; 133-137.
4. D. 8 (L. 22) 8-10. Zo vindt T.H. het nodig in een lange uitweiding over de familie der Strozzi, in extenso de ‘scandaleuses et satanesques paroles’ van een hunner bij zijn sterven, mee te delen.
5. D. 6 (L. 12) 208.
6. D. 7 (L. 13) 34-37.
7. D. 4 (L. 4) 14-16.

Heiland zelf niet uit de Tempel hebben gejaagd![8.] Ficino's verhandeling over de waarheid des Christendoms is een prul: ‘cette Religion, qui dans le siècle où nous vivons a été attaquée avec tant de fureur et défendue avec tant de succès, et contre laquelle les portes de l'Enfer ne prévaudront point, cette sainte Religion se passe à merveille d'un apologiste tel

8. D. 5 (L. 5) 40.

que lui.'[1.] Maar elders spreekt hij over de door Ficino misbruikte sleutel op Plato: 'la double doctrina'; een Maxime van Plato en veel andere wijsgeren is het, dat het gemeen sommige waarheden niet passen, en omgekeerd het geloof aan onwaarheid nut kan doen. Door filosofie leert het geen deugd; 'pour leur en inspirer les sentimens, il faut avoir recours à la superstition, qui ne peut se glisser dans les esprits qu'au moyen des fables.' Ten Hove wil het in het midden laten, of het juist is, of niet. Praktisch bespaarde Plato zich door deze opvatting het lot van Anaxagoras of Socrates.[2.] Voor de buitenwacht orthodox protestant volgens de traditie, onder de vrienden rationalist naar de mode, en in zijn hart een scepticus, kon Ten Hove van de Roomse, scholastieke, mystieke, ascetische, in het bovennatuurlijke zwelgende middeleeuwen, zelfs met de beste wil, bitter weinig vatten, laat staan waarderen. Gregorius de Grote, die de openbaring Gods aan geen grammatica van Donatus wil onderwerpen, Hieronymus, die door een engel ten bloede werd gegeseld om het lezen van Cicero, het is hem pure dwaasheid.[3.] Godfried van Bouillon is de 'Général sage d'une armée de fous'.[4.] Thomas Aquinas, Abaelardus, Lombardus, Alanus ab Insulis, Albertus Magnus waren geen middelmatige geesten, Scotus was geen zot, Buridanus geen ezel; maar filosofen waren zij in de verste verte niet: 'leur vaine science equivalait à la jolie science de Comus l'escamoteur et de Mr. le Pelletier son associé, ces Sphinx et ces Oedipes des badauds'.[5.] St. Franciscus is een 'païsan ignorant et imbécille, qui n'avait pas tort de dire aux ânes qu'il rencontrait en son chemin: broutez, frères, broutez.'[6.] Savonarola, 'un moine factieux, insolent, infléxible, fourbe, enthousiaste et sanguinaire', wiens 'déclamations indiscrettes contre les plaisirs innocens et contre l'allégresse publique' Lorenzo - personificatie van alle deugd, en vrij van alle gebreken - tevergeefs met vriendelijkheid trachtte in te tomen; de protestanten stellen nog steeds die heerszuchtige drijver veel te hoog, zelfs Mosheim, en zijn vertaler Maclaine.[7.] In de dikke bundel werken van de heilige Maria Magdalena de Pazzi heeft hij tevergeefs naar ook maar iets raisonnabels gezocht. 'Le tendre coeur de la béguine nageait dans l'amour pur, comme les poissons dans la mer.' In 't algemeen vindt hij niets meer te laken dan 'ces écrits ascétiques, où la dévotion se montre sous des attributs, qui la dégradent et la rendent ridicule aux yeux des libertins.' Dat doen haar 'extases singulières', zo goed als de 'folles visions' van Catharina van Siena, of de extravaganties van Madame Guyon.[8.]

Ten Hove is een bewonderaar van 'l'illustre Vieillard de Ferney',[9.] wiens geschiedschrijving minus de onnauwkeurigheden hij zich tot model had gesteld.[10.] Nog steeds geldt Voltaire's *Essai sur les moeurs* als het voorbeeld der moderne cultuurgeschiedenis.[11.] Cultuurgeschiedenis bedoelde ook Ten Hove. Het geslacht der Medici 'dont le nom seul rapelle à l'esprit une foule d'idées agréables, et dont le souvenir ne périra point dans la mémoire des hommes (...) race de Héros, dont

1. D. 5 (L. 5) 27. Vgl. ook D. 4 (L. 4) 48 over Jezus' verzoeking door de duivel.
2. D. 5 (L. 5) 22-23.
3. D. 7 (L. 14) 61.
4. D. 8 (L. 20) 3.
5. D. 5 (L. 5) 11-12. Over Thomas ook zeer minachtend D. 3 (L. 3) 3.
6. D. 6 (L. 9) 39-40.
7. D. 6 (L. 9) 59vv, (L. 12) 209vv. Over Lorenzo: D. 6 (L. 11) 141: 'Toutes les belles et grandes qualités de Laurent de Médicis n'étaient obscurcies par aucun défaut.'
8. D. 6 (L. 11) 157-159.
9. D. 2 (L. 2) 43, met uitbundige lof voor V's navolging van twee Canzoni van Petrarca; elders over hem als toneeldichter: D. 9 (L. 25) 217.
10. Zie deel I, 420.
11. Huizinga in *Gids*, 1920 IV, 114. Volgens Borinski het richtsnoer voor Burkhardt's *Kultur der Ren. in It.*

les lauriers pacifiques valent bien tant de triomphes guerriers si vuides et si courts' - trok hem zo machtig aan, bovenal om het nauwe verband met de ontwikkeling van Kunsten, Letteren en Wijsbegeerte.[12.] Dat blijkt uit het werk zelf ook zeer duidelijk. Een kort overzicht van de inhoud moge het bewijzen.

12. D. 1 (L. 1) 5-6.

Boek I behandelt de opkomst der Medici tot 1464, het sterfjaar van Cosimo; behalve diens politieke en mercantiele talenten roemt het zijn belangstelling en zorg voor wetenschap en kunsten: sinds de val van het Westerse keizerrijk waren het 'siècles de fer et de plomb, où tout le monde était peuple, où les sauvages Chevaliers toujours en mouvement laissaient reposer leur seul cerveau, se déchargeant du soin de penser sur des moines, comme si des moines pensaient.' Cosimo en een klein getal gelijktijdige, gelijkgezinde vorsten 'décomposèrent la masse des ombres, et firent naître l'aurore du jour qui nous luit.' De val van Constantinopel, voor wie toen leefde niet anders te beschouwen dan als een ramp, vertoont zich als een geluk aan onze eeuw, nu het Attische zaad door de storm hierheen gevoerd honderdvoudige vrucht droeg, en het Ottomaanse rijk weg is, als twee keizerinnen samenstemmen. 'Notre bien-être s'accrut de la calamité des Grecs.' Nergens vonden de Griekse ballingen hartelijker ontvangst dan in Florence. Een geweldige drift tot weten mocht zich eerst uiten in slaafse veelweterij, eenzijdige woordendienst, het opofferen der levende aan de dode talen, pedante eigenwaan: 'Bientôt les esprits prirent une autre tournure, un plus libre essor; on chercha dans les anciens les modèles du beau et les règles du goût (...) des ouvrages originaux rapellèrent le souvenir des vieux chefs-d'oeuvres (...) les langues modernes sortirent de la barbarie: l'étude des mots fit place à l'étude des choses: le doute et la vérité s'élevèrent sur les débris des anciennes erreurs, les sciences exactes atteignirent une hauteur inconnue; la philosophie éclaira les lettres; les lettres ornèrent la philosophie; et *par dégrés insensibles on parvint où nous en sommes aujourd'hui.*'[1.]

Boek II gaat vrijwel geheel over Dante, Petrarca, Boccaccio, schitterende sterren, vóór het aanlichten der eigenlijke renaissance. Dante kent Ten Hove blijkbaar zeer goed; hij citeert zijn Commedia ook elders in zijn boek herhaalde malen.[2.] Commedia zal hij het genoemd hebben volgens Ten Hove '(pour) indiquer la nature de son poëme, moins épique que dramatique'. Want 'les ouvrages de la Chaussée, ces drames larmoyans désavoués par Thalie, sont plus comiques et plus plaisans'. 'En effet, c'est une suite de conversations entre le Poëte et son guide, les Diables, les Anges, les damnés, les *purganti* et les bienheureux.' 'Son ouvrage formé sur le plan le plus bizarre, et partagé en trois recits ou actes (...) sera toujours le premier livre classique de sa nation. Ce Poëte marche seul et sans pair à la tête de tous; les sombres nuances du tableau qu'il a peint, rembrunies par le tems enlèvent encore les connoisseurs.' 'Il joint habituellement le sublime d'Homère avec le sérieux et la mordacité de Juvenal.'[3.] Maar ook niet weinig kritiek heeft Ten Hove: 'images risibles, tercets boufons (...) disparates choquantes.' Scarron kon zo burleske gestalten niet verzinnen, als Dante's duivels zijn, die 'font dresser les cheveux et éclater de rire. Satan surtout est la caricature la plus horriblement grotesque qui soit jamais entrée dans l'esprit humain.' Oorzaak? Dante's 'manque de goût. Le génie vole, et le goût marche à pas lents.' Maar als een schip in de storm, plompt hij afwisselend in de diepte, en steigert ten hemel. Waar men zijn boek opent, overal schoonheden, met het edelste der oudheid te vergelijken. Zelfs in het Paradijs is nog veel, dat ons treft. Ofschoon in dit zwakste gedeelte zijn verbeelding vaak uitgeput lijkt; 'des longueurs excédentes, et d'insipides allégories reviennent fréquemment'; een 'froid mortel' ligt gespreid over de machteloze voorstelling der buiten onze bevatting liggende hemelvreugde: De gelukzaligen 'tantôt des étoiles parlantes et bavardes (...) qui

1. D. 1 (L. 1) 85-98.
2. D. 1 (L. 1) 30-31, en noot 108; D. 6 (L. 11) 152-3 en noot; D. 7 (L. 13) 28-29 en noot; D. 2 (L.2) 2-25 en noten 77-86; waar hij verschillende fragmenten in 't oorspronkelijk afgedrukt; één met Franse proza-vert. van Watelet.
3. D. 2 (L. 2) 2-3.

dansent (...) à l'harmonie des sphères; tantôt des hommes et des femmes (...) vêtus de robes blanches, assis sur des bancs et chantans des Ozannas qui ne finissent point.'[4.]

Fijnhorige Toscaners ergeren zich aan Dante's vulgaire termen en platte spreekwijzen. Dat

4. D. 2 (L. 2) 3-4, 7-9.

hij er nimmer laagvloerse gedachten in uitdrukt, zal bij de meerderheid geen afdoend excuus zijn, vreest Ten Hove; het omgekeerde verdraagt men in 't algemeen lichter. Maar Dante moest zijn taal zelf vormen, of oprichten uit het stof. En alle goede Italiaanse dichters komen uit zijn school.[1.]

Petrarca verleende de Italiaanse poëzie ‘une douceur et une harmonie inimitables’; en voegde een vierde Gratie aan het drietal: ‘l'honnêteté’. Men kon zijn poëzie alle jonge mensen in handen geven, als te verwachten viel, dat zij er enige smaak in vinden zouden; maar dat zal eerst met later leeftijd komen. Zij is te eentonig; ook valt te betwijfelen of ‘l'amour métaphysique est une matière heureuse pour les vers.’ 't Is jammer, maar waar, dat allerlei ‘volages, infidelles, avares, journalieres, capricieuses, folles, menteuses, hypocrites, exigeantes, libertines (...) intèressent plus que sa divine Laure, qui nous touche faiblement.’ Ook hebben ernstige lieden allerlei allegorie in haar gezien: de christelijke religie, de poëzie, de ziel, de wijsbegeerte, de Heilige Maagd, het Berouw, de deugd - ernstige lieden, die blijkbaar Petrarca nooit lazen! Het geval is anders voor Ten Hove vrij eenvoudig: ‘conserver son amant et son honneur, voilà tout son objet et la clef de sa conduite’. ‘Une femme tendre, sage, et cependant un peu coquette, amuse pendant vingt-un ans le plus grand Poëte de son siècle, sans faire, si je ne me trompe, la moindre bréche à son honneur.’ En Petrarca ‘se consolait ailleurs des rigueurs de sa chaste maitresse.’ Ook Vaucluse ontspon allerlei fantasie, wijst Ten Hove aan. Buiten de Sonnetten en Canzonen betekent Petrarca's poëzie weinig: ‘des Poèmes de mauvais goût’. De Sonnetten hebben bijna alle hun schoonheden; maar ‘c'est dommage que peu de ces pièces se soutiennent jusqu'au bout; trop souvent il adapte un fin difforme au plus beau commencement.’ Zijn *Canzoni* zijn zijn meesterwerk. Een goede vertaling is er niet, zal er misschien ook nooit komen; ‘c'est pour ainsi dire un fruit qu'il faut manger à l'arbre si l'on a envie de le trouver bon.’ Petrarca was in zijn beste werk een groot dichter; zijn grootste verdienste bij ‘la pureté, l'élégance, la grâce’; maar de lof zijner talloze vereerders gaat de perken te buiten. Veel erger is ‘la foule innombrable de ses mauvais imitateurs’; ‘ces immenses amas de Sonnets et de Canzoni soi-disans Pétrarquesques sous lesquels l'Italie gémit.’[2.]

Boccaccio: de vader van het Italiaanse proza; geen aangenamer en natuurlijker verteller ter wereld. De kwestie der zedelijkheid behandelt Ten Hove hier ongeveer als elders die der orthodoxie. Vanozzi zegt: ‘chi potesse contare quante puttane ha fatto il Decamerone di Boccaccio, rimarrebbe stipido e senza senso.’ Maar de historicus Paolo Giovio, een bisschop, roemt ze ten hoogste en zonder voorbehoud: ‘Ce grand docteur de la gaye science (...) sous un point de vûe moral (...) empoisonneur public?’ Ten Hove is hem te veel dank verschuldigd, om het toe te geven: ‘(il) m'a si souvent arraché à l'ennui, ce redoutable fléau de l'humanité.’ Maar een levendige, jonge verbeelding moge hem toch beter mijden. Plato zou hem misschien, met Homerus, onder 't grootste eerbetoon, ter poorte hebben uitgeleid. Er zijn herhaaldelijk gecastigeerde edities gedrukt. Gevolg: de ‘gens d'esprit’ zuchten over de verminking, de ‘dévots’ schreeuwen over de slapheid, die nog zoveel kwaads behield. De verstandigsten zeggen met de Jezuïetengeneraal: ‘Sint ut sunt aut non sint. Je me sers cependant moi-même d'un exemplaire où j'ai eu soin d'élaguer les endroits les plus licencieux.’ Dat zal wel. Boccaccio zelf krijgt het laatste woord over de zaak: ‘il se doutait un peu lui-même du mal que pourraient faire tant de contes libertins - zegt Ten Hove -, un si ample recueil de friponneries’; daarom richtte hij zich tot zijn schone lezeressen met een verdediging. Samenvattend en verzachtend deelt Ten Hove ze mee. Hoofdzaak is dit: ‘une ame corrompue trouvera du venin

1. idem 9-10.
2. D. 2 (L. 2) 26-29; 32-35; 37-38; 40-42; 45-46 en 26.

dans les paroles les plus innocentes (...) mais un badinage ne sçaurait gâter une ame honnête et bien disposée' - ook thans nog voor talloos velen het einde van alle

tegenspreking. De vergelijking met de H. Schrift laat Ten Hove voorzichtig weg. Ook ‘la passione del Salvatore’ onder de middelen, die het door de uitbundige vrolijkheid verbroken evenwicht gemakkelijk zullen herstellen. Andere ergerlijkheden spaart hij ons niet, ook de dankzegging niet aan ‘Colui che dopo si lunga fatica col suo ajuto n'ha al desiderato fine condotto’, bij een ander zou ze profaan zijn, bij Boccaccio schijnt ze alleen ‘naïf et ingénu’.[1.]

Boek III handelt over de geleerde Griekse vluchtelingen. IV over de grote talenten, waarmee ze in Toscane samentreffen, Leonardo en Carlo Aretino, Paggio, de latere paus Nicolaas V, Aeneas Sylvius, Francesco Filelfo e.a.; V over wijsbegeerte en andere wetenschap; de ondanks alle scholastiek met het Christendom onverenigbare Aristotelische wijsbegeerte - een monsterverbond! -; die van Plato, ook niet zonder grote zwakheden, maar minder autoritair en meer kritisch - die ze gaat verdringen. Niet aan deze, maar veeleer aan de grote invloed der Orphici is het te wijten, dat sommige leerlingen van Ficino - niet hij zelf - heidenen waren in hun hart; maar ‘uniquement par pedanterie et nullement pas libertinage.’ Boek VI is geheel gewijd aan de oude Etruscische kunst, VII aan de opkomende Toscaanse kunst: Guido da Siena, Cimabue, Giotto vooral met zijn school; en Cosimo's tijdgenoten Uccello, Fra Angelico en Masaccio; Donatello, Ghiberti en Della Robbia; Brunelleschi, die de echte klassieke bouwkunst deed herleven, na een duizendjarige heerschappij van holenbouwende ‘oude Gothiek’; haar tegenovergestelde uiterste de ‘nieuwe Gothiek’, onwaarachtig haar soliditeit, hullend in een schijn van kaartenhuisachtige broosheid, de Moren volgend in ornamentale overlading; en het basterd-Grieks model van een Hagia Sophia ‘un beau monstre, ayant à bien des égards violé les premières règles de l'art.’ In VIII geeft Ten Hove weer in hoofdzaak politieke geschiedenis: van Piero en Lorenzo; in IX en X behandelt hij de wijsbegeerte, klassieke, neo-latijnse en Italiaanse letteren, architectuur, muziek, schilderkunst, sculptuur, graveerkunst, enz. onder de vorst-filosoof Lorenzo il Magnifico; Pico, Poliziano, de broeders Pulci en zovele anderen, onder wie ook de redenaar en demagoog Savonarola. XI vertelt van Lorenzo's dood, zijn roemrijke positie onder de vorsten van Europa, van zijn nakomelingen, aanverwanten, vrienden en vijanden, met brede uitweidingen over de families Pazzi en Rucellai; XII van de regering, de verdrijving, de dood van Piero II: de spoedige ondergang van Savonarola's staat; ‘démocratie, seule forme d'administration (sans excepter même le despotisme) dont il ne puisse jamais resulter aucun bien’, oordeelt Ten Hove (de bewonderaar van Voltaire en Rousseau!); XIII, XIV en XV voornamelijk over Leo X en zijn houding tegenover christendom en wetenschap. De uitlating over ‘de fabel van Christus’, ook aan andere pausen toegeschreven, vindt Ten Hove zeer onwaarschijnlijk, Leo was lichtzinnig, genotzuchtig, ver van bijgelovig, maar hij had verstand. ‘On compterait sur ses doigts les Papes, qui n'ont pas eu assez de religion pour ce monde.’[2.] Maar heidens klinken vaak de brieven door zijn secretarissen Bembo en Sadoleto geschreven: de onsterfelijke goden; bij Hercules! bij vergissing heet Maria zelfs eens in een herderlijk schrijven: de godin![3.] Enorme smakeloosheid, tastbare dwaasheden van dezelfde aard vindt men bij een Sannazaro: de ganse klassieke mythologie verwerkt in een dichtwerk op Jezus' geboorte: *De partus Virginis.* Ten Hove geeft de drie zangen gaarne voor de ene eenvoudige hymne van Prudentius: Emerge dulcis pusio....[4.]

1. D. 2 (L. 2) 53-54; 59-60; 64-66; 68-69, 91, 94.
2. D. 7 (L. 13) 45-46.
3. D. 7 (L. 14) 59.
4. D. 7 (L. 14) 68-69; T.H. citeert de vierde strofe van Prudentius' *Cathemerinon* nr. 11, *Lat Altkirchl. Poesie* (Kleine Texte 47-49) p. 33. Vgl. Schanz, *Gesch. Röm. Lit.* IV, I^2, 236.

Behalve de reeds genoemden komen in deze hoofdstukken op de voorgrond Vida, Fracastoro - wiens leerdicht *De Morbo Gallico* bijzondere lof krijgt - Bibbiena en Macchiavelli als blijspeldichters, Ariosto, de improvisator André Maro, Castiglione; de Averroist Niphus; Rafael, Da Vinci, Del Sarto, Bramante.

Het XVIde boek bevat weer mediceïsche familiegeschiedenis, het XVIIde de roerige politiek van Clemens VII, het XVIIIde diens bestrijding der Reformatie; maar ook de beoordeling van auteurs uit zijn periode: 'le vil satirique' P. Aretino, de zeer verstandige en zeer vervelende epicus Trissino, vermaard maar niet minder saai auteur der eerste naar klassieke regels geschreven Italiaanse tragedie; de bevallige verbeteraar van Bojardo, de burleske Berni; het uitvoerigst echter van Macchiavelli: diepe geest, model-geschiedschrijver, echt-klassiek stilist, zwart karakter. 'De Vorst' geen 'code de la perfidie', maar 'une ironie amère et perpétuelle?' Ten Hove heeft bij de nauwkeurigste lezing geen spoor ervan ontdekt, wel verderfelijke maximen, ook in zijn andere werken gevonden. 'Rien n'est si beau que l'esprit de cet homme, et rien si effroyable que son coeur.' Een geest als Hobbes. Maar de boze invloed van *Il Principe* wordt zeer overdreven; alsof de geschiedenis der mensheid dezelfde praktijken niet leerde! Een zeer goede vrucht bracht het althans: 'l'Antimacchiavel, ce fruit si mûr de la jeunesse et de la solitude d'un des plus grands Rois du monde.'

In Boek XIX komen de schone kunsten weer aan de orde: onder paus Adriaan VI zweefde de doodsengel over die alle: 'un Médicis est élu Pape, et elles se relevent aussitôt, (...) mais l'année 1527 leur fut bien funeste.' De alles overheersende figuur van Michelangelo vult dit hele boek; anderen noemt Ten Hove hier nauwelijks. Dat de oude eerbied in zijn tijd mindert, de kritiek toeneemt, is hem een blijk van toenemend verval der kunst zelf. Het vele naakt in zijn Laatste Oordeel - reeds spoedig door 'il Bragtektone'[1] verholpen - vindt bij hem verdediging, zelfs - met beroep op Dante's voorbeeld - de, bij anderen gelaakte, aanwending der heidense fabel in een zo hoog ernstig christelijk onderwerp.

Boek XX zet de geschiedenis der Medici weer voort en wijdt bijzondere aandacht aan de vijandige familie der Strozzi; Boek XXI geeft uitvoerige beschouwingen over leven, daden en karakter van de beruchte Catharina; XXII weidt uit over haar Italiaanse gunstelingen, maar ook over haar verhouding tot de Franse letteren; XXIII behandelt de niet van Cosimo afstammende Medici; XXIV de uit hen tot hertog gekozen Cosimo II uit politiek oogpunt; XXV dezelfde met betrekking tot kunst, letteren en wetenschap: Guicciardini, Varchi, Vettori; de taalkunde, de 'Academien', het toneel met de Spaanse invloed daarop; architectuur en plastiek met Vasari, Cellini, Bandinelli bespreekt het onder meer. Het laatste, dat Ten Hove liet drukken, Boek XXVI vertelt in hoofdzaak van de 'rampzaligheden' de familie tijdens Francesco I's leven overkomen, maar spreekt ook nog van de bouwkunst en van de stichting der Accademia della Crusca onder hem.

Het overzicht van de inhoud toont genoegzaam, hoe los de compositie is; al causerend laat de auteur zich gaan. De uitweidingen zijn ontelbaar; menigmaal staan ze slechts in zeer verwijderd verband met zijn onderwerp, soms worden ze alleen veroorzaakt door een toevallige herinnering; vooral een anekdote of een vergelijking met het heden vlecht hij gaarne in. Brunetto Latini schreef in het Frans: aanleiding voor Ten Hove zijn eigen Frans-schrijven te verklaren en te verontschuldigen;[2] spreekt hij over 't raadsel, wat Laura betekenen moet, dan schrijft hij met genoegen in het Frans en in het Latijn een vermaard raadsel van vroeger tijd uit.[3] Villani heet 'le plus véridique de tous les Historiens'; volgt een anekdote over Vertot, wiens fantasie zich wist te helpen zonder de toegezegde, maar te lang uitblijvende memoires over zekere beroemde belegering; die ze daarna ter zijde schoof: 'j'en suis fâché, mais mon siège est fait.'[4] De *Decamerone* brengt hem op:

1. Daniello Ricciarelli. Zie bijv. Volkmann I, 170-171; R. Dohme, *Kunst und Künstler* IV, 423.
2. D. 2 (L. 2) 21vv.
3. D. 2 (L. 2) 28.
4. idem, 73.

de poëzie ouder dan het proza - maar ook via de reeks: afkeuring door Vanozzi, de lof van Paolo Giovio als fraaie navolging der *Fabulae Milesiae*, Crassus' officieren, die de

Parthen bij de buit ook exemplaren van die lichte kost overlieten, kolonels die thans zich met ‘Le Sopha’ vermaken die bij Rossbach het hazenpad kiezend, op ridders van S. Louis hun exemplaren der ‘Bijoux Indiscrets’ wegwierpen, en op Romeinse officieren die zich en hun vaandels parfumeerden.[1.] Sprekend over het 16de-eeuwse toneel, zingt hij de lof van Goldoni; ‘fils de la Nature, vrai, simple et négligé comme elle’;[2.] over de stichting der Crusca vertaalt hij uit *Il affè* vele bladzijden bestrijding van haar purisme, haar letterknechterij, haar ‘misérables préceptes’ en ‘éternelles vétilles’.[3.]

Zulke entremets en hors-d'oeuvre geven ons herhaaldelijk een aardige kijk op inzichten en smaak van de man, zijn kring of zijn tijd. Leo X vermaakte zich gaarne met het gerevel van krankzinnigen, die ogendienaars ijverig aanbrachten. ‘Est-il un goût plus indigne d'un homme qui pense et qui sent - vraagt Ten Hove - que celui de s'amuser de ces malheureux objects?’[4.] Over een Florentijns musicus handelend, constateert hij de Europese heerschappij van Italië in 't vocale, van Duitsland in 't instrumentale in zijn eigen tijd, maar handhaaft met klem de Nederlandse oorsprong der moderne muziek.[5.] Sprekend van de lustverblijven der Medici, haalt hij met instemming een Italiaan aan, over de Engelse tuinstijl ‘quel rurale elegante erudito e filosofico, che ora tanto dalli stranieri generalmente s'ammira ne'i giardini Inglesi’, waarvan de oorsprong in de Giardino de Boboli zou liggen; hij stelt het tegenover ‘quel puerile che al presente si vede ne'i giardini di Francia e d'Olanda’: ‘goût puéril et mesquin’, dikt Ten Hove het aan. En met alle respect voor Le Nôtre juicht hij 't toe, dat men thans in Frankrijk het Engelse voorbeeld gaat volgen. Alleen hoopt hij dat men zich voor overdrijving daar en elders zal wachten; kleine tuintjes eisen symmetrie; ‘le comble du ridicule est de vouloir contrefaire la vaste nature trop en petit.’[6.]

De schone kunsten zijn voor Ten Hove: ‘ces doux et puissans antidotes des chagrins qui empoisonnent la vie’;[7.] de muziek ‘une des consolations de la vie.’[8.] Ook hij neemt verband aan van kunst en klimaat. Etrurië hield voor twee of drie millennia de scepter der kunst, zo goed als later onder de Medici.[9.] Niet alleen de Italiaanse letterkunde kent hij terdege uit de bronnen, van Dante tot Goldoni; ook de oudere en nieuwere Fransen: Froissart en De Commines, Marot, de klassieken en de modernsten; hij citeert Milton[10.] en noemt voor 't minst de Fairie Queen;[11.] als romans, waarvan hij houdt, noemt hij ons:[12.] ‘Telemaque, Grandison, Clarisse, Bélisaire, Marianne (van Marivaux), Gil-blas, Tom Jones, Agathon, Sternheim et un petit nombre d'autres.’ Rabelais kent en vereert hij, maar zekere ‘gentillesses’ van Panurge wil hij wel, doch durft hij niet citeren; en hij vraagt zich af ‘pourquoi faut-il

1. idem, 59-62.
2. D. 9 (L. 25) 222, 249.
3. D. 9 (L. 26) 272-278.
4. D. 7 (L. 14) 87.
5. D. 6 (L. 10) 99-108; vgl. nog D. 7 (L. 15) 175-177.
6. D. 9 (L. 25) 236-238, 253-254. Dat is van 1774. Voorkeur voor de ‘natuur-tuin’ ook in de anonieme proza-vertaling van St. Lambert's *Saisons* (1769): *De Jaargetijden* (1771) 18-22. En in *W. Leevend* (1784), uitg. 1886: 4, 120; 6, 67; 7, 146; 8, 95; waar de ‘Engelsche boschjes’ echter tot de gekunstelde, oudere stijl behoren als ‘doolhofjes van aartig geleide en geknotte Boompjes’.
7. D. 5 (L. 6) 55.
8. D. 6 (L. 10) 100.
9. D. 5 (L. 6) 56.
10. D. 5 (L. 5) 11.
11. D. 2 (L. 2) 54.
12. D. 6 (L. 11) 151, 177.

qu'un homme d'autant d'esprit soit presque toujours yvre, et que le sçavoir entre ses mains soit moins un Sceptre qu'une Marotte?'[13.] Over de epidemische herderspoëzie, uitgaande van de Arcadia Romana, oordeelt hij: 'le défaut radical du gerne est, outre la petitesse de sa sphère, son fondement ruineux. Les copies sont partout

13. D. 6 (L. 9) 73.

et l'original n'est nulle part.'[1.] Ondanks Dante's grootspraak ziet hij in het rijm een felle tiran. 'Un vrai Poète soumis à ce joug est un Aigle emprisonné, qui mord les barreaux de sa cage en regardant le soleil'[2.] Maar het nabootsen van de klassieke hexameter in de moderne literaturen vindt hij een mislukking.[3.] Hoezeer Ten Hove had meegeleefd met zijn vriend in de Socratische oorlog, toont hij ons in een ver gehaalde verband met de twist van Platonici en Aristotelici der Renaissance; hij wenste wel, dat zijn vaderland geen onbeschaamde kwaadsprekers herbergde van Socrates en zovele andere grote mannen, sieraden der mensheid, allerwege slechts met eerbied en liefde genoemd. Maar 'je rougis pour la Hollande et je baisse les yeux; à la honte succède l'indignation, je la sens qui s'allume et qui voudrait s'échaper'.[4.]

Ten Hove behoort tot de omgeving van Frans Hemsterhuis. Zijn boek droeg hij op aan de nagedachtenis van diens leerling en vriend, de jonge griffier François Fagel: 'fragile espoir de la patrie, ami zélé des lettres et des arts, arbitre sûr de l'élégance et du goût, et meilleure moitié de moi-même.'

Ten Hove's opvattingen over Geschiedenis zijn in het algemeen ook die van Van Goens. Voltaire, die hij in andere opzichten altijd scherp kritiseert, bewondert hij steeds als geschiedschrijver; evenals Robertson, in wie hij zijn navolger ziet.[5.] Nog in 1783 neemt hij zijn partij op tegen Mably en diens verdediger graaf Heiden.[6.] Onderrichten en vermaken, stelt Mably de historicus tot dubbele eis - verdedigt Heiden -; hij bepale zich tot de ontwikkeling van oorzaken en gevolgen; alles wat daarin geen rol vervult, moet hij vermijden; zo alle anekdoten. Van Goens' kritiek is te streng, omdat hij een volledige methode van geschiedschrijving in Mably's werk zocht, wat deze waarschijnlijk niet heeft bedoeld. Van Goens had onder andere gewezen op het vergeten van grote historici, op zijn grenzeloze verering van Livius; het is toch - meent Van Goens - 'fort apparent que l'Histoire de Titus Livius est une des plus mauvaises'.[7.] En hij beslist 'qu'il n'est pas possible de concevoir un ouvrage plus decidement manqué que celui de l'abbé Mably.' Als Voltaire nog had geleefd, voegt hij erbij, had hij de verachter zijner historische werken begraven onder 'une ondée d'épigrammes.' Maar Van Heiden houdt vol, dat Voltaire tot op zekere hoogte zijn *Essai sur l'Histoire Universelle* uitgezonderd - geen goed geschiedschrijver was: hij voldoet niet aan de eerste eis: zich zelf een zoveel mogelijk juiste voorstelling der dingen te vormen, hetzij hij dat niet kon of niet wou; ook in het vele talent tonende Siècle de Louis XIV verdraait hij de feiten menigmaal. Aan de tweede eis van Van Goens: eigen voorstelling zo volledig mogelijk aan de lezer mededelen, voldoet Voltaire stellig meesterlijk.

Van Goens' Reflexions, die ons meer omtrent zijn opvattingen zouden leren, zijn niet tot ons gekomen; evenmin een vollediger verhandeling, waartoe hij zich bereid verklaard schijnt te hebben: 'vous voila pris au mot, et je ne vous tiens pas quitte, amoins que vous ne consacriés vos momens de loisir a etablir plus en detail votre sisteme entier sur cet interessant objet, sur lequel, il n'est pas possible, malgré votre pretendue heresie, que vous ne jettiés un jour lumineux.'[8.]

1. D. 7 (L. 14) 71-72.
2. D. 2 (L. 2) 11.
3. D. 6 (L. 10) 98; 138-139; pompeus voert hij voorbeelden aan uit Italiaans, Frans, Portugees, Zweeds, Engels en Duits; hier zal Van Goens wel geholpen hebben.
4. D. 3 (L. 3) 28.
5. Zie deel I, 336, 438.
6. Zie p. 9.
7. Vergelijk over een en ander Bernheim, *Lehrb. hist. Meth.*[3-4], 209-211.
8. *Br.* II, 285, V.H. aan V.G., 27-9-1783.

Dat Van Goens grote betekenis hechtte aan de geschiedenis der beschaving, blijkt ook uit zijn bibliotheek en haar catalogus. Naast de politieke geschiedenis vindt men er een grote afdeling algemene kerkgeschiedenis;[9] bij de afzonderlijke volken telkens de onderafdelingen: ‘histoire

9. nrs. 9100-9742.

ecclésiastique, histoire littéraire', - waaronder ook 'biographies de Savants', 'histoire d'Académies et Sociétés littéraires', 'bibliothèques', en dgl. -; 'Histoire des Arts et Vies d'Artistes; Finances, Commerce, Navigation; Moeurs, Usages, Coutumes; Vies des Hommes et Femmes illustres.' Geografie en topografie - met vele reisbeschrijvingen - acht hij evenzeer van belang als constitutie, wetgeving en de journalistiek. Dat een afdeling 'histoire philosophique de l'homme et de l'Origine des Sociétés civiles: leurs Variations et les Causes de la diversité du Génie et des Moeurs des differents Peuples' niet ontbrak, bracht de tijd mee.

Een merkwaardige passus over wat 'Geschiedenis' behoort te zijn, vinden we in Van Goens' Voorrede voor het zesde deel van *Volkmann's Reisboek*:[1.] 'Tot nog toe gaf ze weinig anders dan de daden van Vorsten en voorname mannen. (...) In plaats dat het de geschiedenis der natie zelve zijn zoude, in haren burgerlijken toestand, hare bevolking, vlijt, koophandel, en maatschappelijken voorspoed en geluk; zoo dat de oorlogen, vredens-tractaten, en daden harer Vorsten, karakter der Staatsdienaars, enz. enkel het *échafaudage* wierden: en verre van het hoofdonderwerp der geschiedenis uit te maken, niet daarin te pas wierden gebracht, dan in zoo verre zij de drijfvederen zijn die het burgerlijk wezen bewegen, en deszelfs wisselvalligheden bewerken! Deze aanmerking begint in onzen tijd bij zekere luiden ene afgedane, bekende zaak te zijn; en zoo 't waar is, dat wij dit aan Voltaire schuldig zijn, vergeef ik hem gaarne alle zijne feilen in de Historie. Doch hoe velen blijven er over, voor wien het een ongehoord *paradox* zijn zoude, als ik bij voorbeeld zeide, dat ik alle de historien die wij hebben van Alexander den Groten, gaarne zou willen geven, om ene goede geschiedenis van den staat en opkomst van Alexandrien te hebben.' Zo zijn de oude Griekse en Romeinse geschiedenissen niet slechts gebrekkig, maar ook misleidend; zij wekten 'een gansch doorgaand verkeerd denkbeeld der natien zelven'. Leest men Aristophanes na Thucydides of Xenophon, dan wordt men als verplaatst in een andere wereld. Wij hebben niets, dat de gaping vult tussen *Aspasia* en de *Ecclesiazusae.* 'De Historie-schrijvers hebben zich zoo zeer bemoeit om ons de hoofden van het volk te doen kennen, dat zij vergeten hebben ons met het volk zelven bekend te maken. Kortom wij hebben voortreffelijke *staats-historien*, maar gene *volks historie*: den goeden Herodotus mogelijk alleen uitgezonderd, die toch verre is van een model te kunnen zijn.' Ook is het nog de vraag, of D'Alembert geen gelijk heeft: die wil dat men de Historie van achteren af zal beginnen te leren.

't Bevreemdt ons zo niet, dat Van Goens ingenomen was met het bovengenoemde werk van J.J. Volkmann: *Historisch Critische Nachrichten von Italien*,[2.] dat de Utrechtse boekverkoper J. van Schoonhoven, op zijn raad, deed vertalen[3.] en uitgaf als 'Reisboek voor Italien, vervattende eene naauwkeurige beschrijving zoo van het land zelve, deszelfs zeden en gebruiken, regeeringswijze, handel, huishoudelijk wezen, oudheden, enz. als bijzonder van den tegenwoordigen staat der Wetenschappen, voornamentlijk der Schoone Konsten.' Door eigen studie en aanschouwing had de auteur, vermogend kunstzinnig reiziger,[4.] bewonderaar en vriend van Winckelmann, zich van Italië's cultuur op de hoogte gesteld.[5.]

1. Voorrede 85-86, noot.
2. I^{e} Aufl. 1770-1771; 2^{e} Aufl. 1777-1778. 't Is Goethe's gids bij zijn Italienische Reise. *Alg. D. Biogr.* 40, 237vv.
3. Voorrede D. I, 3.
4. Hij bereisde en beschreef ook Frankrijk, Holland, Engeland en Spanje en wijdde zich verder aan de studie van kunst en kunstenaars, waarover hij verscheidene werken uitgaf. *Allg. D. Biogr.* l.l.
5. l.l. Lofspraken over zijn werk, zie deel I, 418. Volgens Dubois aan V.G. - Rome 12-11-1776 - hun gewone gids, soms dwalend, maar 'en general très exact'.

In het voorjaar van 1771 schreef Van Goens een prijzende brief aan Volkmann, met een aantal kritische opmerkingen, en het verzoek om eventuele verbeteringen voor de voorgenomen Hollandse vertaling. De auteur belooft deze ook: van twee vrienden, thans Italië bezoekend, verwacht hij ze zelf voor de aanstaande 2de uitgave.[6.]

6. V. aan V.G., à Leipsic, ce 1 avril 1771.

Grondig vatte Van Goens de taak op, die hij zelf op zich had genomen: van ‘de vertaling doorgaands na te zien, hier en daar de veranderingen, die ik geschikt oordeelde, te maken, en eindelijk het werk met enige aanmerkingen en bijvoegselen te vermeerderen.’[1.] Zijn relaties met Italianen, zijn bekende voorliefde voor hun literatuur en geschiedenis, ook zijn medewerking aan Ten Hove's studiën, in menig opzicht nauw verwant aan de stof van Volkmann's boek, maken het begrijpelijk, dat hij de uitgever daarin een groot voordeel doet zien.[2.] Maar hij wil hiermee niet volstaan. Hij klampt de jonge Fagel, Tavel, J. Hope aan om hun reisaantekeningen;[3.] hij verzamelt naast de door Volkmann geraadpleegde, ook de door hem niet gebruikte reisverhalen: Italiaanse, Franse, Engelse, Duitse, Latijnse en Hollandse; Rabelais en Heerkens; goede en slechte, tot het potsierlijke paltsgrafelijke ‘Diarium Italicum’ toe, van een edelman die van ‘Papefiguière’ afkomstig schijnt.[4.]

Van Goens heeft steeds een zwak voor volledigheid. Wat hij aan Italiaanse werken niet had, moest Manfrè hem verschaffen.[5.] Hij wilde het aanzienlijk uitbreiden over Sicilië en Malta, en veel invoegen, mede uit eigen aantekeningen over de Italiaanse ‘Toonkunst’.[6.]

Maar reeds halverwege het eerste deel staakt hij zijn werk plotseling;[7.] alleen schrijft hij nog een voorrede voor het eerste,[8.] en twee jaar later een voor het zesde deel.[9.] In die laatste vertelt hij, wat de oorzaken waren: Volkmann hield zijn woord niet, Fagel stierf, Hope's papieren gingen door schipbreuk te loor; de uitvoering bracht groter last en beloofde minder nut, dan hij zich had voorgesteld, zijn bezigheden vermeerderden in plaats van te verminderen; de kosten der benodigde boeken liepen hoog op, en de uitgever weigerde tegemoetkoming; deze drong op haast, terwijl hij, niet als een loonschrijver, op dagtaak werken kan. Samengevat: zijn karakter brengt mee, dat hij zich bij ieder werk een ideaal vormt; wordt hij belet zich zelf daarin te voldoen, dan kan hij niet anders dan de hele onderneming ten spoedigst laten varen. Gestileerde werkelijkheid, denk ik. Van het kostenbezwaar kan ook getuigen een ‘Naamlijst van Italiaanschen en anderen meest zeldzamen en kostbaare Boeken, waarvan verscheiden in dit werk gemeld worden, en die bij den Uitgever J. van Schoonhoven en Comp. te bekomen zijn’, achter deel I gevoegd. In de beschrijving herkent men meermalen Van Goens' hand; bij het doorlopen der lijst herkent men telkens dezelfde zeldzame werken, dezelfde exemplaren, die in 1776 weer in zijn catalogus figureren.[10.] Heel wat daarvan moge Van Goens tijdens en met het oog op het Reisboek hebben aangeschaft, van een ander groot deel is dit niet of nauwelijks aan te nemen. Moge de uitgever schriel geweest zijn,

1. I Voorrede, 3 en VI Voorrede 100-101.
2. idem. Vgl. VI, Voorrede 107.
3. Voorrede VI, 109; vergelijk deel I, 377, 378, 411.
4. Voorrede VI, 101vv. Eerst naderhand verschijnen die over Montaigne en over Orrery; van beide geeft V.G. nog verslag VI, Voorrede 105-106; van het laatste mede tot verdediging van geruchtmakende uitingen in Voorrede I over godsdienst en zeden.
5. VI, Voorrede 104.
6. idem, 108; verder naar Burney's *Present State of Music in Italy* (1772).
7. I, Voorr. 3, VI, Voorr. 95vv. Plotseling: want herhaaldelijk verwijst hij naar later te geven breder aantekeningen, 59: over Raphaels Transfiguratie, 119: over Goldoni; 124: over de voortreffelijkheid der Italiaanse ‘Godshuizen’; 166: Da Vinci's veelzijdig genie; nog 178 over de Caracci's.
8. gedateerd 19-26 dec. 1772. Is dit deel in stukken uitgekomen? Men zou het vermoeden, naar de brief van V.G. aan Klotz, 28-9-1771 - zie deel I, 471 - en die van Villeneuve aan V.G., 1-5-1772. Ook de plaatsing der ‘Verbeteringen’ achter de Voorrede enz. wijst daarop. Anders moet de verschijning zeer vertraagd zijn.
9. 27-12-1774.
10. Met enkele Spaanse, Franse, Engelse en Duitse werken is het net zo gesteld.

vermoedelijk stelde Van Goens veel te hoge eisen. Stellig was hij wel zeer kwistig met zijn aankopen, de Naamlijst is een bewijs van de geldverlegenheid, waarin dit de bibliofiel reeds nu had gebracht. Geestig schertst Van Goens met des boekverkopers klacht, dat men hem - om de desertie van de anonieme opziener en voorredenaar - met zijn Volkmannen laat zitten. Hij kan hartelijk te doen hebben met waardige, maar naïeve geleerden, wier grootse

verwachtingen zulk een bericht wreed komt verstoren; zelf is hij er zo rustig onder, als een kind dat slaapt op moeders schoot. Dat dankt hij aan ‘een ruim inzicht in den school van letterkundige verdiensten. Wie kan ene recht vaderlijke toegenegenheid voor zijn werk voelen, zoo dit werk geen *Telemaque*, geen *Esprit des loix*, of noch beter is! En wat zijn allen onze kleinen, vluchtig ontworpenen en noch rasscher vergetene verhandelingen, aanmerkingen, ja zelfs vele grote boeken, die de ziekte ter wereld brengen, waaraan zij na een kort, sukkelend, duister leven een eeuwige dood sterven: dat wij een ogenblik ons over hun noodlot zouden ontrusten!’[1.]

En overigens, aan zijn aandeel verliest men zeer weinig. Nu krijgt men het, eenvoudig en goed vertaald,[2.] juist zo, als het in Duitsland met de grootste toejuiching ontvangen is. ‘Wat ik er bij zou gedaan hebben, had zekerlijk een indruksel van mijne bijzondere wijze van denken en schrijven gedragen: en die is verre van een ygelijk aan te staan, om vele redenen die zich licht laten raden, doch mij noch niet hebben kunnen bewegen om ene andere aantenemen.’[3.]

Van Goens' aandeel - buiten de voorredenen - beperkt zich tot het eerste hoofdstuk: een algemene inleiding over zeden, toestanden, instellingen van Italië, de wetenschap en bovenal de schone kunsten; en ten tweede: een ‘tijdkundige lijst der Italiaansche schilders’.[4.] Vooral aan die in vier scholen chronologisch geordende Naamlijst, verzekert Van Goens, veel werk te hebben besteed: zij was door Volkmann uit Richard[5.] genomen, en krielde van fouten; hij heeft ze van voren tot achteren verbeterd en vermeerderd, als vergelijking met het Frans of Duits tonen kan.[6.] Herhaaldelijk wijst hij daarbij zijn bronnen aan: meest biografieën. In talrijke noten wijst hij gedurig ter onderscheiding op verwanten en naamgenoten, geeft hij ook wel een toelichtend citaat, een nadere bijzonderheid, een kritische opmerking, uitbreidende voorbeelden, een verband met de literatuur. Zo aanhalingen van graaf Algarotti over nadeel en nut van de naijver der ‘scholen’,[7.] een verklaring van Giordano's bijnaam Luco fa presto,[8.] vele voorbeelden van schilders, die de linkerhand of beide gebruikten,[9.] een verwijzing naar een esthetisch geschrift van Ant. Rafael Mengs,[10.] een verklaring van ‘bambochade’ met toepassing van het begrip op de letterkunde: le travesti burlesque, onze kluchten, Rabelais, *Tristram Shandy*, Hudibras.[11.] Dergelijke korte noten vinden we ook bij het eerste hoofdstuk: als over de onmisbaarheid en de verdienste van de ‘opperlieden’ der kunstgeschiedenis; als zij maar ‘niet in 't hoofd krijgen, hunnen kruiwagen aan een kant te zetten en met den Bouwheer over de schikking van zijn plan te twisten’,[12.] voorbeelden van bijgelovige familiariteit met het heilige en de heiligen bij het

1. VI, Voorrede 97-98.
2. Twee goede vrienden van V.G. waren de vertalers; de een van deel I, de ander van de rest. Beiden door ‘kundigheid en zucht voor de kunsten’ bekwaam tot dit werk, dat zij geheel belangeloos verrichten. ‘Van den eenen leest men (...) verscheiden zeer goeden naamloze schriften.’ Enz. I.l. 99. Duker en Van der Pauw, vermoed ik.
3. idem, 111.
4. *Reisboek* I, 1-144 en 147-202. Tot 197 gaat V.G. medewerking.
5. *Description hist. et crit. de l'Italie* (1766), als Lalande's *Voyage* (1769) een voorname bron voor V. Zie voorbericht 60-61.
6. VI, Voorr. 101.
7. I, 147, ook 21 Werken van Algarotti 357.
8. 160-161.
9. 177; een Goudenaar, bij wie vingers, ja tenen, tot penseel dienden!
10. 164.
11. 157.
12. I, 7.

Italiaanse gemeen, met beroep op Pascal in het bijzonder aan de Jezuïeten geweten;[13.] een vrij simpele vergelijking van volkskarakters, naar de uitdrukkingen, die andere volken stellen tegenover het Italiaanse ‘un huomo di garbo’;[14.] over het bedenkelijke van het restaureren van antieke beelden;[15.] over

13. I, 13, 14 met afzonderlijke aanvulling (bij medenemen naar Italië uit te snijden!) 143-144. Een Lazarone boos tot ‘il Bambino’ bij niet-verhoring: ‘Che s'impaccia con facciulli, con facciulli si ritrova.’
14. I, 17, 18 met de Italianen zeer prijzend citaat uit Jacobus de Vitriaco.
15. I, 77-78.

de zeer goede Nederlandse woorden voor het Franse ‘manière’: trant en slenter;[1.] aardige Italiaanse citaten tegen nieuwigheidsjagers zonder smaak of verstand: ‘meglio esser un cattivo catolico, chè un buon eretico’.[2.] Uit de hoogte verbetert de professor in de geschiedenis Volkmann met een stellig overzicht van Italië's politieke positie bij de aanvang der nieuwe geschiedenis.[3.]

Enzovoort. Belangrijker zijn de aantekeningen, waarin Van Goens naast of tegenover Volkmann, niet zo toevallig en terloops, maar opzettelijk even stilstaand, eigen ideeën en inzichten ontwikkelt op het gebied van kunst en letteren. Anders dan Volkmann, oefent hij kritiek op de Accademia della Crusca en haar aanmatigende afgoderij met de taal van Florence.[4.] Hij stelt bijzonder belang in de verschillende Italiaanse ‘patois’ en de literatuur, daarin verschenen, waarvan hij verscheidene nieuwe en zeldzame oude stalen zelf bezit.[5.] Klaagt Volkmann, dat zowel ‘de hogere als de schoone wetenschappen niet meer in dien bloeijenden toestand zijn, als in de gelukkige tijden van Paus Leo X’ - Van Goens spreekt dit vierkant tegen: geneeskunde en rechtsgeleerdheid worden thans beter beoefend, ‘Bovennatuurkunde, Natuurkunde, Wiskunst, Natuurlijke Historie zijn zekerlijk op een beteren voet, dan ten tijde van Leo X, wijl er eigentlijk in dien tijd niets van dat alles was.’ Maar ‘wat de schoone kunsten betreft, hierin ligt eigentlijk het onderscheid. Een paar boekdeelen in 4to over een ouden inkt-koker (...) wegen even weinig op tegen Guicciardini's Historie, als een half duizend Raccolte di Sonetti tegen de Gerusalemme Liberata.’ Maar er is ook in onze eeuw nog wel beter: en hij wijst voor de historie op Giannone, Gravina, Muratori, Maffei, en anderen, voor de literatuur op ‘een Fortinguerra, een Goldoni, een Metastasio, een Tartini, alle waare oorsprongkelijke vernuften, ja in stuk van Sonetten zelfs, een Frugoni en anderen, die de beste cinquecentisti aan de zijde verdienen gesteld te worden.’ En - niet te vergeten - de Italianen zien hun gebrek en hun fouten ‘in opzicht der heerschende smaak’ thans zelf terdege in, en wenden alles aan om tot een nodige hervorming te komen, getuige *Il Caffè* en dergelijke geschriften.[6.] In de plaats van Volkmann's gebrekkige mededelingen dient hij de reiziger met een uitvoerige schets van de Italiaanse toneeltoestanden. Met vermelding zijner bronnen: Riccoboni - ook in Lessings *Theatralische Bibliothek* te vinden, voegt hij erbij - Maffei, Fontanini, Crescimbeni, Quadrio, Lione Allacci, *Il Caffè* en ‘mijn vriend Grosley’,[7.] legt Van Goens het verschil uit tussen de vooral 16de-eeuwse ‘Commedie antiche’ ‘ouderwetsen, droogen en angstig op den griekschen of romeinsche leest geschoeide stukken (...) langdradigen, stijven, slenterachtigen, laffen en inslapende zamenspraken van een dozijn vergetene Grieken en Romeinen’ - en de reeds lang weer populaire Commedie dell'arte, grof boertig, weinig kies, grotendeels improvisatie op een kort scenario, met een vermakelijke uit het dagelijks leven genomen handeling; levendig, pakkend, vol temperament en afwisseling geheel naar het Italiaanse volkskarakter, maar ‘tegen alle regelen van eenheid van tijd, plaats, waarschijnlijkheid, enz.’ Van de tien of twaalf vaste typen treden er in elk stuk enigen op: Pantalone, Arlecchino, il Dottore, Policinello, il Capitan Spagnuolo, Brighella,

1. I, 81.
2. I, 99.
3. I, 45-47.
4. I, 112, 132; vergelijk deel I, 511.
5. I, 131-132; Verbeteringen en Bijvoegselen 2-4. Van het Genuees hoorde hij een en ander van de Marquis Spinola, 131.
6. I, 107-108 noot.
7. I, 117-118. Zijn eer houdt hij hoog tegenover Volkmann, p. 9-11 noot. Om de zeldzame vereniging van zovele goede hoedanigheden vergeeft V.G. hem gaarne vele gebreken. Hij moge niet deugen voor gehuurde Cicerone, zeer begeerlijk is hij als reisgezel. Zie deel I, 445.

enz. In Napels is de toestand anders: door de langdurige Spaanse invloed heerst daar nog de tragicomedie, in de trant van Lope en Calderon, ook met bijzondere komische personages als Don Fastidio de Fastidii. Beroepsspelers zijn uitzondering. ‘De Commedie dell'arte (...) blijven de speelpop deezer natie, en zullen het, zoo als te vreezen is, noch lang blijven. Eene verkiezing

en smaak die haar zekerlijk weinig eer doedt', besluit Van Goens, ongedacht streng. Goldoni is zijn man. Wat Maffei, Lazzarini, Gravina deden, wilde niet beklijven, evenmin de goede vertalingen van Molière, Racine, Voltaire, enz. 'Was er iemand in staat geweest den Italiaanschen schouwburg te herstellen, het was Goldoni.' Een 'wezentlijk groot man' ondanks de laster van de oppervlakkige Baretti, wiens twistschrift men, vertaald, onze landgenoten in handen stopt ter inlichting over Italië! Van het 'waare Blijspel' zou het herstel in Italië moeten beginnen. En was Goldoni, na aanvankelijk wel verdiend succes, 'niet het slachtoffer geworden van eene laage kabale en naijver, wie weet wat gebeurd ware.' Ofschoon, er zijn ook vele heel andere, blijvende oorzaken te noemen van het terugvallen tot de oude trant: de luchtige, losse aard en weinig gekuiste smaak der Italianen; en dat niet alleen onder het gemene volk; de weinige goede stukken - ook die van Goldoni zijn nog ongelijk in waarde -, de geringe en eenzijdig geoefende talenten der spelers, het lage peil hunner ontwikkeling, hun verachte positie; de weinige aanmoediging van beter willende auteurs of acteurs.[1.]

Altijd dezelfde mengeling bij Van Goens: schoon krachtig strevend naar nieuwe inzichten, is hij nog zelden los van de oude. Eigen kunst groeiend uit het eigen leven, naar eens volks aard en eens volks historie - mààr: de regels! Hoe modern klinkt het ook: 'gelijk elk mensch, en de daaden van yder mensch, in zijn eigen licht moeten gezien en beoordeeld worden, zoo behoord men ook elk Schrijver, en yder werk van een Schrijver uit een bijzonder oogpunt te beschouwen.' Maar het heeft geen wijdere strekking dan de 'veele misslaagen' van Grosley's reisbeschrijvingen te vergoelijken.[2.]

Als Volkmann een snel verval der kunst na plotselinge hoge bloei, ondanks de menigte van grote voorbeelden en de talrijke Academiën, professoren en leerboeken, niet anders weet te verklaren dan uit 'zekere door het noodlot bestemde verwisselingen der dingen',[3.] kan Van Goens daarmee geen genoegen nemen. Hij gevoelt grote lust, enige aanmerkingen over dit onderwerp te maken, maar het is 'van te groten uitgestrektheid': 'Eene goede verhandeling over *den voortgang en het afnemen der wetenschappen en kunsten, en de rechte middelen ter bevordering derzelven*, ware een wichtige arbeid, die ons noch ontbreekt.'[4.] Zelf hield hij omstreeks deze tijd een verhandeling betreffende die middelen ter bevordering. Waarover later nog.

Niet alleen over de literaire, ook over de andere kunsten wil Van Goens een eigen zelfstandig oordeel tegenover Volkmann handhaven: muziek,[5.] bouw-, beeldhouw-, schilderkunst. Beweert Volkmann, dat 'een liefhebber, al heeft hij ook zelve nog krijt nog penceel ooit in handen gehad, van schilderijen (...) een grondig oordeel vellen kan', Van Goens geeft dit slechts half toe: 'deze wijzen moeten boven een zekeren trap zich op hunne wijsheid niet beroemen. De voorrechten doch, welken iemand, die hoe weinig ook, zelfs echter eene kunst beoeffend heeft, boven hen bezit in de beoordeeling derzelven, zijn onbegrijpelijk groot en veelen.' Daarmee heeft Falconet in de grond wel gelijk, al treedt hij veel te meesterachtig op tegen de liefhebbers, die hem toch ten slotte zijn kunst betalen moeten.[6.] Wij zagen herhaaldelijk, dat Van Goens zelf tekende. Over Rubens' naakt: vaak rood, alsof zijn figuren gegeseld zijn

1. I, 113-121 noot.
2. I, 10 noot.
3. I, 53-54.
4. I, 55 noot.
5. Zie p. 23. Ook deel I, 470-471.
6. I, 101 noot. V.G. bedoelt de *Observations sur la Statue de Marc Aurèle* (Amsterdam 1771) van de bekende Franse beeldhouwer.

- oordeelt hij op eigen aanschouwing: in Dusseldorf is dat de regel, in Brabant vond hij het nergens.[7.] Eigenaardig voor Van Goens is, dat hij het aan de vertaler - Duker? - overlaat, de Nederlandse meesters in bescherming te nemen tegen zekere minachting, in Volkmann's lof om hun vlijt, hun fijn penseel, hun geduld,

7. I, 150.

hun ‘nauwkeurige navolging der natuur, die toch dikwils in het slaefsche valt.’ De vertaler houdt staande, ‘dat wij in stillevens, landschappen, en beestenstukken voor geene natie hoeven te wijken, (en) in zeestukken, in de bloemen en vrugten ze allen te boven streeven.’[1.]

Voor Volkmann zijn de middeleeuwen synoniem met ‘onweetendheid en barbaarsheid’; de ‘oude Gothische bouwtrant’ stichtte ‘enkel wanstaltige klompen (...) zonder symmetrie, zonder smaak’ en ‘lange duistere gewelven (van) een treurig aanzien’: de kastelen en kerken. Aan de ‘nieuwe Gothische’ gebouwen, als de dom van Milaan ‘te gelijk vast, stout en in een eigenzinnigen smaak ontworpen’ bevindt zich ‘niets bijzonders, dan het angstvallig geduld van den kunstenaar.’ Van Goens moet er meer van zeggen;[2.] maar in de waardering komt hij volstrekt niet boven Volkmann uit. Hij stond veel dichter bij Frisi dan bij Goethe, wier beider meningen Herder zeer kort hierna tegenover elkaar stelde door een herdruk van des laatsten *Von Deutscher Baukunst* van 1772 en een vertaling van des eersten *Saggio*[3.] van 1766 achter elkaar te plaatsen in zijn *Blätter von deutscher Art und Kunst* (1773) met de wens, dat een derde het juiste standpunt ener historische waardering, tussen beiden wijzen zou. Van Goens citeerde ook Frisi's geschrift.

Het verband met de Gothen, begint hij, is ongeveer even dwaas als dat door een bereisd losbol gelegd met Gotha. De barbaren, die Europa overstroomden, hun smaak ingevoerd? 't Is ongerijmd. ‘Kan iemand iets brengen, 't geen hij zelfs niet heeft?’ Daarenboven, Rome in de oudheid, China thans, bewijzen, ‘dat een onbeschaafd volk noodwendig den smaak en de gebruiken eener beschaafde natie overneemt, 't zij hij dezelve overheere, of door haar overheerd worden.’ Ook deden Theoderik en Amalaswintha meer goed dan kwaad aan Italië. Het verval wàs er; door nieuwigheidszucht verwijderde men zich al verder van de hoogste kunst, die men in de bloeitijd had bezeten naar omlaag; de gewone gang, als ook een Michelangelo inzag. ‘Gothisch’, nu eenmaal ingeburgerd, mag niets anders betekenen, dan ‘de bedorvene smaak en bouworde (...) in de middeleeuwen.’ ‘De Gothen en Vandalen hebben veel minder kwaad gedaan, dan men zich verbeeld.’ Gravina wenste meermalen nog eens weer een paar maal honderdduizend barbaren in Italië.

Twee tijdperken der Gothiek onderscheidt ook Van Goens van de derde tot ongeveer de tiende eeuw: ruwe steenhopen, groot, zwaar, lomp en walgelijk, zonder versiering of anders deze ‘onnozel, eigenzinnig, ongeschikt, ongeregeld en belagchelijk’; daarna het tegenovergestelde uiterste: ‘alles moest ligt en lugtig zijn’. De muren lijken naar kant- of draadwerk. Zo zijn de hoofdkerken van Parijs, Rheims, Straatsburg, Antwerpen, Westminster, Weenen, Milaan, enz. Een sterk voorbeeld is de kapel van Hendrik VII in Londen: ‘Tot het maaken van eene *Pugna Porcorum per Petrum Porcium Poetam* hoort minder slechte smaak dan tot zoodanige eene onmeedogende opstapeling van *filigrammes.*’ Daarbij kwam nog de Moorse invloed; versieringen zonder maat of eind ‘die den kenner zoo zeer walgen, als zij onkundigen behaagen.’ ‘Van de evenredigheid wist men niets (...) alles hing af (...) van den eigenzin des bouwheers(...).’ Tot slot verwijst Van Goens de reiziger in Italië naar de voornaamste literatuur over de bouwkunde en vooral naar ‘zijnen eigenen goeden smaak, zoo hij ze heeft.’

1. I, 151
2. I, 86-92 noot.
3. Dat hij ook bezit, zie deel I, 506. Dat het boekje in de Germaanse landen zo goed als niet voorkwam, zal men mogen opmaken uit hetgeen de heruitgever van *Von D.A. u.K. Deutsche Litteraturdenkmale d. 18 u. 19 Jh.* 40/41 S. XXXIV meedeelt.

De ‘vlijtige wel ingerigte navolging der schoone natuur’ stelt de ‘konstenaar van genie’ in staat tot de meest volmaakte uitvoering van de ‘volkome beeltenissen in zijne ziele’ gewrocht door ‘het edel vuur (zijner) verbeeldingskragt’,[4.] betoogt Volkmann; Phidias zag af van alle model voor zijn godenbeelden,[5.] terwijl Raphael zijn fantasie steunde met menigte van schetsen van

4. I, 63-64.
5. V.G. citeert een dergelijke uitspraak van Guido over zijn aartsengel Michael. I, Verbeteringen (na Voorbericht enz.) p. 2.

al wat hem schoons inviel of voorkwam; maar beiden werkten, als Frans Duquesnoy il Fiammingo zei, naar de 'origineelen in hun hoofd.'[1] Slechts kunstenaars 'van den gemeenen hoop' verbeelden zich door samenvoeging van de enkele schoonheden veler modellen een wonderwerk voort te brengen: het wordt 'eene koude zamenstelling (...) zonder genie en smaak'.[2]

Van Goens breidt het gezegde uit voor niet-kenners, die vragen: de Helena van Zeuxis dan? Hij wijst op het onderscheid van *slaafse* en *edele navolging*: de magistraat van Agrigenten stelle naast Zeuxis 'een geoeffend tekenaar zonder genie', met dezelfde rechten. Hij vergelijkt, kiest, kopieert stuk voor stuk en voegt samen; hij doet zijn best. Wat komt ervan? 'Mogelijk een wanschepsel. Doch vast geen Helena.' En Zeuxis? Hij neemt waar, bestudeert, verzadigt zich aan de velerlei schoonheden; hoogstens werpt hij enkele ruwe notities op het papier. 'Om Helena zelve is nog niet gedacht', maar zijn 'verbeeldingsvermogen (...) is thans een schat van alles, wat de natuur ooit volmaakt heeft voortgebragt.'[3] Dan komt de vraag: *hoe* moet Helena voorgesteld worden? Hij monstert de toppen van haar leven, en kiest. 'En eer hij eenen streek met het penseel doed, is Helena reeds daar (...) Waar? In zijn hoofd: in zijne verbeeldingskracht: en wel haast zal zij op het doek ook komen. Dit is de minste moeite. (...) Zoo werkt de kunstenaar van genie. Zoo werkten Zeuxis, Apelles, Rafael, Rubens, Michaelangelo, Phidias, Quesnoy, Bernini, Puget, Pigal, Bouchardon enz. maar niet anders werkten ook Homerus en Virgilius, in zoo verre zij schilders waaren. Zij bestudeerden de Natuur, en die hun navolgden, Dante, Tasso, Shakespear, Milton, Thompson, Klopstock, Gessner, bestudeerden hun en haar. Ondertusschen kwam Ausonius en lapte een *Cento* bij malkander uit de Aeneis: en de jonge Fontenelle maakte op zijn school grieksche verzen, die zoo goed waaren als die van Homerus: *car ils en étoient.*' Dat zijn tegengestelden in de 'navolging', bedoelt Van Goens. Zo meent hij duidelijk gemaakt te hebben, 'wat het *Ideaal van schoonheid* zij, waarvan in 't vervolg (...) meermalen zal gesproken worden.'

'Bijna geheel voor rekening van de genie blijft', vervolgt hij, 'de uitdrukking der hartstochten, in de historiestukken.' Slechts bij uitzondering zal de schilder hier de natuur op de daad hebben kunnen betrappen. Het zou nog mogelijk kunnen zijn voor Bernini's H. Theresia,[4] maar nooit voor Maria's Hemelvaart van Guido Reni, Correggio's Ecce homo, Van der Werff's Christus lerende in de tempel, en vele religieuze voorstellingen van Rubens, die hij zag in Dusseldorp, Brussel en Antwerpen. 'Niet dan verbeeldingskragt, en een geest verheven boven die van alle menschen, is in staat deze meesterstukken van *ideale* aandoeningen voort te brengen; en die den bron van zulke denkbeelden niet onweerstaanbaar in zich voelt wellen, moet zich nooit vleijen van door de grootste vlijt hiertoe te geraaken. *Spiritus aethereis sedibus ille venit.*'

Op een andere plaats zet Van Goens zijn kunstbeschouwing uit tot levensbeschouwing. Als hij spreekt over de veelzijdigheid van Michelangelo 'wien Lord Shaftesbury the great beginner and founder among the moderns noemde', somt hij tal van kunstenaars op, die op meer dan een gebied uitmuntten: Giotto, Da Vinci, Bernini, Rafael, Julio Romano, Rubens; Quellinus; Salvator Rosa, Watelet;

1. I, 65. V.G. citeert hier van J.B. Weninx een dergelijke uitspraak; en op p. 69 die van Cicero, waaraan V., over Phidias sprekend, gedacht zal hebben.
2. I, 66.
3. Vergelijk Batteux, *Princ. d.l. L.* ed. 1755 I, 17, 23. Er is wel veel overeenkomst in de voorstelling van B. en V.G.; ook B. spreekt van *génie*, mààr, en dat is van groot belang, zowel de voorstelling als de waardering ervan verschillen.
4. Vgl. Ten Hove, *Mém. généal.* 7 (L. 19) 316 over deze Ste Thérèse en extase, als een voldingend bewijs 'que des figures peuvent allarmer la pudeur, quand elles seraient drapées jusqu'aux oreilles'; naar Grosley's 'description brulante' te oordelen.

Vasari, Dürer, Palladio, De Lairesse. Zij leveren een sterk bewijs van het nauw verband der schone kunsten. ‘Het *Schoone* is maar één, even gelijk de *smaak* één is; en de onderwerpen van alle die kunsten (...) zijn slechts *modificatien* van een en hetzelfde eeuwig en eenvoudig *schoon.* Tot het voelen en bevatten daarvan, behoort ene te recht zo genaamde *harmonische ziel*, die (...) noodwendig vatbaar voor dit *schoon* moet zijn, *waar* en *onder welke*

gedaante zij hetzelve ook moge aantreffen. Van dit *verstandig* of *zinnelijk schoon* tot het *zedelijke* is slechts ééne trap. Het een worden wij door den *smaak* gewaar, het ander door den *zedelijken zin*, of het *zedelijk gevoel*: en beiden verliezen zich in hetzelfde eindpunt, het beginzel der *volmaaktheid.* Die geenen dan die den meesten smaak hebben, zullen noodwendig ook de beste menschen zijn? Helaas! Zij moesten 't altans zijn! En dit is ene eeuwige, ontegenzeggelijke waarheid: geenen hebben er grooter geschiktheid toe dan zij. Hierin ligt ten deele de sleutel van het καλος καγαϑος van de Grieken (...) en het is de grond van de geheele Socratische wijsbegeerte.'[1.]

Is het toevallig, dat juist in deze aantekening Shaftesbury wordt genoemd? Nergens anders vind ik hem bij Van Goens vermeld; zijn *Characteristics* ontbreken zelfs in zijn Catalogus.[2.] Maar de ideeën hier verkondigd, gelijken zeer op zijn ideeën. Heeft Van Goens zijn leermeester verzwegen, gelijk deze het de zijne, Plotinus, deed? De kring van Shaftesbury's invloed breidt zich voor onze ogen steeds verder uit: Hutcheson, Lord Kaimes, Wieland, Herder, Schiller, Goethe, en vele anderen. Misschien reeds Dubos; waarschijnlijk ook Hemsterhuis.[3.] Schoon strikt bewijzen hier moeilijk valt (ook langs andere en oudere wegen kon men tot Socrates, de heilige der eeuw, tot de kalok'agathia, haar deugdideaal, tot Plato en Plotinus komen) houd ik toch rechtstreeks verband ook voor Van Goens voor waarschijnlijk.

Over dat 'beginzel der volmaaktheid' had Van Goens ook aan Wieland geschreven, in 1769.[4.] 'La qualité la plus noble de notre ame, c'est qu'elle tend toujours vers la perfection. (...) On parle d'*un idéal du beau*: il existe, mais ce n'est encor que l'espèce. *L'idéal du parfait*, voilà le genre, celui du beau n'en fait qu'une partie. *Beauté, force, etendue, intelligence, verité ou certitude*, il embrasse tout (...)'.[5.]

Belangrijk zijn de Voorrede, die Van Goens schreef voor deel I en haar vervolg voor deel VI: zowel de vorm als de inhoud verdienen onze aandacht. De grote voordelen van het reizen, in 't bijzonder naar Italië, ter voltooiing ener beschaafde opvoeding: dat is het thema, dat Van Goens behandelen wil.

Onze natie doet het van ouds, en steeds meer houden 'onze eerste luiden' het voor volstrekt noodzakelijk. Voor het kwade kunnen de jongelui ook hier de voorbeelden vinden, 'oneindig veel goeds' is voor hen alleen in den vreemde, Italië in het bijzonder, te lezen. En al maken thans velen zich druk, om 'voor *wereldburgers* te boek te staan', het zal bij een diep gewortelde constitutie weinig kwaad doen; men zie maar de eigenlievendste en meest patriottische natie; en geen jeugd reist toch meer dan de Engelse. Maar twee bezwaren moeten te nodiger weggenomen worden 'na mate het bezichtigen van dit land meer in zwang komt.' Onze 'goede oude burgers' hebben uit onkunde tal van vooroordelen en wanbegrippen omtrent Italië; èn - wij hebben geen goede handleidingen voor de jonge reizigers.

Dat laatste is vergezocht, oordeelt Ten Hove; wie naar Italië reist, kent toch wel Frans. Anderzijds prijzen hij en Fagel de behandeling van het eerste punt: 'Nous sommes convenus que tout le morceau sur les idées que nos bonnes gens se forment de l'Italie est très bon et de main de maître. Il y a beaucoup de legèreté et

1. I, 167-168 noot. Vgl. weer VI, Voorrede 93.
2. Ik vind alleen zijn 'Letters'; *Cat. V.G.* I, 360.
3. Zie deel I, 324, verder A. Lombard, *L'abbé Du Bos. Un initiateur de la pensée moderne* (1913) en de bespreking door H. Heisz in Herrig's *Archiv.* 140, 165vv, H.F. Muller, 'Shaftesbury und Plotinos', *Germ. Rom. Monatschrift* VII, 503vv.
4. Zie deel I, 483vv, 486, 16 juli 1769.
5. Vgl. ook I, Voorrede 18: 'alle aanspraak op zedelijke gevoelens, dat is alle begrip van het wezenlijk schone..'

de bonne plaisanterie.'[6] Geestig en los geschreven, vermaakt het ook de lezer van thans nog.

6. T.H. aan V.G., ± midden januari 1773; *Br.* I, 343 en onuitgegeven gedeelte. Maar Fagel merkte toch op, dat het er maar zeer weinigen zijn, die zo absurd over Italië denken. T.H. bracht hem tot zwijgen door op het werk en vooral de vertaling van Sharp te wijzen. T.H. aan V.G., ± eind jan. 1773.

De voorstellingen van tweehonderd jaar geleden heersen nog, zegt Van Goens. Hoe dat kan? Omdat de meeste jonge reizigers onvoorbereid en dus ongeschikt uitgegaan, op zijn best genomen even goed, even wijs terugkomen, en dus noch kennis, noch gezag hebben om betere ideeën ingang te verschaffen. De weinige andere '*goeden* en *geschikte* reizigers' deelden hun indrukken niet anders mee dan in gesprekken, en schoon bijvoorbeeld een F***l (de jonge griffier) een lichtend voorbeeld geeft in ambt en leven,[1] het werkte geen voldoende wijziging van begrippen over Italië.

'Voor eerst' - voert Van Goens een bezorgde moeder sprekend in - 'het is zoo ver af: niet wel zoo ver als de Indiën, als men 't recht bedenkt: maar in de Indiën wonen toch Hollanders: en dan is 't waarlijk, of Italiën verder was. En wat voor een land is het! Een land, vol gauwdieven, struikrovers, moordenaars; daar men in de herbergen draeibedden heeft; waardoor men in de kelder neder koomt: op ijzere pinnen: en zoo vermoord wordt, zonder dat er oit een haan na kraait. Want, dat weet elk, justitie is er niet: zoo min, als in Spanjen, Portugal, enz. Kan men niet overal voor een paar schellingen een karel huren, die U zoo maar op straat een ponjaard in 't hart steekt, en wegmoffelt, zonder dat iemand er navraag na doedt. Honderd historien weet men zoo dat er gebeurd zijn, enz.'

Almanaks-historiën, Mevrouw! antwoordt Van Goens. Zo uw zoon maar niet volstrekt altoos op een donsbed slapen moet, heeft hij van de bedden in Italië niets te vrezen. Wat al 't overige aangaat, zo geloof mij, dat gij drie, vierhonderd jaren ten achteren zijt met uwe berichten.

- Maar justitie is er toch niet, zoals hier in Holland?...

- Mevrouw, Mevrouw! waar wil dit heen? Bedenk toch, dat wij hier in Holland een justitie hebben, *omdat wij mensen zijn en in een maatschappij tezamen leven.*[2] En geloof mij, 'niets gelijkt meerder na een mensch dan een Italiaan, uitgezonderd een Hollander.'

Maar mevrouw droomt alle nachten narigheid over haar zoon die tegen haar zin naar Italië is gezonden. En Van Goens geeft toe: er zijn gevaren. 'Voor eerst zijn postillon kan zich bezuipen, en hem in 't water rijden. Dan verdrinkt hij: even als hier in Holland. Ten tweden, hij kan met zijn eten een speld verslikken - Dit alles weet Gij! ja. Maar had ik begonnen met U te zeggen, hij kan een goude penning hebben, zoo als de Abt Winckelman: deze penning kan zijn huurknecht in verzoeking brengen, zoo dat hij hem vermoort: zoo zoud gij mogelijk zoo licht niet hebben toegestaan, dat ik er bij gedaan heb, *even als hier in Holland.* Voor 't overige moet ik U herinneren, dat deze huurknecht geradbraekt is, niet meer en niet minder als men hem hier zou gedaan hebben.'

Van Goens bespreekt nu verschillen tussen Italië en Holland: een conglomeraat van afzonderlijke staten, weinig bevolkt; anders geregeerd, met andere godsdienst, ander volkskarakter, andere gebreken en andere deugden. 'Is nu uw zoon opgevoed in de meening, dat de Zon alleen maar voor Holland opgaat, en alle andere natien enkel bij gelegenheid beschijnt, die des niet waardig zijn: zoo zal hij met zijne schade of schande moeten leren, dat ook elders menschen wonen, die dezelfde plichten van een reiziger verwachten, welken wij in ons land van vreemdelingen vorderen(...) En wil Uw zoon te Romen, in ene *Conversazione*, met de kundigheden pronken, die hem zijn Catechizeermeester heeft bijgebracht, en beweeren dat de Paus het beest van de Openbaringe is, zoo zal men mogelijk alleen zich wreken met te zeggen,

1. Vgl. *Br.* I, 342-343.
2. 'Zegt hier iemand, geensints; maar om dat wij gereformeerd zijn, en de Italianen niet. Goede vriend, leg het boek weg. Wat kan U Italiën schelen?' (noot van V.G.).

Meglio bestia, che Olandere; doch 't is mijn schuld niet, zoo men hem anders een kandelaar na 't hoofd smijt, en hij bij zijn moeder t'huis komt janken.'

Zo de vrouwen. 'Zommige mannen die wat zwakker van zenuwgestel zijn, en buiten enig denkbeeld van gevaar - anders dan van hun hobbelpaard te vallen of zich in den vinger te snijden - vreedzaam en stil zijn opgevoed, en zoo door de wereld voortgeslenterd hebben, zullen somtijds ook wel om het moorden en vergeven, in Italien gebruikelijk denken' - zij lazen de Historie Cesare

Borgia of hun heugen nog vertellingen van hun grootmoeder - maar de meesten komen met een ander soort van zwarigheden: ‘Italien is bij hen het land van *de Aflaten* en van het *mal francese*: het vaderland van Vanini[1.] en Aretyn.’ Zij hoorden verluiden van zonderlinge zeden of onzeden, lazen levens van sommige middeleeuwse Pausen en heren, herinnerden zich hun jeugdlectuur van Boccaccio's vertellingen en maakten daar ‘eenen hutspot’ van. Resultaat: ‘in Italien is noch Godsdienst noch zeden.’ Dit in lengte en breedte te weerleggen, laat Van Goens zijn bestek niet toe; enkele opmerkingen moeten volstaan: er is daar bij de grote massa juist te veel godsdienst; heel Europa verkeert in een godsdienstige crisis, maar in Italië merkt men daar minder van dan elders. Enzovoort.[2.] Wat de zeden betreft, er is plaatselijk groot onderscheid. ‘Te Milaan wordt zekerlijk over 't geheel veel geschikter geleefd.... dan bv. bij ons, te Luik, Brussel en andere kleinere steden, waar ik enigen meer bekenden voor had kunnen plaatsen.’ Matrozen hebben wij meer dan de Italianen. Van de toneelspeelsters dreigt groter gevaar in Frankrijk; en hoe menigvuldig zijn in ons land ‘de middelmatig kostbaren houpaarden, waardoor zoo velen goede burger-huizen ten gronde raken.’ Van Goens noemt nog meer, dat niet alleen in Italië voorkomt, wijst ook op de invloed van regeringsvorm, standenverschil, volkskarakter en klimaat, en besluit met de algemene aanmerking, dat men geen jongmens tot zijn twintigste jaar moet opvoeden ‘als den zoon van Frere Philippe[3.] en dan, op eens, in de wijde wereld uitstooten (...) zonder wonderwerk, kan hij niet wijs worden, buiten zijne schade.’ ‘Maak, dat uw reiziger geschikt zij om goed bij de vreemdeling te leren, zoo zal hij ook geen kwaad leren. Wisten de mensen in 't algemeen, hoeveel goeds er voor hen in de wereld te doen was, zij zouden weinig kwaad doen’, beslist Van Goens - moderne Socrates als hij is.

Gezonde, redelijke, onbevooroordeelde reisbeschrijvers moet men kunnen raadplegen en willen geloven. Geen Smollett. En Van Goens beschrijft leven en karakter van die aamborstige, milt-zuchtige, gemelijke, zwartgallige, nijdige auteur, ten dele met de woorden van de *Sentimental Journey* van ‘den goeden, menschlievenden’ Sterne.[4.] En spot met zijn over alles klagende *Travells through France and Italy* ‘aandoenlijker dan de klugt van de sesentwintig ongelukken van Harlekijn.’ Ook geen Sharp, evenzo ziekelijk op reis getogen, en zijn koortsige opvattingen omtrent land en luiden in *Letters from Italy* vol kwaadaardige kwaadsprekerij luchtend. De oude vooroordelen stijft hij: hun godsdienst? 't is apenspel. En zeden? 't Zijn ‘moordenaars en beesten’, zegt hij. Wat de grond van deze geweldige overdrijving is, wil Van Goens verklaren. Het klimaat maakt de Italianen veel meer gepassioneerd dan wij zijn; vooral in liefde en toorn komt dat uit. En er is veel Janhagel, meer dan in de meeste andere landen. Dat heeft historische oorzaken, legt hij uit: in de barbaarsheid der middeleeuwen was het lot der Italianen mogelijk wel het beklaaglijkste; het naast aan de bron van alle ongelukken, het bijgeloof, slaven van gewetensdrang, altijd tegen zichzelf verdeeld; zelf tiran spelend of overheerd door vreemd of eigen, zonder vredig buitenlands verkeer, zonder kunsten, wetenschappen, zonder vaste krijgsmacht. Zo moest de aard der natie grondig bederven. Maar dezelfde natie verhief zich het eerst in snelle vlucht uit de onkunde; langzaam volgde overig Europa, het laatst zij, die haar nu 't meest verachten. De aard der natie onderging een gehele verandering daardoor,

1. Vrijdenker, 1618 te Toulouse verbrand.
2. Vgl. deel I, 376.
3. Vgl. VI, Voorrede 52. Aan Voltaire ontleend.
4. I, Voorrede, 25-26, 34.

maar het janhagel kwam het minst mee.[5.] Dat huwelijksliefde en echtelijke trouw onbekende dingen zijn, zal Sharp uit het Cicisbeïsme hebben afgeleid; dat - betoogt Van Goens - zijn oorsprong echter vindt in de diepgaande invloed van Petrarca op de zeden van vroegere eeuwen in minnenijd en in het gemis aan degelijke bezigheden

5. Ten Hove prijst deze beschouwingen. Zie p. 12.

voor vele jonge mannen en alle vrouwen van goede stand.[1] Sharp werd vertaald, reden te meer om Volkmann als tegengif te bieden. Trouwens ook Baretti's *Account of Italy*, dat Sharp opzettelijk tegenspreekt, verscheen in het Nederlands. Maar het kan en wil ook geen Reisboek zijn. Er is veel goeds in, maar Baretti mocht zich wel met schaamte afvragen, of hij zelf Sharp geen aanleiding gaf. Nu, in Engeland zijnd, verdedigt hij zijn volk, in Italië schreef hij er paskwillen tegen. Zulke dubbelhartigheid nam Van Goens tegen hem in. Zijn andere werken - hij las ze meest alle: zijn *Italian Library*, zijn reizen door Spanje en Portugal, zijn uitgave van Fray Gerundio, enz. - doen hem zien als een man van veel 'natuurlijk verstand', van oppervlakkige kundigheden, en zonder smaak. 'Als hij ergens tegen ingenomen is (...) dan zegt hij rauw en ongezouten zijn gevoelen.' Zo is hij o.a. in twee, drie hoofdstukken van zijn Account - dat is *de* grief blijkbaar -'met den goeden *Goldoni* omgesprongen', die 'geheel Europa voor een der eerste *génien* van Italie houdt', die zijn landgenoten eerst aanbaden, en daarna haatten en vervolgden.[2] 'Voltaire noemt zijn stukken *l'Italia liberata da Gothi.* Maar Voltaire heeft er geen kennis van, zegt onze vriend Baretti.' Zijn belofte, nader van Goldoni te spreken, kon Van Goens niet vervullen. Maar de lezer neme zijn werken zelf ter hand! Met een naschrift tot lof van Heerkens *Notabilia* en een breed citaat daaruit breekt Van Goens de voorrede af; hij belooft ze te vervolgen voor deel II.

Het duurt echter twee jaar; eerst bij deel VI geeft hij het vervolg, alleen omdat zijn woord hem verplicht. De tijd tot rustig, weloverwogen schrijven ontbreekt hem; de stemming ook. Want zijn omstandigheden zijn zeer veranderd. Hij heeft veelvuldig verdriet en onaangenaamheden. Zo 'duister en onzeker' zijn zijn vooruitzichten, dat mogelijk 'dit het laatste geschrift ware, althans in dit land en in onze taal, 't geen van mij het licht zag.'[3]

De noodzakelijkheid van een goed Reisboek had hij willen betogen, niet door een 'Historia Critico-, philologico-, polemico-, literaria (...) van alles wat oit over Italien geschreven is, van *Antonini Itinerarium* af tot de *Promenade de deux (badauds) Parisiens* ingesloten', maar met de weinige lezers, voor wie hij eigenlijk schrijft, wat 'praten over de wijze waarop men reist, en over de wijze waarop men niet reist, dat is over de wijze waarop men behoorde te reizen, en zijne kinderen en aanbevolenen trachten te doen reizen.' Was de verdediging van Italië in de volle zin *con amore* geschreven, aan dit tweede deel had hij zich met nog meer animo gezet, indien zijn noodlot het niet had verhinderd. Stof had hij overvloedig, heeft hij thans nog. 'Ik heb vroeg reeds gelegenheid gehad om voor mij zelven veel te denken over het *reizen*; velen zien uitgaan om te *reizen*, zien *reizen*, en t'huis komen van 't *reizen.* Daarbij leidt mij mijn gansch nochmalig bestaan in de wereld tot gedurige aanmerkingen over de opvoeding met alles wat daartoe zijne betrekking heeft.' Maar de haast en de menigte van gedachten! Men verwachte niets dan *fragmenten*; afgebroken, ongeordende gedachten en invallen.

Wij herinneren ons, dat het Van Goens zelf niet aan de lust had ontbroken tot reizen, al kwam er weinig van, omdat de Prins niet scheutig was; ook dat hij met vele vreemde reizigers kennis maakte of vriendschap sloot. En wetenschap, in het bijzonder historische wetenschap, was voor hem allereerst deugdenschool. Dat bewijst reeds zijn inaugurele oratie in 1766. Een brief aan Roos van 1769[4] spreekt hetzelfde uit: Men heeft mij toevertrouwd karakters openbaar voor te stellen als van

1. Ten Hove: 'Vos reflexions sur les Sigisbés me plaisent fort; j'aurois voulu m'étendre un peu plus sur l'influence de Petrarque et sur l'amour Socratique je veux dire Platonique.'
2. Vgl. p. 25 v.
3. VI, Voorrede 1, 4, 112.
4. V.G. aan R., 15-3-1769.

Socrates, Cato, Seneca, Titus, Antonius, opdat mijn hoorders opgewekt worden ze na te volgen, in verwachting van geen andere beloning ‘dan die ener eeuwige ommegang met deze voorwerpen hunner verwondering.’ Als hoogleraar voelt hij zich opvoeder: ‘zoo ik in mijne omstandigheden (...) niet elk ogenblik aanleiding vondt om nieuwe opmerkingen over dit

allerwichtigst onderwerp (de opvoeding nl.) te maken, waarlijk ik ware een onnutte dienstknecht!'[1] Geen wonder dus, dat zijn gedachten over het reizen van jongelieden, grotendeels gedachten zijn over hun opvoeding. Maar er is vermoedelijk naast deze algemene nog een bijzondere aanleiding voor Van Goens om hier als pedagoog uit te komen. Schoon de chronologische orde der sobere gegevens moeilijkheden biedt, brengen we deze tweede voorrede in verband met zijn hoop tot opvoeder der jonge prinsen te worden aangesteld: hetzij, dat ze dienen moest tot rechtvaardiging dier verwachting na haar verijdeling, - waardoor de moedeloze toon dan geheel verklaard zou zijn - 't zij, - wat ons waarschijnlijker dunkt - dat ze de - laatste?? - aanleiding moest vormen voor zo'n aanstelling, òf er tenminste een ogenblik ernstig aan heeft doen denken, zoals Van Goens zelf het voorstelt: 'Some Thoughts upon Education and travelling, which I had anonymusly published about this time engaged the attention of several people of rank,[2] and I was spoken of at Court by a Lady of great credit, as a proper Subject to be trusted with the education of the young Princes.'[3] Jong waren ze inderdaad, toen de Voorrede geschreven werd: de erfprins ruim twee jaar, zijn broeder nog geen jaar.[4] Indien dit een afdoend bezwaar zou opleveren tegen heel Van Goens' voorstelling van de zaak, dan zal men de sombere klanken in de Voorrede aan andere 'dingen die men niet voor het Publiek kan openleggen'[5] moeten wijten: ik denk allereerst aan financiële moeilijkheden. Vindt men het bezwaar niet ernstig en is men toch geneigd de gedrukte stemming toe te schrijven aan een teleurstelling in dezen, dan moet men aannemen, dat Hofstede c.s. al in stilte met succes hadden gewerkt tegen zijn kansen, vóór de verschijning der tweede voorrede en de openlijke aanval slechts de voortzetting was. Van Goens zelf stelt het feit beslist in deze tijd, en ziet de aanval der *Nederlandsche Bibliotheek*, het tijdschrift van Hofstede en Habbema in februari 1776, als een rechtstreeks gevolg daarvan: 'This probably drew upon me a most unexpected attack from the side of some ambitious and crafty Divines, who (...) were afraid of seeing me at Court.'[6]

Beschouwen we de Voorrede zelf nader. Anders dan 'mijn vriend Sterne' verdeelt hij de reizigers in kooplieden, geleerden, zoekers van gezondheid of tijdverdrijf, en 'jongeluiden van fatsoen.' Van de eerste drie soorten levert onze natie er minder dan enige andere. 'Onze *zieken* gaan na Aken, na Cleef, of na 't zuiden van Vrankrijk. Onze *leeglopers* en *verkwisters* na Brussel of na Parijs. Onze *Geleerden* nergens. En onze *Kooplieden*, de gehele wereld door - met brieven; en in persoon, na den Overtoom, na Buiksloot, na Sardam en na Loenen: alle reizen, waarop hen Volkman noch mijne Voorrede van geen het minste nut kan zijn.' De vierde klasse: 'de spruiten onzer aanzienlijkste huizen', voor hen werkte hij, zij liggen hem na aan het hart. Reizen is 'een wichtig deel van fatsoenlijke opvoeding', dat is dan 'bij beschaafde, fatsoenlijke lieden, vooral die zelven gereisd hebben, uitgemaakt(...). Wat in andere classen der natie bij mijne Voorrede gedacht is, is mij onverschillig: en ik ken de wijze van denken van vele luiden te wel om mij aan hunne toestemming te laten gelegen leggen (...) Elk ziet door zijne eige brillen: en veel goed moge het hen doen, al zijn de glazen somtijds wat ruw geslepen; zoo de vrijheid alleenlijk maar over en weder blijve, en niemand zich een insluitend recht aanmatige om de menigte met brillen van zijn maaksel te voorzien: en die zijne eige durfde behouden, als een

1. VI, Voorrede 3.
2. Ten Hove, Fagel jr. enz. natuurlijk.
3. *Br.* I, 5, 6. Vgl. deel I, 421.
4. We vinden later Willem van Lynden van Hemmen als eerste gouverneur genoemd met Perrenot en Euler. *Kronyk. Hist. Gen.* 31, 653, waar echter elke datering ontbreekt.
5. VI, Voorrede, 1.
6. *Br.* I, 6. Ook De Beaufort twijfelt aan de juistheid, *Gids* 1878 I, 308.

gevaarlijk burger te verklagen of wel heimelijk te benadeelen.' De kritiek op zijn eerste Voorrede: vol vrees voor Opera's en Bals - 'twee toverwoorden (...) die na de onderscheide wijze waarop zij worden uitgesproken, terstond de begrippen omtrend iemands deugd en karakter beslissen' - voor Actrices,

vol ongeloof aan gunstige gevolgen van reizen, zei niets dan, wat ieder weet, dat ‘veeltijds kwalijk gereisd wordt’. 't Komt dus alleen erop aan, daarin verbetering te brengen. Hoe? Door de voorafgaande opvoeding, die het niet moet vervangen maar bekronen.

Over de opvoeding heeft hij bijkans alles gelezen, ‘van Plato af tot Dr. Williams's Essay(1774)[1.] toe: alle de Emilen, anti-Emilen, Nieuwe Emilen, Christelijke Emilen, enz. enz. enz. ingesloten. En zoo ik oit dien ballast met ene nieuwe *Verhandeling over de Opvoeding* vermeerderde, 't zou zijn om te betogen, dat men --- noit over de opvoeding had behoren te schrijven.’ Namelijk over de bijzondere en huislijke opvoeding: wat daarover algemeens kan gezegd worden, bepaalt zich tot zeer weinige klaarblijkelijke beginselen. Rousseau speelt, kunstig, met poppen van zijn brein.[2.] Zo vele kinderen, zo vele Verhandelingen van Opvoeding zou men moeten schrijven: ‘dat is wij (...) komen weer tot de tijden der Patriarchen, wanneer elk zijne eige kinderen opvoedde, en niet over die van enen anderen schreef of zich daarmede bemoeide.’

Moèt gij er eenmaal over schrijven, houd dan slechts het gewicht der opvoeding voor aan de burgers, aan de overheid. ‘Die er gene geschiktheid toe hebben, dat ene wel ingerichte publike Opvoeding hen te hulpe kome. Zij kan noit ergens toe dienen dan om het gebrek der bijzondere huisselijke te vervullen, en kinderen die door hunne ouders zouden verwaarloost of bedorven zijn, te redden.’ Dat is het nut alleen van die menigte van werken, verschenen in het gevolg van Emile, dat zij ‘de betrachting der opvoeding (...) tot ene bezigheid van de mode (heeft) gemaakt.’ Maar een volledig samenstel van regelen te geven voor individuele opvoeding, passend op alle mogelijkheden in alle omstandigheden: nu zus, dan zo; zo oud dit, zo oud dat, enz. - hoe heeft men het ooit bedacht! - Dan heel geen theorie? ‘noit iemand zijn meerder doorzicht ten nutte van anderen aanleggen?’ Als elk al zijn vermogen inspande om zelf goed burger te zijn en zijn eigen voedsterlingen tot goede burgers te vormen, er bleef weinig tijd voor verhandelingen schrijven. Maar goed, laat, wie zelf kinderen heeft gehad of ten minste heeft opgevoed nooit de theorie der opvoeding beoefenen. Dan heeft men nog letterlijk alles te doen, voor men aan stelselmatige wetenschap toe is. ‘*Dagregisters van Opvoeding*, en *Geschiedenissen, - karakters van kinderen* - lange, woordelijke, dood-onnozele, maar voor den Wijsgeer oneindig schatbare *zamenspraken van en met kinderen: - beschrijvingen van zedelijke toevallen van kinderen*, met al hunne tekenen (*symptomata*): de wijze hoe men ze behandeld, de middelen die men aangewend heeft, met alle de gevolgen daarvan, genen de geringste omstandigheden overgeslagen - enz. Dit aan den enen kant, onder den algemenen titel van *Gedenkschriften om te dienen voor de Opvoeding der kinderen, door ouders en meesters.* Aan den anderen, nauwkeurigen, wijsgerigen, doch vooral naïve aantekeningen van zijne *eige herinneringen* omtrent zijne kindsheid en lijdelijke opvoeding; - de geschiedenis zijner denkbeelden - de voortgangen van zijn redensvermogen: en vooral (...) de ontwikkeling zijner hartstochten (...) het karakter zijner Ouderen, Opzienders en Meesters, (...) hunne wijze van opvoeding en de behandeling die men van hen ondergaan heeft (...) De indruk, dien men zich herinnert (...) de fauten, die men denkt omtrend zich te zijn begaan (...) *Twede Deel, of gedenkschriften voor de Opvoeding der kinderen: door kinderen.* Dat zal hoge eischen stellen aan inzicht, waarneming en weergeving; het levende woord en de teekenkunst zullen het ontoereikende van de beschrijving moeten aanvullen. Maar

1. Vermoedelijk dezelfde, van wie V.G. een onuitgeg. hs. bezat over opvoeding, van 1769. Zie p. 7.
2. Zie deel I, 354.

zoomin als in de natuurkunde zal men ook hier tot wetenschap komen, zonder tijden lang verzamelen van data, van bouwstoffen.'

In Emile vindt men enkele onvolkomene, bij Montaigne duizenden volmaakte voorbeelden van wat hij bedoelt. Veel ook in auto-biografieën, in brieven, in alle 'naieve' schrijvers. Waarom is dit alles niet reeds lang bijeen gebracht en onder hoofden geordend? Dat ware nuttiger werk, dan het optasten van een 'brandstapel van boeken', door de 'talloze menigte van ledige hersenen

door gansch Europa..', ondanks hun klacht 'dat de vorige eeuwen het gras voor hunne voeten hebben weggemaeid.' 't Mocht wat, vindt Van Goens: in elke wetenschap, en elke tak daarvan is nog oneindig veel te doen; van vele staat nog allereerst te onderzoeken 'of niet alles wat eraan gedaan ware, eerst behoorde om ver te worden geworpen.' 'Waarom de Meesters en Meesteressen op alle scholen niet opgelegd als een voorname plicht (...) jaarlijks aantekeningen en dagregisters over te leveren 1) van opmerkingen omtrend kinderen gemaakt 2) van hunne behandeling van dezelven bij voorvallende bijzondere gelegenheden. Zoo zou men bouwstoffen krijgen voor de beschouwing der opvoeding.'

Ook het onderzoek naar 'de bekwaamheid van een Meester in een Kost-school, van enen huisselijken Leidsman of Gouverneur' laat alles te wensen over: men toetst zijn kennis van talen, enz.; op zijn best vraagt men naar karakter en gedrag. 'Doch - niet ééne vraag over zijne kennis van kinderen, over zijne bedrevenheid in het behandelen derzelven, in het vormen beiden van hun verstand en hart (...) Verstaat men, dat ik van genen leermeester, maar van enen opvoeder, van enen leidsman spreke.' Kende zo iemand de geschiedenis goed, maar bleek hij dan ze een kind te willen leren zoals hij 't voor zich zelven wist 'op eens was zijn lot bij mij beslist.'

Enkele algemene opmerkingen over de opvoeding kan men maken, bijvoorbeeld: Daar 't redelijk vermogen enkel door 'ondervindingen' gevormd wordt, moet men die voor de kinderen zoeken te vermeerderen, in zijn eigen huis ook meedelen. De ouders moeten goed inzien, dat hun kinderen hun niet gegeven zijn voor hun vermaak, tot voldoening van hun eigenliefde of heerszucht - een diepgeworteld wanbegrip! - maar 'eeniglijk' om ze te vormen 'tot leden der Menschheid en Burgerlijke Maatschappij': het gezag moet dus bij het opgroeien gaandeweg vervangen worden door liefde en toegenegenheid, en 'eindelijk verwisseld in de nauwste vriendschap en vertrouwen.'[1] 't Is waar, dat elk zijn kinderen naar zijn burgerlijke staat heeft op te voeden, maar dat mag nooit 'tegen zijnen staat en betrekking als mensch aanlopen noch dien enigsints voor hem verduisteren': dat is de '*algemene eerste staat*'. Dat geldt inzonderheid voor kinderen van vorsten. Zij moeten ook 'in het midden hunner broederen' worden geplaatst en in de huldigende, knielende menigte mensen van gelijke beweging leren zien. 'Zoo oit het reizen voor een mensch kan voordelig zijn, 't is voor jonge Vorsten (...) vraag het te Wenen, en vraag het te Stokholm.[2] Ook hierin moest mijne wijsgerige euw het voorbeeld geven!' Het zijn geen nieuwigheden, die hij uitvindt, maar wie maakt deze eenvoudigste waarheden 'tot de algemene springvederen ener gansche evenredige opvoeding?' Het zijn ook geen utopische dromen. Tot eer van 'onze zekerlijk verlichte tijden', tot eer ook van zijn natie, kan hij getuigen buiten en bijzonder in zijn land ouders te hebben gezien 'die in de Opvoeding hunner kinderen zoo na aan mijn ideaal kwamen, als der menschelijke onvolkomenheid kan worden toebetrouwd.' En met de beste uitslag. De herinnering brengt hem in vervoering: het 'hemelsch genoegen van zulke ondervindingen' zou hij niet willen ruilen voor 'de vleiende verrukking van enen

1. 'Een van de grootste geheimen van opvoeding', zegt hij op p. 57, 'is, een kind altijd te behandelen als of men hem voor zodanig kende als men wenscht dat hij zijn mogte. Het tegendeel wordt bijkans altijd gedaan.' Op onnozele vragen zwijgt het vaak met opzet. Bijna zou hij zeggen: '*pour se mettre à la portée des enfans, il faut se mettre au dessus de leur portée*'. Altijd verwijten, verdiend en onverdiend, preken tijdig en ontijdig vernedert hen en werkt dikwijls het tegenovergestelde uit van wat men bedoelde.
2. Bij de stukken aangaande de opvoeding der zonen van W.V. *Kron. Hist. Gen.* 31 bevindt zich ook p. 642vv een fragment *Voorschrift voor de Opvoeding van den Zweedschen Kroonprins en de overigen prinsen*; het is op de leest der volkssouvereiniteit geschoeid.

Newton bij de beschouwelijke overtuiging van zijn stelsel van de grote algemene natuurwet.'

'Wichtige, uitgestrekte, diere betrekking, van een redelijk wezen tot zijne broederen, ja tot de gehele schepping! Hoe zijn uwe palen omvergestoten, of dwaasselijk verplaatst! (...) hoe vele instellingen, die u belemmeren; hoe vele overeenkomsten en gewoonten die u verstikken; hoe vele vooroordelen, meningen en dwaalleeren, die U met wortel en al uitroejen!

En gij, aanlokkelijk beeld van mijne verbeeldingskracht! Gelukkig voedsterling, dien deze beginselen met den melk zijn ingegeven: die van uwe geboorte aan de menschheid zijn toegewijd, en in de rechten derzelver opgekweekt!' De band met de natuur zal de band met de Schepper toehalen. 'En hoeveel waarder zal U de redelijkste, verhevenste, zaligste van alle Godsdiensten, de Christelijke Godsdienst, zijn, na mate gij meer zult geschikt zijn om dien recht te schatten, en in zijne oorsprongelijke eenvoudigheid te overzien!' Al zijn plichten zijn hem vermaken, al zijn opofferingen aan deugd en godsdienst, louter genietingen. Nog een poos zet Van Goens zijn lofzang voort, waarbij een beroep op de Tabletten van Pfammis uit Wieland's *Goldne Spiegel*[1] meer de 'Socratische' dan Christelijke tint versterkt.

Tegen de dwingeland zal hij de rechten der mensheid verdedigen, maar ook het onderscheid van rang en staten zal hij helpen handhaven. Welk een genot zo vele 'ondeelbare leden',[2] elk naar zijn stand en zijn vermogens te zien samenwerken tot welzijn van het geheel! Ziet hij in alle medemensen zijn broeders, te inniger nog wordt de band met zijn nauwere betrekkingen. En zijn onafgebroken geluk vloeit in op het geluk van die allen.

Een hersenschim? Hij kent de originelen, wier karakter en bestaan hem de trekken tot zijn tafereel opleverden. En het troost hem levenslang en overvloedig over 'de gehele talloze menigte van kortzichtigen, eng-gevoeligen, lagen en verachtelijke geesten, die ik overal op mijnen weg in het slijk zie kruipen en wentelen.' Zij vielen zo laag alleen door de almachtige heerschappij van het *eigenbelang.* Kon men hun hart en verstand verlichten, rechts en links zouden de wanstaltige vooroordelen vallen, valse stelsels vielen in duigen, de ware liefde voor het vaderland 'die in onze dagen een klank is geworden', zou herleven; elk zou 'geredelijk een gedeelte zijner bijzonderste belangen voor het welzijn van het gemeen ten beste geven.'

'Het tegendeel van dit alles neemt meer en meer de overhand. De kinderen worden opgevoed, elk voor zich zelven (...) Zijn hunne Ouders van fatsoen, zij worden gerekend in hunne plaatsen te moeten treden.' Zonder te zien naar verdiensten. Zou echter de Vorst een waardige vreemdeling voor het land willen winnen, 't zou misbruik en willekeur heten. (Brunswijk!) Zijn de ouders rijk, zij en hun kinderen doen alsof God tweeërlei soort van mensen maakte, de ene om geld te verteren en zich te vermaken, de andere om hen in het zweet huns aanschijns, voor schrale kost, te dienen. Krijgen ze geen ambten, ze worden een ballast der aarde; krijgen ze die wel, zij verwaarlozen ze, of drukken op alles de stempel van hun lage, wanstaltige geest. Steeds verder dringt de besmetting: van de huisgezinnen tot de gehele natie; het nationaal besef, de *public spirit* verdwijnt - Van Goens citeert een zo pas gehouden rede van Burke -; ook de 'stoelen der eere' blijven niet onbesmet. Naijver en twisten van stad en stad; provincie en provincie vervangen de eendracht, waaraan het bestaan des lands hangt. De geschiedenis van de Grieken en Philippus! 'God zij dank' - is de verrassende wending - 'dat het met ons land op verre na zoo niet gesteld zij!' Maar men zie toch toe, wat de gevolgen kunnen zijn van de toenemende enge wijze van denken, van de zorgeloosheid veler ouderen, van het weinige inzicht der jonge lieden in hun plichten. Zijn hart bloedt voor zijn Vaderland, zoals de meesten hunner spreken. ''t Is als of zij uit de lucht waren komen vallen, om zich hun leven lang op ene vreemde wereld te vermaken, en dat het gansche Heel-al hen daarin moest ten dienste staan.' Zij staan oneindig ver van zijn ideaal-reiziger; toch wenste hij, dat ze op reis gingen, niet om opera's, bals of actrices, 'mais pour frotter puissamment leur cervelle contre celle d'autrui'; om al

1. Zie Wieland, *Goldne Spiegel*, I, 4e en 5e hoofdstuk.
2. Zo vertaalt V.G. telkens *individu*, ondanks Ten Hove's kritiek. I, Voorr. 5, VI, Voorr. 33, 36, 38, 45. T.H. aan V.G., ± half jan. 1773, onuitgeg. ged. 'individueel' VI Voorr. 15.

de vernederingen te ondergaan, die zij bij elke stap buiten het vaderland zullen ontmoeten.

Het aangehaalde woord van Montaigne is uit Van Goens' hart gegrepen: hij citeert het nog

twee maal.[1] Telkens beroept hij zich op die geliefde auteur: voor zijn schrijftrant, voor de handelende praktijk tegenover starre theorie, voor kinderpsychologie; voor opvoeding door daad en voorbeeld, niet minder dan door het woord, tot hebbelijkheid meer dan tot leer; voor vertrouwelijk verkeer tussen ouders en kinderen: 'je veux mal à cette coustume, d'interdire aux enfans l'appellation paternelle (...) j'ay reformé cette erreur en ma famille', etc.; voor oordeel en deugd boven veelweterij; voor geduld met anderer dwaasheid of zwak.[2] Ten slotte geeft hij Montaigne het woord om over de veelvuldige voordelen van het reizen alles aan te vullen, wat hij zelf in zijn overhaaste schets niet had kunnen behandelen.[3]

De rechte opvoeder, betoogt Van Goens ten besluite van zijn eerste fragment, voert zijn voedsterling wijd in het Heelal, toont hem het ongemeten stelsel van werelden met zijn volmaakte orde; en doet hem de geringheid zien van de bestemde kring, 'waarin hij zijn tijd uit zal moeten drajen.' Heeft hij zich zo verloren in het heelal, dan doet hij hem zich daarna te beter wedervinden: door hem voor te houden: zijn voortreffelijkheid als mens, zijn verheven bestemming, de onsterflijkheid zijner ziel. 'Welk ene edele denkenswijze zal bij hem moeten ontstaan bij dusdanig ene leiding!'

In een tweede fragment geeft Van Goens gedachten over de voorbereiding der jongelieden tot het reizen: hun karakter moet gevormd zijn; en zij moeten zich een algemene maatstaf hebben verworven voor de ervaringen der reis. Tegen de grove inbreuken op de maatschappelijke orde stellen zich de wetten, tegen talloze mindere krenkingen vond de maatschappij zelf twee geduchte en aller gevaarlijkste tuchtroeden: de *verachting* en de *belaching*. De 'voedsterling' leert ze eerst kennen door de rechtvaardige, voorzichtige toepassing van ouders en leidsman. Maar straks zal hij moeten komen onder de mensen, waar beide, de tweede vooral, schandelijk worden misbruikt. Godsdienst zal dweperij, of thans volkomen overbodige, veinzerij heten; zijn zedelijke gevoeligheid zal men even fel aantasten; wat hem dierbaarst was, wordt veracht; aan beuzelingen hecht men het uiterste gewicht; vooroordelen gelden als wetten, een willekeurige denkwijze als maatstaf van beschaving. Onder zijn leidsman ook moet hij die ondervindingen opdoen. Heeft hij hier reeds het verderf dat in de wereld is - 'ik zeg niet het verderf van de wereld' - leren kennen, dan zal erger, dat hij elders mocht ontmoeten, hem te meer walgen. Wilt gij Uw kind opvoeden als de zoon van Frère Philippe, 'sluit hem dan in een kevie, of zend hem na een onbewoond eiland.' Maar moet hij onder en voor zijn medemensen leven, leert ze hem dan grondig kennen, met zijn minste schade en de gelegenheid, gedurig tegengif toe te dienen. Zijn karakter moet dus vóór de reis gevormd zijn. Niet in afzondering, uit boeken en volgens theorieën, - Van Goens neemt hier een afschrikwekkende schets van de kamergeleerde over van Lord Chesterfield -[4] maar onder de mensen, volgens de eisen van het leven: deugd moet hij paren met wellevendheid. Heel iets anders en hogers is dat dan beleefdheid. Er is een 'gevestigdheid van karakter', die onder het uiterlijk voorkomen van onderlinge hoogachting en volmaakte overeenstemming van beginselen en denkwijze, eigen karakter, zeden en begrippen tegenover anderen, zonder opzien of aanstoot, ongekreukt handhaaft. Daar ligt ook het geheim van 'le grand air de cour'; in de kring die zich geheel naar het beeld van de vorst vormt.

Op zijn reizen moet Eugenio die kunst in volkomenheid leren; geen *slappe meeloper* of '*onbeduidende toestemmer*', zal hij 'meer en meer leeren zijn beginselen gepast te doen doorschijnen', om straks zelf de toon aan te geven in de kringen

1. I, Voorr. 5, VI, Voorr. 41 en, in de samenhang 69.
2. VI, Voorr. 2, 16, 18, 24, 25-27, 41-42, 54-55.
3. VI, Voorr. 65-70; uit *Essais* L. I Ch. 26.
4. Deze citeert hij ook p. 82.

waar hij verschijnt, en een voorbeeld voor de natie te worden. Door het waarnemen van de ‘oneindige verscheidenheid van willekeurigen en voorbijgaande gewoontens, overeenkomsten en meningen (...) zijn zijne begrippen wegens

de welvoeglijkheid hoe langer hoe ruimer en juister geworden'; alle kunstgrepen om *en vogue* te komen kent en doorziet hij; scherp onderscheidt hij in alle variatiën schijn en wezen; enige weinige waardige modellen kipte hij uit ter navolging, mannen die overal achting en toegenegenheid verwerven, de vrolijkheid meebrengen, de losbandigheid uitbannen. Zulke modellen levert Italië, verzekert Van Goens, boven andere landen. Eugenio gaat dan op reis; zijn ouders weten, wat zij aan hem hebben; lessen geven zij hem niet mee; zelfs het voortreffelijk afscheid van Polonius aan Laertes zou hier overbodig zijn.[1.]

'Nu gaat het gordijn der wereld geheel voor Eugenio open. En alle de volken van Europa zullen dienstbaar gemaakt worden, tot zijne volmaking.' De *mens* blijft het hoofdonderwerp van zijn gestadige aandacht, in al de grote en kleinere modificatiën, die verschil van tijd, plaats, godsdienst, regering, taal en gebruiken teweeg brengen. Het liefst zou hij ze waarnemen tijdens 'grote veranderingen, geweldige schokken en beroeringen van het natuurlijk en burgerlijk wezen', zoals zijn tijd er vele opleverde. En overgaand tot verheven, oratorische stijl beschrijft Van Goens in korte sprekende trekken de aardbeving van Lissabon, het oproer te Madrid, de opstand van Corsica onder Paoli, de val der Jezuïeten, het einde van Struensee, de eerste Poolse deling, de rebellie van Noord-Amerika. Begerig verdiept Eugenio zich erin. Maar weldra herinnert hij zich, dat zijn bestemming 'tot enen veel nauweren en stilleren kring bepaald is', en hij komt terug van zijn 'grootsche doch wilde begeerte' bij al zulke tonelen, in een tijdperk samengelopen, tegenwoordig te zijn. En hij richt zich op de beschouwing van de mens 'in zijn dagelijksch, hebbelijk wezen'. De beste huizen openen overal hun deuren voor hem, daar leert hij mensenkennis, oneindig meer dan ooit boeken of eigen nadenken hem geven konden. Naar de nationale en individuele karaktertrekken zoekt hij niet in de wereldsteden en residenties - Van Goens wil hem ook Parijs, Versailles, Londen, Berlijn, Stockholm, Petersburg, ja, Madrid doen bezoeken - maar in de provinciën en op het land. Zijn grondige kennis van het eigen land en de degelijke voorbereiding voor zijn reizen stellen hem in staat ook onder het heen en weer trekken gewichtige waarnemingen te doen: de invloed van de regeringsvorm, de godsdienst, het klimaat op het geluk en de denkwijze des volks, op werk en welstand van burger en boer, op handel en nijverheid, enz. De hoofdzaken van geschiedenis en 'tegenwoordigen staat' heeft hij in het hoofd, tot aanvulling behoeft hij een goed Reisboek. Zo komt Van Goens weer op Volkmann en op Italië, waarop hij de woorden toepast die Plinius aan zijn zoon schreef, toen deze Griekenland bezocht: 'reverere gloriam veterem et hanc ipsam senectutem, quae in homine venerabilis, in urbibus sacra. Sit apud te honos antiquitati, sit ingentibus factis, sit fabulis quoque.' Enz.[2.] 'In Romen is niets klein, niets nederig, zelfs in haar tegenwoordig verval. Alles leidt op tot een denkbeeld van wat zij geweest is.' Maar over het nut van zulk een reis voor de geleerdheid gebiedt zijn bestek hem te zwijgen.[3.] Alleen dit: Hij onderstelt een 'classische' opvoeding voor zijn reiziger: zoals die in Engeland en Schotland - en nergens is de opvoeding beter ingericht - zo'algemeen is: de koopman ontspant zich van zijn zaken met Homerus en Terentius zo goed als met Milton en Shakespeare; en menig zee-officier leest Aeschylus in zijn kajuit. 'Hier komt men dagelijksch mij vragen: maar, Mijnheer, mag ik weten, van welk nut is het Grieksch in de Rechten? - Niets, zoo den rechtsgeleerden Homerus onverschillig is!' De Italianen zijn het ook, die de wetenschappen hebben doen herleven, de kunsten hebben herschapen of

1. Hamlet, A. I, Sc. 6.
2. Plinius L. VIII, ep. 24.
3. Behalve hier ook p. 79 nog even over het nut voor de liefhebber der Griekse letteren van een bezoek aan Griekenland en de Archipel.

geschapen: Michelangelo, Cimabue, Guido d'Arezzo. ‘Het ideaal van volmaakte schoonheid beeldt en vestigt zich beter in het hoofd van enen Italiaan, dan in dat van enige andere natie.’ Eugenio's ziel verheft zich met de werkmeester van de Apollo van Belvedere, met het genie, dat spreekt uit de Pieterskerk, aan wat in een Pergolesi omging, toen hij het Stabat

Mater componeerde. ‘Deze dingen zijn niet dan in Italien te leren! Wij praten er wat over, maar daar voelt men(ze)’.

Voor wie schrijf ik deze gedachten? vroeg hij zich bij het opstellen reeds af. ‘Voor luiden van de wereld? De meeste zijn hen gemeender dan mij (...) Voor anderen? Dezen zijn zij *paradoxen*, hersenschimmen, *praat van de mode*, en mogelijk - ene ergernis!’ Ergernis luchtte Pieter Paulus,[1.] schrijvend aan zijn leermeester en vriend Tydeman:[2.] ‘De tweede voorreden van den Heere*** heb ik met verwondering gelezen, instar jovis ignibus icti. Wat is dat toch? Waar wilt dat henen?’ Dat de eerste opzien en ergernis had gewekt, bleek ons reeds vroeger.[3.]

Van Goens had met zijn woorden over de kritiek op zijn eerste voorrede zeer duidelijk een bepaalde persoon op het oog, al noemde hij deze naam slechts bedekt. En wel M. Tydeman. Deze schreef een voorrede bij de vertaling van Dr. Th. Shaw's *Reizen door Barbarijen en het Oosten*.[4.] 't Schijnt wel dat de lauweren van Van Goens hem hebben gestoken: in het begin althans streeft hij kennelijk, maar met gering gevolg naar een losse, luchtige stijl. In tegenstelling met Van Goens legt hij alle nadruk op de vele nadelen en gevaren van het reizen, speciaal in Italië, terwijl hij het nut betwijfelt. ‘Een ezel hier, geen peerd te Parijs wordend’; de bals, opera's, actrice en boze ziekten vond Van Goens hier. Dat ‘de actrice’ een steek op hem inhield, lijkt mij al te gewaagde onderstelling; eer denk ik dat van de opmerking dat hij, ‘die 't best over het Nut van den Reizen schreef, vooral met betrekking tot de fraje kunsten, zelf nooit reisde’, al noemt hij Baudelot de Dairval, en eerst vlak daarop, als bij toeval, zijn ambtgenoot, om een boek, dat die hem leerde kennen.

Omgekeerd spotte Van Goens hooghartig in zijn Vervolg met ‘alle deze manken, kortzichtigen, duizend en duizend maal opgewarmde tegenredenen’.[5.] En scherp klinkt het verwijt van ‘als *gevaarlijk burger verklaren* of *wel heimelijk benadeelen*’. Ook hij vermeldt Tydeman quasi-onschuldig, om een taalkundige noot in Shaw over ‘bescheide lezers’, maar voor de goede verstaander lag in het verband wel minachting voor de eigenaardige ‘organisatie’ van deze niet zeer bescheiden criticus.[6.]

Maar ook instemming en bewondering viel beide voorredenen ten deel. Zelf schrijft hij het aan Schultens, die hem van ongunstige geruchten had verwittigd. Hij houdt zich of hij er niets van begrijpt; zo even sprak hij er nog een vriend, een der veertig vroedschappen, die pas uit Den Haag kwam,[7.] waar hij een dag of tien had doorgebracht. Hij staat versteld. ‘In Den Haag’, zegt hij, ‘spreekt elk voordelig van de Voorrede. Hier, mijn waerde vriend, is 't even eens gelegen.’ De oude Heer Van Zuilen prees in gezelschap ze ter lezing aan. Anderen zeggen: Van Goens had er zijn naam voor moeten zetten; zijn stijl maakt *époque*, niemand hanteert de taal zoals hij. Dat berichten lieden, die hem anders ook nadelige geruchten durven overbrengen. Uit Den Haag ook brieven met complimenten. De jonge Fagel keurde ze goed. Maar ze is luchtig, satiriek gesteld. Wie dat niet zien wil, kan regel voor regel kritiseren, zoals men de *Rhythmus Monachicus* gedaan heeft. ‘'t Ongeluk van

1. 27 brieven van P.P. aan Tydeman in Bibl. Mij. L.k. uit 1774-1782. Tydeman corrigeert zijn werk, geeft hem raad, enz.
2. Leiden, 8 jan. 1775.
3. Zie deel I, 378. Van Goens zelf VI, Voorrede 8. Vgl. p. 33.
4. Uit het Eng. vert. d. P. Boddaert Med. Dr. met aantt. van de vert., S. Rau, M. Tydeman en C. Saxe, Utrecht 1773.
5. Voorr. Volkmann VI, 9.
6. idem 95.
7. De Back vermoedelijk.

ons land is, dat er familien zijn, waerin men sederd de Spaensche tijden noch niet heeft gelagchen.'[8.]

8. V.G. aan Sch., 20-3-73; *Br.* II, 2-3.

Ten Hove, Fagel, Tavel waren inderdaad ‘fort contents’, zelfs Ruhnkenius, naar 't scheen.[1.] Men drong van die zijde aan op voortzetting van zijn werk: ‘on vous rend plus de justice que vous ne croyés.’[2.] Zijn zo persoonlijke stijl prijst Ten Hove bijzonder: ‘peu de nos gens, et peutêtre personne n'écrit avec cet agrement & avec cette legèreté, de ce stile coupé sans être hâché, ete. ete.(...) Vous avés beau vous masquer, tout le monde vous dira *beau masque le vous connois.*’[3.] Hemsterhuis prijst de eerste voorrede ‘aussi densée qu'elle est remplie d'une erudition peu commune.’[4.] Voor de tweede voorrede ontvangt hij groter lof van mevrouw De Galitzin: ‘Je rougis de me rappeler - antwoordt Van Goens[5.] - ce que vous me dites sur ma Préface. Mes idées sur l'éducation, dites vous, sont les votres. Voilà donc ce morceau à sa place! Il y a quelque merite a imaginer ce que vous pratiquez.’

Nog een andere lofspraak moet Van Goens bijzonder gestreeld hebben. De wijdberoemde, geniale, bereisde geleerde Petrus Camper, die bij zijn onbegrijpelijk veelzijdig wetenschappelijk werk nog de tijd vond tot theoretische en praktische beoefening van teken-, schilder-, en beeldhouwkunst,[6.] zond van Klein-Lankum een geestdriftige brief aan de anonieme voorredenaar van Volkmann, lang na het verschijnen van het boek,[7.] en dus wel zeker spontaan: Hij kan niet nalaten, schoon het stout mag lijken, als liefhebber van schilder-, beeldhouw- en bouwkunst hem zijn verrukking te betuigen over de voorrede. Zij stemmen overeen in smaak; en hij is zeer begerig om kermis te maken, en door hem geleerd te worden om ‘meer doorzigt te krijgen in het schoon der Antyken.’ Gaarne zou hij in briefwisseling met hem treden; zijn naam zal hij niet verraden. Verscheidene vragen wil hij hem dan doen over de antieke beelden. Winckelmann heeft hij gelezen maar deze voldeed hem niet in alles; in zijn platen heeft hij te veel van het gothique overgehouden. Ten besluite betuigt Camper zijn ‘verwondering over (zijne) veelvuldige verdiensten.’

Van een mogelijke verdere briefwisseling tussen beide mannen vinden we niets dan één briefje uit 1781: ter introductie van de gouverneur van de jonge baron Schwartzenberg, de Duitser Herbell, die ‘den beroemden geleerde en Vaderlander Van Goens’ - Camper was ook vurig Oranjeman[8.] zien wil. Deze zal hem tegelijk door Van Goens aan Camper geleende boeken terugbezorgen. Dat wijst op zekere vriendschap, die ons elders bevestigd wordt.[9.] Dat Van Goens zulke vriendschap

1. *Br.* I, 343, 344.
2. *Br.* I, 342. T.H. aan V.G.
3. idem, p. 344.
4. idem, p. 415.
5. V.G. aan prinses De G., 28-2-1775.
6. Zie Sasse in *NNBW* I, Van Kampen, *Bekn. Gesch.* II, 338w. *Cat. V.G.* II, 425 vermeldt van hem Plan van een Teken-Akademie te Groningen, 1773.
7. 20 aug. 1775.
8. Vgl. bijv. Hardenbroek, *Ged. schr.* IV, 143; ‘mede van de bovenstaande clique van Heiden, welke Camper gisteren of eergisteren in Utrecht sijnde geweest, terstondt Van Goens hadde laten ontbieden en met dien ex-professor lang in gesprek geweest.’ 2-9-1782. Dat hij in 1772 - als Burman aan Van Santen schreef - een voornaam vervolger van Van der Marck en zeloot voor de Canones Dord. geweest was (*Proza.* bloeml. 18e eeuw d. Van Vloten, p. 258), moet V.G. tegengestaan hebben - of ontgaan zijn.
9. Zie vorige noot. Overigens handelt de brief nog over de persoon en het boek van J. Howard, de gevangenis-hervormer, die op zijn reizen voor die zaak ook Nederland en Utrecht had bezocht, en sinds vriend bleef van Brown en Van Goens. Brown aan V.G. z.d. ‘Wednesday morn. 8 o'cl.’ tijdens hun verkeer met H. in Utrecht (1779 of 1780?); id. aan id. Basle Sept? 11, 1789, met ‘a present of our common friend Howard’; kort voor zijn vertrek uit Utrecht sprak hij hem nog; toen verzocht hij hem V.G. te groeten; id. aan id. Utrecht Febr. 10, 1790: H. is naar Egypte (hij was toen echter al gestorven; 20 jan. 1790 in Z. Rusland). Vgl. Van Heiden aan V.G., 8-7-1780, *Br.* II, 81 over H's verblijf in Holland, enz. Over V.G.' pogingen in dezelfde

dankbaar heeft aanvaard, ligt ook voor de hand; wat groot was, trok hem altijd machtig aan.

geest, zie daar. En Ten Brink a.w. 119, die verwijst naar Howard's eigen getuigenis. In 1791 spreekt hij met Lavater over het wenselijke van een Handboek of Handbibliotheek voor Gevangenen, waartoe hij zelf een plan ontwerpen wil; L. vindt, dat ook V.G. alleen het uitvoeren kan. Zie zijn *Handbibl. f. Freunde*, gecit. bij Ten Brink 222. En in ms. Aanteekeningen (± 1791?) van V.G. bij 1e uitg. van Van Alphen's *Mengelingen*: waarom schrijft men geen boeken voor gevangenen? Duizendmaal heeft hij daaraan gedacht, toen hij in de commissie was van de verbeterhuizen. Wat zullen wij eenmaal antwoorden op de vraag: Ik was in de gevangenis en hebt gij mij bezocht? Eigenaardig is, dat Van Alphen deze opmerking *niet* in de 2e druk overnam, tegenover zo vele andere wel.

En reeds in 1768 had hij tegen Lelyveld partij getrokken voor Camper: ‘ce génie supérieur, ce maître de critique’ - dat zijn blijkbaar woorden van Van Goens -, toen deze de smaak der Hollanders en bijzonder het Amsterdamse Stadhuis ‘ten toon gesteld’ had in de *Philosooph* en daarover niet mals was terechtgezet.[1.]

Met zijn ene professorale hoofdvak kwam Van Goens langs geschiedenis der beschaving tot de geschiedenis der kunst, en zo weer in de eerste plaats op zijn oude liefde: de schone letteren in het algemeen en als kunst. Roeping tot de pedagogie moge onder invloed van de geest des tijds en wellicht ook van bijzondere bedoelingen een korte tijd zich hebben opgedrongen, stellig nam zij, wat hij ook beweren mocht, geen eerste plaats bij hem in. De neiging om ook zijn ander hoofdvak, de Griekse filologie, ondergeschikt te maken aan een algemene, historische en esthetische literatuurbeoefening - reeds bij de aanvang van zijn professoraat aan zijn vrienden bekend, en al in zijn filologisch jeugdwerk merkbaar - was steeds sterker geworden. De taalkunde schijnt hem altijd middel, nooit doel te zijn geweest. De etymologische toeren van Schultens en Hemsterhuis mocht hij hoog prijzen, hij misging er zich niet aan. Ten opzichte van het Nieuwtestamentisch Grieks bleef het vrijwel bij de ene kleine jeugdproeve. Vele talen leerde hij, maar alleen om zich vele literaturen te ontsluiten. Wat hij aan het Nederlands deed of beloofde te doen, stond meest onder de invloed van Lelyveld en zijn Maatschappij. In één opzicht alleen schijnt zijn linguïstische belangstelling, al bleef ze beschouwend, dieper te hebben gezeten: het vraagstuk der oorspronkelijke taal en in verband daarmee de echt 18de-eeuwse gedachte dat men universele, rationele taal kon en moest uitvinden.[2.] Het was hem eertijds ‘une de (ses) folies’, schrijft hij in 1785 aan de beroemde natuuronderzoeker P.S. Pallas te St. Petersburg,[3.] met wie hij in 1764 of 1765, in Den Haag verscheidene dagen in vriendschappelijk verkeer had doorgebracht.[4.] Het prospectus van een linguïstisch werk: Linguarum totius orbis vocabularia comparativa,[5.] - door Catharina beraamd en hem opgedrongen - wekte opeens weer Van Goens' oude ideeën: natuurlijk bedoelt Pallas' werk toch nieuw licht te verkrijgen over het probleem ‘du langage primitif’; wellicht kan het op den duur leiden tot de zo begeerde ontdekking ener ‘langue universelle’. Hij noemde alleen Court de Gébelin; Van Goens wil hem wijzen op de Venetiaanse geestelijke Bonifazio Finetti, die *alle* talen, geen uitgezonderd, kende, zover ze te kennen waren, goed begrip had van ‘dialectes, patois, variations et conceptions (des) Langues mères individuellement’, evenals Pallas de Aziatische talen tot grondslag nam, en meer filosofie in zijn hoofd had, dan men van een monnik verwachten zou. Zijn doel was ook de *ontdekking*, zo mogelijk, van ‘l'origine et la source commune, soit *historique*, si tant y a qu'il n'y a eu qu'une seule langue primitive et antediluvienne (...) soit *philosophique*, dans la supposition que ce que les Langues puissent avoir de commun (...) ne doive pas être derivé d'une source commune proprement dite,

1. 't Was ‘une très mauvaise plaisanterie de mettre quelqu'un au niveau des athées pour avoir critiqué l'architecture d'une maison de ville’, - dat wil Lelyveld toegeven - mààr: ‘quand il a critiqué fort mal à propos, qu'il fait des misérables fautes, et même qu'il n'entend pas les termini artis - alors il a grand tort de s'élever en maître; et il mérite bien quelque chose.’ L. aan V.G., 6 febr. 1768, *Br.* I, 253-254; vgl. *Br.* I, 241 (18 dec. 1767). Het opstel stond in *De Philosooph*, nr. 93. ‘Een afzonderlijk lezenswaard stukje heeft het gerefuteerd’, bericht L.; hij wil het gaarne zenden. Ook nr. 102 van het tijdschrift schijnt een bestrijding, L. aan V.G., onuitgeg. ged. 18-12-1767 en weggel. ged. 15 jan. 1768.
2. Zie deel I, 355. Vgl. nog *Br.* I, 228 waar L. op een nieuwe poging van die aard wijst, met herinnering aan een oude van J.J. Becherus, Vgl. *Cat. V.G.* I, 277.
3. V.G. aan P., 29-12-1785.
4. Pallas' biografie door F. Ratzel in *Allg. D. Biogr.*
5. Uitgave 1787-1789; niet voltooid.

mais de certaines qualités des organes de la parole; ou bien de ces deux moiens créateurs à la fois et combinés, qualités inhérentes à la nature ou la conformation de l'espèce, et par consequent communes à tous les hommes(...).' Zo zouden dan twee paren van kinderen elk op een ander verlaten eiland opgegroeid, elkaar moeten verstaan. Finetti, die zijn materiaal o.a. verkreeg door correspondentie

over de hele wereld met zendelingen, kooplui, zeevaarders enz. stierf zonder nog iets anders te hebben uitgegeven dan een voorproef over het Hebreeuws en zijn verwanten.[1] Finetti's nalatenschap, misschien wel een persklaar manuscript zoals er zoveel grote werken in Italië ongedrukt blijven liggen, - hij noemt slechts Lazarini's Cicero te Rome en Mazzuchelli's Scrittori d'Italia te Brescia - moest Pallas zich trachten te verwerven, voor weinig geld zal het, zoals het arme Italië thans voor kunst en wetenschap staat, te krijgen zijn. Van Goens wil door zijn vriend de Venetiaanse gezant te Londen[2] er navraag naar doen, of als hij mogelijk weldra met hem naar Italië gaat, zelf ze voor Pallas opsporen. Hij wil dat hij Catharina, wier grootse plannen en ondernemingen altijd boven de gewone maat gaan, zal trachten te winnen voor het uitloven van een prijs van bijv. 50.000 roebels door de Academie van St. Petersburg voor de vinder ener universele, logische taal. Dat zou wonderen doen. Bovendien, het ene zoekend, vindt men het andere. Wilkins' boek[3] bracht de universele taal niet verder, maar is niettemin van veel belang voor ‘la classification des idées.’ Hij beveelt Pallas het onderwerp aan, als een vader zijn geliefd kind zou doen. Laat Catharina spreken en Leibniz' idee zal blijken geen hersenschim te zijn. De Hongaar Kalmár, schranderder dan de meesten van die natie die men in Holland krijgt, hield er zich nog niet lang geleden ernstig mee bezig: drie dagen lang[4] hield hij hem bezig met de uitlegging van zijn, toen - het zal in 1772 geweest zijn - pas in Berlijn gedrukt prospectus. 't Leek goede denkbeelden te bevatten. Het Hongaars prees hij hem steeds als de meest filosofische der talen; die een vreemde echter nooit goed leren kon.

Van Goens ontving geen antwoord van Pallas, maar in 1795 zag hij bij zijn vriend graaf Keller op diens landgoed in Thüringen zijn werk, zonder het te kunnen lezen. Hij vertelt dit in een brief, die hij anoniem uit Wernigerode in 1806 schreef aan De Volney te Parijs,[5] bij gelegenheid, dat deze een ‘Projet sur le vocabulaire de Pallas’ had uitgegeven, zonder meer dan één deel van diens werk te kennen. Ook hem wijst hij op Finetti's nalatenschap, en wenst hem welslagen op zijn grote onderneming. Hij dunkt hem gezonder ideeën daaromtrent te hebben dan Pallas, botaniste et physicien, aan wie Catharina, zeker bij gebrek aan een ‘Grammairien ou Linguiste’, het had opgedragen; dat het zijn kennen te boven ging, had hij dadelijk begrepen; de uitkomst gaf hem gelijk, want het werd niet uitgevoerd zoals 't had gemoeten. Nog tekent Van Goens aan, dat een Amerikaan Barton meer dan honderd Amerikaanse en een aantal Afrikaanse woordenboeken heeft verzameld, waardoor Pallas' werk kon aangevuld worden.[6] Van Georg Kalmár zijn twee Latijnse brieven aan Van Goens bewaard, ongetekend, ongedateerd en moeilijk ontcijferbaar. In de ene verklaart hij *** op de gestelde dag bij Van Goens te zullen komen; van hem verwacht hij hulp in zijn moeilijke omstandigheden. ‘Dirius in exilium sum pulsus, nullo sum suffulctus praesidio, ex undique e Parentibus vexatus, ne dicam e Primoribus Ecclesiae Catholicum (?), quid consilii capiundum? Nomen quum inclarescat Tuum, quumque ex Beneficiis in Rempublicam Litterarum collatis exteres jamque in admirationem rapueris, nil vereor, quin ea et ipse sim persecescerus. Lux

1. Venezia 1756. *Cat. V.G.* II, 279, met verwijzing voor details naar Baretti, *Account of Italy*, evenals in 1806 in zijn brief aan Volney, Vgl. deel I, 430.
2. Hij bedoelt de gezantschaps-secretaris Battaglia. Zie *Br.* I, 510-512. De, p. 511 noot, vermelde Memorie is een kopie van de hand van B. En de tweede brief is ook van hem. Torniello wordt p. 510 dus ten onrechte vermeld.
3. *Essay towards a real Character and a philosophical Language*, London 1668. Cat. V.G. I, 277.
4. V.G. aan Pallas, 29-12-1785.
5. V.G. aan V., 16-3-1806.
6. Uit *Jen. A.L.Z.* 1806 n. 28 f. 231.

es; eluces ergo et mihi. Di Te in Lucem posuere gentium, interque Magnificos locarunt, quidne desperandum mihi. Salus.'

In de andere lezen we van 'exhibenda mihi quaedam specimina quae nunc flammis committam'. Dat doelt wel op teleurstelling ondervonden met zijn Praecepta Grammatica atque Specimina

Linguae Philosophicae sive Universalis ad omne vitae genus adcommodatae[1.] het ‘prospectus’, genoemd door Van Goens.

Wanneer Van Goens in deze tijd met klassieke filologen in den vreemde briefwisseling houdt, gaat ze niet in de eerste plaats over klassieke filologie. Integendeel, meermalen vindt hij er aanleiding, op haar oude pretenties af te dingen ten bate ener nieuwere literatuurbeoefening. Tegenover Reiske schijnt dit niet het geval, al is deze een geëerd vriend van Lessing, al heet het dat hij ook met de beste Duitse, Franse, Italiaanse en Engelse dichters vertrouwd was.[2.] Wellicht op het voorbeeld van Wesseling[3.] knoopt Van Goens met hem aan in 1769, door een vleiende brief en zijn intekening voor twee bijzondere exemplaren zijner *Oratores*, het ene aanvankelijk bestemd voor een geschenk aan Cesarotti.[4.] Reiske betuigt zijn dank, maar recht en slecht eist hij betaling vooruit, om dan Van Goens diensten te vragen tot opsporing ener zeldzame Venetiaanse Demosthenes-uitgave en tot verwerving van bijdragen van Italiaanse vrienden. Van Goens zond zelf een deel van de scholiast op Aeschines, en beloofde de rest met nog variae lectiones en notulae van de rand ener Aldijnse uitgave.[5.] Tot openlijke dank en wederdienst bereid, dwingt Reiske twee driemaal aan op spoedige vervulling; en weer volgt dan een uiteenzetting over prijs en betaling zijner Oratores. Rau moet Van Goens van hem groeten.[6.]

Een latere brief van Reiske aan Van Goens vinden we niet terug; daarentegen is van Van Goens ons alleen het antwoord op deze bekend.[7.] Hij is hevig verontwaardigd over ‘la lettre la plus impertinente’, die Reiske hem had gezonden. Trouwens weer als terugslag op een van Van Goens, die ook niet vriendelijk was geweest. De toedracht is ongeveer deze. Op weg naar Italië waren de eerste twee delen der *Oratores* teloorgeraakt; Van Goens vraagt op dat bericht aan de firma Luchtmans nieuwe exemplaren, die zij in naam van Reiske weigerden. Daarop verweet Van Goens aan Reiske - ‘in termes très modérés!’ - zijn ‘singulier’ tekortschieten in beleefdheid: tegenover de moeite die hij zich voor hem had getroost, was enige inschikkelijkheid van zijn kant plicht geweest. Deel 3 en 4 zal Van Goens hem nog terugzenden. Toen schoot Reiske, vooral niet minder prikkelbaar, uit in ‘insolences absurdes et puériles’; hij had niet begrepen, dat Van Goens betaling van zijn diensten verwachtte; maar hij biedt ze hem thans aan. Dat doet deze de gal overlopen: die kopie mij betalen! Aan mij, die U als een aalmoes mijn intekening zond. Ik was dronken noch gek, toen ik U schreef. ‘J'abhorre la seule idée de mercenaire’; mijn hele leven stond ik anderen ten dienste, op eigen kosten. Niets verwachtte ik dan - om 't rond te zeggen - een dankbrief en égards, die ieder edeldenkend man zou in acht genomen hebben. Zolang ik het ms. nog niet af had,

1. *Berol.* 1772, 4° avec des planches; *Cat. V.G.* I, 277; *Cat. Mij Lk.* I, 29; in een Cat. van Brill, Leiden (mei 1920) vond ik een Weense uitgave van 1774 met Duitse titel: *Grammaticalische Regeln zur philos. oder allgem. Sprache, das ist der Sprache aller Völker, Zeiten und Lebensarten.* In de Hong. lit. gesch. wordt Kalmár genoemd om zijn Hongaarse prosodie (1770); Schwicker, *Gesch. d. Ung. Litt.* 248.
2. Sandijs a.w. III, 18.
3. In ed. Förster 33 brieven van R. aan W.
4. R. aan V.G., 4-7-1769. Zie deel I, 233, 518.
5. R. aan V.G., 8-8-1770. Vgl. *Lebensbeschr.* 121.
6. *Lebensbeschr.* 131 - anders dan 121 en onjuist - zegt R. dat Rau hem de Scholia ined. op Aeschines zond.
7. Heeft elk van beiden de ontvangen brief vernietigd? In *Lebensbesch.* vind ik geen enkele brief van V.G., bij Förster niet deze laatste van R.; ook niet onder de papieren V.G., maar wel het klad van zijn antwoord, ce 21 fevrier 1773.

hebt gij mij met brieven overladen; toen gij het slot had, ontving ik niet eens bericht van de ontvangst. Nu dreigt gij, u in het openbaar over mij te beklagen! Doe het, ik verzoek het u dringend. Dan zult gij u de oude naam weer bezorgen, uit de tijd van uw verblijf hier te lande.[8] En in Duitsland heb ik vrienden, die mij te uwen koste verdedigen zullen. Zend

8. Over zijn verhouding toen tot D'Orville, en de woede van de oudere A. Schultens over zijn recensie in de *Acta Erudd.* van diens etymologisch systeem. Zie *Lebensbeschr.* 34-35, 47-48. Vgl. ook deel I, 71. Overigens stond R. toch in langdurige en uitgebreide briefwisseling met Wesseling, J.S. Bernard, G. Meerman, Abresch, J. Ph. d'Orville, Valckenaer. Slechts enkele vinden we er aan Ruhnkenius, Wijttenbach, E. Scheidius, A.H. Schultens. J.C.G. Boot, *De Historia gymnasii Leovardiensis*^{2} 41, tekent hem als 'homo Batavis infestus'.

mij kopie van mijn laatste brief, dan deponeer ik bij Ruhnkenius 20 ducaten als borgstelling voor wat ik u schuldig ben; als de Luchtmans 't gewild hadden, had ik het hun reeds lang betaald. Of voeg er kwitantie bij voor een volledig exemplaar en de verloren delen, dan betaal ik terstond. Of gij dan de rest nog zenden wilt, moet gij zelf weten, ik beschouw het geld als weggegooid.

Reiske had verzocht, dat Van Goens een zijner studenten het handschrift zou doen kopiëren; hij deed het blijkbaar zelf. Overigens, zagen we, teerde hij bij dienstbetoon op dit gebied op oud bezit.[1.] Zijn ijver voor collaties en emendaties was spoedig verflauwd: de *Diva Critice* bekoorde hem slechts kort.[2.] Duidelijker nog dan tegenover Herelius sprak hij zich, reeds vroeger, uit tegenover Klotz.[3.] Reeds terstond in zijn eerste brief deelde hij hem mee: ‘que je ne suis pas tout à fait ce que j'étois dans le tems ou j'ai publié la Diatribe de Cepotaphiis et le Porphyrius de Antro Nympharum, c.à d. Literateur dans les formes, critique herissé de citations et de conjectures, et profond interprète d'illustrés bagatelles.’ Gij prees dat werk toen tot op zekere hoogte;[4.] - naar ik nu begrijp louter ter aanmoediging van de heel jonge beginneling. Maar gij zelf gaf toen ook nog ‘Animadversiones’ en ‘Commentaria’ uit: een offer van de professor aan de publieke opinie. Maar: ‘Bientôt on vous vit changer, abandonner la critique, et vous donner entièrement à l'étude du gout, qui n'est pas le partage de Rome ou d'Athénes exclusivement, mais qui est de tous les tems et de tous les peuples. Les graves docteurs en les crioient à l'apostasie et ne souffraient[5.] point qu'un homme, dont les commencemens promettoient tout, abondonnat une étude ou il devais briller un jour. D'autres gens, lecteurs plutôt qu'écrivains, citateurs mal habiles mais grands penseurs, interprètes fort ignorant de mots et de phrases mais commentateurs intarissables d'une belle pensée, aplaudissaient infiniment à un changement qui leur paraissait si éclairé et si louables, et ils s'obstinoient de plus en plus à s'en réjouir, à mesure que ce changement paroissait plus dans vos ecrits. Je commençai des lors à me douter, si le jugement de ces derniers ne fut pas le meilleur, et je me conformai insensiblement à leurs principes. La charge de Professeur, qu'on m'a deferée depuis à la place de mon grand maître ne changea rien à ces dispositions. Je m'étais déjà défait de l'idée que pour etre Professeur, il fallait se faire, ou rester pédant (c'était là mon cas) et qu'il siéroit mal à un sçavant en titre de conaitre ces imbecilles et imparfaites langues, l'Anglais, l'Italien, l'Allemand. Que puisqu'un Gleim et un Rammler avaient le malheur d'être nés deux mille ans trop tard, il ne falloit pas prononcer leur noms de cette même bouche d'ou sortoient les éloges des Anacreons et des Pindares. Je compris que de deux bonnes choses il falloit faire l'un et ne pas négliger l'autre, qu'au reste une chose essentielle était de se procurer dans la vie autant d'agrémens qu'on pouvait, et que si la lecture de la Gierusalemme et du Paradis faisait un plaisir très sensible à celui qui avoit lû l'Enéide, on seroit très fou de jetter Milton et le Tasse pour l'amour de Messieurs les Literateurs qui pourroient trouver à y redire.’[6.]

Nederland moet omhoog met zijn letterkunde. Het moet die der andere volken leren kennen en waarderen, om met haar eigen letterkunde eens onder hen

1. Zie deel I, 247v
2. idem 481.
3. idem, 466vv
4. Tot op zekere hoogte inderdaad; hij spaarde ook de kritiek niet. Zie citaten uit de Acta Litter. omtrent beide bij Ten Brink a.w. 13 en 18.
5. V.G. twijfelt t.o. van *oi* en ai in Franse uitgangen, al kan ik een enkele maal door onduidelijkheid verkeerd hebben gelezen, beide komen hier voor: *oi* echter vaker dan *ai.* Vgl. Voltaire aan Marmontel, 28 Avril 1773: je ne vous pardonne? pas d'écrire *français* par un o. Voltaire ed. Hachette, 39, 232.
6. Zie verder deel I, 466vv

bekendheid en waardering te kunnen verwerven. Daar wil Van Goens zijn krachten aan wijden: ‘Malheureusement nous n'avons eu jusqu'ici des ecrivains assez distingués pour engager les autres nations à s'interesser à notre langue.

Mais les progrès, heureux au de là de toute attente, que les Allemands ont fait depuis ces trente ans dans la culture des belles Lettres, piquent ma nation d'honneur. On commence de plus en plus à soigner la langue; quelques gens plus hardis s'elevent contre les préjugés qui se sont opposé jusqu'ici aux progrès de notre Literature. C'est là aussi ou toutes mes vues se portent. Je voudrois y contribuer autant qu'il seroit en moi, et autant que les occupations de ma charge me permettent. Cette tâche est bien difficile, mais aussi rien de plus noble que le dessein de servir sa patrie dans les choses qui font l'honneur le plus essentiel à un pais. Notre siecle est celui du bon gout. Sa lumière se repond des toutes parts: et les cris pedans annoncent le changement qui se fait partout, à peu près comme le croassement des grenouilles annonce le beau tems. Il vaut mieux être le dernier à se ranger du parti heureux que de ne pas se corriger du tout: et j'espere que ce sera là le cas de notre nation.' Zó erg als Schmid gelieft te beweren[1] is het wel niet met haar gesteld, 'mais il est vrai qu'elle a beaucoup *multiplié ses iniquités* en fait de gout, et qu'elle se trouve abimée dans un fond de préjugés et de ridicules, dont le moindre n'est pas peut-etre celui de se croire très pourvue de bons auteurs qui ne le sont point; de prendre des imitations serviles pour des beautés à recrier; de se rassasier de Mythologie comme de belles pensées; et de mépriser très profondement la Literature des autres nations qu'elle n'a pas l'honneur de connaitre. Les préjugés une fois chassés, ou du moins combattus fortement et constamment, elle pourra se reléver et briller un jour à coté de sa soeur, la nation allemande. Je ne désespere pas encor tout à fait de voir cette heureuse époque de mon vivant; et je me persuade, Monsieur, que vous ne ferez qu'aplaudir beaucoup aux voeux zélés que je fais pour l'honneur de ma nation, encor moins aux efforts que je pourrais faire pour y contribuer autant qu'il me sera possible.'

Waren Klotz' geschriften de oorzaak geweest van een volslagen koersverandering bij Van Goens? Een enkele uiting moge die schijn kunnen wekken; maar stellig is het zo niet. Van Goens kent zelden maat; hij is geëxalteerd of in de put. Uitbundig zijn zo ook zijn betuigingen aan Klotz. Eindeloos herhaalt hij het, dat zijn vriendschap hem alles, het geluk van zijn leven is; dat bij hemzelf niets is dan goed bedoelen, verering en liefde, bij Klotz de overvloed van gaven. 'Je sçais combien ma correspondance vous sera infructueuse. Des instructions, des conseils, des lumières d'une amité éclairée, voilà les dons inestimables, dont vous m'invitez à profiter (...).' Zijn enige mogelijke verdienste is 'celui de gouter faiblement le votre: c'est celui de chérir les talens qui me sont refusés. Ce merite m'est bien cher, depuis qu'il s'accorde si bien avec les sentimens de mon coeur. Je pourrai aimer celui que j'admirais, et je pourrai lui le dire! Reconnaissez votre ouvrage, Monsieur! N'en voila-t-il pas assez pour décider du bonheur de ma vie?'[2]

Vermoedelijk heeft Van Goens ook begrepen, dat vleierij de kortste weg was tot de gunst van de ijdele, over het paard getilde Schöngeist. Zelfbewustheid, betuigde hij hem, mocht hij wel bij de beminnelijke geleerden, wier hart niet bedorven was door hun verstand, die toegefelijk durfden zijn voor hun minderen; liever dan 'une modestie mal entendue et fausse, qui n'a pour principe qu'une faiblesse de l'esprit ou bien qui n'est encore que de la vanité rafinée.'[3] Overdreven uitgedrukt, zal toch het gevoel van minderheid wel echt zijn geweest bij Van Goens: Klotz nam toenmaals als criticus in het literair bloeiende Duitsland een positie in,[4] als hij in Nederland met zijn laag letterkundig peil zich nog slechts in de verte wensen kon. Bepaalde

1. idem 472.
2. Beide citaten uit V.G. aan K., 28-3-1768. Zie ook deel I, 351-353, 468-469.
3. V.G. aan K., 28-3-1768.
4. Zie nog Bursian in *All. D. Biogr.*

overeenkomsten konden hem te meer bewegen zich Klotz ten voorbeeld te stellen: óók classicus door studie en ambt, ook jong opzien wekkend door tegen de draad ingaande geschriften, ook jong professor, ook de letterzifterij opgevend voor het proeven van de kunst, de tekstkritiek voor de esthetica,

ook breed weiden verkiezend boven diep graven.[1.] 'Als das Orakel des guten Geschmackes, als den Begründer einer neuen Epoche der Litteratur' vereerde hem zijn kring.[2.] Van Goens met zijn behoefte aan verruiming, bevrijding, bezinning, vernieuwing door op sentiment en smaak niet minder dan op verstand berustende kritiek, vat het alles ook samen onder de leus le bon gout. 'Je me plais infiniment à remarquer le point de vue, dont vous regardez l'étude de l'antiquité. C'est celui de l'Abbé Winckelmann, c'est celui du bon gout': wat hij aanbeval in zijn essay *Uber das Studium des Alterthums* had hij gelukkig toegepast in zijn *Beytrag zur Geschichte des Geschmacks und der Kunst aus Münzen.*[3.] Het is 'bon gout', 'gout heureux', 'gout éclairé' voor en na in zijn brieven aan Klotz.[4.] Zijn eigen opstellen in de *Nieuwe Bijdragen* dient hij hem ook aan als 'petites pièces sur des matières de gout.'[5.]

Met zijn verering voor Klotz stond Van Goens wel ongeveer alleen hier te lande: in 1762 zag iedereen hem hier aan voor een 'miles levis armaturae', eerzuchtig, verwaand, die goed Latijn schreef, maar weinig kennis bezat. Zelfs Saxe, die hij ongevraagd, ongeweigerd tegen Burman met grof geschut te hulp kwam, scheen hem weinig te achten. Zo vertelt ons Beckmann.[6.] Hoe Burman over hem gedacht heeft, laat zich raden. En Reiske tekende hem voor al zijn Nederlandse correspondenten met een zwarte kool, al kan hij talent niet ontzeggen: Wesseling, Abresch, Bernard, Meerman, Ruhnkenius vernemen op verschillende tijden, dat hij is een 'juvenis mirum in modum insolens et vanus',[7.] een 'alter Scoppius (qui) nuper novum genus Novellarum literariarum Halae instituit, quo neminem non honestum et bonum pro more suo ridet, latrat et mordet.'[8.] Toch klinkt dit nog zacht bij hetgeen hij aan Klotz zelf verwijt,[9.] of aan Lessing over hem schrijft: Zulke 'Lotterbuben' zijn onverbeterlijk en beneden de kritiek; maar uit medelijden moet men 'den gelehrten Pöbel, welchen sie mit ihren Harlequinaden auf der gelehrten Bierbauk an sich ziehen, begreiflich machen, dem Baal (...) sei ein Ignorant, ein Plagiarius, ein Bösewicht.'[10.] Tegenover Ruhnkenius luidde hij hem uit: 'Klotzium utique cita morbi vis sustulit, tempore peropportuno, nam si diatius vinisset, ad extremum contentum et ad bisaccium mendici decidisset.' In zijn laatste jaar had hij deemoedig verzoening met hem gezocht 'propterea quod cadere suam auctoritatem, conquiescere panicum terrorum a se injectum, contemni se ab omnibus et abhorreri scutiret, opera mea indigeret.'[11.]

Klotz' richting vond hier weinig meer waardering dan zijn persoon: de 'ästhetisirende Behandlungsweise des Klassischen Alterthums' - als Bursian het

1. 'Il est vrai qu'en general j'ai de la peine à concevoir comment vous avez trouvé le secret de pouvoir suffire à tout d'object differens à la fois' - V.G. aan K. 2-7-1768 - bedoelde geen kritiek.
2. Bursian a.w.
3. Herder - vroeger zeer ingenomen met Klotz - is er minder over te spreken: zijn 3e *Kritisches Wäldchen* is geheel er tegen gericht, zoals het tweede tegen K's Homerus- en Virgiliusbeschouwingen.
4. Vergelijk deel I, 467, 468, 469 en hierboven p. 44.
5. Zie deel I, 468.
6. *Bijdr. Hist. Gen.* 33, 424-426.
7. de quo pluribus scripsi ad Abreschium V.C.; R. aan Wesseling, 20-10-1761, ed. Förster 606.
8. R. aan G. Meerman, 25-2-1766. ed. Förster 702.
9. Een reeks scherpe verwijten aan K. in 1765 - ed. Förster 671 - culminerend in het epitheton 'sycophant'.
10. Een kostelijke naïeve brief van 8-2-1769, Förster 781. Dank aan L. die de gemeinschaftlichen höllischen Feind', enz. enz. terdege de mond heeft gestopt. Hemzelf is de tijd te kostbaar om K. aan de kaak te stellen. Maar L. en Herder hebben hem nu al doen tuimelen.
11. R. aan Ruhnk. 22-5-1772, Förster 856. K. was 'omnium inconstantissimus, in horas mutabilis, quoque ferretur sive odii et insectationum, sive studii et praedicationum immodicus.'

smalend noemt[12.] - ervoer trouwens nergens groter minachting dan bij de toonaangevende Hollandse filologen: de Leidse school gruwt van esthetica en enthusiasmus in haar wetenschap.[13.] Maar indien ook al Klotz niets dan zijn gerechtigheid heeft gekregen van Lessing, Herder, Reiske - waaraan ik twijfel, al moet ik toegeven, dat hij betaald werd in de munt die hij zelf had uitgegeven - indien Van Goens al zijn

12. *Allg. D. Biogr.* art. Klotz.
13. Zie deel I, 212.

hulde en sympathie bij hem geheel verkeerd heeft geplaatst, van het streven van de een eerst en bovenal de kunst in oude als in nieuwe letteren te bepalen en te waarderen, kan men zich niet afmaken met het eenmaal geijkte vernietigende oordeel over de ander. Bovendien, Van Goens zag niet alleen op Klotz; hij vereerde ook Winckelmann, en Frans Hemsterhuis en tal van meesters der moderne letteren. Geheel alleen stond hij niet voor de zaak, maar hij stond ver vooruit. 't Is niet toevallig, dat Wyttenbach Klotz, Burman en Schrader samen met een ‘nescio quem Scholae Rectorem’ noemt als degenen, aan wie een ‘Professor in Graecis Literis novus et rudis, homo semidoctus’[1.] - in wie wij ons geneigd toonden Van Goens te herkennen - boven Ruhnkenius de voorkeur geeft.

Van Burman scheidde Van Goens zijn staatkundige overtuiging, van hem en Schrader beiden verschilde hij, doordat zij[2.] een eenzijdig voorbijgegane kunst cultiveerden en zochten te repristineren, voor enkelen, en hij, veelzijdig, alle grote kunst wilde dienstbaar maken aan de ontwikkeling van alle vermogens tot toekomstige nationale bloei.

Een schakel tussen die beiden zouden we kunnen zien in een: J.A. Nodell - wel de Scholae Rector zoëven genoemd[3.] - leerling van Schrader, die uitsluitend in het Latijn dichtend,[4.] ook met liefde Molière, Racine, Wieland en Blair leest, en zich bijzonder aangetrokken gevoelt tot Fr. Hemsterhuis en Plato.[5.]

In 1775 gaf hij zijn eerste bundel *Carmina* uit; en zond een exemplaar aan Van Goens, in de begeleidende brief hem roemend als groot kenner der dichtkunst. Een vriendelijke brief met veel lof en een aantal kritische opmerkingen kreeg hij ten antwoord, en beide aanvaardde hij dankbaar. Dat hij Van Goens' ‘connoissance en poesie’ te veel opgevijzeld had, wil hij niet toegeven: diens brief zelf zou iedereen kunnen overtuigen. Op een paar aanmerkingen komt hij echter nog terug: tegen de berisping van een ‘mot grossier’ in werk aan vrouwen gewijd, voert hij aan, dat het bewuste stuk in een ander deel staat, met afzonderlijke titel; zo komen gedichten over de godsdienst wel voor in een bundel verenigd met andere aan Bacchus of Amor gewijd. Ofschoon, geeft hij bescheiden toe, een voorbeeld is geen rechtvaardiging. Een andere passage erkent hij voluit als verkeerd: het is ‘jeu de mots, pas langage des passions’.

Maar Van Goens had hem ook, schijnt het, gewezen op D'Alembert's afkeuring der hele neo-latijnse poëzie. Die aanvaardt Nodell niet: ‘Je me sens du penchant pour la poésie Latine, quoiqu'en dire Mr D'Alembert.’ Hij gelooft wel, ‘que la veritable harmonie des langues mortes est perdue pour nous’ - mààr, genieten wij daarom minder van Tibullus' schoonheden, van zijn ‘sentiment’, zijn ‘description des passions

1. *Vita Ruhnk.* ed. Bergman p. 198, 423, 457. Vgl. deel I, 212.
2. Met hun neo-Latijnse dichtscholen. ‘Schraderus qui divinae artis studium non minore cura et successu excitabat in Frisia, quam Burmannus in Hollandia.’ Hofmann Peerlkamp *De Vita*^{2}, etc 543.
3. Zie deel I, 212n. Wyttenbachii haec scribentis actate - i.e. 1799 - non ignoratum magnaque cum doctrinae fama celebri in urbe decentem, et nunc - i.e. 1824 - quamvis mortuum, multorum adhuc in animis recordatione sui ac desiderio viventem (...) Fuisse autem dicitur vir in illo, ut ajunt, enthusiasmi genere haud sane contemnendus; et, si cum aliorum multorum, qui sese postea aestheticos jactarunt, levitate comparetur, prorsus egregius (...) *Vita Ruhnk.* a.v. 457, 458. Nodell 1754-1814; rector te Dokkum, Kampen, Amersfoort, even prof. te Franeker, 1788-1814 rector te Rotterdam. Grote invloed van hem op zijn leerling Ph. W. van Heusde, die op zijn raad onder Wyttenbach ging studeren. Kan, *Gesch. Erasm. Gymn.* 79vv; A.J. Lakke, *Ph. W.v. Heusde* (1908) en in *NNBW.* De lof van Nodell's onderwijs nog in 1866 van zijn leerling Prof. C. Pruys van der Hoeven, in *Akademieleven* 10. Door hem leerde hij o.a. Wood en Shakespeare kennen.
4. Zie Hofmann Peerlkamp a.w. 543vv.
5. Kan a.w. 85.

d'après nature?' Het ergste is, dat de schone sexe ons niet leest. Van Goens moet rechter zijn in een - wel gewichtig! - geschil met vrienden: mocht hij zich met een vrouw vergelijken? Elissa's - d.i. Dido's - smart had hij gemeend in zijn tweede elegie zeer goed te kunnen gebruiken om zich zelf te tekenen als 'abimé dans la plus profonde douleur': vrouwen zijn toch veel gevoeliger dan mannen. Ook twee onuitgegeven gedichten, in het genre van Catullus of Anacreon, onderwerpt hij aan zijn oordeel; andere heeft hij er nog

in portefeuille. Men verwijt hem, dat hij veel de Franse dichters navolgt, maar ‘ce reproche, s'il est fondé, fera ma gloire.’[1] Dat is, in zekere zin, de rollen omgekeerd: de Latijnse Muze van voorbeeld navolgster geworden!

Een eenling is Nodell onder de filologen en neo-Latijnse dichters met zijn bewonderend erkennen van Van Goens' literair-kritisch talent.[2] Indien al ergens, dan zeker niet daar, zou deze veel geestverwanten vinden. Ook zocht hij ze er niet. Het is merkwaardig, hoe los de jonge ambitieuze Utrechtse Graecus staat van de overige officiële en andere vertegenwoordigers der klassieke letteren: in een tijd, waarin het wetenschappelijk verkeer zo druk en literaire briefwisseling zo in zwang is. Terwijl hij naar alle kant gretig connecties zoekt, zien we de enige band van deze aard - met Ruhnkenius - geheel verslappen, zo niet breken. Ook de neo-Latijnse dichters missen we zo goed als geheel in de brede rij zijner correspondenten en kennissen; ofschoon hij door Alewijn, Van Alphen, Lelyveld het contact met die van Burman's school, door Tydeman en de Haagse vrienden met anderen elders heel licht had kunnen vinden. Maar er is geen spoor van aanraking met L. van Santen, G. Hooft, H. Bolt, J. Helvetius, Jer. de Bosch,[3] Medenbach Wakker, De Rhoer, Van Kooten of Heerkens. Hij gevoelde blijkbaar niet veel voor heel die tak van letteren. Al durfde Van Goens in 1766 beweren, alle nieuwe latijnse dichters, vóór lange tijd gelezen te hebben[4] - de Philosophe sans fard spreekt -, neen, kunstbloemen, hetzij men ze naar oude of nieuwe smaak toebereidde. Veel minder nog had hij op met de letterzifterij, waarin de meeste Hollandse filologie opging. Prijst Riedel de Nederlanders op dit gebied?[5] ‘Une lecture entendue, reflechie, des anciens’ - zeker - ‘mais a-t-elle plutot lieu ici qu'en Allemagne? Le concluez vous, de ce qu'il parait ici plus de *variae lectiones, Observ. Criticae, Conjecturae, Miscellanea*, & Dieu sait quel autre fatras pareil? He bien, moi j'en conclurais tout le contraire. Les Allemands ont des éclogues charmantes, un Messias, des Anacreontiques, des chants de guerre, & Agathon. Les Hollandais ont corrigé, commenté, comparé avec des Mss. Homère, Anacreon, Theocrite, Tirtée, Platon. Donc les Hollandais ont mieux lû ces auteurs, qu'ils ont corrigés, que les Allemands qui les ont imités! Quelle conclusion, M. Riedel!’[6] Niet allen wil hij over één kam scheren: een J.M. Gesner, een T. Hemsterhuis steken hoog boven de rest uit. Maar waar die eenzijdige emendeerzucht toe leiden kan, bewijst het voorbeeld van Bentley. Heeft Riedel diens Milton gezien? ‘C'est une vraie curiosité dans ce genre.’[7] De commentaren, waarmee Van Goens het houdt, zijn die van J. Warton op Pope, van Hurd op Horatius.[8] Ook Broekhuizen

1. Nodell aan V.G., à Franequer 13-4-1776. De twee gedichten bevinden zich nog bij de brief.
2. Een enkele brief van Joannes Cannegieter, Arnhemiae die 6 Julii a^{o} 1768 - de zoon van de oudheidkundige Arnhemse rector Hendrik C, broer van Herman C., prof. te Franeker, en zelf later hoogleraar te Groningen - met uitbundige lof voor de ‘arte ac doctrina exercitatissimum’ legt, ook om de tijd, weinig gewicht in de schaal.
3. Met Burman zelf heeft hij misschien enige wetenschappelijke aanraking gehad; zie deel I, 239-240.
4. *N. Bijdr.* II, 552.
5. Zie deel I, 477.
6. V.G. aan R., 22-6-1769, *Br.* I, 366.
7. Saintsbury, *Short Hist. of Engl. Lit.* (ed. 1920), 540: ‘His almost incredibly absurd emendations on M. would, if the thing were not totally alien from the spirit of the man, seem like a designed parody on classical scholarship itself.’
8. *Epistolae ad Pisones et ad Augustum Lat. and Engl.* with an English Commentary and Critical Dissertations, London 1766. *Cat. V.G.* I, 378. Eerste uitg. van Ars Poetica 1749. Old style with some modern touches, oordeelt Saintsbury, maar van belang door de grote kennis van de oudste tot de nieuwste critici. Vgl. *Short Hist.* 650, *Hist. of Crit.* III^{3} 73.

gaf een modelcommentaar op poëten; maar wordt hij gewaardeerd?[9.] Zelfs zulke goede critici echter schat hij niet gelijk met wie oorspronkelijk kunnen zijn. ‘Ranger Bentley au-dessus de Pope - c'est preferer - Servius a Virgile.’[10.] Zomin als de Romeinen in de tijd van Virgilius, Horatius, Tibullus, Ovidius op het Alexandrië der Grammatici konden afgunstig zijn, hebben de Duitsers

9. Br.'s *Propertius* 1702, zijn *Tibullus* 1708. In 1689 zijn uitg. van Sannazaro's Lat. gedd. Worp in *NNBW.* Zijn *Tibullus* vind ik niet in V.G.'s *Cat.*; de andere wel, I, 430, 445.
10. Is hier geen tegenspraak met de lof van Warton's krasse kritiek op Pope? Het behoeft niet; P. bleef dichter in W's oog.

reden ‘de regretter notre froide industrie à collationner les Mss. Grecs et Latins’, nu ze hun Gellert, Gessner, Gleim, Klopstock, Wieland bezitten. Hij zal ‘ces grands genies’ niet zouteloos een Homerus, Theocritus, Anacreon heten, maar hij is ervan verzekerd, dat latere tijden hun een hoge plaats zullen toekennen. Thans worden zij gezien als mens onder mensen, met hun fouten, dwaasheden, gebreken. Daarentegen zijn de ouden ons tot idealen en abstracties geworden: waren zij wel ‘faits de la meme boue?’

Sinds de Renaissance is men bezig ‘de corriger, de publier, de commenter les bons modèles de l'antiquité; mais cette charge subsistera-t-elle toujours?’ Geheel klaar komt men natuurlijk nooit. Tot het eind der dagen zullen wellicht lieden gebukt zitten over handschriften en varianten; maar het grote werk is gedaan: de goede auteurs, die ons bewaard bleven, zijn in ieders handen. ‘C'est à nous et à nos neveux d'en tirer le vrai usage, de les imiter, d'etre originaux et auteurs nous mêmes, ou bien d'enseigner à d'autres comme on pourra y parvenir.’ IJver en studie alleen kunnen niet helpen, 't is waar, maar de Natuur schonk niet alleen in vroeger eeuw aan enkele, grote gaven, zij deed het ook in de onze.

Voorzichtiger had een niet-filoloog, geletterd medicus, levenslang welmenend ijveraar voor verbetering van literaire smaak en verheldering van literair inzicht, in 1762 een verwante mening geuit: ‘Ons verwondert (...) dat de meeste uitleggers der Latijnsche Dichters zich alleen ophouden met de Fabelkunde te verklaren, met variae lectiones, laffe verklaringen van woorden het papier te vullen, en wezenlijke zaken, die Lievhebbers der Dichtkunde konden leeren, onaengeroerd laten.’ Het verband was veel enger,[1] de toon veel bescheidener, zo waren ook 's mans horizon en aspiraties. Maar beiden streefden zij naar ernstige en vruchtbare literaire kritiek; niet tevreden met het eenvoudig aanleggen van geijkte maten, zoeken zij bewegelijker, onpartijdiger oordeel langs de weg van onderlinge vergelijking. Een beginsel welks verre strekking voor de een meer open lag dan voor de ander. Toch getuigt het voor Macquet's inzicht niet minder dan voor zijn karakter, dat hij, in de jonge Van Goens, schoon diens eerste opstel een doorlopende kritiek op hem inhield, zo spoedig, met overwinning van zich zelf, de medestander en de meerdere herkende.

1. Zie *Bijdragen* II, 477.

Hoofdstuk 2
Achttiende-eeuwse literatuur en literatuurstudie in den vreemde en bij ons

Macquet was een ijverig medewerker aan de *Bijdragen* als daarna aan de *Nieuwe Bijdragen*; dat de Maatschappij slechts één verhandeling van hem drukte - *Over het Schoon in de Poezije* (1777) - lag niet aan hem. Het voornaamste stuk dichtkundige theorie in de *Bijdragen* vervat, afkomstig uit de Rotterdamse dichtschool, bezorgde hij aan de Redactie. Van Goens' opstellen vormden het hoogtepunt in de *Nieuwe Bijdragen.* De drijvende kracht van die alle en van de genootschappen die erachter stonden. Lelyveld stond zelf ten zeerste onder Van Goens' invloed. Wat vóór dien - zij het zwakker - in een zelfde richting was gedaan, vinden we in deze kring en zijn geschriften geëerd, beoefend, voortgezet, uitgebreid, versterkt. Het Utrechte 'Dulces' en zijn Proeven legden weinig gewicht in de schaal in vergelijking met de Leidenaars; overigens al stond Van Goens buiten beide, de factotum Tydeman was een tijd zijn vriend, de vereerde, oudgediende M. Schagen althans een goede kennis.[1.] Maar wat meer zegt, met Perponcher en Van Alphen stond hij kort of langer in nauwe betrekking; van de een kunnen we slechts vermoeden, van de ander weten wij zeker, dat hij voor zijn literair-theoretisch werk aan Van Goens verplichtingen had. Het verst blijft deze van de Amsterdamse letterkundigen, onder wie Lublink de bekwaamste kenner en onderzoeker der dichtkunde was, een man van smaak en kunde, die - meer dan Van Goens vrijstond - zich geheel wijden kon aan kunst en literatuur. Toch kreeg hij door Lelyveld ook met deze en zijn vriend Meyer contact; zelfs horen wij van ontmoetingen, waarbij wederzijds de indrukken gunstig zijn.[2.]

Van Goens durf ik als centrale punt beschouwen van de literaire wetenschap der 18de eeuw ten onzent; op hem lopen vele oudere zwakke pogingen toe; van hem schijnt de sterkere stroom daarna voor een groot deel uit te gaan. Maar rechtstreeks deed noch bereikte hij veel. Medewerking voor zijn literaire streven mocht hij hoogstens verwachten bij enkele leerlingen en vrienden in Utrecht, de kern van een oude literaire club van Leidse studenten en een paar vooruitstrevende Amsterdamse liefhebbers. Verstrooide en verder afstaande belangstellenden, als Ten Hove, Campen, Nodell zouden hem van weinig baat zijn. Slechts geringe steunpunten vond hij dus. Maar door de periodieken der Leidenaars en Amsterdammers had hij wijder kring kunnen bestrijken; en straks zou de jonge Maatschappij bovenal een vaste hand behoeven, die richting kon geven en voorbeelden stellen. Daarenboven had hij in verscheidene opzichten de geest des tijds mee voor zijn bedoelen: de vernieuwing van het literaire schoonheidsbesef, door onbevooroordeeld proeven, en breed vergelijken op grond van universele kennisneming, historisch onderzoek en wijsgerige beschouwing. Met innig welbehagen verruimde de 18de eeuw haar gezichtskring door uitbreiding van kennis en wetenschap - Newton's naam is haar altijd op de lippen -; het internationaal verkeer nam staag toe door reizen, brieven en geschriften; de inductie won veld op de deductie, - Bacon kreeg nu eerst recht aanhang - de ervaring op de afgetrokken redenering; het individu sterkte zich tegen de groep; de kritiek tegen de traditie; wijsgerige stelsels werden afgebroken, gerestaureerd, opgebouwd; de geschiedkunde verdiepte en verbreedde zich tot wetenschap. Ofschoon ons land in dit alles geen eerste rol speelde, het nam er actief en passief toch terdege deel aan. Voor vooroordelen was het binnen als buiten onze grenzen een kwade tijd. Maar, hoe slagvaardig ook tegen die vijanden, waar zij ontdekt werden, ook deze eeuw raakte niet vrij ervan. De Rede, de Common

1. Blijkens Lelyveld aan V.G., 11 maart 1768; *Br.* I, 257, 258.
2. Lelyveld aan V.G., 31-3, 6-4, 9-9, 29-9-1767; *Br.* I, 206. 208, 230, 232.

Sense, de Moral Sense, le bon goût, een simpel verband van kennis, deugd met schoonheid, geluk - kortom de optimistische vlakheid van geest, die scherper naar buiten zag dan naar binnen, belemmerde, ongeweten, het ‘vrije oordeel’ niet weinig. Men bande de ‘scholastiek’

uit, maar haalde de Aufklärung in. Terwijl enerzijds de geestelijke structuur der eeuw - een zeer complex begrip - een gezonde literaire kritiek vroeg, weerde zij ze anderzijds af. Het volgroeide neo-classicisme was meer nog produkt van het rationalisme als van de renaissance: het oefende zijn gezag niet uit naam der Oudheid, maar der Redelijkheid. Vandaar dat een reactie van het gevoel tegen de verstandelijkheid nodig was tot bevrijding. En dat de breuk met het classicisme kon samengaan met een grondiger waardering voor de klassieken; zoals kleinering der klassieken het kenmerk kon zijn in een groep van neo-classicisten. Een rationalistisch karakter vertoonde ook de in deze eeuw nieuwgestichte - of hernieuwde - esthetica, in haar gemakkelijk verklaren en ordenen van de verschijnselen van kunst en schoonheid, hetzij in streng en volledig systeem, hetzij in losser en fragmentarisch vertoog, naar Duitse of Engelse trant, op de lijn van Bacon en Locke of van Descartes - Leibnitz en Wolff. De zuiver wijsgerige speculatie is echter van kleiner belang voor de ontwikkeling van het literaire besef dan de praktische studie van grote verscheidenheid van literatuur en de toetsing daaraan van geldende normen, regels en modellen. Wie met open oor en ontsloten hart kon luisteren naar onwetmatige vreemde of eigen oude kunst, brak daarmee reeds in beginsel de ban van elke moderne pseudo-Aristoteles. De Fransen verkeerden daartoe in de ongunstigste positie: de bloeitijd hunner letteren was classicistisch geweest, en zij maakten het minste werk van andere literaturen, uitgezonderd juist de klassieke, de Latijnse inzonderheid. 't Langst bleven zij ook draaien in de oude kring. Spanje had zijn romantische traditie gehandhaafd tot dan toe; de classicistische beweging kwam daar op, toen zij meest elders ging verzwakken. De Engelsen hadden hun Chaucer, Spenser, Shakespeare en Milton; de Duitsers, zonder grote traditie ter ener of ter anderer zijde, lagen nog te ver en stichtten snel een nieuwe rijzende literatuur, waarbij Engelse invloed al meer Franse leer en voorbeeld terugdrong; waarbij ook belangstelling voor Spaanse letteren herleefde. De Italianen mochten zich strenger dan Spanjaarden, dan Engelsen zelfs, aan de van oorsprong eigen wetgeving houden, zij konden toch niet ten volle hun Dante, Ariosto en Tasso verloochenen; meesters, wier waardering - van Dante het minst - buiten Italië vaak als een literair Shibboleth gold. Meerdere kennis der Middeleeuwen verruimde allerwege de smaak; eerst trokken geschiedenis, oudheden, taal de aandacht, ook in Frankrijk en Italië. De dicht- en bouwkunst gingen volgen. De Germaanse oudheid verwierf veel ruimer belangstelling met de Noorse mythologie. In Ossian vond men een zelfde primitiever periode. Oosterse poëzie, met name die des Bijbels, ging men om haar schoonheid bewonderen. De literatuurgeschiedenis, nationale en algemene, werd geboren. De geschiedenis der uitbreiding van de literaire kennis en waardering verhaalt de verzwakking der klassicistische heerschappij, en tevens de langzame ontwikkeling der romantiek. Oorzaken en gevolgen zijn daarbij vaak moeilijk te scheiden. Zo min als men geneigd is het ontbreken van grote dichters kan wijten aan de neoclassicistische dienstbaarheid, kan men romantiek kortweg verklaren van enkele grote dichters: de romantische geest was er, vóór zij optraden: in een toenemend gevoel voor natuurschoon en natuurstemming, voor het subjectieve, individuele, karakteristieke; voor het verhevene, het geheimzinnige, het wonderbare; voor het primitieve en het gecompliceerde; in melancholie en sentimentaliteit; in de wending van het gefixeerde tot het vage en onbepaalde; van het feit tot het probleem, van het weten tot het vragen; in eerbied voor verbeelding, inspiratie en genie; zij drukten die slechts het volledigst, krachtigst en het talentvolst uit. Zij waren maaksel zowel als makers van hun tijd, zoals - welverstaan - alle mensen, ofschoon in zeer verschillende verhouding en graad. Ook Van Goens stuwde en werd gestuwd. Het ene zeker bewuster dan het andere, en waarschijnlijk zien wij de verhouding van

beide krachten anders dan hijzelf. Ondanks zijn onstuimig onafhankelijk vertoon, houden wij hem veel meer voor een reflector dan voor een lichtbron. De vergelijking hinkt; hij vangt en weerkaatst vele stralen maar niet mechanisch; hij kiest en schift; hij dempt of kleurt. Persoonlijkheid blijkt zowel uit zijn onwrikbare ouderwetse politiek, als uit zijn godsdienstige wendingen en ommekeer. Dat verzekert de echtheid van zijn

moderne literaire inzicht. Maar in de geschiedenis onzer letteren telt Van Goens toch hoofdzakelijk als importeur van vreemde kunst en vreemde leer. Soms treedt hij ook op voor onze naam in het buitenland, of fungeert als tussenpersoon tussen twee vreemde literaturen. Maar altijd is hij bemiddelaar, veel meer dan voortbrenger. Hij is, ook in dat overbrengen van de nieuwe inzichten uit den vreemde, noch de beginner noch de voltooier. Beginselen waren er voor hem, veel bleef er te doen nog na hem. Om zijn werk te beoordelen, moet men het beschouwen in verband met dat van wie voorgingen en wie volgden. En met de toestand buiten onze grenzen, die zij naar binnen weerspiegelden. Daarom dunkt het mij gewenst, eerst een samenvattende schets te geven van de literaire toestanden buiten en binnen onze grenzen, in het bijzonder van de literaire theorie, kritiek en geschiedbeschrijving.

De literatuur der 18de eeuw - ik bedoel het tijdvak van omstreeks 1675 tot omstreeks 1775 - staat door zo goed als heel West- en Zuid-Europa beneden die van de voorafgaande tijd. Alleen met de Duitse is het anders: in de voorafgaande periode daalde ze diep, in het midden der volgende verheft zij zich en aan het einde daarvan begint een bloei als de andere volken sinds geslachten niet kenden. De Oost- en Noord-Europese literaturen tellen in de algemene samenhang nog weinig mee: slechts om het sterk ondergaan, niet in het minst om het oefenen van invloed kan men met deze rekenen. Een uitzondering maakt alleen Von Holberg, ‘den danske Litteraturs Fader’,[1] die niet slechts leende, maar ook wedergaf, in zijn - oorspronkelijk Latijnse - *Niels Klims onderjordiske Reise* (1741), en vooral in zijn hoogstaande blijspelkunst.

In Italië mochten Maffei (1675-1755) als tragicus, de opera-dichter Metastasio (1698-1782), de blijspeldichter Goldoni (1707-1793), al een betere tijd kenmerken dan de 17de eeuw waarin eerst de school van Marini († 1625) heerste, daarna een groep van Anacreontische en Pindarische dichters, verzameld om Christina van Zweden († 1689) de toon aangaf: de oorsprong der Arcadia, in welker aanvang althans nog een Filicaja († 1707) uitstak - wat geldt hij nog tegenover de eeuw van Bembo († 1547), Tasso († 1595) en Guarini († 1612)? Wat haalt de satirieke epicus Parini († 1799) bij een Ariosto († 1533)? Brieven en essay van ‘den Italiaanschen Voltaire’ Algarotti (1712-1764) en het historisch proza van de polyhistor Muratori (1672-1750) tegenover de kunst van een Macchiavelli († 1527)? Om nog ouderen niet te noemen.

Spanje had zijn hoogste dichterlijke bloei beleefd onder Philips II en zijn beide opvolgers: Lope de Vega († 1635), Calderon († 1681), Mendoza († 1575), Cervantes († 1616), Quevedo († 1645) zijn ieder, althans bij name, bekend; aan hoe weinigen Luzan, Montiano, Cadalso, Iriarte, Moratin; Feijóo of zelfs een Isla!

Wat bood Portugal naast Camoëns?

Engeland had in de ‘Elizebethan and Jacobean age’ Spenser en Shakespeare; in de ‘Caroline period’ Milton. De ‘Augustan Ages’ staan niet laag; maar Dryden, Pope, Thomson, Young, Swift, Addison, Defoe, Richardson, Fielding, Sterne, Goldsmith reiken toch niet de hoogte van zulke voorgangers.

En Frankrijk, dat heerschappij voerde - schoon nergens absoluut, maar hier op zwakke en elders op krachtige weerstand stuitend - stelde tegenover Corneille, Molière, Racine, Pascal in deze eeuw Voltaire, Marivaux, Beaumarchais, Montesquieu, Rousseau. Op de overgang staan La Bruyère en Fénelon.

De samenstelling, hoe aan te vallen en ad libitum aan te vullen, spreekt duidelijk genoeg. De hoogste dichterrang ontbreekt, omdat de hoogste dichtersgeest ontbrak. En wie zal zeggen, waarom dit is? Alleen het feit staat voor ons vast; veel vaster dan voor de toen levende geslachten. Een tweede ding blijkt zo reeds, en vindt

1. K. Mortensen, *Laerebog i den danske Litteraturs Historie*, 80.

ruime bevestiging bij ruimer vergelijking: er is geen volstrekte vooruitgang, er is wel voortgang; de ontwikkeling staat niet stil, er is wijziging en partiële

vordering. Genres vervallen, komen op, herleven, ontwikkelen. In het heroïsche epos brengt de eeuw het niet verder dan de *Henriade*; de *Messias* hoort hier zeker niet toe, ‘epische’ gedichten - bescheidener aanspraak - liggen meer in haar lijn. Bijbelse stoffen zijn daarvoor allerwege in trek. Kenmerkend is ook een zwak voor komische, satirische, parodische, burleske epiek, in Italië al sinds de Middeleeuwen in zwang: Pulci's *Morgante Maggiore* (1483); Folengo's *Orlandino* (1526); Tassoni's *Secchia rapita*; enkele voorbeelden in deze eeuw zijn: Forteguerri's *Ricciardetto* (1725), Boileau's *Lutrin* (1683), Pope's *Rape of the Lock* (1712), Zachariä's *Renommist* (1744), Voltaire's *Pucelle* (1755), Thümmel's *Wilhelmine* (1764). De satire is een der vruchtbaarste genres van deze eeuw: in Italië, Frankrijk, Engeland, Duitsland, overal tiert zij welig. De ‘brief’, in rijm of onrijm, is veelal daarmee verwant in doel. Zij geven kritiek op het leven of de kunst. Het leerdicht is voor deze eeuw zo typisch, dat enkele vermelding volstaat. Veel werd ook de leerzame fabel beoefend en als schijnbaar licht en kort knutselwerk niet weinig mishandeld.

Het essay was niet nieuw, maar kwam thans meer dan ooit in trek; verwant waren de spectatoriale en andere vertogen en verhandelingen, waaraan de eeuw zich te buiten ging. Onderwijs, moraal, kritiek! De toneelpoëzie bleef een grote, ging wellicht een groter plaats innemen. Maar afgezien nog van het doordringen van opera en vaudeville, is ook hier belangrijke verandering in de loop der eeuw waar te nemen. De wetgevers, het net van klassieke en pseudoklassieke voorbeelden en voorschriften, steeds strakker aanhalend, hadden niettemin zelf - in rede's naam - de reien afgeschaft. Maar ook konden zij de Spaanse en oude Engelse dramatiek door geen verbod in volkomen vergetelheid brengen, en zelfs door geen ‘verbetering’ volkomen onschadelijk maken. Shakespeare, Lope, Calderon winnen nieuw leven op het eind, ook buiten hun vaderland. Door goed en kwaad gerucht daalde de ernst en de aandoening der tragedie af tot de lagere sfeer van het blijspel, in comédie morale, larmoyante, het burgerlijk drama: Marivaux, Destouches, La Chaussée, Diderot, Goldoni, Lillo, Moore, Cumberland, Lessing. Anderzijds zag men onder Franse invloed, de volksklucht en verwanten allerwege in vorm en inhoud zich opheffen tot zeden- en karaktercomedie. Beide verschijnselen zou men, in goede zin, *verburgerlijking* kunnen noemen. Het moreel-didactische element werd daarbij ingevoerd of verzwaard.

Zeer sterk spreken dergelijke tendenzen bij de roman, de novelle, de vertelling: geen nieuwe vormen, maar in deze eeuw tot grote en eigenaardige ontwikkeling komend. Le Sage zette de oude avonturiersroman voort. Verscheidenen zijner landgenoten beijverden zich de atmosfeer al verder te bederven met hun ‘galante’ zedeloosheden: men denke aan Prevost's *Manon Lescaut* (1735), aan Crébillon fils' produkten als *Le Sopha* (1745);[1] aan ergeren nog; die allen ook buiten Frankrijk grif lezers en navolgers vonden. Ook zij zijn symptonen van de tijdgeest. Meer kenmerkend voor de literatuurgeschiedenis zijn echter de vele andere soorten in dit dan bij uitstek geliefde genre: het dient tot kritiek en satire op godsdienstige, politieke, maatschappelijke toestanden bij Swift, Holberg, Nicolaï, Isla, Voltaire, Rousseau; tot morele lering in Marivaux' *Marianne*, Richardson's wereldvermaarde deugdenspiegels, Marmontel's *Contes Moraux*, Gellert's *Schwedische Gräfin*; puur didactisch was Fénelon; quasi didactisch de zinnelijk-rationalistische Wieland; de minste tendens vinden we in de beste der soort: de humoristisch zede- en karakterschilderende van Fielding, Sterne; de idyllische van Goldsmith. Zonderling staat aan het einde van deze over het algemeen burgerlijke, lerende, moraliserende groep de wonderlijke ‘Gothische’ *Castle of Otranto* van Walpole (1765). Toch niet

1. ‘Conte Moral’ noemt hij het geestig; ‘des estampes libres’ verhogen de attractie van zulke waar. *Cat. V.G.* I, 600.

zo wonderlijk, als men daarmee vergelijkt de plaats van Defoe's *Robinson Crusoe* vrij dicht aan het begin (1719): mag men deze niet beschouwen als een overgangsvorm van de avontuurlijke naar de rationalistisch burgerlijke, zoals die als voorloper van de romantisch-historische roman?

Waarneming en beschrijving, kritiek en bespiegeling had meer aandeel aan de meeste dan

de verbeelding; de compositie is gewoonlijk niet het sterke punt; ook is in deze breedsprakige tijd het aantal Contes, Tales, Erzählungen verrassend groot. Een ander verschijnsel, dat ik uit dezelfde oorzaak zou willen verklaren is het ondragelijk herhalen van de fictie van exotische oorsprong: sinds de *Lettres persanes* houdt het niet op van zogenaamd Chinese, Japanse, Mongoolse, Indische, Peruaanse, Babylonische, Turkse, Griekse, 'Allobrogische'[1] en soortgelijke romans, historiën, vertellingen, brieven. Stuiptrekkingen schijnen het ener onmachtige fantasie, evenals veel van de 'komische' bastaardepiek. Eerder dan de verbeelding kwam het sentiment tot krachtige reactie: de prozakunst van het laatste gedeelte onzer periode getuigt daarvan genoeg. *Werther* is van 1774. Macpherson gaf 1760-1763 zijn *Ossian* aan Europa. Prozagedichten waren het. En al werd *Ossian* vaak in verzen vertaald, men kon ze ook licht in de Engelse vorm waarderen, als men tevoren Gessner's gedeeltelijk reeds eerder verschenen, in ritmisch proza gestelde *Idyllen* had leren bewonderen; en Thümmel volgde in 1764 in zijn *Wilhelmine* weer Gessner's voorbeeld.[2]

De bucolische, idyllische Arcadische stemming, die vanuit Italië zich in de 16de en het begin der 17de eeuw over Europa had verbreid, heerste deze eeuw nog eens wijd en lang. Schoon zich gaarne aansluitend bij de Ouden en de Cinquecentisti, en reeds daarom conventioneel, schoon in een mode ontaardend, zal de herleefde dichtsoort toch een kern bevatten van bewuster natuurliefde en gevoeliger natuurwaardering. De landschapschildering van deze tijd, en de omslag tot de 'natuurlijke' tuinaanleg wijzen daar ook op. En meer nog het nieuwe dichtgenre, de natuurbeschrijving - Thomson, Von Haller, Saint Lambert - dat zoveel instemming en navolging vond.[3]

Een geslacht, dat telkens klaagde over de uitputting van alle stof, kon zeker in de lyriek - toch al in theorie en praktijk de laatste plaats innemend - niet veel oorspronkelijks brengen. De poel van gelegenheidspoëzie: Aan de..... bij de... op het...., verdient al komen er wel heldere plekjes in voor, geen gezette beschouwing: tenzij men nieuwsgierig is naar de laagste standen beneden peil. 'After so many inauguratory gratulations, nuptial hymns, and funeral dirges, he must be highly favoured by nature, or by fortune, who says anything not said before', zegt zelfs een Samuel Johnson sprekend over een Dryden. Immers 'Whatever can happen to man has happened so often, that little remains for fancy or invention.'[4] Daarbij komt nog, de opgelegde, in plaats van vrijgekozen, stof. En de haast bij de zaak, die geen afwachten van het gelukkig ogenblik noch lang bestuderen, inwinnen van kennerskritiek en zorgzaam polijsten toelaat. Daardoor valt echter de lof van geleerdheid en vaardigheid juist hier voor een schrijver te verdienen. De plaats is veelzeggend voor de kansen der lyriek bij een kunstrichting, waarvan Johnson een der hoogststaande vertegenwoordigers was. Moeizaam oefenen en studeren ter voorbereiding; pijnlijk uitzoeken ener geschikte, niet te afgezaagde stof; dan 'elegances and illustrations multiplied by gradual accumulation'; herhaalde, nauwgezette eigen en vrienden-kritiek; 'polish away those faults which the precipitance of ardent composition - ! - is likely to leave behind it.' In dit zijn 'the

1. *Cat. V.G.* I, 606.
2. Ook in het Nederlands vertaald: *Wilhelmina, een Comicq Gedicht in prosa*, Utrecht 1769. *Cat. V.G.* I, 565.
3. St. Lambert zelf maakt in zijn Voorrede een groot onderscheid tussen Tasso, Guarini, Racan, Segrais, Fontenelle enerzijds, Metastasio, Frugoni, Thomson, John Philips, Von Haller en Gessner anderzijds. De Ned. vertaler voegt er de 'Bespiegelingen over de vier Getijden des Jaars' (1769) 'van den Godvruchtigen Engelberts' bij.
4. gecit. bij R.P. Cowl, *The Theory of poetry in England*, 168-169.

lucky moments of animated imagination' niet anders dan uren, waarin het werk goed vlotten wil.

'Whatever can happen, has happened so often.' Van de gelegenheidsdichterij, kon het niet tot over de gehele dichtkunst uitstrekken; op de ganse lyriek inzonderheid moest het loodzwaar drukken, voor ieder, die het gemis der lyrische inspiratie dacht te kunnen vervullen door redelijke kennis en reflexie. Geboren, geleefd, gestorven - het wàs eentonig. Maar wat er aan te doen? 'Tout est dit, et l'on vient trop tard depuis plus de sept mille ans, qu'il y a des hommes' begon

reeds een eeuw vroeger (1688) La Bruyère zijn *Caractères*: ‘on ne sait que glaner après les Anciens et les habiles d'entre les Modernes.’ Nergens blijkt zo duidelijk, dat niet de neo-classicistische regels het primaire kwaad waren, maar de rationalistische geest. Want epiek en dramatiek mocht men met zeven zelen hebben gebonden, met de lyriek had men weinig bemoeienis. Ten kwade zo weinig als ten goede. De rederijkerskunsten verachtte men met recht, maar zelfs een volstrekt onklassieke, middeleeuwse vorm als het sonnet verbood men niet; het raakte vanzelf voor een tijd op de achtergrond,[1.] Italië uitgezonderd, waar de traditie te sterk sprak, en in Arcadia sonnetten naast rijmloze verzen zeer in zwang waren.[2.] Toch kostte juist de verheffing der lyriek veel tijd en veel kracht; lang zocht men afwisseling in het eentonig schouwspel door de aanwending van de gekleurde glazen der classicistische navolging - nabootsing - van Grieken en Franken. Anacreontiek werd kwaal in de 18de eeuw, een algemene ziekte, of althans een ingebeelde mode, nadat reeds in de 16de H. Etienne en de Pléiade door uitgave en vertaling der Anacreontea veel navolging hadden gewekt, die in Italië sinds Tasso niet meer had stil gestaan.[3.] Duitsland bereikte daarin thans een uiterste met de aangestelde Grieksheid van Gleim, Uz, Götz, Gerstenberg. Een aanstellerij die wij ook vinden in vele herders-, vissers-, jagers- en boerenidyllen; en het stuitendst wellicht in Wieland's Griekse romans. Verwante invloed op de lyriek ging uit van de Franse chansons van de epicurische vrienden Chaulieu († 1720) en De La Fare († 1712), oudere tijdgenoten en geestverwanten van de Engelse Prior († 1721) en Gay († 1732). Die, Fransen en Engelsen, koos Hagedorn zich tot voorbeeld. Op een later geslacht werkte de poëzie van Piron († 1773), Dorat († 1780) en dergelijken. Voorbeelden en werkingen genoeg, maar weinig poëzie. Het geldt ook voor de heroïden, elegieën, oden, hymnen, die men overal vinden kan. Voor Frankrijk, dat ook hiermee niet zelden ten voorbeeld was, betwist de strenge geschiedschrijver ze de naam van lyriek zelfs, ja van poëzie: men noemt ze ‘poésie légère, ne pouvant l'appeler lyrique; il y manque en general la passion, l'émotion, la profondeur’; ze zijn elegant, vloeiend, aardig, vernuftig, geestig maar koud en leeg, natuur en leven ontbreekt eraan.[4.] Of hij spreekt van ‘La poésie sans poésie’, en begrijpt daaronder de odendichters Houdart de La Motte († 1731), J.B. Rousseau († 1741), Lebrun-Pindare († 1807) zowel als Gresset en Piron, als Saint Lambert en Delille, ja de beste nog onder al, Voltaire; om te besluiten: ‘Il manque à cette poésie d'être poétique. Il faut franchir tout le siècle.’[5.] Indien het oordeel niet te streng is over Frankrijk, voor Engeland of Duitsland mag het toch zeker niet zonder voorbehoud gelden. Maar eigenaardig is toch, dat van Lessing en Winckelmann nog kan getuigd worden ‘dass sie für das lyrische Element in der Kunst überhaupt wenig Interesse zeigen, ja dass ihr Sinn eigentlich dafür verschlossen ist.’[6.] En J. Warton constateerde in zijn *Essay on Pope* reeds, dat zijn eeuw het best slaagde in didactische en

1. W.L. Phelps, *The beginnings of the English Romantic Movement*, 44: ‘Whatever the sonnet may be best fitted for, it is certainly wholly unfit for wit, satire (de man kent Kloos niet), and didactic verse(...)’. Tussen Milton en een sporadische proeve van Gray in 1742 is hem slechts één Engels sonnet bekend. Omstreeks 1750 herleefde het door Th. Warton e.a.
2. Wiese und Percopo 414-417.
3. Tasso, Chiabrera, Balducci, Menzini, Rolli e.a. Wiese und Percopo 411 e.e.
4. Lanson[14], 565.
5. a.w. 641-644.
6. Schasler, *Gesch. d. Aesthetik*, 438. Vgl. 454, 467. Tegenover het eenvoudige feit, dat Lessing's *Laocoon* de Griek over het hoofd ziet, dunkt mij Zimmermann's constructie - *Gesch. d. Aesthetik*, 197 - dat zij bij drama en epos inbegrepen is als ‘Selbstepos oder Selbstdrama’, en dat ‘Handlung’ bij L. slechts ‘ein Ganzes von Veränderungen in der Zeit’ betekent, van weinig waarde.

beschrijvende poëzie.[7] Maar Engeland had toch behalve Thomson Collins († 1756), wiens *Oden*, en Gray, wiens *Elegy* (1750) als blijvende waarden in zijn literatuur gelden, daaronder minderen als Dyer, Akenside en R. Blair. Het had ook Young's *Night Thoughts* (1742-1744).

Duitsland ontving naast de Anacreontiek sinds 1750 ongeveer ernstiger en echter lyriek in Gellert's *Geistliche Oden und Lieder* en Klopstock's *Oden* - ook de *Messias* is lyrisch -; èchter

7. Cowl, a.w. 164.

was ook de stemming in Gleim's *Grenadier* (1758); Lavater's *Schweizerlieder* (1768). In de *Göttinger Musenalmanach* (sinds 1770) van Boie, nauw verbonden met de jonge Göttinger Hain, het centrum van Klopstock-verheerlijking, kreeg de Duitse lyriek nieuwe kracht. Daarin verschenen liederen van de jonge Goethe en Bürger's ballade *Lenore* (1773). Geestverwant der Hainvrienden is Matthias Claudius met zijn *Wandsbecker Botke* (1771-1775).

In Italië is naast de Anacreontiek en het sonnet vooral de Canzonetta zeer geliefd in de tweede periode der Arcadiërs. Zij is, anders dan de Canzoni sacri, eroichi, morali der vorige van Chiabrera of Menzini, vrijwel uitsluitend aan galanterie en liefde gewijd, of is gelegenheidspoëzie. Sierlijkheid, elegance is de eerste eis; Franse invloed doet zich gelden in inhoud en uitdrukking. De bekendste zijn van Crudeli († 1745), Rolli († 1765), Metastasio - volgens Jean Jacques: 'le seul poète du coeur' - en Frugoni. Na de uitbloei der Arcadia wijst Savioli met zijn Ovidiusvertalingen en zijn oorspronkelijke Canzonetten: *Amori* (1765, en eindeloos herdrukt) een nieuwe richting aan de lyriek; de heidens-klassieke geest moet haar opnieuw en dieper doordringen in de school van Horatius en Pindarus. Maar bij de volgers zien we ook Engelse invloeden: Dryden, Pope, vooral Akenside. In en na 1775 bij Bertòla ook van Young en van de Duitse poëzie, zij het door de Franse media Dorat en Huber. Lyrisch van oorsprong en karakter is ook de Cantate, die in ons tijdvak als een nieuw genre opkomt: eenvoudig en nauw verwant met de ode bij J.B. Rousseau en La Motte, samengestelder bij Metastasio, komt ze in Duitsland tot volle ontwikkeling en bekendheid door Ramler. Een deel, als diens *Tod Jesu*, voor muzikale compositie gebruikt, sluit dan aan bij Handel's Oratorium.[1.]

Ondanks de heerschappij van de neoclassicistische 'convention of conventions', als Saintsbury geestig zegt:[2.] 'misunderstanding by Pope of Boileau's misunderstanding of Horace, who had himself misunderstood the Greek' - die het grootste deel der eeuw en harer dichtlievende zonen willig droeg, en de erger heerschappij ener nuchtere redelijkheid, waarop niet kleiner deel zich fier beroemde -, mag men de eeuw niet verloren rekenen voor de lyriek, veel minder nog voor de gehele literaire kunst. Tegen het einde gaan gevoel en verbeelding hun rechten opeisen in de poëzie; dat is ook de tijd, waarin de zinnen voor de sculptuur der oudheid en de architectuur der middeleeuwen opengaan, en de muziek geweldig omhoog streeft. Maar door de ganse periode bouwt men het proza op, dat eerst in deze eeuw tot zijn volle literaire ontplooiing komt. Niet alleen in roman en essay. Maar ook in geschiedkundig verhaal, wijsgerige redenering, exacte verklaring en beschrijving.

De bewonderaars der oudheid hadden zich van ouds reeds ten doel gesteld niet de vervanging van eigen taal en letteren door de Latijnse, maar haar op- en ombouw tot de gelijke, anderen zeiden, de meerdere van die. Frankrijk, dat het eerst die hoogte meende bereikt te hebben, had dan ook het minst, Duitsland, dat het verst achteraankwam, het meest het Latijn gebruikt voor de wetenschappelijke literatuur. Maar het gevoel voor de voortreffelijkheid van eigen taal, beter dan de Franse,

1. Bij ons Van Alphen het eerst, door voorbeeld en theorie in *Mengelingen in Proza en Poezij*, 1783.
2. *Short History*, 652. Voor het overzicht der samenhangende Europese literatuur der periode gebruikte ik: Saintsbury, a.w., Wülker, *Gesch. Engl. Lit.*[2] Stopford Brooke, *Primer of Engl. Lit.* (om zijn Chronol. Table), Cowl, a.w., Phelps, a.w., Lanson a.w., H. Suchier und A. Birch-Hirschfeld, *Gesch. der franz. Lit.*[2], Vogt und Koch, *Gesch. d. deutschen Lit.*[3], Koberstein a.w., Kleinpaul, *Poetik*[8], Wiese und Percopo, *Gesch. d. ital. Lit.*, D'Ancona e Bacci, *Manuale della Letteratura ital.*[3] e.a. reeds genoemd of nog te noemen.

minstens de gelijke van het Grieks kon de opleving der Duitse letteren reeds voorafgaan, en haar straks steunen, door de landstaal niet langer beneden de waardigheid der wetenschap te houden. Niet ver buiten Callières' bescheiden idee,[3.] dat de drie beschaafde volken (Frankrijk, Italië en Spanje) hun eigen taal, alle andere Latijn zouden schrijven, ging Leibnitz, die zijn werken in het Latijn of het Frans schreef. Maar Wolff schreef zowel Duits als Latijn.

3. *Hist. poetique de la guerre des anc. et des mod.*, gec. bij Saintsbury, *Hist. of Crit.* II, 553, III, 12.

De Engelse filosofen schreven in hun moedertaal zo goed als de Franse. Bentley en Markland schreven over klassieke filologie in het Engels. Montesquieu, Rollin, Voltaire, Mably, Hume, Robertson, Gibbon, Muratori, Florez, Velasquez hadden voor hun geschiedbeschrijving het Latijn niet nodig. Evenmin Buffon voor zijn *Histoire naturelle.* In het Heilige Roomse Rijk schijnt men voor geschiedenis en recht nog lang de Roomse taal de voorkeur te geven - zelfs Mosheim's Kerkhistorie moest men uit het Latijn in het Engels en het Nederlands overbrengen - maar zelfs over klassieke kunst en archeologie schreven Winckelmann, Lessing, Klotz, ja Heque in het Duits, als Caylus in het Frans. Baumgarten's *Aesthetica* was in het Latijn; alle andere esthetische werken daarvoor en daarna werden geschreven in de landstaal.[1.] De tijdschriften, talrijk en zo belangrijk, evenzo - of in het Frans. In het Latijn slechts een zeer enkele, als de *Acta literaria* van Klotz en Schirach. Op dit gebied had zelfs Leibnitz al het Duits gekozen.[2.] Dat men uit de moderne taal in het Latijn vertaalde,[3.] werd zeldzaam;[4.] het omgekeerde kwam eer voor.[5.] Men volstond niet meer met voor de leek het Grieks in het Latijn te vertalen, maar bracht beide over in de levende taal. Van zeer vele klassieken, Grieken vooral, verschenen in deze eeuw Franse, Engelse, Duitse, Italiaanse vertalingen: Homerus, Plato, de Griekse lyrici, tragici, oratores, enz.; van Homerus noemt Finsler[6.] in deze Italiaanse eeuw: van Salvini, Bozzoli, Cesarotti, nog andere slaat hij over; Franse van De la Valterie, Mme Dacier, Bitaubé, Rochefort, Le Brun; Engelse van Pope, Cowper; Duitse van Damm, Stollberg, Bodmer, Voss. Verscheidene daarvan vinden we in Van Goens' catalogus terug;[7.] deze vermeldt ook in ons tijdvak van Aristoteles' *Rhetorica* één, van zijn *Poetica* twee Franse vertalingen, werken van Plato in het Frans en het Duits, van Plutarchus in het Frans, van Theophrastus in het Engels, Italiaans, Duits en Frans (La Bruyère), Longinus' *De sublimitate* in het Italiaans, Frans, Engels, Duits, Nederlands, Artemidorus in het Duits, Aesopus in het Spaans, een Italiaanse en een Franse Pindarus, Anacreon en Sappho in drie Franse en een Duitse. Anacreon afzonderlijk in een Nederlandse vertaling, een Duitse van Bion en Moschus, een Engelse van Musaeus' *Hero en Leander.*[8.] We vinden hier een Franse Aeschylus van 1770, Euripides' beide Iphigenia's in het Italiaans; twee stukken van Sophocles en twee van Aristophanes in het Frans. Ook Père Brumoy's bekende, omvangrijke *Théâtre des Grecs.*[9.] Het is voor een belangrijk deel werk van geleerde filologen, die vroeger niet daalden beneden de sfeer van het Latijn; daar mogen we veilig toch Brumoy, en moeten we zeker Mr en Mme Dacier toe rekenen, de vertaler van Aristoteles' *Poetica* en van Sophocles, de vertaalster van Homerus, Anacreon, Sappho en Aristophanes; schoon beiden met de neo-classicistische el hun klassieken namaten: ‘avec des notes critiques et un examen de chaque pièce suivant les règles

1. In M. Gesner's († 1761) *Primae lineae Isagoges*, met ‘Praelectiones ipsae’, uitg. d. Niclas in 1774, p. 94-124 uitvoerig pleidooi voor het Latijn in werken van wetenschap met vele merkwaardige bijzonderheden. ‘Cui sublimior meus est, qui sperat et optat interesse faturae aetati, ille debet scribere Latine; sed pure, sed recte.’ (niet als Wolff).
2. *Cat. V.G.* II, 199 en *Allg. D. Biogr.* V, 627 i.v. J.G. Eckhart.
3. Als bijv. in de 17de eeuw Kaspar von Barth uit het Fr. De Commines' *Chronique*, en uit het Spaans La Celestina en Gil Polo's *Diana*; zo van Casp. Ens *Gusman de Alfarache*, Lat. vert. in 1652. *Cat. V.G.* I, 595.
4. Zo bijv. Savioli's *Amori* nog. Wiese u. Percopo, 531.
5. bijv. Holberg's *Klaas Klim*, zie p. 52; en Sergardi's *Satiren*; Wiese u. Percopo 421-423.
6. *Homer in der Neuzeit.*
7. *Cat. V.G.* I, 386-387.
8. I, 150, 324, 377, 169, 180, 186, 329, 222, 166, 394, 397, 395-396, 408, 412.
9. I, 398, 400, 399, 403, 398.

du Théâtre.'[10.] Het is slechts een enkele trek, waaruit de rijkdom van de vijver ten volle blijkt;[11.] Van Goens behoefde niet in de eerste plaats vertalingen, om de klassieken te leren kennen. Zelfs Boileau's Longinus, Dacier's

10. *Cat. V.G.* I, 400, 403.
11. Voor het Latijn zijn er uit onze periode Mme Daciers *Plaute* en *Térence*; een Eng. Plautus, een Spaanse Terentius, Virgilius in het Fr., Eng., It., Ovidius in het It., Plinius in het Fr. Lucanus in het Fr. (2vertt.) en het Eng., Petronius in het Frans, Persius evenzo (4 vertt.), Juvenalis in het Fr., It., en Nederlands.

Homerus, Reiske's en Cesarotti's Demosthenes ontbreken. Van Aristoteles, Longinus, van Anacreon[1.] vooral, ware gemakkelijk veel meer bijeen te brengen.[2.] Er werd zeer veel overbodig vertaald. Uit het Grieks, het Latijn, - een en ander zelfs uit de Oosterse literaturen,[3.] en ook dit veelal in een moderne taal - en, veel meer dan ooit, uit de ene in de andere landstaal. Uit het Italiaans en Spaans in het Engels, Frans en Duits, uit het Engels in het Duits, het Italiaans en het Frans, uit het Duits in het Frans; uit het Frans, dat het minst ontleende en lang het meeste gaf, in alle andere. Vooral in het laatste deel van ons tijdvak krijgt de onderlinge uitruiling, schoon Frankrijk teruggedrongen werd, bijzonder grote omvang; handboeken en afzonderlijke werken zijn vol bewijzen. Er komt ook een andere wijze van vertalen op, berustend op een andere beschouwing, zich richtend op een ander doel. Tegenover de oude opvatting van vertalen als maken van vreemd tot eigen bezit met recht en plicht tot meest mogelijke adaptatie: naar 's lands gelegenheid verduitsen, begon zich een nieuwe te vormen: het meten en ontwikkelen van eigen door het degelijk en onpartijdig kennisnemen van anderer kunnen; de studie der originelen was voor enkelen, de vertalingen voor allen. De tegenstelling van oude en nieuwe opvatting is niet volstrekt: niet alleen steekt in het nieuwe iets ouds, individueel gezien tegenover klassieken - Hooft en Tacitus -; met eigen bedoel ik nationaal; maar ook raakt het oude niet geheel buiten zwang: ontlenen ter vervulling van eigen tekort, ter bedekking van eigen onmacht. Ook schijnt de neoklassieke leer adaptatie slechts in omgekeerde zin te kennen: *aan* de klassieken *schijnt*, want de Rede was er ook nog, die de Ouden zelf de maat aanlegde, en slechts enige als onverbeterlijke modellen kon aanbevelen. En ik zie op de modernen niet minder dan op hen; men mocht in Frankrijk en Duitsland, ja, in Spanje en Engeland zelf, Lope en Shakespeare, een tijd lang naar de mode vervormen; op den duur hervormden zij de oude gestalte en de oude kracht. Het onderscheid is er; de twee opvattingen ziet men elkaar het terrein betwisten. *Getrouw* vertalen, wordt een veel inhoudende eis; origineel en vertaling, vertalingen onderling worden kritisch vergeleken; plagiaat krijgt vaster omlijning en kwader naam. St. Lambert geeft steeds nauwgezet aan, waar hij iets ontleent aan Thomson, Von Haller of anderen.[4.] Men ontmoet nog wel wonderlijke vrijmoedigheden, maar daarbij ook kunstgrepen, om ze te maskeren,[5.], die een slecht geweten bewijzen. Het vertalen zelf wordt een vraagstuk, waarover hele verhandelingen licht trachten te verspreiden.[6.] Vooral Homerus noopt vertalers en critici de ganse eeuw door de moeilijkheden onder het oog te zien, praktisch en

1. In Nederland door G. Kempher 1726. Over gedeeltelijke vert. zie Hoeksma, *Bellamy*, 54vv., Nyland, *Bellamy* II, LXIvv. Ook nog enkele in *Proeve van Dichtoeffening* (van Th. van Snakenburg en J. Elias) Leiden 1731.
2. Voor Aristoteles' *Poetica*, zie bibliografie in C.M. Gayley and F.N. Scott, *Methods and Materials of Lit. Criticism*, 519vv.
3. V.G. bezit de *Zend. Avesta* in het Frans van Anquetil du Perron (1771), een paar Fr. vertt. uit het Chinees, uitgeg. d. De Guignes (1770), Reiske's *Proben des Arabischen Dichtkunst* (1765), W. Jones' *Poeseos Asiaticae Commentarii* (1774). En Michaelis, *Vom Arabischen Geschmack* (1771), *Cat. V.G.* I, 43, 375. In de catalogus van de oriëntalist J.J. Schultens (1780) 423, 448 nog enige Lat. vertt. en één Eng. uit het Arabisch meer, ten dele ook van omstreeks deze tijd; een Weens *Specimen Poeseos Persicae* met Lat. vert. (1771). Richardson's *Specimen of Persian Poetry* (1774) en W. Jones' *Translations from the Asiatick Languages to which are added two Essays 1. on the Poetry of the Eastern nations 2. on the Arts commonly called Imitative* (1772).
4. Zie de dubbel-anonieme Holl. prozavertaling, *De Jaargetijden.*
5. Ik denk aan het aangeven van enkele of kleine ontleningen, om met de grote buit te makkelijker door te komen. En vrijmoedig kritiseren van zijn voornaamste schuldeiser.
6. Voor het Engels een korte afdeling in Cowl a.w. Tractaat over het vertalen van Batteux op het einde van zijn *Principes de litterature.*

theoretisch. Mme Dacier (1699) vertaalde hem in proza: een in verzen vertaalde dichter was geen dichter meer, vond zij. Pope (1715) verfraaide hem zeer, in vijfvoetige rijmende jamben; Voss behield niet alleen de hexameters maar zelfs het aantal der regels (1781), Cowper koos Milton's rijmloze vers (1791), Cesarotti gaf hem tegelijk in rijmloos vers en in proza (1786), zonder zelfs zo Scylla en Charybdis zijner voorgangers te kunnen ontzeilen, juistheid en poëzie

te verbinden.[1] De *Télémaque* werd door Feitama berijmd: Fénelon had het geschreven in dichterlijk proza en het wàs in de ogen van de achttiende-eeuwer een epos.[2] Macpherson's proza werd evenzo in velerlei versvorm overgebracht; Gessner ook meestal berijmd. Maar anderzijds bracht Lublink Young's *Nachtgedachten* liefst over in ritmisch proza.

Eigenaardig contrasteren in deze eeuw de drang naar het proza en de liefhebberij voor het dichten. De eerste was de natuur, de andere de leer. Maar niet alleen kwam het proza tot ruimer aanwending, het verkreeg ook hoger achting. Het werd voorwerp van waarneming, onderzoek en cultivering. Al hebben stellig weinigen La Motte's paradoxale uitspraken in de strijd over zijn toch zelf berijmde Ilias-à-la-mode,[3] (1713) vóór het proza als enige rationele uitingsvorm, en tegen de poëzie als belachelijk en hinderlijk uitvindsel, - die trouwens slechts een grove echo van een geslacht oudere ideeën van Fontenelle lijken - zonder meer toegestemd, bij velen drong het besef door, dat het moderne proza evenzo goed kunst kon geven en kunst mocht vragen, als het oude, en als de poëzie. Zo vinden we in verscheidene werken van deze tijd praktisch en theoretisch ook aandacht gewijd aan maat en harmonie van het proza. Du Bos (1719) zei er nog weinig van. Maar Rollin wijdt er enkele bladzijden aan in zijn *Traité des Etudes* (1726),[4] wijzend vooral op Cicero. Batteux, van wiens *Principes* (1750) het ganse vierde deel over het proza handelt, is zeer uitvoerig over de numerus en de harmonie;[5] later gaf hij als vervolg nog een vertaling van Dionysius Halicarnassensis' bekend werk, *De Compositione Verborum*: Traité de l'arrangement des mots, avec des réflexions sur la langue françoise.[6] In Engeland verscheen in 1749 een werkje van John Mason, *The Power and Harmony of Prosaic Numbers*; later handelde Hurd erover in zijn *Commentary on Addison.*[7]

Ook hier werkt de verheffing der moedertaal tegenover het Latijn. Bij het klassieke proza was numerus een bekend begrip: in de grote *Institutiones Oratoriae* van Vossius, zijn kleinere *Rhetorica Contracta*, en in weer daaruit gezeefde excerpta, overal vindt men capita of paragrafen De numero oratorio.[8] En Vossius, Rollin, Batteux, allen gronden zich op Dionysius,[9] Cicero en Quinctilianus. Het nieuwe is, dat men ook hier de moderne talen gaat gelijkstellen met de oude. Lang waren zij als onmondige kinderen op de lagere plaats gehouden. Maar opgewassen, met het grote voorbeeld van de klassieke meester steeds voor ogen, geoefend en gevormd door zijn neo-Latijnse trawant, waren de kwekelingen, hier vroeger, daar later, zich eigen kracht bewust geworden; en zij eisten hun volle rechten in het vaderlijk huis. Doorgaans bleef de eerbied voor de voogd, minder die voor de trawant; beider leer werkte voort; gaarne demonstreerde men evenwaardigheid door gelijkheid; eerst gestage verdere ontplooiing van eigen aard en karakter noopte tot schifting van het

1. Finsler, *Homer in der Neuzeit*, 213-214, 329, 444, 375, 112 enz.
2. Vgl. Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* 3, 404vv. De schrijver van het daar aangehaalde *Discours* was A.M. Ramsay; Saintsbury, *Hist. of Crit.* 2, 544n; Sulzer^4 II, 507.
3. Zie daarover Finsler en Lanson; en deel I, 202.
4. ed. 1740 I, 458-465.
5. In de vertaling van Ramler (eerste uitgave 1758) ed. 1770-1771: IV, 112-183. Ik heb van het oorspronkelijk slechts de eerste delen; in drie universiteitsbibliotheken en in de Koninklijke zocht ik het Franse werk vergeefs.
6. ed. 1788, in Kon. Bibl.
7. Saintbury, *Hist. of Crit.* III, 81, 73.
8. G.J. Vossii *Opera* III (Amst. 1697), *Instit. Orat.* 161-164, 279-280; *Rhet. Contr.* ed. 1733, 284-293; *Rhet. Contr.* cur. Schippers, ed. 3, Gron. 1839, 71.
9. Thans zeer verschillend gewaardeerd, vgl. bijv. Saintsbury a.w. I, 127-137 pro en Ed. Norden, *Antike Kunstproza* I, 79-80 contra.

geleerde en verwerping van het heterogene, onnutte en schadelijke; eerst incidenteel en spontaan, dan bewust en stelselmatig, meer opzettelijk en algemeen.

Een dergelijke weg als het jongere proza ging de oudere poëzie. Maar de ‘schone maagd’, wier bestemming lag niet in kracht, maar in bekoring behoefde nooit aflatende leiding en betutteling. Schoon de gezellin vroeger op de achtergrond scheen te raken, de zelfstandigheid tegenover

de leidsvrouw verwierf zij eerst later moeizaam, weifelend, en bij trappen. De neo-Latijnse poëzie, in Italië en Nederland het meest en het langst gecultiveerd,[1] in het laatste deel onzer periode bij ons nog eens tot nieuwe opbloei komend, werd, als wij zagen,[2] door D'Alembert streng geoordeeld. Reeds vóór 1700 had Jean le Clerc, hoe zuiver anders in de classicistische leer, ze in zijn 'Parrhasiana' voor onwaar en onbeduidend verklaard:[3] het sein tot de zgn. poëten-oorlog.[4] Maar Dubos deed zijn hoofdstuk 'Van het werktuigelijke der Dichtkunst' tot een ongewone lengte uitdijen om alle argumenten te bergen ten betoge 'van 't voordeel dat de Poëeten, die Latijnsche Vaarzen dichten, hebben boven degeenen, die zich met een andere Taal moeten behelpen'; en Zweerts, de vertaler, beijvert zich 'om alle hetgeene de Schrijver in opzigt van het Fransch zegt, op het Nederduitsch (...) toe te passen.'[5] 'Geen ongelijk hebben zij, die staande houden, dat de Nederduitsche Poëzij, en zo veel minder eenige andere, geenszins bij de Latijnsche, noch in den Poëtischen stijl, noch in de welluidenheid, en den trant of kadans der vaarzen haalen kan.' Hij zal aantonen, 'dat den geenen, die vaarzen in 't Latijn maaken, 't veel lichter valt, om krachtige en welluidende Vaarzen op te stellen, door de kortheid in de woordverplaatsingen, die in 't Latijn zijn, dan aan hun, die in eenige andere taal dichten.'[6] Buiging, voeging, beknoptheid, rijkdom aan klanknabootsende en aangenaam luidende woorden, vrijheid van woordvoeging, gemakkelijkheid en verzekerd succes - o sancta simplicitas! - van de toepassing der eens gevonden en vastgestelde maten, ruimte voor klankschilderende uitdrukking, gelijkmatigheid van duur der verzen - het verzekert alles de meerderheid der Latijnse poëzie boven de Franse. En boven de Nederlandse, vindt Zweerts, schoon hij deze in alles hoger stelt dan die. Er zijn te veel moeilijkheden, die de verbeelding bezwaren, er is te weinig theorie, die haar de last verlicht. Het gaat niet aan, het brengen van de 'trant of kadans'[7] in het voorgeschreven aantal onverschillige lettergrepen, en de klankvolging uitsluitend aan het gehoor over te laten. De Ouden, reeds zo in het voordeel, hadden hun Cicero, Quinctilianus, Longinus. Bij ons maakte Huydecoper in zijn Proeve van Taal- en Dichtkunde een goed begin, maar zijn nutte waarnemingen vereisen zeer fijn gehoor en zijn nog door velen niet voor wetten aanvaard.

De grootste bezwaren zijn voor Dubos-Zweerts het gemis der quantiteit, en de aanwezigheid van het rijm. Dit laatste is 'lastiger boei, dan al de Regels der Latijnsche Poëzij'; oorzaak van allerlei ongerechtigheden. In een volgend hoofdstukje neemt de auteur het verder onderhanden. Op zijn schoonst genomen, doet het nog veel onder voor de rhythmus; korte flikkeringen tegenover een gestadig schijnsel. Het is

1. Het internationale karakter dier poëzie - van belang ook voor de nationale letteren - komt o.a. uit in een publikatie als van Luchtmans in Leiden: in 1693 verschijnt daar een deel Deliciae Poetarum D....., collectae a Fr. Rostgaard; naar het schijnt als vervolg op 18 andere stukjes neo-Latijnse poëzie van allerlei volken, bij dezelfde uitgever. Zie *Boekzaal* 1693.
2. Zie p. 47.
3. Saintsbury a.w. II, 276.
4. Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* III, 240vv, V, 149.
5. Du Bos, *Oordeelkundige Aanmerkingen over de Poezy en Schilderkunst*, 1760 I, hfdst. 35, 317-362. De eerste uitgave der vert. is van 1740. Lelyveld spreekt *Bijdr.* I, 481 van een uitg. van 1753. Of men inderdaad van drie drukken spreken kan, zou vergelijking alleen kunnen uitmaken.
6. idem, 319.
7. Men maakte onderscheid tussen rhythmus en metrum. Beide zijn numerus. Vossius, *Instit. Poet.* L. I, C. 8 § 12 citeert Beda: rhythmus.... non metrica compositione, sed numero syllabarum, ad judicium aurium examinata; ut sunt carmina vulgarium poëtarum. Et quod rhythmus per se sine metro esse potest; metrum vero sine rhythmo esse non potest.' Enz. Zie ook Verwer, *Idea*, p. 74.

een overblijfsel uit de onbeschaafdheid onzer voorouderen. Pogingen van tijd tot tijd in Frankrijk en elders aangewend om de klassieke verskunst in te voeren, bleven zonder vrucht. Een bouwkunstenaar kan een ‘Gottisch gebouw’ wel wat meer bewoonbaar maken, maar niet de grondgebreken wegnemen; het geheel slopen en een nieuw bouwen zou dat vereisen. Een ernstiger gevaar van het rijm, dat het wat niets is, iets doet lijken, raakt Dubos maar even

aan.[1.] Wel wijst hij nog op het rijmwoordenboek als een dierbaar kleinood: ‘zulk een boek heeft toch bij veele, en vooral bij de Franschen, een plaats in hun geheim schrijfvertrek.’[2.]

Van Dubos ging grote en langdurige invloed uit over Europa;[3.] vertalingen in het Engels, Duits, Nederlands en talrijke Franse uitgaven die wijd hun weg vonden. Maar Batteux' werk daarna komend, in het Frans en in twee Duitse vertalingen (J.A. Schlegel en Ramler) vele uitgaven belevend, kan weinig minder invloed gehad hebben. En hij sprak Dubos vierkant tegen. ‘Il y a une opinion établie en faveur des Anciens et entièrement contraire aux Modernes’; ze is onjuist. Wij hebben even goed als de Latijnen lange, zeer lange, korte, zeer korte en stomme lettergrepen, ‘exemples frappans de l'harmonie poétique’ zijn gemakkelijk te geven; de Natuur geeft de grote dichter een instinct in deze dingen. 't Is nog de vraag, of de vastgestelde gang en toepassing der voetmaten niet meer nadeel dan voordeel deed. Juist de vrijheid gaf de hexameter zijn schoonheid. De quantiteitsdwang van de laatste voeten mag beantwoorden aan de rijmdwang bij ons. Hexameter en alexandrijn houden elkaar in evenwicht; overigens zijn de Ouden waarschijnlijk in het nadeel. Maar wat is de zaak? Van onze prille jeugd af zong men ons de lof der klassieke voetmaat; lang daarna begonnen we onvoorbereid aan onze eigen dichters. Geen wonder, dat we ze traag waarderen. In de tijd der Renaissance echter was daar nog reden voor; ‘aujourd'hui qu'elle est devenue une des plus polies et des plus belles Langues du Monde; et qu'elle a produit des chefs-d'oeuvres dans tous les genres’, zeer zeker niet.[4.] Eigenaardig is, dat Ramler zonder ons te waarschuwen, Batteux tot zijn Duitse lezers precies andersom laat spreken: het Latijnse metrum gaat ver de Franse en oudere Duitse sylbentelling te boven; de alexandrijn haalt niet bij de hexameter; haar disproportie juist maakt het rijm noodzakelijk. Doch heeft het monotone rijm ook geen eigen bekoring? De klassieken, met een deel der Engelsen, Italianen, Duitsers en Spanjaarden staan tegenover de Fransen met de meeste andere modernen. Maar de steun van mode en conventie kan het niet ontberen. Ramler geeft rustig een parafrase van Dubos' betoog tegen het rijm. Maar dan stelt hij de vraag: Passen de klassieke maten voor het Duits? Hij bespreekt dan het accent in vergelijking met quantiteit, om te besluiten dat Duitse rijmloze hexameters veel schoner zijn dan de beste rijmende alexandrijnen. Toch doet hij het rijm niet geheel in de ban. Bij de dramatische poëzie zou men het volk het best kunnen ontwennen aan het rijm: de Engelse toestand. De vele oude lyrische vormen zouden rijmloos zeker opgang maken, zodat een fijn-horend, door-geoefend dichter ze in volkomen schoonheid bracht.[5.]

't Is een merkwaardig feit, dat de pure neo-classicisten - als Batteux - het ‘gothische’ rijm verdedigden, en vergaande dissidenten - als Dubos - het bestreden. Ook de beroemde Duitse filoloog J.M. Gesner († 1761), ijveraar voor het Latijn als voertuig der wetenschap, - die echter van neo-Latijnse poëzie niet rept -[6.] prentte zijn studenten in: qui vituperant ομοιο τελευτα idicant illi suam impotentiam, et faciunt hoc paupertate et ariditate ingenii. Facilius est, numerare modo syllabas, quam

1. a.w. I, 363.
2. idem 366.
3. Zie het boven op p. 29 aangehaalde artikel.
4. *Principes de Litt.* I (ed. 1755) 119-127.
5. Batteux, übers. Ramler, ed. 1770 I, 142-172.
6. Hij heet een voorganger van Heyne ‘in introducing the principles of taste into the interpretation of the Classics’ en, als vroeg Nieuw-humanist, voorloper van Winckelmann en Lessing - Sandys III, 6, 7 - maar heeft voor de opkomende Winckelmann weinig anders dan minachting, terwijl hij Lessing's antipode inzake de verhouding der kunsten Spence, hoog verheft. *Isagoge* I, 273, 274.

inuenire similiter cadentes. Sunt compedes; sed sapienter iniecti poetis (...) Et facit cogitatio et solicitudo de ομοιο τελευτω ut aliquid novi inveniamus.[7.] Isaac Vossius,[8.] door onmachtige poëten gaarne ingeroepen, had ongelijk met zijn felle afkeuring van

7. idem, 242-243.
8. In zijn *De poematum cantu et viribus rhythmi*, Oxonii 1673.

het rijm. 't Is waar: ‘hoc praesertim barbaris placuit; sed non ideo, quibus placet, barbari.[1.] Maar men moet de Latijnse metra volgen: si quis vult poëta esse, (...) debet servare metrum Latinum et ομοιο τελευτον Germanorum.’[2.] Met dien verstande dat accent voor quantiteit in de plaats treedt. Toepassing van klassieke metra al of niet met rijm gecombineerd vindt men al van Conrad Gesner af;[3.] ‘sed Klopstockius dedit nobis versus Hexametros, quos nemo legere potest.’[4.]

Sinds de zestiende eeuw reeds waren inderdaad kwesties van rijm en metrum aan de orde. In Frankrijk kon men door het eigenaardig accent weinig of niets beginnen met de klassieke maten en zonder rijm: de zo klassiek gezinde Pléiade gaf op dit punt geen zeker geluid. Men vindt theoretische aanbevelingen van sommigen, weifelingen van anderen, geen opgang makende experimenten van enkelen, bij de Pléiade en het volgende geslacht, maar het einde is, dat men berust in de onmogelijkheid. Wie van rijm vijand was, mocht proza schrijven als Fénelon: dichterlijk proza. In Duitsland gaf Opitz reeds vaste regels voor de Duitse metriek op de basis van het accent-verschil; en zijn opvolgers werkten die leer uit. Maar rijmloze verzen bleven lang nog zeldzaam: het beperkte zich meest tot enkele vertalingen: Milton, Lucanus.[5.] Intussen ging men accent en quantiteit vereenzelvigen. En omstreeks 1725 begint een steeds krachtiger wordend pleiten met woord en daad voor de antieke, rijmloze dichtvorm. Gottsched ging daarin eerst een eindweegs mee met zijn tegenstanders. Maar ‘de Zwitsers’, Bodmer en Breitinger, en hun Duitse aanhang, waren zeer radicaal: barbaars, monotoon, overbodig, vaak hinderlijk heet bij hen het rijm. Zijn ondergang scheen besloten, toen ook Klopstock met hen instemde. Maar dan treden Gottsched, Lessing, de Batteux-vertaler J.A. Schlegel in de bres. Bovendien handhaafden de dichters zelf, Klopstock uitgezonderd, het rijm veelal in hun praktijk.[6.]

In Engeland had het ‘blank verse’ reeds vóór 1550 (Surrey † 1547) zijn intrede gedaan; Ascham (1570) en Sidney (1580), Webbe (1586) prezen het klassieke, rijmloze vers krachtig aan; een enkele tijdgenoot poogde zelfs hexameters te maken. Campion, zelf goed rijm-dichter, koos toch dezelfde partij, maar lokte daarmee Daniel's krachtige *Defence of Rhyme* uit.(1603) Het ‘blank verse’ had zich inmiddels ingeburgerd in de toneelpoëzie, Milton gaf het zijn stempel voor de epiek. Zijn afkeer van de rijmslavernij - in zijn eigen werk niet altijd blijkend - werkte lang na in Engeland - en ook daarbuiten - maar persoonlijke, tijdelijke zwenkingen naar rechts of naar links (Dryden, Bysshe, Pope, Atterbury, Mason) konden het gevestigd gebruik van rijm en rijmloos beide, elk naar zijn aard, niet ernstig storen. Thomson's *Seasons* en Young's *Night Thoughts* waren beide rijmloos, en door hen werd Milton's versvorm nog veel meer bekend en geliefd, ook buiten Engeland, dan door Milton's epos zelf. Young noemt in zijn *Conjectures on original composition* voor epische poëzie het rijm een zware ziekte, voor het treurspel de dood, maar voor de lagere poëzie dunkt het hem een nog moeilijk te missen sieraad, schoon de vergelijking met het klatergoud, dat alleen de kinderen past, klaar zijn minachting toont. Voor de lyriek achtte J. Warton het rijm even wenselijk als voor de epiek ongewenst.[7.]

1. *Isagoge* I, 231.
2. idem, I, 242.
3. Vgl. Koberstein I, 283.
4. *Isagoge* I, 238, 241-242.
5. Koberstein II, 93.
6. idem, III, 210-220; 243-249.
7. Saintsbury, *H. of Cr.* II, 365, 382, 427, 449; III, 82; Cowl a.w. 240-262; Gayley and Scott a.w. 496-501.

Italië was de bakermat van het moderne rijmloze vers. Sinds 1524 had Trissino het voorbeeld gegeven in tragedie, comedie, epos, een enkele maal zelfs in de lyriek. Hij vond navolging, maar niet zo, of het rijm, bij de grootsten van Dante af in zwang, bleef de regel. Zo was het ook in de 17de eeuw; maar in de 18de nemen de rijmloze dichters zeer toe: Frugoni, Bettinelli, Algarotti, Gorri, Parini, enz. Er is zeker een doorgeven van de idee uit Italië naar Spanje (Frankrijk) en Engeland, van Engeland naar Duitsland, van Duitsland eindelijk naar Nederland. Maar de ont-

vankelijkheid lag in de universele bewondering voor de klassieke verskunst, die bovendien van de aanvang der Renaissance af in tal van poëtica's werd gesystematiseerd en geleraard.[1.] Ook daarin was Italië voorgangster. Zo schreef Tolomei reeds in 1539 aan de Nuova Poesia Toscana de klassieke metra voor. Zijn verhandeling sprak de landstaal, zoals Trissino's Poetica reeds eer (1529); maar de grootsten, de twee eeuwen lang overal geëerbiedigde leraars der dichtkunde Vida en J.C. Scaliger schreven Latijn: *Poeticorum libri III* (1527), *Poetices libri VII* (1561). Minturno was de Latijnen een Latijn, de Italianen een Italiaan in taal en toepassing (*De Poeta* 1559, *Arte poetica* 1563). Er zijn er, die alle moderne niet-Latijnse literatuur negeren, als Scaliger; en anderen, die de modernen goed kennen en ze gaarne citeren, als Patrizzi (*Della Poetica* 1586) en Castelvetro (1570). Maar de Oudheid overheerste toch nog vrij algemeen: een buitengewoon kenner der Europese letteren zijns tijds, Lilius Giraldus, ijsde bij de gedachte aan gelijkstelling. Buiten Italië was er ook nog weinig te vergelijken. Hier werd op een gebied toen reeds gestreden om verruiming der grenzen: men eiste plaats voor de 'Romanzi', de romantische epiek eerst van Ariosto (en Bojardo), een geslacht later van Tasso. Zelf nam deze deel aan de controverse, maar als een middelman (*Discorsi* 1587). Volle vrijheid voor dit, aan Aristoteles onbekende, genre hadden Cinthio (1554) en Castelvetro (1570) geëist.

Overigens vindt men in de 16de eeuwse Italiaanse poëtiek reeds ten naaste bij alle leerstukken der volgende eeuwen: de eenheid van tijd (Cinthio), de drie eenheden (dezelfde Castelvetro van straks), de 'waarschijnlijkheid' (Scaliger); het nut boven of althans naast vermaak (allen, behalve Castelvetro),[2.] een nauw verband van dichterschap en deugd (Fracastoro 1555), 'admiratio' als doel des dichters (Minturno), navolging der natuur (Vida, Trissino, enz. Patrizzi verwerpt ze), het vereiste 'stelen' van de ouden (Vida); universele kennis onmisbaar voor de dichter (Daniello, 1536 Poetica), veel vooroefening en klein beginnen (Vida); voor epos en episch gedicht de eisen van eenheid (maar welke?), historische grondslag, natuurlijke inwerkingen, naar Christelijke voorstelling (Tasso, Minturno); van invocatio en propositio (Vida); Vergilius-vergoding (Vida en Scaliger, maar Castelvetro stelt hem ver beneden Homerus); scherpe scheiding van tragedie en comedie (Daniello), aanbeveling der perifrase (Vida) enz. Bij Patrizzi ook reeds de furor poeticus. Voor alle genoemden is Aristoteles de eerste, voornaamste autoriteit en bron. Onder de talrijke uitgaven, vertalingen en commentaren zijner Poëtica, is de vermaardste het werk van Castelvetro, die alle drie verenigde(1570). Horatius' *Ars Poetica*, een oude bekende, vergde en verkreeg ook nieuwe aandacht; het werd vertaald met Aristoteles (Dolce 1535, Robortello 1555, Riccoboni 1591), gecombineerd en vergeleken. Met deze vormen Aristoteles' Rhetorica, Quinctilianus en Longinus (eerste uitgave 1554 door Robortello) de grondslagen en muren der Italiaanse dichtkundige theorie voor de epiek ook nog Petronius, die o.a. de deorum ministeria een vereiste had genoemd.[3.] Oude theorie, maar consequent en streng in de stijl - zo meende men althans - gerestaureerd en afgebouwd. Het minst was er te doen aan de retorische

1. Voor een overzicht der geschiedenis van poëtiek en esthetica gebruikte ik: Zimmermann, *Gesch. d. Aesthetik*; Schasler, *Gesch. der Aesthetik*; Bosanquet, *History of Aesthetic*[4]; B. Croce, *Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale*[5] (1922); Saintsbury, *History of Criticism*[3]; Gayley and Scott, *Methods and Materials of Lit. Criticisme*; Cowl a.w. Phelps a.w.; Van Hamel, *Zeventiende-eeuwsche opvattingen der Theorieën over Litteratuur in Nederland.*
2. De doorgaande voorstelling der poëzie als bolwerk van waarheid en deugd, beschouwt Saintsbury a.w. II, 9 min of meer als gedwongen fraaiigheid tegenover de vijanden.
3. Zie bijv. Vossius, *Inst. Poet.* ed. 1697, p. 44.

vleugel. Die kon men bewonen, als hij door de Grieken was overgeleverd aan de Romeinen, en door hen aan de ‘barbaren’, die hem meer dan de rest in waarde hadden gehouden. Inventio, dispositio, elocutio, genera, status, affectus, mores, tropi, schemata of figurae, verborum of rerum, characteres, en hoe zij meer en hoe zij anders heten mogen - we vinden ze soms in betrekkelijke soberheid, soms tot in het oneindige uitgesponnen - bij Scaliger en Vossius als bij Aristoteles, Hermogenes, Aphtonius en Quinctilianus; bij Martianus Capella, Isidorus, Beda; bij Trissino en Daniello. Want van ouds

had de poëtica de neiging de retorica geheel of ten dele in zich op te nemen; of erger nog - omgekeerd, de retorica de pretentie, de dichtkunde aan zich te onderschikken. Zo kon in de 15de en 16de eeuw Rhétorique vaak Poétique vervangen en rhetorijker de naam zijn voor dichter. Zo behandelde Gilio (*La Topica poetica* 1580) nog de poëtiek geheel naar het retorische schema. Zelfs de metaplasmus, de figuren der grammatica, behandelt men soms in de poëtiek (Trissino). De van ouds overgeleverde haarfijne ontleding van de kunst der welsprekendheid beoogde niet de hoorder - of lezer - meer ontvankelijk te maken, maar de orator af te richten. 'Definitur Rhetorice ab Aristotele facultus videndi in unoquaquam re, quod in ea est ad persuadendum idoneum.' De Rhetor is 'qui bene dicendi praecepta tradit.'[1.] De orator leerde grondig een vak, om het daarna zo behendig mogelijk uit te oefenen. Het was niet zonder gevaar die opvatting. Maar noodlottig dreigde ze te worden bij toepassing op de poëzie; en ze werd het, toen retorica en poëtica receptenboek werd, en dichtkunst deskundige menging van bepaalde ingrediënten onder bepaalde voorwaarden. Van dergelijke opvatting getuigde op het eind der eeuw in Italië het werk van Mazzone: *Fiori della Poesia* (1592): een Latijnse Gradus ad Parnassum: onuitputtelijke schatkamer van praktisch gerangschikte dichterlijke uitdrukkingen. Hij was niet de uitvinder. Duitsland had reeds sinds 1565 Fabricius' *De re poetica* tot hetzelfde doel ingericht. En de volgende eeuwen hielden het systeem gaarne aan en breidden het uit tot de moderne talen; het rijmwoordenboek is een van de uitlopers.[2.]

Gunstiger kan Italië's voorbeeld gewerkt hebben door de bestaande en toenemende waardering van de eigen taal. Dante had ze al theoretisch en praktisch gegrondvest; in 1564 dorst Salviati ze boven alle oude en nieuwe verheffen.[3.] En door het in de poëtica's tot uiting komende wassende respect voor de nationale literatuur: Gilio's voorbeelden zijn maar bij uitzondering meer uit het Latijn genomen. Castelvetro gaf ook Petrarca uit en commentarieerde Dante. Een belofte kon er in liggen, dat tegenover de neiging puur theoretisch en abstract betoog bij sommigen, een rijkdom van klassieke en moderne illustraties, vanzelf aanleiding tot vergelijken, stond bij anderen. Zelfs aan Scaliger, schoon hij zich moedwillig afsloot van alle moderne materiaal, waren de beginselen der vergelijkende en de historische methode binnen de kring zijner klassieken niet geheel vreemd.

Maar de vervulling liet lang op zich wachten, en ook toen zij kwam, was het nog langzaam en traag.

Vida, Scaliger en Castelvetro waren de grote en blijvende middelaars tussen de antieke en de moderne dichttheorie. Niet slechts overleveren, ook versterking en uitbreiding rekenden zij van hun plicht; en zo begon reeds hier de uiterlijke dwang en alzijdige reglementering - ook toen al soms met beroep op 'natuur' en 'rede' - die gaandeweg stijgend in de 18de eeuw tot een bijna universele heerschappij zouden geraken. De 17de eeuw zag de literair-theoretische betekenis van Italië gaandeweg minderen; in de eerste decennia valt hier de strijd voor van 'klassiek en modern', waarin Beni, fanatiek Tasso-vereerder op classicistische grondslag, en Tassoni, met ruimer en vrijer oordeel, een rol spelen. Veel invloed op Europa ging nog uit van Boccalini's satirieke Berichten van de Parnassus (1612). Maar de wetgeving voor de dichterberg ging over op Nederland en Frankrijk. Heinsius en

1. Vossius, *Rhet. contr.* ed. 1733, 1-2.
2. J. Buehler, *Sacrarum Profonarum que Phraseum Thesaurus*, 1633; P. Aler S.J., *Gradus ad Parnassum*, Köln 1702; volgens Meyers *Konversations Lexikon* in 1880 de 8e druk. In Engeland: J. Carey, *Gr. ad P.* 1824; Chambers' *Encyclop.*; Saintsbury, aan wie ik voortdurend ontleen, II, 355, prijst als oud-leraar de oefening met de gradus voor jongelui ten zeerste aan.
3. Van Hamel a.w. 29. Hij vergelijkt Du Bellay 1549 over het Frans, en Mulcaster 1582 over het Engels, over hen ook Saintsbury II: voor het Duits vgl. boven 56v.

Vossius treden op als autoriteiten naast of boven Vida en Scaliger: buiten en in Nederland geldt hun gezag voor lange tijd. In Frankrijk had in de 16de eeuw de Pléiade door raad en daad naar verrijking der taal en verheffing der letteren gestreefd,

met de klassieken, Latijnen meest, en Italianen steeds voor ogen; een halve eeuw later gaf Vauquelin de la Fresnaye zijn *Art Poétique* (1605), gegrond weer op Horatius en Vida. Daarna ging het zich voorbereiden om de leiding uit de Italiaanse handen over te nemen: de oude Franse literatuur, bij de vorige geslachten nog gekend, schoon weinig meer geacht, werd vergeten; de rijmen, de verskunst en het klassieke Frans werden geregeld en geijkt door Malherbe, Vaugelas, de Académie; de tragedie kreeg haar model van Mairet en haar kritiek van Chapelain: *Les Sentiments de l'Académie sur le Cid* (1638), waaraan Corneille later, teruggekomen van zijn dwalingen, zijn 'Trois Discours' en de Examens zijner eigen stukken toevoegde (1660). De klassieke, Aristotelische tragedie stond in het middelpunt der belangstelling: slechts een enkeling durfde voor het romantische drama spreken (Ogier). Mambrun stelde aan de epiek de Aristotelische wetten (1652). Dan komt de grote man: Boileau, met zijn *Art poétique*, goeddeels een uitbreidende parafrase van Horatius (1674), aan 'le bon sens' in kunst en kritiek beide de opper- zo niet alleenheerschappij toekennend, in gedurig refrein waarschuwend tegen het gaan over de streep.

Zang I: Bereken uw aanleg terdege, en houd u daar pijnlijk aan. Que toujours le bon sens s'accorde avec la rime - Aimez donc la raison: que toujours vos écrits. Empruntent d'elle seule et leur lustre et leur prix - Geen 'fougue insensée' gaande 'loin du droit sens' (...) évitons ces excès - wees niet trop plein de ton objet...qui ne sait se borner ne sut jamais écrire - wees niet te dit en te dat, ook niet omgekeerd te zus en te zo: kruip niet, vlieg niet - wees noch triviaal noch bombastisch - uw vers zij onberispelijk in cesuur, klankharmonie, hiaatvermijding - la langue révérée Dans vos plus grand excès vous soit toujours sacrée - Laat Malherbe voor u niet tevergeefs de Muze tot haar wettelijke plicht hebben gebracht; tout reconnut ses lois; (...) marchez donc sur ses pas - Hâtez-vous lentement (...) Vingt fois sur le métier remettez votre ouvrage: Polissez-le sans cesse et le repolissez; ajoutez quelquefois, et souvent effacez - Kritiseer zelf, laat wijze vrienden kritiseren, wantrouw vleiers en dwazen.

Zang II: Van verschillende kleinere genres bepaalt hij dan vorm, inhoud en gebruik: de idylle: de nog gothische Ronsard moet men niet volgen, maar Theocritus en Virgilius: bestudeer ze nacht en dag - de elegie: volg Tibullus en Ovidius - de ode: zij gaat steil de lucht in, bij de Grieken vooral, 'beau désordre' is hier vereiste, historische nauwgezetheid verkeerd - het sonnet: het is de strengst gebonden vorm; un sonnet sans défaut vaut seul un long poème, maar de maker moet nog gevonden worden - het epigram: dààr alleen zijn de 'pointes' nog toelaatbaar, die voorheen onder Italiaanse invloed alles moesten vervullen - ook rondeel, ballade en madrigal hebben hun eigenaardig schoon - de satire dient de waarheid: Lucilius, Horatius, Persius, Juvenalis, bovenal zijn de voorbeelden. Wij hebben Régnier, onkies in zaken en woorden - de vaudeville, echt Frans, spreekt met Franse vrijheid en vrolijkheid, maar mag nooit profaan worden.

Zang III, de grootste, behandelt tragedie, epos, komedie. Het afschrikwekkende, door kunst nagebootst, kan behagen. Zo Oedipus. De tragedie moet door passie ontroeren, ons vervullen met een douce terreur, une pitié charmante; koud geredeneer voldoet niet. De voorname eisen zijn: een duidelijke expositie; de drie eenheden: un lieu, un jour, un seul fait accompli (geen Spaanse sprongen door tijd en ruimte, voor ons 'que la raison à ses règles engage'); geen onwaarschijnlijkheden, al zouden ze waar zijn; bepaalde voorvallen aan het oog te onthouden en slechts door een verhaal aan het oor te brengen; de verwikkeling neme geleidelijk toe; na de peripetie lope de ontknoping vlot af. Hier was Aristoteles veelal aan het woord; een enkele maal menen wij hem ook nog daarna te horen. Na de meest aan Horatius

ontleende schets der Griekse tragedie, waarbij de Latijnse niet haalt, krijgt het oude Franse geestelijk toneel even beurt. Gelukkig bracht de nieuwe tijd de heldentragedie weer (al verdween helaas het koor); waarin echter de liefde niet te veel plaats moet krijgen. De helden behoren helden te blijven, ondanks enkele zwakheden die ze hebben moeten. Ieder hunner hebbe en houde zijn eigen karakter en dat zijns tijds: la scène demande une exacte raison; iedere passie spreke ook haar eigen taal:

grote woorden doen het niet. De toneeldichter heeft een moeilijke en ondankbare taak: slagen is moeilijk, met kritiek is altijd alleman gereed.

Grootser nog is de epiek: ‘vaste récit d'une longue action’, macht van verbeelding om een kern van geschiedenis. De ganse godenschaar moet hier verschijnen; opsieren, verfraaien, vergroten is doorgaande eis; zonder Jupiter, Minerva, Neptunus, Aeolus, enz. enz. la poésie est morte ou rampe sans vigueur. Het is een valse waan, dat men ze zou kunnen vervangen door God, zijn heiligen en profeten. ‘Les mystères terribles’ van het christelijk geloof passen hier niet; ze zouden zelf fabel gaan lijken; laten we niet ‘du Dieu de verité faire Dieu de mensonges.’[1] Tasso dan? Hij gaf compensatie in Rinaldo, Armida, etc.[2] Straks zal men ons ook Themis met schaal en blinddoek, en alle allegorie gaan verbieden. Kies een held, tot in zijn gebreken heroïsch; laat er eenheid zijn, van onderwerp; verhaal levendig, beschrijf weelderig; vermijd wat laag ligt; laat geen berg een muis baren; denk aan Virgilius' simpel begin; geef rijkdom aan beelden, als Homerus. Slechts de volleerde dichter kan, met veel tijd en zorg, hier slagen. De komedie moest in Athene door de magistraat van haar faamrovende uitgelatenheid (Aristophanes) worden genezen; Menander maakte ze tot zedenspiegel. Zij volge uitsluitend de natuur ‘féconde en bizarres portraits’. En elke leeftijd heeft zijn typische neigingen en zwakheden; houd ze onderscheiden. Bestudeer ‘la cour’ en ‘la ville’ (*de* natuur blijkbaar); zó had Molière wellicht de grootste kunnen worden, maar hij was te veel ami du peuple. Komisch ontaarde nooit in triviaal, verzorg compositie en stijl; de dialoog zij rijk aan bon mots, vol passie en geest, enz. Wijk nooit van natuur en bon sens. Vertoon typen, als Terentius deed: un amant, un fils, un père veritable. Vuilheid krenkt de redelijke mens, vermaakt slechts het janhagel.

Het laatste boek bevat meer algemene raadgevingen. Wees liever goed metselaar dan middelmatig auteur. Luister altijd naar kritiek, maar met oordeel des onderscheids. Partout soigne au plaisant le solide et l'utile. Toon u nooit anders dan aan eer en deugd verknocht: daarom behoeft men nog niet, overdreven, de liefde als gevaarlijk te bannen. ‘L'amour le moins honnête, exprimé chastement. N'excite point en nous de honteux mouvement.’ Koester zelf de deugd aan uw hart. Wees behalve dichter, ook sociabel mens. Werk om roem, niet om geld. Maak van de goddelijke kunst geen broodwinning. Voor gebrek zal de onvolprezen Lodewijk u behoeden.

Niet door originaliteit is deze *Art poétique* zo gewichtig, maar om de eerbiedige onderwerping van heel Frankrijk in de volgende tijden aan haar gezag; en van zeer velen in andere landen. Maar hij had of kreeg toch andere wetgevers van betekenis naast zich: Hédelin, l'abbé d'Aubignac met zijn volledig leerboek *Pratique du théatre* (1657). Le Bossu met een dergelijk *Traité du poème épique* (1675), Rapin met *Réflexions sur la poétique et sur les ouvrages des poètes anciens et modernes* (1674), Bouhours met *La manière de bien penser dans les ouvrages d'esprits* (1687). De eerste twee geven meest abstracte theorie, de laatste twee meer kritische toepassing. Allen zijn neo-classicistische wetgeleerden in merg en been. Allen hebben grote invloed ook op het buitenland. In Bouhours' dialogen staan een bewonderaar der Ouden en een voorvechter van Tasso en Lope tegenover elkaar. Boileau was een strijder in de ‘Querelle des Anciens et des Modernes.’ Rapin had in vroeger werk Homerus afgehaald ten gunste van Virgilius en zo de Modernen wapenen geleverd; hier is Homerus de volmaakte Aristoteles-in-praktijk, waarbij

1. B. fut plus cartésien que chrétien, chrétien seulement d'occasion. Lanson a.w. 494.
2. Reeds eer had B. gesproken van ‘un sot’ - het wemelt van zotten in B's kritische gedichten - ‘qui peut préférer le clinquant de Tasse à tout l'or de Virgile. (9e sat. 1668) Over Ariosto, hier maar even genoemd, had hij ook reeds vroeger uitvoeriger afkeuring uitgesproken.

Tasso en andere modernen in het niet vallen.[3.] Desmarets had een christelijk episch gedicht *Clovis* (1657) geschreven en kwam sindsdien voor dat genre gedurig op. Tegen hem ging Boileau's betoog vóór de goden en tegen de christelijke religie in de epiek. Maar de drie broeders Perrault vielen Boileau weer

3. Zie o.a. Lanson a.w. en Finsler a.w.; *Oeuvres de Boileau.*

aan: Charles 't krachtigst in 1657 met een uitdagende verheffing der Nieuwe Fransen boven de klassieken en de kleinering van Homerus; die hij daarna in zijn *Parallèles des anciens et des modernes* (1688-1697) zeer rationeel toelichtte: in Baconiaans-Cartesiaanse geest, als Desmarets al eer, betogend, dat zoals men in alles noodzakelijkerwijze de Ouden ver vooruit is, dit ook in de kunst opgaat. Fontenelle kon althans van een dergelijk gevoelen schijnen. La Fontaine, La Bruyère verdedigden op verschillende wijze de ouden weer. Boileau kwam zelf in 1694 los met zijn *Réflexions critiques sur quelques passages du Rhéteur Longin* - die hij in 1674 had vertaald - 'où, par occasion, on répond à plusieurs objections de M. Perrault contre Homère en contre Pindare.' Enkele jaren later verzoende Boileau zich met Perrault door de kleinste helft toe te geven: de eeuw van Lodewijk doet niet onder voor de eeuw van Augustus (1700). Perrault, de zwakste, had het sterkst gestaan, want hij had nog meer dan Boileau de tijdgeest mee: le progrès, la raison. De strijd herleefde in 1713 tussen La Motte en Mme Dacier, naar aanleiding van diens met de eisen des tijds overeengebrachte Ilias[1.] en het bijgevoegde *Discours sur Homère*, met enkele sprankels lof, een lange acte van beschuldiging op artistiek, moreel en religieus gebied. Een dik boos boek van Mme Dacier, een omvangrijke beleefd blijvende beantwoording door La Motte, bezadigde, bemiddelende *Lettre à l'Académie* en correspondentie met La Motte van de, menigeen een moderne Homerus dunkende Fénelon, een aan La Motte's zijde tot het uiterste gaande eindeloze *Dissertation* van de wiskundige Terrasson, verstandige opmerkingen van de filoloog Boivin, smaadschriften, pamfletten, vaudevilles, een travesti van Marivaux, het *Chef-d'oeuvre d'un Inconnu* van Saint Hyacinthe; bemiddeling en verzoening door Mme Lambert; een aantal napleiters die nog mosterd na den maaltijd brachten -zie daar het verloop. De houding van Fontenelle en enkele uitingen van La Motte zijn daarin de merkwaardigste dingen. Boileau verheerlijkte de Ouden als de geniale wettenscheppers, Perrault de Modernen als de uitstekende wettenkenners en wettenbetrachters: hoe meer en vaster regels, hoe meer bekendheid en gezag daarvan, des te minder fouten, des te groter kunst. Beiden zweren bij de regels. Veel vrijer tegenover de kwestie en tegenover allerlei literaire dogmata des tijds staat de sceptische, gaarne ironische Fontenelle: Homerus dacht aan geen moraal of allegorie; het 'onware' trekt de mens wel zo zeer als het 'ware'; het bovennatuurlijke meer dan de natuur (hij hoopt toch op wijsgeriger tijd). Vooruitgang is er - enigszins - in de exacte wetenschap. Maar tijden van achteruitgang zijn er ook. De natuur bleef gelijk; het menselijk verstand evenzo; het hart veranderde niet. Op het gebied der verbeelding konden de Ouden de hoogste trap bereiken; gebrekkige kunst is echter bij hen evenzeer mogelijk als bij ons. Zijn zij niet te overtreffen, ze zijn althans te evenaren. Wij missen hun vrijheid, zij misten onze ervaring. Dezelfde mensen, dezelfde dwaasheden, betoogde hij elders.[2.]

La Motte, die in ander verband tegen de drie eenheden de enige Unité d'intérêt durfde stellen, komt hierop tegen de willekeurige regels voor het epos, uit Homerus afgeleid, met beroep op Aristoteles en Horatius. Maar hij keert dan de zaak om: en laakt de Ouden, waar zij van de modernen afwijken.

Ook in Spanje werkte het Italiaanse neoclassicisme, maar het stuitte er op meer tegenstand, vooral in feite, dan elders. Wij spraken er reeds over.[3.]

1. Zie deel I, 202.
2. Zie Saintsbury a.w. II, 504. Overigens berust mijn voorstelling van de Querelle vooral op Finsler a.w.
3. Zie deel I, 539.

Even als elders bracht de 16de-eeuwse Renaissance ook in Engeland een sterk streven naar verrijking en verheffing der eigen taal; maar met afwerend gebaar naar Italië en Frankrijk: Wilson, Ascham, Mulcaster e.a. De ernstige lang aanhoudende drang naar een nieuwe klassiek-metrische rijmloze verskunst stond echter zeker onder Italiaanse invloed. Sidney's *Apology* verraadt duidelijk ruime kennis der Italiaanse theoretici. Met Minturno en Cinthio verdedigt hij de romantische

epiek, maar overigens is ook hij zéér regel-vast. Het nauwe verband van kennis en moraal met de poëzie, de imitatie der klassieken, de eenheden vindt men hier als in andere landen. Ook de macht der retorica: Een *Art of English Poesie*, 1589 (vermoedelijk van Puttenham) is onuitputtelijk in de 'figurae'; Ben Jonson vertoont niet alleen afhankelijkheid van de Italianen en van Heinsius, maar ook een bijzondere voorliefde voor Quintilianus.

Intussen had Spenser, ondanks zijn vers hervormende vrienden, zijn *Faerie Queene* (1590) gegeven; en had Shakespeare alle regels met voeten getreden; een halve eeuw later dichtte Milton onder de geëerbiedigde Italiaanse meesters, met name Castelvetro en Tasso roemend, zijn christelijk epos, dat uitkwam juist vóór Boileau zich ertoe zette, al zulke schepselen voor doodgeboren te verklaren: 'C'est donc bien vainement que nos auteurs déçus (...) Pensent faire agir Dieu, ses saints et ses prophètes (...) Mettent à chaque pas le lecteur en enfer, N'offrait rien qu'Astaroth, Belzébuth, Lucifer.'

De houding der Engelsen tegenover de dicht-leer wordt voortaan grotendeels bepaald door de mate van waardering van deze drie dichters, waarbij zelden als vierde nog kwam de middeleeuwer Chaucer. De drie, grote Engelse auteurs die de Engelse kritiek der volgende vijfkwart eeuw beheersten: Dryden, Addison, Johnson zijn allen overtuigde neoclassicisten; maar zij moeten telkens vieren en laveren, omdat hun smaak hun verbiedt wit zwart te noemen. Dryden mag zo goed als Dennis later een stuk van Shakespeare naar de eisen des tijds wijzigen, hij kan hem toch niet zoals deze voor een knoeier houden of als Rymer, de vertaler van Rapin, hem voor razend verklaren. Integendeel, schoon hij naast de andere autoriteiten inzonderheid Corneille volgt ten opzichte van de dramatische poëzie, gevoelt hij toch, dat Shakespeare's werk veel hoger staat dan het zijne, en komt zo tot zeker verzet tegen de eenheden, en verdediging der tragicomedie. Zonder bezwaren is hij echter noch tegenover hem, noch tegenover Milton. Daarentegen is Dennis één en al bewondering voor de laatste.[1.] Dryden en Dennis beiden hebben bijzondere voorliefde voor Longinus, die niet lang daarna ook (1712) in vertaling verscheen.

Van de onsterfelijke Shakespeare en Milton sprak ook reeds Bysshe, die in zijn zeer populaire *Art of English Poetry* (omstreeks 1700) de ordinaire praktijk der verskunst voor en lang na hem vastlegde en vergemakkelijkte. Het is grotendeels een Engelse Gradus ad Parnassum, niet de eerste, maar de beroemdste:[2.] een grote praktisch geordende verzameling van gewaarborgde dichterlijke gedachten en een rijmwoordenboek.[3.]

Addison, veel op Le Bossu en Bouhours houdend, kan in Shakespeare niet veel goeds vinden; de tragicomedie is een van de monsterachtigste uitvindingen: dubbele intrige, geesten op het toneel, enz. het deugt niet. Daarentegen is hij *de* grote promotor van Milton, door een reeks vertogen in zijn *Spectator.* Daar prijst hij zelfs de middeleeuwse ballade van Chevy Chase uitvoerig aan om haar schoonheid. Maar de schoonheden, die hij in Milton en Chevy Chase aanwees, waren alleen schoon, omdat ze aan klassieke wet en voorbeeld geheel voldeden. Ook nog door een andere reeks artikelen in de *Spectator* oefende hij grote invloed in binnen- en buitenland: 'The pleasure of the Imagination', een eerste aanloop tot een esthetische theorie. De natuur gaat daarbij de kunst ver te boven, leert hij onder andere, maar

1. Aan wie hij ook zekere steun vond bij zijn verdediging van het toneel tegen Collier's goed gefundeerde aanval (1698). Vgl. een dergelijke aanval van Gosson ten tijde van Sidney, en die van Conti in Frankrijk (1667).
2. J. Poole heeft reeds in 1657 een English Parnassus in dezelfde trant gegeven.
3. Poole gaf ook een verzameling epitheta. In 1775 verscheen J. Walker's *Rhyming Dictionary*; 1806 herdrukt, en zelfs door Byron geraadpleegd. Een Spaans rijmwoordenboek vermeldt Saintsbury als deel van Rengifo's *Arte Poetica Espanola*, 1592..

toch kan de kunst de natuur verbeteren. Voor het bovennatuurlijke heeft de mens, de Engelsen vooral, een zwak. Niets kan echter de verbeelding groter genoegen verschaffen dan de nieuwe natuurwetenschap.[4.] De strijd over

4. Hetzelfde denkbeeld bij Vico, een paar jaar eer (1708), Saintsbury III, 153. Iets dergelijks ook bij Fontenelle, Finsler 185, vgl. boven p. 67.

Klassieken en Modernen was intussen ook hier gevoerd, begonnen in 1692 door de dilettant-literator W. Temple met een tweetal essays over de wetenschap en over de poëzie; de oudste werken zijn noodwendig de beste, was zijn uitgangspunt. Hij gevoelt echter weinig voor dicht-wetgeving. Dan oefent Wotton kritiek naar beide kanten: op Temple en op Perrault. Door dezen kwam ook Bentley zijdelings in de strijd: Temple had Phalaris' brieven als bij uitstek oude kunst geprezen. Bentley bewijst de onechtheid waartegen C. Boyle opkomt. Ten slotte dicht Temple's beschermeling Swift zijn beroemde satire *The Battle of the Books*, waarin Perrault, Fontenelle, Bentley, Wotton een jammerlijk einde vinden. Bentley, de vaandeldrager der modernen - dat was wel krom![1.] Een laat vervolg gaf Martinus Scriblerus - Arbuthnot, de vriend van Swift en van Pope - in zijn allerkostelijkste recept voor een heldendicht. Pope heeft ontzag voor Shakespeare's machtige geest, en weigert Aristoteles' maatstaf voor hem; hij vergelijkt hem echter met een Gotisch bouwwerk, majestueus en kinderachtig tegelijk. Overigens vinden we bij hem de meer, en meer gebruikelijke onderlinge gelijkstelling van Oudheid, regels, natuur, rede, gezond verstand, uiterstenvrees, conventie, gewoonheid. Zijn *Essay on Criticism* is een luchtig voortborduren op het canvas van Horatius, Vida, Boileau, etc. De buitengewone invloed tot ver buiten Engeland dankte het stellig het meest aan de juist-van-passe mengeling van oudheid en tijdgeest. Hij verledigt zich tot de uitgave van twee delen neo-Latijnse poëzie van Italianen (1740), maar de oprakeling van oude liederen en balladen in 1706 in Schotland door Watson begonnen ziet hij met tegenzin.[2.] Trouwens een halve eeuw later zoekt Blair zelfs nog met ijver parallellen in de Ouden om zijn enthousiasme voor Ossian te rechtvaardigen. Ook Johnson(† 1784) gevoelt niets voor de middeleeuwen. Hij geldt Saintsbury voor ‘the eighteenth-century orthodox critic in quintessence’. Dryden en Pope zijn de mannen naar zijn hart, veel meer dan Milton of Shakespeare; in *The Rambler*, waarin hij over de overeenstemming van klank en betekenis[3.] bij Milton handelde, mocht hij zekere bewondering tonen voor hem, in zijn later leven van de dichter blijkt ze in zekere tegenzin verkeerd. Over Shakespeare is het een voortdurend heen en weer: natuurlijk talent, maar grof falende kunst; misschien prijst men hem vooral uit conventie. Johnson zag geen natuurschoon en hoorde naar geen muziek, maar het was, of hij literair onraad uit de verte rook: de romantische tendensen in Collins, in Gray vooral, daar kon hij niet tegen. Zekere vrijheid behield hij zich voor; in niets zo belezen als in Latijnen en neo-Latijnen, ziet hij toch de verafgode Virgilius in zijn ware gestalte; hij neigde tot aanvaarding der tragicomedie, geeft om geen eenheid

1. Finsler, a.w. 300-308; Sandys a.w. II, 403-405.
2. *Works of Johnsons* (N. York 1903) II, nr. 92: The accomodation of sound to the sense, often chimerical; nr. 94: An inquiry how far Milton has accomodated the sound to the senses. Overigens wil ik nog eens herinneren, dat mijn overzicht der Europese kritiek, dat ik nodig meen te hebben, voor het grootste deel, tweedehandse kennis is. Waar ik geen andere werken noem, zijn de boven p. 64 genoemden mijn zegslieden, Saintsbury voorop, schoon zekere ongelijkheid in taxatie van vreemd en eigen tegenover mij niet ontgaat.
3. Een onderwerp dat in onze periode vaker aan de orde is: bij Rollin, *Traité des Etudes*, ed. 1740 I, 247-250; bij Dubos, zie boven p. 60; bij Kames, Saintsbury II, 467; bij Batteux, *Principes* ed. 1755 I, 116vv. Deze verwijst verder naar Cicero, Dionysius van Halicarnassus, Quintilianus, Vida, Vossius. De laatste gaat in zijn *Instit. Orat.* L. IV C. 2 van alle vocalen en consonanten na ‘cuiusmodi rebus exprimendis maxime inserviant’, met bijvoeging van een schat van voorbeelden. Vooral de *r* verricht wonderen. Daar ook over de ‘frequentior eiusdum literae concursus’ en de ‘eiusdem syllabae iteratio’. In zijn *Institt. Poet.* L. I C. 8 komt hij erop terug: ‘haec etsi oratores etiam et historici observant: longè tamen perfectius id faciunt poëtae’. Daarentegen trekt de bekende lexicograaf I.J.G. Schellerus in zijn veel opgang makende *Praecepta Stili bene latini* (1778, 3e druk 1797, 900 pp. compres gedrukt) de hele zaak ten zeerste in twijfel; ed. 3e druk p. 700vv; vgl. nog Saintsbury III, 424.

van tijd, raadt schifting der regels al naar hun oorsprong in ‘nature’ òf ‘custom’. Maar ‘natuur’ bij Johnson, de neo-classicist: dat is het algemene, het typische: ‘not the individual, but the species’. De zo verkregen te verwaarlozen regel past zelfs geen genie, als Shakespeare. Veel sterker drukte dit, lang daarna de oude J. Harris (1780)[4.] uit in een ‘defence of rules’: grote genieën dwaalden daardoor erbarmelijk. Vandaar de vele pogingen het nog met die genieën terecht te brengen. Van Shakespeare

4. De vader van de diplomaat.

werden fragmenten als Hamlet's alleenspraak zelfs door een bewonderaar berijmd. Atterbury wil dat Pope Milton's *Samson* zal herzien en polijsten. Van Chaucer werd een deel gemoderniseerd o.a. door Dryden. Spenser had zijn verbeteraar al in de 17de eeuw gevonden (1686). Dryden was een der weinigen die Chaucer kende en zeer waardeerde. Bij Addison ontbrak dit geheel. Atterbury vond Shakespeare soms nog onbegrijpelijker dan Chaucer. Spenser's groot talent vond veelal erkenning; maar, zei Rymer, Ariosto had hem bedorven. Wie die behagen kon, zou Spenser verrukken. Addison gevoelde niets voor deze dichter. Hij waarschuwde ernstig tegen de navolging. Rook hij weer het romantische gevaar? Het is een merkwaardig feit, dat de 'Spenserian revival' een der sterkste symptomen en factoren is van de drang naar de romantiek in het 18de-eeuwse Engeland, ook al draagt de tot een literaire mode wordende navolging doorgaans een schertsend karakter.[1.]

Bij enkelen der bovengenoemde theoretici vinden we ook reeds iets van algemeen esthetisch onderzoek. Veel eer had Dryden al een *Parallel of Poetry and Painting* gegeven, zonder veel scrupules om onkunde. Zo bij Harris die in 1744 een boekje had uitgegeven over *Art, Music, Painting, Poetry and Happiness.* Ut poesis pictura. Imitatio, daar draaide het immers toch bij beiden om. Na Harris kwam J. Brown *Rise of Poetry and Music* (1763) beschouwen: uit de lucht - oftewel de rede - gegrepen historie. Maar vóór we onafhankelijke critici en betere esthetici in Engeland en Duitsland de revue doen passeren, eerst nog een blik op Frankrijk en Italië.

In de felle strijd pro en contra klassieken was een eigenaardig feit aan het licht gekomen: dat onder pro- en contrapleiters menigeen de Grieken niet eens kende: noch Perrault, noch La Motte lazen ze; en Rapin had zijn Griekse citaten van Lefebvre. Daarom gaf Brumoy zijn omvangrijk *Théatre des Grecs* (1730)[2.], vertalingen of inhoudsopgaven van alle Griekse treur- en blijspelen. In een der bijgevoegde verhandelingen zette hij verstandig uiteen, dat om de diepe verschillen, heel geen vergelijking tussen Ouden en Nieuwen mogelijk is. Een enkele naklank van die strijd vinden we ook nog in het *Traité des Etudes, ou La Manière d'enseigner et d'étudier les Belles Lettres part raport à l'esprit et au coeur* (1726-1731) van de oud-rector der Parijse universiteit, pedagoog en historicus Ch. Rollin. Thans wordt hij vaak afgescheept met een 'bonne marque' voor zijn braafheid en vast karakter.[3.] Als bezadigd, maar standvastig Jansenist droeg hij geduldig en waardig allerlei onrecht, maar in zijn eigen tijd verwierf hij grote naam en invloed;[4.] nog Vinet en Villemain roemden hem, niet alleen als vroom christen, maar ook als begaafd schrijver, als uitnemend pedagoog prijst men hem ook thans nog.[5.] Vooral om zijn *Traité.*[6.] Groot literair hervormer kon men hem niet noemen, maar af en toe toont hij toch zelfstandigheid van oordeel tegenover de literaire conventies en dogmata van de dag en van de eeuw. Oudheid en christendom liggen beide de 'veritable saint de l'enseignement' nauw aan 't hart. Maar al ziet hij, als Dubos even eer in het Latijn,

1. zie vooral Phelps a.w.
2. Zie boven p. 57.
3. bijv. Lanson a.w. 728; Saintsbury II, 509.
4. Zijn *Traité* vele malen gedrukt. Veel invloed in Duitsland. Gesner, *Isagoge* I, 46 prijst hem met een reeks superlatieven aan. In briefwisseling met Frederik II, die hij - heel anders dan Voltaire - in 1740 met een ernstige gelukwens op zijn goddelijke roeping wees.
5. Villemain, *Tabl. de la litt. fr. au XVIII S.* ed. 1864, T. I, 223-235. Vinet, *Hist. de la litt. fr. au XVIII S.* 2e ed. I, 109-128. Als pedagoog vooral vindt hij volle waardering bij Ducros, die een afzonderlijk artikel aan hem wijdt in *Petit de Juleville*, 'Hist. de la langue et de la litt. fr.' 6, 55-68.
6. Vinet: C'est un livre que chacun devrait lire et que personne ne lit. Ouvrage un peu négligé de nos jours, zei Villemain; Vinet vindt hem met Fénelon 'le restaurateur de l'enseignement littéraire'. Villemain zegt: il renversait l'échafaudage des anciennes rhétoriques.

in de klassieke talen vele grote voordelen, die het Frans niet heeft, hij vindt hier overvloedige compensaties, vooral in de buitengewone helderheid, hij roemt de eigen grote schrijvers, en eist

een behoorlijke plaats voor eigen taal en letteren in het onderwijs.[1] Ofschoon hij zelf pas op zijn oude dag het Latijn voor het Frans verwisselde - 'vous parlez le français comme si c'était votre langue naturelle', schreef een vriend - wenst hij een half uur per dag aan het lezen van Franse auteurs besteed te zien; bijna al de rest blijft beschikbaar voor de klassieken 'dont un des principaux fruits doit être de nous perfectionner dans la nôtre.'[2] Virgilius is het grote middelpunt bij het Latijnse onderwijs; maar hij pleit met kracht voor het Grieks en alleen Homerus behandelt hij afzonderlijk en uitvoerig in zijn Livre III, De la Poésie; zijn fouten acht hij met Longinus van weinig gewicht tegenover zijn onnavolgbare schoonheid; die bij La Motte geheel schuilgaat. Hij waarschuwt voor voorbarige kritiek; o.a. zulke als Boileau reeds had afgewezen: over vermeende 'bassesses' bij Homerus; er zijn veel 'lage', onbruikbare woorden in het Frans en Latijn, wier equivalenten in het Grieks niet laag zijn, althans niet zó laag, of Homerus kan ze 'rendre nobles et harmonieux' - asinus, âne, ovoσ is een der voorbeelden, wier aantal Boileau in het oneindige kon vervolgen.[3] Ook andere bezwaren, door Perrault, La Motte ingebracht, wijst hij af; de simpelheid van het vorstenleven herinnert hem evenals Mme Dacier en ouderen aan de patriarchen. In een reeks voorbeelden wijst hij verder breedvoerig en meest vergelijkend de schoonheid aan van Nombre et Cadence, Descriptions, Comparaisons, Harangues. Enige kennis van regels en genres moet de leerlingen bijgebracht worden: de rest mogen zij vinden in een handboek als Gaullyer, samenvatting van Aristoteles, Horatius, Boileau en anderen. 'Mais la lecture des poètes mêmes leur sera bien plus utile que tous les préceptes qu'on pourrait leur donner.'[4] De helft van het eigenlijke literaire gedeelte[5] wijdde Rollin aan de retorica.[6] Hij houdt enkele hoofdverdelingen der oude manier aan: men vindt ook hier les genres simples, sublimes et tempérés; de bekendste figuren, iets over de hartstochten. Maar omtrent de laatste zet hij voorop: Le plus important de tous est que pour toucher les autres, il faut être touché soi-même. En de drieërlei welsprekendheid die hij tenslotte breed bespreekt, zijn die van de balie, van de kansel en die der Heilige Schrift. Ook de behandeling zelf wijkt zeer af van bijvoorbeeld Vossius: de voorbeelden zijn hem verre het voornaamste. La rhétorique sans la lecture des bons écrivains, est une science stérile et muette (...) les exemples ont infiniment plus de force que les préceptes.' Dat had men ten tijde van Quintilianus geheel vergeten: eindeloze voorschriften, onnutte haarkloverijen maken zelfs Quintilianus - anders een lijfauteur van Rollin - herhaaldelijk zeer vervelend.[7] Groot gewicht legde Rollin in zijn onderwijsboek - want dat was het *Traité* - op het godsdienstig element. Drie dingen moet het onderwijs beogen: cultiver l'esprit, former les moeurs, boven alles: la Religion, former les jeunes gens à la piété. Wie met de eerste twee wil volstaan, vreze Jezus' verwijt: Les payens ne le font-ils pas aussi? Zij deden het vaak voortreffelijk.[8] Homerus geeft menigvuldige onderrichting in

1. a.w. I, 72-75. Hij raadt o.a. Racine, Boileau, de vertaalde Longinus, Nicole's *Essais de morale*, Pascal's *Pensées* aan. Een goede bloemlezing zou zeer gewenst zijn. Analytisch lezen, raadt hij aan. En mooie stukken uit het Latijn zorgzaam vertalen; van de afdeling *De l'étude de la langue françoise* I, 66-120 handelt het grootste stuk daarover: 83-120.
2. a.w. I, 82-83.
3. *Réfl. crit. sur Longin.* IX.
4. I, a.w. 270-271.
5. Ed. 1740 in 2 delen, 4° waarvan I na Discours préliminaire en inleidende hoofdstukken over het onderwijs der kleine kinderen en der meisjes, behandelt de talen, de poëzie en de retorica; II de geschiedenis, de filosofie en le gouvernement des collèges.
6. T. I, 335-684.
7. I, 336.
8. *Disc. prélim.*

historie en moraal; en zelfs op religieus gebied valt nog van hem te leren: hij gelooft aan één almachtige hoogste God, die alles door zijn Voorzienigheid regeert, van wie alle stoffelijk en geestelijk goed afdaalt; aan een eeuwig leven, met loon en straf naar hetgeen men gedaan heeft; ja ook van de val der engelen speurt men

bij hem enige kennis.[1] En Homerus was niet de uitvinder zijner mythologie, als Plato en Cicero menen, maar hij gaf de heidense godsdienst, zoals hij ze vond.[2] De oorsprong der poëzie zelf ligt in de godsdienst, leert Rollin. Al schijnt hij een ogenblik aanhanger van de oermenstheorie - ‘quand ces sous confus en inarticulés deviennent clairs et distincts, et forment des paroles’, etc. - de eerste poëzie ontstond volgens hem alleen uit de behoefte, om de Schepper te verheerlijken.[3] Maar zij ontaardde van die oorspronkelijke zuiverheid, werd eerst heldenverheerlijking, en daarna handlangster van zinnelijkheid en zonde.[4] Geen wonder dat hij vóór verder op de poëzie in te gaan, zich de vraag stelt: La lecture des Poètes profanes peut-elle être permise dans les Ecoles Chrétiennes?[5] Plato en Cicero reeds, en wat voor ons nog veel meer zegt, Augustinus en Gregorius de Grote wilden de jeugd liever verre houden van die dichters. Maar uit Gregorius Nazianzenus, Fulgentius, Basilius, uit Augustinus' werken zelf, blijkt het nut en de wenselijkheid dier studie, die juist door Juliaan alleen de Christenen verboden werd. Men denke ook aan Mozes en Daniël. Slechts het misbruik moet men tegengaan, en zorgvuldig schiften, of verbeteren, als Plato ook reeds ried.[6] Een nieuwe kwestie rijst uit de voorgaande: Mogen christelijke dichters de heidense mythologie gebruiken? Hier stelt Rollin zich lijnrecht tegen Boileau en tegen de aloude gewoonte, en betoogt dat het onwaar, zonder zin, dwaas en zondig is; het ergst wordt het, bij vermenging met het heilige, zo stuitend bij een Sannazaro. Zelfs het Engelse gedicht ‘le Paradis perdu’ - kort geleden in vertaling uitgekomen - zondigt daarin door enkele vergelijkingen, die men liever moest schrappen. Ondanks nog enkele andere fouten, dunkt Rollin anders het werk van Milton ‘un chef-d'oeuvre, digne d'entrer en parallèle avec les poèmes de l'antiquité les plus parfaits et les plus estimés.’[7] Daarop treedt Rollin weer geheel op de lijn der orthodoxe epiek, de juiste compositie ‘la fable’, daarin ligt de kunst des dichters: keuze van een historische gebeurtenis, waarvan hoofdfeiten niet veranderd mogen worden. Verder volkomen vrijheid van bijvoeging, mits strikt waarschijnlijk; samenvoeging in één van wat de natuur verspreid gaf; alles wat de ouden aanwenden, uitgezonderd de mythologie: récits curieux, descriptions vives, comparaisons nobles, discours touchant, incident nouveau, rencontres inopinées, passions bien peintes’ - dat alles vernuftig geschikt; daarbij nog gevoegd ‘une versification harmonieuse, pure, et variée’; en ge krijgt zonder markeren ‘un poème parfait’. Of anders en eenvoudiger voorgesteld: instruire et plaire, daarop richt zich heel de epische, als alle poëzie. Men maakt vooruit vernuftig zijn plan: de lezer zet men terstond midden in, of aan het eind der handeling: dan ‘mille obstacles’, verhalen van het vroeger gebeurde, boeiende verwikkelingen, ‘douce inquiétude’ wekkend, verrassing op verrassing tot de eindelijke ontknoping. Zo iets *moet* behagen, en men denkt niet aan het ontbreken van Venus, enz. Overigens is personificatie, troost Rollin nog, altijd volkomen geoorloofd.[8] Voetmaat enerzijds, lettergrepentelling en rijm anderzijds aanvaardde hij als onwrikbare feiten, maar deze dringen toch tot de vraag: Vanwaar komt dat verschil in smaak? De klassieken hadden een eindeloze

1. p. 302-334.
2. Hij erkent zijn verplichtingen aan Mme Dacier, maar de allegorische Homerus vind ik bij hem niet; p. 215-216.
3. p. 210-213.
4. p. 213-216.
5. p. 221-226.
6. R. verwijst zelf naar zijn voorganger op dit gebied Thomassin. Zie Finsler a.w. 142vv.
7. Louis Racine, Rollin's bekendste leerling, bewondert evenzo Milton; Saintsbury II, 511; Villemain I, 235.
8. p. 227-236.

verscheidenheid van voeten, maten, ritmen, dichtsoorten, ieder met eigen karakter en eigen gebied; stellig is dit gegrond in een levendig natuurlijk gevoel voor klankverschillen. De historische ontwikkeling: de mengeling van het Latijn met het Duits of Germaans maakte het rijm bekend, maar deed de quantiteit verdwijnen. Het Frans (en alle modernen, meent hij) voortaan beperkt tot louter sylben tellen, behoefde nieuwe ‘charmes pour flater l'oreille’ en nam - van de nood een deugd makend - het rijm aan. Latijnse verzen zou het slechts bedorven hebben,

want overmaat, ook van fraaiheden - schaadt.[1] Bij de behandeling van de ‘Cadence des vers’ en de ‘Stile poétique’ zijn alle voorbeelden uit het Latijn, en zo goed als alle uit Virgilius. De poeet wiens oogmerk is ‘de plaire, de toucher, d'élever l'ame, de lui inspirer de grand sentiment, et de remuer les passions’, heeft verschillende kleuren op zijn palet, want la poésie est une peinture parlante. Daar zijn: compressions poétiques; als voorbeeld laat hij zien, wat Virgilius al schilderen kan met het woord *pendere*; tours poétiques: op hoe velerlei wijzen drukt die dichter de begrippen landbouw of zeevaart uit, hoe schoon weet hij een ding aan te duiden door zijn werkingen of omstandigheden (de perifrase!);[2] répétitions, epithètes, descriptions courtes, narrations plus étendues, harangues. ‘C'est ce qu'il faut bien faire observer aux jeunes gens dans la lecture des poètes.’[3] Van bijzondere betekenis is stellig Rollin's werk om de diepe bewondering, daarin uitgesproken, voor het literaire schoon der Heilige Schrift. Voor Franse lectuur beval hij in de eerste klassen de Bijbel aan. Zijn *Rhétorique* besluit hij, na voor de kanselwelsprekendheid Augustinus' eisen: docere, delectare, flectere te hebben ontwikkeld, en de kerkvaders doorgaand ten voorbeeld te hebben gesteld, met een hoofdstuk: De l'éloquence de l'Ecriture Sainte.[4] Achtereenvolgens bespreekt hij: simplicité; grandeur; beauté, point des mots, mais des choses; descriptions; figures: endroits sublimes, endroits tendres et touchans; caractères. De helft zijner voorbeelden zijn uit Jesaja, de meeste andere uit Genesis (met natuurlijk het ‘Daar zij licht’, door Longinus zo bewonderd), de Psalmen, Job en Jeremia. Het Nieuwe Testament citeert hij maar enkele malen. Ten besluite geeft hij in extenso de ‘Cantique de Moyse après le passage de la mer rouge’, met de explicatie ‘selon les règles de la Rhétorique’; maar deze is van zijn leermeester en vaderlijke vriend Hernau.[5] Rollin erkent ook overigens voor dit hoofdstuk geschriften van tijdgenoten te hebben gebruikt.[6] Welke, zegt hij niet rechtstreeks, maar hij citeert hier eens een hoofdstuk uit Bossuet's Praefatio voor zijn *Liber Psalmorum De grandiloquentia et suavitate psalmorum*;[7] en elders in ander verband[8] Fénelon's *Dialoques sur l'Eloquence*; het werk waarin deze ook de literaire grootheid des Bijbels vol vuur verkondigt.[9] Zelfs Boileau was voor Genesis als ‘le plus sublime et le plus simple de tous les livres’ opgekomen tegen Le Clerc.[10]

In Engeland had de grondlegger der Royal Society Robert Boyle, die zijn tijd tussen theologie en natuurkunde verdeelde, reeds in 1662 *Some considerations on the style of the holy scriptures* uitgegeven, een werk dat blijkens herdrukken en vertalingen veel opgang maakte.[11] Ook Milton, Addison en Steele hadden op de

1. p. 237-240. De schooloefeningen in het maken van Latijnse verzen, blijkbaar toen in Frankrijk in geheel dezelfde trant nog in zwang als bij ons, verdedigt hij p. 240-242. Het is bij gelegenheden van dienst in de praktijk; het leert het dichterlijk schoon scherper opmerken en hoger waarderen; het brengt veelzijdig voordeel voor de eloquentie.
2. Al bij Longinus, bij Ronsard, bij Vossius, enz., en in de 18de eeuw wijd en zijd geliefd.
3. p. 242-269.
4. p. 630-684.
5. p. 663, 683.
6. p. LXXIII, 633.
7. p. 662. Bossuet gaf op eenzelfde wijze de libri Salomonis uit.
8. p. 625
9. Fénelon zo ook vermeld: Finsler a.w. 222; Saintsbury II, 305; Bossuet: Finsler 173.
10. *Réfl. Crit. sur Longin.* X (1710)
11. Walch, *Bibl. theol. selecta* IV, 289 noemt Eng. edd. 1662, 1668. Van Goens een Lat. van 1665, een Duitse van 1709; ‘generatim de dicendi genere codicis divinioris eiusque virtutibus agitur’, zegt W. Van Goens had een Eng. uitg. van 1675; *Cat.* I, 18. Ik ken het werk zelf niet.

poëtische waarde van het Oude Testament gewezen.[12.] Men kan voor iets van dien aard zelfs teruggaan tot Boccaccio, Petrarca, tot Beda.[13.] En men ging immers terug tot Longinus. In de veelvuldige behandeling van Bijbelse stoffen, allerwege, vóór en in de 18de eeuw, zal wellicht een onbewust esthetisch behagen zijn invloed mee hebben doen gelden. Maar dat de oorkonden der goddelijke openbaring ook vol gewicht krijgen als

12. Volgens Finsler a.w. 357.
13. Volgens a.w. 56; Saintsbury a.w. I, 457, 374.

onvergelijkelijke hoge Oosterse poëzie, bij de vervorming der literair-esthetische theorieën en de hernieuwing en verruiming van de literaire smaak, is iets eigens van de 18de eeuw;[1.] en vóór Lowth's beroemde boek (1753) heeft zeker Rollin's *Traité* daar zeer veel toe bijgedragen.

Invloed naar buiten, zij het minder dan Rollin,[2.] had ook een navolger van Fontenelle: Rémond de St. Mard, vooral met zijn *Réflexions sur la poésie* (1734). Veel groter en langduriger is echter die van Voltaire. In zijn *Essay sur la poésie épique* in 1726 in Engeland opgesteld, later bij de - reeds oudere - *Henriade* gevoegd, kan hij veel waarderen in Shakespeare, Milton en Tasso; al ziet hij bij hen als bij Homerus na hoge vlucht, diepe val; tegenover grote schoonheden, grote fouten. Pas door Shakespeare was hem die mengeling in Homerus' genie aannemelijk geworden. De macht van hun genie erkent hij ten volle. En hij kan het begrijpen, dat zij bij hun volk zo hoge plaats hebben verworven. Zijn hoofddoel schijnt wel, te waarschuwen tegen nationale zelfoverschatting en te dringen tot ernstige studie van 's nabuurs kunst, ‘non pas pour en rire, mais pour en profiter.’ Ook al berusten vele verschillen op verschillen in volksaard en karakter. ‘De toutes les nations polies la nôtre est la moins poétique’ durft hij zelfs in zijn Conclusion beweren: toneelstukken zijn de meest gezochte gedichten; hun stijl moet dicht bij de conversatietoon blijven. Boileau's werk is alles didactiek, die eenvoud eist; wil hij tot de Ode stijgen, dan is hij Boileau niet meer. ‘L'exactitude et l'élégance’ zijn de voornaamste kwaliteiten der Franse poëzie. Te grote eenvormigheid heerst er. De ‘esprit géométrique’ maakte het nog erger. Wat in andere talen verheven is, heet in het Frans vaak galimatias. Door vergelijking moet men de smaak verruimen; en niet Aristoteles consulteren over Camoens of Perrault over Homerus. En zich niet laten tiranniseren door Scaliger of Le Bossu. Tegenover de regels staat hij zeer zelfstandig: ‘la plupart sont inutiles ou fausses (...) il y a cent poétiques contre un poème (...) Homère, Virgile, Le Tasse, Milton, n'ont guère obéi à d'autres leçons qu'à celles de leur génie.’ In Homerus zijn niet de regels, die men er altijd zoekt. Het begin is niet het beginsel ener kunst. Al die verschillende grote kunstenaars hadden hun eigen verschillende wetten - in de tragedie als in de epiek - zoals de verbeelding verschillen de werken. Is Milton's werk eigenlijk geen epos, noem het dan anders, zegt hij Addison na. 't Klinkt alles heel frank en vrij. Maar, zonder wet kon hij toch niet. Natuur of ‘bon sens’ dicteren hem hun eisen: ‘action une et simple’, ‘variété d'épisodes’ etc. - voor de ‘machine du merveilleux’ gevoelt hij echter weinig. In de oorlog Anciens-Modernen kan hij niemand geheel bijvallen, ook Boileau niet; Tasso stelt hij veel hoger dan deze. Overigens heeft Despréaux bijna altijd gelijk. Met Le Bossu's episch recept drijft Voltaire de spot. Corneille evenaart Homerus zonder zijn fouten, Virgilius is Homerus' beste werk. Over Trissino, Camoens en Ercilla oordeelt Voltaire heel wat ongunstiger dan over Tasso of Milton. Ariosto's genre is veel lager dan dat van Tasso. De Fransen schijnen echter heel geen aanleg voor epiek te hebben. Over de *Henriade* oordele het nageslacht. De *Telemaque* een poème épique te noemen gaat niet aan; het is een ‘roman moral’; zelfs in de mooiste verzen overgebracht, zou het een ‘poème ennuyeux’ zijn. Dóór de waardering der kritiek klinken de schrille tonen ‘monstrueux, absurde’ over Shakespeare; ‘amas de folies; ni goût, ni vraisemblance, ni raison’ voor Milton; als ‘comble de ridicule, excès d'imagination’ en ‘contes insipides’ voor

1. Percy gaf tussen zijn *Runic poetry* (1763) en zijn *Reliques* (1765) een ‘new translation of the Song of Solomon’. *Cat. V.G.* I, 374.
2. Van deze in Duitsland vooral, zegt Saintsbury II, 510. J.J. Schwabe had daar een vert. gegeven op D. Lit. en Taal toegepast, in 1738, herhaaldelijk door Gottsched aanbevolen; ik vind een 4e dr. vermeld van 1770.

Tasso.[3] In zijn *Lettres anglaises* (1734) wil hij eens bijzonder op de schoonheden van ‘le fameux Shakespeare’ wijzen en hij vertaalt Hamlet's alleenspraak; hij is een genie, maar ‘sans la moindre étincelle de bon goût et sans la moindre connaissance des règles’ - en ‘le mérite de cet auteur a perdu le théâtre anglais’ met zijn ‘farces monstrueuses

3. ‘La folie des croisades’ - dat spreekt vanzelf. Over Voltaire en Shakespeare, zie ook F. Baldensperger, ‘Esquisse d'une Hist. de Sh. en France’ in *Etudes d'hist. litt.* II, p. 170: Geen volte-face bij V. maar slechts een verschillend accentueren van de twee delen der formule van zijn tijd voor Sh. ‘un barbare de génie’.

qu'on appelle tragédies.' Dryden's toneelpoëzie lijdt aan dezelfde gebreken. Het is alles te Hebreeuws. Ter vergoelijking voert Voltaire dan Homerus' 'rêves assez insipide' aan. 'Il faut bien des siècles pour que le bon goût s'épure. Virgile chez les Romains, et Racine, chez les Français, furent les premiers dont le goût fut toujours pur dans les grands ouvrages.' Zelfs Addison's *Cato*, de eerste 'tragédie raisonnable' in Engeland, werd tenslotte een mislukking: 'la barbarie et l'irrégularité du théâtre de Londres' waren ook de wijze Addison te sterk. Pope is de man: 'le poète le plus élégant, le plus correct, le plus harmonieux qui ait en l'Angleterre.' Later wordt zijn oordeel over Shakespeare nog ongunstiger: als Ducis en Letvorneur gaan wedijveren in het vertalen of bewerken van Shakespeare in het Frans en de laatste hem 'le dieu créateur de l'art sublime du théâtre' roemt, richt hij een verontwaardigde brief aan de Académie, waarin hij tal van enormiteiten samenleest uit het werk van die auteur 'si sauvage, si bas, si effréné et si absurde', om ten slotte de keus te stellen tussen Corneille, Racine, Molière, en 'un saltimbanque qui a des saillies heureuses et qui fait des contorsions.' Wel herinnert hij in dezelfde brief eraan, dat hij zelf in zijn jeugd de Fransen Shakespeare, Pope, Dryden en Milton heeft leren kennen en Dupré de S. Maur tot vertaling van de laatste te hebben bewogen.[1.]

Maar hoe gering eigenlijk zijn bewondering voor deze was, blijkt duidelijk in zijn *Dictionnaire Philosophique* (1764). Bij geen Franse of Italiaanse natie zou men ooit zulk een gedicht kunnen verwachten: met zoveel wansmaak en onmogelijkheid, vol van bijbelparafrase, van 'la plus rebutante scolastique', van 'je ne sais quel esprit de fanatisme et de férocité pédantesque'. De Griekse dichters offerden aan de Gratiën, Milton aan de duivel. Over Homerus, Virgilius, Tasso is het daar het oude oordeel. Ariosto krijgt thans echter hoge lof, tegenover Cervantes: 'personne ne s'intéresse à Don Quichotte (...) un insensé à qui on fait continuellement des malices.' Voor Shakespeare's kunst bleek reeds even geringe ontvankelijkheid als voor die van Milton in dezelfde tijd, door de vertaling - voor de helft - van Julius Cesar;[2.] met de bedoeling voor heel de wereld eens vooral vast te stellen, hoe Corneille torenhoog boven de Brit uitstaat; zoals hij daarna op een zelfde manier zijn even grote meerderheid boven Calderon bewees. Maar in zijn uitgave van Corneille met de omvangrijke commentaires (1764) ten nutte van 'les jeunes gens qui s'exercent dans la carrière des belles-lettres', wijst hij, door vijftig jaar ervaring geleerd, ook hier vele fouten aan, ze verontschuldigend, met de tijd waarin Corneille leefde. Na dit alles verbaast het niet, dat Voltaire weer Saint-Lambert in hetzelfde jaar hoog verhief boven Corneille en Racine. Zelf wijst deze echter bescheiden in zijn hoge ouderdom nog op 'Le sage Despréaux, législateur du bon goût dans l'Europe entière' als de grote autoriteit.[3.] Van Voltaire vernemen we dat Marmontel, het Engelse volk gelukwenste, toen Garrick de *Hamlet* danig had besnoeid.[4.] Ook Marmontel is neoclassicus, al schijnt hij soms wat vrijer en ruimer standpunt in te nemen dan Voltaire. Zijn voornaamste literair-theoretisch werk was een *Essai sur les Romans considérés du côté moral* - hij is de auteur des *Contes Moraux* - een Poétique francaise (1763) in een reeks artikelen in de Encyclopédie, later verenigd, en met de Poétique samengesmolten tot de door een Essai sur le Goût ingeleide *Elémens*

1. Zie boven p. 72. De vert. is in proza, maar met veel weglating en verandering (1729); zie *Dict. philos.* Voltaire T. 17, 426, 430.
2. In zijn *Saisons* blijkens Nedl. vert. p. 159vv. Trouwens, vermoedelijk was de César ook wel vertaald ter vergelijking met Volt.'s eigen *La Mort de César* in 1736 'dans le goût anglais' gedicht en in plaats van het onvertaalbare 'ouvrage monstrueux' van Sh. aangeboden.
3. Zelfde Lettre à l'Ac. In de door mij gebruikte uitgave T. 27, 534.
4. idem. Vgl. ook Marmontel, *Oeuvres* ed. 1819-20 VII, 273-277, 300-302, waar veel waardering voor Sh. naast onvermijdelijke blaam.

de Littérature.[5.] In zijn Essai stelt hij Fielding en vooral Richardson ver boven de Fransen; Rousseau's *Nouvelle Héloise* vindt hij nog gevaarlijker voor de zeden dan Prévôt's *Manon Lescaut.* Zijn Avant-propos de la Poétique gaat de voornaamste oudere nieuwere

5. ed. 1819-1820, III, 558-596; IV, 1-873; V, 1-294; VII, 748-762.

theoretici langs met vrijmoedige kritiek, Vida, Scaliger, Castelvetro, Dacier, Le Bossu, Gravina, enz. en keert dan tot de hoofdzaken van Aristoteles, Horatius en Boileau terug, maar met de waarschuwing, dat hij soms van hen zal afwijken, omdat hij meent ze te kunnen verbeteren: achter hem ligt ‘un demi-siècle de philosophie’. Met Boileau is hij het meermalen oneens. ‘La raison, le sentiment, la nature, voilà mes grandes autorités. A l'égard des modèles d'art je les admire, mais il en est aucun que j'aie cru devoir supposer infaillible.’ In de *Elémens* betoogt hij onder andere: ‘le goût, l'organe du beau’, zoals de rede het is van het ware heeft niet dezelfde evidentie als deze. Hier zijn ‘deux juges à consulter et à concilier(...) l'un est le bon sens (...) cette partie est du ressort de la raison’. Maar ‘le second juge c'est le sentiment (...) c'est ici que le goût varie.’ Daar heeft men de meningen te vragen van eeuwen en van volken. Dan blijken de Grieken in bouw- en beeldhouwkunst, de Italianen in schilderkunst en muziek de hoogste modellen. Maar voor de letteren is het minder klaar. De Ouden kunnen niet als volmaakte modellen gelden. Toch zijn door gedurige waarneming hier ook regels gevonden, die men echter niet ad libitum vermeerderen en tot ketenen van het genie maken mag. ‘Ni un présomptueux mépris, ni un respect superstitieux et servile’ vindt hij wenselijk. In plaats van navolging der natuur eisen Vida en Scaliger die van Virgilius. Ook Boileau keek te veel naar zijn voorgangers, te weinig naar de natuur. Ten opzichte van de dramatische eenheden is Marmontel vrijgevig: het ideaal van gelijke duur van spel en werkelijkheid valt praktisch niet te verwerkelijken; zo maakt hij ook geen bezwaar tegen langere duur dan dag of etmaal; en wisseling van plaats, door geen koor meer gehinderd, beveelt hij zelfs aan. De moderne tragedie overtreft in allerlei opzicht de oude. Voltaire bereikte het hoogste punt met zijn pathetische stukken, ‘comme ayant mieux connu au plus fortement remué les grands ressorts du coeur humain.’ Corneille gaf nog de beste commentaar op Aristoteles. Voltaire's noten op Corneille zijn ‘les oracles du bon goût’. De volmaking van de Franse smaak is voor een deel misschien aan Boileau's populaire *Art poétique* te danken.[1] Voorzichtig waagde Marmontel meest slechts een klein stukje voorbij Voltaire. Deze had het rechtstreekse burgerlijke treurspel afgekeurd; hij ziet er grote voordelen in, maar durft het toch niet onomwonden prijzen; na lang gelaveer bezeilt hij ‘une grande prééminence’ in de tragédie héroique: alleen daarmee kan men ‘instruire et former les rois’. Gellert en Lessing niet alleen, of Fréron, ook Diderot had toch reeds lang tevoren het genre verdedigd. Enthousiast had ook Diderot voor Richardson de lofbazuin gestoken. Hij heet de minst neoclassieke criticus van het nog lang neoclassicistisch blijvende Frankrijk en het dichtst naderend tot de romantiek. Ook in de esthetica houdt hij de eer van zijn land op: zijn *Lettre sur les Aveugles, Lettre sur les sourds et muets, Essai sur la Peinture* bereiden Lessing's *Laokoon* voor. Ook Dubos had reeds in zijn *Réflexions* (1719) dicht- en schilderkunst tegenover elkaar trachten te begrenzen.[2] Uitvoerig handelt hij over het klimaat als factor van verschillende kunstontwikkeling bij verschillende volken.[3] Het gevoel, het hart staat in het centrum zijner kunstbeschouwing. Zielroerende verbeeldingen ‘geven een vermaak, 't geen veeltijds naar droefheid zweemt’. Met meer vermaak wordt men door een treurspel tot schreien bewogen dan tot lachen door een blijspel. De menselijke ziel heeft behoefte aan de ontroering der hartstochten, schoon ze smartelijk en nadelig is. De kunst echter geeft het ene, met vermijding van het andere; zij wekt slechts oppervlakkige, verzwakte, licht en snel weer verdwijnende hartstochten. De kunstenaar moet daarom liefst nabootsen, hetgeen ons in werkelijkheid zeer aandoen zou: zij moeten hun onderwerp zo

1. Artikelen: Choeur, Epopée, Poétique, Règles, Tragédie, Unité.
2. Vert. Zweerts, 1760, I, hfdst. 13.
3. idem II, hfst. 13-19.

‘aandoenend’ mogelijk kiezen. ‘Hoe zal het Kopy mij treffen, indien het Leven 't niet doen kan!’ Zelfs in didactische poëzie geldt deze regel. Stillevens en genreschildering leveren geen tegenbewijs: daar bewondert men slechts het kunnen van de maker; ook boeien zij veel minder dan historiestukken. De Fransen mengen veel te veel

galanterie en minnarijen in hun poëzie - dat veroordelen de Engelsen met recht. De ‘allerbeweeglijkste’ plaats wordt dikwijls door deze lafheden ontzenuwd. Zelfs de Herderszang behoeft z.i. niet voornamelijk in ‘vrijerijen’ te bestaan. Sterrekunde is daar vanouds zeer op zijn plaats, als Fontenelle ook door zijn voorbeeld bewezen heeft. Van uitputting van onderwerpen gelooft Dubos niets: de Natuur is altijd weer nieuw; zelfs werd zij in de laatste eeuwen nog verrijkt: in dieren, bomen en bloemen. Een wondere mengeling van oud en nieuw vinden we bij Dubos. Met zijn hyper classicistische voorkeur voor Latijn, zijn citeren van Boileau en zijn gedurig duidelijk partijnemen voor Anciens en tegen Modernen paart hij de meest heterodoxe ideeën: van het genie hangt alles ten slotte af; wie de furor poeticus[1.] vreemd is, baat studie en oefening niet, hoe onmisbaar die ook zijn tot volmaking. Het beste komt altijd uit de kunstenaar zelf: beroemde schilders hadden stumperige meesters. De dichter door aanleg oordeelt na een paar maanden zelf over de regels. Schone delen betekenen meer dan de regelmatigste compositie. Grote feilen tegen de regels, als in de *Cid*, worden door een echte ‘Poeetschen Stijl’ uitgewist. Op impressie en verbeelding, met op de reflexie komt het aan. Men leest ook gedichten, zelfs een *Télémaque*, niet tot lering, maar tot vermaak. De grenzen tussen het waarschijnlijke en het wonderbaarlijke vermag hij niet te trekken. Door een natuurlijk gevoel oordeelt de mens het zekerst over kunstwerken. De kenners en liefhebbers hechten vaak te veel aan techniek. Het gemeen kan beslissen en beslist ook inderdaad. Veel gewisser en duurzamer is ook het eens gewezen oordeel over kunst dan dat over wetenschap; aanvulling is mogelijk, intrekking niet. ‘De Filozoofsche geest (...) kan ons gansch niet leeren, hoe men over een Dichtstuk in 't algemeen te oordelen hebbe.’ Waanwijze kritiek zal nooit goede kunst in vergetelheid kunnen brengen. Redeneren doen wij ook stellig niet beter dan Klassieken of Oudere Modernen. En van de ontegenzeggelijke voortgang der wetenschappen tot die der kunst te besluiten, is kortweg belachelijk.

Dubos, gaarne van de Engelsen lerend - hij citeert Addison en Wotton met name, maar gebruikt ook Dryden - oefende zelf naar buiten grote invloed, onder anderen op Lessing, al komt hij er niet recht voor uit.[2.] Het rationalistische kunstdogma had hij reeds krachtdadig aangetast, al was hijzelf niet vrij van de tijdgeest, al strekte het vooral tot verdediging der Ouden. Angstig bij het Oude bleef Batteux. ‘Ut pictura poesis’ houdt voor hem zijn volle geldigheid:[3.] ‘Les Beaux Arts reduits à un même principe’ geeft anderhalve bladzijde aan de schilderkunst, om te verzekeren, dat het alles precies hetzelfde is als bij de poëzie. Aan muziek en dans wijdt hij iets, maar niet veel, meer aandacht. Van de andere kunst spreekt hij niet of ternauwernood. Zijn uitgangspunt vormt de dagelijks gehoorde klacht over de menigte regels. Hij wil van die vele detailregels ‘qu'il suffit de connaitre par le sentiment’, de gemeenschappelijke bron zoeken: ‘une seule loi souveraine’. Maar de veelheid verdwijnt daarmee niet; zij zal in systeem worden gebracht; de hoofdwet ‘servit la base, le précis et l'explication de toutes les autres.’ De aanleiding tot zijn werk was een literair zelfonderzoek: wat is eigenlijk poëzie? Met schrik ontdekt hij, het niet te weten. Het was altijd geweest: ‘une sorte d'instinct qui m'avait guidé, plutôt que la raison: je sentis les risques que j'avais courus..... faute d'avoir réuni la lumière de l'esprit avec le sentiment.’ Hij ijlt ter onderzoek: Rollin: veel degelijk betoog, maar geen definitie. De Daciers, de Le Bossus, de D'Aubignacs; alle Remarques,

1. D. verwijst naar goed boek van Pelitus, *De furore poetico*, en naar Montaigne, *Essais* L. I Ch. 23.
2. Zie ook Finsler, 233-236; Schasler, 441, H. Heisz over Lambard; Herrig's *Archiv.* 140, 165vv; Cosack 369-370. En boven p. 61.
3. ed. 1755, p. XVvv.

Réflexions enz., veel grote woorden: feu divin, enz. enz. - geen antwoord. Dan naar Aristoteles zelf (hij blijkt door zo goed als niemand naar behoren geraadpleegd); hij stelt het beginsel: l'Imitation. En dat paste uitnemend, overal. Tot zelfbehoud dienen de mens ‘les Arts mécaniques’; tot vermaak ‘les beaux Arts’; tot beide een tussensoort: welsprekendheid en bouwkunst. De eerste gebruiken de Natuur, de derde ook, maar ze verfraaiend; de tweede volgt

ze slechts na. ‘Ainsi’ - dat woord doet wonderen bij Batteux - ‘la Nature seule est l'objet de tous les Arts.’ Zo loopt het ook verder vlot; enkele beweringen: ‘une jouissance trop uniforme’ verveelde, men zocht ‘un nouvel ordre d'idées et de sentimens’; ‘nécessairement (variant van ainsi)(...) un choix des plus belles parties de la Nature, pour en former un tout exquis’, etc. ‘Voila le principe (...) nécessairement (...) le plan fondamental des Arts (...) D'où je conclus 1*.... 2*.... 3*..... Ainsi.... *l'imitation de la belle Nature.*’ Het vindt bevestiging in de natuur van le Génie en le Goût. Imiter, c'est copier. Dus niet het ware, maar het waarschijnlijke is voorwerp der kunst. Dus is in de kunst alles ‘imaginé, feint, copié, artificiel’. Alleen aan ‘le vraisemblable’ is zij gehouden: φιλοσοφοτερον και σπουδαιοτερον ιστοριας zei Aristoteles. Dus - niet de natuur zoals ze is, maar zoals ze kón zijn: Zeuxis wist dat, en ook Molière. Het vraagstuk, hoe het in de werkelijkheid onbehaaglijke in de kunst zo behagen kan, lost Batteux op, vrijwel als Dubos, of als Castelvetro: de nabootsing is nooit volkomen: derhalve ontbreekt bij de op zichzelf aangename emotie de onaangename vrees.[1.] Hij legt ons in een zelfde trant uit, wat het enthousiasme is, en wat le Goût: dat laatste neemt een derde van 't hele boek in beslag. Het is ‘un sentiment’ met ons geboren, maar toch: ‘la connaissance le précède: c'est le flambeau’. Die goût brengt weer regels voor ieder werk. Maar ‘c'est une connaissance des Règles par le sentiment. Cette manière de les connaitre est beaucoup plus fine et plus sure que celle de l'esprit.’ Waar zijn ze? In de natuur, de grote meester. Ziet gij ze niet? trek u dan terug, als onwaardig. Of, lokt de roem - bestudeer dan hen, die ze wel zagen. Volg de Ouden, als gij de Natuur niet volgen kunt (...) ‘souvenez-vous qu'un petit nombre suffit pour créer des modèles au reste du genre humain.’ Uit het beginsel der natuurnavolging weet Batteux ook alle genres af te leiden: er zijn goden, koningen, burgers, herders, dieren; welnu, zo ook opera's, tragedies, comedies, herdersdichten, fabelen. Zo verwondert het niet meer dat alle regels, van de grootste tot de kleinste erin liggen; hij haalt ze er uit zonder moeite. L'épopée - un récit en vers d'une action vraisemblable, héroïque, et merveilleuse - opera, tragedie, comedie, pastorale, fabel met al haar regels zijn gegeven in het ene principe. De lyriek - de zwakste plek altijd in de 18de eeuw - gaf alleen moeilijkheid. De profeten, David, Pindarus, Horatius navolgers der schone natuur? Of geen dichters? Zij zijn beide. De heilige auteurs zouden als uitzondering de regel kunnen bevestigen: hier sprak de Geest des Scheppers. Maar dat die gezangen ons zozeer behagen, bewijst toch, dat zij niet imiterende de schijn van imitatie aannemen, de waarheid sierende met de trekken der waarschijnlijkheid.[2.] Maar al de anderen met hun ‘ivresse pretendue’ hebben niets dan ‘un enthousiasme de commande’ te baat. Laat één, twee coupletten uit een echt sentiment spruiten; ‘c'est à l'Art à coudre à la pièce de nouveaux sentimens(...)’. Imitatie is ook de lyriek, niet van handelingen, maar van gevoelens. Hier geen verbeelding en het penseel, maar ‘échauffer son coeur - met de vereiste, onwerkelijke gevoelens - et prendre aussitôt sa lyre (...) Et quand il sera arrivé au juste degré de chaleur qui lui convient; qu'il chante: il est inspiré.’ Ainsi - ‘c'est toujours un portrait de la belle Nature, une image artificielle, (...) ut Pictura Poësis.’[3.]

In de verdere delen van zijn *Principes de Litterature*: de Cours de Belles Lettres behandelt Batteux de hele dicht- en prozakunst, soort voor soort, met de volledige wetgeving voor ieder, ontledingen van voorbeelden, en karakteristieken van grote dichters: Homerus, Virgilius, Aeschylus, Sophocles, Euripides, Seneca, Corneille,

1. Croce a.w. 203, 286.
2. De redewagen springt hier gedurig uit 't spoor, I, 157vv.
3. Saintsbury heeft betrekkelijke lof over Batteux: he is about the best of the 17th-18th century Preceptists, veel beter dan Le Bossu of Boileau. Ik begrijp het niet.

Racine, Aristophanes, Plautus, Terentius, Molière, Pindarus, Anacreon, Horatius, Malherbe, J.B. Rousseau, Persius, Juvenalis, Boileau enz. Het poëtische deel besluit een uiteenzetting van Horatius' *Ars poetica* ‘qui tient lieu de titres justificatifs de tout ce qu'on a dit sur la Poésie’; het retorische, de reeds vroeger genoemde verhandeling over

vertalen en woordvoeging bij klassieken en Fransen. Nog was daarmee zijn wetlievend gemoed niet voldaan; in 1771 gaf hij nog uit *Les Quatre Poétiques*: Aristoteles, Horatius, Vida, Boileau; met commentaar en vertalingen.[1.]

Dubos stond alleen met zijn sentiment. De goût der anderen mocht er oppervlakkig beschouwd aan herinneren; daar stond altijd de rede, de reflexie, bedekt of openlijk, erachter.[2.] Ook zo bij de Zwitser Crousaz, de latere hoogleraar in Groningen en bestrijder van Leibnitz en Wolff, in zijn *Traité du Beau* (1715), waar het schone wordt gezocht in: variété, unité, régularité, ordre et proportion.[3.] En bij André, wiens grote opgang makend *Essai sur le Beau* (1741) het schoon onderscheidt in wezenlijk, natuurlijk en willekeurig: 't eerste onafhankelijk zelfs van Goddelijke instelling, het tweede onafhankelijk van menselijke smaak of goeddunken, het derde onderhevig aan mode en conventie; in elk valt weer te onderscheiden tussen zinnelijk en 'verstandelijk' schoon, in het 'Rijk der lighaamen' of in het 'Rijk der Geesten'.[4.] Theoretici stonden onder invloed van Descartes, leert men ons; dat de laatste ook heel andere leermeesters had, zullen we later nog zien. In Italië verhief zich bij de aanvang der 18de eeuw de literaire theorie nog eens met Gravina en Muratori. En anderen als Vico, Conti, Crescimbeni, Quadrio, Cesarotti volgden op hen. Hun werk en hun denkbeelden liepen zeer uiteen; van verscheidenen ging ook naar buiten niet onbelangrijke invloed uit.

Vico, door Croce op het schild geheven als 'il rivoluzionario, che (...) penetrò la vera natura della poesia e dell'arte, e scopere, per cosi dire, la scienza estetica',[5.] behoort daar niet bij. Zijn *Scienza nuova* (1725) vond in Italië zeer weinig bijval, en werd daarbuiten eerst tegen het eind der eeuw en na begin ener nieuwe eeuw ietwat bekend: aan Herder, Goethe en Wolf (aan de laatste door Cesarotti), aan Shelley.[6.] Zijn anticipatie op denkbeelden van Breitinger of Baumgarten[7.] - als van Wolf met betrekking op Homerus -, de sterke nadruk op het zinnelijke, onmiddellijke individuele, de verbeelding in de kunst - de primitieve is juist de dichterlijke mens; de poëzie was zijn oorspronkelijkste uiting - tegenover het abstracte, reflexieve, universele, het intellect in de wetenschap; het is zeer merkwaardig, maar Vico is mèt dat alles buiten de stroom gebleven. Gravina's *Della Ragion Poetica* (1704) en Muratori's *Della perfetta Poesia Italiana* (1706) daarentegen maakten in wijde kring opgang. Schoon over het algemeen neoclassicistisch doen zij toch soms denken aan de later komende Dubos: als over het literair gevoel de een, over de 'waarschijnlijkheid' of de verbeelding de ander, die ook Addison schijnt beïnvloed te hebben. De universele geleerde Conti († 1749) met de beste Engelse en Franse schrijvers en hun werken goed bekend, door lang verblijf in hun land, bemiddelaar tussen Newton en Leibnitz, met Bodmer in briefwisseling en door Gottsched geciteerd,[8.] bewoog zich eerst met zijn ideeën over smaak en gevoel in een zelfde richting als Dubos; in zijn later werk, wijdde hij als Dubos' bestrijder Batteux, alle aandacht aan het

1. Over een vervolg op de *Principes*, zie boven p. 59.
2. Zie vooral Croce, 217vv, 524vv.
3. Croce 225.
4. Bewerking van Perponcher, in *Grondbeginselen v.d. Wetenschap en Schoonheid*, 43-44, 52 e.e., Croce, 226, 526.
5. Croce a.w. 242
6. idem 259; Saintsbury III, 154. Een Duitse dissertatie: *Vico, Hamann und Herder. Eine Studie zur Gesch. der Erneuerung des deutschen Geisteslebens im 18en Jahrh.*, München 1922 ken ik slechts van naam.
7. D'Ancona e Bacci a.w. IV, 379.
8. Saintsbury II, 554, III, 23.

begrip der navolging, dat hij, echter filosofischer dan deze[9.] in platonische zin ten grondslag wil leggen aan alle poëzie.

Zowel Gravina, Vico, Hutcheson als Castelvetro en Patrizzi kritiserend, spreekt hij de overtuiging uit, dat object van alle kunst en wetenschap gelijkelijk is ‘il vero che gli scolastici chiamano

9. Ondanks Schasler a.w. 316, moet ik het Platonische van Batteux' systeem zeer in twijfel trekken. Hij is daarvoor veel te nuchter gezond-verstandsman.

transcendentale' - 'l'universale' - 'il mondo ideale ed archetipo' - 'le cose considerate in séstene.'[1.] Het onderscheid schijnt bij Conti slechts een verschil van werkwijze: beeldend of abstraherend. Maar die latere theorieën, welker samenvatting in een werk Sulla Bellezza niet verder kwam dan het ontwerp, bleven grotendeels ongedrukt: na zijn dood, in 1756 verschenen enkel excerpten uit zijn brieven. Een *Arte Poetica* (1768) van Zanotti is volgens Croce dood-ouderwets, zonder enige betekenis; een moderner doend *Dell'entusiasmo delle belle arti* (1769) van Bettinelli bleek hem ook van weinig waarde. Hoger stelt hij Cesarotti, om zijn brede belangstelling: Hebreeuwse, oude Spaanse, Mexicaanse en Laplandse poëzie; omvattend, Ossian en Homerus. Alle esthetische problemen zijns tijds vatte hij aan. In 1762 ontwierp hij een groot theoretisch-historisch werk, waarin hij eerst, van een ontbreken van poëzie en poëtiek uitgaande, zou aantonen hoe 'un ragionatore illuminato' de mogelijkheid van zulk een kunst ontdekt, en haar vervolgens volmaakt zou hebben. Hij was voor Italianen van zijn tijd de grote literatuurfilosoof.

In Duitsland stond sinds het begin der 17de eeuw de poëtiek sterk onder Franse invloed. Opitz[2.] noemde in zijn boek *Von der deutschen Poeterei* (1624) ook Aristoteles, Horatius, Vida, Heinsius, maar Scaliger en Ronsard waren toch zijn voornaamste bronnen. De talrijke poëtieken, die een eeuw lang daarna verschenen, hielden zich aan zijn leer en die zijner voorbeelden; òf zakten op lager peil. Noch Chr. Weise's populaire dichthandleidingen (1675 en later), die alles afhankelijk stelden van kennis der grammatica en der retorica; noch Morhof's *Unterricht von der deutschen Sprache und Poesie* (1682) kwamen boven hem uit.[3.] Met de 18de eeuw kwam men, ondanks de ergernis over Bouhours, - die een Duitse bel-esprit onmogelijk had verklaard (1671)[4.] - opnieuw en sterk onder Franse meesters: Le Bossu, Dubos, Batteux inzonderheid. De hofpoëet (von) König schreef in Franse trant over le bon goût: *Von dem guten Geschmack* (1727);[5.] Gottsched's *Versuch einer Critischen Dichtkunst* (1730) berust allereerst op de theorie der Fransen - de redelijkste en dus de beste raadgevers en voorbeelden -; al noemt hij ook hun dissenters Perrault en Fontenelle en vele anderen tot Addison en Shaftesbury toe, toch zijn D'Aubignac, Le Bossu, Boileau, Bouhours, Dacier, Voltaire zijn hoogste autoriteiten.[6.] Batteux hielp hij door voordracht en vertaling bekend maken.[7.] Tegenover Milton, Tasso, Ariosto was Voltaire hem nog te toegefelijk. Daarentegen gingen Bodmer en Breitinger, weldra zijn tegenstanders, van de aanvang af meer met Addison te rade, door deze werden zij tot bewondering van Milton gebracht, die Bodmer vertaalde (1732), bij wie hij 'het wonderbare' uitdrukkelijk verdedigde. (1740) Hun *Discourse der Mahlerie* (1721-23) volgden Addison's *Spectator* na. Toch blijkt in hun hoofdwerken van omstreeks 1740 hun voornaamste leermeester ook een Fransman: niet Boileau, Batteux of Voltaire, maar Dubos; soms schijnen zijn *Réflexions* hun nog te ver te gaan. 'Poetische Malerei', 'Poetisches Gemählde', dat is voor hen het wezenlijke der poëzie.[8.] Ut pictura poesis: met die leus staan zij weer veel dichter bij Batteux. Omgekeerd corrigeerden Batteux' vertalers deze soms naar

1. Croce a.w. 262-263.
2. Zie vooral Koberstein a.w. II, 44vv.
3. Koberstein a.w. II 50-55.
4. idem 58.
5. Croce a.w. 218.
6. Saintsbury II, 553vv, Koberstein V, 5, III, 287vv.
7. idem III, 335.
8. Koberstein III, 281, 299vv.

Dubos: van Ramler zagen wij het reeds;[9] ook J.A. Schlegel beriep zich bij Batteux op Dubos:[10] als hij de roman onder de dichtsoorten als gelijke opnemen wil. Gellert's *Schwedische Gräfin* stond hem daarbij bijzonder voor ogen.

9. Zie boven p. 61.
10. Koberstein V, 71.

Ook Gellert komt een plaats toe onder de theoretici. Hij pleitte voor de ‘comoedia commovens’ (1757) - zes jaar eer had hij Duitsland het eerste voorbeeld gegeven -, schreef *Uber die geistliche Liederpoesie*, gaf een *Praktische Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen* (1751).[1] Meer algemeen is zijn betoog - ten besluite van een cursus over retorica - ‘Wie weit sich der Nutzen der Regelen in der Beredsamkeit und Poesie erstrecke’:[2] De regels, gegrond op rede, natuur, ervaring, zijn jonger dan de kunst, of ouder - al naar men 't opvat. Ze werden geleidelijk ontdekt, het zou dwaas zijn, dat alleen te willen overdoen. Ze zijn van zeer veelzijdig nut voor redenaar, dichter, criticus en lezer. Het ‘genie’, dat ze niet kent en eerbiedigt, komt op de weg van Lohenstein en dergelijken. Zonder hen zal de lezer gedurig stegen voor straten aanzien, en omgekeerd. Mààr - alle oude en alle nieuwe theoretici tezamen: Aristoteles, Cicero, Quintilianus, Longinus, Horatius, Scaliger, Rapin, Dacier, Corneille, Vida, Boileau, Pope, Saint Mard kunnen geen genie verlenen; zij onderstellen het. Dat wordt jammerlijk vaak vergeten. D'Aubignac oogstte roem met zijn regels, maar spot met zijn treurspel. Ook onze tragedies zijn regelvast maar leeg en levenloos. Maar ook wie genie heeft, is met de regels nog niet klaar; zomin als een reiziger met zijn landkaart. Want de beste regels zijn de algemene. En ‘jedes Werk in der Poesie verlangt seine eignen Regeln’. De voorschriften kunnen het genie ook misleiden, of stuiten in zijn vlucht. Duizend schoonheden ontstaan zonder hen ‘aber die Kunst, gleich einer tyrannischen Mutter, ersticht sie nicht selten in der Geburt.’ De regels kweken ook vaak ongelukkige kunstrechters. Derhalve, mijne heren, - is het verrassend besluit - leer de regels; hebt ge genie, breng ze in praktijk; raadpleeg dan de kenners, of ze goed zijn toegepast; hun kritiek strekke u tot nieuwe regels. Lees de modellen. Vermeerder de ‘Gelehrsamkeit’. Maar bedenk dit: middelmatige redenaars kunnen we niet, middelmatige dichters willen we gaarne missen.

Tasso en Milton horen tot de grootsten, maar ‘man bewundert (Sie) nicht immer’. Glover is voortreffelijk.[3] Sophocles staat ver boven Seneca, La Fontaine boven La Motte. Molière, Racine, Richardson vooral, ontvangen hoge lof. Soms, niet hier, vind ik bij Gellert Voltaire zowel als Rollin geciteerd voor de theorie; hier en elders haalt hij gaarne Pope aan. Soms vermeldt hij ook Dubos. Maar ook zonder naam vinden we diens invloed. Zo in zijn voordracht van 1767: *Von den Ursachen des Vorzugs der Alten vor den Neuern.*[4] Ofschoon hij talrijke vooroordelen en berekeningen opsomt, die de grote naam der Ouden helpen ophouden, is toch hun meerderheid ook voor hem onbetwistbaar. Tegen één drieste Perrault of La Motte staan er ook hier Daciers, Boileau's en Pope's. Zit het in het klimaat? Neen, - dat is tegen Dubos - maar de Ouden volgden direct en ongedwongen de natuur, daarbij zorgvuldig het beste uitkiezend. De nieuweren drukt hun voorbeeld, hun leer als een last; zij kopiëren wellicht meer de kopieën dan de natuur zelf. Vaak laat men om een regel te volgen, zich een schoonheid ontgaan; de vele regels doven de bezieling, of doen de eerste regel vergeten zelf genie te hebben. Dat de Ouden eens en vooral de hoogste trap bereikt hadden, en de beste bloemen afgeplukt, maakte dezen mismoedig, dreef genen tot buitensporigheden, anderen tot eenzijdig effectbejag. Thans drijft mode, ijdelheid, armoede velen voort, toen werkte men langzaam, keurend, en vrij. Vol liefde cultiveerden zij hun taal, wij hebben ze verwaarloosd. Bovendien bieden de klassieke talen uiteraard veel smediger materiaal

1. *Sämmtliche Schriften* 1774, IV, 3-96.
2. idem VII, 154-186.
3. Dichter o.a. van het epos *Leonidas*, volgens Saintsbury, *Short History* 578: ‘stupendous and terrible’.
4. *Sämmtl. Schriften* VII, 262-284.

dan de kunst van de moderne. Of slechtere zeden en mindere aanmoediging ook een rol spelen, wil Gellert niet beslissen. Uitgeput raken lijkt hem voor de ‘Quellen des Hauptcharaktere’ mogelijk, maar het is zover nog niet; en overigens: onze geschiedenis en onze religie bieden niet minder stof dan die der Ouden: de hoogste redekunst hebben we in onze bijbel. En de natuur is onuitputtelijk. Daarom geen slaafs nabootsen der Ouden, maar een moedig streven, hen te

overtreffen! Alle schoonheden samenlezen, naar Zeuxis' voorbeeld! Er is ook voor ons nog nieuw land te ontdekken, zo goed als voor Milton, La Fontaine, Molière, Fontenelle, De la Chaussée.[1] En Richardson! En onze Mosheims (Gellert heeft het over 'Beredsamkeit und Poesie'), Hagedorns, Schlegels! 'Es scheint, das günstige Jahrhundert des guten Geschmacks sey für die Deutschen erschienen.' Moge het nu ook niet ontbreken aan kenners en beschouwers. 'So werden *Weisheit* und *Tugend* mit dem Geschmacke wachsen' - een heerschappij van smaak, wetenschap en deugd zal allerwege aanbreken.

Dat bij de moraalprediker Gellert de poëzie zowel als retorica bij 'vergnügen' ook *überzeugen, rühren, unterrichten, nützen* moeten, zal niemand bevreemden; Schlegel's zorg voor de poëtische eer van de roman raakt hem weinig; hij rekent hem, met 'moralische Betrachtungen' en andere, tot de welsprekendheid. Moraal eisen echter zo goed als alle theoretici: Vico, Conti, Muratori, Gottsched, Breitinger, Boileau, Corneille, Rollin, Batteux, Marmontel, Lessing, Herder, enz. Zij die in het delectare alleen het criterium van goede poëzie schijnen te zien, zijn te tellen: Dryden, Fontenelle, Dubos, J.E. Schlegel, Diderot en welbeschouwd, laten ook dezen het didactische doel niet geheel los.[2]

Gellert lijkt te staan tussen Zürichers en Leipzigers in, maar dichter bij die dan bij dezen. Het verschil tussen beiden gaf Gottsched zelf naïef te kennen, toen hij aan Breitinger's *Kritische Dichtkunst* - vergeleken met die van hemzelf - verweet, dat zij noch ode noch opera, noch enig dichtgenre hoegenaamd leerde maken.[3] Geen praktische dichterkweek, maar algemeen literair-theoretisch inzicht was hetgene de Zwitsers beoogden. Daarmee wezen zij in de richting der nieuwe wetenschap, die zich ging ontwikkelen, waaraan Duitsland de naam zou geven: de Esthetica. A.G. Baumgarten gebruikte het woord het eerst in zijn academische dissertatie van 1735; als hoogleraar in Frankfort a/d O. gaf hij colleges over het vak, in 1750 en 1758 verschenen de twee delen van zijn, onvoltooide, Esthetica. Intussen had zijn leerling, G.F. Meier, professor te Halle, de vriend van Gleim, Uz, Götz, Sulzer c.s. met hulp zijner college-dictaten reeds een boek over de nieuwe wetenschap geschreven, de veel opgang makende *Anfangsgründe aller schönen Wissenschaften* (1748-1750). Baumgarten en Meier waren de meest op de voorgrond tredende volgelingen van Wolff - Kant legde hun werken ten grondslag aan zijn colleges -, en bedoelden met hun Esthetica een aanvullende parallel op diens Logica: een ars analogi rationis. Zij is de scientia cognitionis sensitivae, de ars pulcre cogitandi; daar de kunst het gebied bestrijkt der 'verworrene', en de wetenschap dat der 'deutliche Vorstellungen' - de onderscheiding is er ook al bij Leibnitz en berust op de aloude van αισϑητα en νοητα - is de esthetica - de philosophia-poetica - een gnoseologia inferior. Met een zinspeling op het 'homo sum et nil humanum' verontschuldigt de wijsgeer Baumgarten zijn afdalen in dit lagere gebied. Het volkomene, in de grond één, heeft drieërlei aspect: het schone, het ware, het goede; ze zijn de verscheidene sferen van individualiserende zintuiglijke waarneming en smaak, van het redenerend en abstraherend verstand, en van de wil. Die scherpe scheiding is het belangrijkste van Baumgarten's theorie; overigens vinden we bij hem en zijn leerling slechts een nauw aanpassen van dit beginsel aan oude leerstellingen. Strikte navolging der natuur eist Baumgarten, daarin veel enger dan Batteux; Leibnitz' mundus optimus en zijn eigen rede-verering werken hier samen. Het waarschijnlijke is bij hem het esthetisch ware; en zijn grenzen stelt hij ruim; maar de allegorie ligt hem toch het naast aan het hart, om haar hoog gehalte van waarheid. Meier, nijdig wel de aap

1. Hij noemt ook Glover, Boileau, Pope, Saint-Foix.
2. bijv. Dubos over tragedie, vert. Sweerts I, 459vv. Diderot is enthousiast over Richardson.
3. Koberstein III, 299.

van Baumgarten genoemd, schoon in dat laatste en een enkel ander punt van de meester afwijkend, deelde zijn Anfangsgründe in: die Erfindung, die Anordnung, die Bezeichung schöner Gedanken. Men herkent de oude

retorica: inventio, dispositio, elocutio. Ernstig streeft hij naar het weer overbruggen van de scheiding tussen kunst en wetenschap; en de navolging vat hij ruimer op, maar zondert anderzijds die van immorele uitdrukkelijk uit. Een ander volgeling van Baumgarten, Moses Mendelssohn, die bijzondere aandacht wijdde aan de psychologische grondslagen der esthetica,[1.] vereenzelvigde het ware en het goede, die op hoger trap staan dan het schone; de kunst moet volgens hem het laatste met het eerste vervullen en het daardoor hoger heffen.[2.]

F.J. Riedel gaf in 1767 ‘ein Auszug aus den Werken verschiedener Schriftsteller’ samengevat tot een *Theorie der schönen Künste und Wissenschaften*, opgedragen ‘wofern es einigen Beyfall erhalten sollte’ aan Ramler, Lessing, Klotz en Mendelssohn. ‘Junge Genies mit den schönen Wissenschaften bekannter zu machen, sie aufzumuntern, und ihrem Geschmacke wenigstens die erste Richtung zu geben.’ 't Is een compendium, zegt zijn Voorrede, van en voor zijn academische lessen. Veel compilatie, weinig eigens. Hij plunderde Aristoteles, Horatius, Quintilianus, Longinus, Vida, Boileau, Bouhours, Rapin, Dubos, Batteux, Home, Gerard, Bodmer, Breitinger, Baumgarten, Schlegel, Ramler, Moses, Lessing, Von Hagedorn, Winckelmann, Mengs, Klotz, de schrijvers der *Litteratur Briefe* en der *Bibliothek der schönen Künste und Wissenschaften.*[3.] De grondbeginselen der kritiek van Home, Lord Kaymes, zijn lievelingsauteur bekent hij doorlopend tot de zijne te hebben gemaakt: laat filosofen en Schöndenker die volstrekt ‘ianen’ willen zijn, dan Homianen worden.[4.] Ook Riedel's uitgangspunt is: de ene geestelijke volkomenheid des mensen, in haar drieërlei uiting van waar, goed en schoon, waartoe de natuur drieërlei vermogens schonk: sensus communis, geweten en smaak; waaraan drieërlei filosofie beantwoordt, wier gemeenschappelijk hoogste principium is ‘Empfindung’. Het schone is ‘was ohne interessirte Absicht sinnlich gefallen kann’.[5.]

In zijn Voorrede voert Riedel zelf een recensent in, die in het boek alle orde en methode mist. Inderdaad biedt het twintigtal hoofdstukken ook geen gesloten eigen systeem; veeleer een tegenwoordige staat der kunstleer, met rangschikking der vlijtig verzamelde uitspraken onder een aantal, grotendeels bekende hoofden:[6.] Vom Groszen und Erhabenen; Einförmigkeit und Mannigfaltigkeit; Natur, Simplicität und Naivete, Über die Laune, Vom Lächerlichen und Belachenswerthen; Aehnlichkeit und Contrast; Von der Nachahmung und Illusion; Vom Neuen, Unerwarteten und Wunderbaren; Wahrheit, Wahrscheinlichkeit und Erdichtung; Licht, Schatten und Colorit; Schicklichkeit, Anstand, Würde und Tugend; Über das Pathos; Über das Interesse; Über die Gratie; Von den Figuren; Über die Zeichnung und Folge der sinnlichen Ideen; Über den Ausdruck und das Mechanische; Über das Genie und den Geschmack. In twee voorafgaande hoofdstukken geeft hij zijn grondbegrippen,

1. *Briefe über die Empfindungen* (1755); *Über die Hauptgrundsätze der Schönen Künste und Wissenschaften; Über das Erhabene und Naive; Über die Wahrscheinlichkeit*; deze vier verzameld in *Philos. Schriften* 1761; *Über die Quellen und Verbindungen der schönen W.u.K.* (1757). Beroemd was destijds zijn *Phaedon oder über die Unsterblichkeit der Seele* (1767 en vaker, ook in meerdere vertt.)
2. Behalve Zimmerman, Schasler, Croce, Bosanquet, Saintsbury, zie ook Ueberweg III, 285vv; Koberstein III, 61vv.
3. Riedel, Vorrede, en Einleitung 13.
4. a.w. Vorrede en S. 12, 195.
5. Met dit ‘blosses an sich uninteressirte sinnliche Wohlgefallen’, (S. 15-17) ‘der Probierstein der Schönheit’ (S. 34) schijnt Riedel Kant te anticiperen. Hij is het niet alleen. Dergelijke ideeën ook bij Lessing en Mendelssohn - zie Zimmerman 202 - Riedel zelf verwijst p. 35 naar Burke's *Inquiry*, waarvan Lessing een vertaling beloofd had. Uit Saintsbury III, 151 maak ik op, dat ook André het al heeft. En nog verder terug, zo iets al bij Shaftesbury.
6. Ik gebruik de 1ste uitgave (1767), omdat deze alleen door Van Goens gebruikt zal zijn. Vgl. deel I, 476vv. en *Cat. V.G.* I, 245.

in erkende aansluiting bij Baumgarten, Mendelssohn en Lessing: zorgvuldige scheiding van goed, waar en schoon naar begeren, denken en behagen. ‘Was allen gefallen mus, ist schön’: Longinus' leer, op te vatten in Dubos' zin. De psychologie is een onmisbare grondslag voor de beschouwing der kunst. De verschillen en grenzen der kunsten hebben Moses en Lessing grondig uitgebakend; voortaan kan de gelijkstelling: ut pictura poesis,

met beroep op Aristoteles, Simonides, Horatius tot Bodmer en Breitinger toe niet meer opgaan. De kunstenaar kan de werkelijke natuur, een verbeelde, ideale natuur of ook zijn eigen schepping navolgen.[1.] Het laatste deed bijvoorbeeld Milton. 'Der Endzweck ist allemahl das Vergnügen: dit kan, met nut en lering samengaan, maar het behoeft niet.[2.] 'Sinnliche Einheit in der Sinnlichen Mannichfaltigkeit ist Schönheit' - maar men houde dit niet voor een schulgerechte 'Definition'. De schoonheid is een αρρητον; ze ervaren gaat beter dan ze leren. Een gevoelvolle ziel betekent hier meer dan de theorie van Aristoteles af tot Baumgarten toe. 'Ich brauche den gegebenen Begriff nur, da ich doch einmahl Compendium schreibe, um einen Leitfaden zu haben.' Uit deze definitie weet hij daarna met niet minder ongegeneerdheid alle te behandelen onderwerpen af te leiden. Waarde had zijn werk alleen als handige, populaire compilatie; dat het gewaardeerd werd, blijkt uit een tweede uitgave. (1774) Dat het de auteur zelf niet bevredigde, toont een brief aan Van Goens van 1769.[3.] Het tweede deel, dat nooit verscheen, had de toepassing der algemene beginselen op de verschillende kunstenaars moeten geven. Ofschoon hij in het begin definities gaf van dicht-, rede-, schilder-, beeldhouwkunst, muziek, pantomime, architectuur en 'Gartenkunst', beperkt het eerste deel zich zo goed als geheel tot de letterkunde.[4.]

Evenmin als Riedel bood het meer geprezen en veel uitvoeriger werk van J.G. Sulzer een afgerond systeem. Zijn *Allgemeine Theorie der schönen Künste* (1771-74) is een soort esthetische encyclopedie in de vorm van een alfabetisch geordend woordenboek. Hij gaat ook van Baumgarten's 'cognitio confusa' uit, maar de kunst, berustend niet op het verstand, doch op het zedelijk gevoel, is voor hem middel tot deugd en geluk: schoon en goed moet zij verbinden.[5.] Daarin staat hij dicht bij Mendelssohn, en in het algemeen bij de 'popularphilosophen'.

Geen complete dichtkundige theorieën of esthetische systemen schreven Lessing, Winckelmann of Herder; maar hun invloed op de kunstleer en de kunst was zeker groter dan van Baumgarten of Sulzer. Hun werk is te bekend om hier veel meer te behoeven, dan de herinnering van enkele titels en jaartallen. Van Lessing: 1754-1758 *Theatralische Bibliothek*, 1759 *Abhandlungen über die Fabel*, 1759-1760 de eerste zes delen der *Literaturbriefe* - de andere achttien zijn meest van Nicolaï, Mendelssohn, Abbt - 1766 Laocoon; 1767-1768 *Hamburger Dramaturgie.* Van Winckelmann: 1754 *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst*, 1764 *Geschichte der Kunst des Altertums*, 1766 *Versuch einer Allegorie, besonders für die Kunst*; Van Herder: 1766-1767 *Fragmente über die neuere deutsche Literatur*; 1769 *Kritische Wälder*; 1775 *Ursachen des*

1. De allegorie stelt hij met Bodmer zeer laag in de kunst.
2. Hier schijnt R. afhankelijk van J.E. Schlegel - broeder van de Batteux-vertaler - wiens 'Von der Nachahmung' reeds in 1742 de navolging middel, het vermaak doel, en lering secundair stelde. Koberstein III, 333; Croce 273.
3. Zie deel I, 480.
4. Uitvoerig overzicht van de inhoud bij Dr. A.C.S. de Koe. Van Alphen's *Lit aesth. theorieën* 62-86; maar de schrijfster is m.i. onbillijk jegens R. 1. door een streng logisch, systematisch geheel te vorderen, wat R. niet bedoelde en moeilijk ook in die tijd nog te geven viel; 2. door hem de maatstaf aan te leggen van veel moderner esthetische dogmata.
5. Zie verder Schasler 360-366. Ter verduidelijking van de doorgaans onklare bibliografische mededelingen aangaande dit werk, diene het volgende: 2e weinig of niet gewijzigde druk 1777vv; 3e zeer vermeerderde nl. met de 'literarischen Zusätse' van Von Blankenburg, 1786vv. Deze heet 'erste vermehrte auflage'; 4e zgn. 'neue vermehrte zweyte Auflage' 1792-1794. Daarin de Zusätze veelszins verbeterd en verm. door Bl. Afzonderlijk registerdeel daarop 1799. Diezelfde 'Zusätze' zijn ook, als in Vorerrinnerung van 4e dr. (1792) beloofd was, afzonderlijk uitgegeven 1796-1798 in drie delen, met in het derde weer uitvoerig register.

gesunkenen Geschmacks bei den verschiedenen Völkern; 1778 *Volkslieder.* Lessing, die bovenal de dramatische kunst ter harte gaat, bestrijdt het neoclassicisme: Corneille, Voltaire, het Franse voorbeeld en dogma; maar de Poetica van Aristoteles - mits, anders dan doorgaans gebeurt, juist vertolkt - houdt hij voor even onfeilbaar als de Elementen van Euclides. Shakespeare is daarmee niet in strijd. Het verwerpen van alle lessen en voorbeelden der ervaring met alle regels onder het geroep: genie! genie! is een niet minder kwaad dan de blinde onderwerping aan de Fransen. De poëzie stelt voor in de tijd, na elkaar; de schilderkunst in de ruimte, naast

elkaar; deze heeft alzo in eerste instantie te doen met lichamen, gene met handelingen; in elkanders taak treden kunnen zij slechts aanduidenderwijs, ieder met haar eigen materie. Enzovoort: niet de oplossing, maar het stellen van het probleem is Lessing's onvergankelijke eer.[1.] Verdienstelijk was ook zijn literaire kritiek; van het grootste belang zijn ijveren voor de nieuwe, Griekse, renaissance. Daarin staat hij naast Winckelmann, met wiens ideeën hij vaak, maar niet altijd instemde: oneens zijn zij het ten opzichte van Laocoon, van de allegorie; eens in de waardering van lijn boven kleur, van de schildering der ideale mensengestalte tegenover Hollands realisme of landschap. Voor Winckelmann is er eigenlijk maar één kunst: de Griekse. 'Der einzige Weg für uns, gross (...) zu werden, ist die Nachahmung der Alten.' De Grieken gaven niet slechts de schone, maar een ideale, in de geest gewrochte, natuur, In de contour weten zij deze volmaakt weer te geven.

Daarbij komt de schone draperie, en de 'Schönheit des Ausdrucks: edle Einfalt und stille Grösse' is *het* algemene kenmerk der Griekse meesterwerken. De hoogste schoonheid is in God, zegt Winckelmann; zij is onuitdrukbaar, eenvoudig, ongedeeld. Zuiver bronwater is haar beeld. Iets dergelijks zegt zijn vriend, de schilder Rafael Mengs. Bij geen van beiden is het verband met hun overig betoog bijzonder klaar.[2.] Mengs en Winckelmann onderrichtten elkander, elk op zijn gebied. Ook de schilder schreef over esthetica, en zijn werk werd veel gelezen: het oudste is *Gedanken über die Schönheit und über den Geschmack in der Malerei* (1762). De ideale schoonheid werd in zijn kring een geliefd onderwerp. D. Webb bracht Mengs' ideeën mee naar Engeland. In gesprekken met Mengs lag ook de aanleiding tot een *Saggio Sopra la Bellezza* (1765), van Spalletti, die merkwaardigerwijze echter opkomt voor het karakteristieke in de kunst. Winckelmann heeft bij zijn theoretische beschouwingen bewust of onbewust, altijd de Griekse plastiek voor ogen. Herder, schoon ook over plastiek en de Laocoon-kwestie schrijvend, en op late leeftijd Kant's esthetica fel bestrijdend, is toch boven alles literator: universeel literator. Hij, meer dan iemand in Duitsland of ergens ter wereld wellicht, overzag en waardeerde alle dichtkunde: primitieve en middeleeuwse volkspoëzie, Ossian, Homerus, Shakespeare, Hebreeuwse en Oosterse dichters. Mythen, sagen, sprookjes trokken zijn belangstelling. Winckelmann's *Geschichte* wekt bij hem het verlangen naar een dergelijke geschiedenis der Griekse dichtkunst, in dezelfde tijd waarin hij ook van de behoefte aan een Duitse literatuurgeschiedenis spreekt. Zijn eigen literair-historische methode staat sterk onder invloed van Winckelmann's voorbeeld: de literatuur moet men beschouwen in verband met land, volk, tijd, klimaat, en ganse cultuur.[3.] Er is bij hem, als bij Lessing ook, invloed van Dubos merkbaar. Sterker waarschijnlijk is die van zijn diepzinnige vriend Hamann, wiens esthetica in nuce, *Eine Rhapsodie in kabbalistischer Prosa* (1762) in veel een program van Herder's streven gelijkt.[4.]

Groot was de invloed van Engeland op de vooraanstaande Duitsers. Milton werkte gestadig op hen van het optreden der Zwitsers af; Shakespeare - bij Bodmer nog tot Saspar verhaspeld - sinds J.E. Schlegel's waarderend opstel (1741) iets en sinds de *Literaturbriefe* (1759) veel meer bekend; Wieland vertaalde een groot deel zijner werken (1762-1766); C.F. Weisze leverde echter van Romeo en Julia nog een doorgaande 'verbetering' (1768); daarentegen kan men bij Gerstenberg, Herder,

1. Dat de dichtkunst moest schilderen, was de algemene idee vóór hem. Dolce had het nog eens uiteengezet in zijn *Dialogo della Pittura* (1735). Omgekeerd echter hield Caylus de schilders zijn *Tableaux tirés (...) d'Homère et (...) de Virgile* voor (1757).
2. Zie over W: Schasler 402vv, 1205vv. Deze ontkent ten sterkste de neo-platonische zin, die Zimmermann vóór hem er aan gaf, zoals Croce thans nog.
3. Koberstein III, 417-418, 439.
4. idem III, 429vv.

de jonge Goethe wel van een Shakespeare-cultus spreken.[5.] Mendelssohn, Riedel, Sulzer,

5. Al berust ze eerst op een bloemlezing, die van Dodd. Zie Koberstein III, 135, 422. En *Jahrb. d. deutschen Shakesp. Gesellsch.* 55 (1919) 59vv. Leitzmann, *Dodd's Beauties of Sh. als Quelle für Goethe und Herder.*

Wieland, Lessing, Hamann, Herder, zij allen ondergingen ook de invloed van Engelse esthetici en theoretici: Shaftesbury, Kames, Burke, Hogarth, van opdelvers der middeleeuwen als Percy, Hurd en Young. Die van Addison was al ouder. En Engelse literatuur van allerlei aard rieden reeds de *Diskurse der Maler* hun lezeressen aan;[1.] naast romans, Spectators en preken ook de *Characteristicks* van Shaftesbury.

Shaftesbury (1671-1713). Hij staat als een program aan het begin der eeuw. Modern Griek transponeert hij de klassieke wereldbeschouwing, denkbeelden van Plato en Plotinus in de eerste plaats, in de toonaarden zijns tijds. Met zijn wereldharmonie, zijn theodicee, zijn optimisme doet hij denken aan Leibnitz, die hem niet alleen prijst, maar ook van hem leert. In zijn spot met de Openbaring en zijn vijandschap tegen het Christendom[2.] is hij een Engelse voorloper van Voltaire, die ook onder zijn invloed staat. Hij moge ten onrechte atheïst zijn gescholden, zijn Deïsme ging sterk in pantheïstische richting; zijn moraal, filosofie eist onafhankelijkheid van alle religie, en grondt zich uitsluitend op het natuurlijke deugdinstinct van de mens. Voor de ene landgenoot van latere tijd 'if not a charlatan, certainly an intellectual coxcomb', voor de ander 'far from being a great philosopher',[3.] is hij daarentegen voor tal van Duitse geleerden een groot en verheven geest: 'Prophet eines edlen Gefühlspantheismus', 'Priester der modernen Weltanschauung';[4.] 'der bedeutendste der englischen Moralisten', 'einer der vornehmsten und feinsten Repräsentanten der Aufklärung'[5.] enz. Dat meningsverschil heerst ook ten opzichte van zijn esthetische en literaire verdiensten: 'am tiefsten und schwungvollsten' van alle Engelsen behandelt hij 'das Wesen der Schönheit' - al raakt hij daarbij ook ver weg van de waarheid - meent Zimmermann: 'begeisterde Wiedergeburt der Platonischen Philosophie'. Maar Schasler spreekt van 'blos äusserliche Aufwärmung der platonischen Ideeenlehre'. Maar als praktisch criticus vindt hij in hem een verwonderlijk juist gevoel voor de kunst. Volgens Saintsbury zijn daarentegen zijn literair-kritische uitingen pro-Boileau en à la Ryme: puur neo-classicistisch. Shakespeare en Milton spreken voor hem 'in wretched Pun and Quibble'.[6.] Gothicism, see Barbarism, Barbarians, zegt de Index tekenend. Zijn stijl, in de 18de eeuw in Engeland doorgaans als model geprezen en vaak nagevolgd, stuit niet alleen hem, maar stuitte ook reeds Goldsmith door zijn affectatie.[7.] Maar allen stemmen hierin overeen dat zijn invloed, lang en sterk, en in wijde kring heeft gewerkt. Door een aangeboren vermogen - zo leert hij in zijn als 'Characteristicks of Men, Manners, opinions, Times' verzande essays - dat door oefening moet worden gescherpt, gevoelt de mens wat goed en schoon is: the moral sense: een natuurlijke, ethisch-esthetische smaak. Deugd, kunst, wijsbegeerte worden geboren uit een hartstocht voor goed-en-schoon: het enthousiasme.[8.] Schoon en goed is één, maar bestaat in trappen. De materie op zich zelf is lelijk, de geordende materie: natuur of kunst is de laagste trap der schoonheid; de werkzame ordenende geest is schoner; de bron van het al, het hoogste schoon, de oerschoonheid, de wereldziel is 'God'. Eenheid in verscheidenheid is voor Shaftesbury het grote principe in zijn kunst, maar ook in zijn ganse wereldbeschouwing.

1. Koberstein III, 323.
2. Zie bijv. Miscellany II in *Characteristicks*, ed. 1749 III, 23-91.
3. Saintsbury en Bosanquet.
4. Falckenberg, *Gesch. d. neueren Philosophie*,[8] 185, 188.
5. Eisler, *Philosophen Lexicon*; Windelband, *Lehrb. Gesch. d. Philos.*[8], 369.
6. *Charact.* ed. 1749 I, 147.
7. Zie ms. aantt. van een oudere Engelse bezitter, in ex. Univ. Bibl. Utrecht.
8. *Letters concerning enthusiasm.*

Lessing's begrenzing der schilderkunst vinden we reeds in beginsel bij Shaftesbury; evenals Kant's ‘interesselozen Wohlgefallen’.[9] Herder is zeer afhankelijk van hem. Wieland, die van

9. Zie Zimmermann, *Gesch. d. Aesth.* 283, 285. En Therese Zangenberg, *Aesthetische Gesichtpunkte in die Englischen Ethik des 18*^{en} *Jhdts* (1917) naar rec. van W. Fischer in *L. bl. f. germ. u. rom. Phil.* 1920, 216. Vgl. ook boven p. 83.

Sulzer zijn werken kreeg, erkent zelf hem buitengewoon veel verschuldigd te zijn; Goethe noemde hen tweelingbroeders.[1.] Mendelssohn kreeg zijn werk van Lessing. Enzovoort.[2.] Shaftesbury is een der werkzaamste factoren bij de vorming der Duitse esthetische theorieën.

De Schotse filosofen Hutcheson en Reid sluiten in hun esthetische beschouwingen in alle hoofdzaken aan bij Shaftesbury; de eerste in zijn *Inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue* (1720), de tweede in een *Inquiry into the human mind on the principles of common-sense* (1764): eenheid in veelheid; een ethisch-esthetisch 'zinnelijk zintuig': tot hun herkenning van goed, schoon - en waar - nauw verwant of in den grond één; bij de eerste zich vervlakkend tot en bij Reid opgaand in de 'common sense'.

Tot die school behoorde ook Gerard met een *Essay on Taste* (1758) en een originaliteit tegenover de navolgingsleer stellend *Essay on Genius* (1774); beide maakten opgang blijkens herdrukken en vertalingen. En Beattie met zijn bekende *Essay on Truth* (1770 en vaker). De Duitsers vertaalden allen, die ik noemde, maar de een later dan de ander: Beattie 1772; Gerard 1766, 1776; Reid 1782, Hutcheson 1762; Shaftesbury 1768, 1776,[3.] Fransen sommigen: Shaftesbury 1769, Hutcheson 1749.

Geen Engels esthetisch werk kreeg echter zulk een vermaardheid bij de 18de eeuwse tijdgenoot als *The Elements of Criticism* van H. Home Lord Kaimes (1761). Niet alleen het origineel, ook de Duitse vertaling moest meermalen worden herdrukt.[4.] Ideeën van Lessing, Herder, Schiller, Kant blijken nu eens door hem aangekondigd, dan van hem ontleend. Soms nadert hij zeer dicht tot Shaftesbury's school, dan weer verwijdert hij zich ver van haar. Dat hij louter uitgaat van de zinnelijke waarneming, lijkt misschien groter verschil tegenover de 'inner sense' der ouderen, dan het in werkelijkheid is, dan men uit de gemaakte tegenstelling van sensualist of empiricus tegenover genen als intellectualisten zou opmaken. Feitelijk komt ook hij niet verder dan het poneren van een onmiddellijk werkend gevoel, een gegeven smaak door oefening te verfijnen. En ook hij verbindt het schone nauw met het morele. Zelfs - en daarin staat hij tegenover die anderen[5.] - is het nuttige, het doelmatige voor hem een der twee soorten of elementen van schoonheid: dat noemt hij het verhoudingsschoon, dat slechts door het denkend verstand te vatten is. Contradicties doen zijn systeem er niet duidelijker op worden - indien hij al een sluitend systeem had. Nu eens is het schoon het gebied der twee hogere zintuigen: oog en oor; dan weer eigenlijk van het oog alleen. Groter betekenis heeft Home door zijn streven naar psychologische analyse der schoonheidsgewaarwordingen; hij was het vooral, die de aandacht vestigde op het samengestelde daarvan. Uitvoerig behandelde hij het Verhevene - dat hij afzonderlijk stelt naast en niet als onderdeel onder het Schone -, het lachwekkende, 'grace' tegenover 'dignity' enz. Riedel's hoofdstukken, bovengenoemd, zijn grotendeels de hoofdstukken van Home. Berust in het algemene zijn verdienste meer in het wijzen van de richting dan van de weg, in bijzonderheden treft telkens zijn goed oordeel. Reeds door het afdalen van de hoogte der algemeenheden onderscheidt hij zich van vele voorgangers en

1. Ch. Elson, *Wieland und Shaftesbury* (1913); Grudzinski, *Shaftesbury's Einfluss auf Wieland*, werken mij alleen bekend uit tijdschriftrecensies, als *DLZg* 1919, 71vv, waaraan ik enkele bijzonderheden ontleende.
2. Vgl. boven p. 29.
3. Iets echter al veel vroeger; zie Koberstein III, 321n.
4. Saintsbury gebruikte een 8ste druk van 1807. De Duitse vert. van Meinhardt 1765, 3e Aufl. 1790.
5. En met de rug naar Kant.

tijdgenoten; maar dan ook door ongewone literaire kennis en smaak. De figuren beslaan nog een grote plaats bij hem; hij wijdt ook een lang hoofdstuk aan het verband van klank en betekenis, en geeft daarbij een overvloed van voorbeelden uit allerlei literatuur. Aan Aristoteles bewijst hij alle eer, maar dan de Griekse, niet de Franse; en tegen bepalingen in, handhaaft hij het recht van de ‘pathetische tragedie’, die slechts medelijden werkt, geen schrik en vrees. Ten opzichte van de eenheden is zijn houding bezadigd-vrij: het Griekse toneel stelde

andere eisen dan het onze; de Franse wetgeving verwerpt hij; Shakespeare waardeerde hij juister dan iemand. Zelfs voor de Gothiek had hij een goed woord. Soms vraagt men zich af: Kende en gebruikte Kaimes niet de *Réflexions* van Dubos? Zeer bijzonder geldt dit het bekende vraagstuk, waarmee even eer ook Burke zich in gelijke trant bezighield: hoe kan een smartelijke ontroering aangenaam zijn? 'A painful emotion, if not abnormally violent, is agreeable upon reflections', constateerde Home. 'Exercice necessary for the finer organs', leerde Burke: 'as these emotions clear the parts of a dangerous and troublesome encumbrance, they are capable of producing delight.'[1.] Daarmee hangt nauw samen de vraag: hoe kan de voorstelling van een droeve werkelijkheid vermaken? Niet alleen de voorstelling, ook die werkelijkheid zelf, antwoordt Burke: zie bij de terechtstelling van een medemens: maar niet zijn ellende, maar de eigen emotie is hetgeen zo trekt.[2.] Burke brengt dit tot een nog veel radicalere scheiding dan bij Home van het Verhevene en het Schone, in zijn *Inquiry into the Origin of our ideas of the Sublime and Beautiful.*[3.] Anders dan Home wil hij niet weten van doelmatigheid als element van schoonheid.

Omstreeks dezelfde tijd gaven twee beroemde schilders esthetische verhandelingen uit: in 1753 Hogarth, *Analysis of Beauty* (Duitse vertaling 1754 met aanbeveling van Lessing, Italiaanse vertaling 1761) en Reynolds enkele artikelen in de *Idler* van 1759. Hogarth keert zich tegen de geleerde esthetici, die alles veel beter schijnen te weten dan de kunstenaars zelf, niet in het effect, waarmee men vanzelf bij de moraal uitkomt - Hogarth is de moraliserende schilder bij uitnemendheid - maar in de oorzaak moet men het wezen der kunst zoeken. De grond van alle schoonheid vindt hij in de 'undulating' en de 'serpentine line'. Reynolds verzette zich tegen zulk een algemeen regelend principe; elke soort heeft haar eigen schoonheidstype: 'the medium or centre of all various forms'; schoonheid berust zo op gewoonheid.[4.] Zijn theorie toont zin voor het karakteristieke,[5.] schoon dit nog soortelijk, eer dan individueel is te nemen, gaat hij daarmee toch meer in moderne richting: hij was ook een kwarteeuw jonger. Maar zijn invloed was gering, die van Hogarth belangrijk.

Ook op andere - en waarschijnlijk vruchtbaarder - wijze dan door al deze wijsgerige schoonheidsbespiegelingen begon omstreeks het midden der eeuw in Engeland een onafhankelijker geest in het literaire tot uiting te komen: behalve in de praktijk van schrijvers, levender belangstelling, ruimer kennis en juister gevoel voor andere dan de wettelijk gewaarborgde of officieel gewaarmerkte kunst.[6.] Op toenemende waardering, al of niet met voorbehoud, van Shakespeare, Milton, Spenser konden we reeds meer dan eens wijzen. Spenser-navolging was een literaire mode, de ganse eeuw door.[7.] Daarbij stond Milton vooraan; maar Shakespeare's naam groeide voortdurend in en buiten Engeland; ook getuigde de ontvangst van Lady Montague's vermaard *Essay on the Writings and Genius of Shakespeare* (1769 en vaker) ervan. Ook Chaucer was niet geheel vergeten. En sinds - zelfs reeds vóór - Addison's *Spectator*-artikelen hadden ook anderen aandacht gehad en gevraagd voor de oude balladen: Watson (1706) en vooral Ramsay (1724) in Schotland, een anonymus (A. Philips?) 1723 en Oldys (1737) in Engeland gaven omvangrijke verzamelingen uit. De uitgevers kwamen daarin de lezers tegemoet door aanvulling, normalisering,

1. Bosanquet a.w. 203.
2. Vgl. Dubos, vert. Zweerts I, hfdst. 1 en 2; met zelfde redenering en voorbeeld.
3. 1756, Duitse vertaling 1773.
4. Bosanquet a.w. 209.
5. In de praktijk was R. uitsluitend portretschilder; waarvoor H. het talent miste.
6. Zie behalve Saintsbury vooral ook Phelps, *Beginnings of the Engl. Romantic Movement.*
7. Phelps, a.w. 175vv, geeft er een zestig op tussen 1706 en 1775.

opsiering, en vermenging met nieuwe liederen van eigen of anderer maaksel. Toch bleef de belangstelling gering; een diplomatisch afdrukkende Capell was een eenling (1760). Heel anders blijkt dit geworden, dertig jaar later; als Percy, na in 1763 *Runic Poetry* te hebben uitgegeven, in 1765 zijn vermaarde *Riliques of Ancient English Poetry* doet verschijnen; ook weer ‘together with some few of later date’, en ze verfraaiend -

soms tot onherkenbaar wordens toe - voor zoveel voorname lezers van zoveel beschaafder eeuw. Johnson was zeer tegen, Hurd zelfs niet vóór dat soort literatuur. Percy zelf putte zich uit in verontschuldigingen; na een kwart eeuw schijnt hij zelf zijn jeugdwerk te willen verloochenen. Maar het sloeg in; vier drukken waren nodig voor het einde der eeuw; velen volgden het voorbeeld na; en krachtig en rechtstreeks bouwde Percy, zij het onbewust, aan de romantiek. Meer bewust en reeds vroeger dan hij, wees een ander Anglicaans geestelijke nieuwe wegen: bisschop Hurd. Op den duur althans; zijn Addison-commentaar was ouderwets-grammatisch, zijn uitgave der *Ars poetica* en zijn *Critical Dissertations* waren, ondanks zijn ongewone belezenheid en enkele onafhankelijke inzichten, neoclassicistisch. Maar zijn *Letters on Chivalry and Romance* (1762) gaan - naar Saintsbury's oordeel - alles wat de Duitsers tot nog toe hadden geleverd en wat de Engelsen nog een kwart eeuw zouden leveren, te boven: de 'mediaeval reaction' bereikt in die *Letters* een hoogtepunt. Barbaarse monniken-eeuw? Haar kunst bekoorde de grootsten van later tijden: Ariosto, Tasso, Spenser, Milton.[1.] De 'gothische' poëzie heeft haar eigen schoonheid, evenals de gothische bouwkunst, maar geen van beide mag naar klassieke regels worden beoordeeld. Ook de *Faërie Queene* moet men als 'a Gothic composition' beschouwen. Ariosto en Tasso verdedigt hij tegen Boileau en Voltaire; diens Henriade echter zal weldra geen lezer meer vinden. De eis van waarheid? Deze poëzie bekommert zich om geen filosofische of historische, zij vraagt alleen naar poëtische waarheid. 'Volg de natuur': een afgezaagde, nietszeggende leus. Welke natuur? 'The poet has a world of his own, where experience has less to do than consistent imagination. He has, besides, a supernatural world to range (...) Thus in the poets' world, all is marvellous and extraordinary.' De epische dichter spreekt tot oog noch oor, maar tot de verbeelding; 'the divine dream, and delirious fancy, are among the noblest of his prerogatives.'[2.] Van 'preëminence of the Gothic manners and fictions, as adapted to the ends of poetry, above the classic', spreekt Hurd. En vroegere met hedendaagse poëzie vergelijkend, besluit hij: 'what we have gotten is a great deal of good sense; what we have lost is a world of fine fabling.'

Waardering voor middeleeuwse kunst en traditie werd ook krachtig bevorderd door Horace Walpole: sinds 1750 bouwt hij zijn gothiek kasteel Strawberry Hill; en als 'the glass of fashion and the mould of form'[3.] trok hij de 'London society' mee. Gothiek kwam in de mode; de Engelse Gothiek werd bewonderd en tegen verdere ondergang beschermd. Met zijn *Castle of Otranto* (1764) gaf hij het voorbeeld voor tal van middeleeuws-historische romans. Op beide manieren oefende hij niet geringe invloed op de wordende Romantiek, al gaf hij overvloedige blijken zelf niets daarvoor te gevoelen; al wat in diezelfde richting werkte, verwierp hij: Ossian, Mallet's *Histoire de Dannemarck*, Th. Warton's *History*, enz. Pope was zijn lijf-auteur.[4.] Behalve uit gril en nieuwigheidsbejag mag de invloed van zijn vriend Gray hebben gewerkt. Met hem had hij het landschap der Grande Chartreuse bewonderd - iets nieuws, ook dit! -; zijn smaak voor Oudnoorse poëzie kon hij echter niet delen. Door zulk van klassieke lectuur was Gray tevens grootste Engelse kenner en onafhankelijk proever van middeleeuwse en moderne poëzie, de Duitse uitgezonderd.[5.] Beginnend als classicist, eindigde hij als volbloed romanticus; zijn beroemde *Elegy* (1751) staat op het midden; door twee 'Pindarische Oden' (1757) was hij voor Johnson en

1. Milton had lang het plan gekoesterd tot een groot gedicht van Arthur en zijn ridders. Phelps 113.
2. Zie breed citaat bij Cowl a.w. 97-101. En 165.
3. Phelps a.w. 105.
4. ibid. 110-111.
5. ibid. 154-170.

gelijkgezinden als gevaarlijk nieuwlichter getekend. Door Mallet kwam hij tot de studie en navolging van Oud-Noorse poëzie. Over Ossian was hij verrukt, schoon niet zonder zeker wantrouwen omtrent de echtheid. Zijn sterk gevoel voor de romantische natuur is even opmerkelijk als zijn bewonderende studie en navolging van de oude poëzie van Engeland, Wales en Scandinavië. Zijn *Elegy* behoort

tot de ‘literature of melancholy’ zowel als tot de ‘grave-yard poetry’, die trouwens moeilijk van elkaar zijn te scheiden; beide zijn nauw verwant aan de sentimentele poëzie van ‘het Continent’. Beide wezen ook reeds in de richting der romantiek; zowel R. Blair's en Young's sombere grafgedichten als de op Milton's ‘Il Penseroso’ geïnspireerde Oden van J. en Th. Warton.[1] Veel duidelijker spreekt echter dienaangaande het literair-kritische en -historische werk van Young en de Wartons. De eerste verkondigde in zijn *Conjectures on Original Composition* (1759), dat men de te bewonderen Ouden eerst recht navolgde door ze niet na te volgen, maar zich onmiddellijk te richten naar de natuur en het eigen aangeboren genie. Het genie heeft wetenschap noch regels nodig, zomin als de gezonde mens krukken.

Van de Wartons is zeker Thomas de belangrijkste, maar ook Joseph hielp het nieuwe de weg bereiden: door het degraderen van Pope, om zijn tekort aan ‘imagination’, de hoofdvoorwaarde voor het dichterschap - van hem is ook een *Ode to Fancy* - en door opstellen in de *Adventurer* (1753-1754): tegen de Franse theorie, vóór Homerus en Shakespeare, en - niet het minste - met een voorgewend nieuwontdekt stuk van Longinus over de stijl des Bijbels. Thomas schreef *Observations on Spenser* (1754), mengeling van oude vooroordelen en nieuwe inzichten. Maar oneindig belangrijker is zijn *History of English Poetry* (1774-1781). Gray, ijverig lezend, onderzoekend, maar traag dichtend en uitgevend, wiens literaire richting men meest en best uit brieven leert kennen, liet gaarne zijn eigen voornemen tot het schrijven van een Geschiedenis der Engelse poëzie varen, toen hij vernam van Warton's plan; en hij stelde zijn ontwerp en materiaal tot diens beschikking. Van de dertiende tot het einde der zestiende eeuw strekt Warton's beschrijving; een boek, welks nut ‘is something difficult to realise, but almost impossible to exaggerate’;[2] tegenover de zeer vergefelijke tekortkomingen, heeft het onschatbare verdiensten; langer dan een eeuw bleef het het voornaamste werk op dit gebied; te merkwaardiger feit, als men bedenkt, hoeveel meer het toen inhad dan later, de middeleeuwse originelen te leren kennen.[3] Er was reeds iets vóór hem gedaan; Percy had bij zijn *Reliques* enkele essays gevoegd over middeleeuwse dichtkunst; Gray had een proeve gegeven over John Lydgate; van Chaucer was een modernisering verschenen, en een slechte uitgave; er verscheen juist nu een goede (1775); om historie of taal hadden sommigen niet alleen middeleeuwse maar ook angelsaksische bronnen bestudeerd. Alles tezamen niet veel; en het valt weg bij deze veelomvattende eerste echte Engelse literatuurgeschiedenis.

Ook dit was een langzaam rijpende vrucht der achttiende eeuw: de geschiedbeschrijving der literaire kunst; niet alleen voor Engeland, maar voor heel beschaafd Europa: allerwege liep de vermeerderde belangstelling voor de eigen oudere en oudste dichtkunst, samengaand met de drang naar meer kennis van historie en taal, op zulk pogen uit, hier vroeger, daar later, en met zeer verschillende eerste uitslag.

Het voorbereidende werk zien we door heel de eeuw, en reeds daarvoor gebeuren. De historische bronnenpublikaties, vaak van enorme omvang: van Florez, Muratori, Rymer, de Benedictijner van St. Maur, Leibnitz, Eccard, en dergelijken, hadden ook hun betekenis voor de onderzoeker der letterkunde; de uitgaven van middeleeuwse kronieken, het werk van een Ducange, La Curne de Sainte-Palaye; detail-onderzoekingen van afzonderlijke personen en geleerde genootschappen

1. 1740: *The Enthusiast or the Lover of Nature*, van Joseph; 1747: *The pleasures of Melancholy*, van Thomas.
2. Saintsbuiy, *Hist. of Crit.* 3, 71. Nog in 1871 een door verscheidene geleerden geannoteerde uitgave.
3. Zie over hem en veel anderen hier genoemd, behalve de vaak genoemde werken ook Kalff, *Inleiding t.d. Studie der Literatuurgesch.*

evenzo. De daarmee samenhangende studie van middeleeuwse taal: Provençaals, Oud-Frans, Oud- en Middelhoogduits, Angelsaksisch, Oudnoors, en de publikatie van bronnen daarvoor, nog meer. Had omstreeks 1600 reeds Daniel in Engeland de Middeleeuwen tegen de minachting der Renaissance-mannen verdedigd,[4.] omstreeks 1720 deed dit Leyserus in Duitsland met klem,

4. Zie Saintsbury a.w. 2, 191.

zowel in een verhandeling ‘de ficta aevi medii barbarie’ (1719) als in een ‘Historia poëtarum et poëmatum medii acui’ (1721).[1.]

In Frankrijk, dat het taaist en het langst aan het 17de-eeuwse classicisme vasthield, zagen toch meerderen óver de steeds in ere gebleven Rabelais en Montaigne - van de eerste verschenen alleen in Holland verscheidene drukken in deze eeuw - en altijd gekende Pléiade en Marot, naar de middeleeuwen: Villon werd uitgegeven, meer dan eens, de *Roman de la Rose* en een enkele andere roman kwamen in druk, Barbazan gaf verzamelde *Fabliaux et Contes* uit van elfde tot vijftiende eeuw (1756), Caylus schreef erover; La Curne de Sainte Palaye behandelde ridderromans en ridderwezen, Froissart en de Troubadours (1774). Reeds heel vroeg, nog in de 16de eeuw, had Et. Pasquier in zijn *Recherches de la France* niet geringe kennis van middeleeuwse poëzie getoond, had Fauchet geschreven over oorsprong der Franse taal en poëzie, rijm en romans ‘plus les noms et sommaire des oeuvres de CXXVII poètes françois, vivans avant l'an MCCC’; hadden ook Grusdé (‘La Croix-du Maine’) en Du Verdier hun ‘bibliothèques’ uitgegeven, ‘catalogue(s) de toutes sortes d'autheurs qui ont escrit (ou traduiet) en françois depuis 500 ans et plus’; namen en werken; opsommingen van alle soort van schrijvers en boeken, met soms wat biografie, dat bleef de literatuurgeschiedenis nog veelal en ook zo had ze haar nut.[2.] Veel meer vindt men ook nog niet in Nicéron's *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres.*[3.] Goujet's *Bibliothèque françoise, ou histoire de la littérature françoise*,[4.] bepaalt zich tenminste tot Franse taal, retorica, poëtiek, Franse vertalingen en oorspronkelijke poëzie. In 1733 begonnen de Benedictijnen hun zeer wetenschappelijke ongeëvenaarde omvangrijke *Histoire littéraire de la France*; maar in de achttiende-eeuwse ontwikkeling der literatuurgeschiedenis neemt zij slechts een zeer bescheiden plaats in, omdat zij begonnen bij de eerste, zeer lang niet verder kwam dan de twaalfde eeuw, en voor een groot deel over Latijnse auteurs handelde.[5.] De geschiedenis van het Franse toneel ‘depuis son origine’ schreven de broeders Parfoiet reeds voor het midden der eeuw.[6.] Evenzo De Beauchamp ‘depuis 1161’, in kleiner bestek. Zo waren er ook beknopte geschiedenissen van literatuur - of poëzie - naast de grote verschenen: Mervesin 1717, Camusat 1722, Massieu 1739, Longchamp 1767.

Het is merkwaardig, dat men op dit gebied van navolging der Franse voorbeelden zo weinig merkt. Was het bij het eerste geslacht der eeuw een nederig: Quod licet Jovi - -, en bij het laatste een wantrouwig: Timeo Danaos --?

Italië was hen trouwens voor geweest in meer dan een opzicht. Gravina's *Della Ragion Poetica* (1704) is voor een belangrijk deel geschiedenis der Italiaanse poëzie, in het Latijn of in de volkstaal. Reeds eer (1698) was Crescimbeni zijn *Istoria della Volgar Poesia* begonnen, die door anderen kritisch herzien, een grondslag vormde voor Tiraboschi's steeds van waarde blijvende *Storia della letteratura italiana* (1772-1782). Riccoboni beschreef de geschiedenis van het Italiaanse toneel, Quadrio gaf zelfs reeds in zeven zware delen een algemene literatuurgeschiedenis: *Della Storia e della Ragione d'Ogni Poesia* (1739-1752), genre voor genre uit heel Europa bij elkaar schikkend, en wonderlijk soms kiezend en oordelend, maar toch van groot

1. Gesner, *Isagoge* I, 235-236. Maar hij gaat te ver, meent deze: terminos excedit.
2. La Croix-du Maine en Verdier werden 1772 nog eens gezamenlijk uitgegeven.
3. 43 delen, 1727-1745.
4. 18 delen, 1741-1756.
5. 1733-1763 twaalf delen. Dan stilstand tot 1814. Voortzetting door Acad. des Inscr.; thans gevorderd tot in de 14de eeuw, en tot deel 32.
6. Amsterdam 1735-1749, 15 delen.

belang als de eerste, die de drang gevoelde tot vergelijkende behandeling der moderne Europese literaturen.[7.] Met zes folianten

7. De eerste, tenzij men Lilius Gyraldus' dialogen *De poetis nostrorum temporum* (1545) als voorloper zou willen beschouwen: hij heeft kennelijk voorkeur voor neo-Griekse en neo-Latijnse dichters, maar behandelt toch ook Spaanse, Franse, Engelse, Duitse naast Italiaanse, en niet alleen tijdgenoten; of de Duitsers de voorrang toekennen, die met de algemene historia literaria van Morhof, Reimmann en Stolle aankomen. Zie later.

bleef Mazzuchelli's alfabetisch geordend bio- en bibliografisch werk steken bij de B (1753-1763). Plaatselijke literatuurgeschiedenissen werden weinig minder groots opgezet: *Cremona literata, Scrittori Fiorentini*, enz. enz. meest in folio.

Zover men bij dit alles kritisch te werk ging en op samenhang, groei, ontwikkeling lette, mag men spreken van iets nieuws, zover men slechts massa's materiaal onkritisch verzamelde en mechanisch ordende, moet men het beschouwen als de volijverige voortzetting van een oud en welbekend genre: de Historia literaria als universele of partiële geleerdengeschiedenis; in verschillende vormen voorkomend, gaande tussen encyclopedie en 'allgemeine Bücherkunde' in enkele of alle vakken van wetenschap. Gesner's *Isagoge* is hieromtrent instructief:[1] Historia literaria sive potius eruditionis et eruditorum (...) vel parallelos tradi potest cum Geographia, cum Chronologia, cum historia universali (...) cum ecclesiastica idem (...) vel seorsim: ubi quatuor velut stadia aperiuntur, quibus percurrendis possit aliquis bonam illius partem consequi: I ut ortus, incrementa, subsidia, impedimenta verbo, *fata eruditionis* universim considerentur - hij doorloopt de historie van schrift en schriftelijke overlevering van de zondvloed af, want 'literatura ante Noachi diluvium fabulosa', tot de Encyclopedisten toe: want 'regnat in literis vis quaedam consuetudinis et saeculi' - II per *disciplinas* iri potest, et singularum tradi historia, de theologie of ook weer delen daarvan, recht, algemeen of speciaal; medicijnen, anatomie; filosofie; mathesis, astronomie, natuurkunde, elektriciteit, logica, moraal. III *vitas* hominum *eruditorum* vel solitarias scripsere, vel iunctim plures, eas que vel certi generis, vel quotquot poterant, ut in Lexicis vel universalibus, vel huic rei propriis - Moreri, Bayle, Duitse Lexica Universalia, ook de Franse Encyclopaedie, schoon vol fouten; en de talrijke werken over juristen, theologen, medici, filosofen, literatoren, soort bij soort afzonderlijk - alii ordinarunt eas per tempora - de diverse geleerden van deze of die eeuw tezamen - alii per patrias regiones, urbes, Academias - Bruckerus' *Ehrentempel der Teutschen*; Brema literata, Hamburgum literatum, *Nürnbergisch Gelehrten Lexicon*, enz. - alii per disciplinas Theologurum, Juris consultorum, ete. Poëtarum, Sophistarum - voorbeelden bij de vleet: Lexicon, Nachrichten, Vitae van 'jetztlebende', 'berühmte' theologen, artsen, etc.; van clarissimi nostra aetate philologi (Harlesius 1764), poetae (Lotichius 1625), poetae graeci germani (Licelius 1730); ook de levens van schilders en beeldhouwers behoren erbij - alii per sexus, aetates (ut puerorum, Macrobiorum) per vitia adeo quaedam ant virtutes - neen, dat laatste niet, beklaagt zich Gesner; werken over Mulieres philosophae, gelehrte Frauenzimmer, Femmes Savantes, galante Poëtinnen, Donne Letterate; over Enfans celebres, eruditi praecoces; de claris Godeschalcis, Georgiis, Nicolais, enz.; de eruditis sordidis, rixosis, liggen de voorbeelden voor het grijpen. Uitnemend zijn levensberichten van Academiën, als Fontenelle's *Eloges.* IV Locum sibi peculiarem in hac historia vindicant Bibliothecae - geen wetenschap zo afhankelijk van boeken als historie; van belang zijn haar lotgevallen, haar inrichting, haar catalogi - Hic memorabiles praesertim libri, qui de argumento aliorum referunt et iudicant - begonnen door Photius - patrum atque nostra aetate tanta vis per intervalla diurna, menstrua, trimestria, semestria, annua, incerta, prodire solet, ut libri iam sit materia hos omnes, eorumque auctores, initia, fines, referre - Gesner noemt er dan ook maar heel weinige; als eerste Jean le Clerc's *Bibliothèque universelle.*

Het citaat is bijzonder lang, maar het toont ook bijzonder duidelijk, wat de beste literatoren in 1774 nog verstonden onder historia litteraria, en wat niet.

Er was hier dubbele invloed der klassieken: Varro en Suetonius handelden veel over wat wij 'dichters en schrijvers' noemen, maar in samenhang met auteurs in ruimere zin, of met grote mannen in het algemeen. En de klassieke filologen maakten

1. I, 481 vv.

weinig meer onderscheid als de 17de eeuwse Vossius, of de bewonderenswaardige 18de-eeuwer J. Alb. Fabricius, bergen materiaal verzamelend en verzettend in zijn diverse ‘bibliothecae: latina, graeca, latina mediae et infuciae

aetatis.' Eerst F.A. Wolff zou tegen het eind der 18de eeuw de grondslag hebben gelegd voor de wetenschappelijke literatuurgeschiedenis, zowel van Grieken als van Romeinen.[1.] Echter zet ook thans nog de klassieke literatuurgeschiedenis - om welke reden dan ook - haar grenzen veel verder uit dan de moderne; en in dat opzicht bleef zij veel dichter bij de oude manier.

Gesner prijst als de beste de alles samenvattende werken, als Morhof's *Polyhistor, sive de auctorum et rerum commentarii* (1688), herhaaldelijk door anderen, nog vermeerderd, herdrukt. Het behandelt alle wetenschappen, maar onder de 'poetae recentiores' worden die in de volkstaal zo goed als geheel verwaarloosd.[2.]

En Struve's beknopte *Introductio in notitiam rei literariae et usum bibliothecarum* (1704) door acht drukken aanzwellend tot een lijvige bibliotheca selecta; Reimmann's *Einleitung in die Historiam Literariam insgemein (und) derer Teutschen insonderheit* (1708-1713) - zes delen, in vragen en antwoorden -; Stolle, *Anleitung zur Historie der Gelahrheit* (1718 en vaker); Joh. Andreas Fabricius, *Abriss einer allgemeinen Historie der Gelehrsamkeit* (1752 en vaker); en eindelijk Haumann's *'Aureolus' Conspectus libellus nunquam seponendus reipublicae literariae*, etc. (1718, 8e druk 1791) het gebruikelijkste studieboek: louter namen en titels.[3.]

Zo waren er nog veel meer: hetzij zich bepalend tot 'das gelehrte Deutschland' (Hamberger, 1767), hetzij 'viri docti omnium gentium a mundi initio' samenvattend (König 1678). Wij vinden juist belangrijker, dat er ook scheiding was of kwam, tussen vakken, en landen, en ten slotte tussen 'literae' en poëzie. Maar ook een poëtenlexicon of catalogus van dichtwerken is geen geschiedenis der dichtkunst; zelfs geen verzameling van dichterlevens. Hetgeen er meer toe hoorde, leerde men slechts langzaam. De literaire kritiek groeide met het gestadig toenemen der kritische periodieken; en met de wassende kritische eeuwgeest in het algemeen. En verschillende gebruikelijke literaire typen werkten mee aan de fundering der moderne literatuurgeschiedenis: deels oude, deels nieuwe: de afzonderlijke, uitgewerkte biografie en het literair, kritisch en historisch gedicht - beide al bij de Romeinen in zwang[4.]-; het essay en het nog moderner spectatoriaal vertoog. Zij alle drongen toch, op onderscheiden wijze en in onderscheiden graad, tot het nagaan van overeenkomsten en verschillen, waarde en onwaarde, rijzen en dalen, oorzaak en gevolg, samenhang en scheiding, invloeden, scholen, verband van kunst met persoonlijkheid, tijd, omgeving, maatschappij, land, volk, religie. Met een biografie staat heel vooraan in de nieuwe tijd Boccaccio: van Dante. Bij essays denkt men wel allereerst aan Montaigne; voor literaire 'vertogen' aan Addison; voor gedichten, als bedoeld, aan Boileau's uitbreiding van Horatius' laatste epistula. Er zijn tal van andere voorbeelden te geven. Voor essay en vertoog is het zeker overbodig; naast Boileau's *Art poétique* (1668) noem ik alleen Pope's *Essay on Criticism* (1711), bijna even bekend en niet minder oppervlakkig in het historische, en een veel degelijker *Charakter der deutschen Gedichte* (1734) van Bodmer; de breedvoerige biografie van de dichter blijft nog lang zeldzaamheid; zelfs een figuur als Milton viel zij niet ten deel: ook Edw. Philips gaf slechts een kort en fragmentarisch *Life* van zijn geëerbiedigde oom. Lang vergenoegde men zich met korte levensberichten in groepen samengevoegd. De levens van beeldende kunstenaars, als het beroemde werk van Vasari(1550) kunnen tot een voorbeeld hebben gestrekt; zoals men met goede grond voor later invloed op de geschiedbeschrijving der letteren aanneemt

1. Schanz, *Gesch. Röm. Lit.* I, 1^3, 4; Christ, *Gesch. Gri. Lit.* 1^6, 9.
2. Althans in mijn uitgave, Lubecoe 1708; een compres gedrukte kwartijn van een 2000 pp.
3. Vgl. voor de meeste dezer werken: Arnold, *Allgemeine Bücherkunde*^{2}, 40vv, 101vv.
4. Schanz, a.w. I^3, 1, 4.

van die der kunst: van Winckelmann's inzichten en methode sinds het verschijnen zijner *Geschichte* (1764)[5.]

Maar het duurde nog lang, eer men zover was; ook in Winckelmann's vaderland; Herder

5. Kalff a.w. 48.

mocht al dadelijk daarin het juiste voorbeeld herkennen,[1] 'de Zwitsers' mochten reeds sinds het midden der eeuw door uitgaven van middeleeuwse poëzie ruimer perspectief hebben geopend.[2] Herder zelf reeds verschillende literaturen in hoofdtrekken vergeleken, eerst Fr. en vooral A.W. von Schlegel brachten zowel de Duitse als de algemene literatuurgeschiedenis belangrijk vooruit, en eerst Wachter leverde een goed, volledig en samenhangend verhaal van de eerste (1818vv). Tot zolang had men niet veel anders dan de oude algemene geleerdengeschiedenis, en daarnaast een tot eigen taal en letteren beperkte samenvoeging van bio- en bibliografische gegevens. Een begin mogen de Duitsers dan reeds zien in Morhof, *Unterricht von der teutschen Sprache und Poesie* (1682), dat naast de delen Taalgeschiedenis en Poëtiek een deel bevat *Von der teutschen Poeterey Ursprung und Fortgang*;[3] het duurde bijster lang eer men tot voortzetting kwam. Von Bielfeld, *Progrès des Allemands*, etc. 1752 en vaker en M. Huber in zijn *Choix des poesies allemandes* (1766).

C.H. Schmid hield zich in zijn *Theorie der Poetik und Nachrichten von den neuesten Dichtern* 1767) en *Biographie der Dichter* (1769vv) ook met de historie van niet-Duitse literatuur bezig,[4] in het bijzonder Engelse. In Duitsland begon al vroeg ook de moderne belangstelling voor de historie van anderer nationale literatuur. Voor Spaanse en Italiaanse allereerst: de ene die door haar dramatiek, romans en Cancioneiro's op Europa werkte en meer ging werken, de andere door Dante, meer door Petrarca, meest door de 'romantische' Ariosto en Tasso. Dieze breidde Velasquez uit (1769), Meinhardt schreef *Charaktere und Werke der besten italienischen Dichter* (1763). Omgekeerd bood men Fransen en Frans-lezenden korte overzichten aan van de nieuwe Duitse letteren ter inleiding van vertaalde proeven.

Ook in Engeland was de geleerden-geschiedenis aan de speciale biografieëncollectie, en deze aan de eigenlijke literatuurhistorie vooruitgegaan; Bisschop Bale gaf in 1549 een *Illustrium majoris Britanniae scriptorum summarium*; in een volgende Bazelse uitgave, hetend *Catalogus a Japheto usque ad annum* 1557. Van J. Leland († 1552) verschenen in 1709 de *Commentarii de Scriptoribus Britannicis*; van Th. Fuller († 1661) in 1662 de naar graafschappen geordende *Worthies of England*, een olla podrida, maar evenals de beide andere werken van belang als materiaalverzameling. E. Philips deed in 1675 een *Theatrum poëtarum, or a Complete Collection of the Poets* verschijnen, een alfabetische lijst eerst van de dichters, dan van dichteressen. Spoedig volgden Winstanley met levens der vermaardste Engelse dichters en Langbaine met een account van de dramatici, een vroegere Catalogue. Halverwege de 18de eeuw vinden we *Lives of the Poets of Great Britain and Ireland* van de acteur Cibbers. S. Johnson's *Lives of the Poets* vallen in het laatste kwart, maar deze dragen een geheel ander karakter dan al de vorige. Weinig baat vond de Engelse literatuurhistorie bij een reeds vroeg - immers sinds 1708 - bestaande afzonderlijke leerstoel voor poëzie - niet bepaald Engelse poëzie - te Oxford; al hebben enkele mannen van literaire naam hem ingenomen: Lowth (1741-1751), die als zodanig zijn *Praelectiones de Sacra Poesi Hebraeorum* hield en Th. Warton (1756-1766), hier alleen over klassieken handelend. Voor hen o.a. J. Spense (1728-1738) die al eer zijn veelgelezen, ook in Duitsland bekende

1. Zie boven p. 85.
2. 1748: *Proben der alten schwäbischen Poezie*, 1757: *Fabeln aus den Zeiten der Minnesingern*, grote fragmenten van Nibelungenlied, 1758: *Sammlung von Minnesingern.*
3. Korte overzichten over 17de eeuw ongeveer ter zelfder tijd van Hoffmanns wald. en van M. Kempe; wat later en uitvoeriger, in het Latijn en alfabetisch, van E. Neumeister; Koberstein II, 54-55. Arnold a.w. 102vv.
4. Koberstein IV; *Allg. D. Biogr.* 31.

Essay on Mr Pope's Odussey had uitgegeven (1727);[5.] en, als eerste, Trapp, wiens *Praelectiones poeticae* (1711vv) herhaaldelijk uitgegeven, en ook in het Engels vertaald, een tijd lang het geijkte handboek waren in Engeland over deze materie.[6.] Een halve eeuw na Oxford kreeg Edinburgh een dergelijke leerstoel (1759);

5. Zie over de theorieën daar Finsler a.w.
6. Saintsbury a.w. 2, 462; 3, 616.

H. Blair, de enthousiast voor Homerus en Ossian, hield daar een kwart eeuw zijn *Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres*, sinds de uitgave in 1783 zeer populair.[1.]

Van Goens heb ik niet uit het oog verloren. Integendeel, ik trachtte de internationale sfeer te beschrijven, waarin hij leefde of wilde leven. En nog kan ik niet tot zijn persoon terug. Want eerst moeten we nog nagaan, hoe de toestand hier te lande was; niet alleen, omdat zijn figuur een achtergrond behoeft, maar ook, omdat zomin hier als ergens anders nieuwe neigingen, behoeften of ideeën als wonderbomen opschoten: er was ook hier een stil maar gestaag voortschuiven in de toekomst: versterven, vergroeien, herleven, ontkiemen, ontwikkelen. De gang van blinde Ouden- vergoding tot kritische Oudenwaardering; van uiterlijke bewondering tot innerlijke aansluiting. Van Rome naar Hellas. Maar ook van het gestileerde tot het echte; van de omtrek tot de kern; van de leer tot de natuur; van de school tot het leven; van de helden tot het volk; en van het vreemde tot het eigene. En al loopt de lijn altijd door de 'redelijkheid', daar eindigt zij niet: maar zij zet zich voort tot een hogere, - menigmaal overspannen- gevoeligheid in verhouding tot de natuur en de naaste: sentimentelen, natuurpoëten, filantropen zijn kenmerken voor de 18de eeuw; ook op het vele piëtistische, mystieke, apocalyptische der eeuw zal men in dit verband mogen wijzen.

Indien men de voortreffelijkheid der Antieken zich als een centraal geloofstuk denkt - scheve vergelijking, geef ik toe - dan onderkent men de fasen: kinderlijk vertrouwen, redenerende apologie, twijfelende kritiek, en innerlijke toeëigening. Wie kan zich de strijd van antieken en modernen om circa 1600 denken, of Winckelmann en Lessing om circa 1700? Of bij ons Pels in 1780 en Feith in 1670?

Al blijft in de diepste grond waarheid voor alle groei: 'Dat hij zelf niet en wiste hoe'; er zijn voorwaarden, omstandigheden, symptomen, die men kan en moet opmerken. Invloeden, vreemde en eigene, werkten hier mee; tradities enerzijds, reacties anderzijds stuwden stroom en tegenstroom; verwijdering kon tot bewondering leiden; verlies wekte behoefte. En uitersten ontmoetten elkaar. Ook bij ons; een en ander zeer bijzonder bij ons. Het talent was schaars en zwak: dat gaf de naar heerschappij strevende in- en uitlandse traditie ruim spel; maar de zo tot stand komende reglementering deed waarschijnlijk meer goed dan kwaad; wezenlijke krachten zal zij niet hebben kunnen uitdoven; wel ingebeelde van het ergste kwaad terughouden. De Franse invloed werkte het meest, nam lange tijd in kracht geregeld toe; toch kwamen al vroeg Engelse, straks ook Duitse werkingen daarnaast voor.

Zoals overal, was ook ten onzent de lyriek het zwakst vertegenwoordigd: - hoe kon het anders? De gelegenheidspoëzie klatert wel in stromen ons voorbij, maar ook ten onzent zag reeds menig tijdgenoot, dat dit voorbijgaande kunst, indien al kunst was.[2.] Bovendien kleedde ook deze zich vaak in half of heel episch gewaad, als van het herdersdicht. Dat de lyrische dichtsoort, die van haar klassieke oorsprong af aan de epiek grensde, de heroïde, in deze tijd opgang maakte, verwondert ons niet; zij had daarvoor alles mee. Door Ovidius geschapen, en sinds de renaissance allerwege in Latijn en eigen talen nagebootst, werd zij in het derde kwart der 18de

1. Te Winkel, *Ontw.* V, 184 vermeldt 7e dr. 1798. En een uitgave nog in 1879. Nedl. vert. 1788, en 1832.
2. Halma, Zeeus, Van Effen, Feitama, Steenwijk, Dichtgenootschappen sloten ze uit van hun werk. Bilderdijk parodieerde die van anderen en van zich zelf. Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* III, 250, 384, 411, 661; IV, 60; V, 153.

eeuw in Frankrijk een modekunst,[3.] zich ook uitbreidend over haar vroeger vreemd terrein.[4.] Wellekens dichtte

3. De Fontenelle, Dorat, Colardeau, De la Harpe, De Pezay, Blin de St. More etc. Veelbandige verzamelingen kwamen er uit van die Fransen, o.a. Amsterdam 1769. Zie Sulzer a.w. II[4], 570vv.
4. Naast de bekende figuren der Oudheid, hun leed uitklagend van gemiste of verloren liefde, vinden we thans ook personen uit latere tijden: aan Abaelard en Héloise zou men een afzonderlijke rubriek kunnen wijden, met Pope op de eerste en de ereplaats; Don Carlos, Hendrik IV, Lodewijk XIV zijn onder de geadresseerden, Jean Calas onder de schrijvers; een koningin van Otaheite schrijft aan een Engelse kapitein. Maar liefde is niet meer het enige onderwerp; gestorvenen schrijven aan oude leerlingen, vrienden, vijanden: Socrates aan jongens, Cato aan Caesar, Montermua aan Corter.

er in de oude trant (1710), Van Merken in de nieuwe (1762); Pieter Leuter vertaalde Dorat's *Abaelard aan Heloise* (1776). Bilderdijk gaf in 1825 nog de *Heldinnebrieven* uit van zijn in 1792 overleden vriend Pieter van Schelle.

Zuivere lyriek was schaars. Maar wij hadden toch een Poot, Hooft's lyriek naarstig en gelukkig volgend, zelf weer af en toe nagevolgd, hoogvereerd door wie na hem kwamen. Anacreon werd hier herhaaldelijk vertaald in de eerste helft der eeuw,[1.] maar de Anacreon-mode begon hier eerst omtrent 1770 onder late Duitse invloed. Eerst in diezelfde tijd gaat zich hier ook de algemeen Europese liefhebberij voor 'Pindarische' Oden of 'Lierzangen' krachtig ontwikkelen - bij de wedstrijdende Dichtgenootschappers weldre zeer geliefd,[2.] ofschoon in oorsprong geen bij uitstek redelijk genre - en krijgen we onze eerste Cantaten. Dan is het getij voor lyriek weer gunstiger geworden: als beter blijkt uit het werk van Van Alphen en Van de Kasteele, straks ook van Bellamy en Kleyn; van Feith en Bilderdijk en anderen. Het meest was vóór hen nog het stichtelijk lied beoefend; verscheidene bundels zijn er aan te wijzen in de loop der eeuw; talrijk zijn ze, als men er de nieuwe berijmingen en uitbreidingen der Psalmen bijrekent. Het is een eigenaardig verschijnsel, dat in deze eeuw waarin het geloof in het gezag der Heilige Schrift zo afneemt, het gevoel voor haar enig literaire schoonheid zich eerst krachtig en welbewust gaat uitspreken. De psalmbewerkingen, waaraan ook toneelmannen en vrijmetselaars[3.] ijverig deelnemen, getuigen ervan. Nog meer de eerbiedwaardige rij van bijbelse heldendichten. Al is het onjuist, dat andere literaturen in deze eeuw niets dergelijks zouden hebben dan Klopstock en zijn Duitse navolgers[4.] - bij Sulzer vindt men in de uitvoerige lijsten van heldendichten ook bijbelse, en 18de-eeuwse epen in Latijn, Italiaans, Frans, Engels genoemd na de zeer vele van 16de en 17de eeuw[5.] - het valt niet tegen te spreken, dat de Nederlanders in deze periode meer dan enig ander volk getrokken worden tot deze dichtsoort. Of dit altijd en geheel is toe te schrijven aan het protestantse of 'Oudtestamentische' karakter van ons volk, lijkt mij twijfelachtig, gezien de vele oudere bijbelse epen in Roomse landen, en de personen van sommige dichters, als Jan van Hoogstraten (*Paulus*, 1712). Vermoedelijk werkte hier weinig en daar veel de literair-aantrekkelijke stof en vorm mee tot de keuze. Wellekens wees reeds op de rijkdom aan idyllische taferelen en herderszangen in de bijbel.[6.]

Verhalen en beschrijven, dat deed de poëzie van deze tijd bij voorkeur; vandaar naast de bijbelse nog een groot getal van andere veelzangige epische dichtwerken. Beschrijvend was ook de leest van die schare van hof- en stroompoëten, die de geschiedenis vermeldt. Beschrijvend waren ook grotendeels de meer nog dan enig ander genre populaire herders-, vissers-, jagers-, schippers- of velddichten. Bij die laatste het meest, maar ook bij de vroeger genoemde dichtsoorten bemerken we allereerst de sterk toegenomen, wel conventionele, maar daarom volstrekt nog niet onechte, liefde voor de natuur en het landleven; zoals reeds Poot herhaaldelijk gevoeliger uitdrukking kon geven aan subtiele natuurindrukken dan enig 17de-eeuwer, zo stond heel de eeuw, literair althans, in dit opzicht boven haar voorgangster. Al werd de nuttigheid nog vaak hinderlijk op de voorgrond gesteld - de beste stroomdichters denken er geen ogenblik aan, dat zij ons de turfstekerstechniek wel besparen konden - men voelt telkens, dat deze liefde sterker is geworden, en ruimer, en meer bewust. Zij behoefde niet te worden gewekt door

1. Zie boven p. 57.
2. Uit veel vroeger tijd hebben we er echter al verscheidene van Willem van Haren.
3. F. Duym, H.J. Roulland.
4. Te Winkel a.w. III, 375.
5. Sulzer a.w. 2, 494-568: Heldengedicht.
6. Te Winkel a.w. III, 299.

Von Haller, Thomson, Gesner; zij vonden zo luid weerklank, omdat de snaren gespannen stonden op dezelfde

toon. Dat deze samenstemming helpen kon de natuurzin hier te lande te bestendigen en te versterken, spreekt vanzelf. Met Ossian kwam de wilde natuur, dat was een nieuwe fase, waarvoor melancholie en sentimentaliteit de voorwaarden schiepen. Anders heerste in literatuur als in beeldende kunst en tuinaanleg de door kunst verfraaide natuur. Voor de zee had zelfs een Wellekens nog geen andere epitetha dan *naar, wild* en *afgrijslijk*.[1.] De op Virgilius' voorbeeld teruggaande sterke stilering van 'herdersleven' en 'herderskout' leidde zelfs tot het behandelen van religieuze of wetenschappelijke onderwerpen als pastorale, en tot de aanwending van die vorm voor zegezang, geboorte-, huwelijks- en lijkdicht.[2.] Ook dat was niet een eigenaardig 18de-eeuws Nederlands, maar een oud internationaal verschijnsel: het vertoont zich reeds in de renaissance-poëzie van verschillende volken van Petrarca af en bereikt wel een hoogtepunt bij de Italiaan G.F. Orsi, die in een werk als de *Egloghe felosofiche nei quali si spiegano varie opinioni della moderne fisica* (1753), wellicht het ideaal van Fontenelle zocht te grijpen.[3.] Lang voor de Gessner-geestdrift hier ontvlamde, was het bij ons opnieuw tot een levendige beoefening van het pastorale-genre gekomen, naar het model van de antieken, vooral Latijnen, en van nieuweren, vooral neo-Latijnen en Italianen: Virgilius, Sannazaro,[4.] Broekhuizen, Francius en anderen. De vertaler van Anacreon, Kempher, vertaalde ook de Herderszangen van Calpurnius en Nemesianus (1732). Zelfs de oudstrijder Coenraad Droste ging op zijn 75ste jaar nog *Herderskouten* samenknutselen (1717). Vroeger reeds had Moonen zijn 13 herderszangen over de Messias gedicht; nog in 1757 vertaalde Sara Maria van der Wilp Pope's Messias: gewijde Herderszang. Het herdersdicht was vaak leerdicht. Didactiek - altijd bijzonder strokend met onze volksaard - trok dubbel in deze bij uitstek didactische eeuw. Leerdichten vinden we dan ook in menigte: welke stof leende er zich niet toe? Behalve bijbelse geschiedenis, bijbelparafrase, stichtelijke meditatie en loutere theologie ook: Moraal: *Het Nut der tegenspoeden* (Van Merken 1762); Natuurlijke historie: *Kei, blauwbes en vlieg* (Trip, 1764); de *Jaergetijden* (Van Winter, 1769); Kosmografie: *Gods wijsheid in 't bestier der schepselen* (De Marre, 1746); handelsaardrijkskunde en topografie: *Batavia* (dezelfde, 1740); numismatiek: *Simon Schijnvoets Muntkabinet* (Bogaert, 1695);[5.] dichtkunde en literatuurgeschiedenis, doch daarover later. Men herinnert zich ook de talrijke zware stukken, in dichtvorm verhandeld, om het 'gouden eermetaal' der dichtgenootschappen. Didactisch was ook het literaire proza doorgaans: Spectators in rijke verscheidenheid, heel de eeuw door; en in de eerste helft de Arcadia's vol plaatsbeschrijving en oudheidkunde. De oorspronkelijke roman komt eerst laat, maar draagt ook dan een sterk lerend karakter. Geliefd waren ook nog andere lerende genres: de dichterlijke brief en het al of niet in die vorm geklede hekeldicht. In rijmbrieven lichtte Poot ons in over zijn weldoeners, zijn levensomstandigheden, zijn studie en zijn kunst; Vlamings kleinzoon Sels, de heremiet van Dennebroek over zijn stichtelijke gepeinzen, juffrouw De Neufville over haar filosofische inzichten; ik noem enkelen; ieder kan er gemakkelijk aan toevoegen: ernstige, schertsende, hekelende van de dames Van Merken, Lannoy, Wolff en vele anderen. Hekeldichten in naam en in daad vallen er in deze eeuw zo dicht als hagel: van schimp- en schend- en harlekijnsdicht tot moraliserend betoog; over staatkunde, handel, toneel, literatuur, zeden, gewoonten; over personen en toestanden; het is de tijd der paskwillen en

1. ibid. 272, 290.
2. Moonen, Schermer, Poot, Vlaming, Zeeus, Langendijk enz. enz. Te Winkel a.w. III, 185, 217, 284vv.
3. Zie o.a. het uitvoerig artikel *Hirtengedichte* bij Sulzer[4] II, 580-622.
4. Zijn *Arcadia* 1730 door Vlaming vertaald.
5. Sommige bijzonderheden ontleen ik weer aan Te Winkel.

‘faamroovende hekelschriften’ der literaire, politieke, wijsgerige penne-oorlogen; en alles werd bij voorkeur rijmend uitgevochten. *De Nederduitse en Latijnse Keurdigten*, welbekend, zijn één doorlopende verzameling van 1710 tot 1735 toe. Bekende auteurs van grotere satiren zijn Zeeus, De Regt, Huydecoper, Langendijk, Pater, Van Merken, Wolff, Lannoy. De voornaamste voorbeelden waren Horatius en Boileau,

voor brieven en satiren beide trouwens. Huydecoper vertaalde de eerste in proza en in poëzie; Boileau's satiren werden stuksgewijze of volledig vertaald door Le Clercq (1712), Feitama (1726), De Ruusscher (1762) en anderen.[1.] Ook Juvenalis en Persius vertaalde men volledig (1709).[2.]

Met burleske, parodie en travestie zette men een reeds in de vorige eeuw beoefende liefhebberij voort; Langendijk staat er zelfs schuldig aan; en Rusting schijnt nog lang gezochte lectuur,[3.] zelfs de bijbel bleef niet buiten schot, getuige 'het boek Anonymi, genaamt Deutero Jubilon' (1775), wel toegeschreven aan de patriciër C. van Lennep.[4.]

Ook de dramatische literatuur was zeer didactisch, moest dat volgens de toongevers althans zijn; de tragedie door 'leevendige voorbeelden en krachtige spreuken', de comedie en klucht 'door belagchen en bespotten';[5.] het hekelend element, dat bij Langendijk zo sterk spreekt. Terwijl echter in theorie het toneel deugdenschool was bij uitnemendheid, blijkt ons telkens, dat in de praktijk daaraan heel wat ontbreekt, zowel van binnen als naar buiten, en niet alleen in de ogen van 'verstand verbijsterde, heethoofdige' predikanten, maar ook van oneindig verlichter en verdraagzamer lieden.[6.] De 'grote' toneeldichter en toneelkenner der eeuw S. Feitama spreekt van ernstige lieden, op wier oordeel hij blijkbaar prijs stelt, die zich geheel van het vermaak (zelfs) der toneelpoëzie onthouden, om het misbruik, dat ervan gemaakt wordt.[7.]

Hoezeer onze dramatische kunst in deze eeuw afhankelijk was van het buitenland, is overbekend. Corneille eerst, en dan Voltaire waren de grote voorbeelden, die men vertaalde, plunderde en navolgde; behalve de hunne zette men een menigte andere Franse spelen over, al of niet met 'verbeteringen'. 'Eigen vinding' door sommigen begeerlijk, door anderen gevaarlijk gevonden, bleef zeer in de minderheid. De wijzigingen in den vreemde plaatsgrijpend, spiegelden zich hier getrouw af; met bijzondere bijval soms voor een enkel punt. Zo vond de uitbreiding der dramatische stof van klassieke en bijbelse tot allerlei andere, ook nieuwe en nieuwste, ook nationale geschiedenis, hier dankbare erkenning; te meer daar zelfs ijverige toneelvrienden groot bezwaar hadden om gewijde stoffen op de planken te brengen.[8.] Met een reeks van vaderlandse stukken toonden de toneelschrijvers hun patriotse zin.[9.]

Ook het burgerlijk drama, naar Franse en indirect naar Engelse - weldra ook naar Duitse - trant vond hier vertalers en vertoonders, navolgers en verdedigers; doch in hoofdzaak eerst sinds 1770. Voor het blijspel is ook vertalen, uit het Frans, hoofdzaak. Daarbij staat Molière vooraan: de waardering van zijn werk blijkt hier door vertaling en opvoering groot en blijvend. Dat Nil ook hem 'verbeterde', ligt in de betweterige aard van dat genootschap. Maar Langendijk, schoon behoefte gevoelend de oude Hollandse comici tegenover de vermaarde Fransman hun eer

1. Zie o.a. *Cat. Kon. Bibl. Fra. Lk.* I, p. 446.
2. Te Winkel a.w. III, 225, 231.
3. ibid. 175.
4. Knuttel, *Cat. Pamfl.* nr. 19083; vgl. 19084. Vgl. iets dergelijks van W. van Haren; *Leven en Werken W. en O.Z.v.H.* ed. Van Vloten, 191. En Betje Wolffs brief aan Loosjes, Kalff a.w. 6, 71 vermeld.
5. *Onderwijs Tooneelpoëzy* van N.V.A. (1765) 62, 64.
6. Te Winkel III, 233vv, 597v en vaker.
7. *Nagelaten Dichtwerken*, Voorrede.
8. bijv. Feitama, zie *Tooneelpoëzy* II, Voorrede. Trouwens Pels ging hem voor. *Gebr. en Misbr. d. Tooneels*, p. 17vv.
9. Te Winkel III, 417, 441, 443, 543, 572, 582; De Marre, Duim, Steenwijk, Van Merken, Nomsz. e.a.

te geven, verbeterde ons blijspel naar zijn voorbeeld. Zelfs had een Utrechts professor in de Latijnse taal en welsprekendheid, de geduchte Petrus Burmannus de Oude in eigen persoon, zijn lof verkondigd, en *Les femmes savantes* in het Nederlands vertaald (1713).

Zulke belangstelling, met woord en daad, voor de moderne letteren was ten onzent geen ongewoon ding in klassieke filologen: Barlaeus en de Vossii mochten dan ietwat uit hun hoogte de brave Vondel hebben begunstigd, Grotius en Heinsius hadden zelf ook in het Nederlands gedicht; hoe grote plaats anderzijds de Latijnse Muze kan innemen bij in het Nederlands dichtende

niet-filologen, leert het voorbeeld van Huygens. Zo bleef het nog lang; of liever, de verhouding schijnt nog inniger geworden in het grensgebied van oude en nieuwe eeuw. Als we het werk en de relaties van de soldaat-filoloog Broekhuizen, van de predikant-taalkundige Moonen, de medicus-conrector D. van Hoogstraten, de hoogleraar in de klassieke talen P. Francius, in ogenschouw nemen, vinden we van allen Hollandse en Latijnse poëzie naast elkaar; bij de een overheerst deze, bij de ander die; de meesten hunner beijveren zich - en niet zonder gevolg - voor Nederlandse grammatica en Nederlandse letterkundige theorie; de professor in de Latijnse welsprekendheid schijnt zich in de Nederlandse te hebben laten onderrichten door een Amsterdams acteur.[1.] We zien ook gelijkelijk verband met filologen, neo-Latijnse poëten - van binnen- en buitenland - en Nederlandse dichters. Zo van Francius, Graevius, Gronovius, onder anderen met N. Heinsius, de bisschop van Paderborn, Ferdinand von Fürstenberg,[2.] de Zuidnederlandse Jezuïet Wallius,[3.] de Franse Rapin, Menage, bisschop P.D. Huet - met weerklanken op de *Querelle des Anciens et des Modernes*[4.] -; de Nederlanders: Janus Wittius, Francius' gemeenzame vriend, Bronkhusius en Moonenius, naast Vollenhove en Bernage. Van David van Hoogstraten met dezelfden en enige anderen, Francius zelf allereerst, maar de vreemden uitgezonderd; en nog enige anderen, waaronder de Rotterdamse praeceptoren Rabus, de stichter der *Boekzaal*, en Fr. Hesselius, Latijns dichter, vriend weer van Broekhuizen, van Francius en diens leerling Relandus.[5.] Aan Reland, oriëntalist en ook vermaard Latijns poeet, droeg Verwer zijn Brief op ter verdediging zijner - in het Latijn geschreven - Nederlandse grammatica tegen Moonen; want hij weet van zijn ‘liefhebberschap in onze Moederlijke Tale’ door persoonlijke kennis.[6.] Zo kan men voortgaan. Hessel viert met zijn Rotterdamse vrienden de verjaardag van Virgilius;[7.] die van de overleden Broekhuizen vieren de Amsterdamse vrienden ten huize van Janus Wittius.[8.] Maar ook Vondel, en meer nog Hooft, staan gunstig aangeschreven in deze kring, waartoe men ook de Petri Burmanni - èn Primus èn Secundus - moet rekenen. En de Rotterdamse dichter Joan de Haes († 1723), de lof zingend van Vondel, en opkomend in zijn *Kneppel onder de Hoenders* tegen de Gallomanie der schrijvers van het *Journal littéraire* en van De Huybert, stelt voor zijn eigen Nederlandse dichtwerk tot hoogste en allesbeslissende proef:

> ‘Hoogstratens keurige ooren,
> Een' Relant, een' De Witt, een' Hessel te bekoren.’[9]

Stellig moet men niet geringe invloed aannemen van de neo-Latijnse op de Nederlandse poëzie. Francius roemt in een elegie aan Broekhuizen: Fama zal onder

1. Corver, *Tooneelaantekeningen* 4. Geen énig feit; Corver zelf beroemt zich erop, dat twee theologanten zes maanden zijn onderricht genoten, ibid. 204. Over Francius' Latijns leerboek der uiterlijke welsprekendheid Te Winkel V, 137. En ook Gesner, *Isagoge* I, 328.
2. Geleerd ijveraar voor zijn kerk; historicus en Latijns dichter. Zie *Allg. D. Biogr.* 6, 702v.
3. Zie o.a. Hofmann Peerlkamp a.w. 387-393; Van Kampen a.w. I, 427, III, 127.
4. Aan Rapin: ‘Magne Vetustatis defensor’, in Francius' *Poemata* ed. 1697, p. 187. Broekhuizen had in 1684 het *Discours* van R. over Homerus en Virgilius in het Latijn vertaald.
5. Over Hessels: Hofm. Peerlkamp^{2}, 491v; Van Kampen a.w. II, 271.
6. Zie die brief achter Hoogstratens *Lijst d. Zelfst Naemw.*^{3} (1723), p. 1-2.
7. Hofm. Peerlk.^{2}, 492; vgl. D. Hoogstratani *Poemata*^{2}, 249. Natalis P.V.M, celebratus Rotteraedami in aedibus Gul. Clotii J.C.^{t1}, Burman Sec. geeft in zijn *Lotichius*-uitgave I, 435-6 naast deze vriendenkring een hele lijst van oude en nieuwe Lat. dichters, die hetzelfde deden.
8. Hoogstraten, *Poemata*^{2} (1710) 274v.
9 Van Vloten, *Bloeml. Dichters 18e E.* 107.

Grotius, de Douza's, de Heinsii en naast de enige Janus Secundus aan Broekhuizen een ereplaats toewijzen:

> Hoofdius illustret patriam natalibus urbem,
> Et linguae et Batavae gloria summa lyrae;
> Qui primi Clarias Tiberi deduximus artes,
> Nos sumus. Invidia vera fremente loquar.
> Primus ego in patriam, quo nomine glorior uno,

Montibus è Latiis sacra Latina tuli.[1.]

Hij doelt bijzonder op zijn liefde en zijn talent voor de pastorale:

'Pastorale placet dudum mihi carmen, et illuc,
Si qua mihi Musa est, me mea Musa vocat', spreekt hij tot Rapin.[2.]

De vroegtijdige en langdurige liefde voor het bucolische genre ten onzent moet men zeker in verband brengen met de Latijnse voorbeelden van Francius, Broekhuizen, hun vrienden en navolgers. Broekhuizen gaf ook Sannazaro's Latijnse gedichten uit samen met die van de broeders Amaltheus, van welk werk zelfs op den duur een herdruk nodig bleek. Minder schijnt de indruk, althans de invloed te zijn geweest van Francius' vele Oden en Elegieën; misschien ook van zijn bekendste epische proeve ter nagedachtenis van De Ruyter, schoon door hemzelf en door Higt in het Nederlands vertaald, en nog door Hofmann Peerlkamp hooggeprezen. Vast staat evenwel weer zijn betekenis voor de waardering en de beoefening van het proza in de 18de eeuw: herhaaldelijk wordt naar zijn, als model van kanselwelsprekendheid, gegeven vertaling van een preek van Gregorius Nazianzenus verwezen (Amsterdam 1699). Ik kom daarop nog terug, om de zeer belangrijke Voorreden.

Eigenaardig is het, hoe weinig drang men gevoelt, ondanks de oude en de hernieuwde bloei der Latijnse dichtkunst, deze ook na te volgen in meerdere aansluiting bij haar metriek met weglating van het rijm; ofschoon ook de meeste bekende moderne literaturen er voorbeelden genoeg van aanboden. Was het de traditie der grote zeventiende-eeuwers? Of ook het allereerst en allermeest zien naar Frankrijk? Waarschijnlijk beide. Totdat uit Duitsland het als literaire mode met kracht zich opdringt - in de *Rhapsodist* in 1771, bij De Perponcher 1775, Van Alphen sinds 1775, de theorie in 1782, Kasteleyn in 1779; en verder Swildens, Bellamy, Kleyn, Van de Kasteele, Van der Woordt, enz.[3.] - komen rijmloze gedichten slechts sporadisch voor. Goddaeus wees in de Voorrede van zijn veelgenoemde *Nieuwe Gedichten sonder rijm, naa de Griexe en Latijnse Dichtmaten* (1656) op vele buitenlandse en enkele Nederlandse voorgangers: Van der Mijle, G.J. Vossius, Huygens van wie zij ook de theorie meedeelt - door Goddaeus zelf telkens schromelijk verwaarloosd -, dat in de moderne talen accent behoort te treden in de plaats van quantiteit. Hooft spreekt in zijn Brieven van rijmloze gedichten van Joost Baeck.[4.] Kort vóór Goddaeus had G. Brandt met instemming van Barlaeus en toegejuicht door Goddaeus' vriend Martinius rijmloze gedichten uitgegeven, en daarbij een bestrijding gevoegd van het sinds Spiegel, Hooft en Vondel overtollig geworden middeleeuws behulpsel.[5.] Van Tasso's *Aminta* verscheen een rijmloze metrische overzetting in 1711, door C. Hoofman.[6.] In 1728 had J. van Zanten Milton's *Paradijs Verloren* in de oorspronkelijke versvorm vertaald. Kort daarop (1730) wees de polyhistor W.O. Reitz in zijn *Belga Graecissans* aan: Quomodo Belgae metrum

1. P. Francii *Poemata*^{2}(1697) 185; vgl. P. Burman Sec. *Poemata*, ed. 1774. p. 30: patriam qui primus duxit in urben / Francius Ausonios carminis arte modos.
2. ibid. 188.
3. Kalff, *Gesh. N. Lk.* V, 162; Hoeksma, *Bellamy*, 54vv; Te Winkel IV, 22, 29, 30, 32, 36, 39, 76, 89v. Maar voor Van Alphen geeft Te Winkel ten onrechte 1778. Zie *Gedd.* van V.A. ed. Nepveu (1871) p. 211, waar hij ze (in 1777) reeds verdedigt met beroep op de Duitsers.
4. *Brieven*, ed. Van Vloten III, 150.
5. Zie A. Pars, *Index batavicus*, 325-326. In *Ts. voor Ned. T- en Letterkunde* 38, 65v verzamelde ook A. Schillings de meeste gegevens over het rijmloze Nedl. vers in 17e eeuw. Maar hij noemt niet Huygens' uitvoerig pleidooi voor rijmloze Psalmvertaling in Moll en De Hoop Scheffer, *Stud. en Bijdr. 3, 113v.*
6. Te Winkel III, 293.

Graecum imitari possint.[7.] Hij had eerst het plan gehad de rijmende en klassieke poëzie elk in oorsprong en aard te onderzoeken, en ze te vergelijken, ‘utra scilicet

7. a.w. p. 557-565.

suavior facilior atque εμφατικωτερα sit', en daarvoor tal van autoriteiten gecompileerd[1.] en met eigen opmerkingen aangevuld - maar de stof bleek een boekdeel op zich zelf te eisen. Hij beperkte zich daarom tot enkele aanwijzingen over de rechte aanwending der klassieke metra: alle oudere pogingen hadden gefaald door de verwaarlozing òf van de natuurlijke quantiteit - zo Hooft, Van der Mijle, Brandt, Van Zanten - òf van het accent - zo Goddaeus en de Duitser Gesner. Reitz wil beide gelijkelijk in acht nemen; en geeft daarvan een paar eigen voorbeelden, waaronder de aanhef der Ilias, waarin ons doorgaans alle maat zoek lijkt.[2.]

Tegenover de geringe belangstelling voor een echt-klassieke verskunst, staat het feit, dat het juist door kunstig rijm gekenmerkte uit de middeleeuwen afkomstige sonnet altijd ten onzent in zwang bleef. Men vindt ze bij Broekhuizen, Moonen, Zeeus, P. de la Rue, Feitama - deze beiden vertaalden er uit het Frans van Drelincourth - Bruyn, Bode, Langendijk, De Marre, Smits, Snakenburg, Elias, - deze beide vrienden in het bijzonder - Spex, Klara Ghijben, Trip, Nuyssenburg, Maria Bosch, De Kruyff, in de Oefenschoole, Huizinga Bakker, Riemsnijder, bij verschillende Dichtgenootschappen, enz. tot in het politieke tijdschrift van de eerste revolutietijd 'Janus Verrezen'[3.] toe. Al ontbreekt de kritiek niet op de overmatige en nodeloze 'moeilijkheid' van het klinkdicht,[4.] - had Boileau niet iets dergelijks gezegd? - het voorbeeld van Hooft, Vondel en de andere erkende meesters woog blijkbaar zwaarder dan de in de tijdgeest liggende bezwaren. Maar van de bijzondere kracht en de hogere eisen van het genre schijnt men weinig meer te gevoelen; het wordt verlaagd tot rijmkunstenarij en nog veel meer dan in de 17de eeuw wordt het gesteld in de dienst der gelegenheidspoëzie: P. Poeraet schijnt het uitsluitend voor verjaardicht geschikt te vinden;[5.] en de Amsterdamse 'straat- en gelegenheidspoëet' Maantje van den Burgh († 1752) heeft er een bijzonder zwak op.[6.]

In Reitz' boek is nog meer, dat onze aandacht verdient. De in vorige tijden meermalen verkondigde lof van het Duits - in engere of ruimere zin -, als verheven boven alle andere nieuwe, als bijna gelijkwaardig aan de oude, en als bijzondere overeenkomsten tonend met het Grieks, wordt door hem voor deze eeuw uitvoerig herhaald en in een systeem gebracht: *Belga Graecissans.* Na een alfabetische lijst te hebben gegeven van geleerde getuigenissen, waaronder van Van der Mijle, Hadr. en Fr. Junius, Salmasius, Eccardus, Henninius, Ten Kate, Francius, Hoogstraten, P. Poeraet,[7.] gaat hij vergelijkend de hele grammatica door. Bijzondere nadruk legt hij op beider rijkdom in afleidingen en samenstellingen, als Francius voor hem had gedaan;[8.] als Vondel trouwens reeds deed in zijn *Aenleidinge* en Spieghel in de

1. Is. Vossius, Henninius, een Franse anonymus, Schottelius, Van der Mijle, Hubnerus, Hoogstraten, Verwer, M. Martinus, Nil V.A., Morhof, L. Bidloo, Goddaeus, de voorredenaar van Hofmanswaldau, Huydecoper.
2. Over deze en andere voortzetters der klassieke versleer veel bij F. Kossmann, *Nederlandsch Versrhythme*, 's-Grav. 1922.
3. Deel III, p. 5.
4. *Tael. en Dk. Bijdr.* I, 447.
5. Daarentegen vatte J. Bagelaar 'de ware Gereformeerde Kristelijke Katechismus' in 52 klinkdichten samen, 1694.
6. Ik verzamelde deze gegevens voor een klein deel bij eigen lectuur der schrijvers, verder bij Te Winkel; het meest uit Van Vloten's *Bloemlezingen* uit 17e en 18e eeuw. En *Tael- en Dichtk. Bijdr.* I, 445vv.(F. de Haes)
7. Goddaeus ontbreekt, die zich anders ook zeer sterk in zijn Voorrede uitspreekt in dezelfde zin: de Duitse spraak is 'de allersuiverste' en de voor poëzie meest geschikte van alle in Europa in gebruik zijnde talen; hij zou ze bijna boven of gelijk met de Gr. en Lat. durven stellen.
8. Voorreden bij vert. Greg. Nazianz. 60-62, en 299-300: Lijst van de met onze Neerd. taale meest overeenkomende woorden, met vertaling. Als H. Stephanus op overeenkomst van Fr.

Twespraeck.[9] Na de behandeling der mataplasmi: de grammatische figuren, volgt een uitgebreid Grieks-Latijns-Germaans etymologisch woordenboek, waarbij Reitz uitgaat van Salmasius' stelling, dat Grieks, Perzisch, Germaans en Slavisch één

en Gri. mocht wijzen, zegt Francius, is er toch veel meer gelijkenis tussen Nedl. en Gri. Wel blijft onze taal beneden het Gri., maar toch, menigmaal komt ze met de Griekse stipt overeen.

9. ed. 1649. 90v.

zijn of nauw verwant in oorsprong.[1.] Daarna constateert hij tal van overeenkomsten in de syntaxis, en, in een lange alfabetische lijst van uitdrukkingen in betekenisontwikkeling en overdracht. Maar ook voor de poëzie weet hij, ondanks de schijn, gelijkenis aan te tonen: in de 'licentia poetica': verouderde, ongemene woorden, dialectmenging, rekking, syncope, apocope, paragoge, verkorting, verlenging, enz.; en verder dichterlijke taalverrijking door analogische nieuwe afleiding, oprakelen van het oude, klanknabootsing, kleurige, vernuftige samenstelling: Antonides, Heinsius, Huygens kunnen daarin wel tegen de Griekse epigrammatici op; en Bredero tegen Aristophanes.[2.]

Ook bij deze klassieke filoloog - hij was praeceptor, conrector en rector te Rotterdam en Middelburg, maar tevens jurist en wiskundige - blijkt van veel belangstelling en belezenheid in de Nederlandse dichters: hij haalt ze voortdurend aan: Vondel allereerst, dan Hooft, Huygens, Heinsius, Antonides; verder ook Broekhuizen, Hoogvliet, Pels en menig ander. Ook Bredero, 'alter Aristophanes', schijnt bij hem bijzonder in de smaak te zijn gevallen, een opmerkelijk ding in deze tijd.

Bij Francius, jongere tijdgenoot nog van Vondel - hij leefde 1645-1704 - hetzelfde verschijnsel. 'Beklagelijk en niet min schandelijk, is het, daar we zo een schoone taal hebben, en de schoonste mogelijk van alle de Europesche,[3.] geene te na gesproken (...) dat we die zo verwaarloozen', houdt hij zijn redevoerende landgenoten voor. Ironisch vraagt hij: 'Is 't niet fraey, een Hollander te zijn, en geen Hollandsch te kennen? Is 't niet loffelijk, vreemde taalen te leeren, en met Latijn, Grieks, en Hebreeuws niet alleen (...) maar met Rabijns, met Syrisch, Chaldeeuws, Arabisch, met Persisch, Aethiopisch, Armenisch, en ik weet niet wat voor vreemde charakters, veele jaaren het hoofd te breeken, en ondertusschen in zijn eigen, in zijn geboortetaal onbedreven te zijn?' (...) 'Hoe is 't te verschonen,' herneemt hij in ernst, 'daar alle andere volken, Spaansche, Italiaansche, Fransche, Engelsche, Duitsche, zo veel werks aanwenden, om hunne spraak net te spreeken, dat wij in de onse so slordig zijn? Of is 't ons alleen geoorloft, en den Nederlanderen, als een voorrecht, gegeven, geene wetten noch regelen t'onderhouden, en de paalen van alle rechtmatigheidt te buiten te gaan?' Al die geliefde 'vreemde spreekwijzen en uitheemsche bastaardwoorden' moet men verwerpen; we kunnen op eigen benen staan. 'Wat met de rede overeenkomt, wat den aart der taale eigen, en *bij goede Schrijvers gebruikelijk is*, mag, en moet men, voor goet aannemen, en, als zodanig gebruiken. Men diene zich van 't geen 'er reeds is; men zoeke naar 't geen er noch niet en is; en brenge zo de taal tot volmaaktheidt.' Voorgangers zijn er genoeg, als men ze maar volgen wilde! Maar elk heeft een taal op eigen hand. Francuis wijst dan op allerlei wat hij taalverknoeiing vindt, ook in bijzonderheden,[4.] waarbij de jij-jou mode

1. Telwoorden en verwantschapsnamen zijn daarbij hoofdargument; tussen ontleende en etymologisch verwante woorden wist ook S. al te onderscheiden. Als stamtaal ziet hij het 'Scythisch' aan: Scythia igitur quae ad Septentrionem, omnes fere gentes evomint cum suis linguis quae Europam et Asiam inundarant (...) Ab Asiae parte usque in Indiam penetravit, et Indoscythos fecit.
2. Vgl. Van Alphen nog in *Dichtk. Verhh.* (1782) XXXIX noot: Dat Antonides in zijn woordvoegingen de Grieken heeft nagebootst, is eene aanmerking van D. v. Hoogstraten (...) maar wat heeft men al niet gezegd over de overeenkomst onzer tale met die der Grieken!
3. Vgl. p. 27: 'Wij bestaan op ons zelven, en hebben geene hulptroepen van node. Italiaans, Spaans is gebroke Latijn; Engels, een mengelmoes van alle taalen; Frans half Grieks half Latijn (...) De Hoog- en Neerduitsche hebben haaren Landaart beter behouden', enz.
4. u-uw, de-den, des-der; haar-hun-hen; haar-zich; na-naar; geef-geeft; geve-geven.

in prediking en gebed.[5.] Het geneesmiddel? De aanhoudende, aandachtige lezing van onze goede schrijvers, die er zijn 'in goede meenigte'. Onder hen allen munt Hooft uit, 'de bouwer en voltoyer der Hollandsche taale, bij wien wij andere Hollanders vreemdelingen schijnen te wezen.' Wie de kracht en schoonheid van onze taal zal kennen, moet zijn schriften 'doorkropen' hebben. 'De tweede plaats komt den Heer van den Vondel toe (...) dien natuurlijken, dien eenvoudigen, en

5. 'onlangs ter kerke ingeslopen, en in veeler monden besturven'. Zo onwijs het is, wordt die mode toch door de meeste jongere propenenten en predikanten gevolgd. Er zijn er zelfs, die van *Godtje* en *Jesusje* spreken, maar dat geslacht is bijna al uitgestorven; p. 32-34.

niet min kragtigen Schrijver.' En dan G. Brandt; voor de kerkelijke welsprekendheid - daarop is in hoofdzaak het betoog gericht - zullen de drie zonen van Brandt, Vollenhove en Moonen 'als met den vinger toonen, hoe men zich van Hooft en Vondel bedienen' moet. Daarbij voegt hij nu 'deeze Kerkreden van Nazianzenus': beter model weet hij niet.

Van jongs af had hij 'lust en zucht' tot zijn moedertaal; 'het jammerlijk verval, sint eenige jaaren ingesloopen' drong hem iets tot haar herstel te ondernemen. En in zijn landstaal te schrijven, schoon buiten zijn gewoonte, schaamt hij zich niet. 'De meeste Europesche volken doen dit. De Fransen willen niet dat men iet anders doe.' Maar dat gaat Francius te ver. 'Groot ongelijk hebben ze, die dit drijven; geen minder, die 't nimmer toestaan; en hunne eigene taale verachten.'[1.]

Francius en zijn groep, klassieke filologen en neo-Latijnse dichters, werkten ijverig mee tot de vestiging van Vondel's en Hooft's naam als onze klassieken, tot de beschouwing van hun taal als norm van literaire uitdrukking. Francius stelde daarbij Hooft boven Vondel.[2.] Dat deed zeer sterk ook Broekhuizen, wiens Nederlandse gedichten geheel op Hooft zijn geïnspireerd. 'De eeuwige eer van den Nederlandschen Parnas', noemt hij Hooft, maar toch ook Vondel prijst hij onnavolgbaar.[3.] Van de niet-klassiek gevormde dichters Luyken, Poot, geldt hetzelfde. En via Poot werkt die invloed verder: als op Smits en tot op menig Dichtgenootschap toe.[4.] Een Ds. Steversloot getuigt zich als dichter te hebben gevormd naar Hooft, de Branden, Antonides en Vollenhove; Vondel noemt hij niet eens.[5.]

Bij anderen stond Vondel bovenaan. Maar met en meer dan Hooft heeft hij van Nil en Pels af kritiek, kleinerende kritiek meermalen te verduren. Tegen Pels traden Oudaen en Antonides op. De kwestie, of Vondel niet, in mindere kunstbeschaving, het stempel van onkundiger eeuw en lagen staat droeg en stond beneden Corneille en Racine, ja beneden Pels, Droste, ja Boon, was daarna een hoofdzaak in de poëtenoorlog. Enerzijds stonden o.a. Van Effen, De Huybert, anderzijds de broeders Hoogstraten, Zeeus e.a.[6.] Van Effen blijft ook later koel tegenover Vondel, de 18de-eeuwers stelde hij hoger. Kritiek hadden ook J. de Haes en later Huydecoper, maar met bewondering ging ze gepaard. ''t Is waer, ik heb gezeit, dat Vondels poëzij / Alzins niet is volmaakt en van gebreken vrij', erkent de eerste. Maar hij is en blijft toch de Fenix, de Maro, de Homeer, de Sofokles van Nederland. Gaf hem de Hemel ons thans weer, ongetwijfeld liet hij zich licht van zijn feilen overtuigen, om ze aanstonds te verbeteren.[7.]

D. van Hoogstraten, door een gesprek met Francius, tot het bewerken van zijn Nederlandse geslachtslijst gebracht,[8.] ziet voor de taal zijn autoriteiten bij voorkeur

1. Voorreden op gecit. vert. Greg. Nazianzenus, 25, 26, 28, 29, 35, 37-39.
2. Blijkbaar volgt hij hem ook in het taalkundige; zelfs in spelling richt hij zich meest naar Hooft, schoon 'Vondel, en anderen, mee wat hebben gezien', de 'nieuwe spelling' keurde hij, op zonderlinge gronden, af. Zodra er *vaste* regels zijn, zal hij echter zich erin schikken, a.w. 63-64. Ook zijn boezemvriend John Hulft, resident te Brussel, is een groot bewonderaar van de Drost. Zie *Opdragt* aan hem.
3. Zie Leven van Br. door D. v. Hoogstraten, vóór diens uitg. van Br's *Ndl. Gedd.* 1712.
4. Te Winkel, a.w. III, 655.
5. ibid. 363. Deze prijst hem om zijn goedverzorgde kanselredenen. Had hij Francius' lessen ter harte genomen? Zijn collega P. Poeraet, ook wijzend op de predd. Vollenhove, Moonen, Nyloë als voorbeelden, trok hevig van leer tegen Steversloot's 'ongetemperde wijze van schrijven, quansuis gepronkt en draevend', waarvan de voortgang voor de kerk te bewenen zou zijn. *Berecht* vóór P.P.'s *Gedd.* Utrecht 1722.
6. Te Winkel III, 248vv. uitvoerig daarover.
7. Bij Van Vloten, *Bloeml. Dichters 18e E.* 103-107.
8. 1e dr. 1700. Vgl. Van Kampen I, 387. Dat hij moest zijn vóór 1704, bewees reeds het slot van het *Berecht.* Trouwens ook Te Winkel, *Gesch. N.T.* 148 geeft 1700.

in Hooft en Vondel - Vondel vooral -,[9.] ofschoon hij ook in Marnix, Spieghel, Coornhert, Visscher, Coster, Bredero, Reael, Kamphuizen e.a. opbouwers onzer tale erkent; en de Branden en Antonides ‘dat overfraeje en bloejende vernuft’ menigmaal in stijl en schikking Vondel ziet voorbijstreven.[10.] Hij raadt

9. Niet omdat zij de wet hebben te stellen, legt hij bij een volgende druk (1711) uit, maar bekoord door de ‘zonderlinge kracht van welzeggen’; de majesteit en zuiverheid die altijd boeit.
10. *Berecht* voor 1e dr.; in 3e dr. 1723.

ook de jeugdige liefhebbers naarstig te lezen Vondel's *Aenleidinge* ‘die yder, die vorderen wil, zich in het geheugen moet prenten’, zijn Opdrachten en Voorredenen. Verder Vollenhove's Gedicht aan de Nederduitsche schrijvers, Francius' voorschriften - Pels' werk is ook niet geheel onnut geweest.[1.] Bovenal moeten zij zwemmen in de volle stroom van Hooft, Vondel, Vollenhove, de Branden, Antonides, enz. Evenwel: ook bij Brederode, Huygens en Cats en dergelijken is voor de rechte lezer nog voordeel genoeg te halen. En zij moeten niet verzuimen Spieghel te bestuderen, en Melis Stoke, ‘dat dierbaar boek’, ‘een letterjuweel uit de verwoestinge destijds voor ons overgebleven.’[2.] Met de hoogste lof voor Francius en de Latijnse Fenix Broekhuizen besluit hij ‘Aenspraek tot den Nederduitsche Lezer’. Zij zijn ook in zijn Latijnse poëzie schering en inslag. Reeds op het eind der 17de eeuw had Hoogstraten zijn *Kort Begrip der Rederijkkunst*, eerst uitgegeven in 1725, opgesteld; hij gebruikte het ‘tot onderrichting van jonge Vernuften, waarin (hij) eenige zaden van bequaemheid tot de Dichtkunst bespeurde.’ De voorbeelden heeft hij ‘uit de rijke bloemhoven der edelste verstanden van Nederland’ verzameld, vooral uit ‘den Fenix der Dichteren’ Antonides, van ‘Woortwisselingen en Woortgestalten’ zo overvloeiend. Maar aan Vondel blijkt hij zeker niet minder vaak te hebben ontleend. Dan volgt, op grote afstand, Hooft. Overigens komen Decker, Vollenhove, N.V.A. nog meerdere malen voor, alle anderen, ouderen als Huygens of Cats, lateren als Pels of Moonen slechts een enkele keer voor. Al vleit hij Moonen over zijn Nederlandse dichtbundel ‘prae quo, si qua mihi fides canenti. Nec Vondelius esse concupiscum.’ Al noemt hij in zijn Latijnse poëzie Hooft ‘primus princepsque poesi’,[3.] uit deze feiten mag men concluderen, dat Vondel hem boven allen ging; tenzij dan misschien Antonides tegen hem opwoog. Hij zegt het ook bij zijn uitgave van Broekhuizen's Nederlandse poëzie, dat hij instemt met ‘de schrijveren, die met een algemeene toestemminge beweren, dat de wegh, dien Vondel betreden heeft, alleen te houden’ (is), al moet men voorzichtig zijn met zijn kritiek op Hooft, en zelfs op Spieghel, beiden toch door Vondel hoog gesteld.[4.] En Hoogstraten kent en vereert de hele Vondel, ook die van de *Altaergeheimenissen* en de *Bespieghelingen.*

Na de crisis van omstreeks 1713 gaat Vondel's faam steeds algemener erkenning vinden, en zijn gezag wast voortdurend. Vondel's taal wordt de dichtertaal. Hooft handhaaft zich op de tweede plaats, voor zover hem die niet door Antonides wordt betwist. Want zelfs voor Vondel is deze leerling bij menigeen een ernstig mededinger: bij Moonen, bij Schermer, aanvankelijk ook bij Poot; maar straks verliet deze hem voor Hooft en Vondel. Broekhuizen kon Antonides ook waarderen, maar als Statius, dat is, als verdienstelijk, maar ver achter de grote meester blijvend, leerling.[5.] Op het toneel kon men echter in de 18de eeuw Vondel op den duur niet handhaven: ondanks zijn lof bij feestelijke gelegenheid daar uitgebazuind, waren *Gijsbrecht* en een opgedirkte *Faëton* in 1760-1762 het enige dat men in Amsterdam van hem vertoonde.[6.] Ook Punt en Corver kunnen later daarin geen blijvende verandering brengen.[7.]

Burman Secundus sloot zich aan bij een algemene opinie als hij in zijn dichterlijke *Oratio inauguralis* van 1742 in de droom door Calliope in de Elizeese velden onder

1. Grammatisch heeft hij grote bezwaren tegen Nil en Pels.
2. Uit *Aenspraek* voor 2e druk, naar 3e druk gecit.
3. ed. 1710, p. 145, 264.
4. *Aen den Lezer* voor Broekhuizen, *Gedd.* ed. 1712.
5. *Leven Broekhuizen* 42-43.
6. Te Winkel III, 437, 454.
7. ibid. III, 604, 611. Over de toneelsmaak van het in deze kunst reeds zo lang opgevoede Amsterdamse publiek doet Corver in zijn *Tooneelaanteekeningen* merkwaardige mededelingen.

de grote dichters geleid, daar met de grote klassieken en vele Nederlandse neo-Latijnen Vondel en Hooft ziet verkeren.[8.] Van belang is ook de voorstelling bij de kritische Van Effen van een der uitmuntendste hedendaagse Dichtgeesten, zeer weinig ervaren in vreemde talen, met des te hoger dunk van

8. *Poëmata* ed. 1774, p. 28-30.

de onze; en wiens hersenen met Hooft, Vondel, Brand, Antonides en Rotgans als doorweekt en doorkneed zijn.[1.]

Huygens las men weinig in de 18de eeuw; behalve de *Zeestraet* werd geen zijner werken ooit herdrukt.[2.] Naar Bredero door Pels nog geprezen, behoudens de 'ruwer eeuw' natuurlijk:

> Een geest, wiens wedergade in scherts, en boertigheeden,
> Nabootzende de zwier van de oude platte zeden,
> En de onbeschaafdheid van de straattaal te Amsterdam,
> Nooit voor hem is geweest, of sedert na hem kwam.[3.]

- door Hoogstraten 'de Plautus van onzen tijd'[4.] genoemd, het houdt evenals waarschijnlijk Reitz' 'alter Aristophanes' lof en kritiek tegelijk in[5.] - was na 1678 in bijna twee eeuwen geen voldoende vraag, om enige nieuwe uitgave te voorschijn te roepen, dan alleen van de *Spaansche Brabander*.[6.] Bidloo en Wellekens zetten Pels' kritiek krachtig aan, met verzwakking of verzwijging van diens lof.[7.] Eerst in 't laatste kwart der eeuw begon er weer enige kentering te komen, als blijkt bij Betje Wolff[8.] en, ondanks de vele reserves en het op de voorgrond schuiven van de taal- en oudheidkundige betekenis, niet minder in het belangrijke, schoon onbeholpen, van de hak op de tak springende boekje van G. van Hasselt: *Over de eerste Vaderlandsche Klugtspelen* (1780). Uit taalkundig oogpunt echter was zijn betekenis reeds door Huydecoper beseft.[9.]

Cats werd veel gelezen ook in deze eeuw; de herdrukken van zijn volledige en zijn afzonderlijke werken waren talrijk.[10.] Was het alleen bij 'het gemeen'? Hij vond ook bij anderen verdediging. Hoe Van Effen voor hem opkwam, is bekend.[11.] Maar deze constateert als ontwijfelbaar feit, dat 'die Grote Man (...) binnen zo weinige jaren, van het toppunt van roem, tot in den afgrond van de uiterste veragting is nedergestort.' De hedendaagse dichters en liefhebbers vonden geen onderscheid tussen Cats en Jan van Gijzen; wie vóór hem spreekt, dunkt hun in de hersenen gekrenkt. Feitama had van die beschouwing al in 1715 blijk gegeven toen hij Cats Zwanenburgh en Vos tot gezelschap gaf.[12.] Zelfs voor het taalkundige raadpleegde ook Huydecoper hem maar zelden. Een stem vóór hem bracht ook Ds. A. Hardy uit in 1759: 'Cats schoon wel woordenvol, is des al niet te min, En nochtans evenwel

1. *Holl. Spect.* I, 13.
2. Zie Bibliografie voor in Worp's uitgave, deel I.
3. *Gebruik en Misbr. d. Tooneels* 13. Zijn bezwaar tegen Br. ook in *Q. Hor. Flacc. Dichtk.* 23; weer bij het 'puik van Schrijvers' van 1e helft 17e eeuw geteld; p. 27.
4. *Leven van Broekhuizen* 2. In het *Groot-Algemeen Hist. Geogr. Geneal. en Oordeelkundig Woordenboek* van D. v. Hoogstraten en J.L. Schuer (1725-1733) in het eerste deel, nog door H. bewerkt, een kort, maar duidelijk artikel over Br.: 'vrolijke, schimpige inborst' - op markten en in kroegen de luiden boos makend om ze aan het schelden te krijgen; dan al die slechte uitdrukkingen in zijn toneelstukken. Wel vaandrig had hij niet de minste zorg voor zijn goede naam; anders had hij zijn *Boertig en Amoureus Liedboek* wel buiten de druk gehouden.
5. Vgl. bijv. Pels' *Hor. Dichtk.* over Plautus, en zijn *Gebr. en Misbr.* 6 over Aristophanes.
6. Unger, *Brede-bibliografie.*
7. Zie Kalff a.w. V1, 601.
8. ibid. 78, 602.
9. Menigmaal citeert hij in zijn *Proeve Brederode*, even vaak als Huygens of Brandt; veel minder echter dan Spieghel, Hooft, Antonides of Hoogvliet.
10. Zie *Museum Catsianum* van De Jonge van Ellemeet.
11. *Holl. Spect.* I, 192, II, 49-56.
12. *Nagelaten Dichtwerken* 264, 265.

in zin, En kunst een Dichter'.[13.] Dan is echter bij meer liefhebbers het vonnis al in revisie: Ds. Andriessen, in conflict geraakt met de *Bijdragen* door zijn kritieken op Dathenus, wil ten opzichte van Cats alle misverstand afsnijden door de krasse betuiging: 'Cats is bij mij boven allen lof, en de grootste Dighter dien Nederland ooit gehad heeft, als men hem met naar zijn lagen stijl zal afmeten, maar naar al wat het ware wezen der Dightkunde uitmaakt, dat in hem tesamen verenigt.'[14.] De Bijdragers zelf werkten aan zijn

13. *Schets der gepreze Nederduitsche Dichtk.* 28.
14. *Bescheiden Antwoord*, Middelburg (1759) 11.

eerherstel: Paludanus vindt hem vaak navolgenswaard, al ‘ligt (hij) thans bij de meesten, indien men de kinderen en oude luiden uitzonderd, achter de bank.’ Vooral Macquet prijst hem krachtig aan als volksdichter: vloeiend, vermakelijk, leerzaam, eenvoudig, natuurlijk, geestig.[1.]

Eigenaardig is de verering van Spieghel. Hij wordt met recht de Ennius van onze tijd genoemd, zegt Hoogstraten,[2.] - vlak daarop noemde Van Effen anoniem Vondel zo[3.] - en geeft daarmee wel de juiste verklaring. ‘Zijn zuivre moedertaal eerst zettende in de zetel’, zei Pels al van de auteur van de *Hertspieghel.*[4.] Vondel's hoger gedachte van Spieghel woog zwaar mee. G. Brandt had hem reeds als de eerste vinder der metrische verzen geprezen. Pars, die dit overnam, wees bovendien op hem als de auteur van de taal- en redekundige werken door de kamer *In Liefde Bloeiende* uitgegeven.[5.] Een vermeerderde uitgave van zijn gedichten, van 1694, had zich bepaald tot de mededeling van Pontanus' korte levensbericht; Vlaming bezorgde in 1723 een mooie vierde druk met een door hem gestelde biografie. Huydecoper citeert hem in zijn *Proeve* overvloedig. De bewijzen van Spieghel's faam zijn te vermeerderen; ik volsta met dit ene: Corver houdt op zijn oude dag de niets dan opgesmukte woorden leverende dichters de *Hertspieghel* voor ‘in taal daar men nu om lagchen zoude, de schoonste en zinrijkste zaken, die waardig zijn met die der grootste Dichters van andere landen gelijk gesteld te worden, ja die hen somwijlen overtreffen.’[6.]

Dat Marnix' *Bijencorf* in deze eeuw nog opnieuw werd uitgegeven,[7.] door een predikant en ‘verbeterd’, zal wel in hoofdzaak met theologische doeleinden gebeurd zijn. Toch krijgt men ook voor 16de eeuwse literaire verschijnselen belangstelling; Ds. A. Pars reeds meende in zijn *Katwijkse en Rijnsburgse Oudheden* (1697) ‘in 't brede’ over de rederijkerskamers te hebben gehandeld;[8.] inderdaad deed dit eerst in 1774 W. Kops voor de Maatschappij van Letterkunde. De Middeleeuwse letteren begonnen langzaam aan binnen de gezichtskring te komen; zij het nog in hoofdzaak uit taalkundige naast de al veel oudere historische belangstelling. Melior Stockius, Melis Stokke, door Douza en Spieghel al in 1591 uitgegeven, en sinds vaker gedrukt, in 1699 als Stoke door C. van Alkemade, bleef lang de voornaamste of enige figuur vóór de Rederijkers. Volgens Pels kon hij alleen uit de mondeling overgeleverde bardenzangen ‘zijn' mag're stof met kleine omstandigheên verrijken’; immers ‘dag'lijks zingt men op der oude Barden trant, Noch liedekens van de oude, en jonge Hillebrand, Van Velzen, Rijpelmonde, en Raaphorst en van Gelder, En Heeroom Knelis, bij de boeren klaar, en helder.’[9.]

1. *N. Bijdr.* I, 95; II, 114.
2. *Leven van Broekhuizen* 2.
3. Te Winkel a.w. III, 246, 248.
4. *Hor. Dichtk.* 27.
5. *Ind. Bat.* 351v, 325.
6. *Tooneelaant.* 184.
7. Wrsch. éénmaal; en niet, als Toorenenbergen's bibliogr. het voorstelt driemaal. Zie mijn *Marnix' Byencorf* 64.
8. Zie zijn *Ind. Bat.* 351.
9. *Gebr. en Misbr. d. T.* 9. Die ‘cantilenae’-theorie heeft Pels al bij Suffridus Petrus *De Frisionum antiquitate* (1590) L. III, Cap. 3 kunnen vinden, wel niet op Stoke toegepast, maar algemeen gesteld met beroep op Plutarchus, Homerus, Cicero, Tacitus, Jornandes, Saxo Grammaticus, Vita S. Ludgeri, enz; en ook toegepast op de Homerische epen; vóór Salmasius. Perizonius, d'Aubignac, Perrault, etc. Een merkwaardig feit, dat Finsler a.w. 204v wel had mogen vermelden.

Bij de taalkundigen Hoogstraten, Verwer, Moonen, Sewel lijkt Stoke ‘die groote Man’,[10.] met zijn *Rijmkronijk* ‘het oudste geschrift in onze gewesten’[11.] het einde van alle tegenspreking; te meer, waar men hem of plaatste in, of kort volgen liet op een ‘regelmatiger eeuwe’ als Hoogstraten of als Verwer.[12.] Huydecoper citeerde hem reeds in zijn *Proeve* eindeloos; in 1772 verscheen

10. Brief van Moonen aan Hoogstraten over Verwer's *Idea* (van 1708, blijkens Verwer's *Brief aen Reland*, p. 2), achter diens *Geslachtlijst*^{3}, p. 21.
11. ibid. 11. Hetzelfde zegt ook Verwer in *Brief aan Reland* (antwoord op Moonen aan Hoogstr.) p. 19. Voor Hoogstraten, zie boven p. 104.
12. Hoogstraten, *Geslachtlijst*^{3}, Aenspr. t.d. Ndd. Lezer 8-9; (Verwer) *Idea* 1707 Praefatio 9: vooral p. 7-8 over dat Seculum analogum; daar gesteld omstreeks 1000; Stoke ook al ‘non vacuus anomalia’. Over Stoke's vers: tripode ac tetrapode p. 73.

zijn veelbewonderde en bewonderenswaarde uitgave. Daar en in zijn *Proeve* zien we ook, hoeveel in deze man de kennis onzer middeleeuwse letteren gewonnen had. Terwijl Verwer, ijverig onderzoeker, niet anders kende dan Stoke, de Natuurkunde des Geheelals, de gedrukte Delftse Bijbel van 1477, en een aantal oorkonden,[1.] zal men bij Huydecoper waarschijnlijk geen ruimer bestek behoeven om samen te vatten, wat hij nog niet, dan wat hij reeds wel gezien en geëxcerpeerd had.[2.] Maar literaire waardering van dat alles, en van meer historische beschrijving, komt eerst veel later; Van Wijn maakt in 1800 een begin aan beide.[3.] Dóór de mode-lofgalmen van elkaar ophemelende dichtervrienden en de zelfvoldane verzekeringen van vooruitgangsgelovigen heen, klonken ernstiger klachten over verval van taal en letteren: van Francius,[4.] Hoogstraten, Vlaming. Hoogstraten klaagt over 'bastaerdij en misbruik onzer rijke moedersprake', ook bij 'luiden van letteren'. Als ijveraars tegen deze woestheid noemt hij Vollenhove, Brandt, Moonen, Poeraet, Verwer (schoon anoniem), Ten Kate, Nyloë en zichzelf.[5.] 'De eenigste, met wien men in dit verval van Letteren en naederende Barbaarschheidt en onwetendheidt raedt kon plegen, was Hoogstraten', zegt Vlaming in 1725.[6.] Wat natuurlijker, dan dat men versterking en vernieuwing zocht in de bloeitijd der vorige eeuw! Al kwam Verwer ertegen op, dat nieuwe grammatici een door tal van grammatische en syntactische figuren gewijzigde dialectus Poëtica geheel zochten te dringen in de plaats der Lingua Communis, de algemene, ook voorvaderlijke taal die te allen tijde als onverouderde Canon der levende taal heeft te gelden en 't best en met overheidsgezag bekleed te vinden is in de Statenbijbel, hij wilde toch aan die 'dichterlijke' 'dialectus metaplasmica' gaarne haar volle rechten laten op haar eigen gebied: 'quin ea ornati adeo ac mirifice compti sermonis specimina, metaplasmi ope, coram exteris arguunt jactantque longè ac latè diffusam, imo stupendam, linguae nostrae potentiam.' En gaarne wil hij de 'Dialecti ejus architectos Vondelium, Hoofdium, aliosque vel nunc ad horum exemplar compositos' in hun verdiensten erkennen.[7.] Eigenlijk gaat Verwer's verzet tegen de usurpatie van Vondel's taal om buiten hetgeen wij onder 'dichtertaal' verstaan: hij richt zich vrijwel uitsluitend tegen algemene modernisering,[8.] volgens hem de overheersing van de 'metaplasmus detractitius', waar onze taal dreigt onder te gaan. Maar hij doelt daarbij nog maar alleen op de schrijftaal - in de spreektaal laat hij die metaplasmus vrij spel, als de Nederlanders, wie alle letterlijke uitspraak 'ridicula affectatio' is, ten hoogsten eigen, en in het gehoor voor eufonie gegrond. Hij maakt zelfs een volstrekte tegenstelling, in de Idea poëtica, tussen de Grammatica enerzijds en de Poëtica of Rhetorica anderzijds: daar moet de oudheid heersen, hier legt zij het tegen de nieuweren af. De 'ratio scribendi, sita in certa, ac numerosa quadam dictiorum collocatione' kan

1. *Brief aen Reland* 19-22.
2. Zie vooral Register der aangehaalde Schrijveren in *Proeve*^{2}, deel 4.
3. *Hist. en Lk. Avondstonden* (1800) 169-368; of liever 255-368. *Reinaert* en Maerlant's *Strophische gedichten* stelt hij het hoogst.
4. Deze in Voorreden bij vert. Greg. Nazianz.
5. D. v. Hoogstr. Aen den Lezer, in Nyloe, *Aenleiding* 3^e dr. (1723) en volgende. Vgl. zijn *Elegia* IV ad J. Broukhusium over 'barbaries certe densissima temporis hujus'; Hoogstratani *Poemata*, 1728, 60-61.
6. P.V. aen den Lezer in H's *Rederijkkunst.*
7. *Brief aen Reland*, 34, verg. 10, 32, 33. *Linguae Belgicae Idea grammatica poetica, rhetorica, deprompta ex Adversariis, Anonymi Batavi: in usum Proximi Amici* Amstelaed. 1707, door Verwer's vriend Hoogstraten opgedragen aan Moonen, van wie antikritiek wordt gevraagd; Praefatio. Vgl. *Brief aan Reland* 48. Pas handelde prof. De Vooys over de *Idea* in *Ntg.* 16, 285-291.
8. Vgl. *Idea* Praefatio 9: Idioma Modernum: 'eene Tale van de Mode'.

steeds worden verbeterd en verfraaid: ‘haec Cura sane maiores nostros parum sollicitabat; at nunc praeterito semlo, felicissimis avibus, caepit increbescere.’

Het werd van de aanvang der 18de eeuw af een geliefde letter-oefening de dichterlijke uitdrukking van een of meer schrijvers door vergelijking te bestuderen: uitgaande, hetzij van een bepaald begrip of beeld, hetzij van een bepaald woord of bepaalde uitdrukking; of lettende, hetzij op een zelfde onderwerp, hetzij op een zelfde gerne. Het eerste het eenvoudigste, was ook het meest

gewone. Het had tweeërlei doel: esthetische, kritische vorming èn praktische dicht-oefening. In het eerste geval konden ook minderwaardige auteurs soms dienst doen, in het tweede was het zaak, de besten te raadplegen. Vondel, Hooft, Antonides spelen daarbij weer de eerste rol.

Vondel zelf had het aanbevolen: ‘Zoo men uit hunne gedichten en schriften (...) de eige manieren van spreecken bijeenzamelt, en zich eigen maeckt; daer is een schat van welsprekendheid bij der hant, veel tijts gewonnen’; ‘behendigh stelende, een ander het zijne te laten’ - ‘bloemen op den Nederlantschen Helikon plucken (...) zulcks, dat het de boeren niet mercken’; dat zijn enige raadgevingen uit de *Aenleidinge.* Brandt vertelt, dat Vondel vond, dat de dichters uit Hooft's *Historiën* ‘al de krachtige en aardige spreekwijzen in orde behoorde te verzaamelen’ om ‘door 't overwegen en herkauwen’ een stijl te krijgen, de Parnas waardig.[1.] Daarop beriep zich Ds.J. Nyloë, toen hij bij zijn *Aanleiding tot de Nederduitsche Taal* (1703)[2.] een ‘Toegift’ voegde ‘van enige sierlijke spreekwijzen en fraaie manieren van uitdrukkingen, ten meesten dele getrokken uit de Schriften van Hooft, Vondel, en andere voorname Nederduitsche Schrijvers’.[3.] Hij weet bovendien mee te delen, dat Vondel zelf ‘vele vellen papiers tot zijn gebruik dus beschreven’ had.[4.] Nyloë heeft ook zelf het nut ervaren; hij raadt zijn lezers, deze proefverzameling zelf te vermeerderen: het zal ‘het rechte middel om woorde- en rederijk te worden’ blijken. Bij Nyloë betreft het uitsluitend de welsprekendheid: het proza.[5.] Alfabetisch rangschikt hij zijn citaten naar begrippen: Armoede; Blijdschap, vreugt; Bloeddorstig, wreet; Buskruit; Elende, ramp, zwarigheit; enz. Anderen, na hem, hebben geheel het oog op dichtgenot en dichtoefening bij het aanleggen en breedvoerig uitgeven van zulke literaire adversaria. Het gaat ten slotte soms gelijken op het literair-esthetisch commentariëren, zoals dat het best bekend is uit Huydecoper's *Proeve van Taal-en Dichtkunde in Vrijmoedige Aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen* (1730), schoon daar de taalkunde de dichtkunde overheerst. En zonder bedenken durf ik hierbij de invloed aannemen van dergelijke commentaren op klassieke of neo-Latijnse auteurs. Ik bedoel vooral die van dichters-filologen als Broekhuizen en later Burmannus Secundus. Men vindt ze ook herhaaldelijk als dichtkundige autoriteiten genoemd. Broekhuizen's aantekeningen op Sannazarius, op Propertius, op Tibullus ontmoeten we meermalen in *Bijdragen* en *Nieuwe Bijdragen*, bij dit soort van werk voor moderne literatuur; in de laatste ook Burman's *Lotichius*-uitgave (1754): Magna Molimur Parvi - Fortman? - spreekt in een Dichtkundige Verhandeling over de rechtmatige gebruiken van sommige woorden van ‘die groote kenner der dichtkunst, Petrus Burmannus Secundus, in zijne aantekeningen op Lotich: Poemata, (...) welke wij den dichtlievenden aenprijzen, wijlze behalve menigerlei dingen ons ook leeren, hoe wij de dichters lezen moeten.’[6.] Over de juiste navolging verwijst Paludanus er naar Broekhuizen op Sannazarius en Burman op Lotichius beiden.[7.] Van Goens noemt er N. Heinsius, Broekhuizen, Burman, Menage, en Huydecoper als ‘de beste verzamelaars van dichtkundige

1. Vondels Leven, achter Vondels *Poezy*, ed. 1682, II, p. 79.
2. Dit jaar volgens De Vooys, *NTg.* 1922, 279.
3. In de 5e dr. (1751) p. 91-122.
4. In Aen den Lezer voor een Vervolg, ten dele gericht tegen P. Poeraet's kritiek, dat in de 2e en volgende drukken voorkomt. Ook de ‘sierlijke spreekwijzen’ etc. worden daar vervolgd.
5. Uit Hooft, Vondel, Vollenhove, Francius, Brandt; van Vondel meest uit Voorredenen en opdrachten.
6. *N. Bijdr.* I, 518.
7. ibid. 107.

schoonheden'.[8.] Niet dat men de klassiek-filologische voorbeelden volgde, was het merkwaardige - welk model lag nader bij? - maar dat men de moderne, eigen literatuur tot voorwerp van zulke behandeling maakte. Juist zoals het niet zozeer de aandacht trekken moet, hoe lang men wel in retorica en poëtiek aan de leer der eens als meesters aangenomen Ouden en van hun trawanten trouw bleef, dan wel, wanneer men deze in eigen taal ging bewerken, en - wat veel meer zegt - uit eigen schrijvers toelichten. In Italië zijn daarvan al vroeg voorbeelden,

8. ibid. II, 664.

Frankrijk, Engeland volgden; pas daarna kwamen wij. Daarin lag de gelijkwaardigheidsidee; het kondigt de emancipatie der nationale literaturen aan: de strijd van Ouden contra Modernen hangt daarmee samen; met vrijmoediger kritiek op klassieke auteurs, en vrijer houding tegenover klassieke kunsttypen en kunstwetten. Het neoclassicisme zelf lijkt, welbeschouwd, een fase in deze ontwikkeling. Het spel van actie en reactie mocht nog tijden lang de richtingslijn verdoezelen, men had, hoe aarzelend, hoe weinig zelfbewust ook vaak, de weg naar de literaire zelfstandigheid ingeslagen. Waar men de eigen taal in haar eigen aard had leren onderscheiden en liefhebben, en daarbij zich gedrongen voelde, de eigen dichters om huns zelfs, en niet om de wil van nagebootste modellen, te bewonderen, daar moest het besef aanwezig zijn, en vanzelf al levendiger worden, dat er noodzakelijk verband bestaat van de kunst van een volk met zijn karakter, historie en leven. Die gedachte duikt dan ook telkens op, vroeger en later, nu hier, dan daar;[1.] en de gevestigde theorie van volstrekte superioriteit en voorbeeldigheid der ouden, schoon met kracht, talent en schijnbaar welslagen verdedigd, wordt gaandeweg meer ondermijnd. Men gaat eigen maatstaven ook bij de Ouden aanleggen: de rede is het vooral in deze eeuw; en ook zij blijken nu te kort, dan te lang.[2.] Maar ook schuift men langzamerhand allerwege de eigen grote schrijvers in de plaats der oude modellen. Men neemt niet langer genoegen met de verzekering: zó was het bij Horatius, Cicero, Quintilianus, en zó is het nog; met de eis geworden uitstalling van nader liggende, nationale voorbeelden toetst men praktijk aan regels, maar leert ongemerkt ook regels toetsen aan praktijk. Met moderne voorbeelden rijk geïllustreerde theorie vonden de Nederlanders, zo niet bij oudere Italianen, in een Art poétique van La Mesnardière(1640), in Bouhours' *Manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit* (1687), veel later in Kames' *Elements of Criticism* (1761). Rymer liet klassieken, Italianen, Fransen, Engelsen de revue passeren, elk met zijn beschrijving van de nacht (1706).[3.] Ook onze neo-Latijnse commentatoren braken met de klassieke alleenheerschappij. Broekhuizen vooral; D. van Hoogstraten vertelt ons, dat de Italiaanse dichters Broekhuizen ‘geweldigh aen 't hart lagen’, dat hij ‘zeer gunstigh oordeelde’ over een hele reeks Franse schrijvers: Montaigne, Evremont, Corneille, Racine, Molière en vele anderen, dat hem in het bijzonder de schriften van Boileau vermaakten.[4.] In zijn Tibullus-editie (1708) doet hij niet alleen bij oude en nieuwere Latijnse ook Italiaanse en Franse stemmen horen in de *Selecta clarorum virorum Iudicia*;[5.] maar ook citeert hij in het enorme literair-vergelijkend notenapparaat naast de Grieken, Latijnen en neo-Latijnen in menigte, ook - zij het in mindere mate - vele modernen in hun landstaal: onder meer: Petrarca, Boccaccio, Ariosto, Tasso, Guarini, Lally, P. della Valle; Malherbe, Corneille, Boileau, Dacier; La Celestina citeert hij naar Barthius' Latijn, en ook Quevedo haalt hij eens aan. Van de Nederlanders vinden wij er alleen, maar die herhaaldelijk, Hooft.[6.] Varianten, emendaties, tekstverklaring met toelichting uit het leven der Ouden; gelijke of verwante aanwending van woord, uitdrukking, beeld, begrip, geval; onafhankelijk of nagevolgd; aanwijzing van mooi en lelijk; zo is Broekhuizend commentaar ingericht. ‘Haec sunt bellis fina, et amoenae simplicitatis lenocinio amabilissima. Frustra ad hanc suavitatem adspirant illi, qui perspicere non possunt quid sit pulcritudo naturalis.

1. Ogier, Gonzalez, Sanchez, enz. Ook sommige Italianen; Saintsbury a.w. 2, 256, 342, 346, 432.
2. Bijv. Le Clerc, zie o.a. Saintsbury 2, 277.
3. ibid. 265, 315, 467, 393.
4. *J. v. Br.'s Leven*, 43, 50.
5. Gaudenzio, Gravina, ‘Eg. Menagio’, Rapin, naar zijn *Reflexions sur la Poétique.*
6. Geen Vondel, geen Dante; geen Engels of Duits. Maar de Index auctorum is niet volledig.

Huc, ni fallor, respexct Pervigilium Veneris auctor iucundissimus... (citaat) tum deinde... (citaat). Quae verba non infelici imitatione expressit Steph. Paschosius... (citaat). Nunc Cupidinem inermem audiamus conquerentem apud Hiez. Angerianum, illum quidem argutum poëtam, neque insipidum, sed facundiae (ut mihi videtur) parum expromtae, sic autem habet... (citaat) Vellem hunc inventionis leporem pari verborum laetitia convestire

voluisset.[1] Of bij ‘nec amaro decebit’:[2] handschriften zus, uitgevers zo; maar iets dergelijks vindt men bij Ovidius, bij Horatius - daarvan weer lezingen etc. - vergelijk ook een geval bij Terentius; en nog een andere elegie van Tibullus. In Frankrijk zag men nog niet zo lang geleden de dwaze werkelijkheid in de dichter Des Iveteaux, beschreven door J.F. Sarasin in zijn fraaie Franse dialoog over de liefde; evenzo in de *Mélanges* van de zich noemende De Vigneul-Marville; en in de werken van De Chevreau. Zo waar is, wat de onvergelijkelijke bucolicus Guarini zegt... (citaat), door onze Hooft vertaald in zijn *Granida...* (citaat). Of - na een wijdlopig onderzoek, of ergens[3] decedere, descendere of derepere behoort te staan! ‘Ceterum in gratiam elegantium ingeniorum, et poësios studiosorum (...) non possum quin aliquid adjiciam ex cantilena quadam P.C. Hoofdii, quo viro cave credas quidquam perfectius ex hac nostra urbe umquam prodiisse.’ Hij besluit zijn aanhaling met een jammerklacht over het diep verval der minnepoëzie, na zulk een gouden eeuw. Maar ‘non linguae haec culpa est, sed artificum ineptorum.’ De kunst ligt Broekhuizen nader aan het hart dan de kunstleer; poëtiek of retorica schijnt hij weinig of niet aan te roeren.

Ook Burman doet dat weinig. In de brede Praefatio van de kolossale kwartijn, waarin hij de gedichten van de 16de-eeuwse ‘Poëtarum Germanorum, et aliarum forte nationum poëta primus et princeps’ P. Lotichius Secundus, met een stroom van noten heruitgaf,[4] beroept hij zich onder anderen op Broekhuizen ter verdediging van zoveel geleerdheid aan een nieuwe dichter besteed. ‘Sed sua quemque voluptas trahit’. Gaandeweg zette zijn plan zich uit; de gewoonte deed hem navolgingen en overeenkomsten aantekenen, het tijdsverschil drong tot verklaringen, de zeldzame betekenis van deze dichter, die de kunst van de beste Latijnen in zich schijnt verenigd te hebben, ‘recentior, sed cum veteribus tamen comparandus’ wekte de lust hem ‘paullo diligentiore cura tractare, ad antiquorum imitationem caigere, cum aliis melioris notae recentioribus componere.’ Jaren lang is hem dit werk in stad en op Santhorst tot groot genot geweest. Wil men het als nieuwigheid veroordelen? Er zijn al voorgangers genoeg. Wie zou Broekhuizen's Sannazarius willen missen? Wie hoopte niet op een dergelijke Flaminius van hem? Kent men niet hoge waarde toe aan Brassicanus' uitgave van Poliziano's *Sylva de Re Poetica et Poetis*, aan Pico's eigen commentaar op zijn hymnen; aan die van Gorius op Sannazaro's *De Partu Virginis*, aan die van Serassi op Bembo? Betreurt men niet het verlies van Eobanus Hessus' aantekeningen op *De Re Poetica* van Vida? Burman noemt nog meer; en daaronder ook *Les Amours de Ronsard*, commentées par M.A. Muret. En wie, vraagt hij, verzamelt niet uit de Observations van Menage en Chevreau op Malherbe, uit de Osservazioni van Menage op de *Aminta* van Tasso en de gedichten van Della Casa een ‘egregium adparatus poetici thesaurum’? Hij heeft Broekhuizen's spoor gevolgd; filoloog en dichter van de eerste rang en ‘optimus poeticarum venerum arbiter’. Schoon ook Douza en Scriverius al soms nieuweren als Janus Secundus[5] en Lotichius met klassieken gelijkwaardig hadden geciteerd, hadden toch verscheidenen bij Broekhuizen zulke vergelijking gelaakt. Met anderen gelooft Burman, dat ze ten hoogste nuttig werken zal op de smaak voor en de vaardigheid in de Latijnse poëzie; of zoals Broekhuizen zelf het uitdrukte: ‘qui adsueverit huic exercitationis generi, ei numquam de esse potest vel orationis ornatae supellex, vel illustre dispositionis artificium, vel imitandi ratio promta atque expedita.’

1. p. 224, 225. Bij *Tib. Lib.* II, El. I, 81-84.
2. op oude dag nl. I, 1, 85.
3. I, 2, 19
4. Naar handschriften hem geschonken door zijn voorganger J. Ph. d'Orville, en oude drukken. Ook Hoogstraten had plan gehad tot een uitgave.
5. Die hoopt hij op dezelfde wijze als Lotichius nog eens uit te geven, deelt hij in ander verband mee, p. 16.

Voornaam doel van Burman is, bij de jongeren weer op te wekken de ‘poeticarum deliciarum gustrum, ad quas plurimorum palatum iam obbrutuit, cum suavitas poëseos Latinae a plerorum

que auribus fere recesserit.' Tot de rechte kunstige dichterlijke navolging wil hij hen brengen;[1] en veel beter dan uit enige 'institutiones aut praecepta poetica, etiamsi ad systematicum ordinem exactissimum composita' leert men die uit de gedurige studie der beste voorgangers; 'cum sola fere ex omnibus disciplinis aut scientiis dit Poeris, quae per praecepta aut canonas, peritissimorum licet magistrorum, doceri nequeat.' 'Veterum imitatio' is bij Burman schering en inslag. En schoon hij Italiaanse en Franse schrijvers in de landstaal blijkt te kennen, hij oogt toch uitsluitend op Latijnse dichtkunst. In de aanvang komt hij op tegen Perrault's en Bouhours' beweren, dat de nieuweren alle ouden verre zouden hebben overtroffen, en kiest tussen dit en het tegengestelde uiterste een middenweg: in elke tijd en elk land is opbloei der kunst mogelijk; maar straks blijkt uit zijn opsomming van grote nieuweren in Italië, Frankrijk, Nederland, Duitsland, dat hij louter aan neo-Latijnen denkt. Voor de beoefening, waardering, verbreiding dier poëzie in en buiten ons land in Burman's eeuw valt hier veel te leren; met een uitgelezen internationale schaar van zulke poëten van vijftiende tot achttiende eeuw kan men hier kennis maken, maar over niet-Latijnen, Nederlanders of vreemden, zwijgt hij geheel, afgezien van het boven vermelde beroep op enkele commentaren van en op Franse en Italiaanse auteurs. Zelfs waar hij handelt van: 'Turtur vidans (qui) arborem viridem et aquas liquidas aversatur,[2] valt het hem niet in, Vondel's Rei van Burghzaten aan te halen. Wat zijn voorbeeld Broekhuizen met alle vrijmoedigheid bij klassieken had gedaan, dunkt hem nog ongepast bij de Latijnse renaissance-dichter. Toch ontbrak bij Burman niet alle kennis en waardering van Vondel, als men oordelen mag naar zijn Latijnse bewerking van enkele politieke hekeldichten, en de befaamde *Rhythmus monachicus pro Vondelio.*[3]

Hoe zeer hij door Lotichius-commentaar en eigen gedichten geestdrift wekte voor de Latijnse Muze, vertelt Hofmann Peerlkamp nog uit eigen waarneming.[4] Maar zijn exclusieve *Latinitas*[5] verhinderde niet, dat ook Nederlandse schrijvers zowel zijn poëzie als zijn literair onderwijs met bewondering ontvingen. D. Smits liet zich door Van der Poorten terstond de *Oratio de Enthusiasmus* vertalen, om ze in Nederlandse verzen te kunnen overbrengen; en de hele Rotterdamse dichtergroep prees ze met uitbundige lofzangen aan.[6] Jer. de Bosch, A. Hartsen en anderen waaronder ook Kluit, vertaalden zijn andere grote gedichten. Over Lotichius' invloed sprak ik reeds.

Ook elders zwijgt Burman doorgaans over de niet-Latijnse dichters. In zijn *Poemata* (1774) vind ik slechts een gedichtje aan Fr. de Haas, een tweeregelige 'vrijheids'-ontboezeming 'Ex Catone Addissonii, èn - eigenaardig, maar van onzeker belang - Ad Effigiem Dantis Alighierii'. W. Roëll schonk het hem; voortaan zal Dante, Etruscae gloria rara lyrae: Museique locum condecorare mei. Junctus Aretino vel conspiciere Petrarchae, Inter et Ansonii lumina prima soli.[7] Literaire theoretici roept Burman ook slechts spaarzaam op: een enkele maal G.J. Vossius, J.C. Scaliger, en dan Menage. Hij roemt Vida wel: illos autem Vidae Poëticorum Libros qui neglexerit adcurate perlegere, nae ille frustra umquam Musas sibi propitias optabit',[8] maar het voornaamste, wat hij van hem bijbrengt, is de aanbeveling aan dichters

1. de plompe, die in plagiaat ontaardt, wijst hij in zijn addenda in bijtende weerwraak over een krenking, aan bij de 'schoolmeester' Prof. J.F. Reitz.
2. I, p. 544.
3. Zie o.a. Knuttel nr. 18989.
4. *De Vita*, etc.^{2}, 514.
5. Ook Grieken erkent hij, anders dan Broekhuizen, zeer zelden.
6. Zie de afz. uitg. Rott. 1743.
7. *Poema*, 1774, p. 447.
8. p. 663.

van het buitenleven.[9] Burman's poëtiek bepaalt zich meest tot praktische wenken en aanwijzingen; met vele voorbeelden gestaafd: Adflatus veri numinis in poetis sacra tractantibus oppositus oestro Apollinis; (maar de zo vaak herhaalde klacht over het aanroepen van heidense goden door christelijke dichters

9. p. 351.

wijst Burman in het algemeen beslist af: id toties a viris doctis jam explosum est, ut Poëmata omnia refellere operae pretium non sit[1.]) allusiones ad nomina proprix bonis poëtis indignae; tal van geijkte vergelijkingen: a luctu Aleyonum, cum cantu oloris moribundi, immaturi obitus cum flore per aratrum succiso, enz.; versus echoici; eclogae piscatoriae a Sannazario primum scriptae; epistolae Heroidum ad imitationem Ovidio a quibus scriptae (alleen in Latijn weer); poetae ruris amatores: rusticae vitae descriptiones variis poetis factae - met hele opsomming en raad: descriptiones inter se conparatus volupe erit privato studio referre in promtuaria poetica, ut inde simile carmen meditantibus nec dicendi copia, neque inventionis venustas desit;[2.] mel de eloquentia; lilia rosis mixta in pulchritudine - met verwijzing ook naar de behandeling door Broekhuizen in zijn Propertius; repetitiones poeticae; imitationis poeticae liberalis, et ignobilis plagii ac furti differentia; poetarum carmina eiusdem argumenti inter se comparare, studio poetico utilissimum.[3.]

Daar gaat het toch hier in laatste instantie om: 'behendiglijk stelende' met coulante waar de magazijnen terdege vullen, om ter gelegener tijd zelf te zekerder met succes aan de markt te komen. Maar hoe beproefd het meeste materiaal mocht zijn, bij en na de samenstelling van het eigen werk schrijft ook Burman vijlen en polijsten voor. Oude en nieuwe redacties heeft hij telkens vergeleken, en zo de krachten zien vermeerderen, de kunst zien wassen; de beste dichters hebben begrepen 'primum illum spiritus poëtici calorem, qui felicissimos plerumque concipit foetus, temperet ac moderetur limae severioris cura'; dagelijkse kunstoefening en gestage het oordeel scherpende lezing van oude en nieuwe dichters moet daartoe bekwamen. Niet alleen bij Lotichius, ook bij Janus Secundus, J.J. Pontanus, N. Heinsius, Sannazaro en Reland zag hij het. Toch waarschuwt Burman ook tegen een 'cura limae, molesta aut nimis morosa'. Niet altijd zijn de δευτεραι φροντιδες de σοφωτεραι; vooral niet wanneer men gedichten uit de bezielde jeugdjaren wil gaan verbeteren in de koeler ouderdom. Menage wees er voorbeelden van aan bij Malherbe, bij Ronsard en bij Tasso.[4.]

Degene, die Nyloë's bescheiden begin op iets breder schaal voortzette met de uitgave van 'fraaie plaatsen' en 'dichtkundige sieraden' was de boekhandelaar en Doopsgezinde predikant M. Schagen.[5.] In zijn *Godgeleerde, historische, philosophische, natuur-, genees- en aardrijkskundige, poëtische en regtsgeleerde Vermakelijkheden* (1732-1743)[6.] gaf hij drie artikelen: *Proeve eener verzameling van Dichtkonstige Cieraden.*[7.] Wij zien hem telkens van zelfde gezichtspunten uitgaan als Broekhuizen en Burman, maar hij beroept zich niet op de eerste, - Lotichius

1. *Poëmata omnia*, p. 611.
2. ibid. 695.
3. Zie Index rerum et verborum.
4. Praefatio, 21-23.
5. Zie over hem Bruinvis in *NNBW* I.
6. 36 driemaandelijkse stukken in 9 delen; deel 1-5 te Amsterdam bij Martin Schagen; dan nieuwe reeks, waarvan eerste twee delen bij Tielenburg en Jan 't Lam te Amst.; de volgende twee bij Tielenburg te Amsterdam en Jan Bosch te Haarlem. Deze twee, dus nieuwe reeks 3 en 4 heten tevens voortzetting der *Leerzame Verlustigingen*, die blijkbaar bij J. Bosch te voren tweemaandelijks uitkwamen. Zij omvatten 3 delen. Compleet aanwezig in Bibl. der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. Sinds 1738 gaat in verband met Sch's vertrek naar Alkmaar, de voortzetting zeer traag. En in 1740 begint de nieuwe reeks; uit de opdracht aan Schagen blijkt dat deze de redactie heeft neergelegd; zijn opvolgers zijn zelfs voor hem onbekend. Doel is vooral uit 'de beste Schriften van de geleerde Duitschen, Franschen, Engelschen en andere Uitlanderen' stukken te vertalen. Voorrede van D. 1. Vgl. de bijtitel: 'Uitgeleze Keurstoffen (...) uit de Beste dagelijks in 't licht komende Uitlandsche Schrijvers, enz.'
7. 3, 733vv; 5, 341vv en 723vv.

verscheen eerst later - doch op Rollin, uit wiens *Manière d'enseigner et d'étudier les Belles Lettres* hij reeds verscheidene stukken had vertaald: Airt en Oirsprong der Poezije, Verval der Poezije van hare oude Zuiverheit, of 't enen Christendichter geoorloft zij, de Namen der heidensche goden te gebruiken, e.a.[8.]

8. D. 1, 345-352; 554-564; 739-750. Zo 565-572 Nuttige Berichten voor jonge Advocaten. D. 2, 593-632 Regels omtrent de Studie der Historiën. Verder veel uit Rollin's historisch werk. Vgl. Rollin a.w. ed. 1740. T. 1, 210-213; 213-221; 227-236.

Eerst had hij het plan gehad, Rollin verder te vertalen: waar deze een schets geeft, hoe men de jonge lieden de fraaiheden zal doen opmerken van ‘bekoorlijke vloeïenheit of Val der Vaerzen’ en van de ‘Poëtischen Stijl’;[1.] maar daar zijn opmerkingen en aan Virgilius ontleende voorbeelden voor Nederlandse ‘jonge Dichtlieveren’ - op wie Schagen inzonderheid het oog heeft - weinig passen, heeft hij bij nader inzien getracht uit ‘Neerlands Parnaszon’, Vondel, hun soortgelijk onderwijs samen te lezen. Zo behandelt hij: ‘Gemene Uitdrukkingen en Woorden, schilderagtig gebezigt; onder andere de woorden: Hangen;[2.] Vliegen; Zaeien en Kleeden (...) Geestige Zwier en Verwisseling, naer den eisch der Konste, aen alderlei zaken gegeven; Bijzonder aen het Opgaen der Zonne; En aen derzelver Ondergang; Levende Beschrijvingen en Gepaste Gelijkenissen, hoeveel cieraed zij der Poëzije geven; Voorbeelden van de laetste uit Vondel, ter afschilderinge van Zelfstrijd; Oproer; Ongevoelig winnende Aenhouding; en Onnoozelheitsverschalking; Zielverrukkende (...) beschrijvingen (...) van Groote Ouderdom; Schoonheit; Algemeene Landsdruk; enz. Homeer's afgerigtheit in 't uitbeelden der zaken ook door de klank van Letters en Lettergrepen, bij Vondel te vinden, (...) Aengename Beschrijvingen (...) van de Dageraet; Westewind; Eden; en Indië; Herhalingen (...) Over de Bijnamen (...) Nadrukkelijke Verzekeringen en Ontkenningen.’[3.] Rollin af en toe citerend, maar meest slechts in hoofdtrekken hem volgend, stelt Schagen voor de jonge liefhebbers Vondel's eenvoud, juistheid, kracht en schilderachtigheid tegenover ‘die brommende vaerzen, daer sommige zoo veel mee op hebben’; en het vuile blanketsel van misbruikte epitheta. Uit de beste dichters, Vondel bovenal, moeten zij de schone vergelijkingen als kostelijke parelen opzamelen. Zelf schijnt deze boekverkoper-theoloog zijn Vondel in alle delen te kennen. De beide andere artikelen ‘getrokken uit Israels Baälfegorsdienst van D. Smits’ en uit een deel Bijbelsche Keurstoffen van het Rotterdams Genootschap Natura et Arte, gaan in hetzelfde spoor, maar geven geen hoge dunk van Schagen's literair-kritisch talent.

Hij vond ijverige navolging twintig jaar later, in vele artikelen der Bijdragers, die zich op zijn voorbeeld ook herhaaldelijk beriepen,[4.] bijzonder bij Lelyveld, en, nog meer en het langst, bij Macquet. Terwijl Lelyveld meest bij gelegenheid van het kritisch doorlopen van een of ander nieuw dichtwerk ‘uit onze voornaemste schrijveren, vooral den onstervelijken Joost van Vondelen’ telkens parallellen meedeelde, en slechts een enkele maal Schagen nauwer volgde met ‘deszelfs fraeiheden onder enige tituls bij een te zamelen’,[5.] was dit laatste meestal Macquet's manier, hetzij hij het gebruik van bepaalde uitdrukkingen of beelden illustreerde en kritiseerde, hetzij hij algemener literaire verschijnselen besprak.[6.] Hij zette dit werk voort in de *Nieuwe Bijdragen* en tot in de Werken der Maatschappij. Kluit begon in de *Bijdragen* een variatie op het genre met dergelijke dichtkundige aantekeningen te geven naar aanleiding van eigen dichtwerk;[7.] B. de Bosch - hier ook op de raad van Nyloë, Poeraet e.a. - deed hetzelfde nog in de ‘werken’ om eigen feilen te verbeteren, maar ook ‘om aenkomende Dichters in hunne oefeningen te ondersteunen’.[8.]

1. Rollin a.w. I, 242-269, De la Cadence des Vers: Du Stile poétique.
2. Bij Rollin I, 250-252 allerlei aanwending van pendere bij Virgilius.
3. Schagen's eigen inhoudsopgave van eerste artikel I, 733-4.
4. *Bijdr.* I, 9, 481, II, 18.
5. a.w. I, 9, II. 18.
6. Anderzijds gaat M. echter zóver, dat hij bij eigen dichtwerk als de *Dichtlievende Uitspanningen* (1774) doorlopend noten gaf met parallellen uit oude en nieuwe auteurs.
7. a.w. I, 329-392.
8. II, 15-88.

Hoe ‘dichtkundige cieraden’ zoeken ook een werkzaamheid was in Linguaque animoque Fideles en in Dulces a.o. M. hebben we reeds vroeger meegedeeld.[9.] In de artikelen der *Bijdragen* is daarvan zeker nog wel meer te danken, dan het duidelijke aanwijsbare stukje van H.C. Cras - over ‘de

9. Zie deel I, 101.

bijzondere *Dichtsieraden*, die het woord *Drijven* alleen, meer of min oneigenlijk gebruikt, aan verscheiden Dichtwerken gegeven heeft.'[1] Al deze excerperende dichtervergelijking, Latijnse en Nederlandse, had steeds tweeërlei bedoeling: literaire kunst te leren verstaan en te leren voortbrengen. Soms, zo niet meestal, staat het laatste op de voorgrond. 'Die in Zijnen Gradus ad Parnassum ene fraeie natuerlijke beschrijving van het werk enes goeden herders wil aenteekenen, vergete deze volgende regels niet', zegt Lelyveld, een citaat gevend uit Sara Maria van der Wilp's vertaling van Pope's *Messias, gewijde Herderszang.*[2] Blijkbaar bedoelt hij de poëtische adversaria; doorgaans is Gradus ad Parnassum wat beperkter begrip; al zijn er van verschillende omvang, en bevatten de meeste verschillende afdelingen, zij hebben uitsluitend dichtervorming ten doel. Van Goens' Catalogus vermeldt onder de *Livres élémentaires de la Poésie Grecque et Latine* en de *Extraits des Poètes Grecs et Latins*[3] er verscheidene, al draagt er slechts een die naam bovenaan, en een andere als bijtitel. We zien er ook de overgang naar de promtuaria poetica: *De re poetica Graecorum, sive epithetorum, phrasium, descriptionum, et elegantiarum poeticarum* libri IV van Jo. Vollandus (Lips. 1592); *Thesaurus Graecae Poeseos*, van N. Caussinus. S.J. (1614); *Thesaurus* etc. *sive Lexicon Graeco-prosodicum ad modum Latini Gradus ad Parnassum* van Th. Morell (Etonae 1762); *Gradus ad Parnassum, sive novus synonymorum, epithetorum, phrasium poeticarum ac versuum Thesaurus*, ab uno è Soc. Jesu[4] (Amst. 1707); Chr. Daumii *Felix Poetarum subsidium* (Lips. 1720); *Viridarium Illustrium Poetarum cum ipsorum concordantiis in alphabeticâ tabulâ*, etc. (Parisiis 1513); *Veterum Poetarum comparationes in usum studiosae Juventutis collectae* (Antv. 1611); *Recueil de pensées ingénieuses, tirées des anciens Poëtes Latins, avec des imitations en vers François* par M. l'Abbé Berthelin. enz.

Van de laatstgenoemde, Berthelin, is ook de heruitgave (1741) van een Frans rijmwoordenboek van 1648 van P. Richelet.[5] Ook verschillende andere moderne literaturen hadden hun Gradus.[6] Bij de nuchtere Nederlanders had dat werk nog niet best willen vlotten; het enige wat men als een begin mag aanmerken is het werk van de Antwerpse schoolmeester Anthonie Smijters: *Epitheta, dat zijn Bijnamen oft Toenamen. Een Boeck, niet alleenlijck bequaem ende dienstlijck voor alle de Poëten-konste beminnen, moer oock om alle andere Nederduytsche composities te vercieren* (1620)[7] Smijters, vriend van Z. Heynsz., mogelijk ook van de jonge Vondel,[8] schrijft de taal van een ouderwetse Rederijker, maar hij wenst op zijn oude dag nog zijn steentje bij te dragen tot de opbouw onzer taal. Hij heeft met zijn Frans-lerende discipelen vele jaren lang 'Historien, Poeetsche werken ende andere compositien' moeten lezen, verduitsen en verklaren. De ongemene 'Naemende Bijnaem-woorden' tekende hij daarbij op, schikte ze 'bij lanckheyt van tijde op A.B.C. in vorden', en zette daarna ook 'de Fransche Epitheten van Maurice de la Porte' geheel over en voegde ze erbij. Op vermaan van 'konstlievenden' geeft hij ze nu ten dienste van 'oude Nederlandtsche Redenrijckers' uit, 'voornamelijck dewijle nu eenighe Liefhebberen vlijt aenwenden, ende arbeyden om de Nederduytsche Tale te bouwen, te zuyveren, te stichten, te verrijcken, ende alzoo te cieren, datter vele

1. *Bijdr.* II, 526-537. Vgl. Bijlage D.
2. *Bijdr.* I, 23.
3. *Cat.* I, 380-382.
4. Wrsch. Aler. Zie boven p. 64.
5. *Cat. Fra. Ta. en Lk. Kon. Bibl.* I, 103, vgl. boven p. 60.
6. Zie boven p. 68.
7. Tot Rotterdam, bij Jan van Waesberghe. Zonder de Voorreden 408 pp. dichte druk in 8°.
8. Te Winkel a.w. I, 487.

Boecken van verscheyden Konsten in beschreven zijnde, ghenoechzaem blijct, dezelvighe Sprake haer zoo wijdt strect, ja wijder dan eenighe andere haer kan gestrecken, in voeghen, waer 't dat, diens ampt het is, gheliefde het devoir te doen, ende in het goet begonnen werck te continueren, men zoudese haest florerende maken, ende in alle faculteyten daer mede

zoo veel te weghe brenghen, als eenighe andere Natien met de hare oyt te weghe ghebracht hebben.'[1.] Ofschoon hij nog waarschuwt, dat men bij de aanwending zijner Epitheten 'tot allerleye compositien, zoo wel in Prose als in Rijm', heeft te zorgen, dat 'sij niet gheheel ende al om dat sij konstich zijn daer bij gheschict ofte ghevoecht worden: maer meer om datse tot der zaken eyghenschap ende natuerlijcke werckinghe bequaem zijn', enz. is hij toch verzekerd 'gheenen kleynen dienst ghedaen te hebben ons Nederduytsche Klercken ende Konst-lievende edele Geesten.' Te meer, daar zijns wetens tot nog toe niemand in Hoog- of Nederduitsch Epitheten heeft doen drukken. Hij verwacht, dat men op den duur onze taal, waarvan nu al klaarblijkelijk is, dat zij in allerlei opzichten niet alleen voor de 'ghemeyne spraken', maar ook voor de 'Hooftspraken' niet behoeft onder te doen, tot volmaaktheid brengen zal, als men, ondanks domme tegenstand, 'te hulpe (neemt) den oorspronck ende wtbondt onser Moeder de Hoochduytsche Sprake, welcke over lang na der Konst onser[2.] Gramatische Reghelen ghebracht is'; zó bewijzende 'dat onse Nederduytsche Tale niet en is barbaris, rou noch ongheschict (...) maer dat men wt den oorspronck den oorboor zuyght', enz.[3.]

Een voorbeeld der Epitheta zelf: *Leven.* Catijvich, onghereghelt, slibberich, verganckelijck, kort, onghevallich, afghepaelt, verdrietelijck, blijde, beschaduwet, langh, sober, elendich, smeeckende, verlenght, eensaem' - - ik spaar de rest; Smijters geeft er vier maal zo veel.

Het bleef er bij, voorgoed, naar het schijnt. Als F. de Haes in de *Bijdragen* 'fraeie Epitheta' aanprijst, en raadt 'een schat van diergelijke kunstjuwelen te vergaderen, ten einde zijn werk waer het pas geeft daer mede op te cieren', voegt Kreet daar een noot aan toe: 'Zoodanig een *schat*, is een der noodigste boeken, die wij thans ontberen. Nu onze tael eindelijk aen een *woordenboek* komen zal, behoorde onz' Dichterdom ook niet langer zonder *Gradus ad parnassum* te zijn. Wierden zij daer mede verzorgd, het opklimmen naer den Helicon zou 'er merkelijk door verligt werden.' Onbegrijpelijk vindt hij, dat er nog nooit iemand aan begonnen is. Men zou de arbeid van Smijters ten grondslag kunnen leggen.[4.] Heeft Kreet iemand verlokt? Of begon hij zelf? De Maatschappij van Letterkunde bezit een Smijters, met wit papier doorschoten, waarop aantekeningen in handschriften van het einde der 18de eeuw.[5.] Dat een zelfde behoefte een halve eeuw of langer te voren ook reeds gevoeld was, door een dichter en taalkundige van naam, wist Kreet niet, maar weten wij. A. Moonen die zich erop kon beroemen, van Vondel zelf nog een reeks aanwijzingen omtrent taalgebruik te hebben ontvangen, stelde een Woordenboek samen van 'Bijvoeglijke Naemwoorden voor de Zelfstandige gestelt en vergadert uit het eerste en tweede deel van Vondels Poezije uitgezondert zijne oude rijmen'. Een verbeterde Smijters! Maar hij bleef in manuscript.[6.]

Met rijmwoordenboek waren wij iets fortuinlijker, schoon ook achter bij andere volken. Verwer had aan beide behoeften reeds uitdrukking gegeven: Tandem non possum abesse quin moneam, juventuti nostrae magnum fore in promovendâ Poësi auxilium, si publicae darentur luci omnia linguae Belgicae ομοιοτελευτα; idem επιθετα: quod in Latina Poësi dudum est praestitum.[7.] Sewel constateerde alleen, dat 'men

1. Uit Voorreden.
2. Lees: onder?
3. Dezelfde opvatting over ontlening aan Hd. ook reeds bij Jan Laet, de eerste uitgever van Jan van de Werve's *Schat der Duytscher Talen*, zie *Vad. Mus.* II, 121. En bij Spieghel, *Twespraeck* dito ten opzichte van *alle* Germaans, ed. 1649, p. 111.
4. *Bijdr.* I, 150.
5. *Cat. Mij. Lk.* I, 160.
6. Zie Vondel, ed. Van Lennep 12, 6v.
7. *Idea* 79.

ook, zo wel als de Hoogduytschen, Engelschen, en Franschen, een Nederduytsch Rijmwoordenboek zou kunnen opstellen, indien men lust en gelegenheyd had

om zijne tijd daar aan te besteeden.'[1] In 1754 gebeurde het: anoniem gaf W. Kroon zijn *Verzameling van de bruykbaarste Nederduytsche Rijmklanken.*[2]

Naast al deze praktische onderrichting en hulp bracht de 18de eeuw - die in onze letteren reeds omstreeks 1675 begint - ons ook heel wat verhandelingen van meer theoretische aard; en enkele, min of meer systematische leerboeken van retorica en poëtiek.

Onze gouden eeuw had het in hoofdzaak gedaan met Scaliger, Heinsius, Vossius en Grotius en Horatius. Maar men kende toch ook Franse en Italiaanse theoretici. En Rodenburgh bewerkte Sidney's *Apology.* Als algemene poëtiek in de landstaal kan men daar naast buiten een en ander in Voorredenen en Opdrachten eigenlijk alleen stellen Vondel's zeer summiere, en ook weer praktische *Aenleidinge.* Voor Retorica, van ouds en nog lang in nauwe verbinding gebracht met dichtkunde, is meer te noemen. Om van het 16de-eeuwse werk der Zuidnederlanders Van Mussem (*Rhetorica*, 1553) en De Casteleyn (*Konst van Rhetoriken*, 1555), schoon ook in de 17de eeuw in Noord-Nederland nog herdrukt[3] te zwijgen, op de vier werkjes onder de naam der Kamer In Liefde Bloeyende van 1584 tot 1587 uitgegeven, berustte voor geen gering deel Spieghel's faam heel de 17de en 18de eeuw door, als grondlegger onzer nieuwe taal- en letterkunde. Het laatste van de vier, de *Rederijck-kunst in Rijm opt korst vervat*[4] gaf ten dele naar Cicero, een volledig overzicht der Retorica: 'de grondvesten van welspreeckentheydt in plat Duyts - - hoe kort dattet is, hier is niet nodighs overgeslagen.'[5] Naast de beoefening van het Rijmen en van 'maatklinkend ghedicht' behoren de Kamers toch ook 'ander bevallijcke zoeticheid in onze taal na (te) spueren'. Spieghel[6] behandelt in de oude trant: 1. inventio, exordium, narratio, divisio, confirmatio, refutatio, peroratio; genera - demonstrativum, deliberativum, judiciale; 2. dispositio; argumentatio; 3. elocutio, verborum tropi (woord-walingen); orationis tropi (spreeckwalingen); schemata verborum (woord-ghestalten), schemata sententiarum (ciersprueck-ghestalten); 4. memoria; 5. pronunciatio. In de drie eerste hoofdstukken komen weer tal van onderdelen in bespreking; de nummering van tropi en figurae alleen loopt tot 67. Ook Rodenburg, die Poëten, Rederijkers en Welsprekers over één kam scheert,[7] verbindt aan zijn vertaling van Sidney een behandeling der welsprekendheid: minder systematische theorie met voorbeelden.[8] Van Vossius, wiens gezaghebbend werk over poëtiek eerst tegen het midden der eeuw verscheen, die echter van 1605 af leer- en handboeken van retorica in allerlei grootten had geleverd, werden de *Elementa Rhetorica* sinds 1648 ook in Hollandse vertaling van A.L. Kok uitgegeven.[9] Hoe algemeen de Nederlandse jeugd in 17de en 18de eeuw met zijn grammatische en retorische schoolboeken van kindsbeen werd opgebracht, zagen we reeds eer:[10]

1. Sewel, *Ndd. Spraakkonst* 1733, 425.
2. *Cat. Mij. Lk* I, 180. Daar ook zijn 19de eeuwse navolgers Witsen Geysbeek en Frijlinck.
3. Kalff, *Gesch. Ndl. Lk. 16e E.* I, 126v, 438v.
4. Ik gebruik de gezamenlijke editie. Tot Wormerveer, 1649.
5. Uit de opdracht 'Allen Redenrijck-kamers'. Vgl. Kalff, *Gesch. N. Lk. 16e E.* II, 228v.
6. Voor zijn auteurschap, zie Kooiman's dissertatie over de *Twespraeck*, 82. Ook zijn spreuk 'Dueghd-verhueght' p.19 der Rederijck-kunst wijst erop.
7. Zie Zuidema in *Ts. Mij Lk.* 22, 86.
8. Zie Jonckbloet, *Gesch.*[3], 3, 205v. Te Winkel a.w. I, 475v. Zuidema a.w. 85v.
9. *Cat. Mij. Lk.* I, 715, 716.
10. Zie deel I, 34vv

hij had ze ook ‘ex decreto Illustriss. ac Potentiss. Holl. et Westfris. DD. Ordinum in usum scholarum’ vervaardigd.[11.]

Komende in onze ‘achttiende eeuw’ vinden we als voornaamste werk Hoogstraten's beknopte Rederijkkunst (1725) die ook weer opleiding in de Dichtkunst bedoelde, ‘die zich vooral van

11. Van Hamel's mening, dat zo goed als niemand zijn werken over Poëtiek zou gelezen hebben - *Zeventiende-eeuwsche Opvattingen*, enz. 27 - komt mij dan ook ongelofelijk voor; wie middelbaar onderwijs behoefde, bezocht in de regel de Latijnse school, en *kende* straks Latijn; en wie zou hij eerder raadplegen dan die oude getrouwe?

de sieraden, hier aangewezen, bedient, als zonder welke zij arm en behoeftig is.'[1.] Maar niet de hele retorica vindt hij daartoe nodig: slechts 'de lessen der Uitsprake (elocutio), die in Woordwisselingen en Woordgestalten bestaet'. Voorgangers hadden de jeugd weinig voordeel gebracht, omdat ze hun papier met regels en lessen overlaadden, zonder deze met voorbeelden te bevestigen. Hierop wil hij juist de nadruk leggen. Zo behandelt hij dan in 33 korte hoofdstukjes half zoveel tropen en figuren als Spieghel had aangegeven; met verduitsing der vreemde namen - die hij aan de voet meedeelt - en overvloed van voorbeelden.[2.] Van zijn voorgangers haalt hij herhaaldelijk Quinctilianus en Vossius aan; over het rijm even sprekend - een plaag voor onze dichtkunst, maar volstrekt onmisbaar - en de 'Maetzang' - in proza, schoon ook niet zonder 'zekeren trant', streng te vermijden - noemt hij Talaeus. En op het slot verwijst hij voor de uitspraak en gebaren (pronunciatio) naar hetgeen 'van uitheemsche pennen is te boek gestelt, en in onze taele overgebragt'. Misschien doelde hij daarmee op Michel le Faucheur's *Verhandeling van de uitspraak en gebaarmaking van eenen redenaar. Alsmede bestieringen aangaande de uitspraak en gebaarmaking* door P. Francius. En ten laatsten aanmerkingen aangaande de uitspraak uit de Parrhaziana.[3.] Uit het Frans en Latijn vertaald door J. van Zanten.[4.] Van de Rhetorica van de 16de-eeuwse Ramist Audomarus Talaeus wordt een vertaling vermeld van 1705;[5.] van de Orator Belgico-Latonus van M. Harwich vond ik nergens dan in een catalogus gewag gemaakt (1701).[6.] Hoogstraten vertelt ons, dat Lud. Smids ook een Rederijkkunst beloofd had met zeer schone voorbeelden van Taalsieraden, Tropi en Figurae, maar hij wachtte er tevergeefs op. Die van In Liefde Bloeiende echter is veranderd door de vorm; bovendien haalt ze te veel overhoop, bij hetgeen alleen zijn oogmerk is. Ook Sewel's *Kleine proeve in zijn Nederduytsche Spraakkonst*[7.] (1708 en later) voldeed Hoogstraten niet, 'omdat hij die niet sterkte met de voorbeelden onzer beste schrijveren'. De *Verhandeling van de Redenkonstige figuuren* beslaat dan ook slechts enkele bladzijden in dat werk.[8.] Een aantal korte, eenvoudige voorbeelden maakte Sewel zelf; al de andere ontleende hij aan de Heilige Schrift.

Dat Hoogstraten Verwer niet noemde, is te begrijpen; wel heeft deze in zijn boekje ook een afdeling: Idea Rhetorica,[9.] maar zij bevat heel iets anders dan de toen gangbare opvatting zou doen onderstellen. 'De Rhetorica Belgica, seu vocum ordine artificiali' heet het eerste der twee capita, en bevat weinig meer dan een betoog met voorbeelden, hoe eindeloos veel schakeringen in woordorde het Nederlandse taalgebruik toelaat;[10.] al deze 'transpositiones' richten zich evenals de 'dictionis

1. Uit: Aen den Lezer. Vgl. boven p. 103v. Pieter Vlaming beveelt de lezer aan hieruit 'het hooge en laege en middelbaer van eene geregelde Zangkunde (te leren) onderscheiden van woesten wildzang'.
2. Zie boven p. 103v.
3. Van J. Le Clerc nl.
4. De uitgave 1741 in K.B. en Bibl. Mij Lk. zou dan niet de oudste zijn. Corver prijst het boek ook in zijn *Tooneel Aentt.* 203. Schrant gaf nog eens een vertaling van Le Faucheur's verhandeling in 1845.
5. *Cat. Mij.* I, 717. Vgl. *Cat. V.G.* I, 382.
6. *Cat. Mij.* I, 716.
7. Het ontwerp was aanvankelijk in het Engels 'ten dienste der Engelschen' opgesteld, en zó eerst voor zijn Eng. Ndd. Woordenboek, en daarna nog viermaal afzonderlijk gedrukt: ook had hij reeds stukken in het Nederl. in de *Boekzaal* gepubliceerd. Voorrede.
8. In 3e dr. (1733) 380-394. En 429-434. Hier ook praktisch onderricht 'hoe men eene reede veranderen kan, door woordewisseling, bijzondere bewoording, vernoeming, uytbreyding, en intrekking'.
9. a.w. p. 81-88.
10. Sewel verwijst hiervoor naar Verwer a.w. 347.

delectus' en de 'metaplasmus grammaticus' op de 'numerus, a quo pendet omnis styli proprietas, sive magnifici, sive humilis, sive mediocris'. Maar voor de numerus oratorius in het algemeen - over de numerus poëticus sprak hij in de Idea poëtica - verwijst hij naar de bekende Latijnse schrijvers. In het tweede caput, tevens de Conclusio tractatus, komt hij echter nog weer op de proza-numerus terug. Men heeft het karakter van de stijl te kiezen naar de personen, door en tot wie gesproken wordt. Daarnaar moet men de 'pedum incessus' bepalen, terwijl hiervan

orde, woordenkeus en woordorde afhangt. Nooit mag echter het proza door deze numerus op een vers gaan gelijken. Nu de voorbeelden nog! Neen, zegt Verwer, dat laat ik de lezer over. Hij wil hem alleen nog de methode aangeven, hoe hij zich, schrijvend en sprekend, en luisterend hebbe te oefenen. Ook voor de tropen en figuren, vond Verwer, kon men Vossius of een ander Grammaticus raadplegen; en wat er uit paste, op onze taal overbrengen.[1.]

Evenmin als Verwer wordt Nyloë door Hoogstraten genoemd. Toch bedoelde diens Aenleiding juist te leren ‘wat er in 't bijzonder dient waargenomen om enen goeden en netten stijl te schrijven, zo in Historiën, Redenvoeringen, Predikaetsien, Brieven, als andere stoffen’. Zo zegt het titelblad; en de eerste vijf hoofdstukken[2.] bevatten dan ook een aantal welgemeende praktische raadgevingen: mijd zoveel doenlijk bastaardwoorden; ook alle stop- en lap-woorden; wees klaar en duidelijk; niet gemaakt en quasi-hoogdravend; laat stijl en zaak overeenstemmen. Enz. Zo zijn zijn voorschriften in het algemeen, van dergelijke aard zijn ze ook ten opzichte der genoemde onderwerpen: Brieven moeten gemeenzaam zijn ‘bijna of men met elkandere spreekt’. Het uitvoerigst is hij nog over de Redevoering, dat is in de eerste en bijna enige plaats, de ‘kerkrede’. Die mag noch zwetsend of te hoog, noch laf en te laag zijn. De Bijbelse stijl is bijzonder aan te bevelen, de Heilige Schrift biedt een overvloed van ‘fraaie, bequame sierlijke en overkrachtige spreekwijzen’ die niet zijn te overtreffen; Nyloe citeert er enkele, bijzonder uit Job. In het sinds de tweede druk toegevoegde Vervolg pleit hij krachtig voor de beoefening der Nederlandse welsprekendheid door de predikanten;[3.] de H. Schriften dringen er zelf toe, voor wier kracht en verhevenheid van taal en stijl alle wereldse welsprekendheid zwichten moet.[4.]

Hij wijst ook op de kerkvaders, waaronder Nazianzenus. Dat had voor hem reeds een ander, uitvoeriger, gedaan: Francius;[5.] die als hij de Nederlandse welsprekendheid, het Nederlandse proza, bijzonder in kerkelijk gebruik, wilde opheffen, maar daartoe ook niet kwam met een schoolse opsomming van tropen en figuren. ‘Leeraar der welsprekendheid’ noemt deze Professor Eloquentiae zich - en hij met volle recht - op de titel van zijn Gregorius Nazianzenus, *Van de Mededeelzaamheid, uit het Grieks in 't Neêrlands overgebragt.* De kerkvaders, meent hij, worden door de Roomse Kerk te veel, door de onze te weinig geacht; de Engelse treft het juiste wit. ‘Zij waren zulke slegte en onervarene Godgeleerden niet, als men malkanderen diets maakt.’ En ‘hun leer en leven, hun hart en mondt, hadden geen verschil.’ Deugd, geleerdheid, welsprekendheid verenigden zij. ‘Treffelijke Redenaars en Meesters der welsprekendheid’ waren zij; aan die roem

1. p. 82. Zo is Verwer's opzet, ook voor de grammatica. Vgl. p. 82: porro et ea sola attiugam, in quibus lingua nostra a Latina abit diversa; caeterum te remittens ad Grammaticam Latinam Gerhardi Johannis Vossii. Hij wil slechts hoofdlijnen trekken, en weer de juiste richting wijzen, waar men op gevaarlijke dwaalwegen is geraakt. Voor geleerden schrijft hij zijn *Idea*, ‘ad minus nota potissimum atque ad generaliora; e quibus particularia sigillatim deglomerare relictum sit aliis’. Daarom in het Latijn ‘cum nequaquam repugnemus grammaticus vernacule tradi’. Maar eerst moeten de beginselen bij de geleerden vaststaan. Hij oordeelt overigens, dat de Staten, die door de hand van Vossius een officiële Griekse en Latijnse grammatica hebben gegeven, nog meer de plicht hebben voor een Nederlandse ‘communis linqua’ te zorgen. En - merkwaardig pleidooi in 1707 - hij voegt erbij: Cuius modi quid si juventuti nostrae una daretur recitandam in schola triviali (...) nullus, quae nunc summa est turpitudo, hospes maneret in patrii sermonis elementis. Schola trivialis, d.i. Latijnse school. Zie bijv. Paulsen, *Gesch. Gel. Unterr.*[3], I, 330.
2. 5e dr. p. 1-36.
3. Ook met vertaling van een Lat. verhandeling van de theol. prof. Perizonius, 148-160.
4. Vervolg. Aan den Lezer.
5. Zie boven p. 100.

heeft nog geen criticus durven knagen. Onder al de uitstekende stukken der Griekse Oudvaders heeft hem bijzonder dit van Gregorius getroffen: ‘het verrukte zodanig mijn zinnen, dat ik menigmaal onder 't leezen stil moste staan, en eindelijk voornam dit juweel voor mij alleen niet te houden.’ Men zal hem voor de vertaling erkentelijk zijn. ‘Voortreffelijke gedachten, uitgelezene woorden, zielroerende hartstogten, zijn hier in overvloedt.’ De kerkvaders hechtten - anders dan velen thans - hoge waarde aan de welsprekendheid. Demosthenes en Cicero bestudeerden zij met ijver. En terecht. De welsprekendheid vermag veel; en nergens meer, dan op de kansel. Hoe jammer,

‘dat ze in alle kerken en hooge scholen als met voeten geschopt wordt’. Hij heeft ze van der jeugd aan bemind, en van zijn aanstelling af gediend en aanbevolen. Wel is hij ‘eigentlijk tot het Duitsch niet gestelt’; maar de natuur der welsprekendheid is in alle talen dezelfde. Er is tweeërlei: innerlijke welsprekendheid, die in het wel schrijven, en uiterlijke, die in het wel spreken bestaat. Over het laatste heeft hij vroeger reeds gehandeld.[1.] Thans over het eerste. Ook dit moet men van Grieken en Latijnen leren; boven allen moet men Cicero lezen, hem volgen, hem de kunst afzien gelijk hij de Grieken gedaan heeft. Men volge daarin het levend voorbeeld van Frankrijk thans. Maar zijn vermaan hielp tot nu toe weinig; het merendeel der jonge predikanten zocht zijn gemak en zijn voordeel bij een goedkoop succes. Toch geven de enkele beteren hoop. Niet alleen de stijl, de taal zelf wordt ten enen male verwaarloosd.[2.] Men spreekt een taal ‘daar men zich over moet schaamen, en die nergens minder, dan naar Hollands, gelijkt (...) onverstaanlijk bij veelen, in zich zelve belachelijk, en bespottelijk.’[3.] Op de te wachten tegenwerping: het komt hier op geen mooie woorden aan, antwoordt Francius met een beroep op de Heilige Schrift zelf: ‘die heerlijke zaaken met heerlijke woorden verbeeldt, en in haare uitdrukselen zelf haare godlijkheidt zien laat.’ Niemand denke ook, dat de welsprekendheid slechts een ‘ijdele kitteling der ooren’ is; ‘de zaak is het eerste en 't voornaemste’, maar dan ‘de goede en welgeschikte woorden het tweede; de stem, het derde; de gebaarden het vierde.’ Die alle tezamen werken op de uiterlijke zinnen, de vensters en deuren, waardoor men tot het binnenste des harten dringt. ‘Alle andere kunsten en wetenschappen werken op het verstandt; de welsprekendheid alleen, op het gemoedt.’ Oók op het gemoed, verduidelijkt hij daarop. Het blijft een merkwaardige verklaring, ook al bedenkt men bijtijds dat de dichter Francius hier stilzwijgend wel dichtkunst met redekunst verbonden zal hebben naar de manier des tijds. Over vertalen geeft Francius ook zijn mening: Niet alle stukken moeten op dezelfde wijze worden overgezet. ‘Poëten te vertaalen is bijna onmogelijk. (...) Die in Prose te brengen is onnatuurlijk, en breekt hun den nek, schoon Vondel dit met Virgilius, en ik eens met het Lijkdicht op den grooten Zeeheld gedaan heb.’[4.] Wat de Ouden Godetaal noemden, ‘in onrijm overgegoten, en t'eenemaal van nature veranderdt’ gaat ‘dollemanstaal’ lijken. Ook de redenaars vertalen, is moeilijk: men moet niet alleen op de zin, maar ook op de kracht der uitdrukkingen letten. Hier hapert het op de talen of op de personen. De meeste vertalers mikken niet verder dan de betekenis. Hij, Francius, heeft althans getracht, ook ‘aardig en zwierig’ over te zetten, en het werk ‘naar de eigenschap der beide taalen’ zoveel doenlijk, ‘zijnen bekoorlijken zwaay en volkomenen uitgestrektheid te geven.’ Maar hij verscheelt zoveel van Nazianzenus, als het Nederlands van het Grieks, dat algemeen voor de rijkste en welsprekendste van alle talen gehouden wordt. ‘Nochtans heeft de onze haar' schoonheid, en hoeft geene der gemeene te wijken, ja zou die alle verre te boven gaan, hadden wakkere verstanden zich hier op gelegt, en de zelve op zekere regelen tragten te brengen, daar het nu dikwils aan faalt.’[5.]

In tegenstelling met de mode-manier, heeft hij ‘de gantsche Reden aan een geschakelt, naar de wijze der Ouden, zonder die in veele deelen te snijden, en tot huspot te kappen.’

1. nl. het Lat. oorspronkelijk der boven, p. 117, genoemde vertaling.
2. Zie verder boven p. 101.
3. Over de preektrant dier dagen, zie J. Hartog, *Gesch. v.d. Predikkunde.*
4. Zijn vermaard *Epicedion Invicto Heroi M.A. Rutero.*
5. Vgl. boven p. 101.

Aan het slot bepleit Francius het behoud van *ende* naast en; in verzen heeft het een ‘groote lammigheidt’,[6] maar in proza is het dienstig om de hardigheid van zich opeen hopende medeklinkers te temperen, en om hele of halve verzen, een fout die zo licht insluipt, te breken.[7] Nieuwe woorden te smeden ‘dat den Keizeren van Rome niet toegestaan wierd’, heeft hij zich ook niet veroorloofd.

6. Voorreden, p. 67.
7. Ook het woordeke *en* ‘somwijle gants overtollig, en alleen maar tot cieraad ingevoegt’, wil hij niet uitbannen.

Zoveel over deze destijds bekende Voorrede. In zeer uitgebreide Aantekeningen[1.] gaf Francius voortdurend rekenschap van zijn vertaling. Van hem ging - vooral ook door zijn Latijnse theorie en voorbeelden - voor zijn leerlingen sterke drang uit tot verheffing der welsprekendheid, van de kansel vooral.[2.] Zijn voorrede dunkt ons ook van rechtstreeks belang voor de geschiedenis der literaire theorie in ons land. Wat de 18de eeuw verder bood aan afzonderlijke verhandelingen over soorten van welsprekendheid schijnt weinig te zijn in omvang en betekenis. Francius' naam bleef in waarde. Zo schijnt het ook met Hoogstraten's Rederijkkunst. W.O. Reitz beveelt ze zijn lezers zeer aan;[3.] maar ook Lelyveld kan in 1760 nog niets nieuwers noemen.[4.] Toch zullen we Hoogstraten's eigen klacht: ‘hoe weinig deze aenmerkingen geagt, ja datze voor kinderlijk en onnut worden uitgekreten’,[5.] niet te ernstig moeten nemen. De tropen- en figurenleer mocht voorlopig niet meer afzonderlijk worden behandeld; men had nog altijd zijn Vossius, en bij de poëtiek vinden we ze ook terug, zij het wat minder talrijk.[6.]

Nil Volentibus Arduum ijverde voor Nederlandse poëtiek: reeds in de jaren 1669-1671 stelden de leden gezamenlijk een *Nauwkeurig Onderwijs in de Toneel-poëzij en eenige andere deelen der Kunst, zoowel van de Oude als Hedendaagsche Dichters* op. Aanleiding was hun waarneming hoe schromelijk ver wij achter stonden, ook met onze Vondel, bij Frankrijk met zijn Corneille, Racine en Molière. L. Meyer had het grootste aandeel in het werk: ruim een derde; Bouwmeester en Koppenol leverden een ander derde deel; de rest kwam van Diephout, Blaeu, Moesman Dop, Pels, Antonides, Vincent, Lingelbach, in afdalende reeks gesteld. Het werk kwam eerst in 1765 in het licht, quasi als derde deel der *Bijdragen*; het zou samen met het andere onderwijs van N.V.A. en van Pels liefhebbers bekwamen om zelf ‘een Tooneelstuk op te slaan’, althans om er een juist oordeel over te vellen; overigens mogen vitters bedenken, zegt de anonieme voorredenaar - waarschijnlijk de uitgever C. van Hoogeveen?[7.] - dat ‘de tijd noch duister was’.

Bouwmeester deelt ons in de Inleiding mee, hoe zij aan hun meerdere wijsheid komen: in de eerste plaats van de Fransen. Tot nog toe hadden wij geen regels dan die de Ouden hadden nagelaten, en die nog veelszins bedorven en misverstaan. En de beste overgebleven voorbeelden wezen slechts aan, wat de Ouden deden, niet wat ze behoorden te doen. Daarentegen heeft men door de keuze der stoffen uit staatkunde, godsdienst, chronique scandaleuse en onzedelijkheid zich de gehele wereld ten vijand gemaakt; alleen de geschiedenis van de Ouden en van onze Voorvaderen gaf zelden of nooit aanstoot. De Fransen hebben echter sinds enige

1. p. 102-298.
2. Te Winkel V, 137 noemt zijn *Specimina eloquentiae exterioris* 1697-1698. De Bibl. Doopsgez. Gem. te Amsterdam bezit een uitgave, *Eloq. Exterior* L-Bat. 1715. Hartog a.w. noemt hem niet als preekhervormer. Daarentegen hoge lof bij Sepp, *Stinstra* I, 165, die zijn ‘heerlijke rede’: *De usu eloquentiae in sacris*, nog lezing en herlezing overwaardig vindt. J. Kops gaf in 1818 nog *Proeven van uiterlijke Ndl. welsprekendheid*, in navolging van P. Francius. Over F' leerlingen de prof. Reland in Utrecht, en vooral F. Fabricius in Leiden, zie Sepp a.w.
3. *Belga Graec.* 552.
4. *Bijdr.* I, 481.
5. a.w. Aen den Lezer 2.
6. In de 19e eeuw trouwens blijft de belangstelling te oordelen naar de vrij talrijke werken over Redekunst of Stijlleer, Lulofs, Brill e.a. Maar redenaarsvorming mag ze nog beogen, dichtervorming niet meer.
7. Hoge dunk krijgen we niet van hem, als hij bij de verwijzing in de tekst naar Hedelin e.a. in een noot opmerkt, dat het werk van D'Aubignac toen nog niet bekend schijnt geweest te zijn; het werk wordt bovendien later voluit genoemd, p. 190. H. was een groot genootschapper; o.a. dichtte hij een *Lof der Tooneeldichtkunde.*

tijd de toneeldichtkunde op de voet der Ouden, en als ‘vermaakelijk nut’ tot zeldzame hoogte gebracht: ‘denkende alleenlijk vermaak te genieten, wierden (de toeschouwers) ook zonder opmerking door de deugd ingenoomen.’ Maar de regelen hebben de Fransen ook nog nooit ‘uit den grond volkoomelijk verhandeld’. Dat zou Nil nu doen; zij hebben daartoe de Ouden bestudeerd, zoals die ‘klaarer zijn opgehelderd door Geleerden als Scaliger, Vossius enz., en voornaamelijk door de Fransche Tooneeldichtschrijvers, als Hedelin, Corneille, Racine en anderen.’ Maar zij hebben het ‘geschikt als met onze zeden en landaard best overeenkwam’. Slechts vijf der negenendertig

hoofdstukken handelen over iets anders dan de toneelpoëzie. Meyer legt ‘einde en natuur der poëzije’ uit. Doel is: nut en vermaak, dat is - Meyer is een filosoof - dubbel vermaak en dubbel nut. Het wezen is: ‘de zaaken met alle sieraad, dat de stof of bewoordinge toelaat, aardige vindingen en sierlijke redenen, in vaerzen te beschrijven.’

Natuur of kunst? Beide, antwoordt Bouwmeester. Dat is een sterk vermogen en behoefte om de dingen uit te beelden enerzijds, ‘geleerdheid’ - in taal, retorica, historie, moraal, staatkunde, enz. - anderzijds. Als aanhangsel volgen een vertaling uit Petronius: veel geleerdheid, zwier, omwegen, godenfiguren, dreunende spreuken moeten poëzie als een orakel doen klinken; en een uit Boccalini, waarin de Muzen Apollo wijzen op het ontbreken van mecenaten als oorzaak van het verval der kunst. Pels onderricht ons daarna ‘van de Natuur en Eigenschappen van een Gedicht’: éénheid allereerst, dichterlijke orde, verder trant, maat, rijm; aardige vindingen, kwinkslagen, loopjes, nepen, gelijkenissen en waarschijnlijke bijverdichtsels; stijl naar stof: hoog, middelbaar of laag; tropi en schemata. Antonides zegt iets over de verdeling der gedichten: naar stof, rijm of behandeling en somt daarna de eisen op van een heroïsch gedicht: de stof moet zijn enkel zich zelf gelijkende, waar of waarschijnlijk; de held standvastig, doorluchtig door daden of afkomst; de daad verhalenswaard on geen schelmstuk; de maat Alexandrijns, eenparig en niet opgeblazen; de manier hoogdravend; er moeten retorische sieraden bij in alle soorten. ‘Doet hier bij de Invoeringen van Goden(...)’. Het zijn meest dokters in Nil; zij schrijven vanzelf recepten. Zoals bekend is van N.V.A., zoals de titel van dit boek ook reeds zegt: de toneelpoëzie is voor het genootschap de grote hoofdzaak. Meyer levert een kunststuk in een tabel, waarin de te behandelen ‘Eigenschappen des Tooneelspels’ in al verder gaande verdeling, tot dertig en meer, overzichtelijk worden voorgesteld. De Nuttigheid voorop, de Muziek (‘tusschen de bedrijven, en, in 't gaan van zommige kunstwerken’) achteraan. Het zijn grotendeels de bekende dingen: eenheid, bijverdichtsels, verscheidenheid, waarschijnlijkheid; zeden, karakter, stijl, tijd, plaats, enz. Men vindt er ook ‘de Waerdigheid, ten opzichte der Moeylijkheid van 't maaken’ en ‘de Grootheid, ten opzichte van de veelheid der Vaerzen’. Bij de uitwerking der tabel[1] en de daarop nog volgende afzonderlijke besprekingen van treurspel - zeer breed -, blijspel - zeer kort - en ‘Toneelspel met Kunstwerken’ is een deel geheel technisch, gaande tot de wenk dat de lengte van het publiek afhangt (het Amsterdamse grauw eist veel waar voor zijn geld); een ander deel echter meer bespiegelend. Het zwaarste weegt: de bepaling van het nut der toneelpoëzie en - in verband daarmee - de juiste beschouwing der ‘hartstochten’. Nut ligt erin voor maker, speler, toehoorder en lezer, afzonderlijk; en voor hen gezamenlijk: het omhelzen der Deugd en vlieden van de Ondeugd is het nuttig effect voor allen gelijkelijk; en niet alleen dit: wijsheid, voorzichtigheid, welsprekendheid en velerlei kennis bovendien. Dat beweert Koppenol tenminste. Meyer gaat op de zaak dieper in. Over de hartstochten handelt bijna een kwart van het hele boek,[2] en hij is daarbij meest aan 't woord. Wat Bouwmeester en Koppenol hier in het midden brengen, betreft algemeenheden, is van minder belang, en wijkt bovendien in woorden en zaken soms van Meyer af. In Aristoteles neemt deze zijn uitgangspunt: ‘de zuivering door medelijden en vrees’; met Corneille en Paolo Beni vat hij op: medelijden met de voorgestelde personen, vrees voor zichzelf; zuivering van ‘andere hartstochten, en wel zodanigen, die oorzaak geweest zijn van de ongemakken der Tooneelisten, waardoor het medelijden en de vrees in den Toehoorder te weege gebragt is.’ Die zuivering is het noodzakelijk middel om gevreesde gelijke rampen te voorkomen.

1. p. 57-204.
2. p. 221-295.

Maar Corneille twijfelt zeer: Rodrigo en Chimène zullen eer tot navolging dan tot afschrik van hun sterke liefde nopen. Nu, dan is er toch zuivering van andere hartstocht door een andere personage. Maar zulk nut is niet genoeg. Lering is het voornaamste; de hartstochten moeten slechts te krachtiger de leringen

doen werken. De Ouden schilderden daarom deugden en ondeugden levendig af; daarmee ging het publiek naar huis. Corneille vindt dat nog voldoende. Wij vinden dat loon en straf er behoort bij te komen. ‘Veele deugden en ondeugden met haare loonen en straffen (...) zo veele als 't voeglijk lijden kan’, in zijn werk in te brengen en daar door verscheidene hartstochten in de gemoederen der kijkers te veroorzaken, dat wint de prijs. Het zijn de ‘affecties’, die hartstochten, zoals we ze ook in elke volledige ouderwetse retorica vinden;[1.] vrijwel zoals Aristoteles ze al opsomde,[2.] doet het ook Meyer nog. Van zijn brede verklaring en verdeling - oude wijsheid meest - slechts dit: Medelijden en Verontwaardiging kozen de toneeldichters der Oudheid als de krachtigste hartstochten, die zij verwekken konden; de hedendaagse verwisselen die, door loon en straf, in Blijdschap; daarin overtreffen zij de Ouden. Meyer raadt, het ook met nog andere hartstochten eens te pogen, ‘wat fraais uit te werken’.[3.] Medelijden zonder vrees - door de voorstelling van ‘zeer deugdelijke Persoonen, die buiten reden en onschuldig ongelukkig worden’ - keurt Aristoteles af; maar Corneille staat het toe, mits de boze vervolger ten slotte in zijn eigen strikken valt: Meyer geeft Corneille gelijk. In zo'n geval worden toch weer medelijden en vrees gewerkt, maar door afzonderlijke personen. Zo komen we op de ‘Verwondering’, over standvastige, alle ongeluk kloekmoedig dragende deugd; daarin vond Corneille ‘een vrij zekerer wijze van 't gemoed te zuiveren, dan in 't Medelijden en de Vreeze van Aristoteles’. Hier valt Meyer Corneille af:[4.] de vrees vooral doet ‘de Deugd beminnen, meer uit reden van groote aangelegenheid en eigenbelang dan uit een bloote verwondering.’ Daarenboven: zo zouden martelaars vooral het onderwerp moeten zijn; maar dat is ‘niet wel betaamelijk om hun groote Heiligheid en Eerwaardigheid’. Eigenaardig zijn Meyer's afwisselende beschouwingen over goed en nuttig. In vermaak is nut; in nut ligt vermaak, verklaart hij eerst.[5.] Er is ‘maar een goed en kwaad’, ‘naamelijk het nut en onnut’, legt hij later uit; daarmee maakt de vriend van Spinoza zijn wijsgerig geweten vrij; ‘de waare deugd is niet anders dan een volstandige wil om zijn eigen waar voordeel geduurig te betrachten.’ Dan gaat hij over tot de beschouwing der hartstochten, gewekt door het begrip van goed of kwaad; maar hier bedoelt hij niet meer ‘dat de zaak waarlijk goed of kwaad moet weezen’, ‘maar wij meenen, dat het genoeg is, dat zij zodanig schijne.’ Daarna onderscheidt hij in dit goed of kwaad, - en dat is opmerkelijk - ‘of het geoordeeld wordt van het verstand door middel van de reden, of door de uitterlijke Zinnen, en wel voornaamelijk door 't gezicht; het eerste noemdt men gewoonlijk goed of kwaad; en het tweede schoon of lelijk; en hieruit spruiten twee zoorten van liefde en van haat, naamelijk die men heeft voor de goede of schoone dingen, of voor de kwaade of leelijke zaaken. De liefde voor de mooije dingen kan men behaagen noemen, en den haat voor de lelijke afkeerigheid; en deezen, als door de zinnen koomende, treffen veel dieper dan de anderen.’[6.] Het lijkt een preludium op latere esthetische theorieën, en staat vreemd in het overige onderricht van de dichtwet-gever Meyer,

1. bijv. bij Vossius, zowel in zijn *Institt. Orat.* als in zijn *Rhetorica contracta.* Bouwmeester verwijst p. 253 zelf naar ‘alle gemeene Rederijk-kunstenaaren’.
2. Zie Eisler, *Wörterb. Philos. Begriffe*[3], s.v. *Affekt.*
3. Onder de vele soorten van Begeerte is de voornaamste - leraart M. - die van bijslapen; ‘die wordt meer benoemd met den naam van Liefde (dan de andere). Ook heeft zij veel vreemder uitwerkzelen; en het is zij, die de voornaamste stof verstrekt aan de Romanschrijvers en Dichters, en daarvan de Heer Corneille zegt, dat het is de ziel der Treurspelen.’
4. Koppenol anders, pp. 264 en 267, ‘Tegelijk de nutste en vermaakelijkste zijn Verwondering en Medelijden’.
5. Zie boven p. 121.
6. p. 239.

die alles naar de redelijkheid afpast, en voor wie het dichtkundig een axioma is, dat poëzie door opzettelijke lering nuttig zijn moet.

Deze authentieke poëtiek van N.V.A. tekent ons beter dan iets anders de aanvang van de Frans-classicistische heerschappij ten onzent.[7.] Corneille stelt de wet. Corneille wordt eindeloos

7. Het is vreemd, dat Van Hamel a.w. de theorie van Nil van her en der bijeen zoekt, en dit werk niet gebruikt. Het zou menigmaal van veel dienst zijn geweest. Iets dergelijks doet Van Hamel als hij bij de bespreking van de literaire theorie van de kamer I.L.B. haar *Rederijck-kunst* over het hoofd ziet.

geciteerd. Aristoteles - behoudens een enkel geval - komt na hem, D'Aubignac, Vossius, Scaliger dienen meest ter bevestiging of aanvulling. De tragedie handelt van gevaar voor leven of staat van koningen en vorsten of althans 'hooge Persoonazien'. Een tragedie onder 'gemeene Personazien' zou wel mogelijk zijn, maar ''t zou onzes bedenkens niet zeer kunnen behagen'. Eenheid van plaats: althans geen groter afstand dan de toeschouwer tussen de beide bedrijven afleggen kan. Eenheid van tijd: 'zoo een Dichter zijn spel deede speelen in dien tijd waarin het vertoond wordt, zulks zou het beste en het waarschijnlijkste weezen.' Enz. Pauzen met muziek zijn ter verpozing met een praatje veel geschikter dan de Griekse reien. Geen onmogelijke, geen gruwelijke, geen aanstotelijke dingen moet men doen zien; zelfs niet-ingebeelde grillen heeft men bij het laatste te rekenen, als bijvoorbeeld ten opzichte van het bidden,[1.] 'want wat aangaat het leeven der speelers, moet daar niet op gelet worden' - geen geesten, spoken, duivels, engelen, noch ter ontknoping, noch anderszins - driemaal wordt ons dit voorgehouden[2.] - alleenspraken slechts in bepaalde gevallen, 'terzijdespraaken' nooit; sententies met oordeel, tropen en figuren spaarzaam. De karakters moeten volgens Aristoteles zijn 'Goed, Gevoeglijk, Gelijkende en Eenparig'; allereerst 'Goed' legde Corneille uit: de typische trek moet al het andere terugdringen; 'op het uitsteekendst moet uitgedrukt worden: een staatzuchtige, verliefde, grootmoedige, jaloersche, bevreesde, enz.'

Het stuk is mogelijk, ondanks de verklaring van de uitgever, niet geheel af. Althans dr. R. van Diephout zegt op het eind, dat over de toneelspelen, wier sieraad bestaat in 'vreemde en aangenaame Voorvallen' later zal gehandeld worden.[3.] Maar wij vinden verder niets over de Spaanse spelen, die hij bedoelt.

Indien we soms aan Boileau herinnerd worden, bewijst dit slechts, dat deze - als doorgaans - geen nieuws te berde bracht. Zijn *Art poétique* (1674) moest nog verschijnen; *Horatius' Dichtkunst, op onze tijden en zeden gepast*, van Pels, verscheen in 1677, na jarenlang 'verschaaven'.[4.] Die vertaling was hem opgedragen in nauw verband met het in bewerking zijnde Onderwijs in de Tooneel-poezij.[5.] Ook hier is geen invloed van Boileau, maar evenmin in zijn *Gebruik en Misbruik des Tooneels* (1681), waar het chronologisch mogelijk zou zijn.[6.] In beide werken zijn de Fransen *de* autoriteiten, 'die Tooneelzon' Corneille in de allereerste plaats. Seneca haalde niet bij de Grieken; en hadden dezen mogelijk ook nog fouten, Richelieu's kunstgenootschap konden ze niet ontgaan. Daar heeft men blijkbaar de onvergankelijke standaardmeter; daar wijst men klaar de 'ééne weg, en wet (die) niet min aan ons, als de Oude, is op- en voorgezet.'

'En och! wat zou men noch van Schouwtooneelkunst weeten,
Had Vrankrijk zich hierin niet dapperer gekweeten.'

roept Pels uit. Rome en Griekenland laten de Fransen beneden zich; zij stijgen in hoger luchten. Mocht Nederland ook eens...! Maar dan zal men zich de arbeid van 't verschaven getroosten moeten. 'Elk woord zij menigmaal verbeterd, en verschrapt,/ Versmeed, veranderd; en 't onnoodige uitgekrabt.' Nil is de beste Aristarchus; dr. Meyer de rechte Quintilius: 'die zal u zeggen, daar, verbeter dit, en

1. p. 171, verg. ook 150.
2. p. 98, 110, 172.
3. p. 305, 308.
4. Voorrede, p. 12.
5. ibid. 1.
6. Stellig vergist Van Hamel zich dan ook, als hij a.w. 66 in Pels' verbod, de Chr. godsdienst in toneelpoëzie te brengen, kennelijke ontlening wil zien aan B's dergelijke afkeuring ten opzichte van de epiek. Pels zet slechts uitvoeriger uiteen, wat het *Onderw. i.d. Toneelp.* reeds had geleerd; 14-16; 18-19.

dat.'[7] Kennis is hoofdzaak overigens (dat zei Horatius), bij wie de zaken zijn, vloeien de woorden van zelf; in 't algemeen dan 'om elk zijne aart en eigenschap te geeven'. Ofschoon de zon blijkbaar nooit zo hoog had gestaan, mag men de Vaderen, die bij kariger licht leefden, nooit verachten. Schoon ze in het bijzonder van het toneeldicht het fijne niet gevat hadden,

7. Vgl. *Ars poetica* 438v.

kan men toch, met de oudere Nederduitsen zijn voordeel doen. Dat moet men bovenal met Grieken en Latijnen, en verder met Italianen en Fransen. Er is toch zekere ruimheid bij Pels; wat voor Nil's handboek wellicht in het plan lag, vinden we bij hem: niet geringe waardering voor de Spaanse en Engelse romantische stukken. Naast de blaam, voor bijvoorbeeld ‘Hofnar, Schalk of Snaak in treurstof op Italiaansche, Spaansche en Engelsche tooneelen’, heeft hij niet weinig lof voor fraaie Spaanse en Engelse spelen, om de ‘veelheid van voorvallen’, ‘volheid van vindingen’, ‘de leerzame aardigheên’, enz. In verscheidene opzichten zijn ze wel juist niet ‘in de winkelhaak’; welnu, men kan ‘de nette kunst met eenen waarnemen’, men *maakt* ze haaks. Want - met lyrische verheffing roept Pels het uit:

> ‘O Dichter...
> volg, hoewel omzigtiglijk, de wet
> En regels, op het Spel met overleg gezet.’

En als afschrikwekkend voorbeeld wijst hij - twaalf jaar na diens dood - op:

> ‘De groote Rembrand, die 't bij Titiaan, Van Dijk,
> Noch Michel Angelo, noch Rafel zag te haalen,
> En daar om liever koos doorluchtiglijk te dwaalen,
> Om de eerste ketter in de Schilderkunst te zijn...’[1.]

't Was niet te overleven geweest voor Pels en consorten, als Nederland in de letteren even zo ‘grooten’, ‘edelen’, maar ‘verwilderden’ geest had opgeleverd:

> ‘(die) zich aan geen grond, en snoer en regels bindt,
> Maar alles uit zich zelf te weeten onderwindt.’

Hij stond niet alleen in zijn oordeel; dat vergoelijkt veel. Zekere ruimheid, meer dan we voor en lang na hem gewoon zijn, tenzij we zouden moeten onderstellen, dat het politiek was, vinden we in Pels' houding inzake de oude kwestie: Kerk-Toneel. Uitvoerig handelt hij daarover in zijn *Gebruik en Misbruik.* Schoon de bijbel zelf van Ezechiël, Salamo en de schrijver van het boek van Job een soort toneelstukken bevat, vindt hij, dat het ons niet past heilige dingen op het toneel te brengen. Inderdaad heeft daar vroeger zo niet rechtstreeks dan toch zijdelings het geloof last geleden; Roomse godsdienst is er vertoond, heidense lasteringen tegen Christelijk of Joods geloof werden er gehoord, Vondel drong er in Gods geheimenissen. ‘Vond van schalke Jezuwyten’ was het, meent Pels, ‘om dus de Kerk om verre of overhoop te smijten.’ Maar Heinsius dan, De Groot, Schonaeus, Buchanan? vraagt men. Schrijven, is het antwoord, is heel iets anders dan spelen. Maar wil men op het toneel religie leren, maak dan de predikanten regent. En anders: ‘Een Leeraar, die dat niet bestraft, vergeet zijn pligt, Verraadt zijn ampt, en staat zich zelven in het licht.’ En anderszins nog: zolang allerlei zinnelijke, onkuise, wulpse taal en daad op het toneel heerst - hij wijst ook op Joseph in Egypten - en de jeugd van toneel naar bordeel leidt: ‘Zo lang dan is de Kerk gehouden 't spel te straffen.’ Wat beide gedichten verder opmerkelijks bevatten, hebben ze voor een groot deel gemeen met het *Onderwijs in de Toneelpoezij.* De voornaamste uitzondering maakt veel geschiedenis, waarover wij later nog spreken. Van de vele wijzigingen in Horatius aangebracht, wijst Pels zelfbijzonder op zijn ‘schets van de hedendaagsche rijmkunst, van de welke mijns weetens noch niets geschreeven is.’ Bij die verhandeling over de soorten van rijm sluit zich aan een verdeling der verzen naar het aantal voeten; want alle poëzie is jambisch; afgezien van de liederen die ‘aan de Zangkunst

1. Vgl. Vosmaer in *Kunstkroniek* 1867, p. 94.

gebonden zijn en niet aan de Opzegkunst.’ Zijn stof moet men liefst uit de alombekende Oude Geschiedenis ontlenen; Bijbelstof of Nieuwe Geschiedenis (Maria Stuart, Johanna Gray, Don Carlos, Moord tot Luik, Bartholomeusnacht) is niet raadzaam; eigen vinding is zeer gevaarlijk: het wordt licht wildzang als *Aran en Titus.* 't Komt daarop ook niet zozeer aan, als op de uitwerking. En daarbij zijn ‘de

bijverdichtsels'[1] van het allereerste belang. Daarin heeft juist *Aran en Titus* zijn verdienste en grote bekoring. *Gebruik en Misbruik* voegt er een vertoog aan toe, dat vertalen en 'verschaaven' geen kleine kunst vereist: het valt lichter een nieuw gebouw te zetten dan een misbouwsel terecht te brengen. Daarenboven ontlening en navolging is er overal: bij Virgilius, Guarini, Corneille, Racine, Molière, ja waar niet? Het geheel draagt sterk het cachet van een apologie en reclame voor Nil. Dit wil de toneelpoëzie verbeteren, in taal, zeden, compositie en in doel: de lering ter deugd. De onvolprezen Hooft en Vondel waren in het tragische te geleerd en gaven er te veel redenering - de *Warenar* echter is beter dan Corneille's *Menteur* -, maar, thans levend, nu 'de kunst met magt, Van braave mannen, en veel blokkens is gebragt, In hooger luister...' zouden zij Pels om zijn streven de kunst in top te voeren, 'achten en beminnen'. Ook hij stelt de werken van Vondel - zijn 'voorganger, met Jeptha's Voorberecht' - 'hemelhoog'; maar wat deze zelf thans laken zou, een 'missen in eenige kunstwetten van een spel' is hij niet gezind met blinde bewonderaars goed te noemen. Gestadig voortvaren willen de leden van Nil; hoe ver staan reeds hun nieuwere stukken boven die uit de tijd hunner onkunde. Nu komt het op de overheid aan; zij moet regenten aanstellen, die de verstandige, ervaren, ijverige dichters kunnen waarderen, en hun kunst met eer en voordeel lonen.

Nil's poëtiek bleef in het archief, voor de leden; maar Pels' dubbele bewerking propageerde dezelfde opvattingen onder het letterlievende publiek: van *Horatius Dichtkunst* verscheen in 1718 een vierde, van *Gebruik en Misbruik* een derde druk.[2] Niet alleen prijst een Hoogeveen nog in 1765 Pels' theoretische werken aan, ook Kluit, Tollius en Lelyveld citeren hem nog in de *Bijdragen*; en Bilderdijk karakteriseert de ganse eeuw als de tijd, 'Toen Monen de taal en Pels de maat regeerde.'[3] Het was voor onze 18de eeuw een kritiek van - ondanks Oudaen (gedrukt 1713) en Boon[4] (1730) - willig aanvaarde literaire code-Napoleon: de code-Corneille. De invloed van Corneille's theorie wordt nog verder geïllustreerd door de vertaling zijner drie *Redevoeringen over de Tooneelpoëzie* door J. Haverkamp (1724) en door F. Duim's *42 Regelen der Tooneelpoëzie*, daaruit verzameld, en uitgegeven vóór zijn *Menalippe* (1743)[5]

Het is moeilijk de invloed van vreemde auteurs te meten; de vertalingen zijn een gebruikelijk, maar niet onaanvechtbaar criterium; vooral waar het een zo bekende literatuur en zo algemeen verstane taal als de Franse betreft. Evenwel, de Hollandse uitgevers en boekverkopers, die zó veel Frans werk drukten, herdrukten en verhandelden, zullen waarschijnlijk vrij goed hebben weten te bepalen, wat in het Nederlands gaan zou, en wat niet. Zowel nu uit de vertalingen, als uit de aanhalingen krijgt men de indruk, dat Boileau's invloed heel wat later komt en lang zwakker blijft dan die van Corneille. Een enkele satire van Boileau wordt vertaald door P. le Clercq, door Feitama, door N. van Amerongen, door een anonymus, in 1712, 1715, 1715, 1716: meerdere tezamen of alle verschijnen echter eerst van M. de Ruusscher in 1762, en anoniem in 1754 en 1770. De in zijn jeugd vrijwel verfranste Van Effen haalt hem ook in zijn *Hollandsche Spectator* meermalen aan. Broekhuizen reeds las hem gaarne.[6] C. Droste vertaalde stukken van zijn *Art poétique.* Huydecoper

1. Hierover ook een afzonderlijk hoofdstuk van Nil door Koppenol.
2. *H.D.* 1677, 1694, 1705, 1718. *G.e.M.* 1681, 1706, 1718.
3. Uitvoerig over de kunstleer van N.V.A. - of liever van Pels - Te Winkel a.w. III, 63-76.
4. ibid. 351.
5. Zie Van Schoonneveldt, *Navolging der klassiek-Fransche tragedie* 46, 189v.
6. Zie boven p. 109.

haalt ze meermalen met instemming aan vóór zijn *Achilles* (1719)[7]. Eindelijk horen we dat Ph. Zweerts, die in zijn bewerking van Dubos er verzen uit vertaalde, dat het in zijn geheel, ‘op onzen landaart en zeden toegepast, door (hem) in Nederduitsche vaarzen naargevolgd is, en gereed ligt om in 't kort ter drukperse overgeleverd te worden’ (1740). Maar het duurt tot 1768 eer zulk een vertaling uitkomt; dan verschijnen er twee tegelijk, van A. Gobels en van J.

7. Te Winkel a.w. III, 357.

van Zijp.[1] De invloed van Boileau schijnt zo licht groter dan zij is: menig algemeen voorschrift lag in de tijdgeest; bovendien gaf hij in zijn *Art poétique* grotendeels slechts parafrase van Horatius, die men hier uit het oorspronkelijk, uit vertaling en bewerking door en door kende. Ook kreeg hij hier nooit volstrekt gezag. Zijn filippica tegen 'l'équivoque'[2] moge hier voor 't literaire althans instemming hebben gevonden, met zijn pleidooi voor de mythologie als onmisbaar ter dichterlijke versiering was dat niet het geval. Indien al Bake's tegenstelling van klassiek goud en Italiaans-Franse 'gladbekken en klatergoud'[3] invloed mocht verraden van het later allerwege gemeenplaats geworden 'clinquant de Tasse'[4], omtrent 'die afgodische beuzelingen' heeft hij reeds heel andere inzichten.[5] Heel iets anders is het, dat sommigen naar vervanging der klassieke door Germaans-Noorse mythologie streven: als Gerstenberg en Klopstock. In de tweede helft ging het gebruik naast voorstanders al meer bestrijders vinden. A. Kluit, die in 1764 een *Oratio pro mythica* hield, had toch in 1761 in de *Bijdragen* al met genoegen geconstateerd, dat het bij onze dichters 'ter dezer eeuwe ten voornamen deele is opgehouden.'[6] Dat was te sterk gesproken; Poot, Smits, Lannoy niet het minst leren wel anders; de laatste werd er echter ook om bespot.[7] In 1769 vinden we bij een theologisch student in een vrome wens nog Deus Supremus en Numen Olympi als synoniemen gebruikt,[8] zoals Broekhuizen in 1705 Christus Servator op de Olympus had geplaatst,[9] maar in 1762 doet Lelyveld de Dichtkunst reeds aan Juffer Windrigheid de uitvinding wijten, 'om op mijn staetsiekleed, geheele regels met de Godentytelen van 't heidendom te stikken.'[10] Een lid der jonge Maatschappij - Valk vermoedelijk - tekende op een te beoordelen handschrift van Macquet aan: 'dat een Christen dichter die fabelen nooit in zijn verzen behoorde te gebruiken, nooit te pas te brengen, of er op te zinspelen.'[11] Bellamy eerst kan 'als een triomph van den goeden smaak vermelden dat de gedrogtelijke fabelhistorie thans door onze dichters is afgekeurd.'[12]

Hier heeft ook Voltaire aan Boileau afbreuk kunnen doen; het is bekend, hoe hij in praktijk en theorie voor dit sieraad weinig gevoelde. Vooral Corneille moest in Nederland op den duur veel gezag afstaan aan deze zijn kritische commentator en mededinger. Het duurde lang: Huydecoper had hem krachtig tegen de jonge Voltaire verdedigd (1719),[13] hij blijft steeds in ere, maar bij zowel O.Z. van Haren als bij Nomsz heeft deze hem van de eerste plaats verdrongen: de *Commentaires* zijn het leerboek geworden in de plaats der *Discours.* Maar Punt speelde nog geen enkel stuk van Voltaire.

1. Gegevens uit Te Winkel a.w.; *Cat. Mij. Lk.* en *Cat. Fra. T. en Lk. Kon. Bibl.*
2. Satire XII (1705).
3. In *Verh. o.d. Bijbelpoëzy* vóór zijn *Bijb. Gezz.*
4. Zie boven p. 66 en vgl. Saintsbury a.w. 3, 77.
5. Zie nog beneden p. 139 v.
6. *Bijdr.* II, 60.
7. Te Winkel a.w. III, 581.
8. J.H. de Ruyter aan Van Goens in *Diatr. de Cepot.*
9. *Poemata* (1711) p. 18.
10. *Bijdr.* II, 368.
11. Dezelfde kwestie in dezelfde tijd en veel vroeger reeds soms - ook in het buitenland. Voor Duitsland, zie Koberstein a.w. 2, 57 en 3, 458v. en Fr. Strich, *Die Mythologie i.d. deutschen Lit. von Klopstock bis Wagner.* Bd. I, Kap. 1. Klotz was een bekend bestrijder. In Engeland was Milton de steen des aanstoots voor Boileau geweest. Ook Johnson verklaart zich tegen de heidense goden. Cowl a.w. 202. In Frankrijk reeds Bossuet tegen, zie Finsler a.w. 173 en vooral Rollin, die er een heel artikel aan wijdt, a.w. I, 227-236.
12. Hoeksma a.w. 139.
13. Te Winkel a.w. III, 360, V, 210.

In het algemeen mag men zeggen, dat alle Franse literaire theorie hier gelezen werd, hetzij dan meer of minder druk. Vondel bestudeerde La Mesnardière reeds, *Nil* D'Aubignac, Broekhuizen waardeert Montaigne, St. Evremont, Balzac, Vavasseur, Huet, Rapin, Menage, Corneille, Boileau 'en veele anderen', waaronder mogelijk nog meer critici, - Huydecoper verdedigt Corneille tegen D'Aubignac, Dacier, tegen Voltaire vooral, en Van Effen[14.] - enzovoort, maar genoeg. Wie zal

14. Zie Schoonneveldt a.w. 41vv.

alles samenlezen? En waartoe zou het nodig zijn. Het feit behoeft geen bewijs. De algemene gang vast te stellen, en minder bekende, toch belangrijke factoren tot hun recht te brengen, dat is voldoende. Waarschijnlijk is het aan deze Franse overvloed gelegen, dat men aan Nederlandse voorlichting in deze toch zo theoriegrage tijd niet zo dringende behoefte gevoelde.

Eerst in 1759 verschijnt anoniem een beknopt, maaar toch naar zekere volledigheid strevende Nederlandse poëtiek van F. de Haes; alleen de toneelpoëzie 'spaart hij tot eene nadere gelegenheid', die nooit gekomen schijnt; dat Nederland op dit gebied reeds lang een uitvoerig wetboek had, zal vermoedelijk aan deze beperking niet vreemd zijn geweest. 'Voor langen tijd' heeft hij ze aan enige leerlingen gedicteerd; eigenmachtig zond Macquet ze bij de *Bijdragen* in, noodgedwongen gaf de auteur ze toen in de *Philanthrope.*[1] Als 'schrijvers, waarvan wij ons bediend hebben' noemt De Haes: Aristoteles, Horatius, Scaliger; Vondel, Vollenhove, Huydecoper; en de Fransen Le Bossu, De la Motte, Boileau, De Chalons,[2] R.D.J.M.[3] (d.i. Rémond de Saint Mard). De jonge Lelyveld voegt erbij in een aantekening: Olivet, een ander werk van Saint Mard, la rhétorique selon Aristote, Ciceron, Quintilien 1703 (van Breton), rhetorica van Gibert, en van Lamy; verhandelingen in het *Journal de Trévoux*; Colom du Clos citeert hij voor nog andere Franse theoretici. Verder wijst hij nog op Rollin's *Manière d'enseigner* en Dubos in de vertaling van Zweerts, bijzonder raadt hij Longinus aan, in de vertaling van Boileau of van P. le Clercq. Naar aanleiding van de 'sierlijke' vertaling van Sidney door J. de Haes wijst hij op 'meer fraeis onder deze natie'; inzonderheid op de Aristarch Addison, wiens *Spectator* veel voor de dichtminnaar bevat. Van de Nederlanders wil hij Van Belle en tal van voorredenen, behalve die van Feitama voor zijn Telemachus, niet noemen, maar wel de korte, doch goede *Idea poetica* van Verwer, de Horatiusvertalingen van Pels en Huydecoper, Sewel, Hoogstraten, W.O. Reitz en Schagen.[4] Verwer's *Idea poetica*[5] behandelt eerst de prosodia, die de kwantiteit der lettergrepen in de gewone, niet-dichterlijke taal naar het accent, door het *gebruik* overgeleverd, vaststelt: 'viva vox igitur praecipuè hîc consulenda'. Maar daarbij moet op de oude 'analogische' vormen gelet worden. Zó stelt Verwer dan vier zijns inziens 'hoogst eenvoudige', onzes inziens vrij wonderlijke regels op.[6] Een volgend caput handelt De Belgicae poëseos legibus. Zij is autochtoon. Dat de Italianen, Spanjaarden, Fransen, Engelsen ze net zo hebben, komt van de eeuwenlange Germaanse overheersing; want het heersende Hof beslist steeds daarover. De oude zin voor poëzie bewijst Tacitus, het op bevel van Lodewijk de Vrome gemaakte Bijbels gedicht, Melis Stoke, enz. Van de rhythmus - syllabarum numerus - geeft hij voorbeelden in versus hemipodes, monopodes, dipodes, enz. tot hexapodes: de alexandrijnen; het metrum, tot 1625 bij ons incultius habitum, thans sane nobis summum artificium; wij hebben slechts tweelettergrepige versvoeten; in drie soorten (de trochae niet), die moeten niet zwaar, maar gemengd voorkomen in elk gedicht: sint pedes ii eleganter inter se permisti - gewichtige opmerking -: hij zou daarvan regels kunnen opgeven, maar doet het niet. 'Genera carminum' hebben wij, juist zoveel als 'species versuum';

1. Zie deel I, 189; vgl. *Phil.* 3, 257, 344.
2. 'Regles de la prosodie Françoise'; wrsch. Vinc. Chalons, *Regles de la poesie fr.* 1728.
3. In beide uitgg. zo. *Cat. V.G.* I, 170 echter R.D.S.M.
4. Poot's *Groot Natuur en Zedekundig Werelttoneel* dat Ripa's door Vondel aangeprezen *Beeldenaer* ver overtreft, acht hij voor hem, 'die valt in den smaek onzer tegenwoordige dichteren' voor 'tafereelen, schilderijen en Zinnebeelden' onontbeerlijk.
5. *Idea*, 68-80.
6. Daarbij de oorspronkelijke zeldzaamheid van eenlettergrepige woorden betogend uit het Vlaams, en uit het Oude Noords, waarvan Boxhorn reeds de grote invloed op heel het oude Nederlands vaststelde. Zie verder Fr. Kossmann, *Nederlandsch Versrythme* 61v.

pogingen om klassieke vormen in te voeren, mislukten. Enkele opmerkingen omtrent ‘caesura’, ‘scansio’, ‘pausa’ en ‘similiter desinens’ en verzenmengeling, als in de berijmde Psalmen op Marot's voorgang, sluiten de *Idea poetica.* Sewel's hoofdstuk ‘Van de Maatklank[7.] (prosodia)’ is van zeer weinig

7. *Ndd. Spraakk.* 395-428.

betekenis. Wat ons er het meest in treft, is zijn rederijkersachtige ouderwetsheid, uitkomend in zijn belangstelling voor ketting-, kreeft- en tijddichten, raadselverzen, en zulke waarin het hele a.b.c. verwerkt is, in Latijn, Engels of Nederlands; in zijn bewondering voor 'aardige woordspelingen'; daarnaast zijn naïeve zelfingenomenheid, blijkend uit het pronkend vertonen van zijn polyglottie en uit het voortdurend in extenso citeren van eigen rijmelarijen naast verzen van Vondel, Hooft, Huygens, Spieghel en andere bekende auteurs. Over het rijm last hij enkele bladzijden van Pels' Dichtkunst in. Over Hoogstraten, Reitz en Schagen spraken we reeds; eigenlijke poëtiek gaf geen der drie; de rederijkkunst van de eerste lijkt nog het meest op een deel ervan.

Een ander werk uit deze tijd zou men ook zo kunnen beschouwen: de Oratio inaugurelis van Burman Secundus: *de Enthusiasmo poetico* (1742). Reeds zijn oom had voor een halve eeuw in zijn Utrechtse *Oratio de Eloquentia et Poetice* (1696) onder toejuiching van Francius en Broekhuizen de enige waarde der dichtkunst verheven: 'haec nos ipsis Diis ex aequat, et Poëtam bonum quasi Deum quendam inter mortales constituit.' De bekende historische bewijzen volgden: Amphion, Orpheus, Tyrtaeus, enz. De wijsten der mensheid gebruikten niet alleen leringen maar ook 'fictae fabulae' om hun als beesten levende natuurgenoten te beschaven: de geordende samenleving was de vrucht der dichtkunst. Dichters waren de opvoeders der jeugd. Mèt hun dichtkunst stegen en daalden staten en volken. Steeds moet er zijn die nauwe band van wetenschap en dichtkunst. Het prozabetoog vatte Burman op het einde in een lang gedicht tezamen.

De neef, aan wie in de droom onder de bewoners van de dichterhemel ook de bewonderde oom verschijnt, overstreeft deze: Hoeveel kunsten en wetenschappen men ook door stage arbeid en geestesinspanning zich eigen maken, in regels en formules begrijpen kan, 'ita etiam non nullas in iis haberi fatendeum est, quae nullis artis regulis ac praescriptis doceri vel monstrari se patiuntur, sed non nisi felicis ingenii sorte, vel naturae benignitate, vel denique solo nobis divino numere donantur, quaeque illos, quos Superum favore coelestis ille et ex aetheriis sedibus veniens adflaverit spiritus, populo exemtos et ex terra super nubila sublatos Olympo adscribunt.' De 'divina Poetices facultus' bedoelt hij. Cicero sprak al van die 'Furor Poëticus'. Liever dan naar afgezaagde trant 'praecipuas Professionis (suae) partes commendare et extollere' wil hij, ongewoon, en op gevaar af dadelijk reeds voor 'furens' te worden gehouden, hierover spreken in verzen. Hij kon ook niet anders; de geest dreef hem onweerstaanbaar. Zo geeft hij ook iets nieuws, want al hebben vermaarde literatoren reeds over deze 'supra humanos sensus intellectus ac motus divinus' uitnemend gehandeld: J.J. Pontanus, B. Parthenius, C. Barthius, D.G. Morhof, P. Petitus, M. Casaubonus, G.J. Vossius,[1] - geen dichter deed het nog in verzen. Zijn studenten hoopt hij zo eerbied en liefde voor de kunst in te boezemen, en die de gave verleend is, in eenzelfde vuur te doen ontvlammen.

Zoveel uit de Voorrede. Het gedicht zelf is overmatig versierd met mythologische pronk, en gaat halverwege in de bij Burman geliefde 'droom' over, met welks afbreken het eindigt. Ingenium et Studium, Natura et Ars, het bekende paar, zijn het uitgangspunt. Beide zijn even onmisbaar, mààr - 'Est tamen, est aliud, longe felicius illis: (...) est Deus (...) (qui) Poëtas altius humana conditione locat.' Met de goden verkeren de dichters; zij zijn van oudsher de leidslieden en weldoeners der mensheid. Natuurlijke aanleg, geleerdheid, kunst: ze kunnen veelgeprezen verzen voortbrengen. 'Quae studium et curam sapiunt, redolentque lucernam, Et versum multo saepe labore stilum, Vexatumque caput, rososque inmaniter ungues: Nec tamen e vena divite lene fluunt.' Maar laat daar de 'aetherius ardor' inwerken:

1. Lotichius, *Praefatio* p. 13 noemt hij nog Seb. Kortholtus.

Sponte sua cedro dignissima carmina currunt,
Inserat aeterno qualia Fama peplo.

Geen gelijke werking echter bij allen: ‘Donaque pro genii dat ratione Deus’: hier de elegie, daar

het lied, bij anderen blijspel of treurspel, epos of satire. Er zijn ook middelen, die het vuur aanwakkeren: muziek en wijn: 'Vix quae posteritas miretur sera legatque,/Sobrius eructat carmina potor aquae.' En verder: Amor, via, luctus, alterius recitata poëmata. Ook eenzame plaatsen, bos en woud, zonsop- en -ondergang. Satyrs, Faunen, Dryaden, buitenverblijf, beek, rivier.... Onzeker en wispelturig is menigmaal Apollo en der Muzengunst; plotseling kan de bezieling afbreken. Dat kenden de Ouden, dat ervoeren ook nieuweren als Scaliger, en vooral Ronsard: tijden lang kon hij lusteloos, werkeloos neerliggen. 'At simul ora furor, rediensque inflabat Apollo,/ Ronsardusque novo numine plenus erat (...)/ Mentis inops effusa dabat tunc frena furori (...)/ Versibus et chartas, instar torrentis, inundans./ Quod calamo vellet scribere, carmen erat./ Arida sed biduo cessabat vena peracto,/ Castalio vatem destituente Deo.' Ook lichamelijke beroeringen ondergaat de van Apollo geraakte: 'Nee color unus adest, vultus neque permanet idem,/ Et rabido inpulsi corda furore fremunt.' Zijn verrukking uit zich als bij de Cybele vierende Galatier, of bij deze de toekomst onthullende profetes. 'Nil mortale sonans, meditatur Apolline dextro / Carmina, at humano non imitanda sono.' De nachten doorwakend, in de barning van schrikkelijke benauwenis, baart hij met smart zijn zielekinderen. Hij stampt de bodem, zijn woning dreunt van zijn stem; rusteloos dwaalt hij her en der; zijn ogen branden, somber fronsen zich de wenkbrauwen, dreigend schudt hij zijn ongetemde manen. 'Ut Leo, cum fervet, torvo grave murmur hiatu / Infremit, et rigidas tollit in astra jubas.' Zo ging het Naugerius, zo ging het ook Tasso, die de medici waanzinnig verklaarden. Het nieskruid besteedde men beter aan de Bavii en Maevii, of er nog genezing voor die mogelijk ware. Want tegenover de zingende zwanen staan de kwakende ganzen. Niet van de Muze maar van de Erinyen worden de slechte dichters gedreven. Doch slechts de groten wonen na hun dood eeuwig op de Helicon. Het is de waarheid; Apollo toonde het hem: 'in medio Sommis carmine sistit iter.' Eerst voert Calliope hem in de walgelijke Tartarus van de slechte poëten: hen, die op roof leefden; de ventosa caterva, - een heirleger - die met acrosticha, anagrammen, retrograden, met monnikendeunen, met jaardichten, echodichten, tweetalige dichten, enz. de botte menigte genoegen deed; hier moeten zij leven met ezels, bokken en zwijnen. Daar zijn ook de nijdige lasteraars van helden en goden; de 'turba famelica' van tafelschuimers en brooddichters; en eindelijk de obscoeni. In het bloeiende dichter-Elysium aanschouwt hij daarna de grootste dichters van alle tijden: zo goed de Nederlandse Neo-Latijnen - met hen ook Vondel en Hooft[1.] - als de oude klassieken.

Bijval en onmiddellijke vertaling viel dit stuk, dat meer aan Bilderdijk's opvattingen dan aan die van Pels of Feitama doet denken,[2.] ten deel, maar ook tegenspraak, al zou het dan alleen zijn uit een jongensmond. Achter die jongen heeft echter wel een geleerde oudere gestaan.[3.] Bij zijn afscheid van de Latijnse school te Amsterdam oreerde Joannes Werningh 'de Enthusiasmo Oratorum et Poëtarum' (1743). 'Studium et ingenium' zijn onmisbaar, maar ook volstrekt voldoende om de hoogste hoogten te bereiken; dat is het telkens eentonig terugkerende thema. Ernstig mogen zijn hoorders zich afvragen: 'utrum audiendi sint, si qui *serio* adfirment, nescio quo flatu, aut impetu divino, humano certe majore, opus esse...' Dat er verscheidenen geweest zijn, die zo iets in scherts hebben voorgewend 'ut sibi et arti suae auctoritatem conciliarent', dat bewijst niets. Hesiodus zou van herder zó dichter zijn geworden. Indien thans een 'rusticus, bubulcus, pastor aut subulcus sine studio, sine ingenio

1. Zie boven p. 99v.
2. Over de geschiedenis van de idee 'furor poeticus' een en ander bij Saintsbury, *Hist. of Crit.* Voor Engeland een aardig overzicht in Cowl a.w. Ch. 1: Theory of poetic creation.
3. Rector te Amsterdam was 1722-1745 Isaäc Verburg.

acri' plotseling met zulke beweringen te voorschijn kwam, zou men hem wis, en terecht, voor gek verklaren. Kan dan geen herder dichter worden? Zeker, er zijn recente voorbeelden zelfs: 'adsit ingenium acre, adsit studium longum, ingenium exerceatur, dotes animi excolantur'. Maar er zijn toch Griekse en Latijnse auteurs genoeg aan

te voeren! Zij spraken in scherts. Zeker, die Bacchus offerden, werden van Bacchus bezeten: ‘scilicet spiritus iste Vini fuit (...) Meus vino lymphata facile videbitur sibi deo plena; nec plerorumque ebriorum alia est ratio, quam Enthusiasmo agitatorum.’ Zulken denken ook oneindig meer te kunnen, dan hun mogelijk is of zijn zal. De sofisten gaven zich dat air van geïnspireerd worden; maar al hun kunst was aanleg en oefening. Het is ongelofelijk, hoe ver men het daarmee brengen kan. Van Enthusiasme ook bij hen geen sprake. Ik heb Longinus aan mijn zijde; bij zulke gedrevenen zegt hij: ‘orationem esse turbulentam, et inani verborum strepitu turgentem.’ Noch Virgilius, noch Horatius wisten van zulk een spiritus divinus. Heel anders dan verzen-stromen uitgieten deed Virgilius ‘quum versus jam factos expoliret, refingeret, demeret, abjiceret, atque tandem e multis pancos, acri ingenio dignos retineret.’ Ook Horatius maakte slechts weinige verzen per dag. Juist die moeizaam gemaakte dichten verbeelden het Enthusiasme het best. ‘Haec est ingenii humani vis et facultas, hoc multae exercitationis prudenter adhibitae praemium, ut spirito advena minime opus sit ....quam vis ad gloriam poëticae auxiliandam hoc possit fingi.’ De beste dichters zullen zich juist nooit zó geheel aan hun gedachten overgeven, dat zij de kunstwetten zouden vergeten; laat staan dat zij als de Delphische priesteressen onbewust en willoos zouden zingen. ‘Et tamen ita simulant impetum, immo et furorem... Id demum est utiliter operas: dare, ut *cum ratione insanios.*’ Wezenlijk heeft de dichter alles van ‘disciplina et studium... nisi orator latrare molit aut poeta furere.’ ‘Nusquam est ille Enthusiasmus’: het is een geoorloofde fictie, als de Chimaere of de Sfinx.

Herinnert Burman aan Plato[1.] en Patrizzi, de Amsterdamse criticus doet met zijn ‘insanire cum ratione’ weer denken aan Mambrun, de regulator van de furor poeticus, in zijn radicalisme streeft hij hem ver voorbij.[2.]

Over de eerst in onze tijd uitgegeven *Oeffen-Schets over het vereisch der Dichtkunst* van L. ten Kate, de vriend van Verwer en Feitama, en over Huydecoper's *Aanmerkingen toegevoegd aan zijn Corneille verdedigd*, spreken we niet; buiten de maat- en ritmekwestie bevatten zij weinig van belang.[3.] Ook detail-verhandelingen als van Wellekens en Langendijk over het Herdersdicht, van Feitama over het heldendicht noemen we slechts in het voorbijgaan. De behoefte aan een samenvattende Nederlandse poëtiek werd eerst halverwege de eeuw levendiger, schijnt het. Dan zet zich zelfs de apotheker-rijmelaar Korn. Elzevier aan het werk. Bij enkele ‘Dichtproeven’ voegt hij in 1761 een ‘Korte Schets van eene Aenleiding tot de Nederduitsche Dichtkonst in 9 boeken’, waaraan hij reeds verscheidene jaren bezig is. Hij deelt de ‘Konstminnaren’ de titels der omtrent honderd hoofdstukken mee, en het tweede boek: de Spraekkonst[4.] geheel, ‘om te zien of ik ontdekken konde, welken opgang deeze arbeid maken zou.’ De stof is rijk genoeg: veel over de kennis voor de dichter benodigd; alle dichtsoorten in detail, tot ‘Acoladen,

1. Op allerlei uitspraken van Plato aangaande het divine element in alle poëzie, beriep zich ook reeds Bake - in de *Verh. o.d. Bijbelpoezy.* Zijn ideeën verdienen wellicht enige aandacht. ‘Veele spreeken van poëzy, die niet weeten, wat poëzy is’, zegt hij. Het vloeiende, het rijm is slechts ‘het alderminste gedeelte’. Wat de dichter maakt, is heel iets anders: ‘een ingeboorne (...) hooge geest (...) rijk in gedachten en ongemeene vonden, (...) krachtige verbeeldingen en figuurelijke manieren van spreeken.’ Hij stelt zich ook aan des lezers kant: wat niet de uitwerking heeft, hen ‘als buiten zich zelven te verrukken, en in verwondering opgetogen te doen staan’, is geen poëzie. ‘Het willen is in die konst van dat vermogen niet, als men zich inbeeldt: de geest der poëzije door geen schatten of noeste arbeid te bekomen, is een gifte des hemels.’
2. Zie Saintsbury, *Hist. of Crit.* 2, 267v. ‘aliquantum furoris astergi non negaverim.’
3. Zie Kossmann a.w. 130-145; en Te Winkel III, 361v; 393vv. Oeffenschets, gedrukt in diss. v. dr. A. van der Hoeven, *L. ten Kate*, p. 123-141.
4. p. 49-140.

Letterkeeren en Poëtische aerdigheden' toe; bijzondere onderwerpen als: Morgen- en Avondstonden, Onweren, Zee- en Veldslagen. Toneelpoëzie en epiek zullen zeer uitvoerig beurt krijgen. En ook de geschiedenis van onze taal, van de Griekse, Latijnse, Italiaanse, Nederduitse dichtkunst, van Nederlandse 'Kunstgenootschappen', van alle toneelpoëzie staat op het program. Het is jammer, maar de 'opgang' schijnt van dien aard te zijn geweest, dat het bij de opschriften der hoofdstukken

bleef.[1.]

Fr. de Haes, die openhartig zijn klassieke, Franse en Nederlandse bronnen opgeeft, toont althans zekere zelfstandigheid in de keuze, de ordening en de illustratie zijner voorschriften en af en toe ook in deze zelf.[2.] Eerst geeft hij ‘eene Redenkavelinge over 't gene tot het maken van goede Nederduitsche Vaerzen in 't algemeen betrekkelijk zij’; daarna ‘iets over de bijzondere soorten van onze Vaerzen, en 't gene, onzes bedunkens, tot derzelver fraaiheit vereischt worde’; in dit tweede stuk handelt hij eerst over ‘Maten’ en ‘Tranten’, daarna over de dichtsoorten: klinkdicht, lierdicht, sapphische verzen, puntdicht, tijddicht, heldendicht.[3.]

Allereerst moet de dichter onze taal door en door kennen; uit geleerde grammatica en levend taalgebruik beide moet hij ze ijverig bestuderen. Zijn onderwerp en de daarin vereiste karakters, denke hij vooraf door, met tijd, plaats en omstandigheden. Daarna ontwerpe hij als de schilders een schets van 't geheel; op de inleiding als grondslag voor een regelmatige bouw komt het bijzonder aan. Het voornaamste hoort op de voorgrond. Niet voeglijk is de vermenging van heidense mythologie en Christelijke godsdienst; beide hebben hun eigen rechten, maar 't beste is toch, boven het ‘Verzierde’ het ‘Ware’ te stellen, en dat, ter ere Gods, alleen te beoefenen. Als ‘hartstochten’ het dichtvuur fel doen gloeien, dat is de gunstige tijd; al hebben de zo ontstane verzen ‘doorgaans koeling des tijds en tempering noodig’. De toon richte men naar eis van zaken, nu eens laag, dan hoog, dan middelbaar - hier horen wij Vondel, en vele malen meer -; zacht en vloeiend moeten de verzen zijn, tenzij de zaken zelf hard- of stramheid eisen. R achter k, sch, t, w, en eenlettergrepige woorden zijn hier bijzonder dienstig; bij Vondel vindt men vele schone voorbeelden. Anderzijds zij men zeer spaarzaam met overmatige woorden: de diamanten onzer taal, de koppelwoorden, moet men zeer dun zaaien. Harde medeklinkers mogen met op elkaar stoten. De stijl moet rustig, vol, klaar, en in overeenstemming met het onderwerp zijn. Geen stoplappen, geen rijmloopjes met waard, waardig of dergelijke. De juiste woordorde moet men streng in acht nemen. Groot sieraad zijn fraaie epitheta, mits spaarzaam, met oordeel en recht ter snede gebruikt: een goede voorraad daarvan kan men vergaderen bij Hooft, en verder bij Martinius, De Decker, Anslo, Poot; kent men Latijn, zo is er schone gelegenheid zijn ‘Kunsttrezoor op te vullen uit de Goudmijnen’ van Ovidius, Vergilius, Propertius, Tibullus, J. Secundus, Broekhuizen e.a. Maar men hoede zich zeer voor te veel en voor onoordeelkundige aanwending dezer fraaiheden: geen ‘diamanten vleugelen’ of ‘fluweelen woorden’.[4.] Ook de ‘bloemen der Rederijkkunste’ dienen natuurlijk te zijn: oren die iets indrinken, kan nog gaan; ogen niet; met genade bekronen wel, met olie niet. Men raadplege Longinus, Francius, Hoogstraten.

Het rijm mag volstrekt niet gezocht lijken; de grootst mogelijke zuiverheid van rijm voor oor en oog betrachte de aankomeling; op vrijheden, die ‘groote Bazen’: Vondel, Antonides, Poot zich soms veroorloven, mag hij zich niet beroepen. Huydecoper verbiedt echter te veel.

Kunst eist arbeid. ‘Schiet U een' Regel in, toets hem eer gij hem neêrzet’ - of later, als het ‘vuur der Zangdrift’ anders geheel zou uitdoven; want die ogenblikken van het ‘est Deus in nobis’ zijn meer dan goud waard.

1. De *Maendel. Bijdr.* namen de hele schets der negen boeken met belangstelling over, maar uitten tegelijk twijfel of E. de man zou zijn voor de uitwerking, II, 211-215.
2. Ik volg de geautoriseerde uitgave in de *Philanthrope* 3, 257v; vgl 289.
3. 1. p. 257-288; 2. p. 289-307; 3. p. 307-344 (heldendicht 327-344).
4. Tegen het laatste komt Lelyveld, anoniem, op in *Bijdr.* I, 483-484.

Het alleredelste vermogen der dichtkunst is de zielroerendheid, zegt De Haes; het woord schijnt mij de vrije vertaling van de psychogogia van Plato en Aristoteles.[5.] Zij verwekt bij de kenner niet slechts goedkeuring, maar een drift, waardoor hij zich de zaak als eigen aantrekt. Vier eigenschappen horen er toe: ongemeenheid, verscheidenheid, eenvoudigheid en zuiverheid.

5. Zie Saintsbury, *Hist. of Crit.* I, 66: Hebenstreit, *Encyklopädie der Aesthetik*, S. 2; Reige, *Die Platonische Aesthetik* (1832) 124.

Het ongemene moet niet in stoffen en onderwerpen gezocht worden: die bron is genoegzaam ten bodem toe uitgeput; maar in de ‘Schikking of Tour der Vaersen’. Wat zuiverheid mist, ‘uit gebrek van Oordeel, Taal- of Redeneerkunde’ zal nooit een kenner kunnen voldoen: en juist de Kenners te behagen, moet het doel van alle kunstenaars zijn. Om die vier vereisten te verenigen: ‘dit Kunstje, waarop Ovidius, Vergilius, Broekhuizen, Vondel, Francius en anderen zich meesterlijk verstonden, dien Zanghelden af te zien’ dient weer lezen en verzamelen: ‘geene boeken van eenigen naam, vooral Taal-, Dicht-, Geschicht-, Oudheit-, Natuur- en Redeneerkundigen, ondoorzogt laten (...) uitkippen, en in een Boek (...) overbrengen (...) ten einde zich zelve daarvan, ten bekwamen stonde (...) te bedienen.’ Maar altijd zo, dat de boeren het niet ruiken (merken, zei Vondel). Laat uw werk bezinken, herzie het daarna, raadpleeg Kenners en Bazen, wees niet waanwijs. De titel, daar zorgt De Haes het laatst voor; beknopt en klaar is hier hoofdzaak; eigenlijk moet het gedicht hem kunnen missen.

Wat De Haes over maat en trant te berde brengt, is zeker niet zonder belang.[1.] 't Komt bij verzen aan op de ‘Langheit en Kortheit der Lettergrepen nevens de Snijding en (de) Rust’. Lang is de lettergreep waarop men ‘meer drukt of rust’. Snede is, volgens Huydecoper, ‘wanneer de laatste Greep van een woord de eerste helft van een voet uitmaakt.’ De Haes breidt het uit: overal waar een woord door de voeten der verzen doorgesneden wordt. De ‘Rust of Verpozing’ moet, met het oog op de Verscheidenheid, als voornaam element van schoonheid, niet altijd op dezelfde plaats vallen, maar nu eens in het begin, dan weer op de helft, of over de helft. De Snijdingen en Verpozingen, waarvan er meerdere in elk vers kunnen voorkomen, (in verzen van acht en negen grepen tot zelfs van elk vier toe) brengen ‘verscheidenheid van Toonen’, en daarmee ‘zwier en bevalligheid’.[2.] Bij Vondel vindt men de schoonste ‘verandering of verscheidenheid omtrent het stellen der Verpozingen en Snijdingen’. Ook in Francius' lijkdicht op Antonides. ‘'t Is al muziek wat er aan is.’ Sommige plaatsen zijn echter ongeschikt voor de snede; zó bij de vijfvoetige verzen die ‘tusschen vierden en vijfden Greep’, tenzij het juist een zeer traag te spreken of klaagachtig woord betreft; evenzo in het midden bij de alexandrijn. Zelfs Huydecoper's uitzondering voor voorzetsels kan De Haes niet toegeven. Overigens bespeurt hij ‘niet zonder hartelijk leedwezen, hoe weinig gebruik gemaakt wordt door de meesten van de keurige Lessen van dien Heer over de Snijding’.[3.] De Haes onderscheidt de verssoorten naar het aantal lettergrepen; de voeten bestaan meest uit de verbinding van één korte en één lange lettergreep, soms echter ook uit die van een lange met twee korte. Niettemin benoemt hij alle verzen door elkaar naar voeten of lettergrepen volgens de verhouding 1:2. Slechts jamben, trocheeën en dactylen schijnt hij te erkennen.[4.] De dactylen en pyrrichiën, op verschillende wijzen met de andere vermengd - maar in een vast schema[5.] - laat hij, om het trippelende, doorgaans alleen toe ‘voor het vrolijke’[6.] of ‘waar haast bij 't Werk is’. Ook de verzen waarin de trippeling volgt op een statiger begin, behagen

1. Kossmann a.w. vermeldt het niet; blijkbaar kent hij het niet, want p. 73 noot tekent hij aan, dat De Haes' *Ndd. Spraekk.* niets belangrijks over versbouw bevat.
2. p. 298, 295, 292.
3. p. 304.
4. In de *Bijdr.* worden echter vooraf pyrrichius, spondeus, jambus, trochaeus en dactylus onderscheiden; en verder de versvoorbeelden tot verbindingen van deze, veelal met aanwending van halve, herleid; vrij zonderling soms: Op, trekt op gij Luciferisten, ‘bestaet uit 2 Pyrrichii, 1 Dactylus en een halve Spondeus’, I, 180.
5. Dat Vondel *dez*(e) zet, waar ˘ hoort, is een fout; p. 296; daarentegen kunnen *die* en veel meer andere woorden zowel kort als lang gebruikt worden.
6. p. 293-295, 298, 302, 303.

hem niet; zij hebben iets tegenstrijdigs.[7.] Voor 't zedige, deftige, statige, stichtelijke passen slechts de zuivere jambische verzen;[8.] de vijfvoetige zijn volgens Vondel en Ronsard de ‘deftigste van alle Dichtmaten’; De Haes denkt echter, dat de alexandrijnen ermee gelijk staan;

7. p. 298v, 303.
8. Van trocheeën tot dat doel slechts één voorbeeld.

behalve voor het Lijkdicht: want zij hebben veel ‘minder traagheits en lamentabelheits’. Kruisend, afwisselend staand en slepend, rijm vermeerdert nog de ‘statigheid’. Voor couplettenbouw met zijn bijzondere moeilijkheden vereist bijzondere bekwaamheid. Dat geldt nog meer voor het klinkdicht. Uit een aantal voorbeelden, ontleend aan Vondel, toont De Haes de eigenaardigheden van rijm en indeling aan; met elk couplet moet ook hier ‘de zin, zoo niet ten heelen, ten minsten ten halven, uit zijn’. Maar anders dan de meesten, wil De Haes de zes laatste regels als een couplet beschouwen, om het rijm. De laatste regel moet ‘van klink zijn, en, in wigt en waarde, de vorigen eerder overtreffen, dan daarbij te kort schieten.’ De la Rue maakt regels van zeven, acht en negen lettergrepen; zij missen ‘de statige Deftigheid’ van die van Vondel, van twaalf en dertien grepen. Tegenover Liefhebbers, die het rijmschema nog moeilijker maakten, staat Vondel, die het soms vergemakkelijkte. Alles tezamen genomen, eist het klinkdicht te veel moeite; De Haes kan het niet sterk aanprijzen ‘achtende de Dichtkunst in haar zelven moeilijk genoeg, al maakt men dezelve niet moeilijker, door een noodelooze verdubbeling van Rijmklanken’.

In Herders- en Visserszang moet alles, als de lieden zelf, eenvoudig en natuurlijk zijn: de herder praat van bomen, bloemen en bijen, de visser van hoornen, schelpen en koralen. Alleen met de jager heeft men iets meer vrijheid; hij komt verder, en hoort wel eens wat van ‘de aanzienlijke Luiden, welken hij ten dienste staat.’ Slechts wanneer de dichter een inleiding doet voorafgaan moet deze door ‘grootschen toon en zwierigen stijl’ zich ver boven de herderstaal verheffen. Niettemin gaat Moonen met zijn ‘Heilige Stoffen in Herderszangen’ voorop onder de modellen; Schermer, Wellekens, Vlaming, Vergilius, Moschus, Theocritus volgen.

Het lierdicht, de ode van Latijnen en Fransen, behoeft zich volstrekt niet te beperken tot de lof van Goden en helden; tegenover Pindarus staan Anacreon ‘alleenlijk azend op de pleizieren en wellustigheden dezes levens’, Horatius, en de voornaamste modernen, Vondel inbegrepen. De Franse regels neemt De Haes over: ‘stoutheit en rustigheit’ als in 't heldendicht; de dichterlijke verrukking moet doorstralen, maar ‘door het oordeel behoorlijk geleid’; rijkdom van fraaie gedachten in ‘un beau désordre’. Verder ‘Verhevenheit’: De Haes denkt, dat men hetzelfde ermee bedoelt, als hij met ‘Eenvouwigheit en Ongemeenheit’ als factoren der ‘Zielroerentheit’. Dat het begin ‘grootsch’ moet zijn, stemt hij de Fransen niet toe; dat houdt men in gedichten ‘van een langen Adem’ niet vol: het is veiliger, de lezer ‘als bij trappen, tot in den top der verrukkingen (te) voeren’.

Voor de ‘Saffische Vaersen’ voelt De Haes weinig, zij zijn ook, evenals het sonnet, veel te moeilijk; ‘een fraai Lierdicht, op gewonen trant’, is al verdienstelijk genoeg.

Epigram, puntdicht, sneldicht: de Ouden gaven ons helaas geen voorschriften, en de Nederlanders bouwden - de verscheidenheid van namen toont het reeds - op geen zekere grondslag. Men moet puntdichten en bijschriften van elkaar scheiden. Bij een puntdicht kan er veel op door, ter wille van de kwinkslag op 't einde; bij een bijschrift niets. Aan het laatste zijn vijf strenge eisen te stellen: het voorname punt, de eenvoud en waarheid, kunstige verscheidenheid, beknoptheid, de slag op het lest ‘als een klap op den vuurpijl’. Een goed bijschrift behoort tot het aller moeilijkste; ‘er is een huis vol werks aan vast.’ Brand, Anslo, Vondel bovenal zijn de voorbeelden, maar ook bij de laatste zijn nog vaak tekortkomingen aan te wijzen. Na de vaststelling der ‘Talletteren’ voor het Tijddicht, komt De Haes tot de regels voor ‘het voornaamste, aanzienlijkste en allermoeilijkste in de Poëzije, te weten het Heldendicht’. De voornaamste vereisten zijn volgens oude en hedendaagse meesters: 1. een held, wezenlijk, voornaam, bekend, en van een goed karakter. 2. eenheid van daad. 3. een bedrijf, groot, uitstekend, volkomen en een voornaam held betamend. 4. een

behandeling, overeenkomstig met het onderwerp. Uit de verdere uiteenzetting tekenen wij aan: tegenover Aristoteles, Horatius en voorname Franse dichtkundigen, stelt De Haes het wezenlijke boven het versierde, Abraham en Gideon boven Ulysses of Aeneas. Voornaamheid en bekendheid hangt af van deugd en dapperheid, meer dan van afkomst. De held en zijn daad

moeten ook goed zijn ‘ten einde de Lezer in deszelfs Bedrijf en Lot te meer deel nemen, 't geen anderszins onmooglijk zijn zoude.’ In godsvrucht staat Aeneas boven Achilles, Abraham boven Gideon. De volkomenheid der daad houdt in, dat door een behoorlijk begin, midden en einde ‘aan de voldoeninge van den geest des Lezers niets ontbreke’. Bij de Odyssee hapert het daar, bij Van Haren's *Friso*, ondanks de ‘vele liefelijkheden’ van dit jeugdwerk, ook; de *Abraham* voldoet hierin geheel. De eenheid staat aan uitbreiding en verdeling volstrekt niet in de weg; behoorlijke verscheidenheid van zaken, moet er zijn, niet te veel, niet te weinig; bijverdichtselen zijn zowel tot vermaak als tot lering geoorloofd, mits ‘aangenaam, ongezogt en vooral waarschijnlijk.’ Het leggen en ontbinden van de knoop, voor het vermaak van de lezer van 't grootste belang, moet op natuurlijke en oordeelkundige wijze gebeuren; als tweemaal in de Odyssee. ‘Alle hinderpalen, die een Held beletten zijn oogmerk uit te voeren’ zijn zulke knopen; ontbinding is het wegnemen. Alle karakters moeten nauwkeurig worden waargenomen: een model is de *Abraham.* Ook de *Gideon* is een groot kunstwerk, maar hier zijn enkele karakters theologisch niet geheel juist. Overigens zijn alle eisen aan de dichtkunst in het algemeen gesteld, in de hoogste graad toepasselijk op het heldendicht. Samengevat is het oogmerk van een heldendicht: ‘eene groote en uitstekende Daad eens voornamen Helds van een goed karakter te verhalen, op eene kunstige wijze, in Vaersen - Ten einde daar door den verstandigen en deugdzamen Lezer te vermaken, te leeren en te stichten.’

Tot het laatste is nodig, het werk ‘te stofferen met keur van leerzame Gevallen (...) en Uitwerkselen van verscheide, namelijk goede en kwade, Zeden.’ Tegen de donkere verf der kwade, komt de glans der goede zeden te sterker uit: ‘hierop verstaat de Dichter van Abrahams Heldendaden zich meesterlijk’.

Waarom Milton niet genoemd? zal licht iemand vragen. Omdat het Paradijs Verloren, hoe lezenswaard ook om vindingen, spreekmanieren en verheven gedachten, toch veeleer een langwijlig treurspel, of een door ontelbare, soms zeer onwaarschijnlijke bijverdichtselen, bijster uitgerekte geschiedenis moet heten, dan een ‘ordentlijk en regelmatig Heldendicht (...) Immers is al het wezenlijke daarvan, in Vondels *Lucifer* en *Adam in Ballingschap*, zeer beknoptelijk te vinden.’

Hoog vloog deze eerste Nederlandse poëtiek der 18de eeuw niet. Reeds de Bijgragers oefenden enige kritiek. Kreet kwam op tegen zekere kleinachting van Huydecoper, Lelyveld gaf enige uitbreiding ten opzichte van de sonnetten - hij citeert nog onderscheidene soorten van Vondel, De Kruyff, De la Rue, Zeeus, Concordia et Labore, - van ‘Hymni’ en ‘Lyrica’, van 't puntdicht, van Hoofd- en Bijbedrijven in het heldendicht;[1.] - hij maakte aanmerkingen bij het herderdicht c.s. - ook de jager heeft zich strikt bij zijn jacht te houden -; op de eis van ordelijk begin, midden en einde voor het heldendicht - het is recht tegengesteld: Horatius en Scaliger leren: ‘rapere in medias res’, en ‘ut jam nunc dicat, jam nunc debentia dici Pleraque differat.’ - op de voorkeur voor wezenlijkheid boven logen - ‘verdichting is immers juist ziel en wezen der dichtkunst’[2.] - ; hij wijst ook meermalen op de onvolledigheid van deze Aenleiding[3.] en belooft dan gaarne nadere bijzondere verhandelingen: zo over Herder-, Visser- en Boerendicht, over de rijmloze, in klassieke maten gestelde dichten - ‘dezelve natevolgen zoude bij ons misschien zoo gemakkelijk niet vlotten

1. *Bijdr.* I, 163-164, 448-451, 454, 463, 476.
2. ibid. 453, 468, 465.
3. ibid. 453, 454, 464.

als thands bij de Hoogduitschers'-; naar 't schijnt ook over blij- en treurspel, satire, parodie, enz.[4.]

Hoe onbelangrijk het stuk ons moge lijken, voor die tijd was het dat zeker niet. Door een bekend en geëerd dichter uit de Rotterdamse kring aan jongeren ingeprent; door een dezer:

4. ibid. 453,457,464. Alleen over het rijmloos houdt hij woord: *Bijdr.* II, 374-380, ter begeleiding van zijn eigen anoniem rijmloos gedicht. Zie deel I, 104. Maar theorie en praktijk van het Herderdicht c.s. werden in Minima Crescunt met animo beoefend.

Macquet, zelf in de literaire theorie weldra en voor lange tijd een man van betekenis, bij het tijdschrift der vooruitstrevende Leidse 'jongeren' ingezonden en door deze gaarne geplaatst, en betwist door een ander tijdschrift, dat het tegelijk laat afdrukken - dit zegt al niet weinig. Daarbij komt nu nog, dat ook de Amsterdamse 'kuunstbazen' er gretig gebruik van maakten.

Pieter Meyer, de letterlievende boekverkoper, man van gezag en middelpunt in zekere zin van die kring, begon in of voor 1757 de uitgave van een nieuw maandelijks periodiek: de *Algemeene Oefenschoole van Konsten en Weetenschappen.*[1] Uit het 'Voorbericht wegens Ontwerp en inhoud des Werks' vernemen wij, dat het onder al de tijdschriften iets bijzonders zal zijn. Het geeft een soort populaire systematische encyclopedie, verdeeld in zes afdelingen, die gelijktijdig bij afwisselende afleveringen verschijnen. De eerste afdeling bevat 'Wijsbegeerte voor jonge Heeren en Jofferen, of beschouwingen van de Werken der Natuur'; 'in gemeenzame gesprekken tusschen een jonge Heer en eene jonge Juffer': Cleonicus en Euphrosyne. 'Daarbij ook de fraaiste beschrijvingen, zinspeelingen en gelijkenissen van de beroemde oude en hedendaagsche Digteren.' De tweede zal geven: de Natuurlijke Historie des Aardrijks, met geestesneigingen, gewoonten, zeden, taal, enz. der volken. De derde 'zulke konsten en wetenschappen, die niet wiskunstig zijn: natuurlijke godgeleerdheid, zedekunde, geopenbaarden godsdienst, verhandelingen over het heidendom, fabelleer, spraakkonst, rederijkkonst, redeneerkunde, bovennatuurkunde, poezy(...)' ik spaar de rest; er komt geen eind aan in het prospectus: noch anatomie, noch delfstofkunde ontbreken er. Alles zal behandeld worden 'naar de beroemdste schrijvers met geen geringe veranderingen.' Tezamen heet deze afdeling die der Fraaie Letteren, 'het groot en weezendlijke gedeelte eener beschaafde opvoedinge voor luiden van aanzien zoowel als voor geleerden.' De vierde afdeling zal wis-, werktuig-, sterrekunde en dgl. brengen: Newton's wetenschap. De vijfde de levensbeschrijvingen der 'beroemdste wijsgeeren en wiskunstenaars'. En de zesde een 'Mengelwerk van Vernuft, Konst en Geleerdheid, zoowel uit vreemde taalen, als die in onze moedersprake zijn opgesteld.'

Het is een navolging, deelt het Voorbericht mee; onlangs maakte de beroemde Heer B. Martin in Engeland een aanvang met zulk een werk, dat een zeldzaam gunstige ontvangst vond.[2] Voor ons zijn de derde en de zesde afdeling vooral van belang. Over de eerste merken wij slechts op, dat men daar veel toepasselijke poëzie in vertaling vindt aangehaald uit Milton, Thompson - 'meegedeeld door een onzer voorname Dichteren, die aan de vertaling der Seasons arbeidt', J. Lublink

1. Het boek schijnt zeldzaam geworden; ik gebruikte het exemplaar van de Utrechtse U.B., bestaande uit 30 delen, waarvan het eerste het jaartal 1763 draagt, en het laatste 1782. Maar ook deel 2-10 dragen het jaartal 1763; en uit een 'Onderricht voor den binder' blijkt, dat 64 stukjes tegelijk tot 10 delen moesten worden samengevoegd, waarvoor de titels eerst op het eind waren verzonden. (zie Voorbericht van eerste deel) Met onze onderstelling over de aanvang stemt ook, dat in deze delen stukken gedateerd 1757 voorkomen, bijv. 6, 301. Deel 11-20 hebben het jaar 1770; deel 21-30 het jaar 1782.
2. *Dict. Nat. Biogr.* over Benj. Martin 1704-1782: 'mathematician general compiler, ardent champion of the Newtonian system'. Hier vinden we o.a. vermeld: Martin's *Magazine*, 'a New and Comprehensive System of Philosophy, Natural History, Philology, Mathematical Institutions and Biography 1755-1764; van de 14 geprojecteerde delen verschenen er maar 7: Mathem. 2, Philol. 2, Nat. Hist of Engl. 2, en *Biogr. of Math. a. Philos.* Onder de talrijke verdere werken wordt als laatste een driedelige 'Dialogue' over 'Philosophy' tussen Cleonicus en Euphrosyne genoemd, 3e ed. 1781-1782; herdruk dus wel van de afd. Philology van zijn *Magazine.* De *Boekzaal* van 1746 bespreekt reeds Benj. Martin, *Filosophische Onderwijzer, of Schets der hedendaagsche ondervindelijke Natuurkunde.* Uit het Eng. vert. 2e druk. Volgens Huizinga Bakker, *Leven van J. Wagenaar*, 16 was de vert. Wagenaar (1737), de bezorger der 2e druk echter Dr. Grashuis. De eerste druk in *Cat. V.G.* I, 217.

blijkbaar[3.] -, Pope, Brown, Harris, Blackmore, Broome; Ovidius en Vergilius naar Vondel, Homerus e.a. De zesde, grootste afdeling omvat vijftien delen Mengelwerk;[4.] dit is niet,

3. *Oefenschoole* I, 270; vergelijk De Hoog, *Studiën Ndl. en Eng. T. en Lk.* 2, II, 172vv over zijn vertaling, grotendeels proza, met enkele stukken in verzen in 1768.
4. 6-10; 15-20; 26-30.

als bijna heel de rest, trouwe navolging van Martin's Engelse compilatie,[1] maar schijnt zelfstandig samengelezen. Wel vindt men ook hier veel vertaling uit het Engels, maar daarnaast ook uit het Frans, en, merkwaardiger, vooral voor de eerste reeks uit het Duits. Hier vinden we zeer vroege vertalingen van Gellert - verhandelingen, gedichten in groot aantal - en van Gessner;[2] verder van Haller, Rabener, Anna Luise Kassel, Kästner, Von Canitz, Von Kleist; de verzen gewisseld tussen Frederik II en Gottsched, Frederiks gesprekken met Gellert, het oordeel ‘van een voornaam vorst’ over het karakter van Voltaire. Er zijn gedichten en verhandelingen uit het Engels van Gay, Pope, Young, Lyttelton, menig stuk uit Johnson's *Rambler*, andere uit de *Adventurer*, de *Monthly Review* of het *London Magazine.* Uit het Frans tal van stukken van Voltaire, en Formey, een en ander van Fontenelle, een hele reeks van zedelijke verhalen van Marmontel, verhandelingen van Rollin, van Lamy, Arnaud, Le Blanc, gedichten van Gresset, Duché e.a. Gedeelten uit Clarke over Spanje, ongeveer heel de beschrijving van Corsica door Boswell vinden we er. Ook Italië droeg iets bij: gedichten van Metastasio, Filicaja en Bartoli, verhandelingen van Algarotti, van vele gedichten en verhandelingen ontgaat ons de juiste oorsprong, omdat deze vaak niet of slechts vaag wordt aangewezen. Het leven van Händel wordt hier reeds beschreven, over Winckelmann's dood geeft men ‘omstandig bericht’; als de ware Robinson Crusoë wijst men Alex Selkirk aan;[3] er wordt belangstelling ondersteld voor het leven van de methodist Whitefield, voor het gevoelen ten opzichte van Kunsten en Wetenschappen van de vrijgeest Bolingbroke, en van zijn tegensprekers, maar ook voor ‘oorsprong, voortgang en duurzaamheid der Ridderschap’.[4] Het Engelse toneel en Shakespeare komen herhaaldelijk en omstandig ter sprake. Uit de *Monthly Review* vertaalt men ‘Aanmerkingen over de eenheden in het Tooneelspel’, geschreven naar aanleiding van de Shakespeare-uitgave van Johnson. De tweeslachtige beschouwing van diens Preface vond hier bestrijding: de drie eenheden zijn er niet zó streng op te vatten, als de Fransen doen, schoon zij bij Corneille zelf ermee verlegen staan; ze zijn niet zó volstrekt noodzakelijk, als Johnson meent, om de eis van geloofwaardigheid der voorstelling. Want niet op de ‘actual credibility’ maar op de ‘apparent probability’ komt het aan. Wij weten heel goed, dat het niet waar is, wat wij zien; niet ons verstand, alleen onze aandoening wordt misleid. Eenheid van plaats en tijd is slechts in zoverre vereist, dat de eenheid van handeling en van karakter niet mag worden verbroken. Kort daarop vinden we ‘Aanmerkingen over den Engelschen tooneeldichter Shakespear, getrokken uit de Brieven van den Abt Le Blanc’.[5] De abt heeft het nog niets op Shakespeare begrepen: grote schoonheden, 't is waar, maar telkens een vervallen tot laagheid, ja kinderachtige grillen; Julius Cesar begint hoogst verheven, eindigt allerlaagst en belachelijkst. En boven dit alles: zijn stukken zijn meest noch treur-, noch blijspelen. Voorbeelden uit Coriolanus en Hendrik IV moeten het oordeel staven. Maar wie Shakespeare goed kennen wil, moet hem zelf lezen, en in het Engels! Enkele jaren later weerklinkt een

1. De tweede afdeling behandelt zo in twee van de drie delen *Natuurlijke Historie en Aardrijkskunde van Engeland*, in het derde de aardrijksk. van de overige wereld, inclusief Nederland.
2. Vroeger dan allen, die Menne, *Der Einfluss*, enz. S. 13-28 vermeldt van beiden. De *Fabelen en Vertelsels* van Gellert, bewerkt door Lublink, Meyer en hun dichtvrienden, in 3 dln verschenen 1772-1774 zullen grotendeels wel dezelfde zijn van de *Oefenschool.*
3. D. 30 = Meng. 15 (1782), 76-80.
4. Naar het Eng. van Ch. Jarvis.
5. D. 18, 510-518, 597-608; D. 19, 43-61.

heel ander geluid in de *Oefenschool*:[6.] een korte, anonieme 'Historie van het Engelsche Tooneel, tot aan den tijd van den Dichter Shakespeare' gaat ervan uit, dat 'de nieuwerwetsche tooneelpoëzy in Europa een ding op zichzelf is'. Shakespeare bracht het tot de hoogste trap van volmaaktheid.

Het Mengelwerk van de *Oefenschool* leverde gedurig literaire theorie. Over andere kunsten

6. D. 27 d.i. Mengelwerk 12, 403-410. Ik ben geneigd het verschijnen ± 1772 te stellen, omdat Mengelwerk 10 nog vóór of in 1770 verscheen. Achter in deel 12 ook een datum: febr. 1771.

sprak het weinig; de ‘Gedachten over het uitdrukken der hartstogten in 't schilderen’ naar het Italiaans van Algarotti, en nog een andere verhandeling over de schilderkunst van dezelfde,[1.] staan afzonderlijk. Over het toneel vinden we nog van Formey. ‘Bedenkingen over de Schouwspelen’, en even vroeger van Sulzer: ‘Wijsgeerige Bedenkingen over de nuttigheid der Tooneelpoëzy’.[2.] Oorspronkelijk Engels is een zeer beknopt ‘Oordeelkundig onderzoek over enige hedendaagsche Engelsche en Fransche auteurs’: Fielding, Voltaire, Richardson, Rousseau;[3.] uit het Frans van Arnaud een lofrede op Richardson;[4.] een tomeloze geestdriftige verheerlijking, zoals de vertaler J. Lots vooraf waarschuwt.[5.] Een ‘Vertoog over de oude en hedendaagsche romans, en de noodzaakelijkheid van goede zedelijke karakters in dezelven’ - waar verkeerde zedelijke werking van het voorbeeld te duchten valt, een verdediging op grond van de juistheid van tekening als onvoldoende afwijzend[6.] - getekend M.R.E., blijkt vertaald naar Johnson.[7.] Van Voltaire geeft men de gehele ‘Verhandeling van het Heldendicht’ - alleen vermeerderd met de verklaring dat Feitama's *Telemachus* wel degelijk een heldendicht is - en de ‘roman’ *Zadig of het Noodlot*, beide vertaald door C.P. te Dordrecht.[8.] Reeds bij het eerste spreekt de redactie van ‘een vriendelijke hand, die ons meermalen dus aangenaam verrast heeft.’ Als C.P. draagt deze later nog bij: ‘Socrates uit het Fransch van een Genootschap Geleerden’.[9.] Van Fontenelle vinden we een ‘Beschrijving van het Koninkrijk Poèzy’;[10.] aan zijn *Dialogues des Morts* herinneren de *Dialogues of the Dead* (1760) van Lord G. Lyttelton, waaruit de *Oefenschool* onder andere overnam het gesprek tussen Mercurius, Virgilius, Horatius en de geweldige ver boven die beide dichters verheven ‘kritiek’ J.C. Scaliger.[11.] De ‘kritieken’ moeten het vaker ontgelden: ‘Oordeelkunde, eene Allegorie’, ondertekend R., verschijnt in de *Oefenschool* omstreeks 1757: het is de vertaling van Johnson's bekende allegorie, 1750, verschenen in de *Rambler*.[12.] Criticism, oudste dochter van Labour en Truth, opgevoed door Justice, in het paleis van Wisdom dan als governess of Fancy (‘Inbeelding’) de Muzen vergezellend naar de aarde, laat ten slotte het oordeel over Prejudice, False Taste, Fraud en Mischief over aan Time; zij verbrak haar scepter, maar de twee stukken, het ene ‘tinctured with ambrosia’, het andere ‘dipped in the waters of oblivion’, vielen in handen van Flattery en Malevolence: zij beschikken nu over onsterfelijkheid en vergetelheid, maar de Tijd stoort zich niet aan haar

1. D. 19, Meng. 9, 133-138; D. 10, Meng. 5, 228-241.
2. D. 27 d.i. Meng. 12, 265-283; D. 26 d.i. Meng. 11, 457-474.
3. D. 18 d.i. Meng. 8 (1768?), 570-576.
4. Dezelfde Lofrede in *Vad. Lett. Oeff.* 1764, II.
5. D. 20, Meng. 10 (1770), 303-324.
6. D. 16, Meng. 6, 151-158.
7. *The Rambler* ed. New York 1903 I, nr 4.
8. D. 16, Meng 6, 125vv, 211vv, 305vv, 402vv. De vert. is gedateerd 1763. En D. 17 = Meng. 7 in vervolgstukken. Wie is die C.P.? Die stage bijvoeging ‘Dordrecht’ lijkt verdacht. Zou het Roos zijn? Eer denk ik, mej. C.L. de Neufville, bekend als vertaalster van V; Van Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I, 106, vermeldt van C.P. of Vrouwe C.P. verschillende oorspronkelijke werken van 1747 tot 1757 uitgeg., ook bij P. Meyer. Hij laat de keus tussen C. Brakonier - De Wilde en C.L. de Neufville. *Biogr. Wb. Lk.*^{2} i.v. *Brakonier* schrijft ze beslist aan Br. toe; *NNBW* i.v. Br. evenzo; i.v. *Neufville* twijfelt Zuidema. De artt. in de *Oefenschoole* pleiten m.i. voor mej. De N.
9. D. 20 = Meng. 10. Stuk is gedateerd Dordr. 1769. Ook nog iets van Voltaire D. 18, 450-452.
10. ibid. 241-246.
11. D. 19 = Meng. 9 (± 1769), 226-234. Andere van die dialogen in vroegere en in latere delen o.a. D. 28 = Meng. 13.
12. ed. N. York I, nr 3.

beslissingen.[13] In het laatste deel geeft L (Lublink?) een gedicht: ‘Het gezelschap van kritieken’:[14] aan een zogenaamde wassen appel constateert men alle mogelijke tekortkomingen, totdat de vrager het eindoordeel velt, door hem op te eten.[15] Omstreeks 1758 vinden we een ‘Reistogt naar Parnas’, door W.,[16] waarin zich spot of minachting uit over Anacreontisten,

13. D. 6 = Meng. 1, 263-268; vgl. Cowl a.w. 268-270.
14. D. 30, Meng. 15, 60.
15. D. 8 = Meng. 3, 206-210 nog een stukje over de ‘kritieken dezer Eeuwe’.
16. D. 7 = Meng. 2, 112-119.

aamborstige zwetsers, met de Gradus ad Parnassum tobbende Latijnse poëten, quasi-herders; en het legioen, voortdurend van houding, overeenstemming en smaak schreeuwende ‘kritieken’. Aan de poort van de Parnas staan als wachteressen de drie beminnelijke maagden Geest, Gezond Verstand en Goede Leiding. Men bezoekt eerst de Doolhof der Allegorie; maakt kennis met lagere gerechtshoven, waar alle in hoogster instantie gewraakte poëten als aanklager optreden; veel voorkomende zaken zijn hier onder andere die over ‘dieverijtjes’, met oude Romeinse en neo-Latijnse dichters als partijen. In de stal staan verscheidene Pegasussen, de oude was ‘gantschelijk afgereeden’. De tempel op de bergtop is versierd met taferelen uit de Ilias, eenvoudig en krachtig, uit de Aeneis, schoon en zacht, uit latere werken, ‘met iets meer uitspoorigs in houding en gebaarden’, en eindelijk ‘meer verschrikkelijke tooneelen, zonderling den krijg der gepijnigden uit Milton’ - die achtereenvolgens doen denken aan het werk van Rafaël, van de Venetiaanse School, van Rubens, en aan ‘de woeste verbeelding in den stouten geest van Michiel Angelo.’

Het genre is oud; wellicht ligt de oorsprong bij Lucianus; in elk geval is het van de Renaissance tot in de 19de eeuw in zwang: Cervantes' *Viaje del Parnaso* volgde C. Caporali's *Viaggio di Parnasso*; Boccalini's *Ragguagli di Parnasso* maakten het tot een langdurige Europese literaire mode.[1.] Dit Nederlandse staaltje mag wel oorspronkelijk zijn; al is een Engels of Frans voorbeeld niet uitgesloten.

Dat de *Oefenschool* aan onderwijs, navolging en wetgeving in de kunst nog geen geringe plaats toekent, kunnen haar eigen naam, en die der ‘poortwachteressen’ reeds aanduiden; maar zij kent maat en tijd. Gellert's ‘Redevoering over de nuttigheid der regelen in de Welspreekendheid en Dichtkunst’ deelt zij mee: de regels zijn nuttig als vrucht van lange ervaring, maar ze zijn algemeen en onvolmaakt, en helpen, wie niet anders meebrengt, niemendal; zelfs kunnen ze het talent schaden.[2.] Ook Gellert's ‘Verhandeling over de Oorzaaken van den Voorrang der Ouden boven de Hedendaagschen in de fraaije Weetenschappen, bijzonderlijk in de Dichtkunde en de Welspreekendheid’, vinden we hier: met zijn moedgevend optimisme over eigen Duitse bezit, vermogens en toekomst, ondanks ronde erkenning van der Ouden meerderheid.[3.]

Van Young vinden we ook iets; maar niet de *Conjectures on original composition*, aan Richardson gericht, - het had tijdshalve gekund (1759) - maar ‘Regelen om wel te schrijven, van E. Young aan A. Pope’.[4.] In een der eerste delen[5.] had D.K. (J. de Kruyff) zijn ‘Spoore tot Eigen Vinding’ geplaatst; kort daarop vinden we een allegorie: ‘Waarheid, Valschheid en Vinding’, getekend R., uit *The Rambler* weer.[6.] Eigen vinding, het is een leuze, die ook de Leidse en Utrechtse jongeren voerden; geen van beiden nog met veel gevolg. Maar wel grenst in beide kringen het oude telkens aan het nieuwe. Van gemeenschap tussen hen bemerken wij weinig: H. de Groot's Schipperzang, Mirtillus, gevolgd; en: Bespiegeling van den dood van onzen Heere

1. Hooft vertaalde de *R. di P.* gedeeltelijk: *Mengelwerken* 1704, 423-446. Bij Hero Galama te Harlingen kwamen de ‘Kundschappen van Parnas’ volledig uit in het Nederlands; blijkens lofvers van Antonides, ed. Bilderdijk 2, 11v, is Lofvers van 1673 op het 2e deel, in Oudaens *Poëzy* 2, 41vv, noemt als vertaler N.I.W., volgens Doorninck wsch. N.J. Wieringa. Over het genre ‘Sessions of the Poets’ en dgl. zie Saintsbury, *Hist. of Crit.* 2, 330, 347; Spingarn, *Hist. Lit. Crit. in the Renaiss.*[4], 258.
2. D. 10 = Meng. 5 (1763); zie boven p. 80v.
3. D. 20 = Meng. 10 (1770), 383-396; zie boven p. 81.
4. D. 10 = Meng. 5 (1763), 150-158.
5. D. 7 = Meng. 2 (± 1758); vgl. Kalff, *Gesch.* 5, 483.
6. D. 7 = Meng. 2, 71-76, *The Rambler* ed. N. York II, nr. 96.

en Zaligmaker naar Sannazaar, gedichten van A.K., zijn van Kluit;[7.] Lelyveld zond een paar anonieme spotversjes niet in, omdat zij voor dit tijdschrift niet goed genoeg waren;[8.] hij prijst soms de inhoud tegenover Van Goens,[9.] hij denkt aan een verhandeling, erin te plaatsen, oppert zelfs dat Meyer Van Goens' *Dichtkundige*

7. Het is geheel zijn gerijmel, zoals we dat van elders kennen. Vgl. ook Boutelje, *Kluit's Opvattingen*, 2. Volgens zijn levensbeschrijver Te Water, *Handd. Mij Lk.* 1807 zouden ook vele fabelen van Gellert in O. door hem vertaald zijn.
8. L. aan V.G. 30-3-1768, onuitgeg.
9. *Br.* I, 170; L. aan V.G. 25-6-1766, onuitgeg.

Bedenkingen, na het staken der *Nieuwe Bijdragen*, gaarne in zijn tijdschrift zou zien vervolgen.[1.] Maar er is toch veel antagonie: het zijn 'de blazende Amsterdammers'.[2.] Het tijdschrift had van het begin af zijn Mengelwerk open gezet voor de proeven van alle letterminnaars.[3.] Daar de medewerkers en inzenders òf met initialen, echte en aangenomene, òf geheel niet worden aangegeven, is het voor ons zeer moeilijk zo niet onmogelijk hun namen vast te stellen: Lublink wordt als een voornaam medewerker aangewezen;[4.] dat is ook op interne en externe gronden zeer aannemelijk. Enkele andere namen springen naast de zijne L. of J.L.) in het oog: H.J. R(oulland), V(an) W(inter), L. P(ater), J. N(oms)z. Als ijverig medewerker wordt ook Ds P. van den Bosch genoemd.[5.]

Algemeen 18de-eeuws, en hier dus weinig opmerkelijk, is de liefhebberij in de allegorie[6.] - we hoorden hier ook reeds kritiek -, de droom, en het quasi-exotische verhaal: Oosterse, Chinese, Arabische, Peruaanse enz.[7.] Van meer belang dunkt het mij, dat wij ook hier sterke belangstelling vinden voor het literaire schoon des bijbels. Men had Gellert's aanwijzing daarvoor niet nodig gehad;[8.] een der eerste artikelen van het Mengelwerk[9.] bevat: 'Aanmerkingen wegens de plegtige Zangen der gewijde Oudheid'. De inzender noemt zich in een brief aan de *Oefenschoole* 'een ijverig beminnaar van rechtschape Dichtkunst', vooral van die over God en godsdienst. Daarop heeft hij zijn landgenoten zich sinds enige jaren zien toeleggen. Het Bijbeldicht bedoelt hij blijkbaar. Maar sommigen zouden beter geslaagd zijn, als zij zich 'de overblijfselen der gemengde Poëzije, ons in het Godlijk Bijbelboek nagelaten, wat eigener gemaakt, en derzelven uitmuntende fraaiheden meer naagespoord hadden.' Dan zouden zij niet, als thans het geval is, door stichtelijk te schrijven hebben 'doen verveelen'.[10.] Dikwijls heeft de schrijver de gewijde dichtstukken onderzocht; duidelijk zijn het veelal beurtzangen: men kan ze strofisch schikken, in zang, tegenzang en slotzang. Zo behandelt hij het lied van Mozes en Mirjam; en het lied van Debora, 'de plegtigste Lofzang der heilige Oudheid', indrukwekkend door kunst, kracht, welsprekendheid, verhevenheid, schilderachtigheid. Ook onder de Psalmen wijst hij verscheidene beurtzangen aan; boven alle steekt Psalm 32 uit door 'gadelooze voortreffelijkheid'. Met een berijming van het Triomflied van Debora besluit dit opstel, dat oorspronkelijk lijkt. In later delen[11.] vinden we uit Chandler's *Life of David*, een uitbreiding van de 68ste Psalm, dat 'uitmuntend dichtstuk der Oudheid', door G. in proza vertaald; door een ander, eveneens in proza, twee 'herderszangen in den ouden Israëlietischen trant', uit het

1. *Br.* I, 242, 265.
2. *Br.* I, 170
3. Voorbericht bij D. 1.
4. Bijv. bij Van Vloten, *Bloeml. 18e E. proza*, 417.
5. *Biogr. Wb. Lk.* Ook Lelyveld; *Br. V.G.* I, 170. Andere initialen zijn: AvdB; Cq; D.K.; G.J.M.; M.A.; M.A.S.N.; M.C.; M.H.S.; M.M.; M.P.J.; M.R.E.; N.B.H.; P.R.; R.; R.P.; S.; S.C.S.; V.S.; U.M.; W.; W.I.T.M.; en van de bewerker der meeste stukken van Marmontel: V.V.D. 't Is echter mogelijk, blijkens de *Rhapsodist*, dat er een enkele maal de aanduiding van een vreemd tijdschrift onder loopt.
6. Bij de reeds genoemde voeg ik nog een *Alleg. brief uit de Adventurer*, D. 18, Meng. 8, 195, met verwijzing naar een andere, al in de *Philanthr.* I vertaald; en het artikel D. 16 = M. 6, 367-371.
7. Veel van dat genre vindt men o.a. ook in de delen 2-6 van de *Hollandsche Wijsgeer* (1759-1763).
8. Zie boven p. 81, 138.
9. D. 6 = Meng. 1, 85-92; 129-140.
10. Vgl. de latere krasse kritiek op al die 'ellendige', 'zoogenoemde Stichtelijke Gedichten'. W. de Clercq, *Verhand. invloed vreemde letterk.* (1824) 288v.
11. D. 19 = Meng. 9, 68vv en D. 18 = Meng. 8, 140, 425.

Hoogduits. H.J. R(oulland) dichtte het lied van Mozes na.[12.] Hier zou men aan de invloed van Rollin kunnen denken;[13.] maar noodzakelijk is het niet, al komen in een vorig deel een paar stukken voor, vertaald uit de tweede helft van zijn *Traité*, handelend over de historie.[14.] David van Hoogstraten had dit lied reeds lang vóór Rollin sterk getroffen,

12. D. 19 = Meng. 9 (± 1768), 139.
13. Zie boven p. 73.
14. D. 16, 228v, 504v.

blijkens zijn Latijnse bewerking.[1.] De literaire schoonheid der Heilige Schrift zagen we sinds het begin der eeuw telkens betoogd;[2.] lang daarvoor had men ze, buiten theorie om, gedurig en sterk gevoeld: wie denkt niet aan Marnix, Vondel en Huygens; zelfs Hooft bewerkte vele psalmen; en onze Statenvertaling? Van het boek Job had Oudaen reeds in 1671 een 'uitbreyding in verscheyde dichtmaat' gegeven;[3.] niet lang daarna waren L. Bake's *Bijbelse Gezangen* in het licht gekomen; bewerkingen in verschillende rijm- en maatsoorten, en vaak in strofenvorm, van een groot deel van Jesaja, van de 'Klagtzangen' van Jeremia, van Habakuk, van het Hooglied; de Lofzangen van Mirjam, Mozes, Debora, Jona, Judith, de drie jongelingen; Davids rouwzang over Saul, en Salomo's Gebed. De keuze zelf bewijst reeds zijn gevoel voor het dichterlijk schoon in de bijbel; hij getuigt er ook van in de 'Verhandeling over de Heilige ofte Bijbelpoëzy': de Hebreeuwse poëzie - Job, de Psalmen, Salomo's andere boeken, Ezechiël, Daniël noemt hij nog - overtreft zijns inziens de Griekse en Latijnse. Toch is het 'eene bijna van ieder verlate stof'. Zelfs hebben sommigen hem menigmaal verweten, dat hij 'een onbequaem voorwerp' verkozen had. Zij toonden daarmee slechts eigen onkunde, vooroordeel of botheid van hersenen, meent Bake, en hij spot met de vele dichters, wier Pegasus 'eerst een dubbeld voer van den Grieksen en Latijnsen poëetenhaver in het lijf hebben moet', voor hij voort kan. Hij wil aan die heidense fabelleer slechts een voorzichtig gebruik toestaan, en dat alleen om de verborgen zin: vermenging met het heilige is echter volstrekt ongeoorloofd. De 'kristendichter' kieze heilige, of althans leerzame en stichtelijke stof, en steune op zijn christelijke godsdienst. In andere bijgevoegde verhandelingen die bijna uitsluitend de historische en geestelijke inhoud betreffen, wijst hij nog er op, hoe de stijl van de ene bijbelauteur zich verheft boven die van de ander: geen profeet staat in dit opzicht zo hoog als Jesaja. Tot rechte waardering der Hebreeuwse beeldspraak moet men oude en nieuwe Oosterse poëzie vergelijken. Dat Bake, tijdens zijn leven erkend door Francius, Broekhuizen, Antonides en Vollenhove, ook daarna door leer en voorbeeld indruk heeft gemaakt staat wel vast: zijn *Bijbelsche Gezangen* werden meermalen herdrukt en bleven de ganse 18de eeuw door in ere.[4.] De retorische uitnemendheid des bijbels had de oude Burman ook reeds betoogd in 1696, bij zijn ambtsaanvaarding te Utrecht als extra-ordinarius: 'si ulla unquam Eloquentiae et dicendi vis, ea certe in sacris monumentis elucet(...) Maxima in iis verborum electio et constructio, nulla, ut ita dicam, vilitas, gravissimum sententiarum pondus, suavissimi et pulcherrimi figurarum et translationum colores (...) ita ut ipsi a sacris nostris alienissimi, nobile illud et grande scriptionis genus, summo cum stupore, venerati sint': als Longinus, 'praeclarus ille Eloquentiae artifex et magister.' Wie overweldigt en verrukt Paulus niet met zijn brieven en zijn redevoeringen?[5.]

In 1766 verscheen in Den Haag anoniem een 'Vertoog wegens het Verhevene en de Welsprekendheid, in de gewijde Schriften uitblinkende' (1766).[6.] Het boek, thans onvindbaar,[7.] gaf 'een menigte reden- en dichtkundige cieraden bijeenverzamelt onder verscheidene hoofden'[8.] en is, mogen we Petrus Hofstede op zijn woord

1. Met het Canticum Esaiae, en een aantal Psalmi, in *Poemata* ed. 1710, p. 1-23.
2. Zie boven p. 96, 117v., 119, 124. Ook nog in de *Holl. Wijsgeer* (van E. Buys) I, 219vv, 1759.
3. Leven van O. achter *Poëzy* 3, p. 26; Verwer, *Idea*, 80. Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* II, 336.
4. ibid. 345. In *Bijdr.* en *N. Bijdr.* herhaaldelijk geciteerd. Omtrent de eerste uitgave zijn de opgaven verschillend: 1675, 1682, 1685. Herdrukken zijn er van 1708 en van 1721.
5. *Oratio de Eloquentia et Poetice*, 24. Daarna over Augustinus.
6. De wijdlopige, opgesmukte titel volledig bij De Bie, *Petrus Hofstede* 309.
7. ibid. 310.
8. Volgens de bespreking in de *Vad. Lett. Oeff.* VII, I, 347-351 (1767). Het omvat 252 pp gr. 8°.

geloven,[9.] oorspronkelijk van ‘den vermaarden Rollin’. Vermoedelijk heeft het dan een hoofdstuk uit diens vroeger door ons besproken werk gebruikt als kader voor een zelfstandige, zeer uitgebreide bloemlezing.[10.] Nog op andere wijze echter blijkt de invloed van Rollin op de letterkundige theorie ten onzent; en daarmee komen

9. Zie De Bie a.w. 310.
10. Het bedoelde hoofdstuk beslaat bij R. in 4° Tome I, p. 630-663.

we op de *Oefenschoole* terug. Van de derde afdeling ‘behelzende de weetenschappen, die niet wiskonstig, en onder den naam van fraaije letteren bekend zijn’, wordt een geheel, en omvangrijk deel, het derde, en laatste,[1.] in beslag genomen door een ‘Rederijkkonst’, waarvan de tweede helft een ‘Aanleiding tot de Nederduitsche Digtkunst’ bevat. De samensteller houdt zich schuil; ik ben zeer geneigd, ondanks een enkele afwijking van zijn spelling, het voorwerk aan te zien van Lublink: trouw vriend en medewerker van Meyer, man van algemeen-artistieke vorming en van zeer uitgebreide literaire kennis en belezenheid, die steeds aandacht wijdde aan theorie en kritiek. Mogelijk is het ook door een ander vervaardigd op aanwijzing en onder toezicht van Lublink, zoals herhaaldelijk met vertalingen gebeurde.[2.] Indien ons vermoeden juist is, toont Lublink hier echter naast zijn bekende goede kwaliteiten iets minder lofwaardigs: een zeer vrijmoedig stilzwijgend gebruikmaken van andermans werk. Want in de Rhetorica herkennen we doorlopend Rollin's *Manière d'enseigner*; en in de poëtiek eerst De Haes' Aanleiding uit den Philanthrope; en daarna Batteux' *Principes.*[3.] Handig trachtte men de ontlening te maskeren door één enkele maal het voorbeeld te citeren.[4.] Nieuwe dingen, eigen gedachten heb ik bij de bewerker weinig of niet kunnen ontdekken. Begint hij met de uiteenzetting, dat ‘de Welspreekendheid niet uit de Konst, maar de Konst uit de Welspreekendheid gebooren is’, dat dus de voorbeelden ‘van oneindig meer kragts zijn dan enkele onderwijzingen’, het zijn louter Rollin's woorden. Haalt hij met De la Mothe en Boileau Longinus bewonderend aan, Rollin deed het hem voor. Citeert hij ‘Vader Bouhours’ met instemming over het onvertaalbare van puntdichten, het is Rollin; komt hij krachtig op tegen ‘Vader Bossu’, die in het heldendicht evenals in

1. D. 23, het derde ook van de derde reeks (20-30), die verscheen tussen 1770 en 1782. Dit deel zal vermoedelijk naar de opzet langzamerhand, in de loop van die jaren, zijn geschreven, nu en dan een aflevering. Het is compres gedrukt, en met het register, 556 pp groot; 1-262 de eigenlijke retorica, 263-544 de poëtiek.
2. Over Lublink's nauwe relaties met Meyer, en zijn rol bij velerlei vertalingen, zie C.W. Westerbaen's belangrijke *Lofrede op Lublink.* Over het belangrijk aandeel aan de *Oefenschool* ook daar, maar over deel 23 niet in het bijzonder. Dat de auteur zo vaak de Nederl. vertalingen van Young en van Dusch - beide van Lublink - aanhaalt, kan ook ervoor pleiten. Dat hij vertaling en vertaler telkens hogelijk prijst, is geen bezwaar. Zulke naïefheden vindt men bij anonimi der 18e eeuw zeer dikwijls. Zie p. 67, 95, 116, 137, 157, 180, 183.
3. Men vgl. *Oef.* 23, 1-2 met Rollin (ed. 1740) 1, 335-337; de vergelijking van de titels der hoofdstukken moge verder volstaan ter illustratie: Over het lezen van goede schrijveren in het algemeen - Over de drie verschillende soorten van Welsprekendheid: 1. het Eenvoudige. 2. het Verhevene. 3. het Sierlijke of Deftige. 4. Algemeene Aanmerkingen - Over hetgeen men voornamelijk in het lezen en verklaren der Schrijveren behoort in het oog te houden: 1. Over de Redenkavelingen en Bewijzen. 2. Van de Gedagten, enz. Bij *Rollin*: De la lecture et de l'explication des Auteurs - Des trois différens genres ou caractères d'Eloquence: 1. du Genre Simple. 2. du Genre Sublime. 3. du Genre Tempéré. 4. Réflexions générales - De ce qu'on doit observer en lisant ou en expliquant les Auteurs: 1. du Raisonnement et des Preuves. 2. Des Pensées - etc. Zo gaat het voort. Rollin I, 335-337 en 374-620 beantwoordt aan *Oefenschool* 23, 2-261. Alleen op het eind krijgt de bewerker grote haast, en in kort bestek vatte hij samen, wat R. uitvoerig zeide over de welsprekendheid van balie en kansel. Het daarop volgende stuk: *De l'éloquence de l'Ecriture Sainte* - in het zoëven genoemde Betoog van 1766 gevolgd - ontbreekt geheel. Als overbodig daardoor? Of om ontdekking te vermijden? - *Oefenschoole* 23, 262-284 volgt in hoofdzaken *Philanthrope* III, 258-266, 289-304 en *Oef.* 23, 285-544, Batteux, *Principes de Litterature* ed. 1755 (chez E. Luzac) II geheel en III ten dele, (dit laatste kan ik slechts vergelijken naar Ramler's Duitse bewerking ed. 1770, Bd. 3)
4. Zo p. 21 Rollin als bron aangewezen voor een citaat uit Vellejus Paterculus; en op het einde van de eerste helft, p. 252, zelfs heel onschuldig over ‘Rollin van wien wij de bij gebragte aanmerkingen hebben overgenomen’. In die eerste helft ook eenmaal gerept van de ‘zeer goede Verhandelinge over de Nederduitsche Digtkunst, welke in het derde deel van den Philantrope geplaatst is’ - die van De Haes dus - waaruit dan openlijk een bladzijde wordt overgenomen - Batteux vond ik heel niet genoemd.

de fabel niets anders wil zien dan aangeklede moraal, - wat houdt men over van het werk van Corneille, Racine, Molière, Milton, Camoens? - gaat hij bij zijn betoog over ‘het wonderbare’ ervan uit, dat van nature de geest van alle mensen van elke leeftijd er naar uitgaat, het is alles Batteux. Zo is het met de minachting voor Seneca vergeleken met Sophocles, met de geringschatting van Aeschylus, de beschouwing van Aristophanes als de vleier van de ondeugden des volks, ‘uit kwaadaardigheid een spotter, uit smaak ondeugend’; met de waardering van Corneille, als ‘misschien het grootste vernuft, na de Grieken te voorschijn gekomen’, van Molière, in het blijspel alle ouden en nieuwen

overtreffend, ondanks gebreken in de ontknoping; de theorie van een handeling binnen twee of drie uur aflopend, juist als de vertoning, als de ideale eenheid van tijd; de sceptische houding tegenover de burgerlijke tragedie - de spreektrant van het treurspel kan men bezwaarlijk in de mond van een koopman leggen! -; wij vinden het alles bij Batteux. Ook de uitvoerigheid, waarmee het Lierdicht wordt behandeld, de verdediging van Pindarus tegen Perrault, de hooggestemde lof van David en Mozes, als alle ongewijde dichters in verhevenheid verre te boven gaand, de bewonderde analyse van de 104de Psalm, dat machtig stuk natuurpoëzie. Ook de sobere waardering der didactiek: voor het onderwijs in historie, kunsten en wetenschappen is het proza aangewezen; gaat men ‘de waarheid in verzen brengen’, dan is er in zulke werken toch niets van het dichterlijke dan de vorm; de eigenlijke dichtkunst heeft als haar eigen grondgebied ‘het rijk der verzieringe’. Maar men kan toch op velerlei wijze waarheid en verbeelding verbinden: dat gebeurde ook in het proza van Plato's dialogen, Cicero's wijsgerige geschriften, de redevoeringen bij Livius. Zo anderzijds: hekeldicht, dichtbrief, epigram.

Niet ontleend schijnt de uitdrukkelijke afkeuring, in de laatste regels van het boek, van een paar verouderde dichtsoorten, en het sonnet: ‘de goede smaak zoude geene reden vinden om zich te beklaagen, wanneer er nimmer eenig tijddigt, rondeel of klinkdigt te voorschijn kwam.’ Wat de bewerker overigens aanbrengt, zijn in hoofdzaak bekortingen, uitbreidingen, Nederlandse voorbeelden. Zo vat hij het slot van Rollin's Livre V zeer beknopt samen;[1] daarentegen vermeerderde hij de paragraaf ‘De l'arrangement des Mots’ van het vierde boek van Rollin, met een hele verhandeling over maat en verschillende ‘soorten van Welluidendheid’, voornamelijk in het proza. Het is grotendeels stilzwijgend ontleend aan Batteux,[2] kleinere stukken zijn, met vermelding van hun naam, genomen van Nyloë, Verwer, Francius en Ten Kate, De Haes, Huydecoper; als voorbeelden citeert hij Francius, Hooft, Vondel en Poot. Als Batteux zeer uitweidt over de Franse fabeldichters, geeft onze auteur alleen enige voorbeelden uit de uit zijn kring voortgekomen vertaling van Gellert. De afzonderlijke karakteristieken van Aesopus, Phaedrus, La Fontaine, De la Motte laat hij weg zonder enig equivalent. Hetzelfde doet hij bij het herdersdicht met die van de klassieke en de Franse bucolici. Daarentegen neemt hij die van de Latijnse hekeldichters en van Boileau over; van Requier niet; over Nederlandse belooft hij iets, zonder het te geven. De waarderingen en vergelijkingen der verschillende klassieke en Franse toneeldichters, van Batteux, vinden we alle terug in de *Oefenschool.* Niet echter de inhoudsopgave van Ilias en Aeneis; daarentegen geeft hij een beschouwing der Henriade - met citaten naar Feitama -, die bij Batteux ontbreekt. De klassieke citaten behield hij, vertaald, voor het grootste deel; de Franse verving hij door een overvloed van Nederlandse: voor de prozakunst zijn de onvergelijkelijke Hooft, en niet minder Francius hem de grote modellen;[3] verder citeert hij Brandt, en niet te vergeten Lublink's vertalingen van Young en Dusch. In de poëzie is Vondel de onvergelijkelijke: ‘alles wat anderen slegts ten deele hebben wordt bij hem in de hoogste volkomenheid bijeen gevonden.’[4] Hier gaat het over de lierpoëzie; maar uit alle dichtsoort put men bij hem de voorbeelden. Daarnaast uit Hooft, Antonides - maar aan hem wordt ook het gevaar der gezwollenheid getoond - Poot; Snakenburg en Elias, Feitama, Hoogvliet, Van Merken; en verder Huygens,

1. Zie boven p. 141 noot.
2. *Oefensch.* 23, 105-123, vgl. Batteux-Ramler 4, 112-168. De andere genoemden p. 102-105, 107-108, 112, 115-118, 121, 128.
3. Eerbied voor ‘den grooten Francius’ ook bij Lublink in een stuk van 1774, afgedrukt bij Van Vloten, *Prozabloeml. 18e E.* 423-424.
4. p. 483-484.

Vollenhove, Broekhuizen, Dullaert, Moonen, Fortman; W. van der Pot, B. de Bosch.
Bij de topen[5.] en figuren worden we bovendien telkens naar Hoogstraten's *Rederijkkunst* verwezen. Bij het blijspel heet het, dat buiten Langendijk's werk zeer weinig oorspronkelijks enige aanmerking

5. Eigenwijs-etymologisch heten ze hier steeds ‘woorddwalingen’.

verdient: ‘de regte smaak voor het blijspel wordt bij onze natie nog niet gevonden.’

Van Shakespeare vind ik eens gewag gemaakt; zelfstandig, doch alleen om een fraaie spreuk. In het Mengelwerk zagen wij hem wat nader treden. Maar het duurt nog zeer lang, eer de Franse beschouwing hier gaat wijken voor een, met de Engelse en de jonge Duitse verwante waardering. Sebille mocht dan reeds vroeg (voor 1740) zelfstandig iets meer partij trekken voor Shakespeare's *Julius Cesar* dan Voltaire, hij vertaalde toch de Franse, die de Engelse ‘in vele andere opzichten verre overtreft.’[1.] Prof. Kalff deed ons in een aantal aanhalingen zien, hoe tegen en over het eind der eeuw bij sommigen, maar lang niet allen, kentering in het ongunstig oordeel komt.[2.] Lublink zelf kan hem in die tijd reeds in veel prijzen; hij was een genie, maar pijnlijk doet zich het gemis gevoelen aan wetenschap, regels en een kritiserende Maatschappij.[3.] Van Alphen zou kunnen schijnen zijn oordeel uit dat van hen beiden te hebben samengesteld.[4.] Waar men enige waardering vindt, heeft men bovendien grote kans, dat zij de veel ‘gezuiverden’ en beschaafde Shakespeare van Ducis geldt, die sommigen, als de *Vaderlandsche Letteroefeningen* nog te kras is.[5.]

De ‘editeur Hollandais’ der Nederlandse uitgave van het veel gelezen *Journal des Savants*, neemt in 1778 een scherp stuk over tegen de in Italië mislukte, in Engeland een groot woord voerende Baretti, die Goldoni en Voltaire bestrijdend, Shakespeare hoog verheft; die toch niet in de schaduw kan staan van Voltaire en Racine.[6.] Prof. Hennert, de dankhare leerling van Sulzer en Ramler, en al vroeg onder Engelse wijsgerige invloed gekomen, belangstellend in literatuur, al blijkt zijn kennis van de Nederlandse niet groot,[7.] wilde terzelfder tijd liever aannemen, dat 2×2 = 5, dan Shakespeare te stellen boven Racine en Voltaire, of Pindarus boven Horatius. ‘Onverdraaglijk zijn de vertooningen van de waanwijzen, Hamlet en Omphalia’, zegt hij, ‘onverdraagelijker dan de gekken in de Min in 't Lazarushuys van den boertigen Langendijk.’[8.]

Andere Engelse literatuur had hier vroeger en gemakkelijker bewonderaars gevonden. Niet zozeer Milton: ook deze was voor de classicistische 18de-eeuwer niet gemakkelijk te waarderen. Al hebben we een rijmloze vertaling van 1728, door J. van Zanten, en een berijming weer daarvan van 1730, door L. Paludanus, bij de meesten heerst nog lang de zienswijze van Boileau, hoogstens wat verzacht door die van Voltaire. Uit P. le Clercq's vertaling van de *Spectator* had men wel iets van Milton's lof vernomen, maar ‘alle vertoogen van den Heere Addison, alleen over het verloren Paradijs spreekende, liet hij, onvertaald.’[9.] Fr. de Haes wou het als heldendicht niet vermelden,[10.] Macquet vindt het ‘door zijn buitensporigheden in het

1. Te Winkel a.w. III, 447; V, 160.
2. Feith, Van Hemert, Nieuwland, Nomsz: *Gesch. Ndl. Lk.* VI, 12, 265, 272, 483. Anders Helmers, Bilderdijk, Barbaz e.a. Zie verder o.c. 260, 395, 457, 557.
3. ibid. 563, 567-8.
4. De Koe, *V.A's lit. aesth. theor.* 48.
5. ibid. 457-8, 605-6; *De Gids* 1877 III, 80-81 J. Hartog; vgl. echter ibid. 116 en 1879, II, 25-26. Ten Hove prijst zo in zijn *Mém. Géneal.* T. 2 (L. 2) 19 ‘de l'épouvantable tragédie de Romeo et Julietto de Ducis’. Vermoedelijk betrof B. Wolff's beperkte lof voor *Hamlet* (Ghijsen, *B. Wolff* 163 noot) evenzo Ducis.
6. *J. des Sav.* (Amst. M.M. Rey) 1778 May 501v.
7. Zie *Levensschets* van Prof. Dr. J. Nieuwenhuis over H's *Lessen Wijsbegeerte* uitgegeven naar H's aantt. en andere dictaten; 3 delen. Een 4^{e} deel, niet verschenen, zou gehandeld hebben over de Dichtkunst en de Fabel.
8. *Uitgelezene Verhh.* I (1780), 409-410.
9. Voorbericht van Paludanus.
10. Zie boven p. 134.

wonderbare tegen alle gezonde reden strijdend.' De Engelsen, zelfingenomen, mogen hem roemen, de Fransen, keurige kenners, hebben reeds lang de grove fouten aangewezen bij hem zowel als bij Tasso. En hij somt een deel der 'zotheden' op.[11.] Stijl vond Milton 'ongemanierd'[12.] Tussen 1770 en 1780 zien we het andere inzicht algemener worden: bij Van Alphen, Lublink, en anderen. Huizinga Bakker vertaalde

11. *Bijdr.* II, 98-101.
12. Kalff a.w. 6, 167.

een zang.[1.] Bij Betje Wolff merkt men zijn invloed.[2.] Alewijn, die in 1775 zich op het Engels ging toeleggen, in 1777 op het Duits, begreep Van Alphen's geestdrift voor de Duitser, voor Klopstock inzonderheid niet: hij haalt een tegenschrift aan, dat Klopstock een slecht christen noemde, een ‘quod ad forman, een onverstaanbaar schrijver’: ‘ik houde het met de Engelsche, dat 's betere munt.’ De Messias haalt bij Milton als een klappermanslied bij een kerstlied van Vondel. Hij kon geen vijfde gedeelte ervan uitlezen. Milton daarentegen las hij tweemaal met veel genoegen.[3.] De diverse Engelse Spectators vonden hier spoediger en ruimer aftrek: vele ervan worden geheel of gedeeltelijk vertaald, te beginnen met die van Addison en Steele;[4.] verscheidene werden er ook behoorlijk op cijns gesteld in onze Nederlandse navolgingen. Het is bekend hoe Addison ook overigens met Swift, Defoe, Pope, Fielding[5.] hier spoedig vertalers vonden; hoe Richardson insloeg.[6.]

Young en Thomson zagen we in ere bij Lublink en zijn kring.[7.] B. Wolff stond toen of al eer, ook onder de invloed van Young en zijn geestverwanten.[8.] Straks maakt hij hier school, evenals Ossian. Sterne, dat liep niet zo'n vaart; eerst langzaam dringt zijn humor wat meer door sinds 1780 toen hij ook vertaald verscheen (1778-9)[9.].

Dat de tijdschriften veel bijdroegen tot de kennis der vreemde literaturen, zeiden we reeds bij de bespreking van de in 't Frans geschrevene, in het algemeen,[10.] en pas nog van de Nederlands sprekende *Oefenschoole.* Het valt nog nader aan te tonen. Maarten Schagen begint in 1732 zijn *Vermakelijkheden.*[11.] Voor de samenstelling zegt hij voornamelijk te raadplegen: *Bibliothèque brittannique, Bibliothèque germanique* en haar vervolg. *Bibliothèque raisonnée, Journal des Savants, Journal littéraire* (1713-1737); *the Gentlemans Magazine, the State of Letters* en het vervolg *The Works of the Learned*; (van De la Croze), *de Acta Eruditorum Lipsieusium*; de *Boekzaal* (1692-1862) en de *Republiek der Geleerden*[12.] (1710-1747)[13.] Behalve wetenschappelijke verhandelingen en uittreksels uit het Frans, Engels en Duits, geeft hij ook maandelijks een overzicht der belangrijkste nieuwe werken in die talen verschenen. De Haarlemse uitgever van dit periodiek,

1. ibid. 5, 567; 6, 294.
2. Ghijsen a.w. 251.
3. Alewijn aan Tydeman 23-2-1778. Vgl. ook Breen over Z.H.A. in *Handd. Ndl. Phil. Congr.* 1916, 181-182.
4. Zie bijv. *Cat. Mij Lk.* I, 631: vertt. van *Tatler, Spectator, Guardian* e.a. door P. le Clercq, tussen 1712 en 1752.
5. In de *Hollandsche Wijsgeer*, die veel uit het Engels heeft, maar weinig literairs, IV (1761) 107-114 over de uitwerking der romans op de gemoederen der jeugd, waarschuwt tegen het vergif, dat in Fielding's romans verborgen ligt, maar prijst de romans van Richardson, die al zijn lezeressen natuurlijk kennen, ten hoogste. F. beeldt het menselijk hart af zoals het is, R. zoals het behoorde te zijn. Als een op zich zelf staand feit vermeld ik nog een bladzijde in het oorspronkelijk van de 14e-eeuwse reisbeschrijving van John Maudeville, ibid. VI, 60 (1762).
6. Bij de vertaler Stinstra vinden we ook een fraaie Milton. Sepp, *Stinstra* 1, 3; vert. *Clarissa* 1752-55.
7. Vertt. van Thomson door Lublink (1768); zie boven p. 135; opnieuw 1787; door Van Winter 1769. De Hoog a.w.^{2} 2, 172-174. Maar de *Vad. Lett. Oeff.* vermelden een proza-vertaling bij gedeelten; 's-Gravenhage 1764-1765. *V.L. Oeff.* 4, I, 503-6; 5, I, 129-131; 6, I, 295. Vermoedelijk de eerste uitgave van Lublink's vert.
8. Ghijsen a.w. 83.
9. Over Sterne: Kalff a.w. 6: 11, 74, 129, 132, 218-9, 232-3; B. Wolff, Bellamy, V.d. Palm, Feith, Nieuwland, Kinker, enz.
10. Zie deel I, 117v.
11. Zie boven p. 112.
12. *Vermakelijkh.* 1, 142; 5, 178, 370; 9, 1.
13. Volgens Van Kampen, *Bekn. Gesch.* 3, 157.

J. Bosch, doet 1750-1758 een *Hollands Magazijn* verschijnen,[14.] dat ook door zijn inhoud alle schijn heeft van een voortzetting van dat werk.[15.] In 1759 staan er twee klaar, de neergelegde taak over te nemen: de Kampense 'Professor' J.D. van Hoven, met zijn *Nederlandse Geleerde Fama*, die 't geen jaar uithoudt, en de bekende Leidse publicist Elie Luzac, met zijn *Nederlandsche Letter Courant* (1759-1763), nog even vervolgd door de *Letter-historie en boek-beschouwer* (1764). Van Hoven sprak

14. Met onderbreking van 1752-1756, omdat de uitgever ook drukker was geworden der in 1752 opgerichte *Holl. Maatsch. der Wetensch.* Daarom sinds 1756 uitsluitend buitenlandse stukken.
15. Naar M. Sch.'s *Vermakelijkh*. wordt meermalen verwezen, soms zelfs door een vervolgartikel. De uitgever annonceert andere werken van Sch. bij hem verschenen: vertalingen uit het Engels over theologie en natuurrecht.

voor zijn *Fama* van een tweeledig doel: zich gratis de lectuur van allerlei werken te verschaffen, en onpartijdige oprechte kritiek te oefenen.[1.]

Er was nog een veel ouder Nederlands tijdschrift, dan dat van Schagen en zijn voortzetters: *De Boekzaal.*[2.] Intrinsieke waarde heeft het literair al zeer weinig, maar om zijn ouderdom is zijn geschiedenis niet zonder belang. Bij de oprichting wees de stichter, als hoedanig zich in het tweede jaar P. Rabus bekend maakte, de 'Weetgierigen Lezer' op *Journal des Sçavans, Acta Eruditorum, Philosophical Transactions*, en andere buitenlandse tijdschriften als zijn voorbeelden; in het bijzonder echter op 'zekeren wijzen Fransman' (Bayle) die in Rotterdam 'Nouvelles de la République des Lettres' had geschreven, 'thans' door twee anderen (J. le Clerc en H. Basnage) elk voor zich vervolgd. Hij wilde nu iets dergelijks doen voor de Hollanders in 'onze ronde taal'. Hij maakt ook in het eerste deel een begin met algemene literair-kritische informatie: Bouhours' *Manière de bien penser*[3.] las hij 'met zonderling vermaak'; maar het bevat meest bekende dingen; in zijn uittreksel houdt hij het, als Eudoxus, sterk met de Ouden: Italianen en Spanjaarden hebben te veel Rodomontades; de Italianen 'doen te veel peen bij den hutspot'; de Spanjaarden 'snoeven nog vrij bet'. Staaltjes in oorspronkelijke en vertaalde tekst van Tasso, Christina van Zweden, Preti en Lopez Vega gaan erbij. In 1693 echter legt Rabus reeds nadruk op het godsdienstig doel van zijn *Boekzaal*; en sindsdien leggen de theologische vakken ook beslag op het grootste deel van de inhoud; de rest gaat over allerlei wetenschappen en wetenswaardigheden, waaronder de moderne letteren een zeer bescheiden plaatsje innemen: in 1693 noteer ik artikelen - uittreksels zijn het in hoofdzaak - over St. Evremont's *Oeuvres mêlées*, W. Temple's *Miscellanea*, Franse vertalingen van Don Quichotte en van B. Gracian's *Hoveling*, en enkele thans vergeten Nederlandse werken; in 1700 iets over Vondel en meer over Francius' Gregorius-vertaling; in 1704 stukken over werken in het oorspronkelijk, van Fenelon en Defoe, een Engelse vertaling van Boccalini's *Ragguagli*, een Nederlandse van Fontenelle's *Dialogues des Morts*, Hooft's *Mengelwerken*, en een paar uittreksels uit contemporaine Nederlandse poëzie. Sinds 1716 wordt het literair nog minder; want dan begint de rubriek kerknieuws, die sindsdien de *Boekzaal* haar populariteit en Onder de Linden zijn winsten verschaft. Dat nieuws, predikanten en herderlievende gemeenteleden gelijkelijk aantrekkend, weldra vermeerderd met dergelijke mededelingen over academiën en scholen voor alle soorten belanghebbenden bij het onderwijs, dringt al de rest bedenkelijk terug;[4.] dat is het voornaamste, voortaan, zien wij uit de inhoud en zeggen ons onomwonden de voorberichten van jaargangen en registers, die zich meest richten tot de

1. Een derde doel verzwijgt hij listig: anoniem voor zich zelf reclame te maken. Om winst was het hem niet te doen, schoon hij de broodschrijver niets minder acht dan de advocaat of dokter om den brode.
2. juli 1692-1708; onder redactie achtereenvolgens van P. Rabus (†1702), W. Sewel (-1705), J. van Gaveren. Eerst te Rotterdam, sinds 1705 te Amsterdam verschijnend. Herrezen, weer te Amst., in 1715 onder redactie van D. van Hoogstraten. Medewerkers waren o.a. A. Bogaert, P. Poeraet, C. Smids, J. Schoolhouder, zie Doorninck, *Verm. en Naaml. schrijvers.* Dan doorlopend tot 1863. *De Stemmen voor Waarheid en Vrede* noemden zich 1864 *Nieuwe Serie v.d. Boekzaal.* Registers verschenen: in 1716 op 1692-1708; in 1732 over 1715-1729; in 1751 over 1730-1744; in 1760 over 1745-1759.
3. 2e ed. Amst. 1692.
4. Zo Voorreden van Register 1745-1759, dat p. 1-52 de uittreksels; 53-328 het nieuws over predikanten enz. rangschikt. En Voorrede jrg. 1759. Daarvan bevat bijv. januari, p. 9-47 een uittreksel uit een theol. en een uit een natuurk. werk 48-59; 60-65 kort 'letternieuws' (een soort advertenties?); 66-115 naamlijst der proponenten, levensberichten van predikk. e.a. met lof- en treurverzen, academie-, school- en kerknieuws. In volgende maanden valt de inhoud ongeveer in gelijke helften. Braga's karakteristiek was in 1842 niet voorbarig.

correspondenten over kerk en school. Geheel onttrekt de *Boekzaal* zich echter nooit aan de beschouwing der letteren: op het gebied van klassieken en neo-Latijnen bespreekt ze verscheidene uitgaven,[5.] ze blijft af en toe uittreksels

5. Ik noem slechts Sannazarii *Opera*, de Longinus-vertaling van P. le Clercq, Crusius' *Leevens der Latijnsche Poeeten*, door dezelfde uit Eng. en Lat. vertaald, het *Leven van Sannazaro*, Hoogstraten's *Poemata.*

uit buitenlandse schrijvers geven, al of niet naar aanleiding ener vertaling,[1] en menig Nederlands auteur vindt er toch een plaats;[2] de stichtelijke dichters hebben daarbij zeer duidelijk de voorkeur. Van de vreemden zijn Duitsers en Engelsen zeer schaars vertegenwoordigd; voor de Engelsen bedient men zich veelal van Franse vertalingen;[3] en ook Locke's werk, Swift's *Conte du Tonneau.* Maar bij de wetenschap, inzonderheid bij de theologie vinden we menige vertaling uit het Duits en rechtstreeks uit het Engels.[4] Tot 1759 vergemakkelijken registers ons het overzicht.[5] De overheersing der theologie schijnt steeds toe, het literaire steeds af te nemen;[6] 1759 bevat voor ons weinig meer dan het prijzende uittreksel uit W. van Haren's *Friso*[7] en zijn bekende *Ode van het Menschelijk Leven.* Daarna zien we een poging komen tot verruiming. Of dit ook bedoeld werd op theologisch en wijsgerig gebied met de behandeling van verschillende geschriften van Stapfer, Hervey, Leland, Eskuche, maar ook van Formey en Sulzer, ja van Hume en H.S. Reimarus, en historische van Bower, Smollet, Voltaire, Bielfeld, D'Alembert, wil ik niet beslissen, al heeft het er de schijn van; dat er deze bedoeling in het spel is op meer literair terrein, is echter zeer duidelijk. Over Longinus' theorie en haar toepassing op het Nieuwe Testament wordt braaf uitgeweid, Gessner's *Dood van Abel* krijgt een goedkeuring, Lublink's vertaling van Young verwerft veel lof, Statius Muller wordt besproken als Duitse navolger van Young, we vinden artikelen over de vertaling van Steele's *Boekzaal der Juffers*, van Lady Montague's *Brieven* (1765), van Sharp's *Brieven over Italië*, van Unzer's gedichten (1767) en van Rabener's *Hekelschriften*, van Algarotti's *Newtoniaansche Wijsbegeerte voor de Vrouwen*, en de Franse uitgave zijner *Brieven over Rusland*; van het boek van Clarke over Spanje biedt de *Boekzaal* zelf voor een groot deel de vertaling in een twintigtal artikelen aan: daarin krijgen we ook ‘levensbijzonderheden van zommige Spaansche schrijveren’, als Feijóo, Majans y Siscar e.a. ‘Belooft hebbende (...) t'elke maand (...) een of ander nuttig en aangenaam stukje, uit het Engelsch in ons Maandwerk mede te deelen’, luidt het in 1765. De concurrentie dreef ertoe, maar de eerste keus viel soms weinig gelukkig uit: hier een rij artikelen over de oorsprong der lettertekens.

De kritiek op eigen letteren werd met deze nieuwe koers weinig gebaat. De tijd, dat een predikant-criticus - Poeraet was de man - ‘van den Laster verbluft’, ondanks ‘zin en lust’ zijn ‘Boekzaeloeffeninge van godtgeleerde en Nederlantsche tael- en

1. Als over vertalingen van Voltaire, *Siècle de Louis XIV* d. P. Le Clercq, Fénelon's *Télemaque* d. D. Ghijs, *Abr. a S. Clara* d. J. Schoolhouder, de *Spectator* d. Le Clercq, Fielding's *Tom Jones* d. dezelfde, Richardson's *Clarissa* d. Stinstra, D. Bartoli's *L'uomo di lettere* d. L. Bidloo, Bonarelli's *Filli di Sciro* d. K^{a}. J^{a}. de With, Contarini's *Fida Ninfa* d. dezelfde. En over de originelen van Desmarais, Boileau, Pélisson, *Hist. de l'Acad. franç.*, een *Histoire de la poésie franç.*, leven en schriften van A.H. de Sallengre; *Robinson Crusoe*, Heinric van Alkmaar's *Reintje de Vos* door Gottsched.
2. Als Th. Arents, Beronicius, G. Bidloo, P. Boddaert Cz., Bogaarts, Boon van Engelant, B. de Bosch, Bruyn, Droste, Van Effen, Feitama, Greenwood, Ghijben en Badon, A. de Haan, F. de Haas, Halma, W. van Haren, Heemskerk, Hoogvliet, Huizinga Bakker, Langendijk, De Marre, Martinius, Mauricius, Moonen, Poeraet, Pluimers, Poot, De Regt, Rotgans, Sels, Smits, Snakenburg, Spex, Spieghel, Steenwijk, Velthem (ed Le Long), P.A. Verwer, J.E. Voet, Vondel, Willink, Van Winter, E. Wolff-Bekker, Zeeus, H. Zweerts.
3. Naar het Eng. direct vert. M. de Ruusscher, een boek van Addison over gedenkpenningen.
4. Als vertaler uit het Engels komt meermalen Jan Ross voor, als vertaler van stichtelijke Duitse werken I. le Long.
5. Dat over 1730-1744 stond mij echter niet ten dienste.
6. Zie ook Voorrede jrg. 1759.
7. 1762 nog eens herhaald.

dichtstukken' moest opgeven, omdat zijn kritiek te fel trof,[8] lag reeds lang in het verleden. Ophemelen, was en bleef, al wat de klok sloeg bij de Boekzaelschrijvers: Van der Pot's *Endeldijk* heet voortreffelijk; voor Jan Stouw's lof heeft de redactie nog juist geest en adem genoeg; de lof die Betje Wolff's *Bespiegelingen over het Genoegen* verdienen, weet zij 'niet uit te drukken', bij Van Merken's *David* ontbreken

8. P. Poeraet, *Gedichten* (Utrecht 1722) Berecht 1-2. Hij meende en meent nog 'dat we van eens schrijvers of dichters of rijmers zaeken en woorden moogen zeggen, wat ons goet dunke: mits dat het zeggen op zijne beenen stae, en of naer waerheit ter goeder trouwe of met zekere bewijzen voor en tegen gesterkt zij.' En hij is niet zo verbluft, of hij toont zijn 'onbeteuterden aert' opnieuw, in kritiek op Steversloot. Zie boven p. 103 noot. Hemzelf, schoon hij zich niet voor dichter wil uitgeven, mag men ook naar hartelust kritiseren.

haar al weer de woorden om de aandoeningen bij het lezen gewekt, genoegzaam te beschrijven. Hij wil niet vitten, voegt de recensor van Betje erbij. Daar zien we wie de - wel vittende - concurrent is:

In 1761 begonnen de 'Vaderlandsche Letteroefeningen, behelzende oordeelkundige (d.i. kritische) berigten van de werken der beste Schrijveren, Nauwkeurige Gedagten over verschillende Onderwerpen; benevens Vrijmoedige Aanmerkingen over Nederduitsche Werken en Schriften, die dagelijks in ons Vaderland uitkomen.'[1] Na een paar jaar krijgen zij de vorm der tweeling-delen: Boekbeschouwingen en Mengelwerk. Ook dit tijdschrift is als al de genoemde algemeen wetenschappelijk: natuur- en geneeskunde nemen een grote, letteren slechts een kleine plaats in. Dominees en dokters delen er het rijk. 'Het Album der Natuur van de 18de eeuw', noemt de beschrijver Hartog het zelfs. Zeer veel, in sommige delen omtrent alles, wordt uit de vreemde ontleend. Zelfs Frisi's Italiaans vindt eens een vertaler. Duitse oorsprong is niet zeldzaam. Franse evenmin, al zijn de Letteroefenaars meest slecht te spreken over Voltaire, altijd over Helvetius en dergelijken; maar Engeland levert de grote bron. Locke is hun man meer dan Leibnitz, Wolff en later Kant. Zij geven zelfs te kennen, dat zij uit de *Monthly Review* hun 'Recenseerkunde' hebben. Reeds in de eerste helft der eeuw zagen de Dissenters, de Doopsgezinden in het bijzonder, bij voorkeur naar Engeland. 'De Engelsche literatuur was hun lievelingsveld', zegt Hartog. De briefwisseling tussen Stinstra en Richardson in de Letteroefeningen gepubliceerd, spreekt daar ook van. Behalve uittreksels en verslagen van buiten- en binnenlandse merkwaardige wetenschappelijke boeken beloofden en gaven zij ook literaire kritiek. Maar daarin blonken zij gewoonlijk niet uit, ondanks hun goede plannen. Kwistig blijven ze tot tegen het eind der eeuw met lof voor alle kunstgenootschapsbrei - om met Braga te spreken - de waardering voor B. Wolff komt eerst langzaam, voor O.Z. van Haren nooit recht. Vondel, Huydecoper, Smits, Van Merken, Lannoy, dat spreekt. Het verwondert ons, dat zij Van Alphen's Riedel nog wel waardering konden schenken, niet dat zij het toch met Perponcher beter eens waren. Op hun credit mag men ook schrijven de bezadigde goedkeuring van de *Gedichten voor kinderen*; de lof voor Camoëns' *Lusiaden* in een Nederlandse vertaling (naar het Frans); de aansporing tot Huydecoper, de vele middelnederlandse literatuur in zijn bezit toch spoedig te publiceren. En een vertaling van Buffon's beroemde *Redevoering over de Stijl.* Maar voor Shakespeare beginnen zij eerst heel laat wat meer te gevoelen; en hun nuchtere zin voor eenvoud en afkeer van 'valsche verhevenheid' stoten zich altijd weer aan Young, ook in Lublink's vertaling: hij is te 'windrig en te zeer verbloemd'. Het is een Menistentijdschrift: Ds C. Loosjes († 1792) en P. Loosjes († 1813) zijn dertig, veertig jaar de leiders. Het Deïsme bestrijdend, voert het de leuzen verdraagzaamheid, Christendom boven geloofsverdeeldheid, en wat daarhij hoort. Dus zijn ze voor Nicolai's *Sebaldus Nothanker*, zelfs, vóór Van der Marck, vóór de *Belisarius* en zijn vereerders, tegen Bonnet en Van der Kemp; en worden al minder zachtaardig tegen de rechtzinnige Hervormden, vooral als zij in conflict komen met de 'Advocaat der Vaderlandsche Kerk': Barueth, en met Hofstede. De laatste oppert reeds in 1770 het plan van een 'kundig Tegengenootschap', van enkele in verschillende wetenschappen ervaren lieden, om maandelijks, 'naar vasten regels' de willekeurige vonnissen dezer keurmeesters te toetsen. In 1774 dient zich zulk een mededingster aan: de 'Nederlandsche Bibliotheek, waarin werken, die van tijd tot tijd over allerleie weetenschappen in ons vaderland, oorspronghjk of vertaald, uitkomen, volledig en

1. De op grondig onderzoek berustende artikelen van J. Hartog: 'Uit het leven van een tijdschrift' in *Gids* 1877 en 1879 ontslaan mij van de plicht ook dit periodiek te doorzoeken, en zo breed als andere te bespreken. Slechts enkele jaargangen liep ik zelf door.

oordeelkundig worden opgegeeven. Beneven Mengelwerk tot Geleerdheid, Kunsten en Weetenschappen betrekkelijk'; anoniem ook.

Het tijdschrift, dat meer betekenis heeft, dan men er aan pleegt toe te kennen, bestond tot

1811, toen het met de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd samengesmolten;[1.] in de laatste tijd was het zeer onoordeelkundig, zegt Van Kampen; ‘de gestrenge regtzinnigheid’ vindt hij voor de gehele Bibliotheek kenmerkend. Het ‘Voorberigt’ van het eerste deel laat ons daaromtrent al niet in twijfel. Italianen, Fransen, Engelsen, Duitsers hebben het voordeel van verscheidenheid; waarom zouden wij het moeten missen? zeer velen denken anders dan de *Vaderlandsche Letteroefeningen.* De schrijvers van het nieuwe journaal zijn ‘van harte de belijdenis der Hervormden toegedaan; teffens zoo vrij van den geest van veragting en verdrukking van andere Gezindheden, als van onverschilligheid, en verkeerde tolerantie.’ Ergernis geven zullen ze niet, maar wel, waar het te pas komt, ‘de beleedigingen, de Christenheid en de Christenleeraars in 't gemeen, of den onzen in 't bijzonder aangedaan, ten toon stellen, en naar verdienste bestraffen.’ Niet van alle, maar van goede en nuttige werken, hier uitkomend, zullen zij volledige kritische berichten en uittreksels geven; van schriften van aanbelang, in allerlei taal, buiten ons land verschijnend, korter mededelingen doen; verder nieuwe uitvindingen, ontdekkingen, kunstwerken aankondigen, en het alles besluiten met mengelingen, oorspronkelijk of vertaald, betreffende godsdienst, zedeleer, genees- en heelkunde, de fraaie kunsten en wetenschappen, enz.[2.] ‘De Kunsten, vooral de Schilder-, Beeldhouwkunst, enz.’ zullen zij niet vergeten. Een oproep tot medewerking, liefst met oorspronkelijke stukken ‘opdat wij niet eeuwig met de vederen van anderen pronken’, - levensbeschrijvingen ook zeer gaarne - in elk geval niet beledigend, en ‘niet van smaak en stijl ontbloot’ besluit het rijke up to date zijnde program. De tweede jaargang bracht er al wijziging in: voortaan zal men allermeest bespreken ‘zulke werken en geschriften, welke of merkelijk ligt aan het Goddelijk Woord toebrengen, of den Christelijken, en bijzonder den Gereformeerden Godsdienst bevestigen en verdedigen; of in tegendeel, denzelven openbaar of heimelijk, regelregt of van ter zijden, zoeken te ondermijnen en te bestrijden.’ De Bibliotheek zal strijden tegen ‘zielen zedenbedervende geschriften’, en vóór ‘Gods Woord, den Christelijken Godsdienst, de belijdenis der Gereformeerden, hun Catechismus, Formulieren; en vastgestelde billijke *voorregten* (...) ook (voor) onze in Nederland gezeegende en bevestigde Burgerstand en Regeerings-form.’ Daarnaast echter ook nog wel andere, nuttige en aangename, werken ‘ons voorkomend bij onze dagelijksche Letteroefeningen’, recht of exacte wetenschap slechts bij uitzondering, waar het bijzonder het hoofddoel mocht kunnen dienen. Onpartijdig steeds, niet bedilzuchtig, maar ook niet vleiend. In de loop van de derde jaargang maakte, naar aanleiding van de ernstige strubbeling, waarover wij later nog hebben te spreken de Rotterdamse predikant Dr. J. Habbema zich als hoofdredacteur bekend, maar ongetwijfeld heeft ook zijn ambtgenoot de Professor honorarius P. Hofstede er de hand in gehad, en vermoedelijk met weinig.[3.] Bij dezelfde gelegenheid blijkt het ook,

1. *N. Bibl.* etc. 1774-1780; *Nieuwe N.B.* 1781-1788; *Vaderlandsche B. van wetenschap, kunst en smaak* 1789-1796. *Nieuwe Vaderl. B.* 1797-1804. *Hedendaagsche Vaderl. Bibl.* 1805-1811. In 1789 kreeg het onder de nieuwe naam en de nieuwe redacteur, de patriottische ex-predikant Kantelaar, ‘eene meer vrijzinnige kleur’; het dankte alle oude medewerkers af en sloeg een geheel andere koers in; in 1790 echter werd K. reeds door Van Hamelsveld vervangen, ook een patriot, maar die het weer ‘tot de strengere richting deed terugkeeren’. Toch had ook Hamelsveld zijn ‘vrijzinnigheden’ vergeleken met Habbema of Hofstede. (Zie Sepp, *Pragm. Gesch.* 254) Zie J. Hartog's artt.; Van Doorninck, *Verm. en Naaml. Schrijvers*; Van Kampen, *Beknopte Gesch.* 2, 550; De Bie, *Hofstede* 281vv, 468-495.
2. Elk jaar verschijnen twee delen, het ene met boekbeschouwingen, het andere met mengelwerk, evenals bij de *Letteroefeningen.*
3. Dat er eerst een andere redactie geweest is, zou men uit Habbema's woorden kunnen opmaken; ook uit de verandering bij jrg. 2, en de afkeuring daar in het voorbericht van

hoe velen, uit zich zelf of op verzoek, soms stukken inzonden, zonder tot de ‘vaste schrijvers’ te behoren: verscheidenen, vroeger vol lof voor het werk, onttrekken zich dan publiek eraan. Geen nood, zegt Habbema, al gingen er nog meer; er blijven er genoeg over ‘waaronder zich eerste en aanzienlijke Mannen in Kerk- en Burgerstaat, uit verscheidene gewesten van ons Vaderland,

‘Oostersche vertellingen zonder inhoud’ en bespiegelingen over afgezaagde stoffen, die wel op jrg. 1 schijnen te doelen.

bevinden.’[1] En hij laat voortaan de rechtzinnigheid in de leer waarborgen door approbatie van de Classis van Schieland. Scherpziend en onbevreesd houden zij - de schrijvers - wacht bij de openbare godsdienst en ‘de gezegende Constitutie deezer Landen’. Liefst spreken zij waardig en gematigd, maar als het nodig lijkt, onthouden ze zich ook niet van felle uitvallen. Maar zij zijn vast besloten het roer zelf in handen te houden, en van hun Bibliotheek geen twistschrift te maken, hoe men ze ook bestoken wil. Moet er volstrekt eens iets uitgevochten worden, dan zal het buiten de Bibliotheek gebeuren. Dat zij van zekere zijde aanvallen genoeg zou te verduren hebben, hadden zij bij de oprichting reeds volkomen begrepen. Vrijheid van drukpers, vrije kritiek is toch slechts zolang leus der toleranten, als het geldt, te strijden tegen constitutie, leer, kerk en leraars; worden zij zelf aangevallen, dan heet het inquisitie.

Vele artikelen, vooral in de recenserende afdeling, zijn goed geschreven; maar het literaire is niet de eerste zorg, noch de sterke zijde. Pieter Leuter in zijn *Kruiskerk of Spiegel van Gewetensdwang*, 1776, een eindeloos gedicht, Calvijn zwart makend, Duifhuis, De Groot, Oldenbarneveld verheerlijkend, en in de plaats van de gewetensdwingende Hervormde een boven geloofsverschil verheven algemene kerk eisend, moge uit dichtkundig oogpunt te prijzen zijn - en dat denkt de recensent inderdaad - ‘uit het oogpunt, overeenkomende met de inrichtinge van dit ons Maandwerk’ verdient hij slechts blaam. Jan de Kruiff is een ‘vloeiend, eenvoudig, natuurlijk dichter’, maar op zijn, soms venijnige, orthodoxen-haat, en zijn tolerante kerk-idee, juist als bij Leuter, komt het hier vooral aan. Op biografieën had de Bibliotheek aangedrongen, maar in een straks verschijnende reeks ontsticht haar de voorkeur voor Remonstranten en dergelijken, en de hatelijkhoden tegen de orthodoxie. Ruim wil zij overigens wel rondzien, en zonder bekrompenheid waarderen.

In het eerste deel recensies behandelen zij, meest naar aanleiding van vertalingen, onder meer: Sulzer's *Kort begrip van alle wetenschappen*, Montesquieu's *Grandeur et Décadence*, reisboeken van Baretti, Shaw en Volkmann, werken van Bitaubé en Gellert. Met verscheidene andere Nederlandse dichters vindt ook Betje Wolff hier zeer welwillende bespreking. Allerlei wetenschap krijgt een beurt: ik noem slechts De la Lande voor sterrekunde. Maar de Christelijke religie staat in het middelpunt: de bestrijders van Voltaire's Bijbelkritiek, en van Beccaria's rechtstheorieën prijzen zij aan; op Eberhard's apologie van Socrates leveren zij zelf een tegenbetoog, dat nog eens Hofstede's partij in de afgelopen Socratische oorlog opneemt. Vooral de Duitse theologie heeft hun aandacht: Mosheim, Michaelis, Jerusalem. Het eerste deel Mengelwerk biedt in zijn zeer universele inhoud niet alleen literaire bijdragen, maar komt ook op ander kunstgebied en behandelt zelfs esthetische vraagstukken. Gedichten naar Gellert, een proef uit zijn Zedekundige Lessen, die Lublink zal vertalen, zijn betoog Over de Voortreflijkheid en de Natuur der geestlijke Gezangen, bewijzen de grote sympathie voor deze Duitse auteur. Gedichten van J.E. Voet, J. van I(peren), een sonnet naar Drelincourth, een reeks berijmde veldgesprekken tussen Hoorgraag - Oudlief en dergelijke meer over de nieuwe psalmberijming tonen de voorkeur voor het stichtelijke in de poëzie. Van het vele theologische noem ik alleen: het stuk uit een oratie van Prof. Segaar ‘Over het omzigtig Gebruik der Oordeelkunde, zo wel in de boeken van het N.T. als in menschelijke schriften’: op het voorgaan van Wesseling is hij vóór het gebruik van alle handschriften, vertalingen,

1. In 1780 zien we Z.H. Alewijn ontsticht over grote wijzigingen aangebracht in een door hem ingezonden theologisch opstel. De Vlieger aan Tydeman 17 april 1780. Hs. Mij Lk. Was hij mogelijk L.V.D.A.O.M.(Lid van Dulces a.o.M.) die in jrg. 2 Mengelw. een *Overdenking in de abdij van Westminster* gaf in proza, naar het Engels; en een vertaling van een Latijns gedicht, parafrase van een deel uit Job?

enz. van de Bijbel en niet tegen alle conjecturale kritiek: ‘sed circumspecte et modeste’. En een betoog, dat de neo-Platonische wijsbegeerte van ouds ‘de vruchtbaare moeder van veele ongezouten dwaelingen’ in het Christendom is geweest, die ‘de Roomsche Kerk tot op den huydigen dag bezwalken’. Op kunstgebied vinden we een artikel over ‘De vier schilderschoolen in Italien’ dat

evenals verscheidene stukken over Italië uit Volkmann is overgenomen - wat men verzwijgt. Tot de archeologie der kunst brengt ons de biografie van Caylus. Van een der bekende, voor de schilderacademie te Londen gehouden *Discourses* van Joshua Reynolds,[1.] krijgen we hier reeds een excerpt. Het meest trekken onze aandacht echter een opstel: 'Wat is het dat ons behaagt in de schoone kunsten en weetenschappen? Is het enkel de navolging en overeenstemming met de natuur?' en een vervolg 'Over de verscheidene middelen, waardoor de schoone kunsten en weetenschappen op ons haar vermogen oeffenen.' We lezen hier van de 'onweerstaanbaare heerschappij van de Schoonheid over onze gewaarwordingen'; zij maakt onze hartstochten gaande, en bevredigt ze weer; waar ligt de bron? zij moet één zijn, omdat onze ziel éénvoudig is. Met de zielkunde moeten we te rade gaan: een zesde zintuig aannemen verklaart niets; alle gewaarwordingen gaan met zeker welgevallen of zekere afkeer gepaard; behagen is het grote oogmerk der kunst; haar wezen bestaat in een zinnelijke uitdrukking der volmaaktheid. Een nauwkeurige afbeelding doet slechts oppervlakkig aan; er moet bij komen de volkomenheid van de kunstenaar die 'van grooter waardigheid, en meer samengesteld is', de genie behaagt meer dan de vlijt; verscheidenheid, overeenstemming, zinnelijke orde vordert de kunst; haar voorwerp zij noch te groot noch te klein; de perken der natuur zijn oneindig wijder; zij kan aan onze zinnen de 'idealische schoonheid' niet vertonen: dat doet de kunstenaar, die door langdurige, verstandige beschouwing der natuur, de verspreide trekken leert samenvoegen en zo haar schoonheid verbeteren en overtreffen: de schone natuur; zo deden de beeldhouwers der Oudheid, zo moet de schilder doen; zo ontstond ook het karakter van een Karel Grandison. De middelen van uitdrukking zijn natuurlijke of willekeurige tekens: de eerste in alle 'schoone kunsten',[2.] de laatste in de 'fraaie wetenschappen': dichtkunst en welsprekendheid. Enzovoort. Baumgarten, Hogarth en Winckelmann worden geciteerd; het betoog herinnert aan Shaftesbury, Hutcheson, Home, Batteux, Mendelssohn, Riedel, en anderen.

Een voorloper van Van Alphen, vrijer dan deze zijn uitgebreide literatuur verwerkend? De zaak blijkt bij onderzoek eenvoudiger: het air aannemend van zelfstandig werk te leveren, geeft de man een vrij trouwe vertaling van het grootste deel van Mendelssohn's 'Ueber die Hauptgrundsätze der schönen Künsten und Wissenschaften'.[3.]

Een bijzonderheid uit Diderot's leven verrast ons hier meer dan een uit dat van Young. Uit het Engels heeft men heel wat belletrie overgenomen, veel meer stellig dan men aangaf; onder andere een of twee 'Oostersche verhalen'.

De in het Voorbericht van het tweede deel aangekondigde wijziging is in de inhoud der volgende delen zeer merkbaar. In zeer duidelijke woorden stellen zij de verderfelijke boeken aan de kaak; ook monsteren zij in overigens te prijzen werken de kleine vlekken nauwgezet uit. Beattie's door P.G. Duker vertaald en door R. Brown ingeleid, tegen het scepticisme van Berkeley en Hume gerichte *Essay on Truth*, prijst men zeer aan; dat er 'de berugte Voltaire juist beoordeeld' wordt, strekt nog tot meerdere aanbeveling; maar dat 'de groote Leibnitz' er met Spinoza, Hobbes en Hume gelijkgesteld wordt, hindert; dat 'een Rousseau al mede onder de Zedelijke

1. Zie Knight a.w. I, 180-182.
2. Voor de danskunst wordt het wat uitvoeriger uiteengezet!
3. *Philos. Schriften*, Berlin 1761, deel 2, 69-120. Daarvan vertaald 70-103. De enkele wijzigingen zijn van zeer weinig betekenis: een noot (p. 79) ter toelichting van 'idealische schoonheid', een bezwaar (p. 152) tegen een voorbeeld van de 'onsterffelijken Kunstrigter' Winckelmann; een aanbeveling (p. 153) van de mythologie en van bekende attributen voor de door Winckelmann zo geliefde allegorie. Dat de vertaler een predikant was, zou men vermoeden uit een wijziging en een weglating in de passus (p. 147) over de welsprekendheid.

Schrijvers (...) wordt opgeteld, uit welke men wijsheid kan leeren, die het hart doet opspringen van vreugde', ergert de recensent. Doddridge's *Huisuitlegger des N.T.* wordt evenzeer, ondanks enkele on-Gereformeerde uitingen gunstig booordeeld; ook J.J. Zimmermann's *Kettermakerij*, ondanks de zeer partijdige voorstelling, gegeven van de Nederlandse kerk en van Calvijn. Van Alphen vindt

alle instemming voor zijn bestrijding van Eberhard; evenzo een ‘geleerde anonymus’ ('t is J. van Nuys Klinkenberg) met zijn sinds 1772 in wekelijkse vertogen verschijnend tijdschrift *De Christen*; en ‘de godvruchtige Hervey’, de pelagiaanse Methodist John Wesley bestrijdend: Hofstede met zijn *Bijzonderheden over de H.S.* niet minder: de plaats waar ‘het character van Voltaire en zijn verwonderaars in eenen zoo geestigen en uitdrukkelijken stijl wordt geteekend’ moet men vooral lezen. Maar een vertaalde ‘Onzijdige Weldenker’, vindt, schoon tegen de Vrijdenkers gericht, geen bijval, als te pover van inhoud, en de vertaler wordt geraden eerst Duits te leren voor hij gaat vertalen.[1] De krasse bestrijders der orthodoxie ontmoeten hier krachtig verweer; smaders en spotters worden meermalen met bijtende minachting en rake spot beantwoord. De opgang makende nieuwe verklaring van het Hooglied van Barkey en Jacobi wijst men volstrekt af; een boekje van Harwood heet ‘hoonend voor onzen vastgestelden Godsdienst’; tegen de invloedrijke rationalistische Duitse theoloog Töllner en zijn vertaler, ‘een beroemd man’, waarschuwt men ernstig. Fel is de toon tegen een prulschrift ‘wijsgeerige (vol lage spot tegen de religie in alle stilte aan de man gebracht) Mengelwerken’, tegen de zeer onwaarschijnlijke en zeer ergerlijke roman, met tal van ergerlijke verhaaltjes opgeschikt: van Nicolai: *Sebaldus Nothanker*, helse lasteraar der predikanten, laffe spotter met de Bijbel, vijand Gods. Bedroevend is het, dat drie boekverkopers elkaar de vertaalde uitgave betwisten van dit ‘vuilaardig geschrift’, dat lijnrecht tegen het plakkaat van 1773 ingaat; dat de vertaler het met nog vele, de tekst in goddeloosheid evenarende aantekeningen heeft durven vermeerderen. Fel ook tegen de *Amsterdamsche Rhapsodist*,[2] die het er op schijnt toe te leggen ‘het verpestende gif eener alzinsche onverschilligheid en losbandigheid, beide in grondbeginselen en zeden, aan onze Nederlanders in te geeven.’ Tegen een Rotterdamse vertaler ook - het is G. Roos, weten wij[3] - van Thomas' *Lofrede op Marcus Aurelius*, die in zijn voorrede de Belisarius-zaak nog eens tegen Hofstede ophaalde; tegen de schrijver van de *Rotterdamsche Rhapsodist* - wij weten, dat het dezelfde Roos is -: die de Socratesverheerlijking nog eens opwarmt en volgens wie Locke, Bolingbroke en Shaftesbury het Engelse volk denkend (lees: vrijgeesten?) hebben gemaakt. De man is blijkbaar zeer wijs met de nieuwe ongeloofstheorieën, maar mist, helaas, voldoende kennis en munt niet uit door verstand.

Tegen Burman ook - ondanks lof voor zijn groot dichttalent - om zijn ongebreidelde haat tegen Oranje en de Dordtse leer. Een *Smeekbrief aan P. Paulus door Paulus Dortsma Secundus, zoon van den Ouden*,[4] satire tegen toleranten, Santhorstianen, staatsgezinden enz. beoordeelt men gunstig; hij is zeker naar de smaak der bewonderaars van Steele en Addison; echter ‘niet zoo zeer geschikt voor lachers om de Beemster koddigheden’. Tegen haar, de Beemster dichteres, leraarsvrouw (om met Martha de Harde te spreken), maar leer en leraars der Hervormde Kerk op het hevigst aanvallend, weet de Bibliotheek van geen matiging. Jegens alle godsdienst schijnt zij onverschillig, tegen die ‘waaraan belijdenis en echt haar nauw verbonden, tot dol wordens toe vergramd’. Zij zingt de lof van Willem V en viert de verlossing van de Prinselijke dwingelanden. Is zij inderdaad zo gemeenzaam met Rousseau, Maupertuis, D'Alembert, Foster, Marmontel, en dergelijken, dan is misschien dat ‘vuile schandvlek der Gereformeerde Kerk’ niet zo ongepast.[5] Hier surpasseert zij zichzelf in verdraagzaamheid, mensenliefde, zachtmoedigheid, innige

1. Hij vertaalde ‘Schatten’ door *schatten*, en ‘sondern’ steeds als *zonder.*
2. uitg. bij P. Meyer.
3. Zie deel 1, 341.
4. Zie *Cat. Mij Lk.* II, 570.
5. Vgl. de plaats in het gedicht in *Leven en Uitgel. Vzz.* (Pantheon) 196.

neiging tot de deugd, hoogachting voor de Gereformeerde Godsdienst. Legt men haar de maat aan van Rabener's eisen voor de hekeldichter, dan schiet zij in niets te kort. Hier leert men de hedendaagse tolerantie en het echte Systema der Santhorstianen kennen, bewonderen, beminnen.[6.] Zo toornt

6. Vgl. ook *Uitgel. Vzz.* 210-211

de Bibliotheek over haar *Aan mijn Geest.* De onderstellende wijze, en terecht, aan haar toegeschreven *Brieven van Constantia Paulina Dortsma, oudste Dochter van Paulus Dortsma; met Voorrede door P. Dortsma Secundus, halve broeder der schrijfster*[1] heten een ‘laffe, soms profaneerende, nabootsing van den geestigen P. Dortsma’; zij doen niet anders dan de beide ‘Dortsma's’, de *Advocaat der Vaderlandsche Kerk*, de *Nederlandsche Bibliotheek*, de Professor Honorarius, de Synode van Dordrecht, ‘bekwijlen’. Naar aanleiding van een nieuwe bundel gedichten,[2] in welks voorbericht zij bij een nieuwe aanval op de Bibliotheek de steun van Prof. D. de Gorter had tegen het ‘faamroovend lasterschrift’, wordt zij opnieuw - en raak - à faire genomen; het meest echter weer om die ‘schandelijke’ werken: *De Santhorstsche Geloofsbelijdenis*, met wat er bij ging, en de *Bekkeriaansche Dooling wederlegd.* Wanneer zij met Aagje Deken gaat samenwerken,[3] wordt echter de toon ietwat bezadigder: overeenstemming tussen de naar het ernstige, zwaarmoedige overhellende Deken en de vrolijke, spotachtige Wolff kunnen zij alleen zien in beider ‘verdraagzaamheid’; maar zij uiten de hartelijke wens, dat ‘de ernst van juffrouw Deken invloed hebben moge op de Beemster dichteresse, zoodat zij haar vermogens niet langer verspille aan laage beuzelingen’, of ter verguizing der leer, waarvan haar echtgenoot ten volle overtuigd was, en zij zelf eens belijdenis heeft gedaan.

Ook over alle andere aan de orde zijnde rechtzinnigheid-kwesties licht de Bibliotheek haar lezers duidelijk in: de zaak van Van der Marck, die van Kleman, de twist van Schultens en Barueth; ook over andere veten van de dag: tussen Le Francq van Berkhey en Lelyveld, die tussen Kluit en J.D. van Hoven.

Wie het onwrikbare godsdienstige en politieke standpunt der Bibliotheek niet kortweg ontoelaatbaar acht, zal in menig artikel gemakkelijk het kritische inzicht en het onafhankelijke oordeel kunnen waarderen. De nieuwe Psalmberijming staan zij krachtig voor, al stemmen zij niet in met de spot over Datheen; met R. Schutte hadden zij gaarne tegelijk Christelijke liederen in de kerk ingevoerd gezien; voor Calvijn's eer komen zij meermalen op: voor de zaak van Servet wensten zij wel, dat Genève eerst de bronnen volledig publiceerde; van de geruchtmakende brieven van Ganganelli betwijfelen zij niet zonder reden de echtheid; over bestrijding der Roomsen spreken zij wijze woorden; een alleszins godsdienstige Vrijmetselaar maken ze opmerkzaam op de gelijkenis tussen zijn en de Deïstische beginselen. G.F. Meier's vertaalde *Zedekunde*, uitbreiding van die van Baumgarten, recenseren zij gunstig; Lublink's vertaling van de *Zedekundige Lessen* van Gellert, die zij als dichter en als christen hoog vereren, raden zij ieder zich aan te schaffen. Uit Robertson ontlenen zij een karakterschets van Maria Stuart, maar Swift's *Vertelsel van de Ton*, of P*reek tegen het Slapen in de kerk* vinden zij juist passend in de kraam van de *Rotterdamsche Rhapsodist.* ‘Windrig’ en ‘romanesk’ oordelen zij een in 1776 te Rotterdam uitgegeven boekje[4] *La Siècle de la Philosophie, Decades Modernes*, dat de 18de eeuw als de eeuw der wijsbegeerte roemt: nooit waren de mensen zo verlicht als thans; zij zijn meer dan ooit begerig naar de ware wijsheid, onverschilliger dan ooit voor eretitels; zij zijn aandoenlijker, nederiger, getrouwer aan hun plichten, meer geneigd tot een afgezonderd en zedig leven. De misdaden zijn zeldzamer, de deugden algemener, de zeden min bedorven; de mensen zijn beter en verstandiger. De *Bibliotheek* had reeds andere kenmerken der eeuw vastgesteld: zij is ‘ten aanzien der Weetenschappen, die der Genootschappen, ten

1. L. Knuttel 19139.
2. *Arnold Geesteranus aan Maria v. Reigersbergen* e.a. dichtstukken.
3. *Brieven* 1777.
4. Zou 't ook niet van Roos zijn, vragen we ons af.

aanzien der zeden de losbandige en ten aanzien der denkwijze de vrijgeestige.’ Alleen het eerste vond zij een eretitel. ‘De binnen eenige jaaren onder ons opgerigte Geleerde Genootschappen’ zijn, met de vele Hoge en Illustere Scholen het beste bewijs, dat verstandelijke begaafdheden hier niet voor rijkdom worden veracht, als een ons overigens prijzend Engels schrijver

beweert;[1] zo meent zij. Van de werken der genootschappen geeft zij gaarne verslag: wetenschappelijke, kunstlievende en andere. Uit de Opuscula van 'Tandem fit surculus arbor', een genootschap van theologen en juristen te Utrecht, maar met honoraire andere leden, ontstaan uit een sinds 1765 inzonderheid in Homerus zich oefenend gezelschap, behaagt haar vooral de bijdragen van het honoraire lid M. Tydeman, 'voor de Oude Gevoelens', waarin hij Rousseau en de vernieuwers van Bayle's en Hobbes' ideeën bestrijdt. Als 'Kunstliefde spaart geen Vlijt' *Mengelstoffen* uitgeeft, krijgen we eerst een dwaze ophemeling: zoals van dag tot dag de luister des lands toeneemt onder Willem V, gelijk van Rome onder Augustus, zo die der kunst door de Genootschappen en hun mecenaten. Verstandiger echter roemt een andere recensent in hoofdzaak de stichtelijke inhoud. Komen straks uit Leiden *Mengelstoffen* van 'Suum Cuique' (1776) de Haagse *Mengelstoffen* kritiseren, dan vinden ook zij gehoor. Van de *Letteroefeningen* van Diligentiae Omnia (het genootschap van Lublink)[2] prijst men de redevoeringen van J.L.D.J. bijzonder; men herinnert aan zijn, soms het origineel overtreffende vertalingen; men wijst ook met ingenomenheid op zijn grote eerbied voor Gods Woord. H.J. R(oulland) krijgt lof, onder voorbehoud ten opzichte van zijn godsdienstige denkbeelden. Onomwonden is de afkeuring van een lofdicht op de zelfmoordenaar Cato. Maar de recensent schiet in drift over een rede van J.P. v. A. over de oprichting van een gedenkteken voor Vondel in de Nieuwe Kerk. Als nooit overtroffen Prins der Nederlandse dichters gunt hij hem gaarne zelfs een standbeeld; en ook wel in de Nieuwe Kerk, mits beschouwd als begraafplaats ('een gebruik, dat hoe verachtelijk ook, tot nog toe stand houdt'); maar hem als een 'zeer deugdzaam Christen' te roemen, dat gaat te ver. Van zijn faam van dronkaard gelooft ook hij niets; maar feiten zijn 'zijn onrustig bestaan, zijn paskwillante geest, zijn onstandvastige grondbeginselen in het stuk van Godsdienst'; dat hij 'de Heerlijkheden lasterde', de geschiedenis verdraaide, geestelijk als wereldlijk gezag aantastte, tegen de leer der Vaderlandse Kerk, ja tegen God zelf streed. Hij was 'muitzuchtig en kwaadaardig'; 'een weifelaar, een onrustige, een lasterziek mensch'.

Ook voor de *Dichtoefeningen* van het Rotterdamse Studium Sciëntiarum Genitrix hangt lof en blaam weer grotendeels af van de godsdienstige inhoud: er was stichting in, maar zij offerden soms te veel aan de Rede. Volle goedkeuring verwierf een andersoortig Rotterdams genootschap: Idem omnes simul ardor agit: Gereformeerde 'liefhebbers van Bijbelkennis en oefening der Godzaligheid', die een *Evangelisch Magazijn* uitgeven, op het voorbeeld van een Engels maandschrift, *The Gospel Magazine*, dat 'ongemeenen opgang vond onder de Godvrugtigen in Engeland', waaruit men het beste ook overneemt. Vanwege de stichtelijkheid worden ook buiten de genootschappen dichters aanbevolen, die men thans hoogstens nog in biografische woordenboeken der letterkunde vindt. Wie hoorde ooit van de gebroeders Ds. Aeg. en Ds. Joh. Petraeus? Of van W.A. van Alleplas? De *Bibliotheek* bespreekt herdrukken hunner poëzie. Anna van der Horst kent men nog bij naam, om haar vriendschap met Betje Wolff, maar haar vele werk, Bijbelse poëzie meest, klein en groot, liefst groot, in vier of zes zangen ziet niemand meer in. Hier heet zij een 'reeds bekende dichteres', als zij met wat nieuws komt: *Bijbelsche Tafereelen*, in poëtisch proza. Het recept schijnt: veel 'gevoelige' uitroepen. De *Bibliotheek* smaakt het wel, maar zij vindt het 'soms niet sterk genoeg'. Zij vermeldt nog ander, belangrijker 'Poëtisch Proza', namelijk H.T.T.K.(H. Terkamp)'s *Bara's klacht over het afzijn van haaren Minnaar Assedin. Oostersch Minnedicht*, in Batavia gedrukt,

1. In een *Beschouwing van den Aart en Inborst der Engelschen, Franschen, Italianen, Spanjaarden, Duitschers en Hollanders*, vert. Amst. 1773, 475pp.
2. Westerbaen, *Lofrede* 61.

en echt-Oosters aandoend. Maar de lezer zal vragen, wat nut er steekt in de Oosterse dichtstukken. ‘Het kan dienen’, antwoordt de recensent, ‘tot beschaaminge en mondstoppinge van waanwijze spotters en ingebeelde vernuften’, die de gewijde dichtstukken, inzonderheid het Hooglied in

een belachelijk licht trachten te stellen.

Ook Macquet's poëzie verwerft enigszins tot onze verwondering de gunst, als ‘godvruchtig’. Slechts zelden verlaten zij dit standpunt, om te trachten ook een literair oordeel te vellen. In Le Francq van Berkhey merken zij wel talent op, maar zij waarschuwen hem tegen het *geoutreerde.* dat tot louter *nonsens* leidt. Leuter dunkt hun in zijn *Abelard aan Eloise* zijn voorbeeld Dorat nog te hebben verbeterd. Ook de *Tooneelpoëzij* van Van Winter en Van Merken prijzen ze: ‘zij vermijden datgeen, waardoor het tooneel te dikwerf onteerd wordt.’ Maar als C. v. E(ngelen), zich aandienend als ‘gewezen Leeraar des Evangelies’, als filosoof, filantroop en denker, en ‘een ons menschenliefde boven een pond regtzinnigheid’ schattend, in een *Verhandeling over den Schouwburg* tracht uit te leggen, waarom deze door wijsgeren en christen-geestelijken ongeveer in alle eeuwen is afgekeurd, om daarna het buitengewone nut van de *goede* schouwburg te betogen,[1.] betwijfelt de *Bibliotheek* droogjes, of hij wel zo vlot bij ieder gelijk krijgen zal, als hij zich inbeeldt. Hij slaat andersdenkenden wel wat laag aan, vooral de domme leraars en de Tartuffe's.

In het literaire zijn de Bibliotheekschrijvers doodouderwets en gemeenplaatsig. Kritiek op Terkamp's vrijheden in zijn *Uitgezogte Fabelen* steunen zij met een beroep op Pels; kritiek op een Lierzang van Diligentiae Omnia, met een beroep op F. de Haes' *Aenleiding.* Over Onno Zwier van Haren als dichter staat ook bij hen het ongunstige oordeel vast. Zijn *Japan*, dat is goed. ‘Het waar te wenschen, dat de beroemde Man zijn groote vermogens alleen aan stoffen van dezen aart besteedde, zonder zich langer met het beklimmen van den Zangberg te vermoejen. In de Dichtkunst heeft hij veele, zelfs onder het gemeen, die hem voorbijstreeven, maar in de Historische Staatkunde...’ enz. Hetzelfde wordt in andere woorden herhaald bij de derde bewerking van zijn *Geuzen*: ‘taal, snijding, toonval, woordenschikking, klankmaat, vloeibaarheid en wat er meer tot het Dichterlijke behoort, neemt hij niet met die nauwkeurigheid in acht, als de konstregels vereischen.’ Maar proza en historie, daar is hij in zijn kracht. Ten opzichte van zijn vertaling van Pope's *Essay on Man*, iets dergelijks: het is de inhoud wel, maar de vorm deugt niet.

Wat het Mengelwerk aan oorspronkelijke poëzie biedt, staat op laag peil: een Herderszang Mikon; alle jaargetijden zijn goed; een Landgesprek tussen Zwaarhoofd, Ligthart enz. als het voorjaar ongunstig inzet; nog eens een rij Veldgesprekken over de Psalmberijming; een stichtelijk gerijmel van een theologisch student; alles even onbeduidend. Wat zij aan literaire proza-schetsen produceren, daalt, zo mogelijk, nog lager. Ook wat van die aard uit andere talen wordt overgenomen, uit het Engels vooral, - want daarin blijven zij met hun tijd meegaan[2.] - is vaak weinig beter. Soms vertaalt men dergelijke stukjes ook uit het Frans: als een Zedelijk Vertelsel van Mercier; of uit het Hoogduits, als iets uit Wieland's *Deutsche Merkur.* Een Geographische Beschrijving van het Koninkrijk Dichtkunst is het enige literair-theoretische stuk, dat ik na het eerste deel opmerkte; het blijkt hetzelfde stuk van Fontenelle, dat vroeger al door de *Oefenschoole* was vertaald.[3.] Een echo van Goethe vangen we op uit een uittreksel van het treurspel De jonge Werther.[4.]

Zo was de beruchte *Nederlandsche Bibliotheek*: niet beter, maar ook niet slechter. Het was wenselijk, voor ons onderwerp, dit vast te stellen.[5.]

1. In *Spectatorialen Schouwburg*, deel 1.
2. Ik wees vroeger reeds op die literatuur-mode. Ik vestig hier nog de aandacht op Betje Wolff's *Aan mijn Geest*, 1774: voor een dame van stand volstaat: kappen, kleden, zingen, dansen, wat kaarten, wat schaken, wat Frans verstaan en *Engels lezen.*
3. Zie boven p. 137. Vgl. ook van B. Wolff in de *Gryzaard*: Beschr. v.h. Kon. der Poëzy (naar het Frans).
4. Het stuk is van 1776.
5. Ik beperkte mijn onderzoek van dit periodiek tot de eerste vijf jaargangen 1773-1777.

Al de genoemde tijdschriften hielden zich bezig met allerlei wetenschap van binnen- en buitenland; bij de meeste was refereren meer aan de orde dan kritiseren. Omstreeks 1760 echter begon de kritiek meer haar woord mee te spreken. Zo in de *Letteroefeningen.* Intussen was ook

in 1758 een maandschrift begonnen, uitsluitend gewijd aan 'Nederlandsche Taal-Oudheid- en dichtkunde': de *Bijdragen* (1758-1762), vervolgd door de *Nieuwe Bijdragen* (1763-1766). Uittreksels, algemene en bijzondere kritiek staan op hun program,[1.] de eerste ontbreken echter in de *Bijdragen* geheel. De redactie besloot in 1762 'het Periodiecqgoed op de fraeie Letteren eenigszins betrekkelijk' aan te schaffen en te doen rondgaan; en wel voorlopig: de *Nederlandsche Lettercourant*, de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1761-1875), de *Oefenschool*, de *Boekzaal*, de *Bibliothèque des Sciences, les Mémoires de Trévoux combiné avec le Journal des Savants, le Journal étranger avec l'année littéraire*, de *Mercure de France, the Monthly Review* en de *Denker.*[2.] Dat men over de Franse letteren behoorlijk ingelicht zal zijn, is duidelijk; over de Nederlandse evenzo. Maar Schagen leest ook twee Engelse tijdschriften, de leden van Minima Crescunt althans een. Bij de laatsten ontbreekt daarentegen nog elk Duits periodiek; Schagen las bij de *Bibliothèque germanique* ook nog de *Acta Eruditorum* (1682-1782), die schoon algemeen-wetenschappelijk en in het Latijn, toch ook Duitse letterkunde besprak.[3.] Maar ook de andere lichten in over Engeland en min of meer over Duitsland. Reeds het *Journal Littéraire* van Van Effen, 's Gravesande, Marchand, Sallengre, St. Hyacinthe[4.] had medewerkers niet alleen in Frankrijk, maar ook in Engeland en Duitsland - hier vooral de bekende historicus J.G. Eccard -; Van Effen, die reeds iets in het Frans had vertaald van Shaftesbury, en dat straks ook Swift's *Tale of a tub* zou doen, en wiens naam berust op de overbrenging van een Engels genre naar Frankrijk en Nederland, gaf hier naast kritiek op Hollandse letteren ook een *Dissertation sur la poésie Angloise.*[5.] De Amsterdamse nadruk van het *Journal des Savants*, die van de aanvang af een vermeerderde inhoud had geboden door ontlening aan nog andere Franse tijdschriften, inzonderheid de *Mémoires de Trévoux* en van 1754-1763 zich als de combinatie der twee aandiende: *Journal des Savants combiné avec les Mémoires de Trévoux*, wijdde van 1764 af ook bijzondere aandacht aan de Engelse pers: *J.d.S. avec des extraits des meilleurs Journaux de France et d'Angleterre*; van 1775 af heet het uitsluitend: *J.d.S. combiné avec les meilleurs journaux anglais.* Van Duitse werken schijnt het, rechtstreeks, weinig notitie te nemen.[6.] Veel meer deed dit de *Bibliothèque des Sciences*, vooral in haar tweede serie (1766-1778). Hoe weinig bij de aanvang dier reeks Duitse en Engelse literatuur nog gezocht waren, blijkt uit Gosse's *Catalogues*: veel Latijn, veel meer Frans, geen Duits, weinig Engels: bij de laatste de Spectators voorop, dan nog Swift, Pope en Shaftesbury. En alleen in het Frans: Thomson, evenals Gessner; dat dit goede grond had, mogen Nederlandse vertalingen, uit het Frans, van Engelse werken bewijzen.[7.] Daar staat tegenover dat een anonymus in 1751 in de *Nederlandsche Spectator* zijn landgenoten kapittelt over hun ijver in het leren van Frans vooral, van Engels en Italiaans 'uit weetgierigheid, om voordeel of om de heerschende mode te volgen',

1. *Bijdr.* I, 1-2.
2. Notulen Minima Crescunt, 90ste zitting, dec. 1762. U.B. Leiden.
3. Arnold, *Bücherkunde*^{2}, 20, Koberstein^5, II, 18.
4. 1713-1721; vervolg 1728-1737 o.a. door Ds. E. de Joncourt.
5. Bisschop, *J. v. Effen*, 44-70.
6. Nog in 1778 zeer koel: over een Fr. vert. van Werther May 1778, 297-306; uit de Fr. ed. overgenomen; een bespreking (ibid. 471-4) van 'Der Neueste Religions Zustand in Holland' van A.F.E. Jacobi is 'traduit du Crit. Review par l'Editeur Hollandais'. Een eigenaardigheid van deze Amst. ed. is nog, dat zij ook vaak Lat. verzen opneemt; veel van Heerkens in 1768-1770 en vroeger, o.a. 'sur tous les mois de l'année un Poème relatif aux travaux rustiques de chaque mois', *J.d.S.* 1768 I, 308.
7. Bijv. de besprokene in *Vad. L. Oeff.* 1761 II, 612-4, 698-704: Eng. werk uit Fra. van Vernede; 1763 I, 3v. Gessner uit Hd. en Fra.

bij verwaarlozing hunner moedertaal, en tegen het voorbeeld van Engelsen en Fransen in.[8.] *De Philantrope* schetst ons in 1756 reeds vrienden, die eten, drinken en slapen op zijn Engels; in wier fraaie bibliotheek men tien tegen een Engelse boeken vinden zal.[9.]

8. *Ndl. Spect.* III, nr 78.
9. *Philanthr.* I, 37.

Schagen putte voor zijn *Vermakelijkheden* gelijkelijk uit Engelsen, Duitsers en Fransen: het theologische is meest Duits of Engels, het natuurwetenschappelijke voor een groot deel Engels, het historische Frans. Voor het wijsgerige vinden we er ook stukken uit het Duits van C. Wolff, maar Locke staat er toch veel hoger aangeschreven. Tot zijn *Essay concerning human Understanding* brengen ze ons telkens weer,[1.] veelal naar de Franse bewerking of vertaling: over geloof en rede; over het vermaak en de smart; over het geheugen; tegen de ingeschapen denkbeelden; over de oorsprong der denkbeelden. Een inhoudsopgave van het hele *Essay* moet de lust naar meer opwekken;[2.] men kan het zich niet begrijpen, waarom 'dit gadelooze gewrogt' nog niet in Nederlandse vertaling in uitgegeven, voor de velen, die het in het Latijn, Engels of Frans niet kunnen verstaan.[3.] Locke, Newton, Addison, Bayle worden tegenover de 'hedendaagsche ongeloovigen' gesteld, als leken, 'schrandere redenkundigen', en tegelijk 'standvastige geloovigen'.[4.] Van Addison vinden we hier de *Bewijzen voor den Christelijken Godsdienst*;[5.] een danklied aan God, en een Verhandeling over de Landdigten van Vergilius.[6.] Gedichten bevat het tijdschrift weinig; daaronder oorspronkelijke van B. de Bosch, L. Pater; bij de vertaalde is er een enkel van Pope, is het meeste echter godsdienstige poëzie, uit het Hoogduits vertaald door R.A.H.;[7.] een anonymus vertaalde een gedicht van Von Canitz.[8.] Een omvangrijke Lierzang, *De Zon*, blijkt, schoon het verzwegen wordt, ook uit het Duits vertaald, naar B.H. Brockes.[9.] Enkele literair-theoretische artikelen zijn uit het Frans overgenomen: uit *La Poétique d'Aristote avec des Remarques par Mme Dacier*;[10.] uit de *Recherches sur les Théatres de France, depuis l'année 1161 jusqu'à présent par M. de Beauchamps* (1735);[11.] uit *De la Poésie Pastorale* van 'abt' Genest.[12.]

De Beauchamps stond tussen Dubos en Batteux, niet alleen chronologisch, hij weifelde ook tussen vrijheid en gebondenheid. Historisch en praktisch zijn zijn beschouwingen: van de Ouden ging de weg via Italianen en Spanjaarden; maar 'de eeuw der wonderen' eerst bereikte de hoogte met Molière. De macht der 'staanplaats' in Frankrijk is niet geheel zonder bedenken; maar zij ziet ook naar de ogen der Groten; in Engeland heerst uitsluitend het gemeen, en eist 'bloedstorting en oneerlijke voorwerpen'. Wij voegden Liefde bij Schrik en Medelijden; wellicht ware het toch beter gelaten, maar of het tegen Aristoteles ingaat, doet niet terzake. De Grieken arbeidden naar hun smaak. Wij kunnen het doen naar de onze. Onze zeden zijn ook anders; de liefde speelt bij ons veel groter rol. Racine deed alle regels geweld aan, zegt men. Hij wist dat zelf heel goed, maar om zijn doel te bereiken, moest hij het gevoel over het verstand doen heersen. Het voornaamste voor een toneeldichter is mensenkennis: die men niet in de boeken, maar in de wereld, aan het hof moet

1. Zo 4, 467-484; 651-664; 5, 625-638; 6, 91-128; 8, 649-682.
2. D. 4, 651-654.
3. D. 6, 91v.
4. D. 6, 190.
5. D. 6, 189-258.
6. D. 8, 479v; D. 7, 537-554.
7. D. 6, 333, 337; 7, 123vv; 8, 718v.
8. D. 8, 726-730.
9. D. 7, 361-384. Vgl. Kürschner's *D. Nat. Lit.* Bd 39 (Gegner der 2^en^ Schlesischen Schule II) 309-325. De bibliografie, D. 6, 361, vermeldt nog *Herodes' Kindermoord*, naar het Hd. van B.H. Brockes, door S. Opterbeek; 't Hd. is een vertaling van 't Ital. van Marino.
10. D. 2, 145-158; 519-526.
11. D. 9, 725-758.
12. D. 9, 601-624.

zoeken. De regels slaafs te volgen, is even schadelijk als ze te negeren. Uiterst moeilijk is de samenstemming van verbeelding en oordeel; altijd wil het een het ander verslinden. ‘Men moet met zijn verstand te raade gaan.’ De uitkomst alleen beslist over een werk.

Genest wijst de ‘Oorsprong der Muzyk en Digtkunde uit de H. Schrift’ aan: het veehoeden bracht in de aanvang der wereld reeds tot deze kunsten; de dichtkunst der Grieken vindt haar oorsprong in de Hebreeuwse: het Hooglied vertoont overeenkomst met de gedichten van Callimachus

en Theocritus; dezen leerden in Egypte de Septuagint kennen: voor anderen zullen de Phoeniciërs de bemiddelaars zijn geweest. De Hebreeuwse verskunst, ons zo weinig bekend, moet voortreffelijk geweest zijn: herderspoëzie en 'herderlijke figuuren' vinden we door heel de bijbel.

Het Hollands Magazijn, zijn naam ontlenend aan *The London Magazine* en dergelijke,[1.] wilde evenals zijn voorgangers,[2.] de vrede jegens andersdenkenden, en stelde zich zo terstond tegen de ergernis wekkende Zedemeester der kerkelijken, de anonieme Lutherse predikant Statius Muller.[3.] Wijsgerig toont het grote invloed van Leibniz en Wolff. Schoon 'geen sectaris en in de wijsbegeerte op Leibnits en Wolf dezelfde betrekking hebbend als op Newton, Clarke of andere', kiest de filosofische medewerker duidelijk vóór Leibnitz en Wolff tegen Clarke.[4.] De uitgever drukt afzonderlijk een tegenschrift van een overtuigd voorstander van Clarke, dat uitgaat van de voorstelling als zou Leibnitz zijn Theodicee niet ernstig hebben bedoeld, maar daarmee verkapt Bayle hebben gesteund.[5.] In het *Magazijn* zelf geeft de Eerw. N.N. terstond een antwoord;[6.] hij steunt op de ook in Nederduitse vertaling toegankelijke 'gedagten van God, de Weereld, de Ziel des Menschen', enz. van 'den groote Wolfius' en op de geschriften van 'andere, systematische Wolffianen'; met een 'Tweede Brief'[7.] schijnt het twistgeschrijf te eindigen. Van een Duitse professor M. Knutzen vinden we een *Verdediging van de Christelijke religie*, en een artikel over de *Schrijftrant der Heilige Schrift*,[8.] beide tegen Tindal gericht. In het laatste legt deze de nadruk op de verhevenheid, met beroep op het door Rollin gezegde, en vooral op de vermaarde uitspraak van Longinus.[9.] Onder de literaire bijdragen merken we een gedichtje op naar Bojardo, in Guicciardini's *Hore di recreazione* gevonden,[10.] weer een stichtelijk gedicht naar Brockes[11.] en een 'Berigt

1. Bericht voor D. 1.
2. Een eigenaardig blijk leverden daar ook de opdrachten van verschillende stukken: aan Doopsgezinde leraren en hoogleraren of aan geleerden en 'beminnaren van konst en wetenschap' (P.A. Verwer, rector R. Ouwens, de medicus J. de Bosch, prof. D'Orville en dgl.) niet alleen, maar ook aan Gereformeerde predikanten en theologiae professores (als Ds. G. Kulenkamp en Prof. J. Wesselius). *Het Holl. Mag.* heeft zo een opdracht aan Prof. Wesseling. D. I, 3e st.
3. Ondanks de afzonderlijke paginering geldt dit stuk als het eerste artikel; zie Voorreden IV. Vgl. Hartog, *Spect. Geschr.*^{2} 11-13.
4. I, 285-341 (of twee werelden mogelijk zijn van evengelijke en even grote goedheid), 630-660 (of de Alwijze God altoos het beste kiest).
5. Brief a.d. Eerw. N.N. over zijn *Wijsg. Onderz. of er een ander Wereldgestel van evengrote Goedheid (...) mooglijk zij.* Gedateerd Haarlem 24 juli 1751.
6. D. I, 661-700.
7. ged. 24 mrt. 1752.
8. D. 2, 102vv; naar 4^e druk (1747), 1^e was van 1740.
9. *K.* haalt ook een Lat. dissertatio aan; de eo quod sublime est inhis Mosis verbis τενεσϑω φως, ad Longini περι υψοος. Leipz. 1735; en spreekt ook over bisschop Huet en J. le Clerc, die tegenover Boileau en de heren van Port-Royal volhielden, dat hier van geen 'verhevenheid' sprake is, zoals nog de Duitse prof. Benner beweert. Vgl. Boileau ed. Hachette (1877) 2, 102v. Zie daarover ook Van Effen, *Holl. Spect.* 8, 53-4. Over deze plaats van Longinus in de 18de eeuw, zie deel 1, 213 en vaker; ik wijs nog verder op *Orationes Hemsterhusii et Valckenari* (1784) 320; de rectorale oratie te Groningen van prof. Joh. Dan. van Lennep, leerling van Hemsterhuis en Valckenaar: *De Altitudine Dictionis Sacrae N. Testamenti, ad excelsam Longini Disciplinam exacta* (1763); Gesner, *Isagoge* I, 313; Riedel, *Theorie* 52 (bew. Van Alphen I, 84); Rollin a.w. I, 388v. Zelfs in Corver's *Tooneelaant.* figureert Longinus als *de* autoriteit inzake verhevenheid: p. 37 (Longinus en Swift tegenover Tasso en Ariosto) 109, 203.
10. II, 310.
11. II, 70-82.

wegens en Staelen uit de Proeve van Zwitsersche Gedichten door Albr. Haller';[12.] de stalen uit deze onder invloed der Engelse poëten ontstane 'zwaerder en verhevener Dichtkonste': geen leenspreuken, maar gedachten, zijn grotendeels vertaald, af en toe echter ook in het Duits gegeven.

Luzac's *Nederlandsche Lettercourant*,[13.] waarvan de schrijver volstrekt 'incognito' wil blijven, bevat meest korte aankondigingen van nieuwe boeken uit allerlei landen; waarschijnlijk was ontlening uit andere tijdschriften niet ongewoon. De eerste delen bieden de meeste verscheidenheid; langzaam

12. II, 575-605; naar de 5e dr. van 1749
13. jan. 1759-dec. 1763 10 delen; 'uit den Boekwinkel van Elias Luzac'; verscheen tweemaal per week à 1 1/2 stuiver.

gaat het tijdschrift achteruit. Latijnse, Franse, Engelse, Duitse, Nederlandse, Italiaanse, Spaanse, Scandinavische werken worden er besproken; naar het aantal zijn ze ongeveer in deze orde te schikken;[1.] maar in de latere delen wisselen Engels en Duits van plaats.[2.] De ‘Maatschappijen van Wetenschappen’ hebben de volle aandacht: het derde deel vermeldt er een Italiaanse, een Hollandse, een Duitse en veertien Franse. Het meest opmerkelijk schijnt ons in het tijdschrift de belangstelling in de jonge Duitse letteren: de proeve in het Duits uit Gerstenberg's *Tändeleyen*, de herhaalde vermelding der *Briefe die neueste Literatur betreffend*, soms met citaten; de lof der Duitsers ‘in geestige werkjes de Fransen op zijde strevend’: Rabener, Hagedorn, Haller, Gellert, Lessing, Gessner; de bespreking van Baumgarten's bekende werk schoon weinig vleiend: ‘de drooge betoogwijze van Wolff op de smaak zelf toegepast in Aestheticorum Pars altera’;[3.] de gunstige beoordeling van het *Sendschreiben van de Herculanischen Entdeckungen* van Winckelmann, wiens belofte van grotere werken men gaarne aanvaardt.[4.] Luzac staat dicht bij de Bijdragers, over wier maandschrift hij ook telkens met lof spreekt.

Dat in de 18de eeuw de Engelse letterkunde bij ons lange tijd bekender was dan de Duitse, behoefde de besproken tijdschriften ons niet te leren. Meer treft het ons, dat reeds van omstreeks 1740 af de laatste hier lezers en vertalers vond en dat het uitgangspunt dier belangstelling schijnt te liggen in de kring der Amsterdamse dissenters: Menisten vooral, maar ook andere: Lublink, die in de boekerij van zijn ouders voor het merendeel Duitse werken vond,[5.] was Luthers. Die belangstelling breidde zich gestaag uit: in 1776 vond een reiziger in Amsterdam de Duitse Gellert, Zachariae en Klopstock ook in handen der dames.[6.] Al vinden we in de ganse tweede helft der eeuw, en later nog, voorbeelden van onbekendheid met de Duitse taal en letteren, waar die thans moeilijk denkbaar zou zijn, met algemene gevolgtrekkingen daaruit moeten we voorzichtig zijn. Niet alleen de theologie en wijsbegeerte onzer oostelijke buren trok lezers, ook hun opbloeiende literatuur bracht menigeen, ook na zijn leerjaren nog, tot de beoefening hunner taal.[7.] Niet zelden waren zij eerst gewonnen door Franse vertalingen: zo ging het met Betje Wolff;[8.] zo ging het in 't algemeen, zegt Lelyveld uitdrukkelijk. Maar ook hij wil Gessner straks ‘duizendmaal liever in 't Duitsch lezen dan in 't Fransch’;[9.] al zoekt hij ook, bij gebreke van een goede Nederlandse, een Franse grammatica voor het Hoogduits.[10.] Tien jaar later moet Alewijn nolens volens mee, door Tydeman vriendschappelijk gedrongen; is

1. Zo volgens bladwijzer van deel I; daar beslaan de Lat. titels 6, de F. 5, de E. 3, de D. 2, de N. 1 1/2, de I. 1, de Sp. 1/3 kolom; de Noordse slechts een paar titels. In deel VII Lat. 4, F. 2 1/2, E. 1/3, D. 1, I. een enkel werk.
2. In IX en X heel wat Zweedse boeken, zeer weinig Eng., en weer enkele Ital. en Spa.
3. Alles in D. 1 en 2.
4. In D. 9.
5. C.W. Westerbaen, *Lofrede op Lublink*, 9. L. kende ook het Deens grondig van jongsaf, en bleef steeds kennisnemen van de Deense Letterkunde, ibid. 10.
6. Menne, *Einfluss* 9.
7. J.D. v.d. Capellen a. Tydeman 1767: *Brieven*, Aanh. 12: ‘van het hoogd. weet ik wijnig’ (Eng. wat meer, Fra. vrij goed). Vgl. 15, 24, Tydeman wil het gaan leren (1768), ibid. 31. J.J. Schultens vertaalde in 1762 een boek van Jerusalem over Prins Albrecht Hendrik van Brunswijk. *Cat. V.G.* II, 453. Het bekende rijtje niet-kenners: J. Valckenaer, D.J. van Lennep, de vrienden van G.K. van Hogendorp, bij Knappert, *Gesch. N.H.K.* 2, 70; vooral van het stereotiepe citaat uit J. v. Lennep's *Leven van C. en D.J.v.L.* dreigt legendevorming; zo Joh. W.A. Naber, *Mus.* 27, 107; Prinsen, *Gids* 1911, I, 456. ‘Wie las hier in die dagen (± 1767) Duitsch?’; vgl. 463.
8. Ghijsen a.w. 147.
9. *Br.* I, 249 (1768).
10. ibid. 245.

het dan niet om Klopstock, dan om Lavater; het klinkt nog tegenstrevend tot Tydeman: ‘Houdt gij nu een dagboek? Gaat het goed? of hokt het al? Ik heb dat van Lavater, twee deelen, nu doorgelezen. Over het geheel genomen smaakt het mij niet.’[11.]

Reeds in 1732 was hier door M. de Ruusscher een der talloze Duitse ‘moralischen Wochenschriften’ vertaald; een, die wel de beste van alle heet, *Der Patriot*, uit de kring van Brockes

11. A.a.T. 23-2-1778.

komend (1724);[1.] enkele andere volgden later nog.[2.] De overgang van deze lectuur tot Gellert en Rabener viel niet zwaar: de verbetering der zeden was niet minder hun doel en verdienste dan verbetering van de smaak, waartoe ook weer de beste Spectators meewerkten.[3.] Overigens staat dit genre bij ons veel meer onder Engelse dan onder Duitse invloed. Het literaire was echter bijzaak bij de meeste navolgers van Van Effen. Het meeste dienaangaande zal nog de *Philanthrope* (1756-62) bevatten; Minima Crescunt verzamelde uit deze en de *Nederlandsche Spectator* (1749-60) met zorg alle vertogen betreffende Nederduitse taal- en dichtkunde en de dichtstukjes.[4.] Toch, leveren ze ons bij onderzoek niet veel op; uit het Duits heeft alleen de *Philanthrope* iets, van Rabener;[5.] een vertoog tegen 'equivoque uitdrukkingen' bestraft een in goede gezelschappen gangbaar geworden kwaad op uitsluitend morele gronden;[6.] de romans worden in beide beschouwd in verband met zedelijk nut of zedelijke schade.[7.] Montaigne, La Rochefoucauld, St. Evremond, de 'Fransche zedemeesters' en 'Philosophen van de Mode' veroordeelt de *Philanthrope* als bedervers der goede zeden. Daarentegen is La Bruyère aan te bevelen als 'een ijverig verwonderaar van de deugd'. Maar dit vertoog is als zoveel andere[8.] vertaald uit de *Adventurer*; het is van Joseph Warton, die hier ook spot met de geleerdheid die gemakzuchtige lieden 'zich door het naarstig gebruik van Rapin, Le Fèvre, Bouhours en Rollin goedkoop verschaffen; Rapin moest zelf zijn Griekse aanhalingen weer van Le Fèvre hebben, Le Bossu, Brumoy en Fénélon plaatst hij hoger; niettemin, wie de Griekse critici en dichters kennen wil, zal ze zelf moeten lezen.[9.] Hier vinden we ook Warton's brief van Longinus,[10.] waarin deze, na kennismaking met de Septuaginta, de verhevenheid van Mozes, Job, Psalmen en Profeten hoog prijst boven al wat Grieken en Romeinen daar in hebben. Een verhandeling over de Fabel die de moraal-toegift afkeurt, is eveneens uit de *Adventurer*.[11.] Oorspronkelijk is misschien het tweetal vertogen, dat verschillend volkskarakter niet wil toeschrijven - als mode was geworden - aan klimaatverschil en dergelijke, maar aan zedelijke oorzaken.[12.] Voor vertaald zie ik aan: het betoog, dat 'de Poëten niet altijd, noch noodzaaklijk, behoeftig zijn' en 'dat de smaak voor de fraaije Konsten en Weetenschappen onze gestellen verbetert';[13.] maar zij pasten ons als eigen ideeën. Een enkele maal vinden we, als terloops, een klacht over de lage stand der poëzie; afgodische eerbied voor de taalwetten, gaat gepaard met verwaarlozing van de schone, redelijke gedachten: een stroom gelegenheidsgedichten, honderd en

1. Vogt und Koch a.w. 2^4, 282.
2. Hartog, *Spect. Geschr.*^{2} 5.
3. Zie Koberstein 3, 160-161, 158.
4. Not. M. Cr. onder 'boeken en verdere eigendommen'. Vgl. *Cat. Mij Lk.* I, 633, waar ze door Alewijn heten verzameld voor M.C.
5. D. 1, nr. 52-54.
6. *N. Spect.* 2, nr. 41.
7. *N. Spect.* 5, nr 122. n.a.v. vert. van *Clarissa Harlowe; Philanthr.* 5, 107. Daarentegen 1, 12-15 over Rede, Nieuwe en toverromans, slechts ter aankondiging van op te nemen vertellingen. Daar ook over de aantrekkingskracht van het wonderbare, dat ook staat onder de eis der waarschijnlijkheid.
8. Alle vertogen uit de *Adventurer* zijn hier vertaald, 'die eenigszins op onze Zeden en Gewoontens toepasselijk waren'. Verder stukken uit *The World, The Connoisseur, The Library*, en het *Gentleman's Magazine*, D. 6, 410-411.
9. *Phil.* 6, nr. 257.
10. Zie boven p. 90; *Phil.* I, nr. 15 en 21. Een andere vert. in de *Holl. Wijsgeer* 3, 95vv 1760.
11. D. 6, nr. 204.
12. D. 5, nr. 265/6.
13. D. 2, nr. 69; D. 5, nr. 268.

honderd malen hersmeed, alle van dezelfde inhoud.[14.] De vertaling van Reland's *Galatea* en enkele zijner elegieën wijst weer op 't verband van Nederlandse en neo-Latijnse poëzie.[15.]

Een magazijn van vertalingen uit Engels, Frans, Duits, soms ook Italiaans en nieuw geleerden-

14. *Phil.* 3, 234; een dergelijke klacht *Ndl. Spect.* 3, 214 in een apodictisch, maar wat verward aandoend en omslachtig artikel over taalverwaarlozing en taalverzorging. De auteur kent de vakliteratuur ter dege: hij somt alle oude en nieuwe Nederlandse taalkundigen op.
15. *Ndl. Spect.* 2, nr. 44 en 46; 3, nr. 65.

Latijn, was de *Rhapsodist*, in zes delen verschenen van 1775-1783.[1] Ofschoon dit 'Mengelwerk' dus voor de kleinste helft na Van Goens' literaire periode valt, willen we het evenals de verwante *Oefenschool* toch in zijn geheel overzien.

De uitgever was dezelfde als die van de *Oefenschoole*, P. Meyer. De schrijvers of vertalers ondertekenden hun stukken of heel niet, of met letters, die indien niet altijd, toch zeker vaak initialen waren. C.V.E.; V.E.; E; of V*; vermoedelijk ook C betekent C. van Engelen, gewezen doopsgezind predikant en bekend spectatoriaal schrijver; hij droeg zeer veel bij voor de *Rhapsodist.* Een ander voornaam medewerker tekende B; dat is hoogst waarschijnlijk F.W. Boers,[2] die Siegenbeek later roemt als man van zeer uitgebreide kundigheden, grote wereld- en mensenkennis, fijne smaak, echte humaniteit, verlichte godsvrucht, en zeer geletterd.[3] Wellicht waren deze twee de redacteurs: 'Mijn Amptgenoot in de Rhapsodisterij en ik' lezen we ergens.[4] Maar ook Lublink zal wel hebben meegewerkt.[5] Echte 'Aufklärung' is hier aan het woord, duidelijker en openhartiger dan in enig ander Nederlands periodiek. Aan het voltooide eerste deel voegde men een opdracht in verzen toe aan hun 'hater', 'Advokaat der Vaderlandsche Kerke': 'al raast gij met verwoeden ijver, Op ons, als pesten van de Kerk --- Wij zijn rechtschapen Vaderlanders; En zoeken 't nut van 't algemeen;[6] Dus zweren we aan geen andre standerts Dan dien der ware Deugd alleen'; 't gedicht is van R., Roulland vermoedelijk. Het eerste deel is dan ook vol schimpscheuten op Hofstede: 'Hortensius', 'Dr. Schoonpraat', 'non-ens', als professor honorarius, enz. Het afgeven op de 'boerendominé's', hun ijdelheid en domheid, op 'de blinde regtzinnigheid', die alles wat zij niet weerleggen kan, vroeger Socianerij schold, en nu Deïsten, Atheïsten, Naturalisten, gaat de bekende gang. 'Gezonde reden', deugdenvolmaking, geluk: simpeler dan de *Rhapsodist* deze reeks veelal voorstelt, kan het niet. De 'Kerkelijke Redevoeringen' van Prof. Chevallier (1770) worden in een uiterst uitvoerig verslag[7] aangepreekt als modellen: zowel van vrije Engelse predikstijl door Hollebeek aanbevolen, maar tot nog toe alleen in vertalingen bij ons te vinden, als van inhoud: algemene waarheden, tot grondslag der voornaamste zedeplichten, en de 'gezonde reden' als 'vriendelijke hulpe' der goddelijke openbaring. Zijn pad volgend, zal men altoos 'zeer ver af blijven van die verwarden, zich-zelven wederspreekende, die buitenspoorige, ja monsterachtige denkbeelden, welke het gezond verstand geweld aandoen, en echter niet zelden, als zo veele Godspraaken, van den predikstoel den Toehoorderen opgedrongen, en door de zwakken onder hen als zodanig geloofd en doorgezwolgen worden.'

In wat iemand naar aanleiding van wat hij in de Encyclopédie las, als 'Gedachten over het Ongerijmde' inzond, vinden wij als veel erger dan *ongerijmd*, als 'tegenstrijdig', of liever als volstrekte onzin aangehaald: 'dat wij geen vrijen wil (zouden) hebben, en egter zedelijk werkende wezens zijn'; God alles werkend, en wij rekenschap verschuldigd! Volgens een 'verslag' van een door C. van Engelen vertaalde en vermeerderde prijsverhandeling van J.D. Michaëlis *Over den*

1. Elk deel bij stukken. Zo handelt *Adv. d. Vad. Kerk* I over deel I eerste stuk; te oordelen naar *Bijdragen t.d. Rhapsodist* II, 3vv bestond deel IV uit 3 stukken. 't Zelfde merk ik op aan de verschillende delen van mijn exemplaar. De jaren der delen zijn 1771, 72, 73, 75, 79, 83.
2. Zie deel 1, 174 en hierna p. 298. Zijn misschien ook de bijdragen getekend B.S. en B.V. (hij was geboortig van Voorschoten) van hem?
3. *Gesch. Leidsche Hoogeschool* II, Toevv. 38v.
4. Deel I, 188.
5. 'L' vind ik echter slechts enkele malen. Verder J.D. (soms Lublink *d*e *J*onge?), K., M., M.H., M.E.M., T.M.; na gedichten een paar maal VDB(osch); en U. of P.J. U(ylenbroek).
6. Zonder hoofdletters!
7. Deel I, 154-182; 231-256.

wederkeerigen invloed van de aangenomen begrippen onder een volk op de Nationaale Taal en van de Taal op de Nationaale wijze van denken (Harlingen, 1771), betreurt de vertaler het voor Gomarus, dat de afleiding van God uit ‘goed’ niet meer bewaard was: het leerstuk der absolute Praedestinatie ware onmogelijk geweest! En Michaëlis schrijft de dwaling van Augustinus en Mahomed, ‘de

beide Vaders van het onbepaald Raadsbesluit' voor minstens de helft op hun afkomst en taal: de een was een Hebreeuw, de ander een Arabier, en geen van beiden was geleerd genoeg om het bedrog ener figuurlijke taal te ontdekken. De 'vaderlandsche rechtzinnigheid' bedenke - zo voegt de verslaggever, ongetwijfeld V.E. zelf, erbij - dat M. en V.E. zover het gebied der Republiek strekt notoir onrechtzinnig zijn; dat ze bovendien hier niet als godgeleerden, maar als wijsgeren[1.] en letterkundigen schreven, en onder dezen varieert de waarheid niet met de staten.

Het tweede deel richt zich in zijn Voorreden al weer tegen de *Advokaat der V.K.*: 'elk land moet met eene doodelijke pest van domheid en vooroordeelen besmet, of door een verschrikkelijk vuur van burgerhaat, bitterheid en woede verteerd worden, daar zulke *Advokaaten van Vaderlandsche Kerken* zonder *Rhapsodisten* verschijnen.' Een schoolmeester Laurentius Orthodoxus, die gerustgesteld omtrent vermeende heterodoxie van de *Rhapsodist*, - om 'het werk zijner bedieninge' moest hij in elk geval 'voor orthodox blijven doorgaan' - de dodenlijst van Nikolaus Klein van Rabener[2.] zal navolgen, en in zijn eerste proeve zijn mede-orthodoxen op het lieflijkst afschildert, en tegelijk met Hofstede een loopje neemt, vordert met schrik zijn inzending terug, als hij van de *Advokaat d. V.K.* hoort, wat de Rhapsodisten eigenlijk zijn. Een andere verbeelde inzender, de catechiseermeester Zelotes Orthodoxus, maakt onder de invloed van 'den dierbaaren Advokaat' een ontwerp ter betere onderscheiding van de 'regtzinnige en ketters': afzonderlijke ketterwijken, welker toegangen de getrouwste wachters Sions nacht en dag zouden bewaken, slechts doorlatend wie verlof van de schout had. Liefst daarenboven verschil van kleding, als voor de Joden in Portugal; een belletje onder de kin, was ook niet kwaad, enz. Van de oude Hollandse preektrant zal de rechtzinnige leraar geen haarbreed afwijken; bij voorkeur zullen zij in preek en gebed straattaal bezigen; de kleding der Dordtse vaderen paste hun 't best. De regering niet slechts van de Kerk maar ook van de Staat diende men hun rechtstreeks op te dragen. Elk boek en elk stuk handwerk drage bij ketterse afkomst een duidelijk soort-merk. Socrates, ook in het eerste deel meermalen ten tonele gevoerd, heet in een brief van K. een antiek slachtoffer der Rechtzinnigheid. Overigens heeft deze inzender de onafhankelijkheid, zijn ironie naar twee kanten te richten: ook tegen de zó beschaafde, zó verlichte, zó gezuiverde eigen eeuw. Hoofdzaak is hem zijn uitvinding ener 'Essence pure Théologique', bitter van smaak, maar van wonderbaarlijke werking. Het merkwaardigst is echter wel, dat een 'Brief van Zalchun, over de Zeden der Europeaanen, en bijzonderlijk der Nederlanderen', waarin een in Amsterdam beland Chileens Indiaan zijn verre geliefden inlicht over mode, geschiedschrijving, toneel, petit-maîtres, actrices, geldzucht, maaltijden, wetgeving, regering, opvoeding en godsdienst in dit deel der wereld, bijzonder uitweidt over de schijnheilige 'vromen' of 'fijnen' en hun schrijver, die zich Advokaat van de V.K. noemt! Ook in dit deel moet de professor honorarius het op verschillende manieren ontgelden.

Reeds vóór het verschijnen van de *Advokaat der Vaderlandsche Kerk* moet een, mij overigens onbekend maandschrift *De Bijecorf* de *Rhapsodist* hebben bestreden. De Back sprak ervan in zijn brief aan Van Goens.[3.] En de *Advokaat* zelf vermeldt een 'Brief aan de Stichters der maendelijksche Bijecorf, van J. Christiaensch Zoon', tot verdediging van de *Rhapsodist*. Ondanks hun stellig voornemen de keffers volslagen te negeren, antwoordden zij toch, indirect en ironisch. Door hun correspondentie met een zogenaamde Maatschappij de Bijenkorf te Medemblik,

1. Dat hij modern wijsgeer is, vertelt V.E. ons vaker; het Wolffianisme veroordeelt hij daarbij te scholastiek, D. I, 511.
2. R. sluit daarin aan bij Kolberg's vermaarde *Iter subterraneum.*
3. Zie hierna p. 298.

die vooral niet verward wil worden met ‘de uitgeevers des Maendelijkschen Bijenkorfs’.[4.] Zij zijn noch in de keuze van leden noch van stoffen, zodat zij fatsoenshalve slechts één deel per jaar uitgevend, een stapel verhandelingen overhouden. Daarmee willen zij de *Rhapsodist* gaarne genoegen

4. Deel I, 344-352, 502-508, II, 545-560.

doen. Een lijst vergezelt het aanbod - om die lijst is het natuurlijk te doen. ‘Betoog van de Goede Hoop, welke ook thans aan Nederland overschiete’, enz. is blijkbaar een late pijl op Van der Kemp's oratie van 1766; ‘Triomf der Arminiaanerij’, ‘Naaspooring, van welke Preekmethode Paulus zich bij Felix bediend hebbe’, en dgl. houden verband met de kritiek tegen Chevallier geoefend; andere als ‘Onfeilbare middelen om (...) het gebruik van de Rede in den Godsdienst te stuiten’, ‘Proeve eener beredeneerde Naamlijst van de Kettersche Theologanten in de Engelse Kerk’ spreken duidelijk voor zich. Maar de kritiek en spot gaan er ook nog in andere richting: lege journalistiek, koffiehuispolitiek, lijkzangen of ‘burgertranen’ op gestorven regenten (tegen Berkhey?),[1] Corps-des-gardes-praatjes en Klappermansdichten in ‘Zedeschriften’ (tegen de *Denker*), de nieuwe criminele rechtsgeleerdheid van Beccaria, de oudheidkundige onderzoekingen als ‘over de brijnaalden en brijsteek der oude Germaanen’. In hun antwoord merken de Rhapsodisten op, dat het de bedoeling slechts schijnt ‘om den een en ander wat te streepen’, al vatten zij niet *alle* toespelingen. Zij verzoeken nadere inlichting, en dragen van hun kant enkele onderwerpen ter behandeling voor, als: ‘Wederlegging van de trotsche voorgevens der Dissenters, beweerende dat onder hen vernuft en goede smaak meest worden aangekweekt’ en ‘Betooging dat luiden van een doordringend verstand minder te vertrouwen zijn, naar mate zij fijner worden.’ De Medemblikse repliek is duister, op de beschrijving der theologanten na, als afgestudeerd met het van buiten leren van één systema, en onbedreven in hun eigen taal, ondanks Francius.

Het eerste artikel van het tweede deel is een vertoog van J. Priestley ‘Over de noodzakelijkheid eener volkome vrijheid in het onderzoeken en voorstellen der leere van den Chr. Godsdienst’.[2] De naam van de auteur spreekt nog wel zo duidelijk als de titel. Hier is hij echter nog vol zorg voor de christelijke religie, die het grootste gevaar loopt van onredelijk conservatisme in het algemeen, van bindende geloofsartikelen in het bijzonder. Tegen die 39 artikelen der Engelse kerk neemt de *Rhapsodist* vaker positie. In het derde deel levert Justus Opregt in september 1772 als tegengift tegen met de melk ingegeven vooroordelen een vertaling naar het *Gentleman's Magazine* van juli over de ondertekening dier artikelen door dissenters gegrond in ‘Paapsche onkunde en bijgelovigheid’. Het begint met de leus: ‘het Nieuwe Testament alleen’, het eindigt met de beschouwing der geestelijkheid als ‘eene orde van menschen zonder eer en geweten’, heers- en hebzuchtig, geloof predikend, maar zelf ongelovig. Weldra volgt nog een, ook uit het Engels vertaald, fragment ener ‘Samenspraak tusschen eene Bejaarde Dame en een Jong Heer’. De oude dame, in het bezit van een uitnemend aloud receptboek, dringt al haar bedienden 39 walgelijke pillen op, in plaats van voor hen en zichzelf uitsluitend haar boek te volgen. De toepassing op de 37 Nederlandse pillen mochten de lezers zelf maken; bij wijze van ‘invallende gedagte’ had de *Rhapsodist* hun intussen reeds voorgehouden, dat in meest alle godsdienstgeschillen de verdedigers der betwiste stellingen er zelf weinig of niets van geloven.

In de volgende delen zijn de rechtstreekse aanvallen op de orthoxie zeldzamer; maar noch Van Engelen noch B. kunnen er zich geheel van onthouden: het ‘Vertoog over het Bijgeloof’, in deel III van de eerste, onder een motto van Buckingham - ‘The Priest continues what the Nurse began’ - zet onmiddellijk in met het ‘afgrijslijk drietal’: bijgeloof, blinde rechtzinnigheid, domme ijver, die zelfs toen de ‘alleruiterste barbaarsheid’ van de ‘duisteren nagt des Pausdoms’ was geweken, nog hardnekkig standhielden tegen rede en onderzoek. En B. zet in dit en het volgende deel in zijn ‘Bedenkingen over het spotten met den Godsdienst’ uiteen, dat, wat hij zegt, betreft

1. Zie Knuttel nr. 18978.
2. *A free address to Protestant dissenters on the subject of the Lords Supper*, 1769.

het spotten met *alle* godsdienst en verachten der zedelijke deugd, *niet* dat met ongerijmdheden, onterende, belachelijke, onzedelijke dweperijen, wilde hersenschimmen van rabbijnse geesten, die het gezond verstand vaarwel zeggen; daar zijn gematigde raillerieën geoorloofd.

Maar men boerte niet met de zwakheden van de stijl der bijbelvertaling, en geve geen aanstoot door gemeenzaam gebruik van die stijl. Spot met de in eigen oog onfeilbare ijveraars die in ‘onze verligte dagen’ al wat zij maar onrechtzinnig oordelen, zouden willen behandelen als de van toverij verdachten in de blinde eeuwen, kan zeer nuttig zijn. Vele spotters met *de* godsdienst kennen die ook niet anders, dan zoals een domme catechiseermeester met tekort aan rede, hun heeft onderwezen. Zo ‘redelijk’ is deze B. echter nog niet, of hij ziet, dat van de wonderen, de opstanding, het oordeel, het eeuwig leven ‘niet in alle opzigten voldoende reden kan worden gegeven.’ ‘’t Verslag van zeker gesprek tusschen eenige Vrienden’ in het vierde deel - ik twijfel, of ik niet ergens een Engels origineel heb gezien - brengt ons in gezelschap van de rijke, kunstlievende, op welwillendheid de hoogste prijs stellende Eugenio, de gulle, maar al te openhartige, en de redelijke godsdienst die zijn vaderland heeft aangenomen te weinig eerbiedigende, en ‘leven naar de ingeschapen natuur’ voorstaande Philander - deze beiden vereerden de dichtkunst -, en de onkundige, betweterige, fijne, pedante, de dichtkunst veroordelende, inquisitie terugverlangende, te diep filosoferende, droefheid nuttig oordelende, gemelijke Crater. Eenmaal verscheen in deel III ook nog een ‘Brief’ waarin de *Advokaat* en vooral Hofstede op de oude manier werden getracteerd. Overigens bepaalde de *Rhapsodist* zich voortaan tot het voorstellen van eigen en der geestverwanten meningen. Een model biddagspredikatie in extenso; een verhandeling over de verdraagzaamheid naar het Frans van De Romilly fils - dit al in het eerste deel -; een illustratie bracht het vierde in een brief van Hendrik IV - een zeer heterodoxe ‘Verhandeling over de Gevolgen der eerste Zonde’ uit het Frans van Abauzit, een dito over de bezetenen in het N. Testament, van Van Engelen. Hun beschouwing van de Roomse Kerk zien we in een uit het Frans vertaald satiriek smeekschrift aan de paus betreffende de jammerlijke toestanden in de kerkelijke staat, een vertaling van Opkomst en Voortgang der Inquisitie, door Jaucourt aan Voltaire ontleend; een zeer uitvoerig uittreksel uit de in 1773 in Italië verschenen biografie van de zeventiende-eeuwse bisschop Palafox, als vijand der Jezuïeten in de achttiende zeer in ere, tot bij Ganganelli toe; ook in een kort artikel ‘De Nuttigheid der Kloosters en Munniken in de Middeleeuwen’, van Van Engelen; thans gelden zij algemeen onder ons voor gezworen vijanden van het gezond verstand; zo begint hij, en de uitroeiing der Jezuïeten en afschaffing van andere orden tot in het devote Oostenrijk toe vermeerdert de drift tegen hen. Maar zelfs voor sommige scholastieke wijsgeren van die oude tijden heeft hij nog een goed woord.

Het grootste deel der niet-literaire bijdragen van de *Rhapsodist* is, zoals men verwachten kan zedekundig: hetzij praktisch-onderwijzend, hetzij wijsgerig bespiegelend. Een ‘Brief over het uitslaan van vuile redenen’ van B., onder een motto van Buckingham, ‘For want of decency is want of sense’, met de schildering van een oude zot, die zich zelfs in bijzijn van eigen kinderen niet fatsoenlijk houden kan; een betoog tegen huwelijk van ongelijke jaren, met het voorbeeld van de bedrogen rijke ‘oude Totebel’ Sara Laatwijs; de korte inhoud van een pas vertaald goed werk *Zedelijke Opvoeding, uit onze natuurlijke Hartstogten afgeleid*; dito van Dusch' *Zedelijke Brieven*, - ze aanprijzend, verzekert B. niet te weten, wie de vertaler is - die in de trant van Ovidius' heldinnenbrieven bijna alle plichten voordragen; een Franse Verhandeling over het Huwelijk; een brief over ‘De hedendaagsche Opvoeding der jonge Juffrouwen’ - de positie en opvoeding der vrouw komt overigens vaker ter sprake -; deugdenvoorbeelden in Gustaaf Adolf en zijn vriend, naar een Engels verhaal; of beter nog in een door Van Engelen uit de ‘alleregtste bescheiden’ opgemaakt verhaal van de Kaapse ‘Menschlievenden Held’ Woltemade, die eigen leven offerde bij het redden van schipbreukelingen. Er is I. de Pinto's brief van 1767

aan Diderot over ‘De Uitwerksels van het Kaartspeelen op de Zeden van Europa’: voor- en nadelen afwegend, besluit hij tot meer winst dan verlies. Er is Lord Chesterfield's ‘Predikaatsie in een brief aan zijn zoon’, over het Suaviter in modo, fortiter in re. Meer bespiegelend zijn daartegenover, behalve enkele kleine preekjes van C.v.E., een ‘Wijsgeerige Beschouwing van den Mensch’, met aanhalingen

uit ‘den wijzen Locke’, uit Hobbes, en uit ‘den gullen Montaigne, dien grooten schilder der menschelijke natuur’, soms polemiserend tegen Rousseau, en veel bewerend over *wilden* en over *individu's.* Verschillende trekken, o.a. de lof voor de ‘Philosooph’, doen mij het ongetekende ‘ingezonden’ stuk houden voor een oorspronkelijke verhandeling van Van Engelen. ‘Gedagten over de strijdigheden in de menschelijke Natuur’ in het vierde deel zijn uit Wieland's *Deutscher Merkur.* Terloops vinden we hier de stelling van Bonnet's *Essai de Psychologie*, dat ‘een onregtvaardige daad het noodwendig gevolg is van enige wanschapenheid in het brein’. Naar Beausobre, van de Berlijnse Academie, is gevolgd het stuk ‘Over Vóórgevoel en Zedelijk Gevoel’; naar een ander lid, Merian, dat over ‘Zelfmoord als uitwerksel van loutere krankzinnigheid’; van dezelfde overgenomen is dat ‘Over de Kragt en Duurzaamheid van het Vermaak en de Smart’; van Von Haller een lang ‘Vertoog over de Vermaken’;[1.] een nog uitvoeriger ‘Proeve over de hoedanigheid en het gebruik der Uitspanningen’ van J.M.H. Gerike leverde het laatste deel. Daar is ook een verhandeling over het ‘Regt Gebruik der Geluks-goederen’; de vertaling der rectorale oratie van B. Nieuwhoff te Harderwijk in 1780. Van meer belang dunkt ons echter de ‘Redevoering over de Vorming van het Hart, of zij zonder de beschaving van 't verstand mooglijk zij, en tevens over Aandoenlijkheid, Onaandoenlijkheid en Enthusiasmus’, van de bekende Duitse filoloog I.J.G. Scheller:[2.] in hoofdzaak een krachtige bestrijding der sentimentaliteit uit het oudere standpunt van nuchtere redelijkheid: ‘vele nieuwe Zedekundige Schriften maaken van deeze gevoeligheid al te veel werks (...) ze roemen alle verliefde zwaarmoedige treurigheid, en prijzen de afrollende traanen als echte kenmerken van een edel gevoel en als zegel der deugd.’ Noch van de heidense mode-anacreontiek, noch van de hersenschimmen najagende Don-Quichotterie, noch van de jammerende bij wormen en onweders, sidderende droefheid-torsers, liever zelfmoord plegend - als een Kleist -, als hun vergode Werther, dan zelfbeheersing oefenend, moet Scheller iets hebben. Oppervlakkigheid, schijn-gevoel, slappe zenuwen, anders niets. Deugd eist vastheid. Overtuiging van het verstand moet voorafgaan aan de opwekking van het gevoel, of men komt tot poppenspel of dweperij. Poëzie, romans, toneel zijn van betrekkelijk of twijfelachtig nut tot vorming van het hart: met al onze zedelijke, aandoenlijke schriften wordt de deugd steeds zeldzamer. Grandison en al die zedelijke romans in een onware briefvorm, zijn al te fraai en al te onwaarschijnlijk. ‘Waarheid alleen dringt diep in 't hart.’ De toneelspelers bederven licht hun eigen karakter; toneelspel van kinderen is verkeerd. Het toneel is dienstig voor tijdverdrijf, uitspanning, en enig onderricht in geschiedenis en taal; maar zedelijk nut brengt het niet. Zogenaamde huwelijken uit liefde leiden tot ongeluk. Geen enthousiasme, maar hoogachting moet de grondslag zijn. Ook jeugdig dichterlijk enthousiasme blijkt later vaak een strovuur; anders blijft het zoals in Uz. Eigenlijk is misdaad ook niet anders dan ‘een onverstandig Enthusiasmus’. Het verstand is ‘de ontsluiter en verbeteraar van het hart’. De H. Schrift zij het voorname leesboek. De Ouden ga men weer lezen, niet zozeer om de taal, als tot scherping van 't verstand en vermeerdering van kennis. En men arbeide evenzeer aan de vorming van verstand en hart der vrouw als van de man.

Als de meeste periodieken van deze tijd behandelt ook de *Rhapsodist* meermalen staatkundige, economische en natuurwetenschappelijke onderwerpen; trouwens niet alleen de eerste, maar ook de laatste stonden in nauw verband met moraal en godsdienst van dit geslacht. Het eerste deel brengt reeds een ‘Troglodytische vertelling: De Maatschappij’ - reeds Montesquieu en Littleton lieten de Troglodyten

1. In deel 3 en 4.
2. Schelle zegt de *Rhapsodist* in titel en register.

het mensdom onderwijzen -, ten betoge, dat met de zuivere Rede en de wetten der Natuur van ‘onze moderne Fransche schrijvertjes’ alleen de maatschappij niet bestaan kan. Dwaasheid, eerzucht, ijdelheid, weelde, dartelheid, kunnen niet geheel worden weggenomen,

maar moeten alleen worden beteugeld en geleid. En van B. Franklin een opstel (van 1751) over ‘De Vermeerdering van het Menschelijk Geslacht, het bevolken van Landen’, enz. Door verscheidene volgende delen zet zich een breedvoerig verslag voort van het uit het Duits vertaalde werk van J.P. Süszmilch: *De goddelijke Orde in de veranderingen van het menschelijk Geslacht.* Uit het Engels van Tucker is een vergelijking van rijke en arme landen ten opzichte van de voortbrenging van levensmiddelen en ‘manufacturen’. J.d.P.[1.] schrijft over ‘De Onbillijkheid van den Naarijver (...) tegen de Hollanders wegens de Koophandel’. Er is een uittreksel uit een te Amsterdam verschenen werkje: *De la Félicité Publique* (is het mogelijk ook van De Pinto?). Het vraagstuk der negerslaven stelt een fragment uit een reisbeschrijving, verschenen in 1774: De Behandeling der Negers op de Fransche Eilanden. De schrijver, een Frans officier, besluit zijn schrikkelijk relaas met de vraag, waarom de wijsgeren niet eens anders dan boertenderwijze melding maken van de arme negers, wier ellende twee werelddelen vervult.

Onder de natuurwetenschappelijke bijdragen sluit hierbij enigszins aan die van P. Camper: *Redevoering over den Oorsprong en de Kleur der Zwarten* (1764). Hij komt op tegen de grote anatoom Meckel die nog in 1757 durfde schrijven, dat de negers een gans ander geslacht van mensen schijnen, omdat ze zwart bloed en zwarte hersenen zouden hebben. En tegen wijsgeren, die hen beschouwen als ontstaan uit vermenging van blanken en ‘Orang-Outangs’. Zijn anatomische onderzoekingen, gevoegd bij hetgeen Albinus, Littré, Maupertuis, Buffon en Le Cat hebben aangetoond, logenstraffen dit alles. Ook zij zijn uit Adam gesproten, hun kleur en gedaante zijn veranderd door invloed van land, voedsel, ziekten. ‘Zoo zult Gij lieden niet langer zwarigheid maaken om met mij de hand van broederschap aan de Negers en Zwarten te geeven.’

Voor ‘De Natuurlijke Historie der Bijen’, naar Bazin's werk, een uittreksel uit de *Mémoires* van De Réaumur; een ‘Berigt wegens de Ontdekkingen van Ridder Izaak Newton’, naar Colin Maclaurin's werk (1748), in tal van vervolgen door vier delen verspreid; ‘Verbaazende Voorvallen’ uit ‘een zonderlinge overmaat van elektrikaale stof’ bij de betrokken personen verklaard uit Engelse bron; twee ‘beschouwingen’: De Natuur, van Buffon; een ‘Historische Lofrede’ op de beroemde Leidse anatoom B.S. Albinus, naar de *Bibl. des Sciences*; een beschrijving van tegenwoordige en vroegere staat van de Vesuvius naar Dom. Bartoloni in de *Atti dell' Academia di Siena*; een schets ‘De Waare Arts’ naar het veelgelezen werk *Von der Erfahrung in den Arzneikunst* van de door andersoortige werkjes bekende populairfilosoof J.G. Zimmermann; het Leven van de Berlijnse wiskundige J.H. Lambert, volstaat de vermelding van titel en auteur. Iets meer echter over een paar andere bijdragen op dit gebied. Van Engelen schreef in het tweede deel een lange verhandeling over ‘Het redeneerend Vermogen en de verstandelijke Vorderingen der Dieren’; naar zijn bekentenis in de voorrede zal ze grotendeels vertaald zijn uit het Frans. Van de ‘volmaaktbaarheid der dieren’ spreekt hij daar. In zulk onderzoek, meent hij, is misschien een gerede weg om de oorsprongen van onze eigen werkingen nader te leren kennen. Of de dieren onsterfelijk zijn, als Bonnet stelt, laat hij in 't midden, maar dat zij denken en voelen als wij, is ontwijfelbaar. Ervaring, geheugen, redenering is er bij de dieren als bij ons; instinct bij ons als bij hen. De mens legge daarom zijn verwaandheid tegenover het dier af, al heeft de Schepper ons ‘voor meerdere volmaaktheid vatbaar’ gemaakt.

In het derde deel brengt hij die gedachten in verhalende vorm: ‘Zonderlinge Ontmoetingen van Pythagoras’. Thans weten wij, dat de Aarde in het Heelal als een zandkorrel op de Piek van Teneriffe is. Ook houden wij haar niet meer uitsluitend

1. Stellig wel I. de Pinto.

gemaakt voor de mens, maar even zo goed voor alle schepsel op haar levend. En de gedachte, dat de mens het enig redenerend en gevoelend wezen zou zijn, reken ik afkomstig van Aziatische dwingelanden. Pythagoras werd in Indië beter onderricht door de witte olifant des konings; hij hoorde ook, hoe wolven en gieren

zich voor de meest geliefde kinderen van Brama hielden. Gevoel en vernuft tonen hem tor, haai, schelpdier, dierplant, ja, als een microkosmos ook de rots, waarop hij staat. Gefingeerde Carmina aurea van Pythagoras, een fabel van Gay, een bladzijde uit Bonnet's *Essay de Psychologie* en verzen van Pope moeten de voorstelling bevestigen. Maar een paar jaren later raakte Van Engelen met dit alles in verlegenheid, toen hij in een 'Onderzoek, waarom de Dieren niet spreeken, en hoe de Menschen hebben begonnen te spreeken' zijn gehele redenering moest gronden op een 'volstrekt en onveranderlijk onderscheid tusschen de natuur der menschen en der dieren'; een volstrekte afscheiding van Instinct en Rede. Maar hij maakt er zich gemakkelijk af; mijn opvatting daar strookt inderdaad niet met deze van Buffon, zegt hij, en neemt dan eenvoudig met de 'woorden des grooten mans' diens 'onderscheid tusschen ons en het stomme vee' over. J. Burnett's (Lord Monboddo)[1.] dwaasheden over Europese 'wilden' die allen het gebruik der spraak missen, en over een hele dergelijke natie, namelijk die der Ourang-Outangs, zijn hem te machtig, evenals Rousseau's strelende denkbeelden. Maar Süszmilch's[2.] 'erbarmelijke' theologanten-verklaring: God is de oorsprong der talen, kan hem, redelijk wijsgeer, evenmin voldoen.[3.]

Hij kwam tot zijn 'Onderzoek', door een uittreksel in het *Journal Encyclopédique* uit Herder's bekroonde verhandeling *Ueber den Ursprung der Sprache* (1770). Vergeefs poogde hij het werk zelf in handen te krijgen, dat hij had willen vertalen. In de plaats daarvan gaf hij nu een samenstel van eigen gedachten en denkbeelden in het uittreksel gevonden. De mens heeft een soort aangeboren taal, meent hij, met de dieren gemeen: zekere ongearticuleerde geluiden bij verschillende aandoeningen.[4.] Maar de taal van woorden is uitsluitend de mens eigen; zij heeft haar oorsprong in 'de opmerking' en de 'gezellige geaartheid', beide onafscheidelijk van de Rede. En Van Engelen schetst ons hoe onder wilden de taal moet ontstaan zijn: door klanknabootsing eerst, want het gehoor geeft de meeste en volmaaktste denkbeelden, van het gehoor ging men over tot het zo nauw daarmee verbonden gevoel; van dit op reuk en smaak; aan het geziene verschafte dikwijls 'het geval, een louter niets' zijn benaming. Dan komen de overdrachten, eerst voor stoffelijke dingen, dan ook voor het abstracte. Een 'Woordenboek der eerste oorspronkelijke taalen' zou ons de historie van de menselijke geest geven, en de poëzie tot de allerhoogste oudheid brengen. De letters en de grammatica zijn eerst veel later kunstig bedacht. De oorspronkelijke talen waren niets dan een woordenboek van verba eerst, en substantiva daarna; de adjectiva kwamen later. Verba alleen in infinitivo; het meest nodige was het praeteritum; dat wordt dan ook door de wortels uitgedrukt. Aan het schone Arabisch en het ruwe Amerikaans (de taal van de wilden blijkbaar), hoe onderscheiden ook, toch beide nog in hun kindsheid, ziet men deze dingen het best. Klimaat, voedsel, levenswijs, volksbestaan, strijdige belangen, verschillende denkwijzen, zijn alle factoren van verandering der taal. Tot verheldering van inzicht wijst de auteur telkens op het leren spreken der kinderen. Al geeft hij een aantal Nederlandse voorbeelden van overdracht van het zinnelijke op het abstracte, Huydecoper of Ten Kate kan hij met rust laten; want het is hem te doen om 'de voortgangen van den menschelijken geest, van hunne eerste ruwheid af tot aan den tijd, dat zij den naam van menschen met meer regt begonden te verdienen.'

1. Herder oordeelde heel wat gunstiger over Monboddo's werk, tot welks uitgave in het Hd. (1784) hij de stoot gaf.
2. Over Süszmilch zelf geeft de *Rh.* later de *Lofrede* uit de *Mémoires de Berl. Academie.*
3. Voor de 'Hollandschen Wijsgeer' (E. Buys) was die verklaring in 1760 nog volkomen voldoende geweest: deel 3, 156vv.
4. De o! 's en ach! 's op de predikstoelen zijn er o.a. nog een rest van.

De dringende noodzakelijkheid om het getal woorden niet oneindig te doen aangroeien, bracht tot een buitengewoon moeilijke en stoute stap, de ‘zonderling vernuftige’ uitvinding der adjectiva en betrekkingswoorden. En ten slotte kwam men tot ‘den stoutsten stap van den menschelijken geest’, onbegrijpelijk eigenlijk, en verwonderlijker dan Newton's ontdekkingen, de afbeelding der hoofdklanken door een klein getal lettertekens. In een Aanhangsel zegt Van Engelen iets

over etymologie;[1] als een volgend artikel geeft hij een vertaald Frans zendelingsbericht over het Chinees.

Er is vrij wat van Herder in de verhandeling, maar ondanks de zelfstandige aanvulling met anderer denkbeelden, lijkt het een povere, nuchtere knutselarij bij de brede wijsgerige beschouwing van de Duitser.

Geschiedenis geeft de *Rhapsodist* zeer weinig; met vorsten- en veldslagengeschiedenis heeft men in deze kring niet op: 'altoos vertelt men mij, hoe een Volk vegt, nooit hoe het leeft.' Zo Van Engelen.[2] Iets dergelijks zegt zelfs Scheller.[3] Er is een stuk contemporaine historie van Algiers, de levensgeschiedenis van de ongelukkige echtgenote van George I, en - voor ons van meer belang - in het eerste deel een uittreksel uit Mallet's *Introduction à l'Histoire de Dannemarc.* Meer belangstelling is er voor vreemde landen, voor dat der 'wilden' inzonderheid. We vinden hier uit het Engels een 'Beschrijving der Orkadische eilanden', en van E. Bancroft een 'Beschrijving der Volkeren van Guiana'; er is een uittreksel uit de 'Historische Berichten aangaande de Mongolische Volken van Pallas'. Engeland, Frankrijk en Duitsland bleken ons tot zover de grote leveranciers van de *Rhapsodist.* Niet minder waren ze dat voor het literair-esthetische deel, al wordt vaak de herkomst der stukken verzwegen of verdoezeld. Pope, Gay, Buckingham; *Monthly Review* en *Gentleman's Magazine* worden meermalen aangehaald. Van Pope biedt hij 'om den smaak van welschrijven onder ons algemeener te maken' een vertaling aan van het algemene deel der voorrede voor zijn Werken over 'Digtkunde en Oordeelkunde'. Het Leven van Hervey beschrijft hij, maar dit naar het Frans van zijn vertaler Le Tourneur; en het Karakter van Richard Savage, naar ik vermoed niet naar Johnson, maar naar dezelfde Le Tourneur, of liever naar het uittreksel dat de *Bibl. des Sciences* een vorig jaar uit diens Histoire de R. Savage et de J. Thompson had gegeven. Zo is ook 'Barnewel uit zijn gevangenis aan zijn vriend Truman' niet naar Lillo's treurspel, maar 'in navolging van den Heer Dorat'; 'geen andere Natie (dan de Engelse) heeft zulk eene opstapeling van vertederende afgrijslijkheden ten toneele durven voeren.' Rechtstreeks naar het Engels zullen vermoedelijk zijn het klein stukje 'De deugdzaame Landman, eene Engelsche geschiedenis', en de zeer onwaarschijnlijke, zeer sentimentele nouvelle 'Sidnei en Silli, of de Weldaadigheid en de Dankbaarheid', uitlopend op een 'eeredienst der vriendschap'; V. vult zijn vertoog in het eerste deel over 'De Waardeering van het Menschelijk Leven' voor een groot deel met 'de woorden van een uitmuntenden Engelsch schrijver'; in de latere delen vinden we verder een allegorische 'Historie van het Medelijden', van Miss Aikin (1773), een gedicht 'De Schepping', door L. naar Elizabeth Rowe; een uittreksel is er uit het laatste deel van Lady Montague's *Brieven* in 1765-1771.[4] En ook reeds in 1772 een fragment uit de als ware geschiedenis opgevatte 'Expedition of Humphrey Clinker' van 1771[5], later nog gevolgd door 'Aanmerkingen over Londen en het Buitenleeven', een brief daaruit van Matth. Bramblés, maar vrij bewerkt voor ons volk, en besloten met het te weinig bekende Buitenleven uit Luyken's *Duytsche Lier.*

Uit het Frans vertaalde de *Rhapsodist*, behalve hetgeen we reeds noemden, nog de 'Brief van Zeïla, een jonge Wildinne en Slavinne te Konstantinopel aan Valcour,

1. Wat heeft κυων met hond, υιυς met zoon te maken? En verklaringen van beunhaas, op zijn elfendertigst, deuvekater.
2. IV, 152-153.
3. VI, 242.
4. Volledig in vertaling verschenen bij P. Meyer, die hier en vaker de *Rhapsodist* reclame laat maken voor zijn uitgaven.
5. van Smollett.

een Fransch Officier' (van Dorat), met als inleiding de geschiedenis van Inkle en Jarico uit de Engelse *Spectator*: 'Julia of het gezegend Berouw. Eene onuitgegeven Fransche geschiedenis' (van Baculard d'Arnaud van 1767: 'anecdote historique' verklaart *onuitgegeven*)[6.]; uit Saint-Lambert's *Les Saisons* (1769),

6. Niet te verwarren met zijn *Fanny, histoire anglaise*, dat door een ander tot toneelstuk gemaakt, in Fra. en Ndl. dezelfde bijtitel 'het gelukkig berouw' draagt. Zie o.a. *Cat. K.B. Fra. T. en Lk.*

d.w.z. het daarbij gevoegde tweede deel de Contes: Ziméo, een verhaal van slaven, als betoog tegen de slavernij en voor ‘de beginsels van het natuurlijk regt’; en evenzo, al neemt dit geheel het air aan van Engels te zijn, ‘De Gelukzaligheden van het Landleven, geschetst in de gevallen van een gelukkig paar’: sentimentele idylle van een onafhankelijk, zeer geletterd meisje van hoge adel, dat haar verstandige, gevoelige bediende, een Schotse boerenjongen trouwt, met hem een boerderij gaat drijven in zijn vaderland, de vrije tijd tezamen doorbrengend met de lectuur van Engelse en Franse wijsgeren als Montaigne, Shaftesbury, Hutcheson; van Richardson, Vanierius, Theocritus, Virgilius, Tibullus in vertaling; verder de idyllische natuurbeschrijvende poëzie van Gessner en Von Haller; van J. Philips, Cowley, Spenser, Dryden, Thomson. Er is een Lierzang op de Tijd naar, en een vertoog De Roem ‘meest uit Thomas’; er zijn twee gedichten naar Leonard, Frans navolger van Gessner, gevolgd door V.D. B(osch); er is een berijmd ‘zinnebeeldig vertelsel’ van J.D., vrij naar ‘Thélème et Macare’ van Voltaire. Levensbeschrijvingen vinden we van Molière in het eerste, en van Rousseau in het laatste deel. Bij geen van beide worden de bron of bronnen vermeld. Uit dat van de laatste spreekt grote sympathie en bewondering. Hij is een van die slechts in deze en gene eeuw van de Hemel gezondenen, ‘om, door woorden en daaden, op de rondom woonende volken te werken’: daarom moest hij ook verzoeking, verleiding, berouw, strijd, gebrek, ellende, bedrog ervaren. Zijn leuze was: het leven voor de waarheid! Zijn antwoorden op de Dijonse prijsvragen, zijn *Devin de Village*, zijn *Nouvelle Héloise* (waarvoor hij zelf ‘geheel onschuldige meisjes’ waarschuwde), zijn *Emile* (die in heel beschaafd Europa een omkering in de opvoeding te weeg bracht, en ‘een nieuw tijdperk in de geschiedenis des menschdoms’ opende) met de Profession de foi du vicaire savoyard; de *Lettres de la Montagne* passeren de revue; zijn terugkeer tot het protestantisme, de vervolgingen geleden in Parijs, Genève, ten slotte ook in 't gebied van Neufchatel, zijn verblijf in Engeland bij Hume, zijn eenzaam leven na terugkeer in Parijs, zijn laatste maanden in Ermenonville, in alles wordt Rousseau zo gunstig mogelijk voorgesteld. De schrijver verzekert zelfs, dat hij ook ‘bij zijn snoodste vijanden, nimmer verdagt (was) ten aanzien van zijn zedelijk gedrag’. Uitvoerig wordt de lezer ingelicht omtrent zijn laatste gesprek met ‘Juffrouw Rousseau’, over het idyllisch oord, waar hij begraven werd, over het gedenkteken, dat De Girardin voor hem oprichtte. In het eerste deel daarentegen had C (van Engelen?), om ‘het gevaar en de nadeelen, om ongeoefende jonge Lieden de Werken van Rousseau te laaten leezen, duidelijk (te) doen zien’,[1.] uit de *Lettres sur le christianisme de Mr. J.J. Rousseau* van de Zwitserse predikant J. Vernet, een gesprek tussen Rousseau en een Chinees overgenomen, als blijk van de ‘tastbaare contradicties (die hij) uitstoot om zijn gewaand Christelijk Geloof met zijn wezenlijk Ongeloof te plooijen’. Ook op andere plaatsen in dit deel is het oordeel over Rousseau niet gunstig.[2.]

Omtrent Voltaire is de mening niet zo afwisselend. Het eerste deel gaf een ‘Levensbeschrijving van den Heer de Voltaire, uit het Rabbijnsch’. Dat wil zeggen in een de bijbel imiterende stijl. Niettemin is hier bij grote lof ook veel afkeuring: over zijn filosofie van Newton, zijn aanmerkingen op Pascal, zijn *Pucelle*, zijn *Candide*, zijn *Dictionaire*, zijn persoonlijke pamfletten en satiren, ‘zijn lasteren van Rousseau, de Joden en de Christenen’, zijn verachten van de Christelijke, en van alle godsdienst. Hij maakte zich al meer tot de geliefde auteur van ‘bedorven, zedelooze, jonge losbollen’. Hij ‘is een groote geest, en een der eerste zangers in vroegere en laatere geslagten, maar hij stelt zich met den minsten prulschrijver op denzelfden voet, zoodra hij den Godsdienst aanrandt.’ Terecht zei Young: ‘we shudder whilst

1. De *Adv. d. V.K.* houdt het voor een quasi waarschuwen.
2. Zie p. 204 en 451.

we praise.' Ook zijn rusteloze veelschrijverij wordt gelaakt. Het *Traité sur la Tolérance* zou een voortreffelijk boek zijn, 'hadt hij, zonder nood den Godsdienst zijner Vaderen in hetzelve niet verraaden.' Maar de *Philosophie de l'Histoire* behoort onder zijn beste werken. Zijn tragedies en zijn *Henriade* zijn meesterwerken, maar 'de

Natuurkundige is gebrekkig, de Historieschrijver nog gebrekkiger, de Zedekundige gevaarlijk, de Overnatuurkundige bedriegelijk, en de Twistschrijver haatelijk.' Zijn vroegste schriften zouden hem een onsterfelijke lof verworven hebben, zo hij geen latere geschreven had. Er is een juist grafschrift op hem in omloop:

> Qui
> In Poesi magnus,
> In Historia parvus,
> In Philosophia minimus,
> In Religione Nihil,
> Cujus
> Ingenium Acre,
> Judicium praeceps,
> Improbitas summa, etc.

Tegen enkele 'low spirited' lezers, die tegen de stijl bezwaar hadden gemaakt, verdedigde de *Rhapsodist* zich in de Voorrede van het tweede deel met beroep op de goede bedoeling - 'men kan den menschen Voltaire niet meer uit de handen nemen' - en zo zouden zij ook de losbandige jonkertjes bereiken, om ze van 't verkeerde bij Voltaire af te houden. Verder met geschimp op *de* 'Advokaat', en een keur uit Hofstede's Bloemen. Tegenover de door couranten verspreide aantijging, dat zij het stuk uit een Nederlands werkje van voor drie jaar zouden hebben overgedrukt (is hier misschien 'De Bijenkorf' in het spel?), voeren zij aan, dat de 'geleerden' de grootste dieven zijn van al; dat zij dachten, dat de lezers de herkomst der stukken koud liet, dat zij 't zogenaamde Nederlandse origineel nooit hadden gezien, maar het stukje uit *Der Zufriedenene*[1] van jaren her hadden ontleend, met uitlatingen en aanvullingen. Het vijfde deel gaf nog weer een korte 'Afschetsing van het Karakter van Voltaire, bij gelegenheid van zijn overlijden', die nog ongunstiger is, dan de biografie en die ook zijn literaire verdienste meer kritisch tracht te bepalen: 'meer vernuft dan geest, meer behaaglijk en aandoenlijk, dan stout en verheven' (...) 'weinig vinding', schaamteloze herhalingen. Groot dichter toch, en zeldzaam begaafd prozaïst.

Wij komen tot de Duitse letteren. Rabener, noemt de inleiding tot het werk als één voorbeeld, dat de *Rhapsodist* meer behaagde dan de Spectators. En de auteur van een 'Register zonder Boek' erkent zijn inval door zijn 'Nooten zonder text' te hebben gekregen, en hem op vele plaatsen te hebben bestolen. De 'Zedelijke Courant', waarvan de *Oeffenschoole* het voorbeeld had gegeven, ligt hier niet ver van af. Beide zijn hier gelijkelijk laf, en lopen over van persoonlijke spot en schimp; maar ook zij komen op tegen de godslastering der 'esprit forts', en de 'ontugtige rede' van 'grappige dieven'. Een 'Brief van Rabener, geschreven in de andere Waereld' richt zich waarschuwend tot 'alle Aucteuren van Hekelschriften op den Aardkloot.' *De Advokaat der V.K.* verwijt de *Rhapsodist* ook allerlei van de Duitse satiricus stilzwijgend over te nemen. In de laatste drie delen komt meer Duits: een reeks vervolgstukken geven er de vertaling van Wieland's *Abderieten*, naarmate het in de *Deutschen Merkur* verschijnt; maar als de auteur 'goedvindt, om politieke redenen dit stuk af te breeken, van hetzelve een geheel nieuwe Roman te vormen, en die vervolgens in twee Octavo deelen uittegeeven', staken zij de arbeid, als voor hun Mengelwerk te omslachtig. Een paar stukjes uit het *Deutsches Museum* zijn van weinig betekenis. Meer interesseren ons een aantal opstellen uit Engel's *Philosoph für die Welt*: eerst, De Grot van Antiparos, en de Samenspraak over de

1. Een tijdschrift van C.G. von Murr 1763-1764; zie *Allg. D. Biogr.*

Verordening tot de Dood; iets later de Droom van Galileï, en De Havik; deze alle in het vijfde deel; en ten slotte in het zesde: ‘Bayle aan Shaftesbury’ en ‘Shaftesbury

aan Bayle' (door J.A. Eberhard).[1] Uit een paar citaten in Perponcher's brieven[2] blijkt dat het tweede stuk niet Van Goens' vertaling is, en dat de *Rhapsodist* ze dus alle onafhankelijk van deze heeft geplaatst.

Oorspronkelijke Nederlandse 'literatuur' is hier zeer weinig. Een Herderskout, niet onaardig, van L., een satire op een motief uit Persius: *Auriculas asini quis non habet?*; een ijselijk-tragische dichtbrief van (de ontaarde) Aarnoud aan (zijn vader) Eduard, door Uylenbroek (1774). En een zeer uitvoerig, veel citerend 'Verslag wegens het Dichtstuk Klaudius Civilis' van Frans van Steenwijk: ten bewijze, dat wij zo wel 'bekwame Schrijvers van vernuftige werken' hebben als Fransen en andere volken, bij welke de fraaie letteren bloeien. Het is 'uitmuntend, uit hoofde van de nette schikkinge, schoone denkbeelden, leevendige beschrijvingen, zuivere taal, en vloeiende vaarzen.' Onvolmaaktheden zullen er wel in zijn, maar hij toont 'te wel te denken, om iets ter neer te stellen, dat hij niet aan reden en gezond vernuft getoetst heeft.' Dat is omtrent 1777; de criticus herkent noch naam noch initialen.

Ten slotte heb ik nog na te gaan, wat de *Rhapsodist* bevat aan esthetische en literaire theorie. Oorspronkelijk Nederlands schijnt De Konstregter in het eerste deel; de droom van iemand, die 'ongenadige Bedillers (...) geduurig in de weer met de Rede, het gezond Verstand, de Waarheid', zonder smaak en gevoel, zonder begrip van het dichterlijk enthousiasme, 'geweldig (had) hooren uitvaaren tegen verscheidene onzer beste Poëetenn'; zij verbeeldden zich, dat de buitenlandse dichtstukken die zij volstrekt niet schenen te kennen, vrij zouden zijn van 'wanstaltigheden', die zij alleen in de onze hadden opgemerkt. Hij komt in het 'Verblijf der Konstregters van fraeie Geesten': zij hebben of krijgen allen, verborgen of openbaar, onder 'bonnetten', pruiken of slaapmutsen - lange ezelsoren. Hun oordeel: Hoogvliet's *Abraham*, engelen op pannekoeken trakterend,[3] 'krielt van ongerijmdheden; trouwens, alle de Hollandsche Dichters zijn ongerijmde schepsels.' Vondel? Spreek er niet van; wat is ongerijmder dan zijn Ovidius! Tasso heeft de wijze man nooit gelezen, maar hij weet dat hij een Italiaan was, en 't Verloste Jeruzalem schreef. Ingelicht over vele wonderbaarlijke dingen daarin, stelt hij hem in 't dolhuis. Men stelde hem bij Homerus en Virgilius. Milton? Wel van gehoord, maar nooit gelezen. Zijn 'gekheden' vernemend, roept de criticus uit: Hou op... 't zweemt naar *Virgilius met de Negromantie.* Tasso en Milton hadden echter schoonheden die hun gebreken overtroffen! Onmogelijk! roept de 'konstregter' uit, terwijl zijn oren staag wassen. Shakespeare? Daar heeft de man wel eens iets uit horen lezen, dat hem 'hemelsch schoon toescheen'. Welnu, zijn stukken duren jaren, de held, die op 't eind van ouderdom sterft, heeft men aan 't begin zien dopen.[4] Reuzen, tovenaars, spoken - Ik wil niets meer van die zot lezen of horen. Werd hij niet met vingers nagewezen? Hij werd 'goddelijk' genoemd; 'niet om zijne grillen, maar om de bevalligheden, die er mede gepaard gaan: het is de Dichtkunst eigen, ongerijmdheden met een betoverend vermogen duidelijk te maken, door de wijze waarop dezelven zijn voorgesteld, en door de schoonheden, die dezelven verzellen.(...) Maar gij, vermetel vonnissend, hebt een ziel, voor poëtisch schoon onvatbaar (...) gij slacht Midas, en hebt reeds zijn merk bekomen.(...) Ontwaakt,

1. Tenzij de *Rh.* deze brieven ergens anders heeft kunnen vinden, zal men dus ondanks de 'Vorerinnerung' van Engel's *Ph.f.d. W.* ed. 1815 moeten aannemen, dat er vroeger dan 1787 een 2e vermeerderde druk is verschenen, want zij ontbreken in de eerste.
2. Vgl. deel I, 306.
3. Deze plaats is voorwerp van geharrewar bij de *Adv. d. Vad. K.*, Van Goens' *Bericht*, Habbema's *Tegenbericht.*
4. Vgl. Boileau, *Art poét.* Ch. 3 over Spa. toneel: (le héros) Enfant au premier acte, est barbon au dernier.

trekt de droomer de les uit zijn “gezicht”: gematigdheid in het beoordeelen der voortbrengsels van het menschelijk vernuft.’

B.V., schrijvend over het rijm, vindt, dat de verdediging van het rijm, als zou *onze* voetmaat dat hulpmiddel niet kunnen missen, niet *algemeen* gelden kan. Zijn er gevallen, waarin onze voetmaat met de Griekse en Latijnse volkomen gelijk staat, dan moeten ook wij dààr het ‘verdrietige, onnutte,

kunstlooze, kinderachtige rijm' laten varen. Dat geval hebben we bij de drieëneenhalf-voetige trocheïsche verzen; Huizinga Bakker had daarom bij zijn vertaling van Higt's Lentezang geen rijm moeten aanbrengen.[1] Als voorbeeld geeft de schrijver een eigen 'Anakreonischen Lierzang', en een van Gessner nagevolgd Morgenlied door M.H.

Het overige op dit gebied is van vreemde oorsprong. Een 'Verhandeling over de Landgedigten' in 't tweede deel is 'ten grootsten deele getrokken uit de Voorrede voor *Les Saisons*, 1769' (van Saint Lambert); ze overziet kritisch het genre zoals het vanouds is beoefend, en stelt nieuwe eisen van meer natuurlijkheid, waarschijnlijkheid, afwisseling, zedelijk en maatschappelijk nut. Het derde deel bracht veel op dit gebied. Daar is de beroemde 'Redevoering over den Stijl' van Buffon (1753). Van de uitvoerige verhandeling uit de *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften*: 'Gedachten over het Interesseerende in 't Schrijven' (van Garve)[2] krijgen we hier twee derde, de rest komt tien jaar later in het zesde deel.[3] Aan de verbeelding, die allerlei wonderbaarlijke dingen uitdenkt, is door critici van Longinus af tot Duff toe te veel waarde toegekend, meent Garve. De wereld van Goden, Tovenaars, Feeën, Ridders kan ons slechts behagen, zover wij er wezenlijke mensen en dingen van het heden in en achter zien. De dichter kieze 'natuurlijke voorwerpen en derzelver natuurlijke veranderingen'. 'Niets is *interessanter* voor ons dan schilderingen van den mensch, van zijne zeden en ontmoetingen.': Minna von Barnhelm! Bij voorkeur van onze tijd en onze natie. Voor de 'Barden - en Skaldengezangen' heeft G. slechts betrekkelijke waardering; zouden wij weer in die 'ruwe, barbaarsche, onkundige eeuw' moeten treden? Onze dichters *kunnen* zelfs noch zichzelf noch ons erin overbrengen. En met de pogingen raakt men van zijn wezenlijk doel af. Anders dan Hurd betreurt Garve het niet, dat het heroïsche door het burgerlijk treurspel wordt verdrongen. 't Komt slechts aan op de karakters en voorvallen. De bewerking daarvan moet onze duistere denkbeelden ophelderen of uitbreiden. Wijsgerige zegswijzen zijn daarom ook te rechter plaatse en met oordeel gebruikt, van belang, ondanks de nieuwe kritiek, die slechts het misbruik treft. Bij 'launigte Characteren'[4] past zulke 'philosophie' het best. Het zijn zulken, die de dingen min of meer ongewoon zien en gevoelen; en zonder schroom hun gedachten en neigingen blootleggen. Bij mensen van een geringe ziel is het onver dragelijk. Maar is het een schrandere geest en een edel gevoelig hart, dan is dat veel interessanter dan het schuilen achter het masker der gemene welvoegelijkheid. Het meest interessante is de strijd tussen verstand en hartstocht. Het individuele is altijd interessanter dan het algemene; maar het moet altijd voorbeeld zijn tot een 'zedeleerend inzigt'. Men ziet gaarne wat niet gewoon en algemeen is. Daarom schildert men de hartstochten òf sterk òf fijn. 't Eerste vooral in 't heroïsche treurspel, het laatste in burger treurspel, verheven blijspel, en dgl. De laatste manier is de zwaarste en interessantste. Op levendigheid van gedachten komt 't aan; dat is op *stijl* vooral. En in dat opzicht staan vele onzer goede Duitse vernuften achter bij menig middelmatig en slecht Frans of Engels auteur. De hartstochten werken door sympathie of door herinnering; het eerste geldt voor alle epische en dramatische, het laatste voor de lyrische poëzie. De hartstochten van droefheid wekken meer belang dan die van vermaak, meer die uit zedelijke dan die uit lichamelijke oorzaken voortkomen; de werkende meer dan de lijdende; die uit sympathie geboren worden

1. Higt en Hu. B. schreven verzen van 7 1/2 voet, maar reeds de *Bijdragen* I, 120 merkten op, dat dit, afgezien van het rijm, op hetzelfde neerkwam.
2. Volledige uitgave en Garve's *Sammlung einiger Abhandlungen*, 1779.
3. Ook door Garve eerst veel later geschreven, met vrij wat kritiek op het vroeger gezegde.
4. Voor 'Laune' weet de vertaler noch woord noch omschrijving.

meer dan die uit eigen rechtstreeks gevoel; de onrustige verwachting werkt sterker dan de droeve uitslag; liefde verschoont de hartstocht en versterkt de sympathie; onderlinge strijd der hartstochten roert het levendigst. Zover ging het eerste deel, waarin Shakespeare zowel als Diderot meermalen worden geciteerd. Het slot wil nog antwoorden, zover nodig en mogelijk, op de vraag hoe? De

dichter moet omstandigheden en karakters zo schikken, dat de lezer de oorsprong der hartstochten begrijpt, en in zekere mate zelf in die hartstochten wordt gebracht; in iedere hartstocht moet hij voornamelijk de strijd in de ziel vertonen. En overigens ‘is 't het werk van de Genie, niet van Regelen’. Al dit soort onderzoekingen zijn voor de dichter nutteloos, ze dienen alleen voor de lezer, die zijn smaak wil vormen, of voor de moralist, die de mens bestudeert. De estheticus verlope daarom niet te veel in bijzonderheden, als hij zelf in 't eerste deel misschien wel deed. Hoofdzaak is: *Waar* en *Natuurlijk.* Zeer beschaafde tijden zijn geneigd tot te omslachtige en te helle schildering der hartstochten. De drift op te voeren tot verstandsverbijstering of razernij is echter zo oud als het treurspel: Ajax, Hecuba, Orestes; Lear, Macbeth, Julia. De kunstgreep moet niet te dikwijls gebruikt worden, of hij wordt krachteloos. Uitersten zijn het gemakkelijkst te schilderen, vooral dit uiterste; maar wezenlijk roeren doet het alleen onder verscheiden bepaalde voorwaarden. Zo lijkt het geval van koning Lear niet waarschijnlijk. ‘De wezenlijk groote en mannelijke Genie toont zig voornaamelijk, wanneer hij de Natuur in haare zuiverheid en gezondheid schildert.’ Maar in plaats van nog meer regels op te hopen, geeft de auteur een omstandige analyse van het toneel van Dido's dood bij Virgilius; om te besluiten met een korte uiteenzetting van de noodzakelijkheid van de ‘verwarring’, de *intrigue.*

Uit de nogal behoudende *Neue Bibliothek*[1.] is ook, in hetzelfde deel, het geestig geschreven vertoog ‘Over de eigenlijke Vereischten van een groot Dichter’. De gevoelige jongeling kan wel, de denkende man kan niet meer belang nemen in de lieve en allerliefste kleinigheden, die de dichters onophoudelijk herhalen: eeuwig en altoos de *Min*, een *Westenwindje*, de *Roos.* De oorzaak is dat de dichters met de pen klaar zitten om gedachten te vangen, in plaats van eerst de pen te grijpen, als een denkbeeld in hun ziel volgroeid, tot de geboorte drong. Hebben zij een niet alledaags, niet gering onderwerp, dan belet de onstuimigheid weer vaak, het eerst dóór te denken. Zij heffen hun gezang reeds aan, voor zij weten, wat zij zeggen zullen; zij zoeken her en der, en eindigen zonder gevonden te hebben. De ware en grote dichter heeft, zonder opzet, langzamerhand zijn kennis van 't onderwerp verworven; valt het hem daarna plotseling in het oog, dan dringen de denkbeelden uit de donkere diepte der ziel opnieuw in het licht; dikwijls, zijn eigen rijkdom niet begrijpend, denkt hij aan onmiddellijke ingeving. In een zeer eenvoudige taal zegt hij het innerlijke, het wezenlijke. De hoogste verdienste van alle grote dichters bestond hierin, dat hun de beste en wezenlijkste gedachten met volkomen klaarheid te binnen kwamen, en zij deze de natuurlijkste en treffendste uitdrukking gaven. Maar er zijn nieuwe dichters, die het rechte en het ware aangaande hun onderwerp nooit kunnende vinden, in wanhoop ten slotte toegrijpend, duister en zwaar om te verstaan worden. Anderen vergen van de taal meer dan zij ooit of ergens kan, en breiden dikke duisternis uit over hun onderwerp. De meeste dichters hebben te veel gezorgd voor hun verbeeldingskracht, te weinig voor hun verstand. Maar zij behoren toch de zaak van waarheid en gezonde rede te dienen, volksleraars te zijn, ‘de aangename wijsgeeren voor de wereld’. Vrijwillige dwalingen, als Griekse of Noorse mythologie, kunnen schuldeloze hulpmiddelen zijn; geloofde dwalingen zijn ten dele zeer verschoonbaar, ten dele onvergeeflijk. De nieuwe criticus, die Gellert's nagedachtenis mede hoonde, en op geestelijke gedichten hoopt van Denis (de Jezuïet) met gebruik van alle verdichtselen zijner kerk, maakt van de dichtkunst goochelspel; ‘om een weinigje elendige verbeelding te gewinnen, (vergeet hij) t'eenemaal het gezond verstand.’ Nog erger is het, wanneer de dichter het zedelijk gevoel aantast, de zinnelijke wellust prikkelt, de ondeugd beminnelijk maakt. Ten slotte vinden we in dit deel nog het eerste der ‘Discourses van Reynolds:

1. Vgl. bijv. Koberstein a.w. IV, 68vv.

Redevoering over de Beoefening der Schilderkunst' van 1769. In het vijfde en zesde volgen nog die 'Over den verheven Schildertrant' (1771). 'Over de al te nauwkeurige Nabootsing der Natuur', en 'Over de Verscheidenheid van Stijl in 't Schilderen.'

Van het in 1773 te Amsterdam verschenen werk *Du Théatre ou Nouvel Essai sur l'Art dramatique* van L.S. Mercier, dat Goethe in 1776 in Duitse vertaling uitgaf, omdat het 'viel Wahres, Gutes, und Edles' bevatte,[1] geeft het vijfde deel een breed verslag: de originele gedachten verdienen dat, meent de *Rhapsodist.* De toneelpoëzie is volgens Mercier, die geen paradoxen vreest, de dierbaarste nalatenschap der oudheid, maar zij moet nog tot volmaaktheid worden gebracht. Veel kritiek op Seneca, Corneille, Racine, Molière, van het oude treur- en blijspel, loopt uit in een warme aanbeveling van het burgerlijk 'drama', dat de zedenschool des volks moet worden. Allerlei 'vooroordeelen' moet men opzij zetten: de altijd triomferende gerechtigheid, de afgepaste vijf bedrijven - waarom had, waarom heeft Frankrijk geen Aeschylus, geen Shakespeare? - de thans nutteloze toneelvoorschriften van Aristoteles, Horatius, Vida, Boileau (de 'uittrekker' komt voor Aristoteles op, en rept van Lessing's voornemen zijn hele poëtica grondig te commentariëren). Veel beter gaat men te rade met Diderot en Marmontel en Young: *On original Composition.* Het 'drama' eist proza; de acteur moet anders zijn best doen de rijmen te verbergen, die de dichter met moeite heeft gezocht. Goede critici zijn er in Frankrijk niet; de academiën en journalisten zijn de gesels der letteren. De jonge dichter houde zich niet op met regels en 'aanleidingen', maar hij volge 'de vrije neiging zijner genie'; maar wie met onweerstaanbaar getrokken wordt tot de kunst, kieze liever een ambt of een vak. Geen 'Aristarch', maar het publiek oordele over zijn werk. De toneelspelers, die men wel weer de antieke maskers mocht opzetten, en die met recht en reden in de ban der verachting gehouden worden, treden te vaak in de rechten en de eer van de dichter. En eindelijk vinden we ook, in het zesde deel, de vertaling van Batteux' *Les Beaux Arts réduits à un même Principe*, door de bewerker van 'Rederijkkonst' en 'Aanleiding tot de Digtkunst' in het 23ste deel der *Oefenschoole* overgeslagen.[2] Vanzelf vermoedt men, dat de vertaler hier en de bewerker daar dezelfde persoon is: beiden komen uit 'den winkel van P. Meyer', het ene draagt het jaartal 1782, het andere 1783; ook de *Rhapsodist* noemt Batteux niet in de titel der 'Verhandeling over den Grond, dien de fraaije Kunsten met elkander gemeen hebben' (d.i. de 1e Partie, van de drie, van het Frans). In de tekst noemt men hem, maar met het air van ook anderen te hebben geraadpleegd, en op zijn grondslagen voort te bouwen. 'Ons oogmerk is geenszins om eene slaafsche navolging, veel min om eene woordelijke vertaling, van het werk des Franschen schrijvers te geven: maar alleenlijk om de orde, in welke hij de zaken voordraagt, en tevens den grond, welken hij gelegd heeft, in het oog te houden, zonder ons egter aan zijne stellingen, wanneer wij hem in gevoelen mogten verschillen, te binden.' 't Is alles camouflage: de eerste vier bladzijden zijn een samenvatting van Batteux' Avant-propos en inleidend hoofdstukje; daarna volgt een letterlijke vertaling, met slechts een zeer zeldzame uitlating van een enkele alinea, en voorbijgang van alle geciteerde verzen en van alle noten.

In het begin heeft de bewerker het voornemen uitgesproken, voor 'het konstlievend gedeelte onzer landgenooten' het onderwerp in enige achtereenvolgende vertogen te behandelen: in drie stukjes zal hij 'het gevoeglijk kunnen afdoen'. Het zijn de 'trois parties' van Batteux; de verwijzingen van deze naar volgende delen worden zelfs telkens trouw herhaald; alleen heet 'partie' dan 'verhandeling'. De indeling in hoofdstukjes liet de man echter vervallen; vermoedelijk om eenzelfde reden, als waarom de verzen en noten wegbleven: dat het bedrog niet te veel in 't oog lopen zou. De tweede 'verhandeling' wordt een tijd later echter op nog ietwat andere wijze opgedist, als 'Wijsgeerige Beschouwing over den Smaak in de Fraeije Kunsten',

1. Zie Goethe's *Werke* (ed. Kürschner's Nat. Lit.) 26, 267vv.
2. Zie hierna p. 175.

zonder enige aanwijzing, dat het een vervolg is op het vorige, met weglating integendeel van de verwijzing naar de andere ‘parties’, zonder enige vermelding van Batteux, maar met zijn indeling thans, schoon niet totaal onnodige, wijziging, en mèt de opschriften zijner hoofdstukken; even letterlijk als het eerste stuk,

met weglating van alle noten, één enkele bladzijde[1.] en hier en daar nog enkele regels tekst, en een paar, niet alle geciteerde verzen. De derde afdeling: Où le principe de l'Imitation est verifié par son application aux différens Arts, bleef onvertaald; waarschijnlijk alleen, omdat de *Rhapsodist* zelf zijn bestaan eindigde.

Volledigheidshalve moet ik nog iets zeggen van het tegenschrift *Bijdragen tot den Rhapsodist*, in twee stukjes te Utrecht verschenen in 1774 en 1775, en waarschijnlijk door een theoloog opgesteld. De opdracht aan P. Meyer stelt hem onder de voorstanders van de *Godgeleerdheid naar den tegenwoordige Smaak* en verzekert: ‘men begint U aan te merken als de *Protector der Toleranten*’. De artikelen over de belijdenis der Engelse Kerk moeten dus wel bijzonder in zijn geest zijn. Daartegen en tegen het daar achter liggend ‘voornaam oogmerk’ van de ‘Rhapsodist en zijn diensten’ richten zich het tweede en derde der drie artikelen van het eerste stuk; het derde als (ironisch) vervolg op de *Samenspraak tusschen de Bejaarde Dame en den jongen Heer.* Het eerste deel stelt naar aanleiding van het stuk van Abauzit in het licht, wat de voornaamste eisen zijn voor ‘Godgeleerdheid met smaak of *goût*’: behagen boven al; daarom nieuws brengen, en wat men gaarne hoort, weinig omslag maken met de eenheid en samenhang in de H. Schrift, de rechtzinnige leer laken ten koste zelfs der eerlijkheid, bij gebrek aan bewijzen beweringen doen, al raken ze kant noch wal, het onbewijsbare als reeds bewezen onderstellen, en welstaanshalve ook wel eens iets aan het ‘wederleggende gedeelte der godgeleerdheid’ offeren. In het tweede stukje meent de schrijver, dat de *Rhapsodist* zich er op toelegt minder ergernis te geven dan voorheen; is het crediet van de verkeerde raadgevers gedaald? Inderdaad ‘het lijkt u niet over Godsdienstige en schriftuurlijke onderwerpen te schrijven, veel minder over de tegenwoordige Kerkenorder in Nederland, om dat gij er te wijnig van weet, en te wijnig over denkt.’ Maar zolang C.V.E. tot het genootschap behoort, met zijn ‘verkankerden haat tegen de leer der openbare Kerk en het samenstel van Calvijn’, vreest hij of de verbetering wel duurzaam zijn zal. Welk een venijnig toevoegsel betreffende het Dordtse predestinatiegeloof, met aanhaling van Th. Chubbs, alsof M. het schreef, laste hij in zijn vertaling van J.D. Michaëlis' werk over taal en nationale begrippen in. Met zijn stuk ‘over den oorsprong der talen’ gaat V.E. al even los te werk. Hij had Herder's denkbeelden en die van hem zelf duidelijk moeten onderscheiden. Is de eerste mens sprakeloos geschapen, dan was hij niet volmaakt. De H.S. kent geen staat van kindsheid en onnozelheid van Adam; en redelijk kan men zich het ook niet eens voorstellen. Maar deze Goliath der onbesneden Rhapsodisten is het slechts te doen om de H.S. en de rechtzinnige leer in minachting te brengen. De mens in zijn ‘eersten en ruwsten natuurstaat’ is zijn uitgangspunt; leert de Bijbel zulk een ‘natuur-staat’? Süszmilch theologiseert maar, en kan geen wijsgeer wezen, want hij klom op tot de Schepper ener volmaakte wereld. De man, die pas aan het dier menselijke bekwaamheden toekende, voert nu eenvoudig Buffon aan tegen Rousseau en Burnet. Maar wat *bewees* hij nu zelf? Adam's Paradijs-staat: kijk maar in de kraamkamer, zegt hij; en verder komt hij eigenlijk niet. Aan wat zijn titel beloofde, voldoet hij in 't minste niet. Hij vertelt ons niets anders dan wat Lucretius, Diodorus Siculus, Vitruvius en andere heidenen reeds hebben verteld. Plato wist echter al beter. Straks zal V.E. Noach wel komen vervangen door Deucalion en Pyrrha.

In gemoede raadt de auteur de Rhapsodisten zich van dit lid te ontdoen; zij zullen weinig goeds aan hem verliezen. Maar is de ‘losbolligheid’ ook onder de anderen al een tweede natuur geworden, laat ze dan liever een eind maken aan het tijdschrift. Wieland's *Abderieten* las de beoordelaar over het algemeen met genoegen. Maar de uit dezelfde *D. Merkur* overgenomen ‘Gedagten over de Strijdigheden in de

1. CH. VIII, laatste alinea.

menschelijke natuur' niet. Voor vertaler houdt hij 'B', die zich hier blijkbaar uit vrees, om voor materialist te worden gehouden, nog meer schuilhield dan anders. Hij is veel omzichtiger dan V.E., maar verkeert te veel met minachters der H.S.

en heeft te veel op met (Bonnet's) *Essay de Psychologie.* De consequenties van het stuk zal hij zelf wel niet aandurven; ook hier gaat het al weer over de eerste mens, zijn schepping en zijn val. ‘In de zogenaamde verhandelingen van genie en smaak speelt en dartelt men met de gewigtigste waarheden van den christelijken godsdienst.’ Waarom komen de Rhapsodisten toch altijd weer op datzelfde onderwerp? Voor B. ziet de criticus nog hoop, ‘dat hij eens zal zien, dat men niet wijs moet zijn in den Godsdienst boven hetgeen geschreven is, tot blijdschap van zulken zijner namagen, die geen minder genie, maar meer Godsdienst bezitten.’ Ik word hier bevestigd in mijn mening, dat B. was F.W. Boers, broeder van de van jongs af rechtzinnige, orangistische predikant, en latere Leidse hoogleraar.

Engelse en Duitse literaire theorie zagen we herhaaldelijk naast de Latijnse, Franse en eigene. Zeer weinig belangstelling schijnt daarbij echter de eigenlijke esthetica te hebben getrokken. Wat wij daarvan vóór 1770 hadden, is spoedig opgenoemd, afgezien van hier en daar verspreide opmerkingen, - als bijv. van L. Meyer - en een enkel eenzaam artikel in de boven behandelde tijdschriften, zijn het L. ten Kate's *Discours préliminaire sur le beau idéal des peintres, sculpteurs et poètes* (1724) dat ik nooit geciteerd vond bij 18de-eeuwse schrijvers, en waarvan het Nederlandse origineel tot de 19de eeuw ongedrukt bleef,[1.] Ph. Zweerts' vertaling van Dubos (1740), een enkel stukje van Fr. Hemsterhuis (1769). Van Home, Lord Kaimes, brachten de *Vaderlandsche Letteroefeningen* het eerst iets in 1766; maar nog niet uit zijn *Elements of Criticism* (1761), doch uit de anonieme *Essays on the principles of morality and natural religion* (1758): een onderzoek namelijk ‘waarom wij zooveel deel neemen in het ongeluk van anderen, en bijzonderlijk zo veel vermaak in een goed treurspel vinden’;[2.] het stuk begint met een beroep op Dubos. Van J.G. Sulzer waren in 1763 drie werkjes vertaald door de Amsterdamse ‘heelmeester’ en toneeldichter H. van Elvervelt.[3.] Twee daarvan behoren hier; het eerste ‘De Voortreffelijkheid en Schoonheid der Natuur’[4.] en vooral het laatste: ‘Theorie der aangenaame en onaangenaame Bevindingen’, oorspronkelijk een Franse verhandeling der Berlijnse Academie van Wetenschappen, maar in 1762 ook in het Duits verschenen.[5.]

De samensteller der Rederijkkonst voor de *Oefenschoole*, die Batteux' *Principes de Littérature* zo vrijmoedig plunderde, liet het eerste, algemene deel: Les Beaux Arts réduits à un même principe, geheel terzijde; vermoedelijk omdat het niet hoorde bij zijn onderwerp, dat hij anders ruim genoeg opvatte; het zal echter wel dezelfde vertaler geweest zijn, die het omstreeks 1780 begon te publiceren in de eveneens bij Meyer verschijnende *Rhapsodist*; hier werd de oorspronkelijke schrijver wel genoemd, zij het met het air, van zeer zelfstandige, kritische bewerker. Er was ook reeds een Nederlandse bewerking van verschenen met vermelding van de oorspronkelijke auteur; licht zou dit iemand tot ontdekking van het plagiaat hebben kunnen leiden. De bewerker was Perponcher, die in 1770 anoniem *Grondbeginselen van de Algemene Weetenschap der Schoonheid, Saamenstemming en Bevalligheid*

1. Van der Hoeven a.w. 6, 171. Vgl. ook zijn *Aenleiding* I, 15. Ook Te Winkel a.w. III, 393; V, 160. T.K. stelde de Italianen boven de Hollanders, de idealisten boven de naturalisten; het ‘samenschikken van verstrooid schoon’ boven getrouwe nabootsing.
2. *Vad. L. Oeff.* 6, II, 187-199. Dat het van Home is, zag ik bij Ueberweg, *Grundr. Gesch. d. Philos.* 3^{11}, 222.
3. Ik gebruikte het ex. U.B. Utrecht.
4. 2e dr. 1773.
5. Het tweede *Bespiegelingen* (Moralische Betrachtungen) *van de Werken der Natuur*, het eerste werk van S. is ‘eine in wolffianischen Stil gehaltene schrift’; Liebmann in *Allg. D. Biogr.*

in het licht had gegeven: uittreksels van het ‘weezenlijkste en noodwendigste’ uit de *Théorie des sentimens agréables*, par Lévesque de Pouilly (1749), het *Essai sur le Beau* van P. André (1741) en Batteux' *Les Beaux Arts réduits à un même principe.* Door hem zelf zijn ze ‘in eene gevolgde aaneenschakeling’ gebracht, en ‘met eenige weinige aanmerkingen uitgebreid’.[6.]

6. Voorbericht; P. p. 8-41; A. 43-110; B. 114-189. Over de inhoud ook De Koe a.w. 110-112.

De Perponcher, jurist van studie, maar levenslang theoloog, filosoof, pedagoog en literator door liefhebberij, zeer gematigd Aufklärer in het godsdienstige, zeer gematigd patriot in het politieke, utopist in theorie, behoudend in de praktijk, komt overal uit als optimistisch moraalprediker, meer gevoelig van hart dan scherp van oordeel.[1.] Zo in zijn *Zedelijke Brieven over het Geluk* (1769-1772)[2.], waarnaar hij in dit werk telkens verwijst, zo in zijn later anoniem verschenen utopistische roman (1775), die geen roman wou zijn.[3.] Reeds het motto van zijn *Grondbeginselen*, uit Mendelssohn's *Phaedon*: ‘auch ist in der That jeder begriff einer geistigen Schönheit ein blick in das Wesen der Gottheit’, geeft een idee van Perponcher's beschouwingswijze.[4.] Het Voorberigt noemt ons als zijn groot oogmerk: ‘aan te toonen, hoe waare Wijsbegeerte geschikt zij, om ons steeds overal, door 't Geschapene tot den Schepper, door de zigtbaare schoonheeden, tot de onzigtbaare (...) en onsterffelijke Schoonheid op te

1. Zie deel I, 305, 306.
2. Volledige titel: ‘Zdk. Br. o.h. G., mitsgaders de Deugden en Pligten, met welkers betragting hetzelve onafscheidbaar verbonden is.’ ''s-Gravenh. 1772’, vermeldt de titel der twee delen. Maar ze zijn samengesteld uit acht meest afzonderlijk gepagineerde stukjes, gedateerd 1769 tot 1772. Samen bevatten zij 21 brieven, waarvan de eerste zeven geschreven waren, en gedeeltelijk ook gezonden aan P's boezemvriend, F.A.M. Lamping, als adj. predik. in Ootmarsum † 1 nov. 1767. De eerste brief is gedateerd Dec. 1766. Een wat dwepende vriendschap lijkt het; een brief van Lamping van 1765 (in de Voorrede) vol bespiegelingen over het Geluk, voorziet ze volmaakt in de hemel. Ze overleefde de dood, betuigde Perponcher; Rowe's *Friendship in Death* citeert hij nog jaren; maar de hemel had toch ook terstond een plaatsvervanger na L's dood beschikt, blijkens de opdracht van brief 6, nog in 1767. Geluk - volmaaktheid, welgesteldheid der ziel - gerust geweten - ‘de teedergevoeligheid of zeedelijke Volmaaktheid des harte’ - daarover gaan de eerste brieven. Die volgen, over de deugden van en onze plichten omtrent God - waarbij ook zonde en verlossing ter sprake komen - over plichten omtrent onszelf en omtrent anderen. Algemene mensenliefde is het parool. Een *Schets der Zielsvermogens in verband met het lichaam* komt daarna; na de temperamenten, de hartstochten, de verstandelijke vermogens, de verkregen kundigheden behandelt De P. ook gezondheid, vrijheid, voor- en tegenspoed, waardigheden, rijkdommen, ‘vermaakelijkheden des Leevens’, liefde en vriendschap - - om te besluiten met de ‘Overgang tot een toekomende Staat’. Theologische bespiegeling neemt een ruime plaats in (o.a. krijgen we een uiteenzetting over vrije wil en uitverkiezing); de moralisten van de oude en van de nieuwste tijd heeft de schrijver vlijtig geraadpleegd, en hij leent overvloedig uit hun werk. Plato's ‘heerlijk werk van 't Gemeenebest’ citeert hij vaak naar de Franse vertaling van 1762 - want hij is het Grieks niet machtig. - de Engelsen en Duitsers spreken hun eigen taal tot hem. Reid's, *Inquiry into the human Mind*, en ook reeds Beattie's *Essay on Truth* (1770) vinden we even goed vermeld als Seneca en Locke; maar veel voornamer bronnen zijn voor hem: Hutcheson en de Geneefse psycholoog Ch. Bonnet. Uit Levesque de Pouilly, André en Batteux neemt hij ook hier veel over; Mendelssohn's *Philosophische Schriften* noemt hij herhaaldelijk, enkele malen ook de ‘Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens’ (1770), de eerste, anonieme, uitgave van Wieland's *Beitr. z. geh. Gesch. der Menschheit.* Op zijn voorliefde voor twee andere auteurs maakt P. zelf opmerkzaam in zijn voorbericht: Young en Rousseau, die zowel de aandoeningen des harten als ‘de betooging der Reeden tot overtuiging te baat neemen’. Uit de *Emile* en vooral de *Nouvelle Heloise* vinden we aanhalingen, soms bladzijden lang. De citaten uit Young's *Night Thoughts* - in de tekst naar Lublink's geprezen vertaling - zijn talloos, en door 't hele werk verspreid. Hij is blijkbaar P's lijfauteur in deze tijd; in 1767 had hij reeds een Franse vertaling uitgegeven naar Young's Engels: *Le triomphe du Chrétien* (volgens *Nederlandsche Bibliotheek* V, 1, 1); de ‘Vierde Nacht’ dus: *The Christian Triumph.*
3. Volgens ‘Waarschouwing’ in deel I. Het bestaat uit ‘vrij losjes aaneengeschakelde overdenkingen, harssenschimmen, leerredenen, en landschapsbeschrijvingen van een goeden kluizenaar.’
4. ‘Tendimus ad Caelestam Patriam’ volgt na dat motto. Die spreuk is voor P. een soort pseudoniem. Zo beschouwt Van Alphen het ook, *Theorie Riedel* I, Inl. 20. Ook de *Zedelijke Brieven* en het tweede deel van *Altamont* voeren die leuze op de titel. Voor een Mengelwerk, dat daarmee te Utrecht verscheen 1775-88 neemt de *Cat. Mij Lk.* I, 222 een genootschap aan van die naam. Dat heeft echter niet bestaan. Perponcher was de schrijver, als reeds de *Nedl. Bibl.* V (1777) 1, 1 in een opsomming van P's werken aangeeft. Vgl. ook deel I, 306.

leiden.’ God, in wie oneindigheid, orde, eenheid, waarheid, verstand en wijsheid; evenredigheid, betamelijkheid, samenstemming en alle zedelijke schoonheden, in volmaakte zuiverheid verenigd, met onverderfelijke stralen schitteren, het Wezen is de Schoonheid zelf, en haar Eeuwig levend voorbeeld. Hij heeft een afbeeldsel ervan aan andere wezens medegedeeld, zich zelf in zijn werken afgeschilderd: het duizendvoudig natuurlijk schoon der Schepping, waartoe niet alleen het zichtbare en ‘zangkundige’ schoon, voor oog en oor, behoren, maar ook het verstandelijk en zedelijk schoon in de met verstand en wil begaafde mens, geschapen om door liefde tot waarheid en deugd gelukzaligheid te vinden en gemeenschap met de bron-wel van beide. Zo vat Perponcher vóór hij in zijn derde afdeling, naar Batteux, het kunstschoon gaat behandelen, samen, wat hij in de beide voorgaande afdelingen vooral in de tweede, heeft

uiteengezet.[1.] Het zedelijk schoon, ofschoon gecoördineerd met het zichtbare en hoorbare, als deel van het natuurlijke is voor Perponcher toch niet geheel onafhankelijk van des mensen wil.[2.] De volmaaktheid behoort tot ons eigenlijk geestelijk bezit, maar door uiterlijke en innerlijke oorzaken gehinderd, weten we het vaak niet, en doen er niet naar. Hier ligt het grote werk der 'Zedekundige Wijsbegeerte': onze denkbeelden te verhelderen, en 'tot de eenvoudige grondbeginselen der zuivere Natuur weder te brengen'; onze bestemming is onuitwisbaar door de Schepper in ons wezen afgedrukt; en we zullen ze bereiken, indien gezondheid, waarheid, deugd en 'waare Godsdienst' in ons heersen. Zo leert ons Lévesque de Pouilly bij monde van zijn tolk; en hij somt allerlei aangenaamheden op, die uit dit 'denkbeeld van volmaaktheid' uit het besef van de 'uitmuntendheid der Menschelijke Natuur' ons toekomen.[3.] Schoonheid en Volmaaktheid, telkens door de schrijver en de bewerker tezamen genoemd, schijnen voor beiden één en hetzelfde; in engere zin genomen is schoonheid een 'tak der Volmaaktheid'.[4.] De 'ontwaarwording' van Schoonheid en Volmaaktheid, gebeurt naar 'onveranderlijke wetten des gevoels'; ons allen gelijkelijk ingeschapen,[5.] en in nauw verband staand met onze 'behoudenis'; zij manifesteert zich in de *aangename gevoelens*, waardoor de wijze en goedertieren Wetgever ons altoos ons 'weezentlijk nut' wil aanwijzen.[6.] Die aangename gevoelens heeft Hij verbonden aan het gebruik en de oefening der vermogens van lichaam en verstand - zonder vermoeiing -, van alle aandoeningen en neigingen des harten - zonder haat of vrees. Vandaar de 'zoete bekoorlijkheid van alles wat tot de Deugd en Zedelijke Order behoort.'[7.] Aan dat vermaak in betrachting van bijzondere plichten en van wijsheid en deugd in het algemeen, wijdde Lévesque een groot deel van zijn boek.[8.] Moraalprediker lijkt hij eigenlijk meer dan estheticus. Niettemin verdient hij ook als zodanig soms wel onze aandacht; bijvoorbeeld om de nadruk die hij legt op een aangeboren en onmiddellijk werkend gevoel als orgaan van het schoonheidsbesef: 'het besef deezer schoon- of leelijkheid voorkomt alle onze overdenkingen en waarneemingen.'[9.] In hoeverre zijn beschouwingen oorspronkelijk mogen heten, laat ik daar. Veel duidelijker dan bij hem spreekt de afhankelijkheid bij André. Perponcher begon zijn eerste inleiding met een herinnering aan Plato's kunstleer. Aan deze doet André's betoog voortdurend denken.[10.] Men rekent hem echter met vele anderen tot de school van Malebranche;[11.] dan staat hij door deze onder invloed van Augustinus - en Plato. Heel zijn verdeling der schoonheid[12.] is Platonisch; de nauwe verbinding van aangenaam en nuttig, van waar, schoon en goed, de verheffing van het geestelijke boven het uiterlijke schoon,

1. a.w. 110-113.
2. a.w. 113.
3. a.w. 6-7.
4. a.w. 23-25.
5. De verschillende smaken zijn gevolg van verschillende 'gesteltenis van zin- en werktuigen'.
6. a.w. 7, 22, 37-41.
7. a.w. 8-19.
8. Chap. 11-16, p. 126-184. P. vatte het samen p. 27-31; hij had er ook in zijn *Zedekundige Brieven* reeds over gehandeld.
9. a.w. 22. Een afzonderlijk hoofdstuk heeft hij over de rol der hersenen bij de aangename gevoelens. Maar: de gehele lichamelijke toestel ware onnut, indien er geen geestelijk bewoner in ons huisde. *Hoe* het verband met de ziel is, zal echter in deze wereld wel immer een scheppingsgeheim blijven, a.w. 32-37. Verband met Descartes' theorieën?
10. Vgl. Ruge, *Die Platonische Aesthetik*; Schasler a.w. of anderen.
11. bijv. bij W. Knight, *The Philosophy of the Beautiful*, I, 100v.
12. Zie boven p. 78v. en 176.

als van de ziel boven het lichaam[13.] - ook hier handelt een geheel hoofdstuk ‘Van het Schoon in de Zeeden’ - ook de eis van maat in het ethische en esthetische - ‘Van de middelmaat’ heet het hoofdstuk bij Perponcher - kunnen we bij Plato vinden. Of ook diens voorstelling van het menselijk kunstwerk als nabootsing van afbeelding gehandhaafd werd, blijkt ons hier niet;[14.] maar Perponcher's eigen definitie:

13. p. 55-65.
14. Het oorspronkelijke werk staat mij niet ter beschikking.

'nabootsing van de voortbrengselen der Natuur',[1] lijkt in het verband er veel op, en mikt zeker niet hoog. Van het 'willekeurig zigtbaar Schoon' horen we over het algemeen maar weinig. De bouwkunst dient tot voorbeeld: er zijn daar onveranderlijke beginselen; een afwisseling van minder vaste regelen in de verschillende stijlen (de klassieke namelijk; de Gothiek, verklaart hij later,[2] bedierf alles door overmaat) en veelszins ongerijmde modes. De verdeling van het willekeurig Schoon in een Schoon van Vernuft, van Smaak, en 'van enkel eigenzinnigheid' krijgen we in abstracto daarna, als toegift.[3] Een zwakke poging althans tot praktische onderscheiding van die drie vinden we bij de muziek, in het hoofdstuk over het 'Zangkundig Schoon'; evenals dit raken ook het caput over 'het Schoon in de Werken des Verstands' en het laatste, 'Van de Bevalligheden' min of meer de kunst zelf. Als 'weezentlijk Schoon' eist des mensen geest van nature, in de Werken des Verstands de vereniging van 'Waarheid, Order, het Eerbaare en het Welbetamende'. Dit moet ook de grondslag vormen van het 'Natuurlijk Schoon', waarin 'de verbeeldingskragt en 't hart' bovendien aandeel hebben; en van het 'Willekeurig Schoon', dat aan op rede en ervaring gegronde regelen moet beantwoorden, in uitdrukking, voorstelling en stijl. Het 'Zangkundig Schoon' wordt over een dergelijke leest geslagen. De Bevalligheden - de wezenlijke, door de algemene smaak der Natuur overal erkende, niet die van inbeelding en mode - stelt André ons eerst voor, gepersonifieerd met Socrates' woorden, daarna tracht hij ze ons aan te wijzen in het levenloze, in plant en dier, in des mensen uiterlijk, in zijn verstand, en in zijn 'Letterkunde'; het blijft, in ons uittreksel althans, bij weinigzeggende algemeenheden.

Batteux zal ons nu het kunstschoon 'in deszelfs geheele uitgestrektheid' verklaren: de algemene regelen en de praktische toepassing.[4] Het is een geforceerde overgang. Want Batteux past eigenlijk niet bij de beide voorgangers. Niet Plato, maar Aristoteles was zijn man. Hij brengt ons in een andere atmosfeer. De menselijke kunst is hier hoger gerezen: zij imiteert niet slechts de natuur, maar schift, verbetert, volmaakt ze. Het eeuwig voorbeeld en het zedelijk schoon zijn naar de achtergrond geraakt; waarheid wordt van schoonheid onderscheiden; waarschijnlijkheid komt in haar plaats; zoals 'le Goût' in de plaats van het Volmaaktheidsbesef. Perponcher doet wat hij kan om de kloof te dempen: hij stelt vooraf vast, dat waarheid, deugd en zedelijk schoon van de goede smaak onafscheidelijk zijn;[5] over het geheel zeer sterk besnoeiend,[6] legt hij waar er maar aanleiding toe bestaat volle nadruk op de Schepper, het ware en het goede; hij geeft overvloedige verwijzingen naar André en naar zijn eigen *Zedekundige Brieven.* Als Batteux de gunstige invloed van le Goût betoogt 'même sur les moeurs' - langzaam aan krijgt het kunstgenietend publiek beschaafder gezindheid, een welkom surrogaat voor 'la charité evangélique', waarvan het meest heersende verstandschristendom toch verre blijft[7] - dan kiest Perponcher zijn eigen weg; hij haalt R. Hurd[8] aan tot steun voor zijn voorstelling van de schoonheid als wegbereidster der deugd; alle schoonheden van natuur en kunst zijn slechts trappen om ons op te leiden tot de Opperste Schoonheid.[9] Op een

1. p. 113.
2. p. 90.
3. p. 54.
4. p. 113.
5. p. 121.
6. Hij gebruikt blijkens de paginering dezelfde editie, die mij ten dienste staat (chez E. Luzac 1755). De 198pp. zijn bij hem tot 75 pp. ingekrompen.
7. p. 79-83.
8. *Dialogues on the Uses of foreign Travel* (1764), maar in Fra. vert.
9. p. 143-4.

andere plaats moet de moralist Fr. Hutcheson hem dienst doen.[10.] Vóór hij met Batteux 'tot de Toneelstukken overgaat' acht hij zich geroepen tot het uitdrukkelijk beding, dat zij alleen tot de fraaie kunsten behoren, voor zover ze tot het Zedelijk Schone in het algemeen, en de Godsdienst in het bijzonder, opleiden; al het andere is bederf

10. p. 123.

en misbruik.[1.]

In zijn exemplaar van Batteux vond Perponcher als aanhangsel ‘deux petits Traités, l'un sur *l'Art*, et l'autre sur la *Musique, la Peinture et la Poésie*, traduits de l'Anglois, qu'on avoit eu la bonté de me communiquer, comme deux morceaux précieux’, als Luzac meedeelt.[2.] Zij zijn anoniem, maar de eerste heeft op de titel de bijvoeging: Dialogue addressé à Mylord Shaftsbury. De auteur is Mylord's neef James Harris,[3.] aan wiens esthetisch werk men thans veel minder waarde hecht.[4.] Perponcher vertaalde ze niet; maar in 1778 verscheen in Den Haag een klein boekje ‘Vergelijking tusschen de muzijk, de schilderkunst en de poëzij. Naar het Fransch’: Harris' tweede verhandeling in vertaling van vertaling. Het is Lessing's Laocoön niet,[5.] maar het bedoelt toch iets dergelijks als deze: ‘rechercher en quoi ces (trois) beaux Arts conviennent, en quoi ils diffèrent et lequel (des trois) est le plus excellent’. De dichtkunst staat ver beneden de schilderkunst in kracht, in kort- en klaarheid van uitdrukking, vooral waar het geen ‘succession d'événemens’ maar een ‘vaste diversité de circonstances’ op één tijdstip en bij één hoofdhandeling betreft. Maar er zijn vele dingen, die de laatste niet, de eerste wel kan nabootsen: handelingen van zekere duur, het innerlijk van de mens, de ganse zedelijke wereld. ‘Une suite d'actions, d'actions liées les unes aux autres (...) c'est ce que la Peinture ne saurait exprimer, bornée comme elle est à des représentations instantanées’. De eigen onderwerpen der poëzie staan hoger, ‘ce sont les sujets les plus propres à affecter, à perfectionner et à se faire intimement saisir’ - derhalve is de poëzie niet alleen de gelijke, maar ver de meerdere der schilderkunst. Dat zij bovendien zich verbinden kan met de muziek - men denke aan de volstrekt ten onrechte bestreden opera, en aan Händel - is een voordeel te meer.

Alles tezamen beschouwd, kon Van Alphen in 1778 nog met recht zeggen, dat er aan de wijsgerige theorie der kunsten bij ons tot hiertoe bijkans niets was gedaan, ‘ten minste niet in vergelijking met onze naburen.’[6.]

Hetzelfde kon getuigd worden van de literatuurgeschiedenis, waarvoor, afgezien van de Franse, Engelse, Italiaanse voorbeelden, ook hier de factoren wel aanwezig waren: een, ondanks de ingenomenheid met het heden toch zich telkens opdringend gevoel van een grootser en sterker verleden, het wassend begrip zowel van de invloed van het milieu (in de ruimste zin: plaats, tijd, volk, land, klimaat, enz.) als van de betekenis der persoonlijkheid, - men denke slechts aan de beschouwingen, aan ‘de genie’ gewijd - het toenemend historisch bewustzijn, en het algemene zwak voor historische onderzoekingen, de groeiende kritische zin, de liefde voor literaire theorie, die op haar best althans, materiaal voor vergelijking behoefde, het meerder besef van eigen en anderer nationale eigenaard;[7.] een drang buiten de eigen engen kring te treden; verschijnselen, die op verschillende wijzen onderling weer nauw samenhangen. Maar de geboorte was moeilijk. De historia litteraria, als geleerdengeschiedenis, had ook hier reeds lang belangstelling gevonden. J.F.

1. p. 163.
2. Avertissement du Libraire.
3. Zie boven p. 69.
4. Saintsbury a.w. 2, 473-476; W. Knight a.w. 1, 172.
5. Vgl. Kalff, *Gesch.* 6, 599, 629, die het Nedl. en het Fra. vermeldt, maar niet het origineel (dat dateert van 1744). Zelfs Van Alphen scheen noch origineel noch auteur te kennen: hij noemt bij zijn optelling van Engelse aesthetici, Inleiding Riedel 23-24, Harris niet; met de ‘aanmerkingen over de p. en de sch., onlangs *uit* Batteux overgezet’, ibid. 20, zal hij toch wel diens verhandeling bedoelen.
6. Inl. Riedel 19.
7. Ik denk aan Sterne, Smollett, Engelberts, Voorrede Volkmann, de talloze ‘Reizen’.

Foppens' bekende *Bibliotheca Belgica sive Virorum in Belgio vita scriptisque illustrium Catalogus librorumque nomenclatura (...) usque ad annum 1680* (1739) erkent reeds op het titelblad zijn afhankelijkheid van verscheidene voorgangers. De voornaamste is Valerius Andreas, van wiens

Bibliotheca Belgica[1] hij de zijne wel een derde, zeer vermeerderde druk noemen kan.[2] Andere bronnen voor Foppens waren Andreas' mededinger F. Sweertius met zijn *Athenae Belgicae* (1628), A. Sanderus, met *De Scriptoribus Flandriae Libri III* (1624), een *Bibliotheca Belgica manuscripta*, en een afzonderlijk werk over Gentse en Brugse geleerden, en de iets oudere *Elogia illustrium Belgii Scriptorum* van Aub. Miraeus.[3] Het zijn weer nuttige werken voor de literatuurgeschiedenis, maar zelf zijn ze dat niet; daartoe bevatten ze te veel en te weinig. Alfabetisch naar de voornamen rangschikt Foppens zijn biografische en bibliografische mededelingen; voor het opnemen ook van 'authores acotholicis, pareius quidem, sed tamen sat multos, eosque celebriores' verontschuldigt hij zich met het afdoende voorbeeld van Bellarminus; maar de lof hunner epitaphia laat hij voor rekening der makers; hun ketterse secte zal hij telkens vermelden ter waarschuwing.

Die ketters huisden meest in Noord-Nederland. Men liet het daar vóór de 18de eeuw grotendeels aan de zuidelijken over, zich te verdiepen in de historia literaria; men maakte met een nieuwe literatuur nieuwe historie. Een uitzondering, als Suffridus Petri, die iets dergelijks voor Friesland ondernam met zijn *De Scriptoribus Frisiae* (1593) behoort meer tot de sfeer der Zuid- dan der Noord-Nederlandse wetenschap; voor Nederlandse letteren heeft zijn boek uiteraard geen betekenis. In geschiedwerken vond men soms ook korte mededelingen over de geleerden; zo bij Gouthoeven en bij Boxhorn,[4] maar van meer belang werd dit eerst in de uitvoerige stedebeschrijvingen, zoals we die vooral uit de 18de eeuw kennen; Wagenaar's *Amsterdam* (1760-1767) munt daarin boven alle uit. Behalve de verspreide gegevens elders bevat dit werk een afdeling 'Vermaarde personaadjen',[5] waarin de 'Digters' weer een afzonderlijke groep uitmaken, terwijl ook onder 'Geleerden' en 'Konstenaars' sommige letterkundigen van naam een plaats vonden. Die 'Digters' zijn uitsluitend dichters in het Nederlands. Uitsluitende historia litteraria brengt ook de 18de eeuw ten onzent. Caspar Burman schreef zijn *Trajectum Eruditum* (1738): een alfabetische geleerdencatalogus, als van Foppens, doch tot één gewest beperkt en gerangschikt naar de cognomina: voor de Nederlandse letteren betekent het al even weinig als Suffridus Petri. Anders is het met P. de la Rue's *Geletterd Zeeland*,[6] 'bevattende in zig de schrijvers, Geleerden en Kunstenaars, uit dien staat geboortig met bijgevoegd Levensverhaal der Voornaamsten onder dezelve'. Het alfabet is ook zijn leidraad, maar hij behandelt zo eiland voor eiland, en daarin plaats na plaats. De eerste afdeling: schrijvers, beslaat vijfzesde van het boek, leven èn werken der Nederlandse dichters als Cats, Hofferus, Hondius vinden daarin reeds vrij uitvoerige behandeling, inzonderheid is dat het geval met Cats. Behalve naar reeds ons bekende voorgangers verwijst De la Rue ook naar het werk van de Katwijkse predikant A. Pars: *Index Batavicus of Naamrol van de Batavise en Hollandse Schrijvers van Julius Cesar af, tot dese tijden toe* (1701). Het is een wonderlijk mengelmoes van bibliografische aantekeningen, die echter zelden onze literaturen betreffen, al citeert hij vaak verzen uit de 'ten toppunt geresene Digtkunst der Batavieren'. Uit de algemene geleerdenhistorie had zich misschien de Nederlandse literatuurgeschiedenis kùnnen ontwikkelen, maar ze deed het niet. De la Rue scheen een bescheiden stapje in die richting te doen, Wagenaar ook, maar daar blijft het

1. 1623, 2e ed. 1643.
2. Aan de 2350 authores voegde F. er nog 560 toe; Foppens, Praefatio.
3. 1602, 2e ed. 1609.
4. Zoals ook Guicciardini dat deed in zijn *Beschr. der Nedl.*; Paquot, Préface.
5. Deel III, 195-268; daarbij 'Digters' 243-258.
6. 1734, 2e dr. 1741.

steken. In Zuid-Nederland volgt Paquot in zijn *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des XVII Provinces des Pays Bas*, etc. (1765-1770) als Foppens het spoor van Andreas. In Noord-Nederland zette Chr. Saxe zijn *Onomasticon Literarium* op, dat hem een halve eeuw zou bezig houden: ‘sive Nomenclator historico-criticus praestantissimorum omnis aetatis, populi, artiumque formulae scriptorum (...) ab orbe condito usque ad saeculi, quod

vivimus, tempora digestus' (1759-1803). Namen, enkele bijzonderheden, jaren, regeringen, bronnen; in chronologische volgorde, letterlijk van Adam af tot 1796 toe, alle vakken en nationaliteiten door elkaar: de Sibyllen, Job, Mozes, Trismegistus, Perzen, Egyptenaars, Grieken; kerkvaders, humanisten, Shakespeare, Voltaire, Macpherson, Iriarte, Winckelmann, Wagenaar, Mendelssohn, Lowth, Maupertuis, Boswell, Reiske, Algarotti, Ridolfini, Lessing, Ihre, Von Haller, Vondel, Luiken, Van Goens, allen passeren zij de revue, ieder stipt op zijn tijd. Langs deze weg kwam men er niet. Er waren ook andere aanvangen mogelijk: de afzonderlijke dichterbiografie en het literair-kritische leer- of hekeldicht. Van het laatste hebben we bekende voorbeelden in Pels' *Dichtkunst* en vooral zijn *Gebruik en Misbruik des Tooneels.*[1] Zeer summier is het overzicht der 'Duitsche dichterij' dat D. van Hoogstraten geeft in een bladzijde van zijn *Schetse der Geleertheid en Wetenschappen.*[2] In een rijmwerk van achttien boeken *Panpoëticon Batavum* (1720) behandelde daarentegen de oude geletterde Amsterdamse apotheker Lambert Bidloo de 'voorname Nederlandsche dichteren', wier 'konstig geschilderde afbeeldingen' het Kabinet van Arnaud van Halen vormden.[3] Aan de voet der bladzijde deelt hij in noten mee, wat hij in het gedicht niet plaatsen kon. Hij is kieskeurig in kritiek: die van de *Boekzaal*, de Nederlandse in het algemeen ook, voldoet hem slecht: de Duitsers, Fransen en Engelsen zijn veel beter. Maar wat hij van neo-Latijnse en Nederlandse dichters, die hij met en door elkaar behandelt, te vertellen heeft, betekent zeer weinig; zijn eigen kritiek is zeker niet beter dan die van de *Boekzaal*: zie hier iets over Bredero:

> (...) wijl Howaard, Gistelen, de Rovere, Colijn
> veel braver Meesteren, als twee paar Breroo's zijn.

Veelbelovend was de titel van een veertig jaar later verschijnende: 'Schets der gepreze Nederlandsche Dichtkunde, waarin haar aart, invloed, kragt, verhevenheid en waarde, nevens Gebruik en Misbruik, gedeeltelijk, vrij doch onzijdig, wort opgegeven; door Adriaen Hardy, predikant' (1759). In een 150 vierregelige strofen - barbaars gerijmei, met onzin soms voor verhevenheid: 'mijn vêer vliegt opwaarts van 't papier, zij wil naar boven' - weet deze predikant, die zelf ook reeds als stichtelijk dichter bekend was, verrassend veel saam te brengen. De hoogverheven dichtkunst is hemels van oorsprong, en moet aan God gewijd zijn. Lieden als Rusting en Focquenbroch zijn misbruikers der kunst, maar ook rijmelaars als Ds Steversloot. Boccalini zou zulken wel ten toon hebben gesteld. Hoog staat de kunst des Bijbels. Ook die der Oudheid (de Ilias is een puik stuk). Jammer dat zij, en ook een Tasso, geen rechte Christenen waren. De mythologie past de christendichter niet; de Bijbel is beter bron. Vondel en Antonides zijn de Prinsen; maar de eerste was niet zuiver in de leer, de ander volgde de meester te veel. Ook vele anderen schieten te kort, in godsdienst en stichting; zo Poot. Sommigen, als Wellekens, zijn in Babels dienst. Huygens, Hooft krijgen bijzondere lof; ook Cats en Vollenhove. Verder een lange reeks van stichtelijke dichters. La Rue stijgt tot de starrentransen: 'Uw ziel schijnt vrolijk van den geestelijken wijn; Uw Dichtwerk kon doch fraayer zijn Wanneer gij kiezer waart...'.[4] Verder dan de 17de eeuw gaat Hardy niet terug; een groot deel van zijn gedicht bestaat uit louter namen, grotendeels van tijdgenoten, zonder enig of met een zeer goedkoop epitheton. Ook Milton komt nog ter sprake: 'dien lust van

1. Zie boven p. 123.
2. In *Gedichten* (1697) 199-208.
3. Zie daarover Te Winkel a.w. III, 208v.
4. Kieser, bedoelt hij.

Steelen', in Paludanus' vertaling. ''t Komt evenwel vrij hard den Nederlander over
En ruwer aan een Christen.'

Vergeleken met Bidloo is het prulstuk een achteruitgang. En toch bewaart Minima Crescunt een exemplaar ervan, met enkele even onbetekende strofen in handschrift vermeerderd - o.a. over de altijd schimpende, van ieder gehate Boileau en Voltaire's schrandere pen - zorgvuldig in haar 'eiken kist'.[5.] Er was niets beters, tenzij dan Bidloo. En men gevoelde toch behoefte

5. Notulen in Bibl. Mij Lk.

aan een historisch overzicht onzer letteren. Ook langs deze weg kwam dit echter niet.

Van de afzonderlijke dichterbiografie leverde G. Brandt in de 17de eeuw een paar zeer belangrijke stalen; maar de uitgebreidste, die van Vondel, is toch nog zeer sober, vergeleken met de zware foliant, die voor De Ruyter nodig bleek; al wensen wij niet het omgekeerde, iets meer ware ons daar wel hef geweest, al had het moeten zijn tegen iets minder hier. Overigens is het genre zeer schaars in die eeuw; enkelen voorzagen bijtijds in het gemis door autobiografisch werk. De schilders kwamen dan nog eer aan de beurt; pas met de 18de eeuw de dichters. Dan schijnt het weldra de regel, dat ieder schrijver van enige naam door een vriend in een biografie wordt herdacht. David van Hoogstraten schreef zo de levens van Broekhuizen, Antonides, Dullaert en Oudaen. Vlaming het zijne, die van Schermer en van Wellekens.

Broekhuizen, vertelt Hoogstraten, ‘was zoo bedreven in de historie der (nieuwe) letteren, dat ik niet weet hier in oit zijns gelijken gezien te hebben. Naer wat schrijver men hem vraegde, men had altijd eenigh bescheit.’ Zijn literaire conversatie deed de uren omvliegen; zowel Nederlandse, Franse en Italiaanse als klassieke auteurs hadden Broekhuizen's belangstelling. Hoever Hoogstraten's persoonlijk aandeel ging aan het onder toezicht en naam van hem en J.L. Schuer uitgekomen *Groot Algemeen Woordenboek* (1724-1733) ontgaat ons; hij stierf bij het begin van de uitgave, maar in zijn geest is het stellig geweest, dat dit in concurrentie met Luiscius' bewerking vervaardigd uittreksel uit Bayle en Moréri, vermeerderd uit allerlei andere bronnen ook vele levensberichten bevat van Nederlandse schrijvers. In het laatste kwart der eeuw zette een Leids Genootschap een reeks levens van Nederlandse dichters en dichteressen op, oudere en jongere, maar het bleef bij het eerste drietal (1782). Ook de biografie bracht ons tot geen literatuurgeschiedenis. Soms horen we van grote plannen. In 1761 opperde Korn. Elzevier[1.] - ook al een Amsterdams apotheker-dichter - zijn weidse plannen, waarbij ook behoorden de historie der Griekse, Latijnse, Italiaanse en Nederduitse dichters; evenals die der Toneelpoëzie en der Dichtgenootschappen.

Onze eerste literatuurhistorie kwam echter langs de weg der taal- en oudheidkunde. Mannen als Huydecoper, Lelyveld, Van Wijn verwierven zich een buitengewone belezenheid in onze oude literatuur. Gaat men in de tweede uitgave der ‘Proeve’ het ‘Register der aangehaalde Schrijveren’ na, dan krijgen we eerbied voor deze onderzoeken, die onder zoveel ongunstiger omstandigheden werkend dan wij, zoveel gegevens uit handschriften en zeldzame drukken wisten te verzamelen. De Utrechtse en de Leidse kring, de laatste vooral, begonnen het werk. W. Kops schetste voor de Maatschappij van Letterkunde de ‘Geschiedenisse der Rederijkeren’,[2.] op grond van wezenlijke, uitgebreide literair-historische onderzoekingen, waarbij hij onder anderen hulp verkreeg van C.A. van Wachendorff en J.W. te Water.[3.] Te beter zullen we Kops' studie op haar historische waarde schatten, als we zien, wat G. van Hasselt als een pendant, naar eigen mening gaf in zijn ‘Over de eerste Vaderlandsche Klugtspelen’ (1780): een allerwonderlijkst mengelmoes van literair-historische, kritische, ethische, godsdienstige, taal- en oudheidkundige opmerkingen, anekdoten, adversaria, en van citaten rechtstreeks

1. Zie boven p. 130.
2. *Werken Mij Lk.* 2, 213-330.
3. Een veel beperkter studie over hetzelfde onderwerp al bij A. Pars in zijn *Katwijksche Oudheden* (1688) 223-243 en zijn *Uitbreiding over Psalm 110* (1688), 111-121. Volgens Pars, *Naamrol* 351. Kops gebruikte zijn werk ook.

tot zijn onderwerp behorend. Zijn stof blijkt hij terdege te kennen en hoog te waarderen, maar hij mist alle vastheid van uitgangspunt, van criteria, van methode.[4.]

4. V.H. heeft het over de Spa. en Ital. e.a. literatuurgeschiedenis, de gemakkelijk te evenaren fouten van Shakespeare, het ontoelaatbare van godsdienst op het toneel; ook van geesten, spoken, tovenaars, als in Engeland, maar ook bij Vondel en Hooft; het onredelijke van de opera; over de nog altijd heersende schrik voor het toneel, waartoe het in vroeger tijd terdege aanleiding gaf; die het thans, schoon hervormd tot school van Waarheid en Deugd, nog steeds als onder een vloek doet liggen; over het nut van lectuur en navolging van vreemde kunst; over treur- en blijspel, epiek en lyriek, de droeve staat van onze volkszang, het voortreffelijke van Lenôtre-stijl boven Chinese en Engelse tuinstijl, de redelijke godsdienst, de nimmer doorgaande verbetering der zeden; over Pinciano, Malherbe, Racine, Guarini, Addison, Gellert, Rabener, Klopstock, Winckelmann, Rousseau, Young (liefst te lezen bij bleke maneschijn in onze Veluwse bossen), Broekhuizen, Pels, Berkhey's *Natuurlijke Historie van Holland*, Van Goens' voorrede bij Volkmann, Riedel - Van Alphen (na voltooiing van zijn boek eerst ontvangen, op het eind nog enthousiast aanbevolen) enz. De taal, weet hij, behoort te verschillen naar treur- of blijspeltrant; de sesquipedalia verba, bij Vondel al in zwang keurt hij steeds af; in het kluchtspel van Bredero, Hooft en anderen is de ‘burgerspreektaal’, zo moeilijk te treffen, zeer goed. En het Amsterdamse burgerleven zien we er in ‘schilderijen van de natuur zelve ontleend’. In de vele voorbeelden blijkt het, hoe hij Bredero heeft gelezen, ongeveer als Bakhuizen het deed, en men het nog doet. Daar was natuur. En geest. ‘Thans is alles geest, niets natuur.’ Maar hij komt telkens met het nut, ethisch maar even, taal- en oudheidkundig uitvoerig.

Van Wijn gaf eerst een behoorlijke grondslag in een geschiedenis onzer middeleeuwse literatuur, in 1800,[1.] waarop Jeronimo de Vries verder bouwen kon in zijn *Proeve eener Geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde* (in ms. 1804; druk 1808-1810).[2.] In De Vries trad een jong vertegenwoordiger op van een uitgelezen kring der Amsterdamse literatuurliefhebbers; in Concordia et Libertate had hij zich aangesloten bij ouderen, als zijn oom en voorbeeld Jeronimo de Bosch, zijn leermeester Rich. van Ommeren, en Joh. Lublink, die ondanks het grote leeftijdsverschil hem een goede vriend wordt,[3.] die in bestuur en werkzaamheden van het genootschap een zeer belangrijke plaats innam,[4.] en van alle leden stellig wel de meeste belezenheid in de moderne literaturen, de breedste literair-historische kennis, en het meeste literair-kritisch inzicht heeft bezeten.[5.] Er is een zeer los verband van De Vries' boek met echte dichtgenootschappen: de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde, die de prijsvraag had uitgeschreven, was gevormd door de vereniging van een Leids, een Rotterdams en een Amsterdams genootschap. Maar Brender à Brandis, de 'algemeene Secretaris' en de drijvende kracht, stuurde het laatste reeds lang, en sinds 1800 de nieuwe Maatschappij, in de nieuwe esthetisch-kritische koers;[6.] hij had ook reeds in 1784 een Tijdrekenkundige lijst der Dichters, naar C.H. Schmid met aanvullingen voor Nederland, gegeven,[7.] en daarbij een Geschiedenis der Dichtkunst algemeen gewenst, maar ook ten uiterste moeilijk genoemd, 'hetgeen omtrend ons Vaderland alleen, bijna proefondervindelijk is bewezen.'[8.]

1. *Hist. en Letterk. Avondstonden* 169-368.
2. Datum Inleiding 28 juni 1804; bekroond 1805. Van de genoemde opstellen in Duitse tijdschriften, van Prof. Ersch in 1800-1806 en van de in Amsterdam gevestigde L.F.C. Haug-later leraar in Delft en lid Mij Lk. - 1805 (tegelijk vertaald in het Ndl.) spreek ik hier niet. Over C.H. Schmid's pogingen later nog.
3. *Leven* van Westerbaen 30, 75, 78, 86.
4. ibid. 61-62.
5. De Italiaanse, Duitse, Deense taal en letteren kent hij van jongs af grondig; weldra ook de Engelse, de Franse, dat spreekt bijna van zelf; de Latijnse kent hij minder, en eerst op later leeftijd; hij las in schier alle levende talen alles wat aandacht verdiende, daarbij een schat van aantekeningen verzamelend: zo al de 123 delen Nicolai's *Allg. D. Bibl.*; hij schrijft in de meeste Ned. lit. tijdschriften; houdt vele literaire verhandelingen in Conc. et Lib., Diligentiae Omnia e.a. genootschh. Westerbaen a.w.
6. Hoeksma, *Bellamy* 44; Nijland, *Bellamy* II, Aant. 72; Voorrede van De Vries' *Gesch.* En Br. à B.' *Taal- Dicht- en Letterkundig Kabinet* 1781-1784; *T.D. en Lk. Magazijn* 1785-1790.
7. *T.D. en Lk. Kab.* 6, 271-280.
8. De Nederlandse aanvulling begint met Marnix, Bredero, Hooft, Cats. Zijn tijdschrift bevat meer op lit.-hist. gebied: de vertt. van Warton, van Merian, van een *Leven van Lessing*, een uitvoerig opstel over *Hooft's Leven en Schriften*, een *Ontwerp van eene Levensbeschrijving der Dichterven* door K. te Utrecht.

Hoofdstuk 3
Van Goens' werkzaamheid als modern literator voor Nederland

Het nieuwe hoofdstuk, waarvoor zulk een omvangrijke inleiding werd nodig geacht als het voorgaande, zal moeten teleurstellen. Wat Van Goens heeft geleverd op het gebied der nieuwe letteren, is slechts stukwerk, en van geringe omvang.

Het ligt, zover wij zien, niet aan zijn talent noch aan zijn bekwaamheid; ook niet in de eerste plaats aan ongunstige omstandigheden. Maar aan zijn karakter. Hij was geleerd, universeel, en zeer belezen; had veel geest, smaak en gevoel, toonde ijver, ambitie, brandde van liefde voor de letteren. Groot waren ook zijn eigen en anderer verwachtingen: hervormer der Nederlandse letteren, wijsgerig beschrijver der ganse moderne dichtkunst kon en moest hij worden. Wat hij miste, was voldoende mensen- en zelfkennis, tact en zelfbeheersing; ook de kracht van kiezen, vasthouden en doorzetten.

Qui trop embrasse, mal étreint: de klassieken van alle perioden, literair, wijsgerig, historisch en archeologisch; de neo-Latijnen; de modernen van Dante tot Goethe; middeleeuwse en nieuwe geschiedenis, politiek en cultureel; de opvoedkunde van de oudheid tot heden; hij wil het alles kennen. Langzamerhand schijnt hij zich toch de schone letteren, de moderne inzonderheid, tot hoofddoel te zullen stellen; maar de zucht naar universaliteit, de volledigheidswaan laten hem ook dan niet los. Niet alleen zijn literaire, ook zijn historische bibliotheek houdt hij tot het einde van zijn professoraat bij, blijkens vele werken die eerst in 1773 tot 1775 verschenen. Op letterkundig gebied verzamelde hij dicht- en prozakunst van allerlei tijd en taal, met veel over poëtiek en retorica. Voor zijn esthetische studie niet alleen de rechtstreekse werken over de schoonheidsleer, maar ook allerlei verwante wijsgerige literatuur en werken over schilder-, bouw-, graveer-, beeldhouwkunst en muziek. Hoe hij zich de voorbereiding tot de grote taak, die hij zich stelde, dacht, deelt hij aan Van Heiden-Reinestein mee, bij de toezending van de Catalogus zijner bibliotheek: hij heeft er veel werk en tijd aan besteed, om ze beter te verkopen maar ook om aan het publiek en zijn vrienden rekenschap te geven ‘de mes vues et de mon plan d'occupations dans la situation que j'ai dû quitter à la fin (...) Je comptois passer ma vie dans l'étude de la Literature, surtout l'Histoire, et je ne voulois m'en raporter ni aux Abregés ni aux Dictionaires, mais verifier tout et puiser dans les sources. De là deux tiers du 2^{d} volume et une partie du premier. Avec cela je devois me proposer de publier un jour quelque grand ouvrage, qui porter oit mon nom. J'avois pris pour sujet l'*Histoire philosophique de la Poesie.* De la tout cet amas de Poetes en differentes Langues (...) Pour me delasser de tout cela, je lisois la nuit dans mon lit des Romans et des pagnoteries’. Toen hij professor werd, vertelt hij verder, maakte hij plan, mettertijd er een te worden, zoals er geen ander is. Hij verachtte de monnikenregel: facere officium taliter qualiter et sinere mundum vadere sicut vadit.[1.]

Klotz vroeg - in het begin van 1768 - welke boeken men van hem heeft te wachten. ‘Eh, mon cher Monsieur, aucun (...) Vous avez trop de gout, pour ne pas sentir combien j'ai raison de rougir de mon étourderie, en m'annonçant si tôt - hij doelt hier op zijn klassiek-filologisch werk - On a loué à la verité les fruits prématurés d'une jeunesse inconsiderée, mais je sçais trop à quoi m'en tenir la dessus. Ce qui me console encor, c'est qu'en condamnant mon imprudence, on sera toujours disposé à l'excuser en faveur de l'âge ou je l'ai commise. Cette indulgence, je l'ai éprouvée de la part de mes amis. Pour la mériter du public, il s'en agit de reparer mes torts, en ne pas les augmentant... Je ne publierai donc rien, mais je tacherai de me mettre en etat de publier quelque chose avec le tems. J'espère, qu'a vingt

1. V.G. aan V.H.R. z.d. (± aug. 1776).

ans d'ici vous me ferez lever la même affection la demande que vous me faites aujourd'hui, et qu'alors je serai en etat de vous repondre

d'une manière moins humiliante pour moi même. En attendant je vous prie comme un service de ne pas souiller vos ouvrages de la citation des miens.'[1.]

De overdrijving ligt er dik op, maar in de grond stemt deze voorstelling in het begin met die tegenover Heiden aan het einde der tienjarige periode. Ook bij de toezending van zijn opstellen in de *Bijdragen* doet hij Klotz nog weer een dergelijke verzekering: 'Vous y trouverez bien des choses hazardées, bien d'erreurs, un étalage de lecture assommant, enfin tout ce qui a fallu depuis pour me corriger de la manie de me faire imprimer. Aussi est-ce là ce qui a achevé de m'y determiner.' Zijn oratie, dat moest. Misschien binnenkort nog eens,[2.] 'et alors nous battrons la retraite. Je veux désormais m'abandonner entièrement au plaisir de lire vos ouvrages et ceux de vos estimables compatriotes, pour m'y former des connaissances et un gout dont je n'ai encor qu'une idée très superficielle.'[3.]

Het werkplan lijkt ons te omvangrijk, ook voor de vlugge geest en grote werkkracht van Van Goens. Te meer, daar zijn professoraat een deel van zijn tijd vroeg en hij geen kamergeleerde wilde zijn, maar zijn aandeel wenste in de geneugten van de gezellige omgang, van de vriendschap en de liefde. Daarbij kwam nog, de afkeer om regelmatig zijn stof te verzamelen; hoe sterk zijn geheugen ook mocht zijn, bij zulk een taak zal het die steun toch wel niet hebben kunnen missen. 'Wat ik denk van Adversaria? - antwoordt hij in 1787[4.] aan Van Alphen - Dat sommige karakters er veel geschikter toe zijn dan anderen. Ik ben van de laatste classe: en dus partijdig. Ik heb 't op allerley wijzen geprobeerd: doorgeschoten Lexica, en Compendia. Beschrijven van de schutbladen van mijn boeken. Bekladden van de rand van de boeken zelven. Alphabetische Leggers, generale en bijzonderen. Losse papiertjes, kaarten, etc. Eindelijk het achtereen schrijven van alles in éen boek, en achteraan een Index. In geene van alle metoden heb ik het kunnen uithouden. En mijne beste of enige Adversaria zijn gebleven, eene grote Bibliotheek, mijne Memorie, en vouwtjes in mijne boeken.(...) het effect hiervan is geweest, dat het verkopen van mijn boeken telkens het veralieneeren van een groot deel van mijn wetenschap is. Intusschen kan ik er bijvoegen dat ik datgeene altoos het best geweeten en verstaan heb, waar ik het minst over geschreven had. En van alles wat men behouden *kan*, is het beter het in zijn hoofd, dan in zijn Adversaria te behouden.(...) Voor de rest, is eene grote kundigheid van boeken, en 't geen daar het natuurlijk gevolg van is, de faciliteit om den inhoud ervan schielijk te overzien en zich in de gedachten te prenten, met eene goede Memorie, het eenige wat aan Adversaria kan supplieeren.'[5.] Als wij hem dan ook nog zich telkens onvoorzichtig en onnodig in semi-theologische kwesties van de dag zien mengen, ondanks vriendenwaarschuwingen,[6.] ondanks

1. V.G. aan K. 28-3-1768.
2. Zie deel I, 293v.
3. V.G. aan K. 2-4-1768.
4. V.G. aan V.A. 7-2 tot 30-3-1787.
5. Over Adversaria zie deel I, 103. Van Goens schijnt het eens met Hennert, die het herlezen van een auteur beter vindt, dan het 'putten uit adversaria of zoortgelijke geleerde voorraadschuuren. Ik beken - spot hij - dat deze ongeletterde wijze van studeeren, mij belet om veele boeken te leezen.' Maar het was algemeen in zwang. Wij vinden het bij Tydeman, Lelyveld - *Bijdr.* I, 483: 'lezen zonder schrijven is lezen zonder leeren', met beroep op P. Manutius en G.J. Vossius - bij Ds. Andriesse (*Nader Antwoord* 8), bij Macquet (*Bijdr.* I, 393), Paludanus (*N. Bijdr.* I, 103, met beroep op Vondel en Morhof), bij P. Nieuwland (*Lett. en Oudh. Verlustigingen* I, XXI, 483), bij Hofstede (De Bie, 217), bij Hemsterhuis, Ruhnkenius, Wyttenbach (*Vita R.* 97v met warme aanbeveling, 159, 173), J.D. van der Capellen t.d. Poll (*Brieven*, Aanh. 40). De laatste 'naar de methode van Locke'. De verhandeling over Adv. van Loske noemde 1.1. ook V.G., met bijvoeging: hij schreef ze in Utrecht. Een aardig staal vinden we van Van Wijn in de Bibl. Mij Lk. Zie deel I, 181.
6. Van Wijn en Lelyveld. Zie deel I, 181.

vermeend vast voornemen zich ‘nooit in enig geschil met godgeleerden in te laten’,[7.] - wat hem in grote moeilijkheden en ten slotte zijn professoraat ombrengt - dan verwondert het ons niet, dat zijn grote werk ongeschreven bleef. En dat wij voor de kennis van zijn literaire ideeën ons moeten tevreden stellen met de enkele vroege opstellen, een paar voorredenen, een paar ongedrukte verhandelingen, zijn

7. V.G. aan Roos 15-3-1769.

briefwisseling met buitenlandse literatoren, met Lelyveld en Ten Hove; en - als hij zelf aangaf - de Catalogus zijner bibliotheek.

Toen wij Van Goens' kring trachtten te schetsen moesten wij de grootste plaats inruimen aan de literaire vrienden. Daarbij kwam het herhaaldelijk uit, hoe gaarne hij als internationaal literair bemiddelaar optrad: Cesarotti wees hij op oude Franse, Engelse en jonge Duitse letteren; de Spanjaarden wilde hij van Duitse literatuur voorzien, Bachmann moest hij over Frankrijk en Holland op de hoogte houden, zoals deze het hem over Duitsland zou doen, op verschillende manieren trachtte hij de bekendheid der Duitsers in Frankrijk te bevorderen. De jonge Duitse litteratuur nam bij dat streven de eerste plaats in. Wij zagen dat ook in zijn literair verkeer met Nederlanders: Lelyveld, Perponcher, Ten Hove, het echtpaar De la Fite, en anderen. Maar daarnaast ontbreken ook hier de andere moderne literaturen niet. Hij bleek ons Ten Hove's rechterhand bij het schrijven van diens Frans boek over Italiaanse renaissance; hij wilde voor zijn landgenoten een Duitse geschiedenis bewerken van de Spaanse literatuur; hij toonde zich discipel van Montaigne, bewonderaar van Diderot, en een der vroegste en ijverigste aanprijzers hier te lande van Rousseau. Kenner en liefhebber der Engelse literatuur daarbij als wel geen ander Nederlander van zijn tijd. Ondanks, of liever juist met dit alles, doelt Van Goens' streven op een krachtige verheffing onzer eigen letteren; wat hij daaromtrent aan Klotz schreef,[1.] doet ons denken aan een ‘Holland hoog opstooten midden in de vaart der volken’.[2.]

Wij willen thans nog nader bezien, wat hij daarvoor deed, en wilde doen.

Wij beginnen met Van Goens' opstellen in de *Nieuwe Bijdragen*; maar rekenen ons verplicht, vooraf nog iets mee te delen omtrent die der andere Bijdragers, van 1758 af.

Zij zijn deels taalkundige, deels ‘dichtkundige’; ofschoon wij hier en daar de grens tussen beide anders zouden trekken dan zij, zullen wij nu deze scheiding in acht nemen. Ook op taalkundig gebied komen hier moderne opvattingen aan het woord: waaronder zich zowel bijstere dwalingen als verrassend juiste stellingen aanbieden. De etymologie is het zwakste punt, ook bij Lelyveld, Tydeman en Kluit, al gaan zij bij lange zo fantastisch nog niet te werk als Tollius, die in een ‘Bijlage’[3.] op een opstel van D.a.o.M. over ‘Worteldeelen der Ne. duitsche Tale’ een wonderlijk samenklutsen van allerlei vorm ‘bel, bal, bol’ uit allerlei taal, eindigt met de conclusie, dat Belgen betekent ‘de opgeblazenen’. Een anonymus - het is Schultens - moedigt de jonge ijverige ‘Taelvriend’ zeer aan, schoon zijn artikel hem nog wel wat ‘te bol’ voorkomt. Hij geeft hem daarbij enkele wijze wenken ‘om zijne liefhebberije en die van zijne taellievende genoten recht aan den gang te helpen’ - ‘een kleine opening van ware taelgronden’ - als: de gronden moeten nog veel dieper en steviger worden gelegd dan door Ten Kate geschiedde; nodig is ‘een dieper onderzoek van den vasten voet, dien de eerste stichters onzer tale gehouden hebben in het maken van themata of primitieve stamwoorden, uit de kleine zaedkeus - zaedkernen, zegt hij ook - aa, ee, ii, oo, uu; ba, be, bo, bu, da, di, etc. etc.’; maar de eeuwenlange ‘wispelturige letterverandering in al zijn bochtige wendingen’ maakt 't niet makkelijk. Hemsterhuis' en Valckenaer's theorieën over het Grieks kunnen wellicht ook inlichten over het ‘kunstjen’ waarnaar de grondvesters onzer taal ‘abe, ade, afe, age, ahe, ake, ale,(...) babe, bade, bage, enz. enz. geordent hebben tot vruchtbare plantwortels, waaruit’(...) Maar ‘buiten het gezach van dialecten’ moet hij ‘zich toch van het behulp der

1. Zie boven p. 44v.
2. Van Deyssel, *Verz. Opstt.* I, 17.
3. Niet in alle exemplaren *Ma. Bijdr.* II aanwezig; waar het voorkomt, is het gepagineerd: 296a-296w.

wisselletters spaarzaem bedienen’. Tollius volgde Schultens' wenken, en Van Wijn volgde Tollius weer.[4.] Het begrip van erwantschap van Germaans, Grieks, Latijn en Perzisch

4. Beide in *N. Bijdr.*; zie deel I, 110.

treffen we meer dan eens reeds aan.[1.] Ten Kate acht Lelyveld ‘zoo groot een taalkenner, als er geen een mogelijk immer in Frankrijk zal opstaen’. Dat was tegen de dilettant-taalkundige Luit.-Kol. F. Burman, die ijverig beoefenaar van het Oude Frans, zonder kennis ook over het oude Nederlands schreef. Voor de eer van Ten Kate, van Kiliaen vooral, door Burman zeer geminacht, kwam Lelyveld krachtig op,[2.] als Kreet voor die van Huydecoper, tegen De Haes.[3.] Voor het Nederlands en het Germaans - meent Lelyveld - kan men beter te rade gaan met de Hoogduitsers dan met de Fransen. In zijn kring bestudeerde men de Duitse werken op dit gebied dan ook ijverig. Oudhoogduits halen zij vaak aan. Soms ook Angelsaksisch en Oudnoors. Over Ulfilas' leven en werken weet Tydeman weinig minder dan men er thans van weet.[4.] Alle oudere en nieuwere werken over de Nederlandse taal kent men alle terdege; Kreet lijkt daarin een specialiteit.[5.] Van de grammatici staat, afgezien van de ‘grooten’ Ten Kate - die zij in de fouten wel zo gemakkelijk volgden als in de deugden -, Verwer het hoogste aangeschreven; Vollenhoven is ‘geen grondig en onderleid taalkenner’, zegt Kreet; hij haalt niet bij Verwer en Francius. Moonen vindt men wat te willekeurige regelaar,[6.] al kiest men voor hem partij tegen de kritiserende en intussen afschrijvende Elzevier. Moonen en anderen voor en na hem, oordeelt Kluit,[7.] spanden de paarden vaak achter de wagen, door de taal uit de regels, en niet de regels uit de taal te halen. Geen redekavelingen, geen ‘schoolsche zifterijen’, maar het gebruik beslist, zegt Kreet. Maar het ‘taelgebruik’ zocht hij met Huydecoper ‘niet in het spreeken, maer in de standvastigste schrijvwijze’.[8.] Zich de gelijke van Kluit gevoelend, en diens werk kritiserend,[9.] gaf deze ook een ‘Onderzoek over de rechte Nederlandsche Letterspellinge’;[10.] hij zet op de voorgrond ‘dat het bijna evenveel is, hoe men spelle, zoo het maer een algemeen landgebruik is’; 't is zeer wenselijk de menigvuldige verscheidenheid door eenheid te vervangen;[11.] en dan naar etymologisch beginsel: de spelling hangt af van de oorsprong; hij ziet echter wel, dat er veel meer klanken dan tekenen zijn; zoals hij er ook op wijst, dat uit de letters ‘geene gevolgtrekking ter weereld’ is te maken ten aanzien der klanken.[12.] Eenvoud en consequentie verlangt hij, inzonderheid met het oog op ‘den gemeenen man, wien men in 't stuk van letterspellen vooral niet mag uit 't oog verliezen’. Hij wil ‘de gemeenelandsche tale ten onderwerpe nemen; en dus de schrijveren lezen en vergelijken van alle de negen nederduitsch sprekende gewesten’. Maar ook de dialecten betrekt hij in zijn onderzoek; evenals hij verstaat ook Kluit hun recht.[13.]

Het woordenboek van Kiliaen citeren de Bijdragers onophoudelijk; een voorgenomen nieuwe, vermeerderde en met bewijsplaatsen toegeruste druk zien zij verlangend tegenoet. Maar aan een algemeen woordenboek voor de negen

1. Bijv. *Ma. Bijdr.* II, 246 bij Lelyveld, II, 286 bij wrs. Tydeman; I, 366 bij Kluit, als mening van Ten Kate.
2. *Ma. Bijdr.* II, 221-225vv. Nieuwe kritiek op B. II, 429-435: beter zweeg hij over taalkunde: Philosophus mansisses, si tacuisses. Vgl. ook Kreet al I, 62 tegen Burman I, 58; maar I, 132 kritisch ook t.o.v. Kil.
3. I, 163-164 noot.
4. *Ma. Bijdr.* II, 498-508.
5. Bijv. *Ma. Bijdr.* I, 208v.
6. Zo Kluit in *Bijdr.* I, 389.
7. *Ma. Bijdr.* I, 384.
8. I, 192.
9. Bijv. *Ma. Bijdr.* I, 210, 227-9, en 121-132; hij belooft een eigen verhandeling over de geslachten.
10. I, 205-233. Niet vervolgd.
11. Vgl. I, 2.
12. Zelfde inzicht bij Van Iperen II, 541.
13. I, 368.

Nederduits sprekende gewesten, zoals deze aangekondigd werd, hebben zij hogere eisen te stellen: volle opgave van alle voorgestelde etymologieën, de oudgermaanse equivalenten, Latijnse en Nederlandse synoniemen; en een ordening naar wortelwoorden, oorspronkelijke, latere en overdrachtelijke betekenissen.[14.] Wat later richt Ds J. van Iperen tot hen en alle liefhebbers de uitnodiging 'tot het helpen toestellen van een

14. I, 133-136.

Oordeelkundig Nederduitsch Woordenboek'; en toont daarbij opmerkelijk juiste inzichten: omschrijvend moet het zijn, want wezenlijke synoniemen zijn er niet; alleen door samenwerking van velen kan het werk tot stand komen; onder het volk moet men de levende volkstaal leren kennen; naast het Hollands dient men al de andere, ten onrechte geminachte dialecten, - 'al ware het door behulp van bekwame Schoolmeesters voor de afzonderlijke steden, dorpen en streken' - naast de algemene taal de rijke voorraad van 'eigene kunstwoorden' in alle ambachten, bedrijven en wetenschappen te onderzoeken; de oudste zowel als de nieuwste auteurs zal men moeten excerperen; woorden en vormen die bij de bekende dichters niet voorkomen, mag men daarom niet verwerpen. Op gebruik, stijl, overdracht heeft men te letten, ook op Hoogduitse invloed in het oosten, en Franse in het zuiden. 'Alle woorden, die ergens gebuikelijk, hoe misselijk zij hun ook mogen voorkomen', moeten de liefhebbers optekenen.[1.] Dat de uitvoering van het plan niet zou zijn meegevallen, zien we aan het proefje door Van Iperen aangeboden[2.] en in de kritiek daarop van Tollius.[3.] Deze mist bewijsplaatsen uit oude schrijvers en voert nu zelf een en ander uit Stoke en 15de-eeuwse geschriften aan.

Het Nederlands van middeleeuwen en 16de eeuw bestudeerden vooral Kluit en Kreet terdege, evenals dat der 17de: van de zuidelijke rederijkers zowel als van de Amsterdamse Kameristen. De diepe gronden van de oudheid onzer taal heeft hij terdege gepeild, geeft Kreet te verstaan, en zo eerst had hij de auctores classicos van de minderwaardige leren scheiden.[4.] Tegenover andere talen houdt men de vaan der onze hoog. Kluit vertaalt een stuk uit het Latijn van de 17de-eeuwse Duitser Henninius, waarin Hoogduits en Nederduits tegen elkaar worden afgewogen; en waarbij 't laatste, ondanks enige kritiek op een al te gemeenzame stijl,[5.] op de verwijfde klank der diminutiva, op de anarchie in de spelling, niet kwaad wegkomt. De Nederduitse Dichtkunst heeft iets van het Grieks, vindt Henninius,[6.] zij behoefde waarlijk de Franse niet na te bootsen. Kluit wijst er dan op, dat sindsdien, in de lopende eeuw, onze taal eerst recht beschaafd is, door vele dichters met enkele taalkundigen en prozaïsten als Francius. Toch hebben wij het nog niet zo ver gebracht, meent hij, als de Fransen. Hun ijverige, gestage oefening in Richelieu's Academia tot haar hoogste punt gerezen, heeft hun taal, die oorspronkelijk 'niet anders was dan een barbaarsch Mengelmoes van bedorven Latijn', buitengewoon 'verbetert en opgehemelt'. Als Tydeman - want hij zal wel achter dat D.a.o.M. schuilen - wat etymologische fantasie inzendt, verkondigt hij gelijk de hoge lof der genootschappen: door niets wordt kunst en wetenschap méér bevorderd. 'De Letterkundige vergadering te Amsterdam omtrend het jaar 1623 gehouden' verbeterde onze taal zo zeer, dat Verwer met haar de vierde periode, die der herstelde taal, kon beginnen. Sinds vorderde men echter niet heel veel; er werd weer een Genootschap vereist; het gezelschap der Bijdragers begroette hij daarom, anders dan neuswijze beschimpers,[7.] met vreugd; hij vleit zich met de hoop, dat de

1. II, 509-514.
2. II, 541-551.
3. II, 583-590.
4. I, 191.
5. De hoogdravende wijze van Vondel zal uit de Keulse lucht zijn ingezogen, gist H.
6. 't Bekende idee ook elders, al of niet met beroep op Reitz, als I, 127, II, 45.
7. Kritiek in *Vrijmoedige Bedenkingen o.h. 1e d.d. T. en Dk. Bijdr.* 1761. Een quasi-geestig, maar inderdaad intens laf en plat stukje, stellig van medestudenten afkomstig. Een zgn. '2e uitgave met opheldernde Aenmerkingen' brengt in allerlei flauwe woordspelingen deze kritiek, 'jongenswerk', op rekening van Dulces en zijn leden. Daartegen weer 'Bijdragiana', die dit vermoeden op 'zeker Utrechtsche gezelschap' geheel onjuist verklaren, en verder hun kracht

nakomelingschap van 1758 ‘de gulden eeuw onzer tale’ zal mogen rekenen.[8.] ‘Altijds toch is het gebleken’ - meent ook een ander, waarschijnlijk Lelyveld[9.] - ‘dat niets meer in staat is

zoeken in talrijke toespelingen op een misstap van een hunner, culminerend in de geschiedenis van Jupiter en Europa, in een oude kroniek gevonden, met cursiveringen ‘eylant *crete*.... wijn, *lelyen*.... velt..... *geilerken.... tolle.... palude*, met de clou: *wttede* een cleen cretekyn’. Vgl deel I, 91. Alle in Bibl. Mij Lk.

8. II, 181-2.
9. II, 310.

om de kunst voort te zetten dan eenparige vlijt in maatschappijen.' De kunst, dat is hier de dichtkunst, want de aanleiding tot de ontboezeming ligt in de *Dichtlievende Tijdkortingen* van 1717, onder de zinspreuk Fugant Carmina Curas, 'geboren uit zeker kunstgenootschap' te Middelburg, van de 'drie jonge Heren' Steengracht, DelaRue en Boddaert.

Genootschappen en Aristarchen, dat zijn de stokpaarden, ook nog van de Bijdragers. De dichter-kweek is toch ook nog hun eerste doel. Aankondigingen, uittreksels en kritiek over werken van taal, oudheden, dichtkunde, en over dichtwerken zelf had Kreet terstond als oogmerk aangegeven.[1.] Dichters, die kritiek begeren, hebben maar in te zenden. De Bijdragers zullen ook eigen werk geven; voor kritiek en antikritiek zal hun blad openstaan. Gedichten zullen zij niet als de *Boekzaal* louter excerperen, maar 'in ondergevoegde aentekeningen enige der meest overeenkomende plaetzen, uit onze voornaemste schrijveren, vooral der onstervelijken Joost van Vondelen, opgeven', en ook kritiek oefenen, enerzijds tot onpartijdige inlichting voor de lezer, anderzijds tot aanmoediging van jonge en waarschuwing van meer ervaren dichters.[2.] Bij hun excerpten zullen zij in het oog houden de 'aanvullinge ener *schat van Dichtkundige Sieraden*': een Nederlandse Gradus ad Parnassum is een ander stokpaard der Bijdragers.[3.] Macquet legde een verzameling aan van 'fraeie spreekwijzen', tot nuttig gebruik als hij altemet zelf eens ging dichten.[4.] 'Het is hoognoodzakelijk voor een jongen dichter', leraart Lelyveld,[5.] 'dat hij allerhande bijnamen opzamele, uit de beste en achtbaerste schrivten, om, als hij des noodig heevt, uit zijner voorraed keure te kunnen maken, welke naam op die plaetz, en in dien zin, beste pas gave'; en hij biedt een collectie aan voor Cupido, uit Hooft en Vondel. 'Hoe veel heevt een Dichter, die zich op het kunstjen verstaet van eigenaertige Epitheta te bezigen, voor uit om aller levendst voor het oor te schilderen!' roept hij elders uit.[6.] Overdadig is Lelyveld met de 'overeenkomende plaetzen': vindt hij bij Frans de Haes *tuk* gebruikt, dan overstelpt hij ons met *tuk* bij anderen;[7.] treft hij in Paludanus' minnedichtje *heinde en veer* aan, dan gebruikt hij twee volle bladzijden om voor dit deel zijner Adversaria schoon schip te maken.[8.] Hij had ongetwijfeld de aanleg voor het begeerde woordenboek. Maar Kluit maakt het nog veel erger in zijn meer dan 60 bladzijden aantekeningen bij een eigen oude, mislukte stichtelijke rijmelarij, die hij nu 'ten baken stellen' wil.[9.] De Utrechtse vendumeester Joan Stouw - man van literair gezag naar zijn toon te oordelen;[10.] en die zelf ook 'nu en dan de handen aan de Lier slaat' - vindt juist in zulke artikelen het meeste genoegen en het meeste nut, zoals ze voor jonge dichters ook het leerzaamst zijn.[11.] Kreet, na twee jaar, tegen het einde van het eerste deel, de balans eens opmakend, is met Kluit's stuk maar half tevreden, maar alleen omdat het te overwegend taalkundig was; overigens wenst hij juist: korte gedichten en drie maal zo lange kritiek,[12.] en de stukken van Lelyveld van het besproken slag rekent

1. I, 1-2.
2. I, 9-10.
3. Vgl. boven p. 113v., 115.
4. I, 393.
5. I, 493.
6. I, 240.
7. I, 243.
8. I, 491-492.
9. I, 307-327 gedicht; 329-392 aantt.
10. Ook II, 297 genoemd als stichter van het Utrechtse genootschap Tempore et Studio, 1752.
11. I, 408-409.
12. I, 431.

ook hij voor eerstbeginnende dichters ‘leerzaem genoeg’. Over de kritiek op ‘den jongen en lov verdienenden dichter’ Berkhey deelt hij echter ‘het bijna algemeene gevoelen’ dat ze te weinig bemoedigend was. ‘Rechtstreeksche *verhandelingen* over de *dichtkunst* hebben UWEd. ons tot nog niet gegeven’, herinnert hij; ofschoon hij zelf het ‘eigener’ vindt, ‘waernemingen

van dien aert bij wijze van korte aentekeningen op enig werk op 't papier te brengen'. De *Aenleiding*[1] echter vond hij, en vond men in 't algemeen 'fraei genoeg'.

Inderdaad komt Berkhey slecht weg onder de reeks van dichters door de *Bijdragen* gekritiseerd. Tegenover Benardus de Bosch, 'groot sieraad op Neêrlands zangberg', waagde men het ternauwernood en met verontschuldiging, onder de vele loftuitingen, een enkele kleine aanmerking te mengen,[2] een vertaling naar Pope door Sara Maria van der Wilp heette een 'kostbaer stukje', dat geen aanprijzing nodig heeft;[3] een ingezonden gedicht 'Noodzakelijkheid der Wedergeboorte' (van Ds. Brahé) is een 'uitmuntend dichtstuk', 'te fraei' om wegens de lengte alleen te worden geweigerd;[4] een naar alle schijn daarop geïnspireerd, nog meer opgeschroefd 'Digt-Tafreel van het Goddelijk Gerigt ten jongsten dage' (van de Utrechtse student in de theologie G. de Haes) acht men 'een aenmoedigend oordeel te verdienen'; het is 'niet onsierlijk'; de enkele, met verzoek om verschoning, gemaakte 'vrijmoedige aenmerkingen' zou men achterwege gelaten hebben, 'was het gedicht minder fraei geweest'. 'Hij kan dus voord gaende ver komen';[5] De Haes' *Verherelijkt en Vernederd Portugal* is 'iets uitstekends', men citeert er een aantal fraaie plaatsen uit 'die ter optimmeringe ener wenteltrappe naer den Zangberg kunnen dienen'; het geheel strekt tot een bewijs, dat 'de edele Dichtkunst stijgt van trap tot trap, en hoe langer hoe nader aen de volkomenheid wordt gebracht';[6] door zijn schoonheid houdt Van Winter's *Amstelstroom* de recensent 'vast en opgetoogen',[7] het is één groot kunststuk 'dat wij geheel zouden moeten afschrijven, zoo wij er al het kunstschoon uit vermelden wilden'; het (door Macquet) ingezonden *Heil van den Vrede* heet ondanks enkele aanmerkingen 'een puikstuk van vinding, geschikt in bekoorlijke orde, en met natuerlijk bloemwerk der verhevene Dichtkunst opgetooid';[8] 'de Juffers Van der Wilp, Van Merken, De Neufville, enz. (zijn) uitmuntende Poëtessen, Saffoos van onze Eeuw':[9] De Neufville brengt ons in verwondering door het in 'vloeiende dichtmaet stellen' van afgetrokken en verheven gedachten, 'die zich de schranderste wijsgeer niet schamen zou';[10] Van Merken vermag een ieder 'in tederheid wonderlijk te overtreffen', haar dichterlijke 'Brieven' worden aangeprezen als de rechte modellen van 'het wezenlijke der Poëzij, vinding, schildering, teerheid, edele gevoelens en kracht van tael, zonder eenige opgesmuktheid of winderige opgeblazenheid'; een lofdicht van haar op Hoogvliet is 'een gouden kleinood, alles blijvt klimmend, alles is nieuw, alles verrast, alles verrukt'.[11]

Ook Lelyveld, goedmoedig als hij is, schijnt maar liefst de loftrompet te blazen; de meeste aangehaalde beoordelingen zijn stellig van hem;[12] een enkele kwam vermoedelijk van Tollius,[13] een andere vrij zeker van Kreet.[14] Deze, naar het schijnt minder optimistisch dan Lelyveld, spreekt van 'enen geheelen zwerm rijmelaers,

1. van De Haes.
2. I, 10, noten p. 18, 20, 22.
3. I, 23.
4. I, 56.
5. I, 120.
6. I, 235, 236.
7. II, 26, 19, 23, 25, 48.
8. II, 116.
9. II, 437.
10. II, 462-3.
11. II, 447, 454, 440.
12. Omtrent de Saffo's twijfel ik echter.
13. die van Macquet.
14. die van G. de Haes.

door wie op allerlei voorkomende gelegenheden dagelijks zoogenoemde versen worden aen een gelijmt', over 'armhartige nagelbijters, als met welke de Godlijke dichtkunst in deze tijden zoo jammerlijk overlast werdt',[15] maar in Philip Zweerts' zeer conventionele gelegenheidsdichten bewondert hij toch ook tal van stukken, het

15. I, 250.

ene nog fraaier dan het andere.[1.]

Onbeschroomd en onvoorwaardelijk afkeurende literaire kritiek is zeer schaars in de *Bijdragen*; men volstaat dan gewoonlijk met beperking van de gebruikelijke lof, al of niet van partiële kritiek vergezeld gaand. Of we de soberheid in de aankondiging van Macquet's *Jaargetijden* ook reeds zo moeten opvatten, betwijfel ik;[2.] in elk geval heet hij hier nog ‘een Dichter geboren, en in de kunst door oeffening en arbeid ver gevorderd’, en Lelyveld - de schrijver - had zelf hem een lofdicht geleverd. Maar over Ds. J. van Iperen's *De beste Huisvrouw* is het samenvattend oordeel: ‘het laet zich niet onaengenaem lezen, schoon het hier en daar kenmerken draegt dat leerlingen geen meesters zijn’,[3.] en in zijn *Maleachi* neemt men verscheidene deugden aan, ofschoon de fouten talrijk en ernstig zijn: ongelijkheid van stijl, vele versleten of onbruikbare woorden, vele stop- en lapwoorden, geregeerd worden van het rijm in plaats van het te regeren.[4.] Zo ook over Berkhey's *Bataafsch Athene*, in drie Herderskouten. ‘Voortreffelijke inhoud’, ‘puik stukjen met de vermakelijke natuerkunde opgesierd’ - begint Lelyveld - om even daarna het ernstig te betwijfelen, of al die kosmografische, anatomische, mineralogische, zoölogische, botanische geleerdheid - voor een groot deel gevolgd naar Prof. A. van Roqui's dichterlijke oraties - ‘wel met een herderskout vleie’. Daarentegen schiet Berkhey in de kennis van taal en prosodie blijkbaar nog veel te kort. Hij blijkt ‘met de konst geboren te zijn’, maar hij moet nog veel oefenen, en zijn werk gaarne aan ‘genegen Aristarchen, kundige keurmeesters ten toetze geven’.[5.] Het vrijmoedigst - en het best - zijn de recensies in het laatste, door de leden van Minima Crescunt gezamenlijk opgemaakte, nummer der *Maandelijksche Bijdragen.*[6.] Aan E. de Joncourt's *Keurdichten* constateren zij eerst dat de uitgave keurig en de druk zelfs royaal is, en daarna dat het ‘een ieder bij een opslag in 't oog lopen (moet), dat Professor J. grooter Wiskunstenaer is dan Dichter’; ‘evenwel ontmoet men hier en daer somtijds eenige gelukkige verzen, maer over 't geheel weinig Poëzij’. Zijn *Stad Godes* is ‘van allerhande stukken misselijk te saem gelapt’, waarom dat dichtwerk zo heet, is niet te vatten. Augustinus schreef de Civitate Dei; volgde de professor die misschien na? Men neemt hem in de maling om zijn overvloed van geheel te onpas aangebrachte Latijnse citaten; een zonderlinge regel parodieert men: ‘gij maekt zinrijke keurdichten, uw naem is Elias’; ten slotte zendt men de zeer met zich zelf ingenomen professorale keurdichter heen met de woorden van Horatius-Pels: ‘Wat heeft men toch te wachten / Van zulk een snoeshaan, die niet kent zijne eige krachten?’[7.] Veel gematigder en niet zonder enige waardering ging men te werk tegenover de nagedachtenis van M. de Ruusscher, maar men heeft toch ook op zijn *Dichtlievende Verlustigingen* in allerlei opzicht veel aan te merken. Het best behaagden de vertalingen en navolgingen van Sannazaro, Broekhuizen, Guarini, Zappi, Fontenelle, Boileau, Buchanan, Poot en anderen; maar waar zij de voorbeelden er naast leggen, blijken Sannazaro, Broekhuizen, Poot toch steeds de meerderen. Mejuffrouw De Cambon-Van de Werken, door een *Abelard aan Eloïza* wedijverend met D. Smits' *Eloiza aan Abelard*, ontvangt het simpele vonnis, dat de

1. I, 293.
2. II, 217v.
3. II, 380.
4. II, 485v.
5. I, 275-278. 287-290.
6. Zie daarover deel I, 113v.
7. II, 591-600.

lezer hier goed kan zien ‘hoe groot een onderscheid er is tusschen Dichter en verzemaker’.[8.]

Het is bekend, dat de *Bijdragen* ook een levendig aandeel namen in de strijd over het kerkgezang,[9.] een ‘onderwerp, dat zich ieder, en ten rechten, aentrekt’.[10.] De Ter Veersche

8. II, 600-619.
9. Zie Ds. R. Benninck Janssonius, *Gesch. v.h. Kerkgez. bij de Herv. in Ndl.* 2e dr. 145-189; Te Winkel a.w. III, 618-627.
10. I, 259.

predikant Andr. Andriessen had reeds in 1745 de psalmen van Datheen terloops gehekeld, in 1756 zette hij zijn vele bezwaren tegen ‘het algemeen gebrek van taal- en digtkunde, onheblijke wantaal (...) ongelijkvormigheidt aan den text’ uiteen in een behoorlijke kwartijn *Aanmerkingen op de Psalmberijmingen van Petrus Dathenus.* Van Betje Bekker's oude dichtvriend, de Vlissinger regent en koopman Jean Guepin[1.] kwam in 1758 een nieuwe aanval: de quasi-verdedigende *Datheeniana* of Ophelderingen en Aanmerkingen over de vermaarde Psalmberijmingen van Petrus Dathenus, uit oude gedenkstukken, handschriften, enz. verzameld (...) uitgegeven door Juvenalis Glaucomastix. Tegen het ernstige betoog van Andriessen, maar vooral tegen de ‘langwijligen en boertigen’, laffe, geheel misplaatste ‘lofzang, prentjen,[2.] voorreden, verschillende lezingen, gissingen, handschrivten’, die Glaucomastix voor ‘een werkjen van geest’ wilde gehouden hebben, kwam Kreet krachtig op. Uitvoerig toonde hij aan hoe Andriessen meermalen, en de ander voortdurend, niet Datheen's, maar eigen onkunde aan de dag bracht.[3.] Had Datheen zich moeten richten naar wat Moonen en ‘de nieuwerwetsche letterkonstenaers’ 150 jaar na hem zouden invoeren? Van een lange lijst zogenaamde ‘stoplappen’, ‘ondraaglijke uitdrukkingen’ en onderstelde eigenwijze uitvindsels toont Kreet zegevierend aan, dat ze in Datheen's tijd en dialect zeer gewoon waren; uit Kiliaen en vele schrijvers van de Middeleeuwen, de 16de en 17de eeuw put hij zijn overvloedige bewijzen. ‘Daer men Datheen zal beoordeelen, komt het er weinig op aen, wat men nu gewoon is, maer vrij meer, hoe men voor 200 of 300 jaren sprak’, leest Kreet zeer juist de anonymus de les; hij moge Huydecoper prijzen, maar van zijn smaak en zijn werk is hij geheel vreemd. Feilen ziet Kreet overigens ook genoeg in ‘Vader Datheen’, ‘schoon hij voor zijnen tijd niet kwaed geschreven hebbe’. En ‘voor de beschaevdheid der tegenwoordige eeuwe’ - ‘daer onze dichtkunst heden zoo verre gebragt is, en zulke verhevene toonen slaet’ - vindt hij, dat ‘zulk ene walchlijke berijming gantsch kwalijk’ meer past. Hij geeft van Voet's in wording zijnde berijming een paar proeven, en beveelt ze als zoetvloeiend en getrouw krachtig aan. Een jaar later toetst Lelyveld de berijming van het genootschap Laus Deo, Salus Populo[4.] aan enkele hoofdvereisten: in taal, stijl, dichtkunde zijn ze doorgaans goed, praktisch zouden ze Datheen wel kunnen vervangen, maar stipte getrouwheid aan de onberijmde tekst ontbreekt nog al eens; en - erger nog, en wat algemeen gebruik uitsluit - naar de theologische inhoud kunnen zij niet door alle gezindten als volkomen gelijk aan de Psalmen zelf aanvaard worden; in dit opzicht kunnen zij ‘de streek van zuiver' echtheid niet dragen’; zelfs bericht men ‘dat de berijmers onderling in Religiezaken verschillen’. Ook Lelyveld prijst Voet's berijming áan ‘welke zoo men ons bericht door een genootschap van meer dan *vijvtig* der kundigste luiden in *Tael en Dichtkunde*, doch ook vooral in de *Godgeleerdheid*, zoo burgerlijke als kerkelijken nauwkeurig werden getoetst, eerst ieder bij zich afzonderlijk, en daer na in hunne bijeenkomsten uit alle de gemaekte aenmerkingen verbeterd en beschaevd.’

Ds. Andriessen berustte niet in de kritiek, noch de anonymus in de afstraffing. Van de laatste verscheen een *Lofzang voor Dathenus benevens Datheenianasche bedenkingen over de Bijdragen*, weer ‘geestig’ geschreven, maar waarin hij toch allerlei aanvoert ter verontschuldiging van zijn eerste werkje: het was reeds in 1753,

1. Zie o.a. Ghijsen, *B. Wolff*, 27.
2. Datheen's ‘portret’ met ezelsoren - een staaltje der ‘geestigheid’. Vgl. I, 192: ‘met ezelsooren geschilderd door ezels, die heur eigen tael zoo min als de zijne verstaan.’ Zie ook Th. Ruys, *Petrus Dathenus* 289v.
3. I, 65-100.
4. I, 259-264.

lang voor Andriessen's boek geschreven, het werd geheel buiten zijn weten en tegen zijn zin, naar een afschrift, door een onbekende uitgegeven, de voorrede

is niet eens van hem, enz.[1.] Kreet wil het wel geloven, maar toont tevens overduidelijk aan, dat al wat de auteur aanvoert, om toch nog inhoud en trant tegen zijn kritiek te verdedigen, in het minst geen hout snijdt.[2.] Ds. Andriessen kwam met een *Bescheiden antwoord op het bescheiden nauwkeurig onderzoek zijner Aanmerkingen*, dat als inderdaad bescheiden, verstandig en vriendelijk door Kreet 'mede niet onbescheiden' werd beantwoord: bijna alle aanmerkingen had Andriessen toegestemd; hij tracht hem met tal van bewijsplaatsen tot uit het Oudhoogduits toe, en het gezag van Kiliaen, Mareschallus, Ten Kate, Verwer, Francius, Huydecoper nu ook voor de kleine rest te winnen.[3.] Dat lukte niet geheel; Andriessen gaf nog weer een 'Nader Antwoord'. Kreet wil eerst antwoorden, daarna niet, doet het ten slotte toch, zakelijk en beknopt, en verscheidene dingen 'vriendelijkshalve' latende rusten tegenover de eerwaarde oude heer.[4.] In het laatste jaar der *Bijdragen* (1762) krijgt diens werk nog een eervolle vermelding van Lelyveld, in een recensie van een nieuwe voor een groot deel uit de andere berijmingen saamgelezen proeve, verschenen onder de spreuk Gloria Deo (1761).[5.] Lelyveld had hiertegen ernstige bezwaren om de niet geringe fouten in 'de dichtmaat' en de 'taelkunde';[6.] - waarom geen 'kundig oordeel' geraadpleegd? - daarentegen prees hij ze boven alle andere om de getrouwheid aan de prozatekst; die echter noodzakelijk weer meebracht, dat ze meer dan alle andere 'opgepropt (was) van Oostersche denkbeelden en uitdrukkingen': een nadeel, dat alleen Laus Deo Salus Populo onder die andere geheel heeft weten te mijden.

Voet, wiens door de vijftig gereformeerde deskundigen van 'allerlei geboorte, rang en geleerdheid' beschaafde *Proeve* (1762) Lelyveld eerst later te recenseren kreeg - tegelijk met een Middelburgse *Proeve* en een *Proeve* van een verbeterde uitgave van Ghijsen - had zich met zijn genootschap onder andere ook deze eis gesteld, de oosterse spreekwijzen te vervangen door Nederlandse. Gegeven het door de andere regels gestelde nauwe bestek, vindt Lelyveld er 'vrij wel aen voldaen', maar niet geheel. Ook zekere gedwongenheid van woordvoeging, en eentonigheid van rijmklanken, anders bij Voet zo ongewoon, schrijft hij aan die oorzaak toe.[7.]

Op het metrum - en hiermede komen wij tot de eigenlijke 'waernemingen over de Dichtkunde' - letten de Bijdragers bij de psalmberijmers en bij anderen; maar schoon Lelyveld zich daarbij beroept op 'den kundigen Huydecoper',[8.] ook hij komt niet verder dan een simplistische reglementering: 'vijfvoetige verzen *moeten* de rust hebben achter den tweeden voet'; jamben zijn jamben, en de klemtoon is vast: Dien hij aënblaēst - Schătkāmers bedolven - Ămēn, ja amen, Heer - 't Sïeraād te zijn: zulke dingen zijn ontoelaatbaar.[9.] Kreet evenzo: 'En ziet! d'uïtvoēring (...) strijdt tegen

1. Het verhaal is wat vreemd; de 'nog onbekende uitgever', die zich J.G. tekende en het boekje in druk uit Holland overzond (of deed zenden?) 'met letteren van verschooning' zal toch wel J. Glaucomastix - Jean Guépin zijn. De 'schrijver' was bij zijn stadgenoten dadelijk 'bekend genoeg', I, 295; ook Kreet wist wel een en ander van de toedracht, gaf hij later, I, 294-5, te verstaan. En hij accepteert de scheiding van uitgever en schrijver. Wie was dan de schrijver? Stouw wordt bij Doorninck a.w. ook genoemd; dit m.i. niet waarschijnlijk.
2. I, 294-303.
3. I, 189-201. Vooral omtrent de ontkenning *en* schijnt velen in deze eeuw 't licht maar niet te willen opgaan; zo niet geheel aan Andriesse, en in 't geheel niet aan Guépin. Vgl. 197, 300.
4. I, 303-306; vgl. 298.
5. II, 337-364.
6. Als de Rijnlandse of Amstellandse vermenging van ei en ij; en het rijmen van woorden mèt en zonder slot-n.
7. II. 389-416.
8. II, 346.
9. Zo I, 262 tegen ăltaēr, pĭlaēr e.a.

de regelen onzer uitspraekkunde';[10] hij stelt daarom 'onder verbetering' een hele nieuwe strofe voor.[11] Heel hoog schijnt overigens dit deel der kunst niet bij Lelyveld te staan: 'Zijn dit slechts misslagen die de Dichtmaet opgeevt' - doet hij iemand vragen - 'wat zal

10. prosodia.
11. II, 346, 351, 352, I, 22, 120.

't dan met de *taelkunde* van onzen Dichter zijn?'[1] De kwestie van het rijm[2] trok zijn belangstelling, en die van zijn medewerkers, meer. Een belangrijk rijmloos gedicht van Lelyveld, in Minima Crescunt voorgedragen in 1761, kwam reeds ter sprake;[3] wij zien in de notulen en het Dichtboek van dat genootschap, dat hij vaker rijmloos dichtte.[4] Dit kwam weldra ook bij anderen voor;[5] een enkele schijnt hem zelfs bij deze hernieuwing van in ouder tijd weinig geslaagde pogingen[6] te zijn voor geweest: in de *Gedichten* (1759) van Ph. Zweerts, de vertaler van Dubos, kwam een rijmloos gedicht voor op de geboorte van de Heiland. Maar de Bijdragers komen ook soms betogend tegen het rijm op. Toen een kwarteeuw vroeger Ds. Car. Tuinman in rijmziekte een hele bundel *Rijmlust* (1729) 'gerijmd maar om te rijmen' dorst uitgeven, met trots op zijn 'rijm op 't onberijmbaarste' - niet straffeloos overigens[7] - had Hoogstraten het reeds uitgesproken, dat het 'een plaeg voor onze dichtkunst' was, en, als 'overlang Ronsard zijn Françoisen ingescherpt heeft' 'het minste van belang',[8] maar daarbij toch ook verzekerd, dat 'het oor alle rijmelooze vaerzen wraekt' en de 'Nederduitsche maetzang', ondanks Klassieken en Italianen, 'noodzakelijk aen het rijm gebonden is'. Thans kwam Kreet hen 'die nog verslaevd (zijn) aen den grootsten en minst wezenlijken last, waer mede men in onze dichtkunde heeft te worstelen, twijffelen of 't maken en lezen van versen zonder rijm wel mogelijk zij', wijzen op het gedicht van Zweerts als een meesterstuk dat ze overtuigen zal.[9] Lelyveld herinnerde eerst in een aantekening bij De Haes' *Aenleiding* aan de rijmloze gedichten in klassieke trant van Goddaeus: 'dezelve na te volgen zoude bij ons iets vreemds wezen, en misschien zoo gemakkelijk niet vlotten als thands bij de Hoogduitschers'.[10] 'Dan, hierover noch wel eens nader', voegt hij erbij. Dat nadere geeft hij als toelichting bij de uitgave van zijn *Dichtkunst aan de Wijsheid*,[11] waarin hij ook op *Rijmlust* had afgegeven: 'en is er Rijmlust slechts, Dan schijnt 'er Dichtkonst ook'. Maar, terwijl hij hopen durft, dat 'de *windrigheid* beteugeld en besnoeid, en de *kieschheid* met ernst te keer gegaen' zal worden, meent hij, dat verzen zonder het zo belemmerende rijm in Nederland niet behagen kunnen; de reden zal hier zwichten voor de dwingelandin gewoonte, hoezeer het 'in Spanjen, Engelland, en zelfs reeds in Duitschland, geen *mode* meer is het rijm te dienen, vooral in stukken van belang

1. II, 353.
2. Zij brengt de oude heer Mauricius tot een onderzoek naar de oorsprong van ons rijm, waarmee hij in 1761 bezig is, en waarover hij van Wagenaar inlichtingen wil hebben. Huizinga Bakker, *Leven v. J.W.* 119v.
3. Zie deel I, 103v.
4. Bijv. vert. uit Heroïdes van Ovid.
5. Zo in Dulces: maar uit de *Proeve* blijkt het eerst voor 1779: Klein vooral, Alewijn, F. van Gogh. Van Alewijn ook rijmloze gedd. in ms. in Bibl. Mij Lk. Zie Joh. C. Breen, *Handd. Phil. Congr.* 1916, 181. In 1776 schreef het 'uitgebannen' lid J.D. van der Capellen al aan Tydeman, onder invloed van de lectuur van Home's *Elements of Criticism*, over 'die bedroefde Rijmelarij', die de dichter 'in zijn vlugten en sprongen bindt, zijn vuur verdooft'; zij is 'wezendlijk iets kinderagtigs'; een geheel werk, aldoor in rijm voortgaand, is voor zijn oren 'tedicus'; *Brieven*, Aanh. 43. Perponcher's *Gedichten* (bijeenverz. herz. en verm. Utrecht 1800-1802) zijn zo goed als alle rijmloos, zowel van oude datum (bijv. 1775) als uitgebreide, didactisch-beschrijvende (als de vert. van V. Haller's *Alpen*, 1786) en nieuwe (als de *Zeeuwsche Graanbouw*). Ook naar Indië woei de mode over; van Terkamp verscheen 1778 in Batavia: *Proeve van Minnedichten in rijmloose vaarsen.*
6. Zie boven p. 100v.
7. Zie de ongezouten *Rijm-Kroon in de Lat. en Ndd. Keurdichten* 4e verv. 151v,
8. *Rederijkk.* 60.
9. I, 292.
10. I, 457.
11. II, 374-380.

als Heldendichten en Toneelspelen'. En hij doet mededelingen van de vele vruchteloze pogingen tot invoering bij ons; door Hooft, Huygens, Brand, Martinius, Goddaeus, Van der Myle, Van Zanten, met een bloemlezing uit hun argumenten. 'La Rime est un esclave, et ne doit qu'obéir' citeert Macquet Boileau; het rijm niet te kunnen vinden, is voor deze een bewijs van 'armoede van geest'.[12.] Lelyveld haalt het ook aan, jaren later, in een brief aan Van Goens, maar tot

12. II, 88.

verontschuldiging van een stoplap of verkeerd woord bij Poot; en gaat dan voort: ‘Het is droevig, dat wij zoo aen die rijmklanken gewoon zijn.’ Al is hij nog overtuigd ‘dat het vooroordeel daer sterk tegen is’, wenst hij thans zeer de invoering van rijmloze verzen. Namelijk voor ‘groote stukken, of tooneelstukken, uitsluitend te dichten in alexandrijnen’. Niet voor ‘losse verzen’, waarin hij ‘allerlei soort van maten’ wenst, ook dactylen, want ‘wij hebben in onze tael Dactyli genoeg’. ‘Een zeer goed treurspel (...) zonder rijmklanken zou in het vertoonen geen stip minder voldoen dan met rijmklanken: en het kost, als 't u belieft, vrij wat meer moeite met rijmklanken.’ Zou het in een Herderspel onnatuurlijk zijn? durft hij vragen. De bevrijding lokt hem aan: ‘me dunkt, zonder rijmklanken kan men verzen maken, zoo schielijk als men schrijft; iemand, die een goed gehoor heeft - heeft daer geen moeite aen.’ Toch begrijpt hij wel, dat zulke verzen ‘bijzonder zuiver in het Rhytmus moeten zijn: de slotklanken bedekken wel eens een foutje tegen de prosodie’;[1.] straks beweert hij, dat als het rijm weg was, het getal der ‘prulpoëten’ vanzelf zou minderen: men zou de wezenlijke vereisten beter zien, en zij zouden ‘geen 20 regels kunnen maken’.[2.] Leest hij Klopstock iets later, dan betreurt hij het, dat wij deze versvorm niet hebben. Enkele verzen citerend, vindt hij: ‘Zulke dingen kunnen niet in rijm gebracht worden.’ Helaas, moet hij erbij voegen, dat hij nog niet in staat is, al de verzen goed te scanderen, ‘omdat ik het mij niet verstae’. Als Van Goens hem eens een Hoogduitse verhandeling over het metrum van zulke verzen verschaffen kon![3.] Dus toch wel moeite eraan! ‘De Dichtkonst bestaet niet in gelijkluidende slotklanken, en vloeiende woorden, maer in vinding, fraeie zegswijzen, *touren*, enz. enz.’ Omgezet in proza moet het vers dichtkunst blijven, onderrichtte Lelyveld een jonge inzender, wiens stukje geweigerd werd.[4.] Hij moet maar ijverig goede dichters lezen. De ‘jonge aenkomelingen’ heeft hij meest bij zijn kritiek op het oog.[5.] ‘*Vinding, Tael, Stijl*, en *Toonkeuze*, zijn de voornaemste vereischtens, om Dichter te zijn’, houdt hij hun voor in het begin van de derde jaargang. ‘Ene doordiepe kunde in aert, kracht en *genie* der tale (...) moet door vlijt en arbeid verkregen worden; deze werdt thands vrij algemeen behartigd, en is 't voornaem bestek en inhoud onzer meeste Bijdragen’, verklaart hij nader. De goede woordenkeuze, geschikt naar de onderwerpen (...) goed *musicael* gehoor, nauwe kennis der zacht- of hard-, lang- of kortheid (...) der klemtoonen, enz. enz., dat is alles in De Haes' *Aenleiding* verhandeld. De *Dichterlijke Stijl* vroeger ook wel ter sprake gekomen in de stukken, waar men Schagen's poëtische *Vermakelijkheden* volgde, zal hij voortaan meer systematisch behandelen, naar aanleiding van een en ander dichtwerk; aanwijzende ‘alle die sieraden en konstenarijen, door welke zich dezelve boven gemeenen en dagelijkschen spreektrant verheffe, als bezigende veelerleie oneigenlijke *spreekmanieren*, rijke *verwisselingen*, weltreffende *gelijkenissen*, levende *schilderingen*, en *omschrijvingen*, - natuerlijke *Bijnamen, zelfsbeteekelingen* (synoniemen) en *bijwoorden*, alle sierlijke en riekende *bloemspreuken*, fraeie *overdrachten, verzwijgingen, opklimmingen, nadrukkelijke herhalingen*, en andere *figuren* meer, die ook harer Zuster de *Rederijkkunst* eigen zijn.’[6.] Met Van Winter's *Amstelstroom* zal hij zo beginnen. Telkens andere dichters uit oude en nieuwere tijd ter vergelijking aanhalend, wijst hij achtereenvolgens op:[7.] 1. *dichterlijke beschrijvingen*: de avond, een echo, de

1. *Br.* I, 255-6; L. aan V.G. 9-2-1768.
2. ibid. 250; L. aan V.G. 15-2-1768.
3. ibid. 275; L. aan V.G. 1-11-1768.
4. I, 494.
5. Zie II, 18, 323; 141 ('t laatste wrsch. van Tollius).
6. II, 18-19.
7. Over synoniemen II, 33 noot.

morgenstond, een gedroomd ‘naar’ ‘oord’, het talloos heir van schone bloemen, een bibliotheek, een lusthof. Ook bij persoonsverbeelding ‘een kunstgreep, in alle dichtwerken zoo gemeenzaem voorkomende’: als de Barmhartigheid, het Mededogen. 2. het oneigenlijk gebruik van werkwoorden (vroeger al behandeld): kussen, knagen, klimmen, kemmen. 3. de ‘oversprong, *Valwending* of verzwijging, als de Dichter in het

midden van zijn zangdrivt blijft steken, en tot iets nieuws overspringt. Deze dichtsieraedje is bezonder krachtig en zielroerend.' 4. de *Omschrijving*, reeds door Longinus voor de verheven stijl zo aangeprezen; in 'deze Harmony' streven de Nederlanders de Grieken op zijde, als W.O. Reitz en Pieter Poeraet reeds met vele voorbeelden bewezen; Lelyveld voert enkele andere aan van Poot, Cats, Huygens - en zichzelf. 5. de *Zedekunde*, volgens 'zeker kunstmeester' het voorname doelwit der poëzie; 'niet om slegts de verbeelding te streelen werd die hemelgaef den stervelingen ten deel', maar bovenal 'om het hart te raken en te verbeteren'. Daartoe 'plaetst zij bij ieder aenmerkelijke uitkomst hare wijze lessen: 't zij door klare grondregels en bondige zinspreuken; 't zij door levendige bestraffingen, en afmaningen; 't zij eindelijk door spot of lofspreuken.'[1.]

'Het dichtstuk is een sprekend schilderij', dat is echter een axioma voor Lelyveld; 'en daer de Dichtkonst zulke schilderingen mist, ontbeert zij tevens kracht en leven.'[2.] En daarbij speelt de *Vinding* een grote rol.[3.] Zij is 'een louter *kind van vernuft*', zegt hij, 'ieder denkbeeld op zich zelve, en alle te samen', moeten 'zoo *ongemeen* als *bevallig* zijn' en 'den allernaauwkeurigsten toets (der) *scherpste redenkracht* kunnen doorstaen'.[4.]

Vinding, dit vereiste voor de dichter lag Lelyveld het naast aan het hart, omdat hij gevoelde, dat het hieraan in zijn tijd meest faalde. Het verlies der 'ware vinding' had hij met Paludanus ingestemd, was een der oorzaken van het verval, vergeleken met Grieken en Romeinen, met Hooft, Vondel en Poot.[5.] 'Zekerlijk werdt de Dichtkunst thands bij ons zeer algemeen geacht en gediend' - vergoelijkt hij reeds weer in zijn toelichting op het bekende gedicht - 'zekerlijk heevt ze meer eer en meer luister dan in de dagen onzer Oudvaderen'; maar met Homerus en Virgilius vergeleken mankeert er nog al wat aan: 'richtig dierhalven moet men onze Dichters met die vergelijken, en zien waer het ons hapere: ten einde wech te ruimen alles waer van zij vrij waren, en integendeel over te neemen alle de eigenschappen, daer ze mee voorzien waren. Dat onder deze laetste bij uitnemendheid de *vinding* behoort, is onbetwistbaar, de vinding is het voorname, zij is de ziel der Poëzij, maar zij is ook datgeen, dat men het meest te vergeefsch in onze hedendaegsche Dichters zoekt.'[6.] Korn. Elzevier's *Dichtproeven* vindt Lelyveld 'redelijk zuiver, althands zeer kiesch' enz., maar hij wil gedurig herhalen, dat de dichtkunst niet alleen bestaat in lezen en herlezen, en het opgezamelde weer uitgeven; neen, 'eigen denk- en zegwijze' zijn van meer belang dan de 'optooizels' aan anderen ontleend. '*Non aliunde* is de spreuk die *Vinding* in de beeldspraak voert, en *Vinding* is toch het lichaem van een Dichtstuk, om het welke alle opgesmukte sierklederen in het oog van kenneren ongepast en walchelijk zijn, zoo het lichaem zelve niet van eenen goede gestalte, nette leest en eenige schoonheid is.'[7.] Een 'Veldgezang' van een kunstgenootschap kritiseert hij: 'zwierige uitdrukkingen, welige bloemtjens, die naer den hedendaegschen smaek, de Dichtkunst zelve zijn', - mààr 'vinding werdt allereerst en allermeest vereischt'; anders is het 'fraeie klederen zonder lichaem, prachtige lijsten zonder schilderstuk: kunde ook en oordeel moet 'er bij die vinding in de versen doorstralen, en op een hogen stijl draven, zo men niet wil, dat die sieraden, die niet dan lijst en bijwerk

1. II, 20-48.
2. II, 28.
3. Zie II, 24, 28.
4. II, 18.
5. Zie deel I, 104.
6. II, 374.
7. II, 203.

uitmaken, het stuk zelve overschreeuwen.'[8] Kunde, oordeel, vernuft, rede, van deze schijnt Lelyveld de vervulling van het tekort aan 'vinding' te eisen. Macquet, na Lelyveld de voornaamste literair-kritische medewerker

8. II, 216.

der *Bijdragen*, ‘man van de Rede ook op ander gebied’,[1] had dergelijke opvattingen als deze. ‘Een Dichter, wil hij een kunststuk aen den dag brengen, moet in de Natuurkunde, zoo wel als in Aerdrijkskunde en andere fraeie wetenschappen geoefend wezen’; anders zegt hij dingen, ‘die tegen alle reden aenlopen’, zo zegt hij.[2] Als hij De Haes' *Aenleiding* aanvullen wil op het punt van ‘het *wonderbare* in de Poëzije’,[3] dat ‘wel gebruikt, geen gering cieraed maekt van een dichtstuk’, begint hij met het voorschrift: het mag ‘niet tegen de betamelijkheit strijden, niet geheel onmogelijk zijn, en vooral niet tegen de gezonde reden strijden.’ En ‘tot lof van onze Vaderlanders’ kan hij zeggen ‘dat de Nederlandsche Dichters oneindig minder buitensporigheden in dit stuk begaen (...) de goede reden minder geweld aendoen, dan de uitheemschen.’ Virgilius' volmaakte heldendicht is in het Nederlands niet te evenaren, ‘maer voor de hedendaegsche Natien behoeven wij weinig te wijken. Hoogvliet heeft het wonderbare zeer wel in acht genomen’; nergens iets, ‘dat de goede reden geweld aendoet (...) geene laegheit, geene onwaerschijnlijkheit’. ‘*Rotgans* is op ver na onze beste Heldendichter niet. Hij heeft het heilige met het onheilige verward.’ Evenwel, ‘in zijn Willem den Derden, vind men zulke buitensporigheden niet, als in het *Verloste Jerusalem* van *Tasso.*’ Chapelain's *Pucelle d'Orleans* is het lezen niet waard; daarentegen is Voltaire's *Henriade* ‘zoo schoon een Heldendicht als de Fransche tael vermag’. De Engelsen ‘die met geweld ook een Heldendicht in hunne tale willen hebben (...) roemen op hunnen Milton’. Deze heeft ook veel schoons en verhevens, maar in het wonderbare gaat hij alle perken te buiten en tegen alle gezonde rede in. Van die ‘buitensporigheden’ bij Tasso en Milton geeft Macquet ons dan de bekende voorbeelden, daarbij terloops ook nog aan ‘de lange, verdrietige en onnutte redevoeringen, klugtige Boerterijen en kortswijligheden’ bij Homerus herinnerend. De Fransen roemde hij als ‘fijne vernuften en keurige kenners van Poezij’; dat zijn kritiek bijzonder veel leek op die in Voltaire's *Essai sur la poésie épique* herinnerde Kluit hem op stekelige manier.[4] Reeds in zijn eerste bijdrage had Macquet over het heldendicht gesproken: daar ‘moet niets den lof en den naem der hoofdpersonaedje kwetzen’. Vergilius en Hoogvliet voldeden daaraan beter dan wie ook. Homerus' doldriftige Achilles wekt afkeer; en ‘de reden zelve van den Oorlog (...) moet van eene hoere afgeleid worden, dat ook minachting boert’. Maar ook op de vrome Aeneas kleeft een ernstige smet: hij onteerde Dido en verliet ze bedrieglijk. Daarentegen is Hoogvliet's *Abraham* ‘altoos groot, en een waar Held’. Er is ook ‘geen beter Personaedje voor een heldendicht’ in de hele bijbel te vinden, de Zaligmaker en misschien Elia uitgezonderd.[5]

Zulke kritiek op ‘de twee beste Dichters der Oudheid’ ging Tollius te ver; hij komt voor deze zijn ‘grootste leermeesters, en leerzame tijdkorters’ op: de ongelukkige vruchten van ‘onbetaemlijk wangedrag’ wil de Ilias ons voorhouden, als Aristoteles zegt, of wel, ons in een spiegel vertonen ‘de onheilen die op het ongelukkig volk vloeiden, uit de vuile bron van der Vorsten ondaden’. Aeneas' doen verklaart Tollius als ‘een grooten roem naer de zeden van zijn tijd’; bovendien bedoelde Virgilius het

1. Zie zijn *Verh. over de Bijbelsche Ziekten*, 2e dr. 1762. In Voorrede lofzang op vooruitgang der wetenschap, vermindering ondanks dwang der geestelijkheid van het bijgeloof en de barbaarse onwetendheid. Thans kan men ‘de aenwezendheid van een Opperwezen, de Goddelijkheit der H. Schriften zonder tegenspraek bewijzen’. Daardoor is ‘Gods Boek’ bij alle mensen van verstand in groter achting geraakt. Enz.
2. I, 395. Ongelukkigerwijze moest de kritische aanmerking, als voorbeeld gegeven, en met een beroep op prof. Lulofs gesterkt, door deze finaal worden tegengesproken. I, 417. Vgl. verder 439 en II, 164.
3. II, 97-102.
4. II, 174.
5. I, 400.

bukken van Carthago voor Aeneas[6.] als hulde aan diens nazaat Augustus. Maar Macquet geeft geen kamp: Virgilius zelf en Ovidius oordeelden over Helena als hij.[7.]

Ook andere kritische uitingen van Macquet vonden tegenspraak. Van drie vier kanten tegelijk

6. I, 418-420.
7. I, 439-443.

kwam men tegen hem los.[1] Dat Antonides een ‘gezwollen stijl’ schrijft, kan hij als het oordeel van *men* aanhalen; Kluit wilde hem ook aan geen ‘Nieulingen’ aanprijzen, en reeds Hoogstraten had oog voor zijn ‘windige hoochdraventheit’.[2] Toch komen de Bijdragers niet los van hem; hij is na Vondel, Hooft en Hoogvliet de meest geciteerde dichter; al wordt hij naar verhouding onder hen ook 't meest ‘berispt’. In de details werden zij het echter licht oneens; Tollius verdedigde hem dan ook herhaaldelijk tegen Macquet's kritiek; Kluit soms ook, schoon anders weer zijn ‘verregaende grootspraken’ erkennend.

Ook op anderen dan Antonides oefende Macquet vrijmoedig kritiek: ook in Hooft en Vondel ziet hij gebreken. ‘*Hooft* is een groot man: zijn schriften in onrijm zijn verwonderlijk schoon; (...) De Vaerzen van de Drossaert zijn in geestigheid en kragt ongemeen fraei; maer ten opzichte der tale is *Hooft* in zijne vaerzen ruw; als Ennius: ‘ingenio maximus, arte rudis’.[3] Hij verontschuldigt hem tevens: ‘in die eerste opbouweren onzer tale en dichtkunde moet men feilen verschonen’, die ‘zoo ligt niet worden geleden in den naneef, die in eene verlichter eeuwe leeft, wanneer de kunst groter voortgangen gemaekt heeft, en haer meer beschaefdheit is aengebragt’.[4] Het is echter zijn grief, dat het bij de beschaving der taal vrijwel gebleven is: van Huydecoper afgezien, heeft men de gedachte en de uitdrukking; de nauwkeurige bepaling van betekenis, overdracht, stijl verwaarloosd. Op het toneel mogen de nieuwe toneelstukken dan voldoen, lezen kan men ze bijna niet, om de ‘lagen, onnaturelijken’ stijl en de slechte verzen. Hoe geheel anders is dat met de ‘ware Poezij’ van Vondel's treurspelen![5]

De kritiek op de taal zal hij liefst aan anderen overlaten; zijn voornemen is vooral ‘gedagten en uitdrukkingen onzer Poëten te toetsen’.[6] Van die kritiek krijgt Vondel en Hoogvliet zo goed hun deel als Antonides en Rotgans, ook dit niet zonder tegenspraak.[7] Ook Lelyveld waagde het een enkele maal iets bij Vondel af te keuren;[8] Kluit deed het vele malen in zijn kritische aantekeningen bij zijn eigen gedicht; onder andere wees hij op ook bij deze voorkomende kritiekloze woord- en klankspelingen. Dit dichterlijk moois was reeds dadelijk door Lelyveld in de ban gedaan: ‘blinkend klatergoud, en (hoe algemeen ook) vast bewijs van armoede, de letterspeling, met welke de grootste prullen, altijds het meest op hebben.’[9] Kluit wil ze wel een enkele maal toelaten, maar hij stelt ze toch ook minachtend tegenover ‘de inwendige heilichdommen ener zuivere dichtkonst, zaken en geen woordenklanken eischende’.[10] Overigens merkt men in zijn kritiek zomin als in zijn poëzie, dat hij tot die heiligdommen is doorgedrongen; als hij tot ‘zomtyts benoodigde uitspanning van zwarer Letteroefeningen’[11] voor de *Bijdragen* schrijft, gaat het, meest als van zelf de taalkundige kant uit. Tollius' enkele kritische bijdragen betekenden eer nog minder dan meer. Hij spreekt ook al van ‘leedige snipper-uertjens, van gewigtiger bezigheden schaers overschietend’;[12] en daarvan

1. II, 149-180.
2. I, 403. Kluit I, 370, waar hij Hoogstraten citeert.
3. II, 87-88.
4. II, 86-87.
5. II, 93-94.
6. II, 93.
7. o.a. in een stuk, ingezonden door D.a.o.M, wrsch. van Tydeman, II, 417-424.
8. bijv. I, 13.
9. I, 17.
10. I, 386-388.
11. II, 175.
12. I, 421.

blijkt het grootste deel ook nog de taalkunde toe te vallen. Literair-kritisch is hij een oefenend en weifelend beginner, die niet weet, welke kant hij uit wil of uitmoet.[13.]

Men zou in ruimer zin dit oordeel zonder onrechtvaardig te zijn op alle Bijdragers kunnen

13. Typisch daarvoor II, 284 met het voorgeschreven oordeel over Antonides, enz.

toepassen. Niet omdat Lelyveld en Macquet, Kreet en Kluit naast afkeurende ook veel aanprijzende kritiek gaven; dat lag in hun opzet, dat ook niet anders dan goed genoemd kan worden. Ook niet, omdat zij antikritiek gewillig opnamen, dat mag getuigen van ruimheid en oprechte zucht om te leren. Maar er is onvastheid en onzekerheid. Zij toeven maar het liefst bij de kleine details; pogen zij een enkele maal daar boven uit te komen, dan blijft het bij vage algemeenheden, als vinding, rede, waarschijnlijkheid, en dergelijke. Zij gevoelen wel een groot tekort tegenover onze gouden eeuw, maar het optimistische geloof in de tegenwoordige 'beschaafdere', tegenover de vroegere, 'ruwere' eeuw kunnen zij, ook ten opzichte der kunst, niet loslaten. 'Daer onze dichtkunst heden zoo verre gebragt is, en zulke verheven toonen slaet, zoude het zeker jammer zijn (...) langer door zulk ene walchlijke berijming..' enz. - zo Kreet zelf in zijn verdediging van Datheen: Voor zijn tijd schreef hij niet kwaad, maar 'voor onzen tijd en de beschaevdheid der tegenwoordige eeuwe' paste hij 'gantsch kwalijk' meer. Lelyveld vindt Huygens 'spitzvindig en schrander': 'die reeds in zijnen tijd, wanneer de Nederduitsche Tael- en Dichtkunde in verre na zulk enen trap van zuiverheid en netheid niet beklommen hadt als tegenwoordig, zeer te onvrede schijnt - let wel, schijnt; 't was anders duidelijk genoeg - geweest te zijn' met Datheens *Psalmen.*[1] Om niet eens te spreken van de middeleeuwen - al ging menigeen er studie van maken, de oud-kolonel Burman incluis - ze bleven, literair althans, barbaars: Tollius verbeeldt zich de 'berooiden kloosterling', alles neerkladdend, 'wat hem slegts in 't onkundig brein schiet', om maar spoedig 'het papier vol, en de schijven in de zak te krijgen'.[2] Kreet dacht er net zo over: lomp, dom, verregaand onkundig, enz.; voor 'enige *historische stukken, oude chronyken*, en *rijmwerken*' onderstelt hij echter 'schrijvers meer of min naer den trant dier eeuwe geletterd'.[3] Van een besef dat men ook in den vreemde, buiten Frankrijk zich meesters en een maatstaf vinden kon, bemerkt men in de *Bijdragen*, ondanks de uitstapjes van verschillende leden van Minima Crescunt op vreemd gebied,[4] hun talenkennis en hun tijdschriftenlectuur, nog zo goed als niets. Addison's *Works* haalt Macquet gedurig aan bij zijn kritiek op Ovidius;[5] eerst aan het einde verschijnt Paludanus' kritiek op Addison's theorie, dat de dichter de plicht heeft, 'de Natuer te volmaken, daer hij eene wezenlijkheid beschrijft, en daer hij een *fictie* of verdichtsel beschrijft, grooter schoonheden saem te voegen, dan 'er immer in de Natuer bij elkander waren (...) hij mag alle de schoonheden van de Lente en den Herfst te samen voegen..' enz.[6] Schoon Hervey, en bij ons Vlaming, het in praktijk hebben gebracht en even ijverig als Addison verdedigd, houdt Paludanus zich aan de oude leer der μιμησις - aan Vondel's uitspraak: 'Wie de natuer allernaest volght, die is de rechte Apelles' - aan Higt's voorbeeld, die zijn kersen in de herfst later afkeurde en weg liet. Alleen voor de beschrijving van het Paradijs of de Gouden Eeuw zou Addison's raad opgaan; daarentegen kan het weglaten in een 'vermakelijke' natuurbeschrijving van het onaangename en lastige geoorloofd, en raadzaam zijn. De Bijdragers wekken bij deze gelegenheid op tot opnieuw, en beter dan Le Clercq 't deed, vertalen van 'de oordeelkundige stukken over de *Poezij*, en den zuiveren *smaek* in den Spectator verspreid'; zij zullen het gaarne plaatsen.[7] De Duitse letteren blijven hier ook nog buiten beschouwing, afgezien van een stukje

1. II, 337.
2. I, 426.
3. I, 435.
4. Zie deel I, 109.
5. I, 398, 402, II, 477.
6. II, 516. Vgl. *Spect.* nr. 418.
7. II, 517, vgl. nog I, 481.

van, en over Gessner.[8.] Kreet leest heel geen Duits,[9.] Macquet ook niet.[10.] Van Italiaanse invloed kan men nauwelijks spreken:

8. II, 267-272. Zie deel I, 109.
9. Een stukje uit de *Göttinsche Anzeigen von geleehrten Sachen*, nr. 104, 31-8-1758, in een artikel van Kreet werd door Kluit vertaald, I, 302-3.
10. Zelfs in zijn verhandeling: *Over het Schoon in de Poëzije*, in de *Werken der Mij Lk*. III (1777), waarin hij een heerleger van Nederl., Gr., Lat., Fra., Eng. en Ital. aanhaalt, ontbreken de Duitsers nog volstrekt.

de éne vertaling van een sonnet van Filicajo, dat men ook elders herhaaldelijk tegenkomt.[1.]

De Fransen vonden we daarentegen meer dan eens gevolgd of aangeprezen, ook door Macquet. Dat neemt niet weg, dat deze hun ook fors de les leest tot opbeuring ‘van onze Vaderlanders’; zij vertonen ‘vaekmael jammerlijk hunnen bedorven smaek’, met hun onverstaanbare, onnatuurlijke ‘winderige uitdrukkingen’.[2.] En ‘wat ook de Franschen van hunne beschaevdheid en kunde in de fraeie letteren boven andere natien zich inbeelden, ik heb deze tot nog toe niet kunnen merken. Zij begaen alom ruim zoo veel feilen als wij, en hebben tot nog toe geen Dichter, die men bij Vondel, Poot en Hoogvliet in alles kan gelijken.’[3.] ‘Niemand verbeelde zich, dat onze Vaderlandsche Schrijvers grover feilen hebben, dan andere Volkeren, en in alles minder zijn, dan deze. Geenszins!’, zo was hij ook zijn uiteenzetting over het heldendicht begonnen.[4.]

De Bijdragers waren wel zeer voorzichtig en gematigd in hun kritiek; van de algemene leuzen weken zij nooit ver af; en de ‘Vaderlandsche’ gevoelens spaarden zij zoveel mogelijk. Zeer waarschijnlijk was dit een voorname oorzaak van het slagen hunner nieuwe en gedurfde onderneming. Want dat zij vier jaar lang hun Nederlandse literair-kritische tijdschrift konden uitgeven, en het daarna nog bijna even lange tijd in ietwat gewijzigde vorm voortzetten, bewijst reeds afdoende hun succes. Toen zij eindigden, deden zij dat trouwens in verband met de vervulling van hun ideaal: de stichting van een centraal Nederlands literair instituut: de Maatschappij, waarvan zij de glansrijke voortzetting van hun werk tot ‘opbouw der Vaderlandsche letterkunde’ verwachtten. Bovendien hadden anderen iets dergelijks ondernomen, de *Letteroefeningen* voorop; de periodieke Nederlandse literaire kritiek bleef sedert hun optreden altijd haar woord meespreken. Van succes spraken zij zelf ook. ‘Zeker, de tael- endichtlievde onzer Vaderlanderen moet meer aenwakkeren dan men wel denken zoude. - Wie hadt ons, toen wij 't eerst onze *Bijdragen* ter bane brachten, zoo veel goedkeuring, en aenmoediging, wie onzen drukker zoo veel verlies durven beloven?’ - zij hadden 't zich heel anders voorgesteld. Zo Lelyveld in het begin van het derde jaar.[5.] Hij wijst op ‘medehelpers’, correspondenten en ‘kunstkundige of kunstlievenden lezeren’. Daar moet het succes ook voornamelijk gelegen hebben; in de geschriften van die tijd vindt men weinig waardering. Ze schijnt zich vrijwel te beperken tot de ‘Letter courantier’, Luzac: deze spreekt zijn sympathie telkens uit. De afkeuring klonk luider dan de bijval. Reeds de naam kon niet door de beugel. ‘Bijdragen: een woord van Barbarischer Eeuwe dan de onze is’, zegt de *Philanthrope*,[6.] daarmee vermoedelijk niet zozeer op een archaïsme als wel op een misbaksel doelend. Het woord - dat hier voor 't eerst in 't Nederlands voorkomt, en wel uit het Duits zal ontleend zijn, wellicht op het voorbeeld van Gottsched's *Beiträge zur kritischen Historie der deutschen Sprache, Poëzie und Beredsamkeit* (1732-1744) - werd ook in de *Bijdragiana* bespot, evenals andere merkwaardige vormingen: een zaak van groot ‘verlang’, ‘tael- en dichtlief’, ‘sierstijl’, ‘briefwisselen’.[7.] Vooral Kreet hield van zulke ongewoonheden: hij spreekt ook van *zelvbeteekelingen* (synoniemen), *afpadigheid* en *gestalte* (metaplasmus en figura), *bijwerkwoorden* (adverbia) en

1. Ook in het Ital. onder de papieren van V.G.
2. II, 475-6.
3. II, 472.
4. II, 98.
5. II, 17.
6. III, 265.
7. Sommige evenzo in *Vrijm. Bedd.*

dergelijke. Veel meer ergernis wekte de kritiek zelf; te meer toen men alras begreep, dat ze van merendeels zeer jonge lieden kwam. De twee naijverige studentengroepen verwijten elkaar, dat ze hun colleges en studie verzuimen: ‘jongenswerk’ zeggen de Leidenaars; ‘nagtsaletten’ van jongelui, met één oudere

erbij, schimpen de anderen; ‘jonge Luiden, die nog in hunne leerjaaren zijn’ zet de *Philanthrope* ze neer. Nog een ander tegenschriftje haalde de bezwaren breder uit: de ‘Korte Aanmerkingen op de Maendelijksche Bij-dragen (...) Beschouwende de verregaende Bedil- en Hekelzuchtige Schrijfwijze, die in dezelve gevonden wordt’, gedateerd A(msterdam) 13 Dec. 1762. In 1758 werden de verwachtingen hoog gespannen - herinnert een ‘P. de Vrije’ hier - men hoopte op nieuwe Apollo's; maar wat te voorschijn werd gebracht, was behalve de *Aenleiding*, andermans werk van zeer geringe waarde; een lang en vervelend geredekavel over Datheen was onbillijk tegenover de verbeteraars van diens werk. De kritiek is gemakkelijk genoeg; laat de heren zelf maar voorgaan in de dichtkunst, en nu weer met hun Woordenboek: er zal wat van terecht komen! Hoe oneerbiedig traden ze op tegen de luitenant-kolonel Burman, tegen de professor De Joncourt! Zij moesten liever eerst ‘eenige jaeren leeren’. Thans dienen hun schriften louter voor scheurpapier. Zij zijn haarklovers; en terwijl zij ‘veel jonge Liefhebbers de geest uitblazen’, hebben zij zelf, met al hun beloften, niets aan te bieden.

De *Nieuwe Bijdragen* (1763-1766) werden niet geheel ingericht als de oude: zij bevatten geen eigenlijke boekbeoordelingen, en slechts een paar artikelen geheel in de trant der ‘Dichtkundige Aenmerkingen’: van Macquet en van het Hoornse genootschap; van dit laatste: over het gebruik van *schieten* en *hangen* met hun composita en hun synoniemen; daarentegen een groot aantal verhandelingen. Over taalkunde van Tydeman, Kluit, Fortman (?), Tollius, Alewijn, Dulces a.o. M; over Oudheidkunde van Lelyveld, Alewijn, Van Wijn, Wachendorff; beiderlei onderzoekingen richten zich vooral op de middeleeuwen. Slechts enkele gedichten zijn er: van Macquet, Van Wijn, Paludanus, Lelyveld, Van den Bosch, De Kruijff, uit Dulces, en van enkele niet zeker te identificeren anderen. Daarbij vinden we verscheidene navolgingen van neo-Latijnen: Amaltheus, Sannazaro, Barlaeus, Bolt; een verschijnsel dat we ook in de *Maendelijksche Bijdragen* opmerken.[1.] In beide is die neo-Latijnse invloed naast de klassiek-Latijnse nog duidelijker te zien uit menigvuldige aanhalingen in aanmerkingen, recensies en verhandelingen. De dichtkundige verhandelingen der *Nieuwe Bijdragen* zijn van Paludanus, Macquet, en Van Goens.

Weinig of niets daarbij is van Lelyveld: het ‘Bericht’ over de ontdekking van Ossian ‘bij gelegenheid dat er werk gemaakt werdt om de woeste Bergschotten tot menschen te maken’,[2.] over Macpherson's uitgaven en de vertalingen in het Frans ter inleiding van zijn eigen vertaling van de Gezangen van Selma.[3.] De korte ‘Bedenkingen over het Landgedicht’ zijn vermoedelijk van Paludanus.[4.] ‘De ware hoogdravendheid’, constateert hij, ‘heeft men van ouds gezocht in de Godsvrucht en dadelijke zedenkunde’; 't blijkt in de herderdichten van Amos zowel als in die der Grieken en Romeinen. Maar, met Addison, vraagt hij zich af, waarom wij het heidense voorbeeld immer moeten volgen. Gessner e.a. met hun Faunen, Nimfen, enz. zijn toch eigenlijk onwaar; Hoogvliets prosopopoeën echter te afgetrokken bovennatuurlijk; maar waarom niet het Opperwezen aangesproken, en de onzichtbaar tegenwoordige engelen? Zoals de kerkvaders, en Milton, al ging die ‘wat te verre met zijn versieringen’? Een proeve ‘Cloris’ geeft hij erbij, die ons vrij mal aandoet, door haar

1. Naar Broekhuizen, Francius, Hesselius.
2. I, 260.
3. Zie ook deel I, 109, 140, 528.
4. I, 245-250. Ook in Minima Crescunt behandelde hij Addison's denkbeelden over het herderdicht. Zie Nott. Mij Lk. De proeve ‘Cloris’ is in de zelfde maat als Higt's Carmen trochaicum in reditum veris, en Huizinga Bakker's vertaling, die de zijne verdrong. 't Zou te begrijpen zijn, als P. zijn kunstbroeders wil tonen, dat hij ook die maat wist te hanteren.

polemiek tegen Najaden, enz. ‘Weg Dryaden, weg Najaden! geene gadelijke kracht Schrijve ik toe aan aerde of hemel, dan aen de eeuwige Oppermacht (...) Cloris, ach de lieve Cloris, wil dat ik op Godsvrucht lett': Flusjes zou zij kunnen komen: ze is er bijster op gezet.’ Enzovoort.

Paludanus gaf ook zijn stuk over de *Navolging*, ons reeds bekend uit Minima Crescunt.[1] Bovendien onder een zelfde pseudoniem een *Voorbeeld van Dichtbeschaving in ene Proeve van Vergelijking tusschen het negende boek van den eersten en verbeterden tweden druk van den Telemachus van Feitama*:[2] luchtige, onrijpe arbeid, naar hij zelf beweert, bij herhaalde lezing ten eigen gebruike opgesteld, overeenkomstig hetgeen Feitama in zijn Voorrede jonge dichters aanried. Hij wil niet kritiseren, doch slechts stilstaan bij wat kennelijk verbeterd is bij de jarenlange nauwgezette ‘Nabeschaving’ - het schijnt de technische term voor een hoofdwerkzaamheid in het dichterlijke ambacht. Zo leert ons Feitama dat men zich niet moet ontzien, hele regels te veranderen om iets in een enkel woord recht te zetten. En verder, van 't geringe naar 't voorname opklimmend, dat men homoniemen verschillend spellen moet, op de naamvallen letten, op de natuurlijke woordschikking, de precieze woordbetekenis - allerlei metafoor en metonymia natuurlijk inbegrepen -, om het rijm, ‘die dwingelandesse’ geen ‘misgestalten’, om de cadence of trant geen verkeerde betekenis toelaten mag, dat de klemtoon natuurlijk moet vallen, naar de ‘driften’ het eisen; dat de stijl zo ‘dichterlijk’ mogelijk moet zijn, dat men telkens het meest passende synoniem moet kiezen, en immer de krachtigste zegswijzen nasporen; verder verschillende figuren der rederijkkunst hier en daar invlechten, en de reeds aangewende nog eens onderzoeken - Vossius is hier de grote meester - en ten slotte: de karakters der personen toetsen, en waar nodig, verbeteren.

Macquet schijnt eerst op de oude voet te willen voortgaan;[3] hij handelt over de *avond* bij Vondel, 't gebruik bij de dichters van *smelten* en dergelijke. Maar dan ook al, iets ruimer, over de ‘gelijkenissen onzer dichteren’; schoon het ook weer slechts ‘eenige losse bespiegelingen’ zijn. Hij betoogt: de zaak waarbij men vergelijkt, moet in de natuur aanwezig zijn, of geweest zijn - de mythologische dingen mag de dichter echter ook als bestaand aanmerken - zij moet bekender zijn dan het vergeleken ding; daartegen zondigde Milton vaak en zwaar. Met een paar voorbeelden wil Macquet hier volstaan; later na voltooiing van zijn ‘begonnen vergelijking tusschen eenige zaken in het Paradijs Verloren en den Lucifer en Adam in Ballingschap’ hoopt hij meer staaltjes te geven. Niet alle, maar wel voorname, karakteristieke, noodwendige eigenschappen in de ‘naturelijke zaak’ moeten in aanmerking komen. Poëtische smaak alleen kan de maat bepalen: met voorbeelden uit Statius, Lucretius, Hoogvliet, Ovidius illustreert Macquet dit. Hij keurt ook, ondanks Dulces, een ‘beek van honig’ af. Beroep op Job vindt hij niet afdoende; kan men dan een geliefde vrouw thans bij ons beschrijven als Salomo het eens in zijn oosterse trant deed?

Twee andere bijdragen van Macquet gaan ook nog weinig verder; zij handelen over Feitama's *Telemachus*; hij vergelijkt, als Paludanus, de eerste en de tweede bewerking, maar anders dan deze oefent hij vrijmoedig kritiek op de vertaler, in het tweede stuk ook op de auteur. In het eerste,[4] waarin hij niet verder komt dan het eerste boek - van de vierentwintig - passeert ook een hele reeks van andere dichters de revue: Virgilius, Ovidius, Tibullus, Propertius, Broekhuizen, Vondel, Hooft, Antonides, Poot, Hoogvliet e.a., nu geprezen, dan gelaakt. Veelal kunnen wij ons met Macquet's oordeel en voorkeur voor oude of nieuwe lezing verenigen: hij is niet alleen een zeer belezen ‘liefhebber’, maar ook een man van smaak. Hoog vliegt hij niet, diep valt hij niet; het gaat meest over het juiste woord, het gepaste epitheton, de welgewogen uitdrukking, de vlotte zinsbouw; ook wel over de natuurlijkheid en

1. Zie deel I, 163vv.
2. I, 211-244.
3. Vgl. I, 39.
4. I, 155-208.

‘dichterlijkheid’ van voorstelling; hij heeft grote afkeer van stopwoorden, stoplappen en overtolligheden, van het stijve, lamme, gedwongene en gewrongene, van het gezwollene, overdrevene en buitensporige, het ‘lage’, het gezochte, het onredelijke. Soms komt hij nog eens geheel in 't oude vaarwater: ‘spelen’ overdrachtelijk hier en daar en overal; al of niet schreien van de goden dito; stromen uit de adversaria-bron.

In het tweede artikel wil hij groter stappen nemen - ik gis, dat er opmerkingen van de redactie achter zitten - dan zal ‘onze verhandeling aengenamer, levendiger, uitgestrekter, nuttiger’ worden, voor ‘kunstminnaren en aankomende oefenaers’. Ook heeft hij intussen Franse kritiek op het oorspronkelijk in handen gekregen, waarvan hij zich bedienen zal. Thans let Macquet voornamelijk op voorstelling en inhoud. Ook hier worden telkens weer klassieke, bijbelse, en nieuwe dichters ter kritische vergelijking aangehaald. Zo wijst Macquct eens op de beschrijving van de dood van eenverwoede strijder: bij Fénélon is iets, dat ‘gezwollen en geheel onnaturelijk is’. Hij schijnt Racine te hebben nagevolgd, maar daar is het beter. Deze volgde echter Virgilius weer, maar verwaterde diens krachtige voorstelling. Fénélon's onnatuurlijkheid is echter nog verschoonlijk, vergeleken bij de onmogelijkheden van Tasso en Ariosto: ‘het klatergoud van Tasso, te regt door Boileau verworpen’ bij het edel goud van Virgilius. Scherp let Macquet op al wat onwaarschijnlijk, onnatuurlijk, onlogisch, onmogelijk is, bij Fénelon, Feitama en anderen: alle spieren zichtbaar bij een worsteling, kleine details bij 't voorbij varen gezien, bergen in een vlak landschap, ‘zeilende bosschaadjes’, baden in een tranenvloed; voorstellingen, de een met de ander in flagrante strijd; de vergelijking met een spook! ‘Kinderachtig’, roept Macquet uit, ‘niemand weet wat een spook is, of hoe 't er uit ziet.’ Het karakter van Kalypso is onderwerp van veel discussie; waarin noch de Franse criticus noch Fénelon geheel gelijk krijgen. Daarbij oppert Macquet ook de kwestie, of er ‘in alle bijwerk van een heldendicht eenige zedekunde moet wezen’. Hij meent van niet. Meer dan eens wijst Macquet ook op grote fouten als gevolg van de zucht om Telemachus zo veel mogelijk te doen beleven, zo groot mogelijk voor te stellen. Zo had hij het vijfde boek bereikt. Hij verklaarde zich ‘niet ongenegen’ zijn beschouwingen voort te zetten. Hij heeft 't ook gedaan; maar een derde artikel over deze materie kreeg hij niet meer in druk.[1.]

Hij had intussen iets anders gewaagd: een *Verhandeling over de Voortreffelijkheid der oude en hedendaegsche Poëten.*[2.]

Nog zijn kunsten en wetenschappen niet vrij van ‘het vooroordeel’, zo begint Macquet; het blijkt in de fraaie letteren aan de uitersten, waartoe zo velen vervallen: hier gelden Homerus en Virgilius voor heilig, onfeilbaar, volmaakt, en de vaderlandse dichters voor verachtelijk, daar vindt men onze eeuw ‘al te verlicht en Filozofisch om zich met zulke kinderachtige sprookjes en vertellingen van oude wijven’ op te houden. Bij de oudheidkundigen, de zogenaamde critici, vindt men doorgaans meer geleerdheid dan verstand; de Heinsii, Scriverii, Francii, Broekhuizens zijn zeldzaam. Onder de voorstanders der modernen zijn vele heden van smaak en oordeel, hun geringschatting van de meeste neo-Latijnen van onze tijd is niet geheel ongegrond, - 't is zwakke navolging meest - maar zij redeneren eenzijdig uit ‘den smaek van hunne eeuw en Vaderland’. Bewijzen blijft men van weerszijden schuldig: onpartijdig vergelijken deed men tot nog toe niet. Dat wil Macquet nu doen, en dan zal de middenweg het best blijken: beide hebben hun deugden en hun gebreken; in 't ene munten dezen, in 't andere die uit. In drie delen splitst hij zijn betoog.

A. Wat maakt de goede dichter? 1. de natuurlijke aanleg, een aangeboren trek, het goddelijke in ons, volgens de Ouden. Of het warmere zuiden en oosten in vuriger aard en sterker verbeelding de gunstigste voorwaarden voor de dichtkunst bezitten, en de flegmatieker, trager bewoners van het noorden daarentegen voor natuurkunde en zulke wetenschappen, betwijfelt Macquet nog; een teveel is ook in dezen schadelijk. En groter dichtgeest - aanleg bedoelt hij hier wel - dan van Hooft, Vondel, Antonides, Poot, ja Cats, weet hij in de Oudheid niet. 2. ‘eene schone, vloeiende,

1. Zie deel I, 192.
2. II, 77-150.

rijke, verheven Tael'. Daarin hadden Grieken met hun dialecten, Latijnen met hun vrije woordschikking een voorsprong op ons, met onze sleep van lidwoorden, hulpwoorden en dgl. Toch is gebleken, dat de klassieke maten ook in onze taal mogelijk zijn. 3. kennis in de 'fraeie

wetenschappen, Historien - aardrijkskunde ook - en vooral in de Natuerkunde'. 't Is nodig voor de 'gedurige beschrijvingen', 'gedurige schilderingen'. 't Meest echter behoeft men kennis der menselijke natuur, der hartstochten in het bijzonder. Maar Vondel, Hooft, Poot, Hoogvliet doen niet onder voor Homerus en Virgilius in het schilderen van gemoedsbewegingen, eer overtreffen zij ze nog. Vondel wist zelfs van werktuigkunde. 'Indien men de Natuerkunde, die thans zulke fraeie vorderingen en ontdekkingen gemaakt heeft, vlijtig beoefent en... aen zoete Verzen huwt, zal men dagelijks bevalliger en nuttiger Dichtstukken aen het licht zien komen.' Helaas verzuimt men dit te veel; vooral de 'aenbidders der Oudheid', de klassieke filologen, verwaarlozen ze: iets mogen ze weten van de 'Aristotelische dromen', verder besteden ze al hun tijd altijd schoolmeesterend aan woordverklaring, variae lectiones, lexicografie en mythologie. 4. 'eene aengename ruste'. Een goed dichtstuk te maken, heeft zo veel in; een poëet moet zó veel weten, dat de dichtkunde wel de gehele mens vereist. Maar de meeste talenten vallen onder lieden van middelmatige staat, die veel hebben te arbeiden; ook de hogergeplaatsten hebben hun ambten. Dat was bij de Latijnen veel gunstiger: de grote dichters konden onbezorgd leven. Hoeveel meer zou Poot bereikt hebben, als hij 'in zoete ruste op een aengename buitenplaetze hadt kunnen leven'. 5. 'Men moet zijn Verzen lang beschaven, kundige vrienden laten zien, niet te veel en te schielijk uitgeven. Vondel schoot hier veel te kort; hij werkte veel te gehaast. De *Denker* moge zeggen: 'al likkende likt men de Ziel uit een Vers', Macquet is het er niet mee eens: als vinding, zielroerendheid, etc. de ziel zijn, zal men ze er noch uit-, noch in-likken. 'Beschaven' is volstrekt nodig, al moet het 'omzigtig' gebeuren. Maak eerst een schets in proza, raadt hij uit eigen ervaring. Alles samengevat waren de Ouden gelukkiger dan wij: in aanleg en kennis stonden zij gelijk, maar in taal, rust, beschaven hoger. Te merkwaardiger is het, dat onze dichters - Macquet bepaalde zich tot de Nederlandse poëzie - de Latijnen nabij komen en soms overtreffen.

B. Zijn inderdaad - als de *Maandelijksche Bijdragen* beweerd hebben - rijm, winderigheid en kiesheid oorzaken van verval der dichtkunst? Neen, zegt Macquet. De Ouden hadden met hun slot-voeten niet minder moeite dan de modernen met de rijmklanken: Virgilius' halve verzen en menigvuldige stopwoorden bij hem en anderen getuigen dat ook. Het rijm is bij ons niet overtollig: het is het koloriet voor de oren; het geeft een harmonie, die de ziel bekoort; die zelfs het kind boeit; 't best zou 't nog te missen zijn, als bij de Engelsen, in epos en drama, maar ook daar kan het het vers ophouden, waar de stof noodzakelijkerwijze wel eens dalen moet. Men bedenke wel, dat 'de kadans onzer meeste Verzen veel verscheelt van dien der Latijnen'. 't Rijm vergoedt dat enigszins. De klokjes aan de kooien der eekhoorns, spotte de *Histoire des Sévarambes.*[1] Evenals de slotvoeten der Ouden - antwoordt Macquet - maar met veel meer verscheidenheid: 'aengename speelklokjes'. Een ander bezwaar daar geopperd tegen rijm op het toneel houdt evenmin steek; poëzie is navolging der natuur, zeker, maar 'op eene kunstige wijze uitgewerkt'. Ten slotte: het rijm kost de ware dichter niet zó veel; anderzijds brengt het hem soms de fraaie gedachten. Die 'winderigheid' is gevolg van een in Europa 'vrij gemeenen' kwade smaak. De beste Latijnen zijn overigens ook nog wel eens gezwollen, de mindere, met Ovidius erbij, niet minder vaak en erg dan Antonides. En ook de beste Nederlandse poëzie is er vrij van. 'Kieschheid in uiterlijke kleenheden' moet stellig ook in de bloeitijd der klassieken algemeen zijn geweest. En dat was en is een goed ding. Met haar zijn de poëtische vrijheden bestaanbaar, al moet men ze zo spaarzaam mogelijk gebruiken. Hoe kieser, hoe beter; zo leert de dichter alle regels

1. Een utopie door D. Vairasse (1677); vert. in het Ndl. d. G. van Broekhuizen 1682; 2e verm. dr. door S.d.B. 1701. Zie *Cat Fra. T. en Lk. Kon. Bibl.* I, 607. *Cat. V.G.* I, 208, rubriek 'Utopies'.

volgen, alle feilen vermijden. Maar er is groot onderscheid tussen vriendelijke berispers en nijdige beschimpers.

C. Nu ‘eenige schoonheden der Latijnsche en Nederlandsche Dichteren met elkanderen vergelijken.’ Wij hebben ‘in alle stoffen bijkans meesters, wier verzen zoo wel stichten als vermaken’;

‘harderszangen van Moonen, Wellekens, Schermer, waartegen alleen Virgilius in aanmerking kan komen; voor één puntdicht van Huygens ‘schier den geestigsten aller Poëten’ wilt ge Martialis graag missen, met Hooft valt hoogstens Catullus te vergelijken; Cats: ‘ik wete niet, dat er in eenige Tale een Dichter is, die zoo algemeen behaegt’; ‘hij schreef anders dan andere dichters, voor alle menschen, jong, oud, rijk, arm, verstandige, gemeene lieden’;[1] de enige feilen - eentonigheid door te grote harmonie, noemde hij even eer[2] -, enkele stopwoorden hebben tegen dat alles niets te betekenen. Spiegel, Heins, De Groot, ‘overvliegende Vernuften’. Bij Vondel, Vollenhove, Brand, Smits, De Haes vindt ge kust en keur. Vondel's treurspelen: er is op beloop en karakters wel wat te zeggen, maar het zijn toch ‘voor een goed gedeelte schone stukken’, waar de Romeinen niets kunnen tegen zetten. De ‘lastige treurspelen’ van Seneca mag men niet noemen naast die van Rotgans, Huydecoper en anderen meer. Homerus' en Virgilius' epiek: de bloem der Oudheid. Maar lang niet volmaakt. Wij hebben Hoogvliet's ‘waren’ *Abraham*, en Vondel's *Joannes*, zwakker als epos, maar sterker nog in poëzie. In schoonheid moet Hoogvliet wijken voor Maro, ‘maer wat het verheven, wonderbare en hartroerende aengaet, overtreft hij Maro en zelfs Homerus, die beiden in het wonderbare somtijds tot belagchlijkheden overslaen.’ Poot evenaart zeker Tibullus en Propertius, Francius' lijkzang op Antonides die van Ovidius op Tibullus. Hebben wij zoveel armzalige rijmelaars? Die hadden de Romeinen niet minder; hun werk is verdwenen, zo zal het ook bij ons gaan.

Nu enkele schoonheden in soorten naast elkaar. *Eenvoudige verhevenheid* in *herderszangen* van Virgilius en Moonen: hier in Dafnis: de vergoding van Cezar of Pollio, een geboortelied; daar Goël verheerlijkt of de geboorte van Christus. Indien Maro het al wint, dan scheelt het toch maar zeer weinig. *Overeenstemming van zaak en klank*: snel, traag, wrang, barsheid, vergenoeging; het gezoem der bijen, het gekraak des donders; het wangeluid van de veldslag, het waggelend verzinken van Sodom - Macquet tart een ieder schoner voorbeelden bij de Latijnen aan te wijzen, dan hij doet bij Vondel, Antonides, Moonen, De Haes, Poot, Hoogvliet; ‘zoo er (verzen) zijn die de aangehaelde evenaren, zal hun getal klein wezen.’ *Hartroerendheid* - ‘een der voornaemste oogmerken der Dichtkunde’ -: Vondel en De Haes doen daarin niet onder voor Virgilius en Ovidius; ‘alles wijkt echter, mijns bedenkens, voor Izaäks woorden’, ‘gereed door 's vaders hand te sterven’, bij Hoogvliet. *Beschrijvingen* als van de wraak, de nijd, de Feniks, bij Virgilius, Ovidius, Claudianus vindt men geëvenaard zo niet overtroffen door Hoogvliet, F. de Haes, en Vondel vooral; tegen Tibullus' schildering van Apollo legt wellicht Vondel's Jozef het af, - deze beschrijving is ook ‘in een blakende Dichtijver der penne ontrold, en naderhand niet bedaerd nagezien’ - maar in andere persoonsbeschrijvingen gaat hij de ganse oudheid weer te boven. Ook de Elyzeese Velden van Tibullus of Claudianus zijn niet te vergelijken met het Paradijs bij Vondel. *Gelijkenissen*: onze dichters wijken de ouden weinig; men bladere alleen *Joannes de Boetgezant* maar eens door. Vondel vergelijkt de zalige zielen met zingende nachtegalen, Virgilius met brommende bijen: welk een verschil! Naast Maro's ‘overschoone beschrijving eener beschaamde bruid’ kan men er van Heins en van Hooft stellen. *Figuurlijke spreekwijzen*: een uit vele slechts: likken; bij Virgilius en Vondel even fraai. ‘*Schoonen Bijwoorden*:[3] bij ons zo krachtig als bij de Latijnen, bovendien hebben wij met de Grieken de grote vrijheid van woordkoppeling gemeen.

1. Vgl. boven p. 105v.
2. p. 87.
3. epitheta.

Men zou met recht kunnen eisen, erkent Macquet, dat hij nu ook stuk tegen stuk afwoog, bijvoorbeeld de gehele Aertsvader tegen de gehele Aeneas; dat zou thans te ver voeren; misschien zal hij later eens beproeven ‘hoe verre het onze dichters ook hier brengen’. Maar uit het gezegde

durft hij nu reeds besluiten - zonder patriottische eenzijdigheid, hoopt hij, zonder haat tegen de Ouden, weet hij - ‘dat onze Vaderlanders niet in eene, maer in zeer vele, en de voornaemste fraeiheden der dichtkunde de Ouden evenaren, of ten minsten niet ver wijken.’ En hun lof wordt groter, omdat zij ‘zeldzaem onkuischheid leeren, maer meest altijd goede zeden aenprijzen, en nimmer iets tegen onzen Heiligen Godsdienst ondernemen.’ Wat men van de Ouden niet zeggen kan, en evenmin van ‘onze Naburen’, ‘wier grootste geestigheid dikwerf in de oneerlijkheid en 't verachten van 't eerwaerdigste bestaet’.

Macquet kan men niet als iemand zonder betekenis beschouwen; integendeel, zijn warme belangstelling als praktisch en theoretisch dichtliefhebber, zijn wetenschappelijke ontwikkeling, zijn belezenheid in klassieken en allerlei modernen, zijn geoefend proeven en vrijmoedig oordelen, dringen ons hem aan te zien als een zeer vooraanstaand vertegenwoordiger van het Nederlandse classicisme in de tweede helft der 18de eeuw. In allerlei opzichten is hij Lelyveld's geestverwant, in enkele lijkt hij zijn meerdere. Deze haalde hem ook als een grote aanwinst met blijdschap in de kring der Bijdragers binnen.[1.] Dat hij geen star-conservatief doctrinair is, blijkt uit de aansluiting bij deze jongeren zelf; meer nog uit het feit, dat hij hun aanmerkingen verdraagt, en soms zelf van deze jongelui leren wil; ook daaruit, dat door de voortgezette studie zijn inzichten niet alleen zich wijzigen, maar ook zekere ontwikkeling en groei vertonen. Na de Ouden, waarmee natuurlijk ook hij begonnen is, verschuift zijn eerbied langzamerhand in de richting der vaderlandse modernen: tot aan het veilige midden. Hij heeft ook reeds een vaag besef, dat er noodwendige verschillen zijn van vorm en inhoud en omstandigheden, al mengt hij de criteria menigmaal wonderlijk door elkaar. Zo is het niet te verwonderen, dat de neo-Latijnse poëzie hem maar weinig bekoort. Vooruit wijst ook zijn beklag, niet alleen hier, over filologische haarkloverijen en munnikenwerk; zijn opkomen voor Cats en Huygens; en, in verscheidene artikelen zijn vergelijken met allerlei vreemde dichters. Maar met dat al, gematigd, vrij ruim, ietwat vooruitstrevend als hij is, blijft hij toch immer classicist, rationalist, moralist, optimist. In Nederlands-patriottische en alleszins godsdienstige trant; wat ook zijn eigenaardige houding tegenover de Fransen verklaart. Hij heeft eerbied, schoon geen blinde eerbied voor Racine, Boileau, Fénelon, en ook de literator Voltaire, maar laakt en vreest de oppervlakkigheid, lichtzinnigheid en inbeelding, van velen, tijdgenoten vooral. Zij overtreffen in het boertige en belachelijke alle volkeren - ook onopzettelijk schijnt hij te bedoelen.[2.] Marmontel prijst in zijn *Poétique françoise* ‘onlangs uitgekomen’ Propertius, waar hij Tibullus had moeten zeggen; plaats noemt hij niet. ‘De gedagten der Fransche Filozofen zijn doorgaens al te vlug, om zich met het aenhalen der plaetzen te bemoeien.’ Maar Marmontel toont klaar, dat hij geen van beide dichters gelezen heeft. Enzovoort.[3.] Ook hierin staan Lelyveld en hij elkander na.

Verschil van opvatting toont Macquet in zijn kritiek op ‘De Dichtkunst aan de Wijsheid’, maar eigenlijk betrof deze wel zo zeer Paludanus als Lelyveld, en bovendien hadden zij op het heden gedoeld, terwijl Macquet het als in het algemeen, en ook voor ons verleden gesproken, had opgevat. Anderzijds blijkt uit noten bij Macquet's verhandeling, dat Lelyveld enkele juiste aanmerkingen maakte,[4.] want de vernuftige ‘waardste vriend, en kunstgenoot’ zal deze wel zijn. Hij vond zo David's korte klacht over Absalom bij Vondel schoner dan Izaäks berustende toespraak tot zijn vader bij Hoogvliet; daar hartstocht, hier redenering; dat is ‘een voornaem gebrek

1. Zie deel I, 189.
2. I, 60.
3. Zie boven p. 199v en deel I, 192.
4. *N. Bijdr.* II, 129, 132, 139, 144.

in onze dichters als zij iets willen fraei maken, het uitbreiden, maar door het rekken, 't ongelukkig bederven'. En weer: Vondel had een beschrijving des hemels in de bijbel, Tibullus miste zo'n voorbeeld; zo moest Virgilius' voorstelling der zalige zielen verschillen van die van Vondel, omdat

hij niet ‘onze verlichter begrippen’ daaromtrent had. Soms verdedigt Macquet zich, soms stemt hij toe. Eerst door Van Goens kreeg Lelyveld langzamerhand minder gunstige dunk van diens kritisch-esthetisch talent. Radicaal was terstond Van Goens' afkeuring van Macquet's verhandeling eerst in vriendschappelijk gesprek, dan in een ‘bijdrage’ in druk:[1] de *Vrijmoedige Bedenkingen van den Philosophe sans fard.*[2] Zelfbewust, onafhankelijk, klaar en krachtig - zijn ‘stile favorit’, wist Lelyveld - zet hij zijn ideeën uiteen over ‘de Vergelijking der Oude dichteren met de hedendaegschen’. Ongewone dingen, ongewoon gezegd, vond hij zelf; zijn motto samengelezen uit Horatius' *Ars poetica* en verdediging der satiren[3] - ‘laedere gaudes, Inquis, et hoc studio pravus facis’, enz. - en zijn inleiding tot de uitgevers der *Bijdragen* gericht, bewijzen het. Dat zijn bedenkingen volstrekt niet konden en mochten worden betrokken op een vroegere verhandeling over dezelfde stof, kan niemand die beide las, geloofd hebben.[4]

‘Verre den minsten der Lezeren zullen dezelve behagen, dit weet ik te voren; ook zijn zij noch volgends de gewone schrijfwijze opgesteld, noch geschikt naer de gemeene manier van denken, en smaek welke tegenwoordig heerscht: Oordeelt UWE. het ondienstig dat zulke vreemde meeningen gemeen gemaekt worden, en hangt 'er het welzijn aen der hedendaegsche Letterkunde, dat de aengenomene verbeeldingen in zwang blijven, ik zal met weinig leedwezen zien dat UWE. deze bedenkingen verwerpt, en op de groote lijst plaetst der gevoelens, welke, hoewel zij op zich zelven waer zijn, echter ondienstig gehouden worden voor het gemeen, daerom dat ze eenige schakels los maken van de grote keten der vooroordeelen, aen welke de troetel-bezigheid van zoo meenig een verknocht is, en welker ontbinding zoo veelen het onnoozel vermaek zou ontnemen van zich enen naem te maken, door het behandelen van onderwerpen, welke geen belang in zich zelfs hebbende al hunne wezenlijkheid trekken uit de verbeelding die het gemeen van dezelve maekt, welke hen den schijn van nuttigen arbeid doet verkrijgen.’ Wat hij geeft, zijn persoonlijke opvattingen; ‘in dit soort van schrijven’, meent hij, dient de onbelemmerde uiting ‘deze toon, die anders weinig past, en zelden wel wordt opgenomen, verdragen te worden’. Wat heeft het gemeen aan zulke bijzondere opinies? De oude vraag. ‘Hoe het zij, dewijl toch ieder al iets moet in 't licht geven, is het niet om nut te doen, het is om de *mode* te volgen, zoo geve ik noch liever mijne eigene Bedenkingen aen het licht, dan dat ik een verzameling zou maken van 't geen andere voor mij gedacht hebben’. Komt er soms eens iets tussen, wat ‘buiten den kring der *cognitien* van een *Literator* gaen mochte’, men geve het toe aan de philosophe.

Dat klinkt hel genoeg. Wie echter hierop een manifest ter literaire revolutie verwacht, wordt ontnuchterd bij de lezing der *Bedenkingen.* Ofschoon Van Goens tegen ‘hedendaegsche’ opvattingen in het algemeen, en tegen Macquet in 't bijzonder, schoon zonder zijn naam te noemen, telkens verzet aantekent, blijkt hij zelf in menig opzicht nog zeer onder de invloed van de tijdgeest te staan, en slechts gradueel van Macquet te verschillen. En toch, wie zich de gang der zaken niet in rechte linie of in kringloop denkt, zou van dit eerste optreden van de ‘philosophe sans fard’ als een keerpunt in onze literaire geschiedenis kunnen spreken; wie er stuwing in ziet van tegenstrijdige krachten, van een botsing van richtingen. Want welbeschouwd, komt hier de wegbereider van een nieuwe orde aan 't woord

1. Zie deel I, 190-192.
2. ‘sans fard’, ‘Le Poète sans fard’. Ontleende V.G. de naam aan F. Gacon, die 1712 te Rotterdam *Les Odes d'Anacreon et de Sapho en vers François* uitgaf? Hij bezat het werk. *Cat. V.G.* I, 395. ‘Philosophen’ waren er bij menigte ten voorbeeld.
3. *Epist.* II, 3:450-452; *Sat.* I, 4:64-65, 78-80, 103-105.
4. *N.B.* II. 232.

tegenover een paladijn der oude wet. Wil men - bedenkelijk werk - één scherpe scheidingslijn trekken, dan doe men het niet bij Van Alphen, doch bij Van Goens. Mits men het oog niet sluite voor een net van draden, die oud en nieuw, Macquet en Van Goens verbinden.

Als Macquet gaat Van Goens uit van het allerwege, nog machtige vooroordeel: ook hij spreekt van ‘zoo verlichte eeuw, als deze is’; al vindt hij het een onweersprekelijk feit dat de talen van Grieken en Latijnen dichterlijker en harmonischer waren dan de moderne zijn - de mening ook van Voltaire, wiens *Essai sur la poésie épique*, bij Macquet welbekend, door Van Goens druk wordt geciteerd -; ook hij wijst op Virgilius' halve verzen, ook Van Goens hecht de grootste waarde aan de rijpe dichtbeschaving van Henriade, Telemachus, bij Hooft en Vondel en Hoogvliet. Ook stelt hij heel de neo-Latijnse poëzie niet hoog, en eert Huygens en de ‘nooit genoeg geachten Cats’. Wat meer zegt: Macquet's gematigd rationalistisch standpunt is ook geheel het zijne: de waarheid van de Christelijke godsdienst, de geloofwaardigheid der H. Schrift bewijst men de ongelovigen uit de ‘profane geschichten’;[1] schoon de ware gereformeerde godsdienst bovenaan staat, trekt Socrates hem ook machtig aan;[2] er is een passus over de intolerantie, als politiek machtsmiddel ener bovenliggende partij, die een toekomstige patriot zou doen vermoeden. Heel sterk spreekt ook zijn beschouwing van het *vooroordeel*, dat *bête noire* van de filosofische eeuw, veel sterker dan ergens bij Macquet. Daar, decreteert hij, ligt de grootste oorzaak van alle verkeerde handelingen. Het voeden en toegeven van de vooroordelen noemt hij een sociale misdaad. ‘Maar wie is 'er die dit aldus beschouwt? wie, die dezelve onder den rang der gebreken stelt? Men acht het zelfs een punt van opvoeding, vooroordeelen in de gemoederen te prenten; vooroordeelen voor zijne Godsdienst, vooroordeelen voor zijn Vaderland, vooroordeelen voor zijn Tael, vooroordeelen voor zijn Geslacht, vooroordeelen voor de bezigheid waertoe men voorgeschikt is, worden gerekend onder de beginselen die de kinderen ingeboezemd moeten worden, eer zij in staet zijn om over de waerheid derzelve te oordeelen en zich een verkiezing te maken van dingen, die hun zelven alleen raken.’ Maar men geeft ze dan de onschuldige, maar valse naam van *principes* en *goede sentimenten.* Welk een kwaad doet het op later leeftijd! Hoe velen leren nooit meer uit eigen ogen te zien. Wie zou niet wensen, nooit ermee behept te zijn geweest! Wat ware er van een dergelijk gemoed, ondanks bedorven rede en zwak oordeel, niet te wachten!

Het vooroordeel heerst in alle wetenschap, in elk vak: de filosoof maakt alles ondergeschikt aan zijn filosofie, zelfs wat ons niet raakt, en wat voor ons onkenbaar is; de literator vindt de wijsbegeerte vernuftspel met veelgeleerde benamingen; ieder veracht, wat hij niet kent. Waar het 't minst moest zijn, is het op zijn ergst, in de Letteren; ieder strijdt voor zijn eens opgevatte en nu nimmer meer los te laten opinie, zonder die van zijn tegenpartij zelfs te willen kennen: ‘zijn oogen schemeren op de woorden, welke men hem voorlegt, en hij meent zich wel geweerd te hebben als hij 'er even veel tegen over gezet heeft die de tegengestelde mening staende houden.’ De strijd eindigt door afmatting of sterfgeval, de zaak blijft onbeslist, of wordt nog onzekerder. De verstandige toeschouwers zijn schaars; geleerden genoeg, wijzen te weinig; voor de laatsten is ook geen emplooi te vinden: zij kunnen zwijgen, tenzij zij ‘een of ander beroep van de mode ter hand nemen’. Toch zijn er nog zulke luiden, die met onvervalst oordeel, zonder vooringenomenheid, de zaken beschouwen. Hun grondregels wil Van Goens overnemen en opvolgen.

Ik durf vermoeden, dat Van Goens, als kandidaat-‘wijze’, hier op zijn eigen geval zinspeelt: hij immers bekwaamde zich, ondanks aandrang op hem geoefend, tot geen beroep van de mode; hij wilde alleen literator zijn, en philosophe sans fard. Daarmee stemt, dat hij telkens over de ‘Literator’ spreekt, ondanks alle eigen kritiek

1. Dit in de nog nader te bespreken Bijlage p. 287; 271, 297, 306; 271.
2. a.w. 257, 270v.

op de soort, toch wat geraakt door de geringschatting van Macquet.[3.] Hij weet wel, zoals iedereen het weet, dat de vooroordelen de eerste beginselen der logica hebben verdrongen op het gebied der letteren: hier is een wijze van redenering in zwang, die nergens anders bestaan kan. ‘Thands is de zaek zoo verre gekomen, dat men zich

3. p. 234: ‘de *cognitiën* van een *Literator*’; 237: een zo genoemde L.; 242: ‘hij is een *Literator*, een *Criticus*, een man die zich niet ophoudt dan met Grieksche en Latijnsche schrijvers te lezen.’ Ook 272 zo iets.

niet meer verwondert over diergelijke redeneeringen: men zegt, het is een *Literator*, men moet daer op zoo naeuw niet zien.' Hoe diep hebben de eigen aanhangers de 'voortreflijke wetenschap' doen zinken! Over zijn hoofd heensprekend maar niettemin telkens duidelijk op hem doelend, laat Van Goens zien, dat Macquet, de niet- of semi-literator, aan het euvel zwaar mank ging. Hijzelf, de vak-literator, wil de kwestie Anciens-Modernes thans logisch en wetenschappelijk bezien.

Hoe heeft men ze behandeld? Bij de Fransen, de enigen, bij wie de vraag nog schijn had met de grootste bevooroordeeldheid en drift. Luchtig schetst Van Goens de gang van zaken: de voorstanders van de modernen - elders noemt hij Perrault, De la Motte, Frayn de Tremblay - lazen alleen Frans; van de Ouden namen zij kennis louter uit vertalingen, en reeds vervuld van vooroordeel. De tegenpartij (Boileau, Madame Dacier bedoelt hij blijkbaar) mat alleen hun fouten uit of vergoodde de Ouden. Verder weinig anders dan geschimp over en weer. Andere volken volgden. Kwam men tot argumentatie, dan verviel de onkundigste tot dwaasheden, waarover zwijgen maar het beste is, zo Bielfeld over Homerus; de besten en voorzichtigsten verzamelden wat fraaie plaatsen aan beide kanten: beschrijvingen, schilderingen, hartstochten, gedachten, vergelijkingen, en bewees, wat men bewijzen wou: Vondel zus, Virgilius zo; dus Vondel wint; Ovidius dit, Poot dat; dus Ovidius is de grootste. 'En dan nog, wat meer is: bijgevolg zijn de oude Dichters voortreflijker dan de nieuwen, of het tegengestelde.' Wat een redenering! Hoe komt men ertoe? De gunstigste onderstelling is nog, dat men zo een voorwendsel vond om zijn dubbele belezenheid te tonen. Maar ook dit heeft geen zin meer, sinds de rijke verzamelingen van Colonia,[1.] Bouhours,[2.] Home enz. veeleer de gedachte aan plagiaat zullen doen rijzen.

Men mag dat laatste niet opvatten als een bedekt verwijt aan Macquet; althans aan Bouhours of Kaimes heeft deze, zover ik heb kunnen nagaan, ook zijn niet-Nederlandse citaten niet ontleend; overigens behoef ik de duidelijke toespelingen op Macquet niet aan te wijzen, noch hier, noch in 't vervolg. Bovendien, vervolgt Van Goens, wie maakt uit, hoe vaak die nieuwere parallellen navolging der ouderen waren? Zowel Molière als Frederik II volgden Horatius na, in geroemde stukken; Poot, schoon Latijn noch Grieks kennend, Horatius in zijn 'lof der Landbouw'[3.] en Anacreon in zijn 'Vrolijk Leven', dat noch met 'zijn karakter, noch met zijne levenswijze overeenkwam'. Van Virgilius af tot Pope toe rekenden de grootste vernuften verstandige navolging zich tot een eer. En eindelijk: zijn al die 'fraeiheden' iets anders dan sieraden, dan bijwerk? En beslist dit over de dichterwaarde? Zo weinig heeft men de vraag zelf behoorlijk gesteld, dat men altijd van 'Ouden' spreekt, en feitelijk alleen Latijnen aanhaalt; afgezien van enig gescherm met Homerus. In plaats van een allergrondigste kennis van 'de Ouden' te bezitten, hebben onze vergelijkers de Grieken niet eens gelezen. 't Is zelfs zeer de vraag, of de voorstanders ze behoorlijk kennen.

Men had eerst dienen vast te stellen, wat men wilde vergelijken: de dichtkunde, de dichtstukken, de dichters? Zijn de nieuwe genres voortreffelijker dan de oude: opera, madrigal, travesti, sonnet, rondeel, contes? heeft men nieuwe, evenwaardige maten uitgevonden? Of wel: hoe zwaar wegen alle bekende moderne epici tegen Homerus en Virgilius; de oude tragici tegenover Vondel, Huydecoper, Shakespeare,

1. *Cat. V.G.* I, 330 vermeldt: P. Dom. de Colonia, *De Arte Rhetorica Libri V selectissimis veterum auctorum aetatis aureae exemplis illustrati.* Ed. 19 auctior. H. Com. 1739.
2. Op zijn *Manière de bien penser dans les Ouvrages d'esprit* (1687) had Bouhours in 1689 nog laten volgen *Pensées ingénieuses des anciens et des Modernes*: 'les restes de celles que j'ai mises en oeuvre dans la M.d.b.p.(...) Comme je les avois recueillies avec soin (...) je n'ai pas voulu les perdre.'
3. Akkerleven.

Milton, Addison, Corneille, Racine, Voltaire, Bellay? En zo verder: elke groep naar ‘de gansche manier van denken en schrijven, het uitwerken der stoffe naar ieders onderscheiden omstandigheden, enz.’? Dan wel: waar waren de dichters het talrijkst, waar het

meest in aanzien; waar vond men de meeste overvliegende vernuften en de rijkste natuurlijke begaafdheid; waar de grootste geleerdheid, waar de sterkste hartstochten? Enz. Van Goens betoogde eerst, in luchtige trant, met toch blijkbare grote kennis van antieke en van moderne literatuur, op welke rare, dilettantische, onverstandige manier tot nog toe die vergelijking tussen Ouden en Modernen placht te gebeuren -zonder inzicht in de enorme verschillen van volken, tijden, omstandigheden. Niemand dacht hierom, wilde erom denken. Maar ook, zoals men dan vergeleek, hoe kon men 'ieder naar zijne onderscheidene omstandigheden afmeten (...) ieder naer zijn eigen manier van denken beoordeelen'? Neem maar het onderscheid van godsdienst en geloofsgevoelens: de *historia Deorum fabularis* was in al de poëzie der Ouden schering en inslag; onze dichtkunst maakt - en terecht -, buiten het stichtelijke genre, in 't geheel geen gebruik van geschiedenis of leer van onzen godsdienst. Reeds hierom is vergelijken onmogelijk. Voor de een is het gebruik der godenhistorie religieus, of liever nationaal beginsel, bij de ander, 'slaefsche, en slechtgepaste navolging (die), tegen den smaek van zijn landaerd en de gevoelens van zijn tijd, de dwaesheden overneemt van een' Godsdienst, die hem doet walgen', bij gebrek aan ander versieringmsateriaal. Of zal men een modern 'heilig gedicht' tegenover een hymne van Callimachus plaatsen? 'Ten aenzien van de stoffe was het verschil wel haest beslist', omdat de ene godsdienst zó voortreffelijker is boven de andere, maar de stof maakt de dichter niet uit; - doelt dit ook niet op Macquet met zijn voorkeur voor Abraham, Paradijs, enz.? - en verder blijft er een geweldig verschil van voorwaarden en omstandigheden. Als een klein staaltje van Van Goens' opvattingen en schrijftalent in literair-theoretische dingen moge ik een stukje verder excerperen om daarna op ons onderwerp bij hem terug te keren. Een ander voordeel van de oude dichtkunde bestaat in het grote onderscheid van godsdienstige gewoonten en plechtigheden: er is geen groter tegenstelling in dit opzicht denkbaar dan tussen de Grieks-Romeinse en onze gereformeerde godsdienst. Het hele leven der ouden is ervan doortrokken: taal, beeldspraak, familieleven, staatsregering, volksvermaak. Daartegenover hebben onze dichters niets dan de vindingen van hun eigen vernuft. Eén enige keer heeft de Franse schouwburg een geschiedenis vertoond, 'waerin het volk zelf eenig belang hadt'; (en met bijval) maar als het stuk in druk uitkwam, viel het bijster tegen, waarom? omdat het 'verstoken was van alle ornamenten, welke een Romeinsche of Grieksche geschiedenis aen Corneille of Racine opgaf'.[1.]

Er zijn meer verschillen, die de onmogelijkheid van vergelijking voldingend bewijzen. Wijsgerig kon men aantonen, 'dat de *genie* van alle volkeren op den ganschen aerdbodem dezelfde zij; dezelfde beginsels van redeneering, ja zelfs de voetstappen van enen algemeenen smaek.' Maar, - 'deze algemeene smaek heeft zich allengskens verdeeld, nadat ieder volk zijne eigene gewoontens heeft aangenomen.' En de eerste indrukken veroorzaken 'een soort van beheptheid', waarvan de enkeling zich in zeldzame gevallen later nog soms weet los te maken, maar een volk nooit. 'Een Franschman zal de zaken nooit beschouwen gelijk een Spanjaard doet, en geen Hollander kan zich zoo naer den trant der Italianen of Engelschen schikken, dat het onderscheid "tusschen beiden niet nog altoos oneindig zou blijven"; laat staan, dat enig Europeaan zijn eigen ideeën en smaak door die van Turken of Chinezen zou kunnen vervangen. Alleen om de 'verschillendheid der landaarden en gebruiken' is het vergelijken der vernuften van twee volkeren onbestaanbaar. Nog hebben de klassieken de voordelen hunner taal, en de modernen de belemmering van het rijm. Hoe kwam men toch tot het geschil en tot

1. Stellig bedoelt V.G. *Le Siège de Calais* van Buyrette de Belloy; eerste vertoning 13 febr. 1765. Ook door V.G. aangehaald. *N. Bijdr.* II, 594.

de zonderlinge vergelijking? De knoop zit, volgens Van Goens, in het verschil tussen de indrukken van het (esthetisch) oordeel, en die van de uiterlijke zintuiglijke waarneming: van dat laatste kan men in zijn taal volledig verslag doen, van het eerste niets verder dan: goed en niet goed (verkeerd, kwaad). Het eerste is subjectief, spontaan en niet

voor mede-deling vatbaar. Neem twee goede dichtstukken, twee ‘schoone gedachten’, zonder kennelijke fouten; de een verkiest dit, de ander dat. ‘De laetste is fraeier: waerom is ze fraeier? om dat ze mij meer behaegt: wel waerom behaegt ze u meer? om dat ze fraeier is. Zijn partij kan geen meer reden eischen, dewijl hij 'er zelf geene andere heeft...’ 't Is als met de smaak in spijzen. ‘Te vergeefsch zal men twisten of vleesch beter zij voor den smaek dan visch: en men zal 't nooit eens worden of de oude dichters boven de nieuwen moeten gesteld worden (...) 't is verwaendheid de geheele wereld naer zijne bijzondere begrippen te willen doen oordeelen.’[1.]

Ten slotte, afgezien van al het moeilijke en onmogelijke, is er nog een punt, dat de afweging van de *genie* van ouden en modernen tot een trouweloosheid maakt: wat wij van de eersten over hebben, is omtrent een zevenhonderdste deel van wat zij bezaten. Ook Seneca's tragedies zijn bij lange na niet alle te verachten, maar hadden de Romeinen geen eigen tragedie, omdat wij de hooggeroemde Medea van Ovidius en zoveel oudere stukken missen? Van Euripides' honderd en twee spelen zijn er nog negentien over, van vele dichters kennen we niets meer dan de naam of een paar regels. Wie Athenaeus gelezen heeft, zal aan geen vergelijking meer denken. En wat we hebben, *hoe* hebben wij het vaak nog? Niet naar zin en behoren beschaafd, als de beste moderne werken, maar niet af als de Aeneis, door Virgilius ten vure gedoemd; of ook wel sterk van het origineel afwijkend, als Homerus' epen, na eeuwen door een vorst ‘uit het geheugen van het gemeen’ opgezameld, weer eeuwen later door een grammaticus zogenaamd hersteld en gezuiverd. Mag men daartegenover stellen ‘de door-knede en wel-overdachte werken der nieuwen’?

Wil iemand nu toch nog vergelijkingen maken, laat hij dan Rapin of Tollius[2.] ten voorbeeld nemen; laat hij dezelfde stof bij Milton en Vondel vergelijken, of Milton met Tasso, Shakespeare met Corneille; desnoods Voltaire met Addison, ondanks weer zeer groot onderscheid. Of de neo-Latijnse met de Nederlandse, de Franse met de Engelse dichters: ‘of wat dies meer is. Maer laet hij toch vooral zijn stuk eerst doordenken: en heeft hij genen bijzonderen lust daertoe, laet hij terstond zijn voornemen staken: de eerste stof welke hem hierop inschiet, zal naer alle waerschijnlijkheid nuttiger zijn dan deze.’

Tegenover Macquet's generaliseren en nivelleren, doet Van Goens' onderscheiden en individualiseren weldadig aan. Waar Macquet hoogstens een vaag besef had van verschillen, zet hij ze in het volle licht. In zoverre mag hij ook redelijker heten dan Macquet, maar rationalistisch ook in algemene principes schijnt hij toch aan de toereikendheid der rede op het gebied der kunst reeds te twijfelen. De bijzondere nadruk op het subjectieve karakter van het schoonheidsgevoel, op de beslissende invloed van ‘onredelijke’ factoren als religie, historie en traditie; zijn tegenstelling van geleerd en wijs misschien, die van ‘verlichte eeuw’ en ‘verbasterde smaek’ zeer waarschijnlijk, - hij spot immers ook met die Fransen, die uit de meerderheid van onze wetenschap en zeden tout court tot de meerderheid onzer poëzie a priori besluiten - zijn bewondering voor de klassieken tegelijkertijd met afkeuring van alle slaafse, aan eigen leven vreemde navolging, wijzen daarop wel enigszins. Geheel uit zich zelf is hij natuurlijk niet tot deze dingen gekomen: 't vaak geciteerde *Essai* van Voltaire bevat een en ander over Anciens et Modernes, over godsdienstige en andere verschillen; hij kende Montesquieu's theorie over het klimaat, hij zal ook Dubos al wel gekend hebben; misschien had hij Flögel's boek al in handen;[3.] het is

1. In de bijlage echter, p. 284: ‘de smaken zijn ook niet zelden bedorven en verkeerd, ja men kan somtijds niet eens zeker zijn of men zijn eigen smaek wel weet en kent.’
2. Wrsch. J. Tollius, de uitgever van Longinus.
3. Zie deel I, 303.

mogelijk, dat hij ook Brumoy's *Parallele des Tragiques grecs et françois*, die hetzelfde had betoogd als hij hier deed, reeds bezat.[4.]

4. Zie *Cat. V.G.* I, 398. En Saintsbury, *Hist. of Crit.* II, 509. Het boek zelf wist ik niet in handen te krijgen. Vgl. boven p. 70.

Hij citeert hem niet, maar over 't algemeen is hij hier zuinig met opgave van literatuur: buiten Voltaire, Houdart de la Motte en Pope zal hij nog wel anderen hebben geraadpleegd; maar de indruk vestigt zich bij ons, dat hij zijn lectuur heeft verwerkt, en zelf de kwestie doordacht. De esthetische vragen houden hem blijkbaar reeds bezig: wij menen ook de onderscheiding van het logisch en het esthetisch oordeel, naar Baumgarten en zijn school hier reeds te vinden.

Ook om de vorm heeft dit eerste Nederlandse opstel van Van Goens, op 16- of nauwelijks 17-jarige leeftijd geschreven, betekenis. Ondanks een zekere overmaat van denkbeelden, die in lange noten een uitweg zoekt, een enkele zwakke plek in 't betoog, een enkele onvolkomenheid van schikking en uitdrukking en rare fouten tegen de grammatica, bekoort het stuk door zijn losse luchtige stijl, de levendigheid en geestigheid van voorstelling. Hier kondigde zich een essayist aan van veel talent, met een pakkende, eigen stijl.

Een der gezegde noten betreft de mythologie bij de dichter der Oudheid: men moet hem ‘in twee opzichten aenmerken’, zegt Van Goens, ‘als wijsgeer volgt hij zijne reden en het begrip 't geen hem de natuer ingeeft van de volmaektheid - als dichter schikt hij zich naer den smaek van zijn tijd, naer de gevoelens van het gemeen, en het oordeel zijner lezeren.’ Om het volk te behagen neemt hij de gangbare verdichtselen over, en versiert er zelfs nieuwe bij ‘welke onder een verbloemden zin de waerheid verborgen houden’. Want de fabelhistorie heeft verscheidene oorsprongen. Bij deze opmerking sluit zich een uirvoerige ‘Bijlage’ aan, een nieuw opstel: ‘Over het gebruik der oude Fabel-historie in de dichtstukken der hedendaegschen’.[1.] Ook deze kwestie was internationaal al oud,[2.] maar nog niet verouderd; ook in de *Maandelijksche Bijdragen* was zij nog herhaaldelijk ter sprake gekomen.[3.] Klotz had in zijn *Epistolae Homericae* zich in 1764 een hevig tegenstander getoond; Herder zou straks (1767) in zijn *Fragmente* tegenover hem en de *Literaturbriefe*, die soms ook de zaak hadden aangeraakt, een poging doen het al- en het niet-geoorloofde gebruik voor het heden te bepalen.[4.] Of Van Goens Klotz' boekje[5.] en de *Literaturbriefe* reeds kende, toen hij dit opstel schreef, blijkt niet; hij vermeldt ze niet, ofschoon hij hier heel wat meer literatuur noemt, dan bij het vorige opstel: behalve weer Voltaire en Houdart de la Motte, Boileau, Fénelon, Thomas, Menage's *Observations zur Malherbe*, Frain du Tremblay, St. Evremond, Rousseau, Addison, Hervey, Gay, en anderen. Toch lijkt het mij om verschillende gelijke trekken voor Klotz' werkje niet onwaarschijnlijk.[6.] Bloot overnemen zal hij echter niet hebben gedaan; dan had hij niet de opstellen aan Klotz zelf toegezonden;[7.] en ook de wel genoemde bron citeert hij kritisch. Met Frain du Tremblay, ‘een onkundig ieveraar’, is hij het veelal oneens; met St. Evremond stemt hij doorgaans in.

1. *N.B.* II, 269-308.
2. Bij ons had Camphuyzen reeds de ‘Latijnsche of Grieksche geleertheyt’, de namen van Godinnen en Goden in de poëzie afgekeurd. (In ‘Wel-rijmens Wet’) Cats noch Huygens hadden er zich veel aan bezondigd; de laatste stond feitelijk aan De Balzac's zijde in diens strijd over dit punt met Heinsius, al trachtte hij voorzichtig tussen de vrienden door te zeilen. (Zie Jonckbloet^{3}, III, 66v) *Cat. V.G.* I, 379 vermeldt de controvers tussen D. Heinsius, Balzac en Cl. Salmasius: ‘sur les machines tirées du Paganisme dans les Poëmes Chrétiens.’ Oudaen en een hele kring om Jeremias de Decker hadden zich er tegen gesteld. (Zie *Leven v. J.O.* 65-66, en mijn opstel in *Opgang* 1923 over H. Dullaert.)
3. Zie boven p. 72, 126, 139v. en nog weer in het eerste deel der *Nieuwe Bijdragen.* Zie boven p. 201v. en deel I, 107.
4. Fragmente z. deutschen Lit. *Dritte Sammlung II, Vom neuern Gebrauch der Mythologie.*
5. Wel in *Cat. V.G.* I, 428.
6. Te oordelen naar wat Herder over de inhoud meedeelt.
7. Zie deel I, 469.

Hoe algemeen geloofd bij het gemeen, hoe algemeen aangewend in de beeldende en literaire kunst der Ouden - uit verschillende oorzaken -, ‘in onze tijden hebben alle deze dwaesheden uitgediend’: onze godsdienst en onze rede gaan er lijnrecht tegen in. Hoe is het dan toch mogelijk, dat zij in de poëzie nog aldoor zo geliefd zijn? Blinde liefde voor alles uit de oudheid is het niet; want men zoekt juist dit bij voorkeur uit: Statius leest men veel eer dan Lucretius; Ovidius dan Lucanus; ‘ieder schreeuwt over de dwaesheid’ van Artemidorus, maar de hele wereld zegt, dat

men de mythologie moet bestuderen om de oude dichters te kunnen verstaan. ‘Welk eene verkeerde voorkeuze in zaken van de zelfde waerde!’ De oorzaak is niet ver te zoeken. Kinderen trekt niets zo als het ongelooflijke en onnatuurlijke. Daarvan maakt men gebruik bij het onderwijs: eerst de godenleer, die zij als klokspijs innemen; dan de mythologische dichters, waarop zij zo verlekkerd zijn gemaakt: de *Metamorphosen* en dergelijke zijn hun voortaan de hoogste dichtkunst; heeft men niet het bijzondere geluk, een meester te treffen, die de ware schoonheden kan doen opmerken, dan is de smaak voor goed bedorven. Waarom niet liever Grieks en Latijn geleerd uit Xenophon en Cicero, dan uit Homerus en Ovidius? Deze ‘besmettende smaek’ met haar ‘verderflijke gevolgen’ is algemeen in Europa van de Renaissance af. Maar dat Petrarca, Poliziano enz. ‘na dien groten overstap gedaen te hebben uit de driesche onwetendheid der middel-eeuwen in het helder licht der geleerdheid van 't oude Rome’, in het ander uiterste vervielen, van maar over te nemen, al wat hun voorkwam, zonder op zo zeer veranderde omstandigheden te letten, is uit de eerste geestdrift nog wel te verklaren - er zijn nog veel krasse stalen van die gezindheid - mààr dat men na omtrent drie eeuwen, na ‘het maken van zulke ongemeene vorderingen in de beschaving van het vernuft’, nog nooit met algemene toestemming de oude fabelhistorie uit de nieuwe poëzie heeft weggebannen, en zo ‘de dichtkunde daardoor in vrij wat gevoeglijker staet’ gebracht, dat klinkt bijna ongelooflijk. De Fransen zijn met dit inzicht 't verst gevorderd; 't gebruik, anders dan ‘in 't voorbijgaen of bij wijze van spreken’, geldt daar voor pedant en geaffecteerd; bij de Engelsen en bij ons ging het trager, maar ook hier vermindert het gestaag. ‘Vondel, Antonides, Poot, Hooft, Broekhuysen, D. Heins, enz. gaven zich hier veel in toe: en Rotgans bragt het welhaest zoo ver als het komen konde, hoewel hij zich verbeeldde door het verzedelijken der oude verdichtselen de vrijheid verkregen te hebben om daer mede overal zijne gedichten op te mogen vullen.’ Cats en Huygens deden er al weinig aan, Bake verzette zich sterk ertegen; Moonen schoof de Joodse geschiedenissen in de plaats; Hoogvliet, De Haes, Van Winter, ‘en zij, die onze natie even veel zoo niet meer eer aendoet als Mad^{e}. Dacier de Fransche gedaen heeft, ik meen de schrandere Juffrouw Van Merken’ - Van Goens noemt er meer, waarbij tot onze verwondering ook Smits - onthouden zich er meer en meer van. Waar dit misbruik het allerergst woekerde, dat is de nieuwe Latijnse dichtkunst, van allerlei leeftijd, in alle landen. Hoe verdragen de lezers al die ‘holle klanken, woorden zonder beteekenis, harssenschimmen, dwaesheden, onbetamelijkheden’? Maar Van Goens wil onderscheiden en een middenweg houden tussen Boileau en zijn medestanders, die een dichtstuk buiten de fabelhistorie niet bestaanbaar achtten, en Frain du Tremblay met zijn partij, die elk gebruik, hoegenaamd, voor volstrekt ongeoorloofd hielden; toch meent hij, dat de laatste, hoe verdacht ook om zijn andere meningen over de Ouden, hier 't dichtst bij de waarheid is. Is bij iemand ‘de kinderachtige neiging voor deze verdichtselen’ zo groot, dat hij ze beslist in een gedicht te pas brengen wil, laat hij dan zorgen ‘dat de stoffe met de behandeling overeenkome’ bijvoorbeeld een Ecloga in Latijn of Grieks, ja in moderne taal ‘gelijk Gessner deedt’ - de waardering voor Gessner schijnt hier nog niet groot - ‘dan kan hij schrijven, als ware hij onder 't heidendom geboren geweest.’ Echter ‘dit soort moet niet dan zeer zelden, en enkel voor de verandering, gelijk men zegt, gemaekt worden’. Geoorloofd is zij ook, ja noodzakelijk zelfs, als de stof Grieks of Romeins is. Als Frain du Tremblay stelt, dat een Christen zulke ‘sujets profanes’ niet behandelen mag, is dat ‘verkeerde iever’, en dwaasheid. Toelaatbaar is het, in de derde plaats, de godennamen te behouden als bekende benoeming van bestaande dingen: Phoebus voor de zon, Justitia met de weegschaal voor het recht. Mits met oordeel, en niet te vaak; en liefst niet in stichtelijke gedichten.

Een Malherbe kan het ook daar sierlijk aanwenden, vindt Van Goens; het voorbeeld overtuigt ons echter allesbehalve.

Maar er zijn er zeer weinigen, gaat hij voort, die zich binnen deze perken gehouden hebben. Van Goens wil nog tegen het velerlei misbruik uitdrukkelijk waarschuwen. Het aanvoeren van heidense godheden ‘als wezenlijke bestaenlijkheden’ en met ‘personeele eigenschappen’ is in

't algemeen ongerijmd; het is een toevlucht ‘bij gebrek van eigen vinding en wezenlijke zaken’. In lofdichten: een nederdalende Mars of Minerva; in lijkgedichten: Apollo en de Muzen ‘met bekreete wangen bloemen strooiend op de lijkbus’. Wat een laffernijen! ‘Een man van verstand wordt niet beter voldaen, dan daer hem de waerheid voorgaet op het pad der deugd’: prodesse et delectare; jucunda et idonea. Wilt gij de Ouden volgen? Onderken dan eerst hun ware schoonheden, ‘en vergelijk naeuwkeurig het onderscheid, dat 'er is tusschen u en hun.’ En raadpleeg uw eigen rede, en het oordeel van de echte kenners. Een ander punt is de aanroeping der heidense goden aan 't begin van een gedicht: loffelijk bij de Ouden, onzinnig en buitensporig bij christenen. Toch zijn het slechts uitzonderingen die bij de mythologie naar dat inzicht handelden als Thomas, John Gay, Voltaire. Voltaire riep ‘la Verité’ aan, en Thomas in navolging van hem ook. Reeds Strada († 1649) wees op het afgezaagde, smakeloze volstoppen van zijn gedichten met die afgeschreven, nageprate mythologie, citeert Van Goens uit Strada, *Prolus. Acad.*

De belanghebbenden, wier poëzie zonder deze tot niets zou ineenschrompelen, voeren nog argumenten aan: ‘Ut pictura, poesis crit’, zo berooft ge ook de schilders van hun gelukkigste stof. Van Goens' antwoord dunkt ons vrij zwak. Daar is groot onderscheid, zegt hij: ‘een dichter bepaelt zich tot hetgeen gebeurt is of gebeuren zou kunnen, terwijl de vrijheid van een schilder zich uitstrekt over alles wat hem zijn verbeeldingskracht opgeeft, mogelijk of onmogelijk, als het maer enkel op de uiterlijke zinnen vallen kan.’ Men mag hier wellicht om dat ‘gebeuren’ en ‘uiterlijke zinnen’ denken aan een zelfs maar zeer flauwe weerklank op de reeds lang zich ontwikkelende ideeën, die Lessing het volgende jaar in zijn *Laocoon* haar defmitief-lijkende vorm zou verlenen; het verband wijst veel meer op de schroom, om de voor de dichtkunst overgeleverde, en eng opgevatte waarschijnlijkheidsformule, tegen de hoogst geschatte oude en nieuwe praktijk in, ook voor andere kunst tot strenge wet te verklaren, niet de Hollandse realisten en minachters der mythologie en allegorie, Rembrandt inbegrepen, bezorgden toen nog de ‘Nederlandsche School’ haar naam. Van Goens bepaalt zich overigens tot simpele toelating, van ‘hetgeen schoon on-wezenlijk afzonderlijk beschouwt onschuldig is’. ‘'t Was wel beter, dat alle gedachtenis der oude Godsdienst onder ons ten eenen male verdelgt wierde, maar dat kan niet op eens, omdat het misbruik te diepe wortelen heeft geschoten.’ Op één punt echter geldt voor schilder en dichter het zelfde strenge verbod: de voorstelling der onkuise zedenbedervende fabelen.

Een gewichtiger tegenwerking nog: Moet het heldendicht dan niet naar de trant der Ouden worden ingericht? Ja, zegt Van Goens, tegenover Du Tremblay's neen. De regels door Aristoteles en Horatius uit hun dichters opgemaakt, zijn ons nog tot richtsnoer. Mààr - onder een natuurlijke, onweerspreekbare voorwaarde: slechts ‘in zoo verre als wij noch in dezelfde tijdsomstandigheden zijn’. Fénelon had hier beter inzicht, dan Menage of Boileau enerzijds, Du Tremblay anderzijds. Niet de klassieke mythologie, maar het wonderbare, ‘le merveilleux’ is en blijft vereiste; wij *moeten* zelfs iets anders daarvoor nemen dan de Ouden. Wat dan? en hoe? Geen vermenging van christenen heidendom als bij Sannazaro, of erger nog bij Camoens, of in lichter graad bij Tasso, door Voltaire geestig gehekeld. Ook geen vervanging van satyrs en nimfen door engelen, als wel voorgesteld is;[1] onze eenvoudige, onvervalste religie kan de gewenste verscheidenheid niet opleveren, en staat bovendien voor dit gebruik veel te hoog. Maar evenmin wil Van Goens de dichter, met Du Tremblay of de bijgelovige *Mémoires de Trévoux*, beperken tot godsdienstige stof, de mathesis of de sterrekunde; noch De Polignac in Frankrijk noch De Neufville bij ons troffen het doel der poëzie: het nutte is er wel, maar het vermakelijke

1. Zie boven p. 201v.

ontbreekt.[2.] Wat dan? ‘Laet hij zelf denken en laet hij zich niet verslaven aen het navolgen van anderen. Dan zal hij de algemeene regels

2. Van kardinaal De P. verscheen 1745 *Anti Lucretius sive de Deo et Natura*; libri IX 1747, fr. vert. in 1749. Over C.L. de N's ‘ennuyeux sermons’ haalt V.G. ‘le Philosophe sans souci’ aan: Frederik II. Vgl. *Poésies diverses*, Berlin 1762, p. 474.

der dichtkunde ontdekken en zich tot een richtsnoer voorstellen; dan zal hij zien, hoe de dichters zelf hun gebruik hiervan gemaekt hebben, ieder naar hunne bijzondere omstandigheden.' Homerus, Virgilius, Tasso, Shakespeare, Milton, Philips:[1] hun aller werk stemt, ook ten opzichte van het wonderbare, met hun tijd. 'Eindelijk Voltaire sloeg een nieuwen weg in om het *merveilleux* te brengen in zijn Henriade'; en hij wordt erom geprezen. Daar heeft de dichter de voorbeelden: 'ten opzichte der hoofdzake, niet ten aenzien van deszelfs uitwerking: Heeft hij leren *origineel* denken, dat is verdient hij den naam van Dichter, dan zal hij (...) zien, wat nu wederom best met de omstandigheden van tijd, waerin hij leeft, den smaek van 't volk, voor 't welk hij schrijft, en den aerd der tael waerin hij denkt, overeenkomstig zij.' Mist hij dan nog pijnlijk de oude fabelen, 'dan laet hij in goed vertrouwen de pen neerleggen en zijn dichtwerk staken. Zijn oordeel is noch niet rijp genoeg, of hij is niet geboren om ooit Dichter te zijn.'

Niet naar wat wij thans gewoon zijn, maar naar wat men toen gewoon was, moeten wij de vrijmoedigheid van deze *Vrijmoedige Bedenkingen* beoordelen. Het 'sans fard' was niet maar een losse inval, maar een ernstig-gekozen leus. In motto en inleiding verklaarde Van Goens het; in de stukken zelf wijst hij meer dan eens op de ergste soort van vooroordelen, die men tegen beter begrip in blijft vasthouden, met instemming haalt hij De la Motte aan: (en matière d'ouvrages d'esprit) 'les hommes forment d'ordinaire deux sortes de jugemens; l'un public, l'autre secret; l'un de parade et de ceremonie, l'autre de reserve', en Rousseau: 'Tels sont les hommes; ils changent de langage comme d'habit; ils ne disent la vérité qu'en robe de chambre: en habit de parade ils ne savent plus que mentir'; hij besluit weer met een woord uit De la Motte: 'Le plaisir d'être raisonnable me console d'être singulier. Cela fait sentir, combien il est utile, qu'en matière d'Ouvrages d'esprit quelques écrivains ayent la hardiesse de dire ce qu'ils pensent (...); on determine bien des gens à penser ce qu'ils sentoient déja, au lieu que par la lâcheté de suivre toujours le torrent, on prête des armes à l'erreur (...)'.

Dat de wansmaak, die hij bestreed,[2] nog ter dege leefde, bleek weldra uit Burman's *Brederodius*, die Van Goens voor Van Wijn literair en historisch uiteenrafelde.[3] In 1786 schrijft Van Goens nog aan Van Alphen: 'altijd nog doet 't mij genoegen, nog zeer jong, uit enkel bon sens mij verzet te hebben tegen heidensche mythologie in onze poëzie.'[4]

Dit was echter nog maar een begin. In april 1766 kwam de Philosophe sans fard weer met *Bedenkingen*, thans 'over den staet der Letteren in Nederland' met een 'ontwerp ener noodzakelijke vermeerdering van zijne Nederduitsche Boekenkas'.[5] Vergeleken met het vorige, is hier in menig opzicht voortschrijding en toeneming. Niet alleen in gunstige zin: de uitstalling van belezenheid wordt wel eens wat hinderlijk, vooral als het opzet wil schuilgaan achter zekere nonchalance: Zo het in de Ecole du Monde niet is, dan is het in een der werken van M. le Sage; of het soms - zelden echter, naar alle schijn - opdissen van titels en uit tijdschriften of anderszins verkregen wijsheid[6] ontveinsd wordt met een keer de opmerking bij een boek, hem

1. Ambrose Philips († 1749) gaf o.a. een aantal *Pastorals* (1709).
2. Nog weer met minachting over de antieke mythologie in zijn laatste artikel in *N. Bijdr.* II, 608, 615.
3. Zie deel I, 182v.
4. Ms. aantt. bij V.A.'s *Mengelingen* (1783) p. 128-9.
5. *N. Bijdr.* II, 453-506.
6. Zo wrsch. p. 475 Essai de Carlencas, niet in *Cat. V.G.* te vinden. Het werk was destijds vrij bekend: F. de Juvenel de Carlencas (1679-1760): *Essai sur l'Histoire des Sciences des Belles Lettres et des Arts*, Lyon 1740, 2e dr. 1744, 3e dr. 1749, 4e dr. 1757. Hd. vert. van 1749 en 1752. Alles volgens *Nouv. biogr. Gén.* Crevier 479. J. Ward, ibid. bezit hij althans in 1776;

alleen uit de *Critical Review* bekend, ‘doch ik ben te dikwils door titels bedrogen, om daeruit meer over een werk

ook de *Principes*, 478. Vgl. *Cat. V.G.* I, 330, 333, 334. Doch aan deze oorzaak doet daarentegen de flater van p. 502 veel meer denken dan een misslag van de drukker, waarop V.G. p. 549-552 het schuift.

zelf te oordeelen.'[1] Onschuldiger nog is de naïeve wijze, waarop de zeventienjarige met zijn polyglottie pronkt: de Nederlander die zich op de letterkunde wil gaan toeleggen, voor wie 'Beginselen' zullen worden geschreven, moet de *vier* moderne talen machtig zijn, liefst ook nog Spaans en Portugees kennen; Boccaccio en Cervantes in vertaling lezen, doet 'onbegrijpelijk veel' verhezen.[2] 'Om het alleroudste Fransch zeer gemaklijk te verstaen, hebben wij hulpmiddelen genoeg.'[3] Dat hij erkent 'nooit iets oorspronkelijk Chineesch (te hebben) gelezen'[4] zal slechts bedoelen: iets dat stellig van Chinese oorsprong was - of anders, een aardigheid zijn.

Erger is het, dat de vrijmoedigheid in het beoordelen een enkele maal tot overmoed wordt in het beslissen; het beginsel dat hij stelt, handelend over Rabelais, heel voorzichtig schoon niet zonder een tikje ironie: 'Ik voor mij wil niet vonnissen over 't geen ik niet versta', had hem bijvoorbeeld bij zijn beschouwen van Hooft's gekunstelde briefstijl wel iets meer mogen intomen: er is veel waarheid in de karakteristiek, maar een bewering: 'dikwijls zocht hij zich te bedwingen, als wilde hij zijn geest geweld aen doen; maer men stuite eens een rivier die aen het overstromen is. Zoo is het met alle zijne Gedichten, maer zoo is het ook met zijne Brieven', lijkt in het wilde weg gedaan, en schiet het doel voorbij.[5] Lelyveld, goedgelovig doorgaans en vol bewondering, begreep heel goed, dat de kennis der Nederlandse letteren Van Goens' sterkste punt niet was.[6] En de 'onderstelde' veeltaligheid van alle Nederlandse literatuurbeoefenaars is hem te machtig: 'Dit zal waer wezen in de Republiecq van Plato, maer in die van Holland weet ik dat gij mij geen drie zoodanige kunt opnoemen.' Die de beraamde handboeken schrijven zal, ja die 'zal deze vier talen kennen moeten'. Wel gelooft hij zeker, 'dat elk beoefenaer der Vaderlandsche Letterkunde ten minsten het fransch behoorde te verstaen', maar nog zekerder weet hij uit ondervinding, 'dat er maer zeer, heel zeer weinige zijn, die het fransch zoo machtig zijn, dat ze de schoonheid, de aardigheid, de naïfheid van een fransche plaets zoo schielijk zullen vatten, dat het hen aendoet en admiratie geeft'; Van Goens ziet al die Franse plaatsen - het betreft hier zijn volgende bijdrage - 'met gantsch gunstiger oog' dan een zijner lezers, omdat hij 'thands verfranscht' is.[7]

Ten uiterste Frans gezind, dat was hij hier nog: Voltaire schijnt nog steeds zijn hoogste literaire autoriteit; zelf verkondigt hij zijn lof, en met instemming neemt hij de lofzang van een anonymus - het is Dorat - over op 'het onachtbaar - versta: onvernuft - van dezen onsterfelijken schrijver: hij vereenigt alle schrijfwijzen, schikt zich naer allerlei smaken, en bevat om zoo te spreken de twee polen der Letterwereld (...) wij zijn gelukkig, dat er te Geneve een grijsaerd is, die ons vermaken kan, terwijl onze jonge lieden bijna allen van een onverdragelijke droefgeestigheid zijn.'[8] Zijn

1. De goede Lelyveld denkt, dat het boek al in Engeland besteld is; L. aan V.G. 17-3-1766. (weggelaten *Br.* I, 155) Maar de *Cat. V.G.* vermeldt het niet. Dat V.G. wel er op uit was, van uit tweede hand verworven citaten het oorspronkelijke werk te verkrijgen, blijkt o.a. uit de moeite die hij zich gaf om Orsi's geschrift tegen Bouhours na het aanhalen *N. Bijdr.* II, 602, te krijgen. L. aan V.G. 17/26-6-67 en 11-3-68, beide onuitgeg. gedd.
2. N.B. II, 495.
3. ibid. 496.
4. ibid. 494.
5. Geheel onjuist ook over de meerdere of mindere populariteit in Duitsland van Home, Batteux, Rollin. R. en B. waren reeds lang in vertalingen gedrukt en herdrukt, toen Meinhard Home overzette.
6. Zie deel I, 140v.
7. *Br.* I, 164, 165. L. aan V.G. 17-3-1766.
8. *N.B.* II, 500.

‘wijsgeerige verhalen’ als *Zadig* vindt Van Goens mogelijk nog wel zo nuttig als de zedekundige van anderen; ofschoon een belangrijk deel van dit opstel strekt tot de meest mogelijke aanbeveling van dat genre, zoals Voltaire's leerling[9.] Marmontel het in volmaaktheid gegeven en in de ganse beschaafde wereld geliefd had gemaakt. Scarron's *Nouvelles* prijst hij om de vele literaire verdiensten aan. Aan La Bruyère ontleent hij hoofdideeën over de welsprekendheid;

9. ibid. 501.

voor de literaire theorie en kritiek gaat hij ook overigens zo goed als uitsluitend nog met de Fransen te rade: Batteux, Dorat, Muralt, Fénelon, Rapin, Rollin en anderen; Pélisson's en Olivet's geschiedenissen der Académie française heeft hij beide bestudeerd; de *Mercure de France* houdt hij blijkbaar trouw bij;[1.] met kritiek op Fransen van gevestigde naam is hij voorzichtig; daarvoor heeft hij gaarne autoriteiten: Scarron's *Roman Comique* langdradig; zijn Travesti's lage en bedorven boert, die bij voortgang de smaak der Fransen geheel zou hebben bedorven; dat gaat: 'zie Muralt'; maar Rabelais' opgang die hij wel honderd malen begon te lezen, en weer uit de hand legde, met de anonieme Dorat te verklaren uit het publiek zijns tijds van 'niet dan gekken' is hem te gewaagd: er moeten wel 'schoonheden in Rabelais zijn, die het alleen aan sommigen gegeven is te verstaen', want 'La Fontaine was bijna afgodisch met hem ingenomen', en diens oordeel weegt hier 'meer dan dat van honderd anderen, om den smaek waerin hij viel, die hoewel ongelijk zuiverder, echter in den grond dezelfde was met die van R.' Over het gezochte van Voiture en De Balzac kan hij natuurlijk zonder schroom vonnis vellen. Ook doet hij het vrijuit over de onzedelijkheid van zoveel oudere en nieuwere verhalende literatuur. Van de fraaiigheden van Crébillon en Diderot en Voltaire's *Candide* zwijgt hij echter:[2.] (Boccaccio's) 'oogmerk was de bedorvenheden van zijn eeuw, vooral de ondeugden der Geestelijken te hekelen. Doch om de waerheid te zeggen, 't ware ongetwijfeld beter de zeden te laten zoo als zij zijn, dan dezulke op zulk een wijs voor te schrijven, als Petronius te Rome of Boccaccio te Florence gedaan hebben. Zijne verhalen zijn evenals die van Beroalde de Verville, van de koningin van Navarre, en van La Fontaine zelfs, vervuld met aenstotelijke beschrijvingen, die een deugdzaem lezer het vermaek doen verliezen (...) Wat zouden zulke groote vernuften niet hebben kunnen voortbrengen, hadden zij zich bij tijds eenen anderen smaeck aengewend'.

Dat Van Goens over het algemeen nog bleef varen in de afgebakende neo-classicistische wateren, blijkt uit verschillende dingen. De middeleeuwen: toen was 'Europa door een dikke nevel van onwetendheid als bezwalkt'; Shakespeare: 'vreemde verschijningen en ongehoorde toverijen'; Milton: 'duivelen al vrij belachlijk'; Ariosto: 'dove diavole avete higliato tante coglionerie?' Duidelijk spreekt ook de waardering van de drie: Batteux, Rollin, Home; latere tijden zouden ze veel eer juist andersom rangschikken. 'Het is zeker, dat het beginsel van Aristoteles het beste is'; en in zijn eerste deel *les beaux arts reduits à un principe*, heeft Batteux de grondslagen volledig en volstrekt onverbeterlijk gelegd, meent Van Goens nog. De voortreffelijkheid der 18de eeuw boven alle vorige staat voor hem als voor Voltaire vast: 'le tems le plus ééclairé', 'le plus heureux'; niet alleen, maar wel bijzonder in literair opzicht. De literatuur schijnt voor hem nog geheel: 'van 't verstand afhangende wetenschap', en 'werken van vernuft'.[3.]

Maar - en dit is van belang - er staat een en ander, er staat heel wat tegen dit alles over. Ondanks de besliste voorkeur voor Batteux en zijn Aristoteles, zien we Van Goens, in een aantekening betreffende Engelands en Duitslands eigenaardige literaire ontwikkeling, koersen in de richting van Home en de Schotse School, welker stichter Shaftesbury, de 'platonist' heet.[4.] Rationalisme ook; aufklärung - Socrates is ook hier weer op het appel -; in gematigde stijl - volstrekt van geen D'Argens -; wat Van Goens trekt is de nadruk, gelegd op het psychologische en esthetische. Hij wil

1. Vgl. ook *Cat. V.G.* II, 198: *M. d. Fr.* Paris 1766-1767 32 vol. br. Le meme Amst. 1770-1775, 96 vol. br.
2. Zie ook deel I, 335v.
3. *N.B.* II, 460, 462.
4. Zie boven p. 86v. en deel I, 313v.

alle eer geven aan de denksystemen van Descartes en Leibnitz[5.] - misschien ook wel van Wolff - maar hem is het te doen om praktische filosofie van het leven, en van de kunst, die men liefst buitensluit, in naam als minderwaardig, feitelijk als te moeilijk. Ik schrijf de gehele plaats uit, mee als een staal van de eigenaardige, levende schrijftrant, vol ironie. ‘Twee studies zijn

5. Zie ook deel I, 310v.

er waervan het onderzoek eigenlijk tot de Wijsbegeerte behoort; de eerste is de *kennis van het menschelijk hart*, de andere die *van het menschelijk vernuft*.' Tegenover de veel instemming wachtende gelukspreking van de thans levenden, die al de kostelijkste vruchten van Griekse, Latijnse, Italiaanse en Franse bloeitijden alle tezamen konden genieten mèt de nieuwe voordelen van eigen tijd,[1] de bijzondere verklaring van zijn gevoelen, die Van Goens 'sans fard' wilde geven, maar waar voor hij lang geen algemene instemming verwachtte - het bleek, dat men niet eens begreep, wat hij bedoelde -: dat naast de eeuwenoude kunst voor de geest nu een nieuwe, en volmaakte, kunst was gekomen voor het hart. Door Rousseau. Tegenover de grootheid der Franse, stelt hij de rasse groei van een andere letterkunde. Niet van de Engelse: hij haalt weleens Pope aan of Hume, de gezangendichter Is. Watts; vermeldt de nouvellen-schrijvers Langhorne en Elize Haywood; hij noemt terloops een paar welsprekendheidsleraren, maar onder de voorbeelden staat de ene Tillotson tegenover vijf Fransen; Richardson verschijnt wel als het eerste voorbeeld van de roman in brieven, maar 'Rousseau van Geneve heeft het volmaaktste gegeven in zijn Nouvelle Héloise'; en hoe weinig de later zo hoog vereerde Sterne nu nog voor hem betekende, toont de vergelijking: 'ik verbeelde mij eer middel te zullen vinden om *Tristram Shandey*, dan om *Gargantua* of *Pantagruel* te verstaen.'

Het zijn de Duitsers. 'Om nu niet te zeggen welk een voorrecht ik thands heb van de zoo onverwachte als gelukkige voortgangen der Duitschers gezien te hebben, die voor honderd jaren noch verre van dezen bloeienden staet af waren: wanneer gansch Duitschland niet een vernuft zou hebben kunnen opleveren, dat bij den grooten geest van eenen Hagedorn, Lessing, Haller, Rabener, Gellert, of Gessner in vergelijking mocht gebracht worden.' Het is nog maar het begin van Van Goens' omwending van het zuiden naar het oosten: een Frans attest, van Dorat, naast de uitspraak van Hagedorn: 'Der stille Franzmann übersetzt, wir muntern Deutschen, wir erfinden' vergezellen. Het schijnt nog grotendeels een globale waardering; Wieland noemt hij nog niet eens, Dorat wel. 'De groote Gellert' zal hem waarschijnlijk nog 't best bekend zijn geweest: diens verhandeling over de brievenstijl zou hij gaarne vertaald zien.

Tegenover de vergenoegdheid met het heden staat een grootse verwachting van de toekomst. 'Besluit evenwel niet, dat ik mijn geluk volkomen achte. Niets kan volmaakt zijn, maar ik verbeelde mij echter, dat ik gelukkiger zou geweest zijn, was ik een groote eeuw later geboren.'[2] Dat geluk hoopt hij dan nu met al zijn hart voor de nakomelingen, niet om hunnentwil, eerlijk gezegd, maar 'ter liefde van mijn Vaderland'. En daar is nog een, en de grootste tegenstelling: hij moge met 'de voortgangen (van) de meeste volkeren, vooral onze naburen' zeer tevreden zijn, hij kan zich niet genoeg verbazen over de achterlijkheid van zijn landslieden, de Nederlanders: de verwachting was niets dan een wens of meer nog, een felle aansporing en een scherp verwijt. Niettegenstaande de langdurige vrede en de onbepaalde vrijheid, wijken wij juist in dit opzicht voor andere volken; een kardinaal punt voor onze eer als natie. 'Want, om de zaek niet te verbloemen, wat zal 't al veel zeggen, wanneer men na enigen tijd in de Geschichten lezen zal: "Toen en toen heeft Holland gebloeid, en niettegenstaende de geringe macht en kleine uitgestrektheid dezer Republiek, waren evenwel in Amsterdam onnoemelijke schatten" - 't Kan wel zijn dat ik spreek als Liefhebber, maer dat all' schijnt mij vrij gering en is ook schielijk genoemd (...) Maer, dat een volk edelmoedigheid genoeg gehad heeft om den aenwas der kunsten en wetenschappen onder zich te

1. Vgl. iets derg. ook bij Young, *Conjectures on orig. composition*: door de gunst der natuur even sterk als onze voorouders, staan wij door de gunst van de tijd op een hogere trap.
2. Een voorspelling van 'tachtig'? Wie maar durft!

bevorderen en voorttezetten, dit dunkt mij is vrij roemruchtiger;(...) Niet dat ik loogchenen zoude, dat onze natie van tijd tot tijd groote mannen gehad heeft (...) Neen, maer men moet wat min bekrompen denken. En zonder iemand in 't bijzonder te kort te doen, durf ik zeggen, dat wij noch nooit een tijd gehad hebben, waerin de tael geheel beschaefd, de werken van vernuft

algemeen geacht, en, wat het voornaemste is, de smaek des volks recht gevestigd geweest zijn(...) Dit is zeker, dat het tegenwoordig met ons vrij slecht staet, ten allen aenzichten. Van de Taelkunde zijn er veele beoefenaers, maer noch niemand die Ten Kate of Huydecoper op zij' komt. Van de Welsprekendheid hebben wij niet dan eene zeer geringe kennis, en dat alleen uit vertalingen. De Dichtkunde bestaet bijna geheel in vertalen en navolgen: weinigen, zeer weinigen hebben de gave der eigen vinding, en dat noch in een schrale mate. En wat het wel schrijven aenbelangt.... Waerde Land-genooten! vergunt mij dat ik u uwe schande *sans fard* voor ogen leg: Hoe lang is 't niet al geleden dat de Drost van Muiden geleefd en geschreven heeft, en wie is er tot noch toe, die hem op verre na kan evenaren?' Ofschoon ook op zijn schrijfwijze nog genoeg valt aan te merken. Erger nog: men meent thans, Wagenaar en Huydecoper uitgezonderd, al heel goed te schrijven, als men taalfouten en vreemde woorden vermijdt; men beseft niet, 'dat de eerloze gewoonte, die onze Natie heeft aengenomen, van over stukken van kunst in vreemde talen te schrijven' - Latijn zal hij bedoelen, maar ook Frans - ons de vreemde kunst-woorden onmisbaar heeft gemaakt.[1.]

Beterschap is mogelijk. 'Maer eerst zal er een groote verandering moeten komen, vooral in 't geen den smaek des volks betreft; en mijn goede landslieden zullen zich van een meenigte vooroordeelen moeten ontdoen, die hen als noch verblinden.' 'Dan moet het daertoe komen, dat wat den tael betreft, dezelve zoo beschaefd werde, dat andere volkeren zich een eer maken dezelve grondig te leren kennen: dat men Nederduitsche schriften in andere talen overgezet, en in andere landen geacht en gelezen zie, enz. alle voorrechten, waervan wij tot noch toe ver af zijn, doch waertoe de Duitsers in minder dan vijftig jaren hebben weten te geraken.'

Als *philosooph* wil hij op de middelen zinnen, om daartoe te komen, *en sans fard* wil hij zijn gedachten mededelen. Gezag kan hij er weinig aan bijzetten; maar: 'ik denk, zijn ze goed, waerom ze dan gezwegen? en zijn ze kwaed, ik wil niet beter schijnen dan ik ben. In allen gevalle (...) mijn oogmerk is goed, en de naem van *Philosophe sans fard* dekt mij voor alles. - Wat mijn stijl aengaet, ik schrijf *Bedenkingen:* en heb geen tijd om nog veel moeite op dezelve te geven; of laet ik liever zeggen, ik kan niet beter, en wachte nog op een goed voorbeeld in onze tael om mij naer te schikken. Wie zou van een Philisooph verwachten, dat hij in stijl uitmuntte: ik laet staen, dat hij een voorbeeld gave?' De ironie is te duidelijk; anders zouden wij Van Goens hebben willen geruststellen: wij vinden zijn stijl goed; beter dan van de meeste tijdgenoten, Wagenaar en Huydecoper incluis! Maar er zijn inderdaad de sporen van een te haastige en te gemakkelijke samenstelling. Anderzijds heeft echter ook de compositie haar goede kwaliteiten: Van Goens kent de kunst van het pakkend begin en het verrassend slot; van de vlotte causerie: veel afwisseling, schertsende toon, luchtige handeling, geen zwaarmoedigheden, de losse, natuurlijke stijl, ook zit er wel zekere lijn in het stuk, maar een streng en evenwichtig plan heeft hij voor dit en de beraamde vervolgen niet. Een inleiding drijft geestig de spot met de nooit uitstervende laudatores tempori acti; de philosophe sans fard is blij thans te leven, ofschoon dan ook zijn werken nog niet met een commentarius perpetuus uitgegeven worden, of door Mlle Clairon[2.] gespeeld. Nooit viel er zo veel schoons te genieten, dan thans, uit verleden en heden tezamen. Maar Nederland komt achteraan, bedroevend ver achteraan: in taalkunde, welsprekendheid, poëzie en prozakunst. Er kan, er moet verbetering komen. Nederland moet ook in de letteren zich een ereplaats verwerven. Daartoe is nog veel nodig. De philosophe wil voor zijn deel doen, wat hij kan. Eerst mocht men wel

1. Zie over zijn lijst van kunsttermen deel I, 172 en 245.
2. Beroemde Parijse actrice.

eens nagaan, wat de oorzaken zijn van de bloei bij andere volken; dat kon ons op de goede weg brengen. Hij maakte reeds een ontwerp omtrent Frankrijk, dan zou Italië volgen: ‘deze twee zijn de gemaklijksten’. Vervolgens zouden Engeland en Duitsland aan de beurt komen: ‘met

hun is de zaek wederom geheel anders gelegen.' Maar het onderzoek leerde hem, dat verscheidene oorzaken enkel van het geluk afhangen: 'een volk kan zich zelven geene hooge voorstanders der Letteren, geene groote geesten en origineele vernuften, enz. aenschaffen, wanneer het wil.' En in geen geval wil Van Goens voor een 'projectenmaker' gehouden worden. Vooralsnog laat hij daarom deze stof rusten. Hij heeft iets anders aan zijn landgenoten voor te stellen: ''t Is een lijst van stoffen, welke ik gaerne door kundige luiden opgevat en uitgewerkt zag, en waervan de behandeling niet dan met groote bevordering onzer Letterkunde, en tot eer der Hollandsche natie strekken kan.' Velen hebben hem het slot der *Vrijmoedige Bedenkingen* wat kwalijk genomen. 'Zij meenen, ik had van dat inschieten van nuttige stoffen zoo ruim niet moeten opgeven. De meeste zaken zijn reeds onderzocht: wat zou men thands al veel meer schrijven?' - kostelijke spot met het legio zoekers naar bekwame stoffen! - ''t Is dan voor u, mijne Vrienden, dat ik de pen opvatte, en gaet het niet buiten mijn gis, zoo zal dit stukje der *Bijdragen* veel aftrek hebben; ten minsten bekwame luiden kunnen hier altijds stoffe vinden om hunne ledige uren nuttig te besteden.' Meteen fingeert hij een medewerker: 'een mijner beste vrienden, ik mag wel zeggen, mijn beste vriend', die zijn lijst met enige stukken vermeerderde, die hij gaarne wel behandeld zou zien; hij zal ze op hun plaats invoegen. 'En terwijl ik geen eer wil hebben van 't geen mij niet toebehoort, zal ik zijne artikels met het voorzetten van de letter G. van de mijnen onderscheiden.'[1.] Wat hem 't meest gewaagd scheen, schoof de Philosophe met nog iets anders die vriend in de schoenen; die zich wel verbeelden kon, dat hij het altijd met hem eens was, maar daartoe geen grond had. 'Maer 't gebeurt meer, wanneer men zich verbeeldt een zaek wel te beschouwen, (en wanneer verbeeldt men zich dat niet!) dat men zich voorstelle, elkeen moest van dezelfde meening zijn. Onze eigenliefde brengt dit mede: 't is mij ook wel gebeurt, daerom kan ik het hem niet kwalijk afnemen.' Eerst is nodig: 'een werk, waerin de gansche Letterkunde verhandeld wordt.(...) Men verledige zich dan om ons te geven: *Beginselen der Letterkunde.* Voor het gebruik der Nederlanders.' Daarvoor moet men Batteux, Rollin en Home tezamen ten voorbeeld nemen, Batteux voor het meeste, Home voor het minste. Batteux, een van de geleerdste Fransen, kent de ganse Oudheid door en door, en is evenzeer 'bedreven in al wat de schriften van geest raekt onder de modernen: een voorrecht, dat men zelden anders dan bij Fransche geleerden aentreft.' Hij heeft een doordringend oordeel, aangename schrijfwijze, enz.; alles wat van Batteux komt, is noodwendig voortreffelijk. Maar men moet niet heel de *Principes* vertalen; integendeel, het moet een bewerking worden voor Nederland, waar in alles,[2.] wat voor ons en Fransen gemeenschappelijk geldt - heel het eerste deel, alles wat de Ouden betreft, enz. - kan verwezen worden naar het origineel. Uit Rollin valt heel wat over te nemen, want zijn werk 'vervat oneindig[3.] veel zaken, die op zich zelfs genomen en op zijn plaets te pas gebracht, van zeer veel nut kunnen zijn.' Uit Home enkele opmerkingen, die men bij de anderen niet vindt, en een aantal Engelse voorbeelden. Maar met dat al zal men belangrijke lacunes zelfstandig moeten aanvullen: 'bijvoorbeeld eene verhandeling *over de Originele wijze van denken*, en 't geen de Franschen noemen *l'esprit créateur*; eene *over het Beoordeelen van fraeie Gedachten*, eene *over de Navolging*, enz. en voornamelijk een *over het Heilig Gedicht*; behalve zommige schriften van geest, welke bij hem - d.i. Batteux - of in 't geheel niet, of slechts terloops verhandeld worden, als het *Hekelschrift*, de *Opera*, het *Verhaal* of de *Conte*, enz.' Het is ook hier duidelijk, wat Van Goens bezielde: hij

1. Vgl. *Br.* I, 151.
2. *N.B.* II, 470, 471, 474; vooral 475 noot en 549.
3. Geliefd woord bij V.G.

wil zijn landslieden vooral wijzen, op wat zij te weinig hadden: ‘vinding’ en kritische zin; te veel: navolging; minderwaardig bij overvloed: geestelijke en hekelende poëzie; of heel niet: opera, nouvelle. In de volgende hoofdstukken vraagt Van Goens een ‘Verhandeling over de Welsprekendheid van

den Predikstael', en een over de Brievenstijl; en wekt hij op tot de beoefening van 'het zedenkundig verhael', een vijfde caput zet hij slechts op, om het terstond weer af te breken.

De kanselwelsprekendheid:[1] het past de philosophe sans fard, schrijft 'G' die de schrijver heet, het ronduit te zeggen: er zijn weinigen onder onze predikanten, die een recht begrip hebben, van 't geen men welsprekendheid noemt. De verklaring mag veel vijanden maken: 'maer waer voor zou men zich niet al willen bloot stellen, om nuttig te zijn?' Hoe zouden zij het ook eigenlijk weten? Velen hebben er aan de Hogeschool nooit van gehoord: 'anderen hebben een *Collegium styli* over Heineccius[2] gehouden, en daermee gaan zij naer een boerendorp (...) Heeft onze nieuwe Predikant goede gaven? - Zeer goede: hij heeft een voortreflijke stem, en hij weet de dingen met een nadruk te zeggen, ô dat is ongemeen! Trouwens ik kon 't al hooren toen hij zijn voorafspraeks-gebed begon. Die man zal veel nut doen.(...) Weet onze man er dan noch hier en daer een hoogdravende spreekwijs of verbloemde gelijkenis tusschen te voegen, ja dan heeft hij zijn weerga niet, dan is hij een voorbeeld van welsprekendheid - Ik zeg dan te recht, het is tijd, het is meer dan tijd, dat in deze een noodige hervorming kome: dat men leere, welk het onderscheid zij tusschen *welsprekendheid* en *goede uitspraek*, tusschen *Eloquentie* en *Oratorische declamatie.*' Men moet leren verstaan, dat het gaat om keurig uitkiezen, juist ordenen, om 'dat eenvoudige zonder laagheid, dat hoogdravende zonder opgeblazenheid, dat zachte, dat zoetvloeiende, met éen woord, dat kunstrijke zonder kunst, en dat sierlijke zonder opsiering (...) waerdoor ook alleen het woord der waerheid in zijn rechte licht kan gesteld worden.' Vanwaar toch zulk een groot verval? Men vindt de Welsprekendheid heidense kunst, die in een christelijke redevoering niet te pas komt. Maar hoe lezen zulke luiden dan de leerredenen en gesprekken van onze Heiland, de redevoeringen en brieven van Petrus en van Paulus? Hoe beschouwen zij de oude kerkvaders: Chrysostomus en anderen? Wie in dit stuk zijn landslieden van zeer noodzakelijke voorlichting dienen wil, kan veel hulp vinden bij Franse theorie; hij moet aanzetten tot ijverige studie van de Franse en de klassieke modellen. Maar vóór hij zich hiertoe verstout, moet hij, in een inleiding terdege bewijzen: 1. 'dat de Welsprekendheid nuttig en noodzakelijk zij in een Heilige Leerreden, bijzonder in ons land.' 2. dit bovenal - 'dat men zijn nut mag doen met schriften, van welken men omtrend deze of gene gevoelens verschille.' Want hij zij gedachtig aan de 'anonymusdrijver, welke den uitgever van Wotton's Predikwijze van Remonstrantsche gevoelens heeft durven betichten'.[3]

De Brievenstijl: een kort stukje slechts; een beknopte catalogus van goede briefauteurs, van Aristaenetus tot Gellert; een aanbeveling van Hooft als voorbeeld; de lof der romans-in-brieven, zijn het voornaamste. 't Is bij hem nog meer een exces van schoonheid dan een fout. 'Hooft is een van die luiden, waervan men zeggen kan: zijne fouten waren de fouten van zijn eeuw, doch al wat hij goeds gehad heeft, hadt hij alleen van zich zelven.' Maar het stijve en gedrongene van Hooft, moet men met hulp der Fransen vooral 'verzachten en ontbinden'; en zich volstrekt niet laten verleiden tot navolging van zijn concetti, geboren uit een te veel van geest. De *traits* of *paintes d'esprit* waren toenmaals zeer in de smaak; het blijkt ook bij Huygens. 'En zeker, niets vermaakt ons meer, dan een fraeie en juiste trek, wanneer zij wel te pas gebracht wordt'; niemand was daartoe zo geschikt als Hooft, maar hij kende geen maat. En wat fraai is in een gedicht, kan misstaan in een brief. Van Goens

1. Vgl. boven p. 118.
2. *Cat. V.G.* I, 331. J.G. Heineccii, *Fundamenta stili cultioris* en. J.M. Gesneri ed. aucta. Lips. 1748.
3. W. Wotton. Zie Ypey, *Gesch. v.d. Kristl. Kerk i.d. 18e E.* VIII, 645.

gelooft echter ‘dat er meer vinding is in Hoofts werken alleen, dan er in alle onze Dichters en Schrijvers samengenomen gevonden wordt.’ Wij krijgen echter de indruk, dat Van Goens Hooft maar zo tamelijk kende, en Vondel heel niet.[4.] De roman in brieven vindt hij zeer ‘moeilijk’ voor de schrijver, ‘maer tevens zeer aengenaem voor den Lezer’,

4. Voor Vondel, zie deel I, 142.

omdat hem zo vele minder belangrijke omstandigheden bespaard worden, die de gewone roman niet kan overslaan, en omdat de ‘personen hier hun eigen *caracter* of bestaen stilzwijgende afschilderen’.

Het Zedenkundig Verhaal. Dit genre houdt Van Goens bijzonder bezig in deze tijd; dit stuk is ook het meest uitgedijd. Romans hebben wij te over, zegt hij, oorspronkelijke ook, maar: sommige ‘ongezouten en zot’, andere vol ‘gemeene aerdigheden, laffe gelijkluidendheden en lage trekken’; de meeste ‘vervuld met aenstotelijke verhalen, die recht strijdig zijn met het oogmerk van een goede Roman.’ Zo kan men zeggen ‘dat wij nog geene Roman hebben, wijl wij er geen hebben die in een rechten smaek is ingericht.’ Eerst oefene men zich echter in de kleinere soort: het Verhaal. Dat kan tegelijk de geschikte onderwerpen voor beter toneelstukken leveren. ‘Het Verhael is eene eigenaerdige en beknopte voorstelling ener verdichte gebeurtenis’ - dat is de ruime historische definitie; ‘tot verbetering der zeden of hekeling der belaglijkheden van het Volk, waer voor het geschreven wordt: dit is de bepaling van een Verhael zooals het behoort te zijn.’ In zijn historisch overzicht spreekt hij van de Grieken en de Latijnen, van Boccaccio, Rabelais; en Cervantes, van verschillende lateren, van de zogenaamde Contes Chinois, péruviens, etc. Maar ook van de Duizend-en-een-Nacht, - sinds 1754 door Galland's vertaling bekend -, waarin de Arabische bijgelovigheid en ‘peilloze verbeeldingskracht’ de fantasie van Shakespeare, Milton, Ariosto en alle Europese sprookjes tezamen ver overtreft; ‘met dat al verdienen dezelven ten hoogsten gelezen te worden, om de eigenaerdige[1.] voorstelling, juiste aeneenschakeling, en wonderbaerlijke ontwinding der ineen gewikkelste minder dolle, geleerder, zedelijker gevallen’, en om ‘de kracht en vurigheid van uitdrukking’. De duizend-en-een-dag neemt Van Goens nog ter goeder trouw aan voor *Persiaensche Vertellingen* van de Derviesch Mocles:[2.] dat ‘de duizend-en-een-kwartier uers Tartaensche Vertellingen’ niet echt zijn, is hem echter bekend. Zelfs doet hij mededelingen omtrent verhalen van de Ganges afkomstig, geschreven door Lokman, een ‘Indiaensch’ wijsgeer; en die ‘als nesten doosjes in elkander zitten’. Hij had, naar de kennis van zijn tijd, beter ‘Pilpai’ als auteur genoemd.[3.] Cervantes sloeg beter weg in dan Boccaccio; ‘maar hij is een van die schrijvers, die niet dienen dan in den tijd en in het land, waerin zij geschreven hebben’: want de noodzakelijke kennis van Spanje in zijn tijd is voor vreemden moeilijk te verkrijgen. De Engelsen houden meer van ‘aeneengeschakelde Romans’. ‘Wat de Franschen betreft, het verhael is een der werken van geest, waer zij het meest in vermogen.’ Daar zijn de voorbeelden; daar is voor ons het grote voorbeeld: Marmontel; dat laatste is een soort refrein in het betoog.[4.] Hij vond reeds vele navolgers, Baculard d'Arnaud en anderen; De la Dixmerie met zijn *Contes philosophiques* is de minste daaronder. Wat hij ook zelf beweren moge, ‘iemand, die de minste smaek heeft, zal zijn dorre en stijve denkens- en schrijfwijze van die van den keurigen schrijver der *Contes Moraux* in den eersten opslag onderscheiden.’ *Le Noble*, een verhaal, dat ‘aen een vrouwe van aenzien in mijn geboortestad wordt

1. Dit woord schijnt bij V.G. meermalen de betekenis te hebben van ons ‘origineel’. Vgl. *N. Bijdr.* II, 487, 492, 604, 605, 606, 611, 613, 617.
2. De auteur Fr. Petis de la Croix, de geleerde tolk en raadsman van Lod. XIV voor de Oosterse zaken, had trouwens vele jaren in de Levant en Perzië doorgebracht. *Nouv. Biogr. Gén.*
3. Op naam van Loqman gaat een Arabische fabel-verzameling, al in het begin der 17de eeuw in Leiden uitgegeven. Onder de naam van ‘Pilpai’ kwam in 1644 het Pancatantram tot de Fransen in hun taal. Maar *Van Goens Cat.* I, 589 vermeldt een uitgave: *Les Contes et Fables Indiènnes de Pilpai et de Lockman*, traduites d'Ali Tchelebi Ben-Saleh, Auteur Turc, par M. Galland. Paris 1724.
4. *N.B.* II, 496, 501, 504.

toegeschreven,[5.] kan alleen alle de Contes van la Dixmerie, hoe wijsgeerig zij ook zijn mogen, opwegen.' Theoretische lessen zal Van Goens niet uitdelen, aan wie zich in het genre willen oefenen; hij is het eens met de veel aangehaalde *Réflexions sur le Conte*:[6.] 'Horatius, Vida, Boileau en Pope zullen nooit een Dichter vormen.'

De voorgangers herlezen

5. Bella van Zuylen.
6. (Van Dorat) in *N.B.* II. Daaruit 487-491, 497, 499-500, 502, 503-504.

en overwegen, en met vallen en opstaan zich bekwamen, dat is de weg. Stof is er genoeg: ‘Ons land is vruchtbaer genoeg van gekken om in dezen een goed vernuft aen werk te helpen.’ In een aardige bladzijde geeft Van Goens een aantal voorbeelden: petit-maîtres; studenten; kooplieden; ‘een stijve Noordhollander, die alle andere volken veracht’; de geleerde met zijn *varians lectio*, een Dichter ‘die nooit zonder zijn *Gradus ad Parnassum* en *Pantheon Mythicum* twee regels bij een kan lappen’, en duizend andere meer.

Een ‘Geschiedenis der Hollandsche Welsprekendheid’. In de smaak van Fontanini's *Della Eloquenza Italiana*,[1.] dat zou ook een goed werk zijn. Maar ‘dewijl onze Nederlanders zich nooit veel op de Welsprekendheid toegelegd hebben, dienen wij dit over te laten voor onze nakomelingen.’

De grenzen tussen de ‘Beginselen’ en de verlangde afzonderlijke werken zijn niet duidelijk: de Conte vinden we bij beide. Lelyveld, aan wie Van Goens in zijn brieven meedeelde, wat hij verder wilde behandelen,[2.] voelde, dat het plan nog wel wat op losse schroeven stond, en maakte op iets dergelijks opmerkzaam,[3.] en drong er op aan, dat hij aan het eind van zijn ‘voorafspraak’[4.] een ruwe schets of opgave zou plaatsen, van de te behandelen stoffen, ‘zooals in uw laatste brief’, dat zou aanlokken, en deze of gene misschien tot hulp, raad of kritiek opwekken.[5.] Van Goens zou het heel goed vinden, maar - hij heeft ze ‘alle noch niet ontworpen en klaer.’ Lelyveld oppert: of hij dan niet liever een maand of drie wachten wil, tot het volgende vierde en laatste stukje van het lopende tweede deel, en de Bedenkingen daarin plaatsen ‘als een klap op een vuurpijl’. Maar Van Goens had haast; en het stuk verscheen nog in de derde aflevering. Aan het einde spreekt Van Goens zich over zijn plan toch enigszins uit: dit stuk ging over de Welsprekendheid - daartoe ‘behoort alles wat niet in gebonden stijl geschreven wordt’ - ‘het volgende zal de werken bevatten, die hunne betrekking op de *Dichtkunde* hebben; waerna in een derden de *taelkunde* verhandeld zal worden; met een aenhangsel van enige stoffen die zich onder de vorige hoofden niet schikten.’ Wel te verstaan, wanneer zijn werk bij bekwame lezers bijval vindt, afgunstigen hem zijn ‘sans fard’ niet gaan bemoeilijken door algemene trekken persoonlijk uit te leggen, hij in staat blijft om zijn oogmerken uit te voeren,[6.] en meer vanzelfsprekende voorwaarden. Dat het deel ‘Dichtkunde’ ook een ‘Ontwerp ener Verbetering van het Nederlandsch Toneel’ zou bevatten, had hij reeds aangekondigd.[7.] Eén stuk, niet dit, maar iets anders, volgde nog van de ‘Philosophe’; van wat hij verder bedoeld heeft, weten we iets uit de inleiding daarvan en meer uit de brieven van Lelyveld. ‘De Dichtkunde begint Uw Ed. met een dichtkundige boekzael. Zou het der Nederlandsche Dichtkunde ook niet voordeelig zijn een goede Gradus ad Parnassam, niet zoo als het Latijnsche Schoolboek, maer edeler en uitgewerkter?’ Lelyveld weet, dat het Hoornse genootschap eraan werkt: het zou nuttig zijn, als Van Goens ‘daerover (zijn)

1. Vgl. *Cat. V.G.* II, 280.
2. Zie bijv. *Br.* I, 157, wrsch. eind febr. 1766.
3. Zelfde brief; *Br.* I, 160.
4. Dat zijn de eigenlijke ‘Bedenkingen’. *N. Bijdr.* II, 455-471; - vgl. over het woord *Br.* I, 164 - V.G. schijnt eerst het ‘Ontwerp-Boekenkas’ aan L. te hebben gezonden, daarna de ‘voorafspraak’. De pp. 487-506 zond V.G. eerst op verzoek van L. om meer kopij, omdat de drukker zo slecht uitkwam met het papier. Zie de brieven van L. aan V.G. van begin febr. tot half april 1766.
5. Zelfde brief, weggel. ged. Van Goens had - al of niet ernstig? - die gelegenheid opengesteld, *N.B.* II, 471.
6. Al gedacht aan het professoraat?
7. II, 486.

gedachten en eischen opgaf.'[8] Die 'Bibliotheque poétique' - zo heet het later - is dus een idee van Van Goens, daar wil Lelyveld graag nader over corresponderen: ''t is een concept dat de allerlichtste en aengenaemste is dat gij tot noch toe opgeeft; en 't schijnt dat men daer 't eerst aen wil';[9] ook hijzelf heeft er zin in; hulp zal er genoeg te krijgen zijn; Van Goens zelf zal zeker zich ook

8. *Br.* I, 159-160, wrsch. eind febr. 1766.
9. Moet men hieruit opmaken, dat L. ook zijn vrienden erover sprak? Overigens merken wij daar niet van.

niet onttrekken. ‘Ieder kan maer de Poëten opgeven, welke hij zal lezen of gelezen heeft met oordeel om er iets uit te kippen, en deze uitgelezene stukken opgeven.’ Hier had Van Goens een tere snaar aangeraakt: men denke aan de werkzaamheden van Minima Crescunt en haar voorgangster. De ‘Gradus ad Parnassum’, door Lelyveld op het tapijt gebracht, kon Van Goens eerst niet bekoren. ‘Ezelsbruggen’ vond hij die dingen.[1] ‘Integendeel’, pleit Lelyveld, ‘zou het getimmerd moeten zijn van de alleruitgezochtste en fraeiste dichterlijke bijsieraden, niet opdat andere die zouden overnemen, want dit zou aanstonds in 't oog lopen, daer het nu noch kan geschieden zonder dat een ieder 't merke. Integendeel begrijp ik dat een vernuft van smaek diergelijke verzameling van fraeie en origineele gedachten, uitdrukkingen en spreekwijzen zich eigen makende, zelf daerdoor origineel en fraei zou worden.’ Een goede G.a.P. zou dus juist werken als een ‘Bibliotheque Poétique’: alleen de B.P. haalt ‘alle fraeie uitgewerkte plaetsen en stukken’ aan, de G.a.P. schrijft ze uit, en geeft ook alle korte ‘dichterlijke sieraden’ op, die te klein zijn voor de B.P.: ‘fraeie epitheta, synonima, gelijkenissen, overdrachten, schilderingen, etc.’ De oude lijn dus: bij ons van Nyloë, Schagen, Macquet en anderen.[2] Lelyveld is ervan overtuigd: ‘Niemand die geen ezel is, al gong hij al bij nood te rade tot dien Gradus, die daeruit niet iets anders, iets nieuws, iets fraeiers zou in zijne denkbeelden krijgen en in zijne stukken brengen.’[3] Van Goens geeft hem gehoor. Hij schrijft een artikel erover en zendt het ter beoordeling aan zijn vriend.[4] ‘Ik ben blijde dat dit ontwerp eener *Aenleiding ter Dichtkunst*[5] op 't papier staet. Ik heb uwe verhandeling met eene loopende graegte gelezen.(...) Het was mij noch liever dan het u kan geweest zijn, te vernemen, dat uw denkbeelden met de mijnen over den G.a.P. hoofdzakelijk overeenkwamen’, antwoordt Lelyveld. ‘Het stuk is breeder uitgelopen, dan Uw Ed., dan ik gedacht hadde, maer dat kan geen kwaed; en de voorbeelden, welke de voornaemste oorzaken zijn, dat het zoo groot is, maken het aengenaem in 't lezen.’[6] Alleen: allemaal Franse voorbeelden, geen enkel Nederlands![7] Van Goens was in zijn ontwerp van de stelling uitgegaan: ‘zeer velen hebben natuurlijke bekwaemheden, maer door mangel aen oefening blijven die zaden verholen, raken verstikt en rotten.’ Hartelijk stemde Lelyveld daarmee in: ‘Beide - en hij breidde het met genoegen uit (*Aenleiding* en *Boeksael*) - moeten dienen om een *geboren* Poeet op te kweken, en tevens te bewaren, dat hij door lezen van alles, goed en kwaed door elkander, gelijk wij tot noch toe verplicht zijn, niet in een verkeerden smaek valle, ja onvatbaer worde door het alleen schone.’ Hij ziet maar op zijn eigen treurige ervaring. Maar Van Goens was nog altijd bang om een *pons asinorum* te ontwerpen, en hij had zich in zijn opstel dan ook zeer kras uitgesproken tegen het verzen samenlappen met een Gradus: zulke ‘dichters’ zakken al dieper weg, zij verdienen de naam niet van denkend wezen. 't Is waar, komt Lelyveld hem tegen, zeer waar; maar ‘dit misbruik hebt Uw Ed. alleen in 't oog gehad, en het goed gebruik geheel en al uit het gezicht verloren. Kan ik niet een denkend, een origineel dichter wezen, en bezig zijnde aen een vers, een eigenaerdig Epitheton, deze of gene overnamen, beschrijvingen, vergelijkingen, enz. noodig hebben, welke mij niet in den zin schieten - wat is beter, mijn kop te vrijven, en door al te lang mij daerop stomp te denken,

1. *Br.* I, 163. Vgl. boven p. 223.
2. Zie boven p. 112v.
3. *Br.* I, 163, 11-3-1766.
4. Vgl. *Br.* I, 179.
5. Dat hiermee de G.a.P. wordt bedoeld, toont het vervolg 153-154 in vgl. met 163, 221 en *N. Bijdr.* II, 554.
6. *Br.* I, 153, 163, 17-3-66.
7. Zie deel I, 141.

het vuur der Dichtkunde doof te maken, of mijn Gradus op te slaen, en te zien wat andere gezegd hebben?' Hij zal niet het zelfde zeggen, maar zo zijn verbeelding prikkelen, zelf iets origineels te scheppen, waarop hij anders nooit had kunnen komen. Dat is het goede gebruik; het misbruik vermindert de waarde niet. Laat Van Goens er nog eens over denken. 'Het concept is te mooy, en het stuk te interessant, dan dat het ruw voor den dag zou

komen.' Maar er was ook nog alle tijd om dat stuk over de 'Gradus en Bibliothèque bedaerd te overwegen, en zoo in orde te stellen, dat het toestemmers, aennemers en arbeiders maekt'. Want de 'welsprekendheid' was net in het laatste stuk afgehandeld; 'in het volgende komt de dichtkunde, dat niet minder rijk en aengenaem, daarna de taelkunde, dat noch meer belezen en interessant zal moeten zijn', berekent Lelyveld.[1.] Maar het stuk over de Gradus, hoe vaak nog ter sprake komend tussen de vrienden[2.] verscheen nooit in druk. De Gradus zelf zou eerst later tot stand kunnen komen.[3.] Wij (Nederlanders) kunnen zo schielijk zo een verzameling niet opmaken, omdat wij geen portefeuilles,[4.] geen Bibliothèques,[5] geen andere fondsen hebben, maar zelf uit de boeken moeten opgaren - maar geef maar tijd - 'die Poëtische adversaria is een stuk, dat 3 jaar en meer kan uitlopen.' De 'Bibliothèque poétique', door Lelyveld in het nauwste verband met zijn Gradus gebracht,[6.] had Van Goens zelf de eerste plaats toegedacht in zijn ontwerp over de dichtkunde. Ook dit idee liet Lelyveld niet los; hij prakkizeert zelfs: zou de ondernemer van *De Honig-bije*[7.] onze Bibl. Poét. niet kunnen drukken?[8.] Maar het opstel over de Dichtkunde zelf, waarvan Lelyveld het ontwerp, althans het begin, ter inzage schijnt te hebben, is niet eens afgemaakt. Als gij alle stukken der Dichtkunde niet gereed hebt voor het aanstaande stukje, komt het met dit op geen veertien dagen aan. Als gij alles op papier hebt, kan 't alles achtereen in 't net gebracht worden, dringt Lelyveld zacht aan.[9.] Maar Van Goens zendt in de plaats van het verlangde 'fragmenten (zijner) Poétische Adversaria';[10.] zo wil hij 'een capittel of vier' in het vierde stukje plaatsen; Lelyveld oppert zijn bezwaren, die te groter zijn, daar de Nederlandse plaatsen weer geheel ontbraken; en hij is verzekerd, dat er niet een van de honderd lezers is, die niet tweederde van al dat vreemde, hoe mooi ook, zal overslaan.[11.] Maar Van Goens houdt vol; en ten slotte mag de redacteur nog blij zijn, dat hij de vier hoofdstukken Dichtkundige aantekeningen op tijd binnen heeft.[12.] Als Van Goens grote reisplannen[13.] heeft in de zomer van 1766 komt er een extra aanmaning, de stukken voor de *Bijdragen*, voor het allerminst 'de dichtkunde' vooraf kant en klaar te maken; anders vreest Lelyveld ervoor.[14.] Met het reizen loopt het op niets uit; maar het duurt nog tot het voorjaar van 1767 eer hij ook maar de kopij van drie, niet vier hoofdstukken

1. *Br.* I, 165-166 en 154-155, beide 17-3-66. Terloops vestigt L. zijn aandacht op Smijters, waar prof. Reitz eens een nieuwe uitgave van heeft willen maken, waarvoor hij echter gelukkig geen drukker heeft kunnen winnen. Is het minachting voor S. of voor R.? het laatste dunkt mij.
2. *Br.* I, 179 (10-5-66): Nederlandse voorbeelden volstrekt nodig, L. zal ze bijeen zoeken; 174 (16-5-66): beloof er vast een proeve van Gradus in; zoek daarvoor Ndl. voorbeelden; 182 (± 15-6-66): Geef liefst eerst het opstel o.d. Gr. en eerst daarna desgewenst uw Adversaria, anders moet ge het opstel weer geheel veranderen; 211 (29-4-67): als het komt...; 221 (12-8-67): maak het toch hoe eer hoe beter af; 239 (10-12-67): 'Uwe verhandeling o.d. G.a.P., daer ben ik verlieft op, en ik eisch van U, die in 't licht te geven.'
3. I, 174.
4. Als *Le Portefeuille d'un homme du goût ou l'Esprit de nos meilleurs Poëtes*, 1765, p. M. l'Abbé De la Porte; *Br.* I, 169, *N. Bijdr.* II, 570, 621. *Cat. V.G.* I, 505.
5 Voor derg. Fra. werken zie *Cat. V.G.* I, 503-506.
6. Zie boven p. 224. En *Br.* I, 220-221 (12-8-67).
7. Die L. op verzoek van V.G. hem 6-3-67 heeft toegezonden.
8. ± 18-3-67 (niet uitgeg.). Een verzamelwerk van gedichten, Leeuwarden 1765-1771, 6 deeltjes.
9. 10-5-66; *Br.* I, 179 weggelaten.
10. *Br.* I, 173 (16-5-66).
11. *Br.* I, 174, 182. Vgl. deel I, 141.
12. *Br.* I, 186, 189.
13. Zie ook deel I, 424.
14. *Br.* I, 190-191.

Adversaria in de definitieve vorm voor zich heeft.[15.] 'Van de Navolging' zal het vierde beloofde hoofdstuk geweest zijn, maar dit bleef achterwege.[16.] Na een laatste nodiging: als ge nog meer hebt, zend het maar, anders maak ik er een eind aan, met

15. *Br.* I, 200, 201; niet gedr. ged. van 6-3-67; dito 12-3-67; onuitgeg. brief ± 18-3-67; 25-3-67 (*Br.* I, 204 weggel. ged.); 31-3-67 (weggel. *Br.* I, 207); 6-4-67 (weggel. 208); 21-4-67 (weggel. 208).
16. 31-3-67, op p. 207 weggelaten ged.; vgl. boven p. 220v.

de gedichten van De Kruyff en Bolt - sluit Lelyveld het tweede en laatste deel der *Nieuwe Bijdragen* af.[1] 'Men ziet wel, dat deze proeve drie, vier schepjes zijn uit een geheele emmer.' Ondanks alles blijft Lelyveld gedurig aandringen op afwerken en uitgeven van al die stukken, in Van Goens' portefeuille of hoofd reeds aanwezig en voor de *Bijdragen* bestemd.[2] Dat zal de Hollanders, die nu 'lui en leis blijven zitten', waarschijnlijk aan het werk brengen. 'Hoe eerder gij die tot volkomenheid gebracht hebt, hoe eerder onze Vaderlanders daer dienst en gebruik van hebben kunnen.'[3] Behalve aan de bekende stukken herinnert hij hem herhaaldelijk aan dat over 'het Statige of Heilige Gedicht', daar wil Lelyveld zelf eens wat in doen.[4] Als het eerste jaar van het professoraat, en daarmee de grootste drukte, meent hij, voorbij is, maant hij weer aan 'de vermeerdering der Boekenkas. Dat werk moet niet ten halven blijven steken, dat ware jammer - dat ware slecht, dat ware alles wat leelijk is.'[5] Wat later: 'Zal de Ph.s. fard bezwijken? Zal die uitscheiden, na zoo fraei een aenhef, daer hij aen 't beste, aen 't nuttigste moet komen?' 't Zou ook nog wel anderen dan Lelyveld spijten. Hij wil, dat hij al de indertijd beloofde en beraamde stukken waarvoor hij toch al veel voorraad heeft, tezamen zal gereed maken; hij zal ze als *Nieuwe Bijdragen*, 3e deel, gaarne uitgeven, met voorbericht, dat men het werk van de Ph.s.f. 'niet in de gebrokens wilde laten', al waren de *Bijdragen* opgehouden om de Maatschappij.[6] Van Goens wil voortzetting op de oude voet: het lijkt, of hij zich de gemakkelijke gelegenheid tot uiting wil open houden, met de hulp en onder de verantwoordelijkheid van zijn goedmoedige vriend, zonder zich zelf tot iets te binden, maar daarin heeft deze geen zin: er bieden zich geen andere medewerkers aan, die deugen: 'Alewijn moet niet sterk gevraagd worden.' Van Goens komt dan zelf met een plan; Lelyveld zou er desnoods, mits onbekend, aan willen deelnemen, voor de helft; als Van Goens de andere helft op zich neemt en men eerst zorgt voor een jaar voorraad aan kopij. Liefst had hij echter P. Meyer nog als derde in de bond, wij spraken er reeds vroeger over; ook dit idee leverde niets op.[7]

Proeven uit den Dichtkundige Ligger van den Philosophe sans Fard, zo heet het laatste en uitvoerigste stuk van Van Goens in de *Bijdragen.*[8] Vooraf gaat een 'Bericht - 't Geen den Lezer verzocht word niet over te slaen': '*Dichtkundige Adversaria*!.... zegt de Lezer, ik had gedacht, dat wij 't vervolg van het Ontwerp gehad zouden hebben! Scheidt de *Philosophe sans fard* hiermede uit, daer hij het ongevergd beloofd heeft: wat mag de reden daervan zijn?' Wanhopen aan resultaat? Ergernis om spot met een zetfout? Of verwijt omtrent de artikelen van zijn vriend G. 'daer sommigen onder zijn die wat klinken?' Geen van alle, legt de *philosophe* uit. 't Is eenvoudig, omdat hij, voor hij verder kon gaan, eerst een Engels werk en een paar Duitse zien moest, die hij nog niet had. Het vervolg komt weldra in het derde deel. Maar waarom Adversaria? 'Het bestek der stukjes in de Bijdragen is klein; integendeel is mijn ontwerp uitgestrekt en van veel omslag.' Kortheid is daarom eis; maar voorbeelden zijn niettemin nodig. Van de aanvang af lag het in zijn plan zo te geven: *Schets van een Zedekundig Verhael, voor de Nederlanders; Schets van een Toneelstuk, naer den Aert der Nederl. geschikt; Voorbeelden van origineele*

1. 21-4-67, weggel. ged. 208; 8-5-67 (215); 1-6-67 (212); 17/26-6-67 (215, 218 en 't weggelatene 219).
2. 29-4-67 (209 en 211); zie deel I, 151.
3. *Br.* I, 210, 211; vgl. boven p. 428. En 24-8-67 (226).
4. Zie ook deel I, 143.
5. *Br.* I, 225 (23-8-67); zie ook deel I, 152.
6. *Br.* I, 239-240 (10-12-67).
7. Zie deel I, 196v. En nog *Br.* I, 277 (7-11-68).
8. *N. Bijdr.* II, 547-666.

Navolging; Proeve van beoordeeling van fraeie gedachten; Schets van een Nederd. Gradus ad parnassum of Handleiding tot de Dichtkunde, enz. Daar wil hij dan nu een begin mee maken. Nog een bedenking kan hij oplossen: waarom zo weinig Nederduitse voorbeelden? Zijn ze er niet? Kent hij de Nederlandse dichters niet? Of vindt hij dat voorbeelden in de eigen taal te gemakkelijk tot slaafse navolging leiden? 't Laatste

zou hij kunnen voorwenden; maar 't is de reden niet. Ook het eerste niet. ‘Onze Duitsche dichters hebben, vooral in 't stuk van geringer oplettendheden, zoo wel hunne schoonheden als die van andere natien.’ Maar hij las ze voor jaren, toen hij nog geen dichtkundige aantekeningen maakte, zoals later bij de lectuur der vreemde modernen.[1] Drie hoofdstukken geeft hij: twee, ‘XIII’ en ‘XIV’ ‘bevatten ene *beoordeling van fraeje gedachten*, die of op de vergelijking steunt: of na vaste wetten der Dichtkunde, welke geene anderen zijn dan die van het goed verstand, is ingericht; of eindelijk van mijn bijzonder oordeel alleen afhangt.’ Het derde, ‘XXI’ gaat over de *Woordherhaling*, en moest, met een of meer andere, die uitbleven, ‘dichtkundige sieraden en wijzen van voorstelling verhandelen, ter proeve ener *dichtkundige handleiding of Gradus ad Parnassum.*’

Hier bereikt het vertoon van belezenheid en polyglottie het hoogste punt, maar het is ook meer dan vertoon. Grieks, Latijn, Frans, Duits, Engels, Italiaans, Spaans, Portugees brengt hij in de bontste mengeling voor onze ogen. De Nederlandse citaten zijn inderdaad opmerkelijk schaars: drie, vier maal vinden we Broekhuizen, Moonen, Van Merken aangehaald, Hooft, Vondel, Anslo, Antonides, Francius, Poot, *Proeve van Dichtoeffening* (J. Elias) ieder één maal. Naar alle schijn heeft Van Goens op Lelyveld's sterk en herhaald protest, met de minste moeite enkele Nederlandse voorbeelden opgezocht, voor het merendeel voor afkeurenswaardige dingen. De ‘volstrekt wanstaltige herhaling’ bij Vondel vond hij gemakkelijk bij Huydecoper; het ene citaat met ‘nestelen’, verkeerd gebruikt, uit Hooft bij Macquet in de *Maandelijksche Bijdragen*, het andere is misschien van Lelyveld afkomstig,[2] het zeer geprezen grafschrift door Antonides was bekend, Francius' ‘fraeije Lierzang’ op Antonides evenzo, het citaat uit Poot, buiten alle kritisch verband, lijkt een toevallige vondst, die er ook wel in kon; één plaats uit Moonen is van Macquet - die als ‘oordeelkundige schrijver’ hier een pluimpje krijgt - twee der drie andere zijn van bladzijde 704 en 705 van zijn *Poezij.* En de plaatsen van de als vroeger[3] ook nu weer hooggeloofde Van Merken zijn alle uit de eerste van haar Brieven: *Charlotte van Bourbon aan Willem den Eersten.* De gedichten van Snakenburg en Elias schijnt hij buiten Lelyveld om te hebben gekend; zowel aan hem als aan Van Wijn noemt hij daaruit verhalende gedichten, als in de trant die hij bij La Fontaine bewondert, en die hij zich met zijn Soliman voorstelt.[4] Was deze ze daarop gaan lezen? Of is dit citaat door Van Lelyveld verschaft? Dat zou men ook van Anslo's niet onaardige plaats kunnen vermoeden.[5] Alleen Broekhuizen's kleine bundeltje blijkt Van Goens zeker geheel te hebben doorgelezen. Of zijn Nederlandse lectuur wel heel veel verder en dieper ging, betwijfelen wij, ondanks zijn verzekering aan Lelyveld aangaande Hooft, Huygens en anderen naast Broekhuizen.[6] Vondel kent hij althans volstrekt niet; dat is duidelijk. Wat hij nog te prijzen vindt bij de Hollanders betreft meest, zoals hij reeds in het algemeen te verstaan had gegeven ‘het stuk van geringe oplettendheden’: Broekhuizen, Francius, Elias en Van Merken leveren voorbeelden van goede of zeer goede woordherhaling. Juiste kritiek op een gedachte van de laatste wordt verzacht door het compliment. ‘Ik zal 't gretig erkennen, indien mij

1. Zie ook deel I, 141
2. Vgl. Huydecoper, *Proeve*^{2}, II, 393 noot.
3. Zie boven p. 213.
4. Vgl. *Br.* I, 170 (11-4-66); vgl. *Proeve v. Dichtoeff.* 184 vlg. met V.G. aan V.W. 3-4-66. En zie deel I, 177.
5. ‘Uit Six, Anslo, Vondel, Poot, Dekker, enz.’ wilde L. aan V.G. voorbeelden bezorgen voor zijn stuk over de Gradus; in tegenstelling met de schrijvers waaruit hij ze zelf wel kon verkrijgen, *Br.* I, 164.
6. *Br.* I, 164 (17-3-66); 193 (± 30-5-66); zie ook deel I, 142.

iemand aen kan tonen dat ik misgetast heb. Iedere fout die ik in de stukken van Juffr. Van Merken goedgemaekt kan krijgen, reken ik zoo veel gewonnen voor de eer onzer natie, tot welke zij niet weinig heeft toegebracht.' Overigens is de kritiek op de Hollanders niet zo teerhartig. Broekhuizen als dichtkundige bij de besten gerekend,[7.] wordt gelaakt om het misbruik van de uitdrukking 'op schildwacht staen',

7. Zie boven p. 108.

die op de liefde toegepast ‘ene kwade verbeelding verwekt’, en op sterren ‘voor het *burlesque* moest worden bewaerd’; om dwaze overdrijvingen, als ‘stroomen, die watertanden om Hageroos t'ontmoeten, en spieglen hun kristal in 't zilver van haer voeten.’ Komt Van Goens terloops in een noot op Metastasio's *Canzonette La Liberta a Nice*,[1] dan herinnert hij zich Broekhuizen's *Afkeer van Klorinde* en de variant *Aen Amaril*[2] en verzucht: ‘Als men dat gansche stukje vergelijkt bij die van Broekhuisen (...) wat zijn wij dan klein, wij Hollanders, met onze dichters!’ Moonen bespot hij om zijn ‘baden in rozen’, welke wanstaltige vinding hij nog buitensporig voortzet: ‘maer om het natte lijf met dorens af te droogen’; om zijn herderin met ‘vlammenbrakende ogen’; om zijn geliefden, die ‘leeven als een salamander, in het minvier, dat staeg gloeit.’ Krijgt hij een keer lof voor een ‘oplettendheid’ in het nauwkeurig ontleden en zelfstandig verder doordenken ener oude vergelijking: Vondel is ‘bewintheer in de kunst. En eenge Fenix; maer (behoudens aller gunst) Wordt uit zijn asschen nooit een fenixjong herboren’ - dan kan hij niet nalaten er bij te voegen: ‘Ongelukkig voor ons, dat de Deventer predikant zoo een goed ziender geweest is, dat zijne voorzegging tot op onze dagen toe hare vervulling in kracht blijft behouden; hoewel wij na mate van de beschaefdheid dezer eeuwe, Vondel reeds ver hadden behoren te overtreffen.’ Krijgt een romance van Marmontel de hoogste lof, ook om het harmonische der verzen, dan vernemen we terloops, dat dit ‘ene eigenschap (is) daer onze dichters ik mag wel zeggen noit op achtgeven.’

Ook de vreemden ontvangen lof en blaam beide, maar de verhouding der twee is hier anders: de vertoning van gebreken moet ook hier tot lering strekken, maar de aanwijzing van schoonheden, met hetzelfde doel, valt hier blijkbaar veel gemakkelijker.

‘*Hoofdstuk XIII*’ bevat in eenentwintig paragrafen[3] ‘verscheidene aenmerkingen over fraeje gedachten’. Eerst krijgen wij enige voorbeelden, hoe ‘ene geringe oplettendheid somtijds veel schoonheid bijzet aen ene gedachte’, en omgekeerd ‘de minste onachtzaemheid ene, anders fraeje vinding merkelijk kan ontsieren.’ Eerst ten opzichte van woord en beeld. Bij overdracht van baden, dompelen en dgl. moet men de eigenlijke betekenis altijd in het oog houden; baden in rozen gaat niet; zelfs bij de Grieken vond Van Goens het nooit. ‘Sibilante vento’ van een storm of orkaan op zee, bij Camoens, is een fout; sonorare, gronder, roar, bulderen: dat zijn de ‘gepaste en schilderachtige’ woorden. Bion laat Adonis' lijk: αναψυχειν; refrigerare, refraîchir, etc. vertaalt men steeds; Van Goens wil de dichter rechtvaardigen met de andere betekenis: afdrogen.[4] ‘Zoo veel hangt 'er aen - waarschuwt hij - dat men een schrijver niet uit overzettingen beoordeele!’ Na zijn kritiek op Moonen's liefde-Salamander verdedigt Van Goens een passage van een herderszang van Menage tegen onjuiste aanmerkingen van Desforges-Maillard. Daarna komt hij op het belang van kleine bijzonderheden, goed of verkeerd, in de voorstelling. § 6: Veel liever dan een brief, kome de geliefde zelf: die tegenstelling verbindt Ovidius goed met ‘tamen’, elders met ‘mallet’ of ‘verbis-rebus’; ook Anslo drukt dit idee aardig uit. Maar als Reland zegt: ‘scribe, nisi scripto sis prior ipse tuo’, is dit een weinig gelukkige navolging: ‘*nisi* besluit ene onverschilligheid, die niets minder dan de brandende begeerte des dichters uitdrukt om zijne beminde Galatea weêr te zien.’ § 7: Het gebeurt, dat men een overdracht lange tijd fraai vindt, en eerst daarna een

1. Ik vergeleek *Opere*, Padova 1811-12. T. 13, 155-159.
2. *Gedichten* 43, 49.
3. V.G. telt twintig, maar 15 komt tweemaal voor.
4. Ik zie, dat U.v. Wilamowitz, Bion, *Adonis*, Berlin 1900 het vertaalt: ‘möchte kühlend Adonis beleben’; maar in de aant. S. 47 lijkt mij het weglaten van de inhoud van dit ene vers zeer opmerkelijk.

bezwaar gaat voelen: als men de overdracht eens in de eigenlijke zin herstelt. Van een vermoorde staatsman zegt Prior: ‘And the sharp point of cruel Guiscards knife. In brass and marble carv's thy deathless name.’ Is dat juist? Was die wond zijn roem? Beter Voltaire in zo'n geval, zeer verkeerd ook Marino. § 8: De dichter moet zorgvuldig het gebruik vermijden van woorden die

bij de lezer een idee, een bijgedachte wekken, die de bedoelde voorstelling stoort. ‘Hooft begaet dikwils feilen tegen dezen regel’: ‘een aenschijn daer 't lachen nestelt’ bevalt Van Goens niet; nijd nestelde in iemands borst, dat is beter. Beter dan Broekhuizen met zijn min op schildwacht is Zanotti met ‘la belle fronte, ov' Amor tien suo reggio’; veel beter ook meerdere plaatsen in de *Lieder der Deutschen*; of het eenvoudige ‘zitten’ bij Thompson, en ‘wonen’ elders bij Broekhuizen zelf, of bij Löwen; beter ook een reeks van overdrachten ‘hoewel wat opgeblazen’, bij Mlle Uncy. § 9-12: ‘Muchos siglos de hermosura’ als Quevedo aan een vrouw toe te kennen, gaat niet aan: ‘de schoonheid vermeerdert niet met de jaren, maer vermindert.’ Schoonheid vergankelijk als een roos, door de ochtendzon ontloken, en soms voor de avond reeds verflenst. ‘Eén dichter was in deze gedachte gevallen, die natuerlijk is en niets ongemeens heeft: en terstond weergalmde de Parnas aen alle kanten van deze vergelijking. Honderden namen ze over van alle tijden, en nu zijn er nog, die ze overnemen. Men moet deze slaven wel onderscheiden van anderen die zelfs denken (...) O Imitatores, servum pecus...’ Vergelijk Voltaire over rozen en doornen. Maar het is mogelijk, zulk een algemene gedachte ‘nieuw maken, met dezelve door te denken, verder dan die haer eerst ontworpen heeft.’ Zo Antonides: zijn ‘korte Grafschrift geld alleen veele verzamelingen van lijkgedichten, op best papier, in groot quarto, met zwarte randen.’ Philips toont in zijn *Pastorals* die kunst ook: ‘But beauty faded hath no second spring.’ Maar Francius, ‘die verscheide malen de gemeene vergelijking opwarmt’ komt niet verder. Ronsard stelt de nooit terugkerende schoonheid der vrouwen tegenover de jaarlijks zich vernieuwende jeugd der slangen. Marino vergelijkt ze met de loop ener rivier. § 14: Schone ogen worden vergeleken bij zon en sterren; maar Testi begaat de buitensporigheid, zon en sterren schoon te vinden, omdat ze op de ogen der geliefde gelijken; dat ‘viel al te zeer in den bedorven smaek van Graziani,[1.] dan dat hij die niet overnemen zoude’ in zijn *Conquisto di Granata.* Tot zover heeft Van Goens alles in deze paragraaf van Bouhours; aan deze ontleent hij ook nog Franse voorbeelden van dergelijke smakeloze overdrijvingen - altijd met vermelding der bron en soms met kritiek op deze zelf -, uit eigen lectuur voegt hij er verscheidene bij uit Broekhuizen, Dryden, Moonen, Janus Secundus, Shirley; met vergelijking van plaatsen uit Baculard d'Arnaud, Hamilton - Frans auteur - Petrarca, Marino en Metastasio. § 15: In Racine's *Alexandre* is een plaats over de schone ogen van Axiane, die Muratori ‘gebeten op de Franschen om het oordeel van Bouhours over den smaek zijner landsluiden’ veroordeelt als ‘troppo bello concetto, troppo ingegnosa manièra, e perçio non è naturale, ni verisimile.’ In het algemeen verklaart Van Goens zich oneens met deze kritiek: elk dichter - hij betoogde 't al vroeger - moet beoordeeld worden naar omstandigheden van tijd, taal, volk, enz. ‘Die maer het minst aen den smaek der Franschen gewend zijn, weten dat niets hun meer eigen, en dus natuerlijker, is, dan het gebruiken van zoortgelijke tegenstellingen: zelfs in den gemeenen ommegang (...) Maer dat Muratori er over gevallen zij, is niet te verwonderen, om reden dat den Italianen dit in 't geheel niet eigen is, al zoo min als ons Hollanders (...) De tegenstellingen zijn dan een Fransman nooit kwalijk te nemen, en moeten als een eigenschap, niet zoo zeer der tael, als wel der land-denkens-wijze aengezien worden. Alleen moeten zij 1. niet gezocht en opgestapeld zijn, vooral niet in den mond van iemand, die geen voorbedachte reden houdt; en 2. ook niet valsch of onjuist.’ Over dat laatste had Muratori Racine met recht kunnen berispen; maar daartoe heeft hij de gedachte niet nauwkeurig genoeg onderzocht. Dat doet Van Goens nu: ‘(Elle) n'y saurait souffrir *de tirans*, que ses yeux’: de fout zit niet in

1. Guarini heeft de tekst, maar ik neem aan, dat dit een fout is van de drukker, of van Lelyveld, die alles overschreef: *Br.* I, 160; Bouhours noemt ook de auteur.

de dubbele betekenis van *tirans*, eigenlijk en oneigenlijk; zo iets vindt men vaak, al schijnt 't enigszins uit de gewijzigde overneming van zulk een plaats van Ovidius, dat een Ariosto het afkeurde; de fout is dat het woord niet gebruikt wordt in betrekking tot dezelfde personen. § 15*: In de

Andromaque heeft Racine een ‘vrij oneigener tegenstelling’; Pyrrhus weigert Astyanax ter dood over te leveren: L'Epire sauvera ce que Troie a sauvé. ‘Racine is wel oplettender dan Corneille’; maar hier zit een fout tegen de taal: ce que Troie a sauvé moet hier betekenen, als hij even eer zeide, ce qui reste de Troie. A. Philips heeft ook in zijn Engelse bewerking de fout verbeterd. § 16: ‘In 't gemeen moet zich een dichter, zoowel als een schrijver, wachten van iets te zeggen, 't geen tot zijn stuk niet behoort: veel meer iets, dat van 't zelve afleidt; allermeest iets, dat met hetzelve niet overeenkoomt of'er tegen strijdt.’ Vooral ‘in een beschrijving, of in een aandoenend voorstel’. Daartegen zondigt Marino, als hij in een ‘fraeie en uitgewerkte schilderij van de Jalouzij d'alchimista il color pallido e mesto’ haalt; daar ‘niets meer misstaet dan een boertige trek in ene deftige reden. De leser wordt gedwongen te lagchen, maer hij neemt den dichter kwalijk dat hij hem op een ogenblik uit het gevoel trekt, daer hij hem zelf in gebracht had.’ Zo gaat 't ook bij Ovidius, die in de treffende beschrijving van noodweer op zee, plotseling met een kinderachtig rekensommetje komt:

> Qui venit hic fluctus, fluctus supereminet omnes:
> Posterior nono est, undecimoque prior.

‘Laet mij zien: één meer als negen, maekt tien; één van de elven, tien. Ja, toch de tiende. Ovidius heeft gelijk: dit is aerdig uitgedrukt!(...) Maer waer is daer 't onweder gebleven: waer is mijn schip: heb ik Ovidius niet naest mij? Och neen: ik zit aen den hoek van den haerd. Alles is stil, maer ik was daer wat bezig met rekenen. Nu is 'er geen kans voor mij, om weder op het schip te komen: Ovidius moet alleen varen, ik neem geen deel meer in 't gevaer 't welk hem dreigt.’ Ovidius heeft ‘zeer kwalijk gedaen, van de golven te gaen tellen, daer hij de dood voor oogen had. Zoo sterk ene uitwerking doet zoo gering ene onachtzaemheid!’ Behalve een plaats bij Musaeus, geheel gelijk aan deze, behalve 't rekenen vergelijkt Van Goens nog plaatsen van Voltaire, Mad. Du Boccage en Crébillon père. § 17: Minder erg maar toch ook te veroordelen is het, als Van Merken aan een goede redenering een bijvoegsel hangt, dat overtollig is, niets tot de zin doet, en de gedachte van de lezer van het pad brengt. § 18: ‘Nog maelt mij dat rekenen van Ovidius in het hoofd.’ Zo leidt Van Goens de mededeling in van een Grieks rekenkundig grafschrift op de mathematicus Diophantus, in een Latijnse vertaling, die hij zeer slordig overzet. Er zijn meer zulke ‘dichtstukjes in dien verheven smaek’, maar wie mocht willen besluiten ‘dat ene grondige kennis der Algebra voor een' dichter onontbeerlijk zij’, leze eerst eens, wat de geschiedschrijver der wiskunde Montuela[1] daarvan zegt. - Drijft Van Goens hier de spot met de tijdgeest, die vooral veel-weten de dichter tot eis stelde? Men zou 't vermoeden; maar kort te voren, naar aanleiding van Moonen's salamander had hij toch ook erkend, dat ‘het met reden een eer gerekend wordt voor een dichter dat hij de Natuerkennis verstae’, en daarbij laten zien, hoe hij, de criticus zelf, ook daarvan op de hoogte was. § 19: De meerdere of mindere fraaiheid ener gedachte hangt ten allernauwste samen met de omstandigheden, waarin zij voorkomt. Hoe aangenaam is het, van het land af, de onstuimige zee te zien - die gedachte vinden we bij Callimachus, Oppianus, Lucretius, J.J. Rousseau; maar A. Philips doet ze haar schoon verliezen, door ze kwalijk te pas te brengen in zijn bewerking van de *Andromaque*, buiten zijn voorbeeld om. Want ‘Racine was al te groot een schilder van driften en gemoedsbewegingen’, om iemand zulke sierlijke uitweidingen te doen maken, waar ze bij zijn toestand geheel niet passen. ‘In 't gemeen kan men dezen regel stellen, dat de grote sieraden, vooral vergelijkingen, zelden wel komen, anders dan waar de dichter zelf spreekt. Van hem verwagt men

1. *Cat. V.G.* I, 229 rubriek ‘Hist. litt. et philos. des Mathématiques’.

geest en optooisel. Maer de personen, die hij invoert, zijn geen dichters: zij moeten spreken uit de omstandigheden waerin zij zich bevinden, en niet meer zeggen dan zij hadden kunnen denken.' Bij Philips vindt hij vaker een overtreden van deze regel, ja zelfs bij Metastasio 'den zachten, den eigenaertigen, die nimmer opschik zoekt, daer hij de

natuer kan doen spreken', komt het voor. Bij de Engelsen heeft Shakespeare, aan wie zij al het goede en al het kwade hunner toneelpoëzie te danken hebben, als Voltaire terecht opmerkt, ook in deze de smaak bedorven. 'Men vindt veele voorbeelden bij hem van deze feil, daer echter niemand het mogelijk ooit verder gebracht heeft in de natuerlijke en krachtige voorstelling van sterke gemoedsbewegingen (...) Kan iets ongerijmder zijn, dan iemand, die schuimbekt van razernij, en niets dan moord en wraek ademt, een vergelijking te doen maken, waerover men de kaert moet nazien, wil men weten of zij juist is?' zoals hij doet in *Othello* III, 3. 'Doch zoo is Shakespeare.' § 20: Zulke gebreken zijn ontegenzeglijk en in 't oog lopend; maar 'het is niet genoeg in het grove de feil te mijden.' Van Goens bekent 'zeer keurig te zijn op dit stuk', misschien is hij hier soms te kritisch. Maar zeker is, dat zodra de woorden van een sprekende persoon de eerst gewekte stemming verbreken, de dichter een fout begaat. De vrouw, 'die door haer dichtgeest tegenwoordig het wonder van Duitschland is', A.L. Karschin, kan zelf zeer goed in beelden spreken, die bij Cibber in de mond ener met de dood bedreigde vrouw, geheel ongepast komen. Niemand heeft misschien in dit opzicht vaker gezondigd dan Ovidius, hoe goed hij overigens het menselijk hart kent en beschrijft; dat dit samengaan kan, is onbetwistbaar, en blijkt ook bij Shakespeare. De grootste dichters, wil Van Goens opmerken 'bij gelegenheid van Ovidius', liggen het meest voor deze fout bloot, door hun overvloed van vinding en fraaie gedachten. Voor Ovidius met wien Van Goens altijd zeer ingenomen is geweest, zoals hij het nog is, komt er nog iets bij: dat hij, *keuvelachtig: causeur* was; pratenderwijze laat hij zich gaan, en last van alles in: uitweidingen, invallen, vergelijkingen, beschrijvingen, terloopse opmerkingen;[1] het is een eigenschap, die hem van alle andere Latijnse dichters onderscheidt, waardoor hij juist, schoon volstrekt geen groot dichter, zo aller bijzonderst inneemt, zoals La Fontaine, en - hoe ongerijmd het schijnen moge - ook Montaigne, die 'men met zoo veel vermaek leest, dat men hem bijna van de hand niet kan leggen' - maar die een gebrek wordt, wanneer hij de lezer geheel uit de aandoening wegtrekt, waarin hij hem zo pas gebracht heeft. En dat gebeurt zeer vaak; zelfs in de Heroides 'daer hij zichzelven overtroffen heeft in het natuerlijk spreken uit eens anders gemoedsgesteldheid.' Slechts één voorbeeld echter wil Van Goens geven, waar ook een andere oorzaak kan hebben gewerkt: dat de gedachte er was, maar er nog een pentameter ontbrak. In zo'n geval durfde H. de Groot 'die overal groot is, en mijns oordeels een der beste Latijnsche dichters onder de nieuwen' die weglaten: in zijn antwoord van Jan van Beieren aan Jacoba, op een brief van deze, gedicht door de oude Douza. 'De onordelijke vrijheid, die de dichter gebruikt', misschien wel met klaar opzet, schildert de drift van Jan van Beieren beter dan een pentameter van welke inhoud ook zou hebben kunnen doen.

'*Hoofdstuk XIV*' treft een onderwerp: 'het *te veel* in 't stuk van fraeije gedachten'. Een groot gedeelte handelt kritisch vergelijkend over enkele romancen, zoals ze in Frankrijk werden gedicht, in navolging van oudere Spaanse voorbeelden en ook in verband met de 'opéra comique',[2] maar meer om de gedachte-inhoud, die ze met andere gedichten gemeen hebben, dan om de eigenaardige dichtvorm zelf. Een motto uit Boileau: de natuur alleen; een uitspraak van Martialis: cupia ne placuisse nimis; van Pope: works may have more wit than does him good; Bouhours tegen Klotze vóór Tasso, Voltaire tegen Fontenelle; Orsi over Bouhours, Guarini en

1. Vandaar dat zo vele verzen van O. door de afschrijvers verkeerd geplaatst zijn of lijken, meent V.G.; maar door dezelfde oorzaak zijn ze ook zeer moeilijk terecht te brengen.
2. Zo Sulzer. Vgl. ook Zijderveld, *De romance-poëzie in Noord-Nederland* 10, 13, 28: verband romance en opera bij Favart, Sedaine, Marmontel, Schiebeler, en enigszins anders reeds bij Gay. En Holzhausen, *Die Ballade bis Bürger*, Zsf. d. Phil. 15, 133 en 165-167, noemt nog C.F. Weisse naast Schiebeler.

Bonarelli vergeleken met Tasso, Crescimbeni en Fontanini over Italiaanse literatuurgeschiedenis; Theocritus en Gessner: dit alles is samengebracht op anderhalve bladzijde. Zo omtrent gaat het door in de dertig bladzijden

van dit hoofdstuk: 54 dichters of prozaschrijvers worden eens of meerdere malen aangehaald,[1] bovendien verscheidene 'uitzoeken' (bloemlezingen en verzamelingen)[2] en dertien schrijvers over geschiedenis en theorie der letteren.[3] Van Goens wil hier nu niet handelen over 'gepaste rede zeer te onpas gevoerd', zoals wanneer De la Motte 'in zijne verlamde Iliade' een heel leger als rei een 'trek' doet zeggen, die menig dichter in geen maand zou uitvinden; zo als vooral in de herderszangen zo veel voorkomt, hetgeen thans zowel Italianen en Fransen algemeen afkeuren. Ook niet over 'die plaetsen, waer de geest spreekt in plaats van het hart. Nooit misstaet een trek[4] meer, dan daer 't alleen op gemoeds-gevoelens aenkoomt.' Bouhours betoogde het al uitvoerig, De Bernis, Pezay, Le Brun zeiden het ook in hun gedichten: Le travail a souvent gaté, L'ouvrage heureux de la nature - L'esprit, helas! rend trop mal la nature - Peut-être qu'un amour l'esprit même est fatal. Met dit '*te veel* in stuk van geest' bedoelt hij: 'dat de gedachten gezocht zijn, en men zien kan dat de schrijver of dichter geestig heeft willen zijn: ook wanneer er een opeenstapeling is van trekken', al zijn ze ieder op zich zelf niet gezocht. Voorbeelden wil Van Goens aanwijzen in de verschillende bewerkingen der fabel van Orpheus en Euridice. Virgilius en Ovidius brachten beide er reeds een 'trek' in, verschillend naar het onderscheid van hun *genie.* Poliziano's *Favola*, gedramatiseerde favola boschezeccia kon hij niet in handen krijgen. Bij Janus Secundus en Malherbe vindt men eenzelfde 'eigenaertige en uit de natuer der zaek voortvloeiende' gedachte. Maar 'voornaemlijk zijn het de nieuwe dichters geweest die hun geest op dit geval hebben uitgeput. Hunne vindingen zijn volkomen in een Spaenschen smaek.' Aller voorbeeld: een 'Redondilla' - vier vierregelige coupletten - van Quevedo deelt Van Goens geheel mee, om daarna de opeenstapeling van gezochte geestigheden te kritiseren:[5] De verregaande minachting voor de vrouw - de weerverkrijging van Euridice stelt Quevedo voor als straf voor Orpheus' brutaalheid, het weer verliezen als beloning voor zijn gezang - is niet alleen ergerlijk, maar de gedachtengang is ook herhaaldelijk vals. Net zo in het puntdicht, dat Panard hieraan ontleende. Meer aandacht verdient de Romance van Sénecé, die de grofheid van de Spanjaard verzacht, verfijnt, vervluchtigt en verlevendigt tot minder stuitende en meer behagende 'trekken' en paradoxen; die er ook nieuwe aardige vondsten in brengt, en zo zijn origineel overtreft. Het Spaans is door en door 'précieux', het Frans, ofschoon de juiste waarheid er ook ontbreekt, vermaakt door vrolijke vinding en luchtige voorstelling: in het een spreekt een sofist, in het ander een dichter. 'De reden is natuerlijk: de een was een Spanjaerd, en de ander een Franschman.' Wat dat zeggen wil, licht Van Goens nog nader toe: de grote Lope de Vega, 'een meer dan Spaensch vernuft', zei schertsend, dat hij, 'genoodzaakt om de gothische smaek van zijn tijd- en landgenoten te volgen, de oude dichters in een hoek wegzette', om hun verwijten

1. Nedl. 2 terloops, Fra. 19, Du. 11, It. 8, Eng. 4, Spa. 2, Port. 1, Lat. 3, Gri. 3, Neo-Lat. 1.
2. Verscheidene Fra., één Du. (*Lieder der Deutschen*), één Engelse (*Works of the most celebrated minor Poets*, Lond. 1749, 4 dln.).
3. Meest de eerste twee der 4 Fransen: Voltaire, Bouhours, abbé Yart (*Idée de la Poésie Angloise* 1753-1756, 8 dln), Boileau; 5 Ital.: Crescimbeni, Orsi, Fontanini, Baretti, Muratori; 2 Du.: Klotz, Meinhard (*über die besten ital. Dichter* 1763-4); 2 Eng.: Pope, Constable (*On accuracy of style* 1734). Voor de 47 pp. van hfst. 13 zijn de getallen: a) N. 6, F. 13, D. 3, It. 7, E. 7, Sp. 1, Port. 1, Lat. 4, Gr. 7, Neo-L. 5. b) Fra. 2, Du. 1. c) Fra. 7 (vooral Bouhours), It. 1, Du. 1 (bew. Batteux d. Ramler) De statistiek dunkt mij niet geheel zonder betekenis.
4. trait, pointe d'esprit. *N. Bijdr.* II, 482.
5. Verscheidene fouten zullen wel niet van V.G. afkomstig zijn; zijn vertaling die zeer vrij is, lijkt mij bovendien niet altijd geheel juist.

te ontgaan; zo leest men in Voltaire's *Poétique.* ‘Een inquisitie[6.] *in forma*, niet tegen de gewissen, maer tegen den geest en goeden smaek (roept Van Goens uit), die men wel eens degelijk mag opmerken als een oorzaek der geringe voortgangen

6. Niet slechts historisch, maar de 18e eeuw kende het instituut in verschillende landen nog in volle werkelijkheid, en gebruikte het gaarne overdrachtelijk voor alle wezenlijke of onderstelde geestelijke dwang. Gewelddadige onderdrukking van geestelijke vrijheid, moeten wij verstaan.

van de beschaving van het vernuft en de verbetering van den algemeenen smaek.'[1.] Dit soort van gedachten[2.], zo keert hij tot zijn onderwerp terug, behoort onder het *travesti* in 't algemeen[3.]; wat naar het travesti burlesque loopt, zoals een paar aangehaalde stukjes van Prior en van Swift, houdt men echter daarbuiten. Doorgaans is het een verdraaiing van bekende verdichte historie; hoe natuurlijker, hoe fijner zij is, hoe scherper zij hekelt, hoe meer zij inneemt: 'bovenal als zij de gemoedsaendoeningen raekt en het hart doet belang nemen.' Zo iets vinden we in een 'Brief' van J.B. Rousseau over Dido en in een puntdicht van Prior over Susanna - in de trant van Chaucer, welke stijl Van Goens, evenals het overeenkomstige Franse *genre marotique* wel gaarne leest, maar dit is 'wat zeer gemeen en laeg' voorgesteld; Hagedorn's bewerking is veel beter. En bij Fontenelle in een sonnet over Apollo en Daphne, vertaald in het Duits door 'de bekende dichteresse' J.Ch. Unzerin in haar driemaal anoniem gedrukte *Scherzgedichte*, in het Nederlands door Kraeivanger.[4.] Minder bekend, maar veel beter, 'het beste dat wij in dezen smaek hebben', is Marmontel's romance over dezelfde stof: 'een der schoonste kleine dichtstukjes die de Franschen bij kunnen brengen'; de gedachten zijn volkomen juist en raken onmiddellijk het hart; de voorstelling verenigt alles wat zacht, wat teder, wat 'eigenaertig' en natuurlijk is; de verzen harmonisch. Van Goens doet het stukje volledig afdrukken en geeft allerlei parallellen aan: bij Metastasio, wiens *La Libertà* - waarvan hij drie Franse vertalingen in het voorbijgaan aanwijst en taxeert, van J.J. Rousseau, van Mad. Du Bocage en van Gazon Dourxigne - in sommige details Marmontel nog overtreft, bij Le Brun, Bernis, Camoens - die hij tegen Voltaire in bescherming neemt - Tasso, Fielding, Marino, Vergier, Wieland - want Van Goens is wel onderricht, hoe vreemd dit ook schijne, dat de *Komische Erzählungen* van de eerst zo platonische Wieland zijn - Uz, Janus Secundus, Ovidius, A.L. Karschin, Zachariae. Het wordt ons tegelijk duidelijk wat ook de Catalogus zijner bibliotheek genoeg uitwijst, dat erotiek van allerlei gehalte de jonge Van Goens zeer bijzonder heeft aangetrokken. De schoonheden van Marmontel's romance verder uit te leggen, acht hij overbodig. Slechts vermeldt hij nog de Duitse vertaling in de 'voortreffelijke verzameling van de beste hoogduitsche Anacreontische Gezangen: Lieder der Deutschen (1766)', door een geestelijke, die Anacreon niet in de ban heeft gedaan, maar 'zijn eeuw genoeg ontziet', om zijn stukjes 'die zijn geest mogelijk meer eer aendoen dan zijn leerredenen' niet met zijn naam te doen verschijnen. Van Goens kent hem, maar zal hem niet verraden. Götz, bedoelde hij.[5.]

Voor hij het hoofdstuk besluit, deelt hij echter nog iets mee over het woord romance, naar Meinhard en Crescimbeni, en wijst hij op het karakteristieke van dit genre zelf. Tot nog toe heeft hij gehandeld over een bepaald soort gedachten:

1. Niet alleen tegen L.d.V., maar tegen meer lieden, dan men wel denkt, heeft men ze gebruikt, en gebruikt men ze nog - voegt hij er aan toe - 'Durfde ik, ik noemde Fielding onder de Engelschen, etc. etc. etc. - enige Literatoren, die oude schrijvers met commentariën en critique observatiën hebben uitgegeven - Theologanten, die.... *et caetera in infinitum.*' Ik heb een sterk vermoeden, dat V.G. bij die literatoren aan zichzelf dacht. Zijn *Porphyrius*, misschien ook zijn *Specimen in Artemidorum* en zijn dissertatie kunnen door hun nieuwigheden reeds nu ergernis tegen V.G. hebben gewekt.
2. V.G. zegt *niet*: gedichten.
3. Vgl. Holzhausen's hoofdstuk: 'Die romanze als travestierung der classischen mythologie', *Zsf. d. Ph.* 15, 169-173.
4. Bij de papieren V.G. is een kopie van zijn hand van Marmontel's *Ode sur l'aventure de Daphne*, waarbij het sonnet 'qu'on attribue au grand Fontenelle' wordt vermeld met een schone vertaling daarvan in E. Kraeivanger's *Dichtlievende Lente en Zomer*, en een van 'nulle beauté' in de *Dichtlievende Verlustigingen* van M. de R(uuscher). Over beide: zie *Maand. Bijdr.* II, 600-618. Van het eerste 3e dr. 1762. De eerste, in *Cat. V.G.* I, 579, was van 1735.
5. Zie deel I, 435 en 464.

gevoelig-geestige travestie of parodie, in verschillende vorm: rododilla, sonnet, puntdicht, brief of romance. De laatste vindt hij blijkbaar de meest geschikte vorm ervoor. En thans definieert hij dit ‘soort van gedichten’, uit de voorbeelden van Sénecé en Marmontel: ‘vooreerst, dat zij de eene of andere gebeurtenis bevatten, 't zij die waer of verdicht zij: en ten tweden, dat elk *couplet* of elke *strophe* met een trek besloten wordt.’ De definitie is gebrekkig en lijkt niet juist, maar wij zullen ze moeten combineren met hetgeen reeds eer gezegd is over het gevoel inzonderheid. En vooral bedenke men, dat het hier nog alleen

de herleefde romance, travestiërend of parodisch, betreft in haar eerste fase. Percy's *Reliques* (1765) die zo grote invloed op het genre zouden uitoefenen, waren nog nauwelijks verschenen, en aan Van Goens nog onbekend; tot een theoretisch overzien der gehele soort kwam het vanzelf in de verschillende landen eerst later; de zo uitnemend ingelichte Von Blankenburg zegt zelfs omstreeks 1790 daarover nog ‘nichts befriedigendes’ te kennen.[1.] De proza-vertaling van enkele ook weer parodiërende romancen van Gongora door J.A. Jacobi moest nog verschijnen (1767); de oudste Duitse, die van Gleim (1756), gedicht onder invloed van Gongora en van Moncrif, misschien ook van Sénecé en Marmontel,[2.] kende Van Goens reeds; dergelijke van Löwen (1762) eveneens;[3.] Moncrif noemt hij hier nog niet; zeer kort na de verschijning van zijn opstel beveelt hij hem echter aan Lelyveld aan: ‘De Romance van Moncrif is zeer naiv’, antwoordt deze.[4.] Hier zal stellig wel gedoeld zijn op het meestbekende der twee romancen, die Moncrif bij verscheidene andere van het algemene Franse slag, bewust had gegeven als model van een nieuwe soort: *Les constantes amours d'Alix et d'Alexis*, ook reeds in 1756 in Duitse bewerking bij Gleim voorkomend. Ofschoon een parodiërende toon blijft meeklinken, om in het slotcouplet geheel te domineren, was toch deze stap van de idyllische, pastorale, mythologische en operette-achtige romance tot die van het volk en van het historisch verleden - de andere was gegrond op een oude romance - van grote betekenis. Het was een voorbereiding op de zuiverder navolgingen der oude historische romancen en balladen, waartoe Percy de grootste stoot geven zou.

‘Wij hebben 'er geen - ging Van Goens voort - dat ik mij herinner in onze tael. De Spanjaerden en Portugeeschen hebben 'er veelen doch in een grover smaek, en de Italianen enigen die beter zijn. De Franschen ook verscheiden, en daeronder zeer voortreflijken.[5.] De Duitschers zommigen van Gleim en Mevrouw Unzer. Dog bij de Engelschen staet mij niet voor dit soort gevonden te hebben, want 't geen zij *a dramatick romance* noemen (...) is niet anders dan 't geen de Franschen *Pastorale* en de Italianen *Favola Bosscherechia* noemen’; zo vat hij zijn kennis van het heden samen, om, nog blind voor de naaste toekomst van het genre, te besluiten, dat ‘Marmontel het spoor achter zich gesloten heeft, zoo dat er weinig hoop zij om hem te evenaren, en volstrekt geene om hem te overtreffen.’ Dit bewijst wel, dat hij Moncrif nog niet kende, ondanks Gleim; zijn bezwaar om de pastorale bij de romance te betrekken, is dus onafhankelijk van deze.[6.] Van Goens zelf ook volgde hem na; niet in 't Nederlands, maar in 't Frans, want de in 't volgende hoofdstuk gedeeltelijk gedrukte ‘onuitgegevene Romance op Orfeus, te lang om hier geheel inteplaetsen’, is van hem.[7.] Poëtische waarde heeft zij zeker niet, historische misschien wel; wij

1. Sulzer ed. 1792-94, IV, 112. Over de langzame ontwikkeling van het begrip en de theorie bij de Duitsers van Mendelssohn 1758 af, zie Koberstein 5, 33v. Zo dichtte Hölty 1770 ook nog een ‘burlesk-tragische Romanze’: *Apoll und Daphne*; en later nog dergelijke.
2. Holzhausen, *Zsf. d. ph.* 15, 150[n] haalt daarvoor Hub's oordeel van 1868 aan.
3. Want hij citeerde diens *Schriften* (1765) - zie boven p. 229 - waarin ze voorkomen, ook de verbeterde en vermeerderde afzonderlijke uitgaven der Romanze bezit hij later: de edities van 1768, 1769, 1771. *Cat. V.G.* I, 565. Vgl. Holzhausen, *Zsf. d. Phil.* 15, 156-159.
4. *Br.* I, 223 (23-8-67).
5. Een ‘uitzoek’ van voor enige jaren, zeer zeldzaam geworden, herdrukt men in de *Mercure de France*, deelt V.G. mee in een noot. In zijn *Cat.* I, 505 vinden we: *Recueil de Romances historiques, tendres et burlesques tant anciennes que modernes* par M. de L**, 2 voll. 1767-1772. Hier komen chansons en pastorale minneliederen met romances, historisch en burlesk, verenigd voor zonder voldoende onderscheiding. Zijderveld a.w. 7; Holzhausen a.w. 140.
6. Zie Zijderveld a.w. 7-8.
7. Zie deel I, 455.

zien dat zijn praktijk reeds ruimer is dan zijn theorie. Het ‘air’, en dus de vorm, is dat van Marmontel's stukje, de inhoud in contrast met ‘une critique insensée (qui) De sa triste destinée Défigure en vain l'horreur’ van Quevedo e.t.q., schijnt veel meer ‘naïef’ en gevoelig bedoeld, dan als travesti of zelfs parodie; en de coupletten hebben elk hun vereiste ‘trek’ in 't geheel niet. Terwijl het hele hoofdstuk zich richtte tegen het ‘te veel aan geest’, voerde het gedurig het pleidooi

voor het gemoed en het gevoel,[1.] voor de herderspoëzie zelfs met Voltaire, tegen Fontenelle: ‘Je veux que le coeur parle et que l'esprit se taire.’ De parodie of travestie keurt hij slechts geheel goed in de gevoelig-verfijnde trant van Marmontel, zij stuit hem hevig in de Spaanse manier, en voldoet hem ook niet geheel bij Prior, Sénecé of Fontenelle. Het travesti burlesque scheidde hij geheel af. Ondanks Voltaire, ondanks abbé Yard vindt hij *Protagenes* en *Apelles* van Prior, *Philemon* en *Baucis* van Swift, ‘hoewel niet zoo sterk, in den smaek van Gargantua en Pantagruel, van de Gigantomachie, en van Eneas in zijn zondagspak.’ Ook verder blijft Van Goens vol belangstelling voor deze dichtsoort: onmiddellijk na de verschijning van zijn opstel schijnt hij aan Ten Hove al een ballade uit Percy te hebben toegezonden, in elk geval prijst hij kort daarop Cesarotti, Percy's *Reliques* aan.[2.] Zijn bibliotheek bevatte op dit gebied zeer zeldzame Spaanse Cancioneiros,[3.] de verzamelde werken van Gongora, en van Quevedo, de *Histoire littéraire des Troubadours* rédigée par Millot sur les mémoires de La Curne de Sainte-Palaye (1744), de belangrijke *Recueil de Romances*,[4.] de werken van Moncrif (1751), Sénecé (1717), Marmontel, Sédaine, een hele verzameling komische opera's en dergelijke in Italiaans, Frans, Engels en Duits,[5.] behalve Percy's *Reliques* een aantal der bekende verzamelingen van oude Engelse en Schotse poëzie als: Ramsay's *Tee-Table Miscellany* en *Evergreen, Ancient Scottish Poems*, published from the ms of G. Bannatyne, Evan Evans' *Specimens of the Poetry of the ancient Welsh Bards*; een afzonderlijke uitgave der knappe imitatie Hardyknute; de gedichten van Gay en van Gray; de zevendelige uitgave van Dodsley's bekende *Collection of Poems by several Hands*, Th. Warton's *History*, Percy's *Five pieces of Runic Poetry* (1763), Mallet's *Histoire de Danemarck*;[6.] en de reeds ter sprake gekomen Duitsers. Zelfs *Hermin und Gunilde* van R.E. Raspe (1766) een eenzame, vroege poging om de ernstige romance te stellen in de plaats der burleske, met een voorbericht, dat de riddertijden krachtig in bescherming neemt tegen de Aufklärers-verachting, is ook in Van Goens' bibliotheek te vinden.[7.] Ook de *Neue Bibl. d. Sch. Wissenschaften u.d. frayen Künste* van C.F. Weisse (1766 vlg), waarin Schiebeler, handelend over de Spaanse, en Raspe, over de Engelse romance (verzameling Percy) in 1766 en 1767 reeds betere beschouwingen hadden gegeven, is er. En we weten, dat Bachmann deze Bibliotheek hem in het voorjaar van 1767 bij uitstek aanbeval.[8.] De verandering en bloei van het genre kwam in Duitsland echter eerst tegen en na het einde van Van Goens' literaire loopbaan, door Herder en Bürger. Maar ook na 1776 toonde hij nog deze oude liefde niet te hebben vergeten. Toen het ondanks Franse taal, toch hoofdzakelijk Nederlandse tijdschrift, de *Bibliothèque des Sciences*, in 1777 een bespreking had gegeven van de *Romances* van A. Berquin (1776), die in theorie en praktijk met het parodische element geheel brak, zond Van Goens onder volstrekte anonimiteit, ondanks alle aandrang van De la Fite, dat hij de lezers 't genoegen zal gunnen, te zien, dat hij ‘aime et cultive toujours la Littérature’, een brief ter plaatsing, naar aanleiding van

1. Zie boven p. 231-233.
2. Zie deel I, 529.
3. idem 553vv.
4. Zie boven p. 234[n].
5. o.a. Favart, Sédaine, Marmontel, Weisse, J.G. Jacobi. Zo vinden we nog een kopie van de hand van V.G. van een Engels air from Richard Coeur de Lion (vertaling van Sédaine's Franse opera?).
6. *Cat. V.G.* I, 541-543. Vgl. W. Lyon Philps, *The Beginning of the English romantic Movement.*
7. *Cat.* I, nr. 6382. Over Raspe: Holzhausen a.w. 161vv en 188.
8. Zie deel I, 463.

het mooie ‘Dors mon enfant’, etc. daar geciteerd.[9] Ook hij had het stukje mooi, het mooiste van alle wel gevonden: ‘la simplicité du sujet, les graces naives et touchantes de l'execution, la versification douce, légère et harmonieuse, tout concouroit à en faire un de ces petits chef-d'oeuvres (...) qu'on retient sans peine (...) et qui semblent toujours faire un nouveau plaisir.’ 't Meest trof hem ‘l'extrême simplicité’: ‘on n'y est guère accoutumé de nos jours; on

9. *Bibl. d. Sc.* 1778 I, 177-189: Lettre aux Auteurs de ce Journal sur une Romance de M. Berquin.

ne s'y attend surtout pas dans les productions quelconques qui nous viennent de la France. Il règne dans nos Ecrits de tout genre, dans notre Langue, dans nos Sociétés, dans nos moeurs enfin, et je dirois presque dans nos pensées, un ton maniéré, pour ne dire de plus, qui est le revers de cette aimable simplicité, de ce langage du coeur, de ce beau naturel du *bon vieux temps*, qu'on ne cesse de regretter, et qu'il seroit si facile de faire renaître, si l'on ne s'obstinoit seulement pas à en étouffer le germe qui est dans notre coeur.' Maar om terug te komen op Berquin's gedichtje 'la seule de son espère après les romances de Moncrif', hij had zijn ogen niet kunnen geloven: zo iets uit Parijs op het eind der 18de eeuw! Zou het misschien berusten op een oude 'romance gauloise' door De Sainte Palaye opgedolven en aan Berquin medegedeeld door Millot? Het is onvergeeflijk, dat deze de oorspronkelijke stukken voor zijn *Histoire des Troubadours* ons heeft onthouden. Bij nader onderzoek bleek het inderdaad een navolging; maar van een Schotse ballade, te vinden bij Percy, die hij aan de redacteur toezendt.[1.] Vergelijken zal hij niet: daarvoor diende men het patois te kennen, met het genre vertrouwd te zijn, en het stuk te hebben horen voordragen of zingen door landsluiden 'avec cet enthousiasme tout particulier, qui dérive d'un patriotisme tout particulier aussi, très inconnu dans nos sociétés froides et factices.' De betekenis wordt daar zeer verhoogd door de historiciteit.[2.] Berquin beschrijft, hoe roerend ook, het lot, dat duizenden vrouwen ondergaan, slachtoffers van de ongebondenheid en willekeur van het sterkere geslacht, ondanks heilige beloften, en heilige natuurwetten. 'Tel qui se sent remuer jusqu'au fond du coeur par la Romance de Mr. Berquin. S'est peut-être vingt fois exposé légèrement à causer le mal sur lequel il verse des larmes.' Maar voor de Schotten betreft het een zeer bekende historische persoonlijkheid van hoge rang: Lady Anne Bothwell, door haar gemaal verlaten voor Maria Stuart. Historische bijzonderheden doet Van Goens nog volgen; dat geschiedenis en gedicht niet altijd overeenstemmen, vindt hij, in tegenstelling met Percy, geen bezwaar: zulke balladen of romancen zijn doorgaans later gemaakt door barden of menestreels, die het met de historische details zo nauw niet nemen; zo'n figuur als Bothwell wordt zo hatelijk mogelijk voorgesteld.

Van Goens wil Berquin niet beschuldigen van plagiaat: zo navolgen is origineel zijn. Maar er is één reden, waarom hij de aanwijzing der bronnen, die de Franse Beaux Esprits, anders dan die Duitse en Hollandse pedanten, gewoon zijn beneden zich te achten, hier gewenst vindt. Het is omdat hij dichters van het talent van Berquin in Frankrijk of daarbuiten, zou willen brengen bij een bron van rijkdommen, buiten Engeland zeer weinig bekend, die ons de smaak zou kunnen hergeven voor de schone natuur en de eenvoudige taal van het hart, die men niet meer vindt, dan in die kostbare overblijfselen van eeuwen, die wij barbaars plegen te noemen: Percy's *Reliques*, Ramsay's *Evergreen*, en *Tea-Table-Miscellany*, de nieuwe verzameling uit het ms Bannatyne: 'toutes ces Collections de Ballades, Vaudevilles,[3.] Romances Angloises et Ecossoises, tant anciennes que modernes, et les unes plus jolies que les autres, méritent d'être entre les mains de tous ceux qui aiment la Poésie, et présentent un champ vaste aux Poètes qui voudroient s'exercer à les imiter.'

Van Goens heeft zijn kennis van deze dichtsoort in de jaren na 1766 veel uitgebreid, en zijn denkbeelden erover hebben zich daarmee ontwikkeld en gewijzigd. Wellicht is ook zijn trouwe lectuur der Duitse tijdschriften als de *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften*, waarin bijv. Raspe in 1767 reeds Percy als beter voorbeeld

1. Wij zien hier tevens, dat V.G. toch niet al zijn boeken verkocht heeft: op La Fite's verzoek zendt hij hem 't betrokken deel toe.
2. Van Goens zag dit vrijwel, als men het thans ziet. Vgl. Zijderveld a.w. 16-18.
3. synoniem bij V.G. met 'straet-liedjes', *N. Bijdr.* II, 633.

had aangeprezen,[4.] hem daarbij van dienst geweest. Al kende Feith dit artikel van 1778 vermoedelijk niet, of althans niet als van Van Goens, toch

4. Holzhausen a.w. 188. Feith haalde echter ook reeds in zijn *Verh. over het Heldendicht* van 1781 - *Werken Feith* 6, 113vv - dit boekje en de vertaalde Schotse ballade aan.

was zijn minachtend neerzien op de Philosophe sans fard van 1766 in zijn Brief ‘Over de Romance van 1784’ zeer onbillijk, en zijn kritiek op diens onkunde uiterst goedkoop.[1.] Hij is toch met zijn theorie dan hoogstens zo ver als Van Goens reeds zes of meer jaren te voren, terwijl hij in kennis van het genre ver achterstaat bij deze; al is het mogelijk, dat Van Goens Herder's opstel over *Ossian und die Lieder alter Völker* (1773) niet heeft gekend; hij kende de stukken zelf als deze, terwijl Feith's hele wijsheid weinig verder lijkt te gaan dan de citaten van ‘Goethe’, aan wie hij abusievelijk Herder's beide opstellen in *Von Deutscher Art und Kunst* toeschrijft.[2.] Tot eigen onderzoek van onze eigen oude literatuur, van ons oude volkslied in het bijzonder, schijnt zomin Van Goens als Feith zich getrokken te hebben gevoeld. Wel kocht Van Goens reeds in 1765 te Amersfoort een ‘collectie van oud Duitsch goed’, waardoor Lelyveld's taalkundige nieuwsgierigheid zeer wordt geprikkeld,[3.] maar het enige vermoedelijk, dat daarbij van literaire aard zal zijn geweest,[4.] ofschoon juist een verzameling ‘Oude Gedichten en Liedekens, geschreven omtrent het begin der 17de eeuw’[5.] wordt noch hier noch ergens verder door hem vermeld. Als dichter van Nederlandse romances is Feith de eerste, tot spijt van Rau en Bellamy.[6.]

Wij komen thans weer tot de *Proeven uit den Dichtkundigen Ligger*: ‘Hoofdstuk XXI Over de Woordherhaling’.[7.]

‘De vinding van een dichter bestaet in zijne gedachten, zijne kunst in de voorstelling derzelven’: de fraaiste gedachte kan bedorven worden, maar ook omgekeerd een gewone gedachte innemend en bevallig gemaakt. De herhaling is in die kunst een voornaam middel: ‘in het sterke geeft zij kracht; in het tedere zachtheid; zij verlevendigt ene beschrijving, en maekt een klacht treurig: overal versterkt zij den nadruk, en niet zelden brengt zij de gansche gedachte of toestand belang bij.’ Natuurlijk worden niet bedoeld de stopwoorden der Ouden, al mogen blinde eerbied voor al wat oud is, en slechte smaak ook die bewonderen; en al vindt men ze ook bij goede dichters als Homerus. ‘'t Is een vaste regel, dat men minder en geringer oplettendheden in kleine dichtstukken moet zoeken, in Liederen, in Brieven, in Herderszangen, enz. terwijl de grote en uitgewerkte gedichten, die eigenlijk den

1. *Brieven over Versch. Onderw.* in *Werken* 2, ed. 1824, 24, 25, 27, 39. Ook Zijderveld, die a.w. 40-41 iets over V.G. meedeelt, ziet in Feith's verbazing niets dan retorica, 46-47.
2. Feith, *Werken* 2, 26, 164. Zijderveld a.w. 47, 59 wijst er ook op, dat Feith Percy alleen uit Herder's opstel kende.
3. *Br.* I, 146; 11-10-65.
4. Naar de notitie van Van Goens' mss. etc. Pf. 130D2 K.B.
5. Wrsch. thans *Cat. Hss.* Univ. Bibl. Utrecht nr. 1341.
6. Zie o.a. Nijland, *Bellamy* II, 127, 132. Onder de papieren van Van Goens bevindt zich een ms. *Edwald en Elize. Romance*; in hoofdzaak dezelfde geschiedenis behandelend als S.F.J. Rau's bekende romance (in *Proeven voor het Verstand, den Smaak en het Hart*, 1784), maar in allerlei trekken geheel verschillend, veel korter (44 vierregelige strofen tegenover 63 van R.) en rijmloos (bij R. rijmend). Het stuk is *niet* van V.G.'s hand; maar wel uit zijn nalatenschap; naar een potloodaantekening bevond het zich in de verzameling brieven, enz. in betr. tot Buxtorf van 1787-1798. De samenhang van de beide romances is mij niet duidelijk. Is deze van een andere vriend van Bellamy? kwam ze via Van Alphen bij V.G.? Maar waarom zond deze ze hem jaren na haar ontstaan? Gissen zal licht doen missen.
7. *N. Bijdr.* II, 631-666. Statistiek: N.7, F.7, D.6, E.8, I.6, Sp.0, P.1, L.8, Gr.6 (Fl. Jos. en 2 bijbelboeken meegerekend), Neo-L.5. Theorie: Huydecoper, Batteux, D'Alembert, Menage, Schlegel (vert. v. Batteux met Beilagen), Klotz, Muratori, Vida en Maranta (zeldzaam boek, *Lucullianae Questiones*, met ‘vele fraeie aenmerkingen over de dichtkunde’. Ed. 1564). De meermalen geciteerde dichters zijn: Ovid. 12, Virg. 8, Camoens 6, Guarini 6, Colardeau 6, Tasso 5, Bonarelli 4, Reland 4, Young 3, Petrarca 3, Van Merken 2, Malherbe 2, Philips 2, Marino 2, Horat. 2, Tibull. 2, Val. Flaccus 2, Francius 2, de *Lieder der Deutschen* zeer vaak, Grotius 2, Lotichius 2.

naem van Dichten geven,[8.] Heldendichten en Toneelstukken, die schoonheden meest besluiten welken van meer belang zijn, en waerin de kunst des dichters zoo zeer niet als wel zijne vinding doorstralen moet, gelijk de goede schikking der stof, het wonderbare, de verdichting, de beschrijving, enz. Dit ligt in den aert der zaek.' Enz. Hoe 'de herhaling op zijn pas gebruikt ene schoonheid uitmaekt in de dichtkunde', wil hij hier voor allerlei gevallen aantonen. §1. In beschrijvingen, om bijzonderheden en veelheid te doen uitkomen, en om zich

8. Zie ook deel I, 263.

herhalende of aanhoudende beweging voor te stellen; zo wist Parnell een drinkende en dansende losbandige troep, door woordherhalingen samen met schikking en maat ‘kunstiger af te schilderen, dan het beste penseel van Jan Steen of Teniers ooit gedaan heeft.’ Ongepaste, gezochte en overdreven aanwending doet echter het doel geheel missen, als blijkt aan een Latijns gedicht van Francius op Pinksteren, met het voortdurend herhaalde ‘Ventus’. §2. tot uitdrukking van haast, aansporing, verwarring, zinsverrukking enz. §3. van ‘onorde’ en nadruk, in droefheid en klacht. §4. ook van het zachte en tedere. §5. als krachtige uiting van hetgeen men gevoelt, meent, weet, gelooft: daarbij komt vaak hetzij overeenstemming, hetzij tegenstelling van twee dingen voor.[1.] §6. van onverschrokkenheid §7. in verwijt. §8. bij gevoelsherinneringen. §9. Mooi is het, als de herhaling met enige wijziging van uitdrukkingen gepaard gaat, en vooral §10. als er een opklimming in is. Ook §11. wanneer ze als echo is gedacht; Van Goens geeft voorbeelden van Virgilius, Broekhuizen, Dorat, Gresset, Von Kleist, Lange (en zich zelf), maar hij moet toch ook bekennen, dat Virgilius' voorstelling: Orpheus' van het lichaam gerukte hoofd, de Hebrus afdrijvend, nog roepend Eurydice, en door de rotsige oevers nagebauwd, hem ‘zeer buitensporig voorkomt en altijd geweldig gestooten heeft.’ §12-14. Zover de herhalingen als sieraad. Met die voorbeelden zal men licht kunnen onderscheiden andere, die of volstrekt wanstaltig, of krachteloos of onverschillig zijn. Voor het eerste is één aanhaling genoeg: uit Vondel. Het tweede vertoont Grotius' elegie, waarin de hexameters altijd beginnen met ‘annule’, en Petrarca's lofzang op Maria met ‘Vergine’ als aanvang van alle strofen. Het kan voor een keer doorgaan, maar Van Goens vindt anders een ‘scientifiek voorkomen’ aan een gedicht ondraaglijk. Hij moet dan altijd denken aan die goede Wolfiaan, bij Montuela, die een dichter wou bewegen een dichtstuk te schrijven ‘*methodo mathematicorum*, met al zijn toebehooren van *theoremata, problemata, scholia, corollaria*, en het gulde Q.E.D. ten refrein van elk couplet. Luiden, wier vinding ten einde is, en die echter dichters willen zijn, kunnen dit onderwerp voor 't minst nog aenvangen, *et laudem novitatis habebunt*.’ Ieder zal in elk geval in de gegeven voorbeelden de stijfheid stuiten van hetzelfde woord regelmatig terugkerend op dezelfde plaats. Dan nog liever het 42 maal in 40 regels verspreid voorkomende *amor* bij Camoens. Het citaat wordt de lezer bespaard: zoveel Portugees zou hij toch denkelijk overslaan. Klank- en sylbeherhalingen, die te veel aangewend misstaan, maar op zijn pas gebruikt, hoewel zonder belang voor de zin, zekere harmonie kunnen geven aan het vers, zijn er door de bekende verzamelaars[2.] genoeg bijeen gezocht. Heel iets anders echter zijn de klankschilderende herhalingen ‘die een voorname schoonheid in de Dichtkunde uitmaken, welke behoort tot de plaets[3.] van *het schilderachtige in de dichtkundige beschrijvingen.*’ Herhalingen louter om zich zelf, schoon bij Vergilius als bij Malherbe in gebruik, en fraai gevonden bij Macrobius, Vida en Menage, kunnen Van Goens niet bekoren. Voor hem is dit de regel: ‘dat geen herhaling fraei is, dan die waervan men de reden kan nagaen, waerom de dichter dezelve gezocht heeft, en die teffens de uitwerking doet, die hij zich daerdoor heeft voorgesteld.’ ‘Eén voorbeeld leert meer dan alle lessen, die men zou kunnen opgeven, en 't is naer goede voorbeelden alleen dat een jong dichter zijn smaek en oordeel moet vormen: in het meerdere, in het mindere. *In tenui labor, at tenuis non gloria.*’

1. Naar aanleiding van de plaatsen uit Young krijgt hier de Nederlandse vertaler van Young (d.i. Lublink) de lof, in vertaling en commentaar Ebert's voortreffelijk werk te hebben geëvenaard.
2. Zie boven p. 108.
3. = locus? hoofdstuk, afdeling.

Grote ontdekkingen doet Van Goens wel niet in dit laatste hoofdstuk, maar toch is ook hier zekere verdienste niet te miskennen. Vergelijken wij Vossius of Hoogstraten, dan vinden we daar de herhaling[4] in uitvoerige hoofdstukken over, deze naar geheel uiterlijke kenmerken, van plaats

4. Bij Hoogstraten meer dan een vijfde van zijn hele *Rederijkkunst.*

meest, in allerlei gevallen verdeeld: epizeuxis, anadiplosis, climax, anaphora, epistrophe, symploce, epanalepsis, epanodos, paronomasia, polyptoton, terwijl de literaire betekenis achteraan komt en bijkomstig lijkt: Hoogstraten merkt alleen een heel enkele maal op, dat er grote kracht in is of dat het oor er door vermaakt wordt; Vossius komt ook niet veel verder dan: ‘magnam in oblectando vim habet; non venustatem tantum, sed etiam aerimoniam addit orationi.’ Van Goens laat de mechanische indeling bijna geheel rusten, om de volle nadruk te leggen op de esthetische werking, waarbij ook de psychologische factor, het nauwe verband met het affect, vanzelf al meer naar voren komt, al staat de centrale betekenis daarvan hem nog niet helder voor.[1.] Dat zijn indeling ook verre van volmaakt is, mogen we niet zwaar doen wegen; dat hij in zijn ijver om door naast-elkaar-plaatsing van verzen van soortgelijke situatie of stemming, met verzuim, gebruik en misbruik der herhaling, de kracht van dit uitdrukkingsmiddel aan te tonen, wel eens verder gaat, dan ons oordeel mee wil, schijnt ook niet onbegrijpelijk. Ietwat naïef doet het aan, als hij eens een Frans stukje ‘Le Souhait d'une bergère’ niet alleen achterstelt bij de Duitse vertaling van Hagedorn, omdat deze er een herhaling in heeft gebracht, maar van de lezer ook verwacht, dat hij een Nederduitse vertaling nog weer mooier vinden zal, omdat er daar drie in voorkomen! De vertaler was hij zelf wel; evenzo van enkele regels uit de *Lieder der Deutschen*.[2.] Het is wat weinig om uit te oordelen,[3.] maar uit zijn Latijnse en Franse gedichten krijgen we over 't algemeen niet de indruk, dat er een groot Nederlands dichter aan hem is te loor gegaan. Ondanks zijn levendig gevoel voor poëzie, ondanks Lelyveld's optimistische aansporingen, ondanks zijn lof over het begin van de vertaalde Soliman;[4.] daar zag hij trouwens wel ‘eenige fauten en misstallen tegen Prosodie, Cadens, enz.’ in; maar als hij het stuk in zijn geheel heeft, zal hij ‘het gezet lezen, en likken en overschrijven’, en dan zullen de meeste fouten wel verdwijnen, en dan kan het een zeer goed stuk zijn, en tot een voorbeeld dienen. Van Goens zelf zal beter begrepen hebben; hij maakte 't niet af, ondanks alle aandrang van zijn vriend.[5.] Meer valt het te betreuren, dat hij ons niet meer proza heeft geschonken. Wat wij van hem hebben, uit deze en uit latere tijd, geeft ons het recht tot de mening, dat hij hiervoor een zeer bijzonder talent had. Dat hij een vernieuwing van onze prozastijl dringend nodig achtte, gaf hij overduidelijk te kennen door zijn niet malse kritiek op Nederlandse ‘welsprekendheid’ of ‘wel-schrijven’. Dat oordeel bleef hem levenslang in zijn geest vastgeprent, ook al waren nog voor zijn in ballingschap gaan de beroemde romans van Wolff en Deken verschenen. Maar dat viel in de meest bewogen tijd van zijn politieke loopbaan, en Betje Wolff was toen reeds lang van goede kennis en geestverwant tot felle staatkundige tegenstandster geworden.[6.] In mei 1786 zond hij via Van Alphen zijn

1. Vgl. Elster, *Prinzipien der Lit. wissenschaft* II, 199v, die ondanks zijn eigen kritiek toch weer de oude retorische indeling volgt.
2. *N. Bijdr.* II, 644-645.
3. Zie ook deel I, 395v.
4. ibid. 153, 177.
5. o.a. *Br.* I, 186, 266.
6. Hoe de stemming tegen haar was in zijn kring, blijkt uit de brieven van J. Olivier, de Rotterdamse orangistische agitator aan V.G. 7 aug. 1782: Juffr. Bekker, geb. Wolff zal een roman publiceren: Het gevonden weeskind, of zo iets. 14 okt. 1782: Van Goens had hem een weddenschap aangeboden, dat hij Le Francq van Berkhey's *Zeetriumph* onmogelijk zou kunnen uitlezen. O. antwoordt, wel lust te hebben ze aan te nemen, op één voorwaarde: ‘C'est que vous prissiez la peine de lire le nouveau roman de Sara Burgerhart par Mad. Wolff, et que vous consentiez à me tenir quitte au moment que vous commenceriez à vous y ennuier.’ Uit V.G.'s afkeuring van het werk van de partijgenoot mogen we echter vermoeden, dat hij het vermogen niet verloren had de talentvolle navolgster van zijn vanouds zo geliefde Richardson, schoon tegenstandster ook recht te doen.

vader twee deeltjes van Broes, hem geleend, terug. Hij vond er wel wat goeds in, maar het ging geheel verloren door de ondragelijke stijl en taal. ‘De genegligeerdste periode van Uwe proza is daarbij vergeleken, als een flageoletje bij een schalmey. De waardige man heeft het valsche gehoor, dat ik oit bij een schrijver gevonden heb, en zijn stijl wil evenwel *harmonisch proza* zijn, denk ik, want wat is het anders? Het groote debiet van die stukjes maakt meer het eloge van de herderlievendheid,

als van de smaak onzer natie. Dit moge U troosten als men uwe rijmlooze dichtstukjes zoo singulier beoordeelt.' Zo schreef hij nog in 1804 aan de weduwe van H. van Alphen, dat hij haar vrees volkomen begrijpt, dat 'ein der 1001 Schmierer, die es von jeher in dem lieben Batavieren gegeben hat' aan een biografie zou beginnen. Zo immer mogelijk, moet zij het ergste trachten te voorkomen: 'fade Lobschriften' in de smakeloze, pedante Hollandse trant. 'Es fehlt den Holländischen Schriftstellern fast immer an Würde, an Gefühl für das Schickliche. Sie schreiben nicht, wie man redt. In Lob wie im Tadel, und werden dadurch ekelhaft, ohne das wieder im geringsten zu ahnden oder zu fühlen. Ein andrer Fehler ist Weitschweifigkeit, Worte anstatt Sachen oder Gedanken.'[1.]

Ofschoon het uit Nederlandse politieke en uit latere Duitse geschriften wel blijkt, dat hij ook de gave van vertellen bezat, zouden we toch niet daarvan het meeste hebben verwacht. Zijn roeping lag in de literaire theorie en kritiek, in de literatuurwetenschap in het algemeen. Hoe velerlei vraagstukken had de zestien à achttienjarige reeds in zijn vier opstellen voor de *Bijdragen* aangeraakt. Hoe fris en onbevangen, met hoeveel kennis en onafhankelijkheid! De waarde der modernen tegenover de ouden, en van de ouden tegenover de modernen; het noodzakelijk verband van leven en literatuur; de beoordeling van elke kunst uit tijd en omstandigheden; geen verstening, maar ontwikkeling; geen dode conventie, maar levende waarheid; elke tijd zijn eigen uitingen; maar schoonheid te waarderen in *heel het verleden* en bij allerlei volken, tot Arabieren en andere oosterlingen toe; geen wetten zozeer als voorbeelden; geen lessen, maar lectuur; minder het verstand dan het hart; minder 'geest' dan gevoel; tegenover de van buiten als sieraden aangebrachte tropen en figuren, de uit stof en stemming spruitende uitdrukking en verbeelding; tegenover de staag-oefenende ijver de zich ontwikkelende 'genie'; tegenover de slaafs namakende ambachtsman de vrije, oorspronkelijke, zelf de regels vindende kunstenaar. In de plaats van oppervlakkige napraterij en nationale inbeelding eiste hij onbevooroordeelde onverbloemd-oprechte kritiek, ook al zou zij reputaties moeten aantasten en armoede blootleggen; naast de universele rede stelde hij de subjectieve smaak; door de waarschijnlijkheidswet laat hij zich nog wel zeer enge grenzen stellen, maar anderzijds bewondert hij toch de originaliteit en fantasie der Duizend-en-een-nacht. Aan de aloude gelijkstelling *ut pictura poesis* twijfelt ook hij reeds. De fundamentele betekenis der ouden voor onze dichtvormen aanwijzend, haalt hij toch nieuwe genres met geestdrift in. Hij bevestigt herhaaldelijk de eis van zedelijkheid, nut, lering, maar de 'vermaking', het schoon, de kunst, is het grote voorwerp van zijn aanhoudende zorg. 'Eén straetliedje' - het begrip toen was overigens anders dan het begrip nu - 'kan fraei zijn (...) enkel door de leiding en voorstelling der gedachten';[2.] het omgekeerde, compensatie van geringere kunst door meerdere verhevenheid of gepastheid - voor ons - van de stof, of grotere heiligheid van de held, zoals bij Lelyveld en bij Macquet, zou men bij Van Goens niet gevonden hebben, ook al ware zijn beloofde verhandeling over het Heilig Gedicht tot ons gekomen.

Het nieuwe vertoont zich bij hem nu hier, dan daar, en telkens weer; maar niet volledig en niet consequent; hoe kan dat ook? In de vier opstellen, lopend over twee jaar, is ook ontwikkeling van denkbeelden waar te nemen. Bij het begin stond hij dichter bij Macquet dan op het eind. Van de Bijdragerskring stond deze hem evenwel, Lelyveld daargelaten, wellicht nog het naast. In Amsterdam was Lublink, in Utrecht Perponcher; en deze beiden kwamen hem stellig weer nader dan Macquet; in

1. V.G. aan mevr. V.A. 10-2-1804.
2. *N. Bijdr.* II, 633.

belezenheid van moderne dichters en dichtkundigen zullen zij, althans aanvankelijk, de veel jongere Van Goens misschien niet veel hebben toegegeven,[3.] als kenner

3. Behalve al de boven p. 176v genoemde auteurs vinden we nog bij Perponcher: in *Zedek. Brieven*: Gellert, Gessner (*Tod Abels*, wrsch. in vert. Huber); Milton, Addison, Pope (vaak), Thomson (zeer vaak), Chesterfield; Guarini, Filicaja (het bekende sonnet); Montaigne, Thomas (Eloges), Le Cat, Voltaire, Buffon, Gresset, Destouches. In *Altamont* (1775): Wieland (meermalen *Der goldene Spiegel*) en Milton (o.a. dit: 'met de innigste ontroering boezemde ik in deeze oogenblikken het schoone morgenlied van Milton uit. En de geheele Natuur scheen mij met de verheevene verrukkingen van dien hemelschen Dichter bezield.' Bedoeld is *Par. L.* 5, 152v: 'There are thy glorious works' etc.). In zijn *Mengelwerk* (proza vertt. van gedichten) I (1775): Kleist, *De Lente* - naar de Fr. vert. van Huber - id., *Lof der Godheid*; II (1775) Kleist, Gessner, Wieland, Uz; Milton, Young, Thomson; Racine, Petrarca, Filicaja (twee andere gedd.); III (1779) o.m. Gray (Treurzang - Dorpskerkhof uit Dodsley's *Collection of Poems by several hands*), J. Beattie, J.G. Jacobi (P. zou graag zijn *Sämmtl. Werke* vertaald zien), Gessner. En enkele Oosterse gedichten uit *Poes. Asiat. Comment.* van Jones. In *Mengelwerk* I een protest tegen de bewering, dat Kleist en verscheidene andere Hd. dichters slechts kopiisten der Engelsen zouden zijn. Zij namen hun smaak over, en gingen, bij geoorloofde ontleningen, soms een wedstrijd in kunst met hen aan.

der klassieken was hij beiden, in verschillende mate, aanzienlijk voor.[1] En geen van beiden toonde de kritische blik en de kritische moed van Van Goens, noch zijn brede uitzichten en plannen; zij hadden ook niet zijn sterk enthousiasme, en zij misten zijn levendige stijl.

De voortgang in Van Goens' literaire inzichten hangt nauw samen met zijn betrekkingen tot de vreemde literaturen. Hij is begonnen met de Latijnen, de Grieken en de neo-Latijnen. Daarnaast kwamen al vroeg de Fransen, van wie hij 17de en 18de eeuw ruim en breed bestudeert, onder wie niemand zulk een indruk maakt als Rousseau, zelfs Voltaire niet of Marmontel. En enkele Italianen: Marino, Tasso, Guarini; de eerste schijnt favoriet. Gedurig neemt de kennis der Italianen dan toe. Metastasio gaat daarbij Marino's plaats innemen.[2] Ook maakt hij een begin met de Portugezen en Spanjaarden. Maar de Fransen blijven de toon aangeven, en zijn steeds de norm. Tot eerst door de Franse vertalingen van *Huber* waarschijnlijk,[3] dan door Gellert, en de *Lieder der Deutschen* vooral, krachtig zijn belangstelling wordt gaande gemaakt door de opbloeiende Duitse letteren. Snel zou zijn kennis en zijn bewondering van deze groeien; hier staan we echter nog maar aan het begin van de omwending. Van de Engelsen weet hij ook reeds van het begin af; maar het schijnt bij een kalme erkenning te blijven van enkele voorname schrijvers van de eerste helft der eeuw; een meeleven met de literaire beweging daar te lande schijnt eerst na deze opstellen te komen. Het merkwaardigste is misschien nog de hoge lof voor Shakespeare's schildering van hartstochten. Aan de liefde voor ‘Chaucer's stijl’ hecht ik weinig betekenis: in de catalogus vind ik hem ook niet. Op de Spaanse letteren concentreerde zijn aandacht zich ook eerst later.[4]

Terwijl Van Goens zo in alle vreemde literaturen veel te waarderen vond, en in meer dan een met vreugde groei en bloei waarnam, viel zijn vonnis te zwaarder op de Nederlandse, die, Hooft daargelaten, nooit veel betekend had, en weinig anders dan stilstand en achteruitgang in de tegenwoordige eeuw te zien gaf. De kritiek was buitengewoon scherp, ongehoord voor deze tijd. En het was nog maar een begin; de poëzie was nog slechts incidenteel ter sprake gekomen: wat zou het zijn, als hij ze straks stelselmatig onderhanden zou nemen? Instemming vond Van Goens heel weinig. Ten Hove prijst[5] in de Philosophe sans fard ‘la façon dont il manie la langue’, en is ‘presque toujours de son avis. Par exemple je voudrois comme lui bannir de la poésie les Salamandres, les Sphinx, les Phenix, et tous ces animaux surannés, ou n'en permettre l'usage qu'avec discrétion. Cela etoit bon pour les peres de nos ayeux. Le vrai seul est aimable.’ (Boileau!) En anders dan Van Goens,[6] krasser dan wij 't ergens, zelfs bij Macquet, ten onzent vonden, wijst hij op de natuurwetenschap als de grote bron der kunst.[7] ‘Maintenant que la Physique et l'histoire naturelle nous offrent d'immenses tresors d'images, de metaphores, de comparaisons, justes, neuves, ingenieuses, pourquoi puiser ailleurs? C'est un champ vaste encore en friche. Voltaire, Thompson, Algarotti ont montré le chemin.’ Vrij zegt Ten Hove zijn mening over enkele punten: ondanks de rechtvaardiging van de inhoud, blijft hij Menage's verzen ‘ridicules’ vinden; een

1. P. noch L. kende Grieks, L. eerst laat een beetje Latijn.
2. Onder de papieren V.G. enkele kopieën van Ital. gedd.: twee van Lorenzo de Medici, en twee van Metastasio. Bovendien een ‘eigenhandige’ brief van Metastasio, Vienna 25 Juglio 1730 ‘Ad un Amico’. Vgl. *Opere* (1812) T. 16 nr. 8.
3. Want diens *Choix de Poesies Allemandes* haalt hij nog meermalen aan.
4. Zie deel I, 566.
5. T.H. aan V.G. wrsch. begin sept. 1767. *Br.* I, 316-317, ook onuitgeg. gedd.
6. Zie boven p. 214v., 230.
7. Vgl. boven p. 68v.

afgekeurde vergelijking van Metastasio verdedigt hij op grond van land en genre; Horatius' mooie verzen zou hij niet graag met een herhaling gaan bederven, het oordeel over Vergilius' Orpheus vindt hij te streng: ‘tout le monde ne sera pas de vôtre avis.’ Soms is hij te subtiel. Olivet had gelijk met dat ‘L'Empire sauvera’ uit de Andromaque niet te berispen. ‘H. de Groot, die overal groot is - fi donc!’[1.] Diens weglating van een pentameter kan Ten Hove niet bewonderen; ‘ce n'est pas que j'aime plus que vous les superfluités qui enervent le sens, mais un versificateur est un forçat enchainé.’ Verbreking van zijn boeien is in geen geval geoorloofd. Juist is de kritiek op Ovidius' ‘tienden golf’; dat is iets voor Barthens.[2.] Ook het gezegde over Ovidius' ‘commérage’ is uitstekend. De uiteenzetting over enkele verzen van Racine's *Alexandre* vond hij na herlezing niet voor tegenspraak vatbaar. Overigens vindt hij het lelijk van Muratori, Racine op zijn *Alexandre* aan te vallen, want het is een ‘phénomène littéraire’, de grote afstand van *Alexandre* en *Andromaque* zo kort op elkaar gevolgd. Als Muratori om zijn natie te wreken, bij Fransen concetti had willen aanwijzen, dan had hij Corneille moeten nemen![3.]

De aanmerking[4.] op Shakespeare's ‘Like to the Pontick sea’[5.] bleek hem juist bij de vertoning - bij zijn bezoek aan Engeland dan wel -: de bekwame acteur liep er in ‘embarras’ haastig overheen. Over de romance is Ten Hove 't niet eens met Van Goens: (..?) la Romance de Sénecé - dat deed echter Van Goens ook slechts vergelijkenderwijs en met voorbehoud: ‘une douce naïveté, purgée d'esprit, doit faire l'essence de ce genre. Nos idées ne s'accordent point sur ce sujet, mais ce n'est au fond qu'une dispute de mots.’ Dat zal vermoedelijk wel, want wij gissen, dat Ten Hove de ‘romance tendre’ op 't oog had: pastorale minneliederen en dergelijke. Echter bedankt hij in dezelfde brief voor het overschrijven en toezenden ener ‘ballade angloise’, die hij ‘excellente’ vindt. Het is stellig een van Percy's *Ballad's* geweest; en wel een der twee, die hij in 't volgende voorjaar aan Cesarotti zond, hetzij *Willow, Willow, Willow*, dat zowel Van Goens' als Ten Hove's aandacht bijzonder kan hebben getrokken, omdat Shakespeare er in *Othello* 4, 3 Desdemona een paar strofen van doet reciteren; hetzij, en dat denk ik nog eer, *The Wanton Wife of Bath*, waarvan we weten en begrijpen dat het zeer in Ten Hove's smaak viel. Aan het Nederlandse deel verspilt ook Ten Hove niet veel woorden; van dat grafschrift door Antonides maakt Van Goens zijns inziens te veel ophef; de soort van fouten, als hij zo beleefd er een aan Van Merken onder 't oog gebracht, zijn algemeen bij de Nederlanders: ‘ces fautes sont inévitables quand on ne fait pas le second vers avant le premier (...) et quand on n'a pas l'esprit fort juste. Un Ecrivain superieur lors même qu'il bavarde, est un fin Logicien.’[6.]

Hoe Lelyveld erover dacht, weten we reeds; ofschoon hij de veroordeling te sterk en vooral te algemeen vond, en voortdurend aandringt op meer studie van het onderwerp om de algemene indrukken te vervangen door precieser, onderscheiden weten, achtte niettemin het werk van zijn vriend zeer heilzaam; meer deelgenoten in dat inzicht durfde hij echter slechts over vijftien of twintig jaar verwachten. Thans schijnt hij weinig anders dan ‘bedillers’ te kennen.[7.] Macquet was merkwaardigerwijs een der eersten, die zich door Van Goens, althans ten dele, liet overtuigen; hij

1. *N. Bijdr.* II, 559, 592, 650, 660, *Georg* 4, 525, 580, 600.
2. Vgl. echter *Br.* I, 269, 270, waar Lelyveld meedeelt, dat een vriend deze opmerking een onbegrijpelijke fout vond van ‘een Prof. in de Litteratuur’, daar Ovidius hier juist grote kunst toonde, door het omineuze ‘decumanus’ te vermijden.
3. *N. Bijdr.* II, 600, 583, 595-6, 576v.
4. ibid. 591.
5. *Othello* A. 3, Sc. 3.
6. *N. Bijdr.* II, 568, 585.
7. *Br.* I, 239. Zie deel I, 152v.

gevoelde reeds zeer spoedig nadat Van Goens hem had aangevallen, dat er ernst schuilde achter de moedwillige scherts; omgekeerd leerde Van Goens zijn bedoelen althans op prijs stellen.[8.] De Vaderlandsche Letteroefenaars, die reeds herhaaldelijk een gunstig oordeel hadden uitgesproken

8. Zie deel I, 190vv.

over de eerste twee opstellen van de Philosophe sans fard,[1] over de laatste twee schijnen ze liever maar te hebben gezwegen.[2] Er mag nog een enkele ongenoemde de stukken 'heel goed' hebben gevonden, naar alle schijn is de algemene indruk die geweest van Spaan Jr. - de familie was zeer bijzonder geïnteresseerd bij de Haagse dichtfabriek -: Wat heeft hij over zulke dingen te schrijven![3]

De brieven van Lelyveld aan Van Goens - die van Van Goens aan hem zijn helaas weg - met enkele andere geven menigvuldige toelichting en aanvulling op de besproken opstellen. Het blijkt daar, dat hoezeer Lelyveld ook aandringt, Van Goens zich zeer traag toont om van de Nederlandse dichters wat meer en nauwgezetter kennis te nemen. Wat hij daarvan gelezen heeft 'is meest geweest in vroeger tijd, en niet met zoo veel aplicatie en aendoening als gij de Franschen nu leest.' Hooft acht hij hoog - voor zijn tijd. Voor Huygens voelt hij ook wel iets, naar het schijnt. Maar hij was geen 'Esprit Créateur'. Broekhuizen kende hij verder. Van Vondel horen we niets, dan dat hij 'veel te veel heeft geschreven'. Dat stemde Lelyveld volkomen toe. Maar vraagt deze: 'waer is een vernuft, dat zoo rijk is? waer hij schildert, is het alles natuur, en in zijn beste werken is al zijn tael schilderwerk.' Laat hij hem toch in zijn geheel met oordeel lezen![4] Maar Van Goens schijnt verder nooit meer aan Vondel te zijn gekomen; 't is ook wel opmerkelijk dat we in zijn *Catalogus* niet anders vinden dan de Proza-Vergilius, dito Horatius, *Palamedes, Hecuba* en *Maeghden*, de *Hekeldichten*, en de twee deeltjes *Verscheide Gedichten* van 1644 en 1647. Trouwens aan heel de afdeling Nederlandse letteren schijnt niet die zorg besteed die aan de vreemde literaturen ten deel viel.[5] Kritiek over oudere of nieuwere Nederlandse dichters komt ook weinig: een enkele maal krijgt Lelyveld eens iets: aanmerkingen op een gedeelte van Poot's *Minnedichten*, en een 'vel papier' over Broekhuizen.[6] Lelyveld, die zich veel vroeger eens verontwaardigd had afgevraagd: 'Poot, waer hebben de Franschen een weerga?'[7], estimeert ze zeer, maar denkt er gedurig over, ze in detail te beantwoorden: 'veele zijn er onder, die mij wat al te critiecq voorkomen, noch meer zijn er onder, die ik volkomen goedkeur.' Ook zal Van Goens wel toegeven, dat 'Mars en Venus Beddepraet geen van Poot's beste stukken is, en daer zijn ook de meeste Critiequen op te maken.' Later nog eens aanmerkingen op een stichtelijk gedicht van Poot, dat Lelyveld met Van Goens' hulp uitvoerig wil commentariëren: 'tael- en dichtkundig'. Lelyveld wil ze, rustig en nauwkeurig overwegen: 'verscheide zijn (er), die ik ook gemaekt heb; maer gij hebt het wat harder aengetast als ik; gij valt er ook wat heel laeg op; ik betrouw uw oordeel beter dan het mijne, en denk daerom dat de sop de kool niet waerd zal zijn; gij raed het mij, naer het schijnt, ook niet aen.' En hij wilde liefst een stuk hebben 'daer meer goed dan kwaed over te zeggen was: het berispen valt altijd hatelijk, en het toonen van fraeiheden dient meer tot opbouw van de kunst, als enkel het openbaer maken en verachten van misstalten.' Dan een ander stichtelijk gedicht? van Poot, Vollenhoven, Vondel? *De Verloren Zoon* van Poot, dat Van Goens schijnt aangeraden te hebben, zou geen stof genoeg bieden. Kan hij geen ander stuk aan de hand

1. 'eener herhaelde lezinge waerdig'.
2. De recensie van Ph.s.f. in jrg. 5, deel 2, 214. In de jrgg. 6 en 7 vond ik niets.
3. Zie deel I, 186, 187.
4. *Br.* I, 193 (± 30-5-66).
5. Ik vind er in hoofdzaak verder Stoke, De Casteleyn, verscheidene Rederijkersbundels, Marnix, Spieghel, R. Visscher, Houwaert, Huygens, Hooft, Antonides, G. Brandt, N. Heinsius, Werken Nil V.A., Bake, Moonen, J. de Haes, Poot, Hoogvliet, Elias en Snakenburg, Huydecoper, Voet, Schutte, Trip, Van Merken, Wolff-Bekker, Lannoy.
6. Zie ook deel I, 144.
7. *Br.* I, 193 (± 30-5-66).

doen, dat ‘te pijnewaerd’ is?[8.] De Bosch, die volgens Lelyveld goede, zeer kritische aanmerkingen maakte op zijn eigen 25 jaar eer verschenen gedichten, en ook anderer kritiek vraagt en dankbaar aanvaardt,[9.] wil Van Goens kritiseren, omdat hij hem voor een goed dichter houdt, maar hij

8. *Br.* I, 294-296 (12 en 21 juli 1769); vgl. Poot, *Gedd.* I, 20-25. En 85-87.
9. *Br.* I, 232, 250, 267, 295.

doet het niet. Smits, Feitama, Hoogvliet, Steenwijk, Huydecoper, Voet, Van Winter, Van Merken ‘en diergelijke’ mag Lelyveld hem aanraden,[1] slechts zelden gaat hij er op in, en dan is de ander dadelijk tot alle hulp en inlichting bereid: Steenwijk heeft verscheidene toneelstukken liggen en werkt nog sterk aan de Nederduitse poëzie, maar omdat zijn *Gideon* zo weinig opgang maakte, is hij wat ontmoedigd. Thans schijnt hij 't dan weer eens te zullen wagen met zijn *Beon.*[2] Eens informeert Van Goens naar Jan Nomsz: hij heeft een ‘Oostersch verhaal’ van hem;[3] thans maakt zijn *Amosis* in Amsterdam veel gerucht. Lelyveld weet niet, dat hij hem kent ‘of hij moet jong zijn, schrapel van wezen, een klein beetje pedant, niet groot, niet dik: zoo een heb ik eens bij Meyer gezien, die zoo een diergelijke naem had. Dat Oostersch verhael dat ken ik niet; zijn caracter ken ik noch minder.’ ‘Wij zullen moeten zien, wat het wezen zal’, vindt hij.[4] Wat later zendt hij de *Amosis*:[5] het zal wel geen kritiseren waard zijn,[6] al juichen de Amsterdammers het zo toe: men is daar wat heel dol naar de schouwburg; bij elk treurspel, goed, middelmatig of slecht, altijd vol. In Haag al net zo: wat een toeloop bij de *Dood van Calas*, dat prul![7] 't Eerste stuk, dat men daar voor de Prinses gespeeld heeft, was het *Ontzet van Leyden*:[8] ‘dat is recht om het mensch een voordeelig idee van de Hollandsche spelen te geven, niet waer?’ Het ‘burgertreurspel of zedenspel’ *L'honnête Criminel* van Fenouillot de Falbaire krijgt Lelyveld in twee vertalingen tegelijk, het ene, weer van *Kunst wordt door Arbeid verkregen*, het andere uit Amsterdam. Kent Van Goens het origineel? Hij kent het: een zoet stukje; maar de Leidse vertaling is ellendig. Lelyveld gelooft het wel: die lieden willen meer dan zij kunnen. Hij had nog geen tijd het te lezen.[9] Ook heeft hij weinig verstand van het toneel;[10] daarom zendt hij de m.s. proeven over de treurspelen van Macquet door aan Van Goens. Of deze dit stuk kritiseerde, blijkt niet; vorige wel, latere niet meer.[11] Van een ander onbekend Leids genootschap - *Door Arbeid en IJver* - zond Lelyveld de ‘Dichtlievende Uitgaven’, en Van Goens oordeelde gunstig. Of 't zo bleef, valt zeer te betwijfelen; Lelyveld oordeelde althans weldra anders.[12] Omgekeerd scheen Van Goens de bewondering van zijn vriend voor een diepzinnig en schoon gedicht van *Magna Molimur Parvi* niet te kunnen delen.[13] In later jaren, als hij zelf de Maatschappij heeft gesticht, en ook deze geen wonderen doet, is Lelyveld onbeschroomd in 't oordelen zelfs over ‘het Haegsche Genootschap’: dat met grote ophef, prijsverzen uitgeeft, waarover hij zich bedroeft, van Berkhey en anderen. Hij had niet gedacht, dat men ‘in onze eeuw zou durven voor den dag komen met zulke coupletten.’[14] Die eeuw toch altijd!

1. ibid. 192, 210, 214, 220, 247, 254.
2. 15-2-68 onuitgeg. ged.
3. Stellig wel: *Abdallah of het onvolmaakt Geluk, Eene Maroccaansche Geschiedenis*, Amst. 1767. Zie *Cat. V.G.* I, 615 en *Cat. Mij Lk.* I, 672.
4. *Br.* I, 243; 22-12-67.
5. Het moet daarna ook nog naar Macquet; 20-3-68 onuitgeg.
6. *Br.* I, 246-247 (29-1-68), 250 (15-2-68), 254-255 (6-2-68).
7. ‘Een stuk van eigen vinding, door een Leidsch gezelschap van jongelieden.’ *Br.* I, 203. 't Is uit *Kunst wordt door Arbeid verkregen*, onder C. v. Hoogeveen. Vgl. ook kritiek I, 207 (31-3-67).
8. Door H. Brouwer (1683)? Cat. Tooneel Mij Lk.
9. *Br.* I, 256 (5-3-68) en ± 20-3-68 onuitgeg. ‘Het Bataafsche Vreugdespel’ dat geen vermelding, laat staan lezing, verdient, *Br.* I, 234, zal ook wel werk zijn van K.w.d.A.v.: ‘Bat. Veldvreugd’, zie Hil., *Alph. Overz.*
10. Zie ook deel I, 139.
11. I, 261-2 (21-4-68) en zie deel I, 192v.
12. *Br.* I, 203 (12-3-67); vgl. ± 18-3-67 (onuitgeg.), *Br.* I, 207 (31-3-67); vgl. *Cat. Mij Lk.* I, 114.
13. *Br.* I, 165 (17-3-66).
14. ibid. 299 (8-9-73).

Van Merken, door Lelyveld zo hoog vereerd, en bij weeromstuit misschien, ook door Van Goens ontzien, heeft bij deze haar roem al verspeeld, voor zijn loftuiting nog gedrukt was. ‘Hebt UwEd. den grootsten Dichter van onze grootste Dichteresse al gelezen?’[15.] vraagt Lelyveld met zekerheid van zijn zaak. Maar een maand later apologetiseert en capituleert hij al half: ‘De David is zoo slecht niet - Zij maekt gelukkige verzen, ze vloeien

15. ibid. 200 (14-11-66).

er uit de gedachten; - maer heel veel vinding, slagen, geest zit er juist niet in.' 't Lijkt soms wel, of Van Goens geen goed zien wil: hoe kan hij onze literatuur naar een Van Iperen afmeten? *niet* 'een van onze puristen, van onze liefhebbers' - als Van Goens smalend had ondersteld - maar een ketter in de kunst, waarover Lelyveld al jaren geleden juist oordeelde als hij nu; een man van valse smaak, die prat gaat op zijn 'belaglijke, lage, walgelijke spreekwijzen.' Zijn berijming van Young vindt ook hij straks allerellendigst.[1] Vraagt Van Goens de *Haagsche Mercurius* van Bijnkershoek te leen, dan is Lelyveld hem voor met zijn kritiek: hij is hem indertijd tegengevallen. 'Mij staet voor, dat ik er veele lafheeden in gevonden heb, en dat ik ze zelfs niet heel uitgelezen heb, 't geen geen goed teeken is.' Maar hij wacht Van Goens' oordeel gaarne in.[2]

Oneens zijn zij het over het rijm. 'Over de rijmklanken zullen wij misschien eerder het eens praten dan schrijven.'[3] Op een opmerking van Lelyveld over het onderscheid van Franse en Nederlandse alexandrijnen: bij de Fransen tweeërlei: 6 jamben of 4 anapesten, bij ons maar alleen de eerste, deftige soort; ofschoon een gedicht geheel in die andere maat, heel wel lezen zou - vernemen we geen weerklank. Zover gaat Van Goens doorgaans op de Nederlandse poëzie niet in; ofschoon hij zich veel later nog laat voorstaan op een *gehoor* voor poëzie. Althans de wijze waarop hij later in 1786 tegenover Van Alphen oordeelt over diens *Cantaten*, doet dat onderstellen; de kritiek is ook overigens merkwaardig, al zal ze misschien geen volstrekt zuivere reflex meer zijn van de beginselen en eisen, die hem voor tien à twintig jaar geheel vervulden; en betreft zij hier bovendien een gedicht voor zang. Het is in een uitvoerige bespreking voor de auteur van de 1783 verschenen *Mengelingen in proza en poëzie*,[4] die grotendeels gaat over de godsdienstige inhoud. 'Op die zangstukjes maak ik geene reflexien: als deze twee algemeene: dat er nog verscheide prosaïsche passages in zijn, zoo als dikwils in uwe gedichten; het is jammer, dat gij zoo veel faciliteit hebt, of niet genoeg naderhand vijlt (...) 2. de menigvuldige onmusikaalsche woorden, die noit in een zangstuk moesten toegelaten worden. Weet gij wel, dat het Dictionaire voor de Fransche opera uit geen 500 woorden bestaat? Alle anderen zijn verbannen. En de Fransche taal heeft nog veel meer vocalen en veel minder dubbele consonanten dan de uwe. *Gestormte, tintlend, starrenheir, 't menschdom, schuifelt*, etc. welke horribele woorden in een gezang! "O stilte, die mijn aandagt boeit", met de volgende drie verzen zijn goed, op *aandagt* plus volgenden consonant en *bruischend* na. En nog zeer zelden staan vier zulke regels bijeen. Voet had nog het meest muzikale oor gehad van al uwe dichters. Zijn *Sulamith* is een schoon lied, ook voor de harmonie, eenige weinige verzen uitgezonderd. Hij vijlde ook niet genoeg. Evenwel is zijn *Nodigende Heiland* een onnavolgbaar meesterstuk, en het schoonste stuk van poëzie en in 't geheel van compositie, 't geen ik ken in eenige taal.' Om 't onderscheid van proza en poëzie eens te zien, nodigt Van Goens hem uit, enkele aangegeven verzen uit zijn gedicht met enkele uit *Sulamith*, die hetzelfde zeggen, te vergelijken. 'De Aanmerkingen over de Cantate heb ik niet geleezen. Het Toegift is veel beter dan de Cantaten.' Maar vers 7 en 9 van 't eerste stukje zijn 'onlijdelijk prosaisch'. 'Het Roosjen is charmant. En het Lied van een Grijsaard ook zeer goed. Men heeft reden naar 't vervolg van dezen Bundel, en vooral van het Dagboek te verlangen.'

Van Alphen heeft op deze kritiek geen veranderingen aangebracht; op allerlei andere punten echter bracht hij in de 2de druk, 1793 wijzigingen en toevoegselen

1. Zie deel I, 144. Ook *Br.* I, 251, 266.
2. *Br.* I, 204 (25-3-67).
3. Zie verder boven p. 194v.
4. Dat ze uit 1786 zijn, blijkt uit brief V.G. aan V.A. 8-1-87.

aan, naar Van Goens' opmerkingen. Want hij hechtte hoge waarde aan diens oordeel. En deze spreekt het gaarne en vrijuit, over het werk van zijn zwager, dat hij ondanks alle kritiek toch wel waardeert. Zijn verschillende dichtwerken wil hij, naar Zwitserland vertrekkend, meenemen voor Lavater.[5.] Zijn

5. V.G. aan V.A., 's Hage 24-4-86.

Gezangen vindt hij ‘schoon’, en veel in zijn *Dagboek van een Christen Wijsgeer* is hem ‘uit zijn hart geschreven’; ‘waarom hebben wij tog ook geene Liederen, ik meen in de Kerk,’ zegt hij, ‘want de stof is er reeds genoeg bij U en Voet.’[1.] Nog in 1800 dankt hij voor twee meegedeelde gedichten. ‘Es musz eine eigne Art Trost darin liegen, die ich gar nicht kenne, weil ich nie einigen Talent für Poesie gehabt habe, seine Empfindungon auf der Art ausdrücken und Luft geben zu können.’ En voor een aantal zijner gedrukte werken, waarover hij zijn mening weer meedeelt. Hij heeft aanmerkingen en lof. ‘Nur sollte ich überhaupt mit ein drittheil ongefehr von allem, was Sie schreiben, zufrieden sein’; want dat 1/3 is voortreffelijk en rijk, de andere 2/3 zijn wat wijdlopig, niet zelden louter gemeenplaatsen ‘auch dann und wann ein wenig wässerigt, in Stijl und Tournure.’[2.]

Al deze latere oordeelvellingen staan wat de inhoud betreft, sterk onder invloed van zijn bekering. Zo zal 't ook zijn met de hoge lof voor Voet, die Lelyveld hem vroeger ook zeer had aangeprezen, maar zonder gevolg, zover wij zien kunnen.[3.] Na de geestelijke ommekeer zendt zijn vader op zijn verzoek Voet's gedichten.[4.] Van Alphen's kindergedichten, die hij in 1800 nog ‘wahre Meisterstücke, in ihre Art’ vond: ‘so gut als das beste von der Art, was man in einige Sprache hat, und denn meist noch besser als dieses beste, wegen den Christlichen Sinn, der in den Ihrigen herrscht, über die besten von Weise u. dgl,’ had hij ook reeds zeer gunstig beoordeeld vóór het verschijnen; de eerste verzameling schijnt in overleg met hem te zijn samengesteld. In de vriendschap, bij het sterfbed van Van Alphen's vrouw in 1775, gevestigd of versterkt,[5.] was in 1778 nog niet de breuk gekomen, ‘door ene al te grote gevoeligheid aan eene kleine belediging’ bij Van Goens, die na jaren in 1786 weer werd geheeld.[6.] ‘Waarde Broeder’, luidt het epistel:[7.] ‘Ik had de verzameling, zoo als gezegd is, liever wat groter. Dus komen er nog enige vertelseltjes bij, zoo veel te beter naar mijn zin. Ik zie ze met ongeduld te gemoed. En terwijl UE 't blad een paar maanden wilt laten leggen, zoo kunnen wij dan nog een en ander wisje wasje zien te veranderen. Remarques van belang heb ik op deze, zoo als ze thans zijn niet. Allen dunkt mij, zijn geschikt voor 't oogmerk, *pour le fonds et pour la forme.* Ook weet ik bijkans niet, zoo er 2 moeten uitvallen, welke te kiezen. *De ware vriendschap* mogelijk om ene tevoren reeds gegeven rede. Kinderen hebben niet veel idée van *vlijen* of *gevlijd* te worden, in den zin waarin wij 't opvatten. *Flikkeflojen* van hun kant, en *in alles hun zin ingewilligd te krijgen* aan den anderen dat kennen zij, en met deze modificatie wierd het stukje, mijns erachtens, *kinderlijker*, dat is geschikter. Anders dat weggelaten, en dan - Alexis? Dit dunkt mij is wat, hoe zal ik 't zeggen, *prosaisch* of *abstract.* Ik weet (niet).[8.] Maar probeer het met Jantje.[9.] Ik verbeeld (mij) dit zal hij 't moeilijkst van buiten leren, en

1. id. aan id. 's Hage 16-5-86.
2. id. aan id. 29-1 en 21/23-6-1800.
3. Zie ook deel I, 143, maar *Br.* I, 226 over pas uitgekomen *Stichtelijke Gezangen*: ‘ik geloof dat hij al oud word.’
4. D.F.v.G. aan R.M.v.G. 30-4 en 3-5-1786. Vgl. nog id. aan id. 4-1-88.
5. Zie deel I, 16, 17.
6. Zie deel I, 120, 121. Verder V.G. aan V.A. 16-5-1786.
7. K.B. Pf. 130 D. 14 als ‘R.M. v. Goens aan een zijner broeders over literatuur. c. 1766’. Geheel onjuist.
8. Dit vul ik in.
9. Oudste zoontje van V.A. geb. 1773. Vgl. Voorbericht voor de eerste uitgave.

vast niet de eerste keer begrijpen.[10.] Uwe dissertatie[11.] tegen heden 8 dagen. Zo veel tijd heb ik nog, nietwaar? t.t. V.G.'[12.]

10. Bevat voornoemd Voorberigt een weerklank op V.G.'s bezwaar?
11. Waarschijnlijk bedoeld Van Alphen's Inleiding op zijn vertaling van Riedel. Over Van Goens' aanmerkingen daarop later nog.
12. Een postscriptum is van minder belang: 'Dat stukje van L. zegt niets voor die al dat andere niet gezien heeft, daar 't op ziet (...) A Propos. Op 't vignet van Hoevenaer komt iets dat ik naderhand bedacht heb. Una Arte Omnes Fovet Artes'. - Lavater? hij wordt in Riedel wel geciteerd - Een tenslotte niet uitgevoerd vignet voor die vertaling? - Een laatste zin, over Maclaine. Zie deel I, 416. De brief is ongedateerd, maar zal zijn uit het begin van 1778. Achterop de brief citaten uit Franse tragici, met korte kritische uitspraken erbij; ook ten dienste van V.A.'s *Theorie*?

Persoonlijke relaties met dichters hier te lande schijnt hij, heel anders dan met die van buiten, niet te zoeken, misschien om te vrijer te staan bij het zuiveringswerk, dat hij zich had voorgesteld. Van neef Spex, die Van Wijn in 1767 nog een paar maal vermeldt, die dan ook in 't geheim blijkt van de Philosophe sans fard, horen we verder zo goed als niets meer.[1] Lelyveld spreekt eens over hem als iemand van wie hij zonderlinge anekdotes hoorde, en die zelf altijd zo vol anekdotes moest zijn 'dat men gemakkelijk Spexiana zou kunnen maken uit al wat hij vertelt.' Betje Wolff, over wie Lelyveld in 1765 bericht 'dat moet een particulier mensch wezen, zeer ge-entetteerd met haar zelve',[2] leert hij later kennen, vermoedelijk ten huize van Hennert. Dat hij haar als dichteres bijzonder heeft geacht, blijkt nergens; zij is in ere als medestrijdster tegen de kerktirannen en vóór de verlichting; in de briefwisseling met Schultens ontmoetten wij haar zo meer dan eens.[3] Ook in een brief van Perrenot; hij hoorde, dat zij in de strijd van 'de Rotterdammers' tegen Van Goens daadwerkelijk partij kiezen zou: 'On dit que la Sapho de Purmerend va leur donner les étrennes. Elle devoit loger bientot chez Me Hennert, mais ne voila-t-il pas ces braves gens allités? J'en suis très mortifié et omnia magis sancta adprecor.'[4] Er zijn ook brieven, zij 't misschien ook maar een enkele, tussen Betje en Van Goens gewisseld; ze zijn echter teloor gegaan.[5] Bijzondere belangstelling heeft Van Goens, behalve voor de in 't Frans schrijvende Bella van Zuylen, alleen getoond voor Baronesse de Lannoy; zowel in de briefwisseling met Van Wijn als in die met Lelyveld komt zij in het voorjaar van 1767 herhaaldelijk voor.[6] Van Wijn heeft immers relaties in die streken, hij moet Van Goens ten eerste inlichten over 'cette demoiselle de Geertruidenberg ou de Breda, qui vient de publier une charmante lettre en vers Aan mijn Geest. C'est une fille qui a beaucoup d'esprit, qui écrit bien, et dont les talens naissans promettent beaucoup pour l'honneur de ce pais-ci et de notre poesie. Je la plains seulement de s'etre liée, a ce qu'elle dit, avec des avocats et des Recteurs. Que feront-ils ces gens la que de la gater et lui communiquer leur gout pedantesque.' Van Wijn moet zijn minachting voor de advocaat qua talis niet kwalijk nemen: hij zelf heeft hem eens verteld van een die hem berispte over een memoire fort belle et fort eloquente: 'que ce n'etait pas de cela qu'on voulait au barreau: qu'il fallait tout le contraire: force mots latins et surtout point d'eloquence.'[7] Ook bij Lelyveld informeert hij naar de veelberoemde dichteres. ''t Is een nicht van den Heer Le Moi, die hier in Garnizoen ligt', bericht deze; hij zal naar haar naam verder onderzoeken; maar waarom schrijft Van Goens haar niet onder couvert van haar drukker: ''t zou jammer wezen als dat meisje bedorven raekte.'[8] Dat deed Van Goens echter niet. Een week later kan Lelyveld nog de naam niet opgeven.[9] Even later schrijft hij: 'Zoo even krijg ik Leo den Groote van Juffr. La Noi thuis; met een volgende mijne gedachte.'[10] Die komt spoedig[11] met het stuk zelf erbij gevoegd. 'Hiernevens de Leo den Grooten van Juffr. Lannoy; ik weet niet, dat ik in lang een nieuw toneelstuk gelezen heb, dat mij

1. V.W. aan V.G. 17-1-67 en 27-2-67. Verder een onbetekenend gedichtje in ms., vert. uit Lat. van Flaminius.
2. *Br.* I, 147 (11-10-65).
3. Zie deel I, 316.
4. P. aan V.G., 14-3-1776 (niet uitgeg.).
5. Het blijkt uit Van Goens' eigen Notice de Papiers Secrets (1807) in K.B. Pf. 130 D 2, afd. x.
6. Zie deel I, 178.
7. V.G. aan V.W. (26-2-67).
8. *Br.* I, 203-204 (12-3-67).
9. ± 18-3-67, onuitgeg.
10. *Br.* I, 204 (25-3-67).
11. ibid. 205 (31-3-67).

zoo wel heeft aengestaen; daer is veel sentiment en raisonement in, en mogelijk wat al te veel, - het laetste bedrijf heeft mij 't minste behaegt - met verlangen wacht ik er uw oordeel over.' Het valt Van Goens niet mee: hij heeft heel wat aanmerkingen te schrijven aan Lelyveld, en deze vindt bij vluchtig inzien al, dat zij van gewicht zijn;[12.] als hij daarna te Amsterdam is,

12. ibid. 208 (6-4-67).

speelt men het stuk tot zijn spijt juist niet, maar hij vreest, dat het hem toch niet zo wel bevallen zou hebben, als bij de eerste lezing. Door Van Goens voorgelicht, en ‘nu (zijn) vooroordeel wat bedaerd is’, ziet hij in, dat de karakters niet natuurlijk, en er fouten in zijn tegen de bon sens. Hij hoopt dat ‘niemand ze in 't openbaar ten toon zal stellen, want het zou haar decourageeren’ - neen, hij hoopt het toch wel - dacht hij de rol Van Goens toe? - ‘zij kon er door leeren, en bezit zij een edelmoedige ziel, ze zal die beoordeelaer achten en beminnen, wel te verstaen indien hij geen vitterijen maekt.’[1.] Als Van Goens hem nu over haar inlichten kan, hoopt hij toch vooral te horen, dat het stuk bij vertoning niet minder voldoet dan bij lezing.[2.]

Met O.Z. van Haren, in 1769 als dichter opgetreden, kwam Van Goens eerst in aanraking, kort na zijn overgang in de politiek, in het najaar van 1776. Van Haren's op een na jongste zoon Jan Poppe Andreae studeerde van 1776 tot 1779 te Utrecht;[3.] waar hij zeer bekend is met H.H. van den Heuvel, de aangetrouwde neef van zijn broeder Duco, de griffier van het Hof; en met W. van der Pauw, Van Goens' leerling en vriend. Van Goens biedt Onno Zwier een handschrift ter inzage; deze nam dit gaarne aan, deelt hem bijzonderheden mede over kostbare handschriften van zijn tweemaal verbrande bibliotheek, over zijn opvoeder Fagel, enz. en beloofde hem een exemplaar ener kleine vertaling uit het Engels - de eerste brief van Pope's *Essay on Man* - zodra zij van de pers komt.[4.] Later ontvangt hij ook zijn *Verhandeling over de Vaderlandsche Gedichten* (1778), welk geschenk hij met vele loftuitingen en, naar 't schijnt, enige historische opmerkingen beantwoordt. Van Haren, gevleid door de goedkeuring van iemand, die zijn werk verstaan kan, en van wie ‘l'esprit et les sentimens me sont connus, tant par la voix publique, que par ma popre lecture’, geeft daarop nog repliek, die ons bewaard bleef;[5.] daar horen we nog van een ‘charmant present que vous m'avez envoyé: nous le lisons en famille, et je tache de faire sentir à mes enfans, combien la Philosophie s'y joint a la Morale: le style m'enchante.’ Ik denk, dat Van Goens de opstellen van de Philosophe sans fard heeft gezonden; want Van Haren vervolgt: ‘J'ai proposé dans une Dissertation envoiée a Vlissingue quelques moiens pour avoir des regles sures pour notre langue: s'il s'en etablit en consequence un Committé, je vous en nomme President.’[6.] Bovendien bood hij nog aan, met de vakantie zijn twee Préfaces - voor Volkmann dus - mee te geven aan de zoon. Ook dat aanvaardt Van Haren dankbaar; omgekeerd biedt hij voorlezing, en desgewenst, kopie aan van zijn laatste lierzang: *De Staatsman*, die hij overigens 't voor als nog niet raadzaam vindt te doen drukken, die Jan zelfs niemand anders mag laten zien. Van Goens ook vertrouwelijker wordend, zond thans het *Berigt van den Professor Van Goens*, rakende de recensie van zijn vertaling van M. Mendelssohn.[7.] Indien hij vroeger, bij zijn ‘Bijdragen’ ook die vertaling zelf mocht gevoegd hebben, zal hij daarmee bij Van Haren weinig eer hebben ingelegd. Hij stond ongeveer op een standpunt als Van Goens, toen hij zijn eerste opstel ging schrijven. Kennis van veel talen: niet alleen Frans, maar ook Engels, en Italiaans, ja Duits achtte hij nodig voor de zoon, - vooral omdat hij hem voor de diplomatieke carrière bestemde -; in de Engelse letteren leidde hij zelf hem

1. ibid. 208-9 (21-4-67).
2. ibid. 210 (29-4-67); zie ook deel I, 178.
3. Zie brieven van O.Z. aan diens zoon in *Kron. Hist. Gen.* 23, 535-584.
4. O.Z.v.H. aan V.G. 17-12-1776 (gedr. in *Bibliogr. Advers.* v. Nijhoff, juni 1874). Vgl. Van Vloten's *Leven en Werken van O.Z. en W.v.H.* 427-428.
5. *Br.* I, 416-419 (26-5-1778).
6. Dit kan dus niet zien op het slot der *Verh. v.d. Nat. Gedd.* zelf; dat zou ook welbezien, niet stemmen. Blijkbaar is het iets, dat hij later inzond.
7. *Kron. Hist. Gen.* 23, 571, 582 (12-12-78)

in.[8] Maar buiten Pope zijn de enige literaire autoriteiten voor hem de Ouden, de Grieken uit de verte, de Latijnen van nabij, en de Fransen. Voor de theorie: Voltaire, Perrault, Dubos, Rémond de Saint-Mard.[9] Zijn bewondering voor oudere en nieuwere Franse auteurs, voor enkele Italianen

8. *Kron. Hist. Gen.* 23, 540, 544-545, 559, 565, 569; *Werken* uitg. Van Vloten 428.
9. Noot a.w. 582 zal wel onjuist zijn.

ook naar 't schijnt,[1] en zijn minachting voor Vondel en zijn voorgangers[2] zal Van Goens althans grotendeels nog wel hebben gedeeld, maar in hun beschouwing van de Duitsers stonden ze vierkant tegenover elkaar. Onder voorwenden van oorspronkelijkheid, praten zij de laatste dertig jaar slechts na wat de Fransen al 80 jaar wisten; Europa lacht om die ingebeelde wonderwerken, zo meent hij. En tegen 'Mr. Hieronymus', 'Monsieur de l'Aesthetica', wiens vertaling van Riedel, Jan hem uit Utrecht zendt, spuwt hij vuur en vlam. 'Messieurs, apprenez mon Aesthetica et vous aurez du génie et du goût', roept hij tot zijn landgenoten, die *beginnen* te *onderscheiden*, maar nog niet *zien.* En hij zelf heeft geen kennis of begrip van de 'urbanité', die hij zo aanprijst. Hij kent noch Latijn noch Engels, durft Van Haren besluiten uit zijn vertalingen; 'pour savoir s'il entend le Grec, demandons à Mr. Van Goens.' Een nuttig boek misschien voor wie nog menen, dat men 'genie' krijgt door 'aesthetica' in te nemen, en 'goût' uit de citaten van de Duitse en Hollandse grote mannen, die de lectuur van Ouden en Modernen overbodig maken. Hij, die enige Fransen gelezen heeft, en enkele spreuken uit hen onthouden, weet maar een citaat, dat op dit boek past: van de Misanthrope:

'Franchement il n'est bon qu'à mettre au cabinèt.'

'De ondervinding, welke ik heb van uw genie, van uwe belezenheid en uitgebreide kundigheden, en van uwe welwillendheid ten mijnen opzichte, zoowel als ten opzichte van onze Natie - een welwillendheid, die wel in slaap, maar bij mogelijkheid niet dood kan wezen, doet mij de vrijheid nemen, Uw Ed. eens een recht langen brief te schrijven', zo knoopt Lelyveld in 1776 de afgebroken briefwisseling nog weer eens aan.[3] Als Lelyveld hier zijn gewone oprechtheid niet heeft verloochend voor een mooi inleidend compliment, dan moet hij die 'welwillendheid ten opzichte van onze Natie' wel hebben gebruikt in de zin van goede bedoeling; want tot sympathie zal zijn herinnering, Van Goens' nooit verholen minachting, die hij jaren lang vrijwel vergeefs had bekampt, niet hebben omgetoverd. 'Onze Dichters, erkent Uw Ed., hebben zoowel schoonheden als de Fransche, maer ze hebben veel meer fauten: als gij dit laetste bewijst, magnus mihi eris Apollo', zo was hij tien jaar vroeger een poging tot een bewijs in omgekeerde zin begonnen.[4] En hij kent zo goed Van Goens' lage gedachte van heel onze literatuur, dat hij de woorden: 'de tael is er niet toe in achting, de tael is er niet toe geschikt', toen Bella van Zuylen een verhaal in 't Frans had uitgegeven, als Van Goens' eigen mening opnam, en ze heftig tegensprak: 'Bij wie is de tael niet geacht? bij luiden van de eerste wereld, die onze tael achten alzoo weinig als de Noordholl. modes; - zijn dat ook woorden van Van Goens? - maer lezen die luiden? denken die luiden? Zoo neen, dan wordt voor hun niet geschreven, dan is aen hun oordeel of vooroordeel niets gelegen; zoo ja, dan kunnen ze uit de proeven zien dat ze dwalen - maer de tael, en dat is het ergste, de tael is er niet toe geschikt - toen ik dat las, wilde ik een vertaling ondernemen van Le Noble, en laten die zien aen Jufvr. v. Zuilen, of onze tael er niet toe geschikt is of kan worden. Nimmer heb ik in ernst de Fransche tael boven de Hollandsche horen stellen.'[5] Het misverstand werd opgelost. Maar niettemin is hij twee maanden later, als hij Hennert's anoniem uitgegeven blijspel *Le bel Esprit* heeft gelezen, zo goed als zeker ervan, dat het van Van Goens is. 'Ik denk dat ik de schrijver ken. Zoo ze van Goens niet is, zoo is ze uws gelijken; doet mij de satisfactie de waerheid te zeggen *onder ons*,

1. bijv. Tasso; a.w. 572, 580.
2. ibid. 573-574.
3. *Br.* I, 301 (4-4-1776).
4. ibid. 192 (± 30-5-66).
5. ibid. 191, 192 (± 30-5-66).

dat is, onder een geheiligde secretesse (...) Dit stuk heeft mij zoo geïnteresseerd, dat ik niet uit kan stellen u te schrijven. Antwoord mij schielijk, antwoord mij rond, of antwoord mij niets over dit stuk - en misleid mij toch niet.’ De verzuchting moet hem echter van 't hart:

'Ik wenschte wel dat die comedie in 't Neerduitsch was.'[1]

Lelyveld's 'spore was punteloos'. Veel groter dan de invloed van hem op Van Goens, was die van deze op hem;[2] veel meer dan Van Goens in de Nederlandse, werd Lelyveld in de buitenlandse literaturen ingeleid. Eerst de Franse, met Marmontel voorop: drie zijner *Contes* heeft hij al gelezen, schrijft Lelyveld, ze bevielen hem wel; ofschoon, het ene is te romanesk, een ander is moreel niet in de haak, het derde 'is zeer mooi in dien smaek', maar het gegeven 'is te *pueril et fabuleux*'. Meer las hij nog niet van hem, het stuk dat Van Goens bedoelde, dus nog niet. Maar hij zal de andere ook nog wel lezen.[3] 'Gelezen heb ik niet dan *l'amitié à l'épreuve* van Marmontel, omdat Van Goens mij dat zoo sterk had aangeprezen. Het is een mooi stuk; maar de karakters vind ik niet uniform (...) de manieren van denken en doen van de parlementsheer, van de zeecaptain, van de zuster en van het moorinnetje staen niet door...'[4] Sinds blijven Marmontel met zijn *Contes Moraux* en zijn romans een voornaam onderwerp der briefwisseling: de *Lettres du Marquis de Roselle* 'in een conte in de smaek van Marmontel te brengen', laat Lelyveld aan Van Goens over, die 't schijnt geraden te hebben; hij ziet geen kans om ''t over te gieten in een andere tael, in een andere vorm, en de wezenlijke fraeiheden te behouden.'[5] Over een Amsterdamse knoeivertaling;[6] over andere vertalingen in de *Oefenschool*;[7] 'Belisaire zou ik al begonnen hebben te lezen, had gij er mij niet van geschreven; maer nu zal ik hem bewaren tot mijn ruste wederkeer in mijn nieuwe huis';[8] 'De Belisaire heb ik begonnen te lezen, dat is een fraei stuk. Marmontel moet een gansch keerel zijn. Zou die Belisaire niet mogen vertaeld worden?'[9] 'Dat de Belisarius vertaelt word, zie ik met lief. Ik hoop maer dat het geen Benting doen zal.'[10] 'Hebt gij die brieven al gezien, die aen Marmontel geschreven zijn over zijn Belisaire; zij zullen zekerlijk meest tot lof zijn. Die vinding is mooy. Hij heeft zijn Brievetas verloren (...) Ik ben voorzigtiger met de brieven die ik krijg.'[11] 'Haak had die brieven van M. nog niet, maar dacht, dat ze in Den Haag wel al te krijgen zouden zijn.'[12] 'Ik hoor, dat Hofstede iets geschreven heeft tegen M's Belisarius. Hebt gij dat al gelezen? Is dat wat goeds?'[13] En zo meer,[14] veel nog hier en elders over zijn voorgenomen bewerking van de *Conte Soliman* en verhandeling over de Conte; of ook in verband met zijn aandeel in de Socratische oorlog. Veel minder dan Marmontel behaagt aan Lelyveld Thomas, wiens *Eloges* tegelijkertijd hem zo door zijn vriend worden aangeprezen: dat is geen genre voor de Hollanders; die 'hebben een zekere rondheid, een vastheid van geest, die op zulk een weelderige stroom van loftuitingen niet vlotten wil.'[15] 'Onze smaken zijn verschillend, dat zien wij uit Thomas en uit

1. *Br.* I, 189 (31-7-66).
2. Of er veel van beklijfde op den duur, is echter een andere vraag.
3. *Br.* I, 142 (22-7-65).
4. ibid. 146 (11-10-65).
5. ibid. 168 (3-4-66). Toch blijft hij er over denken, maar dan is weer een bezwaar, dat er al een Holl. vertaling is. *Br.* I, 171 (11-4-66).
6. Zie deel I, 148.
7. 25-6-66, onuitgeg. ged.
8. *Br.* I, 210 (29-4-67).
9. ibid. 217 (22-6-67).
10. ibid. 231 (9-9-67); Benting de vertaler der *Contes Moraux* bij S. v. Esvelt??
11. *Br.* I, 243 (22-12-67).
12. 25-1-68; niet uitgeg. ged. Vgl. *Cat. V.G.* I, 604: *Portefeuille de M. Marmontel trouvé.* Paris (Amst.) 1768.
13. *Br.* I, 290 (21-2-69).
14. ibid. 139, 223, 224.
15. Zie verder deel I, 142.

Hooft.'[16.] Van Goens schijnt wel vast te houden ook aan dit Franse model, maar in de briefwisseling vinden we hem toch zelden meer vermeld.[17.] Maar Rousseau, die wij ook aan het begin reeds vinden, blijft langer aan de orde, zonder dat Van Goens echter

16. *Br.* I, 139 (7-9-65).
17. ibid. 224 (24-8-67); en door Roos; zie deel I, 341v.

La Nouvelle Héloise voor Lelyveld kan rechtvaardigen.[1] Uit de correspondentie met Chotek, Roos, Ten Hove, Van Heiden, Van Alphen bleek ons, hoe diepe indruk Jan Jacques op de eerste heeft gemaakt, en hoe lang die heeft nagewerkt.

Over Houdart de la Motte als literair criticus had Van Goens in de *Bijdragen* meer dan eens gesproken, hier wees hij Lelyveld nog op zijn *Inès de Castro* - Lelyveld heeft ze - en een daarop gemaakte parodie burlesque;[2] hij beveelt hem zeer de lezing aan van de *Lettres du Marquis de Roselle* door Mad. De Beaumont: 'zij smaken mij - bericht Lelyveld - alles wat de smaek verfijnt en het vernuft verkwikt, dat alles lees ik met een genoegen.'[3] 'Die M. Beaumont is schrander, verstandig, kunstig; wat heeft zij meer geschreven, behalven 't Magazin des Enfans?'[4] Van Goens verschaft hem vele aanbevolen werken zelf in leen of in eigendom: *Annette et Lubin*, hetzij van Mad. Favart, hetzij van Marmontel;[5] *Zélis au Bain* van De Pezay;[6] Voltaire: 'Die Contes de G. Vadé, daer ben ik nieuwsgierig na, zoudt UwEd. mij die wel eens willen zenden?';[7] de *Caractères* van De la Bruyère: '(die) zou ik ook gaerne eens zien; ik hou zeer veel van Caracter-schilderijen, het schilderen van caracters, dat Marmontel zoo meesterlijk doet, is een van de reden, waerom ik zijne Contes met zoo veel vermaek las - 't Is zekerlijk, zoo als gij schrijft, het indringenste middel om acht te slaen op ons hart, en dat te leeren kennen; en de kennis van het menschelijk hart is zekerlijk de beste studie. Dit alles ben ik volkomen geheel en al met u eens; - dit eenige is het, waerin wij verschillen, dat de Nouv. Heloise dat doet - Caracterschilderen daer is hij zoo een meester niet in als Marmontel; ook komt er bij hem zoo veel verschiet van caracters niet te pas als bij M.' Enz.;[8] Moncrif's romance;[9] le Portefeuille d'un homme du goût;[10] J.B. Rousseau 'dat non plus ultra van Lyrische poëzij';[11] De Menagiana;[12] d'Alembert's *Mélanges de Litterature et de Philosophie*; dat hij later ontdekt ze zelf te bezitten, doet er weinig toe.[13] Van Goens prees hem ook met aanstekelijke geestdrift het anoniem verschenen *Le Noble* van Bella van Zuilen aan: 'Is het waerlijk zoo? is er in Holland? is er in uw geboortestad een vrouw? van zooveel smaek? van zooveel verstand? die *le Noble* schrijft? waerlijk edel! Ik heb het met de uiterste smaek gelezen, en vinde het in zijn soort uitmuntend. Jammer zou het zijn, indien zoo aenzienlijk vernuft hare vermogens niet besteedde ten dienste van haer vaderland, Hollandsche caracters maelde, in een Hollandsche tael.'[14] 'Le Noble heeft mij zeer wel bevallen, 't is een fraei stukje, vooral de voorste helft: 't is jammer dat er een faut of drie in is, die grof zijn. Als zij een caracter geschilderd hadt, dat bij de Hollanders wat meer algemeen was dan zulk een adel, geloof ik, dat het niet kwaelijk was te vertalen.'[15] Van Goens komt op tegen de kritiek,

1. Zie deel I, 138v, 344vv, Roos 339vv.
2. *Br.* I, 148 (11-10-65), wrsch. *Agnès de Chaillot* door P.F. Biancolelli dit Dominique et M.A. Legrand. Zie *Cat. Fr. T. en Lk. K.B.* II, 153. Maar ik vind dit niet in *Cat. V.G.* Wel I, 528: Gacon, *Le Secrétaire du Parnasse au sujet de la tragédie I. de C.* 1724.
3. *Br.* I, 162 (11-3-66).
4. ibid. 167 (3-4-66).
5. 11-10-65, onuitgeg. ged. Vgl. *Cat. V.G.* I, 268, 540. De Ndl. vertt. verschenen in 1768.
6. *Br.* I, 179 (10-5-66): 'zeer delicaet', mààr - zie deel I, 138.
7. ibid. 183 (25-6-66).
8. ibid. 223 (23-8-67); zie vervolg over R., deel I, 138.
9. Zie boven p. 233v.
10. *Br.* I, 169 (3-4-66); vgl. boven p. 225[n].
11. Zie ook deel I, 143.
12. 11-10-65, weggelaten ged.
13. ± 7-10-66 (onuitgeg.) en 22-6-67 (onuitgeg. ged.).
14. *Br.* I, 170 (11-4-66).
15. ibid. 180 (10-5-66).

en Lelyveld trekt ze grotendeels in: ‘Le Noble is toch uitmuntend, wat is ze in 't begin in die beschrijvingen fraei! ieder woord is een zaek, en daer ze die 2 jongelui samen brengt, wat is ze daer levendig, verrukkende, tour bij tour en slag op slag.’ Toch houdt Lelyveld enig bezwaar: dat de baron

noch De Valaincourt noch diens familie zou gekend hebben, de volstrekte, ostentatieve minachting van Julie voor haar adellijke voorvaderen, en nog een paar kleine dingen stonden tegen de waarschijnlijkheid, het grove liegen[1] van Julie tegen haar vader in dingen van belang, geen badinage, maar tricherie, strijdt tegen de goede zeden en tegen 't haar verleende karakter. ‘Ik blijf er bij, de voorste helft is fraei, is verrukkend, is al wat men hebben kan. (...) Vergeef mij, Mijnheer, dat ik gesproken heb van grove fauten. Bij de eerste lezing, ja! meende ik ze gevonden te hebben die lomp waren, maer bij gelegenheid dat gij die verzocht te weten, heb ik het weer herlezen, en ze verdwijnen of worden merkelijk lichter.’ Enige reflexiën heeft hij echter als bewijs van goede wil toch meegedeeld.[2]

De *Oeuvres de Théatre* van Diderot wil Lelyveld hebben; de Leidse boekhandelaar Haak schijnt ze niet te hebben.[3] Heeft Van Goens ze voor hem?[4] Kan en wil hij ze voor hem kopen?[5] Dat kan en dat doet hij.[6] Kort daarop vraagt Lelyveld: ‘Wat is uw oordeel over die comedie van Diderot: Le Père de Famille? Daer is, mijns bedunkens, wat al te veel intrigue en wat al te veel passie in. Het caracter van de Père de Famille, dunkt mij, is wat wispelturig; en dat Sofie de nicht is van den commandeur komt heel raer a propos, alleen, dunkt mij, om de ontknooping.’[7] Of Van Goens op het zeer voorzichtige *dunken* zijn zegel heeft gezet, weten we niet.

Koopt Van Goens in Leiden *Le Rabelais moderne, ou les Oeuvres de R. mises à la portée de la plupart des Lecteurs*,[8] Lelyveld neigt ertoe, het andere aangeboden exemplaar te nemen, ofschoon nog lang niet nodig.[9] Ook voor Corneille, Molière, Boileau moet Van Goens beslissen, welke uitgaven hij hebben moet.[10] Boileau, raadt deze, met de noten van Brossette. En Lelyveld weet ze te Amsterdam te krijgen.[11] Voor Corneille wijst Van Goens op de uitgave van Voltaire avec des Commentaires. Lelyveld zou ze gaarne hebben, maar hij vindt ze te duur; die commentaires, hoort hij, zijn afzonderlijk te krijgen.[12] Hoe hij van 1766 tot 1768 Van Goens gedurig nodig heeft om aan allerlei Franse literatuur te helpen, met het oog op de inrichting der Maatschappij, zagen we reeds vroeger:[13] Olivet, Pélisson, Scudery en de Académie over de Cid, enz. ‘Van Muijden -lid der Maatschappij - verwonderde zich laetst dat ik de Philosophe sans souci niet gelezen had. Zoude UwEd. wel zoo goed willen zijn mij die eens te zenden?’[14] ‘Hiernevens ook de Oeuvres du Philosophe de Sans Souci, die ik met plaisier doorbladerd heb, en heb er veel genie in gevonden.’[15]

1. Hoe komt ze toch aan de naam Renaud de Montauban? vraagt L. eigenaardig.
2. *Br.* I, 172 (16-5-66) met onuitgeg. ged.
3. ± 7-12-67 (niet uitgeg.)
4. ± 20-3-68 (niet uitgeg.); in *Cat. V.G.* I, 531 twee uitgg. van 1759 en 1763.
5. 30-3-68, niet uitgeg.
6. 6-4-68, onuitgeg. ged; 14-4-68 onuitgeg.; 21-4-68 niet uitgeg. ged.
7. *Br.* I, 293-4 (± 3-5-68).
8. Van l'Abbé De Marsy; Amst. (Paris) 1752. *Cat. V.G.* I, 607. Daar ook een uitg. van 1588, en die van Duchat van 1711.
9. 15-2-68 (onuitgeg. ged.); en 11-3-68 (dito).
10. ± 20-3-68 (niet uitgeg.).
11. 6-4-68 (niet uitgeg.); 21-4-68 (dito); 3-5-68 (dito); uitg. 1729. *Cat. V.G.* I, 512 die van Lefèvre de St. Marc 1767.
12. 18-12-67 (niet uitgeg.) en 15-2-68 (dito).
13. Zie deel I, 164v.
14. *Br.* I, 226 (24-8-67).
15. ibid. 250 (15-2-68).

We vinden daarop geen antwoord.[16] 'Kent Uwed ook Cours des Sciences pour former le Langage, l'esprit en le Coeur par Buffier (1732)?' vraagt Lelyveld. 'Dat boekje zoude ik gaerne zien, omdat dit juist de 3 stukken zijn, waerop ik mij hoop toeteleggen.'[17] Wel zien we dat Lelyveld op Van Goens' aandrang Batteux gaat bestuderen: 'Batteux begint mij hoe langer hoe meer aen te staen. Wat hebben wij Nederlanders noch weinig!'[18] Batteux is toch fraai, vindt hij dan; 't

16. In 1776 komt L. nog eens met die vraag terug: zou ik niet veel nut hebben van lezen en exerperen van Buffier, enz.
17. *Br.* I, 217 (22-6-67).
18. ibid. 231 (9-9-67); vgl. I, 147 (11-10-65).

is jammer, dat men hem hier zo weinig leest.[1.] En hij wenst opgave, zo mogelijk, van al wat hij buiten de *Cours des B.L.* nog geschreven heeft.[2.] En hij denkt erover, hem te vertalen: ‘me dunkt, onze natie zou veel nut hebben aen een vertaling van Batteux, te weten zulk een vertaling als Ramler gegeven heeft. Zou dat ook een goed werkje voor mij zijn?’[3.] ‘Schrijf mij toch, wat denkt gij van een vertaling van Batteux? Leeft hij nog? Wat is de beste editie zijner Principes de la Litterature? Heeft hij nog meer geschreven?’[4.] Het is zonder aanwijzing duidelijk, dat Lelyveld niet alleen op de private aanwijzingen van zijn vriend nauwlettend acht sloeg, maar ook op wat hij als Philosophe sans fard publiek ten beste gaf of wilde geven. Zo kreeg hij lust als met de lente de dichtlust hem rijzen mocht tot het maken van een ‘Heilig Gedicht’: Het bitterlijk weenen van Petrus, ‘waertoe het stuk van Malherbe mij aenleiding gaf’, - vermoedelijk door Van Goens' aanprijzen in de *Bijdragen.*[5.] Deze moet ook zo hij ‘noch meer pièces over die stof weet’, ze hem mededelen, ‘vertalen zal ik niet, maer zoek de bronnen om er uit te putten.’[6.] Heeft Lelyveld ergens opgevangen, dat de *Gazette Literaire* ‘zoo mooi’ is, dan moet Van Goens daarover uitspraak doen.[7.]

Een heel enkele maal is, omgekeerd, Lelyveld op dit gebied ook aan Van Goens van dienst, of poogt hij het te zijn: van hem heeft Van Goens Bouhours' *Maniere*, etc.[8.] Hij heeft een deeltje van Silvain, *Traité du Sublime* (1732), dat hem ‘goed geschreven dunkt’: heeft Van Goens het?[9.] Bitaubé's *Joseph*, prozagedicht, ‘en neuf chants’,[10.] wordt zo geprezen in *Journal des Savants* door een kundig lijkend man, dat hij 't laat komen. ‘Kent Van Goens het? B. schijnt geen Franschman’.[11.] ‘Die Joseph van B. is een schoon stuk.’[12.] Zo wil hij Van Goens opmerkzaam maken op een poème didactique: *La Declamation theatrale en trois Chants*,[13.] op zeer geprezen ‘philosophische bedenkingen’ over de samenspraken op het middagmaal ‘Le Diné’,[14.] een *Journal d'Education.*[15.]

In het bijzonder voor de opstellen van de Philosophe sans fard trachtte Lelyveld nog wel eens een steentje bij te dragen: Heeft Formey ook geen Introduction des Belles Lettres, of Principes, of zo iets, dat vermeld moet worden? Hebt ge de *Lettres de Richelet*; hierbij zend ik ze; mogelijk kunt gij er nog iets uit halen. Hebt ge Colom du Clos, *Réflexions sur le stile et en particulier sur la manière d'écrire des Lettres*? ze gaan hierbij. Iets over de brieven vindt ge ook in de *Bibliothèque françoise* van

1. 24-10-67 (niet uitgeg.).
2. 21-4-68 (niet uitgeg.).
3. *Br.* I, 181 (± 12-11-68).
4. 18-11-68 (weggel. ged.)
5. *N. Bijdr.* 2, 288.
6. *Br.* I, 160 (wrsch. eind febr. 1766).
7. ± 20-3-68 (niet uitgeg.). Deze *Gazette Litéraire* verscheen te Amsterdam 1764-1784, en wilde overzien wat er in Fra., Eng. en Du. verscheen. E. Hatin, *Les Gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1865, p. 48. Niet in *Cat. V.G.*
8. ± 18-3-67 (niet uitgeg.).
9. 31-3-67 (niet uitgeg.).
10. Zie over hem A. Monglond, ‘Le rôle littéraire d'un refugié: Jérémie Bitaubé et la ‘prose poétique’; *Rev. de litt. comp.* 3, 264-275.
11. 5-7-68 (niet uitgeg.); B. was uit refugiés-familie in Duitsland.
12. 9-8-68 (weggel. ged.).
13. *Br.* I, 233 (13-11-67). Het is van Dorat (1766).
14. 29-1-68 (weggel. ged.); 6-2-68 (dito).
15. 6-2-68 a.v.

Sorel; ‘het gaet hiernevens; mogelijk is 't water in zee. Gij ziet er mijn goede wil uit om u dienst te doen.’[16.]

Italiaanse literatuur kwam betrekkelijk weinig ter sprake tussen Lelyveld en Van Goens. Heel vroeg al reciteert en kopieert de een voor de ander stanzen uit de *Adone* van Marino.[17.] Later

16. *Br.* I, 168 (3-4-66) met weggel. gedd.
17. ibid. 146. Vgl. deel I, 133.

krijgt Lelyveld, die alle herdersdichten lezen wil, voor hij zelf begint,[1] de raad allereerst *Aminta* te lezen: ‘Zooveel Italiaensch ken ik noch wel, dat ik, met behulp eener vertaling, daermee terecht kan.’[2] Weldra krijgen we zijn oordeel al: ‘Den Amintas is een zeer fraei, vernuftig, geestig stukje; maer voor een Herdersspel vind ik het zoo puik niet: die onbedorven harten, die eenvoudigheid van het landleven, die mis ik. Ik zou er verscheide aenmerkingen op kunnen maken, zelfs van dingen, die tegen den smaek strijden.’ Maar hij wil grondig werken. Hij zal het herlezen en bestuderen, met vertaling en aanmerkingen van Wellekens erbij, en een vertaling met noten van M.S. uit 1660, ‘vrij accuraet en letterlijk.’ ‘Zijn er nu door Franschen of Italianen of andere enige aenmerkingen op Amintas gemaakt? Die zoude ik dan meteen kunnen vergelijken.’ Voorlopig behelpt hij zich echter met de 24ste uitgave van N. Ciangulo, *Maestri Italiano*.[3] Weet Van Goens geen uitgave met commentaar?[4] Heeft hij niet de editie van Menage? En verdere kritieken, enz.?[5] Overigens mag Lelyveld ‘Italiaansch goed’ voor zijn vriend bestellen bij Harrevelt: M. Orsi, *Considerazioni* sopra la maniera di ben pensare ne' componimenti, del P.D. Bouhours,[6] *Opere burlesche* di Berni, Casa, Varchi, enz. enz.[7] Dat Lublink ‘de Italiaensche Poëten(...) zeer familiaer’ zijn, boezemt hem zeker ontzag in.[8] Wat Lelyveld wel interesseert, is de vertaling van Ossian in het Italiaans: ‘Wat zegt gij van Cesarotti? is die niet de allereerste die Fingal vertaelt? in 't Fransch zijn er eenige brokken van vertaeld.’[9] Van Goens blijkt hem ook hier weer uitstekend van dienst te kunnen zijn: hij is reeds een tijd met de auteur in briefwisseling, een present-exemplaar van zijn *Ossian* is reeds lang onderweg:[10] ‘Na de Italiaensche aenmerkingen van Cesarotti, ben ik zeer nieuwsgierig en verlangende.’[11]

Ossian, daarvoor had Lelyveld nu eens Van Goens niet nodig gehad; die was door hem hier 't eerst bekend gemaakt. Hij kon zelfs aan Van Goens een brief van Macpherson tonen, in antwoord op zijn verzoek ‘om een rol van 't origineele’, waarin deze hem alle bijstand beloofde voor zijn plan[12] tot uitgave ener vertaling van Blair's *Dissertation* met een facsimile van Ossian. ‘Wat raed UwEd nu? Zou ik het aenvangen? of zou ik ervan afzien? Zou het van nut wezen, of zou ik mijn tijd beter besteden kunnen? Uw raed in dezen volg ik op: schrijf mij dan ongeveinsd wat gij denkt; ik voor mij, hang volmaekt tusschen beiden, en kan doen en laten wat gij wilt. Met uw antwoord wacht ik den brief van Macpherson terug.’[13] Het schijnt, dat Van Goens er niet veel voor gevoelde: in de vertaling van Blair en van enige gedichten van Ossian, pleit Lelyveld nog, zou ik minder moeite dan vermaak en lering vinden; 't meeste werk zou de interpretatie van een origineel fragment bezorgen. ‘Ik zal zien, hoe ik het schik, of Macpherson mij een origineele rol benevens zijne interpretatie

1. Zie deel I, 147, 143.
2. *Br.* I, 256 (5-3-68). Zie ook deel I, 135.
3. Utrecht 1725.
4. *Br.* I, 258 (11-3-68) en onuitgeg. ged.
5. ± 20-3-68, niet uitgeg.
6. 31-3-67 (niet uitgeg.), 23-6-67 (dito), 11-3-68 (dito); *Cat. V.G.* I, 323 edd. van 1703 en 1735.
7. 21-4-67 (niet uitgeg.); zie ook deel I, 49.
8. *Br.* I, 206. Zie ook deel I, 195.
9. ibid. 256 (5-3-68).
10. Zie echter deel I, 417, 524.
11. *Br.* I, 258 (11-3-68).
12. Zie deel I, 109. De taalkundige L. wil tegelijkertijd ‘die Bergschotsche tael, waervan ik meen een Gramatica te bezitten, eenig licht ook ten dienste van onze tael bij te zetten’.
13. *Br.* I, 158, 159 (wrsch. eind febr. 1766).

zou willen overzenden.'[14.] We horen werder niet meer van Ossian, dan in 1768 iets over bezit of aankoop van deze of gene uitgave van Blair, Fingal en Temora.[15.]

In 't algemeen neemt de Engelse literatuur veel minder plaats in dan de Franse, in de brieven van Lelyveld en Van Goens. 'De Eng. Grandison heb ik gekocht voor 2 Duc., is dit wel? Ik meen

14. ibid. 161 (11-3-66).
15. ibid. 248, 256, 258 (± 15 febr., 5 en 11 mrt. 68) en 30-3-68 (onuitgeg.).

hem te gaen lezen in 't Engelsch.'[1] 't Zal wel op raad van Van Goens zijn geweest. Maar dit is ook alles, wat wij hier vinden over de 'onsterfelijken Richardson',[2] die Van Goens heel zijn leven hoog vereerde: zoals blijkt uit een brief aan Roos,[3] de correspondentie met Chotek en Wilzeck vooral,[4] uit aanhalingen nog in zijn *Über moralischen Ehebruch*, en *Die Frau wie es wenige gibt.*[5]

Fielding raadt hij hem aan: 'De Amelia van Fielding recomandeert gij mij zoo sterk, dat ik besloten heb die te koopen en te lezen.'[6] Dat Van Goens ook zijn andere werk kende en waardeerde, bleek reeds in de *Nieuwe Bijdragen.*[7]

'Zoude het ook goed zijn om eerst Thomsons saisons te lezen?'[8] vraagt Lelyveld raad; vóór namelijk aan de vertaling van Young te beginnen. Van Thomson horen we verder niet; over Young echter voor en na, zonder dat het plan tot verwezenlijking komt. Of hij door Van Goens tot hem werd gebracht, is niet geheel zeker; er zijn ook andere mogelijkheden. In het najaar van 1766 maakt hij al het plan het origineel en Lublink's vertaling te vergelijken,[9] want hij vond er veel in daar een dichter gebruik van maken kan. Iets in 't bekende genre, dat Lelyveld ook in de Maatschappij verlangde, zou 't dus moeten worden; het bleef bij het plan. Een schrijven van Van Goens uit 1767 over die vertaling en de noten veroorzaakte hem wroeging over die werkeloosheid; hun oordeel stemt overigens zo zeer overeen, dat zij elkaar er wel vroeger over schijnen gesproken te hebben.[10] Van Goens biedt hem zijn exemplaar aan, van Ebert's uitgave, Engelse tekst met Duitse vertaling en uitvoerige noten.[11] 'Ik bloos over Young (...) ik had mij dit als mijn eerste werk voorgesteld (...) Ik leef altijd op uitzichten; nu is 't weer: ja, na Mey (na verhuizing)(...) maer het zal al weer wezen als voren, vrees ik, dat de nooten heel weinig om 't lijf hebben en Young oneer doen, met de gedurige herhaling, *navolging van die, van die*, daer Young in de drift van schrijven om al die lui met gedacht heeft, maer omdat hij ze gelezen hadt en op dezelfde wijs gewoon was te denken, zeer licht in diezelfde gedachten heeft kunnen vallen.' Vertoon van belezenheid voor zich, oneer voor hem.[12] 'Ik heb voorleden week een avond of twee bezig geweest aen de Nachtgedachten van Young, vergeleken met het Engelsch om daer Exerpta uit te trekken.'[13] Als Van Goens denkt, dat hij 'uit die Hoogd. uitgave, met al die Dichtkundige nooten(...) zou kunnen uitkomen', dan wil hij ze eens zien.[14] Kort daarop zendt hij Van Goens een Hoogd. Young terug; hij heeft er nu zelf een;[15] dat zal dus een andere vertaling geweest zijn dan van Ebert, want deze houdt hij nog lang, en tenslotte neemt hij ze

1. ibid. 167 (3-4-66).
2. V.G. aan W.L. Brown 17-2-84 (onuitgeg.).
3. 15-3-69.
4. Zie deel I, 440vv.
5. Zie deel I, 381. En a.w. 342. In 1782 schijnt hij nog een complete R. te willen aankopen. C.R. Hake aan V.G. 6-1-82.
6. *Br.* I, 227 (29-8-67).
7. *N.B.* II, 625. J. Andrews geciteerd. Vgl. boven p. 233[n].
8. *Br.* I, 231 (9-9-67).
9. Hij kan daartoe gekomen zijn door Van Goens' Dichtkundigen Ligger, waarvan hij toen al een en ander in ms. gezien had.
10. ± 18-3-67 (niet uitgeg.).
11. *Br.* I, 222.
12. ibid. 205-6 (31-3-67).
13. ibid. 222 (24-8-67).
14. ibid 222 (24-8-67).
15. 29-8-67 (niet uitgeg. ged.).

van Van Goens over.[16.] ‘Met Young wil ik wachten, tot ik Hoogduitsch ken’, besluit hij even later, zeer verstandig.[17.] Het volgende jaar is hij bezig: ‘het gaet wat heel langzaem omdat ik er meteen exerpta uit maek.’ Lublink valt tegen: hij heeft omtrent alles van Ebert.[18.] Verder horen we

16. ± 15-2-68 (onuitgeg.); ± 20-2-68 (dito); 5-7-68 (dito).
17. *Br.* I, 231 (9-9-67).
18. ibid. 251 (6-2-68); zie ook deel I, 198.

nog slechts iets over de berijming van Van Iperen (sinds 1767, maar niet voltooid), waarop ook Van Goens hem opmerkzaam maakt: ‘ik had er zelfs noch niets van gehoord; als ik ze gelezen heb, zal ik UwEd. gaerne mijne gedachten daeromtrent mededeelen.’[1.] Hij vindt ze beneden alle peil: ‘was er een N.D. Journal; zoo was hij waerdig, dat hij wat op de kneukels kreeg.’[2.] Dit alles betreft de *Night Thoughts.* Maar ook andere werken kwamen nog ter sprake: Ik verlang ook naar de vertaling van Young's *Resignation.* Zijn *Essay on Original Composition* wou ik ook wel hebben. Kortom, alles van Young in 't Hoogduits vertaald, schrijft Lelyveld.[3.] Maar ze schijnen slechts matig te bevallen: ‘De Resignation van Young heb ik nog niet uitgelezen, maer nu de Nachtgedachten vertaald zijn, kan de rest wel achter blijven’, meent hij.[4.] Dat ene was voldoende dus. Anderhalf jaar vroeger had hij ‘in den winkel van Meyer’ met deze en Lublink ook over die *Resignation* gesproken. En over Milton.[5.] Een plan tot vergelijking van Milton en Vondel kwam uit 't ver verschiet nooit nader.[6.] Van Engelse literaire theorie vinden we alleen A. Gerard's *Essay on Taste*, hem door Van Goens toegezonden, in Franse vertaling.[7.] Lelyveld zendt het ongelezen terug: hij heeft geen tijd gehad, maar zal het origineel zien te krijgen en lezen 't dan eens.[8.] Wat Lelyveld van zijn kant hier aanbrengt, is nog minder dan bij 't Frans: Temple, Lady Montague.[9.] Dat hij J. Constable, *Reflexions on accuracy of stile* op zicht zendt, zal slechts gevraagde of ongevraagde bemiddeling tussen Van Goens en een boekhandelaar zijn.[10.] Tot onze spijt ontgaat ons, waarop Lelyveld doelt, met de woorden: ‘Dat Engelsche stukje, daer is wel het *humor* in. Van wie is dat stukje?’[11.] Blijkbaar heeft Van Goens het hem gezonden, en zeker was hij het ook, die hem op het in deze tijd ook elders buiten Engeland de aandacht trekkende verschijnsel, had gewezen. Zoals Lelyveld Hollands nuchter trachtte te blijven tegenover de eenzijdige verheerlijking der Franse literatuur en de minachting der Nederlandse: ‘'t Is zeker, dat Macquet de Franschen al te laeg stelt en veracht, en UwEd. heft ze hemelhoog, en als boven ieder de Meesters; ik geloof dat er een middenweg is’, zo houdt hij ook het hoofd koel bij de moderne aandrang om Engelse kanselsprekendheid. Hij moet voor Van Goens Prof. Hollebeek's geruchtmakende werk *De optimo concionum genere* (1768) kopen, maar het was reeds nergens meer te krijgen. ‘Onze Predikanten zijn maer half in hun schik met die Dissertatie van Hollebeek. Zij zeggen, dat hij niet weldoet met eene goede Engelsche Preekmethode te vergelijken, niet met eene goede Hollandsche Preekmethode, zooals zij moest zijn, maer (...) zooals ze tegenwoordig, met al haer misbruiken, in de gewoonte is.’ Hij gelooft, dat bij algemene invoering der Engelse methode, men meest ‘bedroefde, sobere Verhandelingetjes (zou) krijgen, en een heele onkundige Gemeente. 't Zijn alle geen Sharps, Doddridges, Tillotsons, Watt's en diergelijke lui. Dat zijn de weinige bazen uit heel Engeland.’ En zelfs al waren al onze predikanten ‘bazen’, dan twijfelt hij nog, of die methode voor het gros der toehoorders zou deugen.[12.] Later hoort hij,

1. ibid. 251 (6-2-68).
2. ibid. 267 (5-7-68); vgl. boven p. 244.
3. 5-7-68, niet uitgeg. ged.
4. 19-10-68 (niet uitgeg. ged.).
5. Zie deel I, 195.
6. ibid. 140.
7. Eng. cd. 1759. *Cat. V.G.* I, 244.
8. 29-8-67 (onuitgeg.); 15-2-68 (dito).
9. Zie deel I, 140.
10. 31-3-67 (niet uitgeg.); vgl. *N. Bijdr.* II, 607, Cat. V.G. I, 330.
11. 30-3-68 (niet uitgeg.).
12. *Br.* I, 276 (7-11-68).

dat Watts en Doddridge ‘als Sociniaensch worden ten toon gesteld’.[13.] Van Goens repliceert, zonder resultaat: ‘Over die theologische questie zullen wij het niet ééns schrijven, schoon wij het mogelijk wel zouden ééns praten - het komt er ook tusschen ons beiden weinig op aen.’ Een anekdote ter

13. ibid. 290 (21-2-69).

illustratie stelde hij echter ten volle op prijs: ‘die scene van de Utrechtsche collegaes (predikanten?) is capitael,(...) Ik heb u wel tienmaal nagelagchen, ha, ha, ha!’[1.] Van Shakespeare komt in de vriendencorrespondentie slechts een stuk zijdelings ter sprake, naar aanleiding van de Romeo en Julia van C.F. Weisse, de man, die een middenweg zocht tussen Franse en Engelse tragedie, door Van Goens vertaald en blijkbaar voorzien met kritische aantekeningen en literair-historische bijlagen.[2.] ‘Met welk een genoegen zag ik, dat gij in die tijd dat wij elkanderen niet geschreven hebben, een Hoogd. treurspel overgezet had, dat mij wel bevallen zal. Ik ben er nieuwsgierig na, en hoe drok ik het heb, dienzelfden dag, dat ik het krijg, of 's avonds, al zou ik er mijn slaep om laten, zal ik het lezen, en u mijn gedachten zeggen.’[3.] Weldra krijgt hij het van Luchtmans, blijkbaar in manuscript nog. En hij leest het terstond door, met zeer veel genoegen. Omdat Van Goens het vertaald heeft? hij hoopt, dat zijn vooroordeel zo ver niet gaat. ‘De reflexies, die ik onder 't lezen gemaekt heb, heb ik voor 't grootste en wichtigste gedeelte in de Bijlagen gerept of verdedigd gevonden, zoodat ik u niets dan bagatellen zou kunnen mededeelen.’ Het Duits kent hij niet, ‘maer mij dunkt dat ik zien kan dat het vertaeld is door een man, die zelf in staet zou wezen zulk een stuk op te stellen en misschien met minder gebreken.’ Die opgesmukte, zwierige, poëtische taal van Julia en van Romeo behaagt hem evenmin als Van Goens; die zou echter bij lezing nog iets beter te verdragen zijn dan bij vertoning: hij weet het van P. Verhoek's *Karel den Stouten*, die hij eens zag te Amsterdam. Het laatste bedrijf met zijn doden, en met de onnutte, lange redeneringen daarna, staat hem 't minst aan. Kent Van Goens de Romeo en Juliette van J. Struys uit 1634? ‘Mag die niet wel een gedachtenisje hebben in de Bijlagen bij die van Shakespeare?’ Hij gaat ze vergelijken, de vertaling van Weisse's proza[4.] en Struis verzen ‘om de overeenkomst eens te zien; maer ik vrees, dat ik hem niet uit zal lezen; ik dacht u de uwe hier nevens terug te zenden met die van Struis; maer ik moet de uwe noch houden, omdat ik mij nu met die van Struis vergiftigt heb, ik mij met de uwe teriakeliseer. Waerlijk het is, of de luiden in dien tijd zoo veel bon sens niet hadden, noch sentimenten; daer zijn dingen op dingen in, die rebuteeren.’ Zedelijk vooral.[5.]

Gaarne zouden we weten, wat de Bijlagen behelsden, wat daar over Shakespeare werd gezegd, en misschien over de tragedie in 't algemeen, maar wij vinden het stuk nergens. Het is blijkbaar toch niet gedrukt, en dat maakt ons te nieuwsgieriger; want Weisse's *Romeo en Julia* maakte hier niet vele jaren later vrij veel opgang in verscheidene vertalingen.[6.]

Hiermee zijn wij reeds bij de Duitsers. Ofschoon Lelyveld ook hier zich niet willoos aan zijn leider overgaf, toch is Van Goens' invloed hier groter dan ergens anders; en bijzonder groot: ‘Gij hebt de directie mijner hoogduitsche studies’, dat lezen we herhaaldelijk, dat zien we van stap tot stap.[7.] Voor Gessner heeft Lelyveld al vanouds belangstelling. Maar zijn taal verstaat hij nog zelfs niet oppervlakkig. Reeds in 1766 wil hij met dezelfde roman van Gellert als Van Goens Duits gaan leren - ‘of weet

1. ibid. 181 (± 12-11-68).
2. Zie ook deel I, 534 briefw. met Cesarotti.
3. *Br.* I, 289-290 (21-2-69).
4. Zie Koberstein^{5}, 5, 363.
5. *Br.* I, 174-176 (± half maart 1769). Er volgt nog een prijsje voor zijn spelling - zonder hulp van Lelyveld - met slechts een enkele aanmerking erbij. I, 177.
6. Proza door P.J. Uylenbroek 1775, 1786^{2}, 1791^{3}. Verzen door Rotterdams dichtgenootschap 1778; naar Uylenbroek door Anonymus 1784, door Fremery 1786. *Cat. Tooneel Mij Lk.* Hilman, *Overzicht* vermeldt nog een andere vertaling van 1784.
7. bijv. 15-1-68 en ± 20-3-68.

UwEd. noch een gemakkelijker boek?'[8.] - maar eerst veel later neemt hij het ernstig besluit: Van de winter hoop ik Duits te leren.[9.] Dat het onmisbaar was voor literatuurstudie heeft Van Goens hem stellig duidelijk gemaakt. Hij dringt ook aan:

8. *Br.* I, 183 (25-6-66).
9. 9-9-67 (weggel ged.).

Wanneer ik 't Duits begin? Zodra ik van bezoek aan Rotterdam terug ben, half november. Een maand lang een meester, twee à driemaal per week, voor de uitspraak. ‘En dan promoveer ik om bij U college te houden.’ Ik besteed er minstens vijf avonden per week aan van 6 tot 9.[1.] ‘Meester Foortmeyer’ staat klaar. Ik moet Van Goens ook zijn ‘Instructiebrief’ zenden: welke boeken eerst, welke later? Want hij leert alleen Hoogduits om de oeuvres d'esprit. Overigens heeft hij toch lang niet zoveel tijd, als 't schijnt. Behalve zijn kantoor heeft hij familie en vrienden, een huishouding en een vrouw.[2.] De gevraagde raad komt terstond: ‘Lelyveld zal dan eerst Gellert's *Schwedische Gräfin* lezen, dan zijn *Briefe.* Daarna de *Briefe, die neueste Literatur betreffend*, dan Rabener en Abbt, *Vom Verdienste*,[3.] dan Gessner, dan de Poëten. Gessner heeft hij; Gellert zal hij trachten te krijgen; voorlopig moet Van Goens die twee werken hem lenen.[4.] Ze worden onmiddellijk gezonden; 11 december de eerste les.[5.] Hebben de Duitsers geen een goede Grammatica? Die van Kramers,[6.] verbeterd door Van der Heck schijnt niet te bestig. Wat zou die Gellert, die Van Goens bezorgen kan, kosten? Foortmeyer kan er ook een voor hem ontbieden uit Leipzig. 't Minste is 't beste; want de tijd is slecht, de wol is duur; hij koopt geen achtste part boeken van vóór zijn huwelijk.[7.] Hij ‘vordert mooi’; half januari heeft hij de *Schwedische Gräfin* al bijna uit. Uit Van Goens' brief blijkt hem, dat hun oordeel erover geheel overeenstemt; een vertaling zou dus niet goed zijn. De grammatica van Gottsched blijkbaar door Van Goens aangeraden, heeft hij van zijn meester te leen gekregen. Van de ‘Oostermis’ zal hij er zich zelf een laten komen; want hij vindt er genoegen in; het was te wensen, dat de Nederduitsers ook een goede grammatica hadden. Hoogduits schrijven zal hij ook eens proberen, maar lang zal hij zich daarmee niet ophouden.[8.] ‘Die Gramatica van Gottsched bevalt mij zeer wel; 't is wonder, dat wij in onze tael geen goede Hoogd. Gramatica hebben, die zal er noch dienen te wezen, als de Hoogduitsche tael algemeen zal worden’; - dat laatste heeft natuurlijk Van Goens hem aangepredikt -; ‘Hebben de Franschen geen Hoogd. Gramatica in hunne tael, dat gij weet? want eer men Gottsched kan lezen, dient men eerst wel wat geleerd te hebben.’ Nu gaat hij Gellert's *Briefe* lezen. 't Schijnt, dat Van Goens intussen ook Lessing's *Minna von Barnhelm* met warme aanbeveling heeft gezonden, want dat kent Lelyveld ook reeds: ‘dat is een gaer sober stukje. Ik dacht dat Lessing zoo een baes waer! Neen dan is Gellert beter, schoon ik hoop, dat de Schwed. Gravin een van zijne minste stukken is.’ Onder het schrijven komt een brief van Van Goens: Hij wil per eerste schuit zenden: Abbt, *Vom Verdienste, Der Jüngling* en een deel der *Bremer Beyträge.* Het tweede is een der bekendste van talloze Duitse *Moralische Wochenschriften*,[9.] het derde het bekende tijdschrift van K.C. Gärtner, J.A. Cramer, J.A. Schlegel, dat volgens Koberstein, ‘den Anbruch der neuen und bessern Zeit unsrer Dichtung und schönen Prosa nicht zuerst verkündigte.’[10.] Lelyveld verzoekt er nog bij te voegen Gottsched's

1. 24-10-67 (dito)
2. 4-12-67 (dito).
3. Zie over misverstand deel I, 147.
4. ± 7-12-67 (niet uitgeg.).
5. 10-12-67 (dito).
6. Ik vermoed, dat het M. Kramer zal zijn.
7. 10-12-67, weggel. ged.
8. *Br.* I, 243-4 (15-1-68) ook weggel. ged.
9. Zie *Cat. V.G.* I, 189 (Königsberg 1764) 't Verscheen oorspr. 1747-1748 en werd bijna geheel geschreven door de ‘Bremer Beiträger’: Cramer, Ebert, Giseke, Gärtner e.a. Fr. Müncke in Einleitung van Kürschner's D. Nat. Lit. 43: Bremer Beiträger.
10. Koberstein a.w. 3, 55. Van Goens bezat dit tijdschrift met voorgangers en opvolgers. *Cat. V.G.* II, 642.

Grammatica, een deel der *Literatur-Briefe*; dan heeft hij voorlopig proza genoeg. Daarna wil hij eens aan Gessner beginnen, waarnaar hij verlangt: zijn Daphnis heeft hij in Latijnse letter. Met 'den Abt van Verdienste' wil hij het vertalen eens proberen.[11.] Thans neemt hij ook Ebert's Young weer te hand.[12.] 'Ebert

11. *Br.* I, 244-246 (25-1-68) met weggel. gedd.
12. Zie boven p. 255.

schijnt in de litteratuur noch al wat gedaen te hebben; zijn er meer zulke luiden in Duitschland?' Rammler, die Batteux vertaald heeft, zal hem ook wel aanstaan, denkt hij. Aan de *Jüngling* is hij begonnen: dat is nu dus het beste spectatoriale werk der Duitsers? Weet men de schrijver niet? 'De Abt' is hem toch nog te moeilijk; hij is een beginneling, en het is te mooi voor een broddelvertaling; en goed vertalen stelt hoge eisen.[1.] 'Omdat gij zoo schriklijk veel opgehad hebt met Mirtil en Thyrsis, wil ik mij liever spoeden om tot Gessner te komen, en dan zien, wat ik daerin uitrecht.' Maar dat oordeel van Van Goens is stellig partijdigheid geweest; 'weet gij wel, dat gij de eenigste, volmaekt de eenigste zijt, die dat stukje geprezen heeft?'[2.] Een week later begint hij reeds met Gessner: 'Ik heb mij niet langer kunnen onthouden van Gessner, maer heb vrijdagavond zijn Dafnis genomen, en die verstond ik. Saterdagavond heb ik hem geheel uitgelezen. Dat is verwonderlijk schoon, teder, touchant. Vooral is hij fraei in zijne beschreibungen en over en weer praet van een Herder met zijn lief: o, dat is al tendre wat men hebben kan.' Al vindt hij de gezangen der herders zó mooi niet, hij is 'verliefd' op Gessner, wil de *Idyllen*, wil alles van hem lezen; wat hij nog niet heeft, zoals 'De eerste Schipper', en nog meer waarschijnlijk, alles wil hij van hem hebben, en in de beste edities. Geen Franse Gessner van Huber meer, maar duizendmaal liever de Duitse! Morgen aan de *Idyllen.* Lelyveld is enthousiast over Gessner; hij wil zelf herdersdichten maken;[3.] Van Goens heeft wellicht geen ongelijk, dat het tendre en touchante en de harmonie zijn talent zou wezen, want 'met het aendoenlijkste genoegen' leest hij 'tendre en harmonieuse Poezie'; 'hoe meer stukken in die smaek UwEd. mij opgeeft om te lezen, hoe aengenamer.' 'De Abt' laat hij nog wat rusten. Op zijn vraag naar andere critici heeft Lelyveld ook antwoord ontvangen. Wat ben ik blij, dat Ebert 'de eenigste Critiecq' niet is in Duitsland: 'Rammler, Lessing, Schlegel, etc. etc. wat heb ik hier nog een ruim veld voor mijn gezicht. Dank voor uw informatie deswegens; ik zou daeruit welhaest besluiten of er in Duitschland meer in dien smaek gewerkt was als in Engelland of in Vrankrijk zelfs.' Enkele geleende Franse boeken zendt hij terug; nu heeft hij nog Young van Ebert 'en al dat geleende hoogduitsche goed.' Maar op de aanstaande 'Oostermis' wil hij zelf wat Duitse boeken laten kopen. Van Goens moet opgeven, welke het zullen zijn.[4.] Deze weet echter hier wel terstond een goede complete Gellert en dito Gessner voor hem te krijgen, wat Lelyveld zeer gaarne aanneemt.[5.] Van Goens heeft aangedrongen dat hij Abbt's *Vom Verdienste* vertalen zou. Het is heel moeilijk, werpt Lelyveld tegen; letterlijk of vrij, beide leveren veel bezwaren op. En is het nog nergens vertaald, in Frans of Engels? dat chef-d'oeuvre? 'Ik de kar van Phoebus mennen?' Hij deinst er voor terug, voorlopig althans.[6.] Weer komt de vraag, welke boeken hij van de mis moet laten komen: Gottsched's *Grammatica*, Ramler's Batteux, deel II van J.A. Schlegel's Batteux,[7.] Ebert's Young; 'ook Briefe zum Ermunterung[8.] des Geschmaks van Dusch?' Grote plannen heeft

1. Zie deel I, p. 147, 196.
2. *Br.* I, 251 (6-2-68) met weggel. ged.
3. Zie ook deel I, 147, 148. Maar, laat hij Van Goens vragen: gij zou eerst U op alle talen toeleggen, alles lezen wat er bij iedere natie schoon is. 'Dat verstond zich', dat hij intussen lezen zou, wat hem bijzonder aanstond, en vertaling of 'eigen vinding' opstellen, als hij lust had.
4. *Br.* I, 248-250 (wrsch. 15-2-68) met weggel. ged.
5. 5 en 11-3-68, hoofdzakelijk de weggel. gedd.; ± 20-3-68 (niet uitgeg.) en 1-4-68 (weggel. ged.).
6. ± 20-3-68, niet uitgeg.
7. Het is blijkbaar te doen om de 'Anhang einiger eigenen Abhandlungen'.
8. Wel bedoeld 'zur Bildung'. *Cat. V.G.* I, 370: J.J. Dusch, *Briefe zur Bildung des Geschmacks*, Leipz. 1764-1771 (des Poèmes didactiques anciens et modernes, 8°, 5 tom. 4 vol. vélin).

Lelyveld: ‘Ik wil eerst de hoogduitsche critiquen afdoen, dan de engelsche, dan de italiaensche, dan de fransche.’[9] Maar Lessing's *Laokoon* zal vooreerst misschien nog te zwaar zijn. ‘Dat gij hem hebt, evenals de Literatur-

Koberstein vermeldt dit werk van de niet van talent verstoken, maar veel te veel schrijvende en vertalende door Lessing in de *Literatur Briefe* afgestrafte auteur niet. a.w. 3, 379-381. *Allg. D. Biogr.* vermeldt nog een zesde deel 1773. P. Meyer (met Lublink) vertaalde van hem *Zedelijke Brieven tot verbetering van het Hart*, 2 dln. 1767-1771.

9. Zie ook deel I, 147.

Briefe is mij al voldoende voorloopig. Die Literatur-Briefe schijnen mij wat oppervlakkig.'[1] Van Goens blijft aandringen op vertaling van Abbt; daarover later wel, antwoordt Lelyveld, en zet het bij de punten, die zij bij hun ontmoeting in juli zullen hebben te bespreken. De gevraagde 'lijst van hoogduitsche boeken' heeft hij dankbaar ontvangen. Klopstock's *Messias* zal nog wel te zwaar zijn, vreest hij. Toch wil hij hem, evenals Utz, van hem overnemen. De *Literatur-Briefe* bevallen hem thans zeer goed; hij verzoekt spoedig een tweede deeltje te leen. Evenzo van de *Bremer Beiträge.*[2] 'Zoo ik wist dat Meyer niet werkelijk bezig was met den Dafnis van Gessner, zou ik juist zoo heel vreemd niet zijn om van de zomer dat stukje over te zetten.'[3] De *Literatur-Briefe* maken zijn belangstelling gaande voor andere, daar aangehaalde werken, ook buiten Van Goens om: In Leipzig verschenen ± 1761 vier kleine bladen 'Tändeleyen',[4] hebt gij ze voor mij? Ze staan vermeld in nr. 32 der *Literatur-Briefe.* Daar vond ik ook: *Sammlung Vermischter Schriften zur Beförderung der schönen Wissenschaften und der freien Künste.*[5] Is dat juist zo iets als uw 'uitgezochte verhandelingen'? Wij moeten het laten komen - zo gaat de leerling zijn meester soms vooruitlopen. Om zijn Duitse boeken in Duitse banden te hebben, zou hij aan Gessner, boekhandelaar immers, willen schrijven. Waarschijnlijk kan deze ook wel een Duitse vertaling van Theocritus aanwijzen, want Grieks zal hij toch niet kennen![6] Een week later zendt Lelyveld een de vorige dag uit het Duits vertaald stukje:[7] 'Die Graziën' zoals het uit Gerstenberg's *Tändeleyen* overgenomen was in de *Literatur-Briefe.*[8] Het lijkt, of hij onderstelt, dat Van Goens zelf ze niet of niet te goed gelezen heeft: Theocritus moet in het Duits vertaald zijn, deelt hij mee; maar niet te best, Pindarus beter. Het is vers verworven wijsheid uit nr.31. Die *Literatur-Briefe* zijn uitstekend om de literatuur der Duitsers te leren kennen, constateert hij. In Amsterdam, waar hij heen moet, zal hij 'wat hoogduitsch goed' kopen, onder andere die Tändeleyen.[9] Er was echter omtrent niets te krijgen: alleen 'Gottschedeus Lexicon'[10] en zijn boek over de welsprekendheid;[11] zijn grammatica ook niet. De correspondentie stokt even; eerst na een paar maanden komt weer een brief van Lelyveld: Hebt gij die *Tändeleyen* reeds gekregen? 'Van de winter zal ik al het hoogduitsche goedtje over de Critica van Ramler, Schlegel, Lessing, etc. etc. noodig hebben.'[12] Geen antwoord; op enkele korte briefjes der twee volgende maanden evenmin. Lelyveld klaagt, het valt hem bitter hard, in zo lang niets van hem te vernemen. Hij heeft intussen 'Rabener doorgeloopen, en eenige van zijne stukken gelezen. Hij schermt wat veel in 't wild, en is wijdloopig. Maer ik houde u niet langer op; vergeef mij dat ik u met een brief lastig val. Ik kon mij niet onthouden, omdat ik mij vastelijk verbeeld had, bij mijn thuiskomst, uw antwoord op dien

1. ± 20-3-68, niet uitgeg.
2. 30-3-68, niet uitgeg.
3. *Br.* I, 259, 260 (1-4-68); zie verder deel I, 196.
4. Van Gerstenberg. Zie ook deel I, 395.
5. De voortzetting der *Bremer Beiträge* 1-4 (1744-48) nl. *Sammlung vermischter Schriften, von den Verfassern der neuen Beiträge zum Vergnügen des Verstandes and des Witzes* (1748-1752); Koberstein 3, 56.
6. 6-4-68, niet uitgeg.
7. 14-4-68, niet uitgeg.
8. Zie deel I, 395.
9. 21-4-68, weggel. ged.
10. Wrsch. bedoelt L. de onder G's leiding vertaalde *Dictionnaire* van Bayle. Of mogelijk de 'Beobachtungen über den Gebrauch wie Misbrauch vieler deutscher Wörter und Redensarten' (1758)? Een Duits woordenboek gaf G. niet.
11. *Ausführliche Redekunst*, herhaaldelijk gedrukt, 't laatst 1759.
12. 5-7-68, weggel, gedd.

bewusten langen brief te vinden.'[13.] Van Goens antwoordt nu - met verwijten.[14.] Maar Lelyveld blijft op zijn hulp rekenen. Thans leest hij Gellert nog, met veel genoegen. Heeft Van Goens het Franse stukje L'Oracle, waaruit hij zijn operette nam? Laat hij het dan zenden. Met

13. *Br.* I, 270 (22-9-68).
14. Zie *Br.* I, 270-271 (10-10-68).

'de Abt van Verdienste' wacht hij nog een jaartje.[1] Die stukken over de Critica, van Schlegel, Ramler en Lessing wil hij zich gaarne door hem in eigendom verschaffen, om daaraan in de winter wat te kunnen doen. Waarom heeft Van Goens hem eigenlijk die 'Fabeln aus die Minnesingern' gezonden?[2] 'Ik heb er een stuk of twee van gelezen, die waren heel aerdig en zoet; maer als ik mij daer weder dieper in begaf, zoo raekte ik weder in de taelkunde (...) maer gij wilt immers niet hebben, dat ik mij daer meer in steek: anders had ik er penchant genoeg toe (...) Ik had nooit gedacht, dat er in dien tijd van 1300 met zoo veel verstand en geest geschreven was; men heeft van die tijden een denkbeeld van domme Munneken; zouden ook die Fabeln wel echt zijn?' 'De zingedichte van Logau, uitgegeven door Ramler en Schlegel'[3] verzoekt hij Van Goens hem, met de *Tändeleyen* te willen verschaffen. Binnenkort zal hij enige der geleende Duitse boeken terugzenden. Hij las sommige met smaak, vooral de *Literatur-Briefe.* Daarvan verzoekt hij het vervolg, want al zijn ze partijdig, zij leren hem de Duitse dichters kennen. Van 'Der Nordische Aufseher'[4] wil hij gaarne het 26ste stuk zien.[5] Ook zonder Van Goens' herhaalde verzekering - hij maakt er Adversaria uit, deelt hij nog mee - is het duidelijk, dat hij uit de *Literatur-Briefe* put: er zijn verscheidene artikelen daarin, van Lessing over de nieuwe uitgave van Logau, en over de *Nordische Aufseher.*[6] Nog is de correspondentie niet weer op dreef: Door gezelschap of schaakspel moet Lelyveld de avonden vullen, omdat Van Goens de verzochte Duitse boeken maar niet stuurt. 'Ander werk lust mij nu niet. Gellert heb ik opgeknapt, Gessner ook. Wat dan nu? Ik heb eenige paginaes gelezen en de Messias van Klopstock. Het zoude, geloof ik, onze Natie niet smaken; maer Klopstock is, in mijn oordeel, een groot Dichter. Die (rijmloze) verzen lezen vrij beter, dan ik gedacht had. Het was te wenschen, dat wij ook zoo ver waren. Wat heeft dan een Dichter gelegenheid om schoone gedachten uit te drukken![7]' Het slot is weer: 'Schrijft mij toch een lange brief over mijne Hoogduitsche winteroefeningen(...) Ik wacht de verzochte boeken.'[8] In een volgende brief kan hij danken voor brief en boeken: 'die knap ik van den winter op. Ik kan u niet genoeg danken, dat gij mij aen het Hoogduitsch gebracht hebt; maer daerdoor ligt ook nu al het andere achter de bank': zijn eigen dichterij, bij zoveel fraais waardeloos blijkend, ook.[9] 'Wij hebben eenmael vaerzenmakers genoeg; hadden wij maer Gellerts en Gessners en Klopstocks; maer hoe onze Natie daer aen zal komen, dat weet ik niet; en hoe ik in staet zou zijn om daertoe iets te contribueeren, dat weet ik ook niet.' Toch spijt het hem innerlijk, dat hij zijn eigen talent zo licht op de schaal ziet, goed gelooft hij het niet: is het niet zijn eigen schuld, is hij eigenlijk wel op de goede weg?; met onuitsprekelijke dank begonnen, eindigt hij met een bedekt verwijt. 'Mijn genie en mijn verbeelding, dunkt mij, wordt stroef, omdat ik zoo lang niets gedaen heb en ik zou waerlijk tegenwoordig niet weten, waer ik in staet toe zou zijn: de omnibus aliquid, de toto nihil. Het zal met mij worden, gelijk met 100 anderen, een theoretisch

1. Eerst in 1777 kwam er een vertaling van uit, van Van Alphen.
2. Vgl. *Cat. V.G.* I, 554: *Fabeln aus den Zeiten der Minnesinger*, Zürich, 1757; *Sammlung von Minnesingern aus dem schwäbischen Zeitpunkte*, Zürich, 1758; twee der drie zo bekende middelhoogduitse publikaties van Bodmer en Breitinger.
3. Fr. von Logau, *Sinngedichte, mit Anmm. über die Sprache d. Dichters von Ramler and Lessing.* Leipz. 1759. Ook in *Cat. V.G.* I, 556.
4. Een Wochenschrift van J.A. Cramer met medewerking van Klopstock (1758-1761).
5. *Br.* I, 268-270 met weggel. gedd. (19 okt. 1768. De uitgave heeft febr.; het hs. heeft september, maar dit laatste is om de inhoud zeker als een vergissing te beschouwen).
6. Over Logau: Brief 36 en 43; over de *N. Aufs.* 48-51.
7. Zie verder boven p. 90v.
8. *Br.* I, 274-275 met weggel. ged. (1-11-68)
9. Zie ook deel I, 147.

liefhebber, die al wat hij leest, bij zichzelf beoordeelt, maer die zelf niets presteert. Een Emeritus Taelen Dichtkundige, daer de wereld niets aen heeft.'[10.] Van Goens' antwoord prikkelt de goede Lelyveld tot spijtige ironie: 'Ik zie, dat het u niet onaengenaem is, dat ik van het componeeren

10. *Br.* I, 276-277 (7-11-68).

afraek; wij zijn het dan beide wederom hierin eens. *De Emeritus Tael- en Dichtkundige* zou een voortreflijk boek worden, indien het geschreven wierd door een van mijne vrienden, wiens naem ik hier niet schrijf, opdat gij niet rood zoudt worden (...) Ik vinde bij mij een heerschende begeerte om eenig nut te doen; tot eigen werk zie ik dat ik tot noch toe niet genoeg geformeerd ben.' Vertalen dan? 'Of zou ik beter doen met maer te lezen, te lezen, en hier en daer wat mij gevalt aen te teekenen, wat raadt gij mij?' Deze week heeft hij geen Duits boek in handen gehad dan een uurtje de brieven van Gleim en Jacobi, die allerliefst zijn.[1.] Het komt even tot een vermoedelijk wat gemaakte dweperij bij Lelyveld, met die Duitse lievigheden,[2.] die Van Goens hem pas heeft gezonden, 'met zooveel ander fraeis'.[3.] Toch heeft hij ook kritiek: 'Hagedorn behaegt mij, maer zoo zeer niet als Gellert: me dunkt daer steekt in Gellert meer vernuft en fijnheid. Hagedorn is een Duitsche kop, die zijn geleerdheid en belezenheid toont, hij is ook meest een vertaler of navolger; ik weet niet, dat ik noch stukjes bij hem gevonden heb, die mij recht bij uitstekendheid aenstonden; in Gellert veele, zeer veele.' Tegen de inhoud heeft hij ernstige bezwaren vooral tegen Utz, maar ook tegen Gleim en Jacobi. 'Het is een grofheid, dat men zonder wijn niet recht vrolijke gezangen kan maken (...) Gleim en Jacobi zijn ook liefhebbers van wijn, ik ook, maer ik zou nooit van wijn willen zingen.'[4.] Wat Van Goens gezonden heeft, blijkt niet precies; maar we herinneren ons, dat hij in 1767 door Bachmann van de nieuwste werken en wetenswaardigheden der Duitse letteren werd voorzien,[5.] en we vinden in zijn Catalogus onder de zeer talrijke Duitse uitgaven uit de tijd van 1758-1768 de *Lieder der Deutschen* (1766), zeer veel van Gleim en van Jacobi, veel van Ramler, van Wieland, van C.F. Weisse, van Gerstenberg, de werken van Gellert, Löwen, Hagedorn, Von Kleist, Utz, Von Cronegk, Zachariae, die Unzerin, die Karschin.[6.] Zijn bewondering en zijn afkeuring verbond Lelyveld in een proefje van navolging, enkele dagen later aan Van Goens toegezonden: een bezoek van Aglaja, dat hij zich geheel onder de indruk nog van Gleim en Jacobi heeft gefantaseerd in het taxisprieeltje op zijn buitentje.[7.] 'Te veel zoet, smaekt als roet', in dat gevoelen bevestigt zij hem. Jammer dat hij het goede beginsel slechts op één element en niet op heel de trant toepaste! Van Goens antwoordt ook met een aangenaam verhaal, maar breekt het plotseling af. Had bij hem het beginsel reeds ruimer strekking? 'Die Aglaja is eene insolente deerne, die altijd lacht als een malloot, en over niet met al'; het kan ook alleen ergernis uitgedrukt hebben over die onbeholpenheden, en erger, van Lelyveld's stukje. Over het naakt is hij het ook niet met hem eens: Aglaja heeft hem maar wat wijs gemaakt over haar kleding.[8.] De correspondentie gaat nu verslappen, van Lelyveld's zijde is de dood van zijn vader de oorzaak. Van december tot mei kan hij weinig of niets lezen, daarna zal 't weer beter gaan; dan gaat hij in 't ouderlijk huis op de Herengracht wonen, met het kantoor aan huis: 'het minste half uertje, dat ik heb, fluks na mijn kamer, - valt er iets voor, ik word gescheld; ik ben op mijn Comptoir.'[9.] Nog altijd bij hem liggen de boeken voor Van Goens van de auctie. Pekker zal hij zenden zo spoedig hij kan; gaarne zal hij een opgave ontvangen van het verschuldigde voor Hoogduitse

1. ibid. 181 (± 12-11-68), 279-80 (18-11-68).
2. Zie deel I, 150 en 434.
3. *Br.* I, 282 (23-11-68).
4. ibid. 280-281 (18-11-68)
5. Zie deel I, 461vv.
6. Vgl. ook boven over V.L. laatste opstellen.
7. Zie deel I, 434v (23-11-68).
8. ibid. 394, 395.
9. *Br.* I, 288-289 (21-2-69) en 13-2-69 (niet uitgeg.).

werken.[10.] Met die boeken zendt hij ook Van Goens' catalogus van zijn Hoogduitse boeken, die hij al heel lang heeft, om hem te laten overschrijven: maar zijn gewone afschrijver stierf, en zelf vond hij nog nooit de tijd; zodra hij hem nu weer terugkrijgt, zal hij de kopiist

10. 13-2-69.

van 't kantoor eraan zetten.[1] Ondanks de drukte wil hij toch de vertaalde Romeo en Julia volstrekt lezen.[2] Het enige wat nog volgt over de Duitse letteren, behalve de kritiek op Weisse's stuk,[3] betreft de vertaling van Mendelssohn. ‘Binnen weinige weken ontvang ik uwe Verhandeling over het verhevene en naïve in de fraeie wetenschappen. Ik verlang er na (...)’[4] Als het stuk komt, valt het Lelyveld tegen, en hij zegt het onomwonden: ‘(ik) had er hier en daar wel wat op te zeggen’, maar Macquet verzocht er hem om, en in de drukte heeft hij toen zijn eigen exemplaar gezonden. Maar hij betwijfelt het belang van het stuk in het algemeen. ‘Zouden er onder de Duitsche stukken over de fraeie letteren niet wel zijn, die, met ruim zoo veel recht, behoorden vertaeld te worden?’ Zelfs laat hij zich minachtend uit over teutomane mode.[5] ‘Ik voorzie, dat bij onzen leeftijd, - neen, laet ik liever dit sparen tot een mondgesprek.’[6] De betovering der Duitsers, suggestie grotendeels van Van Goens, wijkt of is geweken: hij heeft behoefte het te tonen, al voelt hij heel goed, hoe het zijn vriend ergeren zal. Hij heeft zijn Nederlands gezinde standpunt hernomen, en tracht nu Van Goens daarheen te lokken: hier ligt het einde der correspondentie en der vriendschap;[7] of zo goed. Mendelssohn was Lelyveld te filosofisch; Van Goens werd het hem vermoedelijk ook. Zo hij misschien reeds in de toevoegselen tot Mendelssohn, wat hij al vroeger soms gevoeld had, dat de nieuwe, speciaal de Duitse filosofie Van Goens al verder van de oude paden bracht, ook op godsdienstig gebied? Na zijn eenvoudige vraag omtrent Hofstede contra Marmontel[8] rept hij nooit en nergens van de hele Socratische Oorlog, waarin Van Goens ijverig aandeel nam, anoniem weliswaar, maar voor Lelyveld niet onbekend: Roos moest zijn antwoord aan de onbekende, die hem zo aanmoedigde, maar zenden aan F. van Lelyveld, koopman, Hoogewoud, Leiden.[9] 't Is zeer de vraag of zulke bemiddeling hem paste. Het gaat wel over het huwelijksgeluk, maar de ironie schijnt verder te doelen, vier jaar later bij 't nog eens even herleven der briefwisseling. ‘Van Goens is zekerlijk op zijn 25e jaar te groot een Philosooph, om in dat onnozel en eenvoudige zielsvermaak genoegen te nemen.’ Sterk spreekt zijn ongewoon koel antwoord op de toezending van de Voorrede voor Volkmann, bijna gelijkstaand met een: Het kan mij niets schelen; praat er niet van. Overigens is Van Goens' brief hem niets minder dan onverschillig: ‘al was het dat wij elkanderen maer eens in 't jaer schreven (wat is een jaer ook schielijk om).’[10] Voortaan gaat Lelyveld zijn eigen, oude gang weer. Alleen als er een bevlieging over hem komt, encyclopedische ‘brave menschen’ te gaan kweken, in het groot, wendt hij zich weer eens tot de oude vriend: peinzende en overleggende, kwam hij tot de overtuiging zich tot niemand eerder of beter te kunnen adresseren, om opgave van de beste boeken en handleidingen in iedere wetenschap. Hoe rijk andere naties mogen wezen, wij zijn hierin arm. En welk Nederlander kent die rijkdommen der anderen als Van Goens.[11]

1. 19-10-68 weggel. ged. En *Br.* I, 289 (21-2-69).
2. *Br.* I, 289.
3. Zie deel I, 153 en boven p. 257.
4. *Br.* I, 294 (12-7-69).
5. Zie deel I, 140, 155.
6. *Br.* I, 292 (± half aug. 1769).
7. Zie deel I, 168, 169.
8. *Br.* I, 290 (21-2-69); zie boven p. 250.
9. V.G. aan Roos, 15-3-1769, niet uitgeg.
10. *Br.* I, 297-299 (± 3-6-73); zie deel I, 169 en 376v.
11. *Br.* I, 301-305 (4-4-76) en ± 12-4-76, L. aan V.G. (niet uitgeg.); zie verder deel I, 170-172.

De Philosophe sans fard had zijn werk laten steken, toen het belangrijkste beginnen moest: de dichtkunde. Het lag niet aan Lelyveld. Kritiek gaf hij weinig, buiten de twee telkens terugkerende vermaningen, om zich aan maat en recht te houden bij het afwegen van vreemde en Nederlandse letteren, en om de laatste niet ter wille der eerste te verwaarlozen. Overigens bepaalde hij zich meest tot bewondering en tot aansporing, tot voortzetten, uitbreiden en voltooien. De briefwisseling

zette dadelijk in met een ‘project en voorstel’ van Van Goens ten opzichte der *Nieuwe Bijdragen*; wij gissen, tot krachtige, onverwijlde, algemene hervorming onzer letterkunde. Lelyveld vond het goed, maar kalmeerde de drift. En maant tevens zijn talentvolle vriend af van de voorgenomen vertalingen: ‘Daer lijkt u niets beter dan origineel te wezen, en zelfs op te stellen, en uwe eigen aenmerkingen te geven.(...) Vindt ge ondertusschen dit of dat, eener vertaling waerdig of noodig, geeft dat mij en een ander op.’[1.] Maar als Van Goens niettemin een stuk van ‘La Mothe’ gaat vertalen, wenst hij hem er geluk mee, en wacht ze met genoegen in.[2.] Welk stuk het was, blijkt nergens; ik vermoed: de *Réflexions sur la Rhétorique et la Poétique* van (De la Mothe-) Fénelon.[3.] Lelyveld vervolgt: ‘Voor de *eloquentie*, een stuk van zoo veel belang, wenschte ik dat wat gedaen wierd...’. Het stuk kwam nooit af, althans niet uit. Dat Lelyveld van stande aan geneigd was tot de toepassing van Van Goens' leringen, maar met veel gematigdheid, blijkt uit het aanwijzen van een goede gelegenheid, om de gewoonte en goden der ouden fraai te pas te brengen;[4.] en uit de woorden over Burman's *Ad Judices J. Calasi* als weerklank wel op een oordeel van Van Goens: ‘(het) is na de heerschende mode; in het Latijn stoot het nog zoo sterk niet. Kluit heeft in zijn hoofd gekregen om dat vers in evenveel regels te verduitschen.’[5.] ‘Wij hebben geen Richelieus onder onze natie’, schreef Van Goens. ‘Even daerom is het nuttiger om die te scheppen’, antwoordt Lelyveld optimistisch, en hij juicht: ‘dat is een recht goede stof voor UwEd., zeker zal dat nuttig kunnen zijn om wat leven te brengen’, als hij gelezen heeft: ‘Mogelijk zend ik UwEd. te eeniger tijd een verhandeling over de oorzaken der verbeterde smaak onder de Franschen.’ Dat was een begin van het ontwerp in de Bedenkingen geopperd.[6.] Heel het grote, veelomvattende plan dat voor Van Goens' oog langzamerhand klaarder omtrekken gaat krijgen, - ‘uitgestrekt en van veel omslag’, noemt hij het zelf -[7.] heeft Lelyveld's hartelijke instemming. ‘De stoffen, mij opgegeven, die noch overig blijven, zijn aengenaem, nuttig, noodzakelijk, maer *zwaer* en boven veler krachten. Ik wensche UwEd. allen wenschelijken lust en voortgang tot dit wichtig ontwerp, hetgeen waerlijk van meer nut kan wezen, dan een gansch boekdeel met aenmerkingen, vertalingen, dichtstukken, etc.’ Hij wijst nog op lacunes: ‘verhandeling over de welsprekendheid op den predikstoel, dit is zeer goed, maer is er niet meer noodig? Goede advokaten verlangen naer de welsprekendheid voor de balie’ - zijn vriend Van Wijn bijvoorbeeld? - ‘en dat is van ruim zooveel nut. Rapin heeft hier een goed ontwerp van.’ Ook wijst hij nog op J. Ploos van Amstel's pas verschenen *Aenleiding tot de uiterlijke welsprekendheid op den kansel, voor de balie, in 't bijzonder leezen, doch voornaamlijk op het tooneel* (1766). Behoort de brievenstijl wel rechtstreeks tot de welsprekendheid?[8.] Dan zullen ook de lofredenen wel een plaats moeten

1. *Br.* I, 142 (22-7-65).
2. ibid. 139 (7-9-65), nog meer 146 (11-10-65).
3. Zie *Cat. V.G.* I, 322. 't Was reeds geciteerd door V.G. in *N. Bijdr.* II, 261. Men zou ook kunnen denken aan de *Discours à l'occasion de la tragédie d'Ines*, de laatste der vier over de tragedie, van Houdart de la Motte, omdat tragedie en parodie *Br.* I, 148, 11-10-65 beide genoemd worden. Maar het lijkt mij niet zo waarschijnlijk. Zijn *Discours sur Homère* zal V.G. zeker wel niet in zijn geheel hebben willen verbreiden, al haalt hij 't ook aan *N. Bijdr.* II, 298; zijn andere kritische werken vind ik nooit bij V.G. geciteerd; *Les Paradoxes Littéraires de la Motte*, Paris 1859. Zie Verzamelde uitgave: *Oeuvres de Houdart de la Motte* (1754), *Cat. V.G.* 2, 637.
4. *Br.* I, 143 (22-7-65).
5. ibid. 147 (11-10-65).
6. ibid. Vgl. *N. Bijdr.* II, 466 en 467. En boven p. 220.
7. *N. Bijdr.* II, 551.
8. V.G. wijdt zelfs aandacht aan de handelscorrespondentie; 22-6-67 weggel. ged. schrijft L.: De Versuch in Handlungs Briefen houd ik nog wat, of ik soms van de zomer tijd tot lezen heb. Of wilt gij ze terug?

hebben. Hier begint ook het pleit voor de ‘goede’ Gradus,[9.] en het jarenlange, vergeefse, aandringen op voltooiing van de bewerking van Marmontel's proza-vertelling Soliman II die Van Goens had opgezet tot een proeve van een dichterlijk zedekundig

9. Zie boven p. 223v.

verhaal in 't Nederlands.[1] Hij wilde deze volstrekt anoniem, zelfs niet als Philosophe sans fard in de *Bijdragen* brengen, 'en doen er dan een kleine verhandeling bij over de Conte, in den smaak van La Fontaine en Scarron, of de Proza van Marmontel, Dixmeri, d'Arnaud, en andere', zo schrijft hij terzelfder tijd aan Van Wijn, die hij de charmante *Conte Fanni ou l'heureux repentir*, van d'Arnaud durft recommanderen: 'hij is ook auteur van de Comte (de) Comminge, ou les amans malheureux, zoo als men mij geschreven heeft.'[2] Ook die verhandeling over de Conte verscheen nooit. Hij had ze ook aan Lelyveld beloofd 'om, is het onmogelijk La Fontaine nae te volgen, ten minste om onze landgenooten een idee van zijne verhalen te geven.'[3] Van Goens verwacht van Lelyveld meer dan instemming, hij moet meewerken, hetzij praktisch, hetzij theoretisch. Geen taalkunde, gebiedt hij de altijd weer over woordenboek en dergelijke mijmerende en altijd weer aan het *nut* des oeuvres d'esprit twijfelende vriend.[4] Deze heeft bezwaren. Later, veel later eerst. 'UwEd. raedt mij om geen oogenblik te laten voorbij gaen zonder iets te schrijven. Die raed behaegt mij niet: men schrijft te veel, en te vroeg (...) UwEd. raedt mij om niets te lezen, dan hetgeen origineel is; die raed behaegt mij, en mijn geneigdheid vlijt ertoe om oeuvres d'esprit te lezen.' Van Goens geve maar op en bevele maar aan, 'alles wat in die soorten origineel is.'[5] De Gradus en de 'Dichtkundige Boeksael' zullen ook juist in staat moeten stellen, om nooit anders te lezen dan hetgeen origineel en uitnemend is.[6] Lelyveld zal zich verheugen, als zo 'onze nakomelingen beter gelegenheid hebben om zich te onthouden van al wat hun bederft en alleen tot het goede te worden aengeleid. Hoe meer ik deze zaek indenk, hoe meer mij die twee stukken nuttig en noodig voorkomen, en hoe nuttiger die zijn, hoe meer men zijn best behoort te doen om door een aengenaem en leerzaam ontwerp kunstlievenden verstanden aen te moedigen om de handen aen het werk te slaen.' Van Goens gaf slechts ontwerpen; zou ook voor Boeksael en Gradus dus slechts wensen en wenken geven. 'Het is een werk dat zekerlijk te zwaer is voor één alleen, maer gelijk UeEd. wel zegt, het kan met vereenigde krachten geschieden, en dat zal ook dienen te wezen, want anders doet mij de zwaerheid en uitgestrektheid van dit werk duchten, dat het zou blijven steken; en dat zou jammer en bedroefelijk wezen.' Maar hij begrijpt, 'dat de ondernemers van de Aenleiding ter Dichtkunst zeer gemaklijk ook de ondernemers konden wezen van de Dichtkundige Boeksael, wijl die twee werken van dezelfden aerd zijn, en tot hetzelfde einde moeten dienen, en uit dezelfde boeken moeten opgesteld worden.'[7] De 'welsprekendheid' - dat is het proza - is afgehandeld. Maar, vraagt Lelyveld, Retorica? 'Komt die bij de welsprekendheid niet te pas, of zult UwEd. die bij de Dichtkunde brengen? (...) Hoogstraten is bedroefd schrael en mager.'[8] Maatschappijen, mecenaten, laat Van Goens daar toch de nadruk op leggen![9] Gezien 'het oneindig getal brieven en verhandelingen over den brievenstijl' bij de Fransen, komt het Lelyveld voor, 'dat UwEd. wel iets meer zoudt hebben kunnen zeggen over den Brievenstijl.'[10] Van Goens maakt zelf een 'Conte' uit

1. *Br.* I, 157-160 (wrsch. eind febr. 1766) met weggel. ged. Over die Soliman-vert. verder *Br.* I, 152, 166, 170, 186, 266. En wrsch. *N. Bijdr.* II, 551. Zie ook deel I, 153.
2. V.G. aan Van Wijn 3-4-66.
3. *Br.* I, 266 (5-7-68) als oude belofte opgehaald. Blijkens deze aanmaning, in de datum van de brief aan V.W., is iets heel anders bedoeld dan het stuk in de *N. Bijdragen* 485vv.
4. Bijv. *Br.* I, 152-3, 161, 162, 277, 168, 179, 195-196. Zie ook deel I, 144v.
5. *Br.* I, 162 (11-3-66).
6. ibid. 153 (17-3-66); vgl. boven p. 224.
7. ibid. 153-154 (17-3-66).
8. ibid. 155.
9. ibid. zie ook deel I, 160v, 157.
10. *Br.* I, 168 (3-4-66).

Marmontel; Lelyveld wil ook wel eens proberen, hoe hem zo iets lukken zou; zijn keus is wonderlijk: om het onderscheid van genre, en zijn onkunde van de taal: ‘Zou de Eerste Schipper van Gessner niet kunnen worden tot een Conte, mutatis mutandis?’

Wil Van Goens zijn exemplaar niet eens zenden?[1.] Macquet's verhandeling over de herderszang in manuscript zendt Lelyveld eigenmachtig aan zijn vriend, om zijn kritiek.[2.] 'Ik verlang die sterk, en mogelijk hebt gij uwe gedachten over dat stuk ook reeds gevormd.'[3.] Heeft Van Goens zulk een overvloed van voorbeelden ter beschikking, uit alle vreemde literaturen, Lelyveld zal ze thans uit de Nederlandse gaan aantekenen: 'Gij ontsteekt mij de naijver; noch 14 daeg en dan ga ik ook aen 't maken van Poétische adversaria - en wij zullen zien, of de Nederlanders zoo ver beneden de Franschen zijn.'[4.] Zoals voortdurend voor onze poëzie, zo neemt Lelyveld het soms ook voor ons proza op: 'Hebben wij geene goede schrijveren? wat is Wagenaer, wat zijn de Branden, wat is Oudaen?'[5.] Is Van Goens zeer geraakt over het verwijt van vooroordeel tegen de Hollandse letteren, en voelt hij zich miskend in zijn bedoelen: Lelyveld 'zou sommige dingen wel anders van (hem) hebben kunnen begrijpen', dan vergoelijkt deze zijn mening wel, door van verschil in smaak te spreken, en zijn tweedehands oordeel over Duitsers en Engelsen in te trekken, maar hij blijft raden: eerst uwe concepten in 't licht geven, en dan naderhand, zo gij wilt, fragmenten uit uwe adversaria. Ondanks zijn bewondering gevoelt Lelyveld daarvoor blijkbaar niet veel. 'Evenwel, zoo als gij 't goedvindt, is 't mij wel, en als men dit voorbericht leest, neemt men er genoegen in.'[6.] Het vordert niet met al die weidse oude plannen; zodra de geconcipieerde Verhandelingen alle gereed zijn, verklaart Lelyveld, wil hij ze gaarne om de vriend en om de stukken zelf, met de eerste erbij, volledig als van een afzonderlijk werk uitgeven.[7.] De later beloofde verhandeling over een Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde komt ook nooit af.[8.] Maar er komen nieuwe dingen op het tapijt, en nieuwe plannen worden er gemaakt. 'Wat dunkt UwEd. van dat Haegsche stukje over de verhevenheid in de heilige Schriften? Me dunkt, dat hadt een gansch ander stuk kunnen wezen.' Zo vestigt Lelyveld de aandacht van Van Goens op een werkje, dat van grote betekenis voor deze worden zal.[9.] Hij kende het niet. 'Wie de schrijver is van het Vertoog (...) weet ik niet te zeggen; doch als UwEd. het geliefd te zien, het is tot uw dienst.' - 'Hiernevens het Vertoog (...) waerover ik uwe gedachten te gemoet zie.'[10.] Twee middelen bedenkt Lelyveld om onze letterkunde te bevorderen: de goede dichters moet men beroemder maken, en de slechte meer in verachting brengen. De Duitsers hebben eerst grote naam naar buiten verkregen, toen zij zich zelf in het Frans hadden vertaald.[11.] Zo wenst hij dat ook de roem onzer oude bekende dichters 'wijder

1. ibid. 171 (11-4-66).
2. Zie ook deel I, 190.
3. *Br.* I, 179.
4. ibid. 173-174 (16-5-66). Vgl. boven p. 224v., zie ook deel I, 142.
5. *Br.* I, 194 (30-5-66).
6. ibid. 182-183 (± 15-6-66); in = mee.
7. ibid. 201 (18-1-67); zie verder boven p. 225v.
8. Zie ook deel I, 164v.
9. *Br.* I, 200 (14-11-66); vgl. boven p. 140v.
10. ibid. 198 (3-12-66) en 203 (12-3-67).
11. Het is waar. Ook ten onzent: het is merkwaardig, zó vaak men constateert, dat Nederlanders van die tijd de Duitse dichtkunst eerst, soms ook alleen, leerde kennen door het Franse medium. Zelfs voor Van Goens schijnt men dit geval te moeten aannemen, gezien het vele Frans dat onder de rubrieken Allemagne voorkomt: De Rivery, *Fables et Contes, avec un Disc. prél. sur l'hist. de la poésie allemande*, 1754; Huber, *Choix de p.a.* 1766, 4 voll.; Gessner, *Idylles et poémes champêtres d. Huber* (1762); dito *Le Premier Marin* (1764), dito, vertaling Sanolières (1765), Klopstock, *La Mortd' Adam* (1762); Gellert, *Fables et Contes* (1750); Lessing, *Fables et Dissertations sur la Nature de la Fable* (1764). De kracht van het argument wordt echter wat verzwakt door het voorkomen in de Cat. ook van verscheidene zulke vertalingen uit later tijd: Haller, *Les Alpes* (1771). Gessner, *Nouvelles Idylles* (1773), Von

uitgebreid wierdt dan binnen den smallen cirkel der weinig lezende Hollanderen.' Het andere moet de Historia Litteraria doen; het argument 'het mijne is evenwel ruim zoo goed als dat van A.', zou afgedaan hebben, zodra A algemeen voor middelmatig of slecht bekend stond.[12.] De *Choix de poésies Allemandes*, van Huber, hem aangeraden door Van Goens, is hij begonnen

Thümmel, *Wihelmine* (1769), *Théâtre allemande ou Recueil etc. par C.D.* (1769), *Théâtre allemand, ou Recueil*, etc. par G.A. Junker et Liebault (1772); en doordat ook bij andere literaturen menige vertaling voorkomt: uit Eng. in 't Fra., uit het Fra. in het Spaans, enz.

12. *Br.* I, 197 (3-12-66); zie ook deel I, 148 en 144.

te lezen; dat discours préliminaire behaagde hem, en hij wenste, dat wij ook zo'n geschiedverhaal over dichters hadden.[1.] Van de zijde van Van Goens was ook iets nieuws te berde gekomen: ‘Uw oratie wacht ik gaerne, als ook gericht van de *praelectiones poeticae.*’[2.] Een paar weken later weer iets nieuws: ‘De vertaling der hoogduitsche stukken heb ik gezet[3.] nog niet gelezen. Ga zoo voort, zeg ik nu al.’[4.] En in een volgende: ‘Over uwe vertaling dier Hoogduitsche stukken spreek ik u liefst eens mondeling; hoe komt *pardon* voor, als *ontslag, verlof afscheid*, of hoe anders?’[5.] Wat was het? en van wie? waren het verzen? het blijkt ons niet. 't Is echter juist de tijd, dat hij een paar Duitse strofen in de *Bijdragen* vertaalde.[6.] Dat het stukje over de ‘Vergelijking der Oude Dichteren met de hedendaegschen’ in het Frans staat vertaald te worden, is zeer naar Lelyveld's zin: die immers de Nederlandse opstellen beslist naar D'Alembert zenden wou.[7.] ‘Mochten onze stukken bij vreemde naties wat bekend worden, dat zou een spoorslag geven!’ De door Van Goens in het Frans vertaalde oratie van Bonnet wil hij gaarne ontvangen. Aanleiding genoeg, om thans op de man af te vragen: ‘Zou dat niet van uw smaek wezen, om onze beste Dichtstukken in het Fransch te vertalen, gelijk Huber van de Hoogduitschen gedaen heeft?’[8.] Komt hij echter uit de hoogte der projecten en concepten weer terug op de bodem der nuchtere feiten, dan kan hij zich in zijn toch al zo geringe werkzaamheid - wat iemand die meester van zijn tijd is, in veertien daag doen kan, daar heeft hij twee jaar voor nodig! - door Van Goens' leiding geheel gestuit gevoelen; hij weet zelfs bij geen mogelijkheid wat hij voor de Maatschappij moet opzetten: taalkunde, dat mag niet; trouwens, de vaste grond der lexicografische nuttigheid heeft Van Goens met zijn theorieën ook al onder zijn voeten weggenomen.[9.] Voor grammaticaal gepeuter heeft hij nooit gevoeld. Syntaxis dan? Oudheidkunde of historie is ook zijn zaak niet. En een dichtstuk? ‘daer zijn zoo veele verzenmakers, dat het van heel weinig belang of nut is, of ik 2 en of ik 20 verzen maek; ook moet dat bij mij uit de geest komen; een enkel oprispend idee is genoeg om mij daeraen te helpen.’[10.] De drukkende vergelijking met Van Goens doet hem voor literair-kritisch werk, hoezeer hij er zich toe aangetrokken gevoelt, zich nog in lange niet bevoegd rekenen.[11.] Toch komt hij dadelijk, ondanks de moedeloze bui, al weer op de geliefde Dichtkundige Boeksael en Gradus: ‘Hooft, Vondel, Poot, Dullaert, Broekhuizen durf ik voor mijn rekening nemen (...) wilt gij dus beginnen met den Bosch of Smits of Schim.’ Dit wat het eerste betreft; over de Gradus moet Van Goens zijn, helaas nog altijd onvoltooid, ontwerp nog eens zenden, en liefst er zijn ‘Canevas’ (werkplan) er bij voegen. ‘Ik ben voor een jaer of 4 noch eens aen dat werk begonnen; maer toen op de ouderwetse wijs; deze nieuwe is oneindig veel beter, en alleen goed.’[12.] Van Goens' antwoord helpt hem heel en al over het neerslachtige gevoel van onmacht heen:[13.] een ‘Canevas’ schijnt Van Goens niet te hebben, maar hij wil zijn collectanea zelf

1. *Br.* I, 198 (dito).
2. dito, weggel. ged.
3. d.i. rustig, ernstig. Vgl. *Br.* I, 170.
4. 18-3-67, niet uitgeg.
5. 31-3-67 weggel. ged.
6. Zie boven p. 239. Om dat ‘pardon’ zou men ook aan vertaling in het Frans kunnen denken; maar voor die van Jacobi - zie deel I, 432, 433 - lijkt het nog te vroeg.
7. 18-3-67.
8. *Br.* I, 207 (31-3-67), vooral het weggel. ged.
9. Zie deel I, 171, 172.
10. *Br.* I, 194, 195 (12-8-67).
11. Zie deel I, 145v.
12. *Br.* I, 220-221, ook 12-8-67.
13. Zie deel I, 145, 150.

afstaan, zo lang als Lelyveld ze maar hebben wil. Gaarne aanvaardt deze het aanbod: ze zullen hem dienen ‘om den Canevas te maken; in alle zaken is het begin het moeilijkst, en wel begonnen is het halve werk. Ik wilde u dus gaerne afkijken, hoe gij begonnen hebt, en gaen op dezelfde wijze voort; dat wij beiden op dezelfde wijze in dit stuk werken, geloof ik niet, dat kwaed kan, omdat gij

u meest op de Eng., Fr., Sp., Ital., Lat., Gr., Portug., Hoogd. en andere Dichters zult toeleggen, en ik mij meest op de Neerduitsche, schoon ik niet vreemd ben om van de winter wat Hoogd. te gaen leren.'[1.] Maar het volgende voorjaar vraagt Lelyveld nog weer, met het oog op het maken van een Dichtk. Legger, hem zijn papieren te zenden, 'dan had ik eene' - het fragment breekt af - goede Canevas, natuurlijk.[2.] Hij moest juist gaan produceren, drong Van Goens aan. 'Of ik dat van de vleugels wil afmaken? Al was de wil er, zoo kon ik het nog niet. Maer ik wil het evenwel gaerne eens zien.'[3.] Wat was dat? Wellicht iets uit het Duits; in de samenhang past dat althans heel goed. Misschien heeft Van Goens wel Flögel, *Geschichte des menschlichen Verstandes* bedoeld, waarvan hij aan Lelyveld eens schreef, dat hij ze zou laten vertalen, en er enige noten van zich zelf bijvoegen.[4.] Wees hij hem ook op Moncrif's romance, ter navolging? Dan verwees Lelyveld daarvoor naar Paludanus.[5.] 'Origineele stukken te schrijven ware roemruchtiger', haalt hij terstond daarna uit de voor hem liggende brief aan - 'maer niet nuttiger', werpt hij tegen (dan schoonheden registreren, originelen met vertalingen vergelijken, of dergelijke?). 'Ik ontzet op het hooren van fraeie titels. Welke stoffen! en dat in de smaek van Marmontel! van Gesner! wat zouden het voorbeelden zijn! Eloges in den smaek van Thoma! enz. enz. Alles mooy! alles fraei! - alles al te mooy voor mij!' Nog in geen tien jaar![6.] 'De Fabel van Ikarus! hoe hooger vlucht, hoe lager val.(...) Daer wordt geen meer nadeel gedaen in de geleerde wereld, dan door het schrijven van boeken, daer men niet in staet toe is. Het is beter een goede Roman dan een slechte Vaderlandsche Historie te schrijven (de vergelijking!), roemruchtiger een goed ABC-boek dan een spraekkunst van Sewel te maken; 't is beter een goede Catechiseermeester dan een beuling van een Domine te wezen.'[7.] Een stichtelijk versje, zo nu en dan, daar is nog het eerst en meest kans op. En mede daarom verlangt hij 'zeer, ten uitersten zeer sterk', naar de beloofde Verhandeling over het Heilig Gedicht.[8.] Overigens, 'ik ben in mijn studentejaren; en zou ik al voor Professor willen ageeren? 't Is waer, in vroeger tijd heb ik wel stukjes opgesteld; maer hoe zijn die? zoo, dat ik mij schamen zou als schrijver (er) voor uittekomen.'[9.]

Van Goens vraagt, of hij tijd hebben zou, een Historia Poeseos van zijn hand te lezen. Daarmee trof hij een zwak. 'De Historia Poeseos te lezen! zou ik geen tijd daertoe hebben? Ik heb altijd tijd om te lezen, al waer gij tijd toe neemt om te schrijven. Dit eens vooral. Het doet mij veel genoegen, dat gij u meer en meer overgeeft aen de Historie van de Poësie, en zulk een goede correspondent hebt:[10.] het doet mij genoegen, want gij zult daerin reusseeren; het is uw grootste genie en daerom werkt gij gelukkig (...) ik wensch u gelukkigen voortgang.'[11.] Om de vele Leidse leden der Maatschappij, die partijdig zijn en een vooroordeel tegen Van Goens hebben, zou Lelyveld gaarne zien, dat hij anoniem eens een stuk inzond, zó dat zij bij geen mogelijkheid konden weten, dat het van hem was; dan zou het

1. *Br.* I, 221-222 (24-8-67).
2. ± 20-3-68, niet uitgeg.
3. 24-8-67, weggel. ged.
4. *Br.* I, 265 (5-7-68). Uit het langdurig misverstand t.o.v. Abbt neem ik het recht tot zulk een op zich zelf vreemde gissing.
5. Zie deel I, 188.
6. ibid. 147.
7. *Br.* I, 224 (24-8-67).
8. ibid. 226 (dito).
9. *Br.* I, 227 (29-8-67).
10. Bachmann, zie deel I, 464v.
11. *Br.* I, 233 (29-9-67) met weggel. ged.

hem zeer benieuwen, wat hun oordeel zijn zou. Maar dan moest hij zich beperken in het citeren van zoveel vreemde literaturen.[12.] Van Goens heeft iets anders in zijn hoofd: ‘Schrijf mij gauw, dan zal ik U een dessein van mij openbaren’, schreef hij. Dat wekt Lelyveld's nieuwsgierigheid.[13.] In een volgende wordt ze bevredigd: ‘Het dessein

12. ibid. 236 (4-12-67).
13. ± 7-12-67, niet uitgeg.

dat gij mij communiceert, behaegt mij; het valt net in uw smaek, het werkt mede tot uw oogmerk, en kan zeer nuttig, en zal zeer vermakelijk zijn: het zal er maer op aen komen, dat de overzettingen goed zijn; de keus der stukken, daer heb ik geen zwarigheid over, wijl gij die maekt.' Tot goed vertalen behoort kennis van wat men vertaalt. Zijn het ervaren luiden of studenten, aan wie hij reeds een en ander ter overzetting heeft gegeven? Kan hij er staat op maken, voortdurend goede vertalers te vinden? Lelyveld durft zo iets nog niet aan; Van Goens zelf zal er ook niet vele kunnen of willen maken. Daar ligt dus het punt, waar het op aankomt. Overigens, nòg belangrijker blijft hij de, in de steek gebleven, eigen verhandelingen vinden.[1.] Een reeks van vertalingen dus; 'de Uitgezochte Verhandelingen' heten ze straks[2.] en voortaan in de brieven. 'Voor de Uitgezochte Verhandelingen zie ik, dat gij een overzetter hebt, die in 't publicq voor den dag is gekomen, doch dat hij u niet voldoet. Ook mist gij nog verscheidene boeken en - vooral den tijd om een voorrede te maken, zooals hij wezen moest.' Maar gij behoeft u niet te haasten, vindt Lelyveld. Begin niet voor gij kans ziet, flink voort te varen. Gij hadt mij gaarne in partem societatis: wat meent gij daarmee? Gij twijfelt of ge die verhandelingen pele-mele of in afzonderlijke delen per natie zult geven; ik zou zo beslissen: pele-mele, met afzonderlijke paginering elk, dan kunt ge later opgeven, hoe ze gebonden moeten worden.[3.] Want gij hebt nu nog de supporten niet, die ge later krijgen kunt.[4.] In het vervolg toont Lelyveld zich het meest bezorgd over de taal en vooral de spelling, waarin ze verschijnen zullen:[5.] er zijn anders niet onbillijke beoordelaars, die tegenstukken bijvoorbeeld over de poëzie, met grove taalfouten dadelijk een vooroordeel zullen opvatten.[6.]

De vertaalde verhandelingen komen al evenmin voor de dag als de oorspronkelijke: Van Goens heeft het te druk met het 'dispuut' van Duker, of met wat anders. Hoogstens zou men zijn eigen vertaling van Mendelssohn (1769) kunnen beschouwen als een enige vrucht van dit plan.

Lelyveld geeft ook in 1768 geen kamp, in zijn strijd voor de Nederlandse poëzie: 'Laten wij toch alle vooroordeelen van wederzijden afleggen, om niet blind te worden voor de waerheid; ik kan niets aennemen of ergens van overtuigd zijn, of ik moet het bij de stukken zien.' Wil Van Goens, dat hij met hem omtrent alle Nederlandse auteurs van het gehalte van Van Iperen zal keuren, laat hij het dan met de stukken aantonen! Hoe gaarne zou hij, in ruil voor alles wat Van Goens hem aan vreemde literatuur leent, deze van dienst zijn met zijn Vaderlandse schrijvers en dichters.[7.] Dat de smaak van onze natie door letterkundige kritiek moet gezuiverd worden, is hij volkomen met hem eens: op ouden en nieuwen, door Van Goens en door de Maatschappij.[8.] En het lijkt soms, of hij hem voor zulke gedetailleerde en gedocumenteerde kritiek winnen zal.[9.] Maar de tijd ontbreekt nu weer: 'Gij hebt tegenwoordig, naer het schijnt, al te weinig tijd voor uwe liefhebberijen: dat is jammer, ik geloof, dat gij in de belles Lettres ver zoudt komen; trouwens al waer Van Goens zich op toeleit, komt hij ver in.'[10.] Zó druk had hij het, dat Lelyveld ook maar een of

1. *Br.* I, 238-239 (10-12-67).
2. ibid. 242 (22-12-67).
3. ibid. 277; 'evenals de Oefenschool'.
4. 15-1-1768, weggel. ged.
5. *Br.* I, 238 (10-12-67), 244 (15-1-68), 244-245 (23-1-68), 246 (25-1-68). Verder nog over de U.V. 30-3-68 (niet uitgeg.) en 14-4-68 (dito). Vgl. nog boven p. 260.
6. *Br.* I, 245.
7. 29-1-68, weggel. ged.
8. *Br.* I, 249-250, 254, 252 (6-9 febr. 1768). Zie deel I, 142, 167.
9. Zie boven p. 243v.
10. *Br.* I, 260, 261 (1-4-68).

twee maanden zweeg. In die tijd heeft deze zijn ‘papieren geridderd’, en daarbij ook alle brieven van Van Goens met aviditeit herlezen. En hij heeft ‘een schrikkelijke rouw gekregen, dat gij geïnterrumpeerd zijt in uwe Dichtkundige Bedenkingen; wat had gij schoone vues! wat had gij voortreffelijke ontwerpen! wat zou het een onschatbaer geluk geweest zijn voor ons land, -

indien gij dat alles, wat gij voornemens waert te schrijven, zoo gelukkig volbracht hadt!' Ondanks scherts, ironie en overdrijving (die ik weglaat) - 'ik ben in extase', roept hij uit - is het Lelyveld volle ernst, met zijn verwijt van verwaarlozing ener hoge roeping. Hij somt al de ontwerpen op: 'Een Gradus ad Parnassum, N.B., die medewerkt om een Natie origineel te maken! (...) Uw plan om ons Nederduitsch tooneel te hervormen! (...) Dat stuk over de Heilige Dichtkunde als eene afzonderlijke Wetenschap beschouwd! (...) Die verhandeling over de origineele wijze van denken! Die over het beoordeelen van fraeie gedachten in schriften van geest! (...) Die verhandeling over het nut en de oogmerken eener algemeene Maetschappij der Nederlandsche Letterkunde in ons land! (...) Uwe Praelectiones Poeticae'; Uw Nederlandse uitgave van de *Geschichte des menschlichen Verstandes.* 'Dat verhaal van Soliman de tweede.(...) Met een kleine verhandeling over de Contes en vers.(...) Over de Uitgezochte Verhandelingen moeten wij ook noch spreken'. 'Wat zou dit alles de smaek van onze Natie beschaefd, verbeterd, opgeleid hebben.(...) Gij bedenkt, gij schrijft zulke dingen voor uwe liefhebberij! voor uwe uitspanning! (...) waerlijk gij moet u daervan niet aftrekken; gij moet u daerin liever toegeven; gij moet liever aen een disput van een student (...) zoo veel minder drogen arbeid doen, en liever uw vernuft laten werken, laten werken ten voordeele van uwe Vaderlanders (...) Gij hebt mij eens geschreven: Als ik met het beoordeelen van fraeie gedachten wilde voortgaen, kon ik het mijn gantsche leven lang continueeren. Goed, continueer maer; mijn gantsche leven wil ik continueeren om hetgeen gij opstelt, te laten drukken.(...) Ik zal u niet met vrede laten, voor gij weder op de gang zijn (...) Waerlijk, geloof mij, hetgeen ik schrijf, dat meen ik; en ik eisch van u het in nadruk te geloven; als gij zoo voortgaet, als gij begonnen zijt, zal van u de Nederduitsche Letterkunde haer opgang rekenen.'[1.]

Van Goens had de schuld op Lelyveld zelf geschoven: 'Al dit treft *mij* het gevoeligste, omdat ik mij zelf dit wijte - te weten: gij zoudt voortgegaen hebben, zoo de Bijdragen voortgegaen hadden.' Had hij maar enige kans gezien, ze voort te zetten! Maar er viel geen enkele 'tael- of oudheid- of historiekundige verhandeling' te verwachten. Maar 'wij moeten, waerlijk, wij moeten noch iets uitvinden, dat gij met genoegen kunt voortgaen.'[2.] Vandaar weer verschillende ideeën en plannen, die wij reeds hebben besproken, evenals die van een vorig jaar.[3.] Als Van Goens nog maar de 'zelfde lust had als (in) 66 en 67! Wat zoud gij dan een overheerlijk werk, van alles wat reeds op 't papier en noch in uw hoofd is kunnen componeeren!'[4.]

Het best ware het misschien, vertaalde en oorspronkelijke verhandelingen in een vervolgwerk 'ter bevordering der Nederl. Letterk. en verbetering van de smaek onzer landgenooten', te combineren; waarin de liefhebbers gelegenheid zouden vinden 'een kleine Verhandeling, de nieuwe litteratuer rakende', uit te geven. Een eerst te verwachten overwicht der eerste zou zo spoedig mogelijk moeten eindigen. Van Goens zal zeggen 'dat er een oneindig, oneindig getal stukken te vertalen zijn', maar hij weet wel, dat alle stukken geen excellente stukken zijn. En buitendien 'het zij dan bevooroordeeld of onbevooroordeeld, ik zoude liefst voor het minst de helft origineele stukken zien.' Maar eerst voorraad; en een complete lijst van alle te vertalen stukken - dat er dan nog wel weer bij zullen komen, doet er niet toe - opdat men een werkplan heeft, en wete wat eerst en wat laatst te vertalen. Een derde in de bond - Meyer namelijk - zou alleen hierom reeds wenselijk zijn, 'dat wij, met ons beiden, voor elkanderen blind zijn; de een keurt goed, al wat de ander denkt en

1. ibid. 262-268 (5-7-68).
2. ibid. 263-4.
3. Zie deel I, 149, 196, 197 en boven p. 225v.
4. *Br.* I, 264.

schrijft.'[5.] Beminnelijke naïviteit! Heeft Van Goens 'excellente hoogduitsche stukken' te vertalen, hij zende ze maar,[6.] verklaart Lelyveld thans. Drie weken later informeert

5. ibid. 273-274 (10-10-68).
6. 19-10-68 (weggel. ged.).

Lelyveld nog eens: ‘Hoe staet het met de uitgezochte Verhandelingen? of met de Utrechtsche Bijdragen? Gij hebt mij daerover in lange niet geschreven.’ Is hij bezig met de lijst op te stellen der te vertalen stukken? Die moeten de eerste helft vormen; ‘de andere helft uittreksels en beoordeelingen van Nederduitsche Schriften, de belles lettres betreffende.’[1.] Sinds daarvan niet meer. Ironisch lijkt, vlak daarop, de raad: ‘wanneer gij goede buien hebt, uwe gedachten, vues, enz. te schrijven en te bewaren tot gij goed vindt, dezelve uit te geven - hebt gij een vriend, die plaisier vindt in uwe opstellen te lezen, gelijk bijvoorbeeld L., zend hem dezelve: mogelijk wekt gij daerdoor zijn genie op.’[2.] Had Van Goens te kennen gegeven, dat hij niet meer tot uitgeven gemaand wou worden? Reeds een jaar eer had hij zich eens ‘expres voorgenomen tegen (Lelyveld) stil te zwijgen van sans fard.’[3.] Van Goens laat ook thans zijn vriend soms maar praten: ‘ik merk dat gij sedert eenigen tijd verscheidene dingen onbeantwoord gelaten hebt; en dat is zeer kwalijk gedaen; als men alleen spreekt, moet men ras stilzwijgen.’[4.] De volgende brieven gaan over Gleim, Jacobi, Gerstenberg, Mevrouw D.; over Romeo en Julia, Belisarius, Goodricke - Van der Kemp - Bonnet; Valckenaer's oratie en Paludanus' vrijage; zelfs over ‘petitesses’ als Haarlemse en Schiedamse schandaaltjes; over de Philosophe sans fard en zijn achterstallig werk niets meer. Daarentegen heeft Van Goens hem iets nieuws aangekondigd: een Geschiedenis der Spaanse Dichtkunst,[5.] waarover we reeds uitvoerig handelden.[6.] Plotseling in de zomer duikt het plan op tot een geschiedenis der Nederlandse dichtkunst. Was het werkelijk een ernstig plan van Van Goens? Of had hij Lelyveld alleen vroeger eens gepaaid met een verwijzing naar de grote vakantie? Het heeft toch wel al de schijn, dat Van Goens uitdrukkelijk het plan heeft meegedeeld en om hulp gevraagd. De voorafgaande briefwisseling sprak er buiten het algemeen betoog der wenselijkheid,[7.] echter nooit van; tenzij men een vermelding van Wagenaars *Amsterdam* wil aanvoeren; maar het gaat dan over Historia Litteraria: geleerden-geschiedenis.[8.] Vanuit Ouderkerk aan de Amstel, waar hij logeert, herinnert hij Van Goens: ‘Nu is het vacantie, en dus wilde gij eene historie van onze Poesie opmaken. Een treffelijk werk, waertoe ik alles wat ik weet u wil suppediteeren. Was ik op mijn kamer, dan schreef ik u een *chronologische lijst* onzer voornaemste Poëten. Nu schrijf ik maer, wat mij in 't hoofd ligt.’ Hij begint met de Kamer In Liefde Bloeiende; daaruit kwamen Coornhert, Spieghel. Daarop Heins, Hooft, Scriverius, Six van Chandelier, Cats, Huygens. Hierop verscheen Vondel, die de grootste luister bijzette. Zijn navolgers waren Antonides, Brand, Oudaen, J. de Haes, Vollenhoven, Moonen, Rotgans, De Decker, Nil Volentibus Arduum en Constantia et Labore, etc. etc. Onder de voornaamste nieuwere poëten mag men zetten Poot, Zeeuws, De Vlaming, Hoogvliet, Smits, Schim, F. de Haes, Feitama, De Bosch, Langendijk, Bakker, Van Winter, juffr. Van Merken, Steenwijk, Pater, De Marre, Trip, De Kruyff, ‘etc. etc. etc.’ Van Goens moet beslist enige dagen bij hem komen logeren - hij keert over een paar dagen naar Leiden terug - en die Historie van onze Poëzie op zijn kamer opmaken; want men kan niet alles zo beschrijven als bepraten. En hoe zou hij alles kunnen overzenden? Kisten en paktijd zouden ontbreken. Hij kan dan meteen zijn Hoogduitse boeken zelf uitzoeken; en Lelyveld

1. *Br.* I, 277 (7-11-68).
2. ibid. 181 (± 12-11-68).
3. ibid. 242.
4. ibid. 280 (18-11-68)
5. ibid. 290 (21-2-69), 177 (11-5-69) en 294 (12-7-69).
6. Zie deel I, 566vv.
7. ibid. 144 en boven p. 266v.
8. *Br.* I, 241 (18-12-67).

kan trachten hem te genezen van zijn zó slechte gedachten van de Maatschappij. Bovenal: hij verlangt zo naar hem.[9] Van Goens komt echter niet, zelfs zijn antwoord blijft vrij lang uit. Zijt gij uit? of ziek? ging de brief teloor? Of hebt gij nuttiger werk of correspondentie? schrijft Lelyveld. ‘Wegens

9. wrsch. 2-7-69 (niet uitgeg.); zie ook deel I, 155.

de Nederduitsche poeten kan ik U geen beter bericht geven dan wanneer gij op mijn kamer zijt.' Zie 't toch eens te schikken. 't Is nu toch vakantie![1.] Nog eens informeert hij: 'Kan ik u ook noch iets supediteeren over de historie onzer Poëten?'[2.] En nog eens verzoekt hij, in de laatste brief voor jaren, die over Mendelssohn: 'Eer uw vacantie eindigt, zoudt gij niet schikkingen kunnen maken om enige dagen bij mij te logeeren?'[3.]

Eerst in 1780, vlak voor het schrijven van het *Politiek Vertoog*,[4.] komt Van Goens weer op het plan terug; en klopt nu van zijn kant aan bij Lelyveld, die terstond tot alle hulp bereid is. 'Het is, gelijk UwEd. wel zegt, onaengenaem, dat men nergens een notitie vindt van onze Dichters en de differente drukken van hunne werken. De catalogus van Van der Lip is het eenigste, dat mij bekend is, dat hierin van eenigen dienst kan zijn. Ik bezit hem niet, anders zou ik hem UwEd.Gestr. met alle plaisier zenden. Ik heb voornemen gehad, en ook reeds begonnen een chronologische lijst van onze Nederd. Dichters op te maken. Zoodra ik dezelve gereed heb, zal ik de vrijheid nemen UwEd.Gestr. dezelve te zenden(...) Het project om het weinige goeds, dat hier en daar onder heele karladingen onbruikbaar in onze dichters schuilt, in een tijdrekenkundige orde met een korte levensnotitie van elk dichter uit te geven, behaagt mij ten hoogsten en zou met open armen ontvangen worden.' Dat was dus het plan, dat Van Goens thans bezighield: de formulering is ook geheel in zijn stijl. Hij heeft, zien wij elders, ontdekkingen gedaan in onze letterkunde; dat hij hier ook aanbiedt Bredero voor de Maatschappij te excerperen, hangt samen met zijn in deze tijd opkomende - al dan niet onder invloed van Van Hasselt staande - waardering voor deze dichter, die hij ook aan Ten Hove aanbeveelt. Deze las nu ook op zijn aansporing M. van der Merwede's gedichten, en vond er stukken in 'vraîment admirables, et la plus belle chose que je connaisse en Hollandais. Comment est-il possible qu'un poète qui joint à tant de châleur tant d'originalité, soit aussi totalement inconnu?'[5.]

Enkele opgaven voegt Lelyveld erbij, nopens C. de Pas, de 'Zeeuwsche Nachtegael', over verschillende uitgaven van Huygens' werken. En besluit: 'In de catalogus van onzen waarden Schultens vindt men nog al veel van die Poeeten van dien tijd.'[6.] Van Goens vraagt en krijgt zijn bouwstoffen, zoals ze zijn, ter leen, met verschillende werken van Huygens, een uitgave van Roemer Visscher, en andere. Biografische inlichtingen kan Lelyveld weinig geven: over Roemer Visscher weet hij niets breders dan bij Wagenaar; of Hoogstraten's *Woordenboek* meer bevat, weet hij niet. Foppens geeft weinig. Hij meent, dat Tesselscha altijd Rooms was, evenals haar vader; maar ontdekt dan het door Van Goens al geciteerde puntdicht, waaruit blijkt, dat Roemer Gereformeerd was, en Tessel Rooms is *geworden.* 't Is aardig dat men zoo weinig anecdotes van onze dichters heeft, en men zelfs niet weet waar men ze vinden zal.' Wie thans Hofwijck bezit, kan men gemakkelijk te weten komen. Waar Huygens' papieren zijn gebleven, weet hij niet. 'Bibliotheca Lippiana' - meer weet hij van de genoemde Catalogus, zelfs het jaar niet. In zijn alfabetische lijst zijn echter alle kwarto's en de octavo's tot de L. daaruit overgenomen. 'Ik zend u wat ik heb, om er mee te handelen naar goedvinden.'[7.]

1. 10-7-69 (niet gedrukt).
2. *Br.* I, 296 (21-7-69).
3. ibid. 292 (half aug. 69).
4. Hij begon daaraan 10 jan. 1781; *Br.* II, 95. Zie Colenbrander I, 257.
5. *Br.* I, 306 (20-12-80); en III, 106, 103 (22-12-81); zie deel I, 171. H. prees alleen V.d.M's wulpse Mintriomfen 'hors des *amours* il est mediocre. Quelquefois il est obscur et manque de goût': algemene kwaal in Nederland! Vgl. Kalff a.w. 4, 491-5 en 6, 602.
6. *Br.* I, 306, 307 (20-12-80).
7. 27-12-80, niet gedrukt.

Deze lijst had Lelyveld al in 1759 of '60 begonnen; dat blijkt ons uit de laatste brief, waarin hij ‘die papieren, welke ik UwEd.Gestr. dezen winter zond betreklijk de Historia litteraria onzer Nederl. Dichters’, een kwarto schrijfboek, terugvraagt. Hij heeft van een goed vriend de Catalogus van Van der Lip ter leen ontvangen,

en wil de alfabetische lijst daaruit nu verder aanvullen ‘met voornemen om, wanneer ik dat in orde heb, een beredeneerde chronologische lijst onzer Nederl. Dichters op te maken.’[1] Wij kennen een dergelijk werk van Lelyveld noch in druk, noch in handschrift.

Intussen had Engeland op de stelselmatige uittarting ener anti-stadhouderlijke regentenkliek met de oorlogsverklaring geantwoord;[2] en had Van Goens zich met gloeiende verontwaardiging in het felst van de partijkamp gestort met zijn *Politiek Vertoog*, tegen Amsterdam. De verdediger van Amsterdam's politiek systema was H. Calkoen, een vriend van Lelyveld.

De geschiedenis onzer poëzie kon wachten op een Jeronimo de Vries (1810)[3] en die hem volgden: Van Cappelle, Van Kampen, Siegenbeek, Visscher e tutti quanti; een ieder misschien opwegend tegen een Lelyveld, maar samen nog niet tegen een Van Goens, zoals wij hem ons kunnen denken en zo gaarne gezien hadden: volgroeid en tot evenwichtigheid gekomen in gevoelen, weten, denken, geloven, en van goede plannen voortgaande tot beter daden, vaste en brede grondslagen leggend voor een Nederlandse esthetica en literatuurgeschiedenis, kritisch èn synthetisch; toegankelijk gebleven voor het nieuwe van de bewonderde vreemdelingen Winckelmann, Lessing, Herder, maar dieper ingeleefd in historie en eigen aard van zijn volk, dat hij toch liefhad.

Van Goens ging in de politiek en ging er - maatschappelijk en als Nederlands burger - in onder.

De voornaamste literaire correspondent van Van Goens *in* ons land was Lelyveld. Doorgaans beperkte hij zich tegenover hem tot de Franse, de Duitse en de Nederlandse letteren. Wel wetend, dat de horizon van de leerling niet zeer wijd strekte, maakte de meester het hem niet opeens te moeilijk. Engels en Italiaans komt hier slechts sporadisch, Spaans heel niet in bespreking. Zijn Spaanse lectuur trouwens heeft Van Goens al spoedig begrepen het beste maar voor zich zelf te kunnen houden. Over Italiaanse auteurs vindt men nog iets in de briefwisseling met Van Wijn: het betreft echter alleen de aankoop van een en ander. ‘UEd. zeide mij te Utrecht bij occasie wel eenig Italiaansch goed te willen hebben: zend dan maer eens een lijstje; 't komt hier genoeg voor op aucties.’[4] Het antwoord: ‘Zoo UwE. mij Italiaansche Oeuvres d'Esprit kan bezorgen, zou mij zeer aangenaam zijn. Er is thands een auctie in Rotterdam daar ik enige poëten hoop te krijgen, en na het aflopen der zelve zal ik de vrijheid nemen UwE. enige die mij nog mankeren op te geven. Ondertusschen zoo UwE. mij Muratori Vite degl'Arcadi of della Excellenza de la Poesia Italiana[5] met de noten van Trevisani bezorgen kont, zou mij zeer aangenaam zijn. Ik heb de werken van Triss(ino), van Guarini, van Tasso; doch de Amintas (...), de Discorsi Accademiche van Salvini, de werken van Meta(stasio), die van Petrarcha en enige anderen, Dante, Ariosto, (M)arino, hoop ik van Rotterdam te krijgen.’[6] Wij zien, dat Van Goens hier nog aan het begin zijner Italiaanse literatuurstudie stond. Van de Duitse vernemen we hier niets; de uitspraak van Van Goens: ‘Mille et mille dissertations se publient comme cela en Allemagne, qu'une semaine après on ne connait plus de la ville meme ou elles paraissent. Et c'est là

1. *Br.* I, 308 (18-5-81).
2. 20 dec. 1780. Zie Colenbrander, *De Patriottentijd* I, 184-186.
3. Prinsen wees in *Gids*, 1911, I, 478 op een iets ander overzicht van de Duitser Haug. Over A. Hardy, zie deel I, 108.
4. V.W. aan V.G. 21-3-66.
5. Wel bedoeld: Della perfetta p.i. *Cat. V.G.* I, 478: ‘éd. originale’ 1706.
6. V.G. aan V.W. 3-4-66.

en partie une cause de la corruption du goût des Allemands en fait de Literature, que ce deluge de Dissertations, qu'ils sont obligés de publier à chaque acte qui se fait dans la ville'[7] - betreft nauwelijks de

7. V.G. aan V.W. 1-10-66.

'belles-lettres': uitgangspunt was een verhandeling 'de nolis'[1] door Van Goens aan Van Wijn zeer aanbevolen en ofschoon bij lezing daarna 'carbo pro thesauro' blijkend, toch op zijn verzoek hem toegezonden. 'Nous attendons de la Haie des recherches bien meilleures sur cette matière.' Deze briefwisseling gaat ook overigens zeer weinig over de fraaie letteren. Zelfs de Franse komen zelden ter sprake: de 'Babioles littéraires et critiques en prose et en vers' - door G.L. von Bar,[2] toen bekend als 'de beste Fransche dichter onder de Duitschers', - door Van Goens aan Van Wijn geleend,[3] een satiriek gedichtje op Nieuwjaar 'le jour de fatigue et d'ennui', etc. door dezelfde om de 'naiveteit' geprezen, en de aankoop bij Gosse van 'eene collectie van Fransche Poesie in groot 8° met schone platen,' alle of meest alle van Dorat, Masson de Pezay, en waarschijnlijk ook Blin de Sainmore.[4]

Veel meer aangaande de moderne letteren vinden we in de brieven van Ten Hove - die áán hem missen we weer. Of hij Spaans las, blijft de vraag, al bezat hij enkele Spaanse boeken.[5] Van de drukke gedachtewisseling over Italiaanse geschiedenis, letteren en kunst, in verband met Ten Hove's boek over de Medici gaven we reeds vroeger verslag; ook in ander verband kwam het al uit, dat Van Goens in Ten Hove en zijn vrienden Tavel en Fagel kenners en liefhebbers van Italië eerde. Er is meer aan te voeren. Ten Hove bestelt bij Gosse voor Van Goens een Goldoni; hij weet maar één exemplaar in Den Haag, en 'la fourmi n'est pas prêteuse.' Hij zal hem, ondanks zijn 'negligences', bevallen, voorspelt hij: zijn comedies zijn wel inferieur met Molière vergeleken, zijn geest niet. Reeds eer had hij zelf een exemplaar besteld; zodra het aankomt, kan Van Goens dat krijgen.[6] Hij deelt een aardig ongedrukt impromptu mee van Metastasio.[7] Hij bezorgt hem de 'Canti carnavaleschi dal tempo del Magnifico Lorenzo;[8] hij licht hem in over Tasso: 'mon édition du Tasse est de Venise (ni fallor) en 6 vol. très grand 4°. Tout ce que renferme ce Recueil merite d'être parcouru, mais il y a beaucoup de fatras et de pédanteries. La *Jerusalem* et l'*Aminte* sont les seuls ouvrages du Tasse qui portent le sceau de l'immortalité. Ses Lettres vous feront plaisir.'[9] Al bezit hij de mooie uitgave van Dante, waar Van Goens naar vraagt, niet;[10] dat hij hem terdege kende, zagen we in de *Mémoires génealogiques*; hier geeft hij zijn oordeel over een vertaling: 'Le projet de traduire le Dante d'un bout à l'autre peut-il tomber dans une tête raisonnable? Une copie servilement litterale pourrait avoir une espèce d'utilité pour l'intelligence du texte, mais il faudroit une cervelle et un cul de plomb pour se charger d'une pareille tâche.'[11] Van Goens had hem meegedeeld dat ze 'pitoyable' was: het betreft de prozavertaling van L. Bachenschwanz (1767-1769),[12] waarover hij niet lang daarna ook aan Klotz schreef:[13] 'je me suis toujours imaginé que le projet de traduire le Dante d'un bout

1. Door V.G. ten onrechte aan Schelhorn toegeschreven; ze is van E.F. Kurschner, 'sub praeside' C. Schoetgenius, zie H. van Wijn, Bijlagen op de Verh. over de Bellen, Werken van de Maetschappij der Nederlandsche Letterkunde 4, 1779 p. 45.
2. Zie deel I, 475. Elders vindt men: de Baar. Ik houd mij aan spelling van *Allgem. D. Biographie.*
3. V.W. aan V.G. 25-12-65; 21-3-66; V.G. aan V.W. ± 1-1-66.
4. V.G. aan V.W. ± 1-1-66. Vgl. *Cat. V.G.* I, 519-520.
5. Zie deel I, 536.
6. T.H. aan V.G. 30-9-67 en 19-10-67; beide weggel. gedd.
7. *Br.* I, 323 (6-10-67).
8. ± 9-3-68 weggel. ged. Vgl. *Cat. V.G.* I, 483: ed. 1750.
9. *Br.* I, 338 (wrsch. 20-12-67).
10. 5-10-67 weggel. ged.
11. *Br.* I, 337, 338 (wrsch. 20-12-67).
12. *Cat. V.G.* I, 481, Koberstein a.w. 3, 428.
13. V.G. aan K. 2-7-68.

à l'autre ne sçauroit guères entrer dans une tête raisonnable. Cequi m'a le plus étonné dans ce M. Bachenschwanz, c'est qu'il a entrepris cet Auteur, sans même une connaissance suffisante de la Langue, ce qui lui a fait commettre les fautes les plus grossières et les plus ridicules. Par exemple cette phrase *chi*

tiene troppo dal monte e dal macigno[1] dont vous avez relevé la traduction baroque, il auroit dû sçavoir - heeft Klotz de schoen ook aangetrokken? hij antwoordde niet meer - qu'elle sert de proverbe aux Italiens, comme tant d'autres expressions du Dante, et qu'on s'en sert cent fois, même dans la conversation, du moins parmi des gens entendus. C'est bien de nos tems qu'il falloit crier à droite et à gauche *Sumite materiam*, etc.[2] Il est vrai qu'on m'a ecrit de Paris, il y a plus de deux ans, que M. Watelet travaillait à une traduction du Dante: et personne n'en seroit plus capable que lui, si ce n'est peutetre votre Meinhardt. Mais je suis bien sûr que si l'un ou l'autre l'avoit entamiee, ils se seroient contentes d'en donner des extraits, comme Marmontel a fait de la Pharsale: puisqu'il est certain, qu'à moins de lire le Dante en original, personne ne sçaurait en supporter la lecture d'un bout à l'autre. Encor si ce M. Bachenschwantz s'en était tenue à l'Enfer. Mais je vois par le Catalogue de la Messe, qu'il va donner aussi le Purgatoire. A Dieu ne plaise qu'il lui prenne la fantaisie de nous mener en Paradis. Pour moi j'y renonce d'avance, quoique je puissa me vanter d'avoir lû trois fois le Dante.'[3]

Ook in Engeland verkondigde Ten Hove de lof van het Italiaans: 'Je soutenois modestement qu'il se pourroit que la langue Italienne fut plus douce que la leur; toute une grande compagnie me repondit par un eclat de rire, et cet eclat de rire etoit de bonne foi.' Hij ergert zich niet: 'Ces prejugez cessent d'être revoltans a force d'être ridicules.' Hij houdt van de Engelsen. 'Le païs est si beau, les femmes sont si gentilles, il y fait si bon vivre, pour peu qu'on jargonne la langue, qu'on aime le boeuf, qu'on se conforme aux usages qu'on respecte les prejugez.'[4] Hij laat zich voorstaan op kennis van Engeland; dat blijkt uit zijn oordeel over Grosley.[5] Ook de Engelse literatuur en kunst heeft zijn belangstelling, en hij moet er Van Goens over inlichten: Een andere keer - zo vinden we in een brieffragment - zal ik antwoorden over Belisaire, Klotz, Garrick, Hogarth, enz.[6] Engelse Reviews leest hij getrouw.[7] Hij zag Othello met gespannen aandacht vertonen,[8] hij kan balladen uit Percy's verzameling waarderen: althans 'la femme de Bath', dat is: *The Wanton Wife of Bath.*[9] Of hij de *Reliques* echter zelf ter hand heeft genomen, op Van Goens' aanwijzing, blijkt echter niet hieruit. Ossian stelt hij buitengewoon hoog; hij vereert Richardson,[10] en Robertson;[11] Boswell schijnt hij min of meer te kennen.[12] Ook over *The Castle of Otranto* kon Ten Hove, schoon hij de roman zelf niet gelezen had, inlichten: in de tijd van het verschijnen had hij Horace Walpole als auteur horen noemen.[13] Maar Van Goens gelooft aan de echtheid, en brengt ook Ten Hove aan het twijfelen: 'Ce que vous me dites sur le Castle d'Otranto me fait voir que j'ai eu

1. V.G. doelt op *Inferno* XV, 63.
2. Hor., *Ep. ad Pis.* 38: 'vestris qui scribitis aequam, Viribus'.
3. Vgl. Ten Hove, zie boven p. 16.
4. *Br.* I, 312 (27-8-67).
5. Zie deel I, 445.
6. ± 5 dec. 1767 (weggel. *Br.* I, 311).
7. Zie *Br.* I, 135 (18-4-64) en ± 9-3-68, weggel. ged.
8. Want hij herinnert zich kleine bijzonderheden, zie boven p. 241v.
9. *Br.* I, 341 (19-10-67). Zie Percy, *Reliques*; Tauchnitz ed. 3, 147v. 'Vrouw Snaversnel' van B. Wolff (1784), die echter Bürger's ergerlijke vergroving van het toch al stuitende origineel met welgevallen volgde. Zie boven p. 242. Bürger kon en durfde jaren lang zijn bewerking niet uitgeven; toen zij in 1782 met moeite in druk kwam, vond ze bij velen scherpe afkeuring; zie Kürschner's *D. Nat. Lit.* 78, 224 noot.
10. *Br.* I, 336.
11. Vgl. boven p. 12.
12. Zie deel I, 407.
13. 23-2-68, weggel. ged.

tort et que Walpole n'en peut pas être l'auteur. Vous me donnez envie de lire cette pièce. Un roman de la façon d'un curé calabrois du 14^{leme} siècle pique ma curiosité, je recherche avidement ces singularités *cose recondite.*' Dat lijkt op de auteur zelf. Hij kan Walpole toch niet geheel opgeven. 'N'en seroit-il point l'editeur ou le traducteur?' Hij houdt

van hem. ‘J'aime cet homme qui m'amuse pour ses saillies et par son esprit voltairien.’[1.]

Sterne vinden we noch hier, noch in de briefwisseling met Lelyveld vermeld. Het eerst, zover wij weten, spreekt Van Goens over deze auteur, die hem later misschien de meest geliefde was, in juli 1769 in zijn brief aan Wieland.[2.] Uit een kort briefje van Kilmaurs, van 1770 hoogstwaarschijnlijk, blijkt hij dan bezig met de pas verschenen *Posthumous Works* (1770);[3.] de schrijver verzoekt ‘to let me have a sight of (them), when you have done with them.’ Die haast bij Van Goens om de nagelaten werken zich aan te schaffen en te lezen, zal wel bijzondere belangstelling bewijzen, waardering voor ‘Yorick’. In zijn bibliotheek vindt men dan ook al zijn werken, met vertalingen en navolgingen: de zeven delen ‘Sermons’, met Duitse ‘Reden an Esel’ (1769), een bijzonder mooie *Tristram Shandy* (1763), de *Sentimental Journey* (1769) met een Franse vertaling (1769), een ‘Versuch über die menschliche Natur in Yoricks Reisen’ (1769) en behalve de reeds vroeger besproken navolgingen van J.G. Jacobi[4.] verscheidene andere ‘empfindsame Reisen’.[5.] Ook op Van Goens' opvattingen omtrent Shakespeare werpt dit briefje nog enig licht: Kilmaurs las het van hem geleende ‘Essay van Montague’; de kritiek op Voltaire is streng, maar volkomen verdiend, schrijft hij. Het zal wel, het betreft Lady Montague's *Essay on the Writings and the Genius of Shakespeare* (1769); ik vermoed dat zijn oordeel slechts erkenning van dat van Van Goens behelst.

Dat Van Goens bij Ten Hove meer weerklank vond dan bij Lelyveld, zien we ook ten opzichte van de meeste hier ter sprake komende Franse auteurs: Montaigne, De la Fontaine, Vauvenargues, Racine, Corneille, Molière, Voltaire, Marmontel, Rousseau, D'Alembert, Belle van Zuylen. Wederzijds wijzen zij elkaar op werken, die van belang schijnen: ‘Je n'ai point lu *Charlot* - een toneelstukje van Voltaire van gemengd karakter, geschreven voor de kring van Ferney in 1767 - ‘ni n'en ai même entendu parler. Sur vôtre parole je le chercherai et le lirai. Avés-vous vû *l'Honnête Criminel*?’ De grootste verdienste ervan schijnt te liggen in de bijkomstige gedachte van een ommekeer der geesten in Frankrijk ten opzichte van de Hugenoten. ‘Cette pièce vient d'être representée ici avec succés.’[6.] De *Belisaire* acht Ten Hove zeer onhandig en onbillijk geoordeeld door de abbé De la Bléterie: ‘C'est se moquer des gens que de dire, qu'un roman tel que celui là est propre a jetter des nuages sur la verité historique.[7.] Hier vinden we ook de *Mémoires sur l'ancienne Chevalerie* - van La Curne de Sainte-Palaye - vermeld;[8.] als gezonden, waarschijnlijk teruggezonden, door Ten Hove. Als Van Goens een oude passage over ‘mon Seigneur et mon Dieu Cupidon’ voor Ten Hove heeft overgeschreven, antwoordt deze: ‘Il est vrai que j'aime beaucoup ces anciennes naïvetés.’ En verstandig onderscheidt hij daarin ‘deux espèces de naiveté, celle de langage et celle de sentiment.’ Beide behagen hem; maar alleen in de laatste zit verdienste: want, al leest hij met genoegen *voire, ores, adonques, mesmement*, welke grote verdienste heeft het in de taal (spelling bedoelt hij ook) te gebruiken van zijn eeuw? ‘Marot est un modéle des deux naïvetés. Je vous recommanderai quelques unes de ses pièces, quand vous songerés a executer vôtre beau et grand projet, dont je me propose de vous entretenir au long

1. *Br.* I, 331 (12-3-68).
2. Zie deel I, 482v.
3. *Cat. V.G.* II, 640.
4. Zie deel I, 435vv.
5. *Cat. V.G.* I, 541.
6. *Br.* I, 330 (12-3-68)
7. ibid. 321 (± dec. 1768).
8. wrsch. 16-11-67 weggel. ged.

dans ma première lettre;(...) Je vous dirai seulement d'avance que j'approuve très fort vôtre projet.'[9.] Met het oog op dat *plan*, spreekt Ten Hove ook van de 'naieve' troubadourspoëzie: 'Quoique nôtre langue ne manque pas de naïveté, vous trouverés quelque peine a traduire les pièces des Troubadours

9. *Br.* I, 323 (6-10-67).

et autres pareilles, dont le merite consiste souvent dans la seule expression. Plus il y a dans une pièce de ce qu'on appelle *esprit*, moins la tâche est difficile.' Daarom zou 'la femme de Bath' zo geschikt zijn, 'ou l'esprit est repandu avec profusion, quoique sans prèjudice de la naïveté.'[1] En zelfs over de Duitse Minnesinger. 'Le susdit Bielefeld m'avoit fait connoitre le Recueil des *Minnezangen*, qui en effet doit être curieux. Vous ferés d'autant mieux de puiser dans cette source, qu'elle est peu connue.'[2] 't Schijnt, dat Van Goens er eerst over heeft geschreven. Hij liet ook niet na, in 't algemeen aan Ten Hove de Duitse letteren aan te bevelen, die deze echter ook buiten hem om kende. 'Je n'ai point vu la *Messiade*, mais j'ai lû un Extrait d'un autre poëme allemand, le *Dèluge* ou Noë, qui me paroit fort peu de chose. Un de vos Allemands que j'estime le plus c'est *Lessing*, de puis que j'ai lû sa tragèdie bourgeoise, intitulée *Sara Sampson*, dont j'avoue que je suis très content. S'il a tiré de son propre fonds ce tableau pathètique, il me paroit avoir hèrité d'un des pinceaux de Richardson. Vous me parlés tant de ces Allemands, que j'ai jetté l'autre jour les yeux sur l'epaisse brochure du Baron de Bielefeld, intitulée Progrès des Allemands.' Het viel ten uiterste tegen; de schrijver der *Institutions Politiques* valt er niet in te herkennen. Maar heeft hij zijn landgenoten zo bij hem geen goed gedaan, kwaad deed het evenmin; want achter onleesbare vertalingen behoeven nog geen slechte originelen te staan. Het is ook zeer onvolledig: Klopstock, Gessner, Rabener, Ernesti, Winckelmann noemt hij zelfs niet.[3] Hier kunnen we reeds besluiten, dat Ten Hove de Duitsers niet maar in Franse vertaling, maar in het oorspronkelijk las.[4] Hij koopt ook door bemiddeling van Van Goens Duitse boeken; en verklaart, vooral om Winckelmann aan Duits te blijven doen.[5] Maar de *Agathon* - die hij van Lessing waant - probeert hij te lezen in een Franse vertaling; de eerste bladzijden kunnen hem niet boeien. 'Si pourtant vous en faites un jugement fort favorable, je reprendrai le livre.'[6] De bewondering voor geleerdheid, het kritische oordeel en het schrijverstalent van Van Goens was bij deze Haagse beschermer nauwelijks geringer dan bij de Leidse vriend. Anderzijds zal Van Goens met vreugde meer kennis, breder inzicht, minder vooroordeel bij Ten Hove hebben gevonden dan bij Lelyveld. Dat laatste niet het minst: zowel ten opzichte van vaderland als van godsdienst en moraal. Wereldwijze geringschatting van de verkondigers en belijders der goddelijke openbaring en daarachter ook van die zelf, is ons van Ten Hove reeds genoegzaam bekend. Zij spreekt ook niet onduidelijk uit de ontdekking van die volle overvloed van esprit in *The Wanton Wife of Bath.* 'Esprit' is het ook ongetwijfeld, als hij vergeving vragend voor lang uitgesteld schrijven, er bij voegt, dat hij zo pas een Engelse preek las 'on the necessity of a speedy repentance, with a dedication to the devil.' De abbé De la Bléterie hindert hem in zijn noten op Tacitus door zijn schijnheiligheid (cagoterie);[7] in Hofstede verfoeit hij 'la malice diabolique';[8] heel de gebefte schaar ligt op de loer, om iemand bij de eerste verdachte uitdrukking op het lijf te vallen; zo lijkt de voorstelling in het volgende, waar hij, pas terug uit Engeland, ook zijn kijk op ons volk geeft: 'Oui, mon ami, je suis échapé vivant des mains des sauvages, ils ne m'ont ni rôti ni bouilli; je suis rentré sain et sauf dans ce bel antre

1. ibid. 340, 341 (19-10-67).
2. ibid. 337 (wrsch. 20-12-67).
3. ibid. 336-337 (dito).
4. Van Bodmer's *Noah* vind ik geen Fr. vert., van Lessing's *S.S.* schijnt de eerste juist bij Bielfeld te vinden. Süpfle a.w. 2, 1, 7.
5. 5-12-66, niet uitgeg.
6. *Br.* I, 321 (± dec. 68); vgl. ook boven p. 12. Over Karschin, Klotz, Reiske ook vroeger reeds.
7. Br. I, 321 (± dec. 68).
8. ibid. 344 (8-3-75).

de Trophonius,[9.] d'ou le rire est banni, ou l'uniformité prèside a la vie, ou l'on dort le jour, sans veiller la nuit, ou ... mais je badine: ma chere patrie a bien ses bons cotés, aux quels je rens justice.' Hij had anders nog best wat bij de Engelsen

9. Bij Livadia, met beroemd orakel van Zeus.

willen blijven, ondanks hun kolossale zelfingenomenheid. Wij zijn ook niet zonder, maar zó ver gaan we toch niet; hetgeen bewijst, ‘que nous avons le sang moins chaud, et que nos esprits animaux circulent moins vite.’ Verkieselijker? dat is de vraag nog. ‘Aux yeux de la Politique certains prejugez nationaux ne sont point un mal. Il est utile qu'un peuple ait trop bonne opinion de soi. *Possunt quia posse videntur.* Si j'en disois autant des particuliers, ne voyés vous pas la foule des petits-collets prête a fondre sur moi, et a faire sonner a mes oreilles avec orgueil ce grand mot d'Humilité; je serois forcé de changer d'opinion - ou de propos.’[1] Dit voor het politieke. In het literaire is hij zo min als Van Goens gesteld op nationaal vooroordeel. ‘Le beau et surtout l'utile projet’ - zo kwam hij na een paar weken op Van Goens zo even vermelde plan terug - ‘que celui que vous venés de former! Je vous exhorte autant que je puis de ne le point perdre de vue. Nos Hollandois ont le plus grand besoin qu'on leur mettre sous les yeux des pièces de comparaison. Ce moyen de se former le gout vaut lui seul toutes les reflexions du monde.’[2] Indien Ten Hove Van Goens niet geheel en doorlopend misverstaan heeft, is hier sprake van het vertalen van meesterwerken der buitenlandse kunst, van allerlei genre en uit allerlei periode, om ons volk de stukken in handen te geven ter overtuiging van eigen kleinheid en ter genezing van de eigenwaan. ‘Vous et moi ne serions nous pas aux genoux de Vondel et de Poot, si nous n'avions rien vû d'autre?’[3] In de brieven van Lelyveld vinden we dit plan niet precies zo: vermoedelijk is het de uitbreiding van de in de *Nieuwe Bijdragen* reeds aangekondigde ‘voorbeelden en proeven’,[4] later weer tot ‘Uitgezochte Verhandelingen’ ingeperkt. Het begin zouden we dan misschien mogen zien in de vertalingen uit het Hoogduits van Van Goens' eigen hand, waarover Lelyveld's mening in het voorjaar was gevraagd.[5] Het onderstelt, evenals de latere ‘Uitgezochte Verhandelingen’ keuze door Van Goens alleen, uitvoering door meerderen tezamen. Ten Hove, om raad gevraagd, zegt: ‘vôtre plan me paroit si bien conçu, que je n'ai gueres a vous en donner d'avance. Soyez seulement, je vous en prie, difficile sur deux points: 1. Sur le choix de vos coöperateurs. 2. Sur le choix des pièces. Dans l'immens foule qui se presentera a vous, il ne seroit pas permis d'admettre rien de mèdiocre. J'appelle mèdiocre tout ce qui n'a pas je ne sçai quoi *d'original et de piquant.*’ Gaarne verwacht hij nog ‘un plan plus exact et plus dètaillé.’ Ten Hove is zelfs zo ingenomen met het plan, dat hij zijn dienst aanbiedt, ‘pour la traduction de quelque bagatelle angloise ou italienne’; natuurlijk onder toezicht en verbetering van Van Goens.[6] Hijzelf heeft, helaas, de beoefening zijner eigen taal verzuimd.[7] ‘Vous qui la maniés superieurement, je vous conseille de ne pas nègliger cette gloire.’ Hij is verheugd, dat Van Goens smaak heeft voor onze moedertaal, ook omdat hij grote roem voor hem wenst, ‘or je suis persuadé que tout homme qui ecrit dans une langue qui n'est pas la sienne, se condamne lui même a la mèdiocrité.’ Van Goens en hijzelf zullen beter Frans kunnen schrijven dan velen hunner landgenoten, maar als zij even vergelijken met de grote Franse schrijvers, dan zal hun de pen uit de hand vallen.[8]

Van Goens heeft de voorwaarde gesteld, dat vóór hij iets laat drukken, Ten Hove 't moet hebben gezien. Deze, ofschoon hem er geen nut van belovend, houdt hem

1. *Br.* I, 311, 312 (27-8-67).
2. ibid. 339, 340 (19-10-67).
3. ibid. 340 (19-10-67).
4. *N. Bijdr.* II, 551.
5. Zie boven p. 266v.
6. *Br.* I, 340, 341 (19-10-67).
7. ibid. en 318 (30-9-67); zie ook deel I, 420.
8. *Br.* I, 340 (19-10-67).

aan de afspraak; al eer heeft hij trouwens geëist, dat zoals hij zelf met zijn *Mémoires généalogiques* deed, Van Goens ook zijn werk zenden zou *adhuc a matre rubentes*; ook daarna spreekt hij nog weer van zijn verlangen naar 'un petit commerce de confidence reciproques.'[9.] Bij de 'pièces de comparaison' wilde

9. ibid. 341 (dito); 314 (24-9-67); 311 (± 5-12-67); zie ook deel I, 393.

hij een ‘Conte’ voegen van zijn eigen maaksel, in de geest van die van Marmontel, had Van Goens bij een mondelinge ontmoeting meegedeeld. En herhaaldelijk dringt Ten Hove aan op de uitvoering of de voltooiing. Hij wil hem wel niet vleien, dat hij dadelijk zal slagen in zulk een moeilijk genre. ‘Non je vous condamne a ne devenir le Marmontel de la Hollande qu'après bien des essais infructueux: mais, comme j'ai dans la tête, qu'il ne tiendra qu'a vous d'avoir avec le tems des succès marqués en ce genre, je vous prie d'y songer serieusement.’ Hij heeft sinds hun gesprek een idee gekregen, hoe men het zou moeten aanleggen om daarbij niet in de fout te vervallen van de schilders, die bij mangel van langdurig en gezet tekenen naar het naakt model, vervallen tot ‘une manière’, met afwijking van het natuurlijke, ‘en courant après je ne scai quelle nature idéale, dont le prototype n'existe point. (...) La peinture et la poésie, c'est a dire l'invention, sont soeurs. (...) (Le) genre des Contes (...) n'est autre chose qu'une peinture intellectuelle des moeurs, car les avantures ou les incidens ne doivent servir que de toile ou de quadre, si l'on ne veut tomber dans la platitude des Romans ordinaires.’ Welnu, om te tekenen naar de natuur en naar het naakt: ‘Je ferois choix d'une demi-douzaine de gens, ou plus, parmi les personnes qui me seroient le mieux et le plus intimement connues, sans m'oublier moi même que je supposerois connoitre le mieux. J'imaginerois ensuite une avanture, la plus simple possible, ou ces seuls personnages serviroient d'acteurs; je tâcherois de les faire parler et agir le plus conformement qu'il se pourroit a leur façon de penser et a leur caractère connus. Avant que entreprendre un conte tout de bon, je repeterois ces essais bien des fois, en variant mes personnages.’ Om geheel vrij tegenover de modellen te zijn, zou ik vast besluiten in géén geval zelfs aan mijn beste vriend iets van die oefeningen te laten zien.[1.] Zó lang en zwaar schijnt Van Goens zich de weg niet te hebben willen maken; een maand later zendt hij hem het begin van een ‘conte’, met de vraag, wat hij moet doen. Doorgaan, zegt Ten Hove, die zich echter zijn definitief oordeel voorbehoudt tot hij het geheel zal hebben gezien. ‘Il commence deja a interesser, mais vous conviendrés que le plus difficile reste a faire. Il vous faudra un effort d'imagination pour ne pas râter cette tante, dont j'imagine que le modèle est dans la nature, mais que vous n'avés point sous les yeux.’ Het lijkt een herinnering aan de niet strikt genoeg gevolgde raad. De naam Akosmo, schoon goed gevonden, vindt Ten Hove wel wat geleerd; Grieks verstaan romanlezers en -lezeressen meestal niet; ‘mais gardons le nom, (...) moins comme significatif, que comme sonore.’ Een paar aanmerkingen op de stijl bewijzen ons, dat het hier een proza-vertelling betreft, en dus heel iets anders dan de Solimanberijming.[2.] ‘Reprenez donc incessamment ce pauvre Akosmo, et me faites part de ses progrès.’[3.] ‘Je vous avertis de nouveau que si vous laissés dormir trop longtems vôtre Akosmo, il tombera en léthargie. Un conte veut être fondu d'un jet, quitte de le polir aussi longtems qu'il vous plaira’,[4.] zo maant hij later nog. De taal levert moeilijkheden blijkbaar: ‘vôtre Comtesse ne doit point être une puriste’, beslist Ten Hove enerzijds, maar anderzijds moet hij erkennen, ‘que tant qu'on sera obligé, pour éviter le reproche de pedanterie, d'avoir recours a cette bigarrure, nôtre langue ne sera bien formée.’[5.]

Of die ‘Comtesse’ iets heeft uit te staan met ‘mevrouw D’, over wie hij aan Lelyveld schreef, met Frau Von B, uit ‘die Frau, wie es wenige gibt’, en tenslotte ook nog met Madame d'O. en Ciphise, die een rol in zijn leven speelden, is op deze enkele gegevens niet uit te maken; men voele neiging zijn fantasie toe te geven, en in

1. *Br.* I, 328, 329 (wrsch. 16-11-67).
2. ibid. 339 (wrsch. 20-12-67).
3. ibid. 329 (± 9-3-68).
4. ibid. 331 (12-3-68).
5. ibid. 332 (dito).

Akosmo - blijkbaar een sprekende naam, en geen gunstige - òf de verleidster te zien, op wie de genoemde novelle, zijn laat-komende Conte moral,

zinspeelde, en in deze weer Rosette Baptiste, òf haar handlangster, in casu Rosette's moeder.[1] Alle drie op waarheid gegronde verhalen vallen ook in hetzelfde jaar 1768. Maar de bezwaren tegen de reeks vereenzelvigingen zijn niet gering; en ik schrijf geen roman.[2]

Slechts zelden spreekt Ten Hove overigens over de Nederlandse letteren; en dan heeft het alle schijn, slechts te gebeuren terwille van de vriend. 'Où en est vôtre Societé Belgique, dont vous me faisiés de si beaux projets il y a deux ans? Je n'en entens plus parler depuis bien du tems. Les nouveautés les plus utiles ont bien de la peine a prendre racine en ce païs. Nous cheminons lentement. Quand Dieu fait un Hollandois, il employe les autres elemens, mais il laisse le feu de coté.'[3] En over Nomsz' *Amosis*: 'Vous avés oublié de me reparler de cette pièce, representée a Amsterdam avec applaudissement, et qui devoit me divertir par l'excès du ridicule. Je vous en fais souvenir. Il y a quelque chose dans nos pièces de plus choquant que le ridicule, qui peut resulter d'une simple ignorance du *costume.* Ce quelque chose c'est le dèfaut de genie. Je compterois les exceptions sur mes doigts.'[4] Schrijft Van Goens over het grote verschil der Nederlandse vertalingen van de *Contes Moraux* en van de *Belisarius*, dan wijst Ten Hove erop, dat het laatste ook veel gemakkelijker te vertalen valt.[5] Een brief, waaruit hij vermoedelijk iets aardigs had geciteerd, weigert hij over te zenden: want voor het overige is die 'lettre du cher cousin à la gueule enflammée - Spex? - d'une platitude pas fort plaisante.'[6] Ten Hove spreekt veelal in zijn brieven - die over de Medici uitgezonderd - over literatuur, omtrent zoals hij het doet over allerlei feiten van de dag: de kwestie of D. van de Wijnpersse Prof. Lulofs zal opvolgen, of een ander; de grote en gerechtvaardigde opgang der inenting in Den Haag; het optreden van een wonderdoener Pelletier, het bezoek van Frederik II op het Loo, de dood van Klotz, en diens voorgevoel daarvan,[7] en dergelijke meer: terloops en als toevallig erbij gebracht. Dat hij dan goede en scherpe opmerkingen kan maken, bleek ons meer dan eens. Van goede literaire smaak getuigt het ook, als hij in 'la lecture (...) agréable et coulante' van De la Bléterie's Tacitus-vertaling geen Tacitus meer vindt.[8] Zo treft ons zijn onafhankelijk oordeel over de door het *Elogium* (1768) juist wereldkundig gemaakte stoïcijnse houding van Hemsterhuis, ter wille van hoge adellijke gasten, bij het doodsbericht van zijn zoon: 'on trouve là plus d'insensibilité que de philosophie.'[9]

In aanleg, neiging en ontwikkeling bezat Ten Hove veel, dat hem tot een bekwame medestander van Van Goens had kunnen maken; maar hij miste, juist als hij zelf zijn landgenoten verweet: 'le feu'. Een vet ambt gaf hij geheel vrijwillig op, om meer tijd voor zijn liefhebberij te hebben; maar hij beoefent letteren, kunst, wijsbegeerte en haar historie ook uitsluitend ter liefde van zich zelf. 'Né paresseux je sens cependant le besoin de travailler, de cultiver mon jardin, comme disoit Paquette.'[10] Ook zijn boek over de Italiaanse Renaissance schrijft hij voor zich zelf en enkele

1. Zie deel I, 390.
2. Zie boven p. 262 en deel I, 395, 383v en 430.
3. *Br.* I, 332 (12-3-68).
4. ibid. 333 (dito).
5. ibid. 337, wrsch. 20-12-67.
6. 12-3-68 weggel. ged.
7. *Br.* I, 320-1, 330, 333-4, 337.
8. ibid. 321 (± dec. 68); zie ook deel I, 452.
9. ± dec. 1768, weggel. ged. 'de la mort de son fils' gaat vooraf: van de brief is maar een fragment over, dat hiermee begint. Toch aarzel ik niet, dàt verband te leggen. Vgl. El. Hemsterh. ed. Bergman 32.
10. *Br.* I, 313 (24-9-67). Vgl. het laatste hoofdstuk van Voltaire's *Candide.*

goede vrienden;[11.] het gedurig contact met Van Goens moet hem daarbij gaande houden, en 'tirer de (son) indolence habituelle'.[12.] Er is hier, als vaak bij Ten Hove - merkwaardig verschijnsel ook - zelf-ironie aan het woord, maar daardoor mag deze karakteristiek wat scherp zijn, onjuist is ze niet. Hij houdt oprecht veel van Van Goens; hij noodt hem ten zijnent: zijn

11. Zie deel I, 419.
12. *Br.* I, 313 (24-9-67).

huis in Den Haag staat geheel te zijner beschikking, met zijn knecht erbij; maar zelf is en blijft hij buiten ‘ou le plaisir piquant de compter les feuilles et d'entendre chanter le coucou (...) ne me console point de mes ennuis. Je ne puis cependant m'en arracher, parceque a la ville c'est encore pis, ou je m'ennuye davantage.’[1.]

Een man van geest, van smaak, van gevoel, maar geblaseerd hoveling en sceptisch homme du monde; zonder levensdoel, zonder geestdrift, zonder wilskracht, zonder ernst. Slechts eens, veel later, zien we hem komen tot meerdere energie en activiteit: toen de bestaande staatsorde fel werd bedreigd, stelde hij, Oranjeman reeds door traditie en overtuiging, zich ook schrap tegen de patriottische revolutionairen, maar ook toen had hij Van Goens' steun volstrekt nodig; die zich weer willig door hem liet gebruiken, om daarna door de anderen smadelijk aan de kant te worden geworpen.

Wat had Van Goens tenslotte aan zo iemand bij de taak, die hij zich had voorgesteld. De kwaal mocht hij vooral niet minder ernstig inzien, en over de middelen wel willen overeenstemmen, voor de behandeling zou hij hem zeker alleen laten, en moeten laten staan; welbeschouwd was Lelyveld hem op dit gebied nog meer dan Ten Hove. Die gedenkt hij aan het eind der periode nog met dankbaarheid, als de enige, die hem enigszins verstond en steunde, terwijl hij van deze zwijgt.

In zijn brieven aan Duitse literatoren sprak Van Goens soms vrijer over zijn ideeën en plannen dan in die aan zijn binnenlandse vrienden. Wij zagen reeds, dat hij Bachmann in de eerste helft van 1767 inlichtte over onze letterkunde: van het *hoe* weten wij echter slechts weinig, omdat we slechts Bachmann's brieven over hebben.[2.] Kort daarna kwam hem de *Theorie der Poezie nach den neuesten Grundsätzen und Nachrichten von den neuesten Dichtern* (1767)[3.] onder de ogen, van C.H. Schmid, die volgens een tijdgenoot ‘als Sammler, Richter und Tadler auftrat mit einem in nichts gerechtfertigten dreisten und zuversichtlichen Ton’,[4.] die ook met grote minachting over de Nederlanders sprak. Zijn ergernis lucht hij eerst tegenover Lelyveld, die echter - wonderlijk genoeg - ‘die plaats over de Hollandsche dichters tot lof verstaat.’[5.] Dat hij daarin ongelijk heeft, zou, bij ontstentenis van het werk zelf, al voldoende blijken uit de verontwaardiging jaren later nog bij Van Alphen en Brender à Brandis;[6.] maar zijn eigen excuses aan Van Goens zijn nog beter bewijs.[7.] Het was nog in hetzelfde jaar 1767 dat Van Goens zijn hart uitstortte aan Klotz over de ellendige staat onzer letteren, de afgrond van vooroordelen en dwaasheden, de slaafse navolging en de verwaten onkunde; maar ook over zijn hopen en werken, om verheffing en bloei naar het voorbeeld van Duitsland. En daarbij beklaagt hij zich over Schmid's malicieuze karakteristiek van onze natie.[8.] Met niet geheel oprechte geringschatting en quasi-schaamte gedenkt hij zijn opstellen in de *Bijdragen*, die hij hem niettemin toezendt: ‘etant lié avec les Editeurs, nous nous entretenions souvent des sujets de notre Literature, dont je n'avais à beaucoup près l'idée qu'ils s'en étoient formées, sans donner pourtant dans l'extrême de Mr Schmidt. Cela me porta a mettre quelques unes de ces conversations par écrit, que je n'ai pas

1. ibid. 326 (30-6-68).
2. Zie deel I, 461-466.
3. ibid. 472.
4. *Allgem. D. Biogr.* 31, 652.
5. 24-10-67, niet uitgeg.
6. Riedel, Inleid. 2 noot. En *Taal D. en Lk. Kabinet* 6, 271.
7. Zie deel I, 472.
8. Zie uitvoerig boven p. 44v.

continuées depuis: et c'est aussi ce qui donna lieu au titre de Philosophe sans fard, qu'on me choisit, voulant absolument garder

l'anonyme.'[1] Gestileerde werkelijkheid! Dat hij de eerste jaren niet meer zelf schrijven wil,[2] maar alleen ernstig studeren, is veel minder in tegenspraak met de brieven van Lelyveld dan het schijnt: de plannen, die hij zelf dan nog maakt, betreffen vrijwel alleen vertalingen. Door Klotz kwam Schmid ertoe, aan Van Goens te schrijven in 1769.[3] Het antwoord ons in concept nog bekend,[4] gaat grotendeels over: 'l'arret terrible sur le goût de ma nation': 'Vous me pardonnerez un peu de patriotisme à cet égard. Je vous promets de ne pas le poussee trop loin', begint Van Goens. En hij herinnert aan Bouhours' vraag, zestig jaar geleden: 'Si un Allemand pouvoit avoir de l'esprit'[5] met de wedervraag van de 'valet de chambre de l'aumonier de l'envoyé de l'Empire: si un Jesuite pouvoit etre honete homme. - Depuis ce temps, Monsieur, on n'a plus tranché sur les nations.' Ik ken zo goed als iemand de zwakke plekken van mijn volk, en in ernstig gesprek zou ik er misschien meer van zeggen dan gij deedt. Maar de manier waarop! Uw Theorie lijkt een recueil d'epigrammes; die stijl overdrijft altijd, kent geen matiging in 't goede of in 't kwade, en vervalt licht in bittere spot en bloedige satire. Zo althans ging het haar bij de Hollandse literatuur. 'Si vous aviez dit, Monsieur, que le peuple en Hollande s'occupe trop à remplir sa bourse, pour se mettre en peine de meubler son cerveau - que par le meme principe n'y aiant d'encouragement que pour les arts utiles, la Poesie y trouve fort peu de Protecteurs - que comme tout y est art dans le physique,[6] de meme dans l'intellectuel ils ont très souvent le gout et l'esprit factice - que dans le grand nombre de leur Poésies il y en a fort peu de passables, quantité de mauvaises, et plus encor d'absolument illisibles - qu'au reste actuellement cette nation attend le retablissement de son gout du genie et de la protection d'une Princesse aimable et eclairée, qu'elle adore ce si juste titre[7] - si vous aviez dit tout cela, Monsieur, j'aurois pleuré a des verités aussi dures, et j'aurois dit a mes chers compatriotes: baisez la verge de ce critique du Nord, que les succès de sa nation ont rendu un peu difficile sur le mérite des autres, et dites lui: Mon cher bourreau, nous avons peché, mais attendez, nous nous corrigerons. Je pourrois ajouter M, qu'en effet nous en sommes deja à nous corriger, et s'il n'arrive pas tout d'un coup une revolution chez nous comme en Allemagne, du moins je me flatte que tout doucement les choses changeront de face, et qu'avec le tems elles en prendront toute une nouvelle.' Dunkt hem, dat Van Goens zo in tegenspraak komt met zijn beklag aan Klotz? Volstrekt niet; zijn uitspraak

1. V.G. aan K. 2-4-68; zie verder boven p. 185.
2. Zie boven p. 184v.
3. Zie deel I, 472-476.
4. ce 28 Mars 1769.
5. Ook hier reeds, als gedurig, onjuist geciteerd: B. vroeg: 'Si un A. peut être bel-esprit'. Saintsbury a.w. 2, 315.
6. waartoe een stiefmoederlijke natuur hen verplichtte - verduidelijkt een variant, geheel naar de door Van Goens aangenomen milieu-leer.
7. Prinses Wilhelmina, sedert okt. 1767 de vrouw van Willem V. Dat men van het begin af veel verwachtte van de verstandige en zelfstandige prinses, blijkt o.a. uit Hardenbroek's *Gedenkschr.* I, 323, 507. Ten opzichte van de toneelkunst tegenstrijdige verwachtingen: Mollerus aan Tydeman 18-1-1768: 'Ik verneem dat de Prinses niet houdt van bals, comedie, assemblées, kaartspelen en wat meer tot die winkel behoort, maar liever met Hofdames handwerk doende en veel indruk van den godsdienst hebbende'; 't zou allergelukkigst zijn voor het vaderland, en vooral 'voor den dartelen en profusen Haag'; zo zou daar misschien wat meer godsdienstigheid en zedigheid in de smaak kunnen komen. Tydeman brieft het over aan Van der Capellen, die 't nog eens afwachten wil: er zijn veel vleiers, en die in het zwart gaan, zijn de ergsten! Aanh. Brieven v.d. C. t.d. P. 27. In 1770 klaagt M. tgov. Tydeman (8-1-70) dat de comedie, die om de ziekte der prinses gesloten werd, nu zelfs om het Nachtmaal niet meer stilstaan zal. Ten Hove berichtte reeds ± 9-3-68 (*Br.* I, 330): 'Je ne desespère point voir un jour nôtre theatre ('t Franse) sur un meilleur pié; la Princesse aime ce plaisir là, elle même dèclame fort bien.'

ging veel verder dan de ‘dichters’, ze vonniste heel het volk. ‘Le vrai sens de ce trait est que non seulement nous n'avons point de bons Poetes, mais ce qui plus est, que nous sommes trop grossiers meme pour etre en etat de distinguer que nous en avons de mauvais. Or cette dernière imputation je la nie dans tous les sens.’ Dat moogt ge hebben van een of andere hier weggejaagde arme duivel, die inderdaad hier ook niets anders had kunnen waarnemen. ‘Car pour ce qui est du peuple (à

l'exception de ses sentimens de liberté) il est plus peuple ici que peutetre dans aucun pais.[1] Ce qu'on nomme la bonne bourgeoisie est à l'avenant; et meme en montant un degré plus haut, on ne trouve très souvent que la meme ignorance, et quelquefois autant de grossiereté. Mais, Monsieur, autant que je vous abandonne ces trois etats, autant je serai ferme à soutenir les droits de la bonne compagnie. Il est vrai que le terme de bonne compagnie est fort vague, mais je n'en connais point d'autre pour designer les gens que j'ai en vue, et dont il y a un grand nombre parmi nous, surtout à la Haie, à Amsterdam, et même dans l'endroit de ma demeure. C'est là, Monsieur, qu'on doit chercher nos connaisseurs, et ceux qui n'ont pas de certaines liaisons dans ce païs ci, sont tres excusables de porter du gout des Hollandois un jugement pareil au votre.'[2] Evenwel, laat Schmid nu niet in het tegenovergestelde uiterste vervallen: si vous avez parcouru les lambeaux Hollandois que j'ai communiqué a M. Klotz - de opstellen van de Philosophe sans fard - vous aurez vû combien je suis peu content des progres de ma nation en fait de gout, et la liberté avec laquelle je me suis expliqué là dessus, m'a attiré quelques ennemis, qui toutefois n'oseroient pas se montrer a decouvert, parce qu'ils sentent trop qu'ils ont tort. J'ai resolu de m'abandonner tout à fait à la poursuite d'une entreprise qui avec le tems pourroit avoir d'heureux effets. Et je me flatte, qu'a force de reprocher à mes compatriotes des defauts aussi essentiels, il s'elevera parmi nous des personnes capables d'achever l'ouvrage que j'ai commencé en indiquant les moiens par lesquels on pourra parvenir à se corriger.'

Onverbloemde kritiek is voor hem een van die middelen, dat is ons reeds lang bekend, dat is ook hier duidelijk. Toch heeft niet alle manier van vrijmoedige publieke beoordeling zijn sympathie: al wat persoonlijk is of lijkt, keurt hij streng af. Zijn eigen felle aanval op de - trouwens anonieme - Goodricke mag met dit beginsel in strijd zijn geweest, we zagen anderzijds, hoe zeer het hem hinderde, toen Macquet zich door hem gekrenkt gevoelde. De moderne journalistiek, zoals die zich in Duitsland had ontwikkeld, was van dat persoonlijke, op de man afgaande, bij lange niet afkerig - men denke slechts aan al de veten van, tegen en om Lessing -; en ook Schmid hakte gaarne met dat bijltje. Daar kwam Van Goens op het einde van 1769 tegen op. Aanleiding was Schmid's uitval tegen Cesarotti,[3] maar stellig zit er meer achter de heftigheid van Van Goens' omvangrijke brief,[4] die slechts in een onvolledig concept tot ons kwam. Van Goens had zelf even in de Socratische oorlog de neep van dergelijke kritiek gevoeld, en dat even zal genoeg zijn geweest, om hem 't gevaar voor zijn tere plekken in leven en leer, klaar te doen beseffen.

'(...) qu'il y auroit eu d'oreilles coupées dans le seule Allemagne, à compter depuis les Literaturbriefe jusqu'aux Critische Wälder', zo begint het fragment. Jaarlijks verschijnen er 30 à 40.000 boeken en boekjes; daarbij zijn er 29- of 39950 die ons mensen weinig eer aandoen. Men kan onmogelijk alle zelf zien. En daarom zetten sommigen zich ertoe, het hun mede-'sçavansanimaux' gemakkelijk te maken. Dat is de redenering van alle journalisten, van de Patriarch Photius[5] af tot de verachtelijke compilator van de Amsterdamse Boekzaal toe. Zij oordelen op 'premier coup d'oeuil, ces Messieurs de l'Inquisition literaire.' Stel eens, dat in Parijs, Amsterdam, enz.

1. Zelfde oordeel al bijna als in ballingschap, *Br.* I, 6 (1789): 'the Dutch vulgus which is more so than any other, I think, in the world, and composed of people of all ranks.'
2. Zie verder deel I, 424-425.
3. ibid. 473vv.
4. Hij zal zijn uit de 2e helft van december 1769; hij beantwoordt die van S. van 6-12-69 en wordt weer gevolgd van een van S. van 24-2-70. En V.G. antwoordde hem in andere gevallen altijd spoedig.
5. Te Konstantinopel, 820-897 gaf o.a. een 'Bibliotheca' van uittreksels uit bijna 300 Griekse schrijvers.

zich gezelschappen vormden tot uitgave van een blad, waarin zij alle slechte mensen - die er minstens evenveel zijn als slechte boeken, en die veel erger kwaad doen - aan de kaak zouden stellen. De luiden werden gestenigd. Dat de wereld door de boekdrukkunst nog geen moordhol werd, is alleen daaraan te danken, dat de auteurs meer mannen van de studeerkamer zijn dan van de degen.

De satire, de comedie, de pasquinade zijn alle twee- of driemaal van aard veranderd: eerst toonde men de personen onverhuld, toen kwamen de maskers, ten slotte werd het 'peindre les vices et laisser en repos les vicieux. Par un contrast singulier, un *genre analogue*, celui qui consiste a devoiler les vices de l'esprit, en subissant les memes revolutions, a commencé par ou les autres avaient fini, c.a.d. qu'au lieu de s'ameliorer il est toujours allé en s'empirant.' Tussen de eerste en de tegenwoordige tijdschriften: die van Bayle en van Bernard, en die van Desfontaines en van Fréron is de afstand even groot als tussen Molière en Aristophanes, Horatius en de auteur der *Dunciade*, een 'homme du monde' en een kruier. Zo zal men ons 'replonger dans les tenebres et dans la barbarie.'

Zeker, slechte boeken doen grote schade aan 'les arts sublimes, qui immortalisent un Gellert, Gleim, Wieland, Moses, Jacobi, etc.' Toch behoeven wij de Journaux niet. Al waren er nog honderd maal meer slechte lieden, toch bleef 'la medisance, ou si voulez la censure de son prochain - un vice affreux.' Zijn zij de 'aide-maçons des Architectes du Parnasse?' Goed, laten zij zich dan houden bij hun werk. Dat is niet: 'lire dans les decisions d'une Posterité impartiale et equitable, et y lire la plupart tres mal, excessivement mal'; maar: annoncer les livres moins connus dans leur païs, wat betreft inhoud en inrichting. Zijn ze bijzonder goed, dat mogen ze zeggen; zijn ze bijzonder slecht, een klein uittreksel zal de auteur zich zelf doen aanbrengen. Maar de tegenwoordige journalisten steken de draak met een auteur en gooien hem met slijk.-- Gij weet, wat reeds in de *Lettres persanes* van de journalisten gezegd wordt: zij maken zich, om de brode, tien à twaalf vijanden per maand. Ik zeg, twintig à dertig. 'Quel chien de metier que celui là' - Denk maar eens ernstig na, of ik geen gelijk heb omtrent 'cette censure licentieuse, ce ton tranchant, qui domine maintenant en Allemagne.' - Bovendien, een maand zijt ge dictator, en dan wordt ge zelf van de Tarpeïsche rots geworpen! 'C'est l'histoire des Literaturbriefe, des Fragmente,[1.] et de tout ce qu'il y a jamais eu sous le soleil dans le meme gout.'

Al beroept Van Goens zich in dezelfde brief nog op verschillende 'journalen', en niet uitsluitend zulke die streng de oude trant hielden,[2.] al herinnert hij eraan, dat hij zelf zo vrij denkt, dat hij geldt voor 'un Esprit fort en fait de Literature',[3.] toch kunnen we, als we bedenken, hoe zeer hij in de vorige jaren in de *Literaturbriefe* had genoten, hoe zeer hij ze aan Lelyveld had aanbevolen, wel besluiten tot een veranderde houding tegenover deze en dergelijke moderne literaire kritiek. Hij gaat al meer zich richten op de historische en wijsgerige beoefening van letteren en kunst: de esthetica en de literatuurgeschiedenis. En zien we het goed, dan is de eerste nog meer middel, en de laatste het uiteindelijke doel.

Dat Schmid zijn Theorie wilde omwerken tot een soort algemene geschiedenis der poëzie, had hij toegejuicht: dat was een zeer goed, een zeer nodig ding, dat hij hem wel toevertrouwde. En voor Nederland beloofde hij zijn medewerking.[4.] Maar hij geeft hem duidelijk te verstaan, dat het slechts voorbereidend werk zal zijn; een voorloper hoogstens van het grootse bouwwerk, waarvoor ons nu nog te veel materiaal ontbreekt, waartoe hij onder de architecten van thans ook maar zeer weinigen bekwaam genoeg zou achten; waarvan, indien zij zelf al niet meer, dan

1. *Cat. V.G.* II. 200: *Fragmente üb. d. neueste D. Literatur* (von Herrn Herder) Riga 1767.
2. Zie deel I, 474.
3. Zie boven p. 3.
4. Die zeker wel nooit verleend is. Die nieuwe uitgave zelf is trouwens ook nooit verschenen.

hun nazaten zullen mogen genieten. Dat gebouw zal zijn de Philosophische of Pragmatische[5.] Geschiedenis der Poëzie.[6.]

Cesarotti had daar de man voor kunnen zijn, Van Goens had hem er ook toe aangespoord:

5. Wat dat 'pragmatisch' betekent bij Van Goens, leerde zijn inaug. oratie reeds, zie deel I, 264.
6. Begin concept V.G. aan Sl. 28-3-69.

straks had hij echter begrepen, dat hij er nooit toe komen zou. Omgekeerd had Cesarotti dit werk van hem gevergd; en wij zagen, uit een brief aan Van Heyden, dat Van Goens het zich ook inderdaad in zijn volle omvang tot levenstaak had gekozen.[1.] Dat grootse plan sloeg een band om al de uiteenlopende ondernemingen en ontwerpen; zo begrijpen we ook zijn betrekkelijk stilzwijgen van 1767 tot 1776; zo verklaart hij zelf ook de verzameling van een bibliotheek, ver boven zijn geldelijk vermogen. Voor zulk een taak was die onmisbaar; waar anders zou hij gevonden hebben, wat hij nodig had? In dit verband zullen we ook de Praelectiones poeticae moeten beschouwen waarvan hij even tegenover Lelyveld gewaagde, en de bewerking van Mendelssohn's Verhandeling: deze laatste met de drie schetsen, ons bewaard in manuscript die wij als stalen van de eerste zouden kunnen beschouwen, ook weer, om met Lelyveld te spreken: ‘een paar schepjes uit een geheelen emmer’ - van studie en lectuur.

Noch voor het verhevene noch voor het naïeve was de achttiende eeuw, zozeer in conventies verstrikt, en in de redenering het heil zoekend, een gunstige tijd. Maar niettemin - of juist daardoor - richtte men zijn beschouwingen gaarne op deze beide esthetische vraagstukken: op het verhevene, het ganse tijdvak door - het is Longinus voor en Longinus na van Boileau's tijd af - op het naïeve sinds 1750 in toenemende mate. Wat Bouhours en nog Batteux ervoor hadden uitgegeven,[2.] kon de Duitsers, bij wie Bodmer en Gellert de term in de literatuur hadden gebracht - bij ons schijnt hij nog een paar decennia jonger in deze of dergelijke betekenis - niet voldoen. Het nader onderzoek, maar vooral het beter onderkennen en juister gevoelen van deze beide, was een zeer gewichtige factor in het staag groeiende streven naar vernieuwing. We herinneren ons, welk een betekenis hier de meedere bewuste erkentenis van de literaire schoonheid des Bijbels heeft, en de ontdekking van de middeleeuwse literatuur en van het oude volkslied. En tot de Schrift kwam men altijd weer om de hoogste verhevenheid te demonstreren; ‘naïveteit’ was de eerste en voornaamste grond van literaire waardering der oudste nationale poëzie; en werd het gezochte kenmerk van oude en nieuwe ballade en romance. Mendelssohn greep in de kern der literair-esthetische belangstelling des tijds, toen hij in zijn ‘Ueber das Erhabene und Naïve’ deze oude en deze nieuwe vraag verbond. Opmerkelijk is daarbij echter, dat hij aan de eerste het leeuwendeel geeft en de tweede slechts behandelt in een kort aanhangsel,[3.] waarin hij bovendien nog weinig moderns en weinig bijzonders te berde brengt.[4.]

Bij Longinus, zegt M., ontbreekt een gewichtig deel, doordat hij Caecilius, die voor ons verloren ging, bekend veronderstelde; hij wil daarom trachten de zaak te verduidelijken. Het Verhevene bestaat in een ‘künstliche, sinnlich-vollkommene Vorstellung, die Bewunderung erreget.’ En ‘Bewunderung ist eine plötzliche anschauende Erkenntnis einer Vollkommenheit’, die wij niet, of niet in die graad verwacht hadden. Die volkomenheid, en dus die ‘verwondering’ kan tweeërlei zijn: ze ligt òf in het onderwerp zelf, òf in het genie van de kunstenaar. Bij de vraag of en in hoe verre de verhevenheid met ‘einem geschmückten Ausdrucke’ bestaanbaar

1. Zie deel I, 522 en boven p. 184.
2. Bouhours, *Manière de bien penser dans l. Ouvr. d'Espr.* ed. 1709, 113: ‘je ne sai quel air simple et ingénu, mais spirituel et raisonnable, tel qu'est celui d'un villageois de bon sens, ou d'un enfant qui a de l'esprit.’ Batteux, bew. Ramler 4, 192vv: ‘Dass die Wahrheit, die Deutlichkeit, die Stärke, mit einem Worte, die Naïvetät der Rede mehrentheils von der natürlichen Anordnung der Worte entstehe.’
3. Uitg. 1761, II, 123-175 en 175-186.
4. Beter is het opstel in Sulzer s.v. *Naiv*, dat hij kreeg van een ‘itzt berühmten Verfasser zu einer Zeit da er noch jung war’. Wie?

is, dient men dit onderscheid in het oog te houden. Eerst het eerste geval. De uiterlijke staat van rijkdom, macht, enz. komt hier in geen aanmerking, als Longinus reeds ons leerde; de lichamelijke volkomenheden, slechts weinig, ‘doch noit worden wij zoo verrukt, dan wanneer wij de volkomenheden des geestes bewonderen’: van verstand, gevoelens, verbeelding, gemoedsbewegingen. Zij leggen zo volledig

beslag op ons, dat al het andere wegvalt; is dit van enige duur, dan spreken we van ‘verbazing’ (Erstaunen). Het is bijna als een bliksemstraal, die ons even verblindt. Liefde en medelijden kunnen de verwondering doen overgaan in weemoed; de kunstenaar die dat bewerkt, bereikt het hoogste. Hier dient geen overmatige versiering en geen ontleding; immers vallen juist alle bijbegrippen weg, staan vernuft en verbeelding stil: ‘volet hoc sub luce videri.’[1.] ‘Naïver ungekünstelter Ausdruck’ is vereist; ‘anschauend und wo möglich auf einzelne Fälle zurückgeführt’. Niet abstract, maar zinnelijk. Niet ‘was Gott wollte, das ward’, maar: ‘Gott sprach, es werde Licht, und es ward Licht.’ ‘Impovidum ferient minae’, van Horatius; ‘daarom vrezen wij niet, wen zich de aarde veranderd,’ van de psalmist, beide zeer verheven, maar 't ene passend bij de Stoïcijn, 't andere bij de vrome, die op God vertrouwt. Er zijn dingen, zo volmaakt en verheven: God, de wereld, de eeuwigheid, dat de kunstenaar ze slechts door tekens kan aanduiden, die hij zo waardig als mogelijk heeft te zoeken: Uwe genade reikt boven de hemel, en uwe waarheid boven de wolken, enz. Van bijzondere werking zijn afgebroken verzen, en dergelijke, waar de lezer zo veel te denken overgelaten wordt.

Ook ‘das Erhabene in den Gesinnungen oder das Heroische’ vereist korte en ongesierde uitdrukking. Daardoor behaagt het. ‘Qu'il mourut’ in Corneille's *Horace.* Enz. Edoch, in de twijfeling en beraad voor het besluit, neemt het verhevene ‘den rijksten cieraed der voorstelling aen’. Vandaar de monologen der nieuwere treurspelen, zonder reien; alle overtroffen door die van Shakespeare's *Hamlet*: Te zijn, of niet te zijn.

Nergens is de grootste soberheid van uitdrukking zo noodzakelijk als bij hevige hartstochten: de ziel zwoegt onder menigte van voorstellingen, die vergeefs worstelen om uiting: Oedipus':‘Je n'attendois pas moins!’ Jariko's My![2.] Soms is zwijgen de hoogste uitdrukking van 't verhevene: Longinus leerde het, maar Homerus en Sophocles brachten het reeds in praktijk.

Bij de tweede soort verhevenheid, waar de ‘verwondering’ hoofdzakelijk het genie van de kunstenaar geldt, heeft het voorwerp zelf vaak niets verhevens: zo Klopstock's stervende Godloochenaar, of Sappho's beschrijving harer liefde, of Demosthenes' beroemd verwijt aan de Atheners; of weer, bovenal, een episode uit Hamlet. ‘Niemand wist gelukkiger uit de geringste omstandigheden voordeel te trekken, en ze door ene gelukkige wending, verheven te maeken, dan Shakespear.’ Maar ook geen ander kunstenaar zou zich kunnen onderwinden, wat hij deed in de onverwachte gedachtegangen van de zwaarmoedige Hamlet of Lear. Voor het verhevene in de kunstenaar kan onze bewondering slechts worden gewekt door de zeer grote schoonheden, die de kenmerken zijn van het genie; daartoe mag hij hier ‘den ganschen rijkdom zijner kunst aenwenden’, de kleine schoonheden daarentegen ‘behoort hij met zijne oplettendheid en vlijt niet te verwaerdigen; wij zijn gewend, zoo veel van de genie af te trekken, als wij de vlijt toe schrijven.’ Men vergelijke maar eens ‘hoe veel de ongemeen verheven gelijkenissen’ van Psalm 19 voor de zon - ook door Hogarth bewonderd - in de vlijtige bearbeiding van ‘zoo groot evenmeester als (J.B.) Rousseau’: negen verzen voor acht woorden, hebben verloren, ‘zoo zij er al niet ten eenen male in zijn verdwenen.’

Deze tweede soort van verhevenheid, die bestaan kan in allerlei dichterlijke gedachte of uitdrukking, ‘is niet dan in trap onderscheiden van de blote schoonheid.’[3.] Zeer dikwijls komen beide soorten verbonden voor: de objectieve en de subjectieve verhevenheid, naarmate de bewondering dan meer het voorwerp of wel de

1. Horatius, *Epistola ad Pisones* 363.
2. Uit Voltaire's treurspel. En Gellert's bekende vertelling.
3. Deze opmerking schrapte M. in de uitgave van 1771.

kunstenaar geldt, ‘kan ook de voorstelling meer of minder opgesmukt (geschmückt) zijn, 't geen men in sommige (einzelnen) gevallen aen het oordeel der goede smaek overlaeten moet.’ Vele voorbeelden zijn hier minder nodig, daar Longinus, die zich alleen met deze tweede soort schijnt bezig te houden, in aller handen is. Enkele opmerkingen

nog slechts: Longinus zegt, ‘dat dat gene wezentlijk schoon en verheven zij, 't geen allerwijze en aen alle menschen behaegd.’ Perrault bestrijdt dit, tegenover Boileau: dan zou men het zelden vinden. Hij heeft gelijk, voor wat de tweede soort betreft; Longinus ten opzichte van de eerste. De onenigheid onder de ‘fijnste kunstrechters’ over bepaalde plaatsen, als bijvoorbeeld het ‘Daar zij licht’, berust grotendeels op het niet onderscheiden der beide soorten; Genesis 1:3 behoort ontegensprekelijk tot de eerste soort; maar bij de schrijver was er stellig geen bijzondere inspanning, om iets verhevens voort te brengen. Voor de eerste soort, waarop Longinus hier ook blijkens het verband doelde, al maakt hij nergens uitdrukkelijk de onderscheiding, kan men zijn stelling zelfs omkeren: ‘het verhevene moet allerwijze en aen alle menschen gevallen.’ Geheel buiten het verhevene van beide categorieën valt de ‘gemeene geest’ (‘gemeine Witz’, d.i. esprit, vernuft), die aan onderscheiden dingen iets gemeenschappelijks ontdekt, ‘das keine sonderlich wichtige Folgen hat’: vernuftig bedachte tegenstellingen, puntige invallen, gezochte trekken van geest kunnen een ogenblik vermaken, maar veel eer dan bewondering te wekken, verhinderen zij die: ‘beym Ausdrucke der Leidenschaften sind sie vollends unerträglich.’ Evenwel zijn antithesen berustend op ernstige waarheden en gevoelens zelfs bij de hevige gemoedsbewegingen niet uitgesloten; dat is de enige soort van ‘geest’ die de goede schrijvers der oudheid kenden. Zo de oude spreuk: ‘Die niets vreezen wil, die leere God vreezen’, met haar bekende variatie in Racine's *Athalie.* Of Jeremia's: ‘Hoe zit die stad zoo eenzaam, die zoo vol volks was,’ enz.

Het naïeve staat met het verhevene, met zijn eerste categorie inzonderheid, in zo nauw verband, dat het hier ook enig onderzoek verdient. Wij hebben er zelf geen woord voor: *natürlich, ungekünstelt* zegt te weinig, *edle Einfalt* te veel. Wel is eenvoudige uitdrukking er noodzakelijk, maar daaronder moet verborgen liggen: eine wichtige Wahrheit, eine edle Empfindung, oder ein Affekt. Niet de thans ten plattelande heersende ‘allereinfältigste’ zeden, maar die van de arcadische herders en de overige burgers der gouden eeuw, zijn voor ons bij uitstel *naïef*: het onderscheid ligt in de ‘edlen Gesinnungen’. Hier behoort ook ‘Johann der muntere Seifensieder’ van Hagedorn, een ‘Weltweisen, ohne dessen pralerisches Geschwätze’

Maar er is ook nog een tweede soort: waar de woorden voor de spreker niet meer betekenen, dan zij zeggen; voor de hoorder echter veel meer bevatten; voorbeelden vindt men o.a. bij Molière, bij Gellert. Overeenkomst met het verhevene der eerste categorie ligt hierin, dat bij beide de ‘bezeichnete Sache grösser und wichtiger in die Sinne fällt, als das Zeichen.’ De kunstenaar mag zich echter van zulke ‘kleinder tekenen dan de betekende zaek’ nergens bedienen, dan waar in omstandigheden en personen er een goede grond ligt tegen het gebruik van gelijkwaardige uitdrukkingen: 1. bij de eerste categorie van het verhevene. 2. in het pastorale gerne. 3. in kindermond (Joas in de *Athalie*, Arabella in *Miss Sara Sampson*, Astyanax in de *Ilias*). 4. in komedie en andere komische literatuur, waar het contrast juist de lach wekt. Zo is ook te begrijpen, waarom het naïeve zekere vrolijkheid opwekt; hier kan het lachen zelfs samengaan met de treurigste aandoening: Andromache met Astyanax bij het afscheid van Hector. Het naïeve kan komisch, of tragisch of beide tegelijk zijn. ‘Alles kömmt auf den Antheil an, den wir an dem Schicksal der interessirten Personen nehmen, und man siehet hieraus, wie ungegründet die Meinung einiger Kunstrichter sey, die alle Empfindungen, welche einen Anstrich vom Lächerlichen haben, von der tragischen Schaubühne verbannen wollen.’ Dit verdiende breder uiteenzetting, maar het behoort niet hier.

Zo is de gang van Mozes' betoog, dat hij met tal van voorbeelden uit oude en nieuwe schrijvers illustreert; want, al verbeeldde Lelyveld zich hier te kunnen zien, ‘dat Mozes nooit geen Poeet geweest’ was, zijn kennis van de poëten, de moderne vooral,[1.] kon ruimschoots opwegen tegen

1. Saintsbury a.w. 3, 32: ‘intensely interested in modern literature’.

die van zijn wel-dichter-zijnde obtrectator: het verklaart te beter Van Goens' ergernis.

Naast het Oude Testament, naast Homerus, Sophocles, Horatius, Virgilius en andere klassieken, citeert hij Vida, Metastasio, Addison, Hogarth en bovenal Shakespeare; Corneille, Racine, Molière, Perrault, Bossuet, J.B. Rousseau, Voltaire; Von Haller, Gellert, Von Kleist, Klopstock, J.E. Schlegel, Hagedorn, Dusch, Lessing en Winckelmann. Van Goens voegde hier nog allerlei voorbeelden aan toe, in menige aantekening, en, tussen haakjes, in de tekst. De aantekeningen bevatten echter ook nog andere dingen. ‘In de bijgevoegde aenmerkingen stel ik weinig verdienste. Die schriften bestudeerd, gelijk die van Moses zijn, moeten noodzakelijk hier en daer nadenkingen inschieten, welken den schrijver zelven niets benemen, gelijk ze hem ook niets bijzetten.’ Zo de voorrede. Of de nederigheid echt is, laten we maar daar; voor ons zijn die noten terdege van belang. We zien dat de schrijver in heel de esthetische literatuur van zijn tijd ten volle thuis is, en dat hij de vraagstukken zelfstandig overdenkt. Vaak haalt hij Rémond de St.-Mard aan, aangetrokken als hij zich voelt door diens ‘gewone levendigheid en lugtige doch gemeenlijk juiste denkens-wijze’. Zo over het ‘qu'il mourut’ - blijkbaar een vast voorbeeld[1.] -, waarmee Voltaire in de ganse oudheid niets te vergelijken vindt; wat Van Goens eer zou willen zeggen van Eurydice's laatste woord in Corneille's Suréna, zo bewonderd ook weer door ‘onzen’ St.-Mard om het ‘naif en grand’; hij haalt hem aan over het zwijgzame van de hartstochten; tot steun van Mendelssohn's uitspraak over Genesis 1:3.[2.] Mendelssohn's definitie van de ‘Bewunderung’ vindt Van Goens, met het *Journal Etranger* van Suard en Arnaud, die overigens het opstel bewonderden en in vertaling geheel afdrukten,[3.] niet nauwkeurig; hij verbetert ze en vult ze aan. Kort daarna echter moet hij opkomen tegen een te grote beperking: immers ook lichamelijke volkomenheid kan zeer zeker de hoogste trap van verwondering verwekken: Zeuxis' Helena, de Venus en Antinous van Medicis, de Apollo van Belvedere, de Laokoon, enz. zoals Valerius Maximus, Lady Montague en Winckelmann ze beschrijven, bewijzen het. Want de bewondering van het voorwerp gaat vooraf aan die van de kunst des meesters; en die ‘bewonderde schoonheid blijft toch altijd mogelijk, ofschoon zij wezentlijk in de natuer niet bestae’. En zo is het ook met andere zinnelijke eigenschappen. Men kan hierover ook Akenside's *Pleasures of Imagination* nog vergelijken.[4.] Over de ‘verbaezing’ merkt hij op, verschilt het *Essay on the Sublime and Beautiful* (1756, van Burke) misschien enigszins, en Riedel's *Theorie* stellig meer, met Mendelssohn; hij meent ze te kunnen overeenbrengen door combineren ter wille van de verschillende gevallen.[5.] Op een andere plaats wijst hij bij zijn ‘vriend’ Riedel misplaatste kritiek op Longinus aan, waartoe deze echter door zich minder juist uit te drukken zelf aanleiding had gegeven.[6.] Met Mozes' meningen vergelijkt Van Goens herhaaldelijk de aard der verhevenheid in ook die van Lowth. Over Gen. 1:3: ‘Lowth heeft dit niet begrepen, en zonder het geschil aen te raeken, houdt hij het met Boileau.’[7.] Lowth onderscheidt ‘drieërley voortbrengselen’ van de verhevenheid: in de voorwerpen, ‘in de keus van bijbegrippen’, ‘in den luister en prael der beelden (of tekenen)’. Van Goens toont de overeenstemming aan: het middelste behoort ook tot de tweede soort, maar Lowth legt de nadruk op de vereniging van subjectieve en objectieve verhevenheid. En merkwaardigerwijze

1. Zo bij Dubos aang. uitg. I, 296. Condillac, *Oeuvres* 1798, I, 150.
2. p. 17, 23, 25, 47.
3. Voorrede 17.
4. p. 3, 7.
5. p. 7-8.
6. p. 48.
7. p. 47. Over een Bijbelse omschrijving ener verheven gedachte, p. 40.

brengt hij als voorbeeld bij - de beschrijving der schepping: zoals die namelijk bij Job en Jesaja voorkomt met omschrijving van de eenvoudige met de bekende plaats uit Genesis te vergelijken woorden van Psalm 33 en 148.[8.] Terecht wijst hij erop, dat de verhevenheid door dergelijke omschrijving

8. Job 38:441; Jesaja 40:12-26; Psalm 33:9 en 148:5.

verliest, maar wint. Ter bevestiging hieraan herinnert Van Goens aan ‘zoo vele uitgewerkte goede en verhevene beschrijvingen en voorstellingen bij Milton en Klopstock’.[1] Hij bestrijdt echter Lowth, waar die ‘beelden’ (imagines) waaronder hij uitsluitend ‘gelijkenissen’ verstaat - niet bij zinnelijke onderwerpen als bijv. de schepping, maar alleen bij afgetrokken denkbeelden als bijv. de eigenschappen Gods, mogelijk acht. Wel ‘verschilt de uitdrukking der zinnelijke denkbeelden in vele opzichten van die der afgetrokkenen. Doch het is valsch, dat de *imagines* aen de uitdrukking van beide niet even eigen zijn zoude(n).’ Ook verwart Lowth *imagines* met ‘*contrasten*, die de enige maetstok zijn van het oneindige, en dikwils dienen voor dien van het grote in 't gemeen.’

Behalve op Riedel's *Theorie* wees hij hier ter vergelijking ook nog op het in 1767 verschenen *Lehrbuch der schönen Wissenschaften* van de Koningsberger Professor J.G. Lindner. Een ander niet zo bekend geworden esthetisch werk, dat hij meermalen citeert,[2] zijn de *Remarks on the Beauties of Poetry* (1762) van Daniel Webb, wiens denkbeelden nauw verband houden met die van Mengs en Winckelmann.[3] Echter zijn Webb's ‘beschrijvingen van 't geen men *genie* noemt al te bijzonder en bepaald’. Over de kenmerkende trekken van ‘de *genie* in de werken van kunst’ zal Van Goens ‘mogelijk bij ene andere gelegenheid breder handelen’. Ondertussen kan men gebruiken ‘het verstandige engelsche werk’ *Essay on Original Genius* (anoniem verschenen in 1767),[4] ‘'t geen ene vertaeling verdiende’, en Sulzer's Verhandeling. Mozes' opmerking, dat wij de vlijt en moeite kennelijk aangewend op uitvoering en beschaving van ontbeerlijke bijomstandigheden, in mindering brengen van de genie ‘kan bij voorraed, ter overweging van onze zoogenoemde kunstrechters en liefhebbers bijzonder der dichtkunde dienen.’[5]

Kaymes en Hogarth, Muratori en Orsi vinden we hier;[6] de poëtiek van Marmontel, met die van Voltaire en van Fontenelle,[7] de commentaren op Longinus van Tollius en van Pearce;[8] en de vertaling van Boileau. De laatste vertaalt een plaats uit de *Ilias* verkeerd, Diderot in zijn ‘voortreffelijke Lettre sur les Sourds et les Muets’ wijst hem daarover juist, maar te scherp terecht;[9] Pope omschrijft ze uitnemend. Over het ene citaat uit Voltaire's *Oedipe* is hij 't met Mendelssohn volstrekt oneens: ‘*Je n'attendois pas moins*, is koel, en blijft koel, hoe men het kere of wende; althans in mijn oordeel, of liever wijze van gevoel en gewaerwording.’ Mozes wijst ook op de eenvoud en de kracht van het ‘Vous’ van de Grand Prêtre tot Oedipus. ‘Had Oedipus

1. Bijv. *Par. lost.* B. VI laatste gedeelte, met Ps. 18:8-16.
2. p. 12, 38, 49; en Voorende 7.
3. Zie Croce a.w. 299. In *Cat. V.G.* I, 368 Webb's *Remarks*, 369 *Observv. on the Corresp. between Poetry and Music* (1769), 251 Hd. vert. (van 1766) van de *Inquiry into the Beauties of Painting* (1760). De *Remarks* kon ik niet te zien krijgen; van de *Inquiry* vond ik een Fr. vert. van 1765 en de Hd. vert. in 2e druk van 1771; met als aanhangsel Meng's *Gedanken über die Schönheit und der Geschmack in der Mahlerey*, welks eerste uitgave bij Croce van 1766, in *Allg. D. Biogr.* i.v. *J.C Füssli* van 1765, bij Sulzer i.v. *Schönheit* van 1764 heet, terwijl *Cat. V.G.* I, 251 een uitg. van 1762 opgeeft. Het werk van de Baseler hoogleraar H. Hecht: *D. Webb, Ein Beitrag z. engl. Aesthetik d. 18en Jhdts, mit Abdruck der Remarks o.th. B. of P.* (1920), waardoor weer meer aandacht voor hem werd gevraagd, zag ik niet.
4. Het is van W. Duff, wat V.G. in 1776 nog niet wist. *Cat. V.G.* I, 242. Wel kent hij hem reeds als auteur van een soort vervolg: ibid. 367: *Critical Observations on the most celebrated original Geniuses in Poetry* (1770). Maar ibid. 242 schrijft hij hem ook de *Enquiry into our Ideas of the Sublime and Beautiful* toe, het bekende werk van Burke.
5. p. 38.
6. p. 49, 39, 68.
7. p. 70 en 18.
8. Cat. *V.G.* I, 328-329 vermeldt twaalf uitgaven van L.
9. p. 30.

op het schone *vous*! enkel *moi*? geantwoord, ik was voldaen, verrukt, ik was Oedipus! En dat *moi*? wilde ik Garrick of le Kain zien uitspreken. Bij dat *moi* staen alle hayren overeinde.'[10.]

Terloops merken we op, dat Van Goens hier te veel op zijn sterk geheugen afging: het *moi* staat er, en het *je n'attendois, etc.* houdt er geen verband mee;[11.] en ten tweede, dat hij zich

10. p. 24.
11. Voltaire, *Oedipe*, A. 3, sc. 4 en A. 5, sc. 3

aanstelt alsof hij Garrick's spel door eigen aanschouwing kent.[1] Van Metastasio prijst hij *La Clemenza di Tito*, een meesterstuk, dat altijd behaagt, 'doch oneindig meer aen dien die noch onkundig is van de eenvormige ontknopingen, die in alle de stukken van dezen schonen Dichter plaets hebben, (waertoe de smaek van het Weener hof hem enigerwijze genoodzaekt heeft...) en genen Hadriaen, Artaxerxes, enz. even goedaertig, groot en genaederijk gezien hebben bij de ontwikkeling, als den goeden Titus.'[2] Aan de voorbeelden van Mendelssohn voegt Van Goens onder vele klassieke en moderne toe: onder meer uit Lillo's[3] burgerlijk treurspel *Georgtet Barnwell*,[4] dat in en buiten Engeland zoveel bijval verworven had - tenzij hij Dorat's daarnaar gevolgde 'Brief' bedoelt -,[5] uit Colardeau's *Lettre d'Eloise à Abélard*,[6] uit Voltaire's *Brutus*,[7] uit Klopstock's *Messias*,[8] Gellert's *Fabeln und Erzählungen*,[9] uit 'de Pruisische krijgsliederen van zijnen vriend Gleim',[10] uit Metastasio's *Demofoonte*.[11] Uit Dante haalt hij 'de bekende overschone episode' van Francesca da Rimini aan als een voorbeeld, hoe de 'stomme welsprekendheid', ook in de beschrijving der gemoedsbewegingen: 'quel giorno più non vi legemmo avante.' Men moet dit 'zeer langsaem en met tusschen-pozen lezen.'[12]

Dit alles vrijwel betreft het eerste gedeelte. Dat over het Naïeve heeft Van Goens naar verhouding nog sterker vermeerderd. De schrijver, vindt hij, loopt over dit stuk wat vluchtig heen. Van Goens gaat eerst verwante termen in verschillende talen na, en staat even stil bij het Franse *niais*: 'naiefheid, die uit enen laegen, boerschen en bekrompenen geest ontstaet': hij wijst op de schildknapen in Don Quichote, Hudibras (van Butler), Don Silvio de Rosalva (van Wieland); op plaatsen bij Molière, bij Crébillon, bij Lessing, enz. Daar naïef en niais niet alleen in woorden, maar ook in houding en gelaat zich uit, vallen beide ook onder het gebied der beeldende kunsten:[13] het niais vooral; 'want toch het *naive* (het gracieus naif uitgezonderd) word onder het penseel of den bijtel meestal of *onschuld* of *onbesuisdheid* (étourderie).' Bij Hogarth zijn verschillende voorbeelden.[14] Maar het eigenlijke naïeve maakt Mendelssohn naar Van Goens' inzicht voor menig geval wat te *edel*, zoals hij het arcadische leven ook te ver af zet: nog zijn er streken in en om de Middellandse Zee, in Schotland, Ierland en Zwitserland, waar dezelfde zeden heersen, die Homerus, Theocritus, Ossian en Gessner ons afschilderen, meent hij.[15] Het wekt niet alleen een lach, als St. Mard juist opmerkt, maar ook bevreemding; het is 'étonnant:' 'het doed opkijken'. Het is bijzonder aan de onschuld eigen: aan kinderen, aan jonge meisjes. 'Het is veelal de dochter der onkunde, en de tael der

1. Net zo op p. 51.
2. p. 4.
3. p. 53-4.
4. p. 52.
5. 'Lettre de Barnevelt à Truman' (1763) bij Dorat; *Cat Kon. Bibl.* II, 97. Vgl. *Cat. V.G.* I, 566: hd. vert. (1766); en *Rhapsodist* I (van 1771), 484-501 (Ned. vert.). Zie boven p. 167. Reeds in 1766 beval V.G. ze Lelyveld aan, die antwoordde: Die historie van Barnevelt is mij vreemd, daarom zal de brief mij wellicht niet interesseren. Eerst dacht ik aan Oldebarnevelt (10-5-66).
6. p. 53.
7. ibid.
8. p. 14, 51.
9. p. 50.
10. p. 41-42.
11. 53-54.
12. p. 27; *Inferno Canto* 5, 121-138. Zie nog weer p. 54.
13. Ook daar komt Van Goens gedurig op: 'Verder weet ik niets', (voor de verteller) zegt hij ergens. 'Voor den Schilder wist ik nog veel, doch 't is hier de plaets niet.' p. 58.
14. p. 56.
15. p. 57-58.

onnozelheid. In zoo verre nu dit naive der karakters op dat der denkenswijze en spraek invloeid, is het een met het ander verbonden.’ Maar er is óók nog een ‘gracieus naief’; waarover men Watelet's aanmerkingen kan nalezen bij zijn leerdicht *L'Art de*

peindre (1760),[1] waarvan men voorbeelden kan vinden in de *Contes de G. Vadé* (Voltaire), in het *Epitalamio per Pignatelli* van Metastasio. En dit naïef valt wel weer onder het bereik van beitel en penseel.[2] Voor de verbinding van komisch en tragisch in het naïeve wijst Van Goens nog op een stuk van Fielding's *Amelia*, en op het kind in Hogarth's prentenreeks: *The Harlot's Progress.*[3] Voor ons taalgevoel terecht, legt Van Goens meer nadruk op de gevallen, dat iemand, in gemoedsbeweging, zonder er aan te denken, zich zelf schildert. En hij herinnert ten slotte nog aan de nabootsing van het naïeve door de hekelschrijver: 'zijn angel word te scherper na maete zijne voorstelling meer onnozel en onschuldig schijnt': het is overigens weer een opmerking van St. Mard.

Voorbeelden brengt hij bij of wijst hij aan onder meer uit La Fontaine, Destouches, Boileau, Thomas, J.B. Rousseau, uit de *Anthologie Française* van Monnet, met vervolgen,[4] uit Ramsay's *Tea-Table Miscellany*; uit de *Lieder der Deutschen*, Hagedorn, Gleim, Götz, Gessner, Lessing ('wiens burgertreurspel Miss Sara Sampson verdiende vertaeld te worden'); de *Romeo en Julie* van Weisse ('elk kend de geschiedenis uit het middelmaetig stuk van Shakespear'); de *King Lear* van Shakespeare.

De gelegenheid, die het onderwerp aanbood, om enkele anekdoten ten beste te geven, verzuimde Van Goens niet: enkele putte hij uit de *Dictionnaire d'Anecdotes*,[5] en daaronder een over 'een ouden muggezifter', die het afkeurde, dat de Heiland aan een bruiloftsmaal had aangezeten.

Van Goens geeft in zijn Voorrede nog een bijzondere reden op, waarom hij, bijzonder in het laatste gedeelte, nog meer invoegde dan zijn oogmerk strikt vorderde: 'waervoor mij het grootste gedeelte zekerlijk van mijne lezeren dank zal wijten.' Mozes' stelsel moge zo onderscheiden, ordelijk, gepast, juist en vatbaar zijn voorgesteld als men wil, 'zijne denkbeelden blijven toch altijd afgetrokken, en bij vele lezeren is het nut en gewicht ener zaek niet in staet de aengenaemheid daervan te verplaetsen.[6] Daerenboven zijn onze liefhebbers der fraeje wetenschappen weinig gewend dezelven zoo *serieus* te beschouwen. Het wijsgerig voorkomen, 't welk zij hier aennemen, zal vrees ik noch meer dan te veel lezers afschrikken, en de oorzaek zijn dat dit stukje altans bij zijne verschijning al het nut niet uitwerke, 't geen het noodzaekelijk doen moet bij alle degenen, die de moeite nemen willen van het niet vluchtig te lezen, maer diep na te denken.' 'Ten gevallen van den groten hoop' heeft hij 'de wijsheid een weinig doen grimlagchen'. Mocht juist dit een groot getal der lezers het meeste genoegen doen, 'mijne eigeliefde zou in staet zijn zich zeer te vleien, dat ik een werk van M. enige behaeglijkheid had kunnen bijzetten, kon ik voor mij zelven ontveinzen, dat deze lezers even degenen zijn, die mij belet zouden hebben dit stukje uit te geven, indien ik voor hen alleen gedacht had te werken.'[7]

Dergelijke vriendelijkheden debiteert Van Goens meer: zichzelf zet hij bij zijn vreemde leermeesters op een voetstuk, en op zijn achterlijke landgenoten ziet hij uit de hoogte neer.[8]

'Het lezen der klaerste dichters heeft dan ook zijne moeilijkheid! Ja buiten twijffel: en ik kan verzekeren, dat er duizend mael meer luiden in staet zijn enen wiskundigen

1. Vgl. *Cat. V.G.* I, 516.
2. p. 70 en 56.
3. p. 71.
4. Vgl. *Cat. V.G.* I, 505.
5. Door H. Lacombe de Prezel, 1756. Amst. uitg. 1767. *Fra. Cat. K.B.* I, 63. *Cat. V.G.* II, 14.
6. V.G. bedoelt zeker 'remplacer'.
7. Voorrede 23-24.
8. Vgl. ook boven p. 289.

te verstaen dan enen dichter; terwijl er duizend luiden zijn die *bon sens* hebben, tegen eenen man van smaek: en duizend luiden van smaek tegen eénen, die ene kiesche smaek (*un gout exquis*) bezit.' Zo begint hij, met de woorden van de wiskundige Diderot. Men kan het uitbreiden tot alle fraaie kunsten en wetenschappen. Daarin ligt ook, zegt Mendelssohn, 'voor den Wijsgeer ene school

van onderrichting'; want 'in de regelen der schoonheid, welken de genie des kunstenaers gevoelt, en de kunstrechter door verstands gevolgen oplost, liggen de diepste geheimenissen onzer ziel verborgen. Elke regel der schoonheid is te gelijk ene ontdekking in de Zielen-leer (Psychologie).' Hier 'vervolgt de wijsgeer de sporen en voetstappen der gevoelens op hunne donkere wegen', waar het blote verstand hem niet leiden kon. Wie dit wijsgerig *nut* niet vat, vermaant Van Goens nu, die bedenke het meerdere *vermaak*, dat zulk 'opklimmen tot de springvederen der gevoelens' noodzakelijk meebrengt. We verkrijgen daardoor 'ene zekere hebbelijkheid, die ons het waere schoon in de werken van vernuft als door een enkel gevoel of *tact* doed onderscheiden', en verfijnt zo onze smaak; het doet ons ook overal nieuwe vroeger onbemerkte schoonheden ontdekken.

Het eerste duidelijke pleidooi hier te lande voor de esthetica uit het oogpunt van wetenschap en van kunst beide.[1] De Ouden erkenden het nut van zulke nasporingen. Socrates die geen wetenschap achtte, dan die de kennis van de mens beoogde, ging hen allen voor; Horatius beriep zich weer op Socrates. 'Doch hier waere meer over te zeggen, dan mijn bestek medebrengd. Aristoteles, Dionysius van Halicarnassen, Longinus, Cicero, Quinctilianus, zijn hier grote meesters': wie zo lezen, meenden zij, 'komen het naest aen de godlijkheid der dichteren zelven.'[2]

Met het verval van de goede smaak verviel ook deze wetenschap. Overdreven wijsheid grenst naast aan de dwaasheid. De nieuwe Platonisten zagen overal niets dan allegorieën. Op de puinhopen der echte wijsheid bouwden zij 'hun Gothisch stelsel'; met verachting zagen zij neer op hen, die 'de eenvoudigheid en het waere schoon alleen hadden durven bewonderen.' Hun groteske dichter-verklaring was geheel in overeenstemming met hun 'grotesk stelsel van boven natuerkunde'. Porphyrius over het hol der Nymfen 'gelijkt best na die Abraxasbeelden, welken men op de oude gesnedene stenen vind.'

'Bij de herstelling der kunsten en wetenschappen, herleefde de goede smaek, en met haer de rechte uitlegging der dichter. Doch zij liep welhaest gevaer op enen nieuwen klip schipbreuk te lijden. Ene verkeerde en domme aenbidding der Ouden, stond de allegorien weder te doen herleven. Men wist dat Homerus een groot *genie* bezeten had. Die het 't minst zaegen, waeren degenen, die er het meest van spraeken. Het was van alle tijden de *mode* geweest hem daer voor te houden: die mode herleefde en regeerde.' Zag men het niet, men drong het zich echter op. Groot genie, groot verstand, kennis van alle wetenschap; men ging aan het zoeken, 'en zoo hadden wij de allegorien weder op den troon'. 'Helena, Dido, Beatrix, Laura, waren beurtelings dan de waerheid, dan de Christelijke godsdienst, dan de wijsbegeerte, doch meestal de H. Maegd. En Tasso zelve had de zwakheid (...) enen sleutel op zijne betoveringen en Feëreijen te verdichten, die het beste paskwil op zijn gedicht zijn zoude, was het niet ene overbrenging, maer het wezentlijke plan daervan geweest.'

'De goede Wijsbegeerte verscheen.' Nil admirari was haar leus. Ramus, Bacon, Descartes, Leibnitz, Newton.[3]

'Het waere ene voortreffelijke bezigheid zeker, dat iemand tracht(t)e te bepaelen, in hoeverre de herstelling der wijsbegeerte op de goede smaek in 't gemeen heeft ingevloeid.' Van Goens voor zich heeft 'er genoeg inzicht in, om te voelen dat de behandeling daervan boven (zijne) krachten gaet.' Slechts dit: In twee landen is de verbetering van de smaak die der wijsbegeerte op het luisterrijkst gevolgd. In Engeland en in Duitsland zijn het de beste beoefenaars der wijsbegeerte, die de

1. Vgl. nog de Phil. s. fard boven p. 217v.
2. Vgl. motto op titel der vert. uit Quinct. 'Docti rationem artis intellegunt, indocti voluptatem.'
3. Zie deel I, 310.

beste stukken leveren over de fraaie wetenschappen. In de toekomst schijnt de nauwe verbinding dezer twee wetenschappen algemeen te zullen worden; reeds ziet Van Goens fel spottend de tijd naderen ‘dat zelfs alle onze halfgeleerden zich met den graedboog en passer in de ene hand, en met Anacreon en Gleim in de andere zullen laeten schilderen.’

‘Het grote werk is bereids al gedaen. Beiden der Godinnen is reeds een gemeenen Tempel gesticht. Leibnitz staat voor haer, en legt haere handen te zaemen. De Bevalligheden ontgespen den gordel van Venus, die de Letterkunde zoo lang alleen bezeten had, om er ook de wijsbegeerte in te sluiten. In den schoot der laetste legt Montagne,[1.] terwijl de eerste hem toelagcht, om wiens[2.] hals hij zijn arm geslaegen heeft.[3.] Aen het autaer staen Montesquieu, Fontenelle, d'Alembert, Diderot, Cesarotti, Boscowich,[4.] Harris, Gerard, Home, Hume, Sulzer, Kaestner, Abt, Iselin, Moses, Hogarth, Winckelman, en een klein getal anderen: terwijl er velen aen den ingang wachten om ingelaeten te worden: - doch er zijn er onder dezen, die ik vrees dat men zal afwijzen.’

Heel deze plaats van zijn Voorrede, licht hij later in zijn *Bericht* (1775) toe,[5.] ‘gaet eeniglijk over de *vereeniging der Letterkunde met de Wijsbegeerte*, door den *goeden smaek*’. De allegorische Cestus of tovergordel van Venus ‘maekt ene van die wijsgerige vindingen uit, die de genie der Grieksche Dichters onderscheiden van die van alle andere natien.’

Uit verscheidene der opgesomde namen blijkt ons, dat Van Goens ook in het algemeen ziet op een verenigen van de kunst[6.] en de Wetenschap,[7.] hetzij men literaire kunstvorm gaf aan wetenschappelijk betoog, of wetenschap toepaste op letteren en beeldende kunsten.

Toch mogen we hier wel een eerste schets zien van een Nederlandse geschiedenis der esthetica. Ofschoon Van Goens omtrent die naam nog schijnt te weifelen. Hij gaat voort: ‘Te weten, ook hier zijn misbruiken, die of reeds begaen zijn, of anderen die onfeilbaar volgen zullen. Ik zoude hier van het stelsel der zoogenoemde *Aesthetica*, door Baumgarten ingevoerd, door Meijer aengedrongen: ik zoude van het werk van Mylord Kaym (Kaymes of Kames), van dezen hunne voorstanders[8.] en van hunne bestrijders: bijzonder van enen nieuwen Ridder van avonture, die nu weder aenkoomt en alles zoekt om ver te smijten, door het zelfde omtrent de *schoonheid* ons te willen opdringen, 't geen den schrijver der Fable des Abeilles,[9.] met alle zijne Sceptische navolgeren, omtrent de *deugd* zoo zeer mislukt is:[10.] van

1. In *Bericht* (1775) 184 *Montaigne.*
2. In *Bericht*, 184, *wier*.
3. De allegorie is volkomen duidelijk; mits men Venus buiten het tafereel houdt, haar gordel zou een tekenaar wellicht als een bevallige bloemenguirlande hebben verbeeld. Over die gordel om Venus: *Ilias* B XIV, 198v; Boileau, *Art Poétique* Ch. III; Voltaire, *Essai s.l. poésie epique*, Ch. II et V; Finsler a.w. 188; Bosanquet, *Hist. of Aesth.* 205 n2.
4. *Cat. Fra. K.B.* 2, 386 vermeldt een Fr. vertaling: *Les Eclipses*, Poème en six chants (1779). Zie over hem A. Baumgartner, *Weltliteratur* 6, 525.
5. Bijll. 184-5.
6. Vgl. Voorrede 6: ‘de voortbrengselen der schone kunsten en wetenschappen in 't gemeen, en die der Dichtkunde in 't bijzonder, als de volkomenste van allen.’
7. ‘Wijsbegeerte’ was immers niet alleen in de naam ener universitaire faculteit, maar ook in de praktijk ten nauwste verbonden met wat wij de exacte wetenschappen noemen - de eeuw van Leibnitz en Newton! -; van ‘letteren’ als een zelfstandige evenwaardige wetenschap dacht nog slechts een enkele; het recht loste zich voor de verlichte schaar op in een weinig historie en veel filosofie; tegen de oude burcht der theologische wetenschap stelde zij gedurig alle belegeringskunst en belegeringstuig te werk, om na sloping de enkele nog bruikbare stukken vrij te kunnen aanwenden bij de uitbouw juist van de wijsbegeerte in de engere en letteren in de ruimere zin.
8. d.w.z. ‘van de voorstanders van dezen’; genitief als: ‘Jan z'n’, en ‘die der’.
9. Mandeville. Zie deel I, 329.
10. Wie bedoelt V.G.? Th. Hartley is te vroeg, Priestley te laat. Buffier's *Traité des Verités premières* is van 1724; Reynolds opstel in de *Idler* van 1759; Ad. Smith's *Theory of Moral Sentiments* ook. Trouwens op geen van allen past het gezegde geheel en al. Wel kent V.G. ze waarschijnlijk allen: voor Hartley en Priestley zie deel I, 314; van Buffier *Cat.* I, 368 althans

dat alles, en noch meer, zoude ik veel kunnen zeggen; doch, mijne lieve landgenoten! - en nu komt een nieuwe taxatie van zijn publiek - ik vrees dat gijl. in dit alles zoo versch invalt, dat men u niet op eens zoo ver weg leiden moet. De verbinding der wijsbegeerte met de *studie* der fraeie wetenschappen is zulk ene schone zaek: zij verdiend zoo zeer ook onder ons in zwang te komen: zij heeft ons zoo veel van belang over onze eigene letterkunde te zeggen: - Van Goens wordt bijtend ironisch - over onzen GROTEN

het *Traité philos. et pratique de la Poésie* (1728); *Cat.* I, 188 *The Idler*: I, 172 Smith's *Theory.* Ik denk stellig, dat V.G. A. Tucker's *Light of Nature pursued* (1768) op het oog heeft: 'Nothing is beautiful in itself (...) Our sense of Beauty was not born with us, but grows by time, and may be moulded into almost any shape by custom, convention or accident.' Zie W. Knight. *The Philos. of the Beautiful* I, 183. Ueberweg 3^{11}, 217.

Vondel, over onzen verhevenen Antonides, over onze overheerlijke navolging van de oude Dichters, en dan over onze beoordeling van dat alles, die al dat voortreffelijke noch in voortreffelijkheid te boven gaet; dat het waerlijk tijd genoeg zal zijn om u over de misbruiken te onderhouden, die daer uit kunnen voortspruiten.'[1.]

Zonder ironie, nog een noot: de eerste, volstrekt noodzakelijke voorwaarde is ook hier, als in alle onderzoek naar waarheid, Descartes' *Nil admirari.* 'Noit zullen wij met zekerheid kunnen staende houden, dat wij originele vernuften, ene eigene letterkunde, ene tael hebben, voor dat wij getwijfelt hebben, of wij wel iets van dat alles hebben.'

Dit is het voornaamste der zeker merkwaardige Voorrede. In hetgeen volgt, gaat hoofdzakelijk over Mendelssohn, in de ene helft zijner, hier opgesomde, werken letterkundig wijsgeer, in de andere wijsgerig kunstrechter. Sober in woorden, rijk aan zaken, laat hij zeer veel aan zijn lezers ter nadenking over. Dezelfde onderwerpen zijn ook door andere, en kundige mannen onderzocht. Vergelijkt men ze, dan bevindt men, dat hij al het goede heeft van hen, maar geen van hun misvattingen. Toch nam hij niet over; hij bouwde zijn eigen 'eenvoudig en wigtig stelsel'. Juist 'om Mozes recht te schatten, moet men eerst hem bestuderen, en dan alle zijne mededingeren vraegen.' Zo las Van Goens bij deze gelegenheid 'alles over het Verhevene, van Longinus af tot den Betoger van *het verhevene in de gewijde Schriften* toe:[2.] die 'spelemeiend op de lagchende toneelen der overheerlijke Schepping, zijne bespiegelingen aen de stille boorden van het geestelijk Siloah bot viert en den onoverzienbaeren beemd van het gewijde bijbelblad hier en gints bewandeld.' 'n Vermoeiende geschiedenis! spot Van Goens; toen de man 'weder wat op zijn rust kwam, moet hij (zelf) verwonderd gestaen hebben *cum se quoque Principibus permixtum vidit Achivis*'.[3.]

Mendelssohn neemt ook een hoge plaats in, door zijn wijze van schrijven, onder de klassieke schrijvers van Duitsland; hem te vertalen, is daardoor zeer moeilijk. Volstrekt geen werk voor de loonvertalers. 'De meesten van die snaeken verstaen noch de tael waer in zij schrijven, noch die waer uit zij overzetten. Doch al verstonden zij beiden, zoo volmaakt als men wil, dan zijn zij op mijn woord van eer noch onnutte dienstknechten. Schriften van geest en smaek kunnen niet vertaeld worden, dan door iemand die bijkans zoo veel smaek en geest heeft als de schrijver zelve. Wijsgerige stukken kan niemand overzetten, die de stof zelve niet volkomen meester is en doorgedacht heeft.(...) Dat toch niet alle onze Boekverkopers zoo denken als mijn vriend Meyer! Niemand verheugd zich meer dan ik, dat de goede vreemde stukken bij ons verspreid, en gelezen worden. Maer er komen dagelijks vertaelingen uit, die alles billijken, wat men in vreemde landen van den smaek der Hollanders zegt.' Veel beter niet, dan zó. Van Goens zelf heeft 'enkel, stipte, nauwkeurige getrouwheid' beoogd. Behalve in enkele vertalingen van poëzie: Hamlet's alleenspraak en Klopstock's stervende godloochenaar verzoekt hij 'nauwkeurig te proeven'. Hier stelt hij ook de vraag: Is het rijm bij ons wel zo onmisbaar? Schikt onze taal zich niet evengoed als de Hoogduitse 'tot de zesvoetige, tot de jambische versen?' Zou men geen beter voorbeeld kunnen geven, dan Van Zanten in zijn Milton? Voor Hamlet's alleenspraak zou Van Goens toch altijd rijmloze verzen verkiezen. Om de deur zo niet nog wijder open te zetten voor de slechte dichters, zouden we streng moeten worden; en hun leren, dat deze verzen noch gemaakt noch beoordeeld kunnen worden, anders dan door dichters van groot genie en het

1. Vgl. nog in 1776 V.G. aan Schultens, zie deel I, 314: 'wij zijn nog veel te veel ten agteren', enz.
2. Vgl. boven p. 140.
3. Voorrede XVIII.

fijnste gehoor. Enz. Met voordacht heeft Van Goens een lam vers laten zitten. ‘Die dit in den eersten opslag vinden, zijn de enigen, aen wier oordeel ik mij over dit alles houden wil.’ Welk vers hij bedoelt, zullen wij niet onderzoeken;[4.] zelf verbetert hij er verscheidene in 1774, en er zijn er nog meer, die ons weinig aanstaan. We merken echter op, dat hier Van Goens toch in één punt onder invloed

4. In veel later tijd geeft hij mevrouw Olivier het raadsel nog op: J. Olivier aan V.G. 8-11-81.

van Lelyveld van gedachten schijnt te zijn veranderd.[1] In de grote kwestie is hij echter niet in 't minst teruggeweken: de Nederlanders gelden hem nog altijd als bedroevend achterlijk. Mendelssohn zelf gaf zijn verwondering te kennen, in zijn korte anonieme recensie der vertaling in de *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, 'unter allen wohlgewählten Beispielen, welche er hinzufügt, kein einziges gefunden zu haben, das ursprünglich holländisch wäre.'[2] Het lijkt zelfs wel, of Van Goens zijn vertaling hoofdzakelijk voor vrienden, en verder voor export naar Duitsland had doen drukken. In Nederland kreeg ze eerst bij de zogenaamde tweede uitgave bekendheid. In Duitsland verwierf het boekje echter terstond veel bijval. Gevoelde Van Goens, dat er zeker gevaar in de publikatie lag? Wij zagen reeds, dat het zeer waarschijnlijk de aanleiding tot de verwijdering tussen hem en Lelyveld werd.[3] Een vriend, die tijdelijk in Portugal verblijft, Heddaeus, verheugt zich in 1771 dat hij de vertaler is, verzoekt hem spoedig een exemplaar te zenden, en feliciteert hem met de bijval van --- Mendelssohn. Blijkbaar heeft Van Goens hem van een en ander per brief op de hoogte gesteld.

C.H. Schmid, professor te Erfurt, prijst Van Goens om dit nieuwe verdienstelijke werk voor de eer der Duitse natie.[4] Met de *Allgem. D. Bibliothek* prezen de *D. Bibl. der schönen Wissenschaften*, de *Erfurtische gelehrte Zeitung*, de *Almanach der Deutschen Musen* de vertaling en de vertaler als om strijd;[5] Mozes zelf gaf bovendien zijn ingenomenheid op allerlei andere wijze te kennen. Hij deelt in de voorrede der nieuwe uitgave zijner *Philosophische Schriften* (1771) mede,[6] uit een enkele dagen geleden ontvangen brief van de anonieme vertaler te hebben vernomen, dat deze Prof. Van Goens te Utrecht is. De tijdschriften hadden dit al wel eer vermeld, maar daaruit zou hij geen vrijheid hebben kunnen nemen, hem te noemen. Zo zegt hij in antwoord, dat wij kennen.[7] Door Nicolaï, vertelt hij hier, had hij Van Goens' vertaling reeds vroeger leren kennen. Nederlands kent hij niet anders dan in zover het op Duits gelijkt; toch heeft hij de gebondenheid der vertaling en het gewicht der toevoegsels en veranderingen gezien; met de laatste stemt hij ook grotendeels in. Hij maakte er gebruik van bij de nieuwe uitgave, thans ter perse, die hij Van Goens zenden zal. Soms bleef hij in mening verschillen, en heeft dat ook gezegd. Dat hij Petsch, de vertaler der *Abhandlung von den Sittliche Empfindungen*, zijn vriend noemt, geeft hem het vaste vertrouwen, dat deze vertaling beter zal zijn dan de anonieme van zijn Phaedon. Gaarne zou hij een exemplaar van Petsch' overzetting ontvangen: op grond van al wat hij over Van Goens hoorde, durft hij hem dadelijk zo'n verzoek doen. Enz.

Ook over de Hollandse *Phaedon* (1769) had Mozes zijn oordeel gezegd in de *Allgemeine D. Bibliothek*: 'der Recensent versteht zwar wenig von dieser Sprache; allein der Übersetzer scheint uns noch weniger von der Sache zu verstehen.'[8] Daarentegen over het Verhevene en Naïve: 'Diese Schrift hat das Glück gehabt, in weit bessere Hände zu gerathen.(...) Die Vorrede, Zusätze und Anmerkungen geben den Übersetzer als einen Mann zu erkennen, der mit seinem Verfasser wetteifern kann. Mit einer ausgebreiteten Kenntnis der Litteratur, und vornehmlich der besten deutschen Schriftsteller, verbindet er Geschmack und gute Beurtheilungskraft.'

1. Vgl. boven p. 194v en 244v.
2. Mendelssohn, *Gesamm. Schriften* (1843v) IV, 2, 560.
3. Zie deel I, 140, 155.
4. 6 dec. 1769 Schm. aan V.G.
5. Van Goens zelf zorgde voor de bekendheid, zie deel I, 309v.
6. Voorrede *Philos. Schriften*^{2} (1771) I, p. XIVv. Ook door V.G. in 1774 afgedrukt.
7. a.w. 5, 506-508 (14-12-70).
8. Mendelssohn, *Ges. Schriften* IV, 2, 559.

In de voorrede der tweede verbeterde uitgave van zijn ‘Philosophische Schriften’, deelt Mendelssohn mede: ‘Die mehrsten veränderungen und Zusätze hat die Abhandlung vom Erhabenen und Naiven erhalten. Ich zeige zuförderst den Unterschied zwischen dem Erhabenen, Groszen und Starken, betrachte die Wirkungen derselben, die dem Schauervollen und Schrecklichen nahe

kommen, und sich also in so weit einander verwandt sind. Hierdurch lässt sich begreifen, warum das Erhabene mehrentheils vom Schrecklichen begleitet und unterstützt zu werden pflegt.' - 'Die Erklärung des Naiven, die nur auf den Ausdruck in den schönen Wissenschaften zu passen schien, ist auch auf das Naive in dem Charakter, so wie auf das Naive in der Kunst angewendet, und zuletzt die Wirkung des Naiven etwas umständlicher beschrieben worden. Verschiedene Anmerkungen, so wie einige ausgewählte Beispiele, habe ich dem holländischen Uebersetze dieser kleinen Schrift zu danken.'

Dat blijkt ons ten volle bij de vergelijking van de oude met de nieuwere uitgave met de vertaling.[1.] In het laatste gedeelte is Van Goens' invloed groter dan in het eerste, maar ook daar ontbreekt hij niet. De uitbreiding over het 'Grosze' en 'Starke'[2.] schijnt er geheel buiten te staan; ook Van Goens' verwijzing naar Riedel[3.] bewijst hier niets, omdat deze veel juist van Mozes ontleent, en daarenboven Mozes zich hier op zijn eigen 'Rhapsodie über die Entfindungen' beroepen kan.

Ten opzichte van het enkel lichamelijke schoon houdt Mendelssohn zijn mening tegenover Van Goens vast: de Helena, Venus, Apollo, enz. der klassieke beeldende kunsten 'gefallen mehr durch das Seelenvolle, das sie ausdrücken, als durch blosz körperliche Schonheiten'. Zij hebben niet louter 'schöne und regelmäszige Bildung', maar ook 'Geist und Empfindung'. Ook wijst hij de vertaler op het niet in acht nemen van het onderscheid Bewunderung und Verwunderung: het eerste is de toestand der ziel bij het zien van het nieuwe en onverwachte, het tweede echter bij het zien van het onverwachte *goede.*[4.] Het schijnt, dat Van Goens, met al zijn sympathie voor Mozes, hier toch een ietwat ander standpunt inneemt en op schoonheid buiten waar en goed om een enigszins andere blik heeft.[5.] Dat hij 'Bewunderung' meestal met 'verwondering' vertaalde hangt wellicht daarmee samen; hij had reeds bij Riedel een onderscheiding der twee, schoon anders, gezien; in bepaald verband gebruikt hij ook 'bewondering'.[6.]

Van niet zo veel belang is de afwijzing ener andere aanmerking: op de verklaring van 'Witz' (vernuft, esprit) als 'al te eng'. In een korte uiteenzetting over Witz, Scharfsinnigkeit en Antithese handhaaft Mozes zijn definitie.[7.]

Laat Van Goens een minder gelukkig gekozen plaats uit Plautus of uit Horatius stilzwijgend weg, Mozes volgt hem daarin;[8.] Van Goens' afkeuring van het 'Je n'attendais pas moins' van Voltaire's Oedipe, zal wel niet vreemd zijn aan de vervanging door Sophocles' Oedipus;[9.] nieuwe voorbeelden uit Horatius, Seneca, Voltaire's Brutus neemt Mozes over.[10.]

1. Ik vergelijk a) ed. 1761 deel II in originali, b) ed. 1771 in de uitgave van 1843vv deel I en c) vert. d. V.G.
2. b. 309-312, 313, 328.
3. c. 8.
4. b. 315.
5. Vgl. boven p. 82v.
6. Zo o.m. ww. *bew.* p. 5, 6, 8, 31; znw.(ing) 8, 17, 38; bnw.(waerdig) 31. *Verwonderenswaerdig* 5, *verwondering*, transitief gedacht, 5, 9. Niet bepaald transitief passim. Men bedenke dat Bilderdijk nog aan het eind van zijn leven tegen *bewonderen*, ofschoon in zijn jonge tijd reeds ingedrongen en thans onmisbaar, ernstige bezwaren heeft, als ongerijmd en 'volstrekte onzin'. Maar ook hij vindt *verwonderen* transitief stuitend. 'Verwondering is gevoel van getroffenheid.' Bild., *Verkl. Geslachtlijst* I, Voorrede 20; 3, 273. (Het Ndl. Wb. wees mij de weg.)
7. b. 334. Vgl. boven p. 287.
8. a. 138, b. 319, c. 15; en a. 173, b. 336, c. 50.
9. a. 146-147, b. 323, c. 24. M. laat echter ook Gellert's Yariko nu weg, die V.G. behield, en voegt een plaats uit *Macbeth* toe, buiten V.G. om.
10. b. 336, 337, c. 51, 53.

Van Goens' opmerkingen over het tweede gedeelte heeft M. bijzonder ter harte genomen. De in de voorrede vermelde uitbreiding tot het naïeve in het karakter en in de kunst, is naar zijn aanwijzingen,[11.] en ten dele met zijn materiaal gebeurd.[12.] Het naïeve in het kind, het verband

11. c. 56 noot, 70 noot. Vgl. boven p. 290v. Vgl. nog c. 70: 'Dit alles en noch meer (...) heeft de Schrijver onaengeroerd gelaeten. Doch ik beken (...) dat zijn oogmerk alleen was het naive *in de uitdrukking* na te gaen en te verhandelen.'
12. Vgl. b. 340-343, 346 met c. 64-67, 56-57 en 70.

van naïveteit, onschuld en gratie, het naïeve in de gelaatstrekken, het onderscheid van naïef en niais, de naïveteit uit 'schielijkheid' of 'gemoedsbeweging' - het is alles van Van Goens, al zien we bij Mendelssohn allerlei wijziging door bekorting, of uitbreiding. Het voorbeeld uit Weisse's *Romeo en Julia* nam hij van hem over; de aardigheden over een vastende prior en de bruilofthatende muggezifter laat hij voorzichtig weg, maar merkwaardigerwijze vertelt hij een andere anekdote die herinnert aan de 'Gageure des trois Commères' - naïeve wijsgeer zelf, die hij schijnt - over, zonder de anekdote zelf, of de toespeling te begrijpen.[1.] Van het 'zärtlich-naive' ontleende hij aan hem eveneens een nieuw voorbeeld;[2.] de passage over het satirisch gebruik van het naïeve is zo goed als geheel van Van Goens afkomstig.[3.] Soms raadpleegt hij naar aanleiding van diens opmerkingen de *Dictionnaire Encyclopédique*: zo de artikelen *naiveté* en *niais.*[4.] Zijn opmerking over naïef en niais in schilder- en beeldhouwkunst vindt hij in 't bijzonder van belang.[5.]

Ook over andere onderwerpen der esthetica formuleerde Van Goens zijn gedachten Op 'le merveilleux' kwam hij al soms in de opstellen van de Philosophe sans fard; de brief aan Wieland, zagen we, bevatte in hoofdzaak een onderzoek naar de grond van onze liefde voor het wonderbare, en de onderscheidene genres erin. Hij had de ware verklaring gevonden, vleide Wieland zonder menens 'du gout presque universel que même les personnes raisonnables et éclairées ont pour les ouvrages de Féerie, p.e. pour les Mille et une Nuits, etc. et de la mauvaise honte qui fait que presque tout le monde rougit d'avouer ce même gout.'[6.] Van Goens had geschreven, naar aanleiding van Wieland's plan tot zijn 'neue Amadis'. 'Ce genre a de commun avec le grand Opera, qu'avec tous ses defauts et tous ses ridicules, il sera toujours celui qui nous plaira le plus. C'est que tout jusqu'a ses ridicules sont autant d'avantages, autant de pieges, ou nous nous laissons prendre. Ce dont nous nous moquons le plus, est toujours ce qui nous a fait le plus de plaisir. Aussi ne nous en moquons nous que par air, et pour faire les sages, tandis qu'au fond nous ne sommes que de grands enfans, qui retournent volontiers à leurs jouets, mais qui rougiraient d'être surpris avec eux. Le merveilleux le plus bisarre nous éblouit, nous attache. Nous aimons qu'on nous fasse illusion, et quoique nous l'aimions de bonne foi et avec chaleur meme, jusqu'a nous interesser à ces objects extravagans, nous serions bien fachès pourtant qu'on nous suposat ce gout serieusement. Etrange contradiction! elle m'arrête toujours après ces sortes de lectures, car il y a peu de pieces dans ce genre que je n'ai pas parcouru, depuis *la Table Ronde* jusqu'au *Castle of Otranto.* J'imagine pourtant en avoir trouvé la solution. La qualité la plus noble de notre ame, c'est qu'elle tend toujours vers la perfection. A mesure que nous en trouvons, ou croions en trouver plus à un objet, il nous plaira et attachera davantage.' Het ideaal van het schone is slechts een onderdeel van het ideaal van het volmaakte, dat alles omvat.[7.] 'Et cet idéal, nous en faisons plus d'usage qu'on ne croit. C'est la balance ordinaire de notre jugement, il dirige meme notre volonté, soit que nous aions bien, ou mal aperçu les objets (...)'[8.] Een ander maal schreef hij Wieland zijn denkbeelden

1. c. 65 'vertelde een nadrukkelijk geval, 't geen hij zeide van iemand die ik weet niet waar gereisd had gehoord te hebben'; b. 342 'erzählte von jemand, der da hätte verreiset sein sollen.'
2. b. 338, 339, c. 60.
3. b. 339-340, c. 62-63.
4. b. 343 en 337.
5. b. 337, c. 56.
6. *Br.* I, 378, W. aan V.G. 21-8-69.
7. Zie boven p. 29.
8. fragment van concept brief V.G. aan W. 16-7-69.

over de invloed van het fysieke en van de uitwendige omstandigheden op onze geest en onze gevoelens.[9.]

Maar voor enkele vrienden in zijn onmiddellijke omgeving heeft hij esthetische onderwerpen

9. Zie deel I, 334.

behandeld. Er is een Franse brief[1] van A.C. de Back uit 1771 aan zijn 'cher ami' Van Goens. Boers,[2] wien het lot van de Rhapsodist zeer ter harte gaat, verzocht mij gisteren af en toe een stukje ervoor. Ik kan niet schrijven. Hij informeerde ook of 'aucun des membres de notre société' iets zou kunnen bijdragen; of ook de dingen, die wij gewoonlijk behandelen er niet in konden? Ik antwoordde, dat ze gewoonlijk niet genoeg afgewerkt zijn, om ze te kunnen uitgeven, behalve uw laatste bijdrage. Als gij die zou willen geven? Hij belooft ze te laten vertalen door iemand die de Hollandse taal goed kent. Maar ook voor een ander stuk zullen de uitgevers zeer dankbaar zijn. De 'Bijecorf' verachten ze met recht, en zij zullen zich niet verwaardigen, die ook maar te noemen, tot weerlegging of anderszins; zij storen zich niet 'aux aboiements de ses roquets'.[3]

Met de term 'praelectiones poeticae'[4] wekte Van Goens de schijn, dat hij academische voorlezingen hield over algemene onderwerpen van poëtiek of dergelijke, waarbij de moderne literaturen uiteraard mede in ogenschouw moesten worden genomen. Misschien zou men uit de 'Series'[5] kunnen opmaken, dat de gelegenheid voor zo iets, *privatim* althans, openstond; dat ze, zó opgevat, ooit vóór hem hier te lande zou zijn gebruikt, is ten hoogste onwaarschijnlijk; dat hij zelf er een begin mee zou hebben gemaakt, betwijfel ik ook volstrekt. In Duitsland begon men in de eerste helft dezer eeuw aan verschillende hogescholen soms *publice*, meest nog *privatum*, van Duitse poëtiek en literatuur te spreken.[6] In Engeland had Oxford een katheder voor Poetry. Sinds 1708.[7] Trapp's *Praelectiones poeticae*, de eerste vrucht daarvan, kan Van Goens zowel de naam als het idee aan de hand hebben gedaan. Maar het in het eerste enthousiasme van het professoraat gevormde plan is dan wel nooit verwerkelijkt; Lelyveld heeft na twee jaar nog niets naders ervan vernomen. In andere vorm kwam er toch iets van: in de voordrachten, die Van Goens, op zijn beurt, hield in een literair-esthetische club, waarover wij geen andere gegevens hebben, dan het bovenstaande briefje van De Back, en drie opstellen of schetsen van Van Goens: 1. Du Génie (lû dans une société particuliere le 12 Oct. 1771).[8] 2. Mémoire sur cette question: Quelle forme de Gouvernement est la plus avantageuse a la culture des Arts et des Sciences? 3. Over Humour en Laune. Het tweede opstel is niet gedateerd; om een verwijzing naar een Franse vertaling van Priestley, *Histoire de l'Electricité* (1771)[9] kan men het nauwelijks vroeger dan 1772 stellen, en de nauwe verwantschap der ideeën hier en in voorrede en aantekeningen op Volkmann wijst ook op 1772 of 1773. De aanvang zegt nog iets omtrent de werkzaamheden van het gezelschap: 'La question que je vous ai proposée pour servir de sujet de nos entretiens d'aujourd'hui, est une de celles qui entrent le plus dans le plan d'une societé comme la notre: puisque l'etendue en est

1. La Haye, ce 9 de Mars 1771. Zie ook deel I, 174 en 401.
2. ibid. 174., waar ik onderstel, dat W.C. Boers bedoeld is.
3. Daarover later, waar ik de *Rhapsodist* bespreek. Maar als ijverig medewerker aan de *Rhapsodist* beschouw ik veel eer F.W. Boers, sinds 1771 advocaat der O.I.C. te Amsterdam. Deze was te Leiden gepromoveerd. En nergens vond ik hem als Utrechts student vermeld. Wel zijn broeder Carolus. Maar W.C. kon voor F.W. (zijn neef?) geworven hebben. Mogelijk blijft ook, dat F.W. een poosje te U. gestudeerd heeft, of dat hij zonder dat vriend heten kon.
4. Zie boven p. 267, 270, 285.
5. Zie boven p. 1.
6. Zie Fr. Paulsen, *Gesch. der gel. Unterrichts* I^3, 550vv.
7. Zie boven p. 94.
8. In zijn Duitse tijd schreef V.G. weer *Ueber Genie und Grösze*, in Lavater's *Handbibliothek f. Freunde* IV, 300-319, waar verschillende trekken uit deze voordracht terugkeren. Zie Ten Brink, *Levensbericht R.M.v.G* 270-271.
9. *Cat. V.G.* I, 218.

telle, qu'il est presque impossible qu'un seul homme y fournisse, à moins d'avoir de longue main rassemblé les materiaux necessaires.’ Omtrent 3 zou men kunnen twijfelen, of het wel geheel hier hoort. Terwijl blijkens 1 en 2 en De Back's brief de club in het Frans verhandelt, is hier het Nederlands de taal; ook ontbreekt hier elke rechtstreekse aanwijzing; het maakt echter ook de indruk voor een voordracht te zijn bestemd. De verwijzing naar een noot

van Van Goens in de vertaalde Volkmann wijst op 1773 of later als tijd van ontstaan.[1] Men kan gissen, dat men op den duur het Nederlands naast of in de plaats van het Frans is gaan gebruiken.

Wie de leden waren van het gezelschap, buiten Van Goens en De Back, kunnen we slechts, met meerdere of mindere waarschijnlijkheid, gissen. Heeft het reeds omstreeks 1767 en 1768 bestaan, dan denken we aan vrienden als Pourtalès, W.C. Boers, Jan van der Hulst, Heddaeus, misschien ook Vaidale, en dergelijken; voor dan of later aan Duker, Van der Pauw, en niet te vergeten Perponcher. Van Alphen niet, vermoeden we; ook ten opzichte van Brown twijfelen we sterk. En overigens ontbreekt zelfs de grond voor gissingen.

1. *Du Génie*

Als literatuur geeft Van Goens op (W. Duff's) *Essay on Original Genius* (1767); het artikel 'Genie' in de *Encyclopédie*; dito in *l'Esprit de l'Encyclopédie*;[2] Addison in de *Spectator* nr. 160; *Mélanges*[3] de l'Abbé Trublet; Riedel, *Theorie der schönen K. und W.* met de daar nog vermelde auteurs (Flügel, Dubos, Sulzer, Baumgarten, Wieland); Condillac;[4] Helvetius, *De l'Esprit*;[5] Vauvenargues; Gerard, *Essay on Taste*;[6] Young, *On original Composition*;[7] de *Variétés littéraires* (van Arnaud en Suard); *Esprit des monarques philosophes*.[8]

Het was of werd een geliefd onderwerp in deze tijd, in Frankrijk, Engeland, Duitsland en elders. Ten onzent ken ik geen oudere opzettelijke behandeling dan deze.[9] Daarom alleen zou het opstel reeds van belang zijn; maar ook de inhoud zelf verdient wellicht enige aandacht. Van Goens schijnt hier met de Duitsers het minst het eens te zijn; meer met de Fransen, het meest met de Engelsen: zijn beschouwingen tonen veel meer verwantschap met die van Young en Lowth dan met die van Flögel, Riedel, Sulzer.[10] Ook van enige invloed van Mendelssohn's kritische beschouwing, van Sulzer's *Analyse du Génie* in de 92ste en van een anoniem *Versuch über das Genie* (van Resewitz) in de 93ste en 208ste - 210de der *Literatur Briefe* (1760-1762), hoogstwaarschijnlijk wel door Van Goens indertijd gelezen, bemerken we niets. Wel belangrijke verschillen. Van de Fransen heeft hij een en ander van Helvetius, maar zeer weinig van Condillac en de *Encyclopédie* ontleend; in een punt is men geneigd ook te denken aan invloed van Hemsterhuis. Van Goens tracht echter eigen oordeel tegenover zoveel autoriteiten te handhaven: niet alleen met Diderot of Helvetius komt hij herhaaldelijk in tegenspraak; ook soms

1. Dat Van Goens het stuk van zeker belang acht, blijkt wel hier uit, dat hij in 1782 met de voorredenen voor Volkmann ook het ms. 'Essai sur l'Humeur' - O. schrijft in het Frans - aan 'Emilie', mevrouw Olivier en haar man ter lezing geeft. J. Olivier aan V.G. 24-3-82 en 29-3-82. Het is echter mogelijk, dat V.G. het opstel dat wij kennen, heeft omgewerkt en aangevuld.
2. *Cat. V.G.* I, 4; de Encyclopédie zelf is er niet.
3. Bedoeld: *Essais sur divers sujets de Litt. et de Mor. Cat. V.G.* II, 606.
4. *Oeuvres philos.* (1769) *Cat. V.G.* I, 164. Of het *Essai sur l'origine des conn. hum.*, dat bedoeld moet zijn, hierin voorkomt, weet ik niet. Over *talent* en *genie* handelt van dat *Essai* Partie I, Section II, Chap. XI, § 104, 147vv. *Oeuvres* (1798).
5. Vgl. *Cat. V.G.* I, 172.
6. Zijn *Essay on Genius* is eerst van 1774, *Cat. V.G.* I, 242.
7. *Cat V.G.* I, 545-6 verschillende afzonderlijke werken van Young; en de verzamelde 'Works' van 1767, in welks laatste deel ook de *Conjectures.*
8. In de tekst citeert hij ook nog J.B. Robinet, *De la Nature* (1761). Later nog bijgevoegd: *Esprit des Journaux* Juin 1777.
9. Plan al eer bij V.G. Vgl. boven p. 289.
10. *Gesch. d. Menschl. Verstandes*[3], 15-61 Vom Genie.

met zijn Engelse voorlichters. Of zijn wijsgerige capaciteiten daartoe steeds toereikend waren, betwijfel ik. Men stuit meer dan eens op zwakke en tegenstrijdige plaatsen. Men dient overigens te erkennen, dat ook bij zijn voorbeelden het betoog niet altijd even onaantastbaar lijkt. Mogen slechts genieën over het genie schrijven? Zo begint hij. Zij doen het uit hun aard juist niet.

Wat is genie? De mens komt slechts zelden tot het maken van nieuwe woorden (Condillac),[1] het kost hem te veel, en dat is de gesel der filosofie, want ik geloof nog stellig, dat de volmaaktste taal die zijn zou, waarin noch metaforen noch secundaire betekenissen voorkwamen.[2] Genie betekent aanleg, neiging; Michelangelo had zo als kind 'genie' voor de beeldhouwkunst; hij bezat ook genie in de zin van 'une disposition d'âme qui le rendait superieur et unique dans l'exercice de tous les beaux arts sans discretion.' Hij was een genie. Zoals Homerus genie had, en een genie was.[3] Het genie behoeft tot zijn rechte ontplooiing allerlei 'facultés', maar het bestaat daaruit niet, zoals de schrijver van *On original genius* meent. Als 'jugement' en 'goût' konden ontbreken, en 'imagination' alleen 't kon zijn, dan zouden 'fols et lunatiques' het meeste genie hebben, argumenteert hij. Dwaze redenering![4] 'Le génie crée ou imagine et invente. C'est la force, c'est l'activité de l'imagination, pas laquelle on compose et décompose de mille manières des idées reçues.'[5] De maat van het genie ligt in de snelheid van die 'composition' en 'décomposition', en in het aantal voortgebrachte vormen. Met een tiental bewegingen van een paard denkt zich een schilder van genie tweehonderd standen, met een dozijn paarden, een slagveld. Genie denkt zich wellicht een mens, een paard dragend, maar *jugement* en *goût* weerhouden het van de voorstelling; tenzij het geval van Milo of La Fontaine's ânier. Maar 'jugement' en 'goût' kritiseren die verbeelding slechts; ze besturen (governent) ze niet.[6] Het genie erkent geen grenzen: in de natuur bestaan bijvoorbeeld gezichten als de 'caricatures ou charges' van L. da Vinci nergens. Toch zijn ze werken van genie, evenals de duivels van het Laatste Oordeel van M. Angelo of Rubens. Maar alleen een krankzinnige zou zulke gezichten bij een ernstig onderwerp willen gebruiken. 'Le jugement' beval: alleen in groteske of satirieke stukken; die 'le goût' misschien ten enen male afkeurt.

1. Vgl. Condillac, *Oeuvres* (1798) I, 372 en verder heel Ch. IX, XI van Partie II, Sect. I
2. Zie ook deel I, 355 en boven p. 41v. 'Nog stellig': had V.G. daarover een tijd vroeger in deze club gelezen?
3. Naar Helvetius?
4. Flögel beweert, dat het genie kan bestaan in grootheid van 'Witz, Scharfsinnigkeit, Einbildungskraft, Dichtungsvermögen, Verstand oder Vernunft.' Alleen 'Gedächtnisz' zondert hij uit. a.w. 28.
5. Iets dergelijks in Encycl. Bij gemis van de oorspr. uitg. de *Encycl. de Paris* 1751-1772, raadpleeg ik de *Dict. d'Yverdon* (1770-1780: *Encycl. ou Dict. Univ. raisonné des conn. hum., mis en ordre par M. De Félice*). Volgens de Préface e.a. aanwijzingen in het werk zelf is het een nadruk van de 'Enc. de Paris' met een aantal nieuw toegevoegde artikelen, omwerking van andere, en menige invoeging in de oude; alles aangegeven door N(ouveau) R(efait) of asterisken. In het eerste deel vinden we bewijs van goedkeuring door drie Zwitserse censoren, onder wie de theol. proff. Stapfer en Chavanne. Het artikel Génie der *Enc. de Paris* is geheel overgenomen, maar men heeft er een stuk van vier kolommen ingevoegd, dat bijna geheel het eerste hoofdstuk van *Disc.* IV van Helvetius blijkt, De l'Esprit: Du Génie (p. 2-11), met enkele veranderingen van zeer weinig aanbelang. De plaats die ik bedoel art. Génie (T. XXI) kol. 385b 'L'étendue de l'esprit, la force de l'imagination et l'activité de l'âme, voilà le génie.' - - 'il se rappelle des idées avec un sentiment plus vif qu'il ne les a reçues parce qu'à ces idées mille autres se lient.' Vgl. 390b 'Le génie est plutôt emporté par un torrent d'idées.' Men zou ook Condillac kunnen vergelijken voor het: 'composer et décomposer de ses idées' als middel (pour) 'les comparer sous toutes sortes de rapports, et en faire tous les jours de nouvelles combinaisons', a.w. 100, 147; maar zijn theorieën gaan toch veelszins tegen die van V.G. in. Helvetius a.w. 6: 'Le génie est toujours le produit d'une infinité de combinaisons qu'on ne fait que dans la première jeunesse.' Maar de associatie-leer is in de 18e-eeuwse wijsbegeerte zó algemeen aan de orde, dat het weinig zin heeft hier een bepaalde bron te willen aanwijzen, tenzij men overeenkomst in bijzonderheden kan constateren.
6. Bij Gerard, *On Taste* (volgens Riedel a.w. 399) groter rol van smaak; Encycl. a. art. 'Le goût est souvent séparé du génie'. Etc.

‘Le génie consiste donc dans la force, la fertilité et l'activité de l'imagination ou pour donner a ma definition un air plus dialectique: c'est une vertu de l'esprit qui le porte sans cesse et comme par instinct[7.] a combiner et composer de mille manières differentes les idées qu'il a reçues et a se representer vivement et avec facilité les differents résultats de ces combinaisons ou

7. Daar legt V.G. telkens de nadruk op: instinct. Ook die vergelijking van genie en instinct was niet nieuw: kortgeleden gaf O. Wichmann een studie over *Platos Lehre von Instinct und Genie* (zie recensie Von Nestle in *Wschr. f. kl. Philol.* 1919 nr. 19/20). Shaftesbury wil ook *Instinct* noemen ‘that nature teaches, exclusive of art, culture or discipline’ - *The Moralists* P. 3, Sect. 2, Charact. ed. 1749, 2, 267 - maar hij geeft het als equivalent voor ‘innate ideas’.

compositions.' 'Idées reçues', want aan 'idées innées' geloof ik niet.[1.] Dat is van belang, want dat geeft moeilijkheden. Hoe meer ervaring, hoe meer wetenschap - zou men dan menen - des te werkzamer, vruchtbaarder het genie; want des te groter aantal verkregen ideeën. Maar de ervaring logenstraft dit. Kennis wekt het genie niet op, maar perkt het in, of dooft het uit. Ossian en de schrijver van Job hadden weinig wetenschap; Homerus veel minder dan zijn commentatoren. De jonge Salomo schiep een geniaal meesterstuk, het Hooglied; nadat hij alles had bestudeerd, van de ceder van de Libanon tot de hysop aan de muur, schreef hij slechts Spreuken, met veel geest, maar zonder een zweem van genie. 'Le grand sçavoir nuit au génie', dat wordt algemeen erkend. Deze tegenstrijdigheid, die zo vele schrijvers in verlegenheid bracht, is toch niet moeilijk op te lossen: De maat van het genie ligt namelijk in het aantal combinaties van een idee in de kortste tijd.[2.] Het bewijst groter genie, van een idee honderd combinaties te maken, dan van tien tweehonderd. Kon men de ideeën zelf ook weer onderling verbinden, dan ging de mogelijkheid in 't oneindige. Maar dat is een geval van 2 op 1000. Toch heeft de minst met ervaring en kennis uitgeruste mens ideeën genoeg om nooit te kort te komen voor de werkzaamheid van zijn genie, zo hij 't heeft. Hier ligt de oplossing: het getal combinaties niet van een onbepaald tal ideeën, maar van één idee, is de maatstaf. 'Il vaut mieux combiner très peu d'idées de beaucoup de differentes manières que de combiner beaucoup d'idées de peu de manières differentes.'[3.] Daarom is het voor het genie beter, weinig ideeën te hebben, dan veel. Want de menselijke geest is beperkt: het aantal combinaties, schoon niet uit te tellen, bepaald. Derhalve, de ideeën vermeerderen, is de combinaties verminderen. Ossian kende niets dan de wilde natuur, en betrekkelijk weinige ideeën: hemel, zon, maan, zee, enkele mensen, dieren, stromen, enz.; hij moest daarop altijd door denken. Had hij als Plutarchus, Plinius, enz. veel weten opgehoopt, dan was hij nooit geworden, wat hij is, door zijn gedichten: een der eerste genieën. Hoeveel méér kennis hij nog had kunnen hebben zonder nadeel voor zijn genie, weten wij natuurlijk niet; maar in elk geval een beperkt deel. Daar komt dit bij: alle tijd, besteed aan het verzamelen van kennis, is verloren voor het genie.[4.] Nooit bezat een genie een uitgebreide bibliotheek, of althans het gebruikte ze weinig. Goldoni had al meer dan veertig blijspelen geschreven, vóór hij meer leerde kennen dan Plautus en Molière. De beroemde mevrouw Karschin[5.] kende alleen de Duizend-en-een Nacht, een slechte Duitse roman, en de Psalmen, toen zij zelf zeer mooie oden maakte; Klopstock alleen de Bijbel, toen hij het plan maakte voor zijn Messias; Homerus wellicht niets, toen hij zijn epen dichtte. En bovendien: wat behaagt, lokt tot navolging; maar navolging is 'contraire au genie'.[6.] Om een genie te doven, heeft men het slechts werk van meerderen te tonen.

1. Vgl. Locke.
2. Vgl. F. Hemsterhuis' bekende definitie van het schone, zie deel I, 320. Snelheid en gemakkelijkheid worden overigens vrij algemeen als kenmerken van de werkzaamheid van het genie aangegeven: o.a. Flögel a.w. 46-47; Riedel a.w. 393. En de oude theorie van inspiratie, enz. sloot ze eigenlijk veelszins in. En Sulzer's 'voorwaarde tot eene Aangenaame bevinding: eene menigte van denkbeelden gemakkelijk te ontknoopen.' Boven p. 175. a.w. 27, 28.
3. Wat V.G. hier precies onder *idée* verstaat, en wat onder *combinaison*, wil mij niet geheel duidelijk worden; ik vrees, dat hij van de pas gegispte anti-wijsgerige eigenschap der taal hier zijn gebruik heeft gemaakt.
4. Daarentegen Helvetius a.w. 6, 8, 9 over taai volhoudende vermoeiende studie in overdenking, die zo veel vergt, dat een universeel genie onmogelijk is. En alleen de jeugd heeft voldoende geesteskracht om één terrein zo voldoende te leren beheersen.
5. Er schijnt iets anders te staan, maar ongetwijfeld bedoelt V.G. haar.
6. Het gevaar van de navolging voor genie ook bij Addison. Bij Flögel: 'welche das eigne Genie hindert und tödtet'. a.w. 20.

Correggio's uitroep bij een schilderij van Rafaël bewijst, dat hij zich in staat voelde hem te evenaren of overtreffen. Anders had hij gezwegen en wellicht nooit meer geschilderd. Wat volgt hieruit? Dat het genie aan zichzelf moet worden overgelaten, dat zelfs ‘jugement’ of ‘goût’ het niets hebben voor te schrijven.[7.]

7. Addison, *Spect.* nr. 160. A. stelt geen eis, maar constateert, terwijl hij toch ook ander-, niet mindersoortige genies erkent ‘that have formed themselves by rules, and submitted the greatness of their natural talents to the corrections and restraints of Art’.

Vaak zal het dwalen, toch is het zo. Had Shakespeare ongelukkigerwijs in zijn jeugd een onzer koude poëtica's gelezen, wij zouden een van de grootste genieën van het toneel missen. Volgde het genie strikt de regels die uit het werk van het genie zijn getrokken, dan konden er nooit nieuwe regels gevonden worden.[1.] Een werk *zonder gebrek* zou geen werk van genie zijn;[2.] een *volmaakt werk*, dat is zonder gebreken en tevens 'ouvrage de génie' moet nog, maar zal nooit komen van mensenhand.[3.]

Komen we terug op onze definitie. 'Par un espèce d'instinct': de man van genie is zelfs bijna *passief*; hij vindt niet, maar een onzienlijke macht doet hem vinden;[4.] zijn ideeën bieden zich hem vanzelf aan.[5.] Als alle instincten is ook het genie aangeboren, het is niet vatbaar voor vermeerdering of volmaking; iets anders is dat de geest van de man van genie zich kan ontwikkelen; en diens faculteiten de verrichtingen van het genie bevorderen. Duidelijk spreekt 't feit, dat alle mannen van genie 'naifs, ingenus, modestes' zijn; doorgaand kenmerk ook van het dierlijk instinct (wat men aan paard, pauw, enz. waarneemt is geen orgueil, maar noblesse); het handelt niet met opzet, niet om eer of dergelijke,[6.] maar door dwang.[7.] Correggio schilderde al twaalf jaar, vóór hij bemerkte, dat hij schilder was. Het genie is bij de geest, wat de gewoonheid der deugd is bij het hart: een soort instinct. Die 'naiveté, ingenuité, modestie' leiden soms tot ongepaste en belachelijke dingen. Ik noem slechts La Fontaine, aan wie ik steeds dacht bij deze 'reflexions': Fontenelle zegt, dat zijn 'bêtise' hem de fabelen der Ouden boven die van hemzelf deed stellen.[8.]

Door die verwantschap met het instinct, kwam men tot de foutieve, althans secundaire betekenis van *genie*, die voorliefde voor zeker vak, en dgl., bij kinderen vooral, moet aanduiden; in werkelijkheid is daar vaak geen sprake van natuurlijke aanleg, maar van samenloop van omstandigheden.

De zeldzaamheid der gave is oorzaak van kieskeurigheid in de toekenning. Men maakt zo groot verschil tussen: iemand heeft genie, iemands werk toont genie, en iemand is een genie. Men kent die naam toe, wel op grond van een tragedie of epos, niet van een epigram. Ook niet om alle nieuwe dingen, die men vindt; zij moeten zijn 'beau, general, ou extrêmement interessant'.[9.] Anders spreekt men slechts van 'esprit original', 'homme ingenieux'. En het moet geen werk van het toeval zijn, als bij de vinding van het buskruit, de verrekijker, het kompas.[10.] Het is

1. Trublet III, 113.
2. Vgl. o.a. Flögel a.w. 32 'Ein Genie fehlt auf seine Weise. Sein Fall gleicht einem Meteor': Shakespeare.
3. Vgl. Flögel a.w. 54, met aanhaling o.a. van Trublet. Vgl. Encyc. a. art. 'Le goût' eist 'une multitude de règles ou établiés ou supposées' maar 'pour être de genie il faut quelquefois qu'elle (une chose) soit négligée; qu'elle ait l'air irrégulier, escarpé, sauvage'. (...) (Le génie) étonne encore par ses fautes.'
4. Dergelijke beschouwingen waren volstrekt niet iets nieuws; men bedenke dat de oude inspiratie, *furor poeticus* en *enthusiasmus* zeer veel gemeen hebben met het nieuwere 'genie'; men vindt dan ook telkens die beide gecombineerd, bijv. bij Riedel, in *Encycl.*; ook bij Sulzer, bij Young. Zie ook Flögel a.w. § 13. Vgl. Shaftesbury's *Letter conc. Enthusisam*, wiens invloed zo wijd reikte in de 18e eeuw.
5. Iets dergelijks *Encycl.* a. art. 390 a.
6. Daarentegen Helvetius a.w. 6: 'ce desir (vif de la gloire) est l'ame de l'homme de génie: il est la source de ses ridicules et de ses succes.' Enz.
7. Over die onweerstaanbare drang ook Flögel a.w. § 35.
8. La F. ook bij Helvetius als voorbeeld, a.w. 7.
9. *De l'Esprit*, II. 186, 195. V.G. bezat een uitgave van 1760 in 2 dln. *Cat. V.G.* I, 172. In ed. 1791 La Haye, door mij gebruikt, III, 2 (met noot), 10.
10. Helvetius a.w. 3, 2. Anderzijds legt H. nadruk op het element 'hazard', bij het genie, dat juist komt op de tijd, waarin een kunst, een wetenschap een laatste hand ter volmaking behoeven:

er bij Columbus, niet bij iemand, die door weer en wind zijns ondanks op onbekende kusten aanlandde.

Ten slotte - want ik heb uw aandacht reeds te lang vermoeid - nog iets over de begrenzing tegenover *imagination* en *esprit.* Het eerste staat het dichtstbij, maar is toch zeer wel te onderscheiden

zó alleen maakt hij époque'. Zó verkrijgt een uitvinder de naam van genie, zonder soms zijn kunst in hogere mate te hebben bevorderd dan zijn voorgangers en wegbereiders. In dat verband zegt H. dan: 'il ne suffit donc pas d'avoir du génie pour en avoir le titre.' a.w. p. 3. En weer 10-11. Flögel a.w. 17 neemt deze constatering over, min of meer als regel en eis.

(J.B. Robinet, *De la Nature* I, 308);[1] 'Le génie crée, l'imagination représente et peint à l'esprit les formes que le génie a créé.' Het geheugen stelt ons een stad voor, die wij eens zagen; de verbeelding een, waarvan wij lazen, het genie bouwt een voorstelling van het nieuwe Jeruzalem. Herinnering levert materiaal aan het *genie, verbeelding* levert de resultaten: zij geeft alleen vormen, nooit ideeën (imago!).[2]

Het stuk breekt hier af, maar verder volgen nog enkele bladzijden bouwstoffen; wij moeten dit manuscript dus houden, hetzij voor een eerste ontwerp, hetzij voor een brede schets, tot steun bij een mondelinge voordracht. Het sluit overigens goed aan, want dat laatste gedeelte gaat over genie en esprit, meest in korte tegenstellingen: genie vindt,[3] esprit schift, verzorgt. De Engelsen hebben meer genie, de Fransen meer esprit. Genie imiteert nooit, esprit meestal. Voor geometrie volstaat esprit, voor fysica behoeft men beide. Grotius' idee van het natuurrecht was vrucht van zijn genie, de uitvoering werk van zijn esprit. Bacon had meer genie dan esprit. Descartes ook. Bayle andersom. Leibnitz wellicht beide in juiste evenmaat. Genie toont zich in alles wat het doet;[4] esprit zelden in meer dan een genre. Voor het eerste meetkundig bewijs was wellicht esprit voldoende, het vinden der algebra vereiste genie. Het vorderde genie, om zich te verbeelden:

> Jupiter occupé dans ses vastes lambris
> a partager un grain entre quelques fourmis,

esprit volstond voor .....(niet ingevuld). Genie vindt 'canevas' van een groot dichtwerk, esprit voert het uit. Genie bewondert werk van genie, esprit critiseert het. Genie kent zichzelf meestal te weinig waarde toe, esprit meest te veel. Waren er meer mannen van genie dan van esprit, het zou de samenleving schaden, want het eerste houdt zich zelden aan 'les bienséances'. De beste regering zou zijn: de koning een genie, raadslieden met esprit.[5] Een generaal met genie alleen zal vaak verliezen, maar soms schitterend winnen.[6] Willem I had meer esprit dan genie. Maurits veel esprit, maar meer genie. Willem III beide in bijna gelijke graad. Richelieu meer genie, Mazarin meer esprit. Er zijn graden van genie, maar altijd is voorwaarde: 1. agir par instinct 2. créer et inventer.[7] Een man zonder genie kan soms 'dire un vrai tour de genie'. Zo zijn er ook werken, waarin genie is, zonder dat de auteur een man van genie mag heten. Want een genie moet dat altijd en in alles zijn. Waarschijnlijk later bijgevoegd: 'L'homme de genie traveille sans peine, quoique l'execution du detail

1. *Cat. V.G.* I, 164, ed. Amsterdam 1766 (1e ed. dito 1761). Zie over R. o.a. R. Eisler, *Philosophen Lexicon*: staat onder invloed van Locke, Condillac, Leibnitz, Hutcheson.
2. Iets hiermee verwant Helvetius a.w. 11-12.
3. Helvetius a.w. 2 en 10 'il suppose toujours *invention*'. Maar p. 29 ook: 'L'esprit suppose donc toujours invention. Het onderscheid van *génie* en *esprit*, bij H. vrijwel een onderscheid van graad: matières plus importantes - plus grande quantité de combinaisons, et par consequent un homme plus rare.' p. 29. Eén *conte*, één tragedie maken geen genie, wel 'une infinité de petites pièces (La Fontaine), un nombre d'excellentes tragédies' (Corneille, Racine). Maar bovenal het epos! p. 30.
4. *Encycl.* a. art. 386 b anders: Le génie n'est pas toujours génie, etc. En Helvetius stelt slecht werk van een genie als niets ongewoons: zodra hij namelijk buiten zijn eigenlijk terrein treedt. a.w. 10; Flögel a.w. 52: 'nicht in allen Theilen ihrer Kunst gleich grosz.' - 'oft das Anschein der Dummheit, wenn er auszer seiner Sphäre ist', 59.
5. *Encycl.* a. art. 391 b 'Les hommes de génie me paroissent plus faits pour renverser ou pour fonder les Etats que pour les maintenir.'
6. Iets dgls *Encycl.* a. art. 391 b.
7. Flögel a.w. 30, 35. Erfindung vornehmste Eigenschaft des Genies. Die voorwaarde trouwens allerwegen. Zie voor Engeland bijv. Brandl, *Jahrb. D. Shakesp. Gesellsch.* 39, 5-6 over 'invention' en 'novelty' bij Bacon, Addison, Akenside, Fielding, Gerard, Johnson.

lui soit pénible. L'homme de génie parle sa propre langue, l'homme d'esprit celle des écrivains célèbres.’

In de noten gaf ik reeds een aantal parallellen, ter illustratie van Van Goens' verhouding vooral tot zijn Franse voorbeelden: de verschillen bleken niet minder dan de overeenkomsten. Van de Duitsers haalde ik meermalen Flögel aan, omdat Van Goens zijn boek, over het geheel althans, en niet zo lang te voren bijzonder moet hebben gewaardeerd;[8.] er vielen hier echter

8. Zie deel I, 303.

geen bijzondere aanrakingspunten op te merken. Bij Sulzer trekken vooral de grote verschillen de aandacht.[1] Voor deze is *genie* 'nichts anders als eine vorzügliche Grösze des Geistes überhaupt', en gelijk te stellen met 'Groszer Geist, Groszer Kopf'; het openbaart zich bijna steeds op één bepaald, zeer beperkt gebied; de kunstenaars van de allereerste rang, als Homerus, Phidias, Händel moeten echter ook een groot filosofisch genie bezitten. Liefde is een soortgelijk verschijnsel: in hoge graad maakt zij de 'Liebhaber' tot 'ein Muster und ein Genie in seiner Art'. Als de liefde kan het genie ook van voorbijgaand karakter zijn.[2] Overigens heeft Van Goens waarschijnlijk de Allgemeine Theorie bij dit opstel niet eens kunnen gebruiken.[3]

De Engelsen daarentegen: Addison vindt toch de meest bewonderenswaardige genieën, zulke 'who without any assistance of art or learning have produced work that were the delight of their own times, and the wonder of posterity.' Zoals Shakespeare. Er is in hen 'something nobly wild and extravagant, that is infinitely more beautiful than all the turn and polishing of what the French call a *bel esprit*, bij which they would express a genius refined by conversation, reflection and the reading of the most polite authors. The greatest genius which runs through the arts and sciences, takes a kind of tincture from them, and falls unavoidably into imitation.'

De theorie volgt het genie, niet het genie de theorie, betoogde Lowth. Hun roem behoeft haar ondersteuning niet. En Young: A Genius differs from a *good Understanding*, as a Magician from a good Architect; *that* rises his structure by means invisible; *this* by the skilful use of common tools. Hence Genius has ever been supposed to partake of something Divine. Nemo aquam vir magnus fecit sive aliquo afflatu Divino. Learning destitute of this superior Aid is a great Lover of Rules, and Boaster of famed Examples; (...) and sets rigid Bounds to that Liberty, to which Genius often owes its supreme Glory (...); unprescribed Beauties, and unexampled Excellence, which are Characteristics of *Genius*, lie without the Pale of *Learning's Authorities*, and Laws; which Pale, Genius must leap to come at them (...) For Rules, like Crutches, are a needful Aid to the Lame, tho' an Impediment to the Strong (...) And here pardon a second Paradox; *viz. 'Genius* often then deserves most to be praised, when it is most sure to be condemned (...) to neglect of Learning, Genius sometimes owes its greater glory. Genius, therefore, leaves but the second place, among men of letters, to the Learned. It is their Merit, and Ambition, to fling light on the works of Genius. *Sacer nobis inest Deus*, says Seneca. With regard to the Moral world, *Conscience*, with regard to the Intellectual, *Genius*, is that God within. Genius can set us right in Composition, without the Rules of the Learned; as Conscience sets us right in life, without the Laws of the Land.'[4] 'But why are *Originals* so few?.... because illustrious Examples *engross, prejudice*, and *intimidate.* They *engross* our

1. Zijn verhandeling van 1757 voor de Academie van Berlijn kon ik niet vergelijken; maar zeer wsch. heeft V.G. ze ook niet gebruikt; zie zijn lit. opgave; ook is in zijn bibl. niet de uitg. van 1759 maar alleen de herdruk in de *Vermischte Philos. Schriften* van 1773. *Cat. V.G.* 2, 642. Maar ik onderstel, dat de hoofdzaken in zijn *Allgem. Theorie* wel dezelfde zullen zijn.
2. *Allgem. Theorie v.d. Genie.* Punten van overeenkomst zijn: de vergelijking met het dier, dat 'etwas dem Genie ähnliches heeft; nl. het gemak en de zekerheid van handelen; de voorwaarde van 'innerlijke drang'; het geringe zelfgevoel, omdat hij zijn nieuwe gedachten 'ohne mühsames Suchen, in sich mehr wahrgenommen, als erfunden hat'. Hoe grote betekenis S. echter aan verstandelijke opzet en modellen hecht, leert o.a. zijn artikel 'Erfindung'.
3. Wel in zijn bezit, althans deel I, *Cat. V.G.* I, 245. Dit verscheen echter eerst in 1771.
4. *Conjectures on Orig. Comp.* 1759, p. 26-31 (in herdruk door A. Brandl in *Jahrb. d. deutschen Shakespeare-Gesellschaft* 39, S. 16vv.).

attention (...); they *prejudice* our Judgment (...) and they *intimidate* us with the splendor of their Renown.[5.]

Shakespeare voert Young telkens met enthousiaste bewondering aan als voorbeeld. ‘Shakespeare mingled no water with his wine, lower'd his Genius by no vapid Imitation. Shakespeare gave

5. a.w. 17. De essays van Gerard en Duff bleven me ondanks aanvragen bij verschillende openbare bibliotheken onbereikbaar, ik moest mij tevreden stellen met wat handboeken daarover meedelen; en dat is over de laatste zeer weinig. H. Wolf's *Versuch einer Geschichte des Genrebegriifs in der deutschen Aesthetik des 18en Jhdts* I, Von Gottsched bis Lessing (1923), dat ook de Franse en Engelse beschouwingen overziet, kreeg ik eerst in handen, nadat ik dit had geschreven.

us a Shakespeare, nor could the first in ancient fame have given us more. Shakespeare is not their Son, but Brother; their Equal, and that, in spite of all his faults (...) who knows if Shakespeare might not have thought less, if he had read more?'[1.]

De verwantschap van denkbeelden tussen Van Goens en Young behoef ik niet verder aan te wijzen. Verschillen zijn er ook. De godsdienstige toon van de een mist meer bij de ander. Als Young spreekt van afflatus divinus, Deus in nobis, coelestis origo, divinely inspired Enthusiast,[2.] maakt Van Goens de vergelijking met het dierlijk instinct, - tegenover Van Goens' ontkenning van 'idées innées' zegt Young: 'Genius is knowlege innate';[3.] terwijl we van de theorie over een eigenaardige ideeën-verbinding hier niets vinden; - de beperktheid van de menselijke geest is een steunpunt in Van Goens' redenering. Young zegt met nadruk: 'who hath fathamed the mind of man? It bounds use as unknown, as those of the creation';[4.] anders dan Van Goens neemt Young ook een tweede species genie aan: het 'infantine' soort met 'Learning (as) its Nurse and Tutor';[5.] al stelt hij het lager dan zijn voorganger Addison deed.

Het is ook zeer de vraag, of we bij elke overeenkomst ontlening moeten aannemen; we vonden reeds veel vroeger denkbeelden bij Van Goens, die verwant zijn met die van Young: zoals het hoog verheffen van originele kunst boven kritische wetenschap tegenover zijn Duitse correspondenten, we zien ze ook bij vergelijking van een der meest markante gedeeltes van Young's *Conjectures*, uitlopend in de paradox 'The less we copy the renowned Ancients, we shall resemble them the more'[6.] met de slotsom van de eerste twee opstellen van de Philosophe sans fard.[7.] Kende Van Goens ook toen de *Conjectures* al? Het is mogelijk, maar niet noodzakelijk. In de brieven van Lelyveld komt het werkje slechts ééns, voorbijgaand ter sprake: hij wou het wel hebben, bij Young's andere werk.[8.] Echter vinden we zelfs bij Lelyveld dingen die eraan herinneren: het rijm wel in de lyrische, niet in dramatische of epische poëzie wenselijk.[9.] Tegen de macht der geleerdheid en der navolging beval Young als tegenwicht aan 'two golden rules from Ethics, which are no less golden in *Composition*, than in life: 1. *Know thyself* 2. *Reverence thyself.*[10.] Het zijn de lessen, die Lelyveld zijn vriend van 1765 af voorhoudt: nosce te ipsum;[11.] ga niet beneden uw karakter: 'laat manke vernuften op de krukken van vertalingen voortscharlen, zulke doen wel, zulke doen ook nut, maar die beter talenten heeft, besteede zijn betere.' Hetzelfde beeld heeft Young, in ander verband echter en anders toegepast.

Ook hier is licht meer gelijk dan eigen.

1. a.w. 78. 81.
2. a.w. 27, 31, 35, 54. Genius is from Heaven, 36; echter 51: the fable of poetic Inspiration.
3. a.w. 36.
4. a.w. 48.
5. a.w. 32.
6. a.w. 21.
7. Zie boven p. 215.
8. 5-7-68. Zie boven p. 255v.
9. *Br.* I, 255 (9-2-68) Young a.w. 59-60, 84.
10. a.w. 52.
11. *Br.* I, 142. Zie deel I, 153 en boven p. 264.

2. *Quelle forme de Gouvernement est la plus avantageuse à la culture des Arts et des Sciences*?

'Réflexions' noemde Van Goens het eerste vertoog. Als een soort debatingclub zullen we ons het best het gezelschap voorstellen, waarin hij ze voordroeg: die indruk kregen we uit De Back's brief, uit de vorm van het eerste opstel; en ook uit de aanhef, boven geciteerd, van dit tweede.[12.] Zo is wellicht ook beter te begrijpen, dat de denkbeelden van deze tweede voordracht niet altijd volkomen overeenstemmen met die der eerste.

Ofschoon het uitgangspunt zelfs uit Young's *Conjectures* kon genomen zijn. Ook deze betoogt

12. Zie boven p. 298.

toch, dat er in onze tijd genieën geboren worden zo goed als in de Oudheid; het genie is niet zo zeldzaam;[1.] 'Reasons there are why talents may not *appear*, none why they may not exist, as much in one period as another. An Evocation of vegetable fruits depends on rain, air, and sun; an Evocation of the fruits of Genius no less depends on Externals. What a marvellous crop bore it in *Greece*, and *Rome*? And what a marvellous sunskine did it there enjoy? What encouragement from the nature of their governments, and the spirits of their people? Virgil and Horace owed their divine talents to Heaven; their immortal works, to men; thank *Maecenas*, and *Augustus* for them. Had it not been for these, the Genius of those poets had lain buried in their ashes. *Athens* expended on her Theatre, Painting, Sculpture, and Architecture, a tax levied for the support of a war.(...) The powerful eloquence of (Demosthenes and Tully) both in one stream, should never bear me down into the melancoly persuasion, that several (Cicero's en Demosthenessen nl.) have not been born, though they have not emerged. The sun as much exists in a cloudy day, as in a clear; it is outward, accidental circumstances that with regard to Genius, either in nation, or age, collectas fugat nubes, solemque reducit.[2.] En weer: 'an impartial Providence scatters talents indifferently, as thro' all orders of persons, so thro' all periods of time.'[3.] Het was ook de kern reeds van Gray's onvergankelijke *Elegy* (1750):

> 'Perhaps in this neglected spot is laid
> Some heart once pregnant with celestial fire;
> Hands that the rod of Empire might have swayed
> Or waked to ecstasy the living line - - -
> Chill penury repressed their noble rage,
> And froze the genial current of the soul.' enz.

Voor systematische behandeling, vervolgt Van Goens, zou nodig zijn kennis van de politieke en literaire geschiedenis van alle landen, en een 'infinité de reflexions', opgetekend uit ervaring en lectuur. Dat alles bezit ik niet. Maar het ware doel onzer 'société' is elkaar zijn gedachten mede te delen. Ik zal derhalve zeggen, hoe mijns inziens de kwestie zou kunnen behandeld worden. Men moet uitgaan van de mensen, zoals zij zijn: niet zoals de fantasie ze zich wel kan voorstellen; de taak zou zeer veel gemakkelijker zijn, als het gold een Utopia, een Republiek van Plato, of een Isle des Sevarambes.[4.]

Kunsten en Wetenschappen zijn het werk van enkelen; en hun aanleg is uit de natuur. 't Is dus niet de vraag, of iemand met de aanleg van Homerus onder Lodewijk XIV kon geboren worden, maar of deze een Ilias had kunnen schrijven, zo goed als te Athene onder Solon. Ook bij de Turken en onder Israël zijn wel mensen geboren met aanleg voor schilder- en beeldhouwkunst, maar de religie verbood de ontwikkeling. Poëzie is overal. Het meer of minder is iets anders: daar komt de kwestie van de invloed van het klimaat op de menselijke geest. Maar in alle landen en alle tijden komen genieën voor. Waar het ons thans op aan komt, is 1. dat zij moeten worden opgewekt, zich te geven aan hun bestemming; 2. en aangemoedigd om in die keuze te volharden. Een enkele opmerking moge voorafgaan. Naarmate een kunst of wetenschap nuttiger is, zal ze meer worden beoefend en bevorderd. Maar men heeft daarbij te onderscheiden tussen waar en schijnbaar nut; bovendien werken mode en duizend andere oorzaken erop in. Landbouw werd éér beoefend

1. a.w. 17, 34, 35.
2. a.w. 46-48.
3. a.w. 72.
4. Zie boven p. 204.

dan schilderkunst; maar de mogelijkheid bestaat toch, dat de laatste tot veel hoger peil stijgt dan de eerste: op zeer goede of zeer slechte bodem. Een land zal te beter gesteld zijn voor de ontwikkeling van K. en W., naarmate de behoeften der inwoners meerder zijn; natuurlijke

moeilijkheden zijn daarbij een voordeel, grote gemakkelijkheid een nadeel. Maar alle kunstmatige belemmering der inwoners in de uitoefening is zeer schadelijk.

1. *opwekken.* Eerst komt de vraag: welke constitutie is het meest geschikt? Hier dreigt het gevaar, te belanden bij 'chimères', want wij moeten daar dicht langs.

Er zijn enkele zeldzame genieën, degenen die hun kunst zouden weervinden, als ze verloren was, onafhankelijk van de invloeden van buiten: Galileï, ondanks de boeien, Timagenes, ondanks de galeien, Homerus en Ossian, ondanks hun onbeschaafde volk, Epictetus en Aesopus ondanks de slavernij. Zij bewijzen voor geen stelsel iets, want zij zijn uitzonderingen. Maar in het oosten, waar de zoon de vader in zijn werk *moet* opvolgen, zullen de kunsten aan kracht verliezen, naarmate zij meer afhangen van genie, en minder van ijver. Hoe dichter we dus bij die toestanden komen, hoe verder van ons doel, en omgekeerd. Hoe meer natuurlijke rangen, hoe groter belemmering; de ruimste ontplooiing zou men verkrijgen, als allen bij de geboorte gelijk waren, en rang uitsluitend afhing van verdienste. Dat is niet mogelijk; de voorkeur verdient echter die constitutie, die het minste aantal van rangen en de geringste afstanden meebrengt. Dus de republiek boven de aristocratie, deze boven de monarchie, die weer boven de feodale staat. Hoe zal nu zo'n staat 'exciter les penchants?' Door opvoeding en door voorbeeld.

Door onvoeding. De staat moet de motieven die de ouders hebben, om over de bestemming hunner kinderen te beslissen buiten de aanleg om, verzwakken, wegnemen. Die motieven berusten op *denkbeelden* of *belang.* Zo de schande van het toneelspelersberoep: doordat men zijn kind liever schoorsteenveger laat worden dan 'acteur tragique', bestaat het acteursgilde uit 'des étrangers, des gens sans aveu, des libertins sans ressource, et des fils rebelles.' Slechts indirect en op den duur kan de regering zulke denkbeelden veranderen. Krachtiger werkt nog het *belang.* Laat de schaal naar die kant doorslaan, of verhinder althans een tegenovergesteld uiterste; bij het eerste denken we aan de monarchie, waar men voor zijn kinderen een lucratiever loopbaan zoekt, bij het laatste aan de republiek, waar de toestanden beter zijn, naarmate de burgers er in meerdere welstand leven. In landen, waar het bezit afhangt van de willekeur van vorst, 'Bacha', gouverneur, inquisitie, zal de toestand zeer droevig zijn; daar arbeidt men uit nood, of leeft in ledigheid. Zij vallen buiten ons bestek. De monarchie, en de vrije regering met de meest mogelijke gelijkheid en burgerlijke welvaart, hebben ieder haar voor- en nadelen: in de republiek wijdt men zich uit vrije wil aan K. en W.; niet velen, maar de meest geschikten, met het hoogste resultaat; in de monarchie zijn ze meer in aantal, om de begunstiging, maar minder van gehalte. Zo is er meer, dat van zelf in het oog valt. Wat betreft de opvoeding (*De l'Esprit* II 368, 399):[1] deze wordt in de meeste landen thans veel te weinig beschouwd als een gewichtig deel van de regering; heel anders dan in de republieken der oudheid. Thans vormt men geen onderdanen, maar neemt ze zoals ze zijn; terwijl toch de macht der ouders niet zo uitgebreid is als oudtijds. Ieder doet zoals hij wil, zonder enige verantwoordelijkheid tegenover wie ook. Hoeveel anders en beter zou het gesteld zijn, als de opvoeding publieke zaak was, en stond onder toezicht van een aantal 'Inspecteurs sages et instruits!' De regering behoorde zich bezig te houden ook met de opvoeding tot bevordering van K. en W.

Door voorbeeld. Denk u een geheel onbeschaafde natie. Zal het baten, de schoonheid van W. en K. te prediken? Of beloningen uit te loven? Neen, men zal kunstenaars, geleerden, enz. moeten invoeren van buiten. Zoals Peter de Grote deed. Schep of vermeerder de gelegenheden, bouw laboratoria, organiseer concerten, versier uw huizen met schilderijen en beeldhouwwerk. En beloon die

1. Aangeh. ed. III, 154. Disc. IV. Ch. XVII De l'éducation (laatste hoofst. v.h. werk).

vreemdelingen zeer ruim. Waarom is er zo weinig schilderkunst in de hervormde landen? Om dezelfde reden als bij Joden en Turken. Waarom staat de beeldhouwkunst thans zo veel lager dan bij de Ouden? Omdat er geen goden meer zijn voor te stellen, als ‘idéal du

beau'. Hoe kan een 'homme de bon sens' zich voorstellen, zijn God te eten? Wel kan ik heel goed begrijpen, dat aan een Kruisiging van Correggio of aan een Madonna van Guido goddelijke eer wordt bewezen. Die kunstenaars, zo zij naast hun werk stonden, zou men ook naderen met groter eerbied, dan alle vorsten tezamen. Welk een werking kan van zulke voorbeelden uitgaan op ontluikende talenten.

Een regering kan op allerlei gebied voorbeelden stellen, en de gelegenheden scheppen, waardoor de onderdanen tot de beoefening der kunsten worden aangezet. De monarchieën kunnen hierin verre de voorrang hebben. Want het volk bestaat in het gemeen uit grote kinderen; beter dan te spreken tot hun rede, kunt ge ze 'mener par le nez; ou vous voulez les conduire'. Wie de meeste middelen daartoe heeft, slaagt het gemakkelijkst; en een bij uitstek goed middel is het hof in een 'monarchie parfaite'.

Wat nu volgt, zijn een aantal niet uitgewerkte punten ordeloos aan elkaar geregen: moiens d'encouragement. 1. verkeer met andere volken. 2. de bevordering van de ene eist die van alle, want zij hangen zeer nauw samen. 3. Vermeerdering van behoeften, ook door luxe en mode. Anders dan de Chinezen. 4. Ontvang vreemdelingen, laat 'tout l'univers contribuer pour faire profiter vos sujets.' 5. Bevoordeel ze echter nooit boven de onderdanen, tenzij tot 'émulation'. Men wete algemeen dat gij aan onderdanen van eenzelfde bekwaamheid de voorkeur geeft. 6. Laat elk welslagen zeer bekend worden; houd wedstrijden; ontbied vreemdelingen tot onderrichting. 7. 'Les pensions arbitraires valent mieux que les états fixes.' Prikkel de zelfzucht. 8. Maar verleen eer, jaargelden, enz. nooit als willekeurig gunstbewijs. 9. Laat ieder die zich aan W. of K. wijdt, zeker zijn van zijn bestaan; het eist de gehele mens. 10. Bekwame leermeesters moeten de smaak der vorsten vormen, bekwame ministers hen bijstaan. Weer van hen de nietsdoende, frivole hovelingen. 11. Eer is 'le grand ressort de l'emulation'. Een man van talent, geëerd aan 't hof, 'enfera naître mille' (Zie D'Alembert, Sur les Gens de Lettres. En het Vertoog van Plutarchus). 12. Houd verre 'tout goût de frivolité' Ga oppervlakkigheid tegen. 13. Vorsten kunnen ook zelf tot op zekere hoogte aan kunst doen tot vermaak, niet om te willen schitteren zoals Lodewijk XIV, Lorenzo de Medici, Dionysius de tiran; maar geen rivaliteit als tussen Richelieu en Corneille, tussen Nero en Lucanus!

Volgen enkele 'Réflexions': Dikwijls komt het tot bloei zonder aanmoediging. (Vide D'Alembert) Soms ontstaat gisting in een volk, die het tot beschaving voert. - 'Décadence du goût, qui semble un pur effet de la destinée (Vide Käremon;[1.] La mindo Pritanio[2.]).' Over zekere grens gaand, komt men tot het precieuze; het geval der Romeinen, inzonderheid in de bouwkunst.[3.]

Thans zet Van Goens zijn betoog weer voort - de voorgaande notities waren blijkbaar geen rechtstreeks vervolg, maar niets dan een aanloop.

2. *Aanmoedigingen.* Daartoe moet a. alle belemmeringen worden vermeden, en b. krachtige aansporingen gegeven. Er zijn belemmeringen, 'qui arrêtent un génie déjà déterminé vers tel ou tel art, en l'effraiant sur les suites', en andere, die hem later zijn keuze doen berouwen. Er is bijvoorbeeld geen belachelijker ding, dan scholen, academies, enz. te stichten voor kunsten en wetenschappen, en dan de beoefenaars van honger te laten omkomen, of ze te vervolgen. Het is van een vorst een schandelijk wreed bedrog. Toch gebeurt het vaak, want weldaden te ontvangen

1. d.i. Von Scheyb. V.G. bedoelt: *Natur und Kunst; Cat. V.G.* I, 246. Ook aan het einde van het opstel vermeld. Zie ook deel I, 498.
2. ps. van Muratori, voor zijn werk *Riflessioni sopra il buon gusto nelle scienze e nelle Arti. Cat. V.G.* I, 244.
3. Vgl. bijv. Sulzer i.v. *Baukunst.*

gaat gemakkelijker dan ze te lonen. Een vorst haalt kunst en wetenschap in, zijn opvolgers genieten ervan, maar laten ze verder aan hun lot over, zodat eindelijk het schone gebouw in ruïnen valt. Men behoeft niet in de vreemde te gaan, om een voorbeeld. Toch hebben de republieken in dit opzicht iets voor boven de monarchieën. Want alle staatsverandering gaat daar langzamer:

een voordeel vooral, wanneer de beginner volledig werk heeft gedaan. Daarentegen gaan ook de verbeteringen er traag; terwijl een goedgezind koning in één jaar kan herstellen, wat zijn voorgangers eeuwen hebben verwaarloosd. Voor aanmoediging van kunst en wetenschap is dat land het best, dat er de meeste en duurzaamste instellingen toe bezit. 'Le defaut de liberté religieuse, liberté de penser, liberté civile' is een zeer groot beletsel. De onverdraagzaamheid sluit de andersdenkende vreemden uit, die niet alleen bij de invoering, maar ook voor de ontwikkeling zo nodig en nuttig zijn. Ik wil nu niet de lof der tolerantie zingen, maar beschouwen wij thans alleen de nadelige werking der intolerantie op de letteren.[1.] En zien we daarbij ook op het gemis van vrijheid van denken, in de uitgebreidste zin: 'liberté de penser, de parler et d'imprimer'; 'liberté entière', inbegrepen, 'l'abus ou la licence'; zowel godsdienstig als politiek, publiek en privaat. God geeft een mens de kracht om duizend mensen te doden, toch straft hij moord. Zo kan de souverein 'liberté de presse illimitée' verlenen, en toch streng optreden tegen misbruik, dat de samenleving schaadt. Maar deze netelige materie daargelaten, vast staat, dat het met een land voor de aanmoediging van kunst en wetenschap gunstiger gesteld is, naarmate het meer vrijheid van gedachte en van drukpers schenkt. Redenen liggen voor de hand. De geest, het edelste deel van de mens, geeft wetten aan het lichaam. En wetgeven is vrij zijn. Vrijheid is de natuurlijke eis van de geest. Alle belemmering - ook vrees, verdriet, en dgl. - mindert zijn spankracht. De geest, die altijd op zijn hoede moet zijn sommige gevaarlijke punten te vermijden, werkt niet met de zekerheid en het vuur, van degene die zijn gedachten de vrije vlucht kan vergunnen. Het is de vogel in de schoorsteen, of de vogel op het vrije veld. In de middeleeuwen leed niet alleen de godsdienst van het kerkelijk gezag over de geest, maar ook de studie van bijvoorbeeld moraal (célibat, faineantise!), astronomie, fysica (aanneming van vele te verklaren of te verwerpen wonderen!). Hoevele genieën zijn in de geboorte verstikt door vervolgingen, als Galileï, Ramus en Descartes hebben moeten lijden. Hoeveel schone ontdekkingen, hoeveel allergewichtigste onderzoekingen is men niet verschuldigd 'à la liberté, à cette licence de la presse, qui règne en Angleterre et en Hollande!'

Ook ten opzichte der staatszaken is die vrijheid van denken en schrijven van het grootste belang. Na de godsdienst is dit voor het merendeel der mensen het belangrijkste punt: het bestuur der samenleving, waarvan zij zelf lid zijn. Bovendien, aangaande de aanmoediging van kunsten en wetenschappen, kunnen de beoefenaars zelf het best oordelen en raadgeven. Politieke en burgelijke vrijheid zijn nodig. Dat is zo duidelijk, dat men in alle landen aan geleerden en kunstenaars bijzondere rechten heeft verleend; bijvoorbeeld vrijstelling van krijgsdienst. Niet zo algemeen geldt, schoon het niet minder nodig is, de vrijheid om het land te verlaten. *Vrije keuze* eist de natuur van kunst en wetenschap; vrije keuze werkt in alle denken en zien van de geleerde en de kunstenaar; alle idee van dwang is hem een gruwel. Praktisch is het ook onbillijk en onverstandig hem aan zijn land te binden door dwang; want daarmee onderwerpt men hem tevens aan alle wisseling van behoefte en smaak van zijn volk, en aan de kans te eniger tijd buiten zijn schuld te worden verwaarloosd en veracht. Erger nog is het, als de luimen van de vorst beschikken over zijn middelen van bestaan. Liever dan zich en zijn kinderen daaraan te wagen, zal men nog het gemeenste ambacht ter hand nemen.[2.] Eén geleerde, zó door een vorst behouden, kost hem en zijn opvolgers er duizend latere en betere. Hun beroep

1. Anders zouden we in herhalingen vallen, voegt V.G. erbij. Over de onverdraagzaamheid heeft hij (of misschien ook een ander) dus reeds vroeger in deze kring gehandeld.
2. Het voorbeeld van prof. (P.E.) Jablonski (1693-1757) te Frankfurt a.d. O., die van zijn koning een benoeming in Nederland niet aannemen mocht, maar in eigen land letterlijk van gebrek omkwam, heeft V.G. doorgehaald.

is een ‘métier noble, leur valeur est la même en tout tems et dans tout païs.’ Zij zijn echte cosmopolieten, door hun ‘mérite universel.’ Wie hun de onafhankelijkheid ontneemt, dooft hun eerzucht uit, hun ijver, hun al. Een grenadier kan men dresseren met stokslagen, een kunstenaar of geleerde alleen aansporen

door eerbewijzen en weldaden. Hun fijn gevoel zal hen dankbaar houden aan de vorst, en gehecht aan hun land. Eén blik van de vorst zal hen bezielen tot de grootste dingen. Daarom, wat hij bouwt met de ene hand, breke hij niet af met de andere: hij opene niet slechts de gelegenheid tot beginnen, maar wende ook de vele middelen aan, die prikkelen tot voortzetting.

Gezien de straks genoemde reeks van punten, schijnt het stuk niet voltooid te zijn, of beter gezegd wellicht, niet geheel op schrift gebracht. Daarop wijst ook de 'Première Reflexion', nu volgend, waarna we geen tweede vinden. Zij komt terug op punt 2: alle kunsten en wetenschappen moet men in samenhang zien en bevorderen; voorkeur worde alleen bepaald door de graad van nuttigheid. Niet op een samenhang als van geneeskunde en anatomie doelt de schrijver, maar als van schilder- en dichtkunst. Een daarvan afzonderlijk zal in een land nooit zo hoge ontwikkeling bereiken, als waar beide in gelijke graad samen worden beoefend. Voeg er muziek, beeldhouw-, bouw-, wiskunst bij: de volkomenheid van elk zal er steeds door winnen. Het onderlinge verband en de wederkerige hulp zijn daarvan wellicht nog de minste oorzaken.

De vermelding van literatuur in het algemeen met betrekking tot bijzondere punten besluit het stuk. Helvetius' *De l'Esprit* neemt daarbij de eerste plaats in.[1.] Verder noemt hij de Franse vertaling van J.G. Zimmermann's destijds vermaarde werk *Vom Nationalstolze* (1758),[2.] een 'Essai sur l'amour de la Patrie' (uit het Deens),[3.] G.S. Nicolai, *Untersuchung einiger Ursachen von der Abnahme der Gelehrsamkeit* (1761), Phil. P. Guden, *Policey der Industrie* (1768),[4.] Grosley, *Londres* (1770); 'Käremon' - als boven.[5.]

Uit Baretti[6.] kan men vernemen 'comme les medecins sont encouragés, ou ont d'abord un Etat en Italie', Algarotti betoogt,[7.] dat 'grands hommes fleurissent ensemble'; wil een regering iets nieuws invoeren, of een algemeen misbruik wegnemen, dan moest zij een 'homme d'esprit' doen daartoe de volksgeest voorbereiden, met een brochure, een roman of dergelijke, in de trant van Cover's *Chinki.*[8.] Des honneurs accordés aux gens de Lettres: vide Dissertation de M. Patte;[9.] Burman, de Maecenatibus.[10.] - Il y a telle et telle science que de Princes seuls peuvent encourager: Priestley, *Historie de l'Electricité*;[11.] Pierius, *De Infelicitate Literatorum*;[12.] D'Alembert, Des gens de Lettres - Avantages et désavantages des sociétés litéraires. Encyclopédie d'IJverdun i.v. Académie; Priestley l.c. Du passage de l'état sauvage à celui de la culture. Iselin (T. 2 p. 1) - Misschien heeft Van Goens eerst achteraf in de 'Geschichte der Menschheit' (1768) van deze Zwitserse

1. 5. 1, p. 358vv. II, 146vv, 169vv (Disc. 3, ch. 30); 170, 180, 374v. (ed. 1760).
2. V.G. citeert het ook in Volkmann. Verbb. en Bijvv., bij Voorrede XI.
3. *Cat. V.G.* I, 184 heet het *Lettre s.l'a d.l.p. trad. du Danois.* Copenh. 1768. Is het een vert. van Tyge Rotke's onder Rousseau's invloed staande *Tanker on Kjaerlighed til Faedrelandet* (1759)? Zie daarover Hansen, *Illustr. Dansk. Litt. Hist.*^{2}, II, 276.
4. *Cat. V.G.* II, 176-177; rubriek: 'Des causes de la Renaissance et Décadence des AA. et Scc., et de la maniere de les encourager.'
5. p. 308.
6. 'Tome 1' Wrsch. *An account of the Manners and Customs of Italy*, 1768. *Cat. V.G.* II, 248.
7. *Opere* 3, 197vv of *Cat. V.G.* II, 634.
8. *Cat. V.G.* I, 214 Chinkie, *Histoire Cochinchinoise*: 'satyre sur la difficulté de la maîtrise et les abus et inconvénients des Corps de Métiers'.
9. Een heel ander werk van P. in de *Cat.* I, 264.
10. Amst. 1763 van P.B. Sec.
11. T. I Préface p. 32vv.
12. Jo. Pierius Valerianus cf. *Cat. V.G.* I, 3.

volksveredelaar, zwakke voorloper met dit werk van Herder,[13.] de ‘reflexions generales’ gevonden, die hij hier noteert: A. tous les hommes ne sont pas egalement propres à cultiver les arts et les sciences. B. de l'influence du climat sur les dispositions originaires de l'esprit des hommes. C. Ce sont donc les *circonstances* seules qui determinent ces dispositions 1. en les developant 2 en les encourageant.[14.]

13. Volgens Koberstein a.w. 3, 487. Zie verder *Allgem. D. Biogr.* 23, 772vv.
14. Iselin, *G.d.M.* T. 2 p. 1, 2, 3; I 56, 35, 52, II 169vv. 282.

Deze voordracht waarvan ik hier een volledig verslag op zijn plaats, maar een nadere vergelijking met de verwante literatuur overbodig achtte, zit wel zo veel nog op de wetenschap als op de kunst. Het derde opstel laat de wetenschap uiteraard ter zijde, maar let, behalve op literaire en in geringere mate beeldende kunst, ook bijzonder op persoonlijk leven en karakter. In Engeland was *humour* in de tijd van Ben Jonson en Shakespeare een geliefde leus, een mode-woord; van 'vochtmenging' en 'temperament' was het de naam geworden, zo vat Saintsbury de historie van dit 'much-discussed word' kort samen, voor 'a particular idiosyncrasy - a whim or caprice distinguishing the individual - and it is in this sense that Jonson constantly uses it and illustrates it in his plays. (nl. Every Man in his Humour, 1598 en Every Man out of his Humour, 1599) Only much later, and by degrees very difficult to mark with any accuracy, did it acquire that sense of distruction from, though not opposition to, wit in which it has become the designation of a quality so frequently found in English literature and elsewhere - a feeling and presentation of the ludicrous which does not stop there but includes something more, a sympathetic, or at least meditative, transcendency. In this last sense Shakespeare is the greatest of all humorists and Jonson has not much claim to be one (...) but in the delineation (...) of *humours* in the plural form and lesser sense he has had few rivals.'[1.] Met het misbruik van het woord en het begrip spotte hij in die stukken, zoals Shakespeare het deed in zijn *Merry Wives of Windsor.*[2.] Dat iedere schelm door het dragen van een excentrieke hoed of kraag of schoenlint 'should affect a humour' vond Jonson 'more than most ridiculous.' Maar:

> 'As when some one peculiar quality
> Doth so possess a Man, that it doth draw.
> All his affects, his spirits, and his powers,
> In their constructions, all to run one way,
> This may be truly said to be a humour.'[3.]

Addison wijdde drie vertogen in zijn *Spectator* aan echte en valse humor; 't best meent hij de humor te kunnen beschrijven door een allegorie: Truth gewon Good Sense; Good Sense gewon Wit, 'who married a lady of collateral line Mirth, by whom he had issue Humour.' Zo is H. 'very various and unequal in his temper (...) at different times he appears as serious as a judge, and as jocular as a merry andrew (...) but he never fails to make his company lough.' Kort daarop heet het: 'True Humour general looks serious, while everybody laughs about him' - 'false Humour' juist andersom. Drie jaar later zegt hij: 'Ridicule is never more strong, than when it is concealed in gravity. True humour lies in the thaught, and arises from the representation of images in odd circumstances and uncommon lights.'[4.] Maar andere Engelse theoretici der achttiende eeuw sluiten bij Jonson aan. De blijspeldichter W. Congreve (1670-1729) definieerde in zijn *Essay on Humour*: a singular and unavoidable manner of doing or saying anything, peculiar and natural to one man only, by which his speech and actions are distinguished from those of other men.'[5.]

1. *Short Hist. of E. Lit.* (1920) 332.
2. Saintsbuiy a.w. 333; Lessing, *Hamb. Dramat.* 93^{e} Stück; W. Cosack, *Materialien zu Lessings Hamb. Dram.*^{2}, 412.
3. Vermeld bij Lessing t.a.p. En bij Spingarn, *Hist. Lit. Criticism* 488.
4. *Spectator* nr. 35, 616 (1711, 1714).
5. Ik citeer naar Home, *Elements of Crit.*^{3} 1, 353. Vertaald bij Van Alphen-Riedel I, 167 met verwijzing naar Congreve's Essay in zijn *Dram. Works* 2, 229. Van Goens bezat de *Works of W. Congreve* 1761. *Cat. V.G.* I, 551.

Lord Kames komt daar tegen op, want: ‘nothing just or proper is denominated humour; nor any singularity of character, words, or actions, that is valued or respected. When we attend to the character of an humorist, we find that the peculiarity of this character lessens the man in our esteem: we find that this character arises from circumstances both risible and improper, and therefore in some measure ridiculous.’ Maar: ‘Humour in writing is very different from humour in character(...) A *writer of humour* (is) an author, who, affecting to be grave and serious, paints

his objects in such colours as to provoke mirth and laughter.' Is hij een 'humorist in character', dan doet hij dit vanzelf; zo Swift en La Fontaine. Anders moet hij 'affect the character'; zo Addison, zo Arbuthnot, die 'exceeds them all in drollery and humorous painting; which shows a great genius.'[1.]

Twee jaar vroeger (1759) had Gerard, volgens Riedel's vertaling 'Humour, Witz und Spötterey' 'geschickte Nachahmungen ungereimter und widersinniger Originale' genoemd. Hij gevoelde een groot onderscheid tussen deze drie, maar de omslag, die een grondig onderzoek daarnaar, als een geheel nieuw onderwerp van studie vereiste, liet hij, hoe belangrijk ook, aan anderen over.[2.] De praktijk liep de theorie ook hier weer vooruit: ter zelfder tijd, dat zij zocht naar het begrip verscheen Sterne's *Tristram Shandy* (1760-1765) en wekte in heel Europa de grootste belangstelling voor de zaak. 'Dall' Inghilterra trasnugrò allora sul continente', zegt B. Croce,[3.] 'con nuovo e particolare significato la parola humour (...) Il Voltaire, il quale la introdusse in Francia, Scriveda nel 1761: 'Les anglais ont un terme pour signifier cette plaisanterie, ce vrai comique, cette gaieté, cette urbanité, ces saillies, qui échappent à un homme sans qu'il s'en doute; et ils rendent cette idée par le mot humour;[4.] e il Lessing (1767) distinse l'humour dalla *Laune...*'

Maar reeds eer had Lessing op de Engelse humor gewezen: in 1758, in het laatste stuk zijner *Theatralische Bibliothek*, gaf hij Dryden's definitie weer: 'Humor ist die lächerliche Ausschweifung im Umgange, wodurch sich ein Mensch von allen übrigen unterscheidet',[5.] en toen *Laune* het aangewezen Duitse woord ervoor genoemd. In de *Hamburgische Dramaturgie* trachtte hij als eerste die 'es so übersetzt hat, den Fehler wieder gut zu machen, der ziemlich allgemein geworden ist.' Thans meent hij onweersprekelijk te kunnen bewijzen, dat 'Humor und Laune ganz verschiedene, ja, in gewissem Verstande gerade entgegengesetzte Dinge sind. Laune kann zu Humor worden, aber Humor ist, auszer diesem einzigen Falle, nie Laune.'[6.] Een ongenoemde - het was Garve - kwam in 1766 in de *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften*,[7.] na aanhalingen van Congreve, Home en Ben Jonson tot de definitie: 'der Humour ist ein mächtiger Trieb in der Seele, welche sie zu einem besondern Punkte hin lenkt, den der Mensch als höchst wichtig ansieht, ob er es gleich nicht ist, und durch den er sich, bey der übertriebenen Ernsthaftigkeit, womit er denselben betrachtet, auf eine lächerliche Art von andern unterscheidet.' Hij somt auteurs op bij Grieken, Romeinen, neo-Latijnen, Italianen, Spanjaarden, Fransen en Engelsen, van Aristophanes tot Sterne. Nadruk legt hij erop, dat een 'launicht Charakter' zich volkomen vrij gevoelt van de beleefdheidsconventies der beschaafde samenleving. De kenmerken van 'Humour in Schriften' zijn 'das Sonderbare und eine gewisse Ernsthaftigkeit, die zu lachen macht.' Het burleske, met evenveel recht van bestaan als elk ander genre, is iets heel anders. Tom Jones van Sterne en La Fontaine over Augustinus zijn voorbeelden onder meer.

Ook Riedel (1767) stelde Humour en Laune gelijk: nieuwe woorden, beweert hij, 'aber die Sache ist alt: Das attische Salz der Griechen und die Urbanität der Römer waren nichts anders als ein feiner Humor.' Toch is de humor bij de Engelsen eigenlijk

1. Home a.w. 1, 353-4.
2. Riedel, *Theorie* 91.
3. *Estetica*[5], 383.
4. Een nog 17e eeuws Zwitsers, Duits sprekend, maar Frans schrijvend, reiziger Du Muralt, wiens reisverhaal in 1727 verscheen, meende de zaak duidelijk uit te leggen, als: wat wij noemen 'Einfall' en de Fransen: dire de bons mots. Saintsbury, *Hist of Critic* 3, 13.
5. Lessings Werke, *Kürschner's D. Nat. Lit.* 5, 409; breder 410.
6. Zelfde uitg. 10, 416. Dit gedeelte dateert uit 1768, niet 1767 als Croce meent.
7. a.w. III, 1-12 De *Neue Bibl.* ook in *Cat. V.G.* II, 200.

thuis. De verhandeling in de *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften* liet hem zeer onvoldaan, beweert hij; noch met Congreve, noch met Home kan hij het ook eens zijn; uit beider definities wil hij echter een betere nieuwe maken: ‘Die Unschicklichkeit der Gesinnungen eines sehr eigentümlichen, abstechenden und

eigensinnigen Charakters, wie fern sie ohne Zurückhaltung durch Minen, Worte oder Werke an den Tag gelegt werden, ist *Humour*.'[1.] Ondanks zijn kritiek, die neerkomt op vervanging van 'etwas unanständiges' (risible, unproper, ridiculous) door 'was bizarres und unschickliches',[2.] dat nog niet altijd 'lächerlich oder belachenswerth' en 'verächtlich' behoeft te zijn, en de erkenning van 'ernsthafte Laune', vooral bij Shakespeare zo veel voorkomend, blijkt veel van wat hij in zijn hoofdstukje 'Ueber die Laune' te berde brengt, van Home ontleend. 'Laune in Schriften' is bij hem 'eine gutgewählte Nachahmung eines unschicklichen, eigensinnigen und meistentheils übertriebenen Characters', en 'nur eine Gattung des Witzes und Ironie'. Shandy Sr en Onkel Toby haalt hij slechts aan als voorbeelden van 'Laune im Charakter'. Hogarth noemt hij als de grote man der 'malerischen Laune'; doch alleen als gelijkwaardig illustrator van Butler. Het enkele jaren jongere artikel *Laune* van Sulzer (± 1773) heeft zeer weinig waarde; hij blijft staan bij de betekenis humeur, luim; welke 'Gemüthsfassung', zwakker dan hartstocht, maar toch afwijkend 'von der ruhigen Vernunft', als ongewoon en lachwekkend aan het komische toneel de meeste en beste stof verschaft. Zelfs Von Blankenburg's Zusätze vallen hier nog merkwaardig sober uit; een definitie, die hij citeert uit König's *Philosophie der schönen Künste* van 1784, berust nog geheel op Riedel. Zonderling 'origineel', mal, droog-komiek, boertig, komisch, en de beschrijving daarvan, daar draait het bij allen om. De 'ernsthafte Laune' bij Riedel schijnt louter pro memorie uitgetrokken. Alleen bij Chr. Garve komt het element *gevoel* enigszins voor de dag.[3.] De inleiding is lang en weinig meer dan een aaneenrijging van citaten,[4.] maar ze kwam mij onmisbaar voor tot recht verstand en rechte waardering van Van Goens' opstel, dat niet mag gemeten worden aan opvattingen en uiteenzettingen van latere tijden.[5.]

3. Over Humour en Laune

Buiten het psychologisch onderscheid der geesten, naar de temperamenten, bemerken we soms onverwachte richtingen en 'wijzigingen',[6.] die daarmee in geen

1. Riedel a.w. 94-95.
2. Dit schijnt zachter te klinken dan 'unanstandig'.
3. Zie boven p. 171, waar de plaats en de hele verhandeling wordt besproken, als vertaald in de *Rhapsodist*, deel III (1773). Vgl. De Koe, *Van Alphen's Lit. Aesth. theorieën* 98.
4. Een dergelijke opsomming over de 18e en 19e eeuw geeft ook Croce in zijn opstel L'Umorismo, dal vario significato della parola e del suo uso nella critica letteraria, *Journ. of Comparative Liter.* I (1903), 220-228. Al was *humeur* bij Corneille umore, bello umore bij de jonge Buonarroti en de accademia degli Umoristi in gebruik, het kwam eerst door Blair's *Lectures* in Italië, door Addison en Home in Duitsland in gewijzigde betekenis in zwang. De ontwikkeling van het begrip valt echter in de 19e eeuw. Maar een precieze al-omvattende definitie is onmogelijk; 'l'*umorismo* è un vocabolo che si dà a gruppi di rappresentazioni, che non si possono mai staccate con un taglia netto dalle affini, se non arbitrariamente e per comodo.' Uitvoeriger overzicht der omschrijvingen van humor gaf F. Baldensperger in *Les Definitions de l'Humour (Etudes d'hist. litt.* I (1907) 176-224), waarin hij over de 18e eeuw alleen aangaande Frankrijk meer meedeelt dan zijn voorganger: Montesquieu, Trublet, Yart, B.-L. de Muralt, en nog anderen spreken erover; doorgaans beschouwt men de zaak als specifiek Engels, zoals ook Belle van Zuylen deed (1765), maar vóór Voltaire kende Le Blanc, en na hem de *Encyclopedie*, ook Frankrijk er zijn aandeel van toe. En inderdaad, meent Baldensperger, 'il y a dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, une veine assez forte d'humour en France.'
5. Dat schijnt mij mej. dr. De Koe wel enigszins te doen a.w. 97-99 ten opzichte van Van Alphen.
6. Het woord wordt vaker gebruikt voor 'modificatie', verschijningsvorm: zo bij Van Alphen en Kinker. Zie A. de Jager, *Wb. der Freqq.* 2, 1147.

verband staan. Der Ouden mening daaromtrent onderzoek ik thans niet: ‘quisque suos patimur manes’,[7] schijnt de invloed van geesten te onderstellen. De modernen zeggen: het zit in ‘vochtwijziging’; het blijkt uit hun woorden ervoor: umori, des humeurs, humours, humeuren, ze betekenen alle *sappen, vochten.* En het enkelvoud wordt gebruikt voor de voor een tijd heersende gemoedsgesteldheid. Men zie het woordenboek van de Accademia della Crusca en de *Encyclopédie*; men lette op spreekwoorden, enz. Maar in de verschillende talen is toch verschil van betekenis. Bij de Fransen overheerst de kwade betekenis, bij de Engelsen juist de goede. Bij ons is het als in Frankrijk, in Italië als

7. Virg., *Aen.* 6, 743.

in Engeland. Maar de Engelsen hebben deze betekenis van de Italianen,[1] al weet men dat nu niet meer, al beweren zelfs velen thans, dat ze alleen uit het Engelse karakter te verklaren valt. In Engeland, waar men zeer vrij is met de woordvorming, maakte men zelfs een werkwoord *to humour one*, zich naar iemand schikken.

Men heeft dus: 1. de onverschillige betekenis, die ook nog bij ons bastaardwoord *humeur* voorkomt, in de zin van luim, hoogduits Laune. 2. die van 'geneigdheid van zich in zijn luimen toe te geven'. Een trek die bij de Engelsen sterk spreekt, vandaar dat het woord zo speciaal Engels lijkt. 'Eigenzinnig' had eigenlijk dezelfde betekenis, maar dit heeft een hatelijk karakter gekregen. Dus: die een heersende luim heeft, of door zijn luimen beheerst wordt, altijd zijn eigen luim volgt en vaak contrasteert met anderer mening; bovendien lachwekkend, en dikwijls belachelijk. Een term van Italiaanse oorsprong, als vele andere: virtuoso, dilettante, enz. Reeds bij Buonarroti[2] in de 16de eeuw komt *umoriste* voor, in het begin der 17de vinden we in Rome de *Societa degli Umoristi.* Enz. Dat de Italianen de zaak ook hebben, weet ieder, die ze van nabij heeft leren kennen, of die hun schrijvers bestudeerde. 3. een betekenis, met de vorige nauw verbonden: a humourist, dat is een *snaak*, meest aan vrolijke luimen onderworpen, haar inspraak volgende, zo anderen behagend, en zich bemind makend.

Zo komen we tot de meer bepaalde en goede zin van: 'een bijzondere soort of wijzing van *esprit, geest, geestigheid, witz*, en in 't Engels ook *wit*: en 't geen noch *pleasantry*, noch *archness*, noch *burlesque*, noch *buffoonry*, veel min *ribaldry*, ook geen *genius*, zelfs geen *originality, original wit* is; ja in veel gevallen (bijv. van handelingen) van *wit* of *geest* geheel onderscheiden is; doch van hetzelve, evenals van *genius, pleasantry, archness, burlesque, buffoonry* of *comical wit* dikwijls iets heeft, en naast aan een van die allen grenst, en somtijds uit dat alles zelfs zamengesteld schijnt te zijn, of van elk wat te hebben.'

Dit is de zgn. 'humour', 'true english humour' van schrijvers. De Fransen hebben geen woord ervoor. De Duitsers hebben *Laune* ervoor 'doorgedrongen': waarbij men echter moet leren telkens 'humour' te denken. Zouden wij mogelijk 'luim' zo kunnen gebruiken? Ik twijfel eraan, want 'luim' is bij ons noch goed noch kwaad. Welke luim? vraagt men.

'Humorous' in 't Engels is: alles wat 'humour' vertoont, uit 'humour' ontstaat, enz. Niets, dat verheven is, dat ernstig maakt of laat, is met 'humour' bestaanbaar. (dat is Kaimes) Niets in de werken Gods of van de Natuur. Ook, denk ik, niets in de Heilige Schrift. De keuze van Hendrik van Gloucester,[3] om de dood te ondergaan in een vat madera; Othello's gedachten over het dompen van zijn kaars, als hij de slaapkamer van Desdemona binnengaat om haar te doden,[4] enz. enz. zijn niet 'humorous'. Maar 'humorous' onderstelt daarom niet altijd humour in de handelende of sprekende persoon. Bijvoorbeeld 'Captain Toby' en 'Corporal Trim': niet zij, maar hun karakter is 'humorous'; en de schrijver is een man van 'humour', meer dan iemand na Rabelais. Lawrence Sterne was in heel zijn leven, zowel als in *Tristram Shandy* en de *Sentimental Journey* 'a very humorous fellow'. Dat was ook de beroemde acteur J. Quin,[5] 'een lugthart en bon vivant in den hoogsten trap.' Zijn

1. Spingarn, *Hist. of Lit. Criticism*[4], 88-89 meent, dat B. Jonson's opvatting van *humour* van Salviati afkomstig is. Croce durft het niet uitmaken. *Journ. Comp. Lit.* I, 221
2. Michelangelo Buonarroti (1568-1616), neef van de grote Michelangelo. 'Begin 16e E.' zegt V.G. abusievelijk.
3. V.G. vergist zich; de overlevering vermeldt het van George, Duke of Clarence.
4. *Othello* V, 2.
5. J. Quin 1693-1766, de beroemdste Eng. toneelspeler van zijn tijd, tot hij door Garrick werd overtroffen. Hij speelde in 1746 nog met hem en Mrs. Cibber in één stuk. *Chambers Encycl.*

levensgeschiedenis is vol voorbeelden van geest, (bijv. tegenover Mrs. Cibber) en van *humour*: een onbekende vraagt hij geld ter leen; groot lekkerbek, bleef hij op bed, wanneer er geen *venison, turtle* of *turbot* te krijgen was; zijn afkeer van hengelen

i.v. J. Quin. Sulzer-Von Blankenburg 4, 267 noemt een anoniem *Life of Mr. James Quin*, London 1766. Colley Cibber, bekend acteur en toneelschrijver (1671-1757), vriend van Richardson en van Young, die zijn aansporing de aanleiding noemt tot de *Conjectures.*

en de reden die hij ervan gaf, waren van dezelfde aard. Zo klopte hij eens in de nacht een dorpsdominee om twee oude mensen te trouwen. Zulk ‘humour’ ofschoon gewoner bij de Engelsen, ontbreekt toch ook niet bij de Fransen, bij wie overigens *geest* vaak in zijn plaats treedt. We vinden het daar vooral in romans en toneelspelen: in Molière's *Fourberies de Scapin*, Destouche's *Fausse Agnès*, de romans van Marivaux, Crébillon, enz. enz. Enige weinige hebben zelfs meer ‘humour’ dan geest, bijv. (J.J.) Vadé of (Ch) Collé. Voltaire heeft veel humour, maar geest predomineert toch. Bij de Duitsers is humour, althans in geschriften, zeer gemeen; daar is Rabener bijvoorbeeld, die men hier te lande beter kent dan Wieland. In ons land is het zelfs een nationale eigenschap: de zgn. *spreeuwen, snaken*, onder het gemeen vooral zo veelvuldig, zijn ‘humorous fellows’. Nergens echter zal men meer humour vinden dan in Italië; in gedachten, woorden, daden, en zelfs gebaren: de Italianen zijn ‘onbegrijpelijk koddige gebeerden-makers’. Men zie *Volkmann's Reisboek* I blz...[1.] en Grosley, *Mémoires de deux Suédois sur l'Italie et les Italiens*: over de Pasquinaden in Rome - de jonge koning van Napels met de uitgehongerde lazaroni - de weerkundige paus en Onufrio.[2.] Zo is er ook vaak humour zonder opzet. De grootste Engelse ‘humorous writer’ is Sterne; zoals bij de Fransen zijn voorbeeld, Rabelais.

Wij hebben Rusting, Focquenbroch, Campo Weijerman, Doedijns en menig ander; maar zij allen hebben geen smaak, en zijn veeltijds plat, laag, walgelijk, gemeen, burlesque, evenals Rabelais.

Ook in de beeldende kunst komt humour voor: bij Hogarth en Collet,[3.] zo goed als bij Swift, Butler, Sterne en Fielding. Wij hebben bijzonder Troost, en de Brabander Callot. Want Steen, Breughel, Teniers behoren hier eigenlijk niet. De Italianen eerbiedigen de schilderkunst te veel hiervoor. De beeldhouwkunst heeft er zich ook tot nog toe van onthouden.

Slotsom zij: *luim* past in het Nederlands voor het begrip humour zo min als abracadabra; laat staan *luimig* of *luimachtig* voor humorous. Wij dienen evenals de Fransen het Engelse woord over te nemen: *humor.*[4.]

Ik treed niet in een volledige vergelijking met de beschouwingen van tijdgenoten over het onderwerp; nog minder in een kritische behandeling van Van Goens' niet van veel zorg in de samenstelling getuigende opstel. Slechts een paar opmerkingen.

Juist als Gerard deelt hij mee dat humor iets heel bijzonders is, zonder het te definiëren. De betekenis ‘komiek’ werkt ook nog bij hem krachtig; maar hij doet verscheidene pogingen een diepere zin te grijpen, die hij in Sterne, Hogarth en enkele anderen wel gevoelt, en de hogere van de lagere ‘humor’ te scheiden, zonder echter te slagen. Riedel's memoriepost ‘ernstigen humor’ trekt hij zelfs weer in. ‘Eigensinnig’ van Riedel verwerpt hij geheel, zijn ‘nationalen humor’ neemt hij over, maar zijn eeuw-humour gaat hij stilzwijgend voorbij, evenals zijn gelijkstelling met de Latijnse urbanitas; zijn ‘unschicklich’ schijnt hem evenals het ‘improper’ ‘not valued or respected’ van Home toch wat te sterk geweest te zijn; diens ‘risible, ridiculous’ schijnt hij duidelijker dan deze zelf tot humor in karakter te willen beperken; het is alsof hij in de humor van literatuur en kunst toch hoger waarde vermoedt dan Home, met zijn ‘affecting to be grave and serious’, om niet te spreken van Riedel,

1. Niet ingevuld. Het is p. 114. Vgl. boven p. 298v. Het is niet nodig aan te nemen, dat de vertaling nog eerst in bewerking was; V.G. kan eenvoudig de moeite gespaard hebben, de plaats op te zoeken.
2. Ten Hove aan V.G. ± 9-3-68 (weggel. ged.) over de ‘conte d'Onufrio’, die T.H. kende. V.G. vond ze zeker wel in hetzelfde werk als hij?
3. John Collet, 1725-1780: ‘besonders bekannt durch seine satirischen Sittenbilder in der Art Will. Hogarth's den er nachahmte.’ *Thieme Künstler Lexikon.*
4. ‘Het humor’ reeds in 1768 in corr. V.G. - Lelyveld. Zie boven p. 256.

die het recept geeft voor niet-humoristische karakters, die humoristisch schrijven willen:[5.] 'der Schriftsteller wähle sich einen eigenen und einigermaszen unschicklichen Ton, und fahre in diesem fort, er setze sich in eine besondere Verfassung, und

5. Vergraving van Home's: 'if not humorist in character, he must affect the character in order to succeed'.

sage alles, auch das ungereimte, was er in diesem Charakter denket: so wird er mit Vorsatz launisch---'[1].

Van Goens, naar zijn gewoonte, trekt de kring van het verschijnsel in de kunst wijd - te wijd soms en soms foutief, maar het gaat zoekend en aarzelend - hij tracht oorsprong en ontwikkeling van het begrip historisch te bepalen. En tenslotte, hij verzet zich tegen de vermenging der woorden en begrippen *humour* en *luim*, en eist de term *humor* voor onze taal: dingen waarin de historie hem op de lange duur volkomen in het gelijk heeft gesteld.

1. O 'Spreeuwen', o 'humoresken'!

Hoofdstuk 4
Van Goens' bibliotheek

Getrouw aan zijn voornemens, tegenover Klotz en andere literaire correspondenten uitgesproken, publiceert Van Goens als jong professor weinig. Hij studeert: plichtmatig voor zijn ambtelijke taak; maar na Duker's dissertatie raakt toch voor onze blik de Griekse filologie zeer op de achtergrond; en de geschiedenis behoudt wel zijn volle belangstelling, maar allermeest om het nauwe, onverbrekelijke verband met de wetenschap, die de ganse liefde van zijn hart heeft: die der literatuur, in de meest universele zin. Hoe hij deze studie opvat, daarvan getuigt ook zijn bibliotheek. Wij hebben reeds meermalen over Van Goens' boekverzameling gesproken, en tal van malen naar de Catalogus ervan verwezen. *De* Catalogus, dat is die van 1776: *Catalogue fait sur un plan nouveau, systématique et raisonné, d'une Bibliothèque de Littérature, particuliérement d'Histoire et de Poésie, d'environ XIX mille Volumes, en différentes Langues, anciennes et modernes.*[1] Het is niet de enige; want na de verkoop van deze bibliotheek verzamelt hij weer een andere; na verkoop van die, weer een nieuwe, enzovoort. Telkens kleinere verzamelingen, maar met zorg en keur bijeengebracht. Zijn *grote* bibliotheek wordt in 1776 te Utrecht verkocht, de volgende in 1785 te Rotterdam en Den Haag, een derde in Bazel in 1789;[2] een ander in Erfurt 1798; toch zit hij in 1802 in Dresden weer rondom in de boeken.[3]

Van Goens was een groot boekenliefhebber en boekenkenner; die naam heeft hij van jongs ook bij vrienden en kennissen: ‘rariorum librorum amatissimus’ is hij voor Van Wijn, in 1765 reeds; voor Lelyveld nog lang na de staking van correspondentie en vriendschap, de man, die voor elke wetenschap hem het best de werken kan aanwijzen; zoekt J.D. van der Capellen een Latijnse vertaling van een Italiaans werk over muziek, Tydeman moet ‘den Heer Van Goens, in de Italiaansche Litteratuur zeer geverseerd zijnde’, maar ‘consuleeren’;[4] hij helpt te allen tijde over allerlei iedereen, wie maar wil, aan boeken: van de beste vrienden tot de verste kennissen toe: Van Wijn, Lelyveld, Ten Hove, Schultens, Van Heeckeren van Suideras (1776), Wilzeck in Italië (1771), Lord Kilmaures (1770), de waterbouwkundige Brunings (1772), Grosley te Troyes (1772), Th. Pain (1778), baron Thulemeijer (1776), J.G. Loten te Londen (1778), de kolonel A.P. van der Capellen (1779), de Venetiaanse gezantschapssecretaris Battaglia (1785), Lord Harris (1786), de boekhandelaar Sancha in Madrid (1769), Bachmann in Magdenburg, Cesarotti, Frisi en de boekhandelaar Manfrè in Italië; de consul Gildemeester, Heddaeus en De Brito in Portugal, enz. De lijst is voor veel vermeerdering vatbaar. De geleerde Neurenbergse polyhistor Christoph G. von Murr,[5] richt zich in 1774 tot de hem geheel onbekende Van Goens, wiens goedheid men hem had geroemd, om door zijn bemiddeling van Lyonet het supplement op diens *Traité anatomique sur la Chenille* te verkrijgen. Hij zal wel tegelijkertijd willen nagaan, of van een bijgevoegde gedrukte lijst: ‘Libri quos possidere cupit C.F. de Murr’, een of ander in Holland is te verkrijgen? Dadelijk stelt Van Goens zich in

1. De l'impr. de J.E. Dufour, à Maestricht. 2 voll. I 56 + 615 pp, II 707 pp.
2. Een gedrukte *Cat. de Livres en Vente à Basle* (1789) K.B. Pf 130 D 2 IX nog over. Hij bevat klass. Ital. Spa. Fr. Eng. Duitse en Holl. literatuur.
3. V.G. aan Van Alphen 1-5-1802.
4. Br. V.d.C. Aanh. 42.
5. Zie *Allg. D. Bibl.* Vereerder van Klotz. Zijn *Bibliotheque de Peinture, de Sculpture et de Gravure* (1770), zijn *Anmerkk. über Lessings Laokoon* (1769) e.a. werken in *Cat. V.G.* I, 246; II, 121, 505. In de brief en bijgevoegde lijst heet hij Ch. Th. von Murr.

verbinding met Lyonet.[6.] Met veel bereidwilligheid verzamelt hij ‘subscripties’ voor buitenlandse vrienden en vrienden van vrienden - een werk dat menigeen liever van zich af schoof -: voor Reiske, voor Riedel op Winckelmann, voor Gessner, voor Madame De la Fite op werk van Klopstock, en dito van Sophie De la Roche, voor verschillende werken van Wieland,

6. C.T.d.M. aan V.G. 29-3-74; L. aan V.G. 27-4-74.

en evenzo van Frisi, voor Sensini; Cesarotti tracht hij zelfs van het hele restant van een werk af te helpen. Henise schrijft mede uit naam der Jacobi's in 1774 aan Gleim met het oog op diens 'Halladat':[1] 'In Holland wissen wir keinen Collecteur als den Herrn Von Goens.'[2]

Omgekeerd moesten vrienden, bekenden en correspondenten in het buitenland, zijn boekenhonger voedsel verschaffen: Bachmann in Duitsland, Pourtalès uit Parijs, Mayans y Siscar en Florez uit Spanje, Heddaeus en L.J. de Brito uit Portugal, Frisi en Cesarotti uit Italië. Of zij brengen hem in verbinding met vertrouwde boekhandelaars: Sancha in Madrid, Manfrè te Venetië, 'mijn boekhandelaar te Venetië', als hij stoft tegen Reiske.[3] Ik had toen relaties met boekhandelaren in verschillende delen van Italië, schrijft hij in 1785 aan Pallas;[4] feit is, dat hij in 1776 bezit een 'Portefeuille de Catalogues du fonds de plus de 50 libraires d'Italie, la plupart avec les prix'; daarenboven de 'Catalogus librorum qui Genevae et Lugduni prostant apud fratres De Tournes 1763-1769' met veel Spaanse en Italiaanse boeken.[5] Hij is een vaste klant voor de Nederlandse veilingen; maar koopt ook op Duitse, wellicht ook op andere: de rubriek 'Catalogues choisis de plusieurs Bibliothèques remarquables de particuliers'[6] bevat grotendeels auctie-catalogi uit de jaren 1763-1772, niet alleen Hollandse, maar ook verscheidene Duitse en Franse met een enkele Engelse; en de Leipziger missen hebben zijn belangstelling even goed als van de grote boekhandelaars.[7] Op relaties met de buitenlandse boekhandel zal ook wijzen een 'paquet de Catalogues de Libraires d'Allemagne, de France, etc.'.[8] Een Kleefs boekhandelaar, op reis door Utrecht komend, gaat Van Goens zijn diensten aanbieden voor de a.s. Paasmis te Leipzig.[9] In Nederland zien we hem klant o.a. van Gosse in Den Haag, (zowel in 1765 als in 1782 en daarna) Haak te Leiden (1766), Hake in Rotterdam (1780vlgg), Harrevelt te Amsterdam (1767) voor Italiaans goed, J.E. Dufour te Maastricht voor Frans;[10] buiten de relaties met de verschillende Utrechtse boekverkopers.

Herhaaldelijk vernemen wij, dat Van Goens voor boeken, bij welker uitgave hij rechtstreeks of zijdelings betrokken is, op fraaie uitvoering aandringt, voor zich afdrukken op zwaar papier verlangt; ééns moet men daartoe zelfs van een aflevering de pamfletserie 'Lanterne magique' opnieuw zetten;[11] eens wenst hij eigen werk uit te geven op even weelderige wijze als Hemsterhuis;[12] hij zoekt de beste edities, stelt prijs op fraaie illustratie en mooie banden; is tuk op oude en zeldzame uitgaven, die hij aan vreemdelingen gaarne vertoont,[13] en in zijn Catalogus met nadruk aanwijst. Over zijn zucht, ook handschriften te verzamelen, hebben we reeds gesproken. In zijn politieke periode legt hij aan een 'complete collectie van alle de

1. uitg. 1775, zie daarover Koberstein a.w. 5, 503.
2. H. aan G. 13-10-74 *Briefw. zw. G.u.H.* hgg. v. K. Schüddekopf, I, 196. Maar er zal wel niets te verzamelen vallen: de Hollanders zijn flegmatische dukatentellers zonder een zweem van gevoel. 'Auch für die Iris war nichts da', vervolgt hij. Echter vind ik in *Cat. V.G.* II, 201 *Iris* (von G.F. Jacobi) 1774v, 6 tom. 2 vol.
3. V.G. aan R. 21-2-73.
4. V.G. aan P. 29-12-85.
5. *Cat. V.G.* II, 192.
6. ibid. 183-192.
7. Zie deel I, 469.
8. *Cat. V.G.* II, 192.
9. Zie deel I, 469.
10. ibid. 454.
11. Olivier aan V.G. 10-2-83; want nr. 10 is in ex. K.B. inderdaad op best papier.
12. Zie deel I, 373.
13. bijv. aan Björnstähl. Zie Ten Brink *V.G.* 111.

publieke geschriften rakende de zaken van staat en oorlog 1781-1785, benevens de voornaamste van 1775-1780, en eene collectie van oudere tractaten van 1574-1774 incluis, te zamen in 73 portefeuilles, behalven verscheide grotere gebonden en ongebonden werken (...) 1781-1785.'[14.] En als lid van de

14. Bij V.G.'s vertrek uit Nederland deponeerde hij dit alles bij James Crawfurd te Rotterdam. De catalogus in ms. van V.G.'s hand berust in de K.B. Pf. 130 D 2 I-VI; het is de ms. lijst van V.G. die Knuttel in zijn *Pamfl. Cat.* deel 5 telkens citeert.

Vroedschap komt hij terstond als deskundige met voorstellen tegen misbruiken in boekhandel en uitgeverij, en ten voordele van de Universiteitsbibliotheek. Hoezeer maatschappelijk en financieel in moeilijkheden, het boekenkopen kan hij niet laten: in het jaar na zijn vertrek naar Zwitserland doet zijn vertrouwde J. Ras Gzn hem verslag van de staat zijner schulden: we vinden bij de crediteuren zes boekhandelaren vermeld over de jaren 1784-1786.[1.]

Met trots spreekt Van Goens van zijn bibliotheek, toen hij bezig was ze te verzamelen, en lang nadat ze verdwenen was. Een door Herelius gevraagde collatie kan hij niet vinden. Zo iets, verontschuldigt hij, overkomt mij wel eens meer 'in aliqua librorum copia'. Een dertig jaar later roemt hij: 'my Library was quoted by Travellers as one of the chief curiosities to be seen at Utrecht';[2.] het komt neer op de vermelding in het reisverhaal van de Zweed Björnstähl,[3.] die bijzonder de rijkdom aan Spaanse en Italiaanse literatuur prijst. Uit Duitsland schrijft Van Goens ook herhaaldelijk in 1799 en 1800 aan Van Alphen om toezending van een aantal exemplaren van de Catalogus, er zijn er bij de lieden, waar hij het laatst woonde in Den Haag, wel twee à driehonderd achtergebleven.[4.] Als Van Alphen er in plaats van de gevraagde acht, twee zendt, is hij ontevreden: ik kan er niet één weggeven; alleen aan de hertog van Gotha heb ik er een gezonden. Maar ik wilde er gaarne ook een aanbieden aan de keurvorst van Mainz en aan de Coadjutor, de vorst-bisschop van Constanz. Ter wille van zo hoge vrienden voldoet Van Alphen dan aan het verzoek.[5.] In 1803 moest 'neef Van Goens' er weer een half dozijn zenden, maar verzuimde het; dan moet de weduwe van Van Alphen er voor zorgen in 1805.[6.]

Niet de grote omvang was het merkwaardige van deze bibliotheek, al zal het ook in die tijd van wetenschappelijke verzamelzucht, van buitengewone waardering van het boek, en van nog zeer gebrekkige inrichting der publieke boekerijen, wel iets bijzonders zijn geweest, dat een jongman van een 25 jaar zich zelf zulk een collectie had weten bijeen te zamelen. Drie vertrekken in het huis van zijn vader besloegen de omtrent '20.000 deelen', volgens Björnstähl. Er waren wel groter en kostbaarder bibliotheken van particulieren hier te lande. Om van een Meerman te zwijgen: die van Wesseling, J.J. Schultens, Hofstede, Stinstra overtroffen ze meer of minder.[7.] Ds. J. Kneppelhout te Naarden, zelf verzamelaar, die voor een duizend gulden in eens durfde kopen, schrijft aan zijn vriend Tydeman,[8.] dat de bibliotheek van zijn oom Rijkevorsel over de *f* 20.000,- heeft opgebracht. Het zijn slechts enkele voorbeelden, van geen of geen bijzondere vermaardheid. De 'twee dikke deele' zijn misleidend, de '19000 volumes' evenzo. Van Goens liet Dufour zijn Catalogus ongewoon royaal drukken, was zeer volledig met de titels en had er vaak heel wat bij te vertellen. En zijn nummering betreft delen, deeltjes, ja afleveringen soms;[9.] verkoopcatalogi, oraties, dissertaties, disputen, alles telt voor vol mee.[10.] Zelf geeft

1. R. aan V.G. 9-2-87.
2. *Br.* I, 4 noot.
3. Zie Ten Brink a.w. 111. De anderen, die Van G. en T.B. vermelden, kwamen na 1776, en schreven dus Bj. hieromtrent na.
4. Vgl. J. Ras Gz. aan V.G. 27-4-87: al de catalogi kwamen als onverkoopbaar van auctie bij Witlaar terug.
5. V.G. aan V.A. 3-1-99; 29-3-99; 21/3-6-1800; 27-12-1800.
6. V.G. aan Wed. Van A. begin mrt. 1805.
7. Zie de Catt. van W. en Sch.; over H. De Bie a.w. 173; over St. Sepp a.w. I, 1vv.
8. K. aan T. 29-11-78 Mij Lk.
9. bijv. '10432-10527 Mercure de France. Amst. 1770-1775 8° 96 vol. br.'
10. II, 643-701; nrs 16945-18898.

Van Goens vele voorbeelden van rijker verzamelingen;[11.] de telling naar 'deelen', die een andere indruk moet wekken, is daar soms, zo niet doorgaans, onjuist: laat ons hopen, dat geen kinderachtig opzet de oorzaak is.[12.]

De betekenis van bibliotheek en catalogus ligt vooral in deze twee dingen: 1. de ordening

11. *Cat. V.G.* II, 183-192.
12. bijv. nr. 10.000 Bibl. Wesselingiana: 'env. 4300 voll.', moet zijn 'numéros'.

van het geheel. 2. de veelheid en verscheidenheid van het literaire deel. Gemaakt naar een nieuwe bibliografische classificatie, die strekt ten dienste van de *lezers*, maar een volledige kennis vereist bij de samensteller van de inhoud van elk boek, zo schrijft Van Goens, nooit afkerig van eigen roem, aan Pallas van zijn Catalogus en zijn bibliotheek, waarvan deze zo terloops toch ook horen moet.[1] 'Men vleid zig, dat deeze *Beredeneerde zamenstellige Catalogus*, de Kenders en Liefhebbers van Boeken zal voldoen', zeggen de auctionarissen; zij denken, dat geen redelijk mens bezwaar zal hebben, hem behoorlijk te betalen. Maar bovendien stellen zij ook het ontwerp, het 'Tableau du Catalogue'[2] afzonderlijk te koop. In al de grote steden van Europa wordt hij verkrijgbaar gesteld; in Petersburg en Warschau, zo wel als in Madrid en Lissabon; Van Goens zelf informeert in 1777 bij Michaelis, of ze hem niet in Göttingen hebben gekregen.[3] Hij is ook lang vóór de verkoping[4] op touw gezet. Perrenot informeert in het voorjaar 1776, waarom hij hem nog niet ontving; elders kent men hem al uit het hoofd.[5] En Ten Hove ontving het eerste deel reeds in het najaar van 1775.[6] 'Il est assurement très bien fait, j'en ai même peu vû qui le fussent aussi bien. Dufour qui s'y connait, m'en parle dans le même sens. Peutêtre quelques subdivisions de trop, mais c'est se plaindre que la mariée est trop belle', prijst en kritiseert hij.

Vergelijken we andere catalogi van deze tijd, bijv. die van Wesseling (1765) en die van J.J. Schultens (1780) met deze van Van Goens, dan vinden we inderdaad een zeer groot onderscheid, ten gunste van de laatste. In de eerste is de hoofdverdeling die in folio's, quarto's en octavo's; bij de een vallen de duodecimo's onder de octavo's, bij de ander zijn ze een vierde groep.[7] Elk dier groepen wordt gerangschikt, bij Wesseling, als volgt: 1. biblia 2. theologi veteres et recentiores 3. jus civile et publicum 4. medici et philosophi (waarbij natuurkunde, enz.) 5. auctores graeci et latini 6. historia ecclesiastica 7. historici, genealogici, et chronographici 8. lexicographi et bibliothecarum scriptores (waarbij grammatici, etc.) 9. antiquarii, numismatici et inscriptiones 10. geographici, critici et miscellanei 11. variae et selectae dissertationes, orationes, etc. Bij Schultens: 1. biblia et commentatores 2. theologia (zeer veel, met onderverdeling a. veteres b. recentiores; en de recentiores weer in allerlei rubrieken: scholastici en post scholasticos, confessiones, systemata, selecta capita, dissertationes atque observationes ad varia capita theologia gentiles, mohammedica et judaica, verder over voor en tegen allerlei secten, enz.) 3. historia ecclesiastica 4. historia (a. vetus b. universalis c. orientalis d. recentior e. belgica - chronologie en geographie telkens inbegrepen) 5. antiquarii et numismatici 6. oratores et epistolographi (a. veteres b. recentiores) 7. Poetae (a. veteres et orientales b. recentiores: neoLatijn, Italiaans, Frans, Engels, Duits c. Nederlandse) 7a. Paroemiographici, Mythographici, Emblematici, Satyrici etc. (schijnen met 6 oratores te worden samengenomen) 8. juridici 9. medici et historia naturalis 10. philosophi veteres et recentiores (daarbij wis-, natuur-, staatkunde, opvoeding, enz.) 11.

1. V.G. aan P. 29-12-85.
2. Deel I, I-LIV.
3. Blijkbaar had hij orders vandaar verwacht: Dieze was in Göttingen. M. antwoordt: Kulenkamp had hem; ik verbaas mij, dat onze bibl. publ. niet bij de kopers is. Kul. is zelf groot liefhebber, en hij is bevriend met de bibliothecaris Heynias. M. aan V.G. 9-3-77.
4. Te Utrecht 14 okt. 1776 en vlgg.
5. P. aan V.G. 14-3-76.
6. *Br.* I, 345 (ce 16 Oct. 75).
7. Deze indeling is oud, maar wordt nog aangehouden om de praktische eisen der berging. We zien een streven, de verschillende formaten van één vak toch zoveel mogelijk bij elkaar te brengen; en bij de verkoop ener bibliotheek wordt men vanzelf, uit eigenbelang daartoe gedrongen.

Grammatici, Lexicographi, Critici (a. graeci et latini, veteres et recentiores b. orientales c. aliorum linguarum; waarbij Nederlands) 12. historia literaria (waarbij ook biografieën, catalogi, tijdschriften) 13. Libri miscellanei (bont mengelmoes, pedagogiek, aesthetica, kunsten, spectatoriale vertogen, enz.) 14. Dissertationes et Orationes.

Het zijn beide veilingscatalogi, maar dat ze naar een oud, vrij vast systeem zijn ingericht,

kan Morhof's *Polyhistor*[1.] bewijzen, welk eerste deel met een Liber Bibliothecarius aanvangt, en die daarin tal van voorbeelden geeft. ‘Ordo, sed non nimis anxius’ dunkt hem het beste; derhalve ‘secundum seriem facultatum et artium’, met uitbreiding van afdelingen voor rijk vertegenwoordigde vakken, ‘ita tamen, ut ratio habeatur magnitudinis librorum’.[2.] Dat laatste daar staat hij bijzonder op: de ratio formae moet voorop gaan, de ratio materiae daarna komen.[3.] Gabriel Naudé, de bibliothecaris van Mazarin, heeft bij hem om theorie en praktijk een ereplaats.[4.]

Zowel hier als in de voorgenoemde catalogi, ziet men terstond waar het naar ons begrip schort: theologie, rechten, medicijnen, ‘philosophie’ vormen elk een vrij vast systeem van wetenschap; maar historie en vooral letteren zijn vlottend, en worden op eigenaardige wijze verdeeld en ondergebracht; heel wat poneert men ten einde raad in de vergaderbakken historia literaria of miscellanei. Van *kunst* is nog niet of ternauwernood sprake. Het was en werd ook bij toeneming als een vraagstuk gevoeld in de eeuw, die allerwege het terrein der wetenschap uitbreidde, en zo de moderne specialisering voorbereidde, maar anderzijds uit traditie en wijsgerige behoefte de encyclopedische opvatting vasthield en versterkte: de juiste inrichting en beschrijving van een bibliotheek. Ik wijs slechts op Formey's ‘Conseils pour former une Bibliothèque peu nombreuse mais choisie,[5.] en op een artikel in het *Journal des Savants* van 1768: Essay sur l'arrangement méthodique d'une bibliothèque.[6.] Formey maakt de volgende rubrieken: 1. Ecriture sainte, Théologie et Histoire ecclésiastique 2. Philosophie 3. Belles Lettres 4. Journaux 5. Histoire 6. Romans 7. Poésie 8. Eloquence 9. Morale et Goût 10. Science Militaire, Mathématique, Architecture, etc. 11. Géographie et Voyages 12. Jurisprudence et Médecine 13. Du Commerce. Maar zijn artikel zelf en zijn indeling richtte zich geheel naar de behoeften van ‘ce grand nombre de personnes, qui pleines de goût, et même d'ardeur pour les Belles Lettres, ne savent comment satisfaire en heureuses dispositions’; die hun leven lang genoeg lectuur hebben aan vijf- of zeshonderd met zorg gekozen delen,[7.] die zo goed als alle hebben te behoren tot het gebied van ‘l'Esprit et le Coeur’. Het *Journal des Savants* heeft wijder strekking: het splitst verschillende wetenschappen, zo de ‘philosophische’, waarvoor in de plaats komen: a. mathematica b. philosophie c. historia naturalis d. physica, chemie en astronomie. Historisch zijn de vijf rubrieken: histoire ecclésiastique, histoire publique, chronologie, geographie et voyages, antiquités. Als literair kunnen we beschouwen de zes groepen: a. histoire littéraire b. littérature dogmatique ou sciences de l'expression c. journaux d. romans e. pièces de théâtre f. ouvrages moraux g. ouvrages d'agrément. Theologie beslaat drie afdelingen; naast die van het recht staat er een: politique, finances et commerce; medicijnen, anatomie en chirurgie gaan samen; er is een afdeling arts et métiers. Aan het eind komen weer de collectivus academiques et oeuvres melées, hier bij elkaar gevoegd in één rubriek.

Met deze voorbeelden voor ogen, kunnen we Van Goens' ‘nieuwe plan’ beter waarderen.[8.] Men kan aannemen, dat hij beide heeft gekend, en onderstellen, van

1. Ed. 1708.
2. a.w. T. I, L. I, C. V, § 7.
3. ibid. § 9.
4. a.w. I, I, 2, 7.
5. 5e ed. samen met *Introd. gén. aux sciences* van De la Martinière, Amst. 1764. In *Cat. V.G.* II, 183; 3e ed. Berlin 1755.
6. *J.d.S.* Mai 249-287.
7. Echter bevat de Table des Livres stellig vele malen dat getal delen.
8. Men kan ook nog vergelijken, wat ik boven p. 92 uit Gesner's *Isagoge* aanhaalde over de Historia Litteraria. En Morhof a.w. I, I, 2 De Historia Litteraria. Overigens pretendeer ik in het

beide geleerd, maar dan moet men tegelijk erkennen, dat hij beider systeem veel heeft verbeterd.

Het formaat is natuurlijk bij hem, evenals bij hen geen principe van indeling meer. Hij onderscheidt, na de ‘Introduction’, waaronder bijv. de Encyclopedieën vallen, eerst vier delen ‘parties’: I. Sciences II. Arts et Belles Lettres III. Histoire IV. Philologie; et Polygraphis.

minst geen kennis van de historie der bibliografie; zij gaat buiten hetgeen ik hier mededeel, niet verder dan wat R. van der Meulen geeft in zijn *De Boekenwereld.*

Onder I behoren, na een inleiding: De Dieu, Sainte Bible, Livres Apocryphes, Révélations fausses; Théologie, Jurisprudence, Médecine (met Chirurgie et Anatomie), Philosophie (algemene werken; geschiedenis, en 'oeuvres de philosophes'), Logica, Metaphysica (onderverdeeld in ontologie, pneumatologie, psychologie met physiognomie). Ethiek of Moraal, waarbij ook de Spectatoriale geschriften, 'Oeconomique' (waarbij Opvoeding), Politique (waarbij Commerce, Agriculture, Police), Physica, Chemie, Natuurlijke Historie, Mathematica, waaronder naast arithmetiek en geometrie ook ressorteren Mechanica, Optiek en Astronomie c.s.

Wij merken slechts op, dat hier rechten en medicijnen ver in de minderheid zijn bij theologie en 'philosophie', dat de algemene werken altijd voorop gaan, dat verder telkens auteurs 'anciens' en 'modernes' worden onderscheiden; en dat in deze laatste rubrieken of haar onderafdelingen in de regel de chronologische orde wordt gevolgd.

Partie III is zeer omvangrijk:[1] zij bevat: A. Histoire Universelle: a. Oudheid b. Middeleeuwen c. Nieuwe Tijd d. Kerkgeschiedenis e. Histoire littéraire c.s. B. Histoire des peuples modernes afzonderlijk van Europa naar de verschillende aspecten: politiek, kerkelijk, wetenschappelijk, artistiek; daarna de andere werelddelen. Een Appendix bevat de hulpwetenschappen der historie: a. Geographie, Voyages, Recueil de Cartes. b. Chronologie c. Genealogie d. Diplomatique.

Reeds vroeger vestigden we de aandacht op eigenaardige kenmerken dezer verzameling, in het bijzonder de rijkdom aan cultuur-historische werken en de bijzondere zorg aan sommige landen besteed.[2] Thans wil ik alleen nog opmerken, dat de verdeling in twee helften: a. algemeen wereldlijke, kerkelijke, 'litteraire'; en b. naar landen (elk met weer die zelfde rubrieken) met c. al de *hulpwetenschappen* als *aanhangsel*, een grote verbetering is op het oude systeem. En evenzo dat de 'histoire littéraire' zeer beperkt blijft, omdat Van Goens zich stipt houdt aan het 'generale' karakter, hier vereist, zodat hij voor de geschiedenis der *afzonderlijke* 'Arts et Sciences' naar deze kan verwijzen, evenals voor haar ontwikkeling in de afzonderlijke landen naar de afzonderlijke geschiedenis daarvan. Zo bevat deze rubriek buiten een klein contingent algemene wetenschapsgeschiedenis niet veel meer dan Bibliographie en de 'Journaux'. Deze, naar de talen gerangschikt, maar voor het merendeel bedoelende kunsten en wetenschappen algemeen en internationaal te overzien, hebben hier ook wel hun meest passende plaats: zij zijn het nauwst verwant aan de oude 'historia litteraria'; enkele oudere nationale en enkele meer in moderne zin 'literaire' Duitse maken daarop de uitzonderingen.

De samenstelling en begrenzing der 'Quatrième Partie' zal wellicht aan Van Goens het meeste hoofdbreken hebben gekost; wij in elk geval zien er verscheidene moeilijkheden in, en houden twee bezwaren ertegen over. Enerzijds dunkt ons de samenvoeging van Philologie en Polygraphes in één verband vreemd. Het is het kleinere, en bij nadere beschouwing een zeer klein bezwaar: want Van Goens doet duidelijk uitkomen, dat hij de Polygraphes geheel afzonderlijk erkent; een aanduiding 'Cinquième Partie' bleef waarschijnlijk alleen achterwege om de geringere omvang van deze laatste twee afdelingen. We merken daarbij op, dat voor alle bibliografie de 'verzamelde werken', en wat daarmee in karakter overeenkomt, steeds moeilijkheid opleverden. Het moderne Duitse systeem zette ze maar vóórop bij de algemene werken vóór alle vakindeling; Brunet, *de* grote Franse bibliograaf, heeft onder 'Belles-Lettres', er drie afdelingen voor: Dialogues et entretiens; polygraphes; collections d'ouvrages et extraits de différents auteurs - parallel met linguistique;

1. Deze Partie *Cat.* II, 1-550; nrs. 7213-15330; dat is ongeveer de helft.
2. Zie boven p. 9v. en 21.

rhétorique; poésie; fictions en prose; philologie; terwijl hij bij de laatste nog een hele reeks verwante genres onder dak brengt, als: Bons mots, ‘Ana’, Pensées, ‘Esprits’; Gnomiques; Emblêmes, en Satires.[3.] Daarmee vergeleken dunkt ons Van Goens' samenvatting, ondanks de groepsgewijze grote verscheidenheid van uiterlijke vorm tot één afdeling ‘polygraphes’ als gelijksoortig door

3. Van der Meulen a.w. 568.

veelzijdigheid en algemeenheid van inhoud en onderwerp verre de voorkeur en lof te verdienen.

Het andere bezwaar betreft de afscheiding van de ‘Philologie’ van de letteren in het algemeen. Hier heeft Van Goens gestaan voor de bijzonder moeilijke vraag: Wat *is* filologie?[1] Oude en nieuwe ideeën kruisten daarbij elkaar; gevestigde opvattingen kwamen daarbij in strijd met zijn eigen nieuwe inzichten. De leerling van Wesseling, de bewonderaar van Winckelmann, was overtuigd voorstander van de moderne verdieping en verbreding in de studie der klassieken, die zou leiden tot het nieuwe humanisme en de Altertumswissenschaft: vandaar de moeilijkheid der begrenzing tegenover de geschiedenis en de kunst. De strijder voor de waarde en het recht der moderne letteren van alle landen en tijden kon geen sanctie verlenen aan de pretentie op alleenheerschappij, noch berusten in een drukkende overmacht der Oude. Maar anderzijds vermocht de Utrechtse professor in het Grieks, mede-erfgenaam van de roemrijke traditie der oude Hollandse filologie, tot wiens vorming Hemsterhuis en Ruhnkenius met welgevallen hadden meegewerkt, niet de ogen te sluiten voor de zeer bijzondere, enige positie ener in feite bestaande klassieke filologie als afzonderlijk terrein van wetenschap. Vandaar de moeilijkheid der begrenzing tegenover de ‘schoone letteren’. Alles wat over een of ander deel van het leven der klassieken historisch handelde, en al wat de ouden zelf aan geschiedenis, wetenschap, letteren, kunst in hun geschriften boden, had Van Goens onder de betreffende rubrieken gebracht, juist zoals hij het ten opzichte der modernen deed; wat overbleef voor de ‘philologie’ waren resultaten, middelen en materialen der wetenschappelijke kritische werkzaamheid, voorzover ze niet verbonden waren aan een overwicht van zakelijken inhoud. 't Is alsof Van Goens iets voorzweefde van Boekh's ‘Erkennen des Erkannten’. ‘Critique’ en ‘Archéologie’: commentaren, en dgl., zonder de auteurs zelf; verhandelingen, toelichtingen en verzamelingen, van algemeen of gemengd archeologische, van numismatische, epigrafische, sphragistische stof, voorzover geen kunst of historie ze niet met reden konden opeisen.[2] Dat Mythologie het derde onderdeel uitmaakt der Philologie moet samenhangen met de ons reeds gebleken minachting van Van Goens voor de zakelijke inhoud: ze biedt alleen materiaal tot verklaring der auteurs. Een vierde onderdeel, ‘Mélanges de Littérature’ vormt de overgang naar de ‘Polygraphes’: men zou ze eer verwacht hebben aan het einde der Belles Lettres, of wel onder de ‘Polygraphes’; de plaats hier zal bepaald zijn door het feit, dat er zoveel klassiek-filologische kritiek onder schuilt.

Het belangrijkste deel waarnaar wij ook het vaakst reeds verwezen, is voor ons de ‘Seconde Partie’: Arts et Belles-Lettres. Men zal voor deze tijd hier te lande nergens een bibliotheek vinden, die met die van Van Goens te vergelijken valt, in rijkdom en veelzijdigheid van moderne literatuur, in betrekkelijke volledigheid,[3] wat betreft de theorie en de geschiedenis der kunst in 't algemeen, der literaire kunst in 't bijzonder, evenmin voor de wijze van indeling en beschrijving. Wie de vele moeite bij ervaring kent, die het in de tegenwoordige tijd ondanks nooit falende hulpvaardigheid, in ons land kost, om de literatuur, en vooral om de literaire theorie van dit tijdvak in originali onder de ogen te krijgen, wie in onze grootste boekerijen tevergeefs heeft gezocht tot zelfs naar een Batteux, of een Metastasio, gaat het hart open bij het doorlopen van deze Catalogus. Hoe uitnemend was Van Goens

1. Vgl. behalve Sandys a.w. ook Boekh, *Encyclopaedie und Methodologie der philol. Wissenschaften*^{2} Einleitung.
2. Vgl. bijv. ‘Histoire Romaine’ onder Histoire ancienne, ‘Sculpture’ onder Beaux Arts.
3. Een goede maatstaf ter vergelijking bieden de zeldzaam rijke literatuuropgaven van Blankenburg bij Sulzer.

geoutilleerd voor het werk, dat hij zich tot ideaal had gesteld. Hoe zien we hem hier in zijn element. Wij verstaan het, dat hij altijd met trots de Catalogus bleef vertonen, waarin hij een wegwijzer en handleiding ter algemene literatuurstudie had gegeven. Wij willen deze Partie wat nader beschouwen.

Een ‘Introduction’ geeft de werken over ‘Aesthétique, ou Science de bien juger les Beaux-Arts et les Belles-Lettres’; daarbij sluiten zich aan ‘Traités Généraux des Beaux Arts et Belles-Lettres conjointement’. Daarop volgen de kunsten eerst, gesplitst in ‘Beaux-Arts: Peinture, Gravure,

Sculpture, Architecture, Musique, Danse, - en 'Arts': Art du Manege, Tactique c.s., Arts Mécaniques et Métiers, Arts d'Amusement. En de Belles-Lettres, verdeeld in Grammaire, Rhétorique et Poétique, Poésie, Romans. Tezamen bevatte dit 'gedeelte' een kleine vijfduizend delen. Bedenkt men daarbij, dat Polygraphes voor een zeer groot gedeelte - men denke alleen maar aan de verzamelde Opera, Oeuvres, Opere, Obras, Works, Werke van oude en moderne auteurs -, de 'Philologie' voor een kleiner gedeelte, literair werk bevatten; dat bij 'Histoire' vele oude en nieuwe schrijvers voorkomen, die in de literatuur hun plaats plegen te beslaan, dat ook de overwegend literaire 'Journaux' daaronder vallen, en de 'histoire littéraire' ook literatuurgeschiedenis gaf; dat eindelijk onder philosophie evenzo, inzonderheid onder 'morale', vele geschriften gaan van literaire naam en faam, dan kan men aannemen, dat twee vijfde der bibliotheek aan kunst, taal en letteren was gewijd, aan letteren het meest.

Tot de grammatica en lexicografie zal ik het zwijgen doen. Tot de klassieke dichters en prozaïsten evenzo; bij de moderne teken ik slechts het volgende nog aan: onder Rhétorique is een afzonderlijke en rijke rubriek Epistolaires[1.] naar volken ingedeeld; als andere rubrieken komen hier voor de Proverbes c.s., de Bons Mots, Sentences etc. en de Recueils de Livres, nommés Ana[2.] en dgl., die Van Goens dus nader rekende aan dit literaire, niet-romantische proza, dan aan de Emblemes, Pensées, Réflexions, Entretiens, enz., die vielen onder de 'Polygraphes'. De neo-Latijnen, vreemde en eigene, naar de landen gerangschikt, zijn zeer ruim vertegenwoordigd, en ook de macaronische poëzie ontbreekt niet. Bij de neo-Latijnse en alle moderne poëzie wordt telkens een afzonderlijke plaats ingeruimd aan het toneeldicht, en ook - eigenaardig overblijfsel van de manier der oudere historia-litteraria-compilatoren - aan het werk van vrouwen. Overigens staan de speciale historische en theoretische werken elk in hun groep telkens voorop, en volgt daarna een verdeling naar volken, terwijl elke nationale dichtkunst chronologisch wordt gerangschikt, in tijdperken, naar elker eis. Van het oudste tot het nieuwste komt hier voor, althans tot 1774-1775 toe: Goethe's *Götz von Berlichingen* (1773) en *Leiden des jungen Werthers* (1774 maar in de 2de aufl. 1775) vinden we er evengoed als Nicolai's *Sebaldus Nothanker* (1773-1775); ook diens *Freuden des jungen Werthers* (1775) met menig andere echo op Goethe's sentimentele roman.[3.] Zo een Italiaanse herdruk van 1775, Franse poëzie en proza van 1774 en 1775; Brooke's *Fool of Quality* en andere Engelse romans tot 1773 toe, William Jones' *Poesis Asiatica* van 1774. Hetzelfde nemen we waar bij de tijdschriften: de *Bibliothèque des Sciences* tot 1774, *Mercure de France* tot 1775, *Universal Catalogue* tot 1775, *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften* tot 1775, *Allgemeine D. Bibl.* tot 1774, *Bibliotheek der Philosophie und Litteratur* 1774, *Deutsche Merkur* tot 1774, *Iris* tot 1775, *Almanach des Muses* tot 1775. Met 1774 of uiterlijk 1775 breken echter de vervolgwerken af.

De *literatuurgeschiedenis* is verdeeld over Historie en Poëzie, al naar oudere of nieuwere opvatting er in heerste. Laten wij die der Oudheid en der Middeleeuwen terzijde, dan vinden we onder Historie de oude bekenden, Morhof, Struve, Reimmann, Stolle, Heumann, J.A. Fabricius, met vele anderen, ouderen en ook jongeren (Honvlez-Ardenn 1762, Hamberger 1756-1764-1766-1767, Rambach 1770, Saxe tot 1775); over universele 'geleerden-geschiedenis'; en dergelijke werken, maar over afzonderlijke landen, gewesten of steden bij de betrekkelijke afdelingen: Spanje, Portugal, Italië, Frankrijk, Engeland, de Nederlanden, Duitsland, Polen, Hongarije, Scandinavië, tot Rusland toe. Zo vinden we er voor Italië onder veel meer

1. nrs. 3565-3789.
2. nrs. 3804-3831.
3. *Cat. V.G.* I, 614.

Mazzuchelli's kolossale werk, de *Biblioteca Italiana* van F. Heym, de *Italian Library* van Baretti, en allerlei lokale Bibliotheche, of hoe zij anders heten mogen; voor Frankrijk: Sorel (1664), de 16de eeuwers De La Croix du Maine en Du Verdier tezamen gevoegd en vermeerderd door Rigoley de Juvigny (1772-3); Claude Fauchet

(ed. 1611); voor Engeland Lelandus, voor Nederland Valerius Andreas, Paquot, Siffrius Petri, De la Rue, C. Burman, Pars. Echter zijn er ook reeds meer op het literaire in engere zin gerichte geschiedenissen bij, als Fontanini's *Eloquenza Italiana*; Goujet's *Histoire de la Littérature françoise* (1741-1756), De Longchamps, *Tableau historique des Gens de Lettres* (1767-1770). De rubrieken over bibliotheken en over universiteiten hebben weinig of geen betekenis voor de literatuurgeschiedenis, wel die der 'Academies et Sociétés'. En ook die der bij elk land vermelde biografieën, van 'des hommes illustres', 'savants', 'artistes'; want daaronder is zeer veel, dat schrijvers betreft van literaire verdienste. Ook op dit gebied is Van Goens met het beste van zijn tijd uitgerust: behalve Bayle, Chaufepié en latere *Dictionnaires historiques* met geheel of gedeeltelijke biografische inhoud, bezit hij onder meer de beide werken van Schroekh (1766 en 1769), Brücker's *Bildersaal*, de vervolgreeks van Götten, Rathlef, Strodtmann, Stosch, voor algemene biografie; Saveriën voor die der moderne filosofen (1762-1773); Harlesius voor die der filologen (1764-1772); Erythraeus (i.c. G.V. Rossi), Fabronius (1766-1770) en een kostbaar Toscaans verzamelwerk (1766-1770), Hamberger (1767) en Schirach (1770-1773) voor Italiaanse en Duitse afzonderlijk. Verder tal van afzonderlijke levenbeschrijvingen van filosofen,[1.] kunstenaars[2.] en letterkundige beroemdheden: van de laatste o.a. van Poliziano, Aretino, Muratori, Gravina, Cellini, Fénelon, Fontenelle, De la Motte Houdart, Abbt, Meinhardt, Gellert.

Het meeste en belangrijkste over de geschiedenis der literaire kunst vinden we echter onder de afdeling 'Poésie'. Algemene werken als de zeven zware kwartijnen van Quadrio (circa 1750), J. Brown's *History* (1764), Chr. Schmid's *Theorie der Poesie* (1767) en zijn *Biographie der Dichter* (1769), Duff's *Critical Observations* (1770) gaan geheel voorop; die van L.J. Velasquez en Jo. A. Dieze over Spaanse; Crescimbeni en Meinhardt over Italiaanse; La Curne de Sainte-Palaye, Millot, Mervesin en Massieu over Franse, L'abbé Yart (c.1755) en Th. Warton (1774) over Engelse, Morhof, Reimmann,[3.] Bielfeld, Huber over Duitse, Bidloo en Hardy over Nederlandse dichtkunde, openen telkens de afdeling van de betrokken landen. De geschiedenis der toneelpoëzie gaat op gelijke wijze telkens deze zelf vooraf: Riccoboni (1771) de Italiaanse; De Beauchamps en het uitgebreide werk van Parfoiet de Franse; B. Victor, D. Erskiner Baker en anderen de Engelse; Gottsched, Friesleben (1770), Lessing en anderen meer de Duitse. Er zijn grote verzamelwerken tot doorlopende illustratie der nationale literaturen: als een *Parnaso Espanol* (1768-1772), van onderdelen en tijdvakken, als een *Teatro Italiano*, allerlei Franse *Recueils* of *Bibliothèques*, Engelse *Collections*, Duitse *Sammlungen.* Wat er van middeleeuwse literatuur en van oude volkspoëzie weer aan de dag was gebracht, schijnt ook grotendeels bij Van Goens aanwezig. Voor Nederland beperkt zich dat echter tot Stoke (Klaas Kolijn!), waarbij de rederijkers Houwaert en De Casteleyn, en verzamelingen van Rotterdamse, Haarlemse, Leidse en Vlaardingse rederijkers-feesten aansluiten. Zelfs Scandinavië is vrij goed vertegenwoordigd: de *Edda* (schoon in de Catalogus niet opgenomen), Ari's *Islendingabók*, Percy's *Runic poetry* en Mallet's *Histoire* vermeldden wij vroeger reeds;[4.] maar wij vinden er ook onder meer Arnkiel, Keysler, Arni Magnusson, Olai Magni, O. Verelius, verschillende werken van J. Loccenius, van Thormod Torfaeus, O. Celsius; en niet te vergeten,

1. als Bacon, Spinoza, Hobbes, Bayle, Descartes, Leibnitz, Helvetius.
2. zowel van landen of scholen als van afzonderlijke personen bijv. Michelangelo, Callot, Dürer.
3. Beide in aanmerking komende werken zijn echter onder 'Historie' vermeld. *Cat. V.G.* II, 174, 464.
4. Zie deel I, 184 en boven p. 235.

van Alb. Bartholinus - meest alle geschiedwerken,[5.] maar vaak toch van grote betekenis voor de ontsluiting der oude merkwaardige literatuur van het Noorden.[6.]

Over de Roman is er buiten hetgeen bij de Belisarius-kwestie te berde werd gebracht, weinig

5. *Cat. V.G.* II, 484-495. Vergel. over velen hunner H. Paul, *Gesch. d. Germ. Philol. in Grundriss* en Hansen, *Dansk Lit. Hist.*
6. Zo had Bartholinus zeer veel invloed op de Engelse romantiek, volgens bespreking in *Anglia Beiblatt* 34, 365-367 d. M.F. Mann. Zie P.R. Lieder, *Scott and Scandinavian Literature.*

meer dan Lenglet du Fresnoy's *De l'Usage des Romans*, etc. (1734) Biografieën, zo belangrijk voor de literatuurhistoricus, zijn er niet vele: Lope de Vega, Cervantes, Dante (1774), Petrarca, Trissino, Tasso, De La Fontaine, Corneille, Molière, Pope, Cibber's *Lifes of the Poets of Great Britain*, en meer; afgezien nog van die, welke bij de werken der schrijver zijn gevoegd. Voor de geschiedenis der 'Beaux Arts' wijs ik alleen op de verschillende werken van Winckelmann, op andere van Klotz, C.G. Heyne (1772), Lessing; over klassieke kunst, op werken van Félibien, Falconet, C.L. von Hagedorn, Fuesslin (1771), Frisi, Watelet (1775), Burney (1771-3), onder vele andere, over schilder-, graveer-, bouwkunst, tuinaanleg, muziek, van latere tijden. Afzonderlijk vestig ik nog de aandacht op een Parijse *Catalogue raisonné de l'oeuvre de Rembrandt* met een supplement 1751 en 1759 Amsterdam.

Ons rest thans nog een blik te slaan op hetgeen Van Goens bezat aan literatuur over de theorie der kunst, en bijzonder der literaire. Volgen wij de orde der seconde Partie 'Arts et Belles-Lettres' op de voet, dan vinden wij in de 'Introduction' en de 'Traités Géneraux' G.T. Meier's *Anfangsgründe aller schönen Wissenschaften* (2e aufl. 1754-1759), zijn *Auszug aus den Anfangsgründen* (1758), en zijn *Betrachtungen über den ersten Grundsatz aller schönen Künste und Wissenschaften* (1757); Kames' *Elements of Criticism* (2e uitg. 1763); *L'Art de sentir et de juger en matière de Goût* van Serran de la Tour (1762), een vertegenwoordiger ook der nieuwe ideeën in Frankrijk; C.F. Flögel's *Einleitung in die Erfindungskunst* (1760); Duff en Gérard over het genie (1767 en 1774), Burke's *Enquiry* in twee uitgaven (1767 en 1770); Kant's *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (van 1764, in uitgave 1766), de bekende werken over het schone van Crousaz, André, Hogarth; ook minder bekende als Spalletti's tegen de draad ingaande, als brief aan Mengs ingerichte, *Saggio sopra la Bellezza* (1765);[1] en het oude zeldzame *Tractado de la hermosura y de l'amor*, van Maximiliano Calvi (1576);[2] een reeks werken over 'le Goût', 'il buon gusto', 'Taste', 'der gute Geschmack', van Cartaud de la Vilatte (1737), J.U. König (1727 in een Hollandse vertaling van 1771), Gerard, Lamindo Pritanio (i.e. Muratori, 1708, in uitgave van 1766) met nog Duitse en Engelse anonymi; de *Three Treatises* van J. Harris, de theorieën van Riedel en van Sulzer, Schlegel's bewerking van Batteux' *Beaux Arts réduits à un même principe*; en andere meer. Bij *Beaux Arts* naast de vele algemene of speciale Dictionnaires en andere verzamelwerken op kunstgebied, onder tal van andere: L. Dolci's *Dialogo della pittura* (1557) in Engelse vertaling (van 1770), Lessing's *Laokoon* met tegengeschriften, L. da Vinci's *Trattato della Pittura*, werken van Webb en van Mengs, van Hemsterhuis, Falconet, Natter, Blondel, Laugier. Onder *Belles-Lettres* eindelijk: Rollin's *Manière d'enseigner*, Batteux' *Principes*, Ramler's bewerking daarvan; de Menagiana, Huetiana, enz. over 'Rhetorica' dat is de prozakunst: naast al de Griekse en Latijnse theoretici in allerlei uitgaven, met hun commentatoren, een menigte modernen, onder wie Fénelon, Bouhours, Orsi, Gibert, Buffier, Crevier, Lamy, Formey; Gesner, Heineccius, Morhof; Muratori; Gracian, Mayans y Siscar; over de theorie der poëzie: Frain de Tremblay, Buffier, Dubos, Le Bossu, Remond de St. Mard; Pope; Blount, John Brown (Duitse vertaling van zijn *Dissertation on Poetry and Music*) Webb's beide werken, Breitinger, Bodmer, Lessing (*Theatralische Bibliothek*), Algarotti (Opera); Lowth; de Poëtica van Aristoteles, uitgegeven, verklaard of vertaald door Victorius (1560), Sylburg (1584), Heinsius (1610), Goulston (1623

1. Zie daarover Croce a.w. 299-300: 'una prima voce d'opposizione alla dottrina della *bellezza ideale*, e una protesta a favore del *caracteristico* come principio dell'arte (...) questo oscura S. rappresentante della tesi aristotelica contro il risorto neoplatonisme estetico.'
2. Zie over hem Menendez y Pelayo, *Historia de las ideas estéticas en Espana* III^3 76-81: 'en su mayor y meyor parte un escandalosisimo plagio de los dialogos de Leon Hebreo.'

in herdruk van 1619), Rappolt, Dacier (1692), Parsons (1760) en verenigd met die van Horatius, Vida en Boileau, door Batteux (1771); daarenboven het zeldzame werk van de vriend van Quevedo: J.A. Gonçalez de Salas, *Nueva idea de la tragedia antiqua, o ilustracion ultima al libro singular de poética de Aristotele* (1633), een boek in duistere,

gongoristische stijl, vol klassiek-filologische geleerdheid, maar met ongewoon ruime ideeën over de verhouding van ouden en modernen, en over de vrijheid, die het genie past;[1] commentaren op de *Epistola ad Pisones* van Horatius, waaronder de bekende Engelse van Hurd (1766); de Poëtica's van Vida, Pontanus, G. Fabricius, J.C. Scaliger, de Zweed L. Fornelius (1643) en anderen; J. Trapp's *Praelectiones poeticae* (1716 in ed. 1736); allerlei over de waardering van Homerus, waaronder Boivin's *Apologie*, Fourmont's bemiddeling tussen Mad. Dacier en De La Motte, Wood's *Essay* (1769, in Duitse vertaling van 1773), Prof. Seybold's *Super Odyssea Homerica* (1769) en het heftige *Schreiben über den Homer von Seybold* (1772), dat men aan Herder of aan Goethe toeschrijft; Brumoy's *Théâtre des Grecs*, Dacier over Sophocles en de regels, mad. Dacier over Aristophanes en de regels. Uit de afdelingen moderne poëzie noteer ik nog: Cervantes' *Viaje del Parnaso*, Luzan's *Poetica*, Montiano's *Discurso*; Italiaanse poëtica's van Minturno, Denores, Gravina, Muratori, Zanotti; de *Difesa della Commedia di Dante* van Mazzoni (1587); de *Poétiques* van Marmontel en van Voltaire; de *Pratique du Théâtre* van Hédelin, abbé d'Aubignac; de *Observations on the Faerie Queene* van Th. en het *Essay on Pope* van J. Warton; een verzamelde uitgave van de Zürichse *Streitschriften zur Verbesserung des deutschen Geschmacks.*

De opsomming is zeer onvolledig, niet alleen omdat ik veel oversloeg - dat niet zó belangrijk of bekend is - maar vooral omdat zo veel betreffende esthetica en literaire theorie en kritiek elders wegschuilt; soms onder ‘Philosophie’, als Diderot's *Lettres sur les Sourds et les Muets*, en zijn *Lettre sur les Aveugles*; werken van Leon Hebreo (oftewel Judas Abarbanel),[2] Huarte,[3] Muratori, Vauvenargues, Levesque de Pouilly, Helvetius, Hemsterhuis, Flögel, A. Smith; en de vele Engelse Spectatoriale geschriften van Addison af tot Johnson toe, verder in de vele, vooral Duitse tijdschriften, onder de *Mélanges de Littérature*, waar men bijvoorbeeld Tassoni, Montaigne, D'Alembert, Trublet aantreft, en bovenal onder het zeer grote aantal verzamelde werken, die maar voor het kleinste deel voorkomen onder ‘Poësie’, maar grotendeels werden samengebracht onder de ‘Polygraphes’, onderafdeling ‘Recueils d'Oeuvres’. Hier bevindt zich zo nog literaire theorie en kritiek van Burman, Broekhuizen, van Bembo, Fracastoro, Lilius Giraldus, Quevedo, Nasarre, Feyjoo, van oude Spaanse schrijvers ook nog in Mayans y Siscar's *Origenes de la Lengua Espanola*, Dante, Boccaccio, Varchi, - zijn *Ercolano* echter onder Langue Italienne - Castelvetro, Trissino, Algarotti, Ronsard, Et. Pasquier, Malherbe, Régnier, Corneille, Boileau, St.-Evremond, Houdart de La Motte, Remond de St. Mard, Fontenelle, Voltaire, Rousseau, Swift, Akenside, Opitz, J.E. Schlegel, Gellert, Iselin, Lessing, Mendelssohn, Sulzer.

Het is een lange, dorre opsomming geweest, maar zo alleen kan ik een voldoende indruk geven van het rijke, veelzijdige studiemateriaal dat hier was verzameld. Wellicht bezat Van Goens nog meer; uit sommige lacunes zou men 't vermoeden,

1. Zie Menendez y Pelayo a.w. 3^3, 363-371. Vgl. echter ook Saintsbury a.w. 2, 341-2. Zoals Aristoteles op grond der toen bestaande tragedies zijn leer opstelde, zo zal in elke tijd de oordeelkundige geleerde kunnen ‘alterar aquella Arte y mejorarla, segun la mudanza de las edades y la diferencia de los gustos.’ Want men is niet gebonden aan de strenge voorschriften der Ouden, maar alleen aan ‘las leges de la Naturaleza’ - ‘Los grandes hombres (...) en la novedad, en la extravagancia, y aun en la temeridad van mas ocasionados a descubrir rasgos (trekken) de su divinidad.’
2. Zie over hem Menendez y Pelayo a.w. 11-62.
3. Over diens door gans Europa vermaarde en zelfs nog door Lessing vertaalde *Examen de ingenios para las ciencias* (1575). dezelfde III^3, 206-208 en Hurtado y Palencia, *Hist. de la Lit. Esp.* 485-486.

en bij zulk een verkoop op 28-jarige leeftijd en bij blijvende belangstelling ligt 't ook voor de hand, dat een en ander wordt uitgezonderd. Hoeveel had Van Goens bij zijn aanleg, zijn kunde, zijn smaak, zijn ijver, zijn geestdrift met deze middelen kunnen doen! Waarom *heeft* hij in werkelijkheid zo weinig er mee tot stand gebracht? Waarom wierp hij na verscheidene jaren van rusteloos verzamelen en studeren met een groots doel voor ogen, plotseling bibliotheek en studie ter zijde, om een geheel andere werkkring in te gaan? Veel zegt hij er nooit van, al herinnert hij vaak aan het feit zelf. Toch liggen de oorzaken

voor ons niet in het duister. Zij zijn in hoofdzaak tweeërlei; een derde, de voornaamste lijkend, is inderdaad slechts bijkomstig; maar gaf de laatste stoot.

Van Goens, zowel als zijn omgeving, werd het al duidelijker, dat deze weg maatschappelijk dood liep. Hij was extra-ordinarius, en bleef extra-ordinarius. Hij had *f* 400,- traktement, en bleef op *f* 400,- staan. Van 1766 af tot 1776 toe. Als leerling van Wesseling was hij aangesteld voor Grieks en Geschiedenis, maar na Duker's dissertatie van 1768 had hij op dit gebied niets te voorschijn gebracht dat ook maar enigszins de grote verwachtingen had gerechtvaardigd. Kwam er al eens een enkele maal iets van hem uit, dan gaf het geen voldoening, maar het liet iedereen onverschillig, òf wekte slechts ergernis. Voor een eigen gemaakt professoraat in de algemene en vergelijkende literatuurgeschiedenis, in de esthetica en de literaire theorie was nog in lange geen plaats aan onze hogescholen. Allerminst voor Van Goens, nieuwlichter van professie, die door eigen toedoen, al meer verdacht werd, ook op godsdienstig gebied. ‘Vous êtes suspect’, waarschuwde Ten Hove dringend in januari 1773.

De tweede oorzaak, samenhangend met de eerste, was: geldgebrek. Van Goens was levenslang een wonderlijk financier; ofschoon ongetrouwd ten huize zijns vaders levend, had hij niet weinig nodig: zijn briefwisseling en zijn rekeningen leveren overvloedig bewijs, dat hij het voor zichzelf het er altijd zeer goed van placht te nemen; en dat hij steeds bereid was, vriend en vreemdeling gul te onthalen, en hun edelmoedig geschenken aan te bieden, als de man, voor wie het op enige dukaten meer of minder niet aankwam. De tering naar de nering te zetten vermocht hij eigenlijk nooit. Wat hij niet betalen kon, bleef hij zonder veel gemoedsbezwaar schuldig; zichzelf en zonodig de crediteuren paaiend, dat het op den duur zeker terecht kwam. Maar zelfs bij deze luchthartige opvatting bleek na enige jaren het kostbare boeken-verzamelen niet vol te houden. Sinds omstreeks 1773 zien wij vele tijdschriften reeds afbreken, de veilingcatalogi worden zeldzaam, de relaties met buitenlandse leveranciers gaan verslappen of lopen te niet; soms zien we moeilijkheden over betaling, die Van Goens met hoge gebaren niet geheel kan bemantelen.[1] Deze kern van waarheid mag er toch in James' klacht[2] geweest zijn: dat Vader Van Goens te lang toegefelijkheid heeft betracht voor dit zwak van de geliefde, talentvolle zoon. Maar er moest toch eens een einde komen. In 1775 leende Vader Van Goens van zijn schoonzoon Van Alphen *f* 12000, - om Rijklof's zaken in orde te brengen. Zo leert ons de Concept-Procuratie van 1786 voor Rijklof's oom de generaal,[3] door de vader zelf opgesteld; oom zal de buitenlands wonende neef vervangen bij eventueel overlijden van de vader; en zal daarbij rekening houden met de sommen die deze in 1775 voor Rijklof had opgenomen ‘en ten zijnen oorbare verstrekt en uitgeschooten’. Het bedrag weten wij uit stukken en brieven betreffende het overlijden en de nalatenschap van de vader in 1791.[4] Daarbij heeft natuurlijk de praktische vader toen de eis gesteld, ook toekomstig betere financiering, en toen, zoal niet vroeger, zal men zeker ook beraadslaagd hebben, hoe voor de zoon een betere carrière te vinden. Op het einde van 1774 had deze zelf reeds openlijk zijn teleurstelling en mismoedigheid uitgesproken, aan het einde van zijn tweede voorrede

1. Zo met Deutsch te Berlijn, waar hij nog in het voorjaar 1773 voor bijna 100 dukaten op een veiling liet kopen. Deutsch aan V.G. 6-4-1773 en andere corresp. over de betaling met deze, Daum Jr en Sr en Thulemeyer.
2. Zie deel I, 18.
3. ibid. 19.
4. We zien daar tevens, dat R.M., die toch in 1779 van zijn moeder moet hebben geërfd, in de volgende jaren nog verder had geteerd op zijn toekomstig resterend aandeel in vaders erfenis, zó dat voorschotten daarop gedaan door zijn vriend de Rotterdamse bankier Crawfurd slechts voor 1/3 eruit konden worden betaald.

voor Volkmann, en op een radicale verandering gezinspeeld.[5] Zo plotseling als het schijnt, was de verwisseling van het hoogleraars- met het vroedschapsambt en de daarop gevolgde verkoping zijner bibliotheek dan ook niet. Aan Pallas schrijft Van Goens in 1785 vóór omstreeks tien jaar Finetti's *Trattato* uit Italië te hebben laten komen, in een tijd toen hij reeds met het plan omging,

5. Zie boven p. 32.

de literaire met een politieke carrière te verwisselen. Tot de verkoop was reeds lang besloten, het eerste tal van de Catalogus was reeds gedrukt, en aan vrienden toegezonden, in oktober 1775, toen men nog niet wist, waar en wanneer de veiling zou plaats vinden, waarom Ten Hove een exemplaar ontving zonder titel.[1] Van Goens deed wat hij kon om een goede prijs te verwerven; van voorname vrienden persoonlijk en hun invloed bij anderen verwachtte hij veel. Maar de teleurstellingen kwamen al spoedig. Ten Hove staat verwonderd en geeft nog goede hoop: 'J'ose me flatter que cette précieuse collection se vendra bien; j'avoue que je ne m'étais pas attendu à quelque chose d'aussi beau; et que j'en ai été tout ébahi.' Als hij rijk was, kocht hij de bibliotheek in haar geheel; 'tel que je suis, je ne laisserai pas d'en avoir pied ou aîle'. Op aankoop van 't geheel door de Prins moet hij echter in 't minst niet hopen: 'Otez vous de l'esprit toute espérance que le Prince veuille s'accommoder du tout, au moins n'y vois je pas la moindre apparence. Ce serait une acquisition précieuse pour un Prince qui se proposerait de former une bibliothèque publique à l'usage des savans, mais une pareille collection ne convient point à un grand Seigneur qui ne veut....'.[2]. Via Van Heiden-Reinestein ontvingen en aanvaardden later ook LL. AA. SS. et RR. een exemplaar. Heiden zette blijkbaar verder de domper op de verwachtingen daaraan geknoopt. Althans Van Goens antwoordt hem: Ik ken de Bibliotheek van de Prins niet, maar vermoed, dat de Heer Joncourt toch wel een of ander ter completering zou kunnen vinden. En hij wijst op een merkwaardige verzameling van stukken, over het Interim. Thulemeijer kreeg ook een exemplaar, en was zo vriendelijk een en ander met manuscriptaantekeningen ter inzage en kopiëring te vragen.[3] Van Goens' verwachtingen daalden. Aan Heiden schrijft hij kort voor de verkoop, dat zijn verzameling hem ± *f* 25000,- kostte. Hij zal blij zijn er *f* 10.000,- voor terug te krijgen. De Staat betaalde hem in tien jaar *f* 4000,-. Dus heeft hij *f* 11.000,- 'mangé en herbe'. De berekening heeft hem een tijd lang slapeloze nachten gekost; thans is hij er overheen. De les, dat hij een kind was, en de monniken met hun stelregel[4] geen dwazen, kost hem *f* 11.000,-. Niet duur, als 't hem voortaan rust en geluk geeft. Voortaan wil hij monnik zijn als er nooit een was, of liever vroedschap, zoals er veertig zijn.[5]

De verkoop op 14 oktober 1776 en volgende dagen te Utrecht, ofschoon aanzienlijk meer dan *f* 10.000,- opbrengend,[6] bracht toch teleurstelling. In antwoord op zijn klacht antwoordde Heiden: 'Sans doute la vente de vos livres n'a point été telle qu'elle l'aurait due. J'y ai fait quelques emplettes bien au dessous de la commission que j'avois donnée. Si j'avois pu prevoir ce grand marché, j'aurois fait des acquisitions plus essentielles. J'ai eu la curiosité de faire ajouter les prix à mon catalogue, et c'est cette vue qui a excité mes regrets', dat hij tot enige vergoeding der geleden verliezen voordelen zocht, kan hij zeer goed verstaan. De waardigheid, waarop hij in zijn schrijven doelde, en waarvoor hij volkomen bekwaam zou zijn, dunkt hem te enenmale onverenigbaar met zijn Utrechtse ambt. Maar er komen wel betere gelegenheden.[7]

Van Goens zelf spreekt ook vrij uitvoerig over de zaak in de *Memorandums of my Life*, in veel later tijd opgesteld, ten behoeve van Engelse autoriteiten in verband

1. *Br.* I, 345; T.H. aan V.G. 16-10-75.
2. ibid. 345, 16-10-75, de rest ontbreekt.
3. Zie deel I, 421.
4. Zie boven p. 184.
5. V.G. aan V.H. ± aug. 1776.
6. Tydeman aan Kluit 17 febr. en 15 mrt. 1777 geeft enkele bijzonderheden en vermeldt beide malen het totaal van *f* 12.228,-.
7. *Br.* II, 41. V.H. aan V.G. 13-12-76.

met zijn solliciteren naar een Engelse diplomatieke functie. Het levensverhaal is over het geheel vrij behandeld; Van Goens is niet afkerig van stilering der werkelijkheid. Dat blijkt ook hier duidelijk genoeg; toch is zijn eigen voorstelling van deze episode niet zonder belang. ‘My appointements, far from bearing a proportion to my labour (...) were low even to a ridicule. I could scarely pay my paper and

pens out of them.' Intussen spaarde hij geen kosten om zijn ambt zo goed mogelijk te vervullen. Zijn bibliotheek kostte hem meer dan 3000 pond. 'This, my parents still alive, greatly impaired my fortune, and really distress'd me. I began to entertain serious thoughts of resigning my place, leaving the Country and passing either to Vienna, where I had powerfull friends, or into Russia, whither I had likewise been invited, when unexpected overtures were made to me for entering into *the Regency* of my native town (1775).' Het klinkt wat wonderlijk, al schijnt het slot der tweede voorrede van Volkmann[1.] ook te doelen op plannen, zich in 't buitenland te vestigen. Of Chotek en Wilzeck *dit* bedoeld hebben? En Rusland? 't Is mogelijk, maar wij horen er overigens niets van, en daarom twijfelen we, dat er zulk een uitnodiging of iets wat er op geleek, is geweest. Kinsbergen, die later Van Goens' kennis zocht en vriendschap verwierf, sinds 1773 als 'de held van de Zwarte Zee', was tot 1775 niet alleen in dienst, maar ook in de gunst van de Russische keizerin. Hoe het zij, Van Goens bleef in Nederland, en werd regent. Eerst wilde hij er wel niet van horen; een plaats die hij op 18-jarige leeftijd gemakkelijk had kunnen krijgen, was hem nu op zijn 28ste jaar eigenlijk te gering, maar zijn ouders drongen er op aan, en men stelde het voor 'only as a step to future promotion and a mere entrance into the political career (a lure of which I have been a dupe all my life), I at last consented, and was brought even to court what I had disdained in the beginning. A short time after (May 1776), I was actually appointed by His Serene Highness, sold my Library, which was become a piece of useless luxury to me, lost above 1600 t. st. on it, and turned a Magistrate. I now found myself more at ease, with less labour and less necessity of expence.' Thans kon hij nuttig zijn, zonder vertoon, en zonder jacht op ijdele roem. 'So I gladly renounc'd all Celebrity; broke of all my foreign Correspondence; tore to pieces my Diploma's and Patents; made a bonfire of all my learned scratches, and heartily resolved never to print any thing more in my life.'[2.]

Van Goens wijst hier dus ook als oorzaken van zijn verandering aan: dat zijn professorsambt niet loonde, en dat zijn financiën in de war zaten. Dat hij de verhouding van zijn eigen waardigheid en die van het nieuwe ambt onjuist voorstelt, dunkt mij geen betoog te behoeven. De overgang was maatschappelijk meer voordan achteruitgang;[3.] zó gemakkelijk viel het vroedschapsambt ook in Utrecht niet te verkrijgen, zelfs niet als men vrienden in Den Haag had, en kans zag op een of andere wijze het hart der Pestersen te bereiken.[4.]

Zekere stilering der werkelijkheid vinden we ook in het verband, dat Van Goens legt tussen zijn aftreden en de aanval der rechtzinnige ijveraars van de *Nederlandsche Bibliotheek.* Hij zet dat voorop, en is daarover het uitvoerigst; zo vestigt hij de indruk, dat daar de hoofdoorzaak lag. Dat bedoelde hij stellig ook: al deed hij het onzes inziens niet altijd even handig; hij wilde in het sollicitatie-stuk de beste, aantrekkelijkste kant naar voren keren: de man met ruime blik, door bekrompen heethoofden miskend en vervolgd. Dat paste ook volkomen bij het vervolg van het verhaal, waar Engeland hatende, politiek-verblinden hem ten slotte het land uitdreven. Maar nauwkeuriger gelezen, biedt zijn verhaal ook de meer feitelijke toedracht. Gemis aan toekomst, gebrek aan geld, daarbij nog de nijd van

1. Zie boven p. 32.
2. *Br.* I, 9-11.
3. In een pamflet van 1782 heet het in de mond van Pesters ook een *promotie*; Ten Brink 118.
4. Zelfs loochen ik de mogelijkheid niet, dat een deel der in eens benodigde *f* 12000 dienen moest om de weg tot het ambt te openen. De Pestersen - en zij niet alleen, maar ook personen van invloed in 's prinsen omgeving - hielden er rare praktijken op na, en werden veel meer gevreesd en ontzien dan geacht. Zou V.G. Sr. voor zo iets te vinden zijn geweest?

ambtgenoten,[5.] de dingen die hij vervolgens noemt, deden hem al zinnen op verlaten van ambt en vaderland. En dat was, blijkens de voorrede voor Volkmann reeds in 1774, dus vóór de aanval van de *Nederlandsche Bibliotheek.* Zo bevestigt deze schijnbaar andere voorstelling feitelijk onze opvatting, dat dit conflict niet anders deed dan het

5. Vgl. boven p. 3.

proces verhaasten en een reeds bestaand inzicht bevestigen. Ook zonder dat zou het aftreden niet zijn uitgebleven. En ware door de dood van A.C. de Back geen vroedschapsplaats open gekomen, dan was de beslissing licht pas later gekomen.

Over die strijd met de voorvechters der rechtzinnigheid echter breder in een nieuw hoofdstuk.

Hoofdstuk 5
Het conflict

Het is reeds meer dan eens beschreven: door B. ten Brink in zijn levensbeschrijving van Van Goens,[1.] korter door De Beaufort in zijn Gidsartikel,[2.] uitvoeriger door De Bie in zijn boek over P. Hofstede.[3.] Maar de samenhang vereist, dat ik de geschiedenis weer verhaal; daarenboven kan ik er belangrijke trekken aan toevoegen. Van Goens' eigen voorstelling is deze: zijn voorredenen voor Volkmann deden hem aan het hof ernstig in aanmerking komen voor gouverneur der prinsen;[4.] dat was *waarschijnlijk* de oorzaak van een gans onverwachte aanval van eerzuchtige, intrigerende geestelijken; tegen wie hij echter door de Utrechtse magistraat krachtig in bescherming werd genomen. De krenkende apologie der aanvallers had hij slechts beantwoord op sterke aandrang van magistraat en vrienden en toen zijn waardige wijze vader zich ten slotte daarbij aansloot, en daarmee een volkomen overwinning behaald. Dat de volksmening hem tot zo iets indirect gedwongen had, deed hem deze echter voortaan diep verachten, in Nederland althans. Ondanks zijn zegepraal had 'the above mentioned quarrel, *unprovoked* and *unmerited* as it was, greatly disgusted me with my situation'. En die had toch al haar onaangename zijden. Enz.[5.]

'Unprovoked'. Dat was wel stout gesproken. Door zijn leven en zijn lessen zeer waarschijnlijk, door zijn kennelijke relaties en zijn sympathieën, had hij stellig vaak en veel ergernis gegeven. In zijn geschriften lag aanleiding genoeg tot twijfel aan zijn strikte rechtzinnigheid; soms had hij zich zeer bedenkelijk uitgelaten over de godsdienst. En hij mocht later al beweren, van de aanvang af zich tot vaste gedragslijn te hebben gesteld 'zich zorgvuldig te wachten van eenigszins geleegenheid te geeven om met de zoogenaamde Godgeleerden, welke uit verscheide beginzels en oogmerken altijd tot twist genegen zijn, iets te doen te krijgen of in eenig geschil te raken'[6.] - de feiten tonen ten duidelijkste, dat hij zich daaraan niet hield; meer dan eens mengde hij zich zonder enige noodzaak in theologische kwesties. De eerste maal, eigenaardig genoeg wel aan de zijde der orthodoxie, in het geschil Bonnet-Goodricke, tot ergernis van Schultens; maar daarna door heel de tijd van zijn professoraat heen, had hij de tegenpartij - want zo beschouwde hij met de ganse 'verlichte' schaar de verdedigers van de leer der Vaderen - uitgedaagd, en het was wel naïef, zo onthutst te zijn, of te doen, toen zij te zijner tijd een weerwoord sprak. Ten Brink, die Van Goens' provoceren niet kan ontkennen, schrijft het toe aan 'zijn ongemeene ijver en waarheidsliefde'; ik zie er slechts het bewijs in, dat hij, doorzult in de geschriften der Franse Encyclopedisten en der Engelse en Duitse Aufklärer, en danig gebeten van het hondje der 'tolerantie', het niet laten *kon*, zijn aandeel te leveren in de propaganda van die ideeën, naast Van der Marck, Schultens, Betje Wolff, Burman en andere vermaarde strijders tegen de oude wereld- en levensbeschouwing. Klaar blijkt dat in de Socratische oorlog; dat is in het twistgeschrijf over de deugden en de zaligheid van Socrates, en van alle andere brave heidenen; alles naar aanleiding van de *Bélisaire* van Marmontel

1. p. 89-110; en de Socratische oorlog 55-58.
2. 1878, I 306-312.
3. p. 307-329 en de Socr. Oorl. 175-241. Over de Socr. Oorl. vgl. ook nog Ypey, *Gesch. Chr. Kerk 18e E.* 3, 167-177; Ypey en Dermout, *Gesch. N.H. Kerk* 3, 539-542 en Aantt. daarbij 3, 241-245; Van Vloten, in *Levensbode* 3, 368-398.
4. Vgl. boven p. 33. Het pamflet *Biographia Ultrajectina of Gulde Legende van de Stichtsche Sinterklaas* (d.i. Pesters) vermeldt nog in 1782, dat V.G. als zodanig was 'gedispicieerd', maar dat zijn geschil met de Rotterdamse theologanten het voornemen verijdelde.
5. *Br.* I, 7, 9. Verder boven p. 329 v.
6. *Bericht van den Prof. V.G.* IV.

(1767): een ‘zedelijke roman’ over de laatste lotgevallen van de grote veldheer van Justinianus, die door de gelukkige inkleding van een, zo niet dè, hoofdgedachte des tijds: de braafheid van de natuurlijke mens, de onfeilbare sleutel tot alle

tegenwoordig en toekomstig geluk - door gans Europa een stormachtige bijval vond,[1.] zodat de roem van zijn auteur die van Voltaire een ogenblik scheen te zullen verdringen, zonder dat dit deze afgunstig stemde; zozeer was deze verheerlijking der rede, en overbodigverklaring der openbaring in zijn geest. Ofschoon het werk ook in Frankrijk en elders bestrijding uitlokte, en Sorbonne en aartsbisschop van Parijs over het boek een veroordeling uitspraken, schijnt het toch nergens zozeer de gemoederen te hebben beroerd als ten onzent.

Ds. Petrus Hofstede te Rotterdam door scherp verstand, brede kennis en nimmer falende slagvaardigheid thans de meest op de voorgrond tredende figuur onder de strengrechtzinnige predikanten der publieke kerk, in hoge eer bij zijn gemeente zowel als bij de stedelijke overheid, door huwelijk rijk en onafhankelijk en geparenteerd aan voorname regeringsfamilies, in de gunst bij het hof, gevoelde zich verplicht tot bestrijding van het ook hier te lande in oorspronkelijk en vertaling druk-gelezen[2.] gevaarlijke boek. Bezadigd en onpartijdig tracht hij het te weerleggen in een boekdeel: *De Belisarius van den Heer Marmontel beoordeeld, en de kwade zeden der vermaardste Heidenen aangetoond* (1769).[3.] De literaire waarde ontkent hij niet, met de zedelijke beginselen, erin verkondigd, kan hij over 't algemeen zeer wel instemmen, van de godsdienstige verdraagzaamheid is hij zo goed als Marmontel een voorstander - zelfs veroordeelt hij Calvijn's en Beza's dwalen te dien opzichte uitdrukkelijk. Zijn bezwaren richten zich hoofdzakelijk tegen de theologische denkbeelden van de schrijver. En zich hoedend voor overdrijving, bepaalt hij zijn plaats: hij is een ‘Pelagiaansche Naturalist’: hij loochent de verdorvenheid van de mens, en de noodzakelijkheid der Openbaring. Tot de grote vervolgers van het Christendom toe doet hij op grond van hun deugden de zaligheid beërven. Daartegenover stelt Hofstede het getuigenis van de bijbel: geen zaligheid dan in Jezus Christus. Of niet vele Heidenen genade zullen vinden, daarover wil en mag hij niet oordelen; dat komt God alleen toe; maar geen hunner zal de hemel beërven om zijn ‘deugdsaamheid en gehoorsaamheid aan het natuurlicht’.

Hofstede gaat echter nog verder: tegenover de gebruikelijke voorstelling van het Christendom als ‘een broeinest van stompe, onvernuftige, wreede, dweeperagtige en onrustige menschen’ en van het Heidendom als ‘een vrugtbaren kweek hof der voortreffelijke deugden’ stelt hij op grond van eigen bronnenonderzoek naast de grote deugden ‘de nog grooter ondeugden der Titussen, Trojanen, Antoninen, Aristiden en Catoos’, wijst dan ‘de ondeugdzaamheid der Heidensche Wijsgeeren in het Oosten’ aan, waarvan in het bijzonder, op Voltaire's aanbeveling, de Chinezen zo in de mode zijn en ‘Grieksche en Romeinsche Wijsgeren in het algemeen’. Van zijn zeer ongunstig oordeel over Socrates, Plato, Aristoteles, Cicero en Seneca geeft hij in afzonderlijke hoofdstukken uitvoerig rekenschap. Socrates wordt daarbij ‘ontmaskerd’ als hoogmoedig, en schuldig aan de zonde van Sodom.

1. In 1778 echter meende het *Journal des Sçavans* - sept. p. 505 - bij gelegenheid der wel late verschijning van een Anti-Bélisaire te kunnen constateren, dat de B. van M. zelf ‘est tombé depuis longtemps dans un oubli dont il n'auroit jamais dû sortir.’ Het tegenschrift lijdt aan ‘le même stérilité dans le plan, le même froideur dans les caractères, la même faiblesse dans les idées, le même ton lourd et traînant’.
2. Het oorspr. te Amsterdam nagedrukt, gretig gekocht; de vert. in een maand uitverkocht, een 2e druk weldra ook. *Zedig doch openhartig Schuyt-praatje* 5. Hofstede zelf in Voorreden voor zijn vert. van Zimmerman, *Voortreflijkheid d. Chr. Godsd. vgl. m.d. Philos. v. Socr.* 197: ‘in het Nederduitsch vertaald, en in die taal zoo sterk getrokken, dat het ten laatste voor geen huis van smaak werd gehouden, waar in de Belisarius niet gelezen werd.’ - Een ‘Ongeveinsde en Onbewimpelde Briefschrijver, of Vrijmoedige Beschouwer’, daar geciteerd 198-199: ‘bij mijn weten heeft nooit een Fransch werk (Hollandsch geworden zijnde) zoo veel aanhangers in ons vaderland gevonden.’
3. opgedragen aan Prinses Wilhelmina.

De betekenis van de *Bélisaire* als roman was voor Hofstede bijzaak. Maar om de aanlokkelijkheid van 't kleed, waarin Marmontel zijn dwaalleer had gehuld, begreep hij ‘ter bereiking van (zijn) doeleinde, hier meer dan ooit, het vermaaklijke met het nuttige te moeten paaren’. Hij besloot daarom ook ‘over het vernuftige in den Belisarius’ te handelen; ‘te liever naer mate de

vooringenomenheid onzer hedendaagsche jeugd met het vreemde te grooter is'.[1.] In 't algemeen is zijn literaire beoordeling gunstig, maar toch maakt hij ernstige, en veelal gegronde, aanmerkingen. Hierover gaan de eerste tien van de dertig hoofdstukken. Schoon verre van volledig thuis op dit gebied, blijkt Hofstede er toch niet geheel vreemd. In de klassieke letterkunde - Griekse zowel als Latijnse - was hij zelfs terdege belezen;[2.] van de nieuwere kende hij althans een en ander. Hij beroept zich op Vondel's *Aenleidinge* en op Boileau's hekeldichten; aan Voltaire's geschriften schijnt hij bijzondere aandacht te hebben gewijd;[3.] in een volgend geschrift citeert hij ook Emile van 'den vermaarden J.J. Rousseau'.[4.] In zijn tweede hoofdstuk: 'De aart, naam, en oorsprong der Romans, en de geheimzinnige onder die', en het zevende: 'Hoe ver het waarschynlyke in een Roman moet in acht genomen worden, en zulks door den Heer Marmontel gedaan is', toont hij ook enige bekendheid met oudere en nieuwere romans, en geschriften daarover. De opsomming D'Urfé, Calprenede, Scudéry, Anton Ulrich van Brunswijk, Barclay zal wel uit de tweede hand zijn, maar men krijgt de indruk, dat hij de *Don Quichot, Gullivers Travels*, Holberg's *Klaas Klim* door eigen lectuur kent, zij het in vertaling,[5.] en waardeert. Hij waarschuwt echter bij de laatste twee: 'Men gedenkt deze schriften met geen ander oogmerk, dan om 'er mede aantetoonen, dat de waarschijnlijkheid geen noodzaaklijk vereischte van de verdichtselkunde is.' Ook van de middeleeuwse ridderromantiek en haar uitlopers heeft hij enig denkbeeld, vermoedelijk echter alleen door hetgeen hij bij latere beschrijvers vond. Naast Vossius, Morhof en J.A. Fabricius, herhaaldelijk geciteerd, waren hem van dienst Mad. S.E. Prasch, *Réflexions sur les Romans*

1. Voorreden voor vert. Zimmerman 97-98.
2. Dat hij daarin Nozeman ver de baas was, erkende men vrij algemeen. Zelfs Valckenaer - Aanh. Zimm. 78. Niet alleen is een prof. Van Hoven het volmaakt eens met H., maar ook Saxe werd door hem in zijn gevestigde mening aangaande Socrates' deugd aan het wankelen gebracht - zie zijn brief bij De Bie, Bijll. 102. Een professor in de Griekse taal op een van 's lands hogescholen betuigde hem bijzonder genoegen over zijn verklaring van een deel van Aristophanes' Wolken; Voorreden vert. Zimmerman 133. En als Nozeman en Van der Meersch hem verwijten een plaats bij Plato verkeerd te hebben verstaan, nodigt H. hen uit, de zaak te onderwerpen aan de arbitrage van een of twee Graecisten van naam, hetzij voor-, hetzij tegenstanders van Socrates of van H.: Hoogeveen, Valckenaer, Ruhnkenius, of wie ook naar Nozeman's keuze - maar deze zoekt er zich met een handigheid aan te onttrekken - zie Aanh. vert. Zimmerman 140-146; En Nozeman, *Aenmerkingen op het Aenhangsel* 62-63. Hij beroemt er zich ook op, allen die zijn raad vragen altijd te hebben aangespoord, drie jaar literaire studie aan de Hogeschool te doen voorafgaan aan de beoefening van welke wetenschap ook. *Beoord. Bel. Verd.* 25. Als Burman Sec. in de Opdracht van zijn geestig-giftige *Rhytmus Monachicus pro Vondelio* ook Hofstede's kennis der klassieken belachelijk wil maken, lijkt hij mij veelal spijkers op laag water te zoeken.
3. Niet alleen weet hij er hier bijzonderheden uit aan te halen; maar hij beroemt zich ook - Aanh. Zimmerman 50 -reeds vroeger dan de 'voortreflijke *Brieven van eenige Portugeesche en Hoogduitsche Joden*, Voltaire als een oppervlakkig vernuft, brutaal speculeerend op de lichtgeloovigheid van het algemeen en het blinde vertrouwen zijner aanhangers', levensgroot te hebben getekend, in het 2e Vervolg zijner *Bijbelsche Nalezingen* (1767); 'toen het nog zoo gemeen in ons land niet was, Voltaire openlijk tegen te spreken, en hem voor een halfgeleerden te houden.'
4. Voorreden Zimmerman 7: over Jezus als hoog verheven boven Socrates, en 8: over de bijbel boven elk ander boek.
5. Frans kent hij slechts gebrekkig, Engels waarschijnlijk evenzo. Hij vertaalde 'Poétique' met Poëzy (p. 13, vgl. *Tegenw. Staat des Gcschils o.d. Belis.* 59) en nam elders een foutieve Nederl. vert. over, schoon de plaats in het oorspr. Fr. aanwijzend. Daarop opmerkzaam gemaakt, erkent hij - Voorr. Zimm. 26-27 en Aanh. Zimmerman 122-3 - dat het Frans, schoon hij het wel leest, hem 'niet zeer eigen is'. Om moeite en tijd te sparen maakt hij, voor zijn landgenoten schrijvende, veel gebruik van vertalingen. Zijn 'uitschrijver' wijst hij dan slechts het aantal te kopiëren regels aan. Zo deed hij ook met een citaat uit Leland's boek tegen de Deïsten, schoon hij het oorspronkelijke ter leen had. Aanh. Zimm. 119.

(Ratisbonne 1684) en vooral Gordon de Percel (d.i. Lenglet du Fresnoy), *De l'Usage des Romans, ou l'on fait voir leur utilité et leurs différents caractères, avec une Bibliothèque des Romans* (Amst/Paris, 1734).[6.] Over de oorsprong en de naam der middeleeuwse ‘romans’ hecht hij meer waarde aan 't oordeel van bisschop P.D. Huet dan aan dat van ouderen, maar ook op Huet oefent hij aan de hand van Du Cange juiste kritiek.[7.] Maar toen zijn Duitse vertaler Steinike, veldprediker in Wezel, in zijn voorrede Hofstede verweet ‘dat hij, in hetgeen tot de kritiek der schoone wetenschappen behoort, weinig met de nieuwste schijnt bekend te zijn’, verklaart deze zich dat

6. cf. *Cat. V.G.* I, 589.
7. Voorr. Zimm. 75-6. Vergel. Aanh. 156.

veeleer tot lof dan tot blaam te rekenen, indien hij bedoelt ‘de zoogenaamde hedendaagsche schrijvers van geest’, want ‘eenige weinige waarlijk groote geesten uitgezondert’ gevoelt hij van die ‘nieuwsten’ niet veel beter dan Swift in zijn ‘Strijd der Boeken’ van de modernen.

Vanouds, constateerde Hofstede, heeft men de Zedekunde om ze gereder ingang te doen vinden, het kleed der fabel aangetrokken. En onder die zedekundige fabelen behoren ook ‘eenige dier schriften welke men gewoon is romans te noemen’. Hofstede keurt de romans in het algemeen niet af, en vindt blijkbaar deze soort de beste. ‘De Fransche en Engelsche hebben, in de laatste en tegenwoordige eeuw, met meer vlijt de zuivering dier schriften ondernomen, en zig inzonderheid op de volmaking der zedekundige Romans bevlijtigd. Beide hebben zij daar in groote vorderingen gemaakt. Ook in deze twisten die twee volkeren om den voorrang, en de overwinning zou misschien twijfelagtig zijn, was 'er geen Telemachus’. De wereldroem die Fénelon zich daarmee verwierf, acht Hofstede volkomen verdiend. Het bevreemdt ons echter enigszins, dat hij Richardson daarnaast niet eens noemt.[1.] 't Is nauwelijks denkbaar, dat hij hem niet zou hebben gekend. Ging hij hem misschien stilzwijgend voorbij, omdat hij de Nederlandse vertaler van *Clarissa* liever niet noemen wilde? Reeds in 1742 had Hofstede deelgenomen aan de bestrijding van Stinstra. 't Is ook de vraag, of hij hem in allen dele had kunnen prijzen wegens de vier omvangrijke voorredenen, een boekdeel op zich zelf tezamen, waarin hij een apologie en aanbeveling van de zedekundige roman en een handleiding tot het vruchtbaarste gebruik had geleverd. ‘Sedert den Telemachus’, besluit hij, ‘is 'er geen zedekundige Roman in't licht gekomen, die meer van zig heeft doen spreken, en nog heden ten dage meer genoemd wordt, dan de Belisarius.’

Hofstede verhaalt in zijn derde hoofdstuk de ‘Waaragtige Historie van Belisarius’, naar de betrouwbare Griekse bronnen, in het volgende stelt hij daar de korte inhoud van Marmontel's verhaal tegenover; om daarna aan te tonen, dat deze, die het onhistorische van Tzetzes' verhaal omtrent het blindmaken van Belisarius en zijn bedelen erkent, maar overigens beweert, op enige kleinigheden na, de historie trouw te hebben gevolgd, de historie meer geweld aandoet, dan hij weten wil. Overigens vindt Hofstede de afwijking van de waarachtige Historie in een roman niet ongeoorloofd: ‘ware het anders, een Roman zoude ophouden een Roman te zijn’. Iets anders is het, met het waarschijnlijke: dat behoort althans in een ‘Historischen Roman, die uit personele gevallen en gesprekken bestaat, en volgens(...) den opsteller een ware geschiedenis tot een grondslag heeft’, altijd zeer zorgvuldig in het oog te worden gehouden. Dat Marmontel daarin ernstig te kort schoot, toont de criticus in een nieuw hoofdstuk duidelijk aan: de blinde bedelaar toegelaten aan de tafel der voornaamste edelen, door hen niet herkend, zelfs niet bij zijn staatkundig onderricht; de keizer dag aan dag incognito de ondanks gruwelijk onrecht getrouwe veldheer bezoekend, om zijn wijze staats- en zedelessen aan te horen, zonder herkend te worden weer, en meer zulke dingen, zijn eigenlijk ongerijmdheden.[2.] Toch valt Hofstede er niet hard over. Het volhouden der karakters, voor de roman niet minder eis dan voor het toneel, acht hij over het algemeen zeer goed in acht genomen. Toch maakt hij een paar aanmerkingen, waaronder deze: als de

1. Een uitvoerige, satirieke recensie van H's boek in de ‘Berlijnsche Gazette’ van 19-21 dec. 1769 als blauwboekje ook in het Holl. vertaald: *Bericht wegens de Hoogd. Vert.*, verwijt H. dat hij niet eens de zedek. romans van Lesage en Prévôt d'Exiles schijnt te kennen. Vgl. Voorr. Zimm. 78.
2. Een anonymus trachtte vergeefs in een boek *De Heer Marmontel verdeedigt, in de hoedanigheid van vernuftigschrijver tegen... P. Hofstede*, 's-Gravenh. 1770, diens kritiek te weerleggen; zijn verlegenheid verraadt zich meer dan eens in stumperige redeneringen over de vereisten van de roman.

keizeredelman zich bij de eerste aanblik van de blinde de handen voor de ogen slaat, is dat ‘meer vrouwelijk, dan manhaftig’: zo iets mag passen in de schildering der badende nimfen, door Acteon verrast, een krijgsman maakt zulke gebaren niet.

‘De welsprekendheid van den Heer Marmontel is onbetwistbaar’, zo begint Hofstede een warme lofspraak op de kunst van woorden-en-gedachten in de Belisarius; trouwens, de Fransen,

die zich zonder grond inbeelden, in alle wetenschappen boven aan te staan, hebben op dit gebied, sinds de oprichting hunner Academie, groter vorderingen gemaakt dan enige andere natie. Echter moet men niet denken, dat alle fraais hier nieuw en oorspronkelijk is: ook Marmontel wendt eeuwenoude trekken aan. Omgekeerd komen ook onder andere volken, ondanks de algemeene, moedemakende toepassing der afgesleten vindingen, nog wel originele gedachten voor: men leze Trip's *Kei, Blauwbessen en Vlieg.* Groot bezwaar heeft Hofstede eindelijk nog tegen de zonderlinge wijze van aanhaling der Griekse auteurs: in het Latijn. Al is dat 'bij de beroemdste vernuften in Frankrijk gebruikelijk', al worden zij steeds stouter in het geven van vertalingen van vertalingen, al ontziet zich een hunner hoofden, de Markies d'Argens niet, een vertaling bij Keizer Juliaan's Grieks te geven, die nergens naar lijkt; het is en blijft een zeer schadelijk misbruik: als die Franse mode zich van de geleerde wereld meester maken mocht, zou het spoedig met alle wezenlijke geleerdheid gedaan zijn. Met instemming herhaalt hij de mening van Valckenaer: dat er wel meer vraag is naar de schriften der Grieken, maar 'in een Fransch kleed gestoken, en dus mismaakt'; dat te Parijs nauwelijks iemand meer Grieks leert; dat echter over enige eeuwen de dagelijkse boeken van de maker der *Henriade* vergeten zullen zijn, terwijl de Griekse en Romeinse gedenkstukken niet dan met het menselijk geslacht zullen sterven.

Het boek had wel minder omslachtig kunnen zijn, en de toon wat minder stellig, maar zonder betekenis was het niet. Dat het insloeg, weten wij niet alleen van Hofstede zelf, maar ook van zijn tegenstanders; dat bewijzen ook de drie drukken binnen het jaar 1769, de vertaling in het Duits, en waarschijnlijk ook de heftigheid en talrijkheid der tegenschriften. Zelfs tot Voltaire drong het gerucht door van 'un certain Predicateur(...) un nommé Pierre Opsteed, qui veut faire la petite guerre à M. de Marmontel'.[1.] En in Duitsland, waar ook pro en contra werd gepleit, legt Mendelssohn aan Lessing uit, dat Hofstede en zijn tegenpartij beide ongelijk hebben.[2.] In de Socratische oorlog, met den aankleve durend tot 1773, toen de Staten met een plakkaat tussenbeide kwamen, was Hofstede, die hem ook verklaard had, aan de ene zijde, later gesecondeerd door Ds. Barueth in zijn *Advokaat der Vaderlandsche Kerk* en 'Professor' J.D. van Hoven, om te zwijgen van helpers als de admiraliteits-hellebaardier,[3.] ex-wagenmaker Cornelis van Oeveren; aan de andere kant vinden wij de Remonstrantse predikanten C. Nozeman, J.K. Valk, P. van den Bosch, de dito hoogleraar A.A. van der Meersch, de dito architect C. Redelijkheid, en een aantal anderen, geletterden en ongeletterden; ook de ons reeds bekende G. Roos Pzn. Wij zullen de hele strijd niet ophalen: men kan hem met menigte van bijzonderheden beschreven vinden bij De Bie, die in een bibliografie 74 geschriften opsomt, die er rechtstreeks betrekking op hebben; waarbij dan het aandeel der tijdschriften nog niet is meegerekend. Wij hebben echter wel nog na te gaan, hoe Van Goens er zich in mengde.

De Voltaire-vergoder G. Roos Pzn., verontwaardigd over het schandelijke boek van Hofstede, en over de opgang die het maakte,[4.] opende het vuur tegen Hofstede met een anonieme vertaling van Marmontel's *Brief aan den Syndicus der Sorbonne* en een daarbij gevoegde breedvoerige *Missive van R.P.G. aan zijn vriend P.N.*,

1. Ten Brink a.w. 55n uit Courier van Europa 1783 I, 10:40.
2. Ypey a.w. 3, 172.
3. *Tegenw. Staat des Geschils o.d. Bel.* 8.
4. Zie deel I, 337-342.

waarin hij het boek van Marmontel en het leven der oude wijsgeren van elke smet trachtte schoon te wassen,[5.] en de ‘lasteraar’ tegen wie hij al vroeger

5. Amst. 1769; 2e dr. dito; vermoedelijk slechts een titel-uitgave: een ernstige fout, door Roos zelf erkend, is onveranderd gebleven. Hofstede en Nozeman verbeterden beide in hun herdrukken. Zulk een soort van herdruk vermoedde Hofstede, op voorgang van een pamfletschrijver, ook de 2e dr. van prof. Van der Meersch' *Vier Brieven. ‘Enkel Bombario* om de overgeschoten en onverkoopbare exemplaren aan de man te helpen.’ Voorr. Zimmerman, *Voortreffelijkheid Chr. Godsd.* 186,

Voltaire had verdedigd, niet spaarde. Van Goens, vereerder van Socrates, bewonderaar van Marmontel, wel geërgerd daarenboven, dat zo'n fijne predikant zich vermat op zijn terrein te komen, en op hoge toon over moderne buitenlandse literatuur mee te spreken, en over zijn meest geliefde auteur in zijn meest geliefde genre onbeschroomd vonnis te strijken, is zo ingenomen met de bestrijding en de anonieme bestrijder, dat hij spontaan de pen grijpt, om hem zijn sympathie te betuigen. Anoniem eerst nog.[1.]

Om de eer van onze natie, schrijft hij,[2.] heeft de *Beoordeeling van den Belisarius* mij leed, en de brief van R.P.G. mij genoegen gedaan. Ik schrijf onbekend aan een onbekende. Maar mijn toejuiching moet U aangenaam zijn. Mijn beroep brengt mee, dat ik deze schriften moet kunnen beoordelen.[3.] Kendet gij mij en mijn verschenen werken; mocht ik U kennen, wij zouden, geloof ik, beste vrienden worden.(...) Die ketterjagers in Frankrijk en hier die Marmontel zelfs vervolgen, hebben een stalen, neen zij hebben geen hart. In uw plaats had ik het stukje wat langer gemaakt; gij hadt eerst voortreffelijke uitspraken moeten aanhalen van Socrates, Plato, enz. en dan: zo spraken zij, zo deden zij, - en voeren ter helle! - Wat zou Ds. Hofstede een roman beoordelen! Dan mocht hij er eerst wel een 300 gelezen hebben. Maar had hij dat gedaan, dan zou hij schuldig staan aan plichtverzuim, want hij en zijn collega's hebben thans overgenoeg te doen, met de verdediging van den godsdienst tegen zijn vele vijanden. Maar willen zij ze beslist oordelen, dat zij ze dan toch eerst lezen: want een meisje waarschuwen tegen *Clarissa*, zou de grootste schade kunnen doen.

Dominee Hofstede gaat den oorsprong, het nut en den norm van de romans bepalen; maar een der beste, van Marmontel, van den auteur der *Contes Moraux*, de *Poétique française*, der uitnemendste artikelen der *Encyclopédie*, wil hij tegelijk vernietigen! Difficile est satyram non scribere. Als Icarus duikelt de man ook naar beneden. Gij bewijst het, maar gij hadt er meer bij kunnen voegen. Romans en fabelen onder één hoofd! Juist zoals onze nieuwe en absurde nomenclatoren in de Natuurlijke Historie leeuw en kat bij elkaar voegen. Zoals men dan ook dominees kan stellen naast komedianten en omroepers. Hofstede had niet moeten schrijven over wat hij niet kende. Maar dat doen zovelen. Ik heb het zelf ook wel gedaan. Als men wat titels kent, en handig weet te compileren, kan dat vlot van de hand gaan. Hofstede kende over de romans alleen: Huet, de *Bibliothèque des Romans*, en Du Cange. Maar de *Histoire Litéraire de la France* par les Bénédictins de St. Maur kende hij niet, noch Goujet, noch La Curne de Sainte-Palaye, noch Bastero, La Crusca Provenzale.[4.] Had hij zich maar liever bij de aanleidende oorzaak gehouden: een stelling in den Belisarius, die tegen zijn begrippen inging. En met weglating van zijn eerste hoofdstukken, de laatste, waar 't hem eigenlijk op aan kwam, beter trachten te adstrueren. Want gij hebt het duidelijk aangetoond, dat zijn bewijsvoering niet opgaat. Gij zijt mij voorgekomen met de verdediging van Socrates, Plato, enz. ‘Een eigewijze en onkundige weetniet velt over den Heer Hofstede in de zoo verachtelijke Boekzaal het extravagantste oordeel,[5.] dat ooit een Huurling (...) in het hoofd zou kunnen komen.’ U wijt de ganse mensheid dank, dat gij haar zaak hebt aangenomen - Aristophanes en anderen, die Socrates bij zijn leven beschuldigden, zijn in afgrijzing... Maar ik word heftig, merk ik. Gij moogt deze vertrouwelijke brief

1. 15 mrt 1769. Onder de papieren V.G. vinden we een kopie van deze brief van de hand van Roos, met opschrift door Van Goens ‘Van den Schrijver der Missive’ enz.
2. De brief is 12pp in 4°; ik vat de inhoud samen.
3. Vgl. boven p. 32.
4. *Cat. V.G.* I, 479 (Roma 1724).
5. Gunstig natuurlijk. Vgl. De Bie a.w. 203.

niet bekend maken, dan aan vrienden, waarop gij staat maken kunt. Want ik heb mij reeds, voor gissingen naar mijn naam, zeer blootgegeven. In den omgang verdedig ik deze beginselen wel, maar ik heb mij vast voorgenomen, mij nooit in enig geschil met godgeleerden in te laten.

Gij moet een vervolg schrijven, om ook andere ‘verdoemlingen’ van Hofstede te verdedigen, en om het vorige nog wat breder uit te halen. Daartoe wil ik U enige aanmerkingen op uw stuk mededelen. Maar al schrijvend, ga ik méér begeren, Uw naam te kennen. Schrijf mij onder 't adres van F. Lelyveld te Leiden. Maakt gij U bekend, mogelijk doe ik dan hetzelfde. Meld mij vooral, of gij bereid zijt tot nadere en vollediger verhandeling van deze gewichtige stof.

Roos ontving de brief, toen hij op 't punt stond een reisje naar Geervliet te doen, en antwoordde daarom slechts kort: over zijn stand, ontwikkeling, gezindheid, en staat van dienst ten opzichte der Verlichting.[1.] Zonder bezwaar noemt hij ook zijn naam tegenover zulk een geestverwant. Hij is trouwens ook onafhankelijk: ‘aan geen aardsche belangen hoegenaamd gebonden’. Rond erkent hij ook een misslag in zijn *Missive*,[2.] door een twee dagen geleden uitgekomen ‘Examen over de bedrieglyke (...) Aanmerkingen van eenen Naemloosen Missiveschrijver’ aangewezen en breed uitgemeten. 't Was een onoplettendheid geweest, geen moedwillige leugen. Gaarne wil hij de aanmerkingen van zijn correspondent ontvangen.[3.]

Van Goens schrijft weldra terug; nu met zijn naam. Roos, zeer vereerd, antwoordt spoedig: Het doet hem leed, dat Van Goens niet schrijft tegen Hofstede's werk, dat door zijn zwierige stijl zedelijke lieden zelfs meesleept. 't Excuus kan hij niet aanvaarden. Als ds. Nozeman Socrates kan verdedigen, hoe dan de welsprekende Professor Van Goens niet! In de kopie van zijn eersten brief heeft hij een uiterst welsprekende periode onderstreept, die alles van Hofstede overtrof. Van Goens vergeve de vergelijking! Hij stelle zijn ware welsprekendheid zonder pronksieradiën, tegenover de opgesmukte stijl, en de verbijsterende, doch niets beduidende aanhalingen van Hofstede. Na Nozeman moet nu Van Goens optreden voor de zaak, die hem zo aan 't hart ligt; en niet bij Roos aandringen op vervolgen van de Missive. De aanmerkingen wil hij echter gaarne hebben; mogelijk kon hij dan, met zijn bijstand toch iets voor eigen liefhebberij ondernemen. Op geheimhouding hunner correspondentie kan Van Goens staat maken: niemand weet ervan, niemand zal er ook van weten, zonder zijn toestemming.[4.]

In de voorrede bij zijn vertaling van Voltaire's *La Mort de Socrate*[5.] wilde Roos gaarne de ‘uiterst welsprekende periode’ overnemen: dat stond Van Goens geredelijk toe. Maar toen het toneelspel al van de pers was, weigerde de uitgever de voorrede te drukken. Roos moest zijn vertaling met een fraaie beeltenis van de wijsgeer versierd,[6.] 3 mei 1769 aan Van Goens zenden, zonder deze. Maar hij zal zijn best doen er een andere drukker voor te vinden.[7.] In juni blijkt hem dat gelukt. ‘Zie hier eindelijk de Voorreden gedrukt, die had *moeten* staan aan 't hoofd van mijne vertaling van Socrates. De bijvoegsels hoop ik, dat U zult goedkeuren’.[8.] ‘De hierbijgaande voorreden, *geheel de uwe*’ had Roos in mei geschreven, bij de mededeling der weigering van de drukker. Die kopie is bewaard gebleven: een stukje van een paar bladzijden waarvan de kern Van Goens' tirade is over Socrates, in Athene door dolle rechters veroordeeld en nu ‘na 2000 jaar wéér opgeofferd voor het standbeeld van een man, die hem niet schroomde te aanbidden’. Roos had alleen de woorden van Van Goens, uit zijn eerste brief, wat aangezet. Thans was het stukje wel weer

1. Zie deel I, 337v.
2. ‘blz. 24 r. 5-6’.
3. R. aan V.G. ± 17-3-69; slechts een fragment over.
4. R. aan V.G. 31-3-69. Zie ook nog deel I, 338.
5. Zie deel I, 338.
6. o.a. in Bibl. Mij Lk. afd. Toneel te vinden.
7. R. aan V.G. 3-5-69.
8. R. aan V.G. 10-6-69.

uitgebreid; het is geworden tot de satirieke ‘Brief geschreven uit Amisfort, door G.P. aan zijnen Vriend N.A. te Amsteldam’, onder het motto: ‘bei iemand, die in zijne eigen oogen wijs is; voorwaar van een zot is meerder verwachtinge dan van hem’, waarin de verwachting wordt uitgesproken, dat de Maasstad Erasmus' standbeeld zal verbrijzelen, en er een beter van

Hofstede voor in de plaats zal zetten; daar de tot nog toe voor zeer geleerd aangeziene Erasmus ‘de botheid heeft gehad, in verrukking over de zoo hij meende groote deugd van Socrates uitteroepen: O Heilige Socrates! bid voor ons!’[1.]

Kort daarop zendt Van Goens aan zijn nieuwe vriend een door hem zonder zijn naam bezorgde Utrechtse herdruk van een te Göttingen in 1752 gehouden voordracht van J.M. Gesner: Socrates sanctus Paederasta.[2.] Zonder enige rechtstreekse vermelding van de in volle gang zijnde strijd, is toch Van Goens' korte Praefatio van begin tot eind een scherpe veroordeling van Hofstede: ‘Viros illustres, et non a posteris solis sed coaevis tales habitos, eos maxime quorum praecipua laus virtutis est, vitii alicujus nedum criminis gravioris suspicari levibus argumentis, vitium id quidem non leve: reos agere et condemnare crimen et piaculum; in christiano homine, in homine, in barbaro.’ Gesner heeft aangetoond, hoe ijdel het pogen was van ‘obscuri obtrectatores, qui non solent de esse virtuti’ tegen Socrates' eer. De lezer, die lichtgelovig misschien de Socratische boeken al had weggeworpen, herstelle ze gerust weer in zijn gunst. ‘Integrum erit culpare qui Socratem citant, ubi convenisset laudari Davidem et Salomonem: sed patiamur, bonum et pauperem Socratem, placide subridentem, sereno vultu, leniter interponere, *Et ego te, Virtus! colui Deam*’ (klinkt het niet dubbelzinnig?) Wie Socrates' lof wel rechtvaardig, maar niet opportuun mochten vinden, ‘videant ne in odium id evadat, quale est plebis Lusitanae, si non rogum parantis aut lapides, saltim tremente digito averruncas cruces describentis, si quis auserit credere, B. Virginem Judaeam fuisse.’ Waarom geen Nederlandse vertaling? vroegen sommigen. Gesner moet Latijn spreken; en bovendien, zulke verhandelingen, noch voor vrouwen noch voor kinderen bestemd, moet men niet in de landstaal schrijven.

Roos bedankt voor de dissertatie, maar merkt wat spijtig op, dat ze in vertaling mogelijk veel invloed zou kunnen hebben, maar in het Latijn voor hem en vele anderen van geen nut is.[3.] Hij moet echter toegeven: vrouwen en jongelui behoort zulke stof niet onder de ogen te komen. De voorrede, kan hij mededelen, doet enige brave lieden aan stijl en geest van de beroemde Van Goens denken. Hofstede vindt Gesner's dissertatie heel geen verdediging. Misschien heeft Roos' vertaling van de *Dissertation sur l'Ironie de Socrate, sur son prétendu Demon familier, et sur ses*

1. p. 5 van het 10 pp tellende blaadje, waarvan de Mij v. L. een ex. bezit. Vgl. De Bie a.w. 202, waar ook de volledige titel. Overigens had Roos ook in zijn *Missive*, p. 44, zich reeds op Erasmus beroepen.
2. *Cat. V.G.* I, 146 bijvoeging: ‘Edidit. et praefatus est R.M. van Goens’.
3. Enigszins vreemd doet het eerst aan, dat Roos niettemin in zijn *Missive* zo veel verwijst naar Latijnse en Griekse auteurs in het oorspronkelijk, dat hij in zijn noten hele stukken Latijn van Cicero afdrukt, een enkele maal ook Grieks van Plutarchus. Het pronken met Latijnse veren was echter toen, zomin als nu nog, ongewoon bij lieden, die de taal niet kenden. Roos kan er ook wel zoveel aan gedaan hebben, dat hij zelf de citaten aan de hand van vertalingen kon opspeuren. Dat hij allerlei vertt. der klassieken bezit en gebruikt, blijkt overvloedig. Zie ook deel I, 341. Van Plutarchus vergeleek hij de Engelse, Franse, Italiaanse en Holl. vertt. *Missive* 56. Voor de geschiedenis der wijsbegeerte behelpt hij zich, in de plaats van de alom gebruikelijke maar Latijnse Brucherus, met de Franse Deslandes. De Franse en Engelse literatuur lijkt hem goed bekend. En de *Dict. Encyclopédique* iets als het eind van alle tegenspreking, te oordelen naar p. 77, waar hij constateert, dat Hofstede Marmontel's ‘uitmuntend Artykel Critique’ blijkbaar niet ‘onbevooroordeelt en met aandagt gelezen’ heeft. Op p. 22 trof ons een merkwaardige onderscheiding, door hem van ‘zeker schrijver’ overgenomen, tussen *vernuft* en *smaak*: smaak als kwestie van studie, tijd, regels, verdrag; ‘Vernuftig schoon moet gelijk de natuur, los, welig en onregelmatig zijn.’ Homerus en Virgilius! Het blijkt een passage uit het artikel Génie van de Encyclopédie, Ed. Yverdon 21, 386b. Of hij Beccaria's ‘heerlijke boek’, dat hij tegen Hofst. verdedigde - *Miss.* 72, vgl. *Bel. Beoord.* 143 - in het Ital. las, blijkt niet. Er waren al zeer spoedig vertt. van in omloop, het was ook ‘onlangs met veel gerugt in het Nederduitsch gebragt en verkogt’ zegt Hofstede. Vgl. *V.L. Oeff.* Jg. 9, 377 over die vert. n.h. Ital. uitg. met verkl. van Voltaire u.h. Fr. 1768.

Moeurs, van Fraguier, waarvoor hij een drukker zoekt, dan vat op hem. Hij voegt het manuscript bij de brief, met verzoek aan Van Goens, ze na te zien, in het bijzonder de aanhalingen in het Grieks.[4.] Hoe vindt Van Goens de *Kortbondige Overweeging van(...) De Belisarius beoordeeld*,[5.]

4. Heeft Van Goens voor een uitgever gezorgd? De *Verh. v.d. Schertserij van Socrates* verscheen te Utrecht. (ex. Mij Lk.)
5. 'door een Vijand van Twisten'. Kortbondig - in 96 pp. 8° (ex. Mij Lk.).

te Amsterdam uitgekomen? ‘Ik vind er trekken in ad hominem en bewonderenswaarde gematigdheid.’[1] Die bewondering sproot wel uit het besef van eigen gemis. Want afgezien van enige anonieme scheldsonnetten was weinig in deze strijd zo heftig, als wat Roos schreef. Niemand ergerde de tegenpartij ook zo als hij; allen zijn het er over eens, dat hij een ‘Vrijgeest’ is, ‘geheel onverschillig in 't stuk van godsdienst’;[2] en een meester in het schelden.[3] Onkunde en brutaliteit zien zij in hem verenigd: na zijn Brief uit Amisfort meent een, dat hij liever zich daar ‘op de tabaksplantaadjen met onkruid wieën zig geneeren (moest) dan zoo onbedreeven in 't veld te komen’;[4] maar een Hofstede zelf ziet in de Missive, ‘vanwege haar stoute onkunde, onbeschaamde logenspraak en barbaarschheid in de geleerde talen’ een staal van de ‘bekwaamheid en geaartheid der hedendaagsche Deisten van den derden of laagsten rang’.[5]

Van Goens' ingenomenheid met Roos schijnt weldra bekoeld; het verschil over Voltaire mag er zowel oorzaak van zijn geweest als de toezending van Toland's *Bedenkingen over de Wolken Vuurkolomme*;[6] meer nog dan zijn zeer oppervlakkige kennis, zullen zijn ingebeelde wijsgerigheid en zijn passend ongeloof Van Goens hebben gehinderd.[7] Spoedig komt de briefwisseling tussen beiden tot stilstand voor verscheidene jaren. Maar Van Goens' persoon, schoon zonder naam, bleef gemengd in het nog lang voortgaand twistgeschrijf. Want Hofstede, die in allerlei kring stille helpers vindt, aan universiteiten zo goed als in de werkplaatsen, en wie van alle kant de inlichtingen toestromen, had de lucht gekregen van deze compromitterende relatie, en hij stelde zich waarschijnlijk Van Goens' aandeel in de strijd groter voor, dan het in werkelijkheid was. Dat de nieuwe uitgave van Gesner's verhandeling van ‘onzen jongen en zeer beroemden Professor Van Goens’ was, wist Justus Vroomlief in november 1769 in de roef aan Christiaan Regtuit te vertellen. Hofstede schijnt het ook eerst een poos nadat die herdruk was verschenen, te hebben vernomen; terwijl hij in *De Beoordeeling van den Belisarius verdedigd* (1769) zich bepaalt tot de verzekering, dat Gesner's betoog hem niets nieuws bracht, en de belofte, in een afzonderlijk werk over ‘Socrates in zijn innerlijke aart, beginsels en oogmerken’[8] het geheel te zullen weerleggen; en daar enerzijds Van Goens een compliment maakt over zijn *Porphyrius*, en anderzijds van de ‘lompen en van alle goede letteren ontblooten Missive-schrijver’, spreekt, die ‘vanwegen zijne drieste onkunde meer

1. R. aan V.G. 4-7-69. Het boekje schijnt uit de Amsterdamse hoek afkomstig, en van een geletterd auteur. Hij citeert meer dan eens Burman's Lat. gedichten, en blijkt op de hoogte met Franse, Engelse, Duitse en Italiaanse auteurs, in het oorspronkelijk: de beide Rousseau's, Pope, Locke, Milton, Von Haller, Tasso. Dit zou aan V.G. kunnen doen denken, evenals p. 17 een ogenschijnlijke herinnering aan een passage van zijn vertaling naar Mendelssohn, p. XVIII en een anekdote p. 67, maar de ‘gematigdheid’, de stijl, en ook de ingenomenheid met de Brederodius laten de onderstelling niet toe. Het ‘trekschuitpraatje’: *Tegenwoordige Staat des Geschils o.d. Belis.*, bij dezelfde Amsterdamse uitgever verschenen, haalt zo Burman's schildering aan van de goede predikant, en citeert uit de *Night Thoughts* in het Engels.
2. *Zedig... Schuytpraatje* 13.
3. ibid. En *Brief van een Vriend te Amsterdam aan zijnen Vriend in Gelderland* 5.
4. *Antwoord v.d. Vriend in Gelderland*, enz. 32.
5. Voorr. Zimm. 28.
6. Zie deel I, 338; vgl. nog een noot in *Samenspraak t. Justus Vroomlief en Christiaan Regtuit*, 8.
7. Tot een eer moet het echter Roos worden toegerekend, dat hij zo krachtig tegen de gruwel der slavernij getuigde door verscheidene stukken, blijkbaar uit het Engels vertaald, in zijn *Rott. Rhapsodist* (1776) 90-145; Socrates komt ook in deze Rhaps. weer op het tapijt; of de ‘wijsgeer’, die we er ontmoeten, Roos zelf is, blijkt niet met zekerheid: het meeste is vertaald uit Eng. of Fr.; mogelijk alles. Met Swift's *Leerreden tegen het Slapen in de Kerk* eindigt het eerste en wrsch. enige deel.
8. *Beoord. Bel. Verd.* 8, 19, 22, 23, 47-49, 104, 312. Maar het is nooit verschenen.

medelijden dan nijd waardig is',[9.] zinspeelt hij bij zijn vertaling uit het Latijn van J.J. Zimmermann: *De Voortreflijkheid van den Christelijken Godsdienst vergeleken met de philosophie van Socrates* (1770),[10.] duidelijk op verband tussen hun beider bestrijding. De

9. ibid. 49, 70, 188, 264, 266vv.
10. In de Voorreden die met het Aanhangsel omtrent de vierdubbele omvang verkreeg van de vertaling zelf, die volstrekt bijzaak lijkt, en onder al de polemiek geheel schuil gaat. Zimmermann was trouwens ten opzichte van Socrates, zowel als in de Chr. theologie volstrekt geen medestander van Hofstede.

vertaling van Fraguier's verhandeling[1] was uitgegeven zonder enige vermelding van Hofstede's bestrijding van het origineel,[2] maar met een scherpe *Voorreden* aan zijn adres: Hofstede 'heeft Socrates beladen met ondeugden, ja zelfs met eene gruweldaad belakt'; Fraguier daarentegen hem van verdenking gezuiverd. De onbevooroordeelde lezer moge beslissen 'wie Christelijker zich van zijn Geleerdheid bediend heeft, of de Roomsche Abt of de Hervormde Leeraar?' Die hatelijke voorrede met de uitgave zelf, schrijft Hofstede toe aan iemand, die hij bij een 'geest van boosheid' zekere bekwaamheid niet ontzegt, van wie hij *weet*, dat hij 'zwellende van spijt' zijn laatste werk heeft gelezen. 'Nog geen twee bladzijden groot zijnde, is ze (de voorrede) vol van schadelijk en bijtend Aconiet. Wie deszelfs verwaten schrijver wezen mag, laat ik aan zijn plaats. De tijd, gaat hij dus ergerlijk voort, zal hem wel nader ontdekken, en ten laatste met schande bekroonen. Dit is zeker, dat de Nederduitsche Voorreden voor Fraguier en de Latijnsche Voorreden voor de herdrukte Verhandeling van Gesner, in kwaadaartigheid en winderigheid, elkander zeer gelijk zijn'. 'Verdervende oogmerken voor het Christendom', 'ijdele pogingen ter invoering van het Heidendom', schrijft Hofstede de bekende onbekende toe; hij brengt hem enkele fouten onder het oog, en raadt hem, 'zich zijn onderricht ten nutte te maken, om voortaan zich buiten verdenking te houden van zijn handen te leenen tot het bij een flanssen van andere eerroovende schriften, waarin het Grieksch en Romeinsch op dezelfde wijze geradbraakt wordt: men bedoelt voornaamlijk die buitensporige *Missive*'. Over Socrates wil hij hem nog een uitspraak onder het oog brengen van D'Argens, 'een schrijver, dien hij meer acht dan alle Godgeleerde van Nederland'.[3] Dat de bedoeling op Van Goens niet onduidelijk was, begreep ook Roos. Hetzij uit eigen beweging, hetzij op aandrang van Van Goens,[4] zendt hij in augustus 1771 aan de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een stuk ter plaatsing met zijn naam ondertekend, waarin hij onder meer verklaart, tegenover Hofstede's beweringen, als zou de uitgever van Gesner's Socrates deel gehad hebben aan zijn *Missive*, die uitgever heel niet gekend te hebben dan *na* het afdrukken van de *Missive*, en *na* de vertaling van Fraguier's Verhandeling, voor welke *hij*, Roos, ook de voorrede schreef en het versje van La Harpe vertaalde.

Niet op Van Goens,[5] maar eer op Ruhnkenius gemunt, dunkt mij een vroegere uitval tegen een Hooggeleerde: 'ik verzoek daarom vriendlijk dat alle *gebelgde Doctoren* hunne opgenomen ergernis gelieven af te leggen, voornaamlijk, dat zij zig voortaan in hunne *openbare lessen van beledigende uitdrukkingen onthouden* (...) Zoo hij evenwel voortgaat met mij voor het aangezigt zijner Toehoorders te houen', en wat daar verder volgt. Hij kon Hofstede's strijdlustige, scherpzinnige, geleerde en terdege ingelichte voorvechter, de Examenschrijver, wel eens aan het lijf krijgen. 'Hij schrijft mij met verzwijging van zijn naam, dat mijn belediger (...) tot die nieuwe krityken behoort "qui parum docti sibi videntur, nisi si dentati", dat hij het, ter fnuiking van deszelfs aanwassenden trots en lange tong, volstrekt noodig oordeelt hem de *Legende zijner Letteroefeningen, vooral op de Boekzaal te Parijs*, eens hardop voor te lezen, ten einde hij wederom ontnugtere, en gedenke, wat hij geweest is, en nog is, (...) dat hij in het byzonder lust heeft hem te overtuigen voor den rechterstoel van alle, die krityken in waarheid zijn, en de *Historien geleerd hebben, al eer zij geroepen werden, om die aan andere te leeren*, dat ik Dio Cassius in de zaak van Seneca *vere Critice* (...) gebruikt hebbe. Op welken brief, die *verscheiden*

1. Zie boven p. 339.
2. In *Beoord. v.d. Bel. Verd.* p. 70. Vgl. Voorr. Zimm. 24.
3. Voorreden Zimm. 24-29. De *Missive* citeerde en verdedigde D'Argens p. 31, 32, 77.
4. Een kopie van de brief bevindt zich onder V.G.'s papieren. Zie ook deel I, 341.
5. Als Ten Brink zegt, a.w. 57-58.

andere byzonderheden in zig behelst, te personeel om na te schrijven, ik niets anders geantwoord heb, dan dat ik hem

(...) ernstig bidde, dit zijn voornemen te willen staken'.[1.] Nozeman verwijt wat later Hofstede, dat hij Valckenaer en Ruhnkenius 'wat Socrates Deugd betreft, al mede met een zwarte kool geteekend' heeft,[2.] waarop deze antwoordt,[3.] dat dit ten opzichte van de eerste geheel onwaar is, en dat hij 'nergens een *billijk misnoegen* over den Heer Ruhnkenius, met *het noemen van zijn naem* (heeft) laten blijken, maar zijner geleerdheid, *zoo dikwerf ik zijn naam spelde*, met lof gedagt'. Wat verder[4.] zegt hij van deze, dat 'hij heeft kunnen goedvinden, van zig openlijk voor het aangezigt zijner Toehoorders tegen mij te verklaren' en op een wijze die hem niet de minste toegevendheid kan doen verwachten, over 't geval Ruhnkenius scheidsrechterlijk zou hebben te oordelen over zijn uitlegging van Plato. Om Socrates' wil had hij zo groot ongenoegen tegen hem opgevat. Maar 'hetzij, hoe het zij, en wat er meer gebeurd mag wezen! Laat zijn Hooggeleerde hier *even daarom* tegelijk met den grooten Griekskenner Valckenaer rechter wezen'.

Als Hofstede te kennen geeft, dat Nozeman zijn Griekse geleerdheid per scheepslading uit Leiden ontvangt[5.] - de 'Examinator' had 't ontdekt -[6.] zal hij wel aan Ruhnkenius denken, als de leverancier of stille vennoot.[7.]

Wij zullen geen onderzoek instellen, òf men in latere tijden al dan niet, het vraagstuk van Socrates' eer en deugd tot afdoende oplossing heeft kunnen brengen; en wie van beide partijen dan in het gelijk is gesteld. Want het doet er weinig toe. Men begreep toen evengoed, als wij nu, dat deze historische kwestie niet de hoofdzaak was. Die deugdzame heidenen dienden slechts tot 'dekmantel van de heerschzugtige Naturalismus, die het Christendom en openbaaren Godsdienst, onder den schijn van menschen-liefde en verdraagzaamheyd, stoutelijk van alle kanten bespringt, en na de kroone dingt', meent J.D. van Hoven.[8.] 'Geen eenige van alle zijne Leerlingen en Navolgers heeft dus voor de eer van Socrates geyvert, als thans de Christenen doen'.[9.] Waarom is men nu juist zo heftig tegen Hofstede losgekomen? Hij is het toch waarlijk niet alleen, die Socrates met een zwarte kool tekende.[10.] Dezelfde vraag stelt deze aan Nozeman.[11.] Een 'briefschrijver' brengt Nozeman het verzoek van enige 'Bijbel-Minnaaren' over, nu met niet minder ijver

1. Hofstede, *Beoord. v. Bel. Verd.* 26-27. Ik cursiveerde een en ander; en herinner aan het verblijf van R. een jaar lang te Parijs, - waarover Wyttenbach, *Vita Ruhnk.* 118-124 - en aan zijn benoeming in 1761, niet voor Grieks, maar voor 'Historiën en Welsprekendheid'. Ook was V.G. geen 'doctor', wat H. zeker wel geweten zal hebben. Dat R. veel vijanden had, ook omtrent deze tijd, daarover laat zijn lofredenaar W. ons niet in het onzekere a.w. 196. Over R's leven als celibatair zegt Wyttenbach naar aanleiding van zijn huwelijk op 41-jarige leeftijd met een 18-jarige bekend als 'la belle Italienne': Non erat novus in amore; expertus erat quid esset, et amare, et amari!; sed (...) aristippi exemplo, solebat magis habere quam haberi; *Vita Ruhnk.* ed. Bergman 164. Vgl. Supplementa ed. Bergman 35-6.
2. *Socrates Eere gehandhaefd* II, 13-14.
3. Aanh. Zimm. 77-78. Ik cursiveer weer.
4. Aanh. Zimm. 145.
5. ibid. 18, 110.
6. maar Nozeman ontkent het categorisch; *Aenmm. op het Aenh.* 24.
7. Zo ben ik eer geneigd in een in plano uitg. berijmde *Dankzegging aan... Hofstede* (bij de 3e dr. van zijn *Bel. beoord.*) in 'Een *Crates*, niet in geest, maar lighaam' en 'Een laage *Champignon*, uit *Run* en *Mest* geboren, Door Pallas met Lauwrier, door Venus met twee hoornen Van 't sterkste zoort gekroond', die uit een hoek H. bespringt, en 'zijn Gildebroer in netter Griekschen broek' steekt - geen toespeling op Roos en *R.M.* v. Goens te vermoeden, maar op *Ruhn*kenius en Nozeman. Tot een onderzoek, hoe de onduidelijke schimpscheuten zouden kunnen verklaard worden, reken ik mij echter niet verplicht.
8. *Socrates Schande nader Ontdekt* (1770) 6-7.
9. ibid. 96.
10. ibid. 106.
11. *Beoord. Bel. verd.* 33vv.

eens de eer te verdedigen van David, in een anoniem geschrift zo pas onder de voet getreden.[12.] 'Komt men (hier, in Amsterdam) in gezelschap', zo is zijn ervaring, 'welhaast komt den Bijbel op 't tapijt, waaruit men allerhande plaatsen weet bij te brengen, die men voor *ongerijmd, brabbeltaal*, ja voor nog erger, uitkrijt.' Door Hofstede voelen de 'Vrijgeesten en Naturalisten' zich bedreigd; vandaar de beroering. Zijn correspondent allegoriseert het twistgeschrijf tot een veldslag in de

12. *Brief v.e. Vriend te Amst. a.z. vriend in Gelderland* benevens *Missive aan Nozeman* 7-14

strijd van ‘Regtzinnigheid tegen Naturalisterije’: waarin ter ener zijde, niet zozeer een Marmontel, als wel ‘de Bolingbroke's, de Humes, de Shaftesbury's, de Morgans, de Tindals, de Chubs; de Fleury's,[1.] de Jaques Massé's,[2.] etc.’ staan, en anderzijds de ‘Kruisgezanten’.[3.] Ook Hofstede zelf is van deze opvatting. ‘Alle, die oogen hebben om te zien, en harten om te verstaan, zien en begrijpen wel, dat het hier niet te doen is, om het staan of vallen van een Socrates, maar om het staan of vallen der meer en meer doorbrekende Naturalisterij’.[4.] ‘Alle Deïsten, Naturalisten, Vrijdenkers en sterke geesten dezer Stad verzetten zig tegen mij. Zoo veel verachters en kleinachters van Gods Woord, als er in het midden van ons zijn (...) begrimmen mij.(...) Men behoeft daar en tegen maar een enkele *Bon mot* tegen de Openbaring te wagen, om van hen gezegend en bekranst te worden.’[5.] Het is onder een groot deel der fatsoenlijke jeugd mode geworden, met Gods Woord, Gods Knechten en Gods Geest de draak te steken.[6.] ‘Er wassen in ons land zooveel paddestoelen niet, als er Vrijgeesten zijn’. Met hen verenigen zich allerlei andere dwaalgeesten en vijanden der kerk. ‘Hoe verschillend ook in grondstellingen, zijn zij het in dat derde eens (...) *dat Carthago uitgeroeid moet worden.*’[7.]

Hofstede tekende bij voorkeur met helle kleuren, - al wilde hij wel anders[8.] - hij trok graag de consequenties, en in zijn driftige ijver was hij meermalen te scherp tegen zijn bestrijders - trouwens, men heeft ook hem van het begin af niet gespaard - maar heeft de tijd niet geleerd, dat hij toch beter dan zovele rustiger, beminnelijker, vreedzamer broederen, stuwing, richting en doel van deze geestelijke stroom heeft waargenomen? Onverdraagzaam wil hij volstrekt niet zijn. Hij zou het strijdig achten met de grondbeginsels van ons Gemenebest, indien men aan de verschillende christelijke gezindheden het zedig voorstellen, uitbreiden, aandringen, betogen en verdedigen hunner gevoelens in gedrukte schriften weigerde.[9.] En de waarheid en geleerdheid is hem overal even aangenaam, bij een Protestants predikant, bij een Rooms priester, bij de Sorbonne en bij de aartsbisschop van Parijs.[10.] Dat de regering de karakteriserende stellingen der Socinianen en Jezuïeten uitzonderde, keurt hij echter niet af, en ‘nooit’, meent hij, ‘zal de hooge Overheid, zelfs niet oogluikende, behoudens hare liefde tot de eer Gods, en een gezonde Staatkunde, konnen dulden, dat men ongestraft in ons Land boeken uitgeeft of invoere, waar in de Christelijke Godsdienst in het Gemeen of die der Hervormde Kerk in het bijzonder gelasterd (...) wordt.’ Hier is hij het grondig oneens met *De Denker*, die beweerde, dat ‘geen Godslasterlijke werken, hoeveel kwaads dezelve ook mogen doen, behoorden

1. H. zal wel de pseudo-Fleury bedoelen, waartegen Barueth in 1767 zijn *Zedige en Bescheide wederlegging der hedendaagsche Deisten en vrije geesten* uitgaf. Zie De Bie en Loosjes, *Biogr. Wb. Prot. Godgell.* i.v. Barueth.
2. Simon Tyssot de Patot, *Voyages et aventures de Jaques Massé*, 1704. Over hem J.C. van Slee in *Revue du XVIII Siècle* 1917, en G. Atkinson, *The extraordinary Voyage in Fr. Litt. from 1700-1720*, mij alleen bekend uit bespr. in *Rev. de Litt comp.* 3, door E. Pons.
3. *Antwoord v.d. Vriend i. Geld. a.z. vr. t. Amst.* 14.
4. Voorr. Zimm. 19.
5. Aanh. Zimm. 47-48.
6. ibid. 49.
7. Voorr. Zimm. 87-88.
8. Zie De Bie a.w. 278.
9. Voorr. Zimm. 32.
10. ibid. 81-82.

verboden te worden, maar op een beter en redelijker wijs te keer gegaan'.[11.] Kwam het ooit zo ver, dan was het gedaan met ons lieve vaderland.[12.]

Het doet Hofstede goed te kunnen verzekeren, dat zijn boek tegen de Belisarius door ten minste drie kwart der theologische professoren aan onze academiën is geprezen;[13.] maar daarbij

11. Aanh. Zimm. 61.
12. Voorr. Zimm. 32-40. De Hofstede vijandige schrijver van de 'Brief van A. van Beveland' is het hier toch met hem eens; p. 6: God verhoede, dat het nooit in ons Land daar toe kome.
13. Aanh. Zimm. 61.

ook, dat Lutheranen, Mennonieten, Remonstranten en Roomsen, ‘en daaronder Leeraars dier verschillende Gemeentens’ hem hun genoegen hebben betuigd over zijn ‘Verdediging’ ervan.[1] Hoe ergert hem daarentegen de houding der Vaderlandse Letteroefenaars, die zo graag als de pachters der onpartijdigheid poseren.

Reeds in 1769 had hij hun partijdigheid in zijn nadeel verweten; in 1770 herhaalde hij het, veel scherper. ‘Lof konde ik van deze Tijdschrijvers niet verwagten. Die op mijn wijs denken, worden zelden of nooit van dezelve geprezen. Zij sparen hunnen besten wierook of voor de afwijkers van de openbare Nederlandsche Kerkleer en Formulieren, of voor een soort van menschen, welke zoo veel onrust in 't hoofd als vrede op de lippen hebben, en met een averegtsen naam *Toleranten* genoemd worden.’[2] En wie ten nadele van Prins Maurits heeft te beweren, die kan ook op hun welwillendheid rekenen.[3] Hij kan hun lof ook missen. Erger is, dat zij van zijn *Verdediging* zelfs geen uittreksel hebben gegeven; wel, en uitvoerig, van de allerzotste *Missive*; maar het ‘manlijke’ *Examen* daartegen zwegen zij dood. Enz.[4] Hij verwondert zich, dat zovele bekwame schrijvers dit juk zo geduldig dragen: ‘Waarom niet een kundig Tegengenootschap opgerigt[5] (...) Gelieft zig daartoe een zestal van personen te vereenigen, waarvan deze in de Gods- en Rechtsgeleerdheid, gene in de Genees-, Heel-, Letter- en Natuurkunde ervaren zijn, men weet hun (...) een zevenden man aan te wijzen, die zig met de laagste plaats in het gezelschap zal vergenoegen, dog reeds voorraad genoeg voor een eerste deel vergaderd heeft, en hen in 't vervolg (...) geen gebrek zal laten lijden.’ Wat hij van de Letteroefenaars ‘zelden tegengesproken, van een talrijke factie geacht, en van bange schrijvers gevleid’ na deze vrijmoedige betuiging nog te wachten heeft, onder een schijn van gematigdheid natuurlijk, kan hij wel vooruit zeggen.[6]

Ofschoon de *Advokaat der Vaderl. Kerk* (1771) het idee toejuichte, en een bestrijder reeds dadelijk een ‘Orthodoxe Rotterdamschen Examinator’ in de maak zag, ‘onder opzigt van N. H(oltius) en A. C(omrie) en P. H(ofstede), duurde het nog tot 1774 voor de *Nederlandsche Bibliotheek* zulk een taak ging vervullen. Dat Hofstede met de zevende man zichzelf bedoeld heeft, is wel zo goed als zeker. Welke rol hij echter in die *Bibliotheek* heeft gespeeld, is nooit geheel duidelijk geworden. Dat ze zeer belangrijk was, nam en neemt men algemeen aan; op zijn en anderer uitdrukkelijke verzekering moet men wel geloven, dat hij niet tot de eigenlijke schrijvers behoorde; niettemin houdt men hem ook nu nog steeds voor de ziel der onderneming; hij zelf erkende er ‘meer dan eéne betrekking tot de N. Bibliotheek te hebben’;[7] zijn biograaf acht het zeker, dat hij het initiatief nam, en het opperste bestuur en toezicht in handen had, maar aan zijn collega en vriend Dr. Habbema het onderbestuur opdroeg. Waarschijnlijk zou hij zelfs min of meer geregeld de recensies, enz. vóór de uitgave hebben gecontroleerd.[8] Het is ook moeilijk te geloven, dat Hofstede niet soms of liever niet vaak zelf aan het woord kwam in het tijdschrift. Wij zouden veel eer geneigd zijn hem ons te denken, zoals Ten Kate later Bakhuizenius a Brinckio in de Gidsredactie zou voorstellen: ‘nunc Recensiones

1. Voorr. id. 18-19.
2. *Beoord. Belis. Verd.* 69-70.
3. Vgl. over M. ook Aanh. Zimmerm. 72-73.
4. Voorr. Zimm. 64-66. Aanh. id. 126-127.
5. Vgl. boven p. 154v.
6. Voorr. Zimm. 69-70; vgl. ‘Brief v.A.v. Beveland’ 19-21.
7. *Drie Brieven* 15.
8. De Bie a.w. 472-474.

Dividantur per tirones (...) Quae supersunt mihi des.'[9.] De verzekering bovengenoemd zou dan iets als een menisten-waarheid zijn geweest: geen ongewoon element in de papieren oorlogen van die tijd.[10.] Hij had in elk geval het plan van overlang geopperd,

9. Vgl. *'t Verschriklijk Nachtgezicht van Urbanus den Droomer* (Knuttel 19103), dat p. 8 inderdaad H. als 'den fieren President van dit Genootschap' voorstelt, die de consignes geeft.
10. Vandaar bij publieke verklaringen toevoegingen als: 'alle dubbelzinnigheden, aequivocatien, mentale reservatien in den sterksten zin hierbij ingesloten zijnde'. Zo Ds. P. Nieuwland Utr. Courant 12 juli 1775.

en zich zelf toen niet onduidelijk met kopij voor een heel of half jaar, beschikbaar gesteld. Zou hij thans zich hebben teruggetrokken? Zijn optreden tegen Marmontel en Nozeman was een succes geweest; meer dan ooit waren aller ogen op hem gevestigd, als op de kampioen voor de Publieke Vaderlandsche Kerk en de oude, zuivere Religie; de Leidse hogeschool maakte hem doctor honoris causa;[1.] op de meest eervolle wijze stelde men hem in Rotterdam op zijn verzoek vrij van de gewone dienst, en vereerde hem daarenboven met de titel van Professor honorarius. Zijn aanzien was bevestigd en versterkt; zijn invloed reikt van de laagste stand tot de hoogste kring: met de Rotterdamse ambachtsman is hij gemeenzaam, maar hij eet ook bij Fagel, correspondeert met de hertog, en naar de algemene opvatting, volgt de Prins vol vertrouwen in godsdienstige kwestiën, zijn inzichten.[2.] En zijn tijd voor studeren en kritiseren is thans ruimer geworden dan ooit. Dat hij beide graag deed, had hij van jongsaf bewezen; als jong Gronings student had hij reeds anoniem groot gerucht gemaakt met een satiriek werk, den *Pseudo-Studiosus Hodiernus*, sinds zijn optreden als predikant had hij zich in allerlei godsdienstige pennestrijd geroerd. Hij schreef niet alleen graag, maar ook goed. Dat al zijn toenmalige tegenstanders en al zijn latere verachters evenzo altijd weer komen aandragen met de *Bloemen gestrooid op het Graf van Willem Carel Hendrik Friso*, die merkwaardige mengeling van vermeende hoogdravende dichterlijkheid en vrome tale Kanaäns, die men echter niet rechtvaardig beoordelen kan, zonder vergelijking met wat allerlei anderen bij dergelijke gelegenheden in dit gerne destijds ten beste gaven -[3.] dat mag ons niet in de waan brengen, dat Hofstede altijd zo sprak en schreef.[4.] Om van de *Pseudo Studiosus* van jaren her, en van het *Leven van Janus Vlegelius* jaren later te zwijgen, in zijn aandeel aan de Socratische oorlog toont hij gaven, waarmee hedendaagse journalisten gelukkig konden zijn: klaar, vlot en gevat schikt hij zijn gedachten, ongekunsteld, los en kleurig is zijn taal, tekenend en populair zijn beeldspraak. Al loopt er wat meer bijbelse taal en voorstelling onder, dan in latere tijden bij de meesten gewoon is - wie heeft daarvan de juiste maat bepaald, voor toen en voor nu? - en ook al is een enkele maal de kansel-hebbelijkheid hem te machtig, en spreekt hij dan van ‘een stukske der zaak’ of iets dergelijks,[5.] zijn polemische geschriften zijn niettemin in gezond Hollands; er is heel weinig ‘tale Kanaäns’ bij, en veelal ‘geen woord Frans’; maar zoveel te meer van wat er bruikbaars was in de taal van het volk. Het zal ook wel niet toevallig zijn, dat hij zo vaak Swift citeerde:[6.] zijn aanleg ging naar het satirische. Hij maakte ook school. Habbema spreekt van de ‘levendige en bloeiende schrijfwijze’ van Hofstede, door iedereen geprezen, door de *Advokaat der Vaderlandsche Kerk* nagevolgd, schoon niet zo zuiver, zoals deze weer door Paulus Dortsma. En onder de vaste medewerkers der *Bibliotheek* is ook iemand, wiens stijl naar de zijne zweemt.[7.] Enkele tegenstanders waren eerlijk genoeg, zijn talent te erkennen: als Ds. J.K. Valk, die zijn ‘gladden stijl en

1. De Bie vermeldt het feit niet; wel de meeste gegevens, die tot de conclusie recht geven; a.w. 247, 319-320. *Archief v. Kerkel. Gesch.* 9 (1838) 497 vermeldt zijn ondertekening der Formula Doctorum Theologiae bij die gelegenheid als geschied in 1770.
2. De Bie a.w. 253-4, 266, 268, 320.
3. Waarvoor H. zelf ons veel materiaal leverde: in zijn *Drie Brieven aan den Heer R.M. van Goens* (achter Habbema's *Tegenbericht* 1776) p. 26-75: ‘Ik schreef dat werk in onrijm, dog in een Poëtischen stijl’ enz. Later daarover nog.
4. En ook nog in deze *Bloemen* vindt Prof. Knappert, *Gesch. N.H.K.* II, 128 enkele goede bladzijden.
5. *Beoord. Bel. Verd.* 48; Vgl. *Bloemen*, enz. 102. En Job 26:14; de laatste plaatsen dank ik aan De Bie 322.
6. bijv. Voorr. Zimm. 75, 201, Aanh. 44, 156.
7. *Hist. Verh.* 55. Dat de A.d.V.K. en P.D. beiden ds. Barueth zijn, wist H. niet; ibid.

levendigheid van uitdrukking' prees;[8] de meesten konden zich zover niet verheffen. Hijzelf kende het ook wel; getuige zijn hooghartige spot met de stijl van Nozeman en anderen. Erkenning van zijn betekenis als publicist lag echter ook daarin, dat alle politieke en godsdienstige nieuwlichters Betje Wolff, Burman, Schultens,

8. De Bie a.w. 253. In zijn *Lierzang aan Hofstede* (1769); zie Van Vloten, *Levensbode* 3, 393. Zo ook de zeer vijandige 'Janus Apollogicus' in zijn *Voor Petrus Hofstede* (1786), p. 24: 'Zijn schrijftrant is los en vloeijende, voor een gedeelte, geschikt naar de smaak zijner eeuw'.

de (Amsterdamsche) *Rhapsodist*, en heel de rest in hem de gevaarlijkste man zagen van de behoudende partij, en hem dienovereenkomstig haatten en bestreden.[1.] Zij zien hem ook alleen als *de* man van de *Nederlandsche Bibliotheek*, die alles daarin schrijft, dicteert of inspireert; zoals zij ook doorgaans *hem* houden voor de *Advokaat der Vaderlandsche Kerk* en Paulus Dortsma. Dat laatste weten wij beter; omtrent zijn aandeel in de *Bibliotheek* blijven we in 't onzekere; maar stellig zal hij zich daarin niet onbetuigd hebben gelaten,[2.] zomin als daarbuiten. Ten opzichte van het eerste 'gematigder' deel kan gegronde twijfel bestaan. Met het tweede kreeg het tijdschrift eerst geheel zijn bekende karakter; toen schijnt ook de redactie van Habbema te zijn begonnen;[3.] over dat 'veranderen van den eersten aanleg', werd Hofstede door de drukker-uitgever De Bruyn 'en nog iemand' geraadpleegd. 'Ik gaf hun - vertelt hij zelf - beide mijne gedagten over het nieuwe ontwerp openhartig te kennen; wees hun een goed getal aan van geleerde en bekwame personen (...) Sedert ben ik van dezelve (...) een groot voorstander geweest'.[4.] Dat hij als inzender zou medewerken erkent noch loochent hij; maar hij ontkent volstrekt, dat hij 'lid van het gezelschap der Bibliotheek-Schrijvers' zou zijn.[5.] Dat dienen wij, letterlijk althans, aan te nemen.

Het zou waarlijk geen wonder zijn geweest, als hij al vroeger met Van Goens oog in oog had komen te staan. Maar diens ambt, familie, en relaties! Van Goens had, als Hofstede, vrienden en beschermers in Den Haag; al had hij zich nog zo zeer niet uitgesproken, hij was ook wel Orangist. Bijzonder vriendelijk hebben zij sinds de eerste schermutseling wel niet meer over elkander gedacht, maar voorlopig kruisten hun wegen elkaar niet. Of Hofstede reeds in 1769 kennis heeft gekregen aan Van Goens' vertaling van Mendelssohn's verhandeling, valt ten zeerste te betwijfelen: het boekje werd, zover ik weet, toen nog in geen enkel Nederlands tijdschrift zelfs maar aangekondigd.[6.] Anders heeft hij er opzettelijk het zwijgen toegedaan, met de bedoeling, eens af te wachten, hoe de jonge man, na zijn waarschuwing, zich verder houden zou. Hij had in de volgende jaren het zijne te doen in de zaak van Van der Marck, - althans men stelt diens afzetting op niet geheel voldoende gronden, in laatste instantie op zijn rekening - met de bestrijding van J.F. Jacobi en N. Barkey over het Hooglied, en vermoedelijk ook met kritiek van de Bibliotheek op anderen, misschien ook met een aanval op Prof. Chevallier's verdacht gevonden propaganda voor de Engelse preekwijze. En verder met een boek ter verdediging van de waarheid der Evangeliën (1774), en een ander over de zending in Indië (1775).

Intussen had Van Goens, althans door geschriften, niet veel vat op zich gegeven. Zijn anonieme vertaling van Mozes' brief aan Lavater (1770) had mede door het eigenaardige 'Aen den Lezer' misschien aanstoot kunnen geven, maar wij horen er niet van. Zijn vertaling van R. Brown's biddagsleerrede van 1772 - trouwens ook naamloos - bevatte wel scherpe bladzijden tegen degenen, die de Kerk over de Staat willen doen heersen, maar daarvoor was niet hij, maar Brown verantwoordelijk. De brief van Roos aan de *Letteroefeningen* bewees echter dat althans in 1774 de bui tegen Van Goens nog narommelde, vermoedelijk in de *Advokaat der*

1. Vgl. Barueth in zijn *Echt Karakter van een Hollandsch Tolerant* (1773) Voorreden 33-34, over H. als de algemene wrijfpaal.
2. Zie ook De Bie a.w. 281.
3. Habbema, *Hist. Verhaal* (Knuttel 19105) 2.
4. *Drie Brieven* 15-16. Verg. ook boven p. 344.
5. a.w. 14, 17.
6. Noch in *Bibl. d. Sc. et B. Arts*, noch in *Vad. L. oeff.* Het 'Bericht van den Boekverkoper' voor de zgn. 2e uitg. zegt ook, dat de 1e 'bijna geheel niet bekend' werd. De ook in 1769 verschenen vert. van Mendelssohn's *Phädon* kende Hofstede wel; zie *Beoord. Bel. Verd.* 14, 97-8.

Vaderlandsche Kerk.[7] Groter gevaar had gedreigd van de eerste voorrede voor Volkmann (1773), in haar definitieve, veel meer nog in haar oorspronkelijke vorm,[8] op Ten Hove's en Fagel's ‘smeeken’ teruggenomen. Wij herinneren ons hun argument. Gij zijt al verdacht. Ge loopt gevaren, die ge in uw

7. Zie boven p. 341.
8. Zie deel I, 378.

omstandigheden moet mijden als de pest! En dat Lelyveld toch al van de ketterij had gehoord. Zelfs had een vriend van Schultens toen meegedeeld, dat het stuk ‘door Curatoren aan de theologische faculteit was gecommuniceerd’. Is het werkelijk Hofstede geheel voorbijgegaan? Ook later zinspeelt hij er nooit op. De *Bibliotheek* (het eerste deel nog) prees ‘den kundigen voorredenaar’, en betreurde het dat zijn tijd hem niet vergunde zijn nuttige aanmerkingen voort te zetten. Maar hij was *verdacht*; dat stond zijn Haagse vrienden scherp voor ogen. En wij hebben gezien, dat wie aan Van Goens' rechtzinnigheid twijfelden, waarlijk niet op een verkeerd spoor waren geraakt. Het feit zal toen al wel voor zijn naaste kring weinig minder vast hebben gestaan dan thans voor ons; de vraag was slechts of hij onvoorzichtig genoeg was geweest, om de argwaan voldoende bewijs in handen te geven. Dat er ook onder zijn collega's lang niet altijd gunstig over hem werd gesproken en gedacht, wist hij zelf zeer goed. Reeds in 1769 waren er onder, die Hofstede verslag uitbrachten van wat er onder hen werd gesproken. ‘In een kring van Hoogleeraars’ had Saxe - de aanwijzing was duidelijk, al staat de naam er niet - verklaard, nooit weer, als vroeger, Socrates tegen de beschuldiging van pederastie te zullen verdedigen,[1.] deelde Hofstede mee. Toen hij jaren later dit nog eens vermeldde, schreef Saxe een half ontkennende brief: de onbekende ‘qui ex *amicorum circulo* aliquid sermunculi ad Te retulerat’, zal de uitlating of zich niet goed hebben herinnerd, of verkeerd begrepen.[2.] ‘Een ander Hoogleeraar van dezelfde Academie, die grijs geworden is in dat slag van Wetenschappen, waar uit het verschil nopens Socrates moest beslist worden’ - de klassieke filologie derhalve - ‘betuigde mij rond en ongeveinsd, en zulks schriftelijk, voorheen beter van Socrates gedagt te hebben.’[3.] Dat kan moeilijk op een ander dan Reitz doelen; op Segaar, half professor, half predikant, en omtrent vijftig jaar oud, past het niet. Was echter Segaar misschien Hofstede's berichtgever? Ook onder de theologen van de orthodoxe Utrechtse universiteit kan Hofstede een correspondent hebben gehad,[4.] maar wij zijn geneigd ook te denken aan de jurist Tydeman, ijverig voorstander van de rechtzinnigheid, bestrijder van Rousseau, en naar het schijnt, geen vriend meer van Van Goens. Dat Van Goens ál verder scheen te wijken van het oude gebaande spoor, zal naar Hofstede en de Bibliotheekschrijvers wel zijn overgebriefd of overgewaaid. Zijn binnen- en buitenlandse vriendschappen moesten wel herhaaldelijk bedenken en wantrouwen opwekken; al schijnt de vrijmetselaarsinslag in het weefsel niet te zijn opgemerkt. Hoe had hij in 1774 Diderot nagelopen! Hoe haalde hij gretig alle vreemdelingen in! Wat verzamelde hij van oost en west alle nieuwigheden en ketterijen in zijn bibliotheek! Om nog niet te spreken van de boze geruchten, die er liepen over zijn losse levenswandel! Ook de buitengewone belangstelling, alsof het een wetenschap gold, voor de nieuwe en nieuwste letteren stuitte in deze kring op verzet. Hoor de *Advokaat der Vaderlandsche Kerk* over de Rhapsodist-schrijvers: Zij behoren tot ‘die nieuwmodische Geleerden, die de ziel der geleerdheid in datgeen stellen, hetwelk te voren niet hoger dan een schaduw daarvan geschat wierdt. Hetgeen zij voor de hoofdzaak houden, was in mijn jeugd speelwerk en wierdt toen onder de uitspanningen der Geleerden gerekend.’ De wijze Ernesti klaagt terecht, ‘dat men aan de Cultuur eener moedertaal, aan het cierlijke der Redenkonst, aan zinrijke fabelen; aan verzen, vooral aan Tragedien (...) den naam geeft van Belles Lettres, en die in zijn eigen taal uitdrukt met den naam van schone Wetenschappen’.

1. Voorr. Zimm. 17-18; *Drie Brieven* 12.
2. De Bie a.w. Bijll. 102.
3. *Drie Brieven* 12.
4. Minstens drie vierde toch van alle theol. proff. aan de vijf vaderlandse academies had zijn *Beoord. v.d. Belis.* geprezen, wist H. Aanh. Zimm. 61.

Boven alles gaat hun het toneel. Intussen verzuimen zij de oude, goede en beschaafde letteren. Niemand heeft meer gedaan voor het in zwang brengen en bevorderen van deze nieuwe geleerdheid dan Voltaire. De grootste mannen noemde hij ‘droge lettervilters, schoolvossen en pedanten’; bij hem stonden bovenaan de opstellers, beoordelaars,

begunstigers van odes, opera's, heldendichten en vooral treurspelen. De Rhapsodisten gaan ons nu Molière's leven uitvoerig beschrijven. Enz.[1.]

Het schijnt, en we kunnen het ons ook moeilijk anders denken van de spontane ijveraar, dat Van Goens ook op zijn openbare colleges zijn favoriete auteurs wel heeft aanbevolen; misschien heeft hij zelfs bij zijn bespreking van het Nieuwe Testament, eens onvoorzichtig geuit, van 't Oude niet veel werk te kunnen maken. Maar wat, zal men zich hebben afgevraagd, zal hij dan niet durven doen bij zijn private onderricht, en wat zal er niet omgaan in die moderne literaire club, waarvan hij de ziel is? Daar dook omstreeks 1774 het gevaar op, dat hij tot opvoeder der prinsen zou worden aangesteld. Periculum in mora! Er moest worden ingegrepen, althans gewaarschuwd!

Zo ongeveer moeten wij op grond van verschillende verspreide gegevens ons de toestand op het eind van 1774 of het begin van 1775 voorstellen.[2.]

Daar zond Van Goens het grote restant exemplaren van Mendelssohn's Verhandeling, in 1769 wellicht opzettelijk weinig of niet versierd, met een nieuw titelblad en drie bladzijden vleiende Duitse beoordelingen[3.] als aanhangsel, bij een andere uitgever in zee.[4.] En de *Nederlandsche Bibliotheek* recenseerde ze. In hetzelfde nummer, waarin de vertaalde *Reizen in het oosten* van Shaw, met Tydeman's de reizende jeugd onderrichtende voorrede, nogmaals warm wordt aangeprezen, en Burman's *Poëmata* krachtig, en niet zonder gegronde oorzaak, worden doorgehaald als vol van paskwillante trekken tegen het gezegende Huis van Oranje en deszelfs vaderlandminnende aanklevers, - maar met een nodeloze wrede herinnering aan een vreselijk gebeuren in het gezin van de hoogleraar -, komt de Verhandeling aan de beurt. ‘Een bevallig Werkjen’; nog nooit is er iets aan onze Natie meegedeeld, ‘waarin haar het rechte denkbeeld van het *verhevene* en *naive* in zulke juiste bepalingen werd voorgesteld, en met zoo treffende voorbeelden bevestigd’ (...) ‘De jeugdige Hoogleraar, de heer R.M. van Goens, genoeg bekend door zijnen voortreflijken Porphyrius (...) en nog vroeger (in eenen kindschen ouderdom moogen wij zeggen) door zijn *Observationes Miscellaneae*, en vooral ook door zijn *Diatribe de Cepotaphiis*’ heeft er ‘een geleerde Voorreden voorgeplaatst’. De kritische aanmerkingen van Van Goens stemt de recensent toe, maar niettemin steekt hij ook Mozes zeer in de hoogte. ‘In onze oogen overtreft dit Werkjen alles, wat wij van dezen geleerden Hebreeuw bezitten, terwijl hetzelve van niets wordt overtroffen’. Uittreksels geeft hij met opzet niet; men moet het zelf lezen. De bijvoegsels van Van Goens ‘zijn alleszins gepast’; zij luisteren het werkje hier en daar nog op. *Alleen* - en nu komt het. Met een Duitse recensent vragen wij: waarom is er onder alle voorbeelden, die hij invlocht, geen enkel oorspronkelijk Hollands? En vooral: waartoe was die spot nodig over ‘den Betooger van het verhevene in gewijde Schriften’: ‘die spelemeiend op de lachende toneelen der overheerlijke Schepping (...) den onoverzienbaeren beemd van het gewijde bijbelblad hier en gints bewandeld’?[5.] Waartoe die anekdote van de muggezifter, die liever 's Heilands doen te Kana berispte, dan eigen ongelijk te bekennen? ‘In het eerste

1. *Adv. d. Vad. Kerk* I^{e} st. 2^{e} dr. (1771) 105v.
2. Over dat gouverneursschap ook nog in de *Biographia Ultrajectina of Gulde Legende van de Stichtsche Sinterklaas* (1782: op N. Pesters) p. 11. En V.G. zelf op 't eind van 1774 nog zo somber gestemd - zie boven p. 32 - zegt in okt. 1775, dat in het begin van 1775 juist zijn ‘uitzichten een gansch anderen keer namen dan te voren’. *Bericht van den Prof. V.G.* 5.
3. *Allg. D. Bibl.* 1771; *D. Bibl. d. sch. Wiss.* 1770; *Erfurtische Gelehrte Zeitung* 1770; *Almanach d. D. Musen* 1770; en van M.M. zelf in 2^{e} Aufl. van zijn *Philos. Schriften* 1771.
4. Zie deel I, 309.
5. Zie boven p. 294.

schijnt ons de geleerde Vertaler maar al te veel te verraden van dien verbasterden smaak, welken thands bij vele zoo getijtelde *Literatores* plaats vindt, die, daar zij *Catullus* bewonderen, de *H. Schrift* met opgeschorten neus over zijde aanzien; en wat het *laatste* belangt (...) vinden wij de plaatzing van dit voorbeeld in het Werkjen van dezen geleerden Jood niet alleen *onvoegzaam*, maar ook *onchristlijk*, wijl het ten minste eenige aanleiding

tot spotten met den gezegenden Jesus kunne geeven.'

Beide aanmerkingen zijn wel zeer gezocht en maken volkomen de indruk 'pour le besoin de la cause' daar te staan. Van Goens moest worden getuchtigd, bij gebrek van een rechte, dan maar met een kromme stok. En dan ook raakgeslagen! 'Immers bedoelt dit de heer *Van Goens* niet? ten minsten zijn Godvruchtige Vader en zijn Leermeester de grote *Wesseling* hebben hem anders geleerd! Had hij liever het gebrek aan Bijbelsche voorbeelden in *Mendelszoon* aangevuld (...) doch wat zal men zeggen, zij, bij welken *d'Alembert, Diderot, Hume* en *Voltaire* zoo zeer in achting zijn, kunnen zich met *Moses* en de *Profeten* niet veel ophouden! Hoe smart het ons, dat wij 't zeggen moeten! hoe! dat Mendelszoons schrift door dit ééne bijvoegzel geenszins verëerd zij!'[1.]

Van Goens gekrenkt niet alleen, maar ook zich bedreigd gevoelend, beklaagde zich bij de magistraat; oud-burgemeester Loten, - in een pamflet van enkele jaren later voorgesteld als 'des Ex-Oversten (d.i. N. Pesters "de Lieutenant Stadhouder") eersten Minister' -[2.] vermoedelijk door Van Goens ingelicht en aangezocht, bracht op 6 maart in de Vroedschap:[3.] 'dat in zeker periodicq werkje, aan een van de Professoren dezer Akademie onlangs droggronden op 't sujet van de Religie, op een verregaande wijze zijn te laste gelegd, en hij dus ten uitersten in zijnen goeden naam en reputatie is geloedeerd geworden', enz. De vroedschap stelde de zaak 'ten fine van examinatie en raport in handen van de Heeren Burgemeesteren en Gecommitteerden tot de Academische zaken'; op 9 maart werd Van Goens door dezen gehoord. Hun rapport van 13 maart deelt mede, dat Van Goens hun 'volledig gedemonstreert, en de overtuygendste bewijzen gegeeven heeft, dat hij niet alleen nimmer 't geringste tot hoon of vilipendie, van Gods Heilig Woord of van de waare Christelijken Godsdienst gelacheerd, maar dat hij daarentegen altoos zoo bij zijne geschriften, als in zijne publieke en private lessen, alle occasien gearrêpieerd heeft, om dezelven zijnen Leezeren en Discipulen op het dierbaarste aan te beveelen, en tegen de aanvallen van het toenemend ongeloof krachtdadig te verdedigen'. Waarop de regering van Utrecht, indirect zich beschuldigd gevoelend van 'onverschillig en flauw omtrent den Godsdienst' te zijn, en bevreesd voor de naam en de bloei harer Hogeschool, de *Bibliotheek*, voor een 'eer- en faamroovend lasterschrift' verklaarde en op hoge boete verbood ze buiten Utrecht te 'veralineeren, debiteeren, verkoopen, spargeeren of dissemineeren.' Het vonnis wordt 'gepubliceerd, gedrukt, en alomme geaffigeert'; het verschijnt afzonderlijk bij de 'Stadsdrukkeren' en daarenboven in de *Utrechtsche Courant* en de *Gazette d'Utrecht.* Bovendien verzocht zij de Amsterdamse magistraat, de 'Drukker, M. de Bruyn, te constringeeren, van het libel der questie, van den Autheur of Autheurs daervan, te openbaren' en haar dan daarvan te informeren; want zij willen nog verdere 'mesures' nemen. De herinnering, dat de *N.B.* 'alvorens andere mannen van geleerdheid en reputatie op ene wrede wijze had gemaltraiteerd' (Burman) moest blijkbaar de Amsterdamse heren wat opscherpen. De Bruyn werd verhoord, en scheepte zijn magistraat met halve waarheden of hele leugens af:[4.] hij leverde een lijst in van 24 'schrijvers', of beter

1. *N. Bibl.* III, 97-100, 2e stuk (maart 1775).
2. *Gulde Legende v.d. Stichtsche Sinterklaas* (1782) 29, volgens ms. sleutel van V.G. in ex. Kon. Bibl.
3. Het verloop der zaak put ik bijna geheel uit de verzameling officiële stukken, pamfletten en kranten, door V.G. zelf bijeengebracht, en in de K.B. ten dele opgenomen in de pamfl. verz. beschr. d. Knuttel nr. 19091-19108, ten dele daar nog aanwezig in de oorspronkelijke verzamelbanden. Daarbij nog het *Tegenbericht* van Habbema met bijgevoegde *Drie Brieven* aan V.G. van Hofstede. Slechts de andere bronnen zal ik telkens vermelden.
4. Habbema tracht de bedriegelijke man half tegen te spreken en wijst alle verantwoordelijkheid daarvoor af, eerst in zijn Voorberigt voor de *Ndl. Bibl.* III, nr. 4 (1 mei '75) p. 6, daarna in

gezegd ‘inzenders’, maar beweerde, van de stukken afzonderlijk geen auteur te kunnen noemen, omdat hij alle bijdragen tegelijk van de een of ander der 24 ontving. Op 17 maart verzendt de Amsterdamse regering die lijst aan de Utrechtse; op 20 maart geeft deze aan Van Goens er kopie van. Ze bevat de namen van een

Tegenbericht 14-15. Ook Hofstede spreekt later - vervolg der vorige Apologieën, 1789, Kn. 21875 - van De Bruyn's onoprechtheid hierin.

oud-professor in de geneeskunde D. de Gorter, drie geneesheren, twaalf predikanten: C. Boers, E.M. Engelberts, J. van Spaan, Jos. van Iperen, A. van der Berg, J.F. Martinet, Y. van Hamelsveld, en de minder bekende Van Houten, J.P. Boddé, Claessen, Koocken, en C. van den Broeck; verder de ontvanger-generaal van het Zuiderkwartier J. Eus. Voet, de drossaard van Den Bosch Verster, de Hoornse literator-notaris N. Hinlopen, de Leidse koopman-literator J. Prins en vier anderen.

Intussen had Hofstede's ambtgenoot en vriend Dr. J. Habbema zich op een brief van De Bruyn door een advertissement in de Rotterdamsche Courant van 18 maart bekend gemaakt als de 'Verzamelaar en Uitgever' van het veroordeelde Maandwerk, en daaraan de voorlopige mededeling toegevoegd, dat de recensie, waarvan hij de schrijver overigens niet is, geenszins bedoelde Van Goens te beledigen, laat staan de Hogeschool of de magistraat van Utrecht; hij maakt zich sterk te zijner tijd dat ook overtuigend uit de inhoud te bewijzen. Met alle vereiste eerbied voor de Ed. Gr. Achtb. Vroedschap moet hij hun onderstellingen en gevolgtrekkingen tegenspreken. En indien Van Goens ook zo dacht, waarom betrok hij dan drukker of schrijver niet op de gewone wijze in rechten?

De Bibliotheekschrijvers hadden klaarblijkelijk op deze houding van de vroedschap in 't geheel niet gerekend. 'Het stiet mij geweldig', betuigt Habbema, 'een lettergeding te moeten aanvangen met een Magistraat (...) van dat aanzien (...) voor welken ik, om meer dan een reden, altijd eene bijzondere veneratie gevoeld heb.' In een eerbiedige, maar ietwat terechtwijzende en niet van zelfgevoel ontblote brief verzoekt hij 26 maart aan de Magistraat te willen verklaren of zijn 'zielgrievende veroordeeling' van de zo hoge en heilige belangen handhavende Bibliotheek, als *eer- en faamrovend, doemlustig* en *lasterzuchtig*, het gehele tijdschrift en dus de meer dan twintig gerespecteerde schrijvers, in kerk en burgerstaat aanzienlijke en geachte mannen allen gelijkelijk geldt, òf dat 'der penne eenige trekken of uitdrukkingen ontsnapt zijn, harder en algemeener dan (...) bedoeld waren', en feitelijk alleen het éne artikel over Van Goens werd bedoeld. Bij een openlijke verklaring in de laatste zin, zou hij ontslagen zijn van de plicht, zich regelrecht tegen de publikatie en dus tegen de magistraat zelf te richten.

Het was goed bedacht. Maar de Vroedschap, voorgelicht door de Burgemeesteren en verdere Gecommitteerden tot de Academische taken, begreep dat Habbema met zo rekenschap van hen te eisen de distantie tussen een aanzienlijke Regering en een particulier persoon en de verschuldigde eerbied geheel uit het oog had verloren, en dat elk ingaan op zulk een ingewikkeld dreigement slechts verdere facheuse discussies ten gevolge zou hebben;[1] aan Habbema werd 10 april bericht dat zij niet gewoon was over soortgelijke brieven te delibereren, maar wel over verzoeken bij rekest gedaan. Teleurstelling, vrienden-overleg, en nog een poging: thans een rekest naar deskundig advies, maar met verzoek 'kortheidshalven voorschreeven brief voor geinsereerd te willen houden.' Politieke handigheid, hetzij van Habbema, hetzij van zijn 'voornaame en kundige' vrienden;[2] maar die niet baatte. De procureur Van Vloten, die het stuk 24 april inleverde, kon 12 mei niet

1. *Secr. Ress. van Vroedschap v. Utr.* Maand. 5 aug. 1776; toen werd nl. besloten dit Rapport van 10 april 1775 over te brengen in de Secr. Ress.
2. De overlevering van die tijd tot nu toe stelt Habbema waarschijnlijk wel wat te stumperig voor; als een goedig zwak karakter, zo al niet als een zwakhoofd. Dr. theologiae, pred. in de kieskeurige Rotterdamse gemeente, hoofdredacteur van *het* orgaan zijner godsdienstige en staatk. partij; naar het schijnt kort voor 1775 in aanmerking gekomen voor een Gronings professoraat - zo begrijp ik althans *Hist. Verh.* 17 noot - zal hij, denk ik, die minachting wel daaraan te wijten hebben, dat hij zozeer in de schaduw van Hofstede stond. In 1789 moest hij zijn ambt neerleggen, om de verzwakking van zijn geest: ik twijfel, of dit iets bewijst voor 1774.

anders berichten, dan dat Hun WelEd. Gr. Achtb. op het rekest geen dispositie konden nemen, vermits bij het zelve geen bepaald verzoek was gedaan. En restitueren wilde men het hem ook niet. Een nieuw, volledig rekest inzenden, en nog eens enkele weken wachten? Habbema zag er van af. Hij solliciteerde om geen gunst; hij had meer te doen; en het publiek wachtte ongeduldig zijn verdediging.

Die had hij nog weer eens aangekondigd in een ‘Voorberigt’ voor het nummer der Bibliotheek van 1 mei; inzonderheid opdat de hoge taak en de grote opgang van het tijdschrift sinds het met de tweede jaargang zich bijzonder richtte tegen de bestrijders der belijdenis buiten en binnen de kerk, bedoelde te wijzen: op de onnozelheid van deze ene, gegronde recensie, tegenover de onbelemmerde stroom van hekel- en lasterschriften tegen de burgelijke en kerkelijke constitutie, en de godsdienst zelf; en op het wonderlijke tegenstrijdige gedrag der ‘intolerante Toleranten’, anders zo vóór onbeperkte drukpersvrijheid, en nu zo vol lof over het verbieden van een boek. Had hij, of had de vaste medewerker, die het stukje schreef, maar enigszins kunnen voorzien, dat de Magistraat van Utrecht het zich zou aantrekken, eerbiedshalve hadden ze het stellig achterwege gelaten; veel liever dan zijn ongenoegen op hen te laden, hadden zij alles doorgeschrapt. Maar wie kon 't denken? Toen dezelfde man, vroeger op vrij meesterlijke wijze andere geleerden aantastte (Goodricke) en daarover in het openbaar streng, misschien te streng werd gekastijd, trok Hun Wel Ed. Gr. Achtb. zich er niets van aan. Het debiet der Bibliotheek is door het gebeurde toegenomen, en het legio vijandige blauwboekjes trekt men zich niet aan; maar wel, dat zo velen der door De Bruyn genoemden, de een voor de ander na, adverteren, dat zij slechts dit of dat hebben bijgedragen, en niet tot de vaste en gewone schrijvers behoren. Overbodige moeite; want ‘nooit zijn zij door De Bruyn als zoodanige benoemd’.(!?) Maar al onttrokken ook al de anderen van die 24 zich aan de correspondentie, dan blijft er nog een ‘overvloedig groot getal’ anderen over ‘waaronder eerste en aanzienlijke Mannen, in Kerk en Burgerstaat uit verscheidene gewesten van ons Vaderland’. Hun geheim is veilig, maar hij behoudt zich het recht voor van afkeuring; voortaan zal het tijdschrift ook voor zoveel de leer betreft, zich onderwerpen aan de approbatie der classis van Schieland.

Hamelsveld was begonnen; 3 april had hij in de *'s-Gravenhaagse Courant* bericht, nimmer met de *N.B.* als schrijver iets te doen te hebben gehad; 10 april volgden ds. J. van Spaan en J.E. Voet: slechts een paar kleinigheden kwamen van hen voor in de eerste jaargang; 12 april nog een ander met dergelijke verklaring. Mondeling of schriftelijk, direct of indirect deelden aan Van Goens persoonlijk hun onschuld mee: De Gorter, Engelberts, Martinet, Hinlopen, Verster en Boers. De andere veertien zwegen, hoezeer Van Goens ten nadele van de *Bibliotheek* graag anders had gezien, en enige maanden later nog publiek bij hen aandrong.[1.]

Maar de publieke mening of wat er zich voor uitgeeft, wees ook op anderen: een ijverig en goed ingelicht voorstander van Van Goens, die op het eind van mei tot zijn verdediging uitgaf *Cento Orthodoxus*, of de *N. Bibl.* (...) beoordeeld volgens de uitspraak[2.] van een viertal *vermaarde*[3.] schrijvers, namelijk P. Hofstede, de Adv. d. Vaderl. Kerk, P. Dortsma en hier en daar ook bij gelegenheid P. Nieuwland, sprak op dergelijke manier over de laatste, de voorsteller van een conceptplan ‘nopens het weeren van schadelijke Boeken’, met ‘Sionsminnaars’ als prijzenswaardige delateurs,[4.] dat deze verontwaardigd aan Van Goens schreef, of hij de schrijver niet anders zou kunnen inlichten. Tweemaal door De Bruyn dringend aangezocht, had hij uitdrukkelijk alle medewerking geweigerd aan de Bibliotheek; over sommige stukken erin denkt hij niet gunstig, hemzelf heeft ze ‘hatelijke neepen’ gegeven: hij verbeurt zijn eer en 1000 dukaten, als iemand enige medewerking van hem kon aan de dag brengen, enz. Doet de schrijver hem geen recht, dan zal hij hem ‘voor

1. In zijn *Bericht* (van oktober) 90-91.
2. d.w.z. met als een mozaïek samengevoegde woorden, uitdrukkingen en zinnen.
3. Geliefd woord bij Hofstede en de B. schrijvers.
4. In zijn *Letterk. Verlustigingen* IV, 417vv.

het publicq met den zwartsten kool tekenen' (29 mei). Een heel geschrijf en gewrijf volge; de 'Centograaph' door Van Goens gewaarschuwd[5.] adverteerde 12 juni in de

5. Men heeft wel eens vermoed, dat hij 't zelf was, maar het lijkt zijn stijl niet; hij zal V.G. echter wel lang niet zo vreemd zijn geweest, als deze het deed voorkomen.

Utrechtsche (en naar Van Goens' voorgeven ook de *Amsterdamsche) Courant* een verontschuldiging met toevoeging van Nieuwland's eigen woorden óók over de *Bibliotheek*; wat deze na ‘eenen veel inhebbenden briev’ van Habbema, dreigend ‘met verscheide hoogst onaangename gevolgen’, ‘*geperst* en *gedrongen*’ om ‘eene geduchte onweersbui (te) ontvluchten’, weer tot publieke intrekking van de verongelijking van het ‘zeer loffelijk periodiek’ brengt, zoals dit Van Goens weer tot publikatie van heel de briefwisseling.[1] Rechtstreekse verdenking echter de recensie te hebben geschreven viel op Tydeman. Dit gerucht door kwaadwillige mensen hier en elders verspreid, eerst bedekt, en in vertrouwen, daarna openlijk in gezelschappen uitgesproken, zegt Van Goens, had hij zelf overal tegengesproken als laster, maar met ‘zijn geachten ambtgenoot’ sprak hij er niet over. Toen 't ten slotte deze echter ter ore kwam, ontkende hij ten sterkste alle aandeel, aan de recensie en aan heel de *Bibliotheek*, in *Leidsche* en *Haarlemsche Courant* (19-20 mei). Het gerucht had door heel Holland ingang gevonden. P. Paulus schreef[2] 19 mei uit Leiden aan Tydeman: ‘Niets is mij, in langen tijd, aangenamer geweest, dan 't gene gij mij nopens de recensie van 't stukje rakende V. Goens en de Ned. Bibl. geschreven hebt. Het gerugt, dat gij de auteur van die beoordeeling zijt is hier, in 's Hage, en elders, zoo algemeen, dat 't bijna voor zeker gehouden wordt. Toen ik in de Paaschvacantie te Amst. was, wierd Gij daar reeds genoemd; doch velen, zelfs Burman, twijfelden aan de waarheid. In den Haag en alhier is 't gerugt ook al vroeg verspreid geweest. Ik heb 't dikwils tegengesproken; maar op 't laatst zulks gelaten, omdat men mij onze onderlinge vriendschap telkens tegenwierp. Nu kan ik zulks met meer grond doen. Dit gedeelte van uwen brief zal ik morgen aan Dh^{n} Schultens en Ruhnkenius, die U almede voor den auteur gehouden hebben, gaan voorlezen: en, vervolgends, daar 't te pas komt. Men was er in 't algemeen over te onvreden, maar vooral in den Hage. Gisteren heb ik er nog met twee aanzienlijke Heeren, die U ook suspecteerden, over gesproken, en er beiden kwalijk over te vreden waren. Had ik toen dien brief gehad! Men kan de lieden minder overtuigen, ten uwen voordeele, omdat V. Goens in zijne tweede voorr. voor Volkm. 't een en ander tegen U geschreven heeft.[3] Dit doet velen denken op eene retortie van uwen kant. Ik geloof, dat 't zeer goed zoude zijn, wanneer gij, op deze of gene wijze, U bij 't publijk kon ontschuldigen: anders blijven er toch altijd eenige traces over.’

Overigens vindt Paulus ‘dat de Bibliotheek-schrijvers in dezen wel ongelukkig gevaren zijn: De recensie in quaestie is, mijns oordeels, zoo vele beweging niet waardig.’ Zij had geen hand waters bij die van Barkey, Burman, enz. die ‘onchristlijk, en ontmenschd’, en niet te dulden zijn, zo min als het impertinent geschrijf over de aanneming van Van der Marck als lidmaat in Lingen, Habbema's ‘Voorrede’[4] vond hij ‘in allen opzigte welgesteld’. Alleen, mishaagde hem geweldig,’ dat Zijn Eerw; naar de gewoonte van zijn consoorten, gaarne met 't schild van den stadh. zoekt te vegten’ -- Niemand voor onze vrije staatsregering met een stadhouder aan 't hoofd uitkomen? Een impertinente leugen! Bijna geen boek komt er uit, of het is aan de stadhouder opgedragen, en vleit hem tot vervelens toe. Wie schrijft er toch tegen de constitutie? Immers niemand! Die taal van Habbema is oproerig en strafbaar!

1. Dat Nieuwland telkens bij de partij van Hofstede werd gerekend, door Betje Wolff, in *Cento Orthodoxus* - vgl. ook V.G.' *Bericht* Bijll. 213, 215 - enz. verwondert ons niet, als wij zien hoe hij in zijn *Letter- en Oudheidkundige Verlustigingen* telkens voor de orthodoxie en tegen de Deïsten opkomt. Zo tegen de *mode* van profaneren daar IV, 147vv.
2. ms. Mij Lk.
3. Zie boven p. 39v.
4. Het Voorberigt z.b. 1732.

Het schijnt, dat men ook in Utrecht bekoelde, en de zaak niet meer zó erg inzag. Was tot de publikatie van 13 maart met eenparig stemmen besloten, meer dan een, onder wie de president burgemeester had op Habbema's brief een gunstiger antwoord willen geven. Dat weet Habbema weldra; door ‘verscheidene ontmoetingen en nauwkeurige berigten’ krijgt hij al meer een andere

kijk op de publikatie; ‘de aanleidende gelegenheid, de omstandigheden en geheelen toedragt’ worden hem ‘in het zekre berigt’. Het is hem zo goed als de begeerde interpretatie. En hij wil niet zo ‘onedelmoedig’ zijn, om de Vroedschap nog verder over hun bewoordingen lastig te vallen. Zo eindigt hij zijn ‘Historisch Verhaal’ om tot de ‘Verdediging der Beoordeeling’ over te gaan.

Niets dan ‘bonne mine à mauvais jeu’? Maar reeds op 19 maart had een brutale hand boven de publikatie aan de grote deur der Academie een paskwilletje geplakt, met geajusteerde letters uit de oude Psalmen van Dathenus - zo kwamen ze toch nog te pas! -: ‘Let Lezer, dat in dit Placaat niet uytgedrukt is, hetgeen de Heer Van Goens in zijn hart gevoelt, maar wel hetgeen hij leert en schrijft’; een ander kraste er met potlood ironisch rond: ‘Vivat Pesters!’[1] En in augustus zei de prins, badinerend tegenover Van Hardenbroek met de cabales, ‘den magnificentissimus’, die ‘de gehele stadt Utregt, de grote helft van 't eerste lidt, en een staertje van de ridderschap’ regeerde, over de publikatie door Hardenbroek ter sprake gebracht: ‘Jae, die publicatie is juist het beste stukje niet van den Baron van 't Heilige Roomsche Rijk’. Zo stemde hoog en laag samen in de mening, dat de alvermogende ‘Klaas Pessers’ erachter had gezeten.[2]

Intussen waren de blauwboekjes de zaak aan het uitpluizen geweest, op hun manier: het een voor Van Goens, het ander voor de Bibliotheek, een derde voor de vrede, een vierde onpartijdig beide partijen vegen uit de pan gevend.

Daar was Betje Wolff op haar post, ter verdediging van de Rede, de Verdraagzaamheid, de Liefde en de Vrede. Het was haar toevertrouwd. Socrates, Erasmus, Grotius en Van Goens ‘dat Wonder van zijn tijd (...) dien yder LOFRIJK noemt’ ter ener, Luther, Calvijn, Nieuwland, Hofstede, de *Advokaat der Vaderlandsche Kerk*, P. Dortsma ter anderer zijde; tolerantie tegenover kruistocht, inquisitie, dominicanen en brandstapel. De vondst is bijzonder lieftallig: een brief van Satan Rex aan de Schrijvers der *Bibliotheek*: Voltaire staat ook bij hem in de gunst, maar in lasterzucht gaan zij hem nog te boven: ‘Wat raakt mij uw verschil? uw oogmerk is tog één, Dat 's, namentlijk, om 't rijk des Satans uit te breiden, Door 't volk, zoveel gij kunt, van 't Redenspoor te leiden.’ Het is de veelgeprezen *Bekkeriaansche Dooling (...) proefondervindelijk Wederlegd* (april 1775).

Een andere ‘Advokaat der Vaderlandsche Verdraagzaamheid’ stelde tegen de hiërarchische ‘Beliallen’, met hun inquisitie, mutsaarden enz! een wijze ‘Ovrigheid’, beschermster van:

> Van Goens, regtzinnig in zijn schrijven en zijn spreeken,
> Zoo luisterscherp voor al wat waarheid is, als doof
> Voor duizend stemmen van 't aannadrend Ongeloof;
> Van Goens, nooit in zijn' Leer, nooit in zijn' pligt bezweeken.

Een derde zingt van:

> Die Mentor in de Wetenschappen,
> Die Geleerdheid's stijle trappen,
> In zijn jeugd reeds op ging stappen

en prijst in het hijzonder ‘zijn helde deugd, zijn roemens waarde zeden’. Maar een ‘Student in de theologie’ komt met ‘Briefswijze Aanmerkingen’ een ander boekje opendoen onder het motto: ‘Quid juvat innumeros scire atque evolvere casus, Si facienda fugis, si fugienda facis?’ Van Goens' woorden gedurig parodiërend, spot hij met zijn inbeelding; zijn vertaling noch zijn voorrede kon hij bewonderen; de

1. Ms. mededeling van V.G.
2. Hardenbroek, *Gedenkschr.* I, 378.

eerste is stijf, de andere ‘lijkt eerder naar eenige bijeengeflanste brokken van vertalingen dan naar een ‘stuk van eigen vinding’; een brekebeen onder ‘die snaken van Loonvertaelers’ zou hem zijn fouten kunnen aanwijzen; bij ‘zijn vriend Meyer’ mocht hij zelf nog wel eens wat les nemen in het Nederduitsch te schrijven. Of de beschuldiging tegen Van

Goens uit de aangehaalde voorbeelden te bewijzen valt, betwijfelt hij echter. Ook hij vindt Voltaire en Diderot afgezien van hun ‘deistische principes’, in vele opzichten geenszins te verwerpen. Dat ‘niet veel met Mozes en de Profeten zich kunnen ophouden’ moet ‘slegts eens, terloops, en los heen, van den gemelden Prof. gebruikt zijn en daarna door iemand, overgezegd, of aangebriefd.’

Reeds eer heeft de schrijver gezinspeeld op Van Goens' bezoeken bij de ‘Bevalligheden in den gemeenen Tempel, gesticht niet verre van 't Oud Munster Kerkhof.’ Thans vervolgt hij: ‘Ik zal hier niet onderzoeken of het Gedrag des Professors, in allen deele wel zoo Ortodox is (...) dewijl genoeg bekend is hoe met openbare verontwaerdiging, zoo bij de Inwoonderen te Utrecht, als in andere plaatsen, met genoegzame zekerheid, gelijk men zegt, gesproken wordt van dezes Professors, maar al te rugtbare en schandelijke Commentaria (...) op het, van vuur en leven, glinsterende, doch verboden, werk van zekere Sylvius, een berucht mensch (...) schrander en vlug, maar daar bij zeer gemeen en ten kwaden en bij wien de Naïve Cupidootjes, die om Venus en Mars loopen spelen, bedenkelijk ook allerlei kleine guiterijtjes kunnen aanrechten’. Zegt men: valse geruchten, laster; hij wil het graag helpen wensen ‘om den wille der dierbare Reputatie van den Prof. die hij zelve beter moest bewaren, door zich dan van den schijn des kwaads te onthouden’.

De toespeling op juffrouw Ten Bosch is overduidelijk. ‘Urbanus de Droomer’ rijmelt dan een maand later van:

> ‘Mijn Rijkgeloofde Michaël
> Geen Draak- maar Bosch-Goden-Bestrijder’;

een bijgevoegde ‘Brief van een Liefhebber der Litteratuur’, die Van Goens' spelling en taal bevit, spreekt plompweg van overspel, waarbij geen geld ontzien, en middel gevonden werd om een echtgenoot-boekverkoper ‘te contenteeren’.[1.] We zouden aan dit alles maar weinig aandacht

1. Zie deel I, 410. Er zijn onder de papieren V.G. twee brieven van Cornelis ten Bosch aan Van Goens ‘den tedergeliefden en voor mijn Hart zo dierbare Vriend’; van 3-12 nov. 1807 uit Dusseldorf en 23 april - 17 juni 1808 uit Utrecht en Rotterdam. Hoofdinhoud van beide zijn mededelingen over allerlei moeilijkheden in verband met C.t.B.'s huwelijk met Sophie Voet, kleindochter van J.E. Voet, de bekende dichter, gescheiden vrouw van zekere Scholten; verder handelen ze over de zaken, die hij weer opzet in Rotterdam, na een leven van weelde, dat met een bankroet was geëindigd; en over zijn *moeder* en zusters. De eerste is in antwoord op een brief van V.G. van 14-7-1807, geschreven ‘met het tederst gevoel van Uwen jeugdigen Cornelis’ voor ‘den geliefdsten van mij en de mijnen’; diep medelijden gevoelt hij voor hem; hij verstaat het, dat de dood een verlossing voor hem zijn zal; toch zal hij daarbij ‘tranen storten van de tederste liefde, en van dankbaarheid voor wat gij mij en de mijnen waart’. V.G.'s voorschriften om ‘op de voorzigtigste wijze in geval van nood brief of brieven aan U gezonden terug te krijgen’ zal hij stipt volgen. De huwelijken - ook Scholten trouwde weer - gebeuren in Duitsland; V.G. gaf goede raad aan C.t.B. hoe hierin te handelen; een uitstapje van Dusseldorf naar Wernigerode te maken, bleef wens. Wij horen veel over ‘Moeder’ die te Amsterdam logeert bij Boswel, bij ‘den dominee te Vlaardingen’ (Ds. A. ten Bosch, haar zwager vermoedelijk), ‘op den Eyck’ (in 1786 woonde ‘op den Eyk’ blijkens een brief van een gouverneur P.S. Hake aan Kluit in Bibl. Mij Lk. een ‘mijnheer Des Tombe’) en bij haar zoon te Rotterdam. Zij woont echter nog te Utrecht. Namens haar groet C.t.B. Van Goens en verzoekt ‘om eenige letteren’. Maar in april 1808 heeft hij zelf nog geen antwoord op de brief van november 1807; is hij weer ingestort? Moeder zal een brief bij de zijne voegen. C.t.B. besluit zijn brief: ‘Wij bidden voor U, als geliefd en dierbaar raadgever en vriend. O mocht ik U nog eens spreken en aan mijn hart drukken.’ Op de open gelaten bladzijde stort ‘Moeder’ haar hart uit: Hoe verlangt zij naar eigenhandig bericht van hem. Het is nu ruim 3 1/2 jaar geleden, dat zij hem 't laatst omstandig schreef. Hoeveel is er sedert met Cornelis gebeurd! Mocht zij van hemzelf (als in de verlopen tijd door Cornelis) eens 't goede horen. Zij blijft nog een poos te Rotterdam, en gaat dan voor een paar maanden ‘naar den Dominé te Vlaardingen. Gijsje is met mij hier, en Agatje op den Eyk, alwaar ik ook een groote veertien daag mij heb mogen verlustigen. Wij spreken veel van U, zooals wij ook hier doen, wij omhelzen U

hebben geschonken, ook al zien wij in de laaiende pamfletten-oorlog van enkele jaren later de beschuldiging weer oprakelen in geschrifte en in prent, indien niet gegevens uit het laatst van Van Goens' leven er een ernstiger karakter aan verleenden.

Niet alleen deze werkelijke of voorgewende Leidse student in de theologie, maar ook anderen, die vonden dat de Utrechtse magistraat te hard van stapel was gelopen, en die de *Bibliotheek* niet ongunstig gezind waren, veroordeelden toch de te scherpe toon. Zo zegt een Waarmond in Landgesprek gericht tegen de zich noemende Advokaat der Verdraagzaamheid:

> Dan 'k keur in Maandlijk's Werk de schrijfwijs nimmer goed,
> Die ijder een den punct der penne voelen doed.

Zelfs een ‘Geruststelling der Geërgerden’, die wel uit de hoek der Bibliotheekschrijvers zelf kon gekomen zijn, geeft iets in dit opzicht toe. De schrijver ziet in het gebeurde velerlei voordeel: een aanzienlijke Magistraat kwam uit in blakende ijver voor de ware Christelijke godsdienst; al zou ‘de jonge en ongemeen vlugge Van Goens, zich eens, of schertsende of vragende, of zelfs (...) onvoorzichtig (hebben) uitgedrukt ten voordeele van welbekende en in de N.B. genoemde Schrijvers’, duidelijk is gebleken, dat indien er bij ‘die zoogenaamde sterke geesten’ waren, die Van Goens ‘onder hun losse medemakkers’ meenden te mogen rekenen, daarvan geen sprake is: stellig heeft zijn ‘hart toen niet gesprooken’; ook zullen voorzover het maandschrift ‘hier en daar, wat te veel met bijtend loog voorzien’ mocht zijn geweest, Schrijver en Uitgever voortaan wel wat voorzichtiger in hun uitdrukkingen worden. Zomin als met de quasi-onpartijdigheid van de ‘student in de theologie’ of die van de ‘Vaderlandsche Jaarboeken’,[1.] zal Habbema genoegen hebben kunnen nemen met de verdediging van een onbesuisde voorstander die in een ‘Onderaardsche Zamenspraak’ de dichteres van *De Bekkeriaansche Doling* met gelijke munt dubbel betalen wil. ‘Die juffer, die met manneschreden, Den Godsdienst op het hart komt treden’ met ‘helsche digten, Daar zelfs Voltaire voor moet zwigten’, en in zijn ijver zonder verstand een grove karikatuur levert van

denkbeeldig. Adieu, adieu, duyzentmael.’ In het archief der Gemeente Utrecht en der Hervormde Kerk aldaar vond ik het volgende: Jac. Corn. ten Bosch werd 18 okt. 1757 burger, werd 7 april '62 ‘op belijdenis aangenomen’ door Ds. Beveren (wonende in de Choorstraat). Hij huwde 30 aug. 1763 met Christina Deliana van Weede (Jacobikerk, Ds. Schouw). Hij stierf 24 jan. 1805; liet na vrouw met meer- en minderjarige kinderen(?). Begr. Jacobikerk. 6 jan. 1762 op belijdenis aangenomen door Ds. Beveren Christina Deliana van Wede, wonende aan d'oude gracht bij de Jacobsbrug. In 1766 worden lidmaat twee zusters V.W. van de O. gracht: Justina Cornelia en Deliana Cornelia. Het doopboek vermeldt als geboren uit het huwelijk J.C.t.B. en Chr. D^{a}.v.W. 1. Dilliana Cornelia (23 nov. 1777 ged.) 2. Agata Wijnanda (16 jan. '80) 3. *Cornelis* (4 jan. 1782). Een Gijsje vonden we niet. En ook van 1763 tot 1780 geen andere dopelingen Ten Bosch. Verband van deze Van Weede's met de regentenfamilie van die naam is zeer onwaarschijnlijk. Hardenbroek, *Gedenkschriften* IV, 195 heeft het over ‘de vader van de vrouw van den boekverkoper Ten Bosch, een dronkelap, genaamt Van Wee, dog die sig thans liet noemen Van Wede’, door wie ‘Van Goens sijne correspondentie op Engeland en elders’ houden zou. Vermoedelijk de Peter Cornelis v. W. die peter was bij de doop van Corn. Ten Bosch. Overigens heeft H. het mis; in de Utrechtse archieven ontmoet men in deze tijd herhaaldelijk burgermensen die Van Weede heten, naast anderen van de naam De Wee. Dat een H.M. van Weede regent in Utrecht 1766-1773, daarna te Amsterdam wonend en daar Raad van 1785-1787, † 1796 te Utrecht een dochter had Carolina *Justina*, en dat een schoonzuster van Ten Bosch Cornelia *Justina* heette, kan toeval zijn; zou echter ook op ijdelheid van de vader kunnen berusten. Waar ik Jacobus Justus van Weede 1763 met attestatie uit Amsterdam in Utrecht lidmaat geworden, bij moet rekenen, weet ik niet zeker. Vermoedelijk tot de ‘burgerlijke’ lieden.

1. Die in april 1775 een uitvoerig verslag gaven p. 254-275 met een inleiding over verfoeilijke schendlust, lage nijdigheid enz. onder schijn van zucht tot ware godsdienst.

gereformeerde opvattingen. De Bibliotheek-mannen moesten zich zelf verdedigen; vooral toen de *Cento Orthodoxus* met meer bekwaamheid en kennis van zaken dan de rest Van Goens' partij had opgenomen, en hem als de vermoorde onnozelheid had geschilderd: ‘op wien een hunner Helden een oud-eigen had’, maar ‘die men niet weet, dat ooit in eenig geschil gezien is’, ‘die zelfs H(ofstede) niet, hoe ongeschikt en verachtelijk ook voor eenige jaaren door hem aangetast (weder)schold’; daarbij de ‘goeden’ Habbema voorstellend, als de sukkel ‘met wiens poten de kastanjes uit het vuur gehaald worden’ door de auteur. ‘De recensenten, onderstelt de schrijver, hadden waarschijnlijk reeds zedert eenigen tijd, het besluit genomen om den Prof. Van Goens aan te randen, en het koste, wat het wilde, zijn goeden naam te bezwalken. Hoe zou men dit aanstellen? Hem bij de Prins zwart te maken? - Goed. Doch dit gaat zoo gemakkelijk niet; en men wist wel, dat daar geen tornen aan was.[2.] Men moest dan een ander wapen gebruiken, en zijn Godsdienstige gevoelens verdagt maken.’

In juli verscheen Habbema's *Historisch Verhaal (...) beneffens de Noodige en Beloofde Verdediging der (...) Beoordeeling*, enz. De verdediging was zwak; nu eens plomp en onhandig, dan weer spitsvondig en nauwelijks oprecht, zelden doeltreffend. Zij haalde anders genoeg overhoop.

2. Lijkt 't Van G. zelf niet, die spreekt?

Mendelssohn was ondanks Lavater's bekeringspoging hardnekkig Jood gebleven. Van Goens, die ‘bijna alles van Longinus af tot 1766 toe’ heeft gelezen ‘over het verhevene’, verachtte of negeerde de Vaderlandse letteren en verschafte zo aan de spotternijen van de ‘wufte Franschen, jaloersche Engelschen en grootspreekende Duitschers’, enz. met de Hollandse smaak nieuw voedsel, terwijl onze ‘welsprekendheid’ ruimschoots tegen de uitmuntendste uitheemse opwegen kan, en ‘ons Vaderland langer dan een eeuw op groote Meesters in het *Verhevene* en *Naïve* heeft mogen roemen.’ Maar daar zijn zij zeer zacht over heen gelopen; niet zacht echter kunnen zij handelen, waar de burgelijke en kerkelijke constitutie gevaar loopt. De grove, laffe spotternij van Van Goens met het nuttige *Vertoog wegens het Verhevene en de Welsprekendheid in de gewijde Schriften* van 1766 heeft hen geweldig geërgerd. Hun kritiek sprak echter, *natuurlijk*, alleen van de *stijl* van Catullus en de stijl van de Heilige Schrift. ‘Getytelde Literatoren’, die met de laatste spotten, waren bijvoorbeeld Politianus, Aretinus, en Bembus. *Schijnt* Van Goens nu niet een dergelijke verbasterde smaak te verraden? Grote ophef over een *vous* en een *moi* dat voorkomt of moest voorkomen in de Oedipe, maar geen ‘Gij zijt de Man’ van Nathan. Nooit extase over iets schoons in de Bijbel, wel over Metastasio's Cupidootjes. Geen ‘stomme welsprekendheid’ uit de Openbaringen, maar uit Dante! Daarentegen bevinden zich onder zijn meest geroemde schrijvers de boosaardigste bespotters van de Bijbelstijl. Trouwens in zijn inaugurele oratie sprak hij al van ‘den *barbaarschen* (of *woesten) stijl* van het *Nieuwe Testament*! Ons bescheiden ‘schijnt’ hadden we gerust kunnen weglaten.

En de anekdote over Jezus te Kana, overgenomen van Voltaire (hier slaat H. er maar een slag naar), gevoegd in het werk van een Jood, als alle Joden met afgrijzen tegen Jezus bezield, en geplaatst tussen twee ‘keuken- en hoerevertellingtjes’, was volstrekt overbodig; hij had ze desnoods door ‘kluchtjes achter de oude almanakken’ kunnen vervangen,[1.] is onvoegzaam en onchristelijk: het zal inderdaad ‘*gereede* of *onvermijdelijke* aanleiding geven tot spotternij met den gezegenden Jezus’. Wij hebben echter ondersteld, dat dit de bedoeling *niet* zal geweest zijn! Mee uit hoofde van zijn opvoeding.[2.]

Het meest nam Van Goens kwalijk, de woorden: ‘bij welken D'Alembert, Diderot, Hume en Voltaire zoo zeer in achting zijn, kunnen zich met Moses en de Propheeten niet veel ophouden.’ Natuurlijk: niet ten opzichte van de leer, maar van het verhevene en naïeve! Een botterik, die dat niet begrijpt. Evenwel, ook voor de hatelijke uitlegging, die Van Goens aan ons gezegde schijnt te geven, ware vrij wat aan te voeren. Drie van de vier genoemden zijn bekende openbare bestrijders van het Christendom. Kort gaat Habbema hun geschriften en denkbeelden na. De vierde, D'Alembert is een groot vriend van Voltaire. Welnu, Van Goens toont zich in zijn schriften een der grootste bewonderaars van dezen: Voltaire citeert hij bij voorkeur in zijn bijvoegsels tot Mendelssohn; Hume prees hij al in zijn intree-oratie, in deze voorrede geeft hij hem met D'Alembert en Diderot zeer voorname plaatsen in ‘den Tempel der *smaak* en *wijsbegeerte*’. Dus niet alleen om hun historische of wiskundige, meer om hun *wijsgerige* geschriften prijst hij ze zo aan, zonder beding, zonder ooit zijn afkeer van hun wangevoelens hier of daar te tonen. ‘Is dat niet de weg, om de Studenten eerbied voor verdervers, en veragting voor beminnaars van het Christendom in te boezemen?’

1. De Brune's *Jok en Ernst* noemt hij later met minachting.
2. Over de opvoeding is V.G. op de hoogte, spot H. hier. Hij las er weer alles over: Van Plato af tot Dr. Williams toe. Waar H. met de inbeelding van zijn tegenstander spot, treft hij wel een zwakke plek. ‘Hetgeen wij zeer wel begrijpen’, zegt hij zo ‘is (...) dat, welk een groot man de Jood ook mag zijn, deszelfs verwonderaar en berisper evenwel nog veel grooter is.’

Zo meent Habbema de recensie geheel te hebben gerechtvaardigd. Hij heeft zich daarbij zeer bedwongen, en des professors voorbeeld niet gevolgd, die van kindsbeen iedereen schoolmeesterlijk dorst te vonnissen. Zijn persoon heeft hij gespaard, en zich niet, als anderen

publiek hebben gedaan, over zijn moreel karakter uitgelaten. Wil hij antwoorden, hij tone aan, waar de verdediging van de recensie te kort schiet, maar ‘hij doe het Professoraal, en niet op zijn jongens, gelijk zijn vriend, de Schrijver van Cento Orthodoxus’. Wij hopen van harte, dat hij zich voortaan zal tonen, wat hij aan zijn Magistraat heeft verklaard te zijn; maar dan moet hij geen Voltaires, Diderots en Humes meer bewieroken. Dan zal hij ook zijn voornemen wel opgeven, om ‘nog andere werken van zijnen Jood te vertaalen’.

Door nieuwe, zwaardere en positievere beschuldigingen had Habbema zijn onmacht om de recensie op zich zelf waar te maken, bedekt. Zelfs een man als P. Paulus merkte dat eerst niet op. Hij schreef aan Tydeman 7 september uit Axel: ‘De Apologie van Habbema is hier en in Zeeland met genoegen gelezen, en zoo Van Goens zig niet manlijk defendeert, is hij er de dupe van. Bij elk wordt hij thans gecondemneerd, en zijn gedrag gehekeld.’ Dat hij overigens geen zwak voor de *Bibliotheek* had, blijkt uit wat er volgt: zijn groot genoegen in een apologie voor Burman, waardoor diens dalende crediet weer aan 't rijzen is gebracht; zijn lof voor Van der Marck's apologie, als bedaard geschreven, en voor de Groningse senaat niet honorabel. Tot in de uithoeken van het land trok dus de strijd tussen Van Goens en de *Nederlandsche Bibliotheek* volle aandacht. Van Goens' zaak wordt steeds meer als de zaak der tolerantie, der leervrijheid binnen de kerk, gezien, door vóór- en tegenstanders. Zo maken anonieme, door Habbema met een Voorreden[1.] ingeleide, Bedenkingen tegen de *Orde des Heils* van Ds Kleman, allerlei toespelingen, die Van Goens niet zonder grond op zich zelf betrekt.[2.] Deze door wetenschap zo verlichte eeuw is *allerduisterst* in de praktijk der Zedekunde en de Godsdienst. Sterk uitvaren tegen de *vooroordelen*, aanprijzen van het *origineel denken*, beschimpen van het *bijgeloof*, en de spot drijven met de *Roomsche geestelijkheid* - onder welke gedaante men trouwens ook ‘de getrouwste dienaars van den waaren godsdienst’ voorstelt - komen uit geen verlichting, maar uit ‘de Deistische en Naturalistische duisternisse’ voort. De magistraten worden gedurig aangemaand die heerszuchtige Gereformeerde Leraars te behandelen, als de Roomse mogendheden de Jezuieten doen. Menigvuldige naamtoleranten binnen de kerk ijveren voor toelating van alle ketterijen; wie anders willen, zijn Inquisiteurs en Consciëntie-beulen; Socrates moet in de hemel worden geplaatst, Bogerman in de hel. De verstandigste geschriften tot handhaving van de Gereformeerde godsdienst moeten de magistraten verbieden, en de opstellers als doemzieke mensen vervolgen. Toch eist onze constitutie, dat de Gereformeerde godsdienst dominant blijve, is rigide handhaving der ‘Formulieren van Eenigheid’ nuttig en nodig, zou verandering daarin voor heel de Burgerstaat, ‘alle getolereerde gezinten’ inbegrepen, allerverderfelijkst zijn. Ieder echter, wie, hoe onbeschoft en lomp ook, maar uitvaart tegen leer, formulieren, orthodoxie, heet ‘een man van verstand, een origineel denker, een uitneemend vrijheidminnaar, een man van smaak, enz.’

Van Goens schijnt eerst stellig van plan te zijn geweest - gelijk hij ook betuigde later - niet te antwoorden; hij wilde zijn verdediging geheel overlaten aan zijn magistraat, hoopte blijkbaar op afdoende bescherming van veelvermogende vrienden. Habbema geeft te verstaan, dat Loten niet uit zichzelf, maar gedrongen door Van Goens, de zaak in de vroedschap had gebracht. Pesters zochten anderen achter het alles. Maar Van Goens had zich ook elders beklaagd. Bij Perrenot, die zijn brief doorzond naar Ten Hove, ten gevolge waarvan deze, al dan niet ook zelf

1. ged. 9 aug. 1775.
2. Hij schijnt blijkens zijn aanstrepen, enz. in zijn ex., thans in K.B. Knuttel 19106, weer Hofstede als auteur te beschouwen. Kn. noemt ‘Rossterk’: mij onbekend.

aangeschreven, de sinds een paar jaar rustende correspondentie weer even opnam.[3.] Uit zijn antwoord blijkt ons in hoofdzaak wel, waarover Van Goens had geschreven: de kwaadaardige toeleg van Hofstede; Ten Hove verfoeit ook zijn 'malice diabolique'; hij was al van plan geweest, hem van raad te dienen. Over zijn besluit, wat te doen: mogen de pogingen slagen 'à votre gré et à la confusion

3. *Br.* I 344 (T.H. aan V.G. 8-3-75).

du Tartuffe!' En ook, dat de Prins moest tussenbeide komen: 'J'entens bien ce que vous voulés dire par la *personne qui doit vous appuyer*; cependant, à ne vous rien cacher, j'espère peu.' En hij vervolgt: 'Pauvre garçon, je vous plains, il ne falait plus que cela pour achever de vous peindre. Cependant ne perdez pas courage, et dans votre juste ressentiment tachez de vous modérer.' Hij verwacht twee brieven per week. Toch blijken Van Goens' belangen wat later wel aan de Prins voorgedragen te zijn; in Augustus 1775 in het al eens aangehaalde gesprek met Hardenbroek, laat de Prins uit, dat 'de Professor Van Goens (...) sijn professoraet wilde neerleggen en vroedschap worden'.[1.] Een nieuw bewijs tevens, dat het Van Goens niet bepaald te doen was, om het behoud van zijn buitengewoon hoogleraarschap met de *f* 400, - traktement.

Ook van de Rotterdamse magistraat schijnt Van Goens maatregelen te hebben willen uitlokken tegen de *Bibliotheek.* Althans Habbema werpt hem voor de voeten, dat hij kort na het Utrechtse verbod te Rotterdam is geweest, daar naar de gezindheid der Regenten jegens de *N. Bibliotheek* en Habbema informeerde, er vergeefs 'zekeren voornamen Heer zogt te spreeken', 'geduurende zijn verblijf in onze Stad (...) zijnen projecteerende geest onbedagt (heeft) uitgelaaten', maar ten slotte 'zonder een eenige zijner voorneemens te hebben durven werkstellig maaken, wederom vertrokken' is.[2.] Wellicht staat daarmee in verband, dat we uit deze tijd weer brieven van Roos vinden; natuurlijk over Hofstede, Habbema, enz. Eerst van augustus 1775, dan van maart en mei 1776; het bezoek waarover Roos in maart 1776 spreekt, zal echter wel niet hetzelfde zijn, waarop Habbema doelde. Maar Van Goens zelf spreekt van 'verscheide goede vrienden' die hij te Rotterdam zijn uitlating over het Betoog heeft verklaard.

Al was het dan niet om zijn ambt, dan moest hij toch antwoorden om zijn naam en faam. Het mag hem een verkwikking geweest zijn, dat P. Camper juist in deze tijd (aug. 1775) hem zijn verrukking over zijn Voorrede voor Volkmann[3.] en zijn verwondering over zijn veelvuldige verdiensten ernstig betuigde, zonder overigens van de zaak te reppen, zijn vrienden, zijn vader drongen aan, en buiten die kring verwachtte en verlangde men een apologie. 'Hoe maakt Bondam het?' vraagt P. Paulus 1 november 1775 uit Axel aan Tydeman. 'En hoe Van Goens! Na dezes Apologie verlang ik. Ik weet niet, hoe hij Habbema in alles zal refuteren.'

Het was een zware tijd voor Van Goens. Wanhopend aan zijn toekomst, geïrriteerd, gejaagd, diep gekrenkt, overspannen, telkens ziek, bij zijn vader in discrediet, hevig geschokt door ziekte en dood zijner zuster - zo moest hij aan zijn verdediging schrijven.

Hij wendde zich om raad tot zijn oude vriend Schultens; die hem eigener beweging eens had gewaarschuwd omtrent zijn eerste Voorrede, en ofschoon bij lezing niets vindend, dat de boze geruchten rechtvaardigde, toch - naar 't ons toeschijnt - zulke ontboezemingen als onvoorzichtig had afgekeurd,[4.] die hij ook zijn tweede Voorrede, had de haast het niet verhinderd, ter, ook theologische, approbatie had willen zenden.[5.] In de eerste helft van augustus heeft hij zijn Verdediging al zover gereed, dat hij ze Schultens op zaterdag op de 12de wil komen voorlezen, om ze dan 's maandags bij de drukker te brengen.[6.] De treurige toestand van zijn zuster verhinderde het plan. Zij stierf zondag 13 augustus. En dinsdag heeft hij met

1. *Gedenkschriften* I, 378.
2. *Tegenbericht* 17-18, 41.
3. Zie boven p. 40.
4. Zie *Br.* II, 2-3; V.G. aan Sch. 20-3-73.
5. ibid. 4-5 (id. aan id. 29-12-74).
6. V.G. aan Sch. 'ce Vendredi' (11 aug.) en 'ce Samedi' (19 aug.) beide onuitgeg.

Schultens een samenkomst te Alphen, waar zij samen het stuk doorlezen. Ziek komt hij terug, maar werkt niettemin door; de 29ste zijn twee vellen afgedrukt; het geheel zal nog 5 à 6 weken in beslag nemen. Schultens zende toch, wat hij te zenden heeft. Dan kan Van Goens van een gunstig ogenblik gebruik maken. Zijn geest werkt nog vrij, ondanks 'l'épuisement entier du corps.'[7.] Wat hij bedoelde, zegt een

7. V.G. aan Sch. (niet uitgeg.) 'ce Samedi' (19 aug.); 'ce Mardi' (29 aug. 75).

volgende: de Kralingiana, de Bijzonderheden, ‘la thèse de Laan’;[1] werken van Hofstede dus. Over een geheimzinnig ‘Ussum Hamizri’, dat honderden Joden bij het lezen van Van Goens' anekdote volgens Habbema[2] over Jezus zouden hebben gemompeld, kon hij zomin als bij Schultens, bij zeer goed ingelichte Portugese Joden uitsluitsel bekomen. Thans zal hij nog Rabbijnen vragen. Half oktober bedankt Schultens voor de toezending van enige vellen van zijn ‘deftig stuk’. ‘Smagtig’ verlangt hij naar de rest. Hij vervolgt: ‘Van ganscher harte verheug ik mij over het onuitdruklijk genoegen, dat U de herwonnen confiance van uwen braven vader moet geven: Dezen grooten zegen op uwen treffelijken en treffenden arbeid zal de gunstige Voorzienigheid verder met grooter kroon agtervolgen.’[3]

Op het eind van oktober, of in het begin van november[4] verscheen eindelijk het *Bericht van den Prof. Van Goens, rakende de recensie van zijne vertalingen* enz. enz. een boek van ruim 300 bladzijden, voor tweederde ‘Bijlagen’.

Zijn *Bericht* begint hij met de mededeling, bij de aanvaarding van zijn ambt tot vast beginsel te hebben aangenomen, zich nooit of nimmer met twistzieke zogenaamde Godgeleerden in te laten; een aanval zou hij of verachten, of, zo nodig, bij de overheid aanbrengen. Negen jaar heeft hij zo ‘zijn zwaren plicht in rust en vrede mogen vervullen, terwijl er verscheiden aen mijn rechter en slinkerhand vielen’. Tot op eens, juist toen ‘mijne uitzichten een gansch anderen keer namen dan te voren’, volgt de ons bekende historie, tot de verschijning van het *Historisch Verhaal*, ‘een proefstuk van de *kunst*, van door allerlei bewimpeling, verdrajing, verzwijging en moedwillige verloogchening der waerheid, *Wit* tot *Zwart* te maken.’ Omdat het gemeen hiermee listig bedrogen wordt, zal hij dan nu het zijne er toe zeggen. De recensie bevatte *vier* beschuldigingen; het *Historisch Verhaal* voegde er nog *drie* aan toe. Waarop hij antwoordt, bewijsstukken, bijzonderheden en uitweidingen telkens naar de bijlagen verwijzend:[5]

1. die van minachting voor de H.S. om wat ik zei over de Haagsche Betooger, berust louter op moedwillige misvatting mijner woorden. Schrijvend voor ontwikkelde lezers, als hij met de Verhandeling van Mendelssohn op 't oog had, gaf hij een staaltje van des schrijvers belachelijke stijl ten blijk, dat de man geen begrip hebben kon van echte verhevenheid van stijl. Deze is immers de eenvoudigst mogelijke uitdrukking van het rechte gevoel en de levendige voorstelling van een verheven onderwerp of gedachte. Van Goens put zich uit in lang betoog, om dit ook de eenvoudiger lezers van 't Bericht duidelijk te maken.[6] Het Betoog is een onnozel en onnuttig boek over een allervoortreffelijkst onderwerp van een waarschijnlijk welmenend man. Zijn volslagen onbevoegdheid blijkt uit de titel en de eerste zin der voorrede veel duidelijker nog - inderdaad - dan uit Van Goens' vereenvoudigd citaat. Opgesmukte wartaal voor verhevenheid! Ieder, wie ook, behoort de H.S. te lezen om de weg der zaligheid er uit te leren; maar over de stijl en het letterkundige ervan kunnen geen beunhazen en warhoofden beslissen. Dat overigens de schrijver der *Bloemen op het graf van Friso* het spelemeiend Betoog zeer heeft geprezen, spreekt vanzelf; ‘ik zou zeer verwonderd zijn geweest, zoo hij 't niet voortreffelijk had gevonden.’

1. V.G. aan Sch. 6 sept. 75, niet uitgeg. Prof. P. Laan was Hofstede's geliefde leermeester in Franeker geweest. Kan de ‘these’ de hoogdravende Latijnse welkomstgroet bedoelen van Hofstede aan Laan, in 1738? Zie De Bie a.w. 31vv.
2. *Hist. Verh.* 61. Vgl. V.G. *Bericht* Bijll. 58. Habbema, *Tegenbericht* 81-85.
3. *Br.* II, 5-6 (17 okt. 75).
4. 3 okt. geeft V.G. op in zijn ‘Lijst’ voor in het eerste deel zijner verzameling van stukken. Ik vermoed dat het eer 31 zal moeten zijn.
5. Wij combineren beide in onze samenvatting.
6. Bijlage D. p. 17-34.

2. Aanleiding geven tot spotten met de gezegende Jezus! Zijn ganse ziel schrikt voor de enkele gedachte. Maar niet alleen om het onderwijs van zijn vader en zijn leermeester; iemand die reeds negen jaar Wesseling's plaats bekleedde, dient nog wel andere gronden daartoe te hebben. Maar er is hier geen enkele aanleiding tot lachen of spotten dan alleen met de naïefheid, die uitkwam

in een oneerbiedig ‘gek zeggen’. Alles wat maar enigszins spot met Jezus *kan* veroorzaken, veroordeelt hij ten zeerste; zelfs de lectuur van het Evangelium Infantiae en dergelijke acht hij voor sommigen zeer gevaarlijk. Wie aanleiding tot profaneren of profanaties zelve vinden wou, zou ze en veel meer dan in deze anekdote ook kunnen vinden in Mosheim's kerkgeschiedenis, in verschillende geschriften van godgeleerden: zoals in ‘eene lijkrede op een Vorst’ (uit Hofstede's ‘Bloemen’ haalt Van Goens allerlei aan) in de *Advokaat der Vaderlandsche Kerk* ‘waarvan de Reeder thans overvloedig bekend is’, (Hofstede denkt V.G. alweer); of in een beschrijving van Paulus (Hofstede's Bijzonderheden over de H.S.). Toch wil Van Goens, nu wetend, dat vele waardige Christenen, zonder hem er een verwijt van te maken, vinden, dat hij het verhaal liever had moeten vermijden, het in een eventuelen vierde druk[1.] weglaten; zoals hij, indien hij oprechte ergernis van eenvoudige medechristenen had kunnen voorzien, het blad zelfs zou hebben laten overdrukken; zoals hij ook zelfs de bijbelse term ‘onnutte dienstknechten’ voortaan wel vermijden wil. Maar bij de Bibliotheekschrijvers, die anders aan dergelijke dingen zich niet plegen te stoten, was niets dan voorgewende ergernis; ik moest benadeeld, en als een bespotter van de godsdienst worden voorgesteld. Daarom ook het verzinsel, dat het van Voltaire is overgeschreven, met verzwijging van zijn naam. Noch ik noch verscheidenen mijner bekenden, die alle zijn werken hebben gelezen, weten het er in te vinden. En de nadruk op het Jood-zijn van Mendelssohn. Jood - *dus* ‘met een afgrijzen bezield tegen den naam van Jezus’. Welbewuste lastering van de edele Mendelssohn, en van zijn vele christelijke vrienden: want de schrijver *moet* gezien hebben, dat hij juist ‘de oprechtste achting voor Jezus van Nazareth’ betuigt. Ten bewijze heeft Van Goens een vriend bewogen, de voornaamste stukken van hem en Lavater, hierop betrekking hebbend, te vertalen. Zij komen dezer dagen uit.[2.] Wil men hem een misdaad maken van zijn achting voor de wijsgeer-letterkundige, thans rekent hij het zich tot een eer, hem ook zijn vriend te mogen noemen. Hoe gunstig steekt deze Jood af bij sommige Deïsten, die zó schreven over ‘dien Jezus dien wij houden voor den Zone des levendigen Gods’, dat de enkele gedachte zijn hart doet bloeden. Al wil Van Goens de rechtmatige vrijheid der drukpers, en daarmee der bloeiende boekhandel niet knotten, tegen de uitgave en verbreiding van dergelijke schandelijke schriften zou hij wellicht middelen weten aan te wijzen, die de beste uitslag konden hebben. Scherp hekelt Van Goens de onbeschaamdheid, waarmee men Voltaire erbij haalde: 't zou sterke indruk maken, wat een predikant zegt, vindt grif geloof. Van Goens zou toch wel niet antwoorden: in elk geval bleef de indruk; 't paste toch net bij Voltaire; 't was bij Jakobi en Berkey ook gelukt; wie weet stond het ook niet ergens bij hem; en eindelijk kon men zich altijd redden, door te zeggen, dat men 't *gemeend* had. Aardig wijst hij op de climax met het Joodse van deze ‘aesthetische Verhandeling’: deze geleerde Jood - een berugte Jood - een *Joods* boekje, een *Joods* werkje, voor en na. Maar men ging opmerken, dat Nollet's *Physica* dan een Rooms boek was. Men had zo Linnaeus' *Natuurlijke Historie* Luthers, Wagenaar's *Vaderlandsche Historie* Menist kunnen noemen. Natuurlijk, zeiden zij toen; het gaat immers alleen over het Verhevene en Naïeve. Maar nu werd het: ‘een boekje waarvan de Schrijver echter een Jood is’; een Jood, *dus* -- en men schreef

1. Twee drukken zijn uitverkocht, zegt hij wat later. D.w.z. titeldrukken. ‘Men stelle zich voor’, zegt V.G. Bijlagen 31, ‘dat zederd (...) 13 Maart omtrend 2000 exemplaren (...) verkogt zijn.’ Stelle zich voor - jawel. De ‘derden druk’ zag ik niet.
2. In de van V.G. afkomstige boeken ter Kon. Bibl. vinden we ook ‘Verzameling van Stukken raakende de Gevoelens v. M.M. omtrent den Joodschen en Christelijken Godsdienst’, Utrecht 1775; een herdruk van V.G.'s vertaling van 1770 van M's brief aan L., met daarbij gevoegd nu L's opdracht van Bonnet's *Bewijzen v.d. Christ. Godsdienst*; Lavater's *Antwoord* en M's *Bijvoegsel tot dat Antwoord.*

hem de allerlaagste vooroordelen toe, die men mogelijk in de gemeenste voetwisser op de Beurs te Amsterdam nog zo maar met onderstellen mag.

3. Waarom het gebrek aan bijbelse voorbeelden niet liever aangevuld? Antwoord: Al was het feit, dat de lezer duidelijk te verstaan wordt gegeven, waar, dan hield de beschuldiging nog

geen steek. Want het boekje gaat over het verhevene en naïeve in de ‘fraaie wetenschappen’. ‘En het verhevene in den Stijl der H. Schrift is over 't geheel in zijn aert eigentlijk zoo onderscheide van het verhevene in menschelijke Schriften, dat men om hetzelve recht in zijn licht te stellen, afzonderlijk en uit andere gelegde beginselen daervan zou moeten handelen.’ Wij hadden wel graag van deze uitspraak een nadere toelichting gehad van Van Goens, maar zij ontbreekt. Gaarne zou hij met een ‘bedaard, verstandig, kundig Godgeleerde’, tot zijn eigen lering, dit onderscheid grondiger onderzoeken; evenals nog eens weer ‘de geaertheid der taal van het N.T.’ (ofschoon men die kwestie al wel voor afgedaan mag houden); evenals ook ‘den staet van smaek en letterkunde in ons land, het verband van Wijsbegeerte en Letterkunde, enz.’ - maar niet met lieden als de Bibliotheekschrijvers, en de auteur van het *Historisch Verhael*; die, bewust van eigen onkunde op het gebied der letteren, een klein kringetje om zich heen afperken, en daarin dan met stoutheid en onbeschaamde drift rondschermen. Maar het feit zelf is ‘valsch en onwaerachtig’. Want Mendelssohn haalde voorbeelden van verhevenheid uit de H.S. aan; en ik voegde er nog zo vele bij, dat ik te dezen opzichte de H.S. alleen even vaak heb aangehaald als alle andere schrijvers samen. Vier lijstjes van aangehaalde plaatsen voert Van Goens aan tot bewijs; het daarbij niet versmadend vol gebruik te maken van de bekende soepelheid van statistisch materiaal. Want de citaten, een of meer uit veertien oude en nieuwe schrijvers zijn meest volledig afgedrukt, en de veertien plaatsen uit de H.S. worden grotendeels slechts terloops vermeld in een uitvoerige noot over Lowth,[1.] aan wie hij ze ook ontleent. Niettemin moet men hem gelijk geven tegen zijn beschuldigers. Niet geheel ten onrechte wijst hij er ook telkens op, dat zij *verheven* en *naïef* voortdurend door elkaar halen. ‘Men kan niet een enigen tak van wezenlijke *verhevenheid*, noch ene enige soort van rechte *naifheid* opnoemen, waervan men geen schone en juiste voorbeelden uit de Openbaring kan bijbrengen’, zei het *Historisch Verhael*; de H.S. overtreft in 't verhevene en naïeve beide alle ongewijde schriften, meende het; in plaats van ‘het verhaal van de lieve gansjes’ eiste het bijbelse voorbeelden; het wees op de ‘grooten oogst van verhevene en naive bijbelsche voorbeelden’ in het ‘spelemeiend Betoog’. Daartegenover stelt Van Goens, dat in de ‘Verhandeling over het Naive’ geen bijbelse voorbeelden te pas kwamen: en dat 't genoemde Betoog heel 't woord naïef niet noemde. Er heerst hier een gans verkeerd denkbeeld, meent hij, van de volmaaktheid der H.S. Zó beschouwd, zou zij bijv. ook de leer van de elektriciteit moeten inhouden. ‘De Schrijver van het *Hist. Verhael* zou een groot man geweest zijn in de Xde eeuw.’ Waar hij nog een enkele maal de H.S. aanhaalde, deed hij het ‘flauw, koel en droog’, luidde de aanklacht verder; daarentegen brachten Metastasio's Cupidootjes hem in extase. Het is eer andersom, tracht Van Goens de lezer te overtuigen; ook vulde hij het boekje van de Jood nog met een N. Testamentisch voorbeeld, van Paulus, aan. En ten slotte: zijn zijn veertien auteurs geen van allen ‘verachters van Moses en de Propheten’, zoals hij altijd zou bewieroken, aanhalen, enz. dan alleen Voltaire, in wiens Brutus hij evenwel geen ketterij weet. De heidense klassieken mag men toch nog vrij aanhalen en prijzen? ‘Hoe lang het duren zal, weet ik ook niet.’ De tegenpartij pronkt daar zelf nog wel graag mee; de zéér goddeloze Socrates, M. Aurelius, Seneca, etc uitgezonderd. ‘Doch omdat men noch Fransch noch Engelsch leest, wijl bij deze boeken zelden bladwijzers zijn,[2.] zoo mistrouwt men terstond enen Montaigne, Montesquieu, Gerard, enz.’

1. Zie boven p. 288.
2. Zo verwijt Burman in de *Rhythmus Monachicus* aan Barueth c.s. ‘een ingewikkeld geloof in (hunne) Lexica’. Opdragt 13, 14, 16, 18, 21.

4. Het slot, maar vermoedelijk ook de eigenlijke grond der beschuldigingen, schoon later, tot de *stijl* beperkt.[3.] Kort en krachtig verklaart Van Goens: ‘dat ik opentlijk uitkoom, altijd uitgekomen ben, en altijd uitkomen zal voor een hoogachter van de *letterkundige, wiskundige*, en *wijsgerig-letterkundige verdiensten* van *Voltaire, Hume, Diderot, d'Alembert*, en vele anderen:

3. Zie boven p. 348v.

en dienvolgens van hen met achting en lof gesproken heb en altoos zal blijven spreken in mijne gesprekken, lessen en schriften: zoo lang of zoo kort (N.B.) ik aan de Universiteit van Utrecht zal dienen (...) Dat ik ook van den *Jood* Moses Mendelszoon en anderen, wanneer ik daartoe lust heb, Schriften over wijsgerige en letterkundige stoffen zal vertalen, uitgeven, vermeerderen (...)[1.] Dat ik voor het overige aen den anderen kant uitkome, altijd uitgekomen ben, en zoo ik vertrouw altijd uitkomen zal, voor een *kleinachter* van *Voltaire, Hume, Diderot*, en vele anderen, *als Ongodisten, Twijffelaers, bestrijders of spotters met den waren Christelijken Godsdienst*: en, daer de gelegenheid *voor mij* zich opgedaen heeft of opdoen zal, hunne gevaerlijke gevoelens tegengegaen en bestreden heb, en verder tegengaen en bestrijden zal.' Het oordeel van de Bibliotheekschrijvers, gunstig of ongunstig, zal hem daarbij 'volkomen en ten enen male onverschillig zijn'.

5. 'Den smaek en Letterkunde mijner natie veracht'. De ware reden, zegt Van Goens, waarom ik geen Nederlandse, maar verscheidene Franse, Engelse, Italiaanse en Duitse voorbeelden aanhaalde, zo hier als in vroegere geschriften, is, 'dat ik begrijp, dat het voordelig voor den smaek en Letterkunde der Hollanderen zijn zoude, indien die welken ze beoeffenen, meer bekend waren met den Letterkunde der Franschen, Engelschen, Italianen, Duitschers, enz.' Ten bewijze echter, dat hij 'daar de gelegenheid zich opdeed' ook van de verdiensten van zijn landgenoten met zeer grote lof gesproken heeft, vertaalt hij een algemene tirade over Nederland, en de bijzondere lofspraak op Wagenaar uit zijn inaugurele oratie!

6. In zijn inaugurele oratie reeds zou hij getoond hebben de stijl der H.S. te verachten. Een welbewuste onwaarheid en vervalsing, van de theologiae doctor Habbema, betoogt Van Goens. En hier heeft hij al zeer gemakkelijk spel. Latere onderzoekingen mogen tot nog weer andere beschouwing van het N. Testamentisch Grieks hebben geleid, dan waarvan Van Goens in zijn oratie en nu weer getuigde, *toen* was zijn standpunt het algemeen wetenschappelijke. 'Barbara dictio': het betrof in geen opzicht de stijl, maar uitsluitend de taal van het Nieuwe Testament. Deze is een 'onzuivere, ongrieksche, vreemde en uitheemsche of met vreemden en uitheemsche spreekwijzen gemengde tael'; dat geldt sedert lang voor een uitgemaakte zaak. Zou iemand nog durven staande houden, dat het zuiver, attisch Grieks is? Chrysostomus wist al beter; behalve op diens getuigenis beriep de oratie zich ook op Ernesti, die volgens de *Advokaat der Vaderl. Kerk* 'een der gequalificeerde Ykers en Keurmeesters in de Republiek der Geleerden' is. Die 'barbara dictio' was zeer zeker de enige geschikte taal voor het N.T.; maar het onderzoek daarvan heeft, zoals de oratie zei, de Griekse letteren veel eer nadeel dan voordeel gebracht; zoals de vergelijking met de gewone Griekse schrijvers ook veel kwaad deed aan de verklaring van het N.T. zelf. Wat men vergelijken moet, zijn de Septuagint, de Apocryphen, de patres apostolici, Josephus en Philo. 'Nog een kind zijnde' heeft Van Goens over dit onderscheid al een en ander gezegd in de Bibliotheca Bremensis, 'waarin (hij) voor 't overige tegenwoordig vrij wat zou te veranderen hebben.' Die zuiverheid van het Grieks des N.T. is eerst uitgevonden door de Franeker student Pfochenius die gedreven door naijver op zijn medestudent Coccejus in 1629, in overleg met zijn meester Pasor, zijn geruchtmakende *Beatribe de Linguae Graecae N.T. puritate* uitgaf; die echter door verscheidene geleerden zo duidelijk werd weerlegd, dat men in binnen- en buitenland sinds het begin der 18de eeuw zijn zaak als afgedaan beschouwde, en weer algemeen het standpunt

1. Vgl. boven p. 356. V.G. had in zijn Voorrede beloofd nog een ander stukje van M. te vertalen; in zijn *Bericht*, Bijll. 145 zegt hij, bedoeld te hebben de verh. 'over de eerste grondbeginselen der Fraje Kunsten en Wetenschappen'. Blijkbaar is het zowel hem als zijn tegenstanders verborgen gebleven, dat het stuk grotendeels reeds vertaald was - in de eerste jaargang der *Ndl. Bibl.* zelf! Zie boven p. 150.

van Erasmus, Camerarius en Casaubonus innam. Ook T. Hemsterhuis noemt de bewering ‘ongemeen belagchelijk’. ‘Ik zeg het eindelijk ook, in 1766. En omdat men negen jaren daerna zijn belang vindt om mijne Godsdienstige gevoelens verdacht te maken, neemt men dit op, bij gebrek van iets anders; doedt het voor aen het onkundig gemeen, als iets volstrekt *nieuws, ongehoords* (...)

zoo verre dat men uitroept, even als was men in zijn geheugen geslagen: “dat het gantsche corps dier Godgeleerden, die geloven dat het N.T. ook ten opzicht der woorden door Gods geest is ingegeven, *Schrikt* bij die plaets van mijne Oratie, enz.” (...) Ik verwagt, dat men eerstdaegs op dezelfde wijze het afgedaen gevoelen van het drajen der Aerde om de Zon zal ophalen, als men belang krijgt om den enen of anderen Professor in Philosophie verdacht te maken wegens zijne gevoelens van Godsdienst.’ Wat nu echter de *stijl* der H.S. aangaat: hij acht die ook letterkundig hoog, maar maakt onderscheid, en kent meer of min verhevenheid, sierlijkheid, en letterkundige verdienste toe aan de onderscheiden gedeelten. De algemene bewering van het *Historisch Verhael*: ‘De heilige boeken overtreffen...’ kan hij niet overnemen; wel oordeelt hij, dat er in de H.S. voorbeelden van verhevenheid zijn, die het verhevenste in de ongewijde schriften oneindig overtreffen. Overigens ziet hij ‘de grote en wezentlijke letterkundige verdiensten’ van de stijl der H.S. niet zo zeer in ‘opperste dichtkundige en schrijfkundige cieraden’ dan wel in ‘de doorgaende *eenvoudigheid, klaerheid, juistheid van uitdrukking en voorstelling*’; zij heeft altijd en overal de *geschiktste* stijl, om de onderscheiden zaken op de *beste* en *meest gepaste* wijze uit te drukken. Reeds in zijn Oratie wees hij op het wanbegrip, dat verhevenheid smuk van woorden eisen zou. Longinus' inzicht staat ook lijnrecht tegenover de praktijk van de ‘spelemeiende Betoger, enz. enz. enz.’ 't Is derhalve in de lucht geschermd, als het *Hist. Verhael* de uitspraken van Budaeus, A. Schultens, P. Wesseling tegenover zijn gevoelens stellen wil; want hij was 't altoos in alles met hen eens. Zo heeft hij altijd gedacht, en in lessen en schriften, waar het te pas kwam, gesproken.

7. Van Goens zou overal met onbepaalde roem, van de vijanden van de Godsdienst spreken, ze zonder de minste restrictie of waarschuwing aanprijzen, enz. Ook dit is vals, betoogt de aangevallene. *Als vijanden van de godsdienst* heeft hij ze wel duidelijk veroordeeld en bestreden; waar dat pas gaf; maar ontijdig met zijn godsdienstige gevoelens pronken, doet hij niet. Zijn afkeer van het toenemend ongeloof, en zijn hoogachting voor de Christelijke godsdienst heeft hij nog onlangs opzettelijk uitgesproken in zijn tweede voorrede voor Volkmann; waar hij zijn Eugenio voorstelde als door de band met de ganse natuur nauw aan zijn Schepper verbonden, en te meer gehecht aan de ‘*redelijksten, verhevensten, zaligsten van alle godsdiensten* naarmate (hij) meer geschikt (zou) zijn om dien (...) in *zijne oorspronkelijke eenvoudigheid* te overzien’; en als hevig geschokt door het verwijt van dweperij hier, en de toekenning van voorzichtige, maar overbodig geachte, veinzerij daar. Zo had hij in zijn *Porphyrius* ook reeds tegen de vitterijen der ongelovigen en vóór de geleerdheid van Paulus getuigd. Zijn bestrijders verzwijgen dit alles zorgvuldig: zijn *Porphyrius* heette eerst voortreffelijk, maar na drie maanden moest Klotz dienst doen om het voor onnutte ballast te verklaren; zijn voorrede heet ‘wonderlijk, omdat ze overeenkomstig de regels der nieuwe wijsbegeerte en smaak (...) geschreven is’; men bedenke, dat men onder ‘de nieuwe wijsbegeerte’ die der Deïsten, Naturalisten, Ongodisten verstaat. Hume schat hij ‘als Historieschrijver, Wijsgeer, Staat- en Finantie-kundigen zeer hoog’; maar anderzijds heeft hij ook het Vaderland een vertaling bezorgd van het werk, dat zijn twijfelarij de gevoeligste slag heeft toegebracht: Dr Beattie, *Over de onveranderlijkheid der Waarheid*; van de hand van een gewezen leerling, en door hemzelf, zo ver zijn tijd het toeliet, nagezien.[1.] De Bibliotheekschrijvers ‘hebben hetzelve met veel ophef gerecenseerd’;[2.] zij wisten niet, dat ik er betrekking op had.

1. Zie deel I, 314.
2. Zie boven p. 150.

Wat zijn onderwijs betreft, Van Goens verzekert, ‘dat (hij) in (zijn) Collegien en Lessen noit de gelegenheid, (verzuimt om zich) tegen het toenemend ongeloof te verzetten’: acht jaren lang nu heeft hij een dispuut-college over de Oude Historie gehouden, en de meeste *theses*, daar gedefendeerd, zijn gericht tegen de ongelovigen, en dienen tot wegneming van de zwarigheden die zij in de geschiedenis van het Joodse volk vinden. Voltaire, die hij gewoon is als dichter,

historieschrijver, enz. te roemen, noemt hij daar in de ene *impium* (het declaratoir nagenoemd heeft *imperitum!) et malevolum hominem*; en in een andere, ‘mogelijk te sterk’, *vitio ille natus Voltairius.* Een ‘declaratoir’ van de toenmalige *praetor* en *assessor*, C. van Loenen en H.W. van Woelderen, gedateerd 5 maart 1775 - wat zo goed als zeker maakt, dat het oorspronkelijk gediend heeft voor oud-burgemeester Loten en de vroedschap - met de beide theses (XIII en LVI), zoals ‘dezelven woordelijk geboekt staen in 't intekeningboek van meergemeld Collegie, gewoonlijk onder ons berustende: waerin bij 't begin van 't zelve Collegie, in den jare 1767 alle de Theses, op hun order en agtereenvolgende door den toenmaligen Praetor op last van den Prof. Van Goens waren uitgeschreven, om in volgenden jaren altoos te kunnen dienen’. Ik citeer zo breed, omdat het stuk over de algemene inrichting van het Universitaire Onderwijs evenzeer welkome inlichting geeft, als over Van Goens' professorale werkzaamheid. ‘Voor 't overige’, vervolgt deze, ‘zijn de Dictata van mijne andere Collegien in handen van alle mijne discipelen. En meer dan dertig dezer discipelen bekleden in verscheide Kerkgemeenten waerdig het Predikampt.’

Het prijzen ‘zonder restrictie of waerschouwing’ van vijanden van de godsdienst, is de grote grief. Welnu, dat doet de ‘Collega Honorarius’ van Habbema ook; en de *Nederlandsche Bibliotheek*, en het *Historisch Verhael* zelf. Het laatste beveelt mij onder anderen voor het verhevene Vondel, zijn *vriend* Hooft, en Huygens aan: ‘zonder restrictie of waerschouwing’. De Arminiaanse en later Paapse dwaalgeest! Die paskwillen schreef op Vader Teeling en Broeder Smout! Mendelssohn, de Jood, vol afgrijzen tegen Jezus, prees de recensie nog evenzo *onbepaald.* En dus - zijn zij het in alles met hen eens?

Wat zullen zij tegen deze parallel inbrengen? Genoeg, natuurlijk, al springt de zaak hun tegen 't hoofd terug. Want zij verstaan de eerste gronden der redeneerkunde nog niet. Heel het *Historisch Verhael* is niets dan één aaneenschakeling van sofisterijen. Voeg daarbij nog hun aperte en volstrekte onkunde; ‘een chaos van verwarring en onkundige moedwil’ bij de schrijver van het *Historisch Verhael*, die zijn allegorie geheel verhaspelde, daarin de smaak op de plaats der Letterkunde schoof, de tovergordel van Venus met de zona virginalis verwarde; die klaarblijkelijk ‘niets het geringste van alles wat daar (de verbinding van Letterkunde en Wijsbegeerte) de minste betrekking toe heeft, weet noch begrijpt. Ik heb ook niet in mijne gedachte om hem het minste licht erin te geven (...) Hij moet zelve zien hoe hij er zich uit warre, of bij zijn vrienden raed zoeken. Ik zal hem alleenlijk enige vragen voorstellen, die hij beginnen moet met te beantwoorden, eer hij weder enige de minste aenmerking over dit gehele stuk wage (...) 1. Wat is Aesthetica?(...) 2. Wat is wijsgerige Letterkunde? (...) 3. Wat is letterkundige Wijsbegeerte? (...) 4. Wie rekent Mijnheer de Schrijver van het Hist. Verhael voor wijsgerige Letterkenners: en wie voor letterkundige Wijsgeren: bij name? Ouden of nieuwen? Hollanderen of vreemdelingen. 't Is mij 't zelfde. Als ik zijn opinie maer mag weten. 5. Wat hebben de 16 mannen, die ik aen het Autaer der Verenigde Letterkunde en Wijsbegeerte stel, geschreven, hoofd voor hoofd? en om welken van hunne schriften, bij name, denkt hij, dat ik hen daer geplaetsd heb? 6. Wie van onze Hollandsche Schrijvers oordeelt hij, dat ik 'er bij had *moeten* plaetsen? Voorledenen of tegenwoordigen? het is mij om 't even - Deze vragen moeten vooraf beantwoord worden. Ik sta hier op mijn eigen grond: en ben dus gerechtigd zulke vragen te doen en te bepalen, wat vooraf geweten moet worden, en waerover men moet overeenkomen, eer men de zaek zelve verhandele. Als men zich met eens anders zaken moeit, en wel op zulk enen belachelijk-meesterachtigen toon (...) zoo behoort men ten minsten de zaken te verstaen waervan hij handelt’. Hij dient ook van de door Van Goens bedoelde geschriften dier 16 mannen aan te tonen, dat

deze dienen om de twijfelende wijsbegeerte te bevorderen, zoals hij er duidelijk van gezegd heeft. Geen uitvluchten, dat het de lezer zou vervelen![1.] 'Zoo hij denkt, dat zijn geschrijf het Publiek verveelt, hij mag mij schriftelijk melden wat hij van

1. Zie *Hist. Verh.* 69; *Bericht* 42.

dit alles heeft te zeggen.' Als hij zijn zaak weet goed te maken, zal ik in al de couranten ongelijk erkennen. Maar deze bewijzen zullen wel even lang uitblijven 'als het antwoord van den Heer Habbema op zekeren particulieren brief den 31 July hem in ene vreemde tael geschreven.'[1.]

Thans neemt Van Goens zijn conclusie. Zonder grond heeft Habbema hem voor gans Nederland aangetast in zijn ambt, hem voorgesteld als iemand, die de studenten eerbied voor verdervers en verachting voor beminnaars van het Christendom inboezemde, enz. Hij staat schuldig aan 'valsch getuigenis geven', ook tegen Mendelssohn, D'Alembert, Fontenelle, Cesarotti en tien anderen, waaronder mannelijke verdedigers van het Christendom; aan achterklap, verkeren van de woorden zijns naasten, aan lichtelijk oordelen, kortom, aan de volledigste overtreding van het negende gebod Gods. *Maar* Van Goens wil hem ontlasten zo veel hij *kan.* Hij wil hem achten, tot het uiterste toe, om zijns ambts wil; persoonlijk kent hij hem niet, maar hij hoorde goeds van hem. Nooit zal hij geloven, dat hij werkelijk de *schrijver* is van het *Hist. Verhael.* 'Het draagt gene onduidelijke merktekenen van den geest, denkenswijze en stijl van enen anderen bekenden, en om zijne verwaendheid, onverzoenlijkheid, en tomelozen drift bij alle ware Christenen verachten Schrijver (...) Ik heb bewijzen, die een yder niet kan hebben.'[2.] Wellicht is het bij hem niets dan zwakheid, die van stap tot stap zover gebracht werd. Wil hij zich verder aan de zaak onttrekken, Van Goens wil hem dadelijk de hand van vriendschap toesteken; en hij zal met verwondering in hem 'een medebroeder, en hoogachter van onzen dierbaren Godsdienst en van het Heilig Bijbelwoord vinden (...) En dan zal een geval, 't welk velen heeft toegeschenen voor de goede zaak van den Godsdienst nadelig te zijn, uitvallen ten voordele en tot roem van den zelven'.

Nog volgen zeer uitvoerige uiteenzettingen, langdradig meest, geheimzinnigdoend ingewikkeld soms, ten betoge: 1. dat de zaak V.G. - *N. Bibl.* niet is de zaak van de godsdienst, als vijanden en vrienden van denzelven wel hebben gemeend. Het gaat slechts tegen de Farizeeërs, ook door Jezus bestreden, ondanks hun ijveren tegen de ongelovige Sadduceeën. 2. ook niet van *de* godgeleerden in 't algemeen. 'De Prof. Van Goens legt overhoop met de Theologanten', zegt men wel; het is niet waar, het zou zelfs niet mogelijk zijn. Hij heeft er van zijn waardste vrienden onder; en zoals hij een onwaardig godgeleerde het verachtelijkste en gevaarlijkste lid der maatschappij houdt, zo de waardige godgeleerde voor het verhevenste, sierlijkste en nuttigste. En hij kent er verscheidenen, die zijn ideaal nabijkomen. Aan het gezag van zulk een zou hij in staat zijn, eigen mening blindelings te onderwerpen. 3. ook niet van alle medewerkers of inzenders aan de Bibliotheek. Tot half maart *kon, mocht* en *moest* men aannemen, dat elk stuk voor gemeenschappelijke verantwoording van alle schrijvers kwam, ja, dat alle recensies ook gemeenschappelijk door hen werden opgesteld; uit hun eigen uitingen moest men zulks gedurig besluiten. De publikatie van 13 maart ging terecht ook van die opvatting uit: en het oordeel van de Magistraat betrof derhalve alle schrijvers, hetzij om die éne recensie, hetzij om de heersende geest van het journaal. Maar na 13 maart kwam er wat meer licht: de recensies worden geschreven door de leden der Sociëteit; het mengelwerk is gewoonlijk afkomstig van *zogenaamde* 'correspondenten'. Habbema is redacteur, en kan als zodanig zelfs recensies 'van zijnen medeschrijver'

1. Een brief van Van Goens? of eer van een zijner vrienden? wrsch. naar aanleiding van het verschijnen van het *Hist. Verhael.* In 't Engels?
2. Dit laatste (p. 47) heeft wellicht veel minder te betekenen, dan het lijkt; zulke beweringen waren in dergelijke gevallen bijna stereotiep. Iets dergelijks weer p. 107 en 110. In zijn brief - echt of voorgewend - aan de schrijver van de *Cento Orthodoxus, Bericht* Bijll. 208: 'ik, die met opzicht tot deze zaak thans overal de geheimste en zekerste Correspondentie heb'.

wijzigen en weglaten: ofschoon hij het *ik* aanstonds door *wij* vervangt. Verder vernam men, dat de recensie door een *vast medewerker* is geschreven, en toegezonden aan Habbema, al of niet na correctie door alle overige ‘schrijvers’. En dat onder die vaste medewerkers of schrijvers

‘niemand is, die den titel van Professor draagt, alle Extra-ordinairen, Honorairen of Titulairen, en Oud-professoren medebegrepen’. Zo volgt, dat die recensent ‘alles is behalven een Professor’; ten minsten, dat de Bibliotheekschrijvers verklaren kunnen niet te weten, dat deze recensie zou opgesteld zijn door iemand, ‘die den naam van Professor draegt: maer wel, dat zij hen is gezonden als van iemand, die den naem van Professor niet draegt. En dit is iets, 't geen ik enkel wil dat hier duidelijk en bepaeld ter neder gesteld zal blijven staen; om welke reden, doedt niets ter zake.’[1] Even eer heeft Van Goens al medegedeeld, dat sommigen hebben gegist, ‘dat somtijds zoogenoemde Professoren, zonder *stricte* te behoren tot de *Schrijvers der N.B.*, aen dezelver enkele recensiën doen toekomen om in hun werk geplaetsd te worden.’ Als met de vinger wijst hij zo als de eigenlijke man der recensie Hofstede aan, op wie hij trouwens door heel het boek gedurig zinspeelt. Hij laat echter, dunkt mij, de mogelijkheid open, dat deze behalve zijn stroman Habbema nog een ander als werktuig gebruikte.

Dat ‘met den aanvang van het tweede deel een geheele verandering is gekomen in de Societeit die de N.B. schreef, en in den aenleg, oogmerken en inrichting van het werk zelve’ is een laatste, en zeer voorname bijzonderheid, die na 13 maart bekend raakte, gaat hij voort. Sindsdien verschenen dan ook de ‘beruchte recensiën van De Vries, Töllner, Jacobi, Campstede, Valckenaer, Van der Marck, het Tafereel van Indostan, Voet, Juffrouw Wolff, Kleman, Mosheim, Roustan, Crigton, Burman, en eindelijk ook de mijne’: alle in deel II en aflevering 1 en 2 van deel III!

Derhalve moet men scherp onderscheiden: het eerste deel, en de volgende; de eerste Sociëteit en de tweede; de Schrijvers en de Correspondenten. En naar alle schijn ook tussen recensies, door alle leden gezamenlijk opgesteld, of althans nagezien, gewijzigd en geschikt verklaard, en recensies door één schrijver buiten voorkennis en goedkeuring der andere vervaardigd. Iedere *Schrijver*, die openlijk verklaart: aan die of die recensie heb ik geen deel of kennis gehad hoegenaamd, zal zich dus daarmee vrijstellen van alle verantwoordelijkheid daarvoor. En bijgevolg kunnen allen, wier naam ten onrechte werd genoemd in een of ander verband met de recensie van Mendelssohn, zich volkomen buiten deze zaak stellen, door een eenvoudige verklaring. En daarmee ook buiten de veroordeling door overheid en publiek, waarover Habbema zich zo bezwaard gevoelt dat hij op verschillende wijzen verklaring of verzachting der Utrechtse publikatie zocht gedaan te krijgen. Dergelijke verklaringen zijn ook door verscheidene geachte mannen gedaan, hetzij in het publiek, hetzij door mededeling aan Van Goens: hen kan hij thans bij name van alle blaam zuiveren. De veertien, die van De Bruyn's lijst nog overblijven, zijn, ofschoon Van Goens geen hunner verdenkt, toch naar hem en vele anderen dunkt, aan hun eigen eer verplicht, zich eveneens te verklaren. Ook Nieuwland en Tydeman, ‘door praterijen en gissingen van het publiek’ in de zaak betrokken, ontkenden alle aandeel aan de *N.B.* Ten opzichte van Tydeman vooral ‘een treffend voorbeeld hoe volkomen verdicht vele uitstroisels zijn’. (Een kleine wenk ten opzichte van de boze geruchten aangaande Van Goens' moraliteit, waarover hij overigens volstrekt zwijgt?) ‘Er zijn vijftig uitstroisels gedaen in deze zaek, die ik mij ongemeen zou kunnen ten nutte maken, als ik daeraen wilde hechten: of mij in vele dingen licht zouden geven omtrend de geschiedenis der recensie, indien ik ze wilde geloven, en ten nadele van de Schrijvers der N.B. daervan gebruik maken.’

Het is duidelijk: Van Goens stelde alle middelen in het werk om zijn eigenlijken aanvaller te isoleren, in de hoop, hem daarna als identiek met Hofstede aan de kaak

1. De schrijver van de *Cent. Orth.* zegt in zijn antwoord aan V.G.: ‘Het schaamteloos desavoueeren van de schriften die men hiertoe (het uitstrooien van kwaad zaad in kerk en burgerstaat) doet dienen, is een der gemeene kunstgreepen van dit eedgespan.’

te kunnen stellen. De poging mislukte echter geheel. Met een zeer persoonlijk verslag, hoe hij kwam tot zijn apologie, besluit Van Goens het *Bericht.* Drie maanden lang, heeft men hem dag aan dag, verdraaiend en lasterend, in gesprek en geschrift, getergd om zijn godsdienstige gevoelens en karakter te

verdedigen. Door en door verzekerd van de rechtmatigheid van zijn zaak, achtte hij het onnodig; zelfs toen verluidde, dat de tegenpartij een verdediging tegen de publikatie opstelde. Hij verwachtte, dat ze bescheidenheid zou betrachten jegens zijn persoon en ambt: immers hij was niet de aanvaller. En overigens liet hij het over aan zijn Magistraat; de raad van velen, om de zaak ten uiterste te vervolgen, en de drukker in rechten te betrekken, verwierp hij. Daar verscheen het *Historisch Verhael*: in plaats van bescheidenheid, enkel gal en alsem. Men ziet de schrijver aan, dat de gedachte hem pijnigt, van mij niet te kunnen *vernielen.* Toch bleef ik, tot verwondering van velen, die er met mij over spraken, zeer koel eronder. Omdat mijn zaak zuiver was, en de bedrieglijkheid hunner voorstelling kennelijk; daarenboven, omdat ‘mijne omstandigheden mij, door lang en veelvuldig verdriet, waervan mij naar mate van mijn ouderdom een overvloedig deel is te beurt gevallen, gehard hebben tegen de geringere en voorbijgaande onaangenaamheid van door een oplopend mensch, die zijne driften niet meester is, doorgestreken en gesmaed te worden’. Ik bleef bij mijn besluit, niet te antwoorden; nog weken lang. Het wekte ook mijn sterke weerzin, in discussie te treden met lieden, wie het volstrekt onverschillig is, welke middelen zij gebruiken, en die men ook zelf niet anders dan met zekere hatelijke scherpheid te woord staan kan. Ik bekende, tegen hen, naamlozen; en ‘in een tijd, dat mij 't hoofd naar niets minder staat dan naar enig geschil of twist hoegenaamd: en terwijl ik hijge om mij een ogenblik te herhalen van al den arbeid, moeite en verdriet, die mij een negenjarige post, op het best van mijn leven, zonder enige de minste rechtmatige verzoeting, onophoudelijk meer en meer heeft gegeven’.

Nog tijdens het drukken is hij niet volkomen overtuigd, dat een antwoord zo volstrekt noodzakelijk is. Maar zijn meeste vrienden zijn dat wel. Zij drongen aan, niet het minst, omdat de tegenpartij zich niet vergenoegde met door haar smaadschrift, het *Hist. Verh.*, het publiek op verregaande wijze te misleiden, maar nog bovendien openlijk verkondigde, dat er geen antwoord zou komen, omdat hij *niet antwoorden kon*, zonder zijn zaak nog zeer te verergeren. Zo heeft hij zich na veel tegenstribbelen laten overhalen.

‘Hij antwoorde professoraal, en niet op zijn jongens’, eiste het *Hist. Verhael* met lage boert. Terwijl het erover gaat, of Van Goens een verdediger van de godsdienst, of de snoodste huichelaar is! Hij daarentegen eist met klem, dat vóór zij ‘den zaak verder roeren’, in welk geval hij bereid is, te strijden, ‘tot dat een van beiden volkomen en onherstelbaar er onder rake’, de man achter het scherm te voorschijn kome, en niet langer iemand tussen hen beiden stelle, ‘die zich enkel laat gebruiken, om alles wat men goedvindt, maar over te nemen en te ondertekenen’. Of wel laat Habbema ondubbelzinnig verklaren, dat hij alleen alles heeft geconcipieerd, opgesteld en uitgegeven, of anders, wie bij name er deel aan hebben gehad, in hoeverre en op welke wijze. ‘Het uitgeven van naamloze lasterschriften, dat nu zoovele jaren lang geduurd heeft, en altoos van denzelfden kant en uit denzelfden hoek, zedert de Kralingiana[1.] tot P. Dortsma en het 2. en 3. Deel der N. Bibliotheek, moet eens een einde hebben in ons land, en het Publiek weten wie het zijn bij name, die telkens den enen voor en den anderen na, beampten en onbeampten, aanvallen en bij het gemeen verdacht maken, onder voorwendsel van handhaving van den Godsdienst of publieke regeering.’ Een beroep op de anonimiteit van *Bibl. d. Sciences, Vaderl. Lett. Oeff.* en dergelijke,[2.] is ongerijmd; zij bepalen hun kritiek tot letterkundige onderwerpen, maar tasten geen rustige burgers aan in hun eer en ambt.

1. Over die ‘Kralingiana’ van 1757-1758 (door een ‘Genoodschap van vijf Personen’), vaak aan Hofstede toegeschreven, zie De Bie a.w. 103-110. De Bie meent, dat H. niet de auteur is, maar wel er de hand in heeft gehad.
2. Dat had Habbema gedaan. *N. Bibl.* III nr 4 Voorberigt.

Overigens mag Van Goens ‘wel lijden dat het hierbij blijve (...) de zaak is nu van beide kanten volkomen en ten overvloede geïnstrueerd, om door het Publiek ter laatste instantie geoordeeld te worden’. Zo niet, dan namen! Anders zal hij op alles, als achterklap en laster, zwijgen, onder

voorbehoud, zo men zich te grof te buiten ging, ‘de serieuste maatregelen te nemen er de zaak ten sterksten te vervolgen’.

Het is een eigenaardig geval. Niet omdat ook hier, waar twee keven, twee schuld hadden, maar om de wijze, waarop die schuld verdeeld ligt. In substantie hadden de *N. Bibliotheek* en Habbema niet geheel ongelijk: Van Goens was niet alleen literair-esthetisch een nieuwlichter, schoon daar het ergst; maar ook op wijsgerig en godsdienstig gebied. Hun wantrouwen was gerechtvaardigd; maar terwijl voldoende bewijzen hun ontbraken, dorsten zij het aan, publiek een zeer overdreven aanklacht tegen hem uittebrengen. Daarvoor ter verantwoording geroepen, trachtten zij het tekort aan bewijs aan te vullen met vermoedens, insinuaties, draaierijen en begripsvervalsingen. Z.H. Alewijn, de vroegere vriend van Van Goens, Rendorpiaan in de politiek, maar geestverwant van Barueth en de *Ndl. Bibl.* in het godsdienstige, zag het ook zo omtrent: hij nam Hofstede en Habbema de aanval kwalijk, maar achtte het gezegde tegen Van Goens niet onjuist.[1.] Daartegenover stond Van Goens formeel zeer sterk; maar hij verzwakte, in onze ogen tenminste, die positie, door zich evenmin vrij te houden van overdrijvingen, advocaterijen en spitsvondigheden en, tegenover Hofstede, van even verklaarbare, maar even onbewezen beschuldigingen. En zou hij zelf geheel oprecht geweest zijn in al zijn verklaringen? De forsheid zowel als de algemeenheid en vaagheid der beschuldigingen maakte het hem anders vrij gemakkelijk. Hadden zijn bestrijders zijn correspondentie gekend, zoals wij, vermoedelijk had de zaak wel wat anders voor hem gestaan. Eerbied voor de H.S. en voor *de* godsdienst, ook de christelijke godsdienst, mocht hij wel te goeder trouw verzekeren; of hij geheel instemde met de uitdrukking, die deze vond in de belijdenis der ‘dominante’ kerk, zou een heel andere vraag geweest zijn. De vergelijkende superlatieven, en wat hij verder voor zijn christelijke zin aanvoerde, zullen zeer zeker niet in staat geweest zijn de trouwe aanhangers dier belijdenis te overtuigen, dat Van Goens toch wel de aangewezen man was, om de aanstaande dienaren der kerk in het N. Testament in te leiden.[2.] Ook de volstrekte onderscheiding van wijsgeren en esthetici was wel handig, maar nauwelijks waar.

Hij had de brandklok geluid voor allen, die in kerk of wetenschap verruiming of verzwakking der nog heersende oude opvattingen voorstonden in meerdere of mindere mate, of vrezen konden te eniger tijd daarvan de verdenking op zich te zullen laden.[3.] Met één woord: de ‘zelfdenkers’ zoals Barueth ze in zijn satiriek *Echt Karakter van een Hollands Tolerant* (1773) had gedoopt.[4.] ‘De uitzichten van deze Schrijvers zijn zeer uitgestrekt, en 'er hangt veel af van den uitslag van mijne zaek. Velen, die op hun gemak over dezelve oordeelen, mochten liever toezien en zorgen voor hun zelven! *Hodie mihi, cras tibi*! Mij heugt ook de tijd, dat ik dat alles onbezorgd zat aan te zien.’ Zo in een noot,[5.] maar de waarschuwing klonk in vele variaties door heel het boek. En die het zich konden aantrekken waren niet weinigen. Zijn zelfbewuste hoge toon moet zijn tegenpartij niet weinig hebben geërgerd. Maar zijn zekerheid, met zekere gemoedelijkheid gepaard, zal anderzijds velen te gereder aan zijn goed recht hebben doen geloven.

1. Joh. C. Breen in *Handd. 8e Phil. congr.* 183.
2. Reeds in 1771 had de Adv. der Vad. Kerk erop gewezen, dat de Deïsten en Naturalisten soms een figuur maken van waardeerders der H.S. en de Christelijke leer; maar dat het niet echt is, blijkt genoegzaam.
3. Habbema, *Tegenber.* 53. ‘Hij doet een opontbod der geleerden’.
4. a.w. hoofdstuk 15. Vgl. Habbema, *Tegenber.* 65.
5. *Bericht* Bijll. 27. Vgl. 50: hij is de eerste niet, die de schrijvers der *N.B.* voor zijn ambt hebben zoeken onbruikbaar te maken. En 83: ‘Ik deel mijn lot met verscheiden aenzienlijke mannen, zelfs eerwaerdige grijzaerds en beroemden, geachte godgeleerden.’

Van Goens won de kamp. Hij verzekert het in later tijd met de gewone ophef: ‘my defence (...) met with uncommon success, and was generally commended for its politeness, moderation and dignity of stile. I received compliments from every quarter upon it. Several of the worthiest Divines wrote me the most obliging, flattering Letters. A very few low partymen grinned, but

kept silent. My adversaries attempted a second reply; but nobody read them; it was perfectly stifled. My triumph was as compleat, as ever any man's can be. I was the only one, I can truly say, who did not sincerely rejoice at it.'[1.]

De *Bibliothèque des Sciences*, afwijkend van haar vaste regel om van geen polemische werken verslag te geven, inzonderheid niet als ze de personen aantastten, meende dit 'Bericht' niet te mogen voorbijgaan. 'Un des Ouvrages les mieux ecrits, les mieux spirituels, et les plus forts de raisonnement qui aient jamais paru en Hollandois.' Bovendien interessant van inhoud, vooral waar het handelt over de stijl der H.S.: 'nous ne nous rappellons pas d'avoir jamais rien vu de plus solide, de plus précis, et de plus judicieux sur le style du N. Testament.'

Moge dit nog niet zo heel veel bewijzen voor de algemene opinie, en nog minder het voor Van Goens gunstige relaas, dat de *Allgemeine Deutsche Bibliothek* gaf van de zaak; wij hebben ook andere blijken van de indruk, die het *Bericht* maakte. Drie brieven aan Tydeman, die, zo hij al de hand niet had gehad in de recensie, er toch in brede kring op was aangezien, die dus toen al wel bekend stond als geen vriend van Van Goens. Z.H. Alewijn[2.] spreekt zich het minst duidelijk uit van de drie: 'Uw collegaas verdediging tegen de bibliotheek wordt geprezen wegens de daarin voorkomende slagen van vernuft'. Lelyveld schrijft,[3.] na zijn verontwaardiging te hebben gelucht over 'het boekje van Dortsma Jr. tegen onzen P. Paulus, zoo impertinent tegen een jongeling van zooveel hoop', waarin ook hij al weer Hofstede ziet, om de originele stijl en het heerszuchtig hart, over het *Bericht*: 'Ik heb het stukje van Van Goens met veel plaisier gelezen. Ik dacht niet, dat hij zich zoo volkomen zou gedefendeerd hebben. Wat wordt de schrijver van dat Historisch Verhael (...) naakt ontkleed en in al zijn verfoeilijke kunstenarijtjes ten toon gesteld.' En P. Paulus, eerst zo onder de indruk van het *Hist. Verhael*, schrijft nu:[4.] ''t Berigt van Prof. Van Goens geeft hier, in 's Hage en elders een algemeen genoegen. En inderdaad niemand, geloof ik, had 't zoo bondig verwagt: althans ik niet - Was ik in de plaats van Habbema, ik bekende edelmoedig schuld. Dit toch past eenen Christenleeraar beter, dan gezogte en onchristelijke echapades, daar verstandigen de schouderen bij moeten ophalen.'

Maar Habbema gaf de voorkeur aan het laatste. In mei 1776 verscheen *Tegenbericht of Kort Vertoog van de kleine kragt, dog grooter drift, die 'er is in het Bericht van R.M. van Goens* door J. Habbema. Waarbij gevoegd zijn *Drie Brieven aan den Heer R.M. van Goens* door P. Hofstede.

Het is een zwak, en bij wijlen ergerlijk stuk, Habbema's *Tegenbericht.* Dat hij de vinger legde op enkele overdrijvingen, onnauwkeurigheden en beweringen zonder bewijs bij Van Goens; dat hij weer gaarne spot met zijn verwaand 'alles lezen van dien af tot dien toe',[5.] waarbij hij echter blijkbaar soms niet verder gaat dan titel en voorrede;[6.] dat hij de smader van andermans stijl wijst op zijn eigen stijlbloemen;

1. *Br.* I, 7.
2. Z.H.A. aan M.T. 6-12-75.
3. L. aan T. z.d. (blijkbaar okt./nov. 1775.)
4. P.P. aan T. Leiden, 27 nov. 1775.
5. *Tegenber.* 11, 31; ook *Hist. Verh.* 63.
6. Getuige het bekende Haagse Betoog over de Verh. i.d. H.S., dat volstrekt niet gesteld is in de stijl der voorrede. Daarop wijst ook 'De Bijeensamelaar van het Betoog over het Verhevene in de H.S.' in een klein pamflet (Kn. 19108 'Utrecht 1775', gedateerd door V.G. 6 dec. '75), naar aanleiding van V.G.'s *Bericht*, gericht aan 'Philomusus Batavus in 's Hage', die hem had aangezet tot het samenstellen daarvan 'met behulp van eenige Fransche, Latijnsche en andere Schrijveren, waarvan Ue Ed. mij den eersten verzorgde.' Even later noemt hij 'Rollin, Lowth, Longinus en anderen' als de bronnen, waaruit ook V.G. met minder gratie enige druppelen heeft geschept. Hij, verzamelaar was het niet eens geweest met de verandering die Philomusus in de Voorrede had gebracht, en had voorzegd dat men er zó om lachen zou.

dat was alles zijn volle recht. Dat hij de soms broederlijkvergevingsgezinde toon voor niet anders dan een ‘Joabs Kussinge’ hield, dat hij zich zeer gekrenkt

Van Goens' kritiek dáárop viel dan ook juist in zijn smaak. Maar niet zijn verdere afkeuring, waaruit blijkt, dat hij het betoog *niet* las. De schrijver had dit stukje en een ander over Farmer's beoordeling in de *N.B.* daarin willen plaatsen, maar geeft, nu dit geweigerd werd, beide afzonderlijk uit. Bij Philomusus denk ik aan Nieuwland. Was hij de vertaler van Farmer's werkje?

gevoelde door Van Goens' voorstelling van zijn persoon, en niet naliet nog eens los te branden op de toleranten, begrijpen we volkomen. Maar Van Goens' stijl belachelijk te noemen,[1] en daarvoor aan te voeren, 'dat hij noch de spelling, noch de geslagten, noch de woorden, noch de regels, noch de kragt van het *naïve* van zijne eigene Moederspraak verstaat' - de vele Genootschappen mogen rechter zijn! - is vrij dwaas. Dwazer nog, eigen rare beeldspraak te willen goedmaken met de 'zeer verbloemden' stijl des Bijbels. Zijn uiteenzetting over het *naïeve* geeft het doorslaand bewijs, dat hij niet weet, wat het is;[2] zijn bewering, daarvan 'vreemde voorbeelden in menigte bij de hand te hebben' lijkt daarbij zelf wel wat naïef; evenals de mening, dat 'een ander in (Van Goens') plaats zijnde, zou verblijd zijn geweest, dat ik hem (...) *volkomen* vrij verklaarde, van eenige aanleiding te hebben *willen* geven om met de Heiland te spotten'.

Weinig belangrijk is zijn napleiten over enkele bijzonderheden: dat er zo goed als onder dezen, ook onder de literatoren prikkelbare lieden waren en zijn; over het conflict van Van Goens, toen nog niet pro tolerant, met Goodricke; Van Goens' voorgewend grondbeginsel tegenover de theologen; over de juiste gang van zaken in de Vroedschap; over de ontoelaatbare vergelijking van *N. Bibliotheek* en *Denker* - ook in Utrecht voorgoed verboden (in 1771); over de winst aan lezers en medewerkers, die het geval aan de *N.B.* bracht; over het onbegrijpelijke Hebreeuws (het blijkt Hebreeuws van Hrabanus Maurus!).

Tegenover een enkele aardige trek,[3] of een rake opmerking[4] staat een stapel plompheden, laffiteiten, uitvluchten, onnozelheden, draaierijen en onoprechtheden; waarom wij evenals bij Van Goens ook hier liever 'het voorbeeld van den Zaligmaaker niet genoemd hadden gevonden'. Dat Van Goens' *Bericht* bij het publiek de geopperde bedenkelijkheden meer bevestigd dan weggenomen had, kan hij te goeder trouw geloofd hebben. Maar aangaande De Bruyn's bedriegerij; zijn eigen aandeel aan de *N.B.*; de tirade omtrent V.G.' opvoeding door vader en leermeester, gaat hij niet oprecht en eerlijk te werk. Ook niet, vrees ik, in een woordenziftende, niets ter zake doende uitweiding tegen de *Rhapsodist.* Zijn spot met Van Goens, omdat hij zich opvolger van Wesseling had genoemd, is onbillijk, evenals zijn plaatsing onder 'de geleerden van den tweede of lagere klasse'; de opsomming: hatelijk, ongemanierd, onlogisch, ruw, langdradig, herhaling, meesterachtigheid, schoolvosserij en lafheid, tot kenmerking van Van Goens' schrijfwijze is al te plomp; de opmerking, 'dat vroeg uitbottende vernuften zelden op den duur rijpe vrugten geven' met beroep op Quinctilianus en verwijzing naar het voorbeeld van Hermogenes van Tharsen, die op zijn 18de jaar een wonder van geleerdheid, met zijn 24ste van alle verstand beroofd was, is verregaand grof. Op Van Goens' verwijt, te hebben beschuldigd tegen beter weten in, waarmee hij hem dus 'uitkrijt voor een allerslegtst mensch', gevoelt hij, zou hij met 'veele sterke dingen' en 'snerpende trekken' kunnen antwoorden, maar de Hemel geeft hem de macht 'zich zelven te bezitten'. Het zal wel doelen op Van Goens' slechte levenswandel, waarop hij reeds

1. Ook de 'Bijeensamelaar v.h. Vertoog' geeft af op V.G.'s duister en belachelijk schrijven, in enige Voorredenen, en nog meer op zijn pralen met zijn Aesthetica, 'eene wetenschap, die in de harssenen logeert, ter plaatse, daar de Zinzenuwen eindigen en het verlengde merg begint. Eene wetenschap derhalven, die wat diep ligt, en daarom misschien niet voor Alleman gemeen en verkrijgbaar is.'
2. Dat doet de 'Bijeensamelaar van het Betoog o.h.V.i.d.H.S.' ook al niet, als hij tegenover V.G. opmerkt 'eenige *eigenaartige en juiste Trekken*, eenige *klemmende Gezegden.* of *treffende Spreuken*, die met het *Naive* eenige overeenkomst hebben', in zijn boek te hebben aangewezen.
3. p. 54: een woordspeling: ik wist niet, dat de Prof. zó blazen kon.
4. p. 17: hij *zag af* van verdere vervolging; wel te verstaan, toen hij niet verder *kon*: de historie van de vos en de druiven.

eer zinspeelde, met de vraag, waarom hij naar zijn vaste regel ook niet heeft ‘gehuild bij zijn Overheid over een en ander naamloos Werkje, in den verleeden jaare tegen hem geschreeven, waarin hij zoo grootelijks geinfameerd wordt’.[5.]

Waar het er op aan kwam, de beschuldigingen tegen Van Goens te staven, schiet Habbema

5. *Tegenber.* 42-43, 10.

jammerlijk te kort. Met een geweldige omhaal van woorden, handelt hij over de verwijten in verband met zijn uitlating over het ‘Betoog’, en de invoeging der ‘anecdote’. Alles beuzelpraat, zonder iets zakelijks; beurtelings stumperig en ergerlijk. Zeer voldaan over het zover gepresteerde breekt hij dan, bij gebrek aan tijd en gelegenheid, de draad af, met de belofte, later over de rest te zullen spreken en daarbij dan ook zijn ‘onstuimigen Tegenschrijver’ volkomen te zullen voldoen omtrent ‘den barbaarschen of woesten stijl’ des N.T., en Mendelssohn's eerbied voor Jezus; een vervolg, dat nooit te voorschijn is gekomen.

Thans geeft hij het woord aan collega Hofstede; die hij tegelijk had willen verdedigen, maar die hem ernstig verzocht had, daarvan af te zien; waarin hij eerst had toegestemd, toen deze had bewilligd, het dan zelf te doen. Gissen doet missen, maar de vraag komt bij ons op: Zou Hofstede misschien, al voerde hij beleefd als reden aan niet te willen, dat zijn vriend ‘zich zijnenthalve met nieuwe moeite bezwaarde’, het hem niet te best hebben toevertrouwd? Zou het *Historisch Verhael*, ondanks enig eigen aandeel eraan - want evenals zijn biograaf acht ik dat niet onwaarschijnlijk en hijzelf ontkent het ook nergens uitdrukkelijk[1.] - hem overtuigd hebben, dat hij op Habbema's polemische talenten in kritieke gevallen niet te veel bouwen moest? Want anders maakt Hofstede nooit de indruk, zo beschroomd te zijn, om zich van anderen te laten dienen.

Van de drie brieven is de eerste voor ons het belangrijkst. Slechts na lange tegenkanting, zegt Hofstede, heeft hij zich ten leste van zijn geliefde Bijbeloefeningen laten aftrekken, om Van Goens te woord te staan: ‘gij had mij op zulk een lage wijs aangetast, dat ik een sterken weerzin gewaar werd, om mij met u in te laten.’ Hij zal hem volstrekt niet de gelijke munt van spot en hoon betalen, maar door ‘bescheidenheid’ hoopt hij enige indruk op zijn gemoed te maken. Van Goens toont ‘bij alle opgezogte gelegenheden’ in zijn *Bericht* een grote haat tegen hem. Waarom toch? Hij begrijpt het niet. ‘Verkeering had en zogt ik nooit met U.’ Hij moet hem dan door zijn geschriften beledigd hebben. Maar hoe? en waar? Hij heeft zijn registers en zijn geheugen geraadpleegd, zonder het antwoord te vinden. In zijn ‘Bijzonderheden over de H.S.’ heeft hij *De Cepotaphiis* onbepaald geprezen, zonder ook maar van Klotz'[2.] beknibbeling te reppen; van diens aanmerkingen op zijn *Porphyrius*[3.] heeft hij er slechts de veroordeling als *onnut* herhaald (1767), zij strekte tot zijn lering, en bevatte geen zweem van belediging; de andere ging hij weer stilzwijgend voorbij. En in zijn *Beoordeeling van den Belisarius Verdedigd* vermeldde hij de uitgave als ‘sierlijker dan ooit’. In de Socratische Oorlog heeft hij de onbekende Missive-schrijver en Voorredenaar van Fraguier, loon naar werken moeten geven, en daarbij ook de Latijnse voorrede van Gesner's verhandeling als even kwaadaardig gekenmerkt. Naderhand heeft men hem verzekerd, dat Van Goens de uitgever van Gesner was, en nauwe vriendschap hield met de man van de *Missive.* Hij kan het nog niet geloven.[4.] Indien het echter waar is, dat hij het daar gezegde zich heeft aangetrokken, dan heeft hij de oorzaak alleen in zijn eigen geweten te zoeken. Hij schreef niet tegen Van Goens, maar tegen een onbekende lasteraar. Bovendien

1. Vgl. De Bie a.w. 320.
2. Klotz is merkwaardigerwijze een autoriteit in deze kring; ook de Advokaat der Vad. Kerk beroept zich op hem, tegen de ‘Nicolaitaanschen winkel’: de schrijvers der Berlijnsche Bibliotheek, in zijn hoofdstuk tegen de onbevoegde journalistieke kritiek in het algemeen, en die der Letteroefenaars in het bijzonder. Behalve Klotz vindt Bayle nog het meest genade in zijn ogen op dit gebied. Le Clerc, Mencken, de Jezuïeten van Trévoux en de Leipziger acta vindt hij daarentegen *slechte kritiek.*
3. Zie deel I, 260.
4. Zo verbiedt hem ook de ‘aart der liefde’ te geloven, wat wel beweerd wordt, dat Van Goens en de opsteller van de *Cento Orth.* dezelfde zijn, en hun briefwisseling verdicht is.

moet deze, indien hij maar enigszins de hand tot die geschriften geleend heeft, reeds daarvóór met wrevel tegen Hofstede vervuld zijn geweest. Om zijn veroordeling, op het voetspoor der grootste mannen van alle eeuwen, van een heidens mens? Laat hij liever een voorbeeld nemen aan zijn ambtgenoot (Saxe), of laat *hij* anders bewijzen, dat Hofstede's vertaling van Plato onjuist is, ter beoordeling nog altijd der

drie genoemde beste Griekse taalkenners. Er zijn geleerde lieden, Ds Chais en anderen, die even gunstig als Van Goens over Socrates zijn blijven denken, maar geen hunner onttrok Hofstede daarom zijn vriendschap. Of is het omdat Van Goens hem voor ‘een Mede-arbeider van de N. Bibliotheek aanziet?’ Hij heeft slechts te verwijzen naar de besliste ontkenning der opstellers; toch wel niet alle tezamen eerloze lieden. Wel staat hij er mee in betrekking; en is er een groot voorstander van, al behagen hem niet alle stukken evenzeer. Hij denkt misschien - ‘men zegt, Gij hebt het meermalen hard op gedagt’ - dat hij toch de recensent van Mendelssohn is, als inzender. ‘Jawel; men kan zelfs, hier te lande, ter verachting van goede Redevoeringen en Boeken, uittreksels maken en dezelve te Londen en Berlijn in de *Monthly Review* en in de algemene *Hoogduitsche Bibliotheek* geplaatst krijgen. Gij weet beter, dan ik, hoe gemaklijk dit geschieden kan.’[1.] Dat hij het Haagse ‘Betoog’ heeft geprezen kort nadat de recensie het had gedaan, is waar; afgezien dan van zijn aanmerking op het onkritisch gebruiken van een verdicht stuk van Longinus;[2.] maar hij heeft het geschreven, voor hij de vertaling van M. had gelezen, en het lag reeds afgedrukt lang voor de recensie verscheen. Die recensie heeft hij ‘nooit gezien, gelezen of hooren lezen, voor dat ze gedrukt en openlijk verkogt is. Dit betuig ik U zonder eenige dubbelzinnigheid of zinsbehouding, hoe ook genaamd.’ En nogmaals vraagt Hofstede nu: waar, wanneer, waarmede heb ik u beledigd?

In de tweede Brief verdedigt Hofstede zich tegen het teruggekaatste verwijt van profanerend aanwenden der H.S. in zijn *Bloemen op het Graf van Friso*, door reeksen van dergelijke overdrachten,[3.] gebruikt door Vollenhoven, Moonen en vele andere zowel Gereformeerde als Lutherse en Remonstrantse predikanten, door hoogleraren als Wesseling en de ‘zoo algemeen ten Wetgever van de Welsprekendheid aangenomen’ Francius, van regenten, edelen (O.Z. van Haren), en vorsten; en alle uitsluitend in toepassing op Friso en het huis Oranje-Nassau. Van Goens was de eerste, die in 23 jaar zijn *Bloemen* niet slechts in het voorbijgaan, maar opzettelijk durfde aantasten. Zijn vergelijking met het *Boek Anonymi of Deutero-Jubilon* vindt Hofstede alle perken te buiten gaand: ‘een schimpschrift, waar in de grootste mannen van onzen tijd met Bijbelsche Woorden, van het begin af tot het einde toe, vuil bespot worden.’[4.]

Dat Van Goens nog ‘een oogst’ overliet, gelooft hij graag. De lijkrede was ‘een aaneenschakeling van aanspelingen’; anders zou zij de naam ‘Bloemen’ ook ten onrechte dragen. Waarom niet al de genoemden gelijkelijk aangevallen, maar mij alleen, vraagt Hofstede daarop, niet vattend, dat hij Van Goens het antwoord zelf in de mond legt: omdat gij het 't ergst van allen maakt.

Zegt Van Goens nu, gaat hij voort: Het zij zo. Laat die aanspelingen verdedigbaar en prijselijk zijn; dan mag men ook in mij iets soortgelijks niet aanstotelijk noemen - dan gaat dit in het geheel niet op; want Hofstede heeft hem er nooit moeite over aangedaan; gebruik in statige redenen is heel wat anders dan plaatsing ‘als een “naive” kwinkslag in een Joodsch boek, in 't midden van twee bordeelsprookjes’.

Hofstede's ‘bescheidenheid’ schiet hier wel even te kort; maar hij herstelt zich spoedig, om in zijn Derden Brief een geleerde verdediging te leveren van zijn door Van Goens gehekelde beschrijving van Paulus' uiterlijke verschijning: dikke kuiten, ineengelopen wenkbrauwen, arendsneus, enz. Dat Van Goens juist hierop aanviel,

1. H. is dus overtuigd, dat V.G. zulks deed. Wij weten geen zekerheid daaromtrent te geven.
2. Later vernam hij uit een brief van een onbekende, dat *Rollin* de voornaamste bron was: *De la manière d'enseigner*, etc. (ed. Leiden 1759) II 384 seqq; en dat het zgn. stuk van Longinus uit de *Philantrope* van 1757 overgenomen lijkt.
3. Vgl. boven p. 345.
4. Knuttel nr. 19083. Inderdaad weerzinwekkend laf, vuil en schandelijk profanerend geschrift. Vgl. een tegengeschrift Kn. 19084.

bewees wel een merkwaardige beneveling van zijn verstand; want geen stuk zijner *Bijzonderheden over de H.S.* had zo veel bijval gevonden, tot bij de geleerdste mannen. Hij zegt het niet om te pronken. Hij is aan lof en laster beide gewoon geraakt. Van

Goens vare voort hem te beledigen. Hij zal voortgaan hem te vergeven; ook de verongelijkingen, die men hem niet mag aangewezen hebben. ‘Want ik wil wel bekennen, dat ik buiten de bijlage, waarin Gij mijn schriften regelregt aantast, slegts eenige weinige bladen in U boek gelezen heb.’

Het redactiegeheim bleef goed bewaard bij de Bibliotheekschrijvers. Wie de recensie, die zoveel stof opjoeg, heeft geschreven, weet men thans nog zo min als toen. Habbema niet, Hofstede niet, Nieuwland niet, Barueth ook niet - want de *Bibliotheek* had in hetzelfde nummer waarin de recensie verscheen, medegedeeld, dat ‘zoo zeker als wij ons zelven kennen, de *Advokaat der Vaderl. Kerk* niet tot de Schrijvers behoort’; tot de correspondenten, zoveel hun bewust is, ook niet.[1.] De recensent was echter een ‘vast medewerker’, die hij wel kende. Het moet iemand geweest zijn, die Van Goens vrij goed kende, of anders goed over hem werd ingelicht. Noch tegen Segaar, noch tegen Tydeman - althans na zijn verklaring - schijnt Van Goens verdenking of wrok te hebben gekoesterd, al blijkt ook in het minste van geen omgang. Op Hofstede blijft hij levenslang verbitterd. Maar er is nog een ander. Zou misschien Mollerus, zijn vroegere vriend, de hand in het spel hebben gehad? over wiens karakter hij nog in zijn Duitse periode zo ongunstig getuigenis gaf?[2.] Onder de Bibliotheekschrijvers waren ook aanzienlijke niet-predikanten.[3.]

Van Goens voer, ondanks Hofstede's verlof, niet voort met twistgeschrijf. Hij had na zijn *Bericht* nog de toegezegde ‘Verzameling van stukken Mendelssohn - Lavater’ uitgegeven. En verder door lectuur en mondelinge informatie zijn ‘zaak’ bijgehouden. Zo leest hij de *Briefwijze Bedenking van den Verzamelaar van het Haagsche Betoog*, in december 1775, en noteert ‘eene notabele passage’ rakende de stijl der H.S. in het te Utrecht verschijnende apologetische tijdschrift *De Christen*.[4.] Intussen staat zijn besluit, het professoraat neer te leggen, reeds vast. De bemoeienissen om een nieuwe carrière waren met goed gevolg bekroond; al was er de officiële benoeming nog niet: hij wist, dat hij, als troostprijs voor het andere, dat hem ontgaan was, de vroedschapszetel van zijn overleden vriend krijgen zou. Het had bij voorbaat zijn gemoed tot kalmte gebracht. Terwijl hij 8 januari nog op een aansporing van Prof. H. Vink te Rotterdam antwoordt, dat hij zich met de Muzen verzoenen zal ‘quand je verrai deux ou trois faquins (...) vos concitoiens, fouettés de marques au bas du Parnasse’,[5.] zien wij hem omtrent april 1776 zelfs weer tot literaire correspondentie en kritiek teruggekeerd; want dan valt zijn briefwisseling met de jonge Nodell te Franeker over diens Latijnse poëzie.[6.] In maart informeert Schultens, welke drie werken - hij denkt aan vertalingen van Engelse wijsgerige verhandelingen - onder zijn toezicht verschijnen zullen. Wij krijgen de indruk, dat hij een antwoord ontweek; in elk geval horen *wij* er niet meer van. Tenzij dan dat wij moeten denken aan verhandelingen van Perrenot, van wie Van Goens althans er één, in het Frans, in deze tijd in herdruk bezorgde;[7.] het zal geweest zijn ‘Réflexions d'un furisconsulte’.[8.] Voor een Hongaar, Samuel Horwath[9.] zoekt hij zelfs nog ‘Excerpta Grotii’ na -

1. Vgl. *Hist. Verh.* 55. En nog weer *Tegenber.* 81.
2. Zie deel I, 124.
3. Zie boven p. 351.
4. nr 221, 25 maart 1776. Deel V, 97vv. Ik gebruik het ex. der K.B. Vgl. deel I, 331.
5. Niet uitgeg. vgl. deel I, 380.
6. N. aan V.G. 13-4-76. Zie deel I, 452v en boven p. 47.
7. Zie deel I, 225. Ook Du Bois erbij betrokken.
8. Zie *Bibl. d. Sc.* 47 (1777[1]), 253. Andere Fr. werken over recht en economie bespreekt de *B.d.Sc.* in 1776[1] en 1778[1].
9. Zie deel I, 74. Dr. S.D. van Veen, *Het Stipend. Bernard* vermeldt hem eerst op 1783.

vermoedelijk, wat in zijn handschriftenlijst ‘H. Grotii Syntagma Arateorum’ heet - maar hij weigert hem het manuscript zelf te verschaffen, wegens zijn tegenwoordige omstandigheden.

Met Betje Wolff, die in maart te Utrecht logeerde, heeft hij ongetwijfeld over de gevoerde strijd van hart tot hart gesproken;[10.] en in mei daaraanvolgende zich ondanks politieke verschillen

10. Zie deel I, p. 316.

verlustigd in haar *Brieven van Constantia Paulina Dortsma, oudste Dochter van wijlen den Heere Paulus Dortsma (...) geschreeven aan haare Nigt Scriblera van Utrecht; uitgegeeven, en met eene ophelderende Voorreede vermeerderd door Mr. Paulus Dortsma, Secundus, zoon van den Ouden, en halve Broeder der Schrijfster*:[1.] een soort allegorische voorstelling van de kerkelijke partijen en toestanden, zoals zij die ten uiterste partijdig zag, in verhalende briefvorm, die de geestige romanschrijfster reeds aankondigde. Van Goens en zijn strijd met de *N.B.* wordt er in genoemd;[2.] de 'Professor Honorarius, de Bloemenstrooier' is er voortdurend op het toneel. Over Habbema en Hortensius, dat is Hofstede, gaat het ook gedurig in zijn correspondentie met Schultens. Van oktober 1775 had zij een half jaar lang bijna stilgestaan, maar in januari had Van Goens, terugkerend van een verblijf in Den Haag,[3.] en logerend bij zijn oom de kolonel, te Leiden, hem nog ontmoet, schoon minder dan hij bedoeld had. Maar met Pasen wil hij weer naar Den Haag,[4.] via Leiden, dan zullen zij elkaar opnieuw spreken.[5.] Intussen wordt in maart de briefwisseling weer zeer levendig. Schultens licht Van Goens dan in, dat Habbema een *Tegenbericht* op de pers had - een tweede, na een eerste te hebben teruggehouden - waar het gedrukt werd, voor welke uitgever, hoe het vorderde, wanneer het verschijnen zou; hoorde hij ook van hem, die zijn berichten langs drie kanalen verkreeg, van een student en twee andere Rotterdammers.[6.] Over de inhoud der reeds afgedrukte bladen kon zijn vriend echter zo goed als niets te weten komen; ze werden zeer geheim gehouden. Men zegt, dat het noch gematigd, noch bescheiden zal zijn; en hij verwacht dat het 't *Historisch Verhael* in kunstige bedriegerij nog ver zal overtreffen. Van Goens vreest, dat hij dingen aan 't licht brengen zal, voor hem onaangenaam. Maar Schultens stelt hem gerust. 'Gij hebt waarlijk geen reden, u over hem en den knaap, die hem gebruikt tot een werktuig, te bekommeren. Het is volstrekt onmogelijk, dat Habbema duisternis in licht herscheppen kan. Hoe meer hij schrijft en wrijft, hoe grooter duisternissen hij verspreiden zal.(...) Voor u is geen de minste zwaarigheid. Misschien zal het niet eens nodig zijn, voor de tweede maal een letter op 't papier tegen hem te zetten. Maakt hij het al te bont, zal d'een of ander van uwe goede vrienden hem wel castigéren. Komt hij met het bewuste voor den dag, zal het rijk der waarheid, geleerdheid en deugd anderwerf door uwe schranderheid en kunde worden dienst gedaan.'[7.]

Ook in 1777 moet Schultens hem nog over de Rotterdamse predikanten en hun tijdschrift op de hoogte houden, al is 'er voor (hem) weinig waarschijnlijkheid van immer weder iets met de Heren Theologanten te schaffen te hebben'.

Omtrent Habbema's en Hofstede's tegenschrift was hij ook nog door andere correspondenten ingelicht. We vinden een brief van Roos, uit maart.[8.] Sedert Van Goens' vertrek uit Rotterdam, schrijft hij, is er niets belangrijks voorgevallen. Zijn antagonisten hebben 't zo druk met hun *N. Bibliotheek* en de zaak-Kleman, dat Habbema's tegenschrift eerst de vorige week ter perse ging. De wijze waarop (de

1. verschenen volgens lijst V.G. 8 May 1775. (lees weer: 1776)
2. p. 83.
3. Brief aan Vink, 8-1-76 uit Den Haag. Vgl. daarmee ook V.G. aan Sch. onged. onuitgegeven; 'ce dimanche soir' (± half januari 1776).
4. Perrenot had hem uitgenodigd. Zie deel I, 225.
5. Sch. aan V.G. ± half jan. '76.
6. Zie de vele brieven van maart 1776, ten dele gedrukt. *Br.* II 6-28. Zie deel I, 316v.
7. ibid. 18. Sch. aan V.G. 17-3-76. Wat Van Goens vreesde, is mij evenals wat onmiddellijk volgt, niet geheel duidelijk. De 'Fransche dramatisten', die V.G.'s 'masterpiece naar merites roemden', moeten wel de schrijvers der *Bibl. des Sciences et des B.A.* zijn.
8. R. aan Van Goens 20-3-76.

boekverkoper) R. A(rrenberg) dit meedeelde, doet vermoeden, dat het niet bezadigd zal zijn. Maar als hij niet als berouwhebbend Christen veel retracteert, zal hij het voor zich verergeren. Denkelijk zal nu Venema aan de beurt komen, als voor hem Kleman, Serrurier, Heringa, Barkey, enz. Een vriend bij een der drie laatsten spijzend, hoorde dat vele eerwaarde Heren vonden, dat Habbema Van Goens verschoning vragen moest, of anders met geen eerlijk

man meer verkeren kon. Een der dames sprak van ‘de wrevelige bende’ en noemde Hofstede de ‘beroerder Israëls’.[1] En in mei:[2] hij staat verbaasd over ‘de onbeschaamdheid, zulk een Tegenbericht in de weereld te durven stooten, en dat nog ter halver dragt, daar misschien het gerucht, dat UwwelEd. eerstdaags van waardigheid stont te verwisselen, oorzaak van is’. Habbema's betoog geldt bij verstandigen voor niets, maar sommigen vinden Hofstede's *Brieven* ‘prijslijk gemaatigd’. Roos vindt het niet. Zij dienen overigens slechts om waar te maken, dat deze godgeleerden het heilige ontheiligen - zo zegt Roos! - wat zij om zijn term ‘onnutte dienstknechten’[3] hem verweten. Van Goens is thans ‘met den vriend Hortensius aan den trantel’; hij behoeft het barbaarse van *Missive* of vertaling van Fraguier niet te ontzien. Van hun correspondentie weet niemand; hij heeft zich nooit op de kennis beroemd. Zelfs Arrenberg weet niet anders, of er bestaat tussen ons geen andere kennis dan door het geval Ten Bosch.[4] Als het er toe komt, Roos heeft stof te over om Hofstede als lasteraar aan de kaak te stellen. De *Missive* ligt hem blijkbaar nòg dwars in de maag.

Ook Perrenot schrijft over ‘votre ami Hofstede et son umbra modo’, die met zulk een vertoning op een kermis zelfs geen droog brood zouden verdienen.[5] In dezelfde brief herhaalt Perrenot zijn uitnodiging ‘pour la semaine des fêtes de Waa(l)sdorp’; hij voegt erbij: ‘j'apprends que les préliminaires de toutes ces manoeuvres ont retardé votre commission si bien que peut-être elle ne sera que de Lundi en huit.’ Misschien benoeming, slechts een loopje, om hem gemakkelijker over te halen. Maar de volgende dag kwam een brief van J. Pesters: hij heeft woensdag l.l. de Prins geschreven, en hem herinnerd aan de brief voor de vroedschap. En vandaag kwam het antwoord. Op zijn laatst wordt hij morgen verzonden en dus komt hij stellig maandag in de vroedschap. Pesters dacht hem met het bericht genoegen te zullen doen.[6] Habbema en Hofstede waren juist op tijd geweest, wilden zij niet tegen een regent ageren; hun geschrift, zo spoedig mogelijk door Roos' vriend aan Van Goens toegezonden, bereikte hem op 13 mei;[7] Roos kwam met zijn ‘eerstdaags’ een week achteraan. ‘R.M. van Goens (...) munere suo se abdicavit d. 6 Maii 1776 ac. d. 20 huius mensis Senator urbis patriae electus est.’[8] Op zijn verzoek ‘onder dankbetuiging ontslagen’. Zijn tractement wordt ‘na gunstig advies van Z.D.H.’ verdeeld tussen Saxe en Hennert; de een *f* 150,- en de ander *f* 250,-.[9]

Het is het einde niet alleen van Van Goens' professoraat, maar ook van zijn literair-esthetische periode. Zijn ideaal ‘d'être un Professeur comme il n'y en a point’ had hij nog niet halverwege gekomen, opgegeven; het nieuwe, dat hij niet zonder ironie formuleerde: ‘een vroedschap te wezen zooals er 40 zijn’, zou hij op den duur nog minder verwezenlijken. Als homo novus uit bekende Orangistische familie, met hofrelaties door de bescherming der Pestersen en de bijzondere gunst van de Prins erin gekomen, als opvolger van een De Back, droeg hij van den beginne af de stempel van een creatuur en een werktuig van de stadhouder en zijn luitenant. En inderdaad zien wij hem van de aanvang af in gedurig overleg met de machtige gebroeders Pesters, Jan, de Heer van Cattenbroek, en Nocolaas, de ex-overste,

1. Naar Habbema, *Tegenbericht* 74, die de vergelijking met Achab contra Elia gemaakt had?
2. R. aan V.G. 27-5-76.
3. Een herhaald verwijt, op grond van Voorrede bij vert. Mendelssohn 20, dat ik heb laten rusten. V.G. gebruikte hem ook reeds Voorr. Volkmann VI, 3.
4. Waarvan ik niet weet.
5. P. aan V.G. 17-5-1776.
6. J.P. aan V.G. Ce 18 de May 1776.
7. R. aan V.G. 27-5-76; en met lijst van stukken, van V.G.
8. In *Album Studd. Acad. Rheno-Traj.* Vgl. Ten Brink, a.w. 110 noot.
9. Ress. Vroedschap betr. Acad. 397.

‘de kolonel’. Weldra zien we hem ook in vertrouwde correspondentie met de graaf van Heyden-Reinestein, de Landdrost van Drente, man van betekenis in 's prinsen omgeving. In maart 1776 kon hij nog niet vast op zijn steun rekenen:

'God geve u, voor den heer van Rijnestein, een dubbel getal van waare vrienden, te hove!' schrijft Schultens dan ongewoon ernstig.[1] Maar in zijn *Some Memorandums of my Life* verhaalt Van Goens zelf: 'What rendered my first outset in this career chiefly agreable to me, was a most valuable acquaintance it occasioned me to make with a Man, who will ever be dear to me; who, from the first time that he did me the honour to propose his Correspondence to me, never ceased to keep it up.'[2] De eerste brief, die we vinden, is niet gedateerd, maar moet zijn van omtrent juli;[3] hij onderstelt reeds goede kennis. Maar dit alles behoort tot Van Goens' politieke periode, die wij niet hebben te behandelen.

1. *Br.* II 10; Sch. aan V.G. 11-3-76.
2. *Br.* I, 11.
3. Een later bijgevoegde datering in potlood kan om de inhoud niet juist zijn.

Hoofdstuk 6
Van Goens' invloed op de Nederlandse letteren

Heeft Van Goens invloed uitgeoefend op onze letteren? De vraag is meermalen bevestigend beantwoord, maar bewijzen te leveren, viel moeilijk. Over 15 of 20 jaar, had Lelyveld in 1767 voorspeld,[1] zou men het werk van de Philosophe sans fard vrij wat hoger schatten dan toen; het schijnt anders uit te komen: in de tien jaar na het bruusk opgeven van zijn literair ambt en zijn literaire roeping, gingen weinige namen in Nederland zo over de tong als de zijne, maar *nooit* noemde men zijn naam om zijn literair-esthetische verdiensten. En na 1786 werd Van Goens als bij stilzwijgende afspraak tussen de politieke partijen, volstrekt doodgezwegen. Zijn opstellen worden nog wel eens geciteerd; maar wie ze schreef, schijnt men volstrekt vergeten.

Toch was zijn pionierswerk niet vruchteloos, waren zijn nieuwe ideeën niet zonder uitwerking gebleven. Hoevelen hij door persoonlijke omgang of door briefwisseling tot ruimer opvattingen, tot breder lectuur, tot gezonder literair oordeel heeft gebracht, en hoe dezen zijn denkbeelden weer in breder kring uitzaaiden en aankweekten, valt uitteraard niet te bepalen. Om een voorbeeld te noemen: welke was de verhouding, literair-esthetisch, tussen Van Goens en Hennert? Dat we geen brieven vinden tussen die beiden, is te begrijpen; we weten, dat zij steeds op goede voet stonden met elkaar. Een lange reeks van jaren oefende Hennert niet geringe invloed uit op de Utrechtse studenten; en hij was een man, die ook literair-esthetisch met zijn tijd wilde meeleven. Ik herinner verder aan Ten Hove; aan Lelyveld; aan de Maatschappij, zijn, maar mede Van Goens' werk; aan zijn eigen studenten, en zijn studievrienden; aan de vele en velerlei relaties, die hij had in en om Utrecht, in Amsterdam, Den Haag, en elders nog. Maar Lelyveld presteerde op literair gebied niets meer, en met de Maatschappij ging het een slakkegang; Ten Hove's werk over de Italiaanse renaissance bleef een bibliografische zeldzaamheid; en overigens moeten we blijven staan bij een vaag ‘waarschijnlijk’ of ‘mogelijk’. Anderzijds kunnen we een toenemende belangstelling constateren voor dezelfde literaire, kritische en esthetische werken van Duitsers, Engelsen, Fransen en anderen die Van Goens zo hoog had gesteld, zonder dat daarom vast staat, dat hij daartoe oorzaak of aanleiding gaf. Wij hebben vooral uit onze beschouwing der tijdschriften gezien, dat ook buiten Utrecht en Van Goens de buitenlandse letteren in ons land niet onbekend waren. Bij de meesten bleef het echter wat de literaire theorie betreft bloot vertalen, rijp en groen, te hooi en te gras. Vermoedelijk stond Lublink hoger dan de rest; zolang ik mij echter niet ontgeven kan dat hij van het onbeschaamde plagiaat van *Oeffenschoole* en *Rhapsodist* de medeweter of medewerker, zoal niet de bedrijver is geweest, durf ik weinig tot zijn eer te zeggen. In elk geval is hier van invloed van Van Goens wel nauwelijks sprake. 't Enige wat ik vind, is de overneming van kritiek op een uitdrukking van Moonen, in het deel ‘Rederijkkonst’ der *Oefenschoole*, uit de *Nieuwe Bijdragen*, zonder Van Goens' naam.[2] Soms nadert men hem dicht in de keuze van zijn lectuur, - Garve, Engel - maar men blijft toch altijd achter bij zijn radicale kritiek en ruim en vrij inzicht.

Typisch daarvoor is het antwoord van Van Engelen op de eerste literaire prijsvraag van de Maatschappij van Letterkunde, in 1776 ingeleverd, in 1777 met goud bekroonde, in 1779 gedrukte ‘Welke zijn de algemeene oogmerken, die een dichter moet bedoelen? Welke zijn derhalven de eigenaartige onderwerpen voor de dichtkonst? en welke zijn derzelver algemeene regelen?’ ‘Ter voortzetting van den

1. Zie deel I, 152.
2. *Oefensch.* 3, afd. 3, 86; *N. Bijdr.* 2, 555.

goeden smaak in de Digtkonst, die dank zij de meer gevorderde kundigheden, zo merkelijk in Europa doorbreekt', had ook Van Engelen gaarne een poging willen doen 'ter opheldering' van deze allergwichtigste vraag: 'Meest allen', deelt hij mee, 'welken ik

over de voorgestelde vraag onderhouden heb, verschilden van mij omtrent derzelver belang.' Of er bij '*alle* de ingekomen verhandelingen' ook zoveel verschillende opvattingen tot uiting kwamen, weten wij niet. In elk geval zal de bekroning wel zekere instemming van de Maatschappij te kennen geven met dit antwoord; Van Goens zal noch aan deze vraag, noch aan haar bekroning, vermoeden we, aandeel hebben.

Van Engelen valt uit tegen de 'broodratten'; bepleit de onmisbaarheid van 'wijze konstregters', die onpartijdige, onafhankelijke, van beginselen uitgaande kritiek hebben te geven; maar wekt niettemin sterk de indruk van de veel maar oppervakkig lezende en oordelende journalist, die gretig met zijn tijd meeleeft, en mee-praat; die gedurig het nieuwste brengend, zelf in de grond de oude blijft. Hij citeert verscheidene nieuwe dichters en esthetici, en *noemt* naast de oude, ook de nieuwe, bij hele rijen. Hij lucht moderne ideeën: de 'wilde', natuurmens, en de poëzie der 'ruwe volkeren' komen voortdurend op het tapijt: het Oude Testament, de Aziatische poëzie door Jones medegedeeld, Ossian, Mallet's *Edda*, Regner Lodbrog bij Ten Kate, de Troubadours bij Millot zijn alle tezamen voorbeelden. Over 'klank en zin' licht hij zijn lezers met vele voorbeelden in,[1.] de kwestie van het rijm maakt hij pro en contra overwegend eens en vooral voor ons uit,[2.] waarbij onder meer Gessner, Bitaubé, Milton, Klopstock, Glover, Mercier, Beaumarchais, Goldoni, Baretti, Diderot, D'Alembert, Herder, Boswell te pas komen. Hij weet van Shakespeare, Butler, Shenstone, Thomson, van Lichtwer, Wieland, Lessing; van Hutcheson, André, Dubos, Baumgarten, De Félice, Trublet, Marmontel, Saint-Lambert en veel anderen; hij ziet zelfs kans Ganganelli bij de poëtiek te pas te brengen. Hij ontkent, dat het 'prodesse' tot de eigenlijke bedoeling der dichtkunst behoort; zomin als van schilderkunst of muziek. Het is delectare alleen; 'onderregting, opwekking, stichting zijn bijkomende bedoelingen', plicht voor de zedelijke *mens*, en slechts als zodanig ook voor de dichter. Onze geest eist werkzaamheid: 'verschaf eene menschelijke ziel zoo veele denkbeelden, als zij zonder vermoejenis kan bestueren, en gij vergroot, om zo te spreeken, haar bestaan (...) Dat is de wellust van eene ontbolsterde menschelijke ziel.' - 'Tegen over ons zelven te zitten, zonder verlangen of vrees, zonder blijdschap of droefenis, zonder zelf-toejuiching of medelijden, te kwijnen, is een onverdraaglijke toestand! Uit dezen toestand nu verlost ons de Digter, met ons beelden voor den geest te brengen, die eenige gemoedsbeweeging gaande maaken.' Op het verband van kunst en hartstocht wijst Van Engelen telkens. Dit alles is Dubos, die hier nog wel eens meer aan het woord komt. Maar terwijl van Dubos op den duur zulk een vernieuwende invloed op de kunsttheorie kon uitgaan, keert Van Engelen zich in de hoofdzaken toch weer tegen hem, en brengt zijn geliefde Horatius, Boileau en Pope op de baan; en het alles overheersende 'gezond verstand'. Dat is schering en inslag bij de man; met zijn regels en zijn rede maakt hij alles krachteloos, wat hij beters van hier en daar heeft bijgebracht. Hij gebruikte Mercier wel, maar twijfelt geen ogenblik aan het hoogste gezag van Aristoteles en Corneille in de toneelpoëzie. Dubos geldt ons als wegbereider van Lessing, om zijn onderscheid van dichten schilderkunst; Van Engelen beroept zich juist op hem, als hij tot grondwaarheid stelt: *Ut pictura poesis*; 'schilderkunst is stomme poëzie'. En het is voortaan 'schilderijen ophangen', zonder einde. Dubos wees op de 'poëtischen stijl' en het 'hemelsch vuur'. Van Engelen ook: het gezond verstand laat zich dan voorbedachtelijk rondleiden, achter de dichter aan 'in alle zijne wendingen en draeyingen' enz., want 'de Poëtische stijl is sterker, zwellender, bloemspreukiger, en met meer sieraaden getooid dan die der Welspreekenheid'.

1. Te gewichtiger is het omdat wij klanknabootsend ook in de natuurstaat leerden spreken!
2. p. 105-116.

Van Engelen houdt van schildering der natuur, mits men voor afwisseling zorgt - ‘de schone ijselijkheden’ bij Thomson, schrijvend voor natuurminnaars als de Engelsen zijn, bedoelden dat ook - èn voor het ‘gezellige’. Horatius doet dat, en Laurens van Santen, en niet te vergeten, Van

der Pot! De ‘gezellige hartstochten’ brengen nog meer te weeg: de plichten, de zedelering ter voordeur uitgeleid, brengen zij ter achterdeur weer binnen. Met Dorat leveren hier Lichtwer en Voltaire, Aagje Deken, en Mej. Koolaart-Hoofman voorbeelden. Over het algemeen is Engelen erop uit, zijn tijd- en landgenoten hun volle gerechtigheid - of wat meer - te geven. Betje Wolff staat zeer in zijn gunst, ook Van Merken; verder prijst hij Van Winter, B. de Bosch, P. van den Bosch, Huizinga Bakker. Het plan van Hoogvliet's *Abraham* verdedigt hij als volkomen juist. De rij heldendichters opent met Homerus en sluit met Sels en Versteeg. In het landgedicht zijn Poot, Wellekens, Betje Wolff natuurlijker en daarom veel beter dan Guarini, Fontenelle, Hooft, Racan, Segrais. Men moest hier echter in plaats van herderspelende beaux-esprits of ongevoelige boeren liever land-edellieden of dergelijken tot zijn personen kiezen. Dat laatste heeft Van Engelen van Saint-Lambert.

De mythologie, die zotte stoet van goden en godinnen in zo verlichte eeuw, keurt Van Engelen volstrekt en streng af; maar hij doet al zijn best een exceptie te vinden voor de geëerbiedigde Burman. Hier bezondigden zich vele andere Nederlandse dichters zeer, ook Vondel. Nog andere kritiek heeft hij op de laatste; maar had hij in ‘onzen tijd’ geleefd, hij had geen merkelijke fouten gemaakt. Travestis als van Scarron en Fockenbroch vindt hij als elk beoordelaar thans vodden; hartelijk en ‘met verstand’ lacht men echter om Hudibras, Le Lutrin, The Rape of the Lock, om Rotgans, Greenwood, Langendijk, en niet het minst juffrouw Wolff. Tasso heeft allerlei vodderijen, Klopstock is met al zijn kunst te vermoeiend; Milton is ‘groot’ en ‘grootsch’, maar zijn *Chaos* is ‘in 't oog van 't gezond verstand een gedrogtelijke versiering(...) nergens door te verschoonen dan door de sterkte van Milton's Engelschen Geest.’ Tweemaal houdt Van Engelen een filippica tegen het *poeta nascitur, non fit*: ‘een wilde, onnauwkeurige uitdrukking’. Regels alleen doen het niet, maar genie alleen evenmin. Waren de talenten van Shakespeare - de voortbrenger van ‘die zo verwonderlijke als wanstaltige stukken’ - Milton, Molière niet door latere toevallen ontdekt, en daarna gecultiveerd, ‘men zou de vruchtbaarheid niet dan aan de meerdere distelen gekend hebben’. Vos en Zwanenburg geeft hij later als tegenbeelden. ‘Het Gevoel is niet anders dan eene schielijke verzameling van *klaare*, maar *verwarde* denkbeelden’; de smaak niets dan een schielijke beoordeling van 't geen men voelt; 't spreekt dus vanzelf, vindt Van Engelen, dat 't gezond verstand hier niet gemist kan worden. Ook hier Duitse esthetica. Baumgarten of zijn school als voortzetting van Leibnitz,[1.] maar met andere verhaspeld. Het opstapelen van denkbeelden, zo schielijk, zo verwonderlijk kort ineen, dat ze alle tegelijk treffen, wijst vermoedelijk op Hemsterhuis, *Lettre sur la Sculpture* (1769). Ik betwijfel echter of Hemsterhuis met Van Engelen's toepassing en kostelijk voorbeeld 't eens zal geweest zijn. ‘Harmonie’ is een hoofdkenmerk van poëzie bij Van Engelen of zoals hij meestal zegt: de ‘rolling’. Maar als hij de lezer met de verzen doet *voortrollen*, en Poot ons met het woord *rollen* laat *rollen* naar zijn boerderij, wordt het ons wat machtig.

De vragen beantwoordde Van Engelen als volgt. 1. Het algemeen oogmerk is de lezers te vermaken, door hun schilderijen voor de verbeelding te hangen, en daardoor gemoedsbewegingen - zacht en aangenaam, of sterk en verschrikkelijk - in hun ziel te verwekken. 2. Onderwerp is ‘alles waarop de Verbeelding werken, alles wat de Hartstochten roeren kan. Het zigtbaar, en zelfs het onzigtbaar, Heelal, de Godsdienst, de Deugd, de Geschiedenis’. Maar geen wiskunde, grammatica, over natuurkunde, recht, en in 't algemeen niets leerstelligs, geen systemata. Voltaire, maar vooral Pope wisten hier de klippen te ontzeilen, maar Vondel's *Bespiegelingen* en

1. Vgl. bijv. W. Windelband, *Geschichte der Philosophie*[6] I, 535.

Altaargeheimenissen zijn niets dan leerstellige rijmen; veel volmaakter zijn de *Bespiegelingen over Gods Wijsheid* van de uitstekende dichter De Marre. 3. De algemene regels? Voorop sta de eis van verbeelding, smaak, gevoel. Maar niet minder zijn nodig verstand, ‘veel letter-oefening’, ‘een

gestoffeerd brein'. De dichtkunst moet ook het 'denkend hoofd' gepast voedsel aanbieden: Geschiedenis, moraal, Aardrijkskunde, natuur- en sterrenkunde, kennis van wetten en kunsten komen te pas. Gezond verstand en kundigheden! Dat leren ook Horatius en Pope. De regels zijn: 1. de eenheid in de verscheidenheid 2. zo veel mogelijk schilderen: dat is mogelijk, ook met waarheden, plichten, wijsgerige opmerkingen; Voltaire, Pope, de beste hedendaagse Engelse, Franse en Hoogduitse dichters bewijzen het. 3. zowel voedsel aan 't verstand, als beweging aan de verbeelding geven. Dat wij ons als verstandige mensen vermaken, doet ons te meer in onze schik zijn. Daarom willen wij van tijd tot tijd in een gedicht herinnerd worden, dat wij redelijk zijn. 4. geen versieringen dan die de toets van het gezond verstand kunnen doorstaan. Geen mythologie, tenzij dan alleen, en met mate, namen als zinspelingen, naar Boileau's voorschrift. Engelen en geesten zijn, met bescheidenheid en inzicht aangewend, geoorloofde machines, wat Boileau ook mag beweren. Door de persoonsverbeelding ontvangen wij met veel behagen 'een redelijk onderwijs door 't bekijken eener schilderij.' 5. Altijd bedacht zijn om te verrassen, door allerlei middel, tot epitheta toe. 6. waarschijnlijkheid en gepastheid 7. welvoeglijkheid, ondanks andere voorbeelden van klassieken en oudere vaderlanders; men schrijft niet voor 't gepeupel;[1.] en is als mens verplicht, deugd voor te staan; zelfs Reland is Van Engelen nog niet helemaal welvoeglijk genoeg. 8. de maat altijd, de woorden zoveel mogelijk naar zijn onderwerp schikken. Hier vermag Latijnse en Nederlandse poëzie meer dan de Franse; maar zelfs een Higt beging hier toch ernstige fouten. Wat Van Engelen opdiste, is ondanks de wat nieuwe saus, meest zeer oude kost.

In geheel dezelfde trant is het antwoord op de prijsvraag van 1777 over het *Verband van Dichtkunde en Welsprekendheid met de Wijsbegeerte*, dat in 1780, gelijkelijk met dat van Bilderdijk, aan wie bij loting de gouden penning toeviel, werd bekroond en in 1781 uitgegeven, maar waarvan de auteur zijn naam niet bekend wilde maken.[2.] Als auteur kan men om de geest van het geheel, literair en theologisch, en om zeer vele details met volstrekte zekerheid Van Engelen aanwijzen; ofschoon men het tot nog toe, ondanks de sterke tegen-aanwijzingen algemeen aan Van Alphen[3.] heeft toegeschreven, op grond van een verklaring van Bilderdijk, een halve eeuw later aan H.W. Tydeman.[4.] Een kleine opmerking tegen Van Engelen zelf als 'den waardigen schrijver der gekroonde Verhandeling over de algemeene oogmerken, enz.' levert geen bezwaar; zo iets was een niet ongebruikelijk middel om de anonimiteit te beter te bewaren; zo iets moet men ook wel zien in de lof van Calvijn, naast Episcopius en anderen, als 'wakkere godgeleerde', die zich door wijsgerige redenering gunstig kenmerkten.[5.]

1. Hij heeft met trillend zenuwgestel meermalen aan dienstbode of handwerksman verrukkende verzen voorgelezen; het liet ze koud. Goede of slechte verzen, proza of poëzie, het is het gemeen om 't even. Dat soort van mensen bedoelt hij, noch de maatschappij, voor het schoon der Dichtkunst vatbaar te maken. Bijlage A.
2. *Werken Mij Lk.* 5, Voorber. Uitg. der beide Verhh. in D. 6.
3. *Gedenkschr. Mij Lk.* (1867) 106, 183; Kollewijn, *Bilderdijk* I, 95; Te Winkel, *Ontwikkelingsg.* IV, 20; De Koe, *Van Alphen's Lit.-Aesth. Theorieën* 149.
4. *Briefw. Bild. m. M. en H.W. Tyd.* II, 255, 257.
5. P. 300 en 204. De natuurstaat, 210, 219 herhaaldelijk op 't toneel gebrachte 'wilden' van Amerika en elders - 'waardige', 'brave', 'zoogenaamde' wilden (212-214, 261-2), wier poëtische taal 'uit een wijsgeerigen geest opwelt' - het terloopse pleiten in theologicis voor wijsbegeerte, moraal, natuurlijke godgeleerdheid (225, 234-5), de 'zoogenaamde verborgenheden van den godsdienst op de Schouwburgen', 288, de nijdigheid tegen de zoekers van ketterij, 311, sluiten Van Alphen's auteurschap reeds uit, terwijl ze bij V.E. uitnemend passen. Op V.E. wijzen ook een aantal woorden en uitdrukkingen: de ontbolsterde menselijke geest, 226, generaliseren 226, gestoffeerd hoofd 242, de 'klaare maar confuse denkbeelden' 351 (vgl. D. 4, 210); de combinatie Ten Kate (Regner Lodbrog), Macpherson, Mallet en Millot 211 (cf. D.4, 80); de

De schrijver toont grote belezenheid in Nederlandse, Franse en bijzonder Engelse literatuur; hij weet van Pascal, Rousseau en Vernet, van Prior en Shenstone en Gray, van Stijl en Bilderdijk. Herhaaldelijk citeert hij Shaftesbury, nog vaker Voltaire, hij heeft het over Camoens, Metastasio, Tasso en Jacobi's *Vindiciae*, Holberg en Klopstock; hij prijst Johnson's *Lifes of the Poets*, kritiseert Swift, Corneille, Racine; hij haalt voor de theorie ook Trublet, Home, Young en Sulzer aan. Hij wil zowel Milton als Shakespeare waarderen. Maar het *gezonde verstand* zit hem altijd in de weg. Milton's *Allegro en Penseroso* verdedigt hij, als is de wereld niet zo vrolijk, noch zo 'drukkig'; en voor de 'menschkundige' Shakespeare, wiens Hamlet, Othello, Lear, Macbeth 'lieflijke traanen doen stroomen' handhaaft hij het recht, 'de natuur sterker te vertoonen, dan zij is'. Maar *het* grote gebrek van 'dien verwonderlijken Man', in één woord samengevat, is: 'dat hij de Natuur heeft uitgedrukt, zooals dezelve zich aan onze oogen vertoont'; in plaats van de natuur 'partijdig', uit één oogpunt tot één oogmerk voor te stellen, geeft hij een 'verwarde mengeling', waardoor hij de uitwerking zelf voortdurend belemmert. Hem zowel als Milton, 'die mogelijk nooit zijns gelijken hadt in sterkte van verbeelding' mankeerde het aan voldoende oordeel.

Op Hoogvliet heeft hij wel enkele aanmerkingen, maar de lof overheerst; hij 'was een dichter, door de Natuur gevormd, door oeffening volmaakt', aan wie alleen genoegzame wijsbegeerte ontbrak. Tasso's toverijen kan men nog verklaren uit de geest van zijn tijd en zijn volk, maar Camoens met zijn mengsel van heidense en christelijke godsdienst is niet te verschonen. Op Rotgans valt hetzelfde aan te merken, maar op verre na niet zo sterk. Ook hier verklaart Van Engelen zich weer tegen de mythologie; een bescheiden gebruik van engelen en geesten staat hij echter toe: de 'machine's' verdedigt hij tegen 'den wijzen Home'.

Het meest en het liefst put Van Engelen zijn theorie uit Horatius, Boileau, Pope, Batteux en Voltaire. Pope 'zoowel een Wijsgeer als Dichter', wiens *Essay on Man* hij voor 'een der beste Systemata van een wijze God- en menschbeschouwing' verklaart. Batteux, die waar en schoon, verstand en smaak zo nauw verbindt. Maar hij is Van Engelen nog niet consequent genoeg. 'Alle Schrijvers, welker ik mij herinner over den smaak (...) gelezen te hebben, zijn mij voorgekomen dit onderwerp wat verwoed te behandelen. Batteux zelf (...) heeft zichzelven maar tot een zeker punt verstaan, en verliest geduurig de Rede in eene blinde werking van 't hart'. Veel omslag, zonder voldoend resultaat. Maar 'de zaak is eenvoudiger, dan zij schijnt, dan zelfs D'Alembert die gemaakt heeft.' Geen onderscheid maken tussen hart en verstand! Het verstand alleen is en blijft Rechter in de fraaie Kunsten, met net zo volkomen gezag als in de Wiskunde of de Godsdienst. 'Het is de Rede alleen, die het zogenaamde *sentiment* maakt.' Het is niets dan een 'schielijke redeneering'.

Wijsbegeerte - dat is denken en werken naar de algemene regels van het gezond verstand - is alles of niets; komt overal te pas, of nergens. Zij is - met eerbied gezegd;

vermelding van Friese letterkunde (G. Japix 220), van Luyken 278, van Pythagoras 227 (cf. in *Rhapsodist*), Franklin 231 (dito). Ook het overdadig vertoon van belezenheid: Bidpai, Lokman, de *Bedas* in de Sanskrietse taal, en de vele lijsten van Engelse, Franse, Duitse, Nederlandse auteurs, van theologen of anderszins. Op V.E. meer dan V.A. wijst ook de vermelding der oosterse vertellingen in Hawkesworth's *Adventurer* of Johnsons *Rambler* (vgl. *Oeffensch.* en *Rhaps.*), het 'ut pictura poesis', de verachting voor Focquenbrock, en de bewondering van Boileau's en Pope's komische epiek, enz. Het duidelijkst evenwel spreekt de grote lof voor allerlei Nederlandse poëten, tot de kosmologische Veldhoven toe; de beschouwing over het rijm, juist tegengesteld aan die van V.A. 300, maar in aansluiting bij V.E. in D. 4, 104-114; de gelijke bewoordingen hier 289 en 348-9 en bij V.E. in D. 4, 141 over de *smaak*, die 'niets anders kan zijn dan een vaardige werking van het oordeel op een levendige verbeelding' en in de grond één is met het verstand; een normaal mens, goed opgevoed kan 'niet missen, veel smaak te hebben'. (V.A. in *Dichtk. Verhh.* 200-201 heel anders) Tenslotte verzet zich ook de algemene strekking om het *gezonde verstand* de eerste rol in de kunst toe te delen absoluut tegen V.A.'s auteurschap.

natuurlijk, ‘met diepen eerbied’ - ook de wijsheid, die bij God was ‘toen hij de hemelen bereidde’.[1] ‘Van alle kanten (moge men) roepen(...): alle menschen *voelen* 't Schoon’, Van Engelen daagt alle dichters ‘voor de vierschaar der Wijsbegeerte’ - dat is Van Engelen's ‘gezond verstand 't welk hier zoowel als overal elders moet vonnissen’[2] - de modernen, maar ook de ouden: want ‘zij hebben toch eenige fouten’.

Helvetius gaat te ver, met alle mensen met dezelfde geschiktheid geboren te doen worden; er is wel oorspronkelijke meerdere of mindere geschiktheid voor het een of het ander; maar

1. p. 227-232.
2. p. 264, 270.

de aanhoudende oefening doet toch oneindig meer, dan wel schijnt; van menselijke ‘instincten’ te spreken, heeft ‘vreeslijke duisternissen over de werkingen van onzen geest verspreid’. En bijzonder in de ‘geheel verstandelijke kunsten’ van poëzie en welsprekendheid, is ‘een groote voorraad van welgeschikte kundigheden, een geest van Wijsbegeerte’ onmisbaar; zonder dat slaat men wartaal uit, en is onwaardig in deze eeuw te leven. Zo verwondert het ons niet, dat Van Engelen veel natuurkennis eist van de dichter en de redenaar; tot een Lucretius, een Pope en een Young begaan bij gebreke daarvan grove fouten; van onze predikstoelen hoort men dagelijks van de *ondermaanse* dingen ‘evenals of de Maan meer boven dan onder de aarde ware’. ‘Vernuft’ vertaalt Van Engelen het Engelse ‘genius’ van Young, wiens *Conjectures on original Composition* hij ‘meer levendig dan juist, meer schitterend dan wijs’ oordeelt. Hij begrijpt niet, hoe dichters aan ‘gelukkige invallen (zullen) koomen, zonder kundigheden en oordeel’. En dan nog! Van waar onze vorderingen? Want onze poëzie en welsprekendheid zijn gevorderd ‘in weerwil der onwijsgeerige drijvers’. ‘Verwaande onkunde’ is het, die *aandruist* ‘dat een dichter of redenaar spreeke of schrijve zoo als het uit zijne geroerde ziel opborrele’: het moet er eerst in zijn, zal het er uitborrelen; en er mag ook niet alles uitborrelen, of we worden overstroomd van een zee van zotternijen. ‘Verwaande onkunde’ is het ook weer, waarover het Vaderland, moedhoudend, eindelijk zal zegepralen, met zijn Vondel, Hooft, Rotgans, De Marre en zijn voorbeelden van wijsheid en schoonheid ook onder de levenden.

Van Engelen, die omtrent alle namen noemt die hij kent, zwijgt van de zo geruchtmakende *Inleiding* van Van Alphen voor Riedel, van 1778, die hij toch stellig wel zal gekend hebben, want de termijn van inzending voor zijn verhandeling was 1 okt. 1779 geweest, en Bilderdijk haalde ze ook aan. Zij handelde toch ook over verband van wijsbegeerte en dichtkunst. Zou de goede verstaander de laatstgenoemde ‘verwaande onkunde’ niet in die richting hebben moeten zoeken? De eerstgenoemde ware beter aan Van Goens' adres gericht; maar al zal Van Engelen allicht een en ander van hem hebben gelezen, en in zijn vertaling van Mendelssohn of zijn aantekeningen bij Volkmann omtrent het genie andere denkbeelden dan de zijne gevonden,[1.] nauwelijks kan hij van zijn instemming met Young's ideeën dienaangaande hebben geweten. Van Goens had niet medegewerkt aan het uitschrijven der prijsvraag: ‘Onze Maatschappij, hoor ik’, schreef hij aan Schultens,[2.] ‘heeft ene zeer goede prijsvraag bepaald. Daar mag nu onze Rotterdammer vriend (Habbema) na schrijven. Ik heb ze hem al voor 3 jaren opgegeven, zoo als UWE. weet. T'is waar, ik heb er bij gehoord, dat de Heren mij onder de Rechters benoemd hebben.’ Uit een brief van Lelyveld aan Van Goens weten we, dat hij op de bekroonde verhandelingen ‘aanmerkingen en verbeteringen had’; de anonieme schrijver verzocht via Lelyveld, aan wie hij bekend was, op het vriendelijkst, ze te mogen weten.[3.] Of hij ze gezonden heeft, wat ze inhielden, of Van Engelen ze gebruikt heeft, weten we niet. Van Van Goens' geest bemerken we echter in zijn stuk volstrekt niets.

Ook Brender à Brandis met zijn *Taal- Dicht- en Letterkundig Kabinet* en vervolg: *Taal- Dicht- en Letterkundig Magazijn* kunnen we niet naast Van Goens stellen;[4.] zij bevatten wel merkwaardige vertalingen: de zeer uitvoerige Verhandeling, over de oorsprong der romans, van Th. Warton; een Leven van Lessing (uit Wieland's *Deutsche Mercur*); Lessing's Verhandeling over het Fabeldicht, een hele reeks

1. Zie boven p. 289.
2. V.G. aan Sch. 4-8-77; *Br.* II, 31.
3. 6-11-'80, *Br.* I, 307. Vgl. deel I, 169.
4. *Kabinet* I-VI, Amsteldam 1781-1784; *Magazijn* 1785-1790.

stukken uit de Dichtkunde van Marmontel; F. von Hagedorn over de Griekse liederen; Niemeijer over Vereniging van Godsdienst, Dichtkunst en Muziek; Klopstock over de Godsdienstige Dichtkunde; Batteux-Ramler over het leerdicht; J.G. Jacobi over het klaagdicht; J.A. Schlegel over de Oorsprong der Schone Kunsten; Priestley over het Vergenoegen der

Inbeeldingskracht en de Regelen van de Goede Smaak. J. Brown (de auteur van *The Rise and Progress of Poetry*) over Speel- Dans- en Dichtkunde der Amerikanen en Wilden; J. Aikin over Thomson's Jaargetijden; in het Kabinet - Th. Warton, over De invoering der Letterkunde in Engeland; H. Blair over Ossian; Sulzer over het Nut der Toneeldichtkunde; J.C. Schwabe (van Stuttgart) over de Navolging van vreemde werken tot ontwikkeling van de Vaderlandse Smaak, Merian over Oude Dichtkunst (ook O. Testament, Edda, Ossian); Denis, over het Rijm. Men vindt in de tien delen zeer vele gedichten of prozastukken, vertaald door de uitgever of anderen uit het Duits: van Von Haller (waaronder De Oorsprong van het Kwaad in Drie zangen), van Gessner (waaronder De Eerste Schepper), Ramler (waaronder de cantate De Dood van Jezus), Von Kleist (waaronder het treurspel Seneka); het treurspel Philotas van Lessing, een boertig heldendicht van Zacharia; een historische redevoering van Schiller; verder Cronegk, Gleim, Ewald, Mendelssohn, Meissner, Miller, Engel, J.H. Schlegel: C.F. Weisse, Bürger, Ossiaanse poëzie van 'Edmund von Harald', fabelen, enz. Engels is er ook, maar weinig; een paar stukjes naar Milton, Pope, Hervey, Rowley, en *Het Graf* van R. Blair, in proza; uit het Frans meer, maar alles van weinig belang. Verscheidene vertalingen van Anacreon zijn er; en vele herdersdichten. Letterkundige Fabelen van Th. de Iriarte zijn er vertaald uit het Duits van Bertuch. Zelfs Saint Lambert's *Ziméo* wordt hier zonder vermoeden van de Franse oorsprong uit een 'Hoog Duitsch Maandwerk' nog eens vertaald,[1.] met een inleiding over andere literatuur tegen de slavenhandel. Maar de literaire verhandelingen van B. à Brandis zelf zijn tamelijk ouderwets: Over de dichtkundige vergelijking (met voorbeelden meest uit Vondel, Antonides en Hoogvliet), zijn *Ontleeding van Dichterlijke Schoonheden*, en *Proeve van Dichtkundige Aanmerkingen* zijn in het genre Schagen - Kreet - Lelyveld - Tollius - Macquet. Zijn *Verhandeling over het Heldendicht* is naar Batteux, Marmontel en Curtius. In zijn *Verhandeling over de Dichterlijke Stichting* komt hij tegen de voorstelling van Engel's *Wijsgeer voor de Wereld* en 'den algemeene Vaderlandsche smaak' op, als zou bevordering der deugd het rechtstreekse doel der dichtkunst zijn. *Het* doel is vermaak; maar de dichter *kan* daarnaast ook stichting bedoelen; en is als christen natuurlijk aan de christelijke zedewet onderworpen. Hij meent daarbij Van Engelen en Feith aan zijn zijde te hebben. 'De wet der Dichtkunst is de wet der schoone Natuur'; dat is Batteux weer. Marmontel en Sulzer citeert hij ook hier; maar naast 'het heerlijke Prijsvers van den voortreflijken Simon van der Wael, *over de ware Vereischtens in eenen Dichter*'.

Afgezien van Engel's *Wijsgeer voor de Wereld*, die hij in de vertaling van Van Goens schijnt te gebruiken, vinden we hier geen spoor van diens werk.[2.]

Macquet moge indertijd tegenover Lelyveld hebben bekend, van Van Goens meer waardering voor de Franse en meer kritiek op de Nederlandse dichters te hebben geleerd,[3.] van verdere invloed van diens werk bespeuren we niet veel in zijn *Proeven van Dichtkundige Letter Oefeningen*, uitgegeven in 1780-1786,[4.] hetzij in zijn verhandeling *Over het Schoon in de Poëzije*, in de *Werken* der Maatschappij(1777). De laatste begint hij met de opmerking, dat tegenover het vele, dat in het Frans is geschreven over het schone in het algemeen, het Nederlands niets oorspronkelijks heeft te stellen: één fraai stukje hebben we erover, dat het beste der Fransen samenvatte; dat van Perponcher bedoelt hij. Over het schoon in de dichtkunde is

1. Vroeger al in *Rhapsodist.*
2. Mej. Dr. De Koe a.w. 166 neemt zonder voldoende grond aan, dat Van Alphen's invloed sterk op Br. à Br. zou hebben gewerkt. Ik betwijfel het zeer. De Duitse en Engelse esthetici behoefden de Amsterdammers niet door V.A. te leren kennen.
3. Zie deel I, 191vv.
4. Daarover Kalff, *Gesch. N. Lk.* 6, 562vv.

men het al zo min eens als in enig ander, omdat het ter ‘bovennatuerkundige bespiegelingen behoort’. Hij zal echter het Schoon naar zijn eigen gedachten behandelen, met vermijding van alle metafysische fijnigheden,

tot praktisch nut, zo mogelijk, voor de jonge dichters. Blijkbaar was Mendelssohn's Verhandeling al even weinig van zijn als van Lelyveld's smaak; hij houdt zich ook verder zelfs volkomen buiten alle Duitse esthetica en literatuur. De stage uitbreiding van zijn lectuur, Nederlandse en buitenlandse moderne naast klassieke, zal ook nauwelijks iets met Van Goens' voorbeeld verder uit te staan hebben; en evenmin zijn vrijmoedig prijzen en laken, onafhankelijk van anderer of ook vroegere eigen meningen. Hij stelt zich op de grondslag ‘de behoorlijke navolging der nature’, maar erkent deze alleen dan als Schoon, ‘als zij treft en aendoet’. Er is één volmaakte Schoonheid als denkbeeldig, onbereikbaar ideaal; ‘doch daer zijn vele soorten of wijzingen van dit één Schoon, die te samenlopende het volmaakte Schoon zouden voortbrengen.’ Men vergelijke het idee volmaakte gezondheid en de wijzingen, de temperamenten. ‘Naermate deze Temperamenten meer afwijken, vermindert de gezondheid’. Dit in aanmerking genomen, doet men Macquet onrecht,[1] als men zijn verdeling in ‘Schoonheden, die tot het verstand spreken, en Schoonheden, die het harte raken’; en deze weer in enerzijds drie ‘geslachten’: het Natuurlijk (met het eenvoudig), het Vernuftig (met het leerzaam) en het Betamelijk (met het deftig), anderzijds vier: het Teer, het Schrikkelijk, het Stout, en het Verheven Schoon, opvat als te vereenzelvigen met verschillende afgescheiden stijlen of soorten van kunst. Het vervolg wijst ook duidelijk anders uit. Reeds dadelijk zegt hij: ‘Men kan geene der oudere Schoonheden bereiken, of dit Natuerlijk moet er bij komen, wil het verstand voldaen *en* het harte getroffen worden, 't zij men aengenaeme, 't zij men schriklijke zaken beschrijft.’ Zijn gedurig aandringen op natuur en eenvoud moge oudbakken wijsheid lijken, zijn opmerken en veroordelen van wat buitensporig, overtollig, gezwollen, ‘bloeiend’, gemaakt moet heten, is niet onverdienstelijk. Hij houdt vast aan het ‘vermaken èn leeren’, maar hij stelt ook aan het leerzaam schoon de eis van aandoen, treffen. Zelfs het ‘deftig Schoon’ - het woord wordt eerst duidelijk in de samenhang - ‘heeft iets, gelijk al het ander Schoon, dat aangeboren moet wezen’. Aan het ‘gaande maken van de sentimenten of zagte gewaerwordingen der Ziele’ hecht Macquet de grootste waarde. ‘Het is dat fijne van de Poëzije, (...) door de minsten gevoeld, omdat vele menschen niet vatbaer voor teere aendoeningen zijn. Het is iets aengeboren, als een goed gehoor in de Muzijk.’ Ouderdom dooft het; weelde ook. Vandaar wel, de tegenwoordige voorliefde voor zogenaamde ‘heldendichten’, voor de gruwelen vertonende *comédie larmoyante*; voor ijselijkheden, kerkhoven, knekelhuizen, graven. Tegen Batteux' verhevenheid volgens de rede, stelt hij naar aanleiding van Horace et Curiace de verhevenheid van de hartstocht. Op Tasso en Ariosto schijnt hij nog geen goed oog te hebben, maar Milton haalt hij hier meermalen met grote lof aan. De schoonheid des Bijbels gevoelt en betoogt hij levendig. Van de Nederlanders neemt Vondel verreweg de eerste plaats bij hem in: hij kent hem door en door. Voor Cats, de meest gelezen en meest vertaalde onzer dichters, komt hij echter gedurig op; De Decker's *Goede Vrijdagh* maakte grote indruk op hem; Hooft's Sonnetten stelt hij hoog. Zo goed als hij kritiek durfde oefenen op Boileau, Voltaire, Buffon en andere Fransen, zo deed hij het waar 't pas gaf ook op Vondel, Hoogvliet - die lijkt een weinig gedaald in zijn schatting - Huygens, Poot, Cats. Wat meer van belang is, zijn waardering van onze dichters, wijkt weinig af van die der historie op den duur heeft geijkt, zijn goed- en afkeuring van bepaalde gedichten en verzen verwerft in de meeste gevallen onmiddellijk nog onze instemming. Zou hij in Buffon's werken veel liever een eenvoudige stijl in bewijsvoering vinden, dan al die poëtische tooi en schittering: Lanson spreekt in onze tijd van ‘descriptions décidement pompeuses ou coquettes, frelatees surtout, et enveloppant la vérité scientifique de lieux communs littéraires’. Macquet dunkt

1. Zoals Dr. De Koe, a.w. 25, 26.

ons een natuurlijk gevoel voor poëzie te hebben gehad, dat hij door uitgebreide, liefdevolle lectuur gaandeweg heeft ontwikkeld. Hoeveel hoger staat hij in dit opzicht dan Van Engelen. Dat mogen we wel doen

opwegen tegen de zwakheid van zijn theorie.[1] In geen van beide kan ik hier echter invloed van Van Goens bespeuren: ook niet, waar hij het over 't verhevene, of over het naïeve heeft; het laatste vat hij nog op als Bouhours, of Batteux of Habbema. En al komt hij bij het eerste vanzelfsprekend ook op dingen, die Mendelssohn en Van Goens behandelden - Longinus, de bijbel, de eenvoud - het bijzondere kenmerkende van beider betoog ontbreekt juist bij hem. Spreekt ook hij over het 'qu'il mourut',[2] dan zegt hij wel, dat de Engelsen hierover totaal anders oordelen, dan de Fransen, maar Van Goens' kritiek noemt hij niet. Prijst ook hij Marmontel's vertellingen, hij stelt er die van Cats naast als in de hoogste graad 'vernuftig en aerdig'; Boccaccio en La Fontaine overtreft hij daarenboven, door het beter bewaren van 'het betaemlijk'. Al was hier enige herinnering aan de Philosophe sans fard, dan kan men toch nauwelijks van invloed spreken.

In de *Proeven van dichtkundige Letteroefeningen*, waarvan alleen het derde deel met Macquet's naam verscheen, worden Van Goens en Van Alphen wel aangehaald, maar meer tot tegenspraak dan met instemming. De eerste alleen om het opstel over het *Gebruik der Oude Fabelhistorie*, waarin de Philosophe sans fard 'die zoo wel dagt over de onnutheid der Fabel voor de kunde, en zooveel geleerdheid en belezenheid bezit' zijns inziens geheel ten onrechte de Fransen op dit punt prees; want de Fransen met Voltaire als voorganger 'zien de pedanterij en *scholastieke affectatie* in de *Theorije* wel, doch kunnen dezelve in de *Praktijk* niet verlaten, en zijn niet verstandiger in dit geval dan wij, wat ook al onze Filozofen, die zich over hen verwonderen,[3] mogen zeggen.'[4] Mogelijk dacht hij ook aan Van Goens, toen hij betoogde, dat Vondel's *Lucifer* bewijst, 'dat de kennis van de Psychologije bij onze Dichters niet zoo verwaerloosd is, als sommigen onze Natie verwijten'.[5] Met 'den verstandigen Heer Van Alphen, wien niemant onder ons in een fijn oordeel en uitgebreide kundigheden der Poëtische zaken overtreft' is hij het niet eens, 'dat wij zoo veel ten agteren zijn, dat wij nog in het Nederduitsch eene Dichtkundige tael moeten vormen'; hij meent, 'dat deze in de beste werken van Vondel reeds allang uit hare kindsheid is, en gelijk alle zaken alleen eene verbetering behoeft.' Zijn eis tot schifting van wijsgerige, prozaïsche, en zinnelijke, dichterlijke woorden aanvaardt hij niet. Homerus en Hesiodus leefden in dezelfde tijd en hadden dezelfde taal; maar de een was dichter, de ander verzenmaker.[6] Lucretius heeft zijn woorden uit het hartje der wijsbegeerte genomen, maar ze door vernuft en smaak poëtisch gemaakt. 'Vondel heeft in zijn *Altaergeheimen* met de woorden der scholastieke Filozofije (...) een dichtstuk voortgebragt, dat niet te versmaden is, wat het poëtiesch belangt.' Goede smaak, en die alleen, weet dezelfde woorden poëtisch en prozaïsch aan te wenden. 'De woorden der afgetrokkenste denkbeelden, zoo zij maer geschikt zijn om een Poëtischen klank te geven (...) zullen tot Cieraed zelve in de Poëzij verstrekken.' Macquet ziet onze zwakke plek in iets anders: 'de woorden, die om hunne laegheid of kwaden klank uit de Poëzij behoren te blijven'; reeds Henninius berispte ons over al te gemeenzamen stijl, en uitdrukkingen van het snappen des gemenen volks ontleend. En dat is voorzeker een groot gebrek in Vondel, Hooft, Antonides, Moonen, en alle dichters der vorige en zelfs nog in de beste van deze eeuw. De Fransen, ofschoon ook metafysische gedachten in poëzie met te weinig tooisels voorziend, weten beter dan wij of de Engelsen dit euvel te mijden. Een

1. Kalff's oordeel a.w. e.p. lijkt mij niet geheel billijk.
2. Zie boven p. 288.
3. d.i. hen bewonderen.
4. a.w. I, 118, 120; vgl. 183-184.
5. a.w. 3, 49.
6. Vgl. a.w. I, 9-11.

ander gebrek is, het verwaarlozen van de rechte kracht der woorden. De rijkdom onzer taal veroorzaakt weelderigheid: men vergelijke slechts een Hollandse predikatie met een Franse, of met een Latijnse redevoering. Maar men rekene ook met het onderscheid der naties: ‘hoe meer men naar het Oosten nadert, - men denke slechts aan het

Oude en Nieuwe Testament - hoe meer beeltenissen men in de Poëtische schriften zal vinden, die allengs verminderen en in wijsgeeriger en bedaerder bespiegelingen bestaen, hoe nader men bij het Noorden komt.' Ons volk is zo 'meer geschikt voor het bedaerde, eenvoudige en wijsgeerige, dan tot het blinkende en zwierige, waer toe het schilderende, en de zinnelijke denkbeelden van zelf leiden'. En daarnaar moeten onze dichters zich enigszins schikken.[1.] Dat was een hoofdgedachte van Macquet: dat de Nederlanders onder de volken hun eigen karakter hadden, en daarmee hun eigen kunst. Zijn eerste 'proeve' handelt *Over den Smaek in de Poëzije.*[2.] Als medicus begint hij met de smaak in de eigenlijke zin; zoals daar valt ook in het overdrachtelijke een algemene, een goede, en 'een kiesche of uitgezogte' smaak te onderscheiden. Die zuivere smaak in nooit geëvenaarde volkomenheid bezat Virgilius; hij heeft nooit de langdradigheid en 'laagheden' van Homerus, die hem in andere opzichten overtreft; noch de te weelderige rijkdom van Ovidius of Cats, om niet te spreken van Shakespeare of Vos, aan wie bij goede sentimenten en sterk 'Pathetiek' alle smaak ontbrak: bij hen ligt alles begraven 'onder een mesthoop van lage, laffe, onbetaemlijke straettael'. Smaak is aangeboren, maar eist oefening. Ook de trek hetzij naar wetenschap, hetzij naar kunst, is aangeboren: in het laatste geval is het denken 'rijk, weelderig, zelfs niet vrij van verwarring' - toch Duitse esthetica, Macquet? - en heet verbeeldingskracht. Wat deze in enthousiasme ingeeft, moet het oordeel, dat is de Smaak, schiften. Maar over de smaak valt niet te twisten; in Mahomed's Paradijs zouden voor de Brit rosbeef, punch en pudding, voor de Batavier pijpen tabak, met een glas wijn moeten wezen. De Fransen van bloedrijk-cholerisch temperament zijn bovenal op het toneel gesteld, waarmee zij ook alle volken overtroffen hebben; liefde is daarin steeds de spil. Racine, 'vol van een zoet, teer Pathetiek' is hun grootste dichter; daarnaast Molière. Met de Comedie Larmoyante[3.] doen zij hun aard geweld aan. Daarvoor schikt zich beter 'het somber, wreed temperament der Britten'. 'De Nederlandsche verkiezing valt op deftige, Historische, Zedekundige, Godsdienstige stoffen.' En daarin munten onze oude en nieuwere dichters uit. Zelfs in het boertige willen wij stichten. Geen natie heeft een boek als dat van Cats 'vol zoete, bevallige, aerdige, leerzame stukken'. Onze dichters doen het best, zich te houden aan zedekundig en historisch dicht. Die nationale smaak volgt uit ons temperament, de gesteldheid des lands, de regeringswijze, de heersende godsdienst. Ons temperament is het bloedrijk-melancholische, stemmig, bedaard, bedachtzaam, deftig, matig, eenvoudig, verdraagzaam; de flegmatici zijn onvaderlandse weelde-zieken. Aan het toneel en zijn helden is ons weinig gelegen: ware vaderlanders achten het meer geschikt voor rijke lediggangers, dan voor werkzame burgers. Afgezien van de beste stukken van Vondel en enige anderen is ons kunnen hier ook gering. Zelfs is het de vraag, of over het geheel onze volksaard ons niet sterker maakt in wetenschap dan in poëzie. Daarin valt ook eer en voordeel te behalen bij ons; de poëzie geeft geen brood, laat staan fortuin. De 'lieden van onze eeuw' zullen deze Hollandse smaak verachten, zoals zij onze goede vaderlanders, die voor en na het eten bidden, meesmuilend aanzien. Wij storen er ons niet aan. Te vaak eerbiedigt de Nederlander het vreemde met verwaarlozing van het eigene. Het hart te raken en tot het verstand te spreken, is kenmerk van goede poëzie; en daarin wint Hoogvliet's *Abraham* het van Racine's *Britannicus.* Vaste, gezonde spijze gaat boven alle versnaperingen.

Zorg voor een goede pot, is de grondregel van deze ouderwetse dokter, die kunst voortdurend beschouwt als kost. Even weinig als het verdwijnen van al de

1. a.w. 3, 92-109.
2. a.w. I, 1-140.
3. Vgl. 2, 69. c.l. al te schrikbarend pathetiek, ons met ijselijkheden verscheurend.

onhollandse lekkernijen, zou het verlies van zeer vele toneelstukken, minnedichten, idyllen, herderszangen ons deren. Evenals de romans brengen zij het geestelijk gestel soms in de war; dat doet de ‘zedenpoëzij’ nooit.

Al heeft de smaak zijn voorkeur, het oordeel neemt alle schoonheid waar. Criterium is het ware, dat is het waarschijnlijke naar de aard van het gegeven. Zowel Voltaire als Milton zondigen

daartegen in hun heldendichten; de *Dichtlievende Uitspanningen* (van Macquet) nemen dit goed in acht.

Na de fysiologie de pathologie. Er is een ziekelijke verfijning van de smaak. De ‘bel esprit’ der Fransen hoort daartoe, die ook het werk van Montesquieu, Buffon en Bonnet ontsiert; waarmee Voltaire al zijn onkunde in geschiedenis, talen, natuurkunde, godsdienst tracht te bedekken: noch hij noch Rousseau hebben ‘een fijnen, recht goeden smaak’. Maar ook Vondel heeft vaak zulk te fijn gesponnen en misplaatst vernuft. Het komt ook voor in kritiek, als in die op de *Cid* door de Academie. Men behoort een gedicht of een dichter in zijn geheel te wegen, en met nageburen of ouden te vergelijken. En zonder vooroordeel, als waardoor Home, die vele fijne opmerkingen maakt, maar Virgilius zelden en de Fransen nooit prijzen kan, zelfs de straattaal ‘not a mouse stirring’ goedkeurt in het treurspel *Hamlet.* Weegt het goede bij Antonides tegen het kwade op? ‘Is Vondel zoo onvergelijklijk groot, als velen hem maken? Overtreffen zijne Treurspelen die van Corneille, Racine, Crebillon? Kan zijn Joannes in vergelijking komen met den Ilias, Eneas, het Paradijs verloren, de Henriade? Zijn zijne Lierzangen zoo schoon als die van Horatius, Rousseau? Zijne Heldinnenbrieven in een goeden smaek? Mist Vondel niet iets?’ Vooralsnog vindt Macquet hem ‘meer geschikt voor het verheven, deftig, dan voor het teêr en aertig’. Zijn *Maegdenbrieven* zijn te koelzinnig-redenerend. Zijn hekeldichten hebben niets van Horatius' geest of Boileau's vis satyrica; het zijn vuile paskwillen; en omtrent overal mengt die grote man onder de schoonste gedachten en deftigste uitdrukkingen, boertige, onnatuurlijke spreekwijzen, grappige afbeeldingen, en dikwerf lage straattaal.

Anderzijds bewonderen sommigen alleen het vreemde - Van Goens en vooral Van Alphen zullen wel bedoeld zijn - en vinden onze beste dichters niet te vergelijken bij Engelse, Franse, Italiaanse en Hoogduitse poëten. Zij zeggen ook, dat de Nederlanders niets over de fysiologie der schone kunsten hebben geschreven, dat zij hierin veel ten achteren zijn, en allen van de buitenlanders moeten leren; waarom zij zelf zich meer toeleggen op het vertalen van vreemde schriften, die zij met fraaie voorredenen en bijvoegsels verbeteren dan op het geven van eigen werk. Maar moeten wij dan op zijn Frans of Engels of Duits gaan denken? Is het dan niet beter de Ouden maar te bestuderen die ook hun modellen zijn? En bovendien: wie Junius en Vossius bestudeert, bemerkt dat Batteux, Home, Sulzer, enz. bij hen achterstaan, hoeveel ze ook stilzwijgend aan hen ontleenden; wat zij niet wisten, maken dezen ons ook niet duidelijk.

't Gezwollene en gezochte, zowel als het laffe en lage berispt Macquet vervolgens, om dan nog uitvoeriger te handelen over de mythologie; heidense ‘poppenkraam’, waarvoor hij veel minder gevoelt dan Boileau.

Nuchter Nederlander is Dr. Macquet. Vertalingen uit Perzisch, Arabisch of dergelijke doen hem denken aan praat van ijlhoofdige mensen;[1.] het zijn rariteiten voor ons, anders niet. Grootspraak over onze eigen poëzie en de wederzijdse lofdichterij staat hem niet aan; maar de ophef van en over de Duitsers - die hij zeer weinig kent, en niet in originali[2.] - evenmin. Het vonnis van Frederik II is koren op zijn molen. ‘De Duitschers zijn uit hun aard tot het zwetsen genegen’. Hun Gellert doet onder voor La Fontaine; hun lyrische dichters voor Hoop en Poot; hun Klopstock vliegt hoger dan onze Swanenburgen; dat Van Alphen niets zo verheven bij ons vinden kon, acht Macquet een gelukwens waard.[3.]

1. a.w. 1, 45.
2. Hij haalt Bielfeld's Fra. werk erover aan.
3. a.w. 2, 151-155.

Een toetsing van Hoogvliet's *Abraham* aan de regels door voorname mannen vastgesteld en aan zijn eigen goede smaak,[4.] brengt hem tot het besluit, dat het een heldendicht en ons volmaaktste heldendicht is. Vaak noemde men onze meest nationale, zedekundige, historische gedichten ten

4. a.w. 1, 143-381.

onrechte ‘heldendicht’, had Macquet vroeger betoogd;[1] hier is echter de naam gepast, want aan de eis van eenheid wordt volkomen voldaan; deze ligt in Abraham's geloof. De schoonheden van de *Henriade* bestaan in het ‘lofwerk’, en halen niet bij Milton's ‘origineel en innig schoon’. ‘Hoogvliet is zoo groot een scheppend vernuft niet als Milton, noch zulk een goed verzenmaker als Voltaire; hij heeft groote gebreken, en zoowel als de Engelsche en Fransche Dichters uit Homerus en Virgilius veel nagevolgd en overgenomen. Maar hij munt uit in het *Pathetiek* en heeft vele ware schoonheden die hem toebehooren. Zij treffen ons hart en verlichten ons verstand op eene nuttige en behaeglijke wijs.’ De *Abraham* is een schoon model van navolging, de regels heeft hij beter waargenomen dan Milton en Voltaire; Nederland staat derhalve in het Heldendicht met de naburen vrijwel gelijk. Onze jonge lieden mogen hier echter leren, dat alleen het bestuderen der Ouden, en der Natuur dichters kan maken. Van Vondel behandelt Macquet kritisch *Josef in Dothan, Jeptha, Gijsbrecht van Aemstel, Lucifer* en de *Maegden Brieven.* De treurspelen toetst hij aan de regels, vergelijkt ze met klassieke, neo-Latijnse en Franse stukken, de *Lucifer* in het bijzonder ook met Milton's heldendicht; al zal men bij lange niet met al de aanwijzingen van gebreken en schoonheden instemmen, deze oudste wezenlijk literair-kritische beschouwingen over Vondel's kunst zijn nog altijd lezenswaard. Tegenover de eeuwige liefdesgeschiedenissen der Fransen, ook van Corneille en Racine, prijst Macquet het in Vondel, dat hij dichter bij de oude meesters bleef, door andere hartstochten te schilderen. Dat de Fransen de reien hebben afgeschaft, kan hij ook niet goed keuren. Hij erkent in de reien ‘den keurigen smaek der Ouden voor het Schoon’, en vindt Vondel's reien ‘misschien de fraeiste Lierzangen, die wij in onze tale hebben’. Hij neemt het Van Haren zeer kwalijk, dat hij in zijn verhandeling over de Vaderlandse Gedichten voor het Zeeuws Genootschap van Camoens op Voltaire springt, om diens *Henriade*, die Rotgans' *Willem den Derden* niet te boven gaat, boven alles te verheffen, en Vondel's beter stuk doodzwijgt. Ten opzichte van de val der Engelen vindt hij Milton's keuze beter dan die van Vondel; de stof was geschikter voor een historisch of heldendicht dan voor een treurspel. Maar Vondel toonde hier zijn scheppende geest in het vormen van ‘geheel nieuwe en onbekende karakters, die ons verbazen over de stoutheid hunner ondernemingen en met schrik vervullen over hunnen val.’ De versificatie, meent Macquet, zal men in onze taal niet tot hoger trap kunnen brengen dan Vondel hier deed; en de dichterlijke taal doet ernstig twijfelen of wij daarmee wel zo achter zijn, als Van Alphen meent.

Het opstel over Vondel's *Maegden-Brieven* strekt wel in hoofdzaak om Macquet's eigen *Heldinnebrieven* - in zijn *Dichtlievende Uitspanningen*, die hij ook overigens gaarne in deze Proeven naar voren schuift - erboven te verheffen, en om enige vertalingen naar Ovidius' *Heroïdes*, wellicht vooroefeningen, te plaatsen. Vertalingen naar Tibullus, Propertius, Ovidius is ook de voornaamste inhoud van de proeve ‘Over de Elegijen’; een inleiding en het besluit dienen ons de karakteristieke verschillen der drie grote meesters te schetsen, tegenover de minachting van Batteux - Macquet's vereerde en bijna enige[2] vreemde raadsman in de literaire theorie, die hij evenwel ook herhaaldelijk bestrijdt - het genre de jonge lieden ten zeerste aan te bevelen; en op overeenkomst te wijzen van Tibullus en Poot, Propertius en Hooft, - met Hooft's elegieën kunnen wij het tegen elke Franse, Engelse of Hoogduitse dichter opnemen - Ovidius en meest alle moderne elegieën-dichters. Maar ‘om volmaakt den geest van Ovidius te merken, kan men misschien de Nederlandsche lezer niet veiliger zenden dan naar de werken van Cats.(...) In het Fransch komt

1. a.w. 1, 32.
2. Af en toe, maar minder, en met minder gezag ook Home, Bouhours, soms Boileau.

Racine in verscheiden zaken met deze twee dichters overeen'. Ook aan de zo verschillend beoordeelde Antonides wijdde Macquet een opstel.[3.] De meeste grote dichters hebben een hoofdgebrek:

3. a.w. 2, 149-278.

Homerus, Pindarus, Euripides, Virgilius, Ovidius, Propertius. Zo zou ook Antonides ondanks zijn onloochenbare gezwollenheid grote schoonheden kunnen hebben. Tegenover het heldendicht, waarvan éénheid van bedrijf het kenmerk is, brengt het 'Historisch of Algemeen Gedicht' alles tot één oogmerk; en daarnaar alleen moet men ze beoordelen; zowel bij de Ouden, als bij ons, 'waar schier ieder Held een Dichtstuk heeft', al is het er meest naar. Lakend en prijzend loopt Macquet de ganse *Ystroom* door, om te besluiten: vele, grote gebreken, ten dele uit de jeugd van de dichter te verklaren, niettemin origineel echt dichterlijk werk.

Het kleinste der opstellen, maar niet het minste, is dat 'Over Hooft als Dichter'.[1.] De *Granida*, noch de twee treurspelen kunnen hem als geheel, ook maar enigszins voldoen. Hooft komt in geen aanmerking, als men over de tragedies van Sophocles, Corneille, Racine of ook Vondel spreekt. 'Hij heeft dezelfde gebreken als Shakespeare, zonder deszelfs schoonheden, het Pathetiek te hebben.' Maar de hier en daar op te merken zeer fraaie trekken doen vermoeden, dat hij in het 'anacreontische' een grote geest zal zijn. En dat blijkt in zijn zangen; velen hebben hem daarin nagevolgd, maar niemand overtroffen. De schoonste der vele schone stukken schrijft Macquet met welgevallen uit; maar 'om zijn groote kragt en kunst in deze soorte van Poëzij te toonen', zou hij 't alle zangen moeten doen. Bovendien munt Hooft ook nog in een andere na verwante soort uit: de elegie.

In zijn Voorrede betreurde Macquet het, dat bij de bloei in Nederland van wetenschappen en kunsten, de 'oordeelkunde over de voortbrengzels van het Vernuft', voor jonge dichters en lezers beide van zoveel belang, werd verwaarloosd, in tegenstelling met wat in Frankrijk en Engeland gebeurde. Wel was voor ''t werktuiglijke der Verzen en de netheid der Tale' veel gedaan door Huydecoper en Ten Kate; maar de dichtkundige kritiek maakte geen vordering. 'Edelmoedige, onpartijdige en verlichte oordeelkunde' bedoelt hij, die zowel schoonheden als gebreken aanwijst. Vitten op enkele uitgezochte zwakke plaatsen, enige vliegende gedachten in het wilde en zonder bewijzen over een vers voor te dragen betekent niet meer als het balken van de in een leeuwenhuid gehulde ezel der fabel.

De nog veel in zwang gaande spelling- en buigingskritiek veracht hij;[2.] ook aan Huydecoper's *Proeve* verwijt hij, dat ze 'voor het Poetiesch van geen het minste belang is'.[3.] Ondanks zijn gedurig ijveren tegen 'lage' taal, is het hem veel meer om de gedachten dan om de woorden te doen. Hij is het zelfs geheel eens met hen, die schoonheden, welke in geen andere taal kunnen worden overgebracht, van weinig belang achten.[4.] Hij is vrij ouderwets; de Ouden, de regels, de beschaafde eeuw, nut, lering, stichting, 'uitgebreide kundigheden', onderwijs, oefening, beschaving zijn ook voor hem nog de leus. Maar ook hier blijkt weer, dat het hem niet geheel aan zelfstandig oordeel en aan smaak ontbrak. De Gotiek weet hij, zondigt in de goede smaak, maar toch maakt zij wel indruk op hem.[5.] Versteeg's *Mozes*, hoe stichtelijk ook, en hoe genootschappelijk opgekweekt, vindt hij een 'ellendig misgewas'.[6.] En voor heel de dichtgenootschapperij heeft hij weinig respect. Zij vermeerdert de poëzie wel, maar verbetert ze niet.[7.] Zij overstromen ons met dichtbundels die Goden en mensen vervelen. Het zou wel een wonderwerk zijn, als de dichtkunst, die door alle eeuwen en alle landen een zeldzame gave was, aan

1. a.w. 3, 110-135.
2. a.w. 1, 86.
3. a.w. 2, 158.
4. a.w. 2, 151, 261.
5. a.w. 1, 92.
6. a.w. 2, 230.
7. Vgl. a.w. 3, 111. Van Hooft hebben ze zo weinig kennis, of hij nooit in de wereld was geweest.

ons kleine land, hier in half Holland met Utrecht en Zeeland - de rest, Zuid-Nederland inbegrepen, telt tot nog toe niet mee - zo overvloedig was toebedeeld. Het is waarlijk niet te verwonderen, dat er kunstkenners zijn, die ons in de dichtkunst achterlijk heten bij het verleden; en zij verdienen volstrekt de straffe behandeling

niet, die zij hebben ondervonden - dat zijn Van Goens en Van Alphen weer -. Toch kan hij het nog maar zo niet toegeven. De beste gaan thans schuil achter de roerige grote hoop; evenwel missen ook zij de grote kennis der 17de-eeuwse voorgangers. Toch zijn dezen niet als de volmaakte modellen aan te prijzen; allen hebben grote gebreken; Hooft, Huygens, Cats; ook Vondel; in het werktuiglijke der verzen kan de laatste ten voorbeeld zijn, maar overigens zijn zijn meeste gedichten een mengelmoes van goed en kwaad. In enkele bladzijden vat Macquet zijn oordeel over de eerste grondleggers samen: ook de gebreken van de vereerde Cats ziet hij wel. De slotsom is weer: laat onze jonge dichters alleen de Ouden tot voorbeelden nemen. Koning David had vele helden; maar drie gingen er alle anderen te boven. Zo hier Homerus, Sophocles, Virgilius.[1.]

Hetzij uit verdere doorwerking van de lessen van de Philosophe sans fard, hetzij door onbewuste invloed van Van Alphen, hetzij naar langzaam groeiend eigen inzicht, ook de bedachtzame vaderlander Macquet avanceerde. Cats en Hoogvliet bleven in zijn gunst; maar van Feitama horen we niet meer. De verschuiving in de waardering van vreemde en eigen poëzie had zich nog voortgezet. Meer dan eens rees twijfel bij hem aan heel de hoge rang onzer letteren. Naast de Fransen rijzen nu ook Engelsen, niet alleen Pope, maar ook Ossian. Shakespeare overtreft Hooft; Milton kan soms uitmunten boven Vondel. Wij herinneren ons, dat juist Van Goens hem had voorgehouden, hoe en wat hij vergelijken moest: ‘Laat hij Milton's verloren Paradijs vergelijken met den Lucifer en Adam van Vondel’, enz.[2.]

Voor de ontwikkeling onzer literaire kritiek was Macquet zeker een man van betekenis; maar zijn literaire theorie is van geen belang, en aan esthetica deed hij niet.

Het belangrijkst was de studie van esthetica en literaire theorie in Van Goens' onmiddellijke omgeving, te Utrecht, bij Perponcher, Van Alphen, Bellamy en zijn kring. Vermoedelijk zouden wij meer van hun literaire verhouding met Van Goens weten, indien zij niet zo dicht naast elkaar hadden geleefd. Perponcher was, althans de laatste jaren van onze periode zijn vriend; dat hij zijn voortzetting van Engel's opstel in het Frans schreef, wijst er misschien op, dat hij ook lid was van het esthetische literaire gezelschap om Van Goens. Van Alphen was zijn zwager. Bellamy en de ‘genialische vrienden’ of ‘keurelingen’,[3.] hebben naar alle schijn, met Van Goens geen onmiddellijk contact gehad, maar zij heten onder sterke invloed te staan van Van Alphen; van een enkele hunner, J. Hinlopen, schoon niet als student tegenover zijn professor persoonlijk, heeft het niets onwaarschijnlijks, dat hij wel met Van Goens heeft omgegaan: Van der Pauw en Perponcher worden onder zijn goede vrienden vermeld, en hij was Orangist als Van Goens. In Perponcher's eerste geschriften vonden we dergelijke ideeën omtrent het schone en goede, en eenzelfde voorliefde voor vele dezelfde buitenlandse auteurs als in de brieven en opstellen van Van Goens.[4.] Ik kan niet met zekerheid uitmaken, of men hier afhankelijkheid moet aannemen. Ik betwijfel het echter; het waarschijnlijkst lijkt het me, dat bepaalde gelijke factoren op hen gelijk hebben gewerkt, en dat zij eerst op grond van gelijke ideeën nader tot elkaar zijn gekomen. Overigens was of bleef die gelijkheid niet volkomen. Dat blijkt ons uit de gedachtenwisseling tussen hem en Van Alphen naar aanleiding van de bewerking van Riedel's *Theorie.* Ongetwijfeld staat Van Alphen daar veel nader bij Van Goens, dan Perponcher. Ofschoon, ook zij zijn het niet in alles eens; Van Goens blijkt soms zelfstandiger, losser van het overgeleverde,

1. a.w. 2, 267-278.
2. Zie boven p. 211.
3. Zie Scheltema *Gesch. en Lk. Mengelw.* 3, I, 175 vv.
4. Vgl. b.v. boven p. 28v. en p. 176.

moderner dan Van Alphen. Om overeenkomst en verschil aan te tonen, geven we een overzicht van Van Alphen's breedvoerige Inleiding:

Buitenlanders overdrijven ten opzichte van onze literaire onmacht, maar, betoogt Van Alphen, een weinig ten achteren zijn we zeker. Waarom waarderen anders Engelsen, Fransen, Duitsers,

Italianen elkaars literatuur, en verachten ze gemeenschappelijk de onze? De Duitsers, die in 30 jaar van zó laag tot zó hoog stegen, moeten ons ten voorbeeld zijn. Al onze hooggeroemde dichtwerken staan op lagere rang dan de grote werken der Europese literatuur. Ook Vondel tegenover Racine. Het ontbrak hem en Hooft niet aan genie, maar aan de rechte theorie, en aan fijne smaak. Zij waren, wat Ronsard, Chaucer, Opitz elders waren. Maar daar klom men op, hier daalde men veeleer. De oorzaak is, ronduit gesproken, ''t gebrek aan eene wijsgeerige beoeffening der schoone kunsten en wetenschappen, en daaruit volgend gebruik van gebrekkige modellen'. Op oorspronkelijk zijn, komt het aan, niet op angstvallig nabootsen, als men elkaar heeft wijsgemaakt. Maar voor alle dingen moet de kunstenaar aan theorie doen, aan psychologie en esthetica. Wat deed men er tot nog toe bij ons aan? Enkele vertalingen van Horatius, Boileau, Mendelssohn, de Grondbeginsels (van Perponcher); het voornaamste blijft onvertaald, en origineels hebben we niets; niets dan de 'mala mixta bonis' uit oude en nieuwe *Bijdragen* en *Werken der Maatschappij.* Batteux wordt nog wel gebruikt, maar zo krijgt men een verkeerd grondbeginsel. Hoe ver zijn de Fransen, en vooral de Engelsen en Duitsers ons ook op dit gebied voor. Van Alphen geeft ter overtuiging respectabele lijsten van auteurs en werken; waarbij hij Dubos' algemeen beginsel en Baumgarten's uitgangspunt vermeldt, en Sulzer's beschrijving der esthetica overneemt. De verwaarlozing ten onzent deed grote schade aan kunst en kritiek. In haar gehele omvang zullen slechts weinige wijsgerige koppen deze wetenschap kunnen omvatten; dat is ook voldoende; alle andere kunstenaars zullen kunnen volstaan met de enkele eenvoudige algemene grondbeginselen, en de bijzondere regels op hun eigen gebied.

Maar er zijn ook tegenstanders van deze wetenschap. De genie is zich zelven tot een regel, zeggen zij. Wie onderwees Homerus, Ossian, Shakespeare? Juist *uit* het werk der genieën trok men de regels. Hoe meer theorie, hoe droger kunst. Homerus zou in onze esthetische dagen nooit een Homerus geworden zijn. Shakespeare was met zo'n theorie weg geweest. Van Alphen doet zijn uiterste best, deze tegenwerpingen te ontzenuwen; met beroep op Addison, D'Alembert, Gellert, Herder, enz. De tweede soort genieën, als Plato, Virgilius, Milton, Tasso waren althans, zonder regels en voorbeelden zover niet gekomen; trouwens, Homerus of Ossian leerden ook hun lessen, van de natuur en de gunstige omstandigheden; en Shakespeare ware stellig nog veel groter geweest, in de eeuw van Augustus of van Pope. En wat zouden 'dat gros van schoone kunstenaars'? Geknotwiekt behoeft het genie zich niet te gevoelen door de regels; hij volge slechts Lord Roscommon's voorschrift: *To write with fury, but correct with flegm.*[1] Hebben Horatius, Cicero, Vondel, Klopstock, Marmontel, hun genie gedoofd, door de theorie te bestuderen en te beschrijven? Is Jan Vos geen afschrikkend voorbeeld? Bevat ook de poëzie van Frau Karsch geen les? Voor uitersten heeft men zich echter wel te wachten. Geen slaafse gebondenheid aan voorbeelden, geen onnodige of willekeurige voorschriften. Men volge de erkende theoretici met oordeel, kritisch. Geen theorie kan gebrek aan genie vergoeden; wel kan zij middelmatige genieën[2] vrij houden van 'walgelijke gebreken', zodat 'zij aan het gros eener natie meer of min voldoen'; dit is echter voor andere kunsten van meer belang dan voor de poëzie; aan twee of drie goede dichters in elke soort, heeft een natie in een eeuw genoeg.

De rechte, dat is, wijsgerige beoefening van schone kunsten en wetenschappen heeft ook veel stellig nut. Zo verwerft een volk naam bij andere volken; nijverheid

1. p. LI van Inleiding; zelfde citaat bij V.A. in *W. Mij.* 7, 290 (prijsvraag 1782).
2. Men houde in 't oog, dat het woord genie van toen slechts ten dele dat van nu dekt; 'middelmatige kunstenaars met die weinige genie, die zij nog bezitten', heet het even later.

en handel hangen er zelfs mee samen, evenals staatkunde en godsdienst. De esthetica verfijnt en zuivert de smaak, beschaaft de ziel, maakt ze vatbaarder voor de erkenning van Gods werk in de natuur en de Heilige Schrift. Een lang citaat van Kaimes moet onder anderen de bijzonder gunstige invloed betogen der esthetica op de zeden; maar Van Alphen verzwakt in een aantekening voorzichtig de noodzakelijkheid

tot mogelijkheid. Zuivere smaak onder een natie komt zelfs de genieën ten goede; geen Shakespeare ware zo tot 't lage burleske vervallen. Als gunstige gevolgen verwacht Van Alphen nog vermindering der ‘buitensporige kieschheid op de taal’ alias letterzifterij. Hij wenst ook hoger staande kunstkritiek ten onzent, in de trant van Shaftesbury, Warton, Winckelmann, de *Leipziger* en de *Berlijnsche Bibliothek*, de *Literatur Briefe*; zowel op onze beste oudere schrijvers als op die van 't heden; bij de eersten met aanwijzing van hun sterke en zwakke zijde, hun fouten en schoonheden, met vaststelling van hun theorieën en de invloed daarvan.

Ten slotte verklaart hij, waarom en hoe hij Riedel vertaalde. Lang aarzelde hij tussen Kaimes en Riedel: tot hij besliste, dat de laatste klaarder, korter, vollediger was, gemakkelijker voor beginners, en mede gegrond op Kaimes' werk. Tegen Sulzer's voortreffelijk werk leverden de omvang, de alfabetische inrichting, en het plan van herdruk bezwaar. Maar bij alle schrijvers, waarop Riedel zijn werk grondde, voegt Van Alphen nog dezen, Priestley en de recensies op Riedel. Zelf de onderwerpen bestuderende, heeft hij vertaald; vandaar verscheidene toevoegsels en aantekeningen; eens verving hij een geheel hoofdstuk. De meeste moeite kostte hem het vinden van Nederlandse voorbeelden. Hij hoopt op goede ontvangst en vertaling door anderen van dergelijke werken, zoals de *Elements*; nog liever ware hem oorspronkelijke Nederlandse theorie. Inspanning zal de lectuur wel eens kosten, maar voordeel zal de moeite lonen, ‘voornamelijk de jonge aankomende vernuften’ stelt hij zich als lezers voor; over zijn vrijmoedig oordeel over de staat onzer dichtkunde mogen zij zelf, na eigen onderzoek, beslissen.

Bijna alle werken, die Van Goens bestudeerde, citeert Van Alphen ook; gelijkheid van denkbeelden met Van Goens treft ons gedurig; het is telkens of men Van Goens leest. Verzekeringen van de auteur omtrent zichzelf: ‘veel gelezen, en niet minder gedagt te hebben’, ‘niet geheel vreemd te zijn in de werken der oude en hedendaagsche dichters’, ‘wat ik omtrent Voltaire zegge, geldt ook omtrent vijfentwintig soortgelijken’, ‘ik ben gewoon mijne gedagten onbeschroomd en onbewimpeld te zeggen, omdat ik mij mijnen opregtheid bewust ben - ik ben niet gewoon mij te bekreunen, of mijn gevoelen de gemeene meening zij dan niet, omdat ik doorgaands niets voordrage, waarover ik, op mijne wijze, niet gedagt heb, en waaromtrend ik door mijne eigene oogen zie’ - zijn wij gewoon van Van Goens en verwachten we eigenlijk minder bij Van Alphen. De kritiek op onze ‘groote’ dichters, is in de vorm gematigder bij deze, maar in wezen even scherp als bij die; Van Goens kon ook bezadigder, meer betogend schrijven; en aan die stijl moeten we gedurig denken. Dat hij nooit met name genoemd wordt, kan op zijn verlangen zijn geweest; zonder naam komt hij wel voor in 't stuk. De wijsgerige beoefening der fraaie letteren is wel een enkele reis in het verschiet vertoond, en sterk aangeprezen, zo lezen we in het begin. Door Van Goens, voegen we erbij. Weldra treffen we een verdediging van hen, ‘die Voltaire, Hume, Diderot als schoone kunstenaars verheffen’, zonder dat ze het daarom nog in alle stukken met hem eens behoeven te zijn - het is duidelijk pro Van Goens contra Habbema c.s. Bij de vermelding van La Motte, Porphyrius, de neo-Plutonisten over Homerus horen we van Van Goens' boek niets; de toepassing ‘mala mixta bonis’ op de *Bijdragen* schijnt voor hem niet te vleiend, tenzij hij juist 't aandeel van de Philosophe sans fard als de *bona* beschouwd wilde hebben. Mendelssohn wordt maar zeer terloops genoemd. Maar bij zijn handhaven van het nut der theorie voor de dichter heeft Van Alphen zeker ook op zijn zwager gedoeld, al zijn diens bijzondere bezwaren met de algemene van anderen tezamen genomen. In Van Goens' opstel *Du Génie* vinden we toch een opvatting van de verhouding van het genie tot de regels, zoals Van Alphen ze niet aanvaarden kan. En die ‘iemand’, die er Shakespeare's behoud in zag, dat hij de 18de-eeuwse theorieën

niet had gekend, is vermoedelijk ook Van Goens geweest. In het *Antwoord aan Perponcher*, vóór het tweede deel, spreekt Van Alphen van ‘getrouwe vrienden, dien ik (naar gewoonte) mijne inleiding deed lezen’, en van ‘een, dien ik met name tegengesproken heb’. Met name, dat moet

zijn, in het bijzonder; want Van Alphen noemde nergens een vriendennaam.[1.]

Terwijl bij Van Alphen de 'wijsgeerige beoefening', de esthetica, het panacee van alle literaire kwalen is, vonden we zo iets nergens bij Van Goens; en het pleidooi voor de regels zij het dan nu de 'algemeene regelen der schoonheid' waarop de lofzang der kunstleer geheel uitloopt, ligt niet precies in de lijn van Van Goens' opvattingen van na 1770. Dat overigens Van Alphen lang na Van Goens tot de beoefening der nu zo overdreven vereerde esthetica was gekomen, zou men opmaken uit zijn bekentenis: 'zoo (Vondel, enz. voor volmaakte en niet te evenaren modellen houdend) denken onze meeste digters, zo dagt ik ten minsten over eenige jaren (...) door het lezen van boeken en door gesprekken met anderen.' Elders[2.] deelt hij mee: door zijn zucht tot de poëzie tot de theorie te zijn gekomen, door de theorie tot de esthetica, door deze tot de buitenlandse dichtkunst. En het eerste stukje der *Proeve van Stigtelijke Mengelpoëzij* verscheen in 1772. Zijn bewerking van Riedel begon hij 'als een die zelf leerling is'. En zelfs dit vond hij al een heel waagstuk; tot oorspronkelijk werk op dit gebied achtte hij zich nog geheel onbekwaam. Schlegel en Ramler hadden trouwens iets dergelijks gedaan met Batteux; en sommigen zijner goede vrienden waren over zijn plan zeer voldaan. Ook hier denk ik weer aan Van Goens.[3.]

De Rotterdamse genootschapsdichter - want stellig schuilt hij achter de initialen D.E. - Dirk Erkelens, voorzitter van *Studium Scientiarum Genitrix*, en wat dies meer zij, in later tijden met zilver en goud voor theorie en praktijk bekroond,[4.] kon Van Alphen's krasse kleinering onzer eigen dichtkunst niet verkroppen, en schreef er *Vrijmoedige Aanmerkingen* tegen.[5.] Hij betwist het gezag van zulke theorieën, op grond van het gelijk recht van ieders eigen smaak; de 'weinige wijsgeerige koppen' zullen al in de laatste plaats een Riedel behoeven; en de lieden zonder wijsgerige kundigheden zullen niets van hem begrijpen. Het enig effect van dit werk zal zijn de buitenlanders in hun smadelijke verachting van onze letterkunde te stijven.

Tegenover Van Alphen, die aan C.H. Schmid's ongunstig oordeel, schoon buitensporig en onkundig, meer schijnt te hechten, dan aan het gunstige van oudere datum van Morhoff, betoogt Erkelens, dat deze de Nederlanders uit eigen omgang goed had gekend. Tot vitterij vervalt de man, als hij Van Alphen's verregaande verwaandheid ten toon wil stellen: 'veel gelezen'? neen, zeer weinig blijkbaar. En welk recht heeft hij, zich tot onze leermeester op te werpen? De ergernis brengt de schrijver meermalen tot onhebbelijkheden. En doorlopend verwijt hij Van Alphen opzettelijk de Nederlandse dichtkunst van de ongunstigste kant te hebben vertoond. Hij rekent ons voor, dat ondanks ander voorgeven, de voorbeelden grotendeels vreemd zijn, en de Hollandse bij voorkeur dienen om 't lelijke gebrekkige te illustreren. Het beste, dat hij nog denken kan, is dat Van Alphen 'een algemeenen haet tegen de Nederduitsche Dichtkunst heeft opgevat'. Maar hoe kon hij dan zelf Nederlandse verzen uitgeven, al zijn 't dan maar kinderversjes? Vermoedelijk heeft dan Nederlandse ongunstige kritiek hem fel gekrenkt. Zijn literair standpunt is ouderwets: *Paradise Lost* betekent voor hem nog niets dan 'de onnatuurlijkste voorstelling, de laegste woordspeling, en de duisterste verwarring; een werk, waarvan in vele jaren niemand den rechten zin kon ontdekken, dat niemand nog verstaan kan, of hij moet

1. p. 61.
2. Antw. aan Perponcher vóór Riedel II, 5, 10-12.
3. Ook bij de 'man van veel oordeel en smaak', die evenals V.A. hartelijk wenste, dat de bedillaars de ontbrekende Nederlandse voorbeelden van het verhevene hadden opgegeven, daar hij ze al evenmin wist, moet men wel in de eerste plaats aan V.G. denken.
4. Zie V.d. Aa, *Biogr. Wb.*
5. Rotterdam, 1779.

een allergeleerdst oordeelkundigen zijn als Addison.' Uit de *Maandelijksche Bijdragen* neemt hij vijf, zes bladzijden van Macquet over, ten betoge dat Hoogvliet, ja Rotgans, boven Tasso en Milton uitsteken.[6.] Had een Nederlander een gedicht als Milton geschreven, hoe zou men het hartgrondig veroordelen;

6. Zie boven p. 197.

waren Klopstock of Gessner Hollanders, hoe zou Van Alphen de gebreken aantonen, en de schoonheden vergeten of tevergeefs zoeken.

Meer grond ligt er in andere zijner ‘opmerkingen’. Naast een ‘hatelijk vooroordeel’ dunkt hem de onbekendheid van onze taal de hoofdoorzaak van de onbekendheid der vreemdelingen met onze literatuur: met Frans, Engels en Duits is dat anders. Onze geleerden mochten althans hun voorkeur voor het Latijn opgeven ten bate der vaderlandse taal en letteren. Zeker, zegt Erkelens, nooit zal een Hollander een Messias als Klopstock, een Paradijs Verloren als Milton dichten; maar Duitsland zal ook nooit een Hoogvliet of Steenwijk, Engeland een Van Merken of Smits opleveren; en Engeland, noch Duitsland ooit een Vondel. Want het is waar, dat bij de Nederlanders een andere smaak heerst. ‘Maer kan dit wel anders zijn? Moet niet overal een nationael karakter of smaek in doorstralen?’ Ieder land heeft zijn prullen, had Van Alphen gezegd. Welnu, beslist Erkelens, laat onze kunstrechter dan uit onze goede en beste dichters het oordeel over onze dichtkunst opmaken. Maar hij stelt Jan Vos tegenover Tasso, Camoens en Fénelon; Fr. Duim tegenover Homerus en Klopstock. Zijn er ook ‘geen lage Grieken of slechte Duitschers’ tegen hen te noemen?

Van de door Van Alphen aangewezen misslagen ook bij de beste onzer dichters erkent Erkelens de meeste. Maar zou men niet even goed fouten der vreemden kunnen verzamelen, en daar Nederlandse schoonheden tegenover stellen, om te besluiten, dat Duitsers, Fransen en Engelsen ver beneden ons staan? Tot letterkundige vergelijking van volk met volk behoort heel wat meer. Zo verdraait Erkelens de zaak: want Van Alphen bedoelde met zijn *Theorie* geen vergelijking van Nederlandse en vreemde literatuur; noch een rechtstreeks bewijs van de minderwaardigheid der onze. Handig, maar niet ter zake, was dan ook het beroep op de Philosophe sans fard, die zulk een bewijsvoering in de vergelijking van Ouden en Modernen had gewraakt.

In een naschrift maakt Erkelens melding van een anonieme *Brief aan Mr. H. van Alphen, bij gelegenheid zijner Theorie der Schoone Kunsten en Wetenschappen.* Hij weet niet, hoe hij die beschouwen moet: als ernstig bedoelde, overdadige lof en als instemming met de geringschatting der Nederlandse dichters; òf als ironische hekeling: de ontboezeming over Van Alphen's *Nederlandse Gezangen* schijnt wel te zeggen, dat deze het best geschikt is, om voor *kinderen* en voor het *gemeen* te schrijven. *In canda venenum.* De auteur van de *Brief*[1] - waarin vrij duidelijk Perponcher uitkomt, wie Van Alphen er ook al heel spoedig in zag, en die er, op zijn vraag, ook gul voor uitkwam[2] - droeg allerminst dat karakter.[3]

Enige stukjes in het derde deel der *Verhandelingen van de Maatschappij* (1777)[4] hadden hem doen besluiten tot een onderzoek, hoe ver 't gezag onzer oude dichters behoort te gaan, wat onze jonge dichters van hen *mogen* navolgen, en wat zij *moeten* vermijden. Ondanks opdoemende bezwaren begon hij moedig, ‘daegde een ygelijk voor (zijn) rechterstoel, sprak rechts en links (zijn) vonnissen’(...) maar de bezwaren kwamen weer boven, de ijver verslapte, 't werk bleef steken. Daar kwam Van Alphen's *Theorie*, en sprak dezelfde wens uit[5] en speurde bovendien het gebrek in zijn oorsprong op. Hij deed meer dan de weg wijzen, hij ging daarop ook zelf voor, met grote kunde, bescheidenheid en oordeel. Hij heeft 't ijs gebroken, het werk

1. Utrecht z.j. (eind 1778).
2. Antw. aan Perp. vóór Riedel II, 1.
3. Zie ook P's *Tweede Brief*, p. 3.
4. Het zal wel voornamelijk dat van Macquet zijn geweest, noch Alewijn's *Verdediging van dichterlijke Vrijheden*, noch Van den Bosch' Lierzang *De ware Digtkunst*, enz. zal hier veel in aanmerking kunnen komen.
5. Zie boven p. 391v.

begonnen. Perponcher hoopt, dat hij medestanders zal vinden, en de lang gewenste omwenteling te weeg brengen. Hij vare kalm voort, ook als straks de aanvallen van gekrenkte dichters en kunstrichters loskomen. Maar met Van Alphen's eigen werk - de Inleiding dus - mocht hij zo ‘ten uitersten

in zijn schik' zijn, met dat van zijn gidsen was dat veel minder het geval. 'Al te metaphysische koppen', wier onnaspeurlijke haarkloverijen henzelf 't spoor soms bijster schijnen te maken. Tegen Mendelssohn houdt hij vol, dat schoonheid niet slechts werking en waarneming, maar 'inblijvende' eigenschap is; en hij bestrijdt zijn stelling, dat er voor God niets schoon zijn kan. Dat schoonheid alleen bestaanbaar zou zijn met een 'donkere kennis', betwist hij eveneens, hoezeer het ook uit eenmaal aangenomen systemata en definities mag voortvloeien. Tracht Perponcher dus de scheiding Logica-Esthetica, hoger en lager, bewust en donker kennen, verstandelijk en zinnelijk oordeel, begrip en smaak, waarheid en schoonheid, van Baumgarten wijsgerig te weerleggen?[1] Dat niet bepaald. Hij stelt voor, twee dichtstukjes geheel gelijk in gedachten, beelden, sieraden, enz. maar het ene 'donker, onduidelijk', en het andere 'duidelijk' voorgesteld te vergelijken, om te zien, wat het meest zal behagen! 'Mogelijk is dit zelfs een proef van weinig smaek en genie?' vraagt hij. Het zij zo. Hij heeft geen lust om met de boeren te zeggen: 'Onze dominé heeft kostelijk gepreekt, ik kon er geen woord van begrijpen.' Het besef van volkomenheid verhoogt voor hem de indruk van schoonheid, juist andersom als bij Mendelssohn; zeer bijzonder, waar 't betreft het zedelijke. En hij wijst niet zonder reden op zekere inconsequentie van Riedel ten opzichte van het verhevene. De scheiding van schoonheid en volkomenheid zal de kunsten ook gevaarlijk doen worden. Had Van Alphen liever zijn eigen denkbeelden gevolgd!

Het laatste bezwaar van Perponcher is de veroordeling van Batteux' grondbeginsel: 'de nabootsing der fraeije Natuur'. Enerzijds betoogt hij, dat men veel dichter bij Batteux staat dan men meent; want hij zei niet: 'il faut *copier* la Nature', maar 'il faut *imiter* la belle Nature', al gaf hij zelf aanleiding tot het misverstand met zijn: '*imiter c'est copier un modèle*'. Anderzijds verzet hij zich tegen een overspannen eis van de 'ideale natuur', 'zo als zij geweest zou zijn, bij aldien de schepper alleen iets schoons had willen voortbrengen'. De kunstenaar mag en moet steeds putten uit de bestaande natuur, hetzij hij ze strikt getrouw wil weergeven als 'onze beroemde Potter', hetzij, zoals ook juist weer Batteux voorschrijft, 'telle qu'elle peut être et qu'on peut la concevoir par l'esprit'; te werk gaande als Zeuxis voor zijn Helena: 'il rassembla les traits séparés de plusieurs beautés existantes, il se forma dans l'esprit une idée factice qui resulta de tous ces traits reunis', etc.[2] Zoals hij elders zegt: 'choisir(...) et perfectionner'. Ook bij de odendichter, houdt Perponcher tegen Van Alphen vol, vindt nabootsing der natuur plaats: 'moet hij niet naspeuren of zijne aandoeningen den loop volgen, die de natuur ons in soortgelijke gevallen aanwijst?' enz. Er is geen scheidslijn te trekken tussen scheppende en nabootsende kunstenaars. Goden, engelen, duivelen, landschappen, werelden, het komt altijd uit op bijeenzoeken en samenvoegen; wel vergrotend en verfraaiend, maar nooit zonder voorbeeld in de Natuur.

De tweede helft van zijn *Brief* wijdt Perponcher aan Van Alphen's beschouwing van onze literatuur. Met zijn oordeel over de staat onzer dichtkunst, en de oorzaken onzer achterlijkheid is hij het geheel eens. Meer zelfkritiek der dichters, gegrond op kennis van 't leerstellig gedeelte der kunst, met juist inzicht in gebreken zowel als schoonheden van onze oude dichters, thans blindelings als halve goden vereerd en als onfeilbare modellen beschouwd, zal onze poëzie moeten opheffen en volmaken. Verheven en laag, fraai en plat is te veel bij ons vermengd. Tegenover een viertal volmaakte verzen van Poot, waarvan hij uitvoerig alle schoonheden ontleedt, plaatst Perponcher tal van smakeloosheden van Vondel - waarbij hij

1. Bezwaren, als P. hier inbrengt, had trouwens B. voorzien en bij voorbaat besproken. Zie R. Zimmermann, *Gesch. d. Aesth.* 159.
2. Vgl. boven p. 28.

overigens meer dan eens de bal deerlijk misslaat.[3.] Want het is zijn opzettelijk bedoelen, te laten zien, dat ook het meesterlijk werk van deze baanbreker, als dat van Corneille en Shakespeare, grote misslagen bevat, die men meest alle wijten moet aan hun eeuw, en hun voorgangers, hun gebrekkige opleiding en geringe

3. B.v. ten opzichte van het woord pruik.

beschaving; die zij in onze tijd, nu de goede smaak is gevormd, met onze hulpmiddelen niet zouden hebben begaan. Toch kan hij niet nalaten, ook gedurig op het schone te wijzen. Maar al heeft hij Vondel met al zijn feilen nog veel liever dan 't koud, schoon regelmatig en gelikt gerijm van voorgevende dichters, hij kan van het heden niet minder eisen dan 'Vondel(s) beschaefd, en van fouten gezuiverd'. Al de berijmde geografieën en berijmde historiën, voor land- en heldendichten opgedist, alle *welluidende beuzelarijen*, die de proef ener vertaling in proza niet kunnen doorstaan, zijn geen poëzie. In 'de dichtkunst der zaeken' kan 'onze goede vader Catz' vele hedendaagse dichters tot leerzaam voorbeeld strekken: in erts liggend goud dat hij toch de voorkeur geeft boven gepolijst koper.

Maar veel meer dan naar modellen richte de dichter zich naar 'de oorspronkelijke regels van 't schoone en 't volmaekte in de kunst', waarin hij zich zo danig moet oefenen, dat hij ze als vanzelf in acht neemt, waaraan ook de oude dichters moeten getoetst worden. Anders stremt men alle vordering en volmaking der kunst.

Theorie, regels, zij 't dan 'grondregels', oefening, daar zag ook Perponcher alle heil in. En hij bleef daarmee dichter bij 't oude dan Van Alphen, omdat hij niet verder wenste te gaan dan Batteux. 't Is zelfs de vraag of zij met hun 'theorie' wel geheel hetzelfde bedoelen: Perponcher neigt toch meer naar de Frans-classicistische poëtiek, en Van Alphen bewondert de Duitse kunstfilosofie. Buiten Batteux-pur, Batteux van zijn *Grondbeginselen*, of Batteux in zijn *Altamont*[1] haalt Perponcher geen enkele theoreticus voor zijn standpunt aan. Van Van Goens die hij nergens noemt, verschilde hij thans zeker nog meer dan van Van Alphen. In een ding zijn zij het gedrieën echter eens: 'dat er een omwenteling op onzen zangberg noodig is.'

Van Alphen gaf een *Antwoord op den Brief van De Perponcher*, in 1780, voor het tweede deel van zijn Riedel; het geschiedde na gesprekken en in overleg met hem.

De goedkeuring van Perponcher heeft hem verheugd; de verwijten van anderen zal hij langs zich heen laten glijden; met nog enige verhandelingen over de poëzie zal hij zijn studie der esthetica, althans voor 't publiek, besluiten; en het verdere werk overlaten aan anderen en aan de tijd. Er zijn er ook nog meer, die zijn arbeid op enige prijs stellen; en zelfs de auteur der *Proeven van dichtkundige Letteroefeningen* (Macquet), hoe zeer in vele stukken van hem verschillend, oppert bezwaren tegen onze poëzie in 't algemeen en tegen Vondel in 't bijzonder. Naar zijn beste weten heeft hij voor zich vreemde en eigen poëzie vergeleken; voor hij besloot, dat onze naburen ons overtreffen; maar gaarne wil hij van 't tegendeel overtuigd worden. Evenwel 'vrij te zijn van buitensporigheden, is nog heel iets anders dan rijk te zijn aan schoonheden.' Betere gidsen? Hij wist, en hij weet ze niet. Metafysische haarkloverijen? Maar is de metafysica dan niet zeer gezuiverd? En is de *psychologie* geen wetenschap van veel gewicht? 'Om de ongeoefendheid van aankomende vernuften' had hij, ronduit gezegd, het eerste hoofdstuk - en daar bepalen Perponcher's bezwaren zich vrijwel toe - ook wel wat minder afgetrokken gehad. Maar men doet bij ons te weinig aan de echte metafysica; hij dacht daarom, dat deze proeve toch ook zijn lezers van nut zou kunnen zijn. Door Perponcher's aanmerkingen op Mendelssohn e.a. is hij echter niet overtuigd; achtereenvolgens verdedigt hij de aangevallen stukken. Daarbij zet hij ook de misvatting recht omtrent 'donkere kennis': d.w.z. gewaarwording van een schoon ding als een geheel, door ons voelend vermogen, in tegenstelling met de waarneming van een ding in zijn afzonderlijke delen door het verstand. Schoonheid en volmaaktheid blijft hij scheiden;

1. *Grondbegg.* aangeh. p. 42, 47, 53 *Altamont* 47. Ook p. 38 verwijst P. naar Altamont, maar dan voor een uitvoeriger behandeling van het niet straffeloos te verwaarlozen, nodig verband tussen schoon en volkomen, zinnelijk en zedelijk.

wie met zijn kunst de zedelijkheid aantast, zondigt niet als kunstenaar, maar als mens, burger, Christen. Daarover is een ganse bibliotheek aan te halen; laat de enkele verwijzing naar een stuk in '*den Wijsgeer voor de Waereld*, een boekje, bij u, naar verdiensten, hoog geägt' volstaan. Wat Batteux

betreft, hij heeft veel goeds gezegd, vele voortreffelijke lessen gegeven, maar zijn *navolging*, hoe ruim ook opgevat, kan met geen mogelijkheid voor een *algemeen grondbeginsel voor alle schone kunsten* worden gehouden. ‘La belle nature’, dat is 1. te onbestemd 2. te beperkt. Batteux' verklaring begrijpt hij niet. Is hij er te lomp voor? Maar Diderot heeft dezelfde bezwaren. En Schlegel heeft in zijn voorrede, noten, en verhandeling bij zijn vertaling van Batteux zeer goed het tekortschieten van diens beginsel aangetoond. Voor verscheidene dichtsoorten kan het dienen; andere heeft Batteux weggewerkt - als leerdicht, hekeldicht, elegie - en andere met geweld in zijn systeem geperst - als de ode. Ook verwijt men hem verdraaiing der geschiedenis naar zijn oogmerk. Elk wie eigen aandoeningen voorstelt, valt buiten zijn beginsel. Welk model volgde ik na, ‘toen ik, vol aandoening, mijnen klaagzang over den dood mijner egtgenoote gemaakt heb?’ In zulke poëzie is geen nabootsing, maar horen wij de natuur zelf. Dat hier anderer aandoeningen de regel zouden voorschrijven, is onwaar: en indien er al vergelijking plaats vindt - wat niet altijd het geval is, of zelfs kan zijn - kan men daarom nog volstrekt niet van nabootsing der natuur spreken: dat zijn niet dan spitsvondige uitvluchten van Batteux. Wil men beslist één grondbeginsel voor alle kunsten, dan zou Van Alphen zeggen: ‘de kunstige zinnelijke voorstelling met oogmerk om te behagen.’

Nog enkele korte aanmerkingen volgen: Riedels aanbeveling van ‘ideale werken’: daar inzonderheid vertoont zich *genie.* Trouwe nabootsing van natuurlijke onderwerpen vermaakt wel, maar minder. Potter was als nabootser een groot schilder, maar niet als genie.[1.] De psychologische stelling, dat alle mensen al hun denkbeelden door de zintuigen krijgen, en de zintuigen geen gewaarwordingen krijgen dan uit de natuur, bewijst voor de schone kunstenaar als zodanig te veel, of niets. Hier krijgen ook Erkelens en andere beoordelaars nog enig antwoord;[2.] hun redeneringen houden in 't minst geen steek, en zijn op zich zelf een nieuw bewijs van onze achterlijkheid. In bijzonderheden onze oudere en nieuwere dichters te kritiseren zou hem niet moeilijk vallen, maar hij heeft geen lust in het onaangename werk. Hij heeft slechts in het algemeen willen waarschuwen tegen onze zelfoverschatting; bewijzen deed hij dus niet. Ieder onderzoeke verder zelf, zonder vooroordeel. In een ander stukje zal hij nog de middelen ter verbetering onzer poëzie opgeven. Maar eerste middel is begrip en erkenning van onze gebreken: daarop te hebben gewezen, acht hij een daad van echte vaderlandsliefde. Hij wenste van harte, dat er dichtstukken bij ons te voorschijn kwamen, waarmee het buitenland niets ter vergelijking kon aanbieden; maar zulk een stuk heeft hij nog niet gezien.

Van Van Goens rept Van Alphen nergens; hij laat zich niet alleen aanleunen, maar geeft zelf vrijwel te verstaan dat hij ‘het ijs heeft gebroken’.

Enkele maanden daarna deed Perponcher een *Tweede Brief aan Mr. H. van Alphen* verschijnen.[3.] Hij weidt uit over de betrekkelijke waarde der metafysica: ‘zij is de schoonste en nuttigste, - of de gevaarlijkste en verdrietlijkste van alle wetenschappen.’ Het hangt er van af, of zij zich niet verder waagt, dan haar past. ‘Veel meer dan de eerste en flaauwe schemering van den dageraad eener waare weetenschap kan (hij) voor de hedendaagsche Metafysica nog niet toestaan.’ Maar velen hunner ‘willen alles verstaan, alles uitleggen, van alles reden geeven, alles aan hunne bepaalingen onderwerpen.’ Zo is dit ‘de regte weetenschap der eerste rijpe jeugd’, maar ouder wordend ziet men, dat zij veel belooft, maar zeer weinig

1. Vgl. *Theorie* I, 52n.
2. Zie De Koe a.w. 156vv.
3. V.A.: Antwoord was ged. 27-4-80; deze brief 4-8-80.

houdt, en meer omwerpt dan opbouwt.[4.] Toch is een wijsgerige theorie der kunst nuttig, ja noodzakelijk. Maar pluist men te diep uit, dan wordt 't hart koud, en de verbeelding raakt in boeien. Dan komt Perponcher opnieuw betogen,

4. In zijn *Zedekundige Brieven* (1767vv) had de jonge P. (geb.1740) zelf naast Plato, Reid, Hutcheson, Beattie ook herhaaldelijk de Philos. Schriften van Mendelssohn aangehaald.

dat schoonheid een hoedanigheid is.[1] Zij bestaat ook voor anders georganiseerde wezens, voor dieren en voor engelen. En ook voor God. Maar ware het niet veel beter, ons niet te gewennen aan het toepassen van onze metafysische redeneringen, op hetgeen God betreft? Mocht men ze ook uit de Godsdienst bannen! Hij openbaart zich toch volkomen genoeg in zijn werken en zijn Woord. Op de tegenstelling ‘donker’ en ‘duidelijk’ tracht hij thans wat nader in te gaan; maar men krijgt de indruk, dat hij de gedachtengang van Baumgarten nog niet geheel heeft gevat. Hoe het zij, hij verlangt samenwerking van 't verstand en 't gevoel in de werken der kunst, ‘al zou 'er ook een zeeker soort van enthsiasmus wat bij lijden.’ Een kennelijk voorbeeld vindt hij Pope's *Essay on Man.* De volmàaktheid blijft hij houden voor een versterking der schoonheid. Onderscheidingen als kunstenaar, mens, Christen staan hem altijd tegen. Al zouden zij metafysisch zijn te rechtvaardigen, dan zou hij nog raden ze uit zedelijke voorzichtigheid na te laten. Maar omdat het zedelijk goede en kwade ook schoonheid en lelijkheid is, kan ook de kunstenaar als kunstenaar hier zondigen. Hij handelde er uitvoeriger over in *Altamont.* Hij heeft ook de keus van zijn onderwerp. Moet hij soms het ondeugdzame schilderen, dan behoort het te geschieden in het hatelijk licht, dat daaraan past en eigen is. Wat Batteux betreft, Perponcher geeft toe, dat zijn grondbeginsel, dat meer werkdadig dan leerstellig heten moet, te kort schiet; in zover het niet bepaalt, wat de *fraaie natuur* is. Hij had in dit gebrek gaarne voorzien, toen hij zijn *Grondbeginsels* uitgaf, maar voelde er zich niet bekwaam toe. Dat Batteux' regel echter een deel der poëzie zou buitensluiten, erkent hij niet; maar zijn redenering, dat leerdicht, ode en klaagdicht niet onnatuurlijk mogen zijn, regels en voorbeelden niet mogen verwaarlozen, het eigenlijk dichterlijke in hun ‘beeltenissen’, ‘verbloemingen’ en ‘tafereelen’ leveren, en daarom alle nabootsing der natuur zijn, zal Van Alphen wel zo min als ons bevredigd hebben. Van Alphen's *Klaagzang*, zegt Perponcher, was een zelfportret, en getrouwe nabootsing zijner eigen natuur. Toetst men zijn gewaarwordingen aan die van anderen, ook zij behoren tot de natuur. Wat Potter betreft, Perponcher geeft niet ongeestig te kennen, dat hij het voorlopig nog houden wil met zijn ongeniale natuurgetrouwe koeien, tot zolang Riedel de gedaante heeft bepaald, waarin hij ze, als genie, naar het ideaal had moeten voorstellen.

Van Alphen's eigen grondbeginsel vindt hij nog onbepaalder dan dat van Batteux. En met zijn definitie van *schoon* als ‘*hetgeen, zonder eenig uitzigt van eigen belang, zinnelijk behagen kan, zelfs als wij het niet bezitten*’[2] meent hij, dat wij al even weinig vorderen. Dat dit juist *de* definitie der toekomst zijn zou, vermoedde Perponcher niet.

Met deze *Tweede Brief* dunkt Perponcher het pleidooi nu voltooid; zij konden nog wel doorgaan, maar het hoogachtbaar publiek moest nu maar vonnis strijken. Gaarne wil hij echter met hem een nieuwe briefwisseling beginnen over het schone zelf; hij zal daartoe een nieuwe Brief aan hem richten, ten betoge, dat geen der verschillende stellingen, die men ten grondslag heeft gelegd, als geheel ongegrond of onnut behoeft te worden afgekeurd. Hij hoopt, dat het nieuwe ambt zijn vriend de tijd laten zal, hem zijn aandacht te lenen.

Zo verscheen spoedig[3] de *Eerste Brief van den Heer W.E. de Perponcher aan den Heer H. van Alphen, eenige bedenkingen, over den Aart en 't Weezen van het Schoone, behelzende.*

Een wonderlijk stuk esthetica, waarop Perponcher alle krachten heeft uitgeput, en waarin zijn volledig onvermogen ten duidelijkste blijkt. Anders dan in de beide

1. Daarbij citeert hij ook Hemsterhuis' bekende definitie uit de *Lettre sur la sculpture.*
2. Uit Riedel-Van Alphen I, 3-4.
3. ged. 26 okt. 1780.

vorige *Brieven* haalt hij hier bij de oude bekenden Horatius, Pouilly, André, Batteux, Pope en bij Riedel, Mendelssohn, Hemsterhuis, een reeks andere theoretici aan: Wolff, een Franse anonymus ('t is Diderot, op een ouder standpunt), Augustinus, De Crousaz, Hutcheson; Cartesius, Leibnitz, Sulzer, Kaimes,

Kaestner, Dubos; mààr de helft had hij uit het artikel *Beauté* van de *Encyclopédie*, de andere uit de geannoteerde bewerking van Kaestner's verhandeling *Over den Oorsprong van het Genoegen* door ‘onze geestigen en teevens diepdenkenden Hoogleeraar Hennert.’[1] Uit eigen lectuur voegt hij er nog bij: Marmontel, art. Beauté[2] in *Supplément à l'Encyclopédie*, en De Catt. Zo ontbreken hier de moderne klanken niet geheel: 't belangeloze zinnelijk behagen; *het* genie; ‘die zinlijke taal, die zig voornaamlijk tot de zintuigen, de verbeeldingskragt en de hartstogten wendt; in dewelken men 't schoone ziet en voelt, in plaats van het.... te beredeneeren’; origineel zijn als hoger dan volgen van voorbeelden en voorschriften; de volmaakte, dat is niet door de mens verdorven, natuur; de schoonheid van 't Zwitserse bergland; het innig verband van natuur- en dichterstemming; het zachte, tedere, gevoelige, aandoenlijke, gedurig ontroerde hart: de sentimentaliteit;[3] Grandison dunkt hem zelfs te bedaard, te koud, en met een teveel aan zedelijke volmaaktheid. Met een ruime blik en een wijd hart wil Perponcher niemands definitie of grondbeginsel geheel verwerpen: ieder heeft gelijk op zijn manier; en daarom volgt hij gretig een voorbeeld van Hennert, afkerig als hij van metafysische subtielheden en voorstander ener *populaire* wijsbegeerte, en brengt ze alle, geen uitgezonderd, tezamen in ‘een korte reeks van wel in elkander vloeiende, en elkander ondersteunende en ophelderende grondbeginselen.’[4] Hennert deed het zo: ‘De mensch heeft behoeften welken hij voldoen moet, wil hij zig niet verveelen (Dubos). Aangezet door de bewustheid van zijne volmaaktheeden (Cartesius) kan hij zijne behoeften voldoen, door eene gematigde inspanning zijner vermoogens (Pouilly), wanneer hij eenen noch te sterken, noch te traagen voortgang des gedagten houden kan (Kaimes); dan wordt zijne natuurlijke neiging tot werkzaamheid, overeenkomstig de oorspronkelijke kragt der ziele bekwaam om denkbeelden te vormen, onderhouden (Sulzer).’[5] Dit kunstje zet Perponcher vele bladzijden lang voort, tot hij alle hem bekende esthetische bepalingen, beginselen en leuzen, goedschiks, kwaadschiks, in een lange colonne heeft gerijd. De gehele synthetische knutselarij, waarbij zelfs Wolff, misverstaan, over zijn ‘volmaaktheid’, en een ander om zijn ‘nut’, beiden als te ver gaand, worden berispt, dient tot niets anders dan om Batteux de kroon op het hoofd te houden, en zijn ‘navolging der natuur’ als de slotsom van alle wijsheid nadrukkelijker dan ooit te verkondigen want overal elders is het subjectieve in de weg; alleen de Natuur is gerechtigd te vonnissen ter laatste instantie. Alle andere ‘werkdadige’ grondbeginselen laten nog een wijde deur open voor onzekerheden en verschillen; de Natuur onderwijst ook de bijzonderheden der uitvoering: ‘*en dat is toch de ziel van de zaak*’.[6] Geen kunstenaar ook was er ooit, of er viel altijd nog wat aan te verbeteren; maar de Natuur bezit *die* manier, die in alle opzichten de volmaaktste is. Evenwel, de natuur heeft ook nog andere oogmerken; zij wil niet overal en altoos even fraai zijn. Wat is nu ‘de fraaie Natuur’? - Thans weet hij het dus! - Men vergelijke van één geslacht van planten of dieren, in hun onder gunstige levensvoorwaarden, natuurlijke staat, zonder de bedervende invloeden van de mens, alle exemplaren. De gemeenschappelijke eigenaardigheden van het grootste deel zijn de eerste gronden van schoonheid in dat geslacht. Zo zoeke men deze bij alle andere geslachten. Daarna vergelijke men deze resultaten weer onderling op

1. In het eerste deel van diens ‘Uitgeleezen Verhandelingen over de Wijsbegeerte en Fraaje Letteren getr. u.d. Werken d. Kon. Ak.d.Wet. te Berlijn’ (1780-1795; 6 dln.).
2. Dat is art. ‘Beau’ in zijn *Elemens de Litt.*
3. p. 35, 61, 75.
4. p. 89.
5. p. 78-88.
6. Ik cursiveer.

dezelfde wijze. Dat levert de ‘algemeene gronden van lichamelijke schoonheid’ op. De mensen zou men op dergelijke wijze moeten beschouwen in een klimaat en levenswijze, die de oorspronkelijke natuurstaat het naast komt. Want het mensengeslacht is niet minder van zijn oorspronkelijke schoonheid vervallen, als de diersoort waar het zich 't meest mede bemoeid heeft: de paarden. Evenwel dit alles brengt nog maar tot

‘de denkbeeldige voorbeelden van *gemeene schoonheid*’. Om tot de verhevenste schoonheden te komen, moet men te rade gaan met de oogmerken der natuur in elk geslacht, de directe beantwoording daarvan, is de volmaaktheid. Laat de kunstenaar zo de natuur beschouwen, en hij zal ras - het staat er - haar meesterstukken ontdekken; en ras, bij 't minste vonkje van genie, zelf meesterstukken voortbrengen.

Voor zulk een studie zal het echter nodig zijn - dat dachten we al - min of meer uitgestrekte reizen te ondernemen. Deed Homerus het ook niet? De lezing van reisbeschrijvingen kan dat maar ten dele en gebrekkig vervangen.

Dat Perponcher in zulk een nieuw systeem met zulke soepele logica, en zo naïef kronkelijkende redeneertrant[1] al zijn oude beginselen zonder grote moeite kon onder brengen, zal niemand meer bevreemden. Zijn praktische theorie had geheel ten doel ‘de bestiering der kunstenaars’. Uit de natuur moeten deze ‘een toereikende voorraad van denkbeelden en trekken’ verzamelen. Voor een bepaald werk hebben zij dan alle in aanmerking komende fraaie trekken bijeen te voegen en samen te smelten. Redeneren, betogen, oefenen; regels, modellen en Aristarchen, het blijft hier tenslotte vrijwel alles bij het oude. Aangaande het ‘zedelijk schoon’ wil Perponcher toegeven, dat het ‘in den grond onderscheiden’ is van ‘de schoonheid’; - die is toch ‘geheel in 't voorkomen gelegen’; zodat ‘ook de enkele schijn voldoet (...) zoolang ten minsten het bedrog niet wordt ontdekt’, zo betuigt hij zelfs bij herhaling -, maar hij stelt tegelijk de eis, dat ze nooit van elkander gescheiden worden: schijnschoon kan elk ogenblik te schande gemaakt worden, en het goede moet ook door de ‘gordel der bevalligheden’ de zinnen bekoren. Bovendien weet hij ook in het ‘*zedelijk*, zowel als in het ‘*verstandelijk* Schoon’ zonder aarzelen al dezelfde factoren, die het zinlijk schoon vormen, zoals hij ze bij Marmontel vond, aan te wijzen: orde, evenredigheid, samenstemming, eenheid in verscheidenheid, drie ‘onderscheidende hoedanigheeden’: *kracht, rijkdom, verstand.* In de hoogste trap zijn die alle verenigd in ‘de schoonheid bij uitneemendheid, in 't schouwtoneel van 't Heel-al’, zegt hij Marmontel na. En het kan niet anders of deze leidt Perponcher op tot de oneindig Machtige, Vruchtbare, Wijze, Goedertierene Oorzaak, het goddelijk Wezen, in hetwelk de Schoonheid haar allereerste grond moet vinden.

Hij wilde slechts algemene grondstellingen geven, eindigt Perponcher. Voor bijzonderheden ontbreekt het hem aan tijd en bekwaamheid. Gaarne wil hij met Van Alphen van gedachten wisselen over wat er, weg te nemen, bij te voegen, te veranderen en te verbeteren mocht zijn. Maar Van Alphen blijkt er geen tijd toe gehad te hebben of geen lust, al had Perponcher ook blijkens de bij voorbaat geleverde algemene titel ‘Briefwisseling tusschen (...) over het Schoone’, en de bijzondere ‘Eerste Brief van(...) aan (...)’ er vast op gerekend.

Met Van Goens heeft dit stuk slechts in zoverre te doen, dat het heel duidelijk toont, hoe weinig zijn opvattingen verstaan en gewaardeerd moeten zijn; waar zelfs een zeer belangstellende, en zich deskundig wanende vriend, zó ver achter bleef. Het enige wat hier aan hem zou kunnen herinneren, is de zonderling te pas gebrachte ‘gordel der bevalligheden’, en misschien de aanbeveling, óók voor mensenkennis van het reizen. Ook Van Goens had Batteux en zijn grondbeginsel eens boven alles aanbevolen,[2] in 1766 reeds; nog vóór Perponcher in zijn *Zedekundige Brieven* blijk gaf, hem onder zijn vele buitenlandse auteurs een hoge plaats toe te kennen;[3] maar

1. Merkwaardig staal daarvan nog p. 46-7: over de halfvergane, knoestige eik, door Van Alphen, naar 't voorbeeld van Diderot, bijgebracht. Vgl. Antwoord V.A. aan P. 31-32; Tweede Brief, 57.
2. Zie boven p. 217, 220.
3. Zie boven p. 176.

terwijl Perponcher bleef staan, of wel terug gleed, zette Van Goens de weg voort. De enige, in wiens werk eigenlijk begrip en waardering voor Van Goens' streven tot uiting komt, is Van Alphen. Maar duidelijk wordt dit slechts voor wie tot de achtergrond zijner *Theorie* kan doordringen. Aan de oppervlakte blijkt er niet heel veel van. De aanhaling van Moonen naar de Philosophe

sans fard[1.] bewijst althans, dat Van Alphen zijn opstellen raadpleegde; later vinden we nog verwijzingen daarheen, betreffende de romance, en het verkeerd gebruik van 'gelijkenissen en uitgezogte tegenstellingen in aandoenlijke passages'[2.] en het gebruik der mythologie. Door de onderscheiden manier van werken van het *servum pecus imitatorum* en de kunstenaar van genie raadt hij de 'aanmerkingen van den Hr*** op Volkmans Reisboek' te lezen;[3.] evenzo over de bedorven smaak der middeleeuwse bouwkunst.[4.] Ook de vertaling van Mendelssohn's *Verhandeling over het Verhevene en Naive*, en de aantekeningen en nieuwe voorbeelden daarbij haalt hij meermalen aan,[5.] eenmaal met de bijvoeging: 'over het geheel moet men de gemelde verhandeling hier gedurig vergelijken; ik heb de schoone voorbeelden, die men daarin vindt, niet aangehaald, omdat die verhandeling thands in elks handen is.'[6.]

Maar er is meer. Het hoofdstuk 'Over de Genie en den Smaak'[7.] volgt getrouw Riedel, die spoedig overstapt op de genie (das Genie), die 'durch Phantasie, Witz und Geschmack zum Artisten bestimmt ist', en 'schöner Geist' heet; daarvan dan het enthusiasmus aankwekend, veel oefenend en beschavend, staag modellen vergelijkend, Aristarchen raadplegend en smaak verfijnend ideaal tekent; met de raad voor de 'aankomenden kunstenaar', die zich hieraan metend, begrijpt altijd een slecht kunstenaar te zullen blijven, dan zich liever tot een goed kunstrichter te vormen. Behalve een ontkenning van de voorwaarde 'gematigde lugtstreek', met het oog op Ossian, een paar verwijzingen naar verhandelingen van hemzelf, van Macquet, en van Herder, vinden we slechts twee toegevoegde noten van enig belang. De ene zegt: vonken van genie maken iets nog niet tot een werk van genie; en slechts hij, die aan al zijn werken dat karakter geeft, mag zelf genie heten. Die gedachte valt hier vreemd; wij vonden ze ook bij Van Goens[8.] en daar paste zij volkomen in de voorstelling. Zij zal van hem ontleend zijn. Verder voegde Van Alphen aan Riedel's literatuuropgave een reeks van werken toe; het zijn juist dezelfde, die Van Goens in zijn opstel *Du Génie* noteerde,[9.] met nog een paar, die hij in 1771 nog niet kon vermelden. 'Men ziet uit het getal der aangetogen Schrijvers', zegt Van Alphen, 'hoe veel er over dit stuk zou kunnen gezegd worden.' Wij menen daarenboven te zien, dat hij met zijns zwagers kalf ploegt. Nog duidelijker blijkt ons dat in het hoofdstuk 'Over den Luim'.[10.] 'Riedels behandeling van dit stuk was aan menigvuldige bedenkingen onderhevig(...)', zegt Van Alphen, 'zo dat ik (...) verkoos, hier niet te vertalen, maar zelf optestellen, en van zijne bouwstoffen slegts dat te gebruiken wat ik oordeelde timmerhout te zijn.' Inderdaad heeft Van Alphen nogal wat van Riedel behouden; hij heeft dezelfde citaten uit Congreve, Kaimes, Gerard als deze; ook hij geeft Kaimes' onderscheiding van humour in karakters en humour in geschriften; evenals hij haalt hij voorbeelden uit *Tristram Shandy*, en stelt Hogarth naast Butler; Riedel's 'eigenzinnig', 'bizar', 'onvoeglijk' heeft hij behouden; met hem komt hij ook op tegen Home's 'lessons the man in our esteem', waartegen hij ook nog Campbell in het gelid brengt. Maar stijver dan deze staat hij op de voorwaarde:

1. Inl. XI.
2. Deel I, 153, 154, 313.
3. id. 37. Vgl. boven p. 27.
4. ibid. I, 308.
5. I, 73, 77, 147, 148, 154.
6. id. 82. Dat hij de *vertaling* bedoelt, blijkt uit het voorafgaande en uit vergel. m. 153.
7. D. II, 274-292.
8. Zie boven p. 303.
9. Vgl. boven p. 299.
10. D. I, 165-179.

lachwekkend: ernstige humor vindt hij onbestaanbaar; Home's ‘nothing just or proper’ neemt hij met instemming over. Hij bestrijdt Riedel ten opzichte van het ‘attisch zout’ en de ‘urbanitas’, en de ‘genius seculi’; uit Garve's door Riedel minachtend vermelde, maar toch niet geheel ongebruikt gelaten, verhandeling doet hij verscheiden aanhalingen,[11.] maar de toevoeging

11. Riedel, 1e Hd. uitg. 94-95 dunkt mij onder G's invloed. Riedel-Van Alphen I, 168, 170, 171-2.

‘in zo ver zij doen lagchen’ ontneemt de betekenis aan het feit.

In dit alles is reeds veel, dat verband met Van Goens' opstel ‘Über Humour und Laune’ waarschijnlijk maakt. Dat er ook verschillen zich bij voordoen, spreekt daar niet tegen. Zij zijn er nog wel meer. Van Alphen nam niet slaafs over, maar zelfstandig. Tegen Van Goens' mening in verkiest hij het woord *luim*: zijn bezwaar tegen snakerij en snaak geldt misschien ook hem, die ze althans voor de lagere humor had gebruikt. De aanwijzing: ‘er is geen wijze van schrijven geschikter om nuttige zaaken op eene *amuzante* en leerzame wijze voor te stellen, dan de luimige; vooral kleine gebreken, die niet wigtig genoeg voor den hekelschrijver zijn’, zal men bij Van Goens niet aantreffen.

Van Van Goens is ongetwijfeld de bladzijde over Quin,[1.] *letterlijk* van hem overgenomen is de passage, beginnend met Kaimes' woorden: ‘Niets, dat verheven is,’ enz., over de H. Schrift en de dood van Clarence;[2.] van hem kan ook de onderscheiding tussen onbewuste en opzettelijke humor;[3.] en zal het opgemerkte over Frankrijk,[4.] en over de geschiedenis van het woord en begrip[5.] zijn. Troost als luimig schilder; ‘Rustingh, Fockenbroch, C. Weyerman, Doedijn, enz., schoon die veeltijds in het platte en lage vervallen’ verschijnen hier op dezelfde plaats, en in dezelfde orde als daar.[6.] Ook in de andere hoofdstukken bracht Van Alphen zijn wijzigingen aan, soms in de tekst, maar meestal in noten daaronder; hij heeft Riedel's werk met omtrent de helft vermeerderd. Aanvullende en uitbreidende citaten zijn daarbij de hoofdzaak; de voornaamste leverancier is Sulzer, voor wiens gezag Riedel herhaaldelijk ook wijken moet. Anderen, die Van Alphen zelfstandig blijkt geraadpleegd te hebben, zijn Kaimes en Priestley,[7.] beiden vele malen aangehaald, J. Warton (on Pope), Wood, Lady Montague (on Shakespeare), Gerard, Hurd, Campbell,[8.] Reynolds,[9.] Breitinger, Meier, J.A. Schlegel, Mendelssohn, Winckelmann, Abbt, Eberhard, Herder, M. Herz,[10.] Bouhours, Fontenelle, Dubos, André, Crousaz, Batteux, Watelet, Falconet, Hemsterhuis. In de *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften* hebben ook hem de ‘Gedanken über das Interessierende’ (van Garve) getroffen; hij citeert ze herhaaldelijk. Ook Lessing noemt hij meermalen; maar met zijn *Laocoon* kan hij het niet altijd eens zijn. Zomin als Van Goens gevoelt hij bezwaar om voor het esthetische en literaire zich te beroepen op Heine, Voltaire en Diderot. Onafhankelijk van Riedel citeert hij niet alleen Horatius, Corneille, Racine, Boileau, Pope, Swift, Von Haller, maar ook Aeschylus, Tasso, ja Camoens, ja Dante - de laatste meer dan eens, en in zijn eigen taal. Shakespeare brengt hij maar een enkele maal ter sprake. Milton vaker; hij stelt hem boven Vondel; maar met deze beneden Klopstock. Klopstock is voor Van Alphen een der allergrootste dichters van alle tijden; aan geen anderen, modernen, bewijst hij zo eerbiedige bewondering.[11.] Young en Ossian staan echter ook in zijn gunst; evenals Richardson.

Al kan men bij dit alles zelden met de vinger aanwijzen: dit of dat *moet* hij van Van Goens hebben, toch valt het in het oog hoe Van Alphen gestaag dezelfde wegen

1. p. 174.
2. p. 175. Vgl. boven p. 314.
3. p. 176.
4. p. 176-177.
5. ibid.
6. p. 172-173.
7. *Lectures on Criticism*, 1777.
8. *Philosophy of Rhetoni* 1777.
9. Deze slechts naar de Rhapsodist.
10. *Versuch über den Geschmack und die Ursachen seiner Verschiedenheit* 1776, als anonymus.
11. b.v. I, 8: Zal de Abraham, (...) de Henriade (...) de David (...) het uithouden tegen de Ilias, de Aeneis, de Gerusalemme Liberata, *den Messias*?

gaat als hij. Van de theoretici die hij raadpleegde, ontbrak er ook geen bij Van Goens, dan die na 1776 eerst optraden. Zou het toevallig zijn, dat we tot de *Saggio sopra la bellezza* - van Spalletti - bij Van Alphen

weervinden? Bestrijdt Van Alphen Riedel's uitlegging van een plaats bij Aelianus met de mening van een zijner vrienden, dan ben ik geneigd in dezen de Graecus Van Goens te vermoeden. Maar als hij een fragment afschrijft van ‘een onuitgegeven, doch (hem) medegedeelde ode van een der eerste Fransche genies’, en ik daarin een ‘Chant Lyrique’ van Diderot herken,[1.] dan is het een uitgemaakte zaak, dat het Van Goens was, die het hem mededeelde; want de kopie bevindt zich nog onder zijn nagelaten papieren.[2.]

Met deze gegevens vragen we ons af: Zou er in Van Alphen's toevoegsels niet meer, mogelijk veel meer schuilen van Van Goens? In de esthetica van zijn tijd was deze zeker nog wel zo thuis als die, en in de kennis der buitenlandse literatuur was hij ver zijn meerdere. Andersom is de verhouding echter ten opzichte der Nederlandse letteren: deze kende Van Alphen veel beter dan Van Goens. Huygens, die Van Alphen gaarne en veel citeert, werd, als wij weten, ook door Van Goens gekend en gewaardeerd; overigens vinden we hier geen overeenkomst, dan in dit ene, voornaamste punt, dat zij beiden evenzeer overtuigd zijn van de achterlijkheid en minderwaardigheid onzer literaire kunst, en daarvoor openhartig en onbeschroomd uitkomen. De afkeurende kritiek is overvloedig, de goedkeurende zeer schaars: Natuur-nabootsende poëzie hebben we genoeg, in stroom- en hofdichten, scheppende zeer weinig: Vondel was zekerlijk een schepper in zijn *Lucifer.* Hoogvliet en F. de Haes mislukte het pogen deerlijk. De kunstenaarsogen zijn zeldzaam; Hooft heeft ze, Vondel, Poot, ‘mijn waardige vriend Voet’; mochten zij, die ze niet hebben, zich maar niet verbeelden, dat zij ze hadden! De voorbeelden van droge behandeling der schoonste onderwerpen, of pronken met eens anders veren, zijn dan ook al te talrijk. Gebrek aan verscheidenheid bewijst ‘armoede der genie’, soms van een hele natie; waar geen oorspronkelijke kunstenaars worden gevonden, maar men enkel elkander navolgt. In de 17de eeuw hadden Hooft, Vondel, Poot, Brandt en Vollenhove elk hun origineel onderscheid; thans vindt men dat veel minder. Bij geen onzer naburen vindt men zulk een aantal geboorte-, lijk-, huwelijksverzen enz. als bij Vondel, Poot, Hoogvliet, Wellekens, Smits e.a. Waarom deze niet meest ten vure gedoemd? Thans moet men *aurum in stercore* zoeken. Onze historische, of heldendichten: hun dichters ‘zien doorgaands slegts dat, wat een ander reeds lang gezien heeft’; hun denkbeelden verstaan ze zelf niet altijd; het Βαδος zien ze veelal voor het ware verhevene aan(...) ‘de stand der Nederlandsche digtkunst is tegenswoordig - dan laat mij thands hierover zwijgen.’ - Het zijn slechts enkele trekken, die ik samenlas. Lof heeft hij - naast kritiek - vooral voor Hooft, Vondel, Poot, Voet en Van Merken; voor Huygens, schoon menigmaal te ‘laag’ en te grof, en soms kinderachtig. Hoogvliet wordt niet ledig heengezonden, maar hoog kan Van Alphen hem toch blijkbaar niet stellen; op ‘De Marre's Batavia en soortgelijke dichtstukken, als wij er bij dozijnen hebben’ past hij Boileau's gezegde toe: ‘Je saute vingt feuillets pour en trouver la fin.’ ‘Onnatuurlijke gezegdens’ treft hij in menigte aan bij *onze* dichters - tot zijn leedwezen, zegt hij, want hij zou hen gaarne verschonen - maar intussen voert hij vele voorbeelden aan uit het werk van tijdgenoten. Duizendmaal bederven onze dichters door een verkeerd woord de indruk van hun werk. Dat zulke opmerkingen ‘eenigermate tot vernedering’ strekken van zijn landgenoten weerhoudt hem niet: zij dienen ‘teffens tot onderrichting’. Als hij in zijn ‘Besluit’ in enkele trekken ‘den goeden kunstrigter’ schetst ‘hoort daartoe ook: moet hij somtijds zijne natie dingen zeggen, waartegen sommigen opstuiven, hij verkiest dit boven eene al te groote toegevendheid.’

1. Vgl. *Oeuvres* ed. Assézat 9, 36vv.
2. Zie deel I, 448.

In andere dingen lijkt ons Van Alphen hier, evenals in de Inleiding, niet zo volkomen te spreken in de geest van Van Goens. Dat de ‘kunstrigter zich stellen moet in de plaats en den tijd van den kunstenaar’ klinkt tamelijk modern, maar de motivering komt op het bekende toegeven aan ruwer eeuw weer uit. Dat de hedendaagse kunstenaar veel meer gelegenheid tot theoretische

oefening heeft, maakt zijn verantwoordelijkheid zoveel te zwaarder, en eist veel strenger beoordeling. Aan de uitputting der stoffen, als een nadeel voor de modernen, gelooft Van Alphen wel enigszins: in Vondel's en Hooft's tijd was 't vinden van nieuwe gedachten toch gemakkelijker, meent hij. Het onderrichten en opleiden van de ‘jongen kunstenaar’, ‘den aankomenden heldendichter’, enz. is en blijft ook bij Van Alphen, als bij Macquet, Perponcher en Van Engelen het hoofdbedoelen ook der nieuwe ‘aesthetische’ theorie der dichtkunst, zoals de kunstrichter de genieën de weg wijzen moet, en de brekebenen de moed benemen. ‘De kunstenaar *moet* (...) *moet* (...) *moet* (...)’, daarvan is zijn Besluit dan ook vol.

Maar wij hebben zoiets als een proef op onze som, aangaande Van Goens' invloed op Van Alphen's *Theorie*: een merkwaardige brief van Van Goens aan zijn zwager,[1.] over de hem in manuscript ter lezing gegeven Inleiding: ‘De cette heure je viens de lire d'un bout à l'autre votre Introduction, M.C.F., et c'est avec bien de la satisfaction que je vous fais mon compliment de ce morceau. Il repond entièrement à l'Ideal que je m'en étais formé: et je n'ai rien lu de vous dont je fusse plus satisfait à tous égards. Je ne parle encor que de l'execution. Pour les idées elles mêmes, je n'ai pas besoin de vous dire qu'elles sont entièrement d'accord avec les miennes (ondanks de gulle verzekering blijven wij op een enkel punt verschil zien). Et je ne veux pas dissimuler qu'après en avoir achevé la lecture, je n'ai pas pu resister pour un moment à un mouvement d'egoïsme, quand je me suis rapelé, que j'avois été le premier dans ce païs ci, qui s'est hazardé à aporter et vanter la semence de ce fruit inconnu, que vous allez cultiver, et qui prendra peutetre avec le tems parmi nous, et fertilisera notre sol aride. On ne m'avait elevé qu'avec Homere, et Virgile. J'ai fait je ne sçais comment la connaissance du Tasse, de Klopstock, de Shakespear et de Voltaire, et je les ai nommés à coté des anciens, au grand scandale de tous nos sçavans, et comme il a paru depuis, au scandale, bien plus serieux encor, de vos saints. J'ai fait plus encor. J'ai osé révoquer en doute la superiorité de nos Vondel, de nos Poot, et enfin de toute notre Literature. J'étois un enfant, j'ai dit tout haut mon avis, comme les enfans disent tout haut leurs pensées, on m'a blamé, decrié, persecuté même. Et tout cela pourtant va prendre à la longue, tôt ou tard on y reviendra, sans me faire la justice de se retracter des torts qu'on a eus avec moi, sans se rapeller seulement que c'est moi qui a excité le premier orage et dont le martire meme a produit une feste.

Et des hommes font se faire une occupation serieuse des délassemens d'un enfant, qu'ils meprisoient et blamoient si fort dans ce tems là, du haut de leur savantasserie. Si vous aviez vécu avec nous à Leide, ou entendu dans ce tems la les discours des connaisseurs d'(Amsterdam?) quand le *Philosophe sans fard* parut de tems en tems dans les *Bijdragen* vous sçauriez vous en faire une idée. Il n'y avoit que le bon Lelyveld qui osât douter, s'il n'y avoit peutetre pas quelque merite à cela, et qui m'encourageoit à poursuivre. Tout ce que les autres pensoient, a eclaté au grand jour dans mon histoire avec les Roterdamois. Le cri de ces gens-là sur mon mepris de la Literature nationale, sur mon estime pour des etrangers et des misérables comme un Voltaire, un Gerard, un Montesquieu etc. avoit longtems eté (jeté?) de la plus grande partie de la nation et m'avait causé cette haine, que je ne suis parvenu qu'un peu à confondre par une reponse adroite autant que vive et animée.

Mais je passe à quelques remarques de peu de consequence que j'ai faites pendant la lecture de votre morceau’.

1. Zonder adres of datum, en daarom evenals een ander bij de inventarisering der papieren V.G. ter K.B. verkeerd benoemd en gedateerd. Vgl. boven p. 245.

De opmerkingen zijn inderdaad voor 't merendeel niet van overgroot belang: een mededeling aangaande Gr(avina) verbetert Van Goens; over degenen die bij Homerus te diepe wijsheid zochten, stelt hij een andere formulering voor, met weglating van Casaubonus, een paar zinnen veroordeelt

hij als ‘phrase platte, trop commune, (of) basse, qu'il faut raier’, een onwaarschijnlijke ‘paar duizend’ brengt hij terug tot ‘een paar dozijn’ (Dutzend!), tegen een ‘altoos’ maakt hij, ongegrond bezwaar. Van Alphen volgde in dit alles, uitgenomen 't laatste, zijn aanwijzingen.[1.]

Bij de van Kaimes overgenomen bladzijden over de veelzijdige gunstige werking van de wijsgerige theorie der kunst op verstand en hart, wijst Van Goens op: The man, that hath no musick in him self(...); en op Hotspur's afschuw van muziek en zang en poëzie: ‘je me suis rapellé ici un passage de Shakespear (...) vous pourriez mettre ceci en note.’ Van Alphen deed het: ‘Ik herinner mij bij gelegenheid van deze plaats (...)’.[2.]

Al het overige handelt op een of andere wijze over de verhouding van het genie tot de theorie. Bij zijn verklaring van Homerus' kunst niet louter uit zijn genie, maar mede uit onderricht, voorbeelden, klimaat, land, volk, zeden, godsdienst, en bereidheid, haalt Van Alphen Wood aan, die men om recht te kunnen oordelen over Homerus, dient gelezen te hebben.[3.] ‘Connaissez-vous l'Essai de Wood par vous-même?’ vraagt Van Goens. ‘Je crois que c'est moi qui vous l'a nommé, et que vous vous en formez une idée fausse.’ Genieën zonder theorie worden buitensporig, beweerde Van Alphen. En hij wees, zoals gebruikelijk was op Ariosto. ‘Noemt liever een ander als Ariosto’, raadt Van Goens. ‘Die is zoo onregelmatig niet, op verre na niet. C'est son sujet qui l'est, si vous voulez. Mais la marche de son poème ne l'est gueres.’ En Ariosto verdwijnt uit de tekst.[4.] De regelen kunnen, misbruikt, de genie doven; gebrek aan genie kan door kennis der regelen niet worden vergoed; geeft Van Alphen toe: La Motte's ‘kundigheid van de regelen der Fabelen was waarschijnlijk groter dan die, welke *La Fontaine* bezat’. Màar - een hele reeks van lange ‘maren’ volgt, ten gunste der theorie. Van Goens daarentegen wilde dat geval van La Fontaine in wat klaarder licht zetten. ‘A propos de La Fontaine, il m'est venu ici une reflexion. C'est qu'un genie, qui se sent porté à créer lui même un genre nouveau, fait pourtant - dat “pourtant” is sprekend - mieux de se livrer à ce genre, que de replier son genie sur des genres déjà connus, et ou il trouve des regles etabliés à observer. La Fontaine ne brille proprement que dans ses Contes, genre absolument nouveau, et dans celles de ses Fables qui s'aprochent le plus de ce genre. Et il n'a pas reussi du tout dans les pieces de Theatre.’ Deze opmerking paste Van Alphen niet; wij zoeken ze vergeefs.[5.]

Homerus had ook zijn school doorlopen; en met Ossian was het waarschijnlijk even zo gelegen, had Van Alphen betoogd. Shakespeare heeft groter gebreken dan die beiden en levert een krachtig voorbeeld op van de buitensporigheid, waartoe een genie vervallen kan, die zich zelf tot een regel is, in een tijd, waarin de smaak bedorven is, en de modellen averechts wijzen. Zo wilde hij aantonen ‘dat het juist zoo uitgemaakt niet is, dat de grootste geniën zig zelf altoos gevormd hebben, en dat het zeer bedenkelijk is, dat zelfs de besten, de origineelsten onder hen, aan den tijd, waarin zij leefden, de tooneelen, die zij zagen, en dien gelijke omstandigheden, dat alles te danken gehad hebben, wat men in andere tijdperken beter uit boeken leeren kan; vooral wanneer men er, zo ver de gelegenheid daar toe is, de studie der natuur en van goede modellen bijvoegt.’ Hoe de omstandigheden van de tijd

1. Vgl. Inl. 35, 42, 65, 94, 74, 59.
2. *Merch. of Ven.* V, 1; *Henry IV* First Part III, 1. Inleiding R.-V.A. 79-80.
3. Inl. 45. Of V.A. in zijn noot iets gewijzigd heeft, is niet uit te maken; de woorden laten echter ruimte genoeg.
4. Vgl. Inl. 52-57.
5. Vgl. Inl. 60-64. 't Heeft er echter alle schijn van, dat V.A. een vrij gebruik maakte van de opmerking, in zijn *Dichtk. Verhh.* p. 92.

de smaak vormen of bederven, kan men lezen bij Herder, *Ursachen des gesunknen Geschmacks*, enz. Bedenkelijk, dat is denkbaar. ‘Wat gij hier zegt, is niet *bedenkelijk*, - aldus Van Goens -, maar zoo volstrekt zeker, dat het tegendeel onmogelijk is, t.w. van de omstandigheden, etc. De vraag was eerst, of zij in 't geheel gene voorgangers gehad hebben. En ook dit is waarschijnlijk. Doch het andere, gelijk ik zeg, volstrekt zeker.’ Van Alphen

schrapte '*bedenkelijk*', en zette '*zeer zeker*'.[1] Met grote gerustheid, nu Van Goens, anders op het punt van het genie niet eenstemmig met hemzelf het ried. Het moet hem een onverwachte concessie hebben geleken van Van Goens. Op het scherp begrenzende '*te weten*' lette hij te weinig; dat hij zelf zijn standpunt verzwakte, gevoelde hij niet. 'Het waarschijnlijk geen voorgangers' nam hij natuurlijk niet op; het 'juist zo uitgemaakt niet' bleef staan.[2] Dat het genie de invloed van de 'omstandigheden' ondergaat, Van Goens zal het nooit anders hebben ingezien. Dat daaronder de nationale beschaving, en daarbij ook weer de beschouwing der kunst, veel gewicht in de schaal werpen, betoogt hij zelf nog op het slot van zijn brief: 'Du reste il y a encor une observation à faire sur l'influence de la culture du gout et de la Theorie des B.B. Arts, sur les hommes de genie même. Il est sûr d'un coté que ce sont les gens de génie qui forment une nation, et lui donnent le ton. Mais ces génies là sont formés vice versa par le ton, le caractère, etc. de leur nation et de leur siecle. C'est la même chose comme de l'influence reciproque du caractere different des deux sexes l'un sur l'autre (...). Un homme de génie n'est jamais par faitement isolé. Il a vecu avec ses contemporains, avec ses compatriotes. Ainsi il a pris necessairement une teinte (...) de leur façon de penser, de leurs manieres, etc. Il a envie d'ecrire, de peindre, etc. Il se propose du moins de montrer à quelques uns ce qu'il aura ecrit, etc. Aussi, il se propose de leur plaire (...). La consequence est aisée a tirer. Dans un païs ou le gout sera repondu parmi ceux qui n'ont que le talent necessaire pour juger des productions du genie, sans en avoir eux mêmes les gens de genie s'en ressentiront reciproquement.'

Van Goens gaf hiermee niets wezenlijks op van het spontane en autonome karakter, dat hij meer dan Van Alphen aan het genie placht toe te kennen; anderzijds vulde deze met het opgemerkte gaarne zijn betoog over de nuttigheid der theorie nog aan. Hij neemt het echter niet zo over, als het er ligt, maar schikt en kleurt het naar eigen smaak: 'niets derhalven is voor jonge vernuften en aankomende genieën voordeeliger' - dan 'heeft men alleen op volkomene voortbrengselen te hopen' - 'zonder deze samenloop (...) zelden voortbrengselen (...) die ook voor volgende geslagten modellen zijn'. Wat Van Goens ten besluite tot ontschuldiging van Shakespeare zei: 'Le bas burlesque que Shakespeare mêle à ses pièces, il est très probable qu'il l'a fait malgré lui, pour plaire au peuple. C'est decidément le cas de Molière' - geeft hij daarom ook een geheel andere wending: 'heeft men niet zo zeer te wijten aan Sh.'s bedorven smaak, als wel aan dien van de Engelsche natie in dien tijd'. Zo was het minder strijdig met de vroegere voorstelling van Shakespeare,[3] en tevens een illustratie, hoe 'de verbasterde smaak van een volk zeer veel kan toebrengen, om goede geniën meer of min te bederven.'[4]

Over het geheel waren Van Alphen's denkbeelden die van Van Goens: dat dit niet toevallig is, bleek ons thans wel duidelijk: zoals even eer over de *Kleine Gedichten voor Kinderen*, en jaren later over de *Mengelingen*[5] vroeg Van Alphen thans ook over zijn *Theorie* het oordeel van zijn zwager. Dat wij over de tekst zelf geen adviezen vinden, doet ons in het minst niet twijfelen, of ook daarover is Van Goens geraadpleegd: op verscheidene plaatsen konden we trouwens zijn invloed bewijzen. De opmerking over Wood, de toon der kritiek, als van welwillende meester tegenover

1. Inl. 47.
2. Een andere interpretatie zouden V.G.' *woorden* mogelijk wel toelaten, maar het verband van tekst en ideeën m.i. niet.
3. Zie boven p. 405.
4. Inl. 83-84.
5. Zie boven p. 245.

verdienstelijke leerling; dat Van Goens zich vooraf een ideaal had gevormd van Van Alphen's *Inleiding*, dat hij het overbodig vindt hun volledige overeenstemming van denkbeelden te constateren; het wijst er alles op, dat Van Alphen, aan wie Van Goens' werk in 1765-1767

zonder indruk te maken voorbijgegaan schijnt te zijn, in de laatste jaren veel met zijn zwager over deze dingen heeft gesproken, en veel van hem heeft geleerd. De vriendschap, aan het sterfbed van mevrouw Van Alphen in 1775 hechter geworden, schijnt althans tot 1780 ongestoord te zijn gebleven. Want in het tweede deel van Riedel merkten we Van Goens nog op. Daarom dunkt het ons a priori waarschijnlijk, dat hij ook over de twee 'Dichtkundige Verhandelingen' is geraadpleegd. Zij verschenen in 1782, maar hadden toen voor de grootste helft al langer dan twee jaar afgedrukt gelegen;[1.] reeds in 1778 was er een stuk op de pers;[2.] vermoedelijk een deel der tweede verhandeling, waarnaar Van Alphen in het tweede deel der *Theorie* herhaaldelijk verwijst; de inleidende verhandeling is na deze geschreven.[3.] Een paar malen wordt Van Goens, evenals in de *Theorie*, zonder naam, geciteerd: om zijn aantekeningen bij Volkmann over het genie en de 'verbeeldingskracht', en over de veelzijdige genieën;[4.] in de *Bibl. des Sciences* over Berquin.[5.] Ook haalt Van Alphen hier nog een ander fragment aan van Diderot's onuitgegeven gedicht, dat Van Goens hem had medegedeeld.[6.] Maar wij menen hem er veel vaker in te horen. 'Het is een aanmerking van een mijner goede vrienden, dat een onbeschaafd mensch - uit een "onbeschaafde maatschappij" is de bedoeling - die een genie is, een digter wezen moet, om dat hij niets anders zijn kan', enz.: het zal dezelfde vriend wel zijn, die wij in zijn *Theorie* ontmoetten.[7.] Goldoni en Anna Luise Karsch waren ook bij Van Goens merkwaardige voorbeelden van natuurlijke begaafdheid; de beide berichten over de laatste hebben al zeer sterke gelijkenis.[8.] Van Fontenelle's echte Homerische verzen, had Van Goens ook bij Volkmann gesproken.[9.] Als Van Alphen het betreurt, dat Cesarotti zijn plan, de allereerste oorsprong der poezie na te speuren, niet heeft uitgevoerd, verwijst hij voor zijn verhandeling 'Sopra la Storia della Poësia' óók naar een vertaling in de *Neue Bibliothek d. Sch. W.*, maar wij veronderstellen vanzelf, dat hij het werk heeft leren kennen door zijn zwager, die 't zóveel moeite had gekost, het te krijgen.[10.] Hetzelfde vermoeden wij van Füszli's vertaling van Webb's *Inquiry*[11.] Omtrent andere werken door Van Goens lang vóór Van Alphen geciteerd, of in zijn bibliotheek verzameld, zouden voor elk afzonderlijk, zulke vermoedens op losser grond staan, maar als wij het geheel overzien, dan is weer de overeenstemming zó merkwaardig, dat men bijna geloven zou, dat Van Alphen het literair-historische en esthetische deel van Van Goens' bibliotheek in 1776 en bloc had gekocht. Bij de reeksen van theoretici reeds in de *Inleiding* op Riedel opgesomd,[12.] beveelt hij thans nog Aristoteles, (Horatius), Vida, Vossius, (Boileau), Trapp, Rapin, Voltaire, Gravina, Muratori, Bossu 'en anderen' aan de Nederlandse dichters ter kennismaking aan. Er ontbreekt er niet een bij Van Goens. Voor deze Verhandelingen gebruikte Van Alphen onder meer J. Warton, Hurd, Sulzer, Marmontel, Lowth, *Literatur-Briefe*, Kaimes, Herder's *Fragmente* en *Ursprung*

1. *Berigt* vóór het werk.
2. Voorberigt *Theorie* I.
3. Vgl. ook laatste p. laatste alinea der *Dk. Vhh.* en *Inl. Verh.* 5, 13 e.e.
4. a.w. I, 69; 167-8; *Dichtk. Verhh.* 149, 233.
5. Zie boven p. 235. *Dk. Vhh.* 118
6. *Dk. Vhh.* 56; Diderot *Oeuvres* 9, 39-40.
7. *Dk. Vhh.* 24.
8. a.w. 45-46; vgl. boven p. 301.
9. *Dk. Vhh.* 23; Volkm. 1, 69.
10. a.w. 48. Zie deel I, 417, 521vv.
11. a.w. 107. Vgl. boven p. 289.
12. Zie boven p. 391.

der Sprache,[13.] Thomas' *Sur les Eloges*, en *Sur les Femmes*,[14.] Lavater, Millot, Mallet, Voltaire's *Poétque*, Trapp, *the Rambler*, Klotz, Diderot, Schlegel's en Ramler's Batteux, Webb's *Remarks*, Is. Vossius,[15.] Brumoy, Velasquez, Dieze, Massieu, La

13. Dit ontbreekt in *Cat. V.G.*; maar ik kan moeilijk geloven, dat hij het niet heeft gehad en gekend, terwijl Des Brosses, Monboddo (1773-4), D. Tiedemann (1772) e.a. hierover niet ontbraken.
14. *Cat. V.G.* I, 175.
15. *Cat. V.G.* I, 369.

Motte, Fontenelle, Gravina, C.H. Schmid's *Anthologie der Deutschen*, H. Blair over Ossian, Jones' *Poesis Asiatica*, Iselin, J. Brown ('of New castle'),[1] Flögel, Winckelmann, Cibber's *Lifes*, Lessing's *Theatralische Bibliothek*, en Laocoon, *Allgemeine Deutsche Bibliothek* (Berlijn), *Neue Bibliothek* (Leipzig), Dubos, Gerard, Helvetius, Condillac, D'Alembert, Young, Le Cat, Von Haller, Quadrio, Watelet, Le Mierre, Burney - het zijn alle oude bekenden van Van Goens. Wat Van Alphen aan de verhandelingen over Homerus 'bij de hand' heeft: Pope, Redington, De Rochefort en Wood, is slechts een klein deel van wat we over hem bij Van Goens vinden. Wat even veel, of nog meer, zegt: de beide hoofdonderwerpen der Verhandelingen zijn dezelfde die ook Van Goens gedurig bezig hielden: het genie en de Nederlandse dichtkunst. Dat de verhouding tussen die twee ver van bevredigend was, dat waren zij geheel met elkaar eens; hoe die verhouding verbeteren kon en moest, daaromtrent bestond bij veel overeenstemming ook verschil. Bij de beantwoording der nooit verouderende vraag: natura an arte, had Van Alphen tot nog toe meer dan Van Goens nadruk gelegd op het laatste; terwijl deze aan de 'omstandigheden' groter invloed toekende op de 'natuur'. Het schijnt wel, of Van Alphen die tot een door Perponcher opdringerig gezochte discussie zo weinig lust toonde, over een alleen in vriendengesprek uitkomend meningsverschil met Van Goens niet met zichzelf in het reine komen kon, zonder nadere openbare uiteenzetting. Iets nader blijkt hij daarbij wel tot Van Goens' opvattingen te zijn gekomen. Zou dat geen resultaat zijn van herhaalde besprekingen gedurende en na de bewerking van Riedel? Tot gehele overeenstemming kwam het niet. Van begin tot eind herhaalt Van Alphen ook hier de onderrichting van de jonge, aankomende dichter te bedoelen; en ook anders blijkt af en toe nog, dat Van Alphen altijd iets meer behoudend bleef.

In de *Inleidende Verhandeling: Over de Middelen ter Verbetering der Nederlandsche Poëzij*, en de daarop volgende *Over het Aangeboorne in de Poëzij* heeft Van Alphen allerlei verwerkt, dat hij eerst afzonderlijk had willen behandelen: vandaar dat hij het voorlopig - en voorgoed - bij dit tweetal liet.

Het zij dan niet of al achterlijk - begint het eerste betoog - aan voorrechten, ook met opzicht tot de poëzie, ontbreekt het ons niet. Er is nog wel liefde en gevoel en talent voor de kunst. Al leven wij in geen natuur als die van Griekenland, Italië of Zwitserland, schoonheid is er ook in ons landschap. En wij hebben onze vrijheid, onze godsdienst, onze historie, en ons levendig internationaal verkeer. Onze taal is in de grond zeer geschikt voor de poëzie, maar zij moet - als Klopstock de Duitsers ried - uit eigen oudheid, en naar Hebreeuwse, Klassieke en modere talen op gepaste wijze worden verrijkt. Elke beschaafde taal is ten dele poëtisch, zinnelijk, ten dele wijsgerig, abstract. Voor de poëzie make men de taal 'beeldiger', en men brenge er meer harmonie en melodie in. Het afgetrokkene moet de dichter zinnelijk aan de verbeelding voorstellen. Voor Homerus, Ossian en de Heilige dichters, bracht hun tijd zelf die poëtische taal, Shakespeare koos ze, geleid door zijn genie; moderne dichters moeten door gestage studie en oefening zich zo aan het schiften der twee gewennen, dat zij 'als digter arbeidende, zonder merkelijk ongemak' alleen zinnelijke, poëtische taal gebruiken. De stof wint in wijsgeriger tijden, de mogelijkheid der zinnelijke voorstelling blijft; de mening 'dat men in een wijsgeeriger eeuw, geen digters, gelijk aan de oudsten, verwagten kon', is derhalve ongegrond. De geschiktheid onzer taal tonen de overzettingen van de Bijbel, uit Ossian, van Lodbrog (door Ten Kate).[2] van Young. Een 'beeldvolle', 'egte poëtische taal' kregen wij door Hooft, die Vondel volgde en soms zelfs overtrof. Met Verwer en Broekhuizen acht

1. Mààr, hier gebruikt V.A. de eerste en bezit V.G. de tweede, gewijzigde uitgave. Zo Cochius, *Über die Neigungen*, bij V.A. in 't Hd., bij V.G. in Fra. vert. *Cat.* I, 173.
2. In *Aenl.* I, 79-108: een interlineaire vertaling!

Van Alphen echter van Hooft nog ruim zo veel te leren als van Vondel. Bij beiden zijn echter ‘nog veele overblijfzels van de oude ruwheid en verbasterdheid der tale’, en vele gebreken van voorstelling en uitdrukking. Evenwaardige genieën zouden in onze eeuw

ons een klassieke taal en poëzie hebben gegeven; in werkelijkheid is echter alles beneden het peil dezer voorgangers gebleven.

Harmonie, dat is de overeenkomst van klank of beweging der woorden met de zaken; en *melodie*, dat is de bevallige plaatsing van voeten en lettergrepen, beide behorend tot de zinnelijke schoonheid van de poëtische taal, behandelt Van Alphen hierop uitvoerig;[1] voor de eerste worden veel theorie en veel voorbeelden, waaronder ook Nederlandse besloten met een reeks aanwijzingen ‘voor den jongen dichter’ met de verstandige bijvoeging echter, dat verbeelding en gevoel hier meer doen dan overleg, en dat het op gehoor meer aankomt dan op regels. Onomatopoësis, rhythmus (‘in wezen niet onderscheiden van den *numerus oratorius*’) - beide alleen waarneembaar voor wie de taal kent, wat sommigen ook beweren mogen -, keuze en afwisseling van metrum, opzettelijke inbreuk op de ‘melodie’ kwamen hier ter sprake. De *melodie* onzer verzen wil Van Alphen verbeteren door onze prosodie meerdere ‘bestemdheid’ te verlenen; hij wenst ‘gezag’ waar het gehoor niet beslissen kan; maar zeer vast gevoelt hij zich hier niet: in de ‘verbeteringen’ komt hij van een pas gestelde regel reeds weer terug.[2] Tegen Engelen en Huizinga Bakker betoogt hij de voordelen van het rijmloze vers voor sommige gevallen,[3] met beroep op vele Engelse en Duitse, en een enkele Italiaanse dichter, en op vele theoretici, tot Franse toe; enigszins ook op eigen gunstige ervaring tegenover het weinige succes, dat oudere dichters er ten onzent mee hadden. De voor- en nadelen van het rijm weegt hij tegen elkaar af en besluit, dat het ‘nooit in 't algemeen als een schoonheid, veel min als een noodzakelijke eigenschap der poëzij kan worden aangemerkt.’ Tegen het rijmloze verzetten zich noch onze prosodie noch onze taal. Ook zou de invoering van de voetmaten der ouden of van soortgelijke, waarschijnlijk voor de man van genie de weg banen, om onze taal meer vrijheid van woordschikking te bezorgen, waarin de ouden zulk een voordeel hebben boven de modernen. In een zestal *regels* meent Van Alphen nu veilig te kunnen vaststellen, waar het rijm verworpen moet worden, en waar behouden.

Theoretische schriften lezen, is verder nodig voor ‘de aankomende genie’. ‘Een kunstenaar zal tog altoos daar door grooter worden, wanneer hij tevens een *kenner* is’, zegt Sulzer terecht. De theorie is geen tiran; zij wijst de oude wegen; maar ‘ziet met blijdschap, dat men, door nieuwe wegen inteslaan, hare regelen of nauwkeuriger bepale, of verder uitbreide.’ Een soort ‘letterkundige geschiedenis van de theorie der poëzij’ zou daarom een nuttig werk zijn. Nog sterker dan door de theorie zal de jonge dichter vorderen door ‘het regte *lezen van de werken der digters*, zo ouden als nieuwen; zo inlandschen als uitheemschen’. Maar kritisch ook tegenover onze eigen, dikwijls te blind bewonderde dichters. Eerst leze hij de Ouden, om een goede grondslag te leggen; daarna de beste nieuweren; en eerst dan geve men hem de vrije toom. Hij make ernstig studie van de tijd en de eigenaardigheden van elke dichter: Homerus, Ossian, Virgilius, enz. Hij legge zorgvuldig ‘digtkundige adversaria’ aan, - waarvan kundige voorbeelden zeer gewenst zouden zijn - hij verzuime vooral niet het onderzoek van de dichtkunst des Bijbels. Lowth, Niemeyer, Cramer hebben de hoge schoonheid der Hebreeuwse poëzie uitnemend aangewezen; hier zijn de uitstekendste modellen voor heilige, voor christelijke poëzie; naar de vorm gelijkstaand met het beste der klassieken, naar de inhoud ver daarboven. Menig dichter heeft ze ook gelukkig gevolgd. Marmontel merkt zelfs op, dat door het bijbellezen ‘chez les peuples Protestans, la poësie a pris le style oriental’. Evenwel hoede men zich voor verkeerd gebruik. De *nieuwe dichters*, dat zijn zij die na de

1. p. 47-82.
2. p. 82-115. Zie verder Fr. Kossmann, *Nedl. Versrythme.*
3. p. 115-163.

‘herstelling der wetenschappen’ achtereenvolgens hebben gebloeid in Italië; in Frankrijk, Engeland, Nederland; en in Duitsland kan men slechts tot voorbeeld nemen, voor zover zij niet zelf te slaafs de Ouden volgden, of de gebreken huns tijds vertonen; dus meer om bijzonderheden dan om het geheel:

de naïeve verteltrant van Ariosto, La Fontaine, Wieland; sommige karakters van Klopstock, enz. En men vulle daarbij meer dan tot nog toe de gebreken onzer eigen dichters aan met de schoonheden der vreemde. Ten slotte: de zelfkritiek deed de 'nadere beschaving en bearbeiding' van zijn werk, die recht uitgevoerd - Van Alphen geeft de nodige aanwijzingen - volstrekt de ziel niet uit het vers zal likken; de beste dichters danken aan deze arbeid hun roem.

'*Het aangeboorne in de poëzij*'. De natuur geeft de roeping. Overal en in alle tijden: een Ossian verschijnt in het barre noorden, zo goed als een Homerus in het liefelijke zuiden. Klimaat, regeringsvorm, beschaving doen er weinig of niets toe.[1.] Chinezen, Groenlanders, Iroquezen en Laplanders hebben hun dichters zo goed als de Grieken. De poëzie is 'natuurlijk aan het menschdom'. Maar niet alle mensen zijn dichters: slechts weinigen hebben de gave, die men van ouds voor goddelijk houdt. De eerste taal is poëzie geweest, zegt men.[2.] Dat wil zeggen, dat zij was taal der verbeelding en van het hart, zinnelijk, expressief, hartstochtelijk; maar de kunstige harmonie en melodie kon slechts de genie vinden.

De *geschiedenis der dichters* zelf levert omtrent dit punt veel minder op, dan men verwachten zou, omdat de berichten meest alleen op uiterlijkheden, en zelden op de geest betrekking hebben. Een en ander leest Van Alphen echter samen omtrent bekende dichters: Tasso, Metastasio, Lope de Vegas, Milton, Shakespeare, Ben Jonson, La Fontaine, Voltaire, Racine, Broekhuizen, Beronicius, Janus Secundus, enz. Het langst staat hij stil bij Klopstock, Piron, Goldoni en Karsch. De verscheidenheid is groot; zoveel blijkt echter wel, dat verstand, kennis, geheugen, vlugheid de dichter niet maakt. Ook de *karakters* lopen zeer uiteen; over buitensporigheden, door een grotere 'verbeeldingskragt' veroorzaakt, zal men als een 'natuurlijk gevolg van hun genie' niet te hard moeten beoordelen. De natuur zelf vormt dus de dichter. Wat zijn nu *zijn kenmerkende trekken*? En in hoeverre zijn deze aangeboren? Een dichter is voor Van Alphen 'een mensch, die door middel der verbeelding of inwendige gewaarwording, harmonisch tot het hart spreekt.' Er zijn soorten, nuances, en graden, de laagste trap valt niet te bepalen; wij beschouwen hier alleen dezulken, die algemeen als wezenlijke dichters worden beschouwd, van Homerus tot Van Merken, in dichterlijke romanschrijvers als Fénelon, Rousseau, Wieland, Goethe, Richardson. Volgens de beste theoretici is de grond van het poëtisch genie: buitengewone gevoeligheid der ziel, buitengewone levendigheid van verbeelding, buitengewone kracht van voorstelling, en onwederstandelijke neiging tot mededeling van wat men gevoelt. Wat hiermee in strijd is, ging Van Alphen voorbij; evenzo de niets verklarende ideeën over de *furor poeticus.* Er blijven echter vele vragen over. Met alle eerbied voor Helvetius bestrijdt Van Alphen zijn stelling, dat alle onderscheid tussen mensen louter gevolg van 'opvoeding' zou zijn.

Er is een *aangeboren* (niet *ingeschapen*: Van Alphen volgt liever Locke dan Descartes[3.]) genie; maar is het algemeen, zodat de modificatiën door de omstandigheden worden veroorzaakt? Neen; de natuur zelf maakt deze tot schilder, die tot dichter, een derde tot 'muzikant'. Hoe doet zij dat? Daaromtrent is niets met zekerheid te zeggen; want noch anatomisch, noch fysiologisch, noch experimenteel-psychologisch heeft men het onderscheid van 'organisatie' tussen een Leibnitz en een Groenlander kunnen vaststellen. Maar de ervaring leert, *dat* zij het doet. Hoevelen, van kindsbeen in een vak opgeleid, zonder vordering te maken,

1. Dat zij op de *ontwikkeling* wel invloed hebben, ontkent V.A. niet.
2. Vreemd doet het ons aan, dat de rechtzinnige, vrome V.A. hier óók Herder's ideeën over het eerste *ontstaan* der taal aanvaardt. Voor zijn godsdienstige overtuiging komt hij anders, ook in zijn esthetisch werk, wel uit.
3. Vgl. weer Van Goens, boven p. 300v.

hebben bij toeval in een ander vak geraakt, aanstonds hun genie vertoond! Algemene genieën zijn er, maar zij zijn de zeldzame uitzonderingen.

Teergevoeligheid. De sensibiliteit is bij alle beschaafde mensen aanwezig maar bij de geboren kunstenaar in veel hogere graad; zij is ook de oorzaak zijner oorspronkelijkheid. Boileau en

Fontenelle zijn krasse uitzonderingen. Maar bij Ossian, Young, Racine, Klopstock en zo vele anderen, ouden en modernen, vreemde en vaderlandse blijkt genoegzaam, dat de sentimenten moeten heersen, en 'de geest' geen of slechts zeer bescheiden rol mag spelen. 'Hoe sterker de digter zelf gevoelt, hoe sterker hij ons doet gevoelen.' Het buitensporige als in *Werther* is verkeerd, maar niettemin maakt de groter of kleiner mate van gevoeligheid de grotere of kleinere dichter. De levensgevallen der dichters zijn hieromtrent ook leerzaam. Zij leert hen ook, meer nog dan de verbeelding, zich in hun personen geheel te verplaatsen. De voorbeelden bieden zich aan in menigte. Maar wat de ene dichter treft, kan de ander koud laten. Bij de heldendichter moet deze gevoeligheid echter zeer uitgestrekt en zeer algemeen zijn. Zij is aangeboren, maar kan door oefening en door omstandigheden worden vermeerderd; dat laatste is bij de meeste grote dichters ook inderdaad het geval geweest. Dat zij, als alle ware genieën, van nature melancholisch zijn, wordt hier verzekerd, en daar ontkend; juister schijnt het, te zeggen: bij tijden hypochondrisch.

Verbeeldingskracht. Geen dichter zonder deze, zegt Haller; volkomen terecht, mits het niet inhoudt, dat elk dichter een 'uitgestrekte of scheppende verbeeldingskragt' zou moeten hebben. Ook de wetenschap eist verbeelding, maar een van andere aard dan de kunst: de ene beschouwt de dingen, doordringend, in haar delen; de andere ziet ze zinnelijk, als geheel. De verhouding van *geheugen en verbeelding* heeft Condillac het best aangewezen: het ene herinnert zich de dingen in de gegeven orde, en als verleden; de andere stelt ze, in nieuwe samenvoeging, als tegenwoordig voor. Verbeelding onderstelt dus noodzakelijk geheugen. Maar een *uitgebreid* geheugen zal vaak geen voordeel zijn: bij weinige, door gedurige herhaling, levendige voorstellingen, zal de verbeeldingskracht veelal sterker zijn, dan bij een menigte, te groot om te bearbeiden.[1.] Over de betrekking van *verbeelding en genie* heeft Gerard zeer veel gewichtigs gezegd. 'Bijaldien onze natie wat meer lust krijgt om de schoone kunsten wijsgeerig te behandelen, - is het niet, of men Van Goens hoort?[2.] - zal een goede vertaling van dit werk allernoodigst zijn.' De dichterlijke verbeeldingskracht uit zich in de beschrijving, de vinding, de taal. *Beschrijving* van natuur, handelingen, karakters, sentimenten. Kopiëren dadelijk naar de natuur, of uit het geheugen doet geen genie; hoe meer 'idealisch' echter de beschrijving is, hoe meer verbeelding ze eiste; deze ziet haar onderwerp in eens, als tegenwoordig, in de karakteriserende trekken, zo dat zij zelf er door aangedaan wordt.[3.] Goede voorbeelden vindt men bij Hoogvliet,[4.] Van Merken.[5.] Tasso, Milton, Klopstock. Ook tot het zich verplaatsen in eens anders toestand, moet de verbeelding medewerken; al speelt daarbij het gevoel de eerste rol, gaat het toch niet aan, ze, met Marmontel, hier uit te sluiten. In haar grootste kracht vertoont zij zich, als zij ons nieuwe nooit geziene werelden binnen voert, met een Milton of een Klopstock; bij de laatste 'deze grootste digter, meer dan iemand voor hem, begaafd met zulk een *scheppende verbeeldingskragt*', 'veel meer nog en natuurlijker' dan bij de eerste. Ook de beeldende, dichterlijke *taal* is het werk der verbeeldingskracht: Men leze Young, Ossian, Jesaja, Klopstock.

Deze verbeeldingskracht nu moet haar grond hebben in een zekere gesteldheid der hersenen; de samenhang met 'ligchamelijke toevallen' kent Van Alphen bij ervaring. De dichter heeft een *aangeboren bijzondere geschiktheid* voor dit vermogen; wie deze ontbreekt, kan, om verzen te maken, zich in duizend bochten wringen, en

1. Vgl. Van Goens, boven p. 301, over het genie.
2. Vgl. trouwens ook V.G. boven p. 289.
3. Vgl. weer V.G., *Volkmann.* I, 68-69; boven p. 28.
4. Die V.A. anders lager stelt dan men gewoon was; zie o.a. 111: te weinig gevoel, te veel declamatie.
5. Die hij veel hoger schat, en veel aanhaalt.

alles van anderen overnemen, hij zal nooit iets goeds voortbrengen. Maar dit vermogen kan wel versterkt worden, door toevallige omstandigheden, en door ‘stellige beoefening en aankweking’. Te zware arbeid, zowel als het ledige leven van ‘den wilde van Rousseau’ zullen noodwendig een zwakke verbeelding medebrengen. Verwijfde

opvoeding zal verslappende, het tegendeel versterkende invloed hebben. Gedurig afgetrokken wetenschappelijk denken zal de geboren kunstenaar aan verbeelding doen verliezen wat hij aan ‘eigenlijk gezegd verstand’ wint.[1] Gevoeligheid en verbeelding daarentegen versterken de een de ander. Vaak is dichterlijke verbeeldingskracht, waar ze aangeboren was, door de omstandigheden onderdrukt, nooit echter, waar ze ontbrak, door oefening verkregen. Maar waar ze is, *moet* men ze *oefenen* en daardoor haar hoofdeigenschappen: gemakkelijkheid, levendigheid, uitgestrektheid, en ingetogenheid, *versterken.* De *gemakkelijkheid* versterke de jonge dichter door opwekking, herhaling, herinnering van zinnelijke voorstellingen; en daarbij afgetrokken herinneringen tegen te gaan, en in abstracte onderzoekingen zich niet te diep in te laten; door de beschouwing van kunstwerken en het lezen van goede dichters.[2] De *levendigheid* door de zintuigen en hun gewaarwordingen te verfijnen, door gedurige, ingespannen herinnering van gelezen, poëtische schilderijen. De *uitgestrektheid* door op zijn gebied veel bouwstoffen te verzamelen, in kennis van het menselijk hart, van karakters, sentimenten, natuurtonelen; zoals Homerus, Tasso, Goldoni, Haller deden. De *ingetogenheid*, zo nodig tegen altijd dreigende *buitensporigheid* door zijn oordeel te scherpen en zijn smaak te verfijnen.

De oefening beslaat nog een zeer grote plaats in Van Alphen's theorie; hij waarschuwt echter af en toe, dat het aangeboren vermogen de grond van alles moet zijn.

Zijn de *vrouwen* door haar teergevoeligheid geboren dichteressen? De ervaring leert eer het tegendeel. Er zijn wel talenten onder haar; maar geen enkele Homerus, Ossian, Young, Klopstock of Vondel. Hun gevoeligheid schijnt meer tijdelijk dan dadelijk; zij zijn te week, te onstandvastig; zij missen kracht en oorspronkelijkheid.

Is er wezenlijk onderscheid van verbeeldingskracht tussen de dichter en andere kunstenaars? Van Alphen heeft 't niet kunnen ontdekken, ook niet bij vergelijking van Laocoon bij de dichter en de beeldhouwer, ook niet na lezing van Diderot, *Sur les Sourds et les Muets*; hij vond niet anders dan het onderscheid der tekenen, en van de natuur der kunsten. Tot *dichter* maakt de geboren kunstenaar eerst een derde eigenschap: *de neiging en het vermogen, om zich harmonisch, zinnelijk, door de taal, uit te drukken.* De ‘enthusiasmus’ drijft hem tot uitdrukking van wat in hem leven kreeg door taal, tonen, verven, of steen. In taal, als ‘het eene denkbeeld op het andere volgt, en eene gewaarwording vele anderen veroorzaakt’: zó dat zij èn onder beelden gebracht, èn door taal voorgesteld kunnen worden. De ziel, in hoogste spanning, *moet* zich dan uitspreken, al was het voor rotsen en bomen; eerst daarna vindt zij rust en voldoening. Tegenover een merkwaardige uitzondering als Metastasio staan Klopstock, Young, de heilige dichters.

Of de *taal* het geschiktste middel is, wijst de gemakkelijkheid in het gebruik aan, zowel ten opzichte van het object als van het subject. Van het object, want het onderscheid van natuurlijke of willekeurige tekenen, van voorstelling in de ruimte of in de tijd, hangt daarvan af. In het algemeen en a priori beschouwd, ten minste; want soms kan afwijking geoorloofd zijn. Het landschap past de schilder, veel meer dan de dichter of de beeldhouwer; wiens genie naar dergelijke onderwerpen trekt, deed verkeerd, als hij dichter werd; het komt meer voor, dan men denkt.[3]

In het subject, de dichter, bestaat die gemakkelijkheid uit een fijn gehoor en een gevoel voor de schoonheid van harmonie en melodie; ofschoon ze door oefening kunnen worden verfijnd, moeten ze in de grond aangeboren zijn. Waar de neiging

1. Vgl. weer V.G. boven p. 300v.
2. Sulzer is hier gedurig V.A.'s zegsman, als op verscheidene plaatsen.
3. Lessing noemde V.A. hier niet; ook even vroeger niet, n.a.v. Laocoon; maar wij zagen, dat hij hem kende. Zie boven p. 402.

bestaat, kan echter het vermogen nog te kort schieten. De dichter moet door de keuze zijner woorden zijn eigen verbeelding wekken in de lezer: gemakkelijk moet die uitdrukking schijnen voor de lezer, ze kan daarom de dichter soms wel veel moeite hebben gekost. Racine is niet minder dichter dan La Fontaine. De bijzondere

neiging, het fijne gehoor en gevoel zijn aangeboren, de kunstige versificatie van rijmen en maten wordt verworven. Met muziek en goede poëzie kweke men het aangeboren vermogen aan; nalatigheid doet 't verzwakken. ‘Een paal boven water blijft het altoos, dat een digter meer zijn ooren dan zijn regels moet raadpleegen.’

Er is nog een onmisbare voorwaarde voor de dichter: de voorstellingen zelf moeten poëtisch zijn. Rijmlust, als bij kinderen wel voorkomt, en vaardig spreken in zekere cadans, bewijst geen dichterschap: zomin als onze ‘knie-dichtende’ rederijkers, behoeven de Italiaanse, Spaanse, Griekse en andere *improvisatori* nog dichters te zijn. Uit zekere aanleg, de aard van volk en taal, eerzucht, belezenheid, oefening, gemeenplaatsigheid zal men de meeste gevallen voldoende kunnen verklaren. Geboren dichters zullen er wel onder zijn - als Beronicius bij ons - maar ware poëzie zullen ze slechts zelden leveren; hun besteld enthousiasme is ook het echte niet. Dat moet voortspruiten uit een overvloed van gewaarwordingen en beelden. De jongeling, die dichtersneigingen toont, moet men ongemerkt, ernstig op de proef stellen, er kunnen allerlei andere motieven werken, dan wezenlijke aanleg en onbedwingbare neiging.

Kort nog over *oordeel en smaak*. Gevoeligheid, verbeelding, enthousiasme kunnen ze niet missen. Bij ontstentenis krijgen we een Swanenburg, bij een tekort ‘zulke gebreken als men bij Shakespeare, Vos, Antonides en soortgelijken aantreft’; waar ze in de juiste evenredigheid staan met gevoel en verbeelding, daar vinden we de gelijken van Homerus, Ossian, Virgilius, Klopstock. Wat oefening daarin doen kan, werd reeds in de Inleiding voor Riedel aangewezen. Dat ze in de grond evenwel gaven der natuur zijn, leren ons de eerste genieën, die zonder regels voortbrengselen leverden, waarin men de regels zelf vindt; ze vertonen zich ook dikwijls allerduidelijkst in mensen van de laagste rang in de maatschappij, terwijl anderen met alle onderwijs en inspanning er nooit toe geraken. Dit is dus de vierde aangeboren eigenschap des dichters. De eerste drie zijn echter de voornaamste: Men vergeeft vele gebreken van smaak en oordeel uit hoofde van uitmuntende schoonheden; maar wie hart en verbeelding niet aan doet, schrapt men ondanks alle smaak en oordeel onverbiddelijk uit de lijst der dichters.

Ten besluite geeft Van Alphen nog enkele aanmerkingen. Dat er *algemene genies* zijn, als Hugo de Groot, en veelzijdige kunstenaars, als MichelAngelo, geeft Van Alphen toe: hij voegt aan Van Goens' voorbeelden nog andere toe; maar hij ontkent nog eens, dat ‘elk genie in alle takken groot zoude hebben kunnen worden’. Het schijnt tegen Van Goens gericht, die tot die mening neigde.[1] Het kenmerkende onderscheid tussen de geboren dichter en de dichter-in-schijn, is de *oorspronkelijkheid* (waarover Lavater belangrijke opmerkingen maakte). Waar men dit in acht neemt, zal het getal dichters klein zijn; er zijn er ook niet veel nodig. Louter reproducerende musici zijn nuttig, ‘maar zulk slag van dichters kan men volkomen missen; zij doen zeker meer kwaads dan goeds’.

Er zullen meer geboren dichters, dan geboren schilders of beeldhouwers zijn; maar bij velen wordt het vuur door de omstandigheden uitgeblust, voor het recht aan het branden komt. Wie van nature geen roeping heeft, moge een onderzoek als dit ervan afhouden, verzen te maken; tenzij nu en dan eens, welstaanshalve, als zijn zuster trouwt, of zijn vriend sterft. Maar hij verzuime er vooral niets anders voor, en geve zich voor geen dichter uit. Belachelijk is het ook, te redeneren: ‘Al wie in dit of dat genootschap is, maakt verzen - Ik ben er ook lid van - Derhalven.’ Velen twijfelen met mij, of al die dichtgenootschappen der laatste jaren, de dichtkunst wel voordeel doen. Niemand dwinge zichzelf tot dichten; anderzijds behoeft enige

1. Vgl. boven p. 410, 28v., (Volkm. I, 168), 299, 303.

moeilijkheid in de versificatie niet af te schrikken, wie de aanleg bezit; de vaardigheid is een zaak van oefening en vlijt.

In 1784 zond Van Alphen bij de Maatschappij een verhandeling in ter beantwoording van de

prijsvraag van 1782: ‘Welke zijn de kenmerken van waar en valsch vernuft, en welke zijn de behoedmiddelen tegen het laatste?’ Al verwierf niet hij, maar de Zürichse professor J.J. Hottinger de gouden penning, ook Van Alphen's antwoord werd gedrukt.[1.]

Bij de aanbieding betuigde hij ‘den jongen Kunstenaar’ met geen ‘verveelende geleerdheid, schoolsche spitsvondigheden (en) hairkloverijen’ te hebben willen kwellen, maar hem onderrichten met ‘eenvoudige beginsels (...) door voorbeelden opgehelderd’, naar de ‘uitspraken van het gezond verstand’.[2.]

I. Wat is *ingenium, esprit, Witz, wit, geest* of *vernuft*? Van Locke uitgaand, te rade gaand ook met Hume, Sulzer, Addison, Kaimes, komt Van Alphen tot de definitie: het vermogen, scherp en snel gelijkheden en betrekkingen op te merken; op kunstgebied dus *zinnelijke* gelijkheden en betrekkingen; wat nieuwe, treffende beelden, gelijkenissen, toespelingen, antithesen, enz. doet vinden, die onmiddellijk werken op de verbeelding. Bij de voorbeelden neemt Huygens ‘een der grootste vernuften zijner eeuwe’ een voorname plaats in. Vernuftig is niet hetzelfde als naïef. Zelfs verwart men *vernuft* en *genie.* Maar al kunnen zij samengaan; zij zijn onderscheiden; de genie treft door gedachten, het vernuft slechts door wijze van uitdrukking.[3.] Een menigte voorbeelden licht dit toe.
‘Het vernuft alleen maakt zeker den digter niet.’ Huygens vergat dat menigmaal, blijkens vele beuzelachtige sneldichten. Daarentegen besteedde Cats, die ‘allervernuftigst schrijver’, zijn gave steeds tot leren en stichten. Maar in *alle* literatuur *kan* en *mag* vernuft zijn, schoon ‘in verschillende mate en op verscheidene wijzen’. Gevoel en vernuft moeten nauwkeuriger worden begrensd dan Van Alphen deed.[4.] In het herderdicht mag het niet boven de vatbaarheid van de herder gaan. In alle poëzie waar het gevoel heerst, mag het de hartstocht niet verdonkeren. Dat is echter misbruik: *vals* vernuft. Heersend is het vernuft in de fabelen; vaak in het puntdicht; veelal ook in spreuken, en dergelijke. Voor de verschillende genera van poëzie kan men verschillende ‘wijzingen’, soorten van vernuft aanwijzen. Ossian had het vruchtbaarst vernuft, geheel passend bij *zijn* verbeelding en gevoel. Zo hebben ook David en Homerus zowel hun vernuft als Swift en Rabener.
II. Vernuft biedt wat nieuw en verrassend is; derhalve vallen er niet onder de geijkte beelden, metaforen, enz. die overigens als de gewone zinnelijke taal des dichters met recht in gebruik blijven. De *kenmerken van het waar vernuft* zijn: waarheid - duidelijkheid - welgeplaatstheid - spaarzaamheid. Achtereenvolgens behandelt Van Alphen deze vier, telkens korte beschouwing toelichtend met de analyse van zeer vele voorbeelden, goede en slechte; en dus tegelijk met het ware ook het valse vernuft kenmerkend. Vijf gevallen van gebrek aan *waarheid* in (vals) vernuft onderscheidt hij. Ofschoon erkennend, dat ze lang niet meer zo in ere zijn als vroeger, staat hij het langst stil bij de woordspelingen, met een bladzijde uit Boileau tot besluit. Bij onze beste, oudere schrijvers, die veel

1. *WW. Mij. Lk.* VII, 1788.
2. Zou dit niet *mede* bedoelen, bij de jury de gedachten aan de ‘metaphysischen’ Riedel-vertalerverre te houden? Evenals p. 198 iets, dat op kritiek op ‘den Heer Van Alphen’ lijkt.
3. Maar, herinnert hij, p. 208, het onderscheid tussen vernuft en genie valt niet onder de vraag.
4. Vgl. boven p. 411.

met vernuft ophadden, vindt hij een overvloed van vernuftige invallen en geestige trekken, maar ook veel, dat onjuist, buitensporig, ongerijmd of laf moet heten. Wat de *plaatsing* betreft: geen kwinkslagen passen in ernstige voorstellingen, geen ingewikkelde vergelijkingen waar eenvoud eis is; en geheel geen vernuft, waar de zaak alleen alle aandacht vordert; als ‘bij het verhevene van het eerste soort’ (dat in het onderwerp zelf ligt), bij ‘het hartstochtelijke in den hoogsten trap’; of bij geestelijke gezangen. De wet der *spaarzaamheid*, gegrond op de natuur van het menselijk hart, eist zelfverloochening van rijke vernuften.

> Bijzonderheden moet men aan de smaak des dichters overlaten. Fabel-, punt- en hekeldicht hebben veel; herdersdicht, geestelijk lied, treurspel, heldendicht, hoge ode, gedogen zeer weinig vernuftstrekken. Hooft's minnezangen hebben een teveel, evenals Young's *Nachtgedachten.*
> III. De *behoedmiddelen*? De *smaak*, door de oefening aan kenmerken en voorbeelden, geworden tot hebbelijkheid, zal veilig leiden, ook zonder gedurige angstvallige herinnering van regels. Om nader op de *oorzaken* van het vals vernuft in te gaan: het is een feit, dat levendig vernuft slechts zeldzaam gepaard gaat met een doordringend oordeel. Daarom moet men zijn oordeel scherpen, zijn smaak verfijnen, de aard der kunstwerken onderscheiden, de wiskunde beoefenen als breidel der verbeelding,[1] en koelbloedig eigen werk achterna corrigeren. Een andere, toevallige, oorzaak is vaak de bedorven smaak ener eeuw: in de natijd van Grieken en van Romeinen, in veel erger mate nog in heel 'de donkere middel eeuw'; zo lang nog nawerkend na het herstel der fraaie letteren: als men ziet bij Dante, Ariosto, Tasso, Spenser, Dryden(!), Shakespeare; Ronsard en zijn tijdgenoten; en ook nog bij Hooft, Vondel en Huygens. Bij hun weinige kennis van 'de eenvoudige beginsels der ware schoonheid' moet men zich echter nog verwonderen, althans bij de eerste twee dat zij niet meer vals vernuft tonen. Zeker zouden zij in onze eeuw tot veel hoger trap van volkomenheid hebben geklommen. De Ouden zijn eerst door 'het natuurlijk gezond verstand' tot voorbeelden genomen, het oogmerk en de bijzondere regelen der kunstwerken heeft men daarna zielkundig afgeleid; zo kreeg men vaste beginselen die toetsing der vermaardste werken der oudheid proefondervindelijk bevestigde; zo is de smaak der volken thans meer gevormd. Op die weg ga men bestendig verder: de beste modellen voor ogen houden; alle verbasteringen aanwijzen en bestrijden; de zuivere wijsbegeerte als beste leidsvrouw volgen, 'vaste en eenvoudige beginsels opgeven', dat zijn de middelen, om een '*Standard of taste*' op te richten. Hoe ver onze natie daarmee reeds gevorderd is, zal Van Alphen niet beslissen; het is ook niet gevraagd.

Men heeft Van Alphen verweten,[2] dat hij in dit stuk de dichterlijke uitdrukking grotendeels tot verstandswerk heeft gemaakt, met negering van de fantasie. Ten onrechte, meen ik. Hij heeft slechts de grenzen van 'het vernuft' wijder uitgezet, de definitie verruimd; en 'vinding' of 'verbeelding' in het ongemeen voorstellen van gemene denkbeelden, er mede onder begrepen: het Horatiaanse *ingenium* met het Franse *esprit* gecombineerd.[3] Het vernuft is zo bij hem tot een onderdeel van de fantasie geworden; vandaar dat ook dezelfde wachter: *oordeel* en *smaak* tegen de buitensporigheden van het vernuft, en van de verbeelding moeten beschermen;[4] dat als slachtoffers van het ongebreidelde vernuft dezelfde voorbeelden kunnen dienst doen als bij de ongebreidelde verbeelding; vandaar, dat ook aan Mozes, David, Homerus en Ossian, hun eigen soort vernuft kan worden toegekend. Maar Van Alphen is daarbij niet consequent. Dat hij Trublet verwijt te veel onder het vernuft te brengen, stemt met zijn opzet; maar in zijn beperkingen, en meer nog in de keuze en kritiek van auteurs en voorbeelden blijkt duidelijk, dat de engere opvatting 'esprit' gedurig de ruimere bij hem verdringt. Hooft, Huygens, Pope, Boileau, Voltaire haalt

1. Raad van Haller; door V.A., *Dk. Verhh.* 164, niet zo grif aanvaard.
2. De Koe a.w. 152. 153.
3. Zie vooral p. 207.
4. Vgl. boven p. 413.

hij het vaakst aan, met Vondel; daarna komen Vollenhove (die wel eens verviel in vergezochte godgeleerde spelingen, zoals men ze ‘voor eenige jaren’ nog scheen te zoeken), Horatius, Young. En verder: Antonides, De Decker (puntdicht), Poot, Hoogvliet (die verheven onderwerpen wel eens door vernuft bedierf); Malherbe, La Motte, Fontenelle, Rabener.

Daarentegen de vereerde Van Merken maar eens; en de zo geliefde Klopstock, de verhevene, nooit.

Rechtstreekse invloed van Van Goens is voor dit stuk reeds uitgesloten, doordat de vriendschap inmiddels gebroken was. Dat Van Alphen toch ook hier nog Van Goens' leerling is, gevoelt men, wanneer men na deze verhandeling die van Mendelssohn leest met Van Goens' voorrede en toevoegselen. Maar ook hier blijkt weer, iets duidelijker misschien nog dan in zijn vroegere werk, dat Van Alphen minder vrij stond tegenover de classicistisch-rationalistische tradities dan Van Goens. Gezond verstand - de Ouden - de regels - de soorten - de modellen - oefenen - kweken - breidelen - beschaven - stoffen naast woorden - versieringen naast gedachten. Hoe ligt voor de 'aankomenden (geboren) dichter' in deze 'beschaafder eeuw' de weg gebaand, waarop nog bovendien de zielkundige, wijsgerige theorie gaarne leidsvrouw wezen wil.

Bellamy stelde Van Alphen's *Theorie* en *Verhandelingen* wel op prijs,[1.] maar kon in 1782 nog slechts hopen door zijn vriend Kleyn contact met hem te zullen krijgen;[2.] in stede daarvan viel hij hem in 1783 onredelijk en onbesuisd aan, in een literair pamflet;[3.] - anoniem, en onder een motto uit Young's *Conjectures* - in ruil daarvoor zond Van Alphen hem - ook anoniem, maar weldra bekend - in 1785 een waarderende bijdrage voor zijn *Poëtische Spectator.*[4.] Van persoonlijke betrekkingen bemerken wij echter niets; de wederzijdse vriend Kleyn bleef tussenpersoon. Over Van Goens horen wij slechts eens, bij Bellamy, in 1782 als van de satelliet van Oranje, die door hem mogelijk postmeester worden zal.[5.] Het zou mij ook niet verwonderen, of Van Goens was de aanleiding tot zijn vriendelijke beschrijving van ene 'Verrader des Vaderlands'.[6.] Bekendheid met de literaire denkbeelden van Van Goens blijkt ons nergens in geschriften of brieven van Bellamy.

Ook bij anderen uit der kring der 'genialische Vrienden' valt van zijn invloed weinig of niets te bespeuren. J.P. Kleyn, die in het begin der 19de eeuw voor een Arnhems genootschap in enige verhandelingen de gehele theorie der dichtkunst wilde doorlopen, maar daarin door de dood werd gestuit (1805), ontleende een anekdote en een citaat omtrent het naïeve aan Van Goens, zonder hem te noemen.[7.]

Alleen J. Hinlopen (1759-1808), Orangist als Van Goens, een ogenblik zelfs met hem in die penibele positie vroedschap (1782-1783), zeer bevriend zowel met Perponcher als met Van der Pauw, door Van Alphen - als we Scheltema mogen geloven[8.] - al vroeg in de esthetica ingeleid,[9.] en later naast de klassieke ook de vijf

1. Zie Nijland, *L. en W. v. Bellamy* I, 165, 278, 375, 385, II, 47, 279.
2. ibid. I, 171: waar niet als Dr. N. meent, Ockerse, maar V.A. *stug* wordt genoemd. Verder I, 203, 204.
3. ibid. I, 373vv.
4. ibid. II, 167vv.
5. ibid. I, 238.
6. ibid. I, 240, 256. Op Wllem V past 'een vuige slaaf der Vorsten' niet. In de brief volgt op de passus over V.G. een ontboezeming over de verraders. En juist in deze tijd was V.G. in en buiten Utrecht in prent en pamflet 'de verrader'. Cat. Knuttel 20258-20272.
7. *Mnemosyne* I (1815) Voorberigt XI: en II 40. Vgl. Mendelssohn-Van Goens, *Over het Verh. en Naive* 61-62.
8. *Gesch. en Letterk. Mengelw.* III, 1e st. 175-260 Herinneringen aan Mr. Jan Hinlopen. Vgl. boven p. 2.
9. a.w. 190-191, 222.

moderne talen lezend, schijnt uit deze kring[10.] nader tot Van Goens te zijn gekomen. En hij erkent ook zijn literaire betekenis volkomen, nog in 1803, in een brief aan de balling te Wernigerode. Door Van der Pauw hoorde hij af en toe nieuws,[11.] las hij ook wel brieven van hem; daarop schreef hij hem ook zelf. Evenals Van der Pauw wenste

10. Wel vinden we van Prof. S. Rau een brief van 1779, waarin dank voor vriendschap voor zijn zoon, en aanbeveling in zijn protectie; maar verder vernemen we van geen relaties tussen V.G. en S.F.J. Rau, die toen nog maar 14 jaar was (1765-1807).
11. Uit Töplitz schrijft V.d.P. 23-8-1801 aan V.G. dat hij H. geschreven heeft, en uit het antwoord haalt hij een vleiend getuigenis over V.G. aan.

hij, dat Van Goens terugkeren zou.[1] De oude vriendschap herleefde weer, schrijft hij hem zelf: ‘vous daigniez encore me donner vos conseils, et vous interesser au cours de mes études.’ De goeden, hier, schrijft hij, vergeten u niet. ‘On se rappelle fort bien, que c'est vous qui le premier, chez nous, a donné le modèle de l'union d'une Literature classique marquée au coin de la delicatesse fine et deliée des plus beaux jours de la Grèce et de Latium, avec les graces naïves de la Muse moderne, que nous devions à l'Italie, la France, et l'Allemagne (...) que c'est vous, monsieur, qui entrant dans une nouvelle carrière, a osé conjurer l'orage, qui depuis a éclaté sur nos têtes - mais finis sous-là-dessus!’[2]

Van Alphen wilde vertrouwen in zijn eerste *Dichtkundige Verhandeling*, dat de theoretici, die hij opsomde, ‘aan onze digters niet geheel onbekend’ waren. Feith's verhandeling *Over het Heldendicht* kwam dat vertrouwen bevestigen. Hij heeft ze met veel genoegen gelezen; en hoopt op meer.[3] In dit in 1781 met de gouden erepenning van *Kunst wordt door arbeid verkregen*, te Leiden bekroonde stuk had anders Van Alphen wel eens een veer moeten laten: wat hij over onze achterlijkheid, en tot verheffing der Duitsers boven ons had gezegd, heette kortweg gebeuzel.[4] 't Berustte op niets dan vooringenomenheid evenals Frederik II's oordeel over de Duitse letteren. En hoe kundig ook overigens, ten opzichte van onze eigen poëzie toont hij zijn onkunde: geen enkel voorbeeld van verhevenheid kon hij er vinden bij twee dagen zoeken! Die in de rei van de Lucifer het verhevene niet gevoelt, behoeft niet naar Klopstock te gaan; hij is er onvatbaar voor.[5] Hij is 't eens met een zijner kundigste vrienden: ‘het schijnt voor den vrijen, diepdenkenden, en nauwkeurigen Nederlander bewaard, den waren smaak in de fraaie kunsten nog eenmaal te doen kennen.’[6]

Overigens waardeert Feith echter Van Alphen's werk wel. Zeer overtuigend dunkt hem de voordelen der wijsgerige beoefening der dichtkunde te hebben aangewezen; al gevoelt hij zomin als Perponcher veel voor de *matafysische mode* in de literaire theorie, toch beveelt hij zijn *Theorie* aan.[7] Wij merken ook veel overeenkomst van denkbeelden op; al is Feith alsnog heel wat behoudender dan Van Alphen. Over het onnauwkeurige *poeta nascitur, non fit*, deelt hij de mening van Van Engelen.[8] Als Van Alphen geniet hij ook van de nieuwe Duitse kunst, tot Goethe's *Werther* toe, vereert hij Klopstock bovenmate; wijst hij gaarne op de poëzie des bijbels; stelt hij de dichteres Van Merken zeer hoog; roemt ook Young, en verheerlijkt Ossian. Vele theoretici door Van Alphen geraadpleegd, kent ook hij: Gellert, Mendelssohn, Lavater, Ramler, Schlegel, Curtius, Herder, Winckelmann, Mengs; Engelsen minder: Addison, Shaftesbury en, naar een uittreksel der *Vad. Letteroefeningen*, Beattie. Meest houdt hij het echter nog met de Fransen: hij voert herhaaldelijk St.-Evremont aan, Dubos, Montesquieu, Serran de la Tour, Remond de St. Mard, Thomas, Voltaire, de *Encyclopédie*, Bitaubé. Liefst beveelt hij ‘aankomende vernuften’: Batteux, Marmontel en d'Alembert aan; die doen aan geen ‘metaphysische haarklooverijen’. Op Batteux en d'Alembert beroept hij zelf zich voortdurend; maar ook op Le Bossu en Boileau, die (behalve de laatste inzake mythologie en christendom) vol gezag

1. V.d.P. aan V.G. 12-7-1803.
2. H. aan V.G. 17-9-1803.
3. a.w. *Inl. Verh.* 167.
4. Feith, *Werken* 6 (1824) 8.
5. ibid. 8-12; 121. Op de laatste plaats V.A. niet genoemd, maar m.i. wel bedoeld.
6. Bilderdijk, zie *W. Mij Lk.* 6, 196.
7. *Werken* 6, 3, 53.
8. ibid. 6, 13.

voor hem hebben gehouden. Junius; de *Pictura Veterum*, en de werken van G.J. Vossius moest men ook niet zo verwaarlozen: dan zou men met verwondering zien, hoeveel al die nieuweren aan hen verschuldigd zijn, schoon ze hen nooit aanhalen. Die opmerking neemt hij over van de schrijver der *Proeven over de smaak*

in de Poëzij - Macquet - wiens werk hij als voortreffelijk aanbeveelt. De regels, de wetten staan voor Feith nog in volle kracht. De la Motte beuzelde, toen hij beweerde, dat Homerus zich aan geen vaste regels gehouden had. Zelfs Voltaire berispt hij om zijn toegefelijkheid tegenover Milton.[1] In ouderwetser trant dan Van Alphen's onderrichtingen, bedoelt Feith's stuk dan ook bepaald ‘een handleiding voor jonge dichters’ te zijn. Niettemin begrijpt hij, dat ‘er in het opgeven van regelen oneindig veel aan den smaak moet overgelaten worden.’ Dat onze jeugd daarom toch alle middelen vroegtijdig in het werk stelle, die de goede smaak kunnen geven![2] Feith schijnt het met de Leidse genootschappers wel geheel eens: ‘Kunst wordt door arbeid verkregen.’

Dat hij met Van Goens weinig gemeen had, ligt zo voor de hand. Toch vinden we hem eens, ofschoon zonder naam, aangehaald; en met veel lof. In zijn laatste, elfde, hoofdstuk: ‘over de navolging der Ouden’, komt Feith op de verhouding van *genie* en *regels.* Ver wil hij er niet in doordringen, *is* hij er ook niet in doorgedrongen; ondanks zijn raadplegen hier met Mendelssohn, Lavater en Herder blijft zijn voorstelling tweeslachtig en verward. Geen goed heldendicht ‘zonder de getrouwe waarneming der regelen’. Maar mèt die evenmin, zonder Genie. En omdat de Genie, in volle werking, naar geen regels luistert, en de voorgegeven schifting, achteraf door een verfijnd oordeel, praktisch vaak ondoenlijk of zeer schadelijk zal blijken, moet de Smaak voorgaan als Mentor van de Genie. Enkel studie van theorie doet slechts *weten*; terwijl men moest *gevoelen*; want de Genie redeneert noch herinnert. Toch zijn de regels van zeer veel nut, mits niet te vroeg opgedrongen. Eerst aandachtige lezing der Ouden, speurt de dichter dan naar de gronden, - die hij zelf ook ten leste vinden zou - zo geve men de regels: zij verkorten hem de weg oneindig. Regels en lectuur vergelijkend, studeert hij verder; is der Ouden ‘voorschrift’ hem ‘geheel eigen geworden’, dan waagt hij het, dien overeenkomstig zelf iets voort te brengen. Maar dan dreigt het gevaar der verkeerde navolging. De goede navolging, loffelijk en vanouds in zwang, is tweeërlei: de natuur navolgen zoals de ouden het deden, die ongetwijfeld met zeer veel vlijt, en eindeloos verwerpen, veranderen, verbeteren, eerst hun volmaaktheid hebben bereikt; (men zal ze daarbij nog vaak kunnen overtreffen, door ‘eenige kleine feilen’ te mijden) òf, schone denkbeelden en trekken aan de Ouden ontlenen, ‘en ze door een nieuwe verfraaijing ons eigen maken’; zoals Boileau kon erkennen alles van Horatius te hebben, en toch origineel zijn. De eerste navolging behoort tot de genie, de laatste tot de smaak. Kiest men zich, als bij ons gebruikelijk is, één bepaald model, dan kieze men zeer zorgvuldig; en hange het nog nooit met blinde liefde aan. Wat nu de ware, ‘de edele navolging der Natuur’ is, hoe ‘de samenvoeging van de uitgelezene schoone deelen tot een schoon geheel’ geschiedt, zegt Feith niet. Het is ‘alleen het werk van de Genie’, zegt hij; om dan terstond te gaan betogen, dat men het aan de Ouden afzien moet. Maar tevens verwijst hij hen, ‘die hier minder klare denkbeelden van mogten hebben’, naar de Inleiding voor Volkmann's *Reisboek*; en de *voortreffelijke noot*, daaronder geplaatst, die hun alles duidelijk zal doen worden. Dat is de ook door Van Alphen zo hoog geschatte uiteenzetting van Van Goens over Zeuxis' Helena,[3] die toch wel heel andere geest ademde.[4]

1. a.w. 39, 17, 56; Macquet over Milton, geciteerd; over Milton's en Tasso's walgelijke ongerijmdheden ook 81, 153; enige lof heeft F. wel voor M. 56, 62, 66: het ‘eerste bût’: vermaken (zie Van Engelen), mist hij ten enenmale! 56.
2. a.w. 18, 65.
3. Volkm. I, Inl. 66-70. Zie boven p. 28, 400v. en 407.
4. Daar de nadruk op het genie, hier op de modellen; daar naast de Ouden Hom. en Virg., de modernen Dante, Tasso, Shakespeare, Milton gesteld; hier altijd te kort of te lang bevonden (Over Dante niets; over Shakespeare, 87; *is* oorspronkelijk genie; maar, zijn onkunde!).

Van 1784-1793 verschenen Feith's *Brieven over Verscheidene Onderwerpen*: zes delen, over allerlei onderwerpen der dichtkundige theorie. Zij bedoelen over dezelfde dingen in de algemeen beschaafde volkstoon te handelen, als een Van Alphen en een Bilderdijk in geleerder trant hadden gedaan, om zo de smaak des volks te verbeteren, en daardoor indirect het opkomen van ‘meer groote

vernuften' te bevorderen. Feith's denkbeelden hebben zich dan verruimd, en verhelderd; hij is nog dichter tot Van Alphen gekomen, maar ook dichter tot Van Goens. Het tweede deel handelt over de genie en de smaak. 'De smaak moet de mentor der genie zijn', dat blijft; ook moet zij die op gezonde wijsgerige wijze tot volmaaktheid brengen. Uitgebreide studie, tot alle wetenschappen, zich uitstrekkend, heet nog vereiste voor de dichter. Maar welk een wijziging in dichter-waardering. Boileau: de poëzie was volstrekt zijn werk niet, alleen door ijver werd hij een groot versificateur; 'zelfs als kunstregter staat hij bij mij op een' zeer lagen prijs'. Voltaire: Kunstig, maar hoeveel meer genie bij Tasso en Shakespeare. Tasso, 'de groote Tasso' nu: hoe durfde een Boileau, schoonheden, waarvan hij zelfs geen besef had, *le clinquant du Tasse* noemen? Zo beoordeelt een blinde de zon. Tasso was niet geschapen, om voorbeelden te volgen, maar om ze te geven. Milton: 'wie heeft hem de taal der Godheid leren naspreken? Genie, mijn vriend! genie alleen!' De brief over het 'poëtisch naturel' - uit Bodmer - is één verheerlijking van het *Paradise Lost.* Shakespeare: niettegenstaande zijn gedrochtelijke onregelmatigheden, de grote, onsterfelijke, verrukkende Shakespeare, die in een enkele trek meer zeggen kan dan menig ander in een foliant.

In de 'ruwe schets van de genie' zijn dingen die aan Van Goens' onuitgegeven opstellen doen denken: het genie gaat onverzettelijk voort, breekt door alle belemmeringen en verzet, weet van geen poëzie als 'uitsparing in ledige uren', trotseert armoede en ellende - tegenover een Franse tijd van Lodewijk XIV stelle men de uitgebreide Nederlandse 'dichtkundige Martelaars-Historie' - betreedt nieuwe wegen, wekt zwermen van critici; is in alles 'stout en boven den regel'; schept terstond meesterstukken; bindt schoonheid en ongerijmdheid vaak onafscheidelijk samen; is onvergelijkelijk nederig, verwonderd over zijn eigen roem. Invloed van Van Goens kunnen wij er niet in vermoeden. Dat hij hem citeerde in het begin dezer *Brieven*, over de romance, om hem onbillijk te bestrijden, hebben we reeds gezien.[1.] Komt hij tegen Madame Dacier's allegorische Homerusverklaring,[2.] dan herinneren we ons, dat ook daarin Van Goens hem lang voor geweest is; spreekt hij met minachting over de gothische bouwkunst, hoe passend ook bij de ridderroman, hoezeer de ruïnen het gevoelig hart ook mogen aandoen;[3.] dan heeft hij daarbij niet zozeer aan Volkmann, als wel aan Van Goens zijn inzichten ontleend;[4.] dat een man als Goethe 'zich tot een voorstander dier ordenlooze bouworde heeft opgeworpen',[5.] vindt hij onbegrijpelijk, tenzij dan een romantisch gevoel hem parten speelde.

Zonder hem te noemen kent hij hem echter nog eens de grootste lof toe aan zijn bladzijden over Zeuxis:[6.] thans neemt hij ze geheel over, 'omdat ze de zaak in een licht (stellen), daar ze bij mijn weten, niemand voor of na in geplaatst heeft.'

Al is er overigens geen invloed van Van Goens op Feith waar te nemen, al schijnt ook die van Van Alphen niet bijster groot, als wiens meer gehoorzamende[7.] opvolger in de literair-esthetische voorlichting van het Nederlandse volk wij hem wel mogen beschouwen, als bij Van Goens lang te voren, zien we Frankrijk steeds bij hem dalen en Duitsland en Engeland rijzen. In het zesde deel zelf, waar hij de gouden eeuw der hoogmoedig geworden Duitsers reeds meent te moeten uitluiden, dringen

1. Zie boven p. 236v.
2. a.w. 2, 90.
3. a.w. 2, 85-87.
4. Vgl. boven p. 27v.
5. *Von deutsche Art und Kunst* (1773).
6. a.w. 2, 81-83.
7. Zie Voorberigt dl. 6. Van de eerste delen was zelfs een herdruk nodig. Zie *Werken* 4, 157. Anders met V.A. Zie De Koe a.w. 166.

zij toch de Fransen geheel op de achtergrond; en prest Feith zijn ‘lieve Sophie’ toch ook met hen kennis te maken: zij zullen zeker haar lievelingslectuur worden: de Fransen zelf erkennen hun minderheid.[8.] Hetzelfde verschijnsel met de theorie. En in de *Bijdragen ter*

8. *Werken* 4, 266.

bevordering der schoone Kunsten, die hij daarna met Kantelaar uitgeeft (1793-1796) is het nog duidelijker. Daar is de glorie der regels zeer verbleekt. Daar worden de *Götz* van Goethe, de *Don Carlos* van Schiller ver boven Corneille's onhistorische stukken gesteld. Daar is Shakespeare het onvergelijkelijke genie, wiens gebrek aan geleerdheid zijn grootste lofspraak is. Ofschoon toch weer een vereniging van zijn volmaaktheden met die van de Fransen het hoogste ideaal is.[1] Het 'Voorberigt' constateert daarbij ook 'verbeteringen, die onze poëzij waarlijk ondergaan heeft bij al dezulken, die sedert eenige jaren gemeenzamer met de Engelsche en Hoogduitsche beoordeelende schriften bekend geworden zijn.'

Het is alles rechtvaardiging van Van Goens. 'Jammer maar, dat ze ook (...) bij sommigen eenen onbillijken afkeer voor de schoonen voortbrengselen van ons eigen land veroorzaakt hebben': dat kon heel goed de kritische noot erin zijn. 'Onze *Oude* en *Nieuwe Bijdragen* (...) hebben dien tijd waarlijk ter verbetering onzer dichtkunst medegewerkt.' Dat is inderdaad een zwak symptoom van late waardering voor de pionier, deze eens door Lelyveld voorspeld. Maar daar bleef het ook bij.

De Maatschappij, - 'waarvan ik een der eerste leden en oprechters geweest ben', getuigde hij in zijn *Bericht* tegen Habbema:[2] met Lelyveld *de* oprechter, had hij wel kunnen zeggen - was hem ook in 1786, toen hij ons land verliet, nog niet onverschillig. Hij zond haar een aantal boeken tot aandenken, en verzocht hem, extra-ordinair buitenlid te maken. De wet laat dat niet toe, antwoordde de 'briefschrijver' Clignett, maar men wil u blijven considereren als ordinair lid, zonder op toelagen te urgeren tijdens uw verblijf in het buitenland.[3] Maar zijn naam is niettemin van de lijst geschrapt;[4] en hoe getrouw ook de voorzitter J.W. te Water dertig jaar lang (1793-1822) alle overleden leden in zijn jaarlijkse aanspraken mag hebben herdacht, over de dode Van Goens heeft hij het zwijgen gedaan, zoals men het reeds vijfentwintig jaar algemeen deed over de levende.

Maar Bilderdijk? Met de esthetica der Duitsers had hij niet veel op, weet men.[5] Maar zijn uitlatingen daaromtrent zijn uit de tijd, dat hij tegen omtrent alles wat Duits was een afkeer gevoelde. En als men ze in hun verband beschouwt, en met elkaar vergelijkt, blijken ze niet *de* esthetica zelf te gelden. In 1808 schrijft M. Tydeman hem: 'Men vraagt mij, wat is Aesthetica, in 't Hollandsch? (...) Maar ik mag ze niet lijden: mij dunkt, het is een spinneweb - een kluisterfabriek'.[6] Bilderdijk is het volstrekt met hem eens: 'zij zit in den Dichter als dichter, in ieder die gevoel voor dichtkunst heeft; maar die er eene wetenschap van hebben willen, hebben alles bedorven. Er zit meer in Vossii Rhetorica voor den dichter, dan in alle de hooggeroemde Engelsche en Duitsche schriften over Aesthetiek.' Een goede esthetica ware echter zeer goed mogelijk, en zij zou de dichter groot nut toebrengen; niet de beginnelingen; wel hem, die hun de weg wees. Geen dorre metafysica echter; maar practicale lessen, gegrond niet op een regel, maar op een principe.[7] In 1810 vraagt H.W. Tydeman zijn voorlichting nopens de esthetiek, als wetenschap. Zijn neef Van Swinderen, die ze op onze Academiën wenst, wil hem niet toegeven, dat de naam reeds contradictie involveert, dat het niets dan een reeds weer verouderde uitvinding van een 'alten

1. Deel I. Iets over het Treurspel.
2. p. 67.
3. J.A.C. aan Cun.v.G. 30-7-86.
4. In die van het Gedenkschrift van 1867 is hij echter weer opgenomen (in verband met de levensschets in 1857 aangeboden? *Handd. Mij. Lk.* 1857, 61).
5. Zie Bavinck, *B. als denker en dichter*, hfdst. X; De Koe a.w. 161-164.
6. *Briefw. Bild.-Tyd.* 1, 64.
7. ibid. 72. De uitval tegen de 'Aesthetyken of Aristarchen', *N. Mengg.* 1, Aan den Lezer 24, met beroep op Lessing gaat eigenlijk langs de esthetica heen.

splitternden Wolfiaan' is, enz.[8.] Bilderdijk wijst hem terecht: terdege kunnen wij van 't gevoel reden geven. Het Duitse onderwijs in esthetica keurt hij wel geheel af, maar die wetenschap zelf vindt hij een desiderandum.

8. ibid. 1, 216-217.

Niet de Duitse dommigheden - misdaden tegen 't mensdom! - als wetgeving in de fraaie kunsten; maar waarnemen, nasporen in de kunsten, om daaruit zielkennis te putten: eerst daarna en daaruit kan men principia afleiden en systemata vormen.[1.] In de *Gedachten over het Verhevene en Naïve* (1821)[2.] stelt Bilderdijk weer de tegenstelling regels - beginsels; constaterend, dat met opkomst en algemeen worden van de theorieën, de welsprekendheid en dichtkunst altijd en overal afnamen en verloren gingen, - omdat ze tot nog toe altijd op bloot verstandelijke uitpluizingen *uitliepen*, licht hij straks toe[3.] - betoogt hij anderzijds, dat de wijsgerige en in verband gebrachte waarneming der verschijnselen als wetenschap, onschatbaar is voor de zielkennis. Maar de kunsttheorieën bekoren de wijsgeer, en niet de kunstenaar. Daarmee is echter niet gezegd, dat zulke wijsgerige kennis ook de dichter niet nuttig zou zijn. De poëzie is toch nader aan de wijsbegeerte verknocht, dan men wel geloofd heeft.

Van Alphen, erkent Bilderdijk had gevoel voor 't schoon, was wezenlijk dichter; helaas, waarom bedierf hij zich de smaak met de Duitse knoflook? en scheepte ons op met ‘Riedel's mijmeringen’, met hun schoolse dwingelandij over smaak, gevoel, en verstand?[4.] Bilderdijk, die gedurig verkondigde, in betoog en gedicht, dat poëzie ‘uitstorting is van overstelpend gevoel’, - ‘gevoel is haar bron; gevoel haar beginsel; uitstorting des gevoels, haar vervulling en doel’[5.] - verzette zich tegen de verstandelijke reglementering der kunst, van anderhalve eeuw her, begonnen met het nabauwen der Franse dichtkunde, na het verval van deze, voortgezet in het naar eis der mode, hangen aan de Duitse smaak.[6.]

Daarmee staat hij toch dichter bij Van Goens dan bij Van Alphen; zijn opvatting van de ‘enthusiasmus’, die ‘onweerstaanlijke dronkenschap des gevoels’,[7.] doet ook meer denken aan voorstelling ‘der genie’ bij de eerste. Scherp onderscheidt Bilderdijk de ‘dichterlijke geestdrift’ van de dweperij, die hij een doorgaand zwak der Duitsers acht: Klopstock, Gessner, Wieland, de sentimentelen, Schiller, Goethe vertonen de kenmerken al bijzonder. Hier zijn duistere, verwarde denkbeelden: maar ‘klare denkbeelden vergezellen het juist gevoel (...) te gevoelen is denken, en denken in de snelste en volkomenste volledigheid. Het verstand onderscheidt door uitéénzetting, wat in het gevoel tegelijk en op eens, in de hoogstvolkomene samensmelting begrepen is.’[8.] Dit herinnert zowel aan Van Goens,[9.] als aan de Duitse esthetici. Trouwens Mendelssohn's *Ueber die Empfindungen* beveelt Bilderdijk nog

1. ibid. 221-223.
2. *T. en Dk. Verscheidenheden* 2, 4, 11-13.
3. a.w. 23.
4. *Najaarsbladen* 2, 112-113 (1809) En nog in 1829 over Van Alphen ‘door zijn Riedel en andere Duitsche Duisterlingen bedorven’; *Briefw. Tyd.* 2, 257. Zijn kritische toespeling op de prijsvraag der Mij. van Lk. over Waar en Valsch Vernuft, en ‘hèt’ antwoord, kan m.i. *niet* op V.A. doelen, als Dr. De Koe voor zeker houdt, maar moet gemunt zijn op het bekroonde antwoord van de te Zürich filosofie en eloquentia onderwijzende Aufklärer J.J. Hottinger, die in zijn ‘Dissertatio De Veris atque falsis luminibus eloquentiae, sive de recto poetarum judico’ welsprekendheid en poëzie over één kam schoor; iets, waar B. zo vaak tegen opkomt. (b.v. *Versch.* I, Voorber. 7-8. Zelf had hij zo gedaan in zijn prijsverh. v.d. Mij. v. Lk. Zie *Werken Mij* 6, 11.) ‘Die geen Poëetisch gevoel lijden mag, blijve bij Filosofie of Redenaarstijl, maar vermete zich niet in zijn domme onvatbaarheid Dichters te oordeelen’, zegt B. *Versch.* 2, 170.
5. *Verscheidenh.* I, 7, 13.
6. ibid. 39-43; II, 199.
7. *Over Dichterlijke Geestdrift en Dweeperij,* 1809
8. *Versch.* I, 1-52; vooral 7, 20-21.
9. Zie boven p. 300.

uitdrukkelijk ter lezing aan.[10.] En zijn definitie van het ‘Schoon’ als ‘geestelijke aanschouwende gewaarwording van volkomenheid, door, of ter gelegenheid van zintuiglijke aandoeningen’[11.] verraadt bij haar ingaan tegen Baumgarten toch tegelijk de invloed van zijn formule. Esthetica niet als wetboek voor de kunstenaar, maar als wijsgerige ‘zielenleer’, was ook de opvatting van Mozes en Van Goens geweest.[12.]

10. *Versch.* II, 37. In de *Verhandelingen* (1821) ander werk van Mendelss. met instemming aangehaald.
11. *Verhandelingen* 165.
12. Zie boven p. 291v.

Nooit noemt echter Bilderdijk bij zijn esthetische beschouwingen Van Goens.[1] Toch behoeft men niet verder te trekken, dan de aanbeveling van Gessner's 'prullen'; niet door Van Goens heeft hij althans zijn bewerking van Mendelssohn's verhandeling gebruikt. 'Gedachten over het Verhevene en Naïve' zijn wat het eerste stuk betreft geheel op de leest van Longinus (en zijn commentator Boileau) geschoeid, maar bij het naïeve is er zoveel, in behandeling en voorbeelden, dat aan Mendelssohn's stuk in Van Goens' bewerking herinnert, dat toeval daarbij uitgesloten is; zelf spreekt hij hier ook terloops van 'de schrijvers van Theorien'.[2] Eens verwijst hij hier naar de prijsverhandeling van zijn 'vroege jeugd', voor de Maatschappij. Het is die, waarbij Van Engelen zijn mededinger was: over het verband van Dichtkunst en Welsprekendheid met de Wijsbegeerte (1777-1780).[3] Als een afgetrokken wijsgerig onderzoek diende toen de jonge auteur zijn werk aan, dat 'teffens de grondslagen eener algemeene Theorie der fraaie Wetenschappen' moest bevatten, zich onderscheidend door klaarheid en eenvoud; de Bijlagen zouden soms nieuwe uitzichten openen. Zijn uitgangspunt nam hij daar nog geheel in de bepalingen van Mendelssohn en Baumgarten en Wolff, van de eerste allermeest.[4] Tegen de onveranderlijke, op de ondervinding gegronde kunstwetten komt hij hier reeds op - 'Dan, ongelukkige kunst, zo de eerste Dichters niets anders bestaan hadden, waar waart gij! En zo de tegenwoordige niets anders kunnen, waar zult gij toe worden!'[5] - maar geheel zijn verhandeling betoogt de onmisbaarheid voor de dichtervorming[6] van de reden-, de zede-, de natuur-, van de 'fijnste zielkennis', kortom van de kennis van alle wetenschappen en kunsten, samen te vatten als de 'wijsbegeerte in hare meest uitgebreide beteekenis'.[7] De beste dichter is de beste wijsgeer.[8] De fraaie kunsten gezamenlijk zijn de Praktijk der wijsbegeerte, deze is de Theorie der fraaie kunsten.[9] De Wijsbegeerte is tevens de grond en de vervulling der Dichtkunst.[10] Maar zij ontvangt ook nut van haar terug; slechts door de dichters kan zij het volk met hare denkbeelden gemeen maken. Met geen systemata echter; en dus verderfelijke halve kennis naar Rousseau's woord?[11] De zucht tot systemata bracht juist de vreselijke duisternis over de middeleeuwen. En wiens kennis is volkomen? Niet gedeeltelijke, maar onklare kennis levert het gevaar - Rousseau toont het met zijn eigen werk -; de dichter echter moet voor alles *klare* denkbeelden voorstellen. En waarom zou een volledig samenstel van ware wijsbegeerte onuitvoerbaar zijn in de dichtkunst? daar een Lucretius met zijn valse stelsel in echte poëzie de roem der eeuwen verwierf? 'Gelukkig Poëet, wien 't eens gelukken zal om zijne lezers langs dien weg tot eene gelukzaligheid op te voeren, die onuitsprekelijk is!'

1. *Versch.* I, 35 over de Bijdragers, 'hoe welmeenend ook, allesbehalve bevoegde Kunstrechters'.
2. Van Alphen's Riedel en wellicht ook Mendelssohn's herziene uitgave zal hij daarbij geraadpleegd hebben. Beide beïnvloed door V.G.' opmerkingen. Zodoende is moeilijk *precies* uit te maken, wat van V.G. moet zijn. Maar vgl. vooral *Versch.* II, 104-105 (houding, daden, beeldende kunst), 109 (oorzaken), 113-118 (soorten), 127-128 (anekdote), 137 (niais).
3. *Werken Mij Lk.* 6, 1-78. Bijlagen 179-200. Onveranderde herdruk 1836. In 1829 had B. aan H.W. Tydeman een herziene uitgave geweigerd. *Briefw. Tyd.* 2, 255, 257.
4. Zie a.w. 5-6, 8, 17, 19, 21, 25, 27, 29 enz. De definitie p. 27 kan ook rechtstreeks van Leibnitz zijn overgenomen; op wie B. p. 199 voor 't zielkundige bijzonder wijst. Zijn vader had hem in Leibnitz' systeem onderwezen, Kollewijn I, 43. Hij leerde Duits uit zijn *Schriften, Brieven Bild.* 2, 107.
5. a.w. 24.
6. Zie vooral ook het slot a.w. 76-78.
7. a.w. 26. En 61.
8. a.w. 39, 57, 199.
9. a.w. 58.
10. a.w. 62.
11. vgl. pag. 179.

De Dichtkunst wil door woorden *vermaak doen*;[12.] zo besnoeide Bilderdijk Horatius' definitie, juist als Van Engelen, wiens vorige verhandeling hij echter eerst na voltooiing der zijne onder het oog kreeg.[13.] Anderzijds ‘brengt hij in de Dichtkunde alles tot het nut’, omdat, wijsgeerig

12. a.w. 9, 16.
13. a.w. 12.

beschouwd, alle *waar* vermaak nuttig moet zijn.'[1.]

Buiten de ouden haalde Bilderdijk zeer weinig auteurs aan; hij wilde niet anderer uitspraken repeteren, maar zoveel mogelijk nieuw zijnde, alles uit de eenvoudigste beseffen afleiden, en uit zijn eigen grond ophalen. Even noemt hij Batteux, Marmontel, Perponcher's *Grondbeginselen*, Van Alphen's *Theorie*, Macquet's *Proeven* zelfs, Batteux, Jones;[2.] hij geeft een enkel citaat uit Marmontel, uit Gravina, ja uit Young's *Conjectures*;[3.] Mendelssohn noemt hij tweemaal, zonder echter volledig aan te wijzen wat hij aan hem verschuldigd is. Zijn belezenheid toont hij vooral, tegelijk met zijn zelfstandigheid in de acht, het volgend jaar ingezonden bijlagen, tezamen omvangrijker dan de verhandeling zelf.[4.] 1. *Over het belachelijke*, waarin hij Voltaire aanhaalt; en Lessing's Dramaturgie; maar Algarotti en Shaftesbury tegenspreekt.[5.] 2. *Over de Minnedichten.* (Het is de tijd van de eerste uitgave van het anonieme 'Mijn Verlustiging',[6.] waarvoor fragmenten uit deze bijlage als 'onuitgegeven voorbereidende stukken tot de Theorie der fraaie Wetenschappen' ter inleiding dienen.) 3. *Van de duisterheid der aangename aandoeningen.* De tegenwerpingen daartegen wil Bilderdijk, schoon Mendelssohn's gronden niet verwerpend, op heel andere wijze wederleggen door namelijk aan verstand en oefening een noodzakelijke voorbereidende werking toe te kennen; daarbij komt hij echter toch ook tot kritiek op diens redeneringen; terwijl die de zucht tot eenheid als enkel gevolg van menselijke beperktheid en dus als bij God ondenkbaar, opvat, stelt Bilderdijk dat juist andersom, 'dat bij meerdere volmaaktheid de eenheid noodzakelijker wordt, en dat 't Heelal voor God louter een is.'[7.] 4. *Van de verscheidenheid in het Schone.* De bekende definitie van het schoon als de 'Verscheidenheid in de Eenheid' deugt niet, ondanks Crousaz en Mendelssohn. Kaimes heeft er iets van gevoeld; André zocht terecht met Augustinus, en Horatius het schone alleen in de Eenheid en Samenstemming. Er zijn, schoon zeldzaam in de natuur, ook enkelvoudige schoonheden. Maar bovendien, de levendigste indruk van schoonheid van het samengestelde gaat samen met de minste opmerking van de verscheidenheid. En als in bouwkunst of welke andere kunst, verdeling en groepering wordt toegepast, dan dient die verscheidenheid slechts om bij wat anders te groot ware voor het zien als eenheid 'den geest tot in één trekking van het volle geheel te geleiden'. 'Om de Eenheid bevatbaar te maken, die de ziel en het wezen van alle kunstgewrocht is.' De Verscheidenheid is dus niet onderscheiden van de Eenheid, maar vloeit er uit voort; en zij moet uit de definitie worden weggenomen. En Mendelssohn heeft volstrekt ongelijk, als hij God de erkentenis van de Eenheid ontzegt.[8.] 5. *Van de Schoonheid des menselijke lichaams.* Voor God kan niets schoon zijn, dat kan Bilderdijk Mendelssohn en Riedel toestemmen. Maar Mendelssohn's

1. a.w. 46, 47.
2. a.w. 43, 18, 44, 48, 35.
3. a.w. 22, 34, 56, 52. Young over Dryden zonder vermelding van boek of bladzijde, en in het Hollands.
4. In 1829 noemt B. de verhandeling 'Kinderwerk, en de geheele inhoud petitio principii, waar ik mij, toen 't den prijs behaalde, zelf over schaamde.' Uit schaamte voegde hij er de bijlagen aan toe. *Briefw. m. Tyd.* 2, 257. Maar in een brief aan B^{esse} De Lannoy van 1780 blijkt hij op het stuk, hoezeer dan 'in haast opgeslagen' niet weinig trots: men had het de voorrang toegekend boven het mede-bekroonde; en onder de vele andere ingezonden verhandelingen waren er nog 'zeven zeer schoon' geweest. *Brieven B.* I, 90.
5. a.w. 83, 88, 93, 94.
6. Zie Kollewijn, *Bilderdijk* I, 97vv.
7. Ook al in *Verh.* zelf, 31. En herhaald *Verscheid.* 2, 53: schoonheid is eenheid, onafhankelijk van verscheidenheid.
8. Vgl. Mendelssohn, *Über die Empfindungen*, 5er Brief.

bewijzen voldeden hem niet; allerminst dat uit de afschuwelijkheid van het menselijke lichaam onder de huid; Perponcher betwistte het ook reeds. Vooroordeel, verwarring van denkbeelden, betoogt Bilderdijk. Met slechts oppervlakkige kundigheid zal men in de lijnen van spieren, aderen, zenuwen, beenderen, alles schoon bevinden. Reeds Augustinus begreep het zo. Evenwel was niet de schoonheid het doel des Scheppers, maar de geschiktheid. 6. *Van de schoonheid der bijzondere lijnen.* Op de ‘slingertrek’, de Wellenlinie of Schlangenlinie had Bilderdijk in 't voorgaande vooral gewezen. Ten allen tijden hebben de

schilders met deze lijn opgehad, vervolgt Bilderdijk thans; en hij haalt de Latijnse leerdichten van Tresnoy en Marsy aan, en de ‘Zergliederung der Schönheit’ van Hogarth, blijkbaar naar de vertaling van C. Mylius (1754). Maar hetgeen vroegere of latere critici van Lessing of in zijn voorrede voor Mylius' uitgave Hogarth als tekort hebben aangerekend, trachtte Bilderdijk reeds aan te vullen:[1] Eerst gaat hij na, wat ‘de grond van deze welstandigheid’ is: de eigenaardige samengesteldheid, die door vlug opvolgende en verrassend wendende gedachten het denkbeeld van snelheid en bewegelijkheid wekt. Derhalve, beperkt en verbetert Bilderdijk nu Hogarth's theorie, past deze linie nergens, waar vastheid, rust, stilte, standhouding, statigheid tot uitdrukking moeten komen als in de bouwkunst; met name keurt Bilderdijk zo de door Hogarth schoon gevonden ‘slingerkolommen’ (van de Jezuïetenstijl) af, de kronkelende wandelpaden, en heel het belachelijke zogenaamde *rocaille.* En tegengesteld aan Hogarth weer, vindiceert hij de cirkel, het eirond, de rechte lijn voor de tuinbouw en de bouwkunst. Mocht men weer eens van de verwaarlozing der laatste terugkomen en leren beseffen, dat niet in kolom en lijstwerk haar wezen ligt! 7. *Over de gemengelde aandoeningen.* Uitgaand van Mendelssohn's uiteenzetting omtrent de verschillende mengeling van de subjectieve en objectieve betrekking der voorstellingen (waaraan hij nog iets toevoegt), komt hij op het *medelijden*, waarin Mendelssohn lijnrecht tegen Aristoteles in ‘het terug-zicht op ons zelven’ ontkent. Met Marmontel, Wieland en anderen is Bilderdijk overtuigd, dat wij, alles wat ons treft, beschouwen in betrekking op onszelf. Evenwel moet bij Aristoteles ελεος louter objectief worden opgevat, ondanks Lessing; φοβος, door deze terecht als ‘vrees’ begrepen, geeft dan de subjectieve kant. Er zijn vele vertalers van Aristoteles' Dichtkunst geweest, maar zij wedijverden allen, om hem onkenbaar te maken. Aristoteles moet daar uit Aristoteles verklaard worden; welk deskundig Nederlander zet zich er eens aan?[2] Lessing's verbeteringen zijn bijna alle zeer aannemelijk; en zijn ganse dramaturgie is kritisch en filosofisch van veel belang. 8. *Over verscheiden punten de dichtkunst betreffende.* Een uittreksel - van veertig kwarto bladzijden druks - uit een brief aan Feith[3], over de theorie en over Van Alphen. Feith had blijkbaar aan zijn vriend zijn ergernis gelucht over het eerste deel van Van Alphen's *Theorie.* Op de *genie* komt het aan; de zo verwarde esthetica kan de dichter slechts schaden; dat is Bilderdijk met zijn ‘bijzonderen kunstvriend’ eens, maar een *grondige theorie* is ook voor de genie gewenst. Geen duistere haarkloverijen, maar een klaar betoog, op het ene beginsel: de trek tot vermaak, gegrond. Mendelssohn en André kunnen al veel nut doen; maar voor de ophef van sommigen over de theoretische schriften is nog heel geen reden.[4] Evenwel, geen dichter werkt zonder theorie, dat is, zonder regelmaat. De neiging tot vermaak is daarbij het ware beginsel, gegrond in de natuur, die ‘bron, einde en toetssteen der kunst is’ (Pope). 't Slagen hangt af van de mate van wijsgeer-zijn (Marmontel). De theorie moet daarom het vermaak doen kennen, en de denkbeelden opklaren. Beter de algemene natuurlijke theorie, en voorbeelden, dan duistere leerstellingen en weifelende beginselen;[5] zolang ons een zuiver wijsgerig, eenvoudig leerstelsel der fraaie kunsten ontbreekt, is Batteux nuttiger dan de meeste hedendaagse smaakkundigen.[6] Hoe klaar is Horatius, tegenover het bovennatuurkunstige

1. Vgl. Bosanquet, *Hist. of Aesth.* 206v; Schasler, *Gesch. d. Aesth.* 308-313; Zimmermann, *Gesch. d. Aesth.* 249-258.
2. Vgl. *Brieven Bild.* I, 17-18.
3. van 16 dec. 1779; vgl. Kalff. *Ts. Mij. Lk.* 24, 45. En boven p. 417.
4. Wrsch. of stellig op Van Alphen gemunt.
5. idem.
6. idem.

samenstel ener duistere zogenaamde smaakkunde![7] Alle theorieën tezamen hebben nog nooit één dichter gevormd, die kon opwegen tegen hen, die vóór alle theorie schreven. Met al de stelsels, van Aristoteles tot Van Alphen, zijn we meer achterdan vooruitgegaan. 't Opruimen der hindernissen dient de groei meer dan het verschaffen van hulp (Algarotti). Waarom kunnen de hedendaagsen de Ouden niet evenaren! Omdat de meerdere 'beschaafdheid', oorzaak

7. idem.

van meer behoeften, het gevoel heeft geknot (Hemsterhuis) en zo de genie geschaad. Omdat wij door de samenleving van jongsaf in een keurslijf van conventie worden geperst, waardoor de αυταρκεια de wereld uit is. Omdat tegenover ons stuksgewijze, onsamenhangend leren, zij zich door ervaring en wijsbegeerte (Wood over Homerus) *een disciplina encyclios* verkregen. Bij ons vallen zelfs de 'kunstkeurders' in tegenspraak met zich zelf.[1.] Maar zijn ook *onze* dichters minder dan die onzer naburen? Men wil hen, onder dit voorgeven, thans zo liefderijk met theorieën te hulp komen.[2.] Ik ontken die meerderheid van de zo hoog geroemde Duitsers, Fransen en Engelsen. Milton en Vondel staan beiden ver beneden Homerus, maar zeker zou deze Lucifer stellen boven Verloren en Herwonnen Paradijs! Van Effen's uitspraak[3.] bewijst niets: om armoede kan evenwel de dichtkunst bestaan. Dus moet het ons aan genie ontbroken hebben! Maar dan behoefde men ons geen Theorie op te dringen.[4.] En trouwens, onze Latijnse poëten, door heel Europa vermaard; onze voortreffelijke taal, zo rijk, zacht, welluidend, krachtig, dichterlijk; 't oordeel onzer eerste vernuften over Vondel en Hooft; de lof van Opitz en Klopstock[5.] bewijzen wel anders. Vondel, hoe zeer dieper inzicht in de Ouden, of anders gehele onafhankelijkheid hem meer zouden hebben doen schitteren, is mogelijk, neen zeker, de grootste dichter van zijn tijd. Hij alleen weegt tegen reeksen Fransen en Duitsers op. Daar is de voortreffelijke eigenaardige Nederlandse beschrijvende poëzie, waarvoor de onsterfelijke Antonides het voorbeeld gaf; en zoveel meer nog. Maar deze 'kunstkeurders'[6.] meten de buitensporigheden van Vondel en Antonides uit, om ergere van Milton en Shakespeare[7.] te vergoelijken; of hun onkunde in de eigene en de vreemde talen verbergt hun de grote schoonheden hier, en de vele misgrepen daar. Want elke tijd heeft zijn eigen taal; en in vreemde talen komt het vooroordeel der onkundigen ten gunste, in de onze ten ongunste van de schrijver. Reeds Pindarus kende een soort van mensen, als wij thans weer zien in 'die ijverige Voorstanders der vreemden, wier *kosmopolitische* smaak in de Letterkunde (...) hen voor het schoone van hun Vaderlandsche voortbrengselen onvatbaar gemaakt heeft.' Maar waarom leert de vreemdeling dan geen Nederduits om onze dichters, zo als hij het Duits, Engels, Italiaans doet om Klopstock, Milton, Petrarca, Tasso? Een volk leert geen vreemde taal dan uit noodzaak. Onze koophandel maakte ons polyglot, en daardoor kan de vreemde juist *onze* taal missen. Andere kleine oorzaken komen daar nog bij: de toevloed van vreemden hier, monarchale verbintenissen daar, politieke verhoudingen, enz. Maar met Willem III kwam wel Hollandse bouwkunst en tuinaanleg in Engeland, maar geen Hollandse taal. Bij de Duitsers werkt nog bovendien de waan, dat Nederlands *plat* Duits is, en dus verachtelijk. Met de andere grote mannen gaat het ten onzent meest evenzo: *wij* kennen en eren ze allen, uit de ganse wereld, de onze worden zeldzaam buiten onze grenzen erkend, zelfs al dankt men hun zijn wijsheid. Maar 't zal eenmaal veranderen. Reeds is allerwege, ondanks een Reynolds, onze onvergelijkelijke betekenis in de schilderkunst, waarvan toch het koloriet het wezen is, ingezien; welhaast zal men de vroeger verachte de eerste rang aanwijzen. En uitstekend boven oudennabootsende Italiaan, vluchtig-idealiserende Fransman,

1. idem.
2. idem.
3. idem.
4. idem.
5. Voor Van Haren's *Friso.*
6. Tegen V.A.
7. B. zou uit Sh. zijn Engels geleerd hebben. *Brieven* 2, 107. De 'blemish-and-beauty' beoordeling (Saintsbury) blijft altijd dezelfde bij B. Vgl. *Najaarsbl.* 2, 110 (1809) en *Versch.* I, 35, 51 (1820).

woestheid-lievende Engelsman, en dit-alsamenmengende Duitser, zal de Nederlander de ware smaak herstellen.[8.] Moge hij ook de geheel vervallen bouw-, tuin- en graveerkunst van de toenemende ‘Gothische barbaarschheid’ (Voltaire) redden. En onze dichtkunst, de enige, die zuiver, oorspronkelijk, met het klassieke vergelijkbaar,

8. Vgl. boven p. 417.

schoon vertoont, zal erkend worden, en herleven. Laat ons daartoe medewerken; en de verderfelijke navolgingszucht helpen verbannen.

Nergens in heel dit stuk blijkt iets van invloed van Van Goens. De 23-jarige schrijver, in Amsterdam opgegroeid, autodidact die alles las, wat hij bemachtigen kon; als veelbelovend dichter, schoon nog op vaders kantoor zittend, reeds vele en belangrijke literaire relaties hebbend, heeft stellig uit de altijd gesmade Riedel nog wel een en ander geleerd, maar behoefde toch noch Van Alphen, noch diens voorganger Van Goens, om van Europese literatuur, en moderne theorie kennis te verkrijgen. En waar zijn vonnis over Van Alphen al zo streng was, zou de kosmopoliet και εξοχην Van Goens zeker geen genade bij hem hebben gevonden. Opheffing onzer letteren zochten beiden evenzeer; maar wat de een de grote belemmering vond, hield de ander voor de zekerste grondslag: de Nederlandse eigen aard. Met al zijn pré-romantische inzichten en gevoelens, kon Van Goens tegenover onze eigen literatuur zich nooit voldoende los maken van het aprioristische, rationalistische systeem der verlichting. Bilderdijk, in wie de geest der 18de eeuw nooit volkomen afstierf, meer historisch gevoelend dan de historicus, besefte het beter dan hij, dat ook het Nederlandse volk het recht en de plicht had, zich zelf te zijn, eigen karakter te vertonen, ook in zijn kunst. Dat hij daarbij zich volstrekt niet van het vreemde afsloot, is bekend genoeg;[1] maar de ziel van de dichter hing bovenal aan eigen land en volk. Daarentegen nam de internationaal geschoolde criticus, die van uit de hoogte zijn natie de les las, niet de moeite, het eigene even ernstig te beschouwen als het vreemde.

Bilderdijk trok volk en vaderland onweerstaanbaar uit de vreemde terug; Van Goens weigerde ze weer te zien, en vloekte ze; Van Alphen trachtte het midden te houden. Toch menen wij bij Bilderdijk meer verwantschap op te merken van uitingen, beschouwingswijze en karakter, met Van Goens, dan met Van Alphen. En van daar ook wel, meer dan uit de politieke overeenstemming, die tussen beiden bestond, de vriendschap, die zij sluiten, zodra zij elkander als Hagenaars ontmoeten, omtrent 1784.[2] Het Hof van Holland, vertelt Bilderdijk,[3] gaf mij van tijd tot tijd enige bezigheid, ‘die veelal verpoosd werd door het onderhoud van den vermaarden Van Goens, wiens praecoce geleerdheid hem eerst bekend maakte, en die naderhand Professor te Utrecht, zijn beroep neêrlei en daar tot zijn ongeluk in de regeering kwam. (...) Ik vond hem een man vol van geest en overvloeiende geestige aartigheden, die zich zeer aan mij verknocht en mij om zekere algemeene kennissen met een soort van bewondering aanzag, die ik mij niet aantrok.’ Dat laatste zal wel waar zijn. Dat zij ook over literatuur spraken - en dat ook thans Van Goens het spotten met onze dichtkunst niet laten kon - blijkt uit het enige paar briefjes, dat wij van hen hebben.[4] Bilderdijk heeft ‘de toen op de pers zijnde Geuzen van Van Haren’ (waarschijnlijk dus de losse vellen van zijn verbeterde uitgave, die toen te Amsterdam verscheen)[5] hem geleend. Ze ‘herstellend aan den bijgeroepenen Bilderdijk’ voegt Van Goens er een briefje bij, dat Van Haren's wonderlijke, puristische stijl parodieert; dat iemand zijn karikatuur in ernst heeft willen gaan vertalen, acht hij ‘een psychologische of

1. Men zie slechts de ‘Aanwijzing’ der vertaalde of nagevolgde dichters door Mr. J. Pan.
2. Er is een mogelijkheid van vroegere kennis. Door de Maatschappij? of door de politiek? In de zomer van 1783 brengt een student V.G. in Utrecht een compliment van de heer Bild. Als hij daarover echter aan E. Luzac schrijft, blijkt dat B. daartoe ‘niemand heeft gechargeerd gehad’. E.L. aan V.G. 6-6-1783.
3. *Meng. en Fragm.* 12.
4. Univ. Bibl. Leiden z.d. V.G.' briefje in kopie, d. B. Zie De Jager, *Nieuw Archief* 221. (Nieuwjaar 1785) moet het zijn.
5. Zie Kalff, *Ts. Mij* 24, 48, 98.

anthropologische experientie, zooals ik verzekerd ben, dat gij zoo gaarne doet als ik.' Bilderdijk antwoordde met een dergelijk stukje, gaand over admiraal Schrijver, en besluit, 'dat hij den Heer Gerechtigheidsraad[6.] een kleine bezichtiging

6. V.G. had de titel van Raad van Justitie voor 's Prinsen Duitse landen gekregen. *Br. V.G.* I, 67.

doen zal.'[1.] Dat Van Goens op Bilderdijk een blijvende indruk had gemaakt, weten we uit zijn Gedichten en zijn brieven. Van Goens' vertrek in 1786 scheidde de vrienden. Tevergeefs had de bankier J. Crawfurd later aan 'another martyr in the cause of the House of Orange, the advocate Bilderdijk, who went to Brunswick' opgedragen hem in Duitsland op te sporen.[2.] Maar in 1808 hoort hij van M. Tydeman, dat 'Van Goens, genaamd Cuninghame Esquire, lam van jicht en podagra, maar helder van hoofd', leeft bij de graaf Van Stolberg, te Wernigerode, vanwaar hij aan wijlen mevrouw Van Alphen 'schoone godvruchtige brieven schreef'.[3.] Het verheugt Bilderdijk. 'Hij leeft dan nog, en denkt wel.'[4.]

> Dus ademt nog, nog voor 't waarachtig schoon,
> De dood in 't oog, haar bleekheid op de koon
> Maar 't hart gerust, Geleerdheids hoogste wonder,
> En haalt het hoofd in zwarte nevels onder.
> Treed toe, Bataaf, en bied uw dankbren traan
> Verstoten Deugd, miskende Grootheid aan!

dicht Bilderdijk, bij de verlevendigde herinnering.[5.] In 1814 zendt H.W. Tydeman hem Van Goens' Duitse 'opus postumum' dat hij zijn verstand en mensenkennis waardig vinden zal. Hij wenste wel, dat Bilderdijk of mevrouw Bilderdijk het vertaalde, ook ter wille van 'de nagedachtenis des zoo zeer miskenden en verguisden man.'[6.] En nog eenmaal herdenkt hij hem in 1820. In *Ouderenwenschen*[7.] is hij een der 'martelaren van 't Lettervak'.

> Casaubon - Reiske - en Gij wiens naam ik onderdruk,
> Waar diende uw kunde toe, dan tot uw ongeluk?

'Denkt nog iemand aan het jammerlijk lot van den zoo beroemden, geestvollen, en van de onbeperkste kunde en geleerdheid doortrokken Rijklof Michail van Goens, wiens vroege jeugd in het Letterveld zoo uitschitterde (...)? Het hart bloedt mij bij de herdenking aan 't geen hij geleden heeft.'

Bilderdijk's medelijden geldt de vervolgde en verschopte vriend, partij- en lotgenoot, maar zijn bewondering en onbeperkte lof de geleerde literator, èn de geestdriftige zoeker van het schone.

Bilderdijk had meer invloed dan Feith; Feith meer dan Van Alphen; Van Alphen meer dan Van Goens. Van de laatste waren geringe sporen nog slechts kort zichtbaar. Hij had wat vroeg gesproken en wat fors, te zeldzaam, en te kort - en met eenzijdigheid. Verscholen in weinig bekende boeken of verborgen in manuscript lagen de enkele, fragmentarische opstellen van zijn hand. Diep kon zijn invloed niet gegaan zijn. Eer in de breedte. Met zeer vele personen en met allerlei kringen had hij korter of langer contact gehad: nooit zijn meningen verbergend, had hij soms instemming, meestal tegenspraak gevonden; maar ook in het laatste geval bleef

1. Een bedelbriefje van Turnbull de Mikker aan V.G. 27-8-84, waarin B. als ander helper als geldschieter in de financiële nood wordt genoemd, schijnt ook van bekendheid tussen V.G. en B. uit te gaan. Verder nog iets over V.G. en B. de *Vad. Gesch.* van de laatste: 10, 311.
2. J.C. aan V.G. 12-4-1803 (V.G. toen te Dresden).
3. *Briefw. m. Tyd.* I, 58 (12-4-1808).
4. ibid. 60 (18-4-1808).
5. *Najaarsbladen* II (1809) 80. Het is gedateerd 1807, vermoedelijk bij abuis. Het lijkt geheel een ontboezeming naar aanleiding van T's mededeling. Het opschrift 'Op *eene afbeelding* van den vervolgden Mr. R.M. van Goens' is wellicht een dichterlijke vrijheid.
6. *Briefw. m. Tyd.* 2, 20.
7. *Zedelijke Gispingen* 64 en 104.

een heilzame nawerking niet altijd uit. Velen, die zijn woord opgeschrikt had, voorgelicht of aangemoedigd, brachten meer of minder getrouw de boodschap aan anderen over: die indirecte invloed is, voor zover ze schriftelijk werkte, zeer moeilijk, voor zover mondeling, in het geheel niet te meten. Hoe het zij, de tijd heeft hem voor het grootste deel in het gelijk gesteld. Bilderdijk, Da Costa, De Clercq, onze

romantiek en de verdringing uit ons volksbewustzijn van omtrent een ganse eeuw van literair produceren (1675-1775) brengen we veel gemakkelijker in verband met Van Goens, dan met Macquet, Perponcher, Lublink, Van Engelen, Feith, zelfs Van Alphen. De aanraking met Bilderdijk schijnt zo haast zinnebeeldige betekenis te krijgen: alsof Van Goens over Van Alphen heen, hem de fakkel overgaf. Met de Nederlandse letteren bemoeit hij zich dan niet meer; in de correspondentie, die hij met Van Alphen en na diens dood met zijn weduwe voert, wordt zelfs Bilderdijk nooit genoemd. Hijzelf is hier ras vergeten. In 1810 stierf hij. Volle twee jaar later bracht de *Konst- en Letterbode* er bericht van; voor zijn literaire betekenis wist men niets anders aan te voeren dan zijn *Diatribe* en zijn *Volkmann*.[1.] Alleen de Van Alphen's, de Tydeman's en Bilderdijk kenden hem nog. H.W. Tydeman herinnerde in 1839 in Bilderdijk's *Vaderlandsche Geschiedenis* nog eens aan hem en zijn werk;[2.] een volledige levensbeschrijving even nodig achtend 'voor letter- en staatsgeschiedenis als om den merkwaardigen, eerst opgevijzelden, toen snood verguisden, daarna schandelijk vergeten persoon in het ware licht te stellen.'

Jhr. D.F. van Alphen (†1840), aan wie Van Goens als zoon zijner zuster al zijn papieren naliet, heeft het plan gehad daaruit 'Mélanges de philosophie chrétienne' te publiceren, maar het niet uitgevoerd. In de voorrede, uit 1815, spreekt hij reeds van 'une admiration universelle, depuis une haine sans exemple et à la fin un oubli total.' Hij prijst hem als 'littérateur savant, critique d'un goût très pur', maar wijdt veel meer aandacht aan de politieke talenten van zijn oom, en zijn vrome berusting in een droevig bestaan.[3.]

Een zoon van hem stelde een zeer onvolledige levensschets van Van Goens op, die J.T. Bodel Nijenhuis in 1857 in de vergadering der Maatschappij van Letterkunde voorlas;[4.] ondanks de onvolledigheid vond hij ze van veel belang, 'daar de berigten omtrent zijn persoon schier nergens en altijd nog fragmentarisch te vinden zijn.' Omtrent de inhoud is ons niets bekend.

Enkele jaren daarna loofde het Provinciaal Utrechtsch Genootschap een gouden ereprijs uit voor een levensbeschrijving van R.M. van Goens. Het bekende werk van Mr. B. ten Brink was daarvan het gevolg, bekroond in 1867, uitgegeven in 1869. Aan de jeugd, de filologische en de esthetisch-literaire periode wijdt het volle aandacht; maar de grote bron der handschriften en brieven bleef voor hem gesloten, op het eerste deel der *Memorandums of my life* na, dat hij ná de bekroning van Ds H.W.T. Tydeman verkreeg, die zelf een vertaling uitgaf voor het Provinciaal Genootschap van Noord-Brabant (1867).

Zelfs aan de speurdersblik van Van Vloten is de betekenis van Van Goens ontgaan: hij mag hem eens een enkele maal in het voorbijgaan noemen,[5.] onder de vele prozaïsten der 18de eeuw heeft hij in 1871 voor hem nog geen plaats. Jonckbloet noemde hem zelfs niet. In 1874 schonk Jhr. Mr. D.F. van Alphen de handschriftelijke nalatenschap van Van Goens aan de Koninklijke Bibliotheek.[6.] Mr. W.H. de Beaufort nam kennis van een en ander daaruit, ter aanvulling van wat Ten Brink hem leerde, en schreef toen zijn Gids-artikelen over Van Goens (1878), boeiender, geestiger, en voller dan die biografie, maar minder nauwkeurig, en met niet minder vooringenomenheid. Terwijl hij niet zonder reden Ten Brink verwijt louter

1. Ten Brink a.w. 305-306.
2. a.w. 12, 155-161.
3. *Br.* I, inleiding 3-6.
4. *Hand. Mij Lk.* 1857, 61.
5. In *Leven en Verzen van E. Wolff-Bekker* (1866); op het eind van zijn *Bekn. Gesch. d. Ndl. Lett.*^{2} (1871) haalt hij echter een tekenende bladzijde van de Phil.s.fard aan.
6. *Verslag Kon. Bibl. over 1874*, 19vv.

lofzanger te zijn geweest, valt hij zelf in het andere uiterste, van voortdurend kleineren en zwartmaken. Over zijn literaire betekenis zegt hij zeer weinig. In 1884 voldeed het Historisch Genootschap aan zijn wens van jaren, door hem de uitgave op te dragen van de ‘belangrijkste’ brieven en stukken van Van Goens. (1884-1890) Ofschoon de politieke periode hem, en naar hij meent alle lezers, meer belang

inboezemt, gaf hij toch een eerste deel dat vrijwel uitsluitend op de letteren betrekking heeft. Zijn indrukken van persoon en karakter zijn in hoofdzaak dezelfde gebleven. Mogelijk is het daaraan toe te schrijven, dat de uitgave zó slordig geschiedde, dat ze tot een volslagen mislukking werd, waarmee men altijd weer verwonderd is, de naam De Beaufort verbonden te zien. En toch, ondanks De Beaufort's ongunstig oordeel over de persoon, zijn geringe belangstelling voor zijn literaire streven, de weinige bruikbaarheid van het geboden materiaal, staat thans Van Goens' literaire faam weer zo hoog als ooit te voren; tegenover de enkelen, die hem erkenden voor een of anderhalve eeuw, roemen hem nu allen, die onze literatuur beschrijven of bestuderen. Hij begon een legendarisch held te worden op het veld der letteren; ik trachtte hier de historie over hem te doen spreken. Al verbleekte daarmee de aureool die hem omgaf. Niet te letterlijk opgevat mag voor de literator Van Goens blijven gelden, wat Huet voornamelijk over de politicus getuigde, in zijn puntige uitspraak over de Nederlanders van de overgangstijd van de 18de op de 19de eeuw: allen middelmatigheden, met uitzondering van Van Goens en Bilderdijk.[1.]

1. *Litt. Fant. en Krit.* 18, 86.

Personenregister

A.

Aa (A.J. v.d.) 2, 393.
Abaelardus 15, 95.
Abauzit (F.) 163, 174.
Abbt (Th.) 84, 258vv, 268, 293, 325, 402.
Abresch (F.L.) 43, 46.
Ackersdijk (Wed.) 7.
Adami 10.
Addison (J.) 52, 68, 70, 73vv, 77, 79v, 86, 88v, 93, 127, 143v, 146, 151, 156, 183, 199, 201, 209, 211v, 240, 288, 299, 301, 303, 311vv, 327, 391, 393, 414, 417.
Adriaan VI 19.
Aelianus 403.
Aeschines 43.
Aeschylus 38, 57, 78, 141, 173, 402.
Aesopus 57, 142, 307.
Aikin 167, 383.
Akenside 55v, 288, 303, 327.
Alanus (ab Insulis) 15.
Albertus Magnus 15.
Albinus (B.S.) 165.
Alembert (d') 22, 47, 60, 146, 151, 237, 251, 267, 276, 293, 308, 310, 327, 349, 356, 361, 365, 378, 381, 391, 408, 417.
Aler (P.) 64, 114.
Alewijn (Z.H.) 2, 48, 144, 149, 158v, 194, 201, 226, 368v, 394.
Alexander de Grote 22.
Algarotti (F.) 24, 52, 62, 136v, 146, 181, 241, 310, 326v, 423v.
Ali Tchelebi Ben-Saleh (d') 222.
Alkemade (C. van) 106
Alkmaar (Heinric van) 146.
Allatius 4.
Alleplas (W.A.) 153.
Almeloveen (Th.J.) 8.
Alphen (D.F. v.) 428.
Alphen (H. v.) 2, 4, 40, 48, 50, 56, 96, 100, 102, 143v, 147, 150, 157, 176, 179, 183, 185, 207, 215, 237, 239v, 245v, 249, 251, 261, 281, 299, 311, 313, 317, 319, 328, 380vv, 385, 387-428.
Amalaswintha 27.
Amaltheus (H.) 100, 201.
Amerongen (N. v.) 125.
Anacreon 47vv, 57v, 78, 96v, 133, 209, 233, 292.
Anaxagoras 15.
Ancona (d') 56, 79.
André 18, 79, 83, 175vv, 326, 378, 398, 402, 423v.
Andreas, zie Valerius (A.).
Andrews (J.) 255.
Andriessen (ds. Andr.) 105, 185, 192v.
Anquetil du Perron (A.H.) 58.

Anslo (R.) 131, 133, 227v.
Antonides van der Goes (J.) 102vv, 108, 120v, 131v, 138, 140, 142, 181v, 198, 202vv, 213, 227, 229, 242v, 271, 294, 383, 385, 387vv, 413, 415, 425.
Antonius 32.
Apelles 27.
Aphtonius 63.
Arbarbanel (Judas)(= Leon Hebreo) 327.
Arbuthnot (J.) 69, 312.
Arents (Th.) 146.
Aretino 18v, 31, 111, 325, 356.
Arezzo (G. d') 38.
Argens (Markies d') 217, 336, 341.
Ari 325.
Ariosto (L.) 18, 51v, 63, 66, 70, 74v, 80, 89, 94, 109, 157, 203, 217, 222, 229, 273, 384, 405, 410, 415.
Aristaenetus 221.
Aristarchus 123.
Aristophanes 22, 57, 66, 78, 87, 102, 105, 141, 284, 312, 327, 334, 337.
Aristoteles 57v, 63-84, 121-133, 156, 173, 178, 197, 214, 217, 292, 326v, 333, 378, 407, 424.
Arnaud (F.) 7, 136v, 288, 299.
Arnkiel 325.
Arnold 93v, 155.
Arrenberg (R.) 374v.
Artaxerxes 290.
Artemidorus 57, 212.
Ascham (R.) 62, 67.
Assézat 403.
Athenaeus 211.
Atkinson (G.) 343.
Atterbury 62, 70.
Aubignac (F. Hedelin d') 66, 77, 80v, 106, 120, 123, 126, 327.
Augustinus 72v, 140, 160, 177, 312, 398, 423.
Augustus 67, 153, 197, 391.
Ausonius 28.

B.

Bacci 56, 79.
Bachenschwanz (L.) 274v.
Bachmann 186, 235, 262, 268, 281, 317v.
Back (A.C. de) 39, 161, 298v, 305, 330, 375.
Bacon (F.) 50v, 292, 303, 325.
Baculard d'Arnaud (F.Th. de) 167, 222, 229, 265.
Badon 146.
Baeck (Joost) 100.
Bagelaar (J.) 101.
Bagotius 7.
Bake (L.) 126, 130, 140, 213, 243.
Bakhuizen van den Brink (R.C.) 183, 344.
Bakker 271.
Baldensperger (F.) 74, 313.

Balducci 55.
Bale (bisschop) 94.
Balzac (J.L. Guez de) 126, 212, 217.

Bancroft (E.) 167.
Bandinelli (B.) 19.
Bannatyne (G.) 235v.
Bar (G.L. von) 274.
Barbaz 143.
Barbazan 91.
Barclay (J.) 334.
Baretti (G.) 26, 32, 42, 143, 149, 232, 310, 324, 378.
Barkey 151, 346, 352, 360, 374.
Barlaeus (C.) 98, 100, 201.
Barnevelt 290.
Barth (K. von) 57.
Barthens 242.
Barthius (C.) 109, 128.
Bartholinus (Alb.) 325.
Bartoli (D.) 136, 146.
Barton 42.
Barueth (J.) 147, 152, 336, 343, 345v, 361, 368, 373.
Basilius 72.
Basnage (H.) 145.
Bastero 337.
Battaglia 42, 317.
Batteux (Ch.) 28, 58vv, 62, 69, 77-83, 141v, 150, 156, 173, 175v, 178v, 216v, 220, 232, 237, 252v, 259, 285, 323, 326, 381-388, 391, 393, 395-402, 407, 417, 423v.
Baudelot de Dairval 39.
Baumgarten (A.G.) 57, 79, 82vv, 150, 152, 158, 212, 293, 299, 378v, 391, 395, 398, 421v.
Baumgartner (A.) 293.
Bavinck (H.) 420.
Bayle (P.) 5, 8, 13, 92, 145, 153, 156v, 169v, 182, 260, 284, 303, 325, 371.
Bazin 165.
Beattie (J.) 87, 150, 176, 241, 363, 397, 417.
Beauchamp (De) 91, 156, 325.
Beaufort (W.H. de) 12, 33, 332, 428v.
Beaumarchais 52, 378.
Beaumont (Mme de) 251.
Beausobre (De) 164.
Beccaria (C.) 149, 162, 339.
Becherus (J.J.) 41.
Beckmann (J.) 46.
Beda 60, 63, 73.
Belisarius 335.
Bellamy (J.) 2, 96, 100, 126, 144, 237, 390, 416.
Bellarminus (R.F.R.) 180.
Bellay (J. du) 64, 209.
Belle (J. van) 127.
Belloy (P.L. Buyrette de) 210.
Bembo (P.) 18, 52, 110, 327, 356.
Beni 64.
Benner (prof.) 157.

Bennink Janssonius (R.) 191.
Benting 250.
Bentley (R.) 4, 48, 57, 69.
Berg (A. v.d.) 350.
Bergman (J.T.) 47, 280, 342.
Berkel (Van) 6.
Berkeley (G.) 150.
Berkhey (J. le Francq van) 152, 154, 162, 183, 189vv, 239, 244.
Bernage 99.
Bernard (J.S.) 43, 46, 284.
Berni (F.) 19, 254.
Bernini (P.) 28.
Bernis (F.J. de Pierres de) 232v.
Béroalde de Verville (F.V.) 217.
Beronicius (P.J.) 146, 410, 413.
Berquin (A.) 235v, 407.
Berthelin (M. l'Abbé) 114.
Bertòla (A. De'Giorgi) 56.
Bertuch (F.J.) 383.
Bettinelli (S.) 62, 80.
Beveren (ds.) 354.
Beza (Th.) 333.
Bianchini 10v.
Biancolelli (P.F.) 251.
Bibbiena 18.
Bidloo (G.) 146.
Bidloo (L.) 101, 105, 181, 325.
Bidpai 380.
Bie (J.P. de) 140, 185, 319, 332, 334, 336v, 343vv, 359, 367, 371.
Bielfeld (J.F. von) 94, 146, 209, 277, 325, 387.
Bijnkershoek (C. van) 245.
Bilderdijk (W.) 2v, 8, 95v, 125, 129, 138, 143, 296, 380vv, 417-429.
Binnings 9.
Bion 57, 228.
Birch-Hirschfeld (A.) 56.
Bisschop (W.) 155.
Bitaubé (P.J.) 57, 149, 253, 378, 417.
Björnstähl (J.J.) 318v.
Blackmore 135.
Blaeu 120.
Blainville 4.
Blair 47, 55, 69, 90, 95, 254, 313, 383, 408. (H. of R.)
Blanc (Le) 136, 313.
Blankenburg (Von) 84, 234, 313v, 323.
Bléterie (De la) 276v, 280.
Blin de St. More 95, 274.
Blondel 326.
Blount 326.
Boaz (M.) 7.
Boccaccio (G.) 13, 16vv, 31, 73, 93, 109, 216v, 222, 327, 385.
Boccage (Mme Du) 230, 233.
Boccalini (T.) 64, 121, 138, 145, 181.
Boddaert (P.) 39, 146, 189.
Boddé (J.P.) 350.

Bode (M.) 101.
Bodel Nijenhuis (J.T.) 3, 428.
Bodmer (J.J.) 57, 62, 79v, 83vv, 93, 261, 277, 285, 326, 419.
Boeckh (A.) 323.

Boers (C.) 350v.
Boers (F.W.) 160, 175, 298.
Boers (W.C.) 298v.
Bogaarts 146.
Bogaert (A.) 97, 145.
Bogerman (J.) 357.
Boie (H.C.) 56.
Boileau (N.) 52, 56v, 65-83, 86, 89, 93, 97v, 101, 109, 123, 125vv, 141vv, 146, 157, 170, 173, 181, 191, 194, 203, 206, 209, 212vv, 222, 231v, 241, 252, 285, 287vv, 291, 293, 326v, 334, 378, 380v, 384, 387v, 391, 402v, 407, 410, 414v, 417vv, 422.
Boivin 67, 327.
Bojardo 19, 63, 157.
Bolingbroke 136, 151, 343.
Bolt (H.) 48, 201, 226.
Bonarelli 146, 231, 237.
Bondam 358.
Bonnet (G.) 147, 164vv, 175v, 267, 271, 332, 360, 387.
Boon (C.) 103, 125, 146.
Boot (J.C.G.) 7, 43.
Boreel 2.
Borinski (K.) 7, 15.
Bos (L.) 7.
Bosanquet (B) 63, 83, 86, 88, 293, 424.
Bosch (J.) 112, 144.
Bosch (Maria) 101.
Bosch (B. de) 113, 142, 146, 156, 190, 243, 267, 271, 379.
Bosch (Jer. de) 48, 111, 157, 183.
Bosch (ds.A. ten) 354.
Bosch (A.W. ten) 354.
Bosch (Corn. ten) 354v.
Bosch (D.C. ten) 354.
Bosch (G. ten) 354.
Bosch (Jac. Corn. ten) 354v, 375(?)
Bosch (juffr. ten) zie: Chr. Del. van Weede.
Bosch (ds.P. van den) 139, 160, 168, 201, 336, 379, 394.
Boscovich (R.G.) 293.
Bossu (Le) 66, 68, 74, 76vv, 80, 127, 141, 159, 326, 407, 417.
Bossuet (J.B.) 73, 126, 288.
Boswel 354.
Boswell (J.) 6, 136, 181, 275, 378.
Bothwell (Lady Anne) 236.
Bouchardon (E.) 28.
Bouhours 66, 68, 80, 83, 109, 111, 141, 145, 159, 209, 216, 229, 231v, 253v, 282, 285, 326, 385, 388, 402.
Bouillon (Godfr. van) 15.
Boutelje 138.
Bouwmeester 120vv.
Bower (A.) 146.
Boxhorn (M.Z.) 127, 180.
Boyle (C.) 69.

Boyle (R.) 73.
Bozzoli 57.
Brahé (ds. J.J.) 190.
Brakonier-de Wilde (C.) 137.
Bramante (D.) 18.
Bramblés (Matth.) 167.
Brandl (A.) 303v.
Brandt (G.) e.a. 100v, 103vv, 133, 142, 182, 194, 205, 243, 266, 271, 403.
Brassicanus 110.
Bredero (G.A.) 102vv, 181, 183, 272.
Breen (Joh.C.) 144, 194, 368.
Breitinger (J.J.) 62, 79v, 82vv, 261, 326, 402.
Brender à Brandis (G.) 183, 281, 382v.
Breughel 315.
Brill (W.G.) 43, 120.
Brink (B. ten) 2, 40, 44, 298, 318v, 330, 332, 336, 341, 375, 428.
Brito (L.J. de) 317v.
Brockes (B.H.) 156vv.
Broeck (C. van den) 350.
Broekhuizen (G. van) 204.
Broekhuizen (J. van) 48, 97, 99-104, 107-112, 125v, 128, 131v, 140, 142, 182v, 191, 201vv, 213, 227vv, 238, 243, 267, 327, 408, 410.
Broes (P.) 239.
Brooke 324.
Brooke (Stopford) 56.
Broome 135.
Brosses (Des) 407.
Brossette 252.
Brouwer (H.) 244.
Brown 40, 135, 299.
Brown (J.) 70, 325v, 383, 408.
Brown (R.) 150, 346.
Brown (W.L.) 255.
Brucherus 339.
Bruckerus 92.
Brücker 325.
Bruinvis 112.
Brumoy (P.) 57, 70, 159, 211, 327, 407.
Brun (Le) 57, 232v.
Brune (Joan de) 356.
Brunelleschi (F.) 13, 18.
Brunet 322.
Brunetto Latini 19.
Brunings (Chr.) 317.
Brunswijk (A.H. van) 158.
Brunswijk (A.U. van) 334.
Brunswijk-Wolfenbüttel (L.E. van) 36.
Bruyère (La) 52, 55, 57, 67, 159, 216, 251.
Bruyn 101, 146.
Bruyn (M. de) 346, 349vv, 366, 370.
Buchanan 124, 191.
Buckingham 162v, 167.
Buehler (J.) 64.
Budaeus 363.

Buffier 252, 293, 326.
Buffon 57, 147, 165v, 171, 174, 240, 384, 387.
Buhierius 6.
Buonarroti (M.) 313v.

Burckhardt (J.) 11, 15.
Burettius 4.
Bürger (G.A.) 56, 235, 275, 383.
Burgh (Maantje van den) 101.
Buridanus 15.
Burke (E.) 36, 83, 86, 88, 288v, 326.
Burman (C.) 180, 325.
Burman (F.) 187, 199, 201.
Burman de O. (P.) 98v, 128, 140, 379.
Burman Sec. (P.) 1, 8, 40, 46vv, 99v, 104, 108, 110vv, 128, 130, 151, 215, 264, 310, 327, 334, 340, 345, 348v, 352, 357, 361, 366.
Burnett (J.) 166, 174.
Burney (Ch.) 23, 326, 408.
Bursian 45v.
Busken Huet (C.) 429.
Butler (S.) 290, 313, 315, 378, 401.
Buxtorf 237.
Buyck (G.) 8.
Buys (E.) 166.
Byron (G.N.G.) 68.
Bysshe 62, 68.

C.

Cadalso (J.) 52.
Caecilius 285.
Caesar (Julius) 4, 75, 136, 180.
Calas (J.) 95.
Calderon (P.) 25, 52v, 75.
Calkoen (H.) 273.
Callières 56.
Callimachus 156, 210, 230.
Callot (J.) 315, 325.
Calprenede 334.
Calpurnius 97.
Calvi (Maximiliano) 326.
Calvijn (J.) 149, 174, 333, 353, 380.
Cambon-van de Werken (M.G. de) 191.
Camerarius (J.) 362.
Camoens (L. de) 52, 74, 141, 147, 214, 228, 233, 237v, 381, 388, 394, 402.
Campbell (G.) 401v.
Campen 50.
Camper (P.) 40v, 165, 358.
Camphuysen (D.R.) 103, 212.
Campion (Th.) 62.
Campstede 366.
Camusat 91.
Canitz (Van) 136, 156.

Capell 88.
Capellen (kol. A.P. van der) 317.
Capellen (J.D. van der) 8, 158, 185, 194, 273, 282, 317.
Caporali (C.) 138.
Caracci 23.
Carey (J.) 64.
Carlos (Don) 95, 124.
Cartaud de la Vilatte 326.
Cartesius 51, 79, 177, 217, 292, 294, 303, 309, 325, 398v, 410.
Casa (G. della) 110, 254.
Casaubonus 128, 362, 404, 427.
Cassius (Dio) 341.
Casteleyn (M. de) 116, 243, 325.
Castelvetro (L.) 63v, 68, 76, 78v, 327.
Castiglione 18.
Cat (Le) 165, 240, 408.
Catharina 41v.
Catharina van Siena 15.
Cats (J.) 104v, 180v, 183, 196, 203, 205v, 208, 212v, 271, 384v, 388, 390, 396, 414.
Catt (H. de) 399.
Catullus 7, 47, 205, 356.
Caussinus (N.) 114.
Cavalcanti (G.) 13.
Caylus (A.C.Ph. graaf de) 57, 85, 91, 149.
Cellini (B.) 14, 19, 325.
Celsius (O.) 325.
Cerisier 9.
Cervantes (M. de) 52, 75, 138, 216, 222, 326v.
Cesarotti (M.) 43, 57v, 79v, 186, 235, 242, 254, 257, 283, 285, 293, 317v, 365, 407.
Chais (ds. Ch.) 372.
Chalons (Vinc.) 127.
Chambers (E.) 64.
Chandler 139.
Chapelain (J.) 65, 197.
Charteris (F.) 9.
Chaucer (G.) 51, 68, 70, 88, 90, 233, 241.
Chaufepié 325.
Chaulieu (G.A. de) 55.
Chavanne 300.
Chesterfield 37, 163, 240.
Chevallier 160, 162, 346.
Chevreau (De) 110.
Chevy Chase 68.
Chiabrera (G.) 55v.
Chinkie 310.
Chotek (graaf R.) 251, 255, 330.
Christiaensch (J.) 161.
Christina van Zweden 52, 145.
Chrysostomus 221.
Chubbs (Th.) 174, 343.
Ciangulo (N.) 254.
Chibber (C.) 231, 314, 326, 408.

Chibber (mrs.) 314.
Cicero 15, 28, 59v, 69, 72, 81, 106, 109, 116, 118v, 127v, 142, 213, 292, 306, 333, 339, 391.
Cimabue 18, 38.
Cinthio 63, 67.
Claessen (ds) 350.
Clairon (Mlle) 219.
Clarence (George, duke of) 314, 402.
Clarke (E.) 136, 146.
Clarke (S.) 157.

Claudianus 205.
Claudius (Matthias) 56.
Clemens VII 19.
Clemens XIV 152, 163, 378.
Clerc (Jean le) 60, 73, 92, 109, 117, 145, 157, 371.
Clercq (P. le) 98, 125, 127, 143vv, 199.
Clercq (W. de) 139, 427.
Clignett (J.A.) 420.
Clos (Colom du) 127, 253.
Coccejus (J.) 362.
Cochius 408.
Colardeau 95, 237, 290.
Colenbrander (H.Th.) 272v.
Collé (Ch.) 315.
Collet (J.) 315.
Collier 68.
Collins (A.) 69.
Colonia (P. Dom. de) 209.
Columbus 302.
Commines (De) 11, 20, 57.
Comrie (A.) 344.
Comus 15.
Condillac (E.B. de) 288, 299v, 303, 408, 411.
Congreve (W.) 311v, 401.
Constable 232, 256.
Contarini (G.) 146.
Conti 68, 79v, 82.
Coornhert (D.) 103, 271.
Corneille (P.) 52, 65, 68, 74v, 76, 78, 81v, 84, 98, 103, 109, 120vv, 125v, 136, 141, 173, 209vv, 230, 242, 252, 276, 286, 288, 303, 308, 313, 326v, 378, 381, 387v, 395, 402, 420.
Correggio (A.A.) 28, 301v, 308.
Corsinus 4.
Corter 96.
Corver (M.) 99, 104, 106, 117, 157.
Cosack (W.) 77, 311.
Costa (I. da) 427.
Coster (S.) 103.
Court de Gébelin (A.) 41.
Cowl (R.P.) 54vv, 58, 62v, 89, 126, 129, 137.
Cowley (A.) 168.
Cowper 57v.
Coyer (G.F.) 310.
Cramer (J.A.) 258, 261, 409.
Cras (H.C.) 113.
Crassus 19.
Crawfurd (J.) 318, 328, 427.
Crébillon 217, 290.
Crébillon (C.P.J. de) fils 53, 315.
Crébillon (P.J. de) père 230, 387.
Crescimbeni (G.M.) 10, 25, 79, 91, 231vv, 325.

Crevier 326.
Crigton 366.
Croce (B.) 63, 78vv, 83vv, 289, 312vv, 326.
Cronegk (J.F. von) 262, 383.
Crousaz (De) 79, 326, 398, 402, 423.
Croze (De la) 144.
Crudeli 56.
Crusius 145.
Cumberland 53.
Curtius 383, 417.
Cyrus 14.

D.

Dacier (Mme of Mr) 57v, 67, 71v, 76v, 80v, 109, 126, 156, 209, 213, 326v, 419.
Damm (C.T.) 57.
Daniel (S.) 62, 90.
Daniello 63.
Dante 16v, 19vv, 28, 51, 62, 64, 93v, 109, 111, 184, 273vv, 290, 326v, 356, 402, 415, 418.
Dathenus (P.) 105, 152, 192, 199, 201, 353.
Daum Sr. en Jr. 328.
Daum (Chr.) 114.
Defoe (D.) 52v, 144v.
Deken (A.) 152, 239, 379.
Decker (J. de) 104, 131, 212, 227, 271, 384, 415.
Delille (J.) 55.
Demosthenes 58, 118, 286, 306.
Dempster (Th.) 10.
Denis (M.) 172, 383.
Dennis (J.) 68.
Denores 327.
Dermout (I.J.) 332.
Descartes, zie Cartesius.
Des Fontaines (P.F. Guyot) 284.
Desforges-Maillard 228.
Des Iveteaux 110.
Deslandes 339.
Desmarais 146.
Des Marets (J.) 66v.
Despréaux 74.
Destouches (Ph.N.) 53, 240, 291, 315.
Deutsch 328.
Deyssel (L. van) 186.
Diderot (D.) 53, 76, 82, 150, 163, 171, 173, 186, 217, 252, 289, 291, 293, 299, 327, 347, 349, 354, 356v, 361v, 378, 392, 397v, 400, 402v, 407, 412.
Diephout (Van) 120, 123.
Dieze (A.) 320, 325, 407.
Diodorus Siculus 174.
Dionysius Halicarnassensis 59, 69, 292, 308.
Diophantus 230.

Dixmerie (N.B. de la) 225, 265.
Dodd 85.
Doddridge (Ph.) 150, 256.
Dodsley (R.) 235, 241.
Doedijns 315, 402.
Dolce of Dolci (L.) 63, 85, 326.
Donatello 18.
Donatus (A.) 15.
Doorninck (J.I.) 137v, 145, 148, 193.
Dop (Moesman) 120.
Dorat (J.) 55v, 95v, 154, 167, 216vv, 222, 238, 253,

274, 290, 379.
Douza (J.) 99, 106, 110, 231.
Dover (Lord) 3, 9.
Drelincourth 101, 149.
Droste (C.) 97, 103, 125, 146.
Dryden (J.) 52, 54, 56, 62, 68vv, 75, 77, 82, 168, 229, 312, 415, 423.
Du Bois 22, 373.
Dubos (J.B.) 29, 59vv, 69v, 76-83, 85, 88, 125, 127, 156, 175, 194, 211, 248, 288, 299, 326, 378, 391, 399, 402, 408, 417.
Du Cange 90, 334, 337.
Duchat 252.
Duché 136.
Ducis (J.F.) 75, 143.
Ducros 70.
Duff (W.) 171, 289, 299, 304, 325v.
Dufour (J.E.) 317vv.
Duifhuis (H.) 149.
Duim (Fr.) 96, 98, 125, 394.
Duker (P.G.) 2, 4vv, 12, 24, 26, 150, 269, 299, 317, 328.
Dullaert (H.) 142, 182, 212, 267.
Dupré de S. Maur 75.
Duquesnoy 'il Fiammingo' (F) 28.
Dürer (A.) 28, 325.
Dusch (J.J.) 141v, 163, 259, 288.
Dyck (A. van) 124.
Dyer (J.) 55.

E.

Eberhard (J.A.) 149, 151, 170, 402.
Ebert (J.A.) 238, 255, 258v.
Eccard of Eckhart (J.G.) 57, 90, 101, 155.
Effen (J. van) 95, 103vv, 125v, 146, 155, 157, 159, 425.
Eisler 86, 122, 303.
Elcho (Lord) 9.
Elias (J.) 58, 101, 142, 227, 243.
Elsnerus (G.M.) 1.
Elson (Ch.) 87.
Elster 239.
Elvervelt (H. van) 175.
Elzevier (Korn.) 130, 182, 187, 196.
Engel (J.J.) 169, 377, 383, 390.
Engelberts (E.M.) 54, 179, 350v.
Engelen (C. van) 154, 160, 162-168, 174, 377-384, 404, 409, 417v, 422, 428.
Ennius (Q.) 106, 198.
Ens (Casp.) 57.
Eobanus Hessus (H.) 110.
Epictetus 307.

Episcopius (S.) 380.
Erasmus (D.) 338v, 353, 362.
Ercilla (A.) 74.
Erkelens (D.) 393v, 397.
Ernesti (J.A.) 277, 347, 362.
Erp of Erb (Van) 3.
Ersch 183.
Erskiner Baker (D.) 325.
Erythraeus (J.N.) 10, 325.
Esfeldt (S. van) 250.
Eskuche 146.
Etienne (H.) 55.
Euclides 84.
Euler 33.
Euripides 57, 78, 211, 389.
Evans (E.) 235.
Ewald (J.J.) 383.

F.

Fabricius (F.) 120.
Fabricius (G.) 327.
Fabricius (J.A.) 92v, 324, 334.
Fabronius 325.
Fagel (F.) 21, 23, 29, 33, 39v, 248, 274, 345v.
Falckenberg 86.
Falconet (E.M.) 26, 326, 402.
Fare (De la) 55.
Farmer 369.
Fauchet (Cl.) 9, 324.
Faucheur (M. le) 117.
Favart (Ch.S.) 231, 235, 251.
Feijóo (B.J.) 52, 146, 327.
Feitama (S.) 59, 95, 98, 101, 125, 127, 129v, 137, 142, 146, 202v, 244, 271, 390.
Feith (R.) 95v, 143v, 236v, 283, 417vv, 424, 427v.
Félibien 326.
Félice (F.B. de) 300, 378.
Fénelon 52v, 59, 62, 67, 70, 73, 145v, 159, 203, 206, 212, 214, 217, 264, 325v, 335, 394, 410.
Fenouillot de Falbaire (C.G.) 244.
Fèvre (Le) 159.
Ficino (M.) 13vv, 18.
Fielding (H.) 52v, 75, 137, 144, 146, 233, 255, 291, 303, 315.
Filelfo (Fr.) 18.
Filicaja (V. da) 52, 136, 200, 240v.
Finetti (B.) 41v, 328.
Fingal 254.
Finsler (G.) 57, 59, 66vv, 72v, 77, 94, 106, 126, 293.
Fischer (W.) 86
Fite (De la) 186, 235v, 317.

Flaccus (Val.) 237.
Flaminius 110, 247.
Fleury 343.
Flögel (C.F.) 211, 268, 299-303, 326v, 408.
Florez (E.) 57, 90.
Flügel 299.
Focquenbroch (W.G. van) 181, 315, 379v, 402.
Folengo (T.) 53.
Fontanini (G.) 10, 25, 223, 231v, 325.
Fontenelle (B. de) 28, 54, 59, 67vv, 74, 77, 80, 82, 92, 95, 97, 136v, 145, 154, 191, 231, 233, 235, 289, 293, 302, 325, 327, 365, 379, 402, 407v, 411, 415.

Foppens (J.F.) 179v, 272.
Formey (J.H.S.) 136v, 146, 253, 321, 326.
Fornelius (L.) 327.
Förster 43, 46.
Forteguerri (N.) 52.
Fortinguerra 25.
Fortman (J.) 108, 142, 201.
Foster 151.
Fourmont 327.
Fra Angelico 18.
Fracastoro (G.) 18, 63, 327.
Fraguier (C.F.) 339, 341, 371, 375.
Frain de Tremblay (J.) 209, 212vv, 326.
Francesca da Rimini 290.
Franciscus van Assisi 15.
Francius (P.) 97, 99-108, 117-20, 128, 131v, 140, 142, 145, 162, 187v, 193, 201, 203, 205, 227, 229, 237v, 372.
Franklin (B.) 165, 380.
Frederik II 10, 70, 136, 209, 214, 280, 387, 417.
Fremery (B.) 257.
Fréron (E.C.) 76, 284.
Friesleben 325.
Frijlinck (H.) 116.
Frisi (P.P 12, 27, 147, 317v, 326.
Froissart 20, 91.
Frugoni (C.I.) 25, 54, 56, 62.
Fuesslin 326.
Fulgentius 72.
Fuller (Th.) 94.
Fürstenburg (F. von) 99.
Füssli (J.C.) 289

G.

Gacon (F.) 207, 251.
Galama (Hero) 138.
Galileï (G.) 169, 307, 309.
Galitzin (mevr. De) 40.
Galland (M) 222.
Ganganelli, zie Clemens XIV.
Garrick (D.) 75, 275, 289v, 314.
Gärtner (K.C.) 258.
Garve (Chr.) 171, 312v, 377, 401v.
Gaudenzio 109.
Gaullyer 71.
Gaveren (J. van) 145.
Gay (J.) 55, 136, 166v, 212, 214, 231, 235.
Gayley (C.M.) 58, 62v.

Gazon Dourxigne 233.
Gellert C.F. 49, 53, 55, 76, 80vv, 136, 138v, 142, 149, 152, 158v, 172, 183, 218, 221, 240v, 257-262, 266, 284-290, 296, 325, 327, 387, 391, 417.
Genest (Abt) 156.
George I 167.
Gerard (A.) 83, 87, 256, 293, 299v, 303v, 312, 315, 326, 361, 401v, 404, 408, 411.
Gerike (J.M.H.) 164.
Gerstenberg (H.W. von) 55, 85, 126, 158, 260, 262, 271.
Gerundio (Fray) 32.
Gesner (C.) 62.
Gesner (J.M.) 48, 57, 61, 70, 91vv, 96, 99, 101, 157, 221, 268, 321, 326, 339vv, 371.
Gessner (S.) 28, 49, 54, 59, 97, 136, 146, 155, 158, 168, 171, 199, 201, 213, 218, 231, 240v, 257-261, 265v, 277, 290v, 317, 378, 383, 394, 421v.
Ghiberti (L.) 18.
Ghijben (Klara) 101, 146.
Ghijs (D.) 146.
Ghijsen (H.) 193.
Ghijsen (H.C.M.) 143v, 158, 192.
Giannone (P.) 25.
Gibbon (E.) 57.
Gibert 127, 326.
Gildemeester 317.
Gilio 64.
Giordano (L.) 24.
Giotto 18, 28.
Giovio (Paolo) 17, 19.
Giraldus (Lilius) 63, 327.
Girardin (De) 168.
Giseke 258.
Ghistele (C. van) 181.
Gijsen (Jan van) 105.
Giulini (G.) 12.
Gleim (J.W.L.) 44, 49, 55v, 82, 234, 262, 271, 284, 290vv, 318, 383.
Glover 81, 378.
Gloucester (H. van) 314.
Gobels (A.) 125.
Goddaeus 100v, 194.
Goens (R. van) 8.
Goens (V. van) 8.
Goes (A. van der) 9.
Goethe (J.W.) 22, 27, 29, 56, 79, 85, 87, 154, 173, 184, 237, 324, 327, 410, 417, 419vv.
Gogh (F. van) 194.
Goldoni (C.) 20, 23, 25v, 32, 52v, 143, 274, 301, 378, 407, 410, 412.
Goldsmith (O.) 52v, 86.
Gomarus (F.) 160.
Gongora (L. de) 234v.
Gonzalez de Salas (J.A.) 109, 326.
Goodricke (H.) 271, 283, 332, 351, 370.
Gorius 110.
Gorri 62.
Gorter (D. de) 152, 350v.

Gosse (P.) 155, 274, 318.
Gosson (S) 68.
Gotha (Hertog van) 319.
Götten 325.
Gottsched (J.C.) 62, 74, 79v, 136, 146, 200, 258v, 304, 325.
Götz (J.N.) 55, 233, 291.
Goujet 91, 325, 337.

Goulston 326.
Gouthoeven (W.B. van) 180.
Gracian (B.) 145, 326.
Graevius (J.G.) 99.
Grashuis 135.
's Gravesande (W.J.) 155.
Gravina (G.V.) 25vv, 76, 79, 91, 109, 325, 327, 404, 407v, 423.
Gray (Th.) 55, 69, 89v, 124, 235, 241, 306, 381.
Graziani 229.
Greenwood (M.) 146, 379.
Gregorius I de Grote 15, 72.
Gregorius Nazianzenus 72, 100v, 103, 107, 118v.
Gresset (J.B.) 55, 136, 238, 240.
Gronovius (J. of J.F.) 99.
Groot (H. de) 98v, 116, 124, 138, 149, 205, 231, 237v, 242, 303, 353, 373, 413.
Grosley (P.J.P) 25v, 28, 275, 310, 315, 317.
Grotius (H.), zie H. de Groot.
Grudzinski 87.
Grusdé 91.
Guarini (G.B.) 52, 54, 109v, 125, 183, 191, 229, 231, 237, 240, 241, 273, 379.
Guden (Phil.P.) 310.
Gudius 4.
Guicciardini (F.) 11, 19, 25, 157.
Guido 27, 308.
Guido da Siena 18.
Guignes (De) 58.
Guiscard 228.
Gustaaf Adolf 163.
Guyon (J.M. Bouvier de la Mothe) 15.
Gyraldus (Lilius) 91.

H.

Haak 252, 318.
Haan (A. de) 146.
Habbema (J.) 33, 148, 170, 344vv, 349v, 352, 355vv, 362, 364-371, 373vv, 382, 385, 392, 420.
Hachette 44, 157.
Haddo 9.
Hadrianus (P.A.) 290.
Haes (F. de) 101, 111, 115, 127, 131vv, 141vv, 146, 154, 187, 189v, 194v, 197, 205, 213, 271, 403.
Haes (G. de) 190.
Haes (J. de) 99, 103, 127, 243, 271.
Hagedorn (F. von) 55, 82v, 158, 218, 233, 239, 262, 287v, 291, 382.
Hagedorn (C.L. von) 326.
Hake (C.R.) 255, 318.

Hake (P.S.) 354.
Halen (A. van) 181.
Haller (A. von) 54, 58, 96, 136, 157v, 164, 168, 181, 194, 218, 266, 288, 340, 383, 402, 408, 411v, 415.
Halma (F.) 95, 146.
Hamann (J.G.) 85v.
Hamberger 93, 324v.
Hamel (A.G. van) 63v, 116, 122v.
Hamelsveld (IJ. van) 148, 350v.
Hamilton (A.) 229.
Händel (G.F.) 56, 136, 179, 304.
Hansen 310, 325.
Harckenroth (H.E.) 7.
Hardenbroek (G.J. van) 2, 40, 282, 353v, 358.
Hardy (A.) 105, 181, 273, 325.
Hardyknute 235.
Haren (Duco van) 248.
Haren (J.P.A. van) 248v.
Haren (O.Z. van) 126, 147, 154, 248v, 372, 388, 426.
Haren (Willem van) 96, 98, 134, 146, 425.
Harlesius (G.C.) 92, 325.
Harpe (De la) 95, 341.
Harrevelt 254, 318.
Harris (J.) 69v, 135, 179, 293, 317, 326.
Hartley (Th.) 293.
Hartog (J.) 119v, 143, 147v, 157, 159.
Hartsen (A.) 111.
Harwich (M.) 117.
Harwood (E.) 151.
Hasselt (G. van) 105, 182, 272.
Hatin (E.) 253.
Haug (L.F.C.) 183, 273.
Haumann 93.
Haverkamp (J.) 125.
Hawkesworth 380.
Haywood (E.) 218.
Hebenstreit 131.
Hebreo (Leon) 326v.
Hecht (H.) 289.
Heck (van der) 258.
Heddaeus (D.TH.) 2, 295, 299, 317v.
Hédelin 66, 120, 327.
Heeckeren (Van) 317.
Heemskerk 146.
Heerkens (G.N.) 23, 32, 48, 155.
Heiden Reinestein (S.P.A. van) 3, 9, 21, 40, 184v, 251, 285, 329, 375v.
Heine (H.) 402.
Heineccius (J.G.) 221, 326.
Heins (D.) 205, 213, 271.
Heinsius (N) 8, 64, 68, 80, 98v, 102, 108, 112, 116, 124, 203, 212, 243, 326.
Heisz (H.) 29, 77.
Helmers (J.F.) 143.
Helvetius 48, 147, 299, 300vv, 310v, 327, 381, 408, 410.
Hemert (P. van) 143.

Hemsterhuis (Fr) 7, 9, 21, 29, 40v, 47v, 157, 175, 185v, 280, 299, 301, 318, 323, 326v, 362, 379, 398, 402, 425.
Hendrik IV 7, 95, 136, 163, 405.
Hendrik VII 27.
Henise 318.
Hennert (J.F.) 3, 143, 185, 247, 249, 375, 377, 399.
Henninius 101, 188, 385.

Heque 57.
Herbell 40.
Herder (J.G.) 27, 29, 46, 79, 82, 84vv, 93v, 166v, 174, 212, 235, 237, 273, 284, 310, 327, 378, 391, 401v, 405, 407, 410, 417v.
Herelius (J.F.) 44, 319.
Heringa (J.) 374.
Hermogenes 63, 370.
Hernau 73.
Herodotus 22.
Hervey (J.) 146, 151, 167, 199, 212, 383.
Herz (M.) 402.
Hesiodus 129, 385.
Hessel(ius) (Fr.) 99, 201.
Heumann 324.
Heusde (Ph.W. van) 47.
Heuvel (H.H. van den) 248.
Heym (F.) 324.
Heyne (C.G.) 61, 326.
Heynias 320.
Heynsz (Z.) 114.
Hiëro van Syracuse 5.
Hiëronymus (S.E.) 15.
Higt (E.W.) 100, 171, 199, 201, 380.
Hilman 257.
Hinlopen (J.) 2, 390, 416.
Hinlopen (N.) 350v.
Hobbes (Th.) 19, 150, 153, 164, 325.
Hoeksma (J.) 58, 100, 126, 183.
Hölty (L.C.H.) 234.
Hoeven (A. van der) 130, 175.
Hoeven (C. Pruys van der) 47.
Hoevenaer 246.
Hoffer(us) (A.) 180.
Hoffmann 94.
Hofstede (P.) 13, 33, 141, 147vv, 151, 160v, 163, 169, 185, 250, 263, 277, 319, 332-347, 349, 351vv, 355, 357-360, 366vv, 371vv, 374v. (zie ook Opsteed).
Hogarth (W.) 86, 88, 150, 275, 286, 288vv, 293, 313, 315, 326, 401, 424.
Hogendorp (G.K. van) 158.
Holberg (L.) 52v, 57, 334, 381.
Hollebeek (E.) 160, 256.
Holtius (N.) 344.
Holzhausen 231, 233-236.
Home (H.), Lord Kaimes 29, 69, 83, 86vv, 109, 150, 175, 194, 209, 216v, 220, 289, 293, 311vv, 326, 381, 387v, 391v, 398v, 401v, 405, 407, 414, 423.
Homerus 17, 28, 38, 48v, 57v, 63, 66v, 71v, 74v, 78vv, 85, 90, 95, 99, 103, 106, 135, 153, 170, 196v, 203vv, 209, 211, 213, 215, 237, 286, 288, 290, 292, 300v, 304, 306v, 327, 339, 379, 385v, 388vv, 394, 400, 404v, 408vv, 412vv, 418v, 425.
Hondius (P.) 180.
Honvlez-Ardenn 324.
Hoofman (C.) 100.

Hooft (G.) 48.
Hooft (P.C.) 11, 58, 96, 99-105, 107-110, 125, 127, 129, 131, 138, 140, 142, 145, 181vv, 189, 194, 196, 198, 202vv, 208, 213, 216, 219, 221, 227, 229, 241, 243, 250, 267, 364, 379, 382, 384v, 388vv, 403v, 408, 415, 425.
Hoog (De) 144.
Hoogeveen (C. van) 120, 125, 244, 334.
Hoogstraten (D. van) 74, 96, 99, 101, 103-107, 109v, 116vv, 120, 127v, 131, 139, 142, 145, 181v, 194, 198, 238v, 265, 272.
Hoogvliet (A.) 102, 105, 142, 146, 170, 190, 197v, 200vv, 204vv, 208, 213, 243v, 271, 379, 381, 383v, 386vv, 390, 393v, 403, 411, 415.
Hoop 387.
Hoop Scheffer (De) 100.
Hope (J.) 23.
Horatius 7, 48, 56, 63, 65, 67, 69, 71, 76, 78vv, 83v, 93, 97, 109v, 116, 123v, 126v, 130, 133v, 137, 143, 173, 191, 207, 209, 214, 222, 237, 241, 243, 284, 286, 288, 292, 296, 306, 326v, 378, 380v, 387, 391, 398, 402, 407, 415, 418, 422vv.
Horst (Anna van der) 153.
Horwath (S.) 373.
Hottinger (J.J.) 414, 421.
Houdart de la Motte (A.) 55, 212, 251, 264, 325.
Houten (Van) 350.
Houwaert (J.B.) 181, 243, 325.
Hove (N. ten) 4, 6, 10-21, 23, 28v, 31vv, 36, 40, 50, 143, 186, 235, 241v, 251, 272, 274282, 317, 320, 328v, 346, 357, 377.
Hoven (J.D.) 144, 152, 334, 336, 342.
Howard (H.) 62.
Howard (J.) 40.
Hrabanus Maurus 370.
Huarte (J.) 327.
Hub 234.
Huber (M) 56, 94, 240v, 259, 266v, 325.
Hubnerus 101.
Huet (P.D.) 99, 126, 157, 334, 337.
Huisman (P.) 2.
Huizinga (J.) 15.
Huizinga Bakker (P.) 101, 135, 143, 146, 171, 194, 201, 379, 409.
Hulft (J.) 103.
Hulst (J. van der) 2, 299.
Hume (D.) 57, 146, 150, 168, 218, 293, 343, 349, 356v, 361vv, 392, 414.
Hurd (R.) 48, 59, 86, 89, 171, 178, 327, 402, 407.
Hurtado y Palencia 327.
Hutcheson (Fr.) 29, 79, 87, 150, 168, 176, 178, 303, 378, 397v.
Huybert (P.A. de) 99, 103.
Huydecoper (J.) 60, 97v, 101, 103, 105vv, 125vv, 130vv, 134, 142, 147, 166, 182, 187, 192v, 198, 205, 209, 219, 227, 237, 243v, 389.
Huygens (C.) 99v, 102, 104v, 127, 140, 142, 181, 194, 196, 199, 205v, 208, 212v, 221, 227, 243, 271v, 364, 384, 390, 403, 414v.

I.

Ihre (J.) 181.
Iperen (J. van) 149, 187v, 191, 245, 256, 269, 350.
Irenicus (F.) 9.
Iriarte (Th. de) 52, 181, 383.
Iselin (Is.) 293, 310, 327.
Isidorus 63.
Isla (J.F.) 52v.

J.

Jablonski (P.E.) 309.
Jacoba (van Beieren) 231.
Jacobi (A.F.E.) 155.
Jacobi (G.F.) 318.
Jacobi (J.A.) 234.
Jacobi (J.F.) 151, 346, 360.
Jacobi (J.G.) 235, 241, 262, 267, 271, 276, 284, 318, 366, 381v.
Jacobus de Vitriaco 24.
Jager (A. de) 313, 426.
Jan (van Beieren) 231.
Japix (G.) 380.
Jarvis (Ch.) 136.
Jaucourt 163.
Jerusalem (J.F.W.) 149, 158.
Johnson 7.
Johnson (S.) 54, 68v, 89, 94, 126, 136v, 167, 303, 327, 380v.
Jonckbloet (W.J.A.) 116, 212, 428.
Joncourt (E. de) 155, 191, 201, 329.
Jones (W.) 58, 241, 324, 378, 408, 423.
Jonge van Ellemeet (W.C.M. de) 105.
Jonson (B.) 68, 311v, 314, 410.
Jornandes 106.
Julianus (van Aeclanum) 72.
Julianus (F.C.) 336.
Junius 387.
Junius (Fr.) 101, 417.
Junius (H.) 101.
Junker (G.A.) 266.
Justinianus 332.
Justinus 7.
Juvenalis 57, 65, 78, 98.
Juvenalis Glaucomastix, zie Jean Guepin.
Juvenel de Carlencas 215.

K.

Kaestner (A.G.) 136, 293, 399.
Ka(i)mes (Lord), zie H. Home.
Kalff (G.) 90, 93, 98, 100, 105, 116, 138, 143v, 179, 272, 383, 385, 424, 426.
Kalmár (G) 42.
Kampen (N.G. van) 40, 99, 103, 144, 148, 273.
Kant (I.) 82v, 85vv, 147, 326.
Kantelaar (J.) 148, 420.
Käremon, zie Von Scheyb.
Karsch-Dürbach (A.L.)(Karschin) 231, 233, 262, 277, 301, 391, 407, 410.
Karsten (S.) 7.
Kassel (A.L.)
Kasteele (P.L.v.d.) 96, 100.
Kasteleyn (P.J.) 100.
Kästner (A.G.), zie Kaestner.
Kate (L. ten) 101, 107, 130, 142, 166, 175, 186v, 193, 219, 344, 378, 380, 389, 408.
Keller (D.L.C. Graf von) 42.
Kemp (D. van der) 147, 162, 271.
Kempe (M.) 94.
Kempher (G.) 58, 97.
Kerroux 9.
Keysler 325.
Kiliaan (C.) 187, 192v.
Kilmaure 9.
Kilmaurs (Lord) 276, 317.
Kinker (J.) 144, 313.
Kinsbergen (J.H. van) 330.
Kist (W.) 7.
Klein (N.) 161, 194.
Kleinpaul 56.
Kleist (E.C. von) 136, 164, 238, 241, 262, 288, 383.
Kleman (D.) 152, 357, 366, 374.
Kleyn (J.P.) 96, 100, 416.
Klikspaan 1.
Kloos (W.) 55.
Klopstock (F.G.) 12v, 28, 49, 55v, 62, 96, 126, 144, 158, 183, 195, 260v, 266, 277, 286, 288vv, 294, 301, 317, 378v, 381v, 387, 391, 394, 402, 404, 408, 410-413, 416v, 421, 425.
Klotz (C.A.) 6, 23, 44-48, 57, 83, 126, 184vv, 212, 231v, 237, 274, 277, 280-283, 317, 326, 363, 371, 407.
Kluit (A.) 7, 111, 113, 125v, 138, 152, 186-189, 197vv, 201, 264, 329, 354.
Knappert (L.) 158, 345.
Kneppelhout (J.) 319.
Knight (W.) 150, 177, 179, 293.
Knuttel (W.P.C.) 13, 98, 111, 152, 162, 318, 349, 357, 372, 416.
Knutzen (M.) 157.
Koberstein (A.) 56, 62, 80, 82-87, 94, 126, 155, 159, 172, 234, 257vv, 274, 310, 318.
Koch 56, 159.
Koe (A.C.S. de) 84, 143, 175, 313, 380, 383v, 397, 415, 419, 421.
Kok (A.L.) 116.
Kolberg 161.

Kolijn (Klaas), fictief auteur 325.
Kollewijn (R.A) 380, 422v.
König (Von) 80, 93(?).
König (J.U.) 326.
Koocken 350.
Kooiman (K.) 116.
Koolaart-Hoofman (E.) 379.
Kooten (Th. van) 48.

Koppenol 120vv, 125.
Kops (W.) 106, 120, 182.
Kortholtus (S.) 128.
Kossmann (F.) 101, 127, 130, 132, 409.
Kraeivanger (E.) 233.
Kraemer (A.) 7.
Kramer (M.) 258.
Kreet (H.A.) 115, 187-190, 192vv, 199v, 383.
Kroon (W) 116.
Kruiningen (Heer Van) 8.
Kruyff (J. de) 101, 134, 138, 149, 201, 226, 271.
Kulenkamp (G.) 157, 320.
Kürschner 156, 173, 258, 275, 312.
Kurschner (E.F.) 274.

L.

Laan (P.) 359.
La Chaussée (P.C. Nivelle de) 16, 53, 82.
Lacombe de Prezel (H.) 291.
La Croix-du Maine 91, 324.
La Curne de Sainte-Palaye 90v, 235, 276, 325, 337.
Laet (J.) 115.
La Fontaine (J. de) 67, 81v, 142, 217, 227, 231, 265, 276, 291, 300, 302v, 312, 326, 385, 387, 405, 410, 412.
Lairesse (G. de) 28.
Lakke (A.J.) 47.
Lalande (J.J. de) 24, 149.
Lally 109.
Lam (J. 't) 112.
Lambard 77.
Lambert (J.H.) 165.
Lambert (Mme) 67.
La Mesnardière 109, 126.
Lamindo Pritanio, zie Muratori.
La Mothe le Vayer 11, 141, 264.
La Motte (Houdart de) 56, 59, 67, 70v, 81, 127, 142, 209, 215, 232, 325, 327, 392, 405, 408, 415, 418.
Lamping (F.A.M.) 176.
Lamy 127, 136, 326.
Langbaine 94.
Lange (S.G.) 238.
Langendijk (P.) 97v, 101, 130, 142v, 146, 271, 379.
Langhorne (J.) 218.
Lannoy (J.C. barones de) 97, 126, 147, 243, 247, 423.
Lanson 55v, 59, 66, 70, 384.
Larfeld 6.
Laugier 326.

Laura 17, 19.
Lavater (J.C.) 2, 40, 56, 158, 245v, 298, 346, 356, 360, 373, 407, 413, 417v.
Lazius 9.
Lazzarini (D.) 26, 42.
Lebrun (P.D.E.) 55.
Lefebvre 70.
Lefèvre de St. Marc 252.
Legrand (M.A.) 251.
Leibniz (G.W.) 14, 42, 51, 56v, 79, 82, 86, 90, 147, 150, 217, 292v, 303, 325, 379v, 410, 422.
Leitzmann 85.
Leland(us) (J.) 94, 146, 325, 334.
Lelyveld Wz. (F. van) 2, 4, 9, 41, 48, 50, 60, 113v, 120, 125vv, 131, 134, 138v, 152, 158, 182, 185-201, 206v, 216, 223-229, 234, 237, 239v, 242-256, 258-273, 276-282, 284v, 287, 290, 295, 298, 305, 315, 317, 338, 347, 369, 377, 382vv, 404, 420.
Lenglet Dufresnoy 326, 334.
Lennep (J. van) 115, 158.
Lennep (Joh. Dan. van) 157v.
Lennep (C. van) 98.
Leo X 18, 20, 25.
Leonard 168.
Le Plat 8.
Lesage (A.R.) 335.
Lessing (G.E.) 5, 12, 25, 42, 46, 53, 55, 57, 61v, 76v, 82-88, 95, 158, 173, 179, 181, 214, 218, 258-261, 266, 273, 277, 283, 288, 290v, 304, 311v, 325vv, 336, 378, 382v, 402, 408, 412, 420, 423v.
Letvorneur 75.
Leuter (P.) 96, 149, 154.
Levesque de Pouilly 327.
Leyserus 90.
Licelius 92.
Lichtwer (M.G.) 378v.
Liebault 266.
Liebmann (O.) 175.
Lieder (P.R.) 325.
Lillo (G.) 53, 167, 290.
Lindner (J.G.) 289.
Lingelbach (D.) 120.
Linnaeus (C.) 360.
Lione Allacci 25.
Lip (Van der) 272.
Littré 165.
Livius (Titus) 21, 142.
Loccenius (J.) 325.
Locke (J.) 51, 146v, 151, 156, 164, 176, 185, 301, 303, 340, 410, 414.
Lodewijk XIV 8, 66v, 95, 308, 419.
Lodewijk XV 10.
Lodewijk Napoleon 2.
Lodewijk de vrome 127.
Loenen (C. van) 364.
Logau (Fr. von) 261.
Lohenstein (D.C. von) 81.
Lokman (legendarisch) 222, 380.

Lombard (A.) 29.
Lombardus 15.
Long (I. le) 146.
Longchamp 91, 325.
Longinus 57v, 60, 63, 68, 71, 73, 81, 83, 90, 127, 130v, 140v, 145v, 157, 159, 171, 196, 211, 285-289, 291, 294, 356, 363, 369, 372, 385, 421.
Loosjes Pzn. (A.) 98.
Loosjes (C.) 147.

Loosjes (J.) 343.
Loosjes (P.) 147.
Loqman, zie Lokman.
Loske 185.
Loten (J.G.) 9, 317, 349, 357, 364.
Lotichius (P. Sec.) 92, 108, 110vv, 128, 237.
Lots (J.) 137.
Löwen 229, 262, 234.
Lowth (R.) 74, 94, 181, 288v, 299, 304, 326, 361, 369, 407, 409.
Lublink (J.) 50, 59, 135vv, 139, 141-144, 146v, 149, 152v, 158, 160, 176, 183, 238, 240, 254vv, 259, 377, 428.
Lucanus 57, 62, 212, 308.
Luchtmans (S.) 43v, 60, 257.
Lucianus 138.
Lucilius (G.) 65.
Lucretius 174, 202, 212, 230, 382, 385, 422.
Ludger 106.
Luiscius 182.
Lulofs (J.) 120, 197, 280.
Luther 353.
Luyken (J.) 103, 167, 181, 380.
Luzac (E.) 144, 157v, 178v, 200, 426.
Luzán (I. de) 52, 327.
Lydgate (J.) 90.
Lydiatus 4.
Lynden (G.C.H. van) 6.
Lynden van Hemmen (W. van) 33.
Lyon Philps (W.) 235.
Lyonet (P.) 317.
Lyttelton (Lord G.) 136v, 164.

M.

Mably 9, 21, 57.
Machiavelli (N.) 11, 14, 18v, 52.
Maclaine (A.) 15, 246.
Maclaurin (C.) 165.
Macpherson (J.) 54, 59, 181, 201, 254, 380.
Macquet (J.) 49v, 106, 113, 126v, 135, 143, 154, 185, 189vv, 194, 196-211, 224, 227, 240vv, 244, 256, 263, 266, 283, 383-390, 393v, 396, 401, 404, 418, 423, 428.
Macrobius (A.Th.) 238.
Maerlant (J. van) 107.
Maffei (S.) 25v, 52.
Magnusson (Arni) 325.
Mairet (J.) 65.
Majans y Siscar, zie Mayans enz.
Malaspino 13.

Malebranche (N.) 177.
Malherbe 65, 78, 109v, 112, 183, 213, 232, 237v, 253, 327, 415.
Mallet (P.H.) 88, 167, 235, 325, 378, 380, 407.
Mambrun 65, 130.
Mandeville (B.de) 293.
Manfrè 23, 317v.
Mann (M.F.) 325.
Manutius (P.) 185.
Maranta 237.
Marchand 155.
Marck (F.A. van der) 40, 147, 152, 332, 346, 352, 357, 366.
Marcus Aurelius 361.
Mareschall (Th.) 193.
Marini of Marino (G.) 52, 156, 228vv, 233, 237, 241, 253, 273.
Marivaux (P.C. de Chamblain de) 53, 67, 315.
Markland (J.) 57.
Marmontel (J.F.) 44, 53, 75v, 82, 136, 139, 151, 173, 206, 216, 222, 228, 231, 233vv, 241, 250v, 263vv, 268, 275v, 279, 289, 327, 332-337, 339, 343, 345, 378, 382v, 385, 391, 399v, 407, 409, 411, 417, 423v.
Marnix (Ph. van) 103, 106, 140, 183, 243.
Maro 103, 205.
Marot (C.) 14, 20, 91, 127, 276.
Marre (Jan van) 97v, 101, 146, 271, 379, 383, 403.
Marsy (l'Abbé De) 252, 424.
Martialis (M.V.) 205, 231.
Martianus Capella 63.
Martin (B.) 135v.
Martinet (J.F.) 350v.
Martinière (De la) 321.
Martinius (Fr.?) 100, 131, 146, 194.
Martinus (M.) 101.
Marullus (M.T.) 11.
Masaccio 18.
Mason (J.) 59, 62.
Massé (J.) 343.
Massieu 91, 325, 407.
Maudeville (J.) 144.
Maupertuis (P.L. de) 151, 165, 181.
Mauricius 146, 194.
Maurits (prins) 303, 344.
Mayans y Siscar 146, 318, 326v.
Mazarin (J.) 303.
Mazzone 64.
Mazzoni 327.
Mazzuchelli 42, 92, 324.
Meckel 165.
Medenbach Wakker (J.Ph. van) 6, 48.
Medici o.a. 12, 14vv, 19v, 241, 274, 280, 308.
Meerman (G.) 3, 43, 46, 319.
Meersch (A.A. van der) 334, 336.
Meier (G.F.) 82, 152, 328, 402.
Meinhard(t) (J.N.) 87, 94, 216, 232v, 275, 325.
Meissner 383.
Menage (G.) 99, 108-112, 126, 212, 214, 228, 237v, 241, 254.

Menander 66.
Mencken (F.O.) 10v, 371.
Mendelssohn (M.) 83vv, 87, 150, 176, 181, 234, 248, 263, 269, 272, 284v, 288vv, 293vv, 299, 327, 336, 340, 346, 348v, 356, 359v, 362, 364vv, 371vv, 375, 382vv, 391v, 395vv, 401v, 416vv, 421vv.

Mendoza 52.
Menendez y Pelayo 326v.
Mengs (A.R.) 24, 83, 85, 289, 326, 417.
Menne (K.) 136, 158.
Menzini (B.) 55v.
Mercier (L.S.) 154, 173, 378.
Merian (J.B.) 164, 183, 383.
Merken (Lucretia W. van) 96vv, 142, 146v, 154, 190, 213, 227, 230, 237, 242vv, 271, 379, 394, 403, 410v, 416v.
Mervesin 91, 325.
Merwede (M. van der) 272.
Metastasio 25, 52, 54, 56, 136, 228vv, 232, 241v, 273v, 288, 290v, 323, 356, 361, 381, 410, 412.
Meulen (R. van der) 321v.
Meusel (J.G.) 9.
Meyer 64.
Meyer (L.) 120-123, 175.
Meyer (P.) 50, 64, 135-138, 141, 151, 160, 167, 173vv, 226, 244, 256, 259v, 270, 293v, 353.
Michaelis (J.D.) 9, 58, 149, 160, 174, 320.
Michelangelo 19, 27v, 38, 124, 138, 300, 325, 413.
Mierre (Le) 408.
Miller 383.
Millot 235v, 325, 378, 380, 407.
Milton (J.) 20, 28, 38, 44, 48, 51v, 55, 58, 62, 68vv, 72vv, 80-86, 88vv, 93, 100, 126, 134v, 138, 141, 143v, 170, 181, 197, 201v, 209, 211, 215, 217, 222, 240v, 256, 289, 294, 340, 378v, 381, 383v, 386, 388, 390v, 393v, 402, 410v, 418v, 425.
Minturno 63, 67, 327.
Miraeus (A.) 180.
Mirandola (Pico della) 11.
Mirtillus 138.
Moi (Le) 247.
Molière 26, 47, 66, 75, 78, 81v, 98, 109, 120, 125, 141, 156, 168, 173, 209, 252, 274, 276, 284, 287v, 290, 301, 315, 326, 348, 379, 386, 406.
Moll (W.) 100.
Mollerus (A.N.) 282, 373.
Monboddo (Lord) 166, 407.
Moncrif 234vv, 251, 268.
Mongland (A.) 253.
Monnet 291.
Montague (Lady) 88, 146, 167, 256, 276, 288, 402.
Montaigne (M. de) 23, 34, 36v, 77, 91, 93, 109, 126, 159, 164, 168, 186, 231, 240, 276, 293, 327, 361.
Montermua 96.
Montesquieu 52, 57, 149, 164, 211, 293, 313, 361, 387, 404, 417.
Montfaucon (B. de) 4, 6.
Montiano 52, 327.
Montuela 230, 238.
Moonen (A.) 97, 99, 101, 103v, 106v, 115, 125, 133, 142, 146, 187, 192, 205, 213, 227, 228v, 243, 271, 372, 377, 385, 400.

Moore 53.
Moratin 52.
Morell (Th.) 114.
Moreri 5, 92, 182.
Morgan 343.
Morhof (D.G.) 80, 91, 93v, 101, 128, 185, 321, 324vv, 334, 393.
Mortensen (K.) 52.
Moschus 57, 133.
Mosheim (J.L.) 15, 57, 82, 149, 360, 366.
Muijden (J.C. van) 252.
Mulcaster 64, 67.
Muller (H.F.) 29.
Müncke (Fr.) 258.
Muralt (B.L. de) 217, 312v.
Muratori (L.A.) 25, 52, 57, 79, 82, 90, 229, 232, 237, 242, 273, 289, 308, 325vv, 407.
Muret (M.A.) 110.
Murr (C.G. von) 169, 317.
Musaeus 57, 230.
Mussem (J. van) 116.
Myle (C. van der) 100v, 194.
Mylius (C.) 424.

N.

Naber (Joh.W.A.) 158.
Napoleon 125.
Nasarre 327.
Natter (J.L.) 326.
Naudé (G.) 321.
Naugerius 129.
Nazianzenus, zie Gregorius Nazianz.
Negri (G.) 10.
Nemesianus (M.A.O.) 97.
Nepveu (J.I.D.) 2, 100.
Nero 308.
Nesse (F. van) 8.
Nestle (Von) 300.
Neufville (Christina L. de) 97, 137, 190, 214.
Neumeister (E.) 94.
Newton (I.) 35, 50, 79, 135, 156v, 166, 168, 292v.
Nicéron 91.
Niclas 57.
Nicolaas V 18.
Nicolai (Fr.) 53, 84, 147, 151, 183, 295, 324.
Nicolai (G.S.) 310.
Nicole (P.) 71.
Nicolet 2.
Niemeijer (A.H.) 382, 409.
Nieuwenhuis (J.) 143.
Nieuwhoff (B.) 164.

Nieuwland (P.) 143v, 185, 344, 351vv, 366, 369, 373.
Nijhoff (M.) 248.
Nijland (J. Aleida) 58, 237, 183, 416.
Niphus 18.
Nodell (J.A.) 47v, 50, 373.
Nollet 360.
Nomsz (J.) 98, 126, 139, 143, 244, 280.
Norden (Ed.) 59.

Nozeman (C.) 334, 336, 338, 342, 345.
Nuys Klinkenberg (J. van) 151.
Nuyssenburg (I. van) 101.
Nyloë (Jac.) 103, 107v, 112v, 118, 142, 224.

O.

Ockerse (W.A.) 416.
Oeveren (C. van) 336.
Ogier (W.) 65, 109.
Olai Magni 325.
Oldenbarnevelt (J. van) 149, 290.
Oldys 88.
Olivet 127, 217, 242, 252.
Olivier (J.) 239, 294, 299.
Ommerem (R. van) 183.
Onder de Linden 145.
Opitz (M.) 62, 80, 327, 391, 425.
Oppianus 230.
Opsteed (Pierre) (= P. Hofstede) 336.
Opterbeek (S.) 156.
Orrery 23.
Orsi (G.F.) 97, 216, 231v, 289, 326.
Orsi (M.) 254.
Orville (J.Ph. d') 43, 110, 157.
Ossian 51, 54, 69, 80, 85, 89, 95, 97, 144, 201, 254, 275, 290, 301, 307, 378, 383, 390v, 401v, 405, 408-415, 417.
Oudaan (J.) 103, 125, 138, 140, 182, 212, 266, 271.
Outhof (G.) 7.
Ouwens (R.) 157.
Ovidius 48, 57, 65, 95, 110, 131v, 135, 163, 170, 194, 197, 199, 202, 204v, 209, 211vv, 228-233, 237, 242, 386, 388v.

P.

Paggio 18.
Pain (Th.) 317.
Palafox (bisschop) 163.
Palladio (A.) 28.
Pallas (P.S.) 41v, 318, 320, 328.
Palm (K. van der) 144.
Paludanus (P.) 106, 108, 143, 181, 185, 189, 196, 199, 201v, 206, 268, 271.
Pan (J.) 426.
Panard 232.
Panurge 20.

Paoli (P.) 6, 38.
Paolo Beni 121.
Paquot (J.N.) 180.
Parfoiet (Gebr.) 91, 325.
Parini (G.) 52, 62.
Parnell 238.
Pars (A.) 100, 106, 180, 182, 325.
Parsons 326.
Parthenius (B.) 128.
Pas (C. de) 272.
Pascal (Blaise) 14, 24, 71, 168, 381.
Pasor 362.
Pasquier (Et.) 91, 327.
Pater (L.) 97, 139, 156, 271.
Patrizzi 63, 79, 130.
Patte (M.) 310.
Paul (H.) 325.
Paulsen (Fr.) 118, 298.
Paulus (P.) 39, 352, 357v, 369.
Pauw (W. v.d.) 2, 6, 24, 248, 299, 390, 416v.
Pazzi 11, 18.
Pazzi (Maria Magd. de) 15.
Pearce 289.
Peerlkamp (P. Hofman) 47, 99, 100, 111.
Pekker 262.
Pélisson 146, 217, 252.
Pelitus 77.
Pelletier (Le) 15, 280.
Pels (A.) 95, 98, 102-106, 120v, 134vv, 127vv, 154, 181, 183, 191.
Percopo 55vv.
Percy 74, 86, 88vv, 234vv, 242, 275, 325.
Pergolesi 38.
Pericles 11.
Perizonius (J.) 106, 118.
Perponcher (W.E. de) 50, 79, 100, 147, 170, 175-179, 186, 194, 240, 299, 383, 390-400, 404, 408, 416v, 423, 428.
Perrault (Ch., Cl. en P.) 66v, 69vv, 74, 80v, 106, 111, 142, 209, 248, 287v.
Perrenot (A.) 33, 247, 320, 357, 373vv.
Persius 57, 65, 78, 98, 170.
Pesters (J.) 375.
Pesters (N.) 330, 332, 348v, 353, 357.
Peter de Grote 307.
Petis de la Croix (Fr.) 222.
Petitus (P.) 128.
Petraeus (ds. Aeg. en ds. Joh.) 153.
Petrarca (F.) 15vv, 31v, 64, 73, 94, 97, 109, 111, 213, 229, 237v, 241, 273, 326, 425.
Petri (Suffr.) 106, 180, 325.
Petronius 57, 63, 121, 217.
Petsch (J.) 295.
Pezay (markies De) 95, 232, 251, 274.
Pfochenius (S.) 362.
Phaedrus 142.
Phalaris 4, 69.

Phelps (W.L.) 55v, 63, 70, 88v.
Phidias 27v, 304.
Philips (A.) 88, 215, 229v, 237.
Philips (E.) 93v.
Philips (J.) 54, 168.
Philips II 52.
Photius 92, 283.
Pico della Mirandola (G.) 18, 110.
Pierius Valerianus (Jo.) 310.
Piero 11, 18.
Pigal 28.

Pinciano (A. López) 183.
Pindarus 56v, 67, 78, 133, 142v, 260, 389, 425.
Piron (A.) 55, 410.
Pinto (I. de) 13, 163, 165.
Pius II, 18, 354.
Plato 15, 17v, 29, 32, 34, 47, 57, 72, 86, 130v, 142, 174, 176vv, 216, 333v, 337, 342, 356, 371, 391, 397.
Plautus 57, 78, 105, 296, 301.
Plinius 38, 57, 301.
Ploos van Amstel (J.) 264.
Plotinus 29, 86.
Pluimers 146.
Plutarchus 57, 106, 301, 308; 339.
Poeraet (P.) 101, 103, 107v, 113, 145v, 196.
Polignac (De) 214.
Politianus, zie Poliziano.
Poliziano 10v, 18, 213, 232, 325, 356.
Polo (G. Gil) 57.
Pons (E.) 343.
Pontanus (J.J.) 106, 112, 128, 327.
Poole (J.) 68.
Poorten (J. van der) 111.
Poot (H.K.) 96v, 103v, 126v, 131, 142, 146, 181, 191, 195v, 200, 202vv, 209, 213, 227, 243, 267, 271, 278, 379, 384, 387v, 395, 403v, 415.
Pope (A.) 48, 52v, 56vv, 62, 69v, 75, 81, 89v, 93, 95, 97, 114, 135v, 138, 144, 154vv, 166v, 190, 209, 212, 218, 222, 231v, 240, 248, 289, 326, 340, 378-383, 390v, 398, 402, 408, 415, 424.
Porphyrius 292, 340, 392.
Porte (Maurice de la) 114, 225.
Pot (W. van der) 142, 146, 379.
Potter (P.) 395, 397v.
Pouilly (Lévesque de) 175vv, 398v.
Pourtalès (H.R.) 2v, 299, 318.
Prasch (Mad. S.E.) 334.
Preti 145.
Prévost (Prévôt) (A.F.) 53, 75, 335.
Pridavius 4.
Priestley (J.) 162, 293, 298, 310, 382, 392, 402.
Prins (J.) 350.
Prinsen (J.) 158, 273.
Prior (M.) 55, 228, 233, 235, 381.
Propertius (S.) 108, 131, 202, 205v, 388v.
Prudentius 18.
Puget (P.) 28.
Pulci (L.) 18, 53.
Punt (J.) 104, 126.
Puttenham 68.
Pythagoras 165v, 380.

Q.

Quadrio 4, 25, 79, 91, 325, 408.
Quellinus 28.
Quesnel (P.) 7.
Quesnoy (Du) 28.
Quevedo 52, 109, 229, 232, 234v, 326v.
Quin (J.) 314, 402.
Quin(c)tilianus 59v, 63, 68v, 71, 81, 83, 109, 117, 123, 127, 292, 370.

R.

Rabelais (Fr.) 20, 23v, 91, 216v, 222, 314v.
Rabener (G.W.) 136, 146, 151, 158v, 161, 169, 183, 218, 258, 260, 277, 315, 414v.
Rabus (P.) 99, 145.
Racan (H. de Brueil) 54, 379.
Racine (J.) 26, 47, 71, 75, 78, 81, 103, 109, 120, 125, 141, 143, 156, 173, 183, 203, 206, 209v, 229v, 241v, 276, 287v, 303, 381, 386vv, 391, 402, 410vv.
Racine (L.) 72.
Rafaël 18, 23, 27v, 124, 138, 301.
Rambach 324.
Ramler (K.W.) 44, 56, 59v, 80, 83, 141vv, 232, 253, 259-262, 285, 326, 382v, 393, 407, 417.
Ramsay (A.M.) 59, 88, 235v, 291.
Ramus (P.) 292, 309.
Rapin (R.) 66, 68, 70, 81, 83, 99v, 109, 126, 159, 211, 217, 264, 407.
Rappolt 326.
Ras Gzn. (J.) 319.
Raspe (R.E.) 235v.
Rathlef 325.
Ratzel (F.) 41.
Rau (S.) 1, 39, 43, 416.
Rau (S.F.J.) 237, 416.
Reael (L.) 103.
Réaumur (R.A. Ferchault de) 165.
Redelijkheid (C.) 336.
Redington 408.
Regmann 2.
Régnier (M.) 65, 327.
Regt (J(?) de) 97, 146.
Reid (Th.) 87, 176, 397.
Reige 131.
Reimarus (H.S.) 146.
Reimmann (J.F.) 91, 93, 324v.
Reiske (J.J.) 4, 43, 46, 58, 181, 277, 317v, 427.
Reitz (J.F.) 3, 9, 111, 188, 225, 347.
Reitz (W.O.) 100v, 105, 120, 127, 196.
Reland(us) (H.) 99, 112, 120, 159, 228, 237, 380.
Rembrandt 124, 214, 326.
Rémond de St. Mard 74, 81, 127, 248, 288, 290v, 326v, 417.

Rengifo 68.
Reni (G.) 28.
Requier 142.
Resewitz 299.
Rey (M.M.) 143.
Reynolds (Joshua) 88, 150, 172, 293, 402, 425.
Rhoer (J. de) 48.
Ricciarelli (D.) 19.
Riccoboni 25, 63, 91, 325.
Richard 24, 235.

Richardson (S.) 52v, 58, 75v, 81v, 137v, 144, 146v, 168, 218, 239, 255, 275, 277, 314, 335, 402, 410.
Richelet (P.) 114, 253.
Richelieu 123, 188, 264, 303, 308.
Ridde (De) 2.
Ridolfini (Gal.) 181.
Riedel (F.J.) 48, 83vv, 87, 150, 157, 176, 179, 183, 246, 249, 281, 288v, 295, 299vv, 311vv, 317, 326, 382, 390, 392-398, 401vv, 407v, 413v, 421vv, 426.
Riemsnijder (H.) 101.
Rigoley de Juvigny 324.
Rijkevorsel 319.
Rijssele (Colijn van) 181.
Ripa (C.) 127.
Rivery (De) 266.
Robbia (Della) 18.
Robertson (W.) 12, 21, 57, 152, 275.
Robinet (J.B.) 299, 303.
Robortello 63.
Roche (Sophie de la) 317.
Rochefort 57, 408.
Rochefoucauld (La) 159.
Rodenburg (Th.) 116.
Roëll (W.) 111.
Rolli 55v.
Rollin (Ch.) 57, 59, 69-74, 77, 81v, 112v, 126v, 136, 139vv, 157, 159, 216v, 220, 326, 369, 372.
Romano (Julio) 28.
Romilly (fils) (De) 163.
Ronsard (P.) 65, 73, 80, 112, 129, 132, 194, 229, 327, 391, 415.
Roos Pzn. (G.) 32, 137, 151v, 185, 250v, 255, 263, 336-342, 346, 358, 374v.
Roovere (A. de) 181.
Roqui (A. van) 191.
Rosa (Salvator) 28.
Roscommon (Lord) 391.
Ross (J.) 146.
Rossi (G.V.) 325.
Rostgaard (Fr.) 60.
Rotgans (L.) 105, 146, 198, 205, 213, 271, 379, 381v, 388, 393.
Rotke (Tyge) 310.
Roulland (H.J.) 96, 139, 153, 160.
Rousseau (J.B.) 18, 55v, 78, 233, 251, 286, 288, 291, 340, 387.
Rousseau (J.J.) 4, 34, 52v, 56, 75, 137, 150v, 153, 164, 166, 168, 174, 176, 183, 186, 212, 215, 218, 230, 233, 241, 250v, 276, 310, 327, 334, 340, 347, 381, 387, 410v, 422.
Roustan 366.
Rowe (Elizabeth) 14, 167, 176.
Rowley 383.
Rubens 26, 28, 138, 300.
Rucellai (G.) 10, 18.
Rue (P. de la) 101, 133v, 180v, 189, 325.
Ruge 177.

Ruhnkenius 40, 43v, 46vv, 185, 323, 334, 341, 352.
Rustingh (Sal. van) 98, 181, 315, 402.
Ruusscher (M. de) 98, 125, 146, 158, 191, 233.
Ruys (Th.) 192.
Ruyter (J.H. de) 126.
Ruyter (M.A. de) 100, 182.
Ryckius 7.
Rymer 68, 70, 86, 90, 109.

S.

Sadoleto (J.) 18.
Sage (M. le) 215.
St.-Evremond 109, 126, 145, 159, 212, 327, 417.
St.-Hyacinthe 67, 155.
St.-Lambert 20, 54v, 58, 75, 167, 171, 378v, 383.
St.-Mard, zie Rémond de Saint Mard.
Sainte Palaye (De) 236.
Saintsbury (G.E.B.) 56, 59v, 62vv, 67-70, 72vv, 78-81, 83, 86-90, 94, 109, 126, 129vv, 138, 179, 211, 282, 287, 311v, 327, 425.
Sallengre (A.H. de) 146, 155.
Salmasius (Cl.) 6, 101, 106, 212.
Salviati 64, 314.
Salvini 57, 273.
Sancha (A.) 317v.
Sanchez 109.
Sanderus (A.) 180.
Sandys (J.E.) 43, 61, 69, 323.
Sannazaro 18, 72, 97, 100, 108, 110, 112, 138, 145, 191, 201, 214.
Sanolières 266.
Santen (L. van) 40, 48, 378.
Sappho 57, 190, 286.
Sarasin (J.F.) 110.
Sarsfield 8.
Sarto (A. del) 18.
Saspar, zie Shakespeare.
Sasse 40.
Savage (R.) 167.
Saveriën 325.
Savioli 56v.
Savonarola (G.) 14v, 18.
Saxe (Chr.) 39, 46, 180, 324, 334, 347, 371, 375.
Saxo Grammaticus 106.
Scaliger (J.C.) 6, 63v, 74, 76, 80v, 111, 129, 134, 137, 327.
Scaliger (J.J.) 116, 120, 123, 127.
Scarron (P.) 16, 216v, 265, 379.
Schagen (M.) 50, 112v, 127v, 144v, 155v, 195, 224, 383.
Schanz 93.
Schasler 55, 63, 77, 79, 83-86, 177, 424.
Scheidius (E.) 43.
Schelhorn 274.

Schelle (P. van) 96.
Scheller(us) (I.J.G.) 69, 164, 167.
Scheltema (J.) 2, 390, 416.
Schermer (L.) 97, 104, 133, 182, 205.

Scheyb (F.C. von) 308, 310.
Schiebeler 231, 235.
Schiller (F. von) 29, 87, 383, 420v.
Schillings (A.) 100.
Schim (H. of J.) 267, 271.
Schippers 59.
Schirach (G.B.) 9, 57, 325.
Schlegel (A.W. von) 94.
Schlegel (Fr. von) 94.
Schlegel (J.A.) 61v, 80, 83, 237, 258-261, 326, 382, 393, 397, 402, 407, 417.
Schlegel (J.E.) 82, 84v, 288, 327.
Schlegel (J.H.) 383.
Schlözer (A.L.) 9.
Schmid (C.H.) 3, 45, 94, 183, 281-284, 295, 325, 393, 408.
Schoetgenius (C.) 274.
Scholten, 354.
Schonaeus (C.) 124.
Schoolhouder (J.) 145v.
Schoonneveldt (C. van) 125v. C controleren
Schoonhoven (J. van) 22v.
Schottel(ius) (J.G.) 101.
Schouw (ds.) 354.
Schrader (J.) 47.
Schrant (J.M.) 117.
Schrijver (C.) 426.
Schroekh 325.
Schüddekopf (K.) 318.
Schuer (J.L.) 105, 182.
Schultens (A.) 7, 43, 363.
Schultens (H.A.) 43.
Schultens (J.J.) 58, 152, 158, 186, 247, 272, 294, 317, 319v, 332, 345, 347, 352, 358v, 373v, 376, 382.
Schulting (C.) 7.
Schutte (R.) 152, 243.
Schwabe (J.C.) 383.
Schwabe (J.J.) 74.
Schwartzenberg (baron) 40.
Schwicker 43.
Scoppius 46.
Scott (F.N.) 58, 62v.
Scotus (Joh. Duns) 15.
Scriblerus (Martinus), zie Arbuthnot (J).
Scriverius (P.) 110, 203, 271.
Scudéry (G. de) 252, 334.
Sebille (Ch.) 143.
Secundus (J.) 99, 110, 112, 131, 229, 232v, 410.
Sedaine 231, 235.
Segaar (C.) 3, 149, 347, 373.
Segrais (J.R. de) 54, 379.
Selkirk (A.) 136.
Sels (W.H.) 97, 146, 379.

Seneca 32, 78, 81, 123, 141, 173, 176, 205, 211, 296, 304, 333, 341, 361.
Sénecé 232-235.
Sensini 9, 318.
Sepp (Chr.) 120, 144, 148, 319.
Serassi 110.
Sergardi 57.
Serran de la Tour 326, 417.
Serrurier 374.
Servet (M.) 152.
Servius (M.) 48.
Sewel (W.) 106, 117, 127, 145, 268.
Seybold 327.
Shaftesbury (lord) 28v, 80, 83, 86v, 150v, 155, 168v, 179, 217, 300, 302, 343, 381, 392, 417, 423.
Shakespeare (W.) 28, 38, 51vv, 58, 68vv, 74v, 84vv, 88, 90, 136, 143, 147, 170v, 173, 181v, 209, 211, 215, 217, 222, 231, 241v, 257, 276, 286, 288, 291, 302-305, 311, 313, 378v, 381, 386, 390vv, 395, 402, 404vv, 408, 410, 413, 415, 418vv, 425.
Sharpe 29, 31v, 146, 256.
Sharpe (G.) 4.
Shaw (Th.) 39, 149, 348.
Shelley (P.B.) 79.
Shenstone (W.) 378, 381.
Shirley (J.) 229.
Siculus, zie Diodorus (S.).
Sidney (Ph.) 62, 67v, 116, 127.
Siegenbeek (M.) 160, 273.
Silvain 253.
Simonides 5v, 12, 84.
Six van Chandelier (J.) 227, 271.
Slee (J.C. van) 343.
Slingelandt (S. van) 8v.
Smids (C.) 145.
Smids (L.) 7, 117.
Smijters (A.) 114v, 225.
Smith (A.) 293, 327.
Smits (D.) 101, 103, 111, 113, 126, 146v, 191, 205, 213, 244, 267, 271, 394, 403.
Smollet (T.G.) 31, 146, 167, 179.
Smout 364.
Snakenburg (Th. van) 58, 101, 142, 146, 227, 243.
Socrates 6, 14v, 21, 29, 31v, 95, 137, 149, 151, 161, 178, 208, 217, 292, 332vv, 337-343, 347, 353, 357, 361, 372.
Soliman 227, 239, 264v, 270.
Solon 306.
Someren (Van) 8.
Sophocles 57, 78, 81, 103, 141, 286, 288, 296, 327, 390.
Sorel (Ch.) 253, 324.
Spaan (Joh. van) 243, 350v.
Spalletti 85, 326, 402.
Spanhemius 6.
Spence 61.
Spense (J.) 94.
Spenser (E.) 51v, 68, 70, 88v, 168, 415.

Spex (J.) 101, 146, 247, 280.
Spieg(h)el (H.L.) 7, 100, 103-106, 115vv, 127, 146, 205, 243, 271.
Spingarn (J.E.) 138, 311, 314.
Spinola (markies) 25.
Spinoza (B. de) 122, 150, 325.

Stapfer (J.F.) 146, 300.
Statius 104, 202, 212.
Statius Muller 146, 157.
Steele (R.) 73, 144, 146, 151.
Steen (Jan) 238, 315.
Steengracht (J.) 189.
Steenwijk (Fr. van) 95, 98, 146, 170, 244, 271, 394.
Steinike 334.
Stephanus (H.) 101.
Sterne (L.) 31, 33, 52v, 144, 179, 218, 312, 314v.
Steversloot (L.) 103, 146, 181.
Stinstra (J.) 144, 146v, 319, 335.
Stoke (Melis) 104, 106v, 127, 188, 243, 325.
Stolberg (graaf van) 427.
Stollberg 57.
Stolle 91, 93, 324.
Stosch (Ph. von) 325.
Stouw (J.) 146, 189, 193.
Strada (F.) 214.
Strich (Fr.) 126.
Strodtmann 325.
Strozzi 14, 19.
Struensee (J.F.) 10, 38.
Struve 93, 324.
Struys (J.) 257.
Stuart (Maria) 124, 152, 236.
Styl (S.) 381.
Suard (J.B.A.) 288, 299.
Suchier (H.) 56.
Suetonius 92.
Sulzer (J.G.) 82, 84v, 87, 95vv, 137, 143, 146, 149, 175, 231, 234, 285, 289, 293, 299, 301v, 304, 308, 313v, 323, 326v, 381vv, 387, 391v, 398v, 402, 407, 409, 412, 414.
Süpfle (Th.) 277.
Surrey, zie Howard (H.).
Süszmilch (J.P.) 165v, 174.
Swaanenburg (W. van) 105, 379, 387, 413.
Swedenborg (E.) 14.
Sweerts (Ph.) 82, 180.
Swift (J.) 52v, 69, 144, 146, 152, 155, 157, 233, 235, 312, 315, 327, 335, 340, 345, 381, 402, 414.
Swildens (J.H.) 100.
Swinderen (Th.(?) van) 420.
Sylburg (F.) 326.
Sylvius Aeneas, zie Pius II.
Sypenstein 8.
Syrmondus 7.

T.

Tacitus 7, 9, 106, 127, 277, 280.
Talaeus (Audomaris) 117.
Tartini (G.) 25.
Tasso (T.) 28, 51v, 54v, 63v, 66, 68, 74v, 80v, 89, 94, 100, 109v, 112, 129, 143, 145, 157, 170, 181, 197, 203, 211, 214v, 231, 233, 237, 241, 249, 273v, 292, 326, 340, 379, 381, 384, 391, 393v, 402, 404, 410vv, 415, 418v, 425.
Tassoni (A.) 53, 64, 327.
Tavel (F.S.) 23, 40, 274.
Teellinck (W.) 364.
Temora 254.
Temple (W.) 69, 145, 256.
Teniers (D.) 238, 315.
Terentius 38, 57, 66, 78, 110.
Terkamp (H.) 153v, 194.
Terrasson (J.) 67.
Tesselschade, zie Visscher, Maria Tesselschade.
Testi (F.) 229.
Theocritus 49, 65, 133, 157, 168, 231, 260, 290.
Theodorik de Grote 27.
Theophrastus 57.
Thoma 268.
Thomas (A.L.) 151, 212, 214, 240, 250, 291, 407, 417.
Thomas Aquinas 15.
Thomassin 72.
Thompson 229.
Thomson (J.) 28, 52, 54, 58, 62, 96, 125, 144, 155, 167v, 240v, 255, 378, 383.
Thomson Collins 55.
Thucydides 22.
Thulemeyer (baron) 317, 328v.
Thümmel (M.A. von) 52, 54, 266.
Tibullus 7, 47v, 65, 108vv, 131, 168, 202, 205v, 237, 388.
Tiedemann (D.) 407.
Tielenburg (G.) 112.
Tillotson (J.) 218, 256.
Timagenes 307.
Tindal (M.) 157, 343.
Tiraboschi (G.) 91.
Titiaan 124.
Titus 32, 290.
Töllner (J.G.) 151, 366.
Toland (J.) 340.
Tollius (H.) 1, 125, 186, 188, 190, 195, 197vv, 201, 211, 383.
Tollius (Jac.) 289.
Tolomei 63.
Tombes (Des) 354.
Toorenenbergen (A. van) 106.
Torfaeus (Thormod) 325.
Torniello 42.
Tournes (De) 318.
Tourneur (Le) 167.
Trapp (J.) 94, 298, 327, 407.
Tresnoy 424.

Trevisani 273.
Trip (L.) 97, 101, 243, 271, 336.
Trissino (G.G.) 19, 62vv, 74, 273, 326v.
Troost (C.) 315, 402.
Trublet (N.C.J.) 299, 302, 313, 327, 378, 381, 415.
Truman 167, 290.
Tucker (A.) 165, 293.
Tuinman (C.) 194.

Tully 306.
Turnbull de Mikker (W.P.) 427.
Tydeman (H.W.) 2, 3, 380, 420, 422, 427, 428
Tydeman (ds. H.W.T.) 428.
Tydeman (M.) 3, 6v, 39, 48, 50, 144, 149, 153, 158, 185-188, 194, 198, 201, 282, 317, 319, 329, 347v, 352, 357v, 366, 369, 373, 380, 420v, 423, 427v.
Tyrtaeus 128.
Tyssot de Patot (S.) 343.
Tzetzes (J.) 335.

U.

Uccello (P.) 18.
Ueberweg (F.) 175.
Ulfilas 187.
Uncy (Mlle) 229.
Unzer (J.A.) 146, 234.
Unzer (J.Ch.) 233, 262.
Urbanus (de Droomer) 354.
Urfé (H. d') 334.
Uylenbroek (P.J.) 160, 170, 257.
Uz (Utz) (J.P.) 55, 82, 233, 241, 260, 262.

V.

Vadé (G.) 251.
Vadé (J.J.) 315.
Vaidale (F.) 2, 299.
Vairasse (D.) 204.
Valckenaer (L.C.) 43, 157v, 186, 271, 334, 336, 342, 366.
Valerius (Andreas) 179v, 325.
Valerius Maximus 288.
Valk (J.K.) 126, 336, 345.
Valle (P. della) 109.
Valterie (De la) 57.
Vanierius (J.) 168.
Vanini 31.
Vanozzi 17, 19.
Varchi (B.) 19, 254, 327.
Varillas 11.
Varro (M.T.) 92.
Vasari (G.) 19, 28, 93.
Vaugelas (C.F. de) 65.
Vauquelin de la Fresnaye (J.) 65.
Vauvenargues 276, 299, 327.

Vavasseur 126.
Veen (S.D. van) 373.
Vega (Lope Felix de) 25, 52, 58, 66, 145, 232v, 326, 410.
Velasquez (L.J.) 57, 94, 325, 407.
Veldhoven (A.) 380.
Vellejus Paterculus 141.
Velthem 146.
Venema (H.) 374.
Verburg (I.) 129.
Verdier (Du) 91, 324.
Verelius (O.) 325.
Vergier 233.
Vergilius (ook: Virgilius) 28, 48, 57, 63, 65v, 69, 71, 73-76, 78, 97, 99, 113, 119, 125, 130-133, 135, 137, 156, 168, 170, 172, 196v, 202-206, 208v, 211, 215, 232, 237v, 242v, 288, 306, 313, 339, 386-391, 404, 409, 413, 418.
Verhoek (P.) 257.
Vernede 155.
Vernet (J.) 168, 381.
Versteeg (N.) 379, 389.
Verster 350v.
Vertot 19.
Verwer (A.) 60, 99, 101, 106v, 115, 117v, 127, 130, 140, 142, 146, 157, 187v, 193, 408.
Vettori (P.) 10, 19.
Vico (G.) 68, 79, 82.
Victor (B.) 325.
Victorius 326.
Vida (M.A.) 18, 63vv, 69, 76, 79vv, 83, 111, 173, 222, 237v, 288, 326v, 407.
Vigneul-Marville (De) 110.
Villani (G.) 19.
Villemain 70, 72.
Villeneuve (De) (Caffo di Citta-nova) 23.
Villon (F.) 91.
Vincent (IJ) 120.
Vincentius van Lerinum 8.
Vinci (L. da) 18, 23, 28, 300, 326.
Vinet (A.R.) 70.
Vink (H.) 373v.
Visscher (L.G.) 273.
Visscher (R.P.) 103, 243, 272.
Vitringa (C.) 7.
Vitruvius 174.
Vlaming (P.) 97, 106v, 117, 133, 182, 199, 271.
Vlieger (De) 149.
Vloten (Joh. van) 98-101, 103, 139, 142, 248, 332, 345, 428.
Vloten (procureur Van) 350.
Voet (J.E.) 146, 149, 192v, 243-246, 350v, 366, 403.
Voet (Sophie) 354.
Vogt 56, 159.
Voiture (V.) 217.
Volkmann (J.J.) 12, 22-27, 32v, 38vv, 149v, 179, 183, 248, 263, 298v, 310, 328, 330, 332, 346, 352, 358, 363, 375, 382, 401, 407, 411, 413, 418v, 428.
Vollandus (J.) 114.

Vollenhove (J.) 99, 103v, 107v, 127, 140, 142, 181, 187, 205, 243, 271, 372, 403, 415.
Volney (C.F. de) 42.
Voltaire, 5, 11, 15, 18, 21v, 26, 31v, 44, 52v, 55, 57, 70, 74vv, 80v, 84, 86, 89, 98, 126, 136v, 143, 146v, 149, 151, 163, 168v, 181, 197, 206, 208v, 211v, 214-217, 228v, 230-233, 235, 240v, 248, 251v, 276, 280, 286, 288-291, 293, 296, 312v, 327, 333v, 336-340, 347, 349, 353-357, 360-364, 379vv, 384-388, 392, 402, 404, 407, 410, 415, 417vv, 423, 425.

Vondel 98-109, 111, 113-116, 119v, 125-129, 131-135, 140, 142, 144-147, 153, 170, 181vv, 185, 188v, 196, 198vv, 202-206, 208v, 211, 213, 221, 227v, 238, 243, 249, 256, 267, 271, 278, 294, 334, 364, 379, 382-388, 390v, 393-396, 402vv, 408, 412, 415, 425.
Vondt (H.) 7.
Vooys (C.G.N. de) 107v.
Vos (J.) 105, 379, 386, 391, 394, 413.
Vosmaer (C.) 124.
Voss (J.H.) 57v.
Vossius (G.J.) 4, 6, 59v, 63v, 69, 71, 73, 92, 98, 100, 111, 116vv, 120, 122v, 128, 185, 202, 238v, 334, 387, 407, 417, 420.
Vossius (I.) 61, 101.
Vries (C. de) 366.
Vries (J. de) 183, 273.
Vrije (P. de) (pseudoniem) 201.

W.

Waalsdorp 375.
Wachendorff (C.A. van) 8v, 182, 201.
Wachter (J.G.) 94.
Wael (S. van der) 383.
Waesberghe (J. van) 114.
Wagenaar (J.) 135, 180v, 194, 219, 266, 271v, 360, 362.
Walch (J.G.) 73.
Walker (J.) 68.
Wallius 99.
Walpole (H.) 53, 89, 275.
Ward (J.) 215.
Warton (J.) 48, 55, 62, 90, 159, 327, 402, 407.
Warton (Th.) 89v, 94, 183, 235, 325, 327, 382v, 392.
Wassenaar-Twickel (Van) 6.
Watelet (C.H.) 16, 28, 275, 290, 326, 402, 408.
Water (J.W. te) 138, 182, 420.
Watson 69, 88.
Watts (I.) 218, 256.
Webb (D.) 85, 289, 326, 407.
Webbe 62.
Wee (Wede) (P.C. van) 355.
Weede (Carolina Justina van) 355.
Weede (Christina D. van) 354.
Weede (H.M. van) 355.
Weede (Jacobus Justus van) 355.
Weise (Chr.) 80.
Weisse (C.F.) 85, 231, 235, 257, 262v, 291, 297, 383.
Wellekens (J.B.) 96v, 105, 130, 133, 181v, 205, 254, 379, 403.
Weninx (J.B.) 28.
Werff (A. van der) 28.

Werningh (J.) 129.
Werve (J. van der) 115.
Wesley (J.) 151.
Wesseling (P.) 4, 6, 8v, 43, 46, 149, 319v, 323, 328, 349, 359, 363, 370, 372.
Wesselius (J.) 157.
Westerbaen (C.W.) 141, 153, 158, 183.
Weyerman (J. Campo) 315, 402.
Whitefield (G.) 136.
Wichmann (O.) 300.
Wicquefort (De) 8.
Wieland (C.M.) 29, 36, 47v, 53, 55, 85v, 154, 164, 169, 174, 176, 218, 233, 240v, 262, 276, 284, 290, 297, 299, 315, 317, 378, 382, 410, 421, 424.
Wieringa (N.J.) 138.
Wiese 55vv.
Wijn (H. van) 1v, 8v, 107, 182v, 185v, 201, 215, 227, 247, 264v, 273v, 317.
Wijnpersse (D. van de) 280.
Wilamowitz (U. von) 228.
Wilhelmina (prinses) 282, 333.
Wilkin 42.
Willem de Eerste 9.
Willen de Derde 303, 425.
Willem de Vijfde 2, 35, 151, 153, 282, 375, 416.
Williams (dr.) 7, 34, 356.
Willink (D.) 146.
Wilp (Sara Maria van der) 97, 114, 190.
Wilson 67.
Wilzeck (J.J.M.) 255, 317, 330.
Winckelmann (J.J.) 5, 22, 30, 40, 46v, 55, 57, 61, 83vv, 93, 95, 136, 150, 158, 181, 183, 273, 277, 288v, 293, 317, 323, 326, 392, 402, 408, 417.
Windelband (W.) 86, 379.
Winkel (J. te) 59v, 95-101, 103v, 106, 114, 116, 120, 125v, 130, 140, 143, 175, 181, 191, 380.
Winstanley 94.
Winter (N.S. van) 97, 139, 144, 146, 154, 190, 195, 213, 244, 271, 379.
With (K.J. de) 146.
Witlaar 319.
Witsen Geysbeek (P.G.) 116.
Wittius (J.) 99.
Woelderen (H. van) 364.
Wolf (F.A.) 93.
Wolf (H.) 304.
Wolff (Betje) 97v, 105, 143v, 146v, 149, 151-154, 158, 192, 239, 243, 247, 275, 332, 345, 352v, 366, 373, 379, 428.
Wolff (C.) 51, 56v, 79, 82, 147, 156vv, 217, 398v, 422.
Woltemade 163.
Wood (R.) 327, 402, 405v, 408, 425.
Woordt (A. van der) 100.
Wotton (W.) 69, 77, 221.
Wülker 56.
Wyttenbach (D.) 43, 47, 185, 342.

X.

Xenophon 22, 213.

Y.

Yard (Yard) abbé 232, 235, 313, 325.

Young (E.) 52, 55v, 59, 62, 86, 90, 136, 138, 141v, 144, 146v, 150, 168, 173, 176, 183, 218, 237v, 241, 245, 255v, 258v, 299, 304v, 314, 381v, 402, 408, 411v, 415vv, 423.
Ypey (A.) 221, 332, 336.

Z.

Zachariae (J.F.W.) 52, 158, 233, 262, 383.
Zangenberg (Therese) 86.
Zanotti (F.M.) 80, 229, 327.
Zanten (J. van) 100v, 117, 143, 194, 294.
Zappi 191.
Zeeus (J.) 95, 97, 101, 103, 134, 146, 271.
Zeuxis 27, 78, 82, 395, 418v.
Zijderveld 231, 234, 236v.
Zijp (J. van) 126.
Zimmermann (J.G.) 55, 63, 83, 85v, 150, 165, 310, 333v, 336, 340-345, 347, 395, 424.
Zuidema 116, 137.
Zuilen (de oude heer Van) 39.
Zuylen (Bella van) 222, 247, 249, 251, 276, 313.
Zwanenburg, zie Swaanenburg.
Zweerts (Ph.) 60, 76, 125, 127, 146, 175, 190, 194.

Bibliografie betreffende R.M. van Goens na J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*, eerste deel, Zutphen 1937.

1. P.J.C. de Boer, *Rijklof Michaël van Goens (1748-1810) en zijn verhouding tot de literatuur van West-Europa*, Amsterdam 1938 (diss. G.U. A'dam)
2. Pierre van Valkenhoff, 'Een merkwaardig figuur uit de achttiende eeuw: Rijklof Michaël van Goens', in *Studiën*, nw. reeks, jrg. 72 (febr. 1940); p. 130-138.
3. Felix Falk, 'Cuninghame van Goens en Lavater naar hun briefwisseling', in *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, achtste reeks, deel 2 (1941), p. 87-99.
4. J.C. Brandt Corstius, 'De plaats van R.M. van Goens in de ontwikkeling van de Westeuropese literatuur', in *De nieuwe taalgids*, jrg. 44 (1951) p. 193-202.
5. W.J. Noordhoek, 'R.M. van Goens in Wernigerode', in *Levende Talen*, nr. 176 (okt. 1954), p. 380-393.
6. H.A. Höweler, 'De lakenfabrikeur Frans van Lelyveld', in *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, Leiden 1966, p. 1-45.
7. P.J. Buijnsters, 'Swedenborg in Nederland', in *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, dl 83 (1967) p. 192-224. Dit artikel is opgenomen in: P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw*, Utrecht 1984, p. 154-182.
8. 'Rijklof Michaël Cuninghame van Goens (1748-1810), bibliografisch materiaal en archivalia', in *Documentatieblad werkgroep 18e eeuw*, nr. 1 (nov. 1968), p. 9-20.
9. H.J. Duijzer, *Bibliografie betreffende R.M. van Goens (1748-1810)*, z.p. (Amsterdam) 1969.
10. J.C. Brandt Corstius, *Een pleidooi uit 1765 voor de wetenschappelijke beoefening van de letterkunde. Een verhandeling van R.M. van Goens (1748-1810)*, fotografisch herdrukt, Groningen 1972.
11. P.J. Buijnsters, 'Hieronymus van Alphen en Rijklof Michaël van Goens', in *Hieronymus van Alphen*, Assen 1973, p. 229-240.
12. P. van der Vliet, 'Waarom breekt de schrijfster Betje Wolff met de Hoornse uitgever Tjalling Tjallingius?' in *West-Frieslands Oud en Nieuw 1981*, 48ste bundel van het historisch genootschap 'Oud West-Friesland', p. 63-86.
13. J. Stouten e.a., 'Verkenning van *Some memorandums of my life* van R.M. van Goens', in *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek V*, 1984, p. 81-101.
14. Agnes M. Zwaneveld, '"De Opmerker" (1772-78) / "De Onderzoeker" (1768-72) als geestverwant van Rijklof Michaël van Goens (1748-1810)', in *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* XVIII (1986) p. 51-65.
15. Jan Bos, *Inventaris van het archief van Rijklof Michael van Goens (1748-1810)*, Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage 1987.

16. Jan Bos, *Rijklof Michael van Goens (1748-1810), literator, politicus, piëtist*, 's-Gravenhage 1988 (tentoonstellingscatalogus).
17. J.M. Peterse, 'Publicist voor Oranje, R.M. van Goens en *De Ouderwetse Nederlandsche Patriot* (1781-1783)', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 103/2 (1988), p. 182-208.
18. P.J. Buijnsters, 'Brieven van Rijklof Michaël van Goens aan Hieronymus van Alphen', deel I, II, III, IV (slot), in *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, resp. XIX/2 (1987) p. 93-156, XX/2 (1988) p. 121-215, XXI/2 (1989) p. 139-177, XXII/2 (1990) p. 181-209.
19. P.J. Buijnsters, 'Rijklof Michaël van Goens en zijn "Oliekoeken"', in *Spektator*, jrg. 19 (1990) p. 1-10.
20. J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*, tweede deel, bezorgd door P. van der Vliet, Amsterdam 1993.